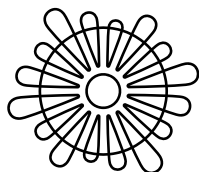

ARCHAEOLOGIA

adriatica

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA / UNIVERSITY OF ZADAR
ODJEL ZA ARHEOLOGIJU / DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

UDK 902/904

ARCHAEOL. ADRIAT.

ISSN 1846-4807

ARCHAEOLOGIA adriatica

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Josip Faričić (predsjednik / *Chair*)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Ante Uglešić

TAJNICA / *Secretary*
Josipa Baraka Perica

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Brunislav Marijanović (professor emeritus Sveučilišta u Zadru), Igor Borzić (Sveučilište u Zadru),
Martina Čelhar (Sveučilište u Zadru), Tomislav Fabijanić (Sveučilište u Zadru),
Mirja Jarak (Sveučilište u Zagrebu), Marko Dizdar (Institut za arheologiju, Zagreb),
Biba Teržan (Univerza v Ljubljani), Gian Pietro Brogiolo (Università degli Studi di Padova)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address of the Editorial Board*
Archaeologia Adriatica
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23 200 522
E-mail: archaeologia.adriatica@unizd.hr

ARCHAEOLOGICA ADRIATICA REFERIRA SE U / *Archaeologia Adriatica is abstracted and indexed in*
- Ulrich's international periodicals directory
- DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-
Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts

DOSTUPNO NA / *Available at*
Hrčak. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (hrcak.srce.hr)
Morepress (morepress.unizd.hr)

ČASOPIS IZLAZI JEDNOM GODIŠNJE / *Published annually*
ISSN 1846-4807 (Tisak)
ISSN 1848-9281 (Online)
DOI 10.15291/archeo

NASLOVNICA / *Cover Page*
Foto / *Photo*: S. Govorčin

SADRŽAJ / CONTENTS

MARTINA ČELHAR

O životu i djelu profesorice Sineve Kukoč

On the Life and Work of Professor Sineva Kukoč 11

MARTINA ČELHAR

Bibliografija prof. dr. sc. Sineve Kukoč

Bibliography of Professor Sineva Kukoč 21

BRUNISLAV MARIJANOVIĆ

Novi nalaz žrtvenika na neolitičkom naselju

u Smilčiću (Izvorni znanstveni članak)

*New Find of an Altar from the Neolithic Settlement
of Smilčić (Original scientific paper)* 31

KRISTINA HORVAT OŠTRIĆ

Prilog poznavanju duhovne kulture neolitičkih zajednica

istočnog Jadrana (Izvorni znanstveni članak)

*A Contribution to Understanding Spiritual Culture of the Neolithic
Communities of the Eastern Adriatic (Original scientific paper)* 47

STAŠO FORENBAHER

Početak sezonskog stočarstva u Dalmaciji (Izvorni znanstveni članak)

The Beginning of Seasonal Pastoralism in Dalmatia (Original scientific paper) 73

GIULIA RECCHIA, ALBERTO CAZZELLA

The Guardian Ancestors. Burials at Bronze Age fortified

Sites in the Adriatic Area: Coppa Nevigata and the

Istrian Hillforts (Original scientific paper)

*Predci-čuvari. Ukopi na brončanodobnim utvrđenim lokalitetima
na Jadraniu: Coppa Nevigata i istarske gradine (Izvorni znanstveni članak)* 87

MAJA GRGURIĆ SRZENTIĆ

Stočarstvo i ritual na gradini Vrčevo u brončano i

željezno doba (Izvorni znanstveni članak)

*Animal Husbandry and Ritual at Vrčevo Hillfort in the Bronze
and Iron Ages (Original scientific paper)* 113

PIO DOMINES PETER, MATE PARICA

Podvodno nalazište Sveti Juraj – Lisac i proizvodnja soli krajem

brončanog doba (Izvorni znanstveni članak)

*Sveti Juraj – Lisac Underwater Site and Salt Production at the end
of the Bronze Age (Original scientific paper)* 133

BIBA TERŽAN

- Liburni and the Caput Adriae Region in the Early First Millenium BC –
Discussing the Liburnian two-part bow Fibulae (Original scientific paper)
Liburni i regija Caput Adriae početkom prvog tisućljeća pr. Kr. –
Razmatranje liburnskih dvodijelnih lučnih fibula (Izvorni znanstveni članak) 177

ANDREJ PRELOŽNIK

- Japodski i liburnski antropomorfni privjesci (Izvorni znanstveni članak)
Iapodian and Liburnian Antropomorphic Pendants (Original scientific paper) 201

IVAN DRNIĆ, ANA ĐUKIĆ, SLADANA LATINOVIĆ

- Pojasna kopča s figuralnim prikazom iz Prozora (Izvorni znanstveni članak)
Belt Buckle with Figural Scene from Prozor (Original scientific paper) 241

TISA N. LOEWEN, KENNETH C. NYSTROM, MARTINA ČELHAR

- Bioarchaeological Analysis of Skeletal Remains from
Nadin Necropolis (Original scientific paper)
Bioarheološka analiza osteološkog materijala
s nekropole u Nadinu (Izvorni znanstveni članak) 259

MARTINA ČELHAR, MARINA UGARKOVIĆ

- Pojasne kopče tipa Nadin (Izvorni znanstveni članak)
Belt Buckles of the Nadin Type (Original scientific paper) 293

IGOR BORZIĆ, DINKO RADIĆ

- Rezultati rekognosciranja gradinskog naselja Brdo-Stine
kod Žrnova na otoku Korčuli (Prethodno priopćenje)
The Hillfort Settlement Brdo-Stine near Žrnovo on the Island
of Korčula – Results of a Field Survey (Preliminary communication) 341

JURE ŠUČUR, ZRINKA SERVENTI

- Istraživanja tumula u Dobropoljcima 1960. godine
u svjetlu novijih spoznaja (Izvorni znanstveni članak)
Tumuli research in Dobropoljci in 1960 in the Light
of Recent Discoveries (Original scientific paper) 371

TONI BRAJKOVIĆ

- Rimskodobna ogledala s Velike Mrdakovice (Izvorni znanstveni članak)
Roman-Era Mirrors from Velika Mrdakovica (Original scientific paper) 423

ALKA STARAC

- Kameje iz Arheološkog muzeja Istre (Stručni članak)
Cameos from the Archaeological Museum of Istria (Professional paper) 449

IVANA JADRIĆ-KUČAN, IVANA BANOVAČ O kultu i poštivanju rimskih carica i princeza na tlu provincije Dalmacije (Pregledni članak) <i>On the Cult and Veneration of the Roman Empresses and Princesses in the Province of Dalmatia (Review paper)</i>	465
LUCIANO BOSIO, GUIDO ROSADA La fonte nella fonte L'Italia fisica nella descrizione <i>Tabula Peutingeriana</i> 4. L'idrografia 4.3. I Fiumi a settentrione del Padus. Dal Cleusis al Tiliabinte (Sintesi) Izvor u izvoru <i>Fizička geografija Italije u opisu Tabulae Peutingerianae</i> 4. Hidrografija 4.3. Rijeke sjeverno od Padusa. Od Cleusisa do Tiliabinte (Pregledni članak)	503
JOSIPA BARAKA PERICA, ANTE UGLEŠIĆ Ulomak pogrebne mense s lokaliteta Galovac – Crkvina (Izvorni znanstveni članak) <i>Fragment of a Funerary Mensa from the Site of Galovac – Crkvina (Original scientific paper)</i>	521
TONČI BURIĆ Stomorija – Miri (Kaštel Novi), primjer prostornih relacija unutar naselja u kasnoj antici i srednjem vijeku (Izvorni znanstveni članak) <i>Stomorija – Miri (Kaštel Novi), an Example of Spatial Relations within Settlements in Late Antiquity and the Middle Ages (Original scientific paper)</i>	541
MATO ILKIĆ, DEJAN FILIPČIĆ Numizmatička svjedočanstva mongolske najezde na šire područje Splita iz ožujka 1242. godine (Izvorni znanstveni članak) <i>The Numismatic Evidence of the Mongol Invasion in the wider Split Region in March, 1242 (Original scientific paper)</i>	559
KARLA GUSAR, DARIO VUJEVIĆ Vjerske medaljice iz sv. Dominika u Zadru (Izvorni znanstveni članak) <i>Devotional Medals from St Dominic in Zadar (Original scientific paper)</i>	571
NEDA KULENOVIĆ, VEDRANA GLAVAŠ, IGOR KULENOVIĆ Zračna arheologija kao metoda identifikacije formacije krškog kulturnog krajolika (Izvorni znanstveni članak) <i>Aerial Archaeology as a Method of Identifying the formation of Cultural Landscape in the Karst Area (Original scientific paper)</i>	611
<i>Upute suradnicima / Manuscript Guidelines</i>	645

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized letters that appear to be 'SK'.

Petnaesti svezak časopisa *Archaeologia Adriatica* posvećen je prof. dr. sc. Sinevi Kukoč u znak zahvalnosti za sve što je učinila za Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru i arheologiju općenito.

The fifteenth volume of the journal *Archaeologia Adriatica* is dedicated to prof. dr. sc. Sineva Kukoč, as an expression of gratitude for everything she has done for the Department of Archaeology, University of Zadar and archaeology in general.

O ŽIVOTU I DJELU PROFESORICE SINEVE KUKOČ

ON THE LIFE AND WORK OF PROFESSOR SINEVA KUKOČ

MARTINA ČELHAR

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
celhar.martina@gmail.com

UDK: 902-05 Kukoč, S.
Primljeno / Received: 2021-11-30

Prof. dr. sc. Sineva Kukoč rođena je 3. lipnja 1949. u Šibeniku gdje stječe osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Ono fakultetsko, kroz dvopredmetni studij arheologije i povijesti umjetnosti, nastavlja na Filozofskom fakultetu u Zadru, kojeg uz nagradu rektora Sveučilišta u Zagrebu (1971.) završava 1973. godine. Na interdisciplinarnom studiju *Kulturna povijest istočne jadranske obale* u Dubrovniku, Interuniverzitetskom centru za postdiplomske studije Sveučilišta u Zagrebu, 1980. postaje magistar znanosti s uspješno obranjenom radnjom *Prikaz ljudskog lika u kulturi željeznog doba na području Jugoslavije* (mentor: prof. dr. sc. Šime Batović). Godine 1990. na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, Sveučilišta u Splitu, stječe status doktora znanosti disertacijom *Pojava likovnog antropomorfizma u jadranskom bazenu u željezno doba* (mentor: prof. dr. sc. Šime Batović).

Svoj radni kurikulum započinje kao kustos/konzervator u novoosnovanom regionalnom Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Šibeniku. U njemu od 1979. do 1981. radi na registriranju, dokumentiranju i proučavanju različite spomeničke, a time i, sebi najmilije, prapovijesne arheološke građe s brojnih lokaliteta šire šibenske regije. Na poziv profesora

Prof. dr. sc. Sineva Kukoč was born on June 3, 1949 in Šibenik where she completed her elementary and high-school education. She pursued her college education at the Faculty of Philosophy in Zadar majoring in archaeology and art history. She graduated in 1973, after receiving rector's award in 1971. She obtained her master's degree in 1980 with the thesis *Depiction of Human Figure in the Iron Age Culture in Yugoslavia* (mentor: prof. dr. sc. Šime Batović) at the interdisciplinary study *Cultural History of the Eastern Adriatic Coast* in Dubrovnik, at the Inter-University Center for Postgraduate Studies of the University of Zagreb. She earned her PhD degree after defending the doctoral dissertation *Emergence of Anthropomorphism in Visual Arts in the Adriatic Basin in the Iron Age* (mentor: prof. dr. sc. Šime Batović) in 1990 at the Department of Archaeology of the Faculty of Philosophy in Zadar of the University of Split.

She started her career path as a curator/conservator in the newly founded regional Institute for the Monument Protection in Šibenik. From 1979 to 1981 she worked on recording, documenting and studying various archaeological artifacts including her favourite prehistoric finds from a number of sites in the wider Šibenik region. At the invitation of professor Julijan Med-

Julijana Medinija, tadašnjeg predstojnika Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru, zapošljava se kao znanstveni asistent. Na istom je odsjeku 1991. promovirana u docenta, a 2005. na njegovu sljedniku, Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru, u izvanrednog profesora. Na tom odjelu godine 2010. stječe zvanje redovitog profesora za znanstveno područje humanističkih znanosti, polje arheologije, grana prapovijesna arheologija, gdje dočekuje i umirovljenje u listopadu 2013. godine.

Od samog ulaska u sustav visokog obrazovanja Sineva Kukoč aktivno participira u nastavnim, znanstvenim i administrativnim procesima matične institucije. Još kao znanstveni asistent na Odsjeku za arheologiju drži predavanja iz kolegija „Metodologija I (Teorijska arheologija)“ te predavanja i vježbe iz „Metodologije II (Terenska arheologija)“. Postizanjem docenture 1991. u sklopu predmeta „Prapovijesna arheologija II“ samostalno drži kolegij „Umjetnost i religija na Jadranu u protopovijesti“. U razdoblju od 1998. do 2005. nositeljica je kolegija „Prapovijesna arheologija – brončano i željezno doba“. Čitavo vrijeme i dalje predaje „Metodologiju arheologije I (Teorijska arheologija)“, a kraće vrijeme i „Muzeologiju“. Godine 2005. nastupom bolonjske reorganizacije visokog školstva, Sineva Kukoč u nastavni plan preddiplomskog studija Arheologije na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru uvodi obvezne kolegije „Brončano doba Europe“ i „Željezno doba Europe“, dok diplomsku razinu istog studija oplemenjuje izbornim kolegijima „Željezno doba na sjevernom Jadranu“, „Istočni Jadran u željezno doba“, „Umjetnost i religija jadranskog protopovijesnog svijeta“ te „Metodologija znanstvenog istraživanja“.

Izniman je njezin rad i na znanstvenom poslijediplomskom studiju Arheologija istočnog Jadrana pokrenutom 2002. godine pri Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru. U početku na njemu drži kolegije „Duhovni aspekti protopovijesnih kultura na Jadranu“ te „Ikono grafija prizora na protopovijesnim spomenicima na Jadranu“ u sklopu Prapovijesne arheologi-

ini, head of the Department of Archaeology of the Faculty of Philosophy in Zadar at the time, she started working as a research assistant. At the same department she was promoted into an assistant professor in 1991, and in 2005 into an associate professor at the Department of Archaeology of the University of Zadar as its successor. At this department she became a full professor in humanities, the field of archaeology, the branch of prehistoric archaeology, where she was retired in October 2013.

As soon as she entered the higher education system, Sineva Kukoč started participating in teaching, scholarly and administrative processes at the faculty. As a research assistant at the Department of Archaeology she taught the course *Methodology I (Archaeological Theory)* and gave lectures and seminars in *Methodology II (Archaeological Excavations)*. After she became an assistant professor in 1991 for the course *Prehistoric Archaeology II*, she gave lectures in the course *Art and Religion in the Adriatic in Prehistory*. From 1998 to 2005 she taught the course *Prehistoric Archaeology – Bronze and Iron Ages*. Throughout that period she continued teaching *Methodology of Archaeology I (Archaeological Theory)*, and shortly also *Museology*. In 2005, after the Bologna restructuring of the higher education, Sineva Kukoč introduced the compulsory courses *The Bronze Age in Europe* and *The Iron Age in Europe* to the teaching plan of the undergraduate program of archaeology at the Department of Archaeology of the University of Zadar while she enriched the graduate level of the same program by the optional courses *The Iron Age in the Northern Adriatic*, *The Eastern Adriatic in the Iron Age*, *Art and Religion of the Adriatic Protohistorical World* and *Methodology of Scientific Research*.

Another exceptional aspect of her work is the contribution to scientific postgraduate study program *Archaeology of the Eastern Adriatic* launched in 2002 at the Department of Archaeology of the University of Zadar. At first she taught the courses *Spiritual Aspects of Protohistoric Cultures in the Adriatic* and *Iconography of Scenes on Protohistoric Monuments in the Adriatic* within the

je, a nakon reformacije navedenog studija od akademske godine 2007./2008. nositeljica je kolegija „Sveta mjesta istočnog Jadrana“, „Kult mrtvih na Jadranu u željezno doba“, „Odnos naselja i groblja u brončano doba na istočnom Jadranu“ te „Ikonografija i stil prizora na spomenicima željeznog doba na Jadranu“.

Snažan angažman u akademskoj karijeri Sineve Kukoč posvećen je znanstvenom i istraživačkom napretku kojeg je kontinuirano obožavala i stručno-znanstvenim usavršavanjem u respektabilnim inozemnim institucijama (Ravenna – Corsi bizantini, 1972.; Aquileia, Lecce, Siracusa, Ancona, Taranto – Convegni sulla Magna Grecia, 1973. – 1974.; Rim, École française de Rome, šestomjesečna stipendija Republike Hrvatske, 1984.; Firenca, Facoltà delle Lettere, 1987.; Ljubljana, Filozofski fakultet, Odjel za arheologiju, 1995. i 2006.; te Padova, Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Scienze dell'Antichità, 2000.). Već 1982. postaje suradnik na znanstvenim projektima *Arheološko istraživanje prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih kultura Hrvatske* (1982. – 1989.) i *Razvoj prapovijesnih kultura na našem Primorju* (1997. – 2001.), voditelja Šime Batovića. Od 1991. u nekoliko je navrata voditelj znanstveno-istraživačkih projekata pri Ministarstvu znanosti Republike Hrvatske, prvo *Kult mrtvih na Jadranu* (1991. – 1996.), zatim *Kult mrtvih na Jadranu u željezno doba* (2003. – 2006.) te naposljetku *Naselja i groblja na istočnom Jadranu u željezno doba, simbolički aspekti* (2006. – 2011.). Terenska arheološka istraživanja i rekognosciranja vrlo aktivno provodi kroz sve faze svoje karijere, bilo još kao studentica (Zadar, Nadin, Nin, Bribirska glavica), zatim suradnica (osobito kod istraživanja Nina i okolice), odnosno voditeljica znanstvenih projekata (humak 13 u Nadinu; liburnska nekropola na ravnome podno nadinske Gradine) ili pak nastavna profesorica sveučilišnog kolegija „Metodologija arheologije II (Terenska arheologija)“ (nalažišta Podvršje/Matakov brig/grobni humak iz ranog brončanog doba 1986. godine te Pod-

Prehistoric Archaeology section, and after the reform of the mentioned study program from the academic year 2007/2008, she taught the courses *Holy Places in the Eastern Adriatic*, *The Cult of the Dead in the Adriatic in the Iron Age*, *Settlement-Cemetery Relation in the Bronze Age in the Eastern Adriatic* and *Iconography and Style of Scenes on the Iron Age Monuments in the Adriatic*.

Academic career of Sineva Kukoč is marked by strong commitment to scholarly and research progress that she continuously nourished by professional and scientific specializations in respectable foreign institutions (Ravenna – Corsi bizantini, in 1972; Aquileia, Lecce, Siracusa, Ancona, Taranto – Convegni sulla Magna Grecia, 1973–1974; Rome, École française de Rome, six-month scholarship of the Republic of Croatia, in 1984; Florence, Facoltà delle Lettere, in 1987; Ljubljana, Faculty of Philosophy, Department of Archaeology, in 1995 and 2006; and Padua, Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Scienze dell'Antichità, in 2000). As early as 1982 she became an associate on scientific projects *Archaeological Research of Prehistoric, Ancient and Medieval Cultures in Croatia* (1982–1989) and *Development of Prehistoric Cultures in Our Littoral* (1997–2001), by lead researcher Šime Batović. Starting from 1991, she was the lead researcher of several scientific research projects of the Ministry of Science of the Republic of Croatia: first *The Cult of the Dead in the Adriatic* (1991–1996), then *The Cult of the Dead in the Adriatic in the Iron Age* (2003–2006) and finally *Settlements and Cemeteries in the Eastern Adriatic in the Iron Age, symbolic aspects* (2006–2011). She was very active in archaeological excavations and field surveys in all phases of her career, first as a student (Zadar, Nadin, Nin, Bribirska Glavica), then as an associate (particularly in the excavations in Nin and its surroundings), and finally as a lead researcher of scientific projects (mound 13 in Nadin; Liburnian flat necropolis under Gradina in Nadin) or as a teaching professor for the course *Methodology of Archaeology II (Archaeological Excavations)* (sites Podvršje/Matakov Brig/Early Bronze Age burial mound, in

vršje – Ljubač, nekropola, 1987. godine).

Naposljetku, nezanemariv i iznimno važan dio djelovanja Sineve Kukoč odnosi se na obnašanje niza odgovornih dužnosti u svojoj matičnoj visokoškolskoj instituciji. Tako u razdoblju od 1992. do 1994. godine obavlja dužnost predstojnice Odsjeka za arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zadru, od 2009. do 2011. članica je Senata Sveučilišta u Zadru, a od 2010. pa sve do umirovljenja 2013. voditeljica Katedre za prapovijest na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru, odnosno usmjerenja Prapovijesne arheologije na poslijediplomskom studiju *Arheologija istočnog Jadrana*.

Pogledi na prije istaknuta nastavna te istraživačka usmjerenja Sinevu Kukoč određuju kao znanstvenicu srčano zaokupljenu problemima prapovijesnih kultura bronzanog i željeznog doba na istočnojadranskom prostoru. To se jasno iščitava i iz njezina iznimnog bibliografskog opusa u kojem se erudistički nastoji približiti duhovnom životu kasnoprapijiesnog društva, osobito apostrofirajući povezanost njegova umjetničkog izričaja, simbolizma i religijskih praksi, među kojima ju je posebno okupirao kult mrtvih te božanske strukture. Svakom je namjerniku jasno kako je riječ o dubokim i vrlo često apstraktnim, ali dopadljivim temama, kojima Sineva Kukoč od samih početaka svoje karijere prilazi neiscrpnom energijom uz obveznu sinergiju svih onih vještina i znanja koji joj omogućuju konfrontaciju te definiranje prostorno i vremenski bliskih i udaljenih manifestacija duhovnog života interesnih zajednica. Višestrukim tematiziranjem histarske plastike, japodske simbolike, liburnskih nekropola i kulta mrtvih, solarnog aspekta u religijskom životu prapovijesnih i antičkih zajednica, banketa kao društveno-religijske prakse, grčko-helenističkih utjecaja na duhovni život istočnojadranskih indigenih zajednica, kao i drugih, mnogima je otvorila nove vidike i pristupe arheološkim spomenicima, a sigurno i pokazala koliko su životi prapovijesnih zajednica, ali i svih nas, prožeti duhovnošću.

the year 1986 and Podvršje – Ljubač, necropolis, in 1987).

Finally, a significant part of Sineva Kukoč's career refers to performing a number of responsibilities in her *alma mater*. Thus from 1992 to 1994 she was the head of the Department of Archaeology at the Faculty of Philosophy in Zadar, from 2009 to 2011 she was a member of the Senate of the University of Zadar, and from 2010 until her retirement in 2013 she was the head of the Chair in Prehistory at the Department of Archaeology of the University of Zadar, that is the section of Prehistoric Archaeology at the postgraduate study *Archaeology of the Eastern Adriatic*.

Previously mentioned teaching and research interests determine Sineva Kukoč as a scholar heartily preoccupied by the Bronze and Iron Age cultures in the eastern Adriatic area that can also be read from her exceptional bibliography which illustrates an erudite attempt to approach the spiritual life of late prehistoric society, paying special attention to connections between the artistic expression, symbolism and religious practices, among which her focus was on the cult of the dead and divine structures. Even a layman will recognize these themes as deep and often abstract, but also attractive. They have been approached by S. Kukoč from the very beginning of her career with inexhaustible energy, but also with necessary synergy of all skills and knowledge that allow confrontation and definition of close and remote manifestations of spiritual life of communities in question at spatial and chronological level. Her comprehensive studies of Histrian plastic art, Iapodean symbolics, Liburnian necropolises and the cult of the dead, solar aspect in the religious life of communities in prehistory and classical antiquity, banquet as social and religious practice, Greco-Hellenistic influence on spiritual world of the eastern Adriatic indigenous and other communities, have opened new horizons and approaches to the archaeological monuments. She has definitely shown how lives of prehistoric communities, and all of us, were and are deeply imbued with spirituality.

That is exactly what Sineva Kukoč is like, a per-

I upravo je takva Sineva Kukoč, osoba koju, osim izvanrednog intelekta, krase snažne kreativne sposobnosti, izraženi individualizam i iznimna duhovnost. Da nije takva, ne bismo o njoj mogli govoriti i kao o pjesnikinji iza koje, uz vjerujemo mnoge skrivene i intimne pjesme, stoje dvije objavljene zbirke poezije, *Orfika* i *Za obou i oblak*. Njezin pjesnički opus prožet je antičkom i kršćanskom ikonografijom i simbolikom te osobnom metaforikom, a „traži i intelektualnu nadgradnju čitatelja i njegovu sposobnost da uživa u ljepoti riječi i slika i onda kad ih nije potpuno razumio...”¹ i koji će „naći poklonike u onih čitatelja koji su navikli slikom, metaforom, snom... dekodirati životni banalitet i „uzdignuti ga“ u poetsko kao bijeg od beznačaja Svega...”² Čini se da je odnos njezina znanstvenog i pjesničkog zanosa recipročno uzročno-posljedični. Je li njezino pjesničko pero doprinijelo unošenju slobode izričaja i u krutu znanstvenu akribiju, samo ona zna, no činjenica jest da joj dekodiranje arheološkog „realiteta“ često počiva na komparacijama izvan zadanih prostorno-vremenskih granica te uz odmicanje od čisto praktičnih i dekorativnih prema simboličkim i mitskim strukturama.

Stoga simbolički, ali i realno, iskreno s velikim zadovoljstvom ovaj broj časopisa *Archaeologia Adriatica* posvećujemo dragoj profesorici, kolegici i prijateljici Sinevi Kukoč, iznimnoj osobi i vrsnoj znanstvenici koja vrijeme i prostor mjeri vlastitom mjerom, a arheološki prostor nastanjuje jedinstvenim i nezamijenjenim opusom. Njezino bivstvo dotaknulo je naše živote na najrazličitijim ravnima, od onih praktičnih, mjerljivih i opipljivih, do onih samo njoj svojstvenih „simboličkih“. Nadamo se i vjerujemo da će tako biti i dalje.

son endowed with exceptional intellect, but also outstanding creativity, pronounced individualism and subtle spirituality. If it was not the case, she would not be a poet who published two poetry collections *Orphics* and *For Oboe and Cloud*, probably in addition to some poems kept out of the public eye. Her poetry is imbued with ancient and Christian iconography and symbolics as well as personal metaphors, and it “requires an intellectual upgrade from a reader and his ability to enjoy the beauty of words and images even if he cannot understand them fully...”¹ Her poetry “will find followers in those readers who know how to use image, metaphor, dream...to decode the banality of life and “elevate it” to the poetic as an escape from senselessness of Everything...”² It seems that the relation between her scholarly and poetic enthusiasm is reciprocal and causal. Only she knows if her poetic pen contributed to more pronounced freedom of expression in rigorous accuracy of science, but the fact is that her decoding of archaeological “reality” often relies on comparisons that disobey strict spatial and temporal boundaries, and purely practical and decorative structures in favour of symbolical and mythical ones.

Therefore both symbolically, but also realistically and sincerely, we dedicate this issue of the *Archaeologia Adriatica* journal with great pleasure to our dear professor, colleague and friend Sineva Kukoč, an exceptional person and outstanding scholar who measures both time and space with her own measure, and inhabits the archaeological space with unique and irreplaceable legacy. Her being touched our lives at most diverse levels, from practical, measurable and tangible ones, to the “symbolical”, so characteristic of her. We hope and believe that this interaction will continue.

Translation: Marija Kostić

¹ Preuzeto iz recenzije zbirke pjesama S. Kukoč, *Za obou i oblak*, Matica Hrvatska, Šibenik / Zadar, 2005 (recenzentica: Z. Derossi).

² Preuzeto iz recenzije zbirke pjesama S. Kukoč, *Orfika*, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić / Književni krug, Šibenik / Split, 1995 (recenzent: S. Mijović Kočan).

¹ From the review of the poetry collection by S. Kukoč *For Oboe and Cloud*, Matica Hrvatska, Šibenik/Zadar, 2005 (reviewer Z. Derossi).

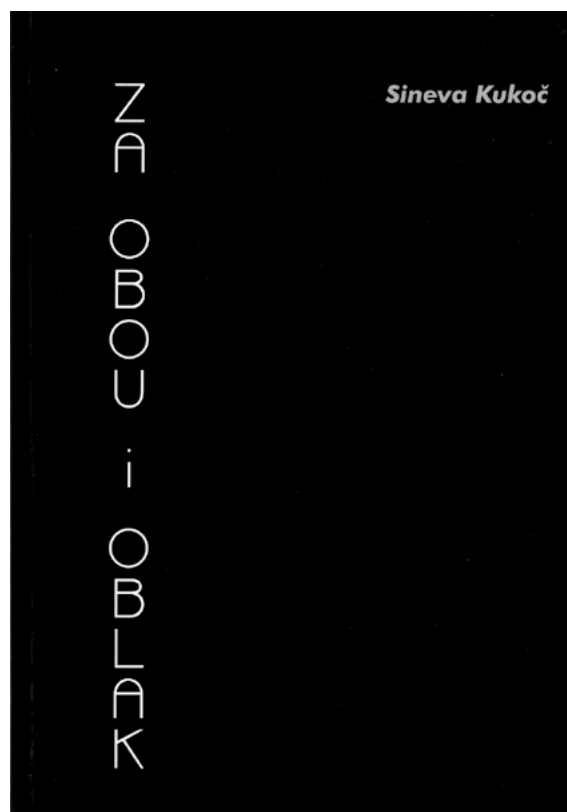
² From the review of the poetry collection by S. Kukoč *Orphics*, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić / Književni krug, Šibenik / Split, 1995 (reviewer S. Mijović Kočan).

SRED NEBA

*Mjesečeva rupa
 vodi
 kroz tamu
 na velika vrata svijeta
 Zviježđa nabrekla od mlijeka
 Kola vuku ludu
 do beskraja
 Glas
 tka magleno
 pali zodijački kotač
 Prosula je kosu Seleni*

DOBRA VEČER RIGOLETTO
 („*Avro dunque sogniato*“)

*U čarobnom triju:
 otac
 kći
 Pluton-bas
 Krvnik je uvijek podzemno baršunast
 miriše crnim bogatstvom
 Plače
 sopran u sebi
 Proklinje starac smrt iza vrata
 Nebesa,
 vi spavaste u zločinu
 u krvavoj šali
 Uklet je smijeh
 Moli se tamni knez za gospodstvo
 za život operni*

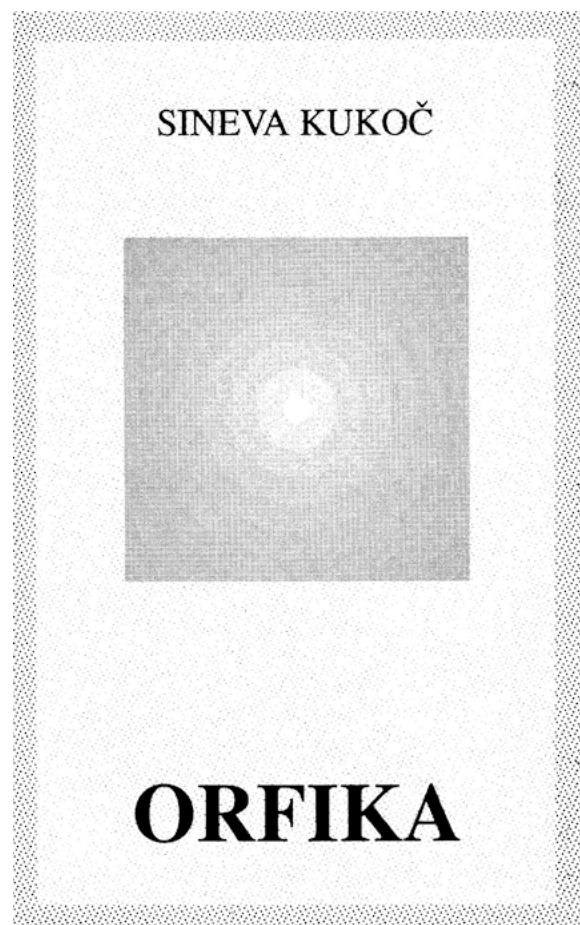

ARGONAUTIKA

Siječe brod led
 uplovjava u bijelu džunglu
 u luku čuda
 ognja
 Sidro bezdan dira
 i strah biser kraljevske krune
 Šuška kostur
 srce hodočasničko
 krticom nastanjeno
 Žudnja grlo štipa
 Pred noge
 smrznute okamine božanstva
 jantar se klanja
 čupav kožuh skida
 s nagosti smolama premazane
 u ledu
 bez vjetra
 u vrućici tijela
 Runo obješeno:
 inje skliskih ameba
 moć uginula
 curi žilicama zlatne grane
 Bogovi su zemlju napustili
 stopama tišine

U GRMLJU KITERE

Miriše nebo na oprano rublje
 tone sunce
 Za jedan zapad zvijezdama smo bliže
 Ptice se u zelenju gnijezde
 penje se divlja loza
 iz kuća izlaze djevojke dugih kosa
 Mirišu na nebo
 nebo su samo
 na bokovima olujne oblake nose
 a vlasi su im pune noćnih leptira
 Zapalo je sunce u pustinji kraja
 ništa izgubljeno nije
 preselila se ljepota u kose žena
 i zasjat će noćas mjesečevo srebro
 na vlažnom pupku djevojčinom
 U žbunju
 rastvorit će se ruža
 crna
 I primiti zalutala kukca

GOSPODARI BLAGA

*Neka nam bude ono što želimo pri žrtvi
Neka postanemo gospodari blaga. (RV., X, 121)¹.*

*Sunce
palo je iza crte
u zlatooke pomrčine
Palo je
onkraj klice
bez prinesene žrtve
bez bijeloga mlijeka,
izvorske vode, bez meda
Bogovi spavaju u krošnji
Kome žrtvovati u najdužoj noći?*

2020. god. (neobjavljeno)

O, KRALJU!

*Od ponoće kad se puno uzme
ponoća opet ostaje. (Upanišade, Īśa)².*

*Ma tko jesi
s punim peharom i krunom!
Obilja
puna je praznina tvoja
sve je puno
u meni ovo
ono
iznad
duboko ispod
puno je bukom kotača
valja se nebom
ispred božanskoga stada
Daleko je i blizu sjaj godine svake
Nožem, kad se od ponoće otkine
opet ponoća kruha i mlijeka
u zimska jutro
puna je praznina prazne sobe
živ
uzavreli seljački kvasac
cimet, anis s djevojačkog dlana
i glas
s operetno sretnoga kraja
O Kralju, u stablu!
sve je ponoća tvoja
u praznom srcu kotača*

2020. god. (neobjavljeno)

¹ Prijevod: Žarko Vodinelić, *Počeci indijske misli*, 1981, 92 -93.

² Prijevod: Dubravka Zaić, *Počeci indijske misli*, 1981, 201.

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. SC. SINEVE KUKOČ¹

BIBLIOGRAPHY OF PROFESSOR SINEVA KUKOČ

MARTINA ČELHAR

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
celhar.martina@gmail.com

UDK: 902Kukoč, S.(01)
Primljeno / Received: 2021-11-30

I. KNJIGE – MONOGRAFIJE / BOOKS – MONOGRAPHS

2009.

- *Japodi-fragmenta symbolica*, Biblioteka znanstvenih djela 164, Književni krug, Split, 2009, 323 str.

II. RUKOPISI DOSTUPNI JAVNOSTI / PUBLICLY ACCESSIBLE MANUSCRIPTS

1978.

- *Prikaz ljudskog lika u kulturi željeznog doba na području Jugoslavije*: magistarski rad. Interdisciplinarni studij „Arheologija istočnog Jadrana“ u Dubrovniku, Filozofski fakultet u Zagrebu, 1978., 434 str., T. I–CI.

1989.

- *Pojava likovnog antropomorfizma u jadranskom bazenu u željezno doba*: doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zadru, Sveučilište u Splitu, Zadar, 1989., 326 str., T. I–LXXX

III. UREDNIČKE KNJIGE / EDITORSHIP

2002.

- Š. Batović, *U osvit povijesti (od starijeg kamenog doba do Liburna)*, Zbornik odabranih radova, *Opera selecta*, I, Matica Hrvatska Zadar, 2002, 860 str.

2004.

- Š. Batović, *U osvit povijesti (od starijeg kamenog doba do Liburna)*, Zbornik odabranih radova, *Opera selecta*, II, Matica Hrvatska Zadar, 2004, 1129 str.

¹ Bibliografija je sastavljena uz svesrdnu pomoć prof. dr. sc. Sineve Kukoč.

IV. POGLAVLJA U KNJIGAMA / BOOK CHAPTERS

2002.

- Predgovor (Vorwort, Prefazione, Preface foreword, Avant – propos), u/in: Š. Batović, *U osvit povijesti (od starijeg kamenog doba do Liburna)*, *Zbornik odabranih radova, Opera selecta*, I, Matica Hrvatska Zadar, 2002, 9–19.
- Šime Batović, život i djelo (1927. – 2002.), u/in: Š. Batović, *U osvit povijesti (od starijeg kamenog doba do Liburna)*, *Zbornik odabranih radova, Opera selecta*, I, Matica Hrvatska Zadar, 2002, 21–36.

2004.

- Predgovor, (Vorwort, Prefazione, Preface foreword, Avant – propos), u/in: Š. Batović, *U osvit povijesti (od starijeg kamenog doba do Liburna)*, *Zbornik odabranih radova, Opera selecta*, II, Matica Hrvatska Zadar, 2004, 7–12.

V. RADOVI U PERIODICI / ARTICLES IN PERIODICALS

V. 1. ZNANSTVENI RADOVI / SCIENTIFIC PAPERS

1985.

- Prapovijesni antropomorfni kipić s Čikata na otoku Lošinju, (Summary: The prehistoric anthropomorphic statuette from Čikat on the island of Lošinj), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24(11) (1984/1985), Zadar, 1985, 5–12.

1987.

- Histarska stela u kontekstu srodnih zapadnojadranskih spomenika, (Riassunto: La stele histra nel contesto dei monumenti affini sulla sponda occidentale dell'Adriatico), *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11/2 (1986), Pula, 1987, 47–68.
- Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. do 5. st. pr. n. e., (Summary: Histrian plastic in the context of the art in the Adriatic area from the 7th to the 5th century BC), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 26(13) (1986/1987), Zadar, 1987, 75–112, T. XX–XXXVII.

1988.

- Grobni humak iz ranog brončanog doba u Podvršju, (Summary: Burial mound from the early bronze period in Podvršje), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 27(14) (1987/1988), Zadar, 1988, 5–64, T. I–II.
Koautor Šime Batović

1990.

- Prizori banketa u periadriatičkom svijetu u protopovijesti, (Summary: Images of banquets in the peri-Adriatic protohistorical world; Scene del banchetto nel mondo periadriatico protostorico), *Diadora*, 12, Zadar, 1990, 5–34, T. I–XII.
- Simboli religijskog identiteta u japodskom kultu mrtvih, (Summary: Symbols of religious iden-

tity in Japodian funeral cult), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 29(16) (1989/1990), Zadar, 1990, 143–154.

1991.

- Simboličke strukture u japodskom funerarnom kultu, (Summary: Symbolic structures in Japods funeral cult), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 30(17) (1990/1991), Zadar, 1991, 5–20.

1993.

- Žrtva u japodskom kultu mrtvih, (Summary: Sacrifice in Japods's cult of the dead), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 31(18) (1991/1992), Zadar, 1993, 1–23.

1994.

- Eros i Tanatos na stelama Daunije, (Summary: Eros and Thanatos on the Daunian stelae), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 33(20) (1993/1994), Zadar, 1994, 15–32, T. I–VIII.

1995.

- Antropomorfni privjesak tipa Prozor, (Summary: Antropomorphic pendants of the Prozor type), *Diadora*, 16–17 (1994/1995), Zadar, 51–80.

1997.

- Solarni aspekti Meduze Gorgone u helenizmu, (Summary: Solar aspects of Gorgon Medusa in hellenism), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35(22) (1995/1996), Zadar, 1997, 1–20, T. I–IV.

1998.

- Kontinuitet solarne simbolike kod Japoda, (Summary: The continuity of solar symbolism among the Japods), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 36(23) (1997), Zadar, 1998, 9–21.
- Grčki simboli u ilirskom svijetu, (Summary: Greek Symbols in the Illyrian world), *Opuscula Archaeologica*, 22, Zagreb, 1998, 7–26.

2001.

- Ikonografska analiza skulpture iz Nezakcija, (Summary: An iconographic analysis of sculpture from Nesactium), *Diadora*, 20 (2000), Zadar, 2001, 1–22.

2003.

- Žrtvovanje konja na Jadranu u Iliriku, (Summary: Illyrian horse sacrifices on the Adriatic), *Histria Antiqua*, 10, Pula, 2003, 57–64.
- Sveti prostor arhaične Histrije, *Glasje: časopis za književnost i umjetnost*, 13/14, Zadar, 2003, 52–60.
- Ptica i konj u solarnoj dinamici svijeta, (Summary: Bird and horse in solar dynamics of the world), *Opuscula Archaeologica*, 27, Zagreb, 2003, 243–250.

2005.

- Štovanje Binda Neptuna, (Summary: The cult of Bindo Neptune), *Histria Antiqua*, 13, Pula, 2005, 125–134.

2007.

- Banket – slika i obred u protopovijesti na Jadranu, (Summary: The Banquet in the Adriatic Protohistorical World), *Histria Antiqua*, 15, Pula, 2007, 145–172.

2008.

- Lik japodskog ratnika, (Summary: Figure of a Iapodian Warrior), *Arheološka istraživanja u Lici*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 23, Zagreb, 2008, 85–116.
- Erotski prikazi u protopovijesti na Jadranu, (Summary: Scenes of Sexual Act in the Adriatic Area in Protohistory), *Histria Antiqua*, 16, Pula, 2008, 61–72.

2009.

- Željezni predmeti u liburnskoj kulturi, (Summary: Iron Artefacts in the Liburnian culture), *Histria Antiqua*, 17, Pula, 2009, 89–102.
Koautor Martina Čelhar
- Čovjek na brodu: prikaz na neobjavljenom kamenom monolitnom spomeniku iz Arheološkog muzeja u Zadru, (Summary: A man on a Boat: figural Representation on an unpublished Stone Monument from the Archeological Museum in Zadar), *Histria Antiqua*, 18/1, Pula, 2009, 135–139.
- Nadin – Liburnski kult mrtvih, Istraživanja 2004. – 2006., 2009., god. / Nadin – Liburnian Cult of the Dead, Research Campaigns 2004-2006, 2009), *Asseria*, 7, Zadar, 2009, 11–79.

2010.

- Osvrt na spaljivanje pokojnika u liburnskom kulturnom kontekstu / A review of the cremation rite in the liburnian cultural context, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 27, Zagreb, 2010, 95–109.
- Neobjavljeni privjesci iz Aserije: prilog poznavanju liburnske nošnje / Unpublished pendants from Asseria: A contribution to the understanding of the Liburnian attire, *Asseria*, 8, Zadar, 2010, 95–130.
- Školjka i koralj u nakitu Liburna, (Summary: Shells and Corals in Liburnian Jewellery) *Histria Antiqua*, 19, Pula, 2010, 205–220.

2011.

- Spaljivanje u prapovijesti u sjevernoj Dalmaciji, (Summary: Cremation of the dead in northern Dalmatia), *Archaeologia Adriatica*, 3 (2009), Zadar, 2011, 51–82
- Liburnska nekropola u prirodnom i kulturnom okolišu, (Summary: A Liburnian necropolis in its natural and cultural environment), *Histria Antiqua*, 20, Pula, 2011, 189–221.
- Pojasne kopče italiskog tipa na istočnom Jadranu / Belt Buckles of the Italic Type on the eastern Adriatic, *Asseria*, 9, Zadar, 2011, 11–73.

2012.

- Fibule tipa Osor: Solarni znakovi i simboli u kulturi Liburna / The Osor-type Fibulae: Solar Signs and Symbols in the Liburnian Culture), *Asseria*, 10, Zadar, 2012, 31–115.

- *Spondylus gaederopus* u neolitičkim kulturama na istočnom Jadranu, (Summary: *Spondylus Gaederopus* in neolithic Cultures in the East Adriatic), *Histria Antiqua*, 21, Pula, 2012, 177–202.

2013.

- Školjka *Spondylus*: Simbol u sveobuhvatnom neolitičkom iskustvu / The *Spondylus* Shell: A Symbol in an all-encompassing Neolithic Experience, *Diadora*, 26/27 (*Batovićev zbornik*) (2012/2013), Zadar, 2013, 135–183.

2014.

- Stakleni privjesak u obliku ljudske glave iz Nadina, Prilog poznavanju importa u kulturi Liburna / Glass head pendant from Nadin, A contribution to the understanding of import in the Liburnian culture, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 31, Zagreb, 2014, 89–100.

Koautor Martina Čelhar

2017.

- Pektoralni nakit kod Liburna: Odrazi mita o Sunčevu putovanju u liburnskoj kulturi / Pectoral Jewelry and the Liburnians: Reflections of the Myth about the Sun's Journey in the Liburnian Culture, *Archaeologia Adriatica*, 10 (2016), Zadar, 2017, 7–101.

2019.

- Nadin (*Nedinum*): prostorna koncepcija nekropole kod Liburna / Nadin (*Nedinum*): spatial concept of the Liburnian necropolis, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 112, Split, 2019, 9–31.

Koautor Martina Čelhar

2020.

- Koncept *Sunčeva krajolika*: Prilog ikonografiji i simboličnom autohtonog geometrijskog slikarstva na keramici južne Italije iz 12./11. – 4./3. st. pr. Kr. / The Concept of Solar Landscape: A Contribution to Iconography and Symbolics of Autochthonous Geometric Painting on the Pottery of Southern Italy from the 12th/11th– 4th/3rd Centuries BC, *Archaeologia Adriatica*, 12 (2018), Zadar, 2020, 211–287.

2021.

- Interpretacija funerarnog kôda: Geometrijskog simboličnog prikaza na daunskoj steli iz Arpija / Interpretation of a funerary code: Geometric symbolic depiction on the daunian stela from Arpi, *Asseria*, 15/16 (2019/2020), Zadar, 2021, 75–182.

V. 2. STRUČNI RADOVI / PROFESSIONAL PAPERS**1983.**

- S. M. L. Nava, *Stele Daunie I*, Studi e materiali di etruscologia e antichità italiane, sv. XVIII, Firenze 1980, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXVI, Split, 1983, 106–112.

1984.

- A. Stipčević: Kulni simboli kod Ilira, Neka razmišljanja o osnovnim polazištima i problemima djela, *Dometi*, XVII/5, Rijeka, 1984, 89–98.

1986.

- Istraživanje grobnog humka iz brončanog doba u Podvršju kod Ražanca, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XVIII/ 3, Zagreb, 1986, 38–41.
Koautor Šime Batović

1987.

- Podvršje / Matakov Brig, Grobni humak iz ranog brončanog doba / Podvršje / Matakov Brig, Early Bronze Age Tumulus, *Arheološki pregled*, 27 (1986), Ljubljana, 1987, 61–63.
Koautor Šime Batović

1988.

- Istraživanje prapovijesnih nalazišta u sjevernoj Dalmaciji (Podvršje – Ljubač), (Zusammenfassung: Forschungsarbeiten an Fundstellen aus der Vorgeschichte in Norddalmatien (Podvršje – Ljubač)), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XX/2, Zagreb, 1988, 26–29.
Koautor Šime Batović

1992.

- Šime Batović – uz 65. obljetnicu, *Zadarska smotra*, 6, Zadar, 1992, 27–30.
- Uz 65. obljetnicu života Šime Batovića, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIV/3, Zagreb, 1992, 77–78.

1999.

- Naši novi počasni članovi – Šime Batović, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXI/3, Zagreb, 1999, 30–31.

2000.

- Stojan Dimitrijević – Tihomila Težak-Gregl – Nives Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb, 1998, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XXXII-XXXIII (1999-2000), Zagreb, 2000, 295–301.

2001.

- Brunislav Marijanović, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Filozofski fakultet Zadar, Sveučilište u Splitu, Monografije, sv. 2, Zadar 2000, *Opuscula Archaeologica*, 25, Zagreb, 2001, 195–199.
- Brunislav Marijanović, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Monografije, sv. 2, Filozofski fakultet Zadar, Sveučilišta u Splitu, Zadar, 2000., 237. str., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXIII/1, Zagreb, 2001, 69–71.

2002.

- Prof. dr. Šime Batović, (Uz 75. obljetnicu života i 50. obljetnicu znanstvenog rada), *Zadarska smotra*, LI/1-3, Zadar, 2002, 79–95.

2005.

- Nadin - humak 13, (Summary), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, Zagreb, 2005, 192–194.
- Istraživanje grobnog humka iz željeznoga doba u Nadinu, (Summary: Excavation of an Iron Age Burial Mound in Nadin), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII/1, Zagreb, 2005, 58–63.
Koautor Šime Batović

2006.

- Nadin - nekropola na SZ padini Gradine, (Summary), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Zagreb, 2006, 307–309.
- Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu, (Summary: Excavations at the Necropolis on the northwestern slope of Gradina in Nadin), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVIII/2, Zagreb, 2006, 65–72.
Koautor Šime Batović

2010.

- Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu 2009. godine, (Summary: Excavations at the Necropolis on the northwestern slope of the Hillfort in Nadin), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLII/1, Zagreb, 2010, 34–42.
Koautor Martina Čelhar
- Nadin – nekropola, (Summary), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, Zagreb, 2010, 509–512.

2020.

- Nostro archaeologiae indicae professori Simeoni Batovic, Predgovor 12. svesku *Archaeologiae Adriaticae* / Nostro archaeologiae indicae professori Simeoni Batovic, Foreword to the 12th Volume of *Archaeologia Adriatica*, *Archaeologia Adriatica*, 12 (2018), Zadar, 2020, 9–15.

VI. SAŽETCI U ZBORNICIMA SKUPOVA / ABSTRACTS IN CONFERENCE MISCELLANIES

1982.

- Prilog proučavanju kamene plastike kod Histra (Sažetak), u/in: Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Pula, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XIV/2, Zagreb, 1982, 12–14.

1983.

- Prilog proučavanju kamene plastike kod Histra / Contributo alla conoscenza della plastica litica degli Istri, u/in: Antički Nezakcij u kulturi i povijesti Istre, Međunarodni znanstveni skup / Nesazio antica nella cultura e storia dell'Istria, Convegno scientifico internazionale, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 3, Pula, 1983, 30–31; 76–77.

2001.

- Ilirsko žrtvovanje konja na Jadranu / Illyrian Horse Sacrifice on the Adriatic, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Voda kao izvor života”. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium “Water as a Source of Life”. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 13, Pula, 2001, 21–22; 71–72.

2004.

- Štovanje Binda Neptuna / The Cult of Bindo Neptune, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Kultovi i vjerovanja kroz povijesna razdoblja”. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „Cults and Beliefs throughout Historical Periods. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 16, Pula 2004, 27–28; 82–83.

2005.

- *Instrumenta domestica liburnica*, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Instrumenta domestica od prapovijesti do kasne antike“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „Instrumenta Domestica from Pre-History to Late Antiquity“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 17, Pula, 2005, 31–32; 78–79.

2006.

- Banket u jadranskom protopovijesnom svijetu / The Banquet in the Adriatic Protohistorical World, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Vinogradarstvo i maslinarstvo od prapovijesti do srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „Viticulture and Olive Growing from prehistory to the Middle Age“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 18, Pula, 2006, 56–57; 144–145.

2007.

- Some Symbolic Aspects of the Cult of the Dead in Liburnian Culture, U/In: *Abstract Book, 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists* (ur. A. Uglešić), Zadar, 2007, 301.
- Konj u japodskom sustavu simbola, u/in: Arheološka istraživanja u Lici, sažeci predavanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXIX/2, Zagreb, 2007, 21.
- Prizori seksualnog čina u protopovijesti na Jadranu / Scenes of Sexual Act in the Adriatic Area in Protohistory, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „*Otium* – razbibriga od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „*Otium* - Leisure from Prehistory to the Early Middle Ages“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 19, Pula, 2007, 26–27; 77–78.

2008.

- Željezni predmeti u liburnskoj kulturi / Iron Artefacts in the Liburnian Culture, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Putovi i trgovina od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „Routes and Trade from Prehistory to the Early Middle Ages“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 20, Pula, 2008, 24; 76–77.

Koautor Martina Čelhar

2009.

- Nakit u dječjim grobovima kod Liburna / Jewellery in Liburnia Children's Graves, U/In: Međunarodno arheološko savjetovanje „Umjetnički obrt od prapovijesti do srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „Arts and Crafts from prehistory to the early Middle Ages“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 21, Pula, 2009, 34; 78.

Koautor Martina Čelhar

2010.

- Odnos groblje - naselje u razvoju kulture Liburna / Relationship between Grave Sites and Settlements in Relation to the Development of the Liburnian Culture, Međunarodno arheološko savjetovanje „Nastambe i stanovanje od prapovijesti do srednjeg vijeka“. Program i sažeci pre-

davanja / International archaeological symposium "Dwellings from Prehistory to the Middle Ages". Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 22, Pula, 2010, 33–34; 97–98.

2011.

- Koncepti plovidbe u likovnosti i religiji jadranskih kultura u prvom tisućljeću prije Krista / The Concept of Seafaring in the visual Arts and Religion of Adriatic Cultures in the 1st millennium BC, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „*Navigare necesse est*. Od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „*Navigare necesse est: from Prehistory to the Early Middle Ages*“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 23, Pula, 2011, 53, 139–140.

2012.

- Prizori igara u protopovijesti na Jadranu / Scenes of Games in Adriatic Protohistory, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International archaeological symposium "Public and Private Games from Prehistory to the Early Middle Ages". Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 24, Pula, 2012, 49; 100.

2013.

- Izrađevine od staklene paste kod Liburna / Liburnians and Artefacts made of Glass Paste, u/in: Međunarodno arheološko savjetovanje „Život sa staklom od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“. Program i sažeci predavanja / International Archaeological Symposium „*Living with Glass: From Prehistory to the Early Middle Ages*“. Programme and Summaries of Reports, *Materijali, Prilozi za povijest i kulturu Istre*, 25, Pula, 2013, 33; 90.

Koautor Martina Čelhar

2015.

- Funerary Architecture in the Liburnian Culture: Construction – form – function/symbolics, *Settlements, culture and population dynamics in Balkan prehistory, International conference, Skopje, Macedonia, 13-14.03.2015*, Skopje, 2015, 31–32.

Koautor Martina Čelhar

- Nadin – struktura liburnske nekropole / Nadin – the Structure of Liburnian Necropolis, U/In: *Antiquitatis sollemnia – Antidoron Mate Suić / Svečanost starine – Uzdarje Mati Suiću*, Zagreb, 2015, 25; 59.

Koautor Martina Čelhar

VI. ZBIRKE POEZIJE / POETRY COLLECTIONS

1995.

- *Orfika*, Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ Šibenika, Književni krug Split, Šibenik – Split, 1995, 96 str.

2005.

- *Za obou i oblak*, Matica Hrvatska Zadar, Matica Hrvatska Šibenik, Šibenik – Zadar, 2005, 94 str.

NOVI NALAZ ŽRTVENIKA NA NEOLITIČKOM NASELJU U SMILČIĆU

NEW FIND OF AN ALTAR FROM THE NEOLITHIC SETTLEMENT OF SMILČIĆ

BRUNISLAV MARIJANOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
bmarijan@unizd.hr

UDK: 903.7(497.5Smilčić)“6345“

DOI: 10.15291/archo.3580

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-10-28

KLJUČNE RIJEČI:

Smilčić, naselje, srednji
neolitik, žrtvenik u ob-
liku modela nastambe

U članku se raspravlja o novom nalazu dvaju keramičkih ulomaka s neolitičkog nalazišta Barice u Smilčiću pronađenih pri iskopavanju 2016./2017. Ulomci pripadaju keramičkom predmetu koji svojim oblikovnim karakteristikama pokazuje izrazitu sličnost s krovovima keramičkih modela nastambi poznatih s niza neolitičkih nalazišta na području jugoistočne Europe. Budući da se svi slični nalazi interpretiraju kao posebna vrsta žrtvenika, i nalaz iz Smilčića mogao bi pripadati istoj skupini nalaza, tim prije što je s istog nalazišta poznat jedan sličan primjerak pronađen u nepoznatom kontekstu na iskopavanjima 1956. – 1959. i 1962. S obzirom na motive izvedene na ušćuvanim dijelovima stijenki, nalaz je opredijeljen u srednji neolitik i pripisan danilskoj kulturi.

KEY WORDS:

Smilčić, settlement,
Middle Neolithic, altar
shaped as a house model,

The paper discusses a new find of two ceramic fragments from the Neolithic site of Barice in Smilčić recovered in the 2016/17 excavations. The sherds belong to a pottery object that in its morphological characteristics exhibits distinct similarity to roofs of the ceramic house models recorded at a number of sites in the region of southeastern Europe. As all previously recovered finds were interpreted as a special kind of an altar, the find from Smilčić might also belong to the same group of finds, all the more since a similar find was found in an unknown context in the excavations in 1956/59 and 1962. The find was dated to the Middle Neolithic and attributed to the Danilo culture on the basis of motifs executed on the preserved parts of the walls.

SLIKA 1. Neolitičko nalazište Barice, Smilčić; površine istražene 2016./2017. (foto: D. Vujević)

FIGURE 1 Neolithic Site Barice, Smilčić; areas excavated in 2016/17 (photo: D. Vujević)

Zahvaljujući istraživanjima Š. Batovića, neolitičko nalazište Barice u Smilčiću kod Zadra u arheološkoj je literaturi prisutno već duže od pola stoljeća i neizostavan je dio svakog ozbiljnijeg bavljenja tim prapovijesnim razdobljem na području istočnog Jadrana.¹ Međutim, njegovi istraživački potencijali time nisu ni izdaleka iscrpljeni, a zbog više otvorenih pitanja koja su se nametala u komparaciji s rezultatima drugih, poslije istraživanih neolitičkih nalazišta na tom području, tijekom 2016./2017. godine provedeno je novo iskopavanje koje je trebalo pridonijeti njegovu nešto boljem razumijevanju. Budući da cjeloviti rezultati tih istraživanja široj znanstvenoj javnosti još nisu poznati, ovdje je o tome potrebno dati nekoliko temeljnih informacija.² Iskopavanje je provedeno na četirima kompaktnim cjelinama – Blokovi A–D – a ukupna istraživačka površina dosegnula je više od 700 m² (Sl. 1). Na istraženim površinama ustanovljeno je više naseobinskih

Owing to the research by Š. Batović, the Neolithic site of Barice in Smilčić near Zadar has been present in the archaeological professional literature for more than half a century, mentioned in every serious discussion of this prehistoric period on the eastern Adriatic.¹ However, its research potentials are far from exhausted, and due to several open questions that arose from the comparison with the results of other Neolithic sites that were subsequently excavated in this region, a new excavation was conducted in 2016/17 with an aim of better understanding of the site. Since the complete results of this research have not been presented to the wider public, we need to provide some basic information here.² The excavation was carried out in four compact units – Blocks A to D – and the total research surface reached over 700 m² (Fig. 1). Several settlement structures mostly belonging to the Early Neolithic have been defined in the exca-

¹ Š. BATOVIĆ, 1967; 1979.

² Iskopavanje je vodio autor ovog priloga, a opsežna studija o rezultatima iskopavanja pripremljena je za tisak pod naslovom *Neolitičko naselje u Smilčiću - rezultati novih istraživanja*.

¹ Š. BATOVIĆ, 1967; 1979.

² Excavation was led by the author of this paper, and an extensive study about the research results has been prepared for publication under the title *The Neolithic Settlement of Smilčić - results of the recent research*.

SLIKA 2. Rov i jama srednjeg neolitika (foto: B. Marijanović)

FIGURE 2 The Middle Neolithic ditch and Middle Neolithic pit (photo: B. Marijanović)

struktura koje su najvećim dijelom pripadale ranom neolitiku. Srednjem neolitiku pripadaju samo dijelovi dvaju pliće ukopanih rovova u Blokovima A i D čija funkcija i prostorni odnos prema drugim eventualnim objektima srednjeg neolitika na istraženom prostoru nisu ustanovljeni, te jedan manji jamski objekt u Bloku A (Sl. 2–3).

Pridružujući se časti koju Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru iskazuje kolegici Sinevi Kukoč posvećujući joj ovaj broj časopisa *Archaeologia Adriatica*, ovdje ću se zadržati samo na jednom posebno zanimljivom nalazu koji potječe s provedenih iskopavanja.

Spomenuti jamski objekt, označen kao Jama br. 1, pozicioniran je neposredno uz vanjsku granicu prvog od dvaju ustanovljenih rovova, ali s njima nije povezan ni u funkcionalnom ni u strukturnom smislu. Riječ je o jami relativno pravilna kružnog oblika promjera oko 1,20 m, a dubine 0,80 m računajući od početne razine ukopavanja (Sl. 3a–c). Jamski depozit činila

vated areas. Only a small pit structure in Block A and parts of two shallow ditches in Blocks A and D belong to the Middle Neolithic whose function and spatial relation to other possible structures dating to the Middle Neolithic in the excavated area have not been determined (Fig. 2-3).

Joining the accolade from the Department of Archaeology to colleague Sineva Kukoč expressed by dedication of this issue of *Archaeologia Adriatica* journal, I will pay attention to a particularly interesting find recovered in the mentioned excavation.

Mentioned pit structure, marked as Pit no. 1, was located directly next to the outer border of the first of the two defined ditches, but it was not related to them neither functionally nor structurally. It is a rather regular pit object with diameter of c. 1.20m, and depth of 0.80m from the initial level of digging (Fig. 3a-c). Pit deposit consisted of dark brown earth mixed with small rocks and

SLIKA 3A-C. Jama br. 1, srednji neolitik (foto: B. Marijanović)
FIGURE 3A-C Pit no. 1, Middle Neolithic (photo: B. Marijanović)

je tamnosmeđa zemlja pomiješana sa sitnijim amorfnim kamenjem i vidljivim tragovima ga-reži. U formiranju depozita bilo je moguće raz-dvojiti dva sukcesivna procesa uslojavanja, ali s vrlo kratkotrajnim vremenskim razmacima, zbog čega ni u njenoj strukturi ni u sadrža-ju, a samim tim ni u osnovnoj funkciji nema nikakvih razlika. Arheološka građa bila je rela-tivno skromna, a činili su je koštani probojac i jedna koštana lopatica, te ulomci keramike srednjeg neolitika. Među njima su pronađena i dva ulomka koja međusobno povezana pre-dočavaju dio vrlo specifične forme.

Za razliku od ostalih keramičkih nalaza, čija oblikovna i stilska obilježja ne odstupaju od tipoloških standarda danilske keramografije, pronađeni ulomci predočavaju niz posebno-sti zbog kojih pobuđuju posebnu pozornost, a samim time traže i poseban komentar. Di-menzijsku posebnost nalazi imaju prije svega zbog svoje oblikovne artikulacije, posve ne-poznate keramografskim obrascima danilske kulture, zbog čega je tipološko-funkcionalno determiniranje objekta kojem pripadaju isto-dobno i zahtjevno i izazovno (Sl. 4a–c). Iza-zov je utoliko veći što razina uščuvanosti na-laza ne pruža potreban minimum sigurnosti ne samo za prepoznavanje cjeline oblikovnog rješenja, nego čak ni za određivanje položaja koji su uščuvani elementi forme zauzimali u okomitim i vodoravnim ravninama. Zbog toga je u pokušaju prepoznavanja oblikovne logike forme koju nalaz samo fragmentarno predočava, osim racionalnosti u pristupu, nei-zbježno i oslanjanje na asocijativnost koju po-buđuju njegovi uščuvani oblikovni elementi i sugestivnost na njima prikazanih pojedinosti. Ipak, čini se izvjesnim da artikuliranje oblika nije determinirano nikakvim artistskim po-budama, nego jasno određenom idejom, te da je istom idejom, a ne estetskim doživljajem vođeno i vizualno označavanje njegovih kom-ponenti. Zakrivljene površine, tipične za da-nilski keramografski standard, u artikuliranju ovog nalaza posve su isključene, a umjesto njih primijenjene su manje-više ravne i blago kon-

traces of soot. Two successive processes of lay-ering could be distinguished in the deposit formation, but in very short intervals. There-fore there are no differences in its structure or contents and thereby neither in its basic function. Archaeological finds were relatively modest, consisting of a bone awl and a bone spatula, and Middle Neolithic pottery sherds. Two of these fragments were conjoined re-vealing a very specific form.

As opposed to other pottery finds whose morphological and stylistic characteristics correspond to typological standards of the Danilo pottery production, recovered finds illustrate a series of specific traits that attract special attention and, accordingly, demand a special commentary. This special dimension refers primarily to their specific modeling, quite unknown in the ceramic patterns of the Danilo culture, making the typological and functional determination of the object they belong to both demanding and challenging (Fig. 4a-c). The challenge is all the bigger since the state of preservation does not of-fer the minimum of certainty in recognizing the completeness of the morphological solu-tion or in determining positions taken by preserved elements of form in vertical and horizontal planes. Therefore in the attempt of recognizing the morphological logic of the form represented only fragmentarily by the find, in addition to rational approach, it is necessary to rely on associations evoked by the preserved elements and suggestiveness of details depicted on them. However it seems beyond doubt that form articulation was not determined by any artistic motif but a clearly defined idea, which was also crucial in visual marking of its components, instead of an aes-thetic experience. Curved surfaces, typical of the Danilo ceramographic standards, are lack-ing on this find. They are replaced by more or less flat and slightly concave surfaces with folds and edges making a broken polygonal form. Due to such sharp contrast with mor-phological norms of the cultural ambience,

kavne plohe s pregibima i rubovima koji tvore razlomljenu poligonalnu formu. Zbog tako oštrog suprotstavljanja oblikovnim normama kulturnog ambijenta praktički je nemoguće predočiti izgled i oblik nekog recipijenta, pa je dopušteno pomišljati na mogućnost da je s posebnosti forme povezana i njezina značenjska posebnost.

Od izvornog oblika ušćuvani su veći ili manji dijelovi triju stijenki postavljenih u posebnim ravninama, a njihovi međusobni odnosi predočavaju smisao idejne koncepcije forme i logiku njezina provođenja, a samim time i značenjski sadržaj cjeline.

Premda postavljene u opozitnim ravninama, dvije bolje ušćuvane stijenske ipak nisu izvedene u odnosu strukturno suprotstavljenih elemenata, nego u obliku harmonične kompozicije povezanih kosih ploha, čije je oblikovno jedinstvo i vizualno naglašeno rebrastim zadebljanjem izvedenim na njihovu spoju. Treća, najmanje ušćuvana stijenska, predočava posve drukčiji strukturni odnos. Postavljena u vlastitoj ravnini i okomito prema drugim dvjema, uz rubove njihovih kosih površina, svedena je na trokut kao novi i posve drukčiji geometrijski lik koji u harmoniju kosih površina unosi još jednu dimenziju, dajući formi poligonalnu razlomljenost. Zbog takvih međusobnih odnosa triju ušćuvanih stijenki nameće se zaključak o izvjesnosti postojanja strukturne simetrije u kojoj je, kao pandan onoj ušćuvanoj i nasuprot njoj, morala postojati još jedna stijenska okomito postavljena prema dvjema kosim.

Površine ušćuvanih dijelova stijenki nisu bezlične i prazne. Na trokutastoj, okomito postavljenoj stijenci plitkim urezima izvedene su višestruke izlomljene linije koje dosljedno slijede linije njezina spoja s ukoso položenim stijenama (Sl. 4a). Na površinama ukoso položenih stijenki, uporabom rubusnijeg instrumenta provedena je simetrična podjela ploha na dva polja u kojima je istim tehničkim postupkom izveden istovrstan motiv dvojnog, stepenasto komponiranog trokuta (Sl. 4b–c). Sudeći prema jednostavnosti i dosta rustičnoj

it is practically impossible to depict look and form of a certain vessel, therefore it is reasonable to assume that special form of the object is associated with its specific meaning.

Fragments of different sizes of three walls have been preserved of the original form, placed in separate planes, and their mutual relations present the meaning of the concept of form and logic of its execution, and therein the meaning of the whole.

Although placed in the opposite planes, two better preserved walls were not made as structurally juxtaposed elements but in form of a harmonious composition of connected oblique surfaces whose morphological unity is visually emphasized by a rib-like thickening made on their junction. The third, least preserved wall, presents quite different structural relation. Placed in its own plane, vertical in relation to the remaining two, along the edges of their oblique surfaces, it is reduced to a triangle as a new and completely different geometric figure that brings another dimension into the harmony of oblique surfaces, giving the form a polygonal fragmentation. Such mutual relations of the three preserved walls imply the presence of structural symmetry comprising another wall, vertically placed in relation to the two oblique sides, as a counterpart of the preserved, opposing wall.

Surfaces of the preserved wall segments are not dull and empty. The triangular, vertically placed wall bears shallowly incised multiple broken lines that follow consistently the lines of its junction with obliquely laid walls (Fig. 4a). On the surfaces of the obliquely placed walls symmetrical division of surfaces into two fields was performed by using a more robust instrument. The same technical procedure was applied to decorate these fields with the identical motif of a double, stepped triangle (Fig. 4b–c). Judging from simplicity and quite rustically rendering of the motifs, it seems that the meaning of their execution was not in their visual dimension, attractiveness of the composition or aesthetic appeal of the entire

SLIKA 4A-C. *Blok A – Jama br. 1*
(foto: B. Marijanović)

FIGURE 4A-C *Block A – Pit no. 1*
(photo: B. Marijanović)

izvedbi prikaza, čini se da smisao njihova izvođenja nije u likovnoj dimenziji samih motiva, atraktivnosti kompozicije ili estetskom doživljaju čitave cjeline, nego u vizualnom označavanju strukturnih elemenata forme. Oni jasno pokazuju one njezine elemente koji su zbog jedinstva značenjskog i oblikovnog morali biti vizualno dostupni. S obzirom na stanje ušćivanosti nalaza, ta odrednica ima i vrijednost putokaza za razumijevanje zamisli prema kojoj je vođeno njegovo oblikovno i značenjsko artikuliranje.

U pokušaju prepoznavanja oblikovne cjeline posebno asocijativnim čine se tri rebrasta zadebljanja izvedena na rubnim dijelovima površina, odnosno linijama povezivanja ravnina kojima one pripadaju. Estetska razina takvih elemenata općenito je prilično niska pa oni sami za sebe nemaju nikakvu dekorativnu vrijednost, a ni estetika cjeline njihovim izvođenjem nije dobila nikakvu posebnu dimenziju. Zbog toga smisao izvođenja tih elemenata i ne treba sagledavati kroz postizanje bilo kakve estetske atraktivnosti, nego kroz ulogu koju imaju u vizualnom isticanju razlomljenosti forme i naglašavanju njezinih bitnih kontura. Premda su osnovne konture forme u određenoj mjeri vidljive i u suodnosu dviju kosih i jedne okomite površine, pogotovo ako se u obzir uzme navedena signifikantnost koju u smislu vizualne dostupnosti imaju površine s urezanim prikazima, rebrasta zadebljanja ipak predstavljaju najbolju vizualnu potporu oblikovnoj logici forme.

Izvedena u odvojenim ravninama, sva tri rebra povezuju se u jednoj zajedničkoj točki koja je sjecište njihovih pravaca, a geometrija njihovih odnosa vrlo je bliska, čak podudarna s geometrijom arhitekturnih elemenata karakterističnih za jednostavne konstrukcije krovova s dvama nagibima, odnosno dvjema kosim plohami, čiju osnovu čine dva para rogova spojenih sljemenskom gredom na vrhu. U komparaciji geometrije takve krovne konstrukcije s geometrijom rebrastih zadebljanja na nalazu iz Smilčića, prihvatljivom se čini mogućnost da

composition, but in visual marking of the structural elements of the form. They clearly exhibit those elements that had to be visually accessible due to the unity of meaning and form. Considering the state of preservation, this determinant serves as a signpost for understanding the idea that led its articulation in terms of both meaning and form.

In the attempt of recognizing the morphological whole, particularly associative elements are three ribbed thickenings on the peripheral parts of the surfaces or connecting lines of the planes they belong to. Aesthetic level of such elements is usually rather low, meaning they have no decorative value, and the aesthetics of the whole was not given any special dimension due to their execution. Therefore the meaning of performing these elements should not be observed through achieving any kind of aesthetic attractiveness, but through a role they have in visual stress on form breaking and emphasizing its important contours. Although the basic contours of the form are visible to a certain degree in correlation of the two oblique surfaces and the vertical one, particularly if we consider mentioned importance of the surfaces with incised motifs in terms of visual accessibility, ribbed thickenings still present the best visual support to the morphological logic of the form.

Modelled in separate planes, all three ribs are connected in one common point that represents the intersection of their directions. The geometry of their relations is very close, even matching with the geometry of architectural elements characteristic of simple constructions of gable roofs with two slanted planes whose basis consists of two pairs of horns connected with a ridge beam at the top. If we compare the geometry of such roof construction with the geometry of ribbed thickening on the find from Smilčić, the possibility that its morphological elements represent such construction solution seems plausible. Two ribs on the edges of slanted walls might correspond to a pair of horns of

njegovi oblikovni elementi predočavaju upravo takvo konstruktivno rješenje. Dva rebra na rubovima ukoso postavljenih stijenki mogla bi odgovarati paru rogova sljemenske konstrukcije, dok bi dugačko rebro na njihovu spoju predočavalo vodoravnu veznu gredu. U takvoj mogućnosti, koso položene stijenke tvorile bi krovne plohe, a okomita bi odgovarala zabatu jednostavnog objekta vjerojatno pravokutnog tlorisa.

Uzimajući u obzir sve dosad navedeno, legitimno je pomišljati na mogućnost kako ušćuvani elementi na nalazu iz Jame br. 1 predočavaju samo dio veće cjeline, oblikovane prema uzorima iz neolitičkih naseobinskih realiteta. Drugim riječima, njegovi ušćuvani elementi, usporedivi s konstruktivnim elementima jednostavnih neolitičkih nastambi, upućuju na vjerojatnost da je i cjelina objekta kojem su oni pripadali bila oblikovana prema tom uzoru.

S tom mogućnošću, nalaz iz Jame br. 1 pridružio bi se brojnoj skupini sličnih pojava poznatih u različitim kulturnim ambijentima na širem području jugoistočne i srednje Europe. Neovisno o tipološkim varijabilnostima, vizualnim i konceptualnim razlikama, naglašenjem realizmu ili stilizaciji u oblikovanju cjeline i pojedinosti, hibridnim formama s istaknutim antropomorfim obilježjima i sl., svi nalazi te vrste u osnovi artikuliraju isti motiv: model neolitičke nastambe. Jedan tesalski primjerak iz Kranona (Crannonas), a drugi beotijski iz Heroneje (Chaeronea), koji cjelinu nastambi predočuju u stiliziranu obliku, a pripadaju tipu tzv. zatvorenih modela,³ predvode skupinu grčkih nalaza iz: Platije Magoule Zarkou,⁴ Sitagroi⁵ i Promachona/Topolnice.⁶

Slični modeli, oblikovani u otvorenim ili zatvorenim formama, poznati su i u dru-

the ridge construction, while long rib at their junction might represent a horizontal connecting beam. In such a possibility, slanted walls would constitute roof surfaces, and the vertical one would correspond to the gable of the simple object with probably rectangular ground plan.

Having in mind all the aforementioned, it is reasonable to consider the possibility that preserved elements on the find from Pit no.1 represent only a part of a bigger whole, shaped after models from the Neolithic settlement realities. In other words, its preserved elements, comparable to constructive elements of the simple Neolithic houses, suggest the possibility that the entire object they belonged to was shaped after that model.

This possibility would associate the find from Pit no. 1 with a number of similar phenomena in different cultural ambiances in the wider region of southeastern and central Europe. Regardless of typological variabilities, visual and conceptual differences, more pronounced realism or stylization in modelling the whole and the details, hybrid forms with pronounced anthropomorphous characteristics etc., all finds of this type basically articulate the same motif: model of a Neolithic house. A Thessalian example from Crannonas as well as the other one from Boeotia (Chaeronea) that depict the whole of the house in a stylized form, belong to the so-called closed model type.³ Other Greek finds of the same type were found at the sites of Platia Magoula Zarkou,⁴ Sitagroi⁵ and Promachon/Topolnice.⁶

Similar models made in open and closed forms, are known in other cultural ambiances: Vršac-At,⁷ Gradeshnitsa,⁸ Izvoarele, Popudnia, Šušková, Vladimirovka, and different types of such finds originate from about fifty sites

³ D. R. THEOCHARIS, 1973, fig. 8, 10.

⁴ K. GALLIS, 1985, 20-24.

⁵ C. RENFREW et al., 1986, fig. 8, 20a, pl. XL, 1; XCV, 4.

⁶ C. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI et al., 2007, 60, fig. 25a-b, fig. 26.

³ D. R. THEOCHARIS, 1973, fig. 8, 10.

⁴ K. GALLIS, 1985, 20-24.

⁵ C. RENFREW et al., 1986, fig. 8, 20a, pl. XL, 1; XCV, 4.

⁶ C. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI et al., 2007, 60, fig. 25a-b, 26.

⁷ Š. JOVANOVIĆ, 1995, 331-342.

⁸ M. MERLINI, 2005, fig. 7.

gim kulturnim ambijentima: Vršac – At,⁷ Gradeshnitsa,⁸ Izvoarele, Popudnia, Šušкова, Vladimirovka, a različiti tipovi takvih nalaza potječu iz pedesetak nalazišta Gumelnița, Precucuteni-Cucuteni i Tripolje kulture.⁹ Njima se pridružuju brojni i vrlo specifični hibridni primjeri s makedonskih nalazišta: Porodina, Madjara, Suvodola, Mrševaca, Veluške Tumbе, Dobromira, Stenća, Topolčana i dr.¹⁰

Premda među njima postoje i primjerci s dosta visokom razinom estetičnosti, ti nalazi nisu izraz likovnih preokupacija neolitičkog stanovništva, a za razumijevanje svrhe i značenja koje imaju ta njihova dimenzija nema veliku važnost. Kao izraz individualne vještine, kreativnih sposobnosti i trenutačne inspiracije pojedina u predočavanju forme i njezinih po-jedinosti, povećana likovnost može pridonijeti lakšem prepoznavanju nekih bitnih elemenata oblika, ali ne razotkriva ni bit ideja koje stoje u osnovi njihova oblikovanog artikuliranja, a ni slojevitost s oblikom povezanog značenja koje daleko nadilazi jednostavnu likovnu vizualizaciju neolitičkog realiteta. Uostalom, ta su „skrivena“ značenja u literaturi već više puta apostrofirana, a među autorima koji su se tom problematikom bavili u različitim kontekstima oko toga postoji visok stupanj suglasnosti.¹¹ Budući da su ti interpretativni okviri već odavno poznati, ovdje nema potrebe naširoko ponavljati već poznate interpretacije. U tom je smislu dovoljno podsjetiti na mišljenja prema kojim ova vrsta nalaza tvori skupinu karakterističnih žrtvenika, koji svojim oblicima na-

of the Gumelnița, Precucuteni-Cucuteni and Tripolje cultures.⁹ They are joined by numerous and very specific hybrid examples from the Macedonian sites: Porodin, Madjar, Suvodol, Mrševci, Veluška Tumba, Dobromir, Stenća, Topolčani etc.¹⁰

Although some of these models exhibit quite high level of aesthetic achievement, these finds are not an expression of artistic preoccupations of the Neolithic population, and this dimension is not that important for understanding their meaning and purpose. As an expression of individual skills, creative abilities and momentary inspiration of an individual in depicting form and its details, enhanced visual quality can contribute to easier recognizing of some important elements of form, but still it does not reveal the essence of ideas at the core of their morphological articulation, nor the complexity of meaning associated with form transcending by far simple artistic visualization of a Neolithic reality. These “hidden” meanings have been addressed in the professional literature more than once, and the authors dealing with this subject in different contexts reached a high level of agreement.¹¹ Since these interpretative frameworks have been known for quite a while, there is no need to discuss at length interpretations that are already known. In that regard it will suffice to mention the opinions that this type of finds constitutes a group of characteristic altars whose house forms symbolically represent sanctuaries as an actual part of collective cult and ritual conscious-

⁷ Š. JOVANOVIĆ, 1995, 331–342.

⁸ M. MERLINI, 2005, fig. 7.

⁹ C. M. LAZAROVICI, 2004, 53–57, fig. 11–13, 19–20; S. A. GUSEV, 1995, 175–189.

¹⁰ N. CHAUSIDIS, 1995, 32, fig. 6; I. KOLIŠTRKOVSKA-NASTEVA, 2005, 59–61, 64, fig. 42–45, 48; M. VASILEVA, 2005, 26–27; D. ZDRAVKOVSKI, 2005, 27, fig. 10; A. ŠEMROV, P. TURK, 2008, 213.

¹¹ H. DUMITRESCU, 1968; H. MÜLLER-KARPE, 1968; D. THEOCHARIS, 1973; M. GIMBUTAS, 1982; K. GALLIS, 1985; C. RENFREW et al., 1986; S. GUSEV, 1995; C. MARANGO, 1996; M. MERLINI, 2005; C. KOUKOU-LI-CHRYSAANTHAKI et al., 2007; C. M. LAZAROVICI, 2004; G. LAZAROVICI, C. M. LAZAROVICI, 2010; G. NAUMOV, 2011 itd.

⁹ C. M. LAZAROVICI, 2004, 53–57, fig. 11–13, 19–20; S. A. GUSEV, 1995, 175–189.

¹⁰ N. CHAUSIDIS, 1995, 32, fig. 6; I. KOLIŠTRKOVSKA-NASTEVA, 2005, 59–61, 64, fig. 42–45, 48; M. VASILEVA, 2005, 26–27; D. ZDRAVKOVSKI, 2005, 27, fig. 10; A. ŠEMROV, P. TURK, 2008, 213.

¹¹ H. DUMITRESCU, 1968; H. MÜLLER-KARPE, 1968; D. THEOCHARIS, 1973; M. GIMBUTAS, 1982; K. GALLIS, 1985; C. RENFREW et al., 1986; S. GUSEV, 1995; C. MARANGO, 1996; M. MERLINI, 2005; C. KOUKOU-LI-CHRYSAANTHAKI et al., 2007; C. M. LAZAROVICI, 2004; G. LAZAROVICI, C. M. LAZAROVICI, 2010; G. NAUMOV, 2011 etc.

stambi simbolički predočavaju svetišta, kakva su u brojnim zajednicama bila stvarni dio njihove kolektivne kultne i ritualne svijesti.¹²

S druge strane, postojanje ovakvih žrtvenika, koji nikako nisu bili zamjena za objekte kolektivnog kulta, nego su samo njegov simbol, sugerira mogućnost da ritualna praksa nije imala isključivo kolektivnu, nego i svoju individualnu dimenziju i da je možda bila provedena i unutar užih dijelova socijalne zajednice.

Polazeći od mogućnosti da nalaz iz Jame br. 1 predočava formu podudarnu s neolitičkim naseobinskim objektima, onda bi i smisao njegova oblikovnog artikuliranja morao biti podudaran sa smislom koji usporedivi nalazi te vrste imaju u kulturnim ambijentima iz kojih potječu. Mogućnost njegove pripadnosti upravo toj skupini nalaza ne podupiru samo opće oblikovne sličnosti s ovdje spomenutim i drugim primjerima iz različitih kulturnih ambijenata, nego i nedavno objavljeni nalaz koji potječe iz nepoznatog konteksta s iskopavanja 1956. – 1959. u Smilčiću. Riječ je o djelomice ušću vanim zidovima i pročelju modela svetišta s naznačenim ulazom i zabatom iznad kojeg je izveden stilizirani prikaz konsekrativnih rogova. Premda potječe iz nepoznatog konteksta, na temelju motiva izvedenih na ušću vanom prikazu zida, nalaz je bilo moguće opredijeliti u srednji neolitik i pripisati danilskoj kulturi,¹³ pa je ta činjenica dodatni argument za istoznačnost nalaza iz Jame br. 1.

Istina, između tih dvaju nalaza postoje i stanovite oblikovne razlike jer prvi primjerak pripada skupini tzv. „otvorenih modela kuća“,

ness in a number of communities.¹²

On the other hand, presence of such altars, that were definitely not a substitute for the objects of the collective cult but only its symbol, suggests a possibility that ritual practice did not have only collective but also individual dimension and that it might have been conducted within narrower parts of the social community.

Starting from a possibility that the find from Pit no. 1 depicts a form corresponding to the Neolithic houses, the meaning of its morphological articulation might be corresponding to the meaning of comparable finds of this type in cultural ambiances they originate from. Possibility of their attribution to this group of finds is not supported only by general morphological similarities with the aforementioned and other examples from different cultural ambiances, but also by a recently published find from an unknown context from the 1956/57 excavations in Smilčić: partially preserved walls and the front of a sanctuary model with marked entrance and a gable surmounted by a stylized depiction of horns of consecration. Although the context of the find is unknown, the find was dated to the Middle Neolithic and attributed to the Danilo culture on the basis of motifs rendered on the preserved wall depiction,¹³ which is another argument for correspondence in meaning with the find from Pit no. 1.

In all truthfulness, there are certain morphological differences between these two finds since the first example belongs to the group of the so-called “open house models” while in

¹² V. DUMITRESCU, 1970; V. SANEV, 1988; G. LAZAROVICI, 1989, 149–174; B. KITANOVSKI et al., 1990; K. HEGEDŰS, J. MAKAY, 1990; G. LAZAROVICI et al., 2001, 207–208, fig. 168a-b; G. LAZAROVICI et al., 2002, 7–18, fig. 3-5; B. JOVANOVIĆ, J. GLIŠIĆ, 1961, 135, fig. 37-40; M. JOVANOVIĆ, 2011, 34–35; J. PETROVIĆ, 1992, 21–22, sl. 4-5; J. TODOROVIĆ, 1981, 15; A. CRNOBRNJA et al., 2009; R. TREUIL, P. DARCQUE, 1998, 1–25, fig. 1-11; P. DARCQUE et al., 2007, 249–250, fig. 2-3; S. PAPADOPULOS, N. NERANTZIS, 2014, 42, fig. 11; M. L. SÉFÉRIADÈS, 2005; C. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI et al., 2007, 97–114; C. LICHTER, 2014 itd.

¹³ B. MARIJANOVIĆ, 2015.

¹² V. DUMITRESCU, 1970; V. SANEV, 1988; G. LAZAROVICI, 1989, 149–174; B. KITANOVSKI et al., 1990; K. HEGEDŰS, J. MAKAY, 1990; G. LAZAROVICI et al., 2001, 207–208, fig. 168a-b; G. LAZAROVICI et al., 2002, 7–18, fig. 3-5; B. JOVANOVIĆ, J. GLIŠIĆ, 1961, 135, fig. 37-40; M. JOVANOVIĆ, 2011, 34–35; J. PETROVIĆ, 1992, 21–22, sl. 4-5; J. TODOROVIĆ, 1981, 15; A. CRNOBRNJA et al., 2009; R. TREUIL, P. DARCQUE, 1998, 1–25, fig. 1-11; P. DARCQUE et al., 2007, 249–250, fig. 2-3; S. PAPADOPULOS, N. NERANTZIS, 2014, 42, fig. 11; M. L. SÉFÉRIADÈS, 2005; C. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI et al., 2007, 97–114; C. LICHTER, 2014 etc.

¹³ B. MARIJANOVIĆ, 2015.

dok bi se kod primjerka iz Jame br. 1 moralo raditi o „zatvorenom modelu“. Međutim, budući da ušćuvani dijelovi primjerka iz Jame br. 1 predočavaju samo izgled i elemente krovne konstrukcije, o oblikovnim značajkama cjeline, izgledu zidnih površina, eventualnim pojedinostima bitnim za suptilnije analize i sl., nije moguće iznijeti nikakvu sigurniju pretpostavku. Štoviše, ni za pretpostavljeni zabat nije moguće prosuditi je li riječ o prikazu pročelja ili je ono bilo predočeno na suprotnoj strani koja nedostaje. S obzirom na to, ne treba posve isključiti ni mogućnost da je njegovo oblikovno artikuliranje provedeno u formi sličnoj onoj koju karakterizira poznati primjerak iz Branča,¹⁴ te da je umjesto prema nadzemnom objektu modeliran prema nadzemnom dijelu ukopanog objekta. No, čak i u tom slučaju teško bi bilo prihvatiti interpretacije J. Vladara o predodžbi kuće rodovskog kolektiva u kojoj je koncentrirana proizvodnja i čuvanje dobara.¹⁵

the case from Pit no. 1 we should refer to the “closed model”. However since the preserved parts of the example from Pit no. 1 depict only look and elements of the roof construction, we cannot make any assumptions about morphological characteristics of the whole, look of the wall surfaces, possible details important in more subtle analyses etc. What is more, it is impossible to determine if the assumed gable belonged to the front or it was depicted on the opposite side which is missing. In that regard we should not exclude the possibility that its morphological articulation was carried out in a form similar to the one characterized by a famous example from Branč,¹⁴ so that it was modelled after the above-ground part of the pit structure instead of the above-ground structure. However, even in that case it is difficult to accept J. Vladoar’s interpretations about the concept of the house belonging to a clan collective in which production and safe keeping of goods was concentrated.¹⁵

Translation: Marija Kostić

¹⁴ J. VLADÁR, 1979, 53–54, sl. 30.

¹⁵ J. VLADÁR, 1979, 53–54.

¹⁴ J. VLADÁR, 1979, 53–54, sl. 30.

¹⁵ J. VLADÁR, 1979, 53–54.

LITERATURA / REFERENCES

- BATOVIĆ, Š., 1966. – Šime Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Arheološko društvo Jugoslavije / Arheološki muzej Zadar, Beograd / Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 1979. – Šime Batović, Jadranska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba* (ur./ed.: A. Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 473–634.
- CHAUSIDIS, N., 1995 – Nikos Chausidis, *Predistorija, Makedonija: kulturno nasledstvo*, Skopje, 17–45.
- CRNOBRNJA, A. et al., 2009. – Adam Crnobrnja, Marko Janković, Zoran Simić, Late Vinča Culture Settlement at Crkvine in Stubline: Household Organization and Urbanization in the Late Vinča Period, *Starinar*, 59, Beograd, 9–25.
- DARCQUE, P. et al., 2007. – Pascal Darcque, Chiado Koukouli-Chrysanthaki, Dimitra Malamidou, René Treuil, Zoï Tsirtsoni, Recent Researches at the Neolithic Settlement of Dikili Tash, Eastern Macedonia, Greece: an Overview, *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory* (ur./eds.: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov), Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 247–256.
- DUMITRESCU, H., 1968. – Hortensia Dumitrescu, Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele, *Dacia*, n. s. 12, Bucuresti, 381–394.
- DUMITRESCU, V., 1970. – Vladimir Dumitrescu, Édifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spantov de la station Tell de Căscioarele. *Dacia*, n. s. XIV, Bucuresti, 5–24.
- GALLIS, K., 1985. – Kostas Gallis, A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly, *Antiquity*, 59, Durham, 20–24.
- GIMBUTAS, M., 1982. – Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe*, University of California Press, Oakland.
- GUSEV, S. A., 1995. – Sergej Gusev, Hausmodelle der Tripolje Kultur, *Praehistorische Zeitschrift*, 70, Berlin, 175–189.
- HEGEDUS, K., MAKKAY, J., 1990. – Katalin Hegedüs, János Makkay, Vésztő-Mágor – Eine Siedlung der Theiß-Kultur, *Alltag und Religion: Jungsteinzeit in Ost-Ungarn* (ur./ed.: W. Meier-Arendt), Exhibition catalogue, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Frankfurt am Main, 97–116.
- JOVANOVIĆ, B., GLIŠIĆ, J., 1961. – Borislav Jovanović, Jovan Glišić, Eneolitsko naselje na Kormadinu, *Starinar*, n. s. 11, Beograd, 113–142.
- JOVANOVIĆ, M., 2011. – Marija Jovanović, *Masters of Clay and Wheat*, Novi Sad.
- JOVANOVIĆ, Š., 1995. – Šarolta Jovanović, Modeli kuća iz Ata kod Vršca, *Glasnik Narodnog muzeja Pančevo*, 6, Pančevo, 331–342.
- KITANOVSKI B. et al., 1990. – Blagoje Kitanovski, Dragica Simoska, Borislav Jovanović, Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep, *Vinča and its World. The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C.* (ur./ed.: D. Srejović), Serbian Academy of Sciences and Arts, Centre for Archaeological Research, Beograd, Smederevska Palanka, 107–112.
- KOLIŠTRKOVSKA-NASTEVA, I., 2005. – Irena Kolištrkovska-Nasteva, *Praistoriskite dami od Makedonija*, Muzej na Makedonija, Skopje.
- KOUKOULI-CHEYSANTHAKI, C. et al. 2007. – Chiado Koukouli-Chrysanthaki, Henrieta Todorova, Ioanis Aslanis, Ivan Vajsov, Magdalene Valla, Promachon-Topolnica. A Greek-Bulgarian archaeological project, *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory* (ur./eds: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov), Gerda Henkel Stiftung, Sofia, 43–78.
- LAZAROVICI, G., 1989. – Gheorghe Lazarovici, Das neolithische Heiligtum von Parța, *Neo-*

- lithic Southeastern Europe and its Near Eastern Connections* (ur./ed.: S. Bökönyi), *Varia Archaeologica Hungarica*, 2, Institute of Archaeology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 149–174.
- LAZAROVICI, C. M., 2004. – Cornelia Magda Lazarovici, Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni, *Arheologia Moldovei*, 25 (2002), Iași, 47–67.
- LAZAROVICI, G. et al., 2001. – Gheorghe Lazarovici, Florin Drasovean, Zoia Maxim, *Parta*, Monografie arheologica, Timisoara.
- LAZAROVICI, G. et al. 2002. – Gheorghe Lazarovici, Gheorghe Chris, Tiberiu Oproi, Iharka Czilik-Szücs, The Neolithic Shrine at Parta, *Unwritten messages from the Carpathian basin* (ur./eds.: K. Barlai, I. Bognár-Kutzián), Konkoly Observatory of the Hungarian Academy of Sciences, 4, Budapest, 7–18.
- LAZAROVICI, G., LAZAROVICI, C. M., 2010. – Gheorghe Lazarovici, Cornelia Magda Lazarovici, „Sacred house” and Her Importance for the Reconstruction of the Architecture, Inner Arrangements and the Spiritual Life, *Moments in Time, Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday* (ur./eds.: A. Anders, G. Kulcsár), *Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies I*, *Ősrégészeti Társaság/Prehistoric Society*, Eötvös Loránd University, Budapest, 503–520.
- LICHTER, C., 2014. – Clemens Lichter, „Temples” in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe, *Documenta Praehistorica*, XLI, Ljubljana, 119–136.
- MARANGO, C., 1996. – Christiana Marangou, Assembling, Displaying, and Disassembling Neolithic and Eneolithic Figurines and Models, *Journal of European Archaeology*, 4, Cambridge, 177–202.
- MARIJANOVIĆ, B., 2015. – Brunislav Marijanović, Miniatura iz Smilčića, *Archaeologia Adriatica*, 9, Zadar, 1–37.
- MERLINI, M., 2005. – Marco Merlini, Semiotic Approach to the Features of the “Danube Script”, *Documenta Praehistorica*, 32, Ljubljana, 233–251.
- MÜLLER-KARPE, H., 1968. – Herman Müller Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, 1, C. H. Beck, München.
- NAUMOV, G., 2011. – Goce Naumov, Visual And Conceptual Dynamism of the Neolithic Altars in the Republic of Macedonia, *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel* (ur./eds.: V. Nikolov, K. Bacvarov, H. Popov), Humboldt-Union in Bulgarien, Sofia, 89–129.
- PAPADOPULOS, S., NERANTZIS, N., 2014. – Stratis Papadopoulos, Nerantzis Nerantzis, Eastern Macedonia during the 5th millennium BC: Stability and Innovation, *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe; New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to 4th Millennium BC* (ur./eds.: W. Schier, F. Dragaşovean), *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 28, Verlag Marie Leidorf, Rahden, 29–48.
- PETROVIĆ, J., 1992. – Jelka Petrović, Arhitektura kuće 4 na Gomolavi: naselje mlađe Vinčanske kulture, *Rad Vojvodanskih muzeja*, 34, Novi Sad, 19–32.
- RENFREW, C. et al., 1986. – Colin Renfrew, Marija Gimbutas, Ernestine Elster, *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles.
- SANEV, V., 1988. – Vojislav Sanev, Neolithic Temple at Tumba Madžari, Skopje Region, Preliminary Report of the Excavations in 1981, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 9, Skopje, 9–30.
- SÉFÉRIADÈS, M. L., 2005. – Michel L. Séfériadès, Note shamanique: A propos du bucrane néolithique de Dikili Tash (Macédoine orientale grecque), *Culturăşi Civilizaţie la Dunărea de Jos XXII, In Honorem Silvia Marinescu-Bîlcu 70 de ani* (ur./ed.: M. Neagu), Daim, Călăraşi, Bucureşti, 97–114.

- ŠEMROV, A., TURK, P., 2008. – Andrej Šemrov, Peter Turk, *Neolithic Art in the Republic of Macedonia*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- THEOCHARIS, D. R., 1973. – Demetrios Theocharis, *Neolithic Greece*, National Bank of Greece, Athens.
- TODOROVIĆ, J., 1981. – Jovan Todorović, A Recently discovered House in the Neolithic Settlement of Banjica in Belgrade, *Archaeologica Jugoslavica*, 18, Beograd, 13–17.
- TREUIL, R., DARCQUE, P., 1998. – René Treuil, Pascal Darcque, Un «bucrane» néolithique à Dikili Tash (Macédonine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 122, Athènes, 1–25.
- VASILEVA, M., 2005. – Marija Vasileva, *Kade e našeto minato. Voved kon praistorijata na Pelagonija*, Bitola, Visoi.
- VLADÁR, J., 1979. – Jozef Vladar, Praveká, plastika *Ars Slovaca Antiqua* 8, Tatran, Bratislava.
- ZDRAVKOVSKI, D., 2005. – Dragiša Zdravkovski, Neolitska naselba "Pod selo – Tumba" s Stenče, *Zbornik na Muzejot na Makedonija* 2 (Arheologija), Skopje, 25–31.

PRILOG POZNAVANJU DUHOVNE KULTURE NEOLITIČKIH ZAJEDNICA ISTOČNOG JADRANA

A CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING SPIRITUAL CULTURE OF THE NEOLITHIC COMMUNITIES OF THE EASTERN ADRIATIC

KRISTINA HORVAT OŠTRIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
khorvat@unizd.hr

UDK: 903(497.5)“634“

DOI: 10.15291/archeo.3581

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-12-19

KLJUČNE RIJEČI:

Islam Grčki, srednji
neolitik, danilska kul-
tura, zmija, simbolika,
duhovna kultura

U radu je predstavljen keramički nalaz pronađen u drugoj polovici 20. stoljeća u Islamu Grčkom, nedaleko od neolitičkog nalazišta Graduša – Lokve. Riječ je o slučajnom nalazu, danas pohranjenom u Zavičajnom muzeju Benkovac. Prema tehnici ukrašavanja i motivima, nalaz pripada srednjem neolitiku, odnosno danilskoj kulturi. U prilog navedenom vremenskom i kulturnom okviru govore i analogije s jadranskog prostora, na temelju kojih je ovaj predmet moguće pripisati duhovnoj kulturi neolitičkih zajednica istočnog Jadrana.

KEY WORDS:

Islam Grčki, Middle
Neolithic, Danilo cul-
ture, snake, symbolism,
spiritual culture

The paper presents a ceramic artifact found in the second half of the 20th century in Islam Grčki, in the vicinity of the Neolithic site of Graduša – Lokve. It was a stray find, presently housed in the Regional Museum in Benkovac. Decoration technique and motifs suggest dating to the Middle Neolithic, that is the Danilo culture. Mentioned chronological and cultural framework is supported by analogies from the Adriatic region, that allow attribution of this object to the spiritual culture of the eastern Adriatic Neolithic communities.

UVOD

Među brojnim i raznovrsnim znanstvenim interesima profesorice Sineve Kukoč, posebno mjesto imaju ona posvećena simbolima i vjerovanjima prapovijesnih zajednica istočnog Jadrana. Upravo toj sferi života vjerojatno pripada i neobičan, djelomično sačuvan keramički predmet pronađen osamdesetih godina 20. stoljeća u Islamu Grčkom,¹ koji će biti predstavljen u ovom svesku posvećenom profesorici Kukoč. Prema oblikovanju, ukrasu i analogijama, predmet je moguće pripisati neolitičkim zajednicama danilske kulture. Prostoru najbliže neolitičko nalazište s nalazima te kulture evidentirano je na položaju Graduša – Lokve u Islamu Grčkom s kojeg, čini se, izvorno i potječe nalaz predstavljen u radu.

OKOLNOSTI PRONALASKA

Bogata arheološka građa koja prekriva sve prapovijesne periode, pa i neka kasnija razdoblja, u Islamu Grčkom otkrivena je još sredinom 20. stoljeća.² Prikupljanje materijala nastavilo se i u drugoj polovici 20. stoljeća, kada većinu nalaza iz svih prapovijesnih perioda najcjelovitije objavljuje Š. Batović.³ Kvantitetom i kvalitetom se među prikupljenom i objavljenom arheološkom građom posebno izdvaja ona iz neolitika, prikupljena na položaju Graduša – Lokve. Riječ je o položaju smještenom oko jedan kilometar jugozapadno od današnjeg naselja u Islamu Grčkom (Sl. 1), na blagom prirodnom povišenju uz izvor Pajić. U usporedbi s ostalim ravnokotarskim neolitičkim nalazištima, riječ je o tipičnom neolitičkom položaju⁴, s kojeg je većina prikupljenih nalaza pripisana kasnom

INTRODUCTION

Among many versatile scientific interests of professor Sineva Kukoč, the ones related to symbols and beliefs of prehistoric communities of the eastern Adriatic communities are particularly noteworthy. In this issue of the journal, dedicated to professor Kukoč, I will present an unusual, partially preserved ceramic object that might belong exactly to that sphere of life. The artifact was found in the 1980s in Islam Grčki.¹ On the basis of modeling, decoration and analogies, the object can be ascribed to the Neolithic communities of the Danilo culture. The closest Neolithic site with the finds of this culture was recorded at the site of Graduša – Lokve in Islam Grčki, that might be the original findspot of the artifact presented in the paper.

CIRCUMSTANCES OF DISCOVERY

Rich archaeological material that covers all prehistoric periods, and some later epochs, was discovered in Islam Grčki back in the mid-20th century.² Collecting of the finds continued in the second half of the 20th century when most finds from all prehistoric periods were published most comprehensively by Š. Batović.³ Archaeological material collected at the site of Graduša – Lokve stands out among the collected and published finds in terms of both quantity and quality. It is a position located about one kilometer southwest of the present-day settlement in Islam Grčki (Fig. 1), on a mild natural elevation next to Pajić spring. In comparison to other Neolithic sites from Ravni Kotari, it is a typical Neolithic position⁴ that yielded mostly Late Neolithic

¹ Kolegi M. Ćurkoviću, ravnatelju Zavičajnog muzeja Benkovac, autorica zahvaljuje na mogućnostima uvida i objave nalaza iz Islama Grčkog.

² Š. BATOVIĆ, 1962; Š. BATOVIĆ, 1964, 10; Š. BATOVIĆ, 1985.

³ Š. BATOVIĆ, 1987.

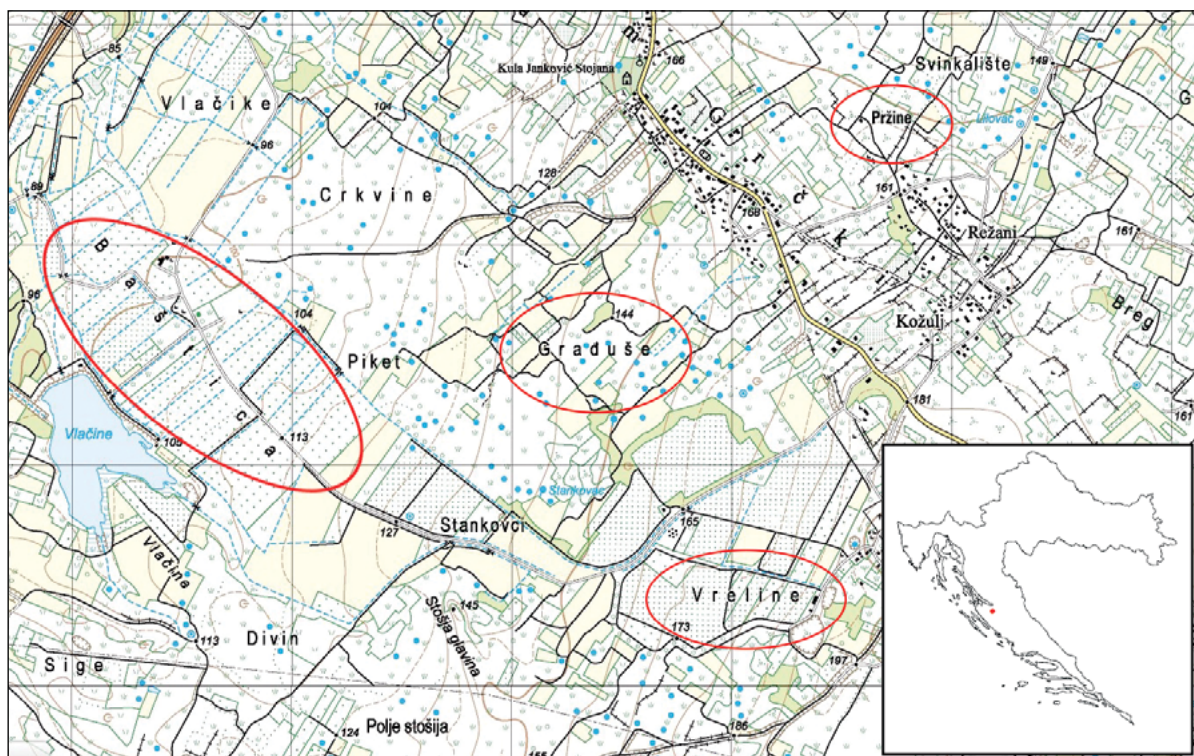
⁴ K. HORVAT, 2017, 130–134.

¹ I would like to thank colleague M. Ćurković, the director of the Regional Museum in Benkovac, for allowing me to study and publish the find from Islam Grčki.

² Š. BATOVIĆ, 1962; Š. BATOVIĆ, 1964, 10; Š. BATOVIĆ, 1985.

³ Š. BATOVIĆ, 1987.

⁴ K. HORVAT, 2017, 130–134.

SLIKA 1. Topografska karta s naznačenim položajima navedenima u tekstu (www.arkod.hr, preuzeto 1. 12. 2020.)

FIGURE 1 Topographic map with marked positions mentioned in the text (retrieved December 1, 2020 from www.arkod.hr)

neolitiku, a manji dio srednjem neolitiku. Istim vremenskim odsjecima neolitika pripisani su i nalazi od rošnjaka prikupljeni na položajima Bašćica (Baštica), Pržine (Pudarice) i Vreline-Ciciline bujaduše (Sl. 1).⁵

Na temelju zapažanja na terenu, ponajprije uočenih izdvojenih tamnih površina za koje je moguće pretpostaviti da su poljodjelskom aktivnošću poremećeni intaktni neolitički slojevi⁶, te na temelju velike količine prikupljene arheološke građe (ulomaka kućnog lijepa, ulomaka raznovrsnih keramičkih i kamenih izradevina, te životinjskih kostiju), na položaju Graduša – Lokve pretpostavljeno je naselje iz srednjeg i kasnog neolitika.⁷ Kako arheološka istraživanja nisu provedena, odnos između dviju zastupljenih kultura

finds, and some dating to the Middle Neolithic. Chert finds collected from the positions Bašćica (Baštica), Pržine (Pudarice) and Vreline-Ciciline Bujaduše (Fig. 1)⁵ belong to the same chronological segments of the Neolithic.

On the basis of field observations, primarily isolated dark surfaces that can be assumed to represent disturbed intact Neolithic layers,⁶ and on the basis of large amount of collected archaeological material (daub pieces, fragments of diverse ceramic and stone artifacts, and animal bones), a settlement dating to the Middle and Late Neolithic was assumed at the position Graduša – Lokve.⁷ Since archaeological excavations have not been conducted, relation between the two cultures remains

⁵ Navedena arheološka građa danas je pohranjena je u Arheološkom muzeju Zadar i Zavičajnom muzeju Benkovac.

⁶ Riječ je o površini od približno 200 m dužine i 150 m širine na kojoj, prema kazivanju vlasnika oranica, kulturni depozit doseže od 0,5 do 2 metra dubine. Š. Batović tamne površine dovodi u vezu s ostacima neolitičkih nastamba i jaraka (Š. BATOVIĆ, 1987, 24).

⁷ Š. BATOVIĆ, 1987, 24.

⁵ Mentioned archaeological material is kept in the Archaeological Museum in Zadar and in the Regional Museum in Benkovac.

⁶ It is an area measuring ca. 200m in length and 150m in width, in which depths of the cultural deposit varied from 0.5 to 2m. Š. Batović associated dark surfaces with the remains of the Neolithic dwelling structures and ditches (Š. BATOVIĆ, 1987, 24).

⁷ Š. BATOVIĆ, 1987, 24.

SLIKA 2. *Keramički ulomci prikupljeni osamdesetih godina u Islamu Grčkom* (preuzeto iz fotodokumentacije Zavičajnog muzeja Benkovac)

FIGURE 2 *Potsherds collected in 1980s in Islam Grčki* (photo archive of the Regional Museum in Benkovac)

nije poznat, kao ni podatci o naseobinskim, privrednim i drugim aspektima života neolitičkih zajednica na toj lokaciji. Zabilježena zapažanja na terenu i prikupljeni materijal do danas su ostali od velike koristi pri razmatranju aktivnosti neolitičkih zajednica na širem području Islama Grčkog, pogotovo ako se u obzir uzme i činjenica da je taj kraj miniran u vrijeme Domovinskog rata, od kada mu je pristup znatno ograničen.

Uz Š. Batovića, područje Islama Grčkog osamdesetih godina 20. stoljeća obilazio je i M. Savić, nekadašnji kustos Zavičajnog muzeja Benkovac. On je nedaleko od Graduša – Lokve, uz cestu koja iz Islama Grčkog vodi prema Islamu Latinskom, uz ulomke keramičkih posuda ukrašenih tipičnim danilskim i hvarskim stilom pronašao i neobičan, djelomično sačuvan keramički nalaz kojem je posvećen ovaj rad (T. I). Točni podatci o arheološkom kontekstu nalaza nedostaju. Interesantno je spomenuti da je s navedenim nalazima prikupljen i manji broj ulomaka ukrašenih tipičnim impreso tehnikama (Sl. 2). Riječ je o nalazima

unclear, as well as the information about the residential, economic and other aspects of life of the Neolithic communities at this location. Recorded field observations and collected material have remained very useful in consideration of activities of the Neolithic communities in the wider area of Islam Grčki, especially if we have in mind that it became an area of restricted access after the Croatian War of Independence as it was mined.

Except for Š. Batović, the region of Islam Grčki was surveyed in 1980s by M. Savić, the curator of the Regional Museum of Benkovac at the time. In addition to potsherds decorated in typical Danilo and Hvar styles, he found an unusual, partially preserved ceramic find that is discussed in this paper (T. I), along the road from Islam Grčki to Islam Latinski, near the site of Graduša – Lokve. Exact data about the archaeological context of the find are missing. It is worth mentioning that a small number of sherds decorated by typical impressed ware techniques were collected with the mentioned finds (Fig. 2). These finds suggest that life in

na temelju kojih je moguće pretpostaviti da se život na širem prostoru Graduš – Lokve odvijao tijekom svih vremenskih i razvojnih stupnjeva neolitika, kao što je to slučaj na sličnim pozicijama u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, primjerice na Barici u Smilčiću⁸ i Baricama u Benkovcu.⁹ Arheološka građa koju je prikupio M. Savić pohranjena je u Zavičajnom muzeju Benkovac, a do danas nije objavljena.¹⁰

OPIS PREDMETA

Keramički predmet izrađen je od gline s primjesama drobljenog vapnenca. Primjese se jasno naziru po cijelom predmetu. Predmet je dobro pečen, a njegova boja varira između smeđe i tamnosmeđe (Sl. 3). Cijela površina je fino uglačana. Kvalitetom izrade on odgovara najfinije izrađenim danilskim keramičkim izrađevinama. Oblikom predmet podsjeća na stilizirani S ili Z motiv. Gornja strana predmeta po rubovima je zaravnana, a u sredini se nalazi plitko, ovalno udubljenje. Donja strana sačuvana je djelomično (Sl. 4). Na toj strani evidentno je udubljenje nastalo puknućem, tj. odvajanjem od ostataka keramičkog dijela predmeta, čiji oblik i dimenzije nisu poznati. Unatoč puknuću i djelomičnom oštećenju predmeta, sa sigurnošću se može reći da ukras nije izveden na gornjoj, donjoj i bočnim stranama (T. I). Ostatak predmeta bogato je ukrašen kombinacijom dviju tehnika – urezivanja i inkrustiranja. Od vrha do dna predmeta paralelno se izmjenjuju urezivanjem izvedene cik-cak linije i trake spojenih rombova ispunjenih kratkim urezima (Sl. 3). Prema sačuvanim ostatcima, čini se da su svi urezi bili ispunjeni crvenom inkrustacijom. Ukupna visina keramičkog predmeta iznosi 5,3 cm, najveća širina 5,1 cm, a debljina 2,2 cm.

⁸ Š. BATOVIĆ, 1979, 481; Š. BATOVIĆ, 1990, 28.

⁹ B. MARIJANOVIĆ, 2012.

¹⁰ Keramika pripisana kulturi impreso keramike spomenuta je u neobjavljenom doktorskom radu autorice ovog članka (K. HORVAT, 2017, 43).

the wider area of Graduš – Lokve continued through all chronological and developmental stages of the Neolithic, as on similar positions in northern and central Dalmatia, for instance in Barica in Smilčić,⁸ and Barice in Benkovac.⁹ Archaeological material collected by M. Savić was deposited in the Regional Museum in Benkovac, still waiting for publication.¹⁰

FIND DESCRIPTION

Ceramic object was made of clay with crushed limestone inclusions that are visible on the entire object. It is well fired, with color varying from brown to dark brown (Fig. 3). Entire surface is finely polished. Owing to high quality of craftsmanship, it corresponds to the best examples of the Danilo pottery. The object is reminiscent of the stylized S or Z motif in its shape. Upper side of the object was flattened on the edges, and a shallow, oval recess is in the middle. Lower side is preserved only partially (Fig. 4). On that side one can recognize a recess resulting from break, that is from detachment from the rest of the ceramic part of the object, whose form and dimensions are unknown. Despite the break and partially damaged condition, we can state with certainty that the decoration was not executed on the upper, lower and lateral sides (T. I). The rest of the object is elaborately decorated by a combination of two techniques – incision and encrustation. Incised zig-zag lines and bands of connected rhombs filled with short notches alternate parallelly from the top to the bottom of the object (Fig. 3). Judging from the preserved remains, it seems that all notches were filled with red encrustation. Total height of the ceramic object is 5.3cm, the biggest width 5.1cm, and thickness 2.2cm.

⁸ Š. BATOVIĆ, 1979, 481; Š. BATOVIĆ, 1990, 28.

⁹ B. MARIJANOVIĆ, 2012.

¹⁰ Pottery attributed to the Impressed Ware culture was mentioned in the unpublished doctoral dissertation by the author of this paper (K. HORVAT, 2017, 43).

SLIKA 3. *Predmet iz Islama Grčkog – prednja i gornja strana* (foto: P. Iglič)

FIGURE 3 *Object from Islam Grčki – front and upper side* (photo by P. Iglič)

SLIKA 4. *Predmet iz Islama Grčkog – pogled prema donjoj, oštećenoj i prednjoj strani* (foto: P. Iglič)

FIGURE 4 *Object from Islam Grčki – view of the front and lower, damaged side* (photo by P. Iglič)

ANALOGIJE

Prema dosad objavljenom materijalu pripisanom jadranskom neolitiku, najbliže analogije opisanom predmetu javljaju se u srednjem i kasnom neolitiku, i to u sklopu koštanih igala i keramičkih plastičnih izrađevina svrstanih u skupinu tzv. ljudskih zvonolikih ili ljevkastih likova.¹¹

Prvoj skupini predmeta pripadaju tri nalaza; jedan iz Lisičića kod Konjica, jedan iz Pokrovnika i jedan iz Smilčića, a drugoj skupini jedan nalaz iz Smilčića.

Od četiriju glačanih koštanih igala pronađenih 1953. godine na nalazištu kasnog neolitika u Lisičićima kod Konjica, A. Benac kao najljepšu izdvaja onu s glavom koja završava u obliku stilizirane zmije, djelomično sačuvane (T. II, 1).¹² Igla nije dodatno ukrašena, a kontekst nalaza nije naveden. Zmija je u ovom slučaju povezana sa štovanjem smrti u naselju koje obiluje heliolatrijskim i astralnim kultovima.¹³

Drugi primjerak potječe s nalazišta Pokrovnik. Riječ je o gornjem dijelu djelomično sačuvanog, perforiranog glačanog koštanog predmeta.¹⁴ Zmijoliki završetak kod ovog se primjerka nalazi pri vrhu igle, koja se nastavlja u spiralno savijenu glavu oblikovanu u glavu ovna. Bočne strane predmeta i zmijoliki dio ukrašeni su tehnikom urezivanja. Na zmijolikom dijelu urezi su formirani u šrafirane trokute, a na bočnim stranama predmeta dvjema paralelnim linijama, unutar kojih su izvedeni sitni kosi urezi (T. II, 3). Nalaz potječe iz površinskog sloja, a pripisan je srednjem neolitiku, tj. danilskoj kulturi. Na temelju oblikovanja i ukrasa, koštanom predmetu istraživač pripisuje simbolično značenje u vezi sa stočarstvom, odnosno kultom plodnosti.¹⁵

¹¹ Š. BATOVIĆ, 1979, 548.

¹² A. BENAC, 1955, 59, T. XII 15; A. BENAC, 1958, 40, T. VIII 1.

¹³ A. BENAC, 2012, 19.

¹⁴ Z. BRUSIĆ, 2008, T. LX 2.

¹⁵ Z. BRUSIĆ, 2008, 58–59.

ANALOGIES

In the published material attributed to the Adriatic Neolithic, the closest analogies for the described artifact can be found in the Middle and Late Neolithic, among bone pins and sculptural ceramic objects classified to the group of the so-called anthropomorphic bell-shaped or funnel-shaped figures.¹¹

The first group of objects comprises three finds from the following sites: Lisičići near Konjic, Pokrovnik and Smilčić. One find from Smilčić is classified to the other group.

Out of four polished bone pins found in 1953 at the Late Neolithic site in Lisičići near Konjic, A. Benac distinguishes a pin with the head ending in shape of a stylized snake as the most beautiful example (T. II, 1).¹² The pin was not additionally decorated, and the context was not mentioned. In this case the snake was associated with death veneration in a settlement that abounds in heliolatric and astral cults.¹³

The second example was found at the site of Pokrovnik. It is the upper section of partially preserved, perforated polished bone object.¹⁴ Serpentine ending in this example is located near the tip of the pin that grows into a spirally bent head modeled like a ram's head. Lateral sides of the object and serpentine part are decorated by using the technique of incision. Notches form hatched triangles on the snake-shaped part, and lateral parts of the object are decorated by small oblique incisions between parallel lines (T. II, 3). The find was recovered from the surface layer, and it was attributed to the Middle Neolithic, that is the Danilo culture. The researcher ascribed symbolical meaning related to herding, that is the cult of fertility to the object, on the basis of modeling

¹¹ Š. BATOVIĆ, 1979, 548.

¹² A. BENAC, 1955, 59, T. XII 15; A. BENAC, 1958, 40, T. VIII 1.

¹³ A. BENAC, 2012, 19.

¹⁴ Z. BRUSIĆ, 2008, T. LX 2.

Na neolitičkom nalazištu u Smilčiću također je pronađena koštana igla s glavom u obliku stilizirane zmijske (T. II, 2).¹⁶ Š. Batović je pripisuje hvarskoj kulturi i uspoređuje s onom iz Lisičića, s kojom je osim oblikovanja glave prema istraživaču povezuje i funkcija u kultu zmijske kao podzemnog božanstva.¹⁷ Na istom nalazištu pronađeno je i više od 100 uglavnom fragmentiranih keramičkih ulomaka predmeta gornjeg punog i donjeg koničnog, šupljeg baznog dijela. Riječ je o predmetima koje različiti autori različito nazivaju i tumače,¹⁸ a za koje će u ovom radu biti korišten naziv ljevka-sti predmeti. Među tom skupinom nalaza sa Smilčića u ovom kontekstu valja spomenuti jedan primjerak kod kojeg je donji konični dio izveden tako da imitira tordirani ukras, a koji na vrhu završava sa savijenom zmijom prema tumačenju istraživača (T. II, 6).¹⁹ Nalaz je pripisan zadnjim stupnjevima danilske kulture, a kontekst nalaza nije naveden.²⁰ Gornji dio tog predmeta tipološki je najbliži nalazu iz Islama Grčkog, za razliku od kojeg nema ukras.

Danilska i hvarska kultura znatno su utjecale na butmirsku kulturu. Utjecaji se očituju u materijalnoj i u duhovnoj kulturi. Ne iznenađuje stoga pojava istovrsnih ljevkastih keramičkih predmeta i na području te kulture.²¹ Među spomenutim predmetima, u ovom su kontekstu najzanimljiviji oni pseudotordirani i oni koji na vrhu završavaju stiliziranom životinjskom glavom.²² Iako među tim primjercima ne postoji ni jedan identičan primjerku iz Smilčića sa stiliziranim S/Z motivom na vrhu, nije isključeno da su neki primjerci kojima vrh nije sačuvan mogli završavati upravo tako.

Premda rijetki, S motivi koji podsjećaju na stiliziranu zmiju pojavljuju se i u vidu aplikacija na nekoliko keramičkih posuda iz Danila

and decoration.¹⁵

A bone pin with head in shape of a stylized snake was also found at the Neolithic site in Smilčić (T. II, 2).¹⁶ Š. Batović attributed it to the Hvar culture and compared it to the example from Lisičići, associating them both with the cult of the snake as chthonic deity.¹⁷ Over 100 mostly fragmented ceramic pieces of the objects with full upper and hollow lower, conical part were found at the same site. Different authors offer various names and interpretations for these objects,¹⁸ but in this paper we will use the term funnel-shaped objects. Among this group of finds from Smilčić in this context we need to mention an example whose lower conical part was modeled as an imitation of twisted decoration, that ends in shape of a bent snake at the top, according to the researcher's interpretation (T. II, 6).¹⁹ The find was ascribed to the last stages of the Danilo culture, and the find context was not elaborated.²⁰ Upper part of that object is most similar to the find from Islam Grčki in typological terms, only it was not decorated.

The Danilo and Hvar cultures had significant influence on the Butmir culture both in material and spiritual sphere. Therefore the appearance of identical funnel-shaped objects in the area of this culture is not surprising.²¹ Among the mentioned objects, the pseudo-twisted ones ending with stylized animal head are most interesting in this context.²² Although none of the Butmir examples is identical to the artifacts from Smilčić with stylized S/Z motifs at the top, it is possible that some examples without the preserved top could have had an identical ending.

Although uncommon, the S motifs resembling stylized snake appear as appliqués on

¹⁶ Š. BATOVIĆ, 1979, 588, T. LXXXIX 3.

¹⁷ Š. BATOVIĆ, 1979, 612.

¹⁸ Š. BATOVIĆ, 1968.

¹⁹ Š. BATOVIĆ, 1979, 549, T. XCII 5.

²⁰ Š. BATOVIĆ, 1968, 8, 41–42.

²¹ W. RADIMSKY, M. HOERNES, 1985, 19.

²² Š. BATOVIĆ, 1968, 16.

¹⁵ Z. BRUSIĆ, 2008, 58–59.

¹⁶ Š. BATOVIĆ, 1979, 588, T. LXXXIX 3.

¹⁷ Š. BATOVIĆ, 1979, 612.

¹⁸ Š. BATOVIĆ, 1968.

¹⁹ Š. BATOVIĆ, 1979, 549, T. XCII 5.

²⁰ Š. BATOVIĆ, 1968, 8, 41–42.

²¹ W. RADIMSKY, M. HOERNES, 1985, 19.

²² Š. BATOVIĆ, 1968, 16.

(T. II, 4)²³ i Lisičića²⁴, te na jednom malom glinenom predmetu iz Krivača kod Bribira (T. II, 5). Riječ je o šupljem predmetu, na čijem su vrhu formirani plastični roščići i plastični spiralni motivi protumačeni kao prikazi zmija (T. II, 5).²⁵ Slučajan površinski nalaz P. Korošec na temelju oblika i ukrasa pripisuje izradvinama kulturnog karaktera danilske ili hvarske kulture.²⁶ Slični, reljefno ukrašeni keramički predmeti nisu poznati u neolitiku istočnog Jadrana.

Predmeti na kojima se javljaju stilizirani prikazi zmija poznati su i izvan istočnog Jadrana. Na nekim od intrigantnijih svjetskih arheoloških nalazišta otkriveni su tako brojni nalazi koji nesumnjivo potvrđuju da su zmije imale važnu ulogu već u simboličkom svijetu zajednica pretkeramičkog neolitika Mezopotamije. Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Jerf el Ahmar, Tell Qaramel, Körtik Tepe, Nevali Cori, Hallan Çemi i Cafer Höyük, samo su neki od njih. Ondje su zmije jedan od omiljenih figurativnih motiva na monolitnim T stupovima i kamenim skulpturama, pogotovo u objektima kulturnog karaktera.²⁷ Osim toga, reljefno i urezivanjem izvedene zmije se pojavljuju i na kamenim posudama, ukrašenim kamenim oblucima (T. III, 6, 7) i koštanim artefaktima. Zanimljivo je da ti nalazi potječu i iz naseobinskih i iz grobnih konteksta.²⁸

Vremenski i prostorno bliži nalazi zanimljivi u ovom kontekstu potječu s Vlasca i Lepenskog vira (kultura Lepenskog vira). Riječ je o koštanim predmetima koji po oblikovanju i/ili ukrasu podsjećaju na zmiju.²⁹ Iz iste regije potječu i neki neolitički nalazi. Tako se na nalazištu ranog i srednjeg neolitika u Donjoj Branjevini među apliciranim ukrasima starčevačkih

several ceramic vessels from Danilo (T. II, 4)²³ and Lisičići²⁴, and on one small clay object from Krivače near Bribir (T. II, 5). It is a hollow object with horn-like protrusions and spiral motifs on the top interpreted as snake depictions (T. II, 5).²⁵ Stray surface find is ascribed to the cult artifacts of the Danilo and Hvar cultures by P. Korošec.²⁶ Similar ceramic objects with relief decoration were not recorded in the eastern Adriatic Neolithic.

Objects with stylized depictions of snakes are known outside the eastern Adriatic. Some of the most intriguing archaeological sites in the world yielded a number of finds that confirm beyond doubt that snakes played an important role in symbolical world of the communities in the Pre-Pottery Neolithic in Mesopotamia. Göbekli Tepe, Karahan Tepe, Jerf el Ahmar, Tell Qaramel, Körtik Tepe, Nevali Cori, Hallan Çemi and Cafer Höyük are only some of these sites. In this region snakes are one of favourite figural motifs on the monolithic T-shaped pillars and stone sculptures, especially in the structures of cult character.²⁷ Besides, incised and relief snakes appear on stone vessels, decorated with stone pebbles (T. III, 6, 7), and on bone artifacts. It is interesting that these finds originate from both residential and funerary contexts.²⁸

Comparable finds in both spatial and chronological terms in this context were found in Vlasac and Lepenski Vir (Lepenski Vir culture). These are bone objects resembling a snake in shape and/or decoration.²⁹ Some Neolithic finds originate from the same region. Thus stylized depictions of snakes can be found among the applied ornaments on the Starčevo censors and painted motifs on ceram-

²³ J. KOROŠEC, 1964, 32, T. 33, 3, 5.

²⁴ A. BENAC, 1955, T. II, 23.

²⁵ P. KOROŠEC, 1973, 167–169.

²⁶ P. KOROŠEC, 1973, 170.

²⁷ V. ÖZKAYA, A. COŞKUN, 2011; R. F. MAZUROVSKI, Y. KANJOU, 2012; M. BENZ, J. BAUER, 2014; B. ÇELİK, 2016.

²⁸ J. PETERS, K. SCHMIDT, 2004; H. HAUPTMANN, 2011.

²⁹ D. SREJOVIĆ, 1979, T. II 1, T. VII 7.

²³ J. KOROŠEC, 1964, 32, T. 33, 3, 5.

²⁴ A. BENAC, 1955, T. II, 23.

²⁵ P. KOROŠEC, 1973, 167–169.

²⁶ P. KOROŠEC, 1973, 170.

²⁷ V. ÖZKAYA, A. COŞKUN, 2011; R. F. MAZUROVSKI, Y. KANJOU, 2012; M. BENZ, J. BAUER, 2014; B. ÇELİK, 2016.

²⁸ J. PETERS, K. SCHMIDT, 2004; H. HAUPTMANN, 2011.

²⁹ D. SREJOVIĆ, 1979, T. II 1, T. VII 7.

kadionica i slikanim motivima izvedenim na keramičkim posudama pojavljuju stilizirani prikazi zmija (T. III, 3, 4).³⁰ Već samo povezivanje zmija s posudama vjerojatno kulnog karaktera ide u prilog njihovoj vjerojatoj ulozi u kultu starčevačkih populacija, koje su zmiju prikazivale i u figuralnoj plastici. O tome svjedoče dvije figurice zmije pronađene na istom lokalitetu tijekom istraživanja provedenih sredinom 20. stoljeća.³¹

Na istom se prostoru zmija javlja u vidu figuralne plastike i u vinčanskoj kulturi. Najpoznatiji nalaz tog tipa otkriven je unutar neolitičke kuće na nalazištu Predionica. Riječ je o fragmentiranom keramičkom nalazu koji prikazuje sklopčanu zmiju tijela ukrašenog urezanim cik-cak motivima i točkastim ubodima (T. III, 2).³² S obzirom na kontekst nalaza, istraživač zmiju tumači kao simbol čuvara kuće/kućnog ognjišta.³³

M. Gimbutas u glasovitim knjigama posvećenim bogovima ranih europskih sjedilačkih zajednica također spominje zmiju kao važan i dugotrajan simbol.³⁴ Osim nekih već spomenutih nalaza, ona skreće pozornost na sjedeću terakotnu antropomorfnu figurinu otkrivenu u kulturnom objektu u Achilleionu, s urezanim „zmijskim“ motivima na rukama (T. III, 5),³⁵ te na keramičku posudu iz Kukove Mogile u Bugarskoj, kakve su prema autorici korištene u kulturnim ritualima vjerojatno povezanim sa simbolima Sunca (T. III, 1).³⁶

U eneolitiku pojava motiva koji prema nekim autorima prikazuju zmije najviše do izražaja dolazi kod zajednica Cucuteni-Tripolie kulture.³⁷ Na jadranskom području slični motivi u tom razdoblju zasad nisu poznati. Njihov

ic vessels from the Early and Middle Neolithic site in Donja Branjevina (T. III, 3, 4).³⁰ Mere association of snakes with vessels of probably cult character supports their possible role in the cult of the Starčevo populations that also modeled snakes in figural form as evidenced by two snake figurines recovered from the same site during the excavations conducted in the mid-20th century.³¹

In the same area the snake is represented as a figural sculpture in the Vinča culture. The best known example of this type was found in a Neolithic house at the site of Predionica. It is a fragmented ceramic find representing a coiled snake whose body is decorated by incised zig-zag motifs and dotted punctures (T. III, 2).³² Considering the context of the find, the researchers interpreted the snake as a symbol of home/hearth keeper.³³

M. Gimbutas in her renowned books dealing with the gods of the early European sedentary communities also mentions snake as an important and long-lasting symbol.³⁴ In addition to some previously mentioned finds she paid attention to a seated anthropomorphic terracotta figurine discovered in the cult structure in Achilleion, with incised “snake” motifs on arms (T. III, 5),³⁵ and a ceramic vessel from Kukova Mogila in Bulgaria, that were used, according to the author, in the cult rituals probably associated with solar symbols (T. III, 1).³⁶

In the Eneolithic, motifs that might represent snakes, according to some authors, are most prominent in the Cucuteni-Tripolie culture.³⁷ Similar motifs from the same period have not been recorded in the Adriatic region. Their widespread use was documented in the

³⁰ S. KARMANSKI, 2005, 39, 44, T. XX 5, 6, T. XXVII, T. XXVIII.

³¹ S. KARMANSKI, 1968, 28.

³² R. GALOVIĆ, 1959, T. 6 1.

³³ R. GALOVIĆ, 1959, 25.

³⁴ M. GIMBUTAS, 1989, 122; M. GIMBUTAS, 1996, 102.

³⁵ M. GIMBUTAS, 1974, Fig. 31; M. GIMBUTAS, 1989, 215–216.

³⁶ M. GIMBUTAS, 1996, 94.

³⁷ I. PALAGUTA, 2016.

³⁰ S. KARMANSKI, 2005, 39, 44, T. XX 5, 6, T. XXVII, T. XXVIII.

³¹ S. KARMANSKI, 1968, 28.

³² R. GALOVIĆ, 1959, T. 6 1.

³³ R. GALOVIĆ, 1959, 25.

³⁴ M. GIMBUTAS, 1989, 122; M. GIMBUTAS, 1996, 102.

³⁵ M. GIMBUTAS, 1974, Fig. 31; M. GIMBUTAS, 1989, 215–216.

³⁶ M. GIMBUTAS, 1996, 94.

³⁷ I. PALAGUTA, 2016.

va široka uporaba zabilježena je na istočnom Jadranu ponovno tek od željeznog doba, od kada zmija postaje vrlo omiljen i čest motiv, ali i važan kultni simbol.³⁸

INTERPRETACIJA NALAZA

Stilizirani simbolični prikazi jedna su od najintrigantnijih pojava u prapovijesnoj arheologiji. Oni ne kriju samo sliku svijeta i ambijenta u kojem su prapovijesne zajednice živjele, nego i strah, poštovanje, povjerenje i razne druge osjećaje i preokupacije na osobnom i na kolektivnom nivou. Neki od tih simbola, poput sunca ili križa, zadržani su od prapovijesti do danas. Nekih više nema. Kod nekih je simbolika ostala ista, a kod nekih se ona mijenjala ovisno o društvenim, ekonomskim i drugim okolnostima. Funkcija predmeta i simbola također je mogla varirati između utilitarnog i simboličnog/kultnog.

Odrediti funkciju bez točnog arheološkog konteksta koji bi upućivao na kultni smisao predmeta, vrlo je teško kada su u pitanju prapovijesni nalazi. U obzir treba uzeti i činjenicu da su neki predmeti mogli služiti više puta u različite kultne svrhe, odnosno da se njihova kulturna uloga mogla mijenjati ovisno o potrebama pojedinca ili zajednice, kao što je to vjerojatno slučaj kod antropomorfne plastike ili kulturnih ritona.³⁹ Ne treba zaboraviti ni to da su neki predmeti izgubili kulturni karakter i poprimili utilitarni nakon što je predmet iskorišten za specifičnu prigodu, kada gubi smisao i vrijednost. Slijedom navedenog, čak ni intaktni položaj nalaza ne mora nužno pomoći pri njegovu tumačenju.

Na području istočnog Jadrana raznovrsni simbolički prikazi i predmeti prvi se put u punom jeku javljaju u neolitiku i to kod zajednica srednjoneolitičke danilske i kasnoneolitičke

eastern Adriatic only from the Iron Age, when snakes became a popular and common motif, but also an important cult symbol.³⁸

INTERPRETATION OF THE FINDS

Stylized symbolical depictions are one of the most intriguing phenomena in prehistoric archaeology. They do not refer only to the image of the world and environment inhabited by the prehistoric communities, but also to fear, respect, trust and various other feelings and preoccupations at personal and collective level. Some of these symbols such as the sun or cross, have been retained from prehistory to the present day, some are gone. Some kept the same symbolism, and in some cases it changed depending on the social, economic and other circumstances. Function of the object and symbol could also sway between the utilitarian and the symbolical/cult.

It is very difficult to determine function of a prehistoric artifact without exact archaeological context that might indicate the cult character of the object. We also need to keep in mind that some objects might have been used several times for different cult purposes, that is their cult function might have changed depending on the needs of an individual or entire community, as probably in the case of anthropomorphic sculptures and cult rhyta.³⁹ It is also worth mentioning that some objects lost their cult character and became utilitarian after they were used for a specific event, losing their meaning and value. Therefore interpretation of the find can remain vague despite its intact position.

In the eastern Adriatic region diverse symbolic depictions and objects appear in full swing for the first time in the Neolithic, with the communities of the Middle Neolithic

³⁸ A. BENAC, 2012, 20–23; A. STIPČEVIĆ, 1981, 47, 57–58.

³⁹ L. E. TALALAY, 1993, 38; B. MARIJANOVIĆ, 2009, 104–105.

³⁸ A. BENAC, 2012, 20–23; A. STIPČEVIĆ, 1981, 47, 57–58.

³⁹ L. E. TALALAY, 1993, 38; B. MARIJANOVIĆ, 2009, 104–105.

SLIKA 5. *Zmija poskok* ([https://www.dalmacijadanas.hr/oprez-pojavili-se-poskoci/26. 11. 2020.](https://www.dalmacijadanas.hr/oprez-pojavili-se-poskoci/26.11.2020))

FIGURE 5 *Horned viper* ([https://www.dalmacijadanas.hr/oprez-pojavili-se-poskoci/November 26, 2020](https://www.dalmacijadanas.hr/oprez-pojavili-se-poskoci/November26,2020))

hvarske kulture. Najpoznatiji nalazi tog tipa svakako su kultni ritoni⁴⁰ i ljevkašti keramički predmeti.⁴¹ Riječ je o predmetima kojima se pridaje simbolička uloga u duhovnom ili religijsko-magijskom svijetu neolitičkih zajednica, kod kojih je kult plodnosti bez sumnje imao dominantno mjesto u religijskom svijetu. Taj se kult manifestirao u vidu različitih keramičkih plastičnih, koštanih i drugih izrađevina, a možda i kroz predmet kojem je posvećen ovaj rad. On je, nažalost, pronađen izvan arheološkog konteksta koji bi eventualno sugerirao njegovu funkciju i u kojem bi možda bilo moguće evidentirati dio koji nedostaje. Zbog toga se pri interpretaciji tog nalaza moguće voditi jedino njegovim oblikom, ukrasom (motivima), te poznatim analogijama na jadranskom području i izvan njega.

U oblikovnom pogledu, predmet najviše asocira na stiliziranu zmiju s cik-cak šarama (Sl. 5). Od mnogih vrsta zmija na području

Danilo and Late Neolithic Hvar cultures. The most famous finds of this type are definitely the cult rhyta⁴⁰ and funnel-shaped ceramic objects⁴¹ that are associated with symbolical role in spiritual or religious/magical sphere of the Neolithic communities whose religious world was doubtlessly dominated by the cult of fertility. This cult was manifested in form of various artifacts made of ceramic, bone and other materials, and possibly also in the object presented in this paper. Unfortunately it was found outside the archaeological context that might provide its missing part and possibly suggest its function. Therefore in the interpretation of this find we can rely only on its form, decoration (motif), and analogies from the Adriatic and other regions.

In morphological terms, the object is most similar to a stylized snake with a zig-zag pattern (Fig. 5). Out of a number of snakes from Europe and Asia, two vipers correspond to this

⁴⁰ Š. BATOVIĆ, 1979, 557; B. ČOVIĆ, 1976, 24.

⁴¹ Š. BATOVIĆ, 1968.

⁴⁰ Š. BATOVIĆ, 1979, 557; B. ČOVIĆ, 1976, 24.

⁴¹ Š. BATOVIĆ, 1968.

Europe i Azije, ovom opisu najviše odgovaraju dvije zmije otrovnice – poskok i riđovka. Osim po vrhu glave, te zmije moguće je prepoznati po karakterističnoj tamnoj vijugavoj liniji na tijelu (Sl. 5). Istu cik-cak šaru na leđima ima i planinski žutokrug, koji je uz spomenute vrste danas u Hrvatskoj treća poznata zmija otrovnica.⁴² Riječ je o opasnim i vrlo nepredvidljivim vrstama zmija, koje su pobuđivale zanimanje još od prapovijesnih vremena, o čemu nedvojbeno svjedoče neki prije spomenuti nalazi.

U svijetu neolitičkog čovjeka, kojem su glavne religijske koncepcije bile povezane s različitim aspektima plodnosti i svijesti o cikličkim obnovama, zmija koja se kreće između vidljivog (nadzemnog) i nevidljivog (podzemnog) svijeta, morala je imati posebnu ulogu. Na umu treba imati i činjenicu da zmije nekoliko puta godišnje odbacuju staru kožu. Staru kožu ili „svlak“ skidaju u jednom komadu, trljajući se o travu i granje.⁴³ Zmija svlačenjem kože simbolizira oporavak, odnosno ponovno rođenje. U starim vjerovanjima o krugu života, umiranju i ponovnom rađanju, zmija je mogla simbolizirati i nove generacije.⁴⁴ Istu simboliku možemo povezati s polaganjem jaja kod nekih vrsta, što je snažan vizualni simbol rađanja.

Aktivno sudjelovanje zmije u duhovnom životu neolitičkih zajednica pretpostavili su već neki od najvažnijih europskih prapovjesničara. M. Gimbutas zmiju prepoznaje kao trajan simbol u prapovijesti Europe, u kojoj je taj simbol povezan sa stvaranjem života i njegovom vitalnošću, životnom energijom i regeneracijom, pogotovo ako je prikazana u kombinaciji sa Sunčevim diskom, kao na prije spomenutoj posudi iz Kukove Mogile.⁴⁵ Osim toga, prema istoj autorici, zmija je i htonski i misterijski simbol,⁴⁶ životinja koja izlazi iz du-

description – horned viper (*vipera ammodytes*) and common European viper (*vipera berus*). Except by the top of the head, these snakes can be distinguished by characteristic dark wavy line on the body (Fig. 5). The same zig-zag pattern can be found on a meadow viper (*vipera ursinii*), that is the third known venomous snake in Croatia.⁴² These are very dangerous and unpredictable snake species that aroused interest back from prehistory, which is confirmed beyond doubt by some of the previously mentioned finds.

In the world of a Neolithic man, whose main religious concepts were associated with various aspects of fertility and awareness of cyclical renewals, a snake moving between visible (above-ground) and invisible (underground) world, must have played a special role. We should keep in mind that snakes shed their skin several times a year. They molt their old skin in one piece, rubbing against grass and wood⁴³ thus symbolizing regeneration or rebirth. In old beliefs about the circle of life, dying and rebirth, the snake could symbolize new generations.⁴⁴ The same symbolism can be associated with laying eggs in some species, which is a strong visual symbol of birth.

Active participation of the snake in the spiritual life of the Neolithic communities was assumed by some of the most important European scholars dealing with prehistory. M. Gimbutas recognizes the snake as a permanent symbol in prehistory of Europe, where this symbol is associated with the creation of life and its vitality, life energy and regeneration, especially if it is portrayed in combination with the sun's disc, as on the previously mentioned vessel from Kukova Mogila.⁴⁵ Besides, according to the same author, the snake is chthonic and mystic symbol,⁴⁶ an animal coming out

⁴² Državni zavod za zaštitu prirode, 2008. | www.dzsp.hr, 2., 7.

⁴³ Državni zavod za zaštitu prirode, 2008. | www.dzsp.hr, 2., 29.

⁴⁴ A. ÄNGGÅRD, 2014, 60.

⁴⁵ M. GIMBUTAS, 1996, 102.

⁴⁶ Zmiju kao čuvaricu kućnog ognjišta, simbol plodnosti, de-

⁴² Državni zavod za zaštitu prirode, 2008. | www.dzsp.hr, 2., 7.

⁴³ Državni zavod za zaštitu prirode, 2008. | www.dzsp.hr, 2., 29.

⁴⁴ A. ÄNGGÅRD, 2014, 60.

⁴⁵ M. GIMBUTAS, 1996, 102.

⁴⁶ A. Stipčević in his study of symbols in the Illyrian commu-

bina iz kojih izvire voda.⁴⁷ A. Golan zmiju dovodi u vezu s duhovima predaka, plodnošću i zaštitnicima kuće⁴⁸, što je kod nekih europskih zajednica zadržano do danas (npr. na području Kosova⁴⁹). M. Benz i J. Bauer naglašavaju da su zmije sveprisutni simbol tijekom ranog holocena, te da se njihovo simbolično značenje vjerojatno razlikovalo od zajednice do zajednice, zbog čega im ne treba tražiti univerzalno značenje.⁵⁰

U neolitiku istočnog Jadrana zmiju kao htonsku životinju povezanu s misterijem umiranja i simbolom smrti interpretira A. Benac, koji smatra da je zmija bila u kombinaciji s heliolatrijskim ili astralnim kultovima.⁵¹ Na temelju nalaza iz Pokrovnika (T. II, 3), Z. Brusić zmiji pridaje dekorativni i kulturni karakter povezan sa stočarstvom, odnosno kultom plodnosti u širem smislu.⁵² Š. Batović među mnogim životinjskim stiliziranim prikazima u neolitiku istočnog Jadrana zmije prepoznaje na vrhu prije spomenute koštane igle (T. II, 2) i keramičkog ljevkastog predmeta s neolitičkog naselja u Smilčiću (T. II, 6). Smatra da su životinjske glave na vrhovima tih keramičkih predmeta mogle predstavljati obredne maske nošene u obredima povezanim s kultom plodnosti.⁵³ Sličnog je stajališta i D. Garašanin, koja životinjske glave na istim predmetima smatra maskama u vezi s magijskim i totemističkim obredima i plodnošću. Životinje u tom kontekstu označuju likove predaka (toteme), a kult predaka usko je povezan s obredima oko plodnosti zemlje, životinja i ljudi.⁵⁴ Analogije ovim keramičkim predmetima Š. Batović nalazi na području Balkana i jugoistočne Europe

of depths wherefrom water springs.⁴⁷ A Golan associates snakes with spirits of the ancestors, fertility and home keepers,⁴⁸ which has been retained in certain regions to the present day (e.g. in Kosovo).⁴⁹ M. Benz and J. Bauer emphasize that snakes are omnipresent symbol in the early Holocene, and that their symbolic meaning probably differed in different communities, which is why it is elusive to look for their universal meaning.⁵⁰

In the Neolithic of the eastern Adriatic, snake as a chthonic animal related to the mystery of dying and symbol of death is interpreted by A. Benac, who believes that the snake was associated with the heliolatric or astral cults.⁵¹ On the basis of the find from Pokrovnik (T. II, 3), Z. Brusić associated the snake with decorative and cult character related to herding, that is the cult of fertility in the broad sense.⁵² Among many stylized animal depictions from the eastern Adriatic Neolithic, Š. Batović recognized snakes on previously mentioned tip of the bone pin (T. II, 2) and on the top of the ceramic funnel-shaped object from the Neolithic settlement in Smilčić (T. II, 6). He claims that the animal heads on tops of these objects could have represented ritual masks worn in the rituals related to the cult of fertility.⁵³ D. Garašanin has a similar opinion, interpreting animal heads on these objects as masks related to magical and totemistic rituals and fertility. Animals in that context denote figures of ancestors (totems), and the cult of ancestors is closely related to rituals concerning land fertility, animals and humans.⁵⁴ Š. Batović finds

mona voda i htoničku životinju vidi i A. Stipčević pri razmatranju simbola kod Ilira. Autor smatra da ona također može biti simbol vegetativne plodnosti povezane sa solarim kultom (A. STIPČEVIĆ, 1981, 57–58).

⁴⁷ M. GIMBUTAS, 1989, 122.

⁴⁸ A. GOLAN, 1991, 109.

⁴⁹ F. DOLI, 2009.

⁵⁰ M. BENZ, J. BAUER, 2014, 12.

⁵¹ A. BENAC, 2012, 27.

⁵² Z. BRUSIĆ, 2008.

⁵³ Š. BATOVIĆ, 1979, 549, 559.

⁵⁴ D. GARAŠANIN, 1968, 244–251.

nities interprets the snake as a keeper of the hearth, symbol of fertility, demon of waters and chthonic animal. The author also claims that it could be a symbol of vegetative fertility associated with the solar cult (A. STIPČEVIĆ, 1981, 57–58).

⁴⁷ M. GIMBUTAS, 1989, 122.

⁴⁸ A. GOLAN, 1991, 109.

⁴⁹ F. DOLI, 2009.

⁵⁰ M. BENZ, J. BAUER, 2014, 12.

⁵¹ A. BENAC, 2012, 27.

⁵² Z. BRUSIĆ, 2008.

⁵³ Š. BATOVIĆ, 1979, 549, 559.

⁵⁴ D. GARAŠANIN, 1968, 244–251.

među nalazima pripisanim neolitiku i među nalazima iz mlađih prapovijesnih perioda.⁵⁵

Ako promatramo oblik i tehnološke karakteristike predmeta iz Islama Grčkog, najbližu analogiju među nalazima s područja istočnog Jadrana nalazimo u vrhu keramičkog ljevkastog predmeta iz Smilčića. Razlika je, međutim, u orijentaciji predmeta. Kod primjerka iz Smilčića vrh je postavljen horizontalno (T. III), a kod primjerka iz Islama Grčkog vertikalno, jednako položaju istog stiliziranog prikaza na vrhu koštanih igala (T. III). Iako se na temelju ravnog ruba i plitkog udubljenja koji predmetu daju stabilnost ne može posve isključiti mogućnost da je taj dio bio njegova baza/donja strana, analogije i puknuće sugeriraju da je izglednije da se taj dio nalazio na vrhu keramičkog predmeta. Dio koji nedostaje, nažalost, nije evidentiran među materijalom koji je prikupio osamdesetih godina 20. stoljeća M. Savić. Međutim, među keramičkim materijalom prikupljenim na položaju Graduša – Lokve u Islamu Grčkom sredinom 20. stoljeća, Š. Batović objavljuje fragmentirani ulomak glave goveda koji povezuje s obredima u vezi sa stočarstvom ili totemističkim vjerovanjima, te dva ulomka „ljudskih zvonolikih likova. Jedan ulomak predstavlja gornji puni stožasti dio, ali bez završetka na vrhu, bez ukrasa je, kakvi su rijetki, tek pri kraju neolitika, što potvrđuje njegova tehnika izrade, bez primjesa, šupljikav i lagan. Drugi je dio zvonaste šuplje osnove, ukrašen istcrtkanim cic-cak vrpčama. Već smo ranije zaključili da je to stilizirana ljudska plastika koja označava muški lik, zvonasta tijela i različito stilizirane glave na vrhu, često s maskama, kao znak predaka, korištene možda i u obredima oko plodnosti i obožavanja sunca“.⁵⁶

Prvi nalaz od predmeta predstavljenog u ovom radu odudara po tehnološkim svojstvima, dok mu je drugi blizak po tehnologiji, ukrasu izvedenom urezivanjem i cik-cak motivima. Predstavlja li on njegov donji, bazni dio,

analogies for these objects in the regions of the Balkans and southeastern Europe, in the finds attributed to the Neolithic, but also some artifacts from younger prehistoric periods.⁵⁵

If we observe the form and technological characteristics of the object from Islam Grčki, the closest analogy among the finds from the eastern Adriatic region can be found in the top of a ceramic funnel-shaped object from Smilčić. The difference is however, in the object orientation. The top was placed horizontally on the example from Smilčić (T. III), and vertically on the specimen from Islam Grčki, corresponding to the position of the identical stylized depiction on the tip of the bone pins (T. III). Although the flat edge and shallow concavity that provide the stability to the object might suggest that this part was its base/lower side, analogies and break indicate that it is more likely that this part was at the top of the ceramic object. Unfortunately, the missing part was not recorded among the material collected in the 1980s by M. Savić. However, among the ceramic finds collected at the site of Graduša – Lokve in Islam Grčki in the mid-20th century, Š. Batović published a fragmented piece of bovine head associated with rituals related to herding or totemistic beliefs, and two fragments of “human bell-shaped figures. One fragment represents full conical upper part, but without the ending at the top, without decoration, which is rare, only by the end of the Neolithic, as confirmed by its production technique, without inclusions, porous and light. The second part has bell-shaped hollow base, decorated by hatched zig-zag bands. We have already concluded that it is a stylized anthropomorphic figurine representing a male figure, with bell-shaped body and variously stylized head at the top, often with masks, as a sign of ancestors, used possibly in the rituals concerning fertility and sun worship”.⁵⁶

The first find differs from the object present-

⁵⁵ Š. BATOVIĆ, 1987, T. VII-XVII.

⁵⁶ Š. BATOVIĆ, 1987, 27.

⁵⁵ Š. BATOVIĆ, 1987, T. VII-XVII.

⁵⁶ Š. BATOVIĆ, 1987, 27.

nije moguće utvrditi jer su mnogi predmeti te vrste bili ukrašeni istom tehnikom i motivima.⁵⁷ Važno je, međutim, da ta dva nalaza nedvojbeno potvrđuju zastupljenost i korištenje ljevkastih predmeta na neolitičkom nalazištu u Islamu Grčkom, s kojim je, po svemu sudeći, povezan predmet predstavljen u ovom radu. Slijedom navedenog, a uzimajući u obzir položaj puknuća na predmetu i analogije na jadranskom području, moguće je pretpostaviti da se keramički predmet iz Islama Grčkog nalazio na vrhu keramičkog ljevkastog predmeta nalik na onaj iz Smilčića (T. II, 6). Na temelju pregleda nalaza pripisanih toj keramičkoj kategoriji, posve je jasno da je oblikovanje njihovih gornjih dijelova variralo. Tako su poznati brojni primjerci sa zaobljenim kuglastim, zaravnanim ili plitko udubljenim vrhom, bradavičastim izbočenjima, falusoidnim, životinjskim ili ljudskim prikazima itd.⁵⁸ Posve identični primjerci dosad nisu evidentirani. Različito oblikovani vrhovi prema Š. Batoviću ne upućuju samo na vremenske razlike tih predmeta, nego i na promjene u obredima u kojima su oni korišteni.⁵⁹ Konsenzusa po pitanju konkretne funkcije tih predmeta nema, premda se istraživači slažu da je riječ o predmetima koji su imali određenu simboličnu namjenu povezanu s kultom plodnosti.⁶⁰ Iznimka su u tom kontekstu jedino neki primjerci iz Lisičića, kod kojih je prvotnu simboličnu zamijenila funkcionalna namjena. Drugim riječima, oni postaju poklopci ili posude.⁶¹

U vezi s pitanjem korištenja predmeta predstavljenog u radu, svakako valja obratiti pozornost na plitko udubljenje na njegovu vrhu. Ono nalikuje na mala udubljenja starčevačkih kulturnih stolića/oltara na četiri noge.⁶² Ta su udubljenja služila za simboličnu žrtvu, kakva

ed in this work in technological characteristics, while the other one is similar to it in terms of technology, incised decoration and zig-zag motifs. It remains unclear if it was its lower, base part as many objects of this kind were decorated by the same technique and identical motifs.⁵⁷ However, it is important that these two finds definitely confirm presence and use of funnel-shaped objects at the Neolithic site in Islam Grčki, that is most likely related to the object analyzed in this paper. Thus we can assume that the ceramic object from Islam Grčki was placed at the top of a funnel-shaped object resembling the one from Smilčić (T. II, 6), having in mind the position of the break on the object and analogies in the Adriatic area. Examination of the finds ascribed to this ceramic category reveals that modeling of their upper parts varied. There are a number of examples with rounded spherical, flattened or shallowly recessed top, nub-shaped protuberances; zoomorphic, anthropomorphic, and phallusoid depictions etc.⁵⁸ Absolutely identical examples have not been recorded so far. According to Š. Batović, variously modeled tops do not indicate only chronological differences between these objects, but also changes in rituals they were used in.⁵⁹ Consensus about the function of these objects has not been reached, though the researchers agree that these artifacts had a certain symbolical function related to the cult of fertility.⁶⁰ The only exception in that context can be found in some examples from Lisičići, in which the original symbolical function was replaced by the utilitarian one as they were used as lids or vessels.⁶¹

As for the question of usage of the object presented in the paper, we need to pay attention to a shallow concavity at its top. It resembles small concavities on the Starčevo cult tables/altars

⁵⁷ Š. BATOVIĆ, 1968.

⁵⁸ J. KOROŠEC, 1958, 60; Š. BATOVIĆ, 1968; Š. BATOVIĆ, 1979, 548–549.

⁵⁹ Š. BATOVIĆ, 1979, 558.

⁶⁰ J. KOROŠEC, 1958, 60; A. STIPČEVIĆ, 1963, 8; A. BENAC, 1964, 78; Š. BATOVIĆ, 1979, 558.

⁶¹ A. BENAC, 1958, T. IX 5, T. X 1; Š. BATOVIĆ, 1979, 604.

⁶² K. MINICHREITER, 2002, 13–14.

⁵⁷ Š. BATOVIĆ, 1968.

⁵⁸ J. KOROŠEC, 1958, 60; Š. BATOVIĆ, 1968; Š. BATOVIĆ, 1979, 548–549.

⁵⁹ Š. BATOVIĆ, 1979, 558.

⁶⁰ J. KOROŠEC, 1958, 60; A. STIPČEVIĆ, 1963, 8; A. BENAC, 1964, 78; Š. BATOVIĆ, 1979, 558.

⁶¹ A. BENAC, 1958, T. IX 5, T. X 1; Š. BATOVIĆ, 1979, 604.

je u neolitiku istočnog Jadrana možda mogla biti prinesena i na vrhu predmeta predstavljenog u radu. Naime, simbolična žrtva ne očituje se u kvantiteti, već u kvaliteti prinesenog i samom činu prinošenja.⁶³ Ako bismo za primjer uzeli libaciju, odnosno žrtvovanje u kojem se proljeva ono što se daruje višim silama, tada bi plitko udubljenje bilo sasvim dovoljno. Ako bismo tomu pridodali mogući životinjski lik kroz koji se žrtva simbolično daruje i koji predstavlja medij između čovjeka i njegovih želja ili potreba, tada ta veza postaje još složenija i religijski dublja. Bez adekvatnih analiza, naravno, ideja o takvom tipu korištenja ostaje na razini pretpostavke, slične onoj povezanoj sa starčevačkim kulturnim stoličima ili keramičkim pločicama sa žlijebom, koje su također pripisane duhovnoj zajednici danilske i hvarske kulture.⁶⁴

Općeprihvaćeno je mišljenje da je riječ o predmetima koji se u neolitiku istočnog Jadrana javljaju tijekom danilske i hvarske kulture.⁶⁵ S danilskom kulturom predmet predstavljen u radu nedvojbeno povezuje ukras, koji je vrlo indikativan za tumačenje ovog predmeta i njegovo svrstavanje u red kulturnih i simboličnih predmeta danilske kulture. Naime, na svim dosad pronađenim keramičkim ljevkastim predmetima zastupljene su dvije osnovne tehnike ukrašavanja: urezivanje i crvena inkrustacija. Uz navedene tehnike rjeđe se javljaju plastični ukras, udubljivanje, bijela inkrustacija⁶⁶ i/ili premaz crvenom bojom nanesen nakon pečenja na vrh predmeta. Od motiva, zastupljeni su nizovi šrafriranih trokuta, cik-cak linije, paralelne linije, šahovska polja, spiralni motivi i neki drugi. Riječ je o motivima koji su uobičajeni na danilskoj keramici⁶⁷, a koji su česti i na keramičkim nalazima s Graduša – Lokve. Zanimljivo je spomenuti i to da su

on four legs.⁶² These concavities were used for symbolical sacrifice that in the eastern Adriatic Neolithic might have been offered at the top of the object presented in the paper. Namely, symbolical sacrifice is not manifested in quantity but in the quality of the substance offered and the very act of offering.⁶³ In case of libation, that is pouring out whatever is offered to deities, shallow recess would be more than enough. If we added a possible animal figure through which the sacrifice is symbolically offered and which represents a medium between a man and his wishes and needs, this connection becomes even more complex and deeper in religious terms. Without adequate analyses, the idea about such usage remains purely speculative, similar to the assumption related to the Starčevo cult table or ceramic plaques with a groove that have also been associated with the spiritual sphere of the Danilo and Hvar culture communities.⁶⁴

There is a generally accepted opinion that these objects appeared in the eastern Adriatic Neolithic during the Danilo and Hvar cultures.⁶⁵ The object presented in the paper is definitely related to the Danilo culture by the ornament that is very indicative for interpretation of this artifact and its classification to the group of cult and symbolical objects of the Danilo culture. Namely, two basic decoration techniques, incision and red encrustation, have been represented on all funnel-shaped objects that have been found so far. Mentioned techniques are rarely accompanied by plastic decoration, hollowing, white encrustation⁶⁶ and/or red coating applied after firing on the top of the object. Represented motifs include hatched triangles, zig-zag lines, parallel lines, chessboard motif, spiral motifs etc. These motifs are common on the Danilo pottery,⁶⁷ and they often appear on the pottery finds from

⁶³ J. HENNINGER, 1987, 547–552.

⁶⁴ K. HORVAT, D. VUJEVIĆ, 2013, 106–107.

⁶⁵ Š. BATOVIĆ, 1979, 548.

⁶⁶ Š. BATOVIĆ, 1968, 11.

⁶⁷ Š. BATOVIĆ, 1979, 542–544; J. KOROŠEC, 1958, Sl. 3; K. HORVAT, D. VUJEVIĆ, 2012, 45–46.

⁶² K. MINICHREITER, 2002, 13–14.

⁶³ J. HENNINGER, 1987, 547–552.

⁶⁴ K. HORVAT, D. VUJEVIĆ, 2013, 106–107.

⁶⁵ Š. BATOVIĆ, 1979, 548.

⁶⁶ Š. BATOVIĆ, 1968, 11.

⁶⁷ Š. BATOVIĆ, 1979, 542–544; J. KOROŠEC, 1958, Sl. 3; K. HORVAT, D. VUJEVIĆ, 2012, 45–46.

istom nalazištu evidentirane kamene ploče s ostatcima crvene boje, koje sugeriraju pripremu pigmenata upravo na tom mjestu.⁶⁸

Crvenoj boji često se pripisuje kulturna i simbolička uloga. Ona je simbol života i životne energije. U neolitiku istočnog Jadrana, crvena boja služila je za ukrašavanje različitih keramičkih izrađevina. Njezina je simbolična uloga najočitija kod kulturnih ritona, posebno kod onih primjeraka kod kojih su tom bojom premazane unutarnje stijenke. Crvenu boju D. Garašanin u vinčanskoj kulturi povezuje isključivo s obrednim objektima i predmetima povezanim s obredima oko plodnosti⁶⁹, s kojima su vjerojatno bili povezani i kulturni ritoni.⁷⁰ Može li se istom kultu pripisati i slučajni nalaz iz Islama Grčkog? Prema oblikovanju predmeta, motivima, crvenoj inkrustaciji, analogijama i poznavanju religijskih koncepcija neolitičkih zajednica istočnog Jadrana, čini se da može, pogotovo ako je zaista riječ o vrhu ljevkastog predmeta. Brojne varijacije u oblikovanju ljevkastih predmeta možda treba protumačiti na sličan način na koji je kulturne ritone protumačio B. Marijanović: „ritoni na četiri noge i nisu morali imati određen oblik, nego su se mogli zadržavati samo na razini simbola, pa na taj način biti univerzalni ritualni instrumenti koji nisu unaprijed određeni sadržajem samo jednog kulta ili samo jedne i to određene ideje, a njihova se ritualna funkcija mogla svaki put prilagođavati konkretnoj religijskoj praksi“.⁷¹ Drugim riječima, oblik i ukras predmeta variraju ovisno o potrebama i religijskim koncepcijama pojedinca i/ili zajednice, dok simbolika ostaje ista. Koja je uloga zmije u kontekstu tog predmeta? Ima li zmija htoničku ulogu ili predstavlja personifikaciju pretka, odnosno totem? Jesu li u pitanju samo simboli plodnosti, regeneracije i obnove života ili i zaštite kućnog ognjišta? Oponašaju li cik-cak linije i rombovi samo

the site of Graduša – Lokva. It is interesting to mention that stone plates with red paint traces were recorded at the same site, suggesting preparation of the pigment on the spot.⁶⁸

Cult and symbolic role is often ascribed to the color red. It is a symbol of life and life energy. In the Neolithic of the eastern Adriatic it was used for decorating various ceramic artifacts. Its symbolical role is best illustrated by the cult rhyta, especially the examples with inner walls covered in red. According to D. Garašanin, red color in the Vinča culture is associated exclusively with ritual objects and artifacts related to fertility rituals,⁶⁹ that cult rhyta were probably associated with.⁷⁰ Can the stray find from Islam Grčki be attributed to the same cult? It seems that the answer is affirmative, judging from the modeling of the object, motifs, red encrustation, analogies and understanding of religious concepts of the eastern Adriatic Neolithic communities, especially if it really is a top of a funnel-shaped object. Many variations in modeling funnel-shaped objects should possibly be interpreted in a similar way as B. Marijanović interpreted the cult rhyta: “four-legged rhyta needed not have definite form, but they could have had only symbolical meaning, becoming in that way universal ritual instruments that are not predetermined by the content of only one cult or only one specific idea, and their ritual function may have been adapted every time to a specific religious practice”.⁷¹ In other words, shape and decoration of the object vary depending on the needs and religious concepts of an individual and/or community, while the symbolism remains the same. What is the role of the snake in the context of this object? Does it have a chthonic role or it represents a personification of an ancestor, that is a totem? Are we discussing only symbols of fertility, regeneration and life renewal and protection of the home hearth? Do zig-zag lines and rhombs im-

⁶⁸ Š. BATOVIĆ, 1987, 25–26.

⁶⁹ D. GARAŠANIN, 1968, 252.

⁷⁰ J. KOROŠEC, 1964, 29; Š. BATOVIĆ, 1979, 560.

⁷¹ B. MARIJANOVIĆ, 2009, 105.

⁶⁸ Š. BATOVIĆ, 1987, 25–26.

⁶⁹ D. GARAŠANIN, 1968, 252.

⁷⁰ J. KOROŠEC, 1964, 29; Š. BATOVIĆ, 1979, 560.

⁷¹ B. MARIJANOVIĆ, 2009, 105.

stilizirano zmijsko tijelo i šare ili i oni predmetu dodaju određenu simboliku? Koliko je puta mogao biti korišten jedan riton, a koliko puta jedan ljevkasti predmet? Je li puknuće nastalo slučajno ili namjerno? Jesu li koštani predmeti čiji su vrhovi oblikovani nalik na keramički predmet iz Islama Grčkog imali istu simboličku funkciju? Proniknuti u bogat religijski svijet neolitičkih zajednica istočnog Jadrana i dati odgovore na ta pitanja, možda će omogućiti neka nova istraživanja na neolitičkom nalazištu u Islamu Grčkom.

ZAKLJUČAK

Prema ukrasu, predmet iz Islama Grčkog predstavljen u radu pripada srednjem neolitu, odnosno danilskoj kulturi. Na temelju oštećenja na jednoj strani, moguće je pretpostaviti da je stajao okomito položen na vrhu keramičkog predmeta. Sudeći prema analogijama s područja istočnog Jadrana i evidentiranih ulomaka ljevkastih predmeta na položaju Graduša – Lokve u Islamu Grčkom, s kojim u vezu, po svemu sudeći, nalaz izvorno treba dovesti, čini se da je riječ upravo o vrhu te vrste kulturnog keramičkog predmeta.

itate only snake body and patterns or they add certain symbolism to the object? Was the break accidental or intentional? Did the bone objects whose tip was formed in a similar way as the ceramic object from Islam Grčki have the same symbolic function? Perhaps some new excavations at the Neolithic site in Islam Grčki might improve our understanding of the rich religious world of the eastern Adriatic Neolithic communities and provide answers to these questions.

CONCLUSION

Judging from the decoration, the object from Islam Grčki presented in this paper belongs to the Middle Neolithic, that is the Danilo culture. On the basis of the damage on one side, we can assume that it was placed vertically at the top of a ceramic object. Judging from the analogies from the eastern Adriatic region and recorded fragments of funnel-shaped objects at the site of Graduša – Lokve in Islam Grčki, that seems to be the original findspot of the object, in all likelihood it is exactly the top of this kind of the cult ceramic object.

Translation: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- ÄNGGÅRD, A., 2014. – Adele Änggård, *A Humanitarian Past: Antiquity's Impact on Present Social Conditions*, AuthorHouseUK.
- BATOVIĆ, Š., 1962. – Šime Batović, Pokapanje mrtvaca kod Liburna, *Zadarska revija*, 1, Zadar, 53–61.
- BATOVIĆ, Š., 1963. – Šime Batović, Neolitsko nalazište Smilčić, *Radovi Instituta Jugoslaven-ske akademije u Zadru*, X, Zadar, 89–138.
- BATOVIĆ, Š., 1964. – Šime Batović, Islam Grčki i Islam Latinski, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb.
- BATOVIĆ, Š., 1968. – Šime Batović, Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi, *Diadora*, 4, Zadar, 5–45.
- BATOVIĆ, Š., 1979. – Šime Batović, Jadranska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, sv. 2. *Neolit* (ur./ed.: A. Benac), Svjetlost – ANUBiH, Sarajevo, 473–635.
- BATOVIĆ, Š., 1985. – Šime Batović, Prapovijesni ostatci u Islamu Grčkom, *Zadarska revija*, XXXIV 4-5, Zadar, 283–308.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, Islam Grčki - nalazi od paleolitika do ranog brončanog doba, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, XV, Ljubljana, 11–107.
- BATOVIĆ, Š., 1990. – Šime Batović, Benkovački kraj u prapovijesti, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 29(16), Zadar, 5–142.
- BENAC, A., 1955. – Alojz Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n.s., X, Sarajevo, 49–84.
- BENAC, A., 1958. – Alojz Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, *Djela X/9*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- BENAC, A., 1964. – Alojz Benac, *Studije o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BENAC, A., 2012. – Alojz Benac, Religijske predstave prastanovnika jugoslavenskih zemalja. (ur./ed.: B. Govedarica), *Djela LXXXIV, CBI, knjiga 10*, Sarajevo 2012.
- BENZM, M., BAUER, J., 2013. – Marion Benz, Joachim Bauer, Symbols of Power – Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems, *NEO-LITHICS 2/13, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research Special Topic on The Symbolic Construction of Community*, Berlin, 11–24.
- BRUSIĆ, Z., 2008. – Zdenko Brusić, *Pokrovnik, naselje iz neolitika*, Muzej grada Šibenika, Šibenik.
- ČOVIĆ, B., 1976. – Borivoj Čović, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- ÇELİK, B., 2016. – Bahattin Çelik, Snake figure sin the pre-pottery Neolithic period, *Karadeniz*, 31, 225–233.
- DOLI, F., 2009. – Flamur Doli, Decoration from the house snake cult belief system, as evidenced in Kosovan vernacular architecture, *Thesis Kosova*, 1, Priština, 127–144.
- GALOVIĆ, R., 1959. – Radoslav Galović, *Predionica, neolitsko naselje kod Prištine*, Muzej Kosova i Metohije, Priština.
- GARAŠANIN, D., 1968. – Draga Garašanin, Religija i kult neolitskog čovjeka na centralnom Balkanu, *Neolit centralnog Balkana*, Narodni muzej, Beograd, 241–264.
- GIMBUTAS, M., 1974. – Marija Gimbutas, Achilleion: A Neolithic Mound in Thessaly; Preliminary Report on 1973 and 1974 Excavations, *Journal of Field Archaeology*, 1, 3/4, 277–302.

- GIMBUTAS, M., 1989. – Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess: unearthing the hidden symbols of western civilization*, Harper & Row, San Francisco.
- GIMBUTAS, M., 1996. – Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500 – 3500 BC: Myths and Cult Images*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- GOLAN, A., 1991. – Ariel Golan, *Myth and Symbol: Symbolism in Prehistoric Religions*, Jerusalem, Schoen Books.
- HAUPTMAN, H., 2011. – Hauptmann Harald, The Urfa Region, *Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research*, (ur/eds.: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), Archaeology & Art Publications, Istanbul, 85–138.
- HORVAT, K., VUJEVIĆ, D. 2013. – Kristina Horvat, Dario Vujević, Neolitičke pločice sa žlijebom, *Archaeologia Adriatica*, 7, Zadar, 69–86.
- KARAMANSKI, S., 1968. – Sergej Karamanski, *Žrtvenici i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Arheološka sekcija, Odžaci.
- KARAMANSKI, S., 2005. – Sergej Karamanski, *Donja Branjevina: A Neolithic Settlement Near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno, 10, (ur./ed.: P. Biagi), Trieste.
- KOROŠEC, J., 1964. – Josip Korošec, *Danilo in danilska kultura*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- KOROŠEC, P., 1973. – Paola Korošec, Interesantan nalaz iz danilsko-hvarskog kulturnog kruga, *Diadora*, 6, Zadar, 167–171.
- MARIJANOVIĆ, B. 2009. – Brunislav Marijanović, *Crno vrilo 1*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- MAZUROVSKI, R. F., KANJOU, Y., 2012. – Ryszard F. Mazurowski, Youssef Kanjou, Tell Qaramel 1999-2007., Protoneolithic and Early Pre-Pottery Neolithic Settlement in Northern Syria, *Polish Centre of Mediterranean Archaeology Excavation Series*, 2, University of Warsaw, Warsaw, 131–134.
- MAZUROVSKI, R. F., BASSAM, J., 2000. – Ryszard F. Mazurowski, Bassam Jamous, Tell Qaramel excavations 2000, *Polish archaeology in the Mediterranean*, 12, Polish Centre of Mediterranean Archaeology, Warsaw, 327–341.
- MINICHREITER, K., 2002. – Kornelija Minichreiter, Žrtvenici i idoli starčevačkog naselja na Galovu u Slavonskom brodu, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb, 11–30.
- ÖZKAYA, V., COŞKUN, A., 2011. – Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, 2011 Körtik Tepe, *Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research* (ur/eds.: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm), Archaeology & Art Publications, Istanbul, 89–127.
- PALAGUTA, I., 2016. – Illia Palaguta, ‘Snakes’ ornaments in Cucuteni-Tripolye: icon, symbol or signal? (to the problem on interpretation of decorative motifs), *Between Earth and Heaven - Symbols and signs* (ur/eds.: C.-E. Ursu, A. Poruciu, C.-M. Lazarovici), Institutul de Arheologie Iaşi, Suceava, 337–351.
- PETERS, J., SCHMIDT, K., 2004. – Joris Peters, Klaus Schmidt, Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica*, 39, 179–218.
- SREJOVIĆ, D., 1979. – Dragoslav Srejić, Protoneolit - kultura Lepenskog Vira, *Praistorija jugoslavenskih zemalja 2., Neolit* (ur./ed.: A. Benac), Svjetlost – ANUBiH, Sarajevo, 33–78.
- STIPČEVIĆ, A., 1962. – Aleksandar Stipčević, Danilska kultura, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb.
- STIPČEVIĆ, A., 1981. – Aleksandar Stipčević, Kultni simboli kod Ilira: građa i prilozi sistematizaciji, *Akademija nauka i umjetnosti BiH; knjiga 54, Centar za balkanološka istraživanja*,

knjiga 10, Sarajevo.

TALALAY, L. E., 1993. – Lauren E. Talalay, *Deities, Dolls and Devices, Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*, University of Indiana Press, Bloomington.

VUJEVIĆ, D., HORVAT, K., 2012. – Dario Vujević, Kristina Horvat, Kulturna slika danilskog naselja na Baricama, *Archaeologia Adriatica*, 6, Zadar, 31–65.

Državni zavod za zaštitu prirode, 2008. | www.dzpz.hr, 2.

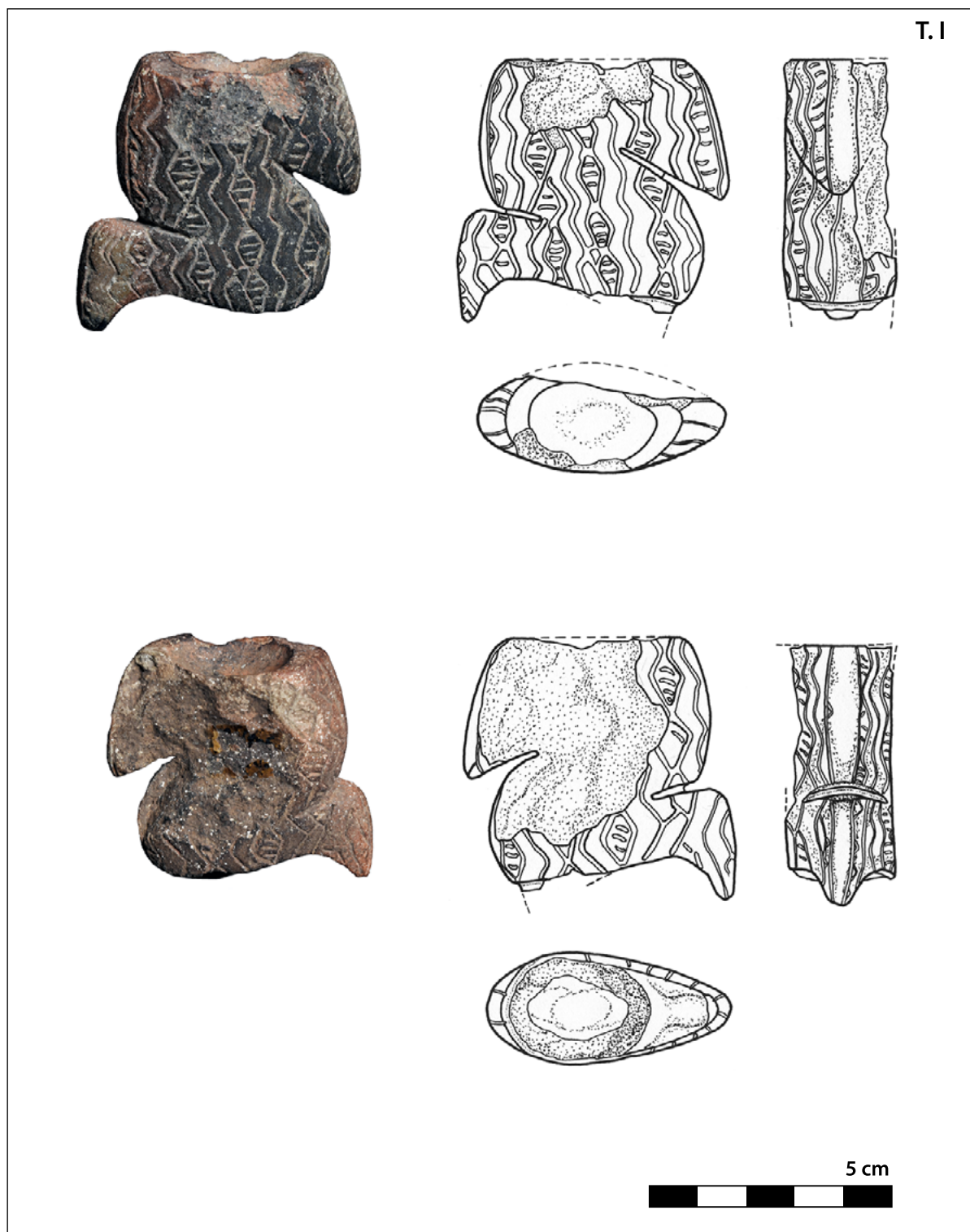

TABLA 1. Crtež: Z. Bakić; foto: P. Igljč

TABLE 1 Drawing: Z. Bakić; photo: P. Igljč

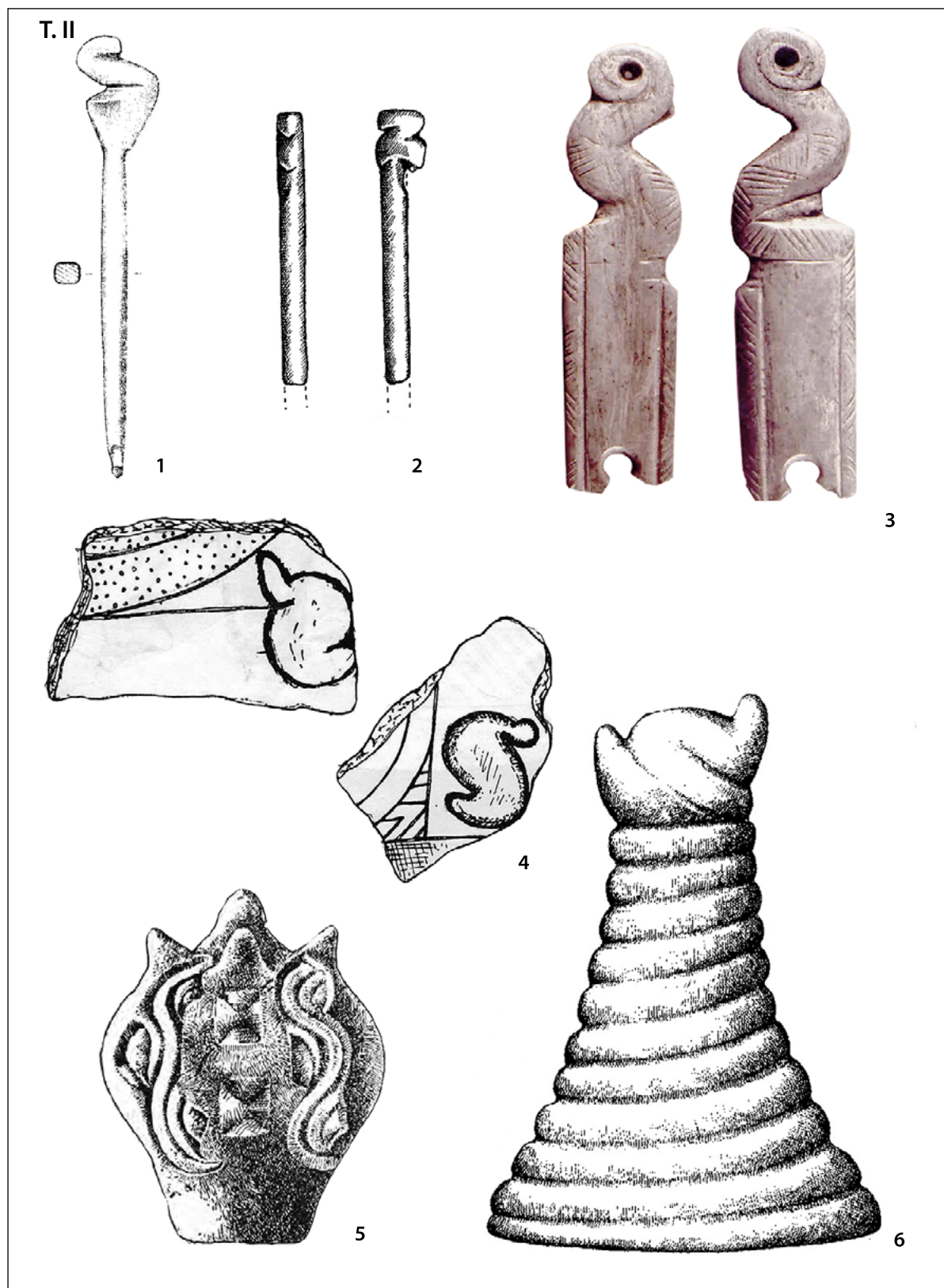

TABLA 2. 1: preuzeto iz A. BENAC, 2012, sl. 9; 2: preuzeto iz Š. BATOVIĆ 1979, T. LXXXIX, 3; 3: preuzeto iz Z. BRUSIĆ, 2008, T. LX, 2; 4: preuzeto iz J. KOROŠEC, 1964, T. 33, 3, 5; 5: preuzeto iz A. BENAC, 2012, sl. 8; 6: preuzeto iz Š. BATOVIĆ, 1979, T. XCII, 5

TABLA 2 1: after A. BENAC, 2012, sl. 9; 2: after Š. BATOVIĆ 1979, T. LXXXIX, 3; 3: after Z. BRUSIĆ, 2008, T. LX, 2; 4: after J. KOROŠEC, 1964, T. 33, 3, 5; 5: after A. BENAC, 2012, sl. 8; 6: after Š. BATOVIĆ, 1979, T. XCII, 5

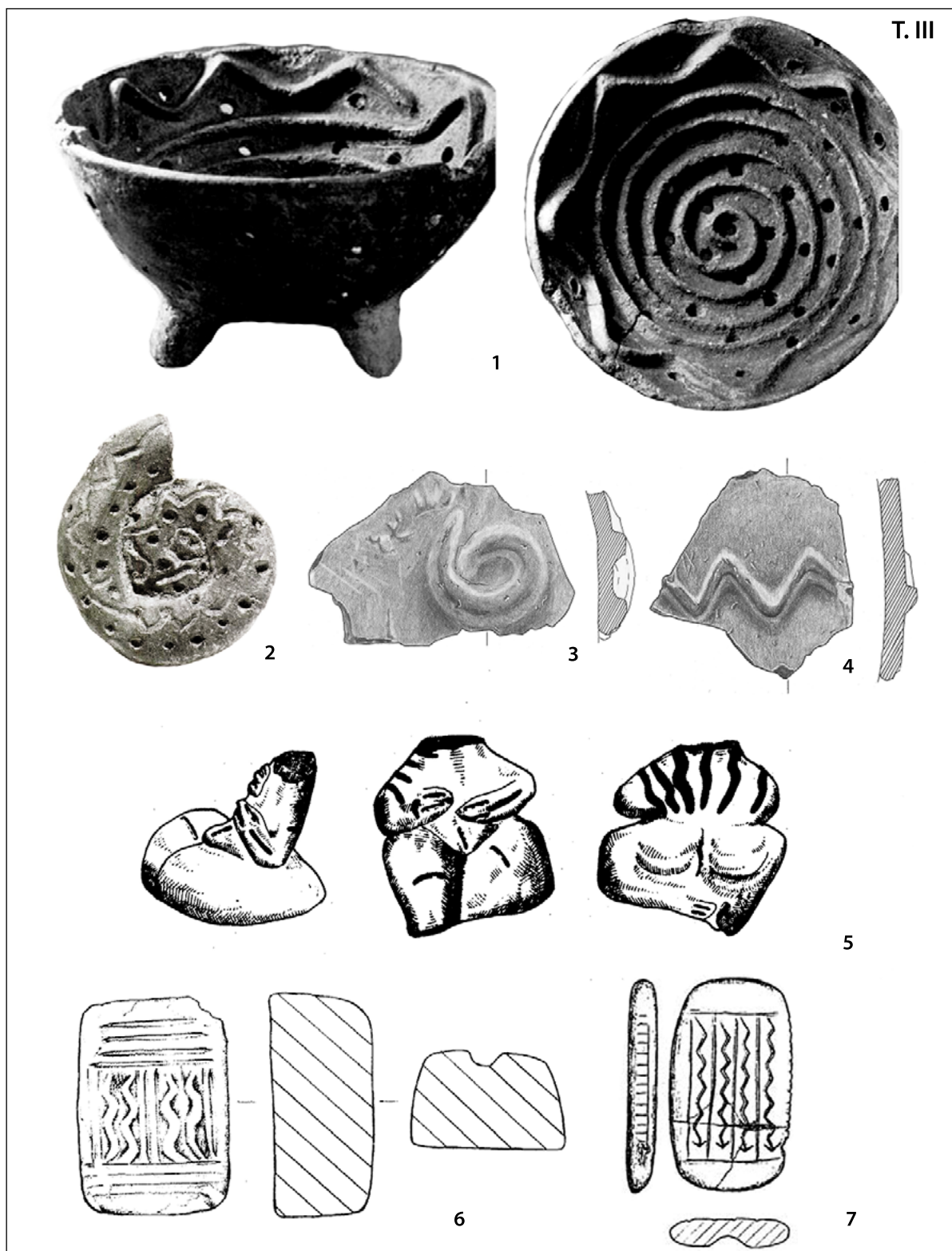

TABLA 3. 1: preuzeto iz M. GIMBUTAS, 1996, Fig. 55, 56; 2: preuzeto iz A. BENAC, 2012, sl. 7; 3: preuzeto iz S. KARAMANSKI, 2005, Tab. XXVII, 3; 4: preuzeto iz S. KARAMANSKI, 2005, Tab. XXVIII, 1; 5: preuzeto iz M. GIMBUTAS, 1974, Fig. 31; 6: preuzeto iz R. F. MAZUROVSKI, J. BASSAM, 2000, Fig. 8, 1; 7: preuzeto iz M. BENZM, J. BAUER, 2013, Fig. 5, 5

TABLE 3 1: after M. GIMBUTAS, 1996, Fig. 55, 56; 2: after A. BENAC, 2012, sl. 7; 3: after S. KARAMANSKI, 2005, Tab. XXVII, 3; 4: after S. KARAMANSKI, 2005, Tab. XXVIII, 1; 5: after M. GIMBUTAS, 1974, Fig. 31; 6: after R. F. MAZUROVSKI, J. BASSAM, 2000, Fig. 8, 1; 7: preuzeto iz M. BENZM, J. BAUER, 2013, Fig. 5, 5

POČETAK SEZONSKOG STOČARSTVA U DALMACIJI

THE BEGINNING OF SEASONAL PASTORALISM IN DALMATIA

STAŠO FORENBAHER

Institut za antropologiju
Institute for Anthropological Research
Gajeva 32
HR-10000 Zagreb
staso.forenbaher@inantro.hr

UDK: 636 (497.581)“634“

DOI: 10.15291/archo.3582

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-08-25

KLJUČNE RIJEČI:

stočarstvo, transhumanca, neolitik, Velebit, Dalmacija

Mljekarstvo, a osobito proizvodnja fermentiranih mliječnih proizvoda, strategije su uzgoja stoke koje često uključuju sezonska kretanja stada. Nedavno objavljene kemijske analize tragova na posudu i analiza izotopa kisika na zubima ovikaprda pokazuju da su stočari iz sjevernodalmatinskog priobalja počeli svoja stada ljeti izdizati na planinske pašnjake u drugoj polovici 6. tisućljeća pr. Kr., otprilike u isto vrijeme kada su počeli proizvoditi sir. Rezultate tih istraživanja, provedenih na građi iz nizinskih neolitičkih sela, podupire i nadopunjuje raspoloživa arheološka građa iz nalazišta smještenih visoko na Velebitu. Sezonsko vertikalno kretanje pastira započelo je sredinom 6. tisućljeća pr. Kr., oko pet stoljeća nakon prve pojave zemljoradnje u sjevernoj Dalmaciji. Promjena strategije gospodarenja stadom vremenski se podudara s drugim promjenama koje upućuju na intenziviranje strategija preživljavanja. Širenje zemljoradnje u Liku možda je izravno povezano s početkom transhumantnog stočarstva.

KEY WORDS:

herding, transhumance, Neolithic, Velebit, Dalmatia

Dairying in general, and the production of fermented milk products in particular, are farming strategies that often involve the seasonal movement of herds. Recently published analyses of fatty acid residues on pottery and oxygen isotope analyses of ovicaprine teeth indicate that herders from the northern Dalmatian coast began to move their flocks to summer highland pastures in the second half of the 6th millennium BC, roughly at the same time when they began to make cheese. Results of that research, carried out on archaeological remains from lowland Neolithic villages, are supported and supplemented by the available evidence from highland sites located on Velebit Mountain. Seasonal vertical movement of shepherds began around the middle of the 6th millennium BC, about five centuries after farming first appeared in northern Dalmatia. This change in herd management strategy is roughly contemporaneous with other changes that reflect an intensification of subsistence practices. The spread of farming into the hinterland of Lika may be directly related to the beginning of transhumant pastoralism.

Ne tako davno proizvodnja mlijeka i mliječnih proizvoda smatrala se razmjerno kasnom pojavom koja je uslijedila tek nekoliko tisućljeća nakon udomaćivanja ovaca, koza i goveda.¹ Novija istraživanja opovrgnula su taj model, nedvosmisleno pokazavši da je mljekarstvo prisutno u Europi od samog početka zemljoradnje. To dokazuju različite vrste građe, uključujući krivulje smrtnosti domaćih životinja konstruirane na temelju njihovih kosturnih ostataka, kao i kemijske analize tragova sadržaja zemljanog posuđa. Mlijeko se na krajnjem jugoistoku Europe upotrebljava već od 7. tisućljeća pr. Kr.,² a duž čitavog sjevernog Sredozemlja prisutno je odmah po prelasku na zemljoradnju. Neolitičke zajednice upravljaju svojim stadima na način koji upućuje na uzgoj usmjeren barem djelomice na proizvodnju mlijeka, iako mljekarstvo nije svugdje jednako važno.³

Mljekarstvo, a osobito proizvodnja fermentiranih mliječnih proizvoda povezani su sa strategijama uzgoja koje uključuju sezonska kretanja stada. Oboje su posljedica intenziviranja proizvodnje. U usporedbi s uzgojem za meso, mljekarstvo donosi višestruko veću kumulativnu iskoristivost po životinji,⁴ pri čemu prerada mlijeka u sir i druge fermentirane proizvode omogućuje mliječnu prehranu znatno širem segmentu neolitičke populacije, većinom netolerantne na laktozu.⁵ Ljetno izdizanje na kvalitetnije planinske pašnjake preduvjet je za držanje velikih stada koja se u priobalnim nizinama ne bi mogla prehraniti tijekom cijele godine. Povrh toga, sir se za razliku od mlijeka može spremati u zalihe i znatno lakše transportirati od planinskih pašnjaka do sela u nizini. Bez proizvodnje sira sezonsko stočarstvo bilo bi znatno manje gospodarski isplativo.

Istočna obala Jadrana i njezino zaleđe prostor je na kojem je zbog prirodnih uvjeta sto-

A few decades ago, the production of milk and fermented milk products was considered a fairly late development that followed the domestication of sheep, goats, and cattle by several millennia.¹ However, recent research has demonstrated that, in fact, dairying was present in Europe from the outset of farming. Among the different classes of evidence for dairying are mortality profiles of domestic animals based on their skeletal remains and chemical analyses of residues on potsherds. At the southeastern end of Europe, milk was in use by the 7th millennium BC,² and was present along the entire northern Mediterranean immediately after the transition to farming. Neolithic communities managed their herds in ways that indicate strategies at least partially aimed at milk production, although dairying was not equally important everywhere.³

Dairying in general, and the production of fermented milk products in particular, are both linked to farming strategies that involve the seasonal movement of herds. They represent an intensification of farming. Compared to strategies that favor meat production, dairying is several times more efficient,⁴ while processing milk into cheese and other fermented products provides a milk-based diet to a much wider segment of the Neolithic population, most of which was lactose intolerant.⁵ The movement of herds to lush highland pastures in the summer is a prerequisite for maintaining large herds which otherwise could not survive in the lowlands throughout the year. Furthermore, unlike milk, cheese can be stored and is easily transported from highland meadows to lowland villages. Were it not for the production of cheese, seasonal herding would be much less viable economically.

Due to the natural resources of the coast and its hinterland, herding must have repre-

¹ A. SHERRATT, 1981.

² R. P. EVERSHEAD et al., 2008.

³ C. DEBONO SPITERI et al., 2016.

⁴ S. DAVIS, 1987, 155.

⁵ M. LEONARDI et al., 2012; M. BUDJA et al., 2013, 98-99.

¹ A. SHERRATT, 1981.

² R. P. EVERSHEAD et al., 2008.

³ C. DEBONO SPITERI et al., 2016.

⁴ S. DAVIS, 1987, 155.

⁵ M. LEONARDI et al., 2012; M. BUDJA et al., 2013, 98-99.

čarstvo od samog početka moralo biti važan segment neolitičkog gospodarstva. Prisutnost domaćih životinja, u prvom redu ovaca, koza i goveda, potvrđena je na svim istočnojadranskim ranoneolitičkim nalazištima na kojima su provedene analize životinjskih ostataka,⁶ no tek u novije vrijeme provedena su istraživanja koja upućuju na mljekarstvo i sezonsko kretanje stada.

POKAZATELJI MUŽNJE, PRERADE MLIJEKA I SEZONALNOSTI U NEOLITIKU ISTOČNOG JADRANA

Počevši od sjeverozapada, kemijske analize tragova na posuđu iz špilje Male Triglavce u zaleđu Krasa jasno upućuju na mužnju, a možda i na preradu mlijeka.⁷ Uzorkovani ulomci danilsko-vlaškog posuđa prikupljeni su iz konteksta radiometrijski datiranih u drugu polovicu 6. i u 5. tisućljeće pr. Kr. Za dva uzorka utvrđeno je da je vjerojatno riječ o kozjem mlijeku, no skup nalaza životinjskih kostiju sadrži osim koza i ostatke ovaca i goveda.⁸ U Pupićinoj peći, u sjevernoj Istri, krivulje smrtnosti ovikaprda upućuju na mliječnu strategiju uzgoja od najranijih faza prisutnosti zemljoradnika-stočara,⁹ obilježenih na tom nalazištu danilsko-vlaškom lončarijom i radiometrijski datiranih od sredine 6. do početka 5. tisućljeća pr. Kr.¹⁰ Slično je i u susjednoj Veljoj peći, gdje krivulje smrtnosti ovikaprda iz danilsko-vlaške faze također upućuju na mužnju.¹¹ Još ranija mogla bi biti građa iz Kargadura, nalazišta na otvorenom u južnoj Istri, gdje na mužnju upućuju krivulje smrtnosti ovikaprda iz kon-

sented an important segment of the Neolithic economy in the eastern Adriatic from the very beginning. The presence of domestic animals (primarily sheep, goats and cattle) has been confirmed at all Neolithic sites in the region where faunal analyses have been carried out,⁶ while research that indicates dairying and seasonal mobility has been carried out only recently.

INDICATORS OF MILKING, MILK PROCESSING, AND SEASONALITY IN EASTERN ADRIATIC NEOLITHIC

Starting from the northwest, residue analyses of pottery from Mala Triglavca Cave in the hinterland of Trieste Karst provide clear evidence of milking, and possibly of milk processing.⁷ These residues were found on fragments of Danilo-Vlaška pottery that were recovered from contexts radiometrically dated to the second half of the 6th millennium and the 5th millennium BC. Two of the samples hint at goat milk, but aside from goats, the faunal assemblage also contains sheep and cattle bones.⁸ At Pupićina peć Cave in northern Istria, ovicaprine mortality profiles point at a management strategy aimed at milk production already in the earliest of the site's phases with evidence of farming.⁹ These phases are marked by Danilo-Vlaška pottery and are radiometrically dated from the mid-6th to the early 5th millennium BC.¹⁰ Similarly, mortality profiles of ovicaprines from the Danilo-Vlaška phase of the neighboring Vela peć Cave also suggest milking.¹¹ These may not be the earliest. Mortality profiles of ovicaprines that sug-

⁶ Primjerice, C. SCHWARTZ, 1988; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 186–187; P. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006; S. RADOVIĆ, 2009; S. RADOVIĆ, 2011. M. BUDJA et al., 2013.

⁷ L. ŠOBERL et al., 2008, 254, 259.

⁸ P. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 320–322, 327, 338–339.

⁹ P. MIRACLE, S. FORENBAHER, 2006, tablica 3.1.

¹⁰ S. RADOVIĆ, 2011, 142–144.

⁶ E.g. C. SCHWARTZ, 1988; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 186–187; P. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006; S. RADOVIĆ, 2009; S. RADOVIĆ, 2011.

⁷ M. BUDJA et al., 2013.

⁸ L. ŠOBERL et al., 2008, 254, 259.

⁹ P. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 320–322, 327, 338–339.

¹⁰ P. MIRACLE, S. FORENBAHER, 2006, Table 3.1.

¹¹ S. RADOVIĆ, 2011, 142–144.

teksta obilježenog impreso lončarijom.¹²

Zasad najbogatije i najraznovrsnije informacije o korištenju mlijeka i mliječnih proizvoda, utemeljene na analizama kosturnih ostataka, kemijskim analizama tragova na lončariji i analizama stabilnih izotopa, proizašle su iz istraživanja dvaju sjevernodalmatinskih nalazišta, Danila i Pokrovnika.¹³ Upravo one bile su poticaj za pisanje ovog rada pa će o njima još biti riječi u nastavku. Mogući tragovi mlijeka pronađeni su također kemijskom analizom na jednom ulomku lončarije iz Konjevrate, prikupljenom iz konteksta radiometrijski datiranog oko sredine 6. tisućljeća pr. Kr.¹⁴ Jedini podatak za srednju Dalmaciju potječe iz impreso faze špilje Zemunice, gdje se na temelju oskudnih podataka o smrtnosti ovikaprda pretpostavlja mješovita strategija gospodarenja, dijelom za mlijeko, a dijelom za meso.¹⁵ U južnoj Dalmaciji tragovi mlijeka pronađeni su kemijskom analizom u Veloj spili na Korčuli na jednom ulomku iz konteksta s impreso lončarijom te na dvama ulomcima kasnoneolitičke lončarije.¹⁶ Krivulje smrtnosti ovikaprda objavljene su samo za srednjoneolitičku fazu tog nalazišta, gdje upućuju na mliječnu strategiju uzgoja.¹⁷ Napokon, u Spili kod Nakovane na Pelješcu pronađeni su kemijskom analizom tragovi mlijeka na jednom ulomku iz konteksta obilježenog neukrašenom lončarijom, radiometrijski datiranog u drugu četvrtinu 6. tisućljeća pr. Kr. te na dvama ulomcima iz konteksta obilježenih danilskom lončarijom, radiometrijski datiranih potkraj 6. tisućljeća pr. Kr.¹⁸

Izložena građa nedvosmisleno pokazuje da se najraniji istočnojadranski stočari koriste mlijekom ovikaprda od samog početka, točnije, od

gest milking at Kargadur, an open-air site in southern Istria, come from contexts associated with Impressed Ware pottery.¹²

Research at two northern Dalmatian sites, Danilo and Pokrovnik, has yielded what is for now the richest and most diverse information about the use of milk and milk processing, based on analyses of faunal assemblages, residue analyses of pottery, and stable isotope analyses.¹³ Those results sparked my interest in writing this paper, and I shall return to them below. Possible milk residue was found on a single potsherd from Konjevrate, recovered from a context radiometrically dated to around the mid-6th millennium BC.¹⁴ The only information from middle Dalmatia comes from the Impressed Ware phase of Zemunica Cave, where a mixed management strategy (partially for milk, partially for meat) is inferred, based on rather scarce mortality information available for ovicaprids.¹⁵ In southern Dalmatia, milk residue has been found in Vela Cave on the island of Korčula on a single potsherd from an Impressed Ware context, and on two Late Neolithic potsherds.¹⁶ Ovicaprine mortality profiles have been published only for the Middle Neolithic phase of that site, where they suggest a management strategy geared towards milk production.¹⁷ Finally, at Nakovana Cave on Pelješac Peninsula, milk residue has been found on a single potsherd recovered from a context marked by plain pottery and radiometrically dated to the second quarter of the 6th millennium BC, and on two potsherds from contexts associated with Danilo pottery and radiometrically dated to near the end of the 6th millennium BC.¹⁸

Little doubt remains that the earliest herders of eastern Adriatic used ovicaprine milk from

¹² S. RADOVIĆ, 2011, 121–122.

¹³ A. MOORE et al., 2019.

¹⁴ M. HULINA, 2019, 98–100.

¹⁵ S. RADOVIĆ, 2011, 78–79.

¹⁶ M. HULINA, 2019, 108–109, 112–114.

¹⁷ S. RADOVIĆ, 2011, 52–55.

¹⁸ C. DEBONO SPITERI, 2012, 246–247, 366; za radiokarbonske datume vidjeti S. FORENBAHER, Z. PERHOČ, 2015, 9–11.

¹² S. RADOVIĆ, 2011, 121–122.

¹³ A. MOORE et al., 2019.

¹⁴ M. HULINA, 2019, 98–100.

¹⁵ S. RADOVIĆ, 2011, 78–79.

¹⁶ M. HULINA, 2019, 108–109, 112–114.

¹⁷ S. RADOVIĆ, 2011, 52–55.

¹⁸ C. DEBONO SPITERI, 2012, 246–247, 366; for radiocarbon dates, see S. FORENBAHER, Z. PERHOČ, 2015, 9–11.

početka 6. tisućljeća (impreso faze) u Dalmaciji te od sredine 6. tisućljeća (danilsko-vlaške faze) u sjevernoj Istri i na Krasu. Za razliku od toga, podatci o sezonalnosti iznimno su rijetki i manje pouzdani. Kosturni ostatci ovikaprda iz Pupićine peći pokazuju da su se tom špiljom u zaleđu Učke najraniji pastiri vjerojatno koristili u proljeće,¹⁹ dok se sezonsko korištenje još nekoliko špilja tek nazire na temelju vrlo oskudnih podataka.²⁰

Nedavno objavljeni rezultati kemijskih analiza tragova na posuđu iz Danila i Pokrovnika te analiza izotopa kisika na zubima ovikaprda iz Pokrovnika osobito su zanimljivi. Analize lipida potvrdile su prisustvo mlijeka na impreso lončariji već od oko 5700. godine pr. Kr. te uputile na prisustvo sira i drugih fermentiranih mliječnih proizvoda na danilskoj lončariji počevši od oko 5200. godine pr. Kr. Čini se da su se stočari u Pokrovniku najprije koristili neprerađenim mlijekom. S intenzivnijom proizvodnjom koja je obuhvaćala pravljenje sira i drugih mliječnih prerađevina započeli su tek pet stoljeća poslije, koristeći se pritom različitim tipovima posuda za različite namjene: tragovi mlijeka pronađeni su na finom posuđu (*figulini*), tragovi sira na ritonima, dok uzorci cjedila upućuju općenito na fermentirano mlijeko.²¹

Na zubima ovikaprda iz Pokrovnika provedene su analize stabilnih izotopa kisika s ciljem da se ispita jesu li se životinje tijekom prve godine života premještale iz priobalne nizine u susjedna planinska područja. Rezultati pokazuju da je u drugoj polovici 6. tisućljeća pr. Kr. došlo do promjene strategije gospodarenja. Dok su u impreso fazi stada tijekom cijele godine boravila u priobalnoj nizini, dio uzoraka iz danilske faze pokazuje kolebanja koja upućuju na sezonsko kretanje životinja između priobalja i planina.²²

Drugim riječima, čini se da stočari iz Po-

the very beginning, or more precisely, from the beginning of the 6th millennium BC (Impressed Ware phase) in Dalmatia, and from the mid-6th millennium BC (Danilo-Vlaška phase) in northern Istria and the Karst. However, information about seasonality is less reliable and very scarce. Skeletal remains of ovicaprids from Pupićina peć suggest that the earliest herders made springtime use of this cave in the Učka hinterland,¹⁹ while extremely scanty evidence hints at the seasonal use of a few more caves.²⁰

Of particular interest are the recently published results of pottery residue analyses from Danilo and Pokrovnik, and oxygen isotope analyses of ovicaprine teeth from Pokrovnik. Analyses of lipids have confirmed the presence of milk on Impressed Ware pottery already around year 5700 BC, and indicated the presence of cheese and other fermented milk products on Danilo pottery beginning from around year 5200 BC. It seems that the herders from Pokrovnik at first used unprocessed milk. They intensified milk production some five centuries later with the use of fermented milk products. This intensification also involved employing different types of vessels for specific purposes: milk residue was detected on *figulina* fine wares, cheese residue was detected on rhyta, while the residue on strainers points more generally to fermented milk.²¹

Stable oxygen isotope analyses of ovicaprine teeth from Pokrovnik were carried out to determine whether sheep and goats were moved between the coastal lowlands and the neighboring mountains during the first year of their lives. The results suggested that a shift in herd management strategy occurred in the second half of the 6th millennium BC. While in the Impressed Ware phase the Pokrovnik herds remained in coastal lowlands during the course of the year, some of the samples from

¹⁹ P. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 331–335.

²⁰ S. RADOVIĆ, 2011, 180–181.

²¹ S. McCLURE et al., 2018.

²² A. MOORE et al., 2019, 41.

¹⁹ P. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 331–335.

²⁰ S. RADOVIĆ, 2011, 180–181.

²¹ S. McCLURE et al., 2018.

krovnika u drugoj polovici 6. tisućljeća pr. Kr. počinju barem neka od svojih stada ljeti izdizati na planinske pašnjake i proizvoditi sir. Jedan od načina provjere ove hipoteze bila bi potraga za njihovim arheološkim tragovima na planinama koje nadvisuju sjevernodalmatinsku nizinu. Najistaknutija od njih jest Velebit, impresivna planina s bogatom povijesnom i etnografskom tradicijom sezonskog stočarstva.²³

PRAPOVIJESNI STOČARI NA VELEBITU

Pokretni stočari ostavljaju za sobom prilično skromne materijalne ostatke. Za razliku od relativno velikih, zbijenih i čvrsto građenih nizinskih sela, visinski pastirski stanovi obično su razasuti po krajoliku. Tragovi boravka u planini oskudni su jer pastiri nose sa sobom samo najnužniju opremu, često napravljenu od drva, koža i drugih organskih materijala koji brzo propadaju u arheološkom kontekstu. Nezaobilazni element pastirske arhitekture jest tor u koji se stado zatvara tijekom noći radi zaštite od zvijeri, no arheološke ostatke torova nije lako prepoznati jer se za njih obično rabi postojeća konfiguracija stijena nadopunjena kamenim suhozidima, drvenim ogradama i trnovitim granjem. Dodatni je problem erozivni planinski okoliš koji nalazišta na otvorenom ubrzo pretvara u nakupine istrošenih ulomaka lončarije na golom kamenu ili ih prekriva debelim naslagama zemlje isprane s okolnih padina. Srećom, iznimka su brojne špilje i pripećci koji se također često upotrebljavaju kao torovi. Mnoge od njih sadrže kosturne ostatke ovaca i koza u debelim naslagama fosiliziranih brabonjaka koje svjedoče o dugotrajnoj upotrebi tih prostora.²⁴

Dosadašnja arheološka istraživanja pružaju tek skromne podatke o prapovijesti Velebita.

the Danilo phase show fluctuations that are consistent with seasonal movement of animals between the coastal plain and the highlands.²²

In summary, it seems that the Pokrovnik herders began to make cheese and move at least some of their herds to summer highland pastures in the second half of the 6th millennium BC. One way to test this hypothesis would be to look for archaeological evidence of their presence on the mountains that overlook the northern Dalmatian lowlands. The most prominent of those mountains is Velebit, an imposing range with a rich historical and ethnographic tradition of seasonal pastoralism.²³

PREHISTORIC HERDERS ON VELEBIT MOUNTAIN

Mobile pastoralists leave behind rather modest material remains. As opposed to relatively large, compact, and substantially built lowland villages, highland shepherds' dwellings usually are scattered across the landscape. Material remains of their mountain sojourns are meager, since shepherds take with them only the essential equipment, often made of wood, leather, and other organic materials that soon disappear from the archaeological record. A requisite element of pastoral architecture is the sheepfold, an enclosure where the herd is penned overnight for protection from predators. Archaeological remains of sheepfolds are hard to spot, however, since they usually take advantage of existing rock formations, improved only slightly by drystone walls, wooden fences, and thorny bushes. The erosive mountain environment aggravates the problem by quickly burying open air sites under deep layers of colluvium or transforming them into thin scatters of worn potsherds exposed on bare rocks. Fortunately, the numerous caves and rock shelters that also were

²³ M. MARKOVIĆ, 1980; J. NANDRIS, 1988; T. VINŠČAK, 1989; S. FORENBAHER, 1996; S. FORENBAHER, 2011.

²⁴ G. BOSCHIAN, 2006.

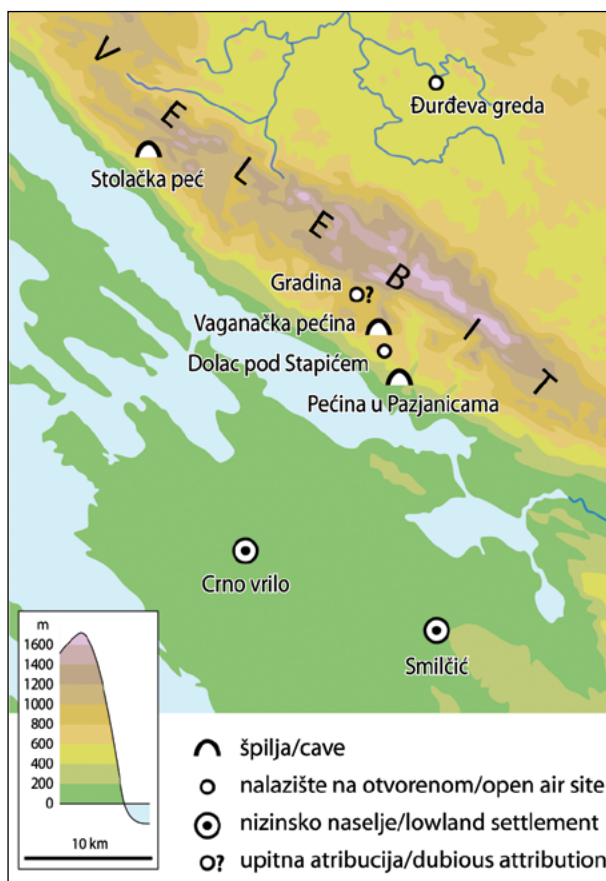
²² A. MOORE et al., 2019, 41.

²³ M. MARKOVIĆ, 1980; J. NANDRIS, 1988; T. VINŠČAK, 1989; S. FORENBAHER, 1996; S. FORENBAHER, 2011.

Provedeni su teren-ski pregledi pojedinih dijelova planine,²⁵ istražne sonde iskopane su u nekoliko špilja²⁶ i nalazišta na otvorenom,²⁷ a objavljeno je i nekoliko slučajnih nalaza.²⁸ Većina prikupljenih informacija odnosi se na posljednja dva tisućljeća prapovijesti, odnosno na brončano i željezno doba.

Neolitički nalazi prikupljeni su iz samo nekoliko nalazišta u južnom Velebitu (Sl. 1). Najviše ih je iz dubokih, fino uslojenih naslaga Vaganačke pećine, smještene na 720 m nadmorske visine poviše zaravni Velikog Vaganca. Prvoj polovici 6. tisućljeća

pr. Kr. može se sa sigurnošću pripisati tek jedan jedini ulomak impreso lončarije.²⁹ Znatno više nalaza, uključujući karakteristično ukrašene ulomke danilske lončarije, šiljke strelica s trnom i djelomičnim bifacijalnim retušem te izrađevine od opsidijana, može se pripisati drugoj polovici 6. tisućljeća pr. Kr.,³⁰ dok rela-

SLIKA 1. Neolitička nalazišta na Velebitu i u njegovu susjedstvu (crtež: S. Forenbaher)

FIGURE 1 Neolithic sites on Velebit Mountain and its neighborhood (drawn by S. Forenbaher)

commonly used as sheepfolds represent an exception. Many of them contain skeletal remains of sheep and goats in thick accumulations of fossilized dung, testifying to their long-term use.²⁴

Previous archaeological explorations provide only limited information about Velebit's prehistory. Field surveys of parts of the mountain range have been carried out,²⁵ test trenches have been excavated in a few caves²⁶ and open-air sites,²⁷ and several chance finds have been published.²⁸ Most of the accumulated information pertains to the last two millennia of prehistory,

that is, to the Bronze Age and the Iron Age.

Neolithic finds were recovered from just a handful of sites in southern Velebit (Figure 1). Most of them come from the deep and finely layered deposits of Vaganačka pećina Cave, located above the Veliki Vaganac Plateau at an elevation of 720 m.a.s.l. Only a single Impressed Ware potsherd may be attributed with

²⁵ A. GLAVIČIĆ, 1966; A. GLAVIČIĆ, 1969; A. GLAVIČIĆ, 1982; A. GLAVIČIĆ, 1984; S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1990; M. DUBOLNIĆ, 2006a; M. DUBOLNIĆ, 2006b; M. DUBOLNIĆ, 2006c; V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2011; V. GLAVAŠ, 2014; V. GLAVAŠ, A. GRLJ, 2016; A. KONESTRA et al., 2018.

²⁶ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1982; S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985; S. FORENBAHER, 1991.

²⁷ A. GLAVIČIĆ, 1984, 7-10; A. FABER, 2000; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017.

²⁸ J. BRUNŠMID, 1901; A. GLAVIČIĆ, 1969, 14; T. TEŽAK-GREGL, 1984; D. GLOGOVIĆ, 2000, 11.

²⁹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 8, T. 4, 1.

³⁰ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 8-9, T. 1, B, T. 2, B, T. 4, B.

²⁴ G. BOSCHIAN, 2006.

²⁵ A. GLAVIČIĆ, 1966; A. GLAVIČIĆ, 1969; A. GLAVIČIĆ, 1982; A. GLAVIČIĆ, 1984; S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1990; M. DUBOLNIĆ, 2006a; M. DUBOLNIĆ, 2006b; M. DUBOLNIĆ, 2006c; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2011; V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013; V. GLAVAŠ, 2014; V. GLAVAŠ, A. GRLJ, 2016; A. KONESTRA et al., 2018.

²⁶ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1982; S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985; S. FORENBAHER, 1991.

²⁷ A. GLAVIČIĆ, 1984, 7-10; A. FABER, 2000; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017.

²⁸ J. BRUNŠMID, 1901; A. GLAVIČIĆ, 1969, 14; T. TEŽAK-GREGL, 1984; D. GLOGOVIĆ, 2000, 11.

tivno brojni ulomci hvarskih posuda pripadaju 5. tisućljeću pr. Kr.³¹ Spomenuti nalazi prikupljeni su iz tipičnih stajskih naslaga nalik na slojevite torte³² debelih oko jedan metar koje svjedoče o dugotrajnom sezonskom korištenju špilje za tor.

Petom tisućljeću pr. Kr. mogu se pripisati još dva ulomka lončarije hvarskog stila prikupljena iz malih istražnih sonde iskopanih u špiljama. Prvi je iz Stolačke peći koja se nalazi na 900 m nadmorske visine nad Lukovim Šugarjem,³³ a drugi iz pećine u Pazjanicama, smještene u stijenama klanca Velike Paklenice na nadmorskoj visini od 320 m.³⁴ Iz nalazišta na otvorenom zasad nema građe koja bi se sa sigurnošću mogla pripisati neolitiku, no tom razdoblju vjerojatno pripadaju barem neke od izrađevina od lomljenog kamena iz dolca pod Stapićem, smještenog nedaleko od Velikog Vaganca na nadmorskoj visini od 630 m. Uz nekoliko vrlo istrošenih ulomaka prapovijesne lončarije, ondje je s površine prikupljena veća količina rožnjačke lomljevine i kršja te nekoliko formalnih alatki, uključujući retuširane segmente prizmatičnih sječiva tipičnih neolitičko-bakrenodobnih obilježja.³⁵ Napokon, nekoliko istrošenih ulomaka posuda koje oblikom upućuju na neolitičku tradiciju prikupljeno je iz starijeg sloja brončanodobne Gradine na Velikom Rujnu, prostranoj visoravni koja leži na 900 m nadmorske visine.³⁶

O sezonalnosti prapovijesnih velebitskih stočara znamo vrlo malo. Za Vaganačku pećinu provedene su samo rudimentarne analize ostataka životinjskih kostiju među kojima prevladavaju ovikapridi.³⁷ Analize smrtnosti koje bi upućivale na sezonalnost nisu napravljene, no stajske naslage nalik na slojevite torte ipak jasno upućuju na sezonsko korištenje. Oslanja-

confidence to the first half of the 6th millennium BC.²⁹ More abundant finds, including characteristically decorated Danilo potsherds, tanged arrow points with partial bifacial retouch, and obsidian artifacts, are attributable to the second half of the 6th millennium BC,³⁰ while relatively numerous fragments of Hvar vessels belong to the 5th millennium BC.³¹ Those finds were recovered from typical "layer-cake" stabling deposits,³² whose thickness (about 1 m) reflects the long-term use of the cave as a sheepfold.

In addition, two other Hvar-style potsherds, recovered from small test trenches in caves, may be ascribed to the 5th millennium BC. One comes from Stolačka peć, located above Lukovo Šugarje at an elevation of 900 m.a.s.l.,³³ while the other is from Pećina u Pazjanicama, located in the cliffs of the Velika Paklenica Gorge at an altitude of 320 m.a.s.l.³⁴ So far, open air sites have not yielded any unmistakably Neolithic finds, but at least some of the lithic artifacts from the bottom of the karstic depression below Stapić, situated near Veliki Vaganac at an altitude of 630 m.a.s.l., probably belong to that period. Among the few heavily worn prehistoric potsherds collected from the surface are numerous pieces of chert debris, debitage, and tools, including a few retouched segments of prismatic blades with typical Neolithic or Chalcolithic characteristics.³⁵ Finally, a few heavily worn potsherds, apparently shaped in a Neolithic tradition, were recovered from the underlying layer of the Bronze Age hill fort Gradina at Veliko Rujno, a large plateau lying at an altitude of 900 m.a.s.l.³⁶

³¹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 9, T. 3, A, T. 4, C.
³² G. BOSCHIAN, 2006, 127-128.

³³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1990, Sl. 3, 4.

³⁴ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1982, Sl. 6, 1.

³⁵ Neobjavljena građa prikupljena terenskim pregledom.

³⁶ A. FABER, 2000, 25, Sl. A, 6-9.

³⁷ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 6.

²⁹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 8, Plate 4, 1.

³⁰ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 8-9, Plate. 1, B, Plate. 2, B, Plate. 4, B.

³¹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 9, Plate. 3, A, Plate. 4, C.

³² G. BOSCHIAN, 2006, 127-128.

³³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1990, Figure 3, 4.

³⁴ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1982, Figure 6, 1.

³⁵ Unpublished finds collected by field survey.

³⁶ A. FABER, 2000, 25, Figure A, 6-9.

jući se na etnohistorijske izvore³⁸ može se pretpostavljati da nalazišta koja leže na visinama između 600 i 900 metara nad morem nisu bila korištena zimi. Zasad nema neolitičkih nalaza s prostranih pašnjaka koji se prostiru duž najviših dijelova planine, mjestimice na nadmorskim visinama višim od 1700 m. U povijesnim vremenima pastiri su ondje boravili samo tijekom ljetnih mjeseci, često se koristeći kao zaklonom vrlo jednostavnim nastambama napravljenim od drvenih kolaca i granja. Arheološke tragove takvih prapovijesnih zaklona (ako su postojali) bit će vrlo teško otkriti, dok špilja koje bi bile pogodne za zatvaranje stada na tom prostoru gotovo da i nema.

Skromna građa iz velebitskih nalazišta upućuje na sporadičnu prisutnost stočara u prvoj polovici 6. tisućljeća pr. Kr. te na znatno intenzivnije korištenje planinskih pašnjaka počevši od sredine 6. tisućljeća pr. Kr. Možda nije slučajno da se oko sredine 6. tisućljeća pr. Kr. datira i jedino dosad istraženo neolitičko nalazište u Lici. Đurđeva greda nedaleko od Gospića³⁹ udaljena je samo četrdesetak kilometara od neolitičkih sela sjeverne Dalmacije. Od njih je dijeli razmjerno nizak hrbat jugoistočnog Velebita, prostor osobito pogodan za sezonsko napasanje. Rani sjevernodalmatinski stočari u potrazi za ispašom ondje su bez većih poteškoća mogli prijeći Velebit i spustiti se u Liku. Širenje zemljoradnje u Liku moglo bi biti izravno povezano s početkom transhumantnog stočarstva.

ZAKLJUČAK

Raspoloživa arheološka građa iz nalazišta smještenih visoko na Velebitu podupire i nadopunjuje rezultate istraživanja nizinskih naselja koji pokazuju da sredinom 6. tisućljeća pr. Kr., oko pet stoljeća nakon prve pojave zemljoradnje, u sjevernoj Dalmaciji dolazi

We know very little about the seasonality of the prehistoric Velebit shepherds. Only rudimentary analyses of faunal remains were carried out at Vaganačka pećina, indicating a dominance of ovicaprids.³⁷ While mortality profiles that might point to seasonality have not been constructed, the layer-cake stabling deposits clearly indicate seasonal use. Relying on ethnohistorical sources,³⁸ one may assume that the sites located at altitudes between 600 and 900 m.a.s.l. were not used in winter. Neolithic finds are absent from the extensive pastures that span the highest parts of the mountain, in places reaching elevations above 1700 m.a.s.l. In historic times, shepherds used those pastures only during the summer months, where they usually built very simple shelters made of wooden poles and branches. Archaeological remains of similar prehistoric shelters (if indeed they existed) would be very hard to discover, and there are virtually no caves in that area that might have served for penning animals.

The modest evidence from Velebit Mountain sites suggests only a sporadic presence of herders during the first half of the 6th millennium BC, and a much more intensive use of highland pastures beginning in the mid-6th millennium BC. It is perhaps not coincidental that the only excavated Neolithic site in the Lika highlands also dates from the mid-6th millennium BC. Đurđeva greda near Gospić³⁹ is only about 40 kilometers from the Neolithic villages of northern Dalmatia. It is separated from them by the relatively low ridge of southeastern Velebit, an area particularly well-suited for seasonal herders. The early northern Dalmatian shepherds in search of pasture could have crossed the southeastern Velebit passes and descended to Lika without much trouble. The spread of farming into the highlands of Lika may be directly related to the beginning of transhumant sheepherding.

³⁸ M. MARKOVIĆ, 1980, 54–56.

³⁹ S. FORENBAHER, N. VUJNOVIĆ, 2013.

³⁷ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 6.

³⁸ M. MARKOVIĆ, 1980, 54–56.

³⁹ S. FORENBAHER, N. VUJNOVIĆ, 2013.

do promjene strategije gospodarenja stadom. Počinje sezonsko vertikalno kretanje pastira između zimskih nizinskih i ljetnih planinskih pašnjaka. Usporedno s tim nastupaju i druge promjene koje upućuju na intenziviranje neolitičkoga gospodarstva u Dalmaciji. Započinje prerada mlijeka i proizvodnja sira popraćena pojavom posuđa specijaliziranog oblika i namjene,⁴⁰ uvodi se novi tip srpa koji je lakše održavati,⁴¹ a mreže dodira na velike udaljenosti šire se sve do Tirenskog mora odakle počinje pristizati opsidijan.⁴²

Prema ustaljenoj arheološkoj podjeli na razdoblja, sredina 6. tisućljeća pr. Kr. vrijeme je prijelaza iz ranog u srednji neolitik, odnosno iz impreso faze u danilsku fazu neolitika. Riječima Andrewa Moorea,⁴³ sve je izglednije da je taj prijelaz bio mnogo više od puke promjene lončarskog stila.

ZAHVALE

Ovaj rad napisan je u sklopu rada na projektu IP-2018-01-8708 *ANAGRAMS: Primjena NGS metoda u procjeni genomske varijabilnosti preživača*, koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost. Znatno je poboljšán zahvaljujući pažljivim primjedbama i savjetima Tima Kaisera.

CONCLUSION

The available archaeological evidence from sites located high on Velebit Mountain supports and supplements the results of investigations that were carried out among lowland settlements. Both suggest that a change in herd management strategy occurred in northern Dalmatia around the middle of the 6th millennium BC, some five centuries after the introduction of farming. It is marked by the beginning of vertical seasonal movements of herders between lowland winter meadows and highland summer pastures. This in turn coincides with other changes that point to economic intensification in the Dalmatian Neolithic, including processing of milk and production of cheese accompanied by the appearance of specialized pottery vessels,⁴⁰ the invention of a new type of sickle that is easier to maintain,⁴¹ and the expansion of long-distance interaction networks that brought obsidian all the way from the Tyrrhenian Sea.⁴²

According to the traditional division of archaeological ages, the mid-6th millennium BC is the time of transition from the Early Neolithic to the Middle Neolithic, or from its Impressed Ware to its Danilo Phase. As noted by Andrew Moore,⁴³ that transition is beginning to look more comprehensive than simply a change in pottery styles.

ACKNOWLEDGMENTS

This paper was written as a part of work on Project IP-2018-01-8708 *Application of NGS in the Assessment of Genomic Variability in Ruminants*, funded by the Croatian Science Foundation. It was much improved owing to Tim Kaiser's mindful comments and suggestions.

⁴⁰ S. McCLURE et al., 2018.

⁴¹ N. MAZZUCCO et al., 2018.

⁴² S. FORENBAHER, 2018, 89.

⁴³ A. MOORE et al., 2019, 91.

⁴⁰ S. McCLURE et al., 2018.

⁴¹ N. MAZZUCCO et al., 2018.

⁴² S. FORENBAHER, 2018, 89.

⁴³ A. MOORE et al., 2019, 91.

LITERATURA / REFERENCES

- BOSCHIAN, G., 2006. – Giovanni Boschian, Geoarchaeology of Pupičina Cave / Geoarheologija Pupičine peći, *Prehistoric Herders of Northern Istria: The Archaeology of Pupičina Cave, 1 / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre: arheologija Pupičine peći, 1* (ur./eds.: P. T. Miracle, S. Forenbaher), Arheološki muzej Istre, Pula, 123–162.
- BRUNŠMID, J., 1901. – Josip Brunšmid, Groblje bronsanog doba na Klačenicima kod Jablanca (Kotar Senj): Povijest mjesta Jablanca, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s. 5, Zagreb, 53–62.
- BUDJA, M. et al., 2013. – Mihael Budja, Nives Ogrinc, Andreja Žibrat Gašparič, Doris Potočnik, Dušan Žigon, Dimitrij Mlekuž, Transition to Farming – Transition to Milk Culture: A Case Study from Mala Triglavca, Slovenia, *Documenta Praehistorica*, 40, Ljubljana, 97–117.
- CHAPMAN, J., SHIEL, R., BATOVIĆ, Š., 1996. – John C. Chapman, Robert S. Shiel, Šime Batović, *The Changing Face of Dalmatia*, Leicester University Press, London.
- DAVIS, S., 1987. – Simon J. M. Davis, *The Archaeology of Animals*, Routledge, London.
- DEBONO SPITERI, C., 2012. – Cynthia Debono Spiteri, *Pottery use at the Transition to Agriculture in the Western Mediterranean: Evidence from Biomolecular and Isotopic Characterisation of Organic Residues in Impressed/Cardial Ware Vessels*, (doktorski rad), University of York, York.
- DEBONO SPITERI, C. et al., 2016. – Cynthia Debono Spiteri, Rosalind E. Gilis, Mélanie Roffet-Salque, Laura Castells Navarro, Jean Guilaine, Claire Manen, Italo M. Muntoni, Maria Saña Seguí, Dushka Urem-Kotsou, Helen L. Whelton, Oliver E. Craig, Jean-Denis Vigne, Richard P. Evershed, *Regional Asynchronicity in Dairy Production and Processing in Early Farming Communities of the Northern Mediterranean*, *Proceedings of the National Academy of Science*, 113/48, 13594–13599.
- DUBOLNIĆ, M., 2006a. – Martina Dubolnić, Rezultati rekognosciranja Južnog Velebita (okolica Starigrada-Paklenice), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 38(2), Zagreb, 51–64.
- DUBOLNIĆ, M., 2006b. – Martina Dubolnić, Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1–55.
- DUBOLNIĆ, M., 2006c. – Martina Dubolnić, Gradina Kneževići na Malom Libinju, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 38(3), Zagreb, 54–63.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2011. – Martina Dubolnić Glavan, Starigrad-Paklenica (općina), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5(2008), Zagreb, 502–504.
- EVERSHED, R. P. et al., 2008. – Richard P. Evershed, Sebastian Payne, Andrew G. Sherratt, Mark S. Copley, Jennifer Coolidge, Duska Urem-Kotsu, Kostas Kotsakis, Mehmet Özdoğan, Aslı E. Özdoğan, Oliver Nieuwenhuyse, Petr M. M. G. Akkermans, Douglass Bailey, Radian-Romus Andeescu, Stuart Campbell, Shahina Farid, Ian Hodder, Nurcan Yalman, Mihriban Özbaşaran, Erhan Bıçakçı, Yossef Garfinkel, Thomas Levy, Margie M. Burton, *Earliest Date for Milk Use in the Near East and Southeastern Europe linked to Cattle Herding*, *Nature*, 445, 528–531.
- FABER, A., 2000. – Aleksandra Faber, Život na velebitskoj visoravni u pretpovijesno doba – Veliko Rujno, *Senjski zbornik*, 27, 15–44.
- FORENBAHER, S., 1991. – Stašo Forenbaher, Tragovi bronzanodobnog služenja pećinom Separovačom kod Donje Klade, *Senjski zbornik* 18, Senj, 217–225.
- FORENBAHER, S., 1996. – Stašo Forenbaher, Das Velebit-Gebirge: die 9000-jährige Geschichte von Menschen, Ziegen und Schafen in einer Gebirgskette an der Adriaküste, *Das Altertum*, 41, Berlin, 211–226.

- FORENBAHER, S., 2011. – Stašo Forenbaher, *Shepherds of a Coastal Range: the Archaeological Potential of the Velebit Mountain Range (Eastern Adriatic)*, *Hidden Landscapes of Mediterranean Europe*, British Archaeological Reports International Series 2320 (ur./eds.: M. van Leusen, G. Pizziolo, L. Sarti), Archaeopress, Oxford, 113–121.
- FORENBAHER, S., 2018. – Stašo Forenbaher, *Special Place, Interesting Times: The island of Palagruža and transitional periods in Adriatic prehistory*, Archaeopress: Oxford.
- FORENBAHER, S., PERHOČ, Z., 2015. – Stašo Forenbaher, Zlatko Perhoč, Izrađevine od lomljenog kamena iz Nakovane (Pelješac): kontinuitet i promjene od ranog neolitika do kraja prapovijesti, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 32, Zagreb, 135–204.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1982. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Pećina u Pazanjicama, Velika Paklenica: Prilog pretpovijesti Hrvatskog primorja, *Senjski zbornik*, 9, Senj, 5–14.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1985. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1–21.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1990. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Velebit: Rekonosciranje speleoloških objekata, *Arheološki pregled*, 29, Ljubljana, 237–239.
- FORENBAHER, S., VUJNOVIĆ, N., 2013. – Stašo Forenbaher, Nikša Vujnović, Đurđeva greda i neolitik Like, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 30, Zagreb, 52–6.
- GLAVAŠ, V., 2014. – Vedrana Glavaš, Analize vidljivosti u prapovijesnom krajoliku Velebita / Viewshed Analyses in the Prehistoric Velebit Landscape, *Archaeologia Adriatica*, 8, Zadar, 1–26.
- GLAVAŠ, V., GLAVIČIĆ, M., 2017. – Vedrana Glavaš, Miroslav Glavičić, Naseljenost sjevernog i srednjeg velebita u prapovijesti i antici, *Senjski zbornik*, 44, Senj, 117–128.
- GLAVAŠ, V., GRLJ, A., 2016. – Vedrana Glavaš, Aleš Grlj, Rekonstrukcija ozemelj prazgodovinskih skupnosti na prostoru severnega in srednjega Velebita z uporabo GIS-ov, *Dela, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani*, 54, Ljubljana, 65–81.
- GLAVAŠ, V., PALMER, R., 2013. – Vedrana Glavaš, Rog Palmer, Aerial and Field Reconnaissance of Velebit Mountain, *Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic* (ur./eds. Z. Czajlik, A. Bödöcs), Eötvös Loránd University, Budapest, 19–23.
- GLAVIČIĆ, A., 1966. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice I, *Senjski zbornik*, 2, Senj, 383–418.
- GLAVIČIĆ, A., 1969. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice II, *Senjski zbornik*, 3, Senj, 5–45.
- GLAVIČIĆ, A., 1982. – Ante Glavičić, Nalazi kamenih gromila na Velebitu (I dio), *Senjski zbornik*, 9, Senj, 33–42.
- GLAVIČIĆ, A., 1984. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice VI, *Senjski zbornik*, 10–11, Senj, 7–28.
- GLOGOVIĆ, D., 2000. – Dunja Glogović, Brončanodobne ostave iz Dalmacije, *Opuscula archaeologica*, 23–24, Zagreb, 11–20.
- HULINA, M., 2019. – Mateja Hulina, *Prehrambene navike neolitičkog stanovništva na području Hrvatske* (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- KONESTRA, A. et al., 2018. – Ana Konestra, Vedrana Glavaš, Asja Tonc, Paula Androić Gračanin, Nera Šegvić, Kulturni krajolik Velebita, Terenski pregledi na području Podvelebitskoga primorja u 2017. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, 14, Zagreb, 148–152.
- LEONARDI, M. et al., 2012. – Michela Leonardi, Pascale Gerbault, Mark G. Thomas, Joachim Burger, The Evolution of Lactase Persistence in Europe: A Synthesis of Archaeological and Genetic Evidence, *International Dairy Journal*, 22, 88–97.

- MARKOVIĆ, M., 1980. – Mirko Marković, Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *Zbornik za narodni život i običaje*, 48, Zagreb, 5–139.
- MAZZUCCO, N., et al., 2018. – Niccolò Mazzucco, Denis Guilbeau, Sonja Kačar, Emil Podrug, Stašo Forenbaher, Dinko Radić, Andrew M. T. Moore, The Time is Ripe for a Change: The Evolution of Harvesting Technologies in Central Dalmatia during the Neolithic Period (6th Millennium cal BC), *Journal of Anthropological Archaeology*, 51, 88–103.
- McCLURE, S. et al., 2018. – Sarah B. McClure, Clayton Magill, Emil Podrug, Andrew M. T. Moore, Thomas K. Harper, Brendan J. Culleton, Douglas J. Kennett, Katherine H. Freeman, Fatty acid specific $\delta^{13}\text{C}$ values reveal earliest Mediterranean cheese production 7,200 years ago, *PLoS ONE*, 13(9), 1–15.
- MIRACLE, P., PUGSLEY, L., 2006. – Preston T. Miracle, Laura Pugsley, Vertebrate Faunal Remains from Pupičina Cave / Ostaci faune kralježnjaka iz Pupičine peći, *Prehistoric Herders of Northern Istria: The Archaeology of Pupičina Cave 1 / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre: arheologija Pupičine peći*, 1 (ur./eds.: P. T. Miracle, S. Forenbaher), Arheološki muzej Istre, Pula, 259–399.
- MIRACLE, P., FORENBAHER, S., 2006. – Preston T. Miracle, Stašo Forenbaher, Excavations at Pupičina Cave / Iskopavanja u Pupičinoj peći, *Prehistoric Herders of Northern Istria: The Archaeology of Pupičina Cave, 1 / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre: arheologija Pupičine peći*, 1 (ur./eds.: P. T. Miracle, S. Forenbaher), Arheološki muzej Istre, Pula, 63–122.
- MOORE, A. et al., 2019. – Andrew M. T. Moore, Marko Mendišić, Lawrence Brown, Sue Colledge, Robert Giegengack, Thomas Higham, Vladimir Hršak, Anthony Legge, Drago Marguš, Sarah B. McClure, Carol Palmer, Emil Podrug, Kelly Reed, Jennifer Smith & Joško Zaninović, *Early Farming in Dalmatia. Pokrovnik and Danilo Bitinj: two Neolithic Villages in South-East Europe*, Archaeopress, Oxford.
- NANDRIS, J., 1988. – John Nandris, Ethnoarchaeology and Latinity in the Mountains of the Southern Velebit, *Recent Developments in Yugoslav Archaeology* (ur./eds.: J. C. Chapman, J. Bintliff, V. Gaffney, B. Slapšak), B.A.R., Oxford, 125–143.
- RADOVIĆ, S., 2009. – Siniša Radović, Analiza ostataka faune sisavaca, *Crno vrilo 2* (ur./eds.: B. Marijanović), Sveučilište u Zadru, Zadar, 53–66.
- RADOVIĆ, S., 2011. – Siniša Radović, *Ekonomija prvih stočara na istočnom Jadranu: značenje lova i stočarstva u prehrani neolitičkih ljudi* (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- SCHWARTZ, C., 1988. – Charles Schwartz, The Neolithic Animal Husbandry of Smilčić and Nin, *Recent Developments in Yugoslav Archaeology*, British Archaeological Reports International Series 431 (ur./eds.: J. C. Chapman, J. Bintliff, V. Gaffney, B. Slapšak), B.A.R., Oxford, 45–67.
- SHERRATT, A., 1981. – Andrew G. Sherratt, Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution, *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke* (ur./eds.: I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond), Cambridge University Press, Cambridge, 261–306.
- ŠOBERL, L. et al., 2008. – Lucija Šoberl, Andreja Žibrat Gašparič, Mihael Budja, Richard P. Evershed, Early Herding Practices revealed through Organic Residue Analysis of Pottery from the Early Neolithic Rock Shelter of Mala Triglavca Slovenia, *Documenta Praehistorica*, 35, Ljubljana, 253–260.
- TEŽAK-GREGL, T. 1984. – Tihomila Težak-Gregl, Novi prethistorijski nalaz iz Jurjeva, *Senjski zbornik*, 10–11, Senj, 1–6.
- VINŠČAK, T. 1989. – Tomo Vinščak, Kuda idu „Horvatski nomadi“, *Studia Ethnologica* 1, Zagreb, 79–98.

THE GUARDIAN ANCESTORS. BURIALS AT BRONZE AGE FORTIFIED SITES IN THE ADRIATIC AREA: COPPA NEVIGATA AND THE ISTRIAN HILLFORTS

PREDCI-ČUVARI. UKOPI NA BRONČANODOBNIM UTVRĐENIM LOKALITETIMA NA JADRANU: COPPA NEVIGATA I ISTARSKE GRADINE

GIULIA RECCHIA

Sapienza University of Rome
Department of Antiquities
giulia.recchia@uniroma1.it

ALBERTO CAZZELLA

Sapienza University of Rome
Department of Antiquities
alberto.cazzella@uniroma1.it

UDK: 903.5(450.75)(497.5Istra)“637“

DOI: 10.15291/archo.3583

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER / IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Received / Primljeno: 2020-11-21

KEY WORDS:

Coppa Nevigata
(northern Apulia), Istria,
Bronze Age, burials,
fortified settlements

Around the mid-second millennium BC, some inhumations and disarticulated bones were buried in the area of the fortification lines at the Coppa Nevigata settlement (northern Apulia). This funerary custom appears to be anomalous in the context of Bronze Age southern Italy. On the other hand, such a burial location near to a fortification wall mirrors the funerary evidence from Bronze Age hillforts (castellieri/gradine) in Istria, a region that indeed had close relationships with northern Apulia. Evidence from other European regions is also taken into account, in order to evaluate to what extent this phenomenon was a distinctive trait pointing to interaction between the south-western and north-eastern Adriatic and what their nature was. European contexts offer only generic similarities, whereas the consistency of funerary practices at settlements in the Adriatic area, based on a close association with defensive lines, appears to be far from random.

KLJUČNE RIJEČI:

Coppa Nevigata (sjeverna Apulija), Istra, bronzano doba, ukopi, utvrđena naselja

Sredinom drugog tisućljeća pr. Kr., pokojnici ili pojedinačne kosti sahranjivani su u prostoru fortifikacija naselja u Coppa Nevigati u sjevernoj Apuliji. Ovaj pogrebni običaj izdvaja se u kontekstu bronzanog doba južne Italije. S druge strane, takva lokacija ukopa blizu fortifikacijskih zidina zrcali se u funerarnim nalazima s bronzanodobnih gradina (castellieri) u Istri, prostoru blisko povezanom sa sjevernom Apulijom. Uzimaju se u obzir i podatci iz drugih dijelova Europe kako bi se razmotrila narav ovog fenomena i kako bi se ustanovilo u kojoj je mjeri on posebna značajka odnosa jugozapadnog i sjeveroistočnog Jadrana. U europskim kontekstima nalazimo samo uopćene sličnosti, dok se dosljednost pogrebnih običaja u naseljima u jadranskom području, temeljenih na bliskoj povezanosti s obrambenim linijama, ne čini nimalo slučajnom.

INTRODUCTION

The long-lasting Bronze Age to Early Iron Age fortified settlement of Coppa Nevigata (18th-8th centuries BC) is located just to the south of the Gargano promontory on the inner shore of an ancient lagoon, connecting the site with the Adriatic Sea.¹ The occupation levels at the site belonging to the first half of the 15th century BC have yielded evidence of funerary customs that were quite anomalous in Bronze Age southern Italy.² A segment of the former dry-stone defensive wall came to be devoted to complex funerary rituals including both primary burials, and temporary entombments followed by the exhumation of noticeable skeletal remains. Moreover, individual human bones have been found scattered in the filling of the defensive line that was built in this phase. Although dislocated human bones and sometimes child burials are documented at the site across the various settlement phases, as well as at other Bronze Age centres in southern Italy (Fig. 1), the 15th century BC evidence at Coppa Nevigata stands out because of the sheer quantity of human remains, the occurrence of adult inhumations, the evidence of complex ritual practices and the link between the human remains and the defensive lines. A good comparison for burial depositions close to defensive walls is offered by the Bronze Age hillforts (*Castellieri / Gradine*) in Istria: a region that indeed had close relationships with northern Apulia (the Gargano and sub-Gargano area in particular) over the 17th-15th centuries BC and even later.³

¹ This paper presents the views held by the two authors. In particular, Giulia Recchia has written the following sections: *Burials and Human Remains at Coppa Nevigata*; *Human Remains at Bronze Age South-Eastern Italian Settlements*; *Burials at Hillforts in the Northern Adriatic*; Alberto Cazzella has written the sections: *Some Terms of Comparisons: Collective Burials in Hypogea and Caves in South-Eastern Italy*; *Evidence of Funerary Practices at Settlements in Other European Regions*.

² G. RECCHIA, 2008; G. RECCHIA, 2012.

³ A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 127-129, 248-249, Abb. 98-99, 218; A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2018; A. ARENA et al., 2020.

UVOD

Naselje u Coppa Nevigati, s dugim kontinuitetom naseljavanja od brončanog do ranog željeznog doba (1800. – 800. pr. Kr.), smješteno je južno od rta Gargana na unutrašnjoj obali drevne lagune koja povezuje ovo nalazište s Jadranskim morem.¹ U na-seobinskim slojevima na ovom nalazištu iz prve polovine 15. stoljeća pr. Kr., nađeni su tragovi pogrebnih običaja koji nisu tipični za brončano doba u južnoj Italiji.² Dio prijašnjeg suhozidnog bedema prenamijenjen je za složene pogrebne obrede koji su uključivali primarne ukope i privremene grobnice, nakon čega je slijedila ekshumacija znatnih dijelova kostura. Pojedinačne ljudske kosti pronađene su razbacane u nasipu obrambenog pojasa koji potječe iz ove faze. Iako su dislocirane kosti i dječji ukopi dokumentirani na nalazištu u raznim fazama naseljavanja, kao i u drugim brončanodobnim centrima u Italiji (Sl. 1), nalazi iz Coppa Nevigate koji datiraju iz 15. stoljeća pr. Kr., izdvajaju se već količinom ljudskih ostataka, pojavom složenih obreda i vezom između ljudskih ostataka i obrambenih zidova. Dobru analogiju za ukope u blizini obrambenih zidina nalazimo u brončanodobnim gradinama (*castellieri*) u Istri, regiji koja je njegovala bliske odnose sa sjevernom Apulijom (osobito područja oko Gargana i ispod njega) u razdoblju od 17. do 15. stoljeća prije Krsta, te čak i poslije.³

U ovom ćemo radu ukratko razmotriti dostupne podatke za ukope u naseljima iz sred-

¹ U radu su zastupljena gledišta dvoje autora. Giulia Recchia napisala je sljedeće dijelove: *Ukopi i ljudski ostatci iz Coppa Nevigate*; *Ljudski ostatci s brončanodobnih nalazišta iz jugoistočne Italije*; *Ukopi na gradinama na sjevernom Jadranu*. Alberto Cazzella napisao je sljedeće dijelove: *Okvir za usporedbu: masovni ukopi u hipogejima i spiljama u jugoistočnoj Italiji*; *Ostatci pogrebnih praksi u naseljima u drugim europskim područjima*.

² G. RECCHIA, 2008; G. RECCHIA, 2012.

³ A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 127-129, 248-249, Abb. 98-99, 218; A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2018; A. ARENA et al., 2020.

In this paper we shall briefly reconsider the available data on settlement burials in Middle Bronze Age southern Italy and the eastern Adriatic, specifically focusing on similarities and differences as regards funerary practices related to fortified settlements. Evidence from other regions will also be considered, in order to evaluate to what extent this phenomenon was a distinctive trait pointing to interactions between the south-western and north-eastern Adriatic, and its nature.

BURIALS AND HUMAN REMAINS AT COPPA NEVIGATA

At present, approximately 350 instances of human remains have been found at Coppa Nevigata across the various phases of the settlement occupation (particularly from the 16th to the 12th centuries BC),⁴ besides two primary male burials belonging to the early 15th century BC occupation phase. The number of remains per phase varies greatly, reaching a peak in the early 15th century BC, (ca. 280 human bones, corresponding to 84% of the total human remains from the site). The observed variability in the amount of human remains per phase may depend on both the extent of the explored area(s) and the specific locations in the settlements investigated in each phase. Even so, it is only a short period of occupation out of the long life-span of the settlement that has yielded clusters of human bones, almost certainly resulting from intentional depositions, at specific spots of the former defensive wall and the newly built defensive line: this moment corresponds to the early 15th century BC (the Early Apennine occupation phase, according to our terminology).⁵ In the subsequent Late Apennine period (14th century BC) this trend possibly continued, as human bones are still to be found in the area

njeg brončanog doba južne Italije i istočnog Jadrana, s naglaskom na sličnosti i razlike u načinu pokapanja u vezi s utvrđenim naseljima. Uzimaju se u obzir i podaci iz drugih dijelova Europe kako bi se razmotrila narav ovog fenomena i kako bi se ustanovilo u kojoj je mjeri on posebna značajka odnosa jugozapadnog i sjeveroistočnog Jadrana.

UKOPI I LJUDSKI OSTATCI IZ COPPA NEVIGATE

Oko 350 nalaza ljudskih ostataka zasad je nađeno u Coppa Nevigati iz raznih faza naseljavanja (osobito od 16. do 12. stoljeća pr. Kr.),⁴ uz dva primarno muška ukopa iz ranog 15. stoljeća pr. Kr. (cca 280 ljudskih kostiju što odgovara postotku od 84 % svih ljudskih ostataka s lokaliteta). Ovako neujednačena količina kostiju po fazama može se dovesti u vezu s proširenjem istraženog segmenta/segmenata, ali i specifičnim dijelovima naselja koji su istraživani u pojedinoj fazi. Čak i tako, to je još uvijek kratak period naseljavanja ovog dugotrajnog naselja gdje su otkrivene grupirane ljudske kosti koje su gotovo sigurno namjerno odložene na određenim mjestima prijašnjih obrambenih zidova i novosagrađenih obrambenih linija što se može datirati u početak 15. stoljeća pr. Kr. (ranoapeninska faza naseljavanja prema našoj terminologiji).⁵ U sljedećem kasnoapeninskom razdoblju (14. stoljeće pr. Kr.) ova se tendencija vjerojatno nastavila, jer se ljudske kosti i dalje nalaze u prostoru obrambenog zida. Možda nije slučajno što je ovaj način odlaganja uslijedio nedugo nakon što je naselje teško stradalo u napadu (krajem 16. stoljeća pr. Kr.) zbog čega je bar njegov rubni dio bio izložen požaru.⁶

Kao što je već spomenuto, zabilježeni su

⁴ G. RECCHIA, 2012.

⁵ A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012.

⁴ G. RECCHIA, 2012.

⁵ A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012.

⁶ G. RECCHIA, A. CAZZELLA, 2019, 86.

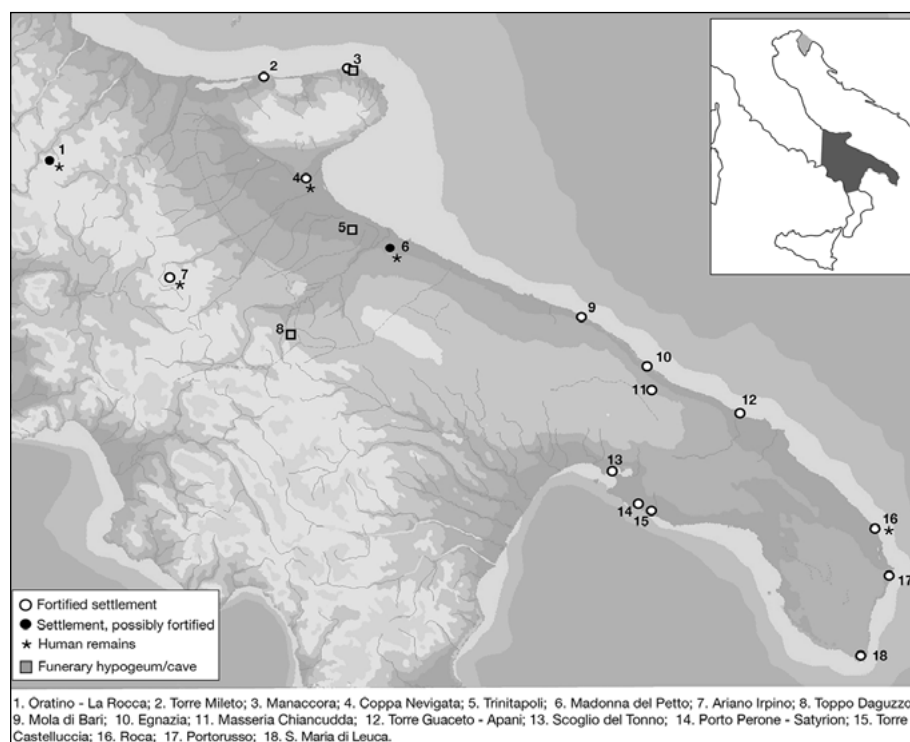

FIGURE 1 Bronze Age settlements and funerary sites in south-eastern Italy mentioned in the text and main coeval fortified settlements in the area (map elaborated by G. Recchia)
SLIKA 1. Brončanodobna naselja i pogrebna mjesta u jugoistočnoj Italiji spomenuta u tekstu i najvažnija istovremena utvrđena naselja toga područja (karta: G. Recchia)

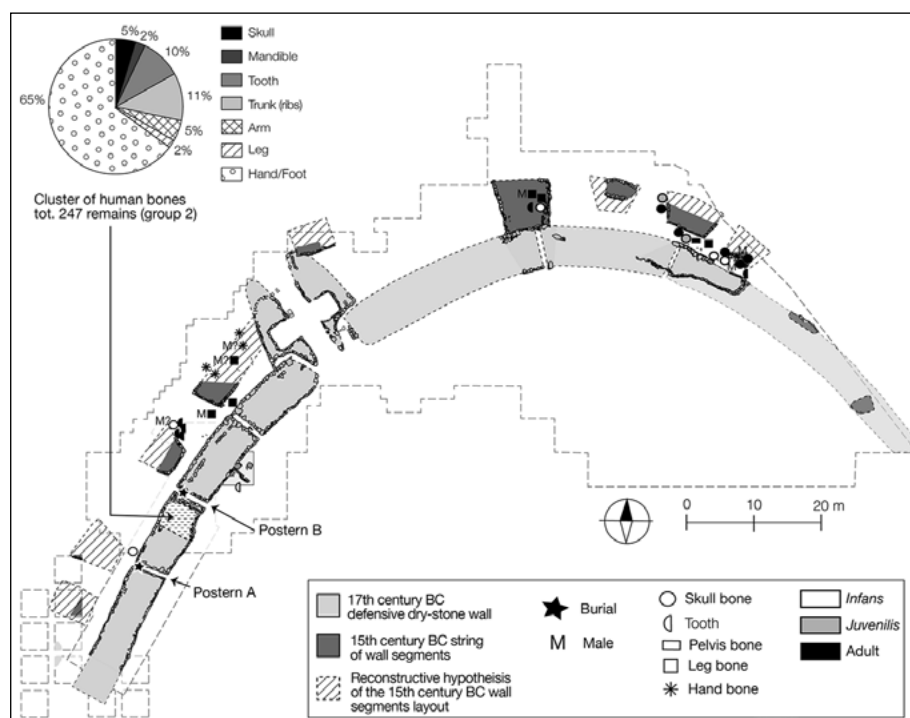

FIGURE 2 Coppa Nevigata (northern Apulia): map of the 15th century BC settlement with the distribution of human remains belonging to that period (Archive of the Coppa Nevigata Research Project)

SLIKA 2. Coppa Nevigata (sjeverna Apulia): karta naselja 15. st. pr. Kr. s rasporedom ljudskih ostataka koji pripadaju tom vremenu (arhiva istraživačkog projekta Coppa Nevigata)

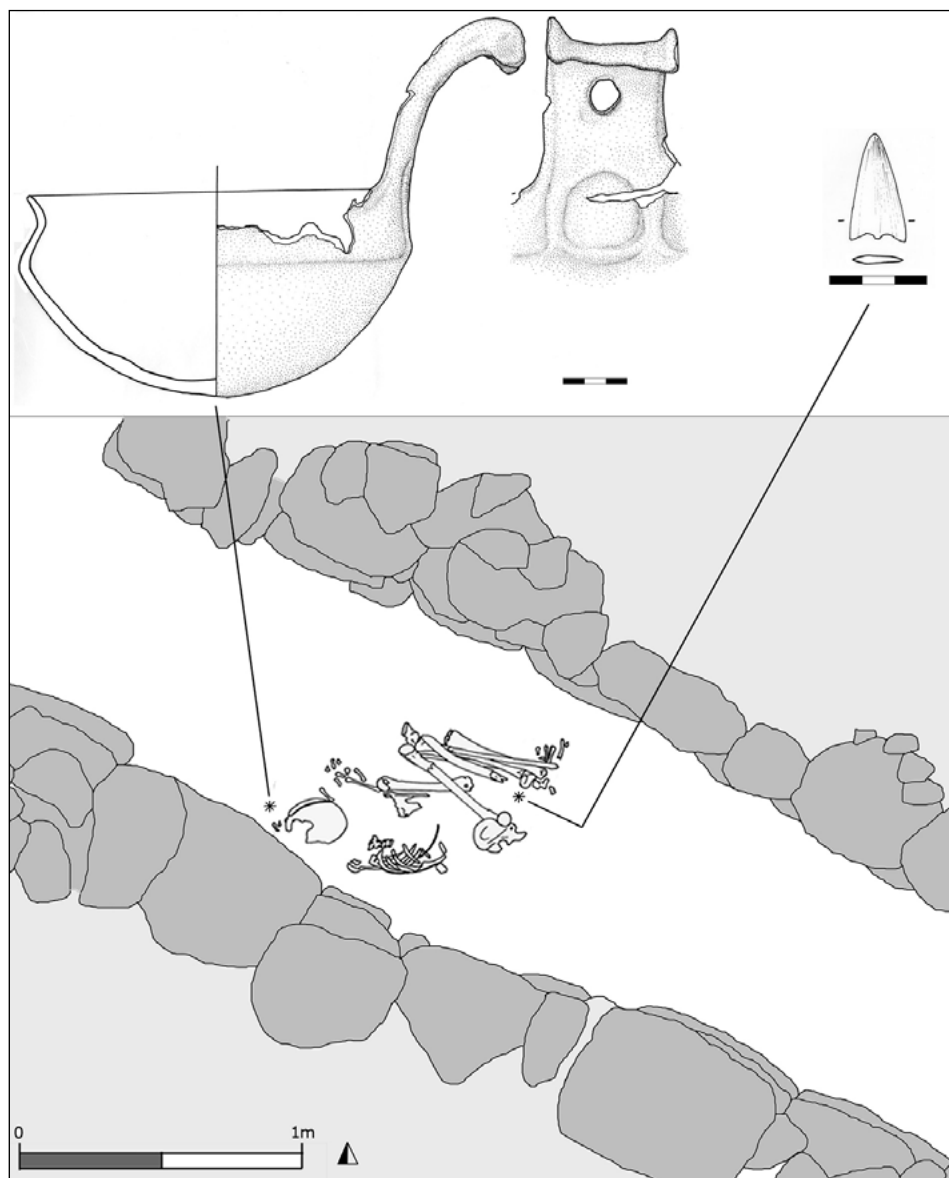

FIGURE 3 Coppa Nevigata (northern Apulia): 15th century BC male burial in postern B; the ceramic bowl with high handle raised on the rim constitutes the grave good, while the bone arrowhead might well derive from a shot that wounded this individual (Archive of the Coppa Nevigata Research Project)

SLIKA 3. Coppa Nevigata (sjeverna Apulia): ukop muškarca iz 15. st. pr. Kr. u poterni B; keramička posuda s visokom ručkom na obodu je grobni prilog, a koštani vrh strijele je možda ranio tog pojedinca (arhiva istraživačkog projekta Coppa Nevigata)

of the defensive wall. Perhaps it was not by chance that these depositional practices were adopted shortly after the settlement experienced a severe assault (at the end of the 16th century BC), which caused an extended fire affecting at least the marginal area of the site.⁶

As observed above, the 15th century BC re-

razni načini pokapanja iz 15. stoljeća (Sl. 2). Dva sporedna ulaza u prijašnjem obrambenom zidu (ulaz A i B)⁷ upotrijebljena su kao grobnice za ukop muških osoba: dosta oštećen ukop mlađeg muškarca u dobi od 25 do 30 godina u ulazu A i muškarac srednje dobi

⁶ G. RECCHIA, A. CAZZELLA, 2019, 86.

⁷ Ovaj zid izgrađen je u 17. st. pr. Kr., a neki su dijelovi djelomično razgrađeni početkom 15. st. pr. Kr.

cord results from multifaceted funerary practices (Fig. 2). Two posterns of the former defensive wall (posterns A and B)⁷ were used as tombs for the inhumation of male individuals: a young adult male (25-30 years old, quite disturbed) in postern A and a mature adult male (ca. 40 years old), buried in a crouched position, in postern B (Fig. 3). Both contexts suffered post-depositional disturbances. Along with the mature male in postern B, the incomplete skeleton of an *infans* I (0-1 year old), and some remains of one *juvenilis* (13-15 years old)⁸ have been found. Both adult male burials displayed a few grave goods (Figs. 3 and 4, 1-4): each has a ceramic bowl; some ornaments (including repoussé decorated bronze studs of a western Balkan type) found near the remains of the young male probably belonged to him, but no weapons occur apart from a small animal bone arrowhead located near the pelvis of the mature male, which might well have been used against him rather than have belonged to him.⁹

The unusual locations of these entombments suggest that the buried male adults had an emerging social role within the community. Yet any warrior role they may have had was not stressed by the funerary ritual, conversely to what can be seen in some (broadly) coeval necropolises of the region, such as the collective hypogea of Toppo Daguzzo t. 3 (in the upper Ofanto Valley), Trinitapoli (along the same ancient lagoon on which Coppa Nevigata sits, but to the south) and the collective Funerary Cave of Manaccora (on the coast of the north-eastern Gargano promontory).¹⁰

⁷ This had been built in the 17th century BC and some portions were partially dismantled in the early 15th century BC.

⁸ These consist of some ribs and part of a lower limb. It is possible that the missing part of the skeleton was intentionally retrieved at some point after the deposition.

⁹ A bone arrowhead is indeed unusual in a context where arrowheads were commonly made of flint, as testified by the record related to the 1500 BC assault at the site mentioned above (*cfr.* note 6).

¹⁰ M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1986; G. RECCHIA, 1993; G. RECCHIA, 1999; A. M. TUNZI SISTO, 1999; R. PERONI et al., 2003; A. M. TUNZI SISTO, M. LO ZUPONE, 2008.

(oko 40 godina), sahranjen u zgrčenom položaju, u ulazu B (Sl. 3). Oba su konteksta pretrpjela naknadna oštećenja. Uz starijeg muškarca u ulazu B, nađeni su i nepotpuni kostur djeteta (*infans*) (0–1 godina), i ostatci jedne juvenilne osobe (*juvenilis*) (dob 13–15 godina).⁸ U obama ukopima odraslih muškaraca nađeno je nekoliko grobnih priloga (Sl. 3 i 4, 1–4): u svakom je bila keramička posuda. Ukasni predmeti (uključujući dugmad zapadnobalkanskog tipa ukrašena iskucavanjem) pronađeni uz ostatke mlađeg muškarca vjerojatno su mu i pripadali, ali nema oružja, osim malog vrha strijele od životinjske kosti nađenog uza zdjelicu starijeg muškarca, za koju će prije biti da je upotrijebljena protiv njega nego da mu je pripadala.⁹

Neobična lokacija ovih ukopa upućuje na to da su pokopani muškarci imali sve zapaženiju društvenu ulogu u zajednici. Ipak, njihova ratnička uloga nije naglašena pogrebnim obredom, suprotno situaciji koju nalazimo u (uglavnom) istovremenim nekropolama u ovom području, kao što su skupni hipogeji u Toppo Daguzzo t. 3 (u gornjem dijelu doline rijeke Ofanta), Trinitapoli (uz istu drevnu lagunu na kojoj je smještena i Coppa Nevigata, ali južnije) i pećina Manaccora korištena za ukope (na obali sjeveroistočnog dijela rta Gargana).¹⁰

Veliki broj pojedinačnih ljudskih kostiju (odnosno odvojenih kostiju koje nisu u vezi s pravim ukopima) iz ranoapeninskih slojeva može se podijeliti u dvije grupe, prema lokaciji (Sl. 2).

U grupi 1 su ljudski ostatci rasuti u nasipu vjerojatno obrambenog zida izgrađenog

⁸ Sastoje se od nekoliko rebara i dijela donjeg ekstremiteta. Moguće je da je dio kostura namjerno uklonjen nekad nakon odlaganja.

⁹ Koštana strelica zaista je neobičajena u kontekstu gdje se strelice obično izrađuju od kremenja, kako je potvrđeno nalazima povezanim s napadom na naselje iz ca 1500. pr. Kr., što je spomenuto u tekstu (usp. bilješku 6).

¹⁰ M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1986; G. RECCHIA, 1993; G. RECCHIA, 1999; A. M. TUNZI SISTO, 1999; R. PERONI et al., 2003; A. M. TUNZI SISTO, M. LO ZUPONE, 2008.

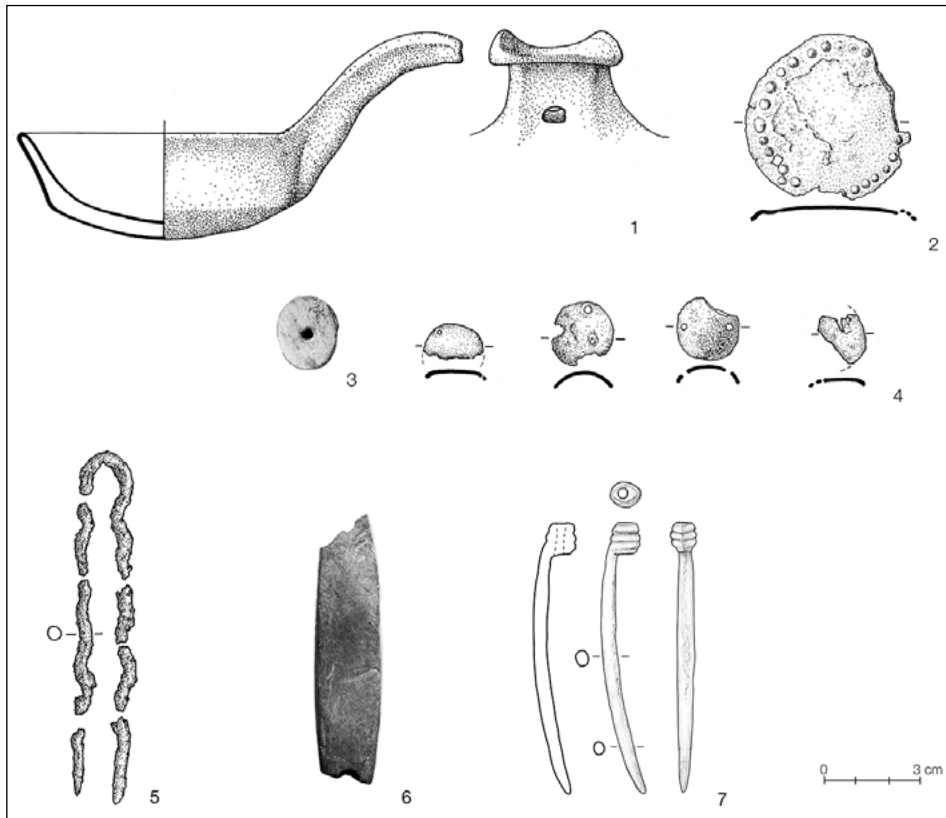

FIGURE 4 Coppa Nevigata (northern Apulia), 15th century BC: some of the grave goods belonging to the male burial in postern A (1-4) and to the individuals in group 2 (5-7).

1: ceramic bowl with high handle raised on the rim; 2: bronze stud with repoussé decoration; 3: animal bone flat disc; 4: bronze studs; 5: bronze element (hair pin?); 6: polished stone element (whetstone?); 7: animal bone decorated pin (Archive of the Coppa Nevigata Research Project)

SLIKA 4. Coppa Nevigata (sjeverna Apulija), 15. st. pr. Kr.: neki od grobnih priloga koji su pripadali ukopu muškarca u posterni A (1-4) i pojedincima u grupi 2 (5-7). 1: keramička posuda s visokom ručkom na obodu; 2: brončano dugme s repoussé ukrasom; 3: ravan disk od životinjske kosti; 4: brončana dugmad; 5: brončani ulomak (ukosnica?); 6: ulomak uglaćanog kamena (brus?); 7: ukrašena igla od životinjske kosti (arhiva istraživačkog projekta Coppa Nevigata)

The high number of 'single' human bones (that is disarticulated bones not related to proper burials) from the Early Apennine deposits can be divided into two groups, according to their spatial location (Fig. 2).

Group 1 includes the human remains scattered in the filling of the probable defensive line built in this phase.¹¹ The remains consist most-

u ovoj fazi.¹¹ Ostaci se uglavnom sastoje od izdvojenih kostiju (lubanje, mandibule, duge kosti udova) odraslih muškaraca i djece. Može se uočiti određeni stupanj varijabilnosti u dobi pojedinaca i zastupljenosti dijelova kostura uz različite dijelove zida.¹²

Grupa 2 sastoji se od velike količine malih ljudskih kostiju (uglavnom kosti ruke/sto-

¹¹ This structure, consisting of a string of wall segments of different lengths, leaving a series of wide openings between one segment and the next one, is quite puzzling and its defensive character is uncertain. Instead of stone rubble, these wall segments were filled up by crushed limestone mixed with soil. Human bones have been found both inside the filling and sometimes in the collapse layers of the wall segments. A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012, 272-279.

¹¹ Ova konstrukcija, koja se sastoji od niza segmenata zida različitih dužina, sa širokim otvorima među segmentima, nije do kraja razjašnjena i njezin obrambeni karakter je upitan. Umjesto kamenog šteta, ovi su zidovi zapunjeni usitnjenim vapnencem pomiješanim sa zemljom. Ljudske kosti nađene su i unutar nasipa i u urušenim dijelovima zida. A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012, 272-279.

¹² G. RECCHIA, 2012, 392-394.

ly of selected skeletal parts (skulls, mandibles, long limb bones) of male adults and children. A certain degree of variability in the age of individuals and occurrence of skeletal regions is detectable along various portions of the wall.¹²

Group 2 is made up of a large amount of small human bones (mostly hand/foot bones, ribs etc.) found in the portion of the former wall situated between postern A and B. This portion of the wall had been partially dismantled down to its base, becoming a kind of 'platform' of ca. 80 cm in height. In all likelihood bodies were exposed on this kind of platform and then the skeletal remains were periodically collected and buried elsewhere, leaving at this spot only the smaller bones and some ornaments (Fig. 4, 5-7), possibly once part of the grave goods that were retrieved as well. Individuals in this group include adults of both genders and some *juveniles*, while children were excluded. Thus, there is little possibility that the bones in group 1 represent the secondary burial of group 2, as the represented ages and genders differ. After the Early Apennine era, the 'platform' lost this funerary function and was covered over by new dwelling deposits, which also hid the posterns.

HUMAN REMAINS AT BRONZE AGE SOUTH-EASTERN ITALIAN SETTLEMENTS

The entombment of adult individuals and/or deposition of human bones inside settlements were quite infrequent phenomena in southern Italy in the second millennium BC. Although there are other cases as well as Coppa Nevigata, none of them show any clear links between the depositions and the defensive lines.

At La Starza di Ariano Irpino (in the Campania Apennine, at the border of the Tavoliere plain) a number of human remains (approximately 100) were found across the various

pala, rebra itd.) pronađenih u dijelu prijašnjeg zida između ulaza A i B. Ovaj dio zida je djelomično razgrađen do baze, pa je nalik na platformu visoku nekih 80 cm. Najvjerojatnije su tijela izlagana na ovoj „platformi“ i ponovno pokapana drugdje, a na ovom su mjestu ostajale male kosti i nešto ukrasa (Sl. 4, 5–7), možda dijelovi grobnih priloga koji su također ponovno pokapani. U ovoj su grupi odrasli obaju spolova, kao i starija djeca (*juvenilis*), dok djece u pravom smislu riječi nema. Stoga je malo vjerojatno da kosti iz grupe 1 predstavljaju sekundarne ukope za grupu 2, s obzirom na to da se razlikuju i dob i spol. Nakon ranoapeninskog perioda, „platforma“ gubi svoju funerarnu funkciju i prekrivena je novim naseobinskim slojevima, koji su također skrivali sporedne ulaze.

LJUDSKI OSTATCI S BRONČANODOBNIH NALAZIŠTA IZ JUGOISTOČNE ITALIJE

Pokapanje u postojećim strukturama odraslih pojedinaca i odlaganje ljudskih kostiju unutar naselja prilično su rijetke pojave u južnoj Italiji u drugom tisućljeću pr. Kr. Ipak, postoji još nekoliko slučajeva osim Coppa Nevigata, ali ni jedan ne indicira nikakvu vezu između ukopa i obrambenih linija.

U mjestu La Starza di Ariano Irpino (u kampanijskim Apeninima, na granici ravnice Tavoliere), nađena je relativno velika količina ljudskih ostataka (otprilike 100) u raznim naseobinskim slojevima iz brončanog doba (1800. – 1200. pr. Kr.).¹³ Ostatci su nađeni unutar naselja, njihova zastupljenost varira po fazama, ali ne bitno. Zabilježena su oba spola i razne dobi. Općenito uzevši, prema zastupljenosti dijelova kostura, izgleda da je riječ ili o poremećenim ukopima (osobito dječjim) ili sekundarno sahranjen-

¹² G. RECCHIA, 2012, 392-394.

¹³ P. PETRONE, 1999.

Bronze Age occupation phases of the settlement (18th – 12th centuries BC).¹³ The remains lay inside the settlement; their incidence varied in each phase, but not markedly. Both genders and different ages are documented. Generally speaking, the distribution of segments of skeletal regions would indicate that the remains belonged to either disturbed burials (especially child burials) or the secondary deposition of selected bones.¹⁴ The amount of remains and their occurrence throughout the life of the settlement speak in favour of a specific cultural pattern of behaviour connected to funerary practices. Yet, unlike at Coppa Nevigata, these practices have no recognisable link with the settlement's defensive line.

The Late Bronze Age deposits at the settlement of Madonna del Petto (near Barletta) have yielded two burials located close to one another: the skeleton of a child in an *enchytrismos* and the complete skeleton of a young individual (12-13 years old), probably a female. Neither were accompanied by grave goods.¹⁵ The precise chronology of these burials remains uncertain, and their spatial relationship with the specific area of the settlement is unknown.

Other Bronze Age settlements in south-eastern Italy have not yielded evidence of human remains, but it should be noted that generally these have only been partially explored and/or published. An exception is the fortified coastal settlement of Roca, in the Salento peninsula, which has been extensively investigated, especially its fortification lines. No proper and intentional funerary practices have been detected there: the dead individuals discovered in rooms and posterns of the dry-stone defensive walls were clearly connected to a battle event. The individuals, dating to ca. 1400 BC, were not intentionally entombed there but had died during the assault and were then 'buried' by

nim izabranim kostima.¹⁴ Količina ostataka i njihova zastupljenost tijekom postojanja naselja upućuju na specifičan kulturni obrazac ponašanja u vezi s načinom pokapanja. Ipak, za razliku od Coppa Nevigata, ovi pogrebni običaji nemaju vidljive veze s obrambenim strukturama naselja.

U kasnobrončanodobnim slojevima naselja Madonna del Petto (kod Barletta) otkrivena su dva ukopa, jedan kod drugog: kostur djeteta u keramičkoj posudi (*enchytrismos*) i cjeloviti kostur mlađe osobe (12–13 godina), vjerojatno ženske. Ni u jednom nije bilo grobnih priloga.¹⁵ Točna je kronologija ovih ukopa nesigurna, a njihov prostorni odnos s određenim područjem unutar naselja nepoznat.

U drugim brončanodobnim naseljima u jugoistočnoj Italiji nije bilo ljudskih ostataka, ali treba naglasiti da su ta naselja samo djelomično istražena i/ili objavljena. Utvrđeno obalno naselje Roca, na poluotoku Salentu jest iznimka, jer je temeljito istraženo, osobito fortifikacijski dijelovi. Nisu zabilježeni primjeri pravog i namjernog pokapanja: mrtvi pojedinci u prostorijama i prolazima u suhozidnim obrambenim zidovima očito su bili povezani s nekom bitkom. Pojedinci, čiji se ostatci datiraju okvirno u 1400. godinu pr. Kr. nisu namjerno pokopani tamo, već su umrli tijekom napada i onda su „sahranjeni“ pod urušenim zidom.¹⁶

Konačno, u naselju La Rocca di Oratino, smještenom u apeninskom području doline Biferna (Molise), pronađen je namjerni ukop u kamenoj škrinji, naknadno teško oštećenoj. Grob je povezan sa suhozidnim objektom iz 14. stoljeća pr. Kr. čija je obrambena funkcija ipak nesigurna.¹⁷

¹³ P. PETRONE, 1999.

¹⁴ G. RECCHIA, 2008.

¹⁵ I. MUNTONI, 1998, 65-66.

¹⁴ G. RECCHIA, 2008.

¹⁵ I. MUNTONI, 1998, 65-66.

¹⁶ T. SCARANO, 2012.

¹⁷ V. COPAT, M. DANESI, 2017, 1006.

the collapsed wall.¹⁶

Finally, the settlement of La Rocca di Oratino, located in the Apennine area of the Biferno Valley (Molise), has yielded evidence of an intentional burial in a stone cist, heavily affected by post-depositional disturbances. The cist was spatially linked with a dry-stone structure dating to the 14th century BC, whose defensive function however remains uncertain.¹⁷

SOME TERMS OF COMPARISONS: COLLECTIVE BURIALS IN HYPOGEA AND CAVES IN SOUTH-EASTERN ITALY

As mentioned above, in northern Apulia and the Ofanto valley in Basilicata some cemeteries (Toppo Daguzzo, Trinitapoli and Manaccora) that were in use in the 15th-14th centuries BC are known; they provide useful data on the funerary practices of these communities. These are characterised by collective inhumations in artificial hypogea or natural caves. Hypogea are sometimes organised in clusters of more than three (Trinitapoli, Fig. 5), while in the case of the Manaccora Cave various crevices or inner niches served as receptacles for the burials. In each structure/crevice were buried a number of inhumations, ranging from a dozen to two hundred individuals, mostly – but not exclusively – the young and adult of both genders. Grave goods include bronze weaponry for some (but not all) of the male individuals, bronze ornaments and exotic goods, such as amber and glass beads, for both genders. Spatial diversifications of the burials are also detectable in many cases.¹⁸ Alas, any related coeval settlements remain either unknown or are only partially explored/published.¹⁹

¹⁶ T. SCARANO, 2012.

¹⁷ V. COPAT, M. DANESI, 2017, 1006.

¹⁸ G. RECCHIA, 1999.

¹⁹ In both the cases of Toppo Daguzzo and Manaccora the existence of a settlement close to the necropolis is known, demonstrating a close spatial relationship between them.

OKVIR ZA USPOREDBU: MASOVNI UKOPI U HIPOGEJIMA I SPILJAMA U JUGOISTOČNOJ ITALIJI

Kao što je već spomenuto, u sjevernoj Apuliji i dolini Ofanta u Basilicati, poznata su neka groblja iz 15. i 14. stoljeća pr. Kr. (Toppo Daguzzo, Trinitapoli, Manaccora) koja pružaju dragocjene informacije o načinu pokapanja ovih zajednica. Posebne su po grupnom pokapanju u umjetne hipogeje i prirodne spilje. Hipogeji su ponekad organizirani u grupe od više od tri (Trinitapoli, Sl. 5), dok su u slučaju spilje Manaccora razne pukotine u stijeni ili unutarnje niše služile kao recipijenti za kosti. U svakoj strukturi/pukotini bilo je više inhumacija, od dvanaest do dvjesto pojedinaca, uglavnom, iako ne isključivo, mladih i odraslih obaju spolova. Grobni se prilozi sastoje od brončanog oružja za neke muške pojedince (ali ne sve), brončanih ukrasa i egzotičnih predmeta, kao što su jantarne i staklene perle, za oba spola. Prostorna se podjela grobova također može uočiti u velikom broju slučajeva.¹⁸ Nažalost, sva slična istovremena naselja su ili nepoznata ili djelomično istražena/objavljena¹⁹ pa tako nedostaju podatci o tome jesu li (razni?) načini pokapanja također primjenjivani i u naselju.

Nasuprot tomu, u Coppa Nevigati raspoložemo podacima o pogrebnim običajima u naselju, ali nedostaju tragovi prave nekropole ili nekropole odnosno jednog ili više pogrebnih prostora izvan naselja. Ako je u ranoapeninskom razdoblju zajednica u Coppa Nevigati imala groblje u blizini naselja slično onima prije spomenutim (skupni ukopi, razlikovanje društvenog položaja na osnovi grobnih priloga i prostornog položaja),

¹⁸ G. RECCHIA, 1999.

¹⁹ I u slučaju Toppo Daguzzo i Manaccore potvrđeno je naselje u blizini nekropole, i to u bliskoj prostornoj vezi.

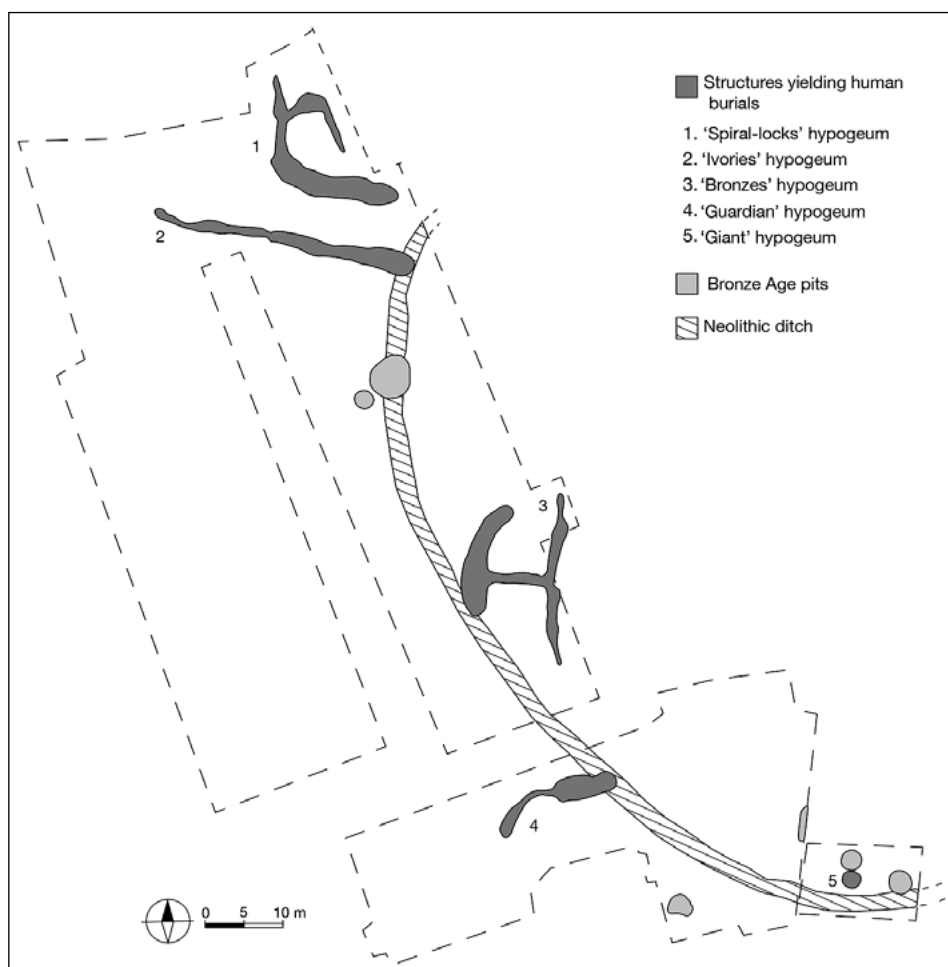

FIGURE 5 Map of the Bronze Age hypogeal structures at Trinitapoli (northern Apulia) (adapted from A. M. TUNZI, M. Lo ZUPONE 2008, fig. 1)

SLIKA 5. Karta bronzanodobnih hipogejskih struktura u Trinitapoliju (sjeverna Apulia) (prema A. M. TUNZI, M. Lo ZUPONE, 2008, fig. 1)

Thus, evidence is lacking as to whether or not (various?) funerary practices were also carried out inside the settlements. Conversely, as regards Coppa Nevigata we do have information about funerary rituals inside the settlements, but traces of the proper necropolis(es) or funerary space(s) outside the settlement have yet to be found. Assuming that in the Early Apennine the Coppa Nevigata community had a proper cemetery nearby that was akin to those mentioned above (collective inhumation, distinction of social roles on the basis of the grave goods and spatial position), the question arises: why were some individuals buried inside the settlement instead? Was it because of their distinct social position, or did other factors come into play?

postavlja se pitanje zašto su neki pojedinci pokopani u naselju? Je li na to utjecala važnost njihova položaja u društvu ili neki drugi faktori?

Dva prava ukopa muškaraca u sporednim ulazima u Coppa Nevigati nisu sadržavala oružje, kao što je primijećeno prije u tekstu, za razliku od nekih muških ukopa u funerarnim hipogejima/spiljama. S druge strane, blizina grobnica u Coppa Nevigati obrambenim linijama, kao i nalaz koji pokazuje da je stariji muškarac (iz ulaza B) vjerojatno bio ranjen strelicom, mogli bi sugerirati da su ovi pojedinci bili barem upoznati s ratovanjem i/ili organiziranim nasiljem.

Među osobama „izloženim“ na platformi (grupa 2) čije su kosti zatim pokupljene, bilo

The two formal burials of male individuals in the posterns at Coppa Nevigata were not accompanied by weaponry, as observed above, unlike some of the male burials in the funerary hypogea/caves. On the other hand, the close spatial relationship of the Coppa Nevigata's tombs with the defensive line, as well as the evidence that the mature male (in postern B) was probably wounded by an arrow, may well suggest that these individuals were at least familiar with warfare and/or organised violence.

The individuals 'exposed' on the platform (group 2), whose bones were then retrieved, include both genders. Nonetheless, it cannot be ruled out that they were involved in warfare/violence too. The hypothesis that they are the casualties of the abovementioned assault the site experienced shortly before this peculiar funerary custom came into use is tempting, although it is difficult to prove. Further, the selected bones purposely scattered in the filling of the (probable) defensive wall (group 1) do include children, but not female individuals. Therefore, not only the way in which the bodies were treated but also the composition of the persons involved differs from group 2. Nonetheless, their direct or indirect involvement in violent conflict/a war episode remains possible.

BURIALS AT HILLFORTS IN THE NORTHERN ADRIATIC

The Early Apennine Coppa Nevigata case mirrors, to some extent, the evidence of burials at some Bronze Age hillforts in the north-eastern Adriatic area, which are broadly coeval. This is not the first time that we have pointed out parallels between Coppa Nevigata/northern Apulia and the north-eastern Adriatic,²⁰ but we shall specifically focus here on similarities and differences as regards funerary practices at these fortified settlements.

²⁰ A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2018.

je muškaraca i žena. Ne može se isključiti mogućnost da su oni također sudjelovali u ratovanju/nasilju. Privlačna je pretpostavka da su oni žrtve spomenutog napada na naselje koji se dogodio malo prije pojave ovog neobičnog načina pokapanja, ali teško dokaziva. Nadalje, izdvojene kosti koje su namjerno razbacane u nasipu (vjerojatno) obrambenog zida (grupa 1) uključuju i djecu, ali ne i žene, pa se stoga razlikuje ne samo postupanje prema pokojnicima nego i struktura sahranjenih pojedinaca. U svakom slučaju, moguće je njihovo izravno ili neizravno sudjelovanje u nasilnoj epizodi/ratu.

UKOPI NA GRADINAMA NA SJEVERNOM JADRANU

Ranoapeninski slučaj Coppa Nevigate donekle se zrcali u ukopima na nekim brončanodobnim gradinama sjeveroistočnog Jadrana koje su uglavnom istovremene. Ovo nije prvi put da ističemo analogije između Coppa Nevigate/sjeverne Apulije i sjeveroistočnog Jadrana,²⁰ ali ovdje ćemo se koncentrirati na sličnosti i razlike između načina pokapanja na utvrđenim naseljima.

Podatci o brončanodobnim ukopima povezanim s fortifikacijama sa sjevernog Jadrana su pomiješani: mogu se okvirno podijeliti u dvije grupe. Za jednu je tipično naselje Sedegliano,²¹ s karakterističnim obrambenim sustavom od zemljanih nasipa. Ovdje su neki ukopi, datirani između 1900. i 1700. pr. Kr., pronađeni u ranijem zemljanom nasipu, blizu ulaza. Druga grupa odnosi se na inhumacije u vezi s fortifikacijama, ali u kamenim strukturama na nalazištima opasanim suhozidnim bedemima, kao što su Monkodonja i Vrčin u Istri, te Gradina na Velikom Brijunu.²²

²⁰ A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2018.

²¹ P. CASSOLA GUIDA, 2011.

²² B. HÄNSEL, B. TERŽAN, C. MIHOVILIĆ, 2015; M. CUPITÒ et al., 2018.

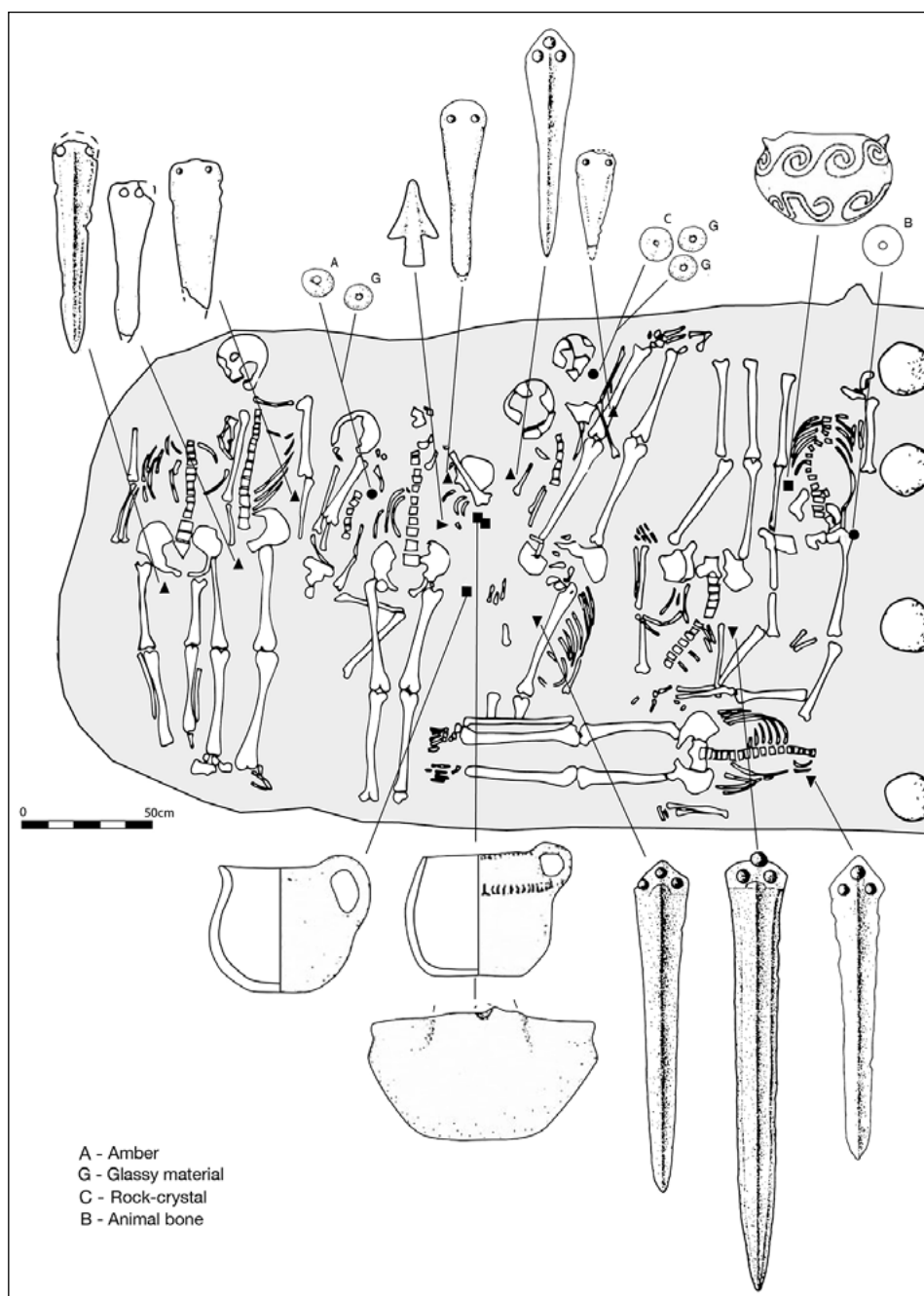

FIGURE 6 *Bronze Age funerary depositions in hypogeum 3 at Toppo Daguzzo (northern Basilicata) with the spatial distribution of grave goods (adapted from M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1986; distribution elaborated by G. Recchia)*

SLIKA 6. *Brončanodobni pogrebni depoi u hipogeju 3 u mjestu Toppo Daguzzo (sjeverna Bazilikata) s prostornim rasporedom grobnih priloga (prema M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1986; prikaz rasporeda: G. Recchia)*

The data on Bronze Age burials connected with fortifications from the northern Adriatic is mixed: it can be broadly divided into two groups. One is typified by Sedegliano,²¹ char-

²¹ P. CASSOLA GUIDA, 2011.

Monkodonja se izdvaja složenošću sačuvanih ljudskih ostataka unutar naselja, uz dva groba u kamenim škrinjama i ukop u jami na donjem zidu zapadnog ulaza. Detaljna je analiza životinjskih ostataka otkrila znatan broj ljudskih kostiju u različitim dijelovima

acterised by an earthwork defensive system. Here some inhumations, dating between 1900 and 1700 BC, were performed inside the earlier earthwork, close to the entrance. The other concerns inhumations also connected with fortifications but entombed in lithic structures at sites defended by dry-stone walls, such as Monkodonja and Vrčin in Istria and Gradina on the island of Veliki Brijun.²²

Monkodonja stands out because of the complexity of the evidence of human remains inside the settlement, in addition to the two stone cist-tombs and the pit burial found at the lower wall west entrance gate. A precise examination of faunal remains has provided evidence of a large number of human bones distributed in various areas of the settlement, the vast majority of which are in fact spatially related to the defensive lines at both the upper and the lower portions of the settlement.²³ These include possible child burials but also selected bones of individuals of various ages and both genders. An in-depth analysis of these remains is beyond the scope of the present discussion. Yet, the relevance of this evidence is twofold: it indicates how funerary practices at these settlements were manifold and, at the same time, that the occurrence of human remains can sometimes be underestimated, especially in the cases of old excavations where bones were not extensively collected and/or analysed. The two cist-tombs (A and B), originally located just outside the west gate of the lower wall, were absorbed over time by the growing complex structure of the gate itself. These contained multiple burials: at least 15 individuals in cist A and three in cist B; grave goods included bronze adornments and amber beads. A series of 14C dates are available for these burials, some of which, however, are possibly affected by a reservoir effect. The most reliable dates span from 1822 ± 44 BC and 1683±39

naselja, od kojih je većina prostorno povezana s obrambenim zidinama i u gornjem i donjem dijelu naselja.²³ Među njima se neki primjerci mogu povezati s dječjim ukopima, ali i izvojenim kostima osoba obaju spolova i različitih dobnih skupina. Opsežna analiza ovih nalaza nadilazi okvire ove rasprave. Ipak, važnost je ovih nalaza dvojaka: pokazuje da je bilo više načina pokapanja u ovim naseljima, te u isto vrijeme sugerira da se prisutnost ljudskih ostataka može podcijeniti, posebno u slučajevima starih iskopavanja u kojima se kosti nisu temeljito skupljale i/ili analizirale. Dvije grobnice u kamenim škrinjama (A i B), izvorno smještene izvan zapadnog ulaza donjeg zida, postupno su inkorporirane u sve veću složenu strukturu samog ulaza. Sadržavale su višestruke ukope: bar 15 osoba u grobnici A i tri u grobnici B; grobni prilozi sastojali su se od brončanih ukrasa i jantarnih perli. Dostupna je serija 14C datauma za ove ukope, od kojih su neki možda kompromitirani efektom rezervoara. Najpouzdaniji datumi obuhvaćaju kronološke intervale 1822 ± 44 BC i 1683±39 BC (KIA 26348 i KIA 33492; grobnica A) i 1658±29 BC (KIA 26346; grobnica B). Inhumacija u jami (mladog muškarca), ukliještena između dviju faza građenja ulazne konstrukcije, dala je 14C datum 1774±65 BC (KIA 42258).²⁴ Uz ovaj ukop, djelomično poremećen kasnijim intervencijama, vjerojatno je bila mala keramička posuda.²⁵

Nekoliko kamenih funerarnih struktura otkriveno je u blizini ulaza na suhozidnim bedemima u Vrčinu. Sastoje se od 13 suhozidnih platformi, na kojima je jedna ili više grobnica u kamenim škrinjama, i još tri jednostavna groba u kamenim škrinjama. Broj pokojnika u svakoj grobnici varira od tri do sedam, od kojih su neki sekundarni ukopi. Grobni se prilozi uglavnom sastoje od bron-

²² B. HÄNSEL, B. TERŽAN, C. MIHOVILIĆ, 2015; M. CUPITÒ et al., 2018.

²³ B. TESSMANN, 2020, figs. 2 and 20.

²³ B. TESSMANN, 2020, sl. 2 i 20.

²⁴ B. WENINGER, 2015.

²⁵ B. HÄNSEL, B. TERŽAN, C. MIHOVILIĆ, 2015, figs. 174–176.

BC (KIA 26348 and KIA 33492; cist A) and 1658±29 BC (KIA 26346; cist B). A further inhumation in a pit grave (a young male), sandwiched between two building phases of the gate articulate structure, has given a 14C date of 1774±65 BC (KIA 42258).²⁴ This burial, partially disturbed by later interventions, was probably accompanied by a small ceramic jar.²⁵

Several funerary stone structures have been brought to light close to the entrance gate of the dry-stone wall at Vrčin. These consist of 13 dry-stone platforms, hosting one or more cists, and three simple stone cists. The number of individuals in each tomb ranges from three to seven, some of which are secondary burials. Grave goods mostly consist of bronze adornments and amber beads, but the sporadic presence of daggers cannot be ruled out.²⁶ Two 14C dates have been obtained (each from one individual) that span between 1700-1490 (LTL-14813A) and 1460-1220 BC (LTL-14814A); since all the bones were collected together it is not possible to assign them to specific tombs.²⁷

At the Gradina hillfort on the island of Veliki Brijun some burials in stone cists were located between the second and third defensive walls.²⁸ No absolute dates are available, but it is generally agreed that these were broadly coeval with those at the aforementioned Istrian hillforts.

This funerary practice involving multiple burials in stone cists/stone platforms located close to the entrance gate is of particular interest for the parallel it offers with the Coppa Nevigata example, the main point being the close link between the burials and the fortifications. However, differences can be noted as regards various details, which might well result

čanih ukrasa i jantarnih perli, ali ne treba isključiti ni moguću sporadičnu pojavu bodeža.²⁶ Dobivena su dva 14C datuma (svaki za jednog pokojnika) u rasponu 1700. – 1490. (LTL-14813A) i 1460. – 1220. pr. Kr. (LTL-14814A); s obzirom na to su sve kosti sakupljene zajedno, ne može ih se pripisati zasebnim grobnicama.²⁷

Na Gradini na Velikom Brijunu nađeni su ukopi u grobovima u kamenim škrinjama između drugog i trećeg obrambenog zida.²⁸ Nisu dostupni apsolutni datumi, ali smatra se da su uglavnom istovremeni s prije spomenutim istarskim gradinama.

Ovaj način pokapanja koji se odnosi na višestruke ukope u kamenim škrinjama/na kamenim platformama u blizini ulaza posebno je važan zbog analogija s Coppa Nevigatom, pri čemu je najvažnija sličnost blizina ukopa i fortifikacija. Ipak, mogu se primijetiti razlike u detaljima koji bi mogli biti posljedica lokalnih interpretacija jedinstvenog modela. Možemo uočiti sljedeće:

1) Ukopi u Coppa Nevigati (bar oni zasad poznati) nisu grupirani oko ulaza, niti su smješteni u planski izgrađenim kamenim strukturama. Treba priznati da reutilizacija sporednih ulaza kao grobnica na određeni način zrcali koncept grobnica od kamenih ploča, ali izdvojene ljudske kosti u nasipu vjerojatno fortifikacijskog zida (grupa 1), kao i preostale kosti na „platformi“ (grupa 2) definitivno se razlikuju od toga. Isto vrijedi i za ljudske ostatke rasute uz fortifikacije u Monkodonji.²⁹ Štoviše, ukop mladog muškarca u jami kod ulaza u Monkodonju upućuje na

²⁴ B. WENINGER, 2015.

²⁵ B. HÄNSEL, B. TERŽAN, C. MIHOVILIĆ, 2015, figs. 174-176.

²⁶ One bronze rivet occurs in one of the cists, while some more rivets and a possible dagger have been noticed among the materials, now out of contexts, that possibly came from the burials. M. CUPITÒ et al., 2018, 517.

²⁷ M. CUPITÒ et al., 2018.

²⁸ A. VITASOVIĆ, 2000.

²⁶ Brončana zakovica nađena je u jednoj kamenoj škrinji, a još nekoliko zakovica i možda bodež primijećeni su među materijalom, sada izvan konteksta, koji bi mogao biti povezan s ovim ukopima. M. CUPITÒ et al., 2018, 517.

²⁷ M. CUPITÒ et al., 2018.

²⁸ A. VITASOVIĆ, 2000.

²⁹ Prema autoricama, ljudski ostatci s gornjeg naselja Monkodonje predstavljaju nepokopane žrtve napada koje je naselje pretrpjelo u drugoj polovini 15. stoljeća pr. Kr.: K. MIHOVILIĆ, B. TERŽAN, 2020, 599–600. Antropološke analize nisu otkrile rane ili bilo što drugo u korist ove hipoteze: B. TESSMANN, 2020, 540–541.

from local interpretations of a general shared model. We can observe the following:

1) Burials at Coppa Nevigata (at least those known so far) are not clustered near the entrance gate, neither are they placed in purpose-built stone structures. Admittedly, the reuse of the posterns as tombs somehow mirrors the concept of stone-cist tombs, but both the selected human bones in the filling of the probable fortification wall (group 1) and the remaining bones at the 'platform' (group 2) certainly differ from that. The same applies to the human remains scattered along the fortification lines at Monkodonja.²⁹ Moreover, the young male in the pit-grave near the gate at Monkodonja points to a certain degree of accepted variability in the ritual in the Istrian area too.

2) The number of buried individuals in each context varies, as does the *post-mortem* treatment of bodies and skeletal portions.

In contrast, a common trait in all these contexts is that grave goods do occur but are not abundant, and weaponry is very scarce if not absent altogether.

EVIDENCE OF FUNERARY PRACTICES AT SETTLEMENTS IN OTHER EUROPEAN REGIONS

Interactions between the north-eastern Adriatic region and northern Apulia in the period under scrutiny, probably occasioned by exchanges, are clearly testified to by good parallels in some ceramic and metal productions. The shared funerary traits discussed here provide evidence that these interactions also entailed shared socio-ideological aspects. Contacts between northern Apulia and Dal-

određeni stupanj prihvaćene raznolikosti u obredu također na istarskom području.

2) Broj pokojnika varira u različitim kontekstima, kao i odnos prema pokojnikovu tijelu i njegovim dijelovima.

Nasuprot tomu, svim kontekstima zajednička je zastupljenost grobnih priloga, iako ne u velikom broju, a oružje je ili rijetko ili ga uopće nema.

OSTATCI POGREBNIH PRAKSI U NASELJIMA U DRUGIM EUROPSKIM PODRUČJIMA

Interakcija između sjeveroistočnog jadranskog područja i sjeverne Apulije u danom razdoblju, vjerojatno potaknuta razmjenom, potvrđena je čvrstim analogijama u keramičkom i metalnom materijalu. Zajedničke pogrebne karakteristike o kojima je bilo riječi u tekstu pokazuju da je ova interakcija podrazumijevala i dijeljenje socijalno-ideoloških aspekata. Kontakti između sjeverne Apulije i Dalmacije odražavaju se u zajedničkim stilskim značajkama i proizvodima. Dostupni podatci s dalmatinskih utvrđenih naselja zasad su oskudni zbog čega je nemoguće provjeriti jesu li ukopi u prostornoj vezi s fortifikacijama obuhvaćali i šire jadransko područje. Istraživanja u Dalmaciji koja su u tijeku, uključujući i neka podvodna istraživanja, mogla bi promijeniti ovu sliku u budućnosti.³⁰

Moguće rane veze s drugim kulturnim krugom, kasnom srednjoheladskom Grčkom, predložene su i za istarske centre Monkodonju i Vrčin,³¹ ali i Coppa Nevigatu.³² Pojave koje bi potvrđivale veze još od 18. stoljeća pr. Kr. prepoznate su ne samo u cirkulaciji pro-

²⁹ According to the authors, human remains from the upper settlement of Monkodonja would represent casualties of an assault that the settlement witnessed in the second half of the 15th century BC, left unburied: K. MIHOVILIĆ, B. TERŽAN, 2020, 599-600. The anthropological analysis has not revealed any traces of wounds or other evidence supporting this hypothesis: B. TESSMANN, 2020, 540-541.

³⁰ Vidi npr. M. ČELHAR, 2013; M. ČELHAR et al., 2017; I. RADIĆ ROSSI et al., 2020.

³¹ B. HÄNSEL et al., 2015, 174-177, 499-504, 561-566; M. CUPITÒ et al., 2018, 514; B. HÄNSEL et al., 2019; K. MIHOVILIĆ, B. TERŽAN, 2020, 599-600.

³² A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012, 249-250.

matia are also shown by shared stylistic traits and products. At present the available data from fortified settlements in Dalmatia is still limited, which fact hampers the possibility of verifying whether funerary practices entailing a spatial link with the fortification lines encompassed a larger Adriatic area. Ongoing research in Dalmatia, including underwater excavations, may change this picture in the near future.³⁰

Possible early connections with another cultural sphere, that of late Middle Helladic Greece, have been suggested as regards both the Istrian centres of Monkodonja and Vrčin³¹ and Coppa Nevigata.³² Evidence for ongoing connections as far back as the 18th century BC is suggested not only by the circulation of production techniques (such as purple-dye production and the extraction of oil from the olives),³³ but also by that concerning the building of complex (including defensive) structures. Yet, a link with this cultural sphere for the practice of burials connected with defensive lines is doubtful, and not only for chronological reasons. Burials in settlements do occur in Middle Helladic Greece (2000-1700/1650 BC),³⁴ but these are not clearly related to fortifications, apart from the most famous case of the two grave circles (A and B) at Mycenae dating to the transition between the Middle and Late Helladic periods, which are located in a spot near which the fortification line would be built in the *later* Mycenaean Palatial period. In these grave circles, however, the martial character of males is stressed,³⁵ quite unlike the Istrian and northern Apulian examples. Another interesting case is that of

izvodnih tehnika (kao proizvodnja purpurne boje i maslinova ulja)³³ nego i u gradnji kompleksnih građevina, uključujući i obrambene strukture. Ipak, upitna je povezanost s ovim kulturnim krugom za ukope u vezi s obrambenim linijama, ne samo zbog kronoloških razloga. Ukopi se u naseljima zaista pojavljuju u srednjoheladskom razdoblju Grčke (2000. – 1700./1650. pr. Kr.),³⁴ ali nisu u jasnoj vezi s fortifikacijama, osim najpoznatijeg slučaja dvaju grobnih krugova (A i B) u Mikenji koji datiraju u prijelaz iz srednjeg u kasni heladski period, a smješteni su blizu mjesta gdje će biti sagrađen fortifikacijski zid u *kasnijem* mikenskom razdoblju palača. U ovim grobnim krugovima naglašen je ratnički karakter muškaraca,³⁵ za razliku od istarskih i sjevernoapulskih slučajeva. Još jedan zanimljiv slučaj nalazimo u grobu u rovu koji je bio ugrađen u najistočniji dio fortifikacija u Kolonni, na otoku Eginu, u kasnoj fazi srednjoheladskog razdoblja (faza IX)³⁶. I konteksti iz Mikene i Kolonne u vezi su s pojavom društvenih elita, čiji su pripadnici na onaj svijet ispraćani s bogatim grobnim priložima³⁷ kakvi se ne nalaze ni u istarskim ni u sjevernoapulskim ukopima u naseljima.

Primjeri iz drugih područja koji se uklapaju u ovdje spomenuti kronološki okvir nude ograničene elemente za usporedbu s predmetnim kontekstima, koji su od male koristi u ovom razmatranju. Na primjer, u naseljima u El Argaru u jugoistočnoj Španjolskoj pokapanje u postojećim strukturama dobro je poznato, povremeno popraćeno karakterističnim grobnim priložima. Izravne veze s jadranskim područjem malo su vjerojatne ne samo zbog geografske udaljenosti već i zbog značenja ukopa *intra moenia* iz El

³⁰ See for instance M. ČELHAR, 2013; M. ČELHAR et al., 2017; I. RADIĆ ROSSI et al., 2020.

³¹ B. HÄNSEL et al., 2015, 174-177, 499-504, 561-566; M. CUPITÒ et al., 2018, 514; B. HÄNSEL et al., 2019; K. MIHOVIĆ, B. TERŽAN, 2020, 599-600.

³² A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012, 249-250.

³³ G. RECCHIA, A. CAZZELLA, 2012. Although imported artefacts in both Istria and northern Apulia are lacking. Some evidence occurs at other southern Italian sites.

³⁴ L. PHIALON, 2010.

³⁵ O. PELON, 2010.

³³ G. RECCHIA, A. CAZZELLA, 2012. Iako uvezenih predmeta nema ni u Istri ni u sjevernoj Apuliji, neki su nalazi zabilježeni na drugim lokalitetima u južnoj Italiji.

³⁴ L. PHIALON, 2010.

³⁵ O. PELON, 2010.

³⁶ W. GAUSS, R. SMETANA, 2010, 169.

³⁷ Iako interpretacija vjerojatne koegzistencije dvaju grobnih krugova iz Mikene nije jednoznačna u društvenom smislu.

the shaft-grave which was built in front of the easternmost fortification walls at Kolonna, in the island of Aegina, during a late phase of the Middle Helladic (phase IX).³⁶ Both the Mycenae and Kolonna contexts are clearly related to the emergence of elites, whose individuals were accompanied by distinctively opulent grave goods;³⁷ such are not to be found in the Istrian settlement burials nor in the northern Apulian ones.

Further examples from other regions that fall into the timespan considered here may offer some limited elements for comparison with the contexts under consideration, yet these appear to be of scant interest in this discussion. For instance, at the El Argar settlements in south-eastern Spain the practice of entombment – sometimes accompanied by distinctive grave goods – is well known. Not only are direct relationships with the Adriatic area unlikely given the wide geographical distance, but also the meaning that the El Argar *intra moenia* burials would have had is likely to have differed from the Adriatic cases. These in fact consist of single burials – also of adult individuals – in pits, cists or *pithoi* mainly located inside the houses, whose grave goods display sharp differences in terms of wealth.³⁸

The picture offered by some settlements in central-eastern Europe is even more different.³⁹ For instance, evidence for the Otomani culture in Slovakia mostly consists of large pits at fortified settlements where a number of individuals were buried, whose gender and age varies. These burials have been seen as the results of human sacrifices, as in the cases of Spissky Stvrtek and Nizna Mysla.⁴⁰ As regards this latter site, a pit grave cemetery outside the settlement has been unearthed. Although interrelations between the

Argara. Ovi se primjeri zapravo sastoje od jednog ukopa, također odraslih pokojnika, u jamama, grobovima od kamenih ploča ili pitosima, smještenim uglavnom izvan kuća, s grobnim priložima koji odražavaju velike razlike u imovnom stanju.³⁸

Razlike su još i veće u usporedbi s naseljima u srednjoj i istočnoj Europi.³⁹ Na primjer, nalazi iz Otomani kulture u Slovačkoj uglavnom se sastoje od ukopa u velikim jamama u utvrđenim naseljima gdje je pokopano više pokojnika, različite dobi i spola. Ovi se ukopi dovode u vezu sa žrtvovanjem ljudi, kao u mjestima Spissky Stvrtek i Nizna Mysla.⁴⁰ U potonjem nalazištu nađeno je groblje s grobnim jamama. Iako su zabilježene veze između zapadnog Balkana i sjeverne Italije, skupni ukopi u jamama u utvrđenim naseljima (čak i ako odbacimo tezu o žrtvovanju ljudi), znatno se razlikuju od istarskih i sjevernoapulskih primjera koji su predmet ovog rada.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

U europskim kontekstima nalazimo samo uopćene sličnosti, dok se dosljednost pogrebnih običaja u naseljima u jadranskom području, temeljenih na bliskoj povezanosti s obrambenim linijama, ne čini nimalo slučajnom.

U vezi s dvama grobovima u kamenim škrinjama iz Monkodonje, autorica se zalaže za tezu da su ovo bili elitni ukopi, koje su s vremenom zamijenili tumuli u Mušegu, smješteni izvan naselja.⁴¹ Slično objašnjenje nalazimo i za Vrčin: ukopi u kamenim škrinjama kod ulaza korišteni su u ograničenom periodu, a zatim u upotrebu ulaze tumuli izvan naselja. Ova se hipoteza temelji na za-

³⁶ W. GAUSS, R. SMETANA, 2010, 169.

³⁷ Although the interpretation in social terms of the probable coexistence of the two grave circles at Mycenae is not straight forward.

³⁸ M. C. FERNANDEZ CASTRO, 1997, 77-81; I. BARAN-DARIAN et al., 1998, 255-256.

³⁹ A. VANZETTI, 2008, 754-755.

⁴⁰ V. FURMANEK, R. KUJOVSKY, 2006, 55-58.

³⁸ M. C. FERNANDEZ CASTRO, 1997, 77-81; I. BARAN-DARIAN et al., 1998, 255-256.

³⁹ A. VANZETTI, 2008, 754-755.

⁴⁰ V. FURMANEK, R. KUJOVSKY, 2006, 55-58

⁴¹ K. MIHOVILIĆ et al., 2011.

Otomani culture and both the western Balkans and northern Italy are documented, the collective burials in pits at fortified settlements (even discarding the hypothesis of human sacrifices) appear to differ greatly from the Istrian and northern Apulian contexts discussed here.

CONCLUDING REMARKS

European contexts offer only generic similarities, whereas the consistency among the funerary practices at settlements in the Adriatic area, based on their close association with defensive lines, appear to be far from random.

As far as the two cist-graves at Monkodonja are concerned, the authors' hypothesis is that these were the elite burials, which were replaced in time by those in the Mušego tumuli, located outside the settlement.⁴¹ A similar explanation has been put forward for the Vrčin case: the burials in the stonecists near the gate would have been used for a limited span of time before the tumuli outside the settlement came into use. This hypothesis stems from the observation that the area where the cist-burials are located was affected by the building of a wall that obliterated some of the burials.⁴² Even so, taking into account the chronological range resulting from the 14C dates, it is possible to argue that the cist tombs were used over a long span of time, possibly overlapping to some extent that of the tumuli. Further, similarities can be detected between the grave goods of the two sets of burials.⁴³

In the light of that, one can argue that the cist-burials at the Istrian hillforts could have represented a specific and relatively uncommon funerary ritual, but not one necessarily related to elites. Following the hypothesis suggested for Coppa Nevigata, some individuals could have been buried in that particular location who

pažanju da je prostor ukopa u kamenim škrinjama izmijenjen izgradnjom bedema jer su neki ukopi tada uništeni.⁴² I u tom slučaju, ako uzmemo u obzir vremenski raspon C14 datuma, moguće je da su grobnice u kamenim škrinjama korištene u dužem razdoblju, čak se i preklapajući s tumulima u nekom kronološkom segmentu. Nadalje, primjetne su razlike u grobnim priložima između dviju grupa ukopa.⁴³

U tom smislu, moglo bi se razmišljati da ukopi u kamenim škrinjama na istarskim gradinama predstavljaju specifičan i donekle neobičan pogrebni obred, ali ne nužno povezan s elitnim dijelom zajednice. U skladu s prepostavkom predloženom za Coppa Nevigatu, određeni pojedinci mogli su biti sahranjeni na toj lokaciji kao žrtve nasilja, moguće u više navrata tijekom dužeg vremenskog perioda.⁴⁴ U svakom slučaju, zastupljenost osoba obaju spolova i subadultnih pojedinaca u Coppa Nevigati, Monkodonji i Vrčinu pokazuje da pokojnici zasigurno nisu bili ratnici po zanatu, što sugerira i nedostatak/mala količina oružja među grobnim priložima. Štoviše, mala je vjerojatnost da su u kontekstima tako male demografske gustoće uopće postojali specijalizirani ratnici. Coppa Nevigata pruža se na 2,5 ha, a Vrčin na više od 3 ha: ova su naselja mogla imati oko tristo stanovnika, od čega bi samo četvrtinu činili odrasli muškarci.⁴⁵ Ako je dolazilo do organiziranih manifestacija agresije, bilo da je riječ o napadu na naselje ili obrani svojeg teritorija, po svoj prilici, svi su odrasli muškarci sudjelovali u borbama koje bi uslijedile. Ovu tezu podržavaju i podatci o napadu na Coppa Nevigatu koji se dogodio oko 1500.

⁴¹ K. MIHOVILIĆ et al., 2011.

⁴² M. CUPITÒ et al., 2018, 513.

⁴³ M. CUPITÒ et al., 2018, 517.

⁴² M. CUPITÒ et al., 2018, 513.

⁴³ M. CUPITÒ et al., 2018, 517.

⁴⁴ Na kostima nisu zabilježeni jasni tragovi trauma što je u opreci s ovom hipotezom. Jedna muška lubanja iz Vrčina pokazuje ubodnu ranu, ali osoba je preživjela ozljedu. Vidi kod M. CUPITÒ et al., 2018, 520.

⁴⁵ A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012; M. CUPITÒ et al., 2018.

were victims of violent events, perhaps on several occasions over the timespan.⁴⁴ In any case, the presence of individuals of both genders and subadults at Coppa Nevigata, Monkodonja and Vrčin, besides the absence/paucity of weaponry in the grave goods, rules out that these buried individuals were specialised warriors. Moreover, it is unlikely that specialised warriors existed at all in contexts with so low demographic density. Coppa Nevigata extended over 2.5 hectares and Vrčin over 3 hectares: these settlements could have numbered about three hundred inhabitants, adult males amounting to just a quarter of them.⁴⁵ When it came to organised aggression, either attacking a settlement or defending their own, likely all the adult males were engaged in the ensuing warfare. The Coppa Nevigata record of the assault that the site experienced around 1500 BC, mentioned above, might attest to this hypothesis.⁴⁶ As for the larger settlement of Monkodonja, the estimate of its population is about one thousand inhabitants, but even in this case the presence of specialised warriors is doubtful.

Collective burials in hypogea/caves, sometimes organised in clusters, are known in northern Apulia and the adjacent area: these could have been related to settlements akin to Coppa Nevigata. The inhumations display rich grave goods and some of the male individuals were accompanied by weaponry. These collective burials appear to belong to kinship groups which had internal social differences but not a clear-cut hierarchy, at least at Manaccora and Trinitapoli.⁴⁷ The context of Toppo Daguzzo tomb 3, where a limited number of individu-

pr. Kr.⁴⁶ Monkodonja je veće naselje pa je i procjena stanovništva nešto veća – oko tisuću stanovnika, ali čak je i u ovom slučaju prisutnost profesionalnih ratnika upitna.

Skupni ukopi u hipogejima/spiljama, ponekad grupirani, poznati su iz sjeverne Apulije i okoline: mogli su biti u vezi s naseljima srodnima Coppa Nevigati. U inhumacijama se nalaze bogati prilozi, a uz neke je muškarce priloženo i oružje. Čini se da ovi skupni ukopi pripadaju srođnicima koji su se razlikovali po društvenom položaju, ali bez čvrste hijerarhije, bar u Manaccori i Trinitapoliju.⁴⁷ Kontekst u Toppo Daguzzu, grobnica 3, gdje je pokopan manji broj pojedinaca (ukupno 11), mogao bi upućivati na nešto drukčiju situaciju (Sl. 6). Svi inhumacijski ukopi imali su karakteristične grobne priloge, koji su u slučaju muških ukopa redovito uključivali i oružje. Moguće je da oni predstavljaju obiteljsku grupu u nastajanju, ali ne takvu koja će dovesti do stvaranja trajne elite, jer se čini da ova grobnica ostaje izoliran slučaj na ovom nalazištu.⁴⁸

U ovakvim okolnostima, nedostatak oružja u ukopima u blizini obrambenih zidina, posebice u slučaju Coppa Nevigate, dobiva na važnosti. Ovi su pojedinci možda uživali određeni društveni prestiž, ali nisu imali izrazitu socijalno-političku vlast u zajednici. Ono što ih izdvaja kao grupu nisu grobni prilozi (uglavnom oskudni), nego ponajprije njihovo posmrtno smještanje na važna mjesta u naselju. Neki od ovih pokojnika nisu čak imali ni trajno mjesto ukopa, jer su kosti povremeno bile premještane. Iz ovog se prikaza čini da je kolektivna simbolična komponenta bila važnija od društvene stratifikacije u ovim pogrebnim običajima.

Kao što su naglasili M. Cupitò i suradnici,⁴⁹

⁴⁴ The absence of evidence of traumas leaving clear traces on the human bones would speak against this hypothesis. One male skull from Vrčin show traces of a wound inflicted by a stab, but the individual in question survived the wound: M. CUPITÒ et al., 2018, 520.

⁴⁵ A. CAZZELLA, G. RECCHIA, 2012; M. CUPITÒ et al., 2018.

⁴⁶ G. RECCHIA, A. CAZZELLA, 2019. The possibility that Monkodonja too suffered from an assault in the second half of the 15th century BC has been also pointed out: *cf.* note 29.

⁴⁷ G. RECCHIA, 1999.

⁴⁶ G. RECCHIA, A. CAZZELLA 2019. Upućeno je na mogućnost da je i Monkodonja pretrpjela napad u drugoj polovini 15. stoljeća pr. Kr.: *usp.* bilješku 29.

⁴⁷ G. RECCHIA, 1999.

⁴⁸ M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1986; M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1987.

⁴⁹ M. CUPITÒ et al., 2018.

als (11 in total) were buried, could indicate a slightly different situation (Fig. 6). All inhumations had distinct grave goods, which in the case of the adult males always included weaponry. It is possible that they represent a small emerging kinship group, but not such as to lead to the emergence of a fixed elite, since this tomb appears to remain an isolated case at the site.⁴⁸

In this framework the dearth of weaponry in the burials located near the settlement's defensive walls, especially in the case of Coppa Nevigata, becomes even more significant. These individuals might have possessed social prestige, but probably did not wield a distinct socio-political power in the community. What distinguishes them as a whole are not the grave goods (generally scarce), but rather their *post-mortem* placement at relevant spots in the settlement. Some of these individuals did not even enjoy a permanent burial place, as bones were sometimes relocated. What would seem to emerge from this picture is that the symbolic collective component, rather than social stratification, was the prevailing feature characterising these funerary representations.

As M. Cupitò and colleagues have pointed asked:⁴⁹ could the early circulation of Baltic amber in the Bronze Age be the linking trait between the north-eastern Adriatic and northern Apulia before the Mycenaean exchange network impacted on Adriatic interactions?

ACKNOWLEDGEMENTS

We are grateful to Martina Čelhar for inviting us to participate in this volume. We would also express our sincere thanks to Michele Cupitò for the fruitful discussions on the funerary evidence at the Istrian hillforts.

***Language review: Paddy Burton
(for ETNOtrend d. o. o.)***

možda bi rana cirkulacija baltičkog jantara mogla biti poveznica između sjeveroistočnog Jadrana i sjeverne Apulije prije nego što je mikenska mreža razmjene utjecala na jadransku interakciju?

ZAHVALE

Zahvaljujemo Martini Čelhar što nas je pozvala da sudjelujemo u ovom izdanju. Također bismo izrazili iskrenu zahvalnost Micheleu Cupitòu za plodne rasprave o istarskim gradi-nama.

Prijevod: Marija Kostić

⁴⁸ M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1986; M. CIPOLLONI SAMPÒ, 1987.

⁴⁹ M. CUPITÒ et al., 2018.

REFERENCES / LITERATURA

- ARENA, A. et al., 2020. – Alberta Arena, Vedran Barbarić, Andrea Cardarelli, Blagoje Govedarica, Irena Radić Rossi, Anna Maria Tunzi, The Adriatic Sea and the interactions between its two shores during the late Early and Middle Bronze Age, *Rivista di Scienze Preistoriche*, LXX, S1, Firenze, 245–258.
- BARANDARIÁN, I. et al., 1998. – Ignacio Barandarián, Bernat Martí, Maria Angeles del Rincón, José Luis Maya, *Prehistoria de la Península Ibérica*, Editorial Ariel, Barcelona.
- CÀSSOLA GUIDA, P., 2011. – Paola Càssola Guida, The Early Bronze Age in North Eastern Italy: the making of a monumental landscape, *Ancestral Landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium)* (ur./eds.: E. Borgna, S. Müller Celka), Proceedings of the International Conference (Udine, May 15th-18th 2008), Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon, 269–277.
- CAZZELLA, A., RECCHIA, G., 2012. – Alberto Cazzella, Giulia Recchia, Un trentennio di nuove ricerche a Coppa Nevigata: l'organizzazione dell'abitato e i sistemi di difesa durante le varie fasi dell'età del Bronzo, *Coppa Nevigata e l'area umida alla foce del Candelaro* (A. Cazzella, M. Moscoloni, G. Recchia), Grenzi Editore, Foggia, 246–318.
- CAZZELLA, A., RECCHIA, G., 2018. – Alberto Cazzella, Giulia Recchia, Coppa Nevigata e i suoi rapporti con la facies dei Castellieri, *Preistoria e Protostoria del Caput Adriae* (ur./eds.: E. Borgna, P. Càssola Guida, S. Corazza), Studi di Preistoria e Protostoria 5, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze, 289–300.
- ČELHAR, M., 2013. – Martina Čelhar, Gradina Vrčev-Gorica / The Vrčev-Gorica hillfort, *Diadora* 26/27 (2012/2013), *Batovičev zbornik*, Zadar, 225–240.
- ČELHAR, M. et al., 2017. – Martina Čelhar, Mate Parica, Mato Ilkić, Dario Vujević, A Bronze Age underwater site near the islet of Ričul in northern Dalmatia (Croatia), *Skyllis*, 17,1, Bubenreuth, 21–34.
- CIPOLLONI SAMPÒ, M., 1986. – Mirella Cipolloni Sampò, La tomba tre dell'acropoli di Toppo Daguzzo (Potenza): elementi per uno studio preliminare, *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, VIII, Napoli, 1–40.
- CIPOLLONI SAMPÒ, M., 1987. – Mirella Cipolloni Sampò, Manifestazioni funerarie e struttura sociale, *Scienze dell'Antichità*, 1, Roma, 55–119.
- COPAT, V., DANESI, M., 2017. – Valentina Copat, Michela Danesi, Il sito della Rocca di Oratino nel contesto del versante adriatico meridionale, *Preistoria e Protostoria della Puglia* (ur./ed.: F. Radina), Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Studi di Preistoria e Protostoria 4, Firenze, 1005–1009.
- CUPITÒ, M. et al., 2018. – Michele Cupitò, Giovanni Tasca, Maria Letizia Pulcini, Nicola Carrara, Damiano Lotto, Erika Gozzi, Cinzia Scaggion, Alessandro Canci, Ezio Valzolgher, Il «sepolcreto gentilizio» del castelliere di Monte Orcino/Vrčin-Scavi Battaglia-Tamaro 1925-1928. Rilettura del contesto archeologico e risultati del riesame bioarcheologico dei resti umani, *Preistoria e Protostoria del Caput Adriae* (ur./eds.: E. Borgna, P. Càssola Guida, S. Corazza), Studi di Preistoria e Protostoria 5, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze, 509–525.
- FERNÁNDEZ CASTRO, M. C., 1997. – Maria Cruz Fernández Castro, *La prehistoria de la península ibérica*, Critica, Barcelona.
- FURMANEK, V., KUJOVSKY, R., 2006. – Vaclav Furmanek, Rudolf Kujovsky, *Slovacchia crocevia delle civiltà europee*, Museo Nazionale Preistorico Etnografico “Luigi Pigorini”, Roma.

- GAUSS, W., SMETANA, R., 2010. – Walter Gauss, Rudolfine Smetana, Aegina Kolonna in the Middle Bronze Age, *Mesoelladika, Greek mainland in the Middle Bronze Age* (ur./eds.: A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright), Actes du colloque international organisé par l'Ecole française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars, 2006, Bulletin de Correspondance Hellénique, supplément 52, Ecole française d'Athènes, Athena, 165–174.
- HÄNSEL B., MIHOVILIĆ, K., TERŽAN, B., 2019 – Bernhard Hänsel, Kristina Mihovilić, Biba Teržan, Fortification Concepts of the Bronze Age Hillforts in Istria, *Bronze Age Fortresses in Europe* (ur./eds.: S. Hansen, R. Krause), Proceedings of the Second International LOEWE Conference, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 335, Bonn, 99–115.
- HÄNSEL. B., MIHOVILIĆ, K., TERŽAN, B., 2015. – Bernhard Hänsel, Kristina Mihovilić, Biba Teržan, *Monkodonja 1. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 1. Iskopavanje i nalazi građevina / Monkodonja 1. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 1. Die Grabung und der Baubefund*, Monografije i Katalozi 25, Arheološki muzej Istre, Pula.
- HELLMUTH KRAMBERGER, A., 2017. – Anja Hellmuth Kramberger, *Monkodonja 2. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 2. Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja / Monkodonja 2. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 2. Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja*, Monografije i katalozi 28, 1-2, Arheološki muzej Istre, Pula.
- MIHOVILIĆ, K., TERŽAN, B., 2020. – Kristina Mihovilić, Biba Teržan, Life in the fortified settlement Gradina Monkodonja: Towards an overview basing upon the small finds, *Monkodonja 3. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 3. Nalazi od metala, gline, kosti i kamena te ljudskih i životinjskih kostiju / Monkodonja 3. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 3. Die Funde aus Metall, Ton, Knochen und Stein sowie die menschlichen und tierischen Knochen* (ur./eds.: B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan), Monografije i katalozi 34, Arheološki Muzej Istre, Pula, 587–603.
- MIHOVILIĆ, K. et al., 2011. – Kristina Mihovilić, Bernhard Hänsel, Damir Matošević, Biba Teržan, Burial mounds of the Bronze Age at Mušego near Monkodonja. Results of the excavations 2006-2007, *Ancestral Landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium)* (ur./eds.: E. Borgna, S. Müller Celka), Proceedings of the International Conference (Udine, May 15th-18th 2008), Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon, 367–374.
- MUNTONI, I., 1998. – Italo Muntoni, Madonna del Petto, *Documenti dell'età del Bronzo. Ricerche lungo il versante adriatico pugliese* (ur./eds.: A. Cinquepalmi, F. Radina), Schena, Fasano, 57–67.
- PELON, O., 2010. – Olivier Pelon, Les tombes à fosse de Mycènes: rupture ou continuité?, *Mesoelladika, Greek mainland in the Middle Bronze Age* (ur./eds.: A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright), Actes du colloque international organisé par l'Ecole française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars, 2006, Bulletin de Correspondance Hellénique, supplément 52, Ecole française d'Athènes, Athena, 367–376.
- PERONI, R., BARBARO, B., VANZETTI, A., 2003. – Renato Peroni, Barbara Barbaro, Alessandro Vanzetti, I materiali del nuovo ipogeo di Trinitapoli, *Atti del 23° Convegno sulla Preistoria Protostoria e Storia della Daunia* (ur./ed.: A. Gravina), San Severo, 287–320.
- PETRONE, P., 1999. – Paolo Petrone, Osservazioni sui resti umani da contesti di abitato

- dell'età del Bronzo medio iniziale in Campania, *L'eruzione vesuviana delle pomici di Avellino e la facies di Palma Campania* (ur./ed.: C. Albore Livadie), Edipuglia, Bari, 331–340.
- PHIALON, L., 2010. – Laetitia Phialon, Funerary practices in central Greece from the Middle Helladic into the Early Mycenaean period, *Mesoelladika, Greek mainland in the Middle Bronze Age* (ur./eds.: A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright), Actes du colloque international organisé par l'Ecole française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars, 2006, Bulletin de Correspondance Hellénique, supplément 52, Ecole française d'Athènes, Athena, 397–402.
- RADIĆ ROSSI, I., KARAVANIĆ, I., BUTORAC, V., 2020 – Irena Radić Rossi, Ivor Karavanić, Valerija Butorac, Croatia: Submerged Prehistoric Sites in a Karstic Landscape, *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes* (ur./eds.: G. Bailey, N. Galanidou, H. Peeters, H. Jöns, M. Mennenga), Coastal Research Library, 35, Springer, 347–369.
- RECCHIA, G., 1993. – Giulia Recchia, Grotta Manaccora (Peschici), considerazioni sulla Grotticella funeraria e sull'area antistante (scavi Rellini-Baumgärtel), *Origini*, XVII, Roma, 317–401.
- RECCHIA, G., 1999. – Giulia Recchia, Rituale funerario e aspetti sociali a Grotta Manaccora e negli ipogei sepolcrali delle aree circostanti durante l'età del Bronzo, *Atti del 19° Convegno sulla Preistoria Protostoria e Storia della Daunia. Tavola Rotonda "Ipogei della Daunia: culti e riti funebri nella media età del Bronzo"* (ur./ed.: A. Gravina), San Severo, 21–50.
- RECCHIA, G., 2008. – Giulia Recchia, Antenati, "eroi", nemici. Sepulture e resti umani in alcuni abitati dell'età del Bronzo nell'Italia peninsulare, *Scienze dell'Antichità*, 14 (2007/2008), Roma, 83–121.
- RECCHIA, G., 2012. – Giulia Recchia, Sepulture e resti umani nelle varie fasi dell'abitato dell'età del Bronzo di Coppa Nevigata, *Coppa Nevigata e l'area umida alla foce del Candelaro* (A. Cazzella, M. Moscoloni, G. Recchia), Grenzi Editore, Foggia, 389–409.
- RECCHIA, G., CAZZELLA, A., 2019 – Giulia Recchia, Alberto Cazzella, Coppa Nevigata in the Wider Context of Bronze Age Fortified Settlements in South-eastern Italy and the Adriatic Area, *Bronze Age Fortresses in Europe* (ur./eds.: S. Hansen, R. Krause R.), Proceedings of the Second International LOEWE Conference, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 335, Bonn, 81–97.
- SCARANO, T., 2012. – Teodoro Scarano, *Roca I. Le fortificazioni della media età del Bronzo. Strutture, contesti, materiali*, Grenzi Editore, Foggia.
- TESSMANN, B., 2020. – Barbara Tessmann, Die anthropologischen Untersuchungen der menschlichen Überreste aus der frueh- bis mittelbronzezeitlichen Siedlung von Monkodonja, *Monkodonja 3. Istraživanje protourbanog naselja bronzanog doba Istre. Knjiga 3. Nalazi od metala, gline, kosti i kamena te ljudskih i životinjskih kostiju / Monkodonja 3. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 3. Die Funde aus Metall, Ton, Knochen und Stein sowie die menschlichen und tierischen Knochen* (ur./eds.: B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan), Monografije i katalozi 34, Arheološki Muzej Istre, Pula, 529–567.
- TUNZI SISTO, A. M., 1999. – Anna Maria Tunzi Sisto (ur./eds.), *Ipogei della Daunia*, Grenzi Editore, Foggia.
- TUNZI SISTO, A. M., LO ZUPONE, M., 2008. – Anna Maria Tunzi, Mariangela Lo Zupone, Il santuario dell'età del Bronzo di Trinitapoli, *Atti del 28° Convegno Nazionale sulla Preistoria Protostoria e Storia della Daunia* (ur./ed.: A. Gravina), San Severo, 187–210.
- VANZETTI, A., 2008. – Alessandro Vanzetti, Appunti per l'indagine sulle deposizioni umane

- in abitato durante la protostoria europea, *Scienze dell'Antichità*, 14, Roma, 745–769.
- VITASOVIĆ, A., 2000. – Anton Vitasović, Gradina, *Histria Archaeologica*, 31, Pula, 5–60.
- WENINGER, B., 2015. – Bernhard Weninger, Die Datierung der Siedlung von Monkodonja, *Monkodonja 1. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 1. Iskopavanje i nalazi građevina/ Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 1. Die Grabung und der Baubefund* (ur./eds.: B. Hänsel, B. Teržan, K. Mihovilić), Monografije i Katalozi 25, Arheološki Muzej Istre, Pula, 424–452.

STOČARSTVO I RITUAL NA GRADINI VRČEVO U BRONČANO I ŽELJEZNO DOBA

ANIMAL HUSBANDRY AND RITUAL AT VRČEVO HILLFORT IN THE BRONZE AND IRON AGES

MAJA GRGURIĆ SRZENTIC

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
mgrguric1@unizd.hr

UDK: 903.4(497.5Vrčevo)
636(497.5Vrčevo)“637/638“

DOI: 10.15291/archo.3584

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-02-11

KLJUČNE RIJEČI:

zooarheologija, brončano
doba, željezno doba,
istočni Jadran, gradinsko
naselje, stočarstvo, ritual

KEY WORDS:

zooarchaeology, Bronze
Age, Iron Age, eastern
Adriatic, hillfort settle-
ment, animal husbandry,
ritual

U radu su prikazani rezultati zooarheološke analize osteoloških ostataka domaćih i divljih životinja s gradine Vrčevo u Ravnim kotarima. Uzorci su prikupljeni prilikom arheoloških istraživanja 2012. godine, prilikom kojih je definirano više naseobinskih horizonata koji su potvrđeni nalazima podnica i vatrišta. Nalazi, kao i rezultati prvih radiokarbonskih analiza potvrdili su kontinuitet naselja od srednjega brončanog doba sve do kraja starijega i početka mlađega željeznog doba. Rezultati zooarheološke analize pokazali su da kroz oba razdoblja postoji kontinuitet u uzgoju stoke sitnog zuba (ovca i koza), dok je moguća promjena vidljiva u uzgoju goveda. Čini se da posebno mjesto u brončanodobnoj zajednici zauzima pas uz kojeg se veže ritualna praksa.

The paper presents the results of the zooarchaeological analysis of osteological remains of domestic and wild animals from Vrčevo hillfort in Ravni Kotari. The samples were collected in the 2012 archaeological excavations when several occupation layers were defined as evidenced by the finds of floors and hearths. The finds, as well as the results of the first radiocarbon analyses confirmed the continuity of the settlement from the Middle Bronze Age until the end of the Early Iron Age and the beginning of the Late Iron Age. The results of the zooarchaeological analysis indicated that both periods were characterized by continuity in sheep and goat breeding while possible change was evident in cattle breeding. It seems that dogs had special importance for the Bronze Age community as suggested by ritual practice.

UVOD

Lokalitet Vrčevo u središnjim Ravnim kotarima smjestio se na istoimenom brdu koje visinski dominira krajolikom. Riječ je o gradinskom naselju na 213 metara nadmorske visine s kojeg se pogled pruža sve do Dugog otoka, Velebita i Dinare, odnosno okolnih plodnih pašnjaka, polja i šuma (Sl. 1). Kao jedno od najvećih gradinskih naselja Liburnije Vrčevo

INTRODUCTION

The site of Vrčevo in central part of Ravni Kotari is located on the homonymous hill, dominating the landscape. It is a hillfort settlement at 213 meters above sea level, providing a view of the island of Dugi Otok, mountains Velebit and Dinara, and surrounding fertile pastures, fields and woods (Fig. 1). As one of the biggest hillfort settlements of Liburnia,

SLIKA 1. Prikaz položaja gradine Vrčevo sa širom okolicom (<http://www.google.com/earth>)

FIGURE 1 Position of Vrčevo hillfort with the wider surroundings (<http://www.google.com/earth>)

obuhvaća površinu od oko 7 ha, no sa za sada nejasnim rasterom bedema.¹ Premda je struka prepoznala Vrčevo kao važan prapovijesni lokalitet, prema brojnim površinskim nalazima gradina je u literaturi tretirana isključivo kao željeznodobno naselje.² Tek su sustavna arheološka istraživanja provedena 2012. godine, u sklopu projekta *Naselja i groblja na istočnom*

Vrčevo covers the area of 7 hectares, but the layout of the walls has not been fully defined as yet.¹ Although Vrčevo was recognized as an important prehistoric site, the hillfort was treated as an exclusively Iron Age site on the basis of numerous surface finds.² Only systematic archaeological excavation conducted in 2012 within the project *Settlements and graves*

¹ O interpretaciji pojedinih kamenih nasipa vidjeti M. ČELHAR, 2014b, 228.

² M. ČELHAR, 2014b, 226.

¹ On interpretation of certain stone embankments see M. ČELHAR, 2014b, 228.

² M. ČELHAR, 2014b, 226.

Jadranu u željezno doba, simbolički aspekti,³ pokazala da je riječ o mnogo dugotrajnijoj okupaciji gradine. Tom prigodom otvorena je probna sonda dimenzija 7 x 3 m na jednoj od dugih terasa, na sjevernom dijelu gradine. U kulturnom sloju debljine 2,30 m definirano je više naseobinskih horizonata koji su potvrđeni nalazima podnica i vatrišta.⁴ Nalazi, kao i rezultati prvih radiokarbonskih analiza potvrdili su kontinuitet naselja od srednjeg brončanog doba, kada je apsolutno kronološki datiran najniži sloj u sondi, pa sve do kraja starijeg i početka mlađeg željeznog doba. Time je Vrčvo postalo prvi lokalitet s potvrđenim kontinuitetom života iz tzv. protoliburnske u liburnsku fazu.⁵

MATERIJAL I METODE

Osteološki materijal domaćih i divljih životinja prezentiran u ovom radu izdvojen je iz intaktnih slojeva, odnosno cjelina kojima se mogla odrediti okvirna kronološka pripadnost.⁶ Slojevi interpretirani kao nasipavanje i niveliranje terena nisu uključeni u analizu. Ukupno je analizirano 3308 uzoraka životinjskih kostiju i zuba od kojih je 2960 (89,5 %) bilo anatomske i/ili taksonomske odredivosti.⁷ Pritom su u odredivi postotak uključeni i fragmenti kralježaka, rebara, lubanja i dijafiza dugih kostiju smješteni u kategorije prema veličini životinje. Te kategorije uključuju životinje veličine zeca do malog mesojeda (zec, lisica) te životinje veličine malog (ovca/koza, pas), srednjeg (svinja) i velikog ungulata (govedo, obični jelen). U neodredive fragmente svrstani su ulomci elemenata koje nije bilo

on the eastern Adriatic in the Iron Age, symbolic aspects,³ revealed that the hillfort was occupied for much longer. On that occasion a trial trench with dimensions of 7x3 m was opened on one of the long terraces in the northern part of the hillfort. In the cultural layer 2.30 m thick, several occupation layers have been defined as evidenced by the finds of floors and hearths.⁴ The finds, as well as the results of the first radiocarbon analyses confirmed the continuity of the settlement from the Middle Bronze Age which is the absolute chronological date of the lowest layer in the probe, until the end of the Early and beginning of the Late Iron Age. Thus Vrčvo became the first site with confirmed continuity of occupation from the so-called proto-Liburnian to the Liburnian phase.⁵

MATERIAL AND METHODS

Osteological material of domestic and wild animals presented in this paper was isolated from intact layers, that is units with determinable general chronological attribution.⁶ Layers interpreted as filling and leveling of the terrain have not been included in the analysis. A total of 3308 specimens of animal bones and teeth were analyzed of which 2960 (89.5 %) were determinable anatomically and/or taxonomically.⁷ The determinable percentage included fragments of vertebrae, ribs, skulls and diaphyses of long bones classified into categories in accordance with the animal size. These categories include animals of the rabbit to small carnivore (rabbit, fox) size and animals

³ Riječ je o arheološkim istraživanjima u sklopu spomenutog projekta pod vodstvom dr. sc. Sineve Kukoč, koja su trajala tijekom ožujka i travnja 2012. godine.

⁴ M. ČELHAR, 2014b, 229.

⁵ M. ČELHAR, 2014a, 226.

⁶ Među prikupljenim materijalom nisu utvrđeni ostatci ptica ili riba.

⁷ Takson može biti podvrsta, vrsta, rod, porodica ili viša taksonomska kategorija (R. L. LYMAN, 1994, 100).

³ Archaeological excavation conducted in March and April 2012, within the mentioned project led by dr. sc. Sineva Kukoč.

⁴ M. ČELHAR, 2014b, 229.

⁵ M. ČELHAR, 2014a, 226.

⁶ Remains of birds and fish were not found among the collected material.

⁷ Taxon can be subspecies, species, genus, family or higher taxonomic category (R. L. LYMAN, 1994, 100).

moguće odrediti anatomske ili ih svrstati u određenu kategoriju prema veličini životinje. Pri anatomsko-taksonomskoj analizi korištena je komparativna zbirka Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru te relevantna literatura.⁸ Dobni profili za domaće životinje izračunani su, gdje je to bilo moguće, prema očuvanim čeljustima sa zubima te prema fazi srastanja epifiza.⁹ Korištenje modernih uzoraka izbijanja i trošenja zubi ili srastanja epifiza upotrebljava se za interpretaciju istih procesa na prapovijesnim uzorcima. Iako se ovaj model usporedbe ne može smatrati potpuno ispravnim, s obzirom na to da se često moderne vrste domaćih životinja uzgajaju s ciljem čim bržeg sazrijevanja, neki autori tvrde da se vrijeme izbijanja zubi ipak može uzeti kao pouzdani pokazatelj okvirne dobi životinje.¹⁰ Srastanje epifiza rabi se samo za određivanje relativne dobi jedinke i vrlo je nepouzdan model određivanja dobi iz razloga što je nemoguće znati koje kosti pripadaju istoj jedinki. Tako npr. uzorci nesraslih kostiju koje za života jedinke srastaju relativno kasno mogu pripadati jedinki koja je uginula relativno mlada.¹¹ Jednom kada je završeno srastanje epifiza i prisutni su svi trajni zubi puno je teže odrediti je li riječ o mlađoj ili starijoj odrasloj jedinki. U tom slučaju jedna od metoda koja se upotrebljava jest određivanje istrošenosti zubi, pod pretpostavkom da se zubi troše od kada izađu te se nastavljaju trošiti tijekom čitavog života jedinke.¹² U ovom radu korištena je kombinacija svih navedenih metoda kako bi se korigirale eventualne pogreške u odredbi, a konačna dob jedinke iskazana je kao relativna vrijednost, modificirano po uzoru na odredbe Miracle i Pugsley.¹³ U ovom slučaju dobne kategorije životinja uključuju fetalne/

of the size of small (sheep/goat, dog), medium (pig) or big ungulate (cattle, common deer). Fragments of elements that could not be determined anatomically or classified into a certain category on the basis of animal size were included into indeterminable fragments. In the anatomical and taxonomical analysis we used the reference collection of the Department of Archaeology of the University of Zadar as well as the relevant reference works.⁸ Age profiles for domestic animals were calculated, when possible, on the basis of preserved jaw bones with teeth and stage of epiphyseal fusion.⁹ Modern patterns of tooth eruption and wear or epiphyseal fusion are used for interpretation of the identical processes on prehistoric samples. Although this model of comparison has certain shortcomings, since modern species of domestic animals are often raised with the aim of fast growing, some authors claim that the time of tooth eruption can be considered as a reliable indicator of the approximate age of an animal.¹⁰ Epiphyseal fusion is used only for determining the relative age of an individual and represents a very unreliable model of age determination because it is impossible to tell which bones belong to the same individual. For instance, samples of unfused bones that fuse relatively late in life, might belong to an individual that died relatively young.¹¹ Once epiphyseal fusion is completed and all permanent teeth are present, it is much more difficult to determine if it is a younger or older individual. In that case one of the methods used is tooth wear analysis, assuming that teeth are worn down from the moment of their eruption throughout lifetime of an individual.¹² Combination of all mentioned methods was used in this paper in order to correct possible

⁸ D. L. FRANCE, 2009; S. HILLSON, 2005; H. E. KÖNIG, H. G. LIEBICH, 2008; E. SCHMID, 1972; M. A. ZEDER, H. A. LAPHAM, 2010; M. A. ZEDER, S. E. PILAAR, 2010.

⁹ G. BULL, S. PAYNE, 1982; A. GRANT, 1982; S. PAYNE, 1973; I. A. SILVER, 1969.

¹⁰ A. MARCINIAK, 2014, 194.

¹¹ E. REITZ, E. WING, 2008, 194.

¹² E. REITZ, E. WING, 2008, 196.

¹³ P. T. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 268.

⁸ D. L. FRANCE, 2009; S. HILLSON, 2005; H. E. KÖNIG, H. G. LIEBICH, 2008; E. SCHMID, 1972; M. A. ZEDER, H. A. LAPHAM, 2010; M. A. ZEDER, S. E. PILAAR, 2010.

⁹ G. BULL, S. PAYNE, 1982; A. GRANT, 1982; S. PAYNE, 1973; I. A. SILVER, 1969.

¹⁰ A. MARCINIAK, 2014, 194.

¹¹ E. REITZ, E. WING, 2008, 194.

¹² E. REITZ, E. WING, 2008, 196.

neonatalne, mlade, mlade do odrasle i odrasle jedinke.

Sljedeće kvantitativne analize korištene su za prikaz zastupljenosti pojedinih taksonomskih kategorija. Najmanji broj odredivih uzoraka, u daljnjem tekstu NISP (*Number of Identified Specimens*), izračunan je uzimajući u obzir svaku pojedinačnu kost ili zub, odnosno njihov fragment, uključujući zube unutar čeljusti koji su brojeni pojedinačno.¹⁴ Korišten je za prikaz ukupnog broja odredivih uzoraka za pojedino razdoblje te za pojedine taksonne. Najmanji broj jedinki, u daljnjem tekstu MNI (*Minimum Number of Individuals*), izračunan je na temelju najčešćeg elementa određenog taksona, ovisno o učestalosti elementa unutar kostura, strani tijela, starosti životinje te pripadnosti stratigrafskoj jedinici. Bitno je napomenuti da je MNI samo analitički produkt te kao takav ne predstavlja stvaran broj jedinki. Na nalazištu je moglo biti prisutno više jedinki od navedenog broja ili samo njihovi dijelovi.¹⁵ Najmanji broj anatomskih elemenata, u daljnjem tekstu MNE (*Minimum Number of anatomical Elements*) odnosi se na izračun pojedinačnih cijelih kostiju ili zuba unutar kostura životinje.¹⁶ Za izračun je u obzir uzeto preklapanje zajedničkih obilježja kosti, orijentacija elementa te starost i veličina životinje.

Uzorci su pregledani makroskopski, s pomoću lupe, kako bi se utvrdila eventualna prisutnost ureza, odnosno tragova ljudskog djelovanja. Vrlo slaba očuvanost cjelovitih kostiju (ukupno 2,7 % od kojih na duge kosti otpadaju samo tri uzorka), nažalost, nije pružila mogućnost sakupljanja dovoljne količine biometrijskih podataka koji bi omogućili određbu veličine ili spola životinja.

mistakes in determination, and the final age of an individual was expressed as a relative value, modified after Miracle and Pugsley.¹³ In this case, age categories of the animals include fetal/neonatal, young, young to adult and adult individuals.

The following quantitative analyses were used to represent presence of certain taxonomic categories. Number of Identified Specimens (henceforth NISP) was calculated by taking into account every individual bone or tooth, that is their fragments, including the teeth in jaws that were counted individually.¹⁴ It was used to represent a total number of determinable specimens for a certain period and for individual taxa. Minimum Number of Individuals (henceforth MNI) was calculated on the basis of the most common element of a certain taxon, depending on the presence of the element within skeleton, body side, animal age and attribution to stratigraphic unit. It is worth mentioning that MNI is just an analytical product and as such it does not represent actual number of individuals. Many more individuals could have been present at the site, or only their parts.¹⁵ Minimum Number of anatomical Elements (henceforth MNE) refers to calculation of individual complete bones or teeth within animal skeleton.¹⁶ Overlapping of landmark features, element orientation and animal size were taken into account in the calculation.

The samples were examined macroscopically, using a magnifying glass, to determine possible presence of cut marks, that is traces of human agency. Unfortunately, very poor preservation of complete bones (total of 2.7% of which only 3 samples refer to long bones) did not offer a possibility to collect a sufficient amount of biometric data to enable the determination of the size or sex of animals.

¹⁴ R. L. LYMAN, 1994, 100; P. T. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 261.

¹⁵ E. REITZ, E. WING, 2008, 206.

¹⁶ R. L. LYMAN, 1994, 100.

¹³ P. T. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 268.

¹⁴ R. L. LYMAN, 1994, 100; P. T. MIRACLE, L. PUGSLEY, 2006, 261.

¹⁵ E. REITZ, E. WING, 2008, 206.

¹⁶ R. L. LYMAN, 1994, 100.

REZULTATI ANALIZE

Prema trenutačnim podacima dobivenima iz analize keramičkih nalaza te raspoloživim radiokarbonskim datumima osteološki materijal raspoređen je u dvije faze – brončanodobnu i željeznodobnu. Prema tome, izračunane su vrijednosti za ukupan broj odredivih uzoraka (NISP) te najmanji broj jedinki (MNI) za pojedino razdoblje (Tablica 1). 57 % ukupnog broja odredivih uzoraka otpada na 15 brončanodobnih slojeva povezanih s naseobinskim objektima, dok preostalih 43 % dolazi iz četiri željeznodobna sloja. Od tih četiriju slojeva tri su povezana s jednim objektom, dok posljednji, ujedno i najbogatiji, dolazi s prostora vanjskog dijela objekta, no nije jasno je li riječ o otpadu povezanom s kontekstom objekta. Tim slijedom ukupni materijal iz brončanodobnih slojeva uspoređivan je s materijalom iz željeznodobnih slojeva.

Za oba razdoblja na prvi pogled jasno je da među domaćim životinjama dominantan udio u uzorku (NISP) zauzimaju mali preživači, odnosno ovca (*Ovis aries*) i koza (*Capra hircus*). Međutim, promotrimo li detaljnije vrijednosti najmanjeg broja jedinki (MNI) za ovcu i kozu, vidljivo je da su vrijednosti za ovcu i govedo (*Bos taurus*) gotovo identične za brončanodobna razdoblja, dok je vrijednost za kozu četiri puta manja. Vrijednosti se za željeznodobne slojeve mijenjaju pa tako ovca čini duplo veći udio od koze, dok su vrijednosti za govedo identične onima za kozu. Među uzorcima ovce i koze u oba razdoblja dominantno mjesto zauzima ovca u broju odredivih uzoraka i u najmanjem broju jedinki, pa tako za brončanodobne slojeve ta vrijednost iznosi 81,8 % od ukupnog uzorka, a za željeznodobne slojeve 66,7 % u korist ovce. U daljnjem tekstu ovca i koza tretirat će se kao jedan takson – ovca/koza. Nadalje, u brončanodobnim slojevima prema broju jedinki brojčano slijede svinja (*Sus* sp.) i pas (*Canis familiaris*), dok se u željeznodobnim slojevima brojčano izdvaja još samo svinja. Za uzorke pripisane svinji, nažalost,

ANALYSIS RESULTS

On the basis of current data obtained from the analysis of pottery finds and available radiocarbon dates, osteological material was divided into two phases: Bronze Age and Iron Age. Accordingly values for the total number of identified specimens (NISP) and minimum number of individuals (MNI) were calculated for separate periods (Table 1). 57% of the total number of identified specimens refers to fifteen Bronze Age layers associated with dwelling structures, while the remaining 43% come from four Iron Age layers. Out of these four layers, three are related to one structure, while the last, at the same time also the richest, comes from the area of the southern side of the structure, but it is not clear if it is waste related to the structure context. In that order, the entire material from the Bronze Age layers was compared to the material from the Iron Age layers.

For both periods it is apparent at first sight that small ruminants, that is sheep (*Ovis aries*) and goat (*Capra hircus*) constitute the dominant part of the sample (NISP). However, if we pay more attention to values of the minimum number of individuals (MNI) for sheep and goat, it is evident that values for sheep and cattle (*Bos taurus*) are almost identical for the Bronze Age periods while the goat number is four times smaller. Values for the Iron Age layers change so that sheep is twice as numerous as goat, while cattle and goat values are identical. Sheep takes the dominant place in the samples of sheep and goat in both periods, both in NISP and MNI, so that this value is 81.8% of the total sample for the Bronze Age layers, and 66.7% for the Iron Age layers. Henceforth sheep and goat will be treated as one taxon – sheep/goat. In the Bronze Age layers, pig (*Sus* sp.) and dog (*Canis familiaris*) are following categories with regard to quantity, while only other species that could be counted in the Iron Age layers is pig. Unfortunately, it was impossible to determine if the pig spec-

TABLICA 1. Prikaz broja odredivih uzoraka (NISP) i minimalnog broja jedinki (MNI) prema taksonu, starosnoj dobi i veličini životinje, te razdoblju. Brojevi u zagradama nisu uključeni u ukupne zbrojeve stupaca, već predstavljaju samo ukupan zbroj za Ovis + Capra. Ukupan zbroj minimalnog broja jedinki (MNI) za ovcu i kozu (Ovis + Capra) u obzir uzima i kategorizaciju prema starosnoj dobi životinje zbog čega zbroj vrijednosti prividno ne odražava realnu vrijednost

TABLE 1 Number of Identified Specimens (NISP) and Minimum Number of Individuals (MNI) per taxon, age and size of the animal, and period. Numbers in parentheses are not included in the total sums of columns but they only represent the total sum for Ovis + Capra. The total sum of MNI for sheep and goat (Ovis + Capra) takes into account categorization according to age of the animal whereby the sum of values seemingly does not reflect real value

	Razdoblje / Period							
	Brončano doba / Bronze Age				Željezno doba / Iron Age			
Vrsta / Species	NISP	%	MNI	%	NISP	%	MNI	%
Ovis / Capra	(481)	-	(0)	-	(307)	-	(0)	-
Ovisaries	(74)	-	(18)	-	(101)	-	(14)	-
Capra hircus	(14)	-	(4)	-	(25)	-	(7)	-
Ovis + Capra	569	72,5	33	43,4	433	76,5	23	54,8
Bos taurus	125	15,9	19	25,0	85	15,0	7	16,7
Sus sp.	46	5,9	13	17,1	30	5,3	6	14,3
Equus sp.	-	-	-	-	1	0,2	1	2,4
Canis familiaris	42	5,3	9	11,8	1	0,2	1	2,4
Vulpes vulpes	-	-	-	-	1	0,2	1	2,4
Lepus sp.	3	0,4	2	2,6	3	0,5	1	2,4
Ukupno / Total	785	100	76	100	566	100	42	100
Kategorija prema veličini tijela / Category according to body size	785	46,5	-	-	566	44,5	-	-
zec / mali mesojed / rabbit / small carnivore	25	1,6	-	-	22	1,7	-	-
mali ungulat / small ungulate	622	36,8	-	-	421	33,1	-	-
srednji ungulat / medium ungulate	99	5,9	-	-	114	9,0	-	-
veliki ungulat / large ungulate	157	9,3	-	-	149	11,7	-	-
Ukupno odredivo / Total identified	1688	100,0	-	-	1272	100,0	-	-

nije bilo moguće utvrditi pripadnost domaćoj ili divljoj vrsti. Samo jedna kost zapešća ekvivalenta u željeznodobnom sloju potvrđuje prisutnost možda manjeg konja ili magarca (*Equus* sp.). Od divljih životinja u brončanodobnim slojevima prisutne su samo dvije jedinke zeca (*Lepus* sp.) i možda jedan obični jelen (*Cervus elaphus*), no riječ je o loše očuvanoj papčanoj kosti (*phalanx distalis*) pa je moguće da je riječ o mladom govedu. Sigurno potvrđeni ostatci jelena prisutni su u željeznodobnim slojevima i to dvije jedinke, za kojima slijede zec i lisica s po jednim primjerkom.

Najmanji broj anatomskih elemenata za ovcu/kozu izračunan je zasebno za svako raz-

imens belonged to domestic or wild species. Only one equine carpal bone from the Iron Age layers testifies to the possible presence of smaller horse or donkey (*Equus* sp.). Out of wild animals, in the Bronze Age layers only two rabbits were recorded (*Lepus* sp.) and possibly one red deer (*Cervus elaphus*), but it is a poorly preserved coffin bone (*phalanx distalis*) so it could also be young cattle. Deer remains were confirmed with certainty in the Iron Age layers with two individuals, followed by rabbit and fox with one specimen each.

Minimum number of anatomical elements for sheep/goat was calculated separately for each period and presented in Table 2. Ana-

TABLICA 2. Prikaz najmanjeg broja anatomskih elemenata za ovcu/kozu prema razdoblju
TABLE 2 Minimum number of anatomical elements for sheep/goat per period

Element / Element	Brončano doba / Bronze Age	Željezno doba / Iron Age
<i>cranium</i>	7	2
<i>maxilla</i>	3	2
<i>mandibula</i>	26	5
<i>scapula</i>	26	2
<i>humerus</i>	22	3
<i>radius</i>	39	10
<i>ulna</i>	7	6
<i>os coxa</i>	8	5
<i>os femoris</i>	13	1
<i>tibia</i>	29	4
<i>astragalus</i>	8	2
<i>calcaneus</i>	8	1
<i>metapodia</i>	44	15
<i>phalanges</i>	18	9

doblje i prikazan u Tablici 2. Anatomske elemente računani su kao cijele kosti pri čemu se u obzir uzimao prisutan udio pojedine kosti, orijentacija (lijeva ili desna strana), starost životinje te veličina kosti. Gornja i donja čeljust računane su kao dvije zasebne cjeline, lijeva i desna strana zajedno, s pripadajućim zubima, ako ih je bilo. Izolirani zubi nisu prikazani u tablici jer nije bilo moguće utvrditi pripadaju li pronađenim čeljustima ili su ispali za života životinje. Vrijednosti za željezno doba ne uključuju uzorke iz sloja koji se nalazio izvan stambenog objekta, dok su za brončano doba uključene vrijednosti iz svih slojeva pod pretpostavkom da su povezani sa stambenim objektima.

Rezultati analize dobnih profila za pojedine domaće vrste te njihova usporedba tijekom razdoblja prikazani su grafički (Sl. 2 i Sl. 3). Dobni profili iskazani su kao relativne vrijednosti izračunane prema srastanju epifiza te izbijanju i istrošenosti zuba.

Tragovi gorenja prisutni su na samo 2,7 % uzoraka, većinom na sitnim ulomcima kao posljedica naknadnog gorenja već fragmentirane kosti.

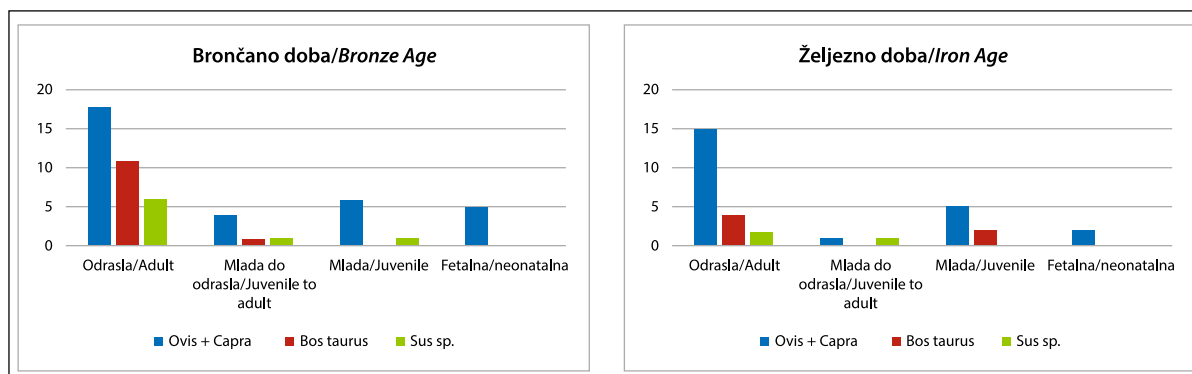
Makroskopskim pregledom tragovi ureza

tomical elements were counted as entire bones, taking account of extant portion of a certain bone, orientation (left or right side), animal age and bone size. Upper and lower jaw were counted as two separate units, left and right side together, with the belonging teeth, if there were any. Isolated teeth were not represented in the table since we could not determine if they belonged to recovered jaws or they fell out while the animal was still alive. Values for the Iron Age do not include samples from the layer that was located outside the dwelling structure, while values for all layers were included for the Bronze Age assuming they are related to dwelling structures.

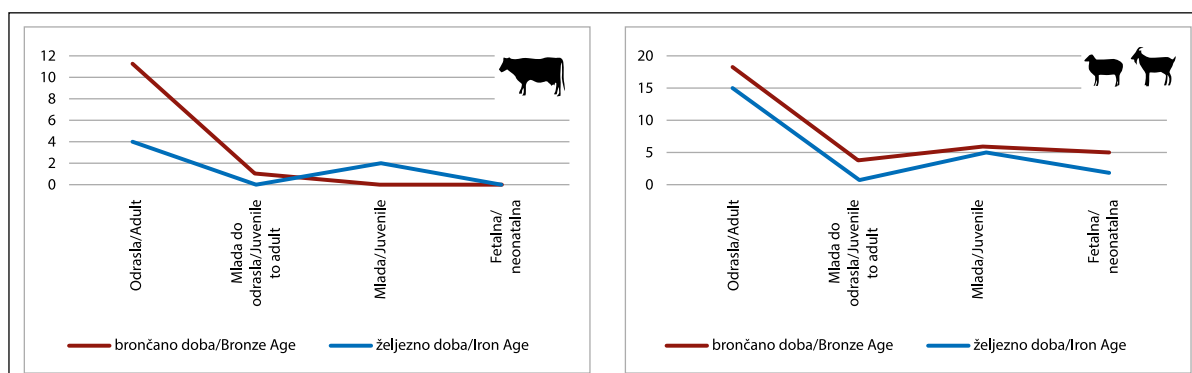
Results of the analysis of age profile for separate domestic species and their comparison through periods were given in graphical representations (Fig. 2 and Fig. 3). Age profiles were expressed as relative values calculated by epiphyseal fusion and teeth eruption and wear.

Traces of burning are present on only 2.7 % of samples, mostly on small fragments as a consequence of subsequent burning of already fragmented bone.

Macroscopic examination determined cut marks on only 4.6% of the total number of

SLIKA 2. Broj jedinki prema vrsti i starosnoj dobi za pojedino razdoblje
FIGURE 2 Number of individuals per species and age for separate periods

SLIKA 3. Usporedba dobnih profila za govedo i ovcu/kozu prema razdobljima
FIGURE 3 Comparison of age profiles for cattle and sheep/goat for separate periods

utvrđeni su na svega 4,6 % ukupnog broja uzoraka, od čega na divlje vrste otpada samo jedna nadlaktična kost lisice s tragovima sekundarnog mesarenja. Kod domaćih životinja vrlo malo tragova ureza (13,7 % od ukupnog uzorka s tragovima ureza) može se interpretirati kao posljedica deranja kože, dok većina upućuje na tragove komadanja trupla. Ukupan broj uzoraka s tragovima ureza podjednak je za oba razdoblja, no zanimljivo je da se makroskopskim pregledom ni u jednom slučaju sa sigurnošću nije moglo utvrditi korištenje teške metalne oštrice kojom se kost može rascijepiti.

RASPRAVA

Za oba razdoblja dobiveni podatci za ovcu/kozu, koji sugeriraju veći udio odraslih jedinki, (Sl. 3) na prvi pogled upućuju na primarni uzgoj životinja radi dobivanja vune. Međutim, od čitavog uzorka samo za četiri jedinke ovce

specimens, of which wild species are represented by only one humerus of fox with traces of secondary butchery. Few cut marks on domestic animals (13.7% of the total number with cut marks) can be interpreted as a consequence of skinning, while most suggest traces of dismembering the carcass. Total number of specimens with cut marks is roughly the same for both periods, but it is interesting that macroscopic examination did not reveal a single case of using heavy metal blade that can split the bone.

DISCUSSION

The data obtained for sheep/goat for both periods, suggesting bigger ratio of adult individuals (Fig. 3), indicate primary breeding for wool production. However, out of the total sample, age could be determined with certainty between 4 and 6 years for only four

mogla se sa sigurnošću utvrditi dob između četiri i šest godina što se ne uklapa u potpunosti u Payneov model proizvodnje vune.¹⁷ Ipak, i sam Payne spominje mogućnost klanja mlađih odraslih jedinki u trenutku kada kvaliteta vune počinje opadati, a i sam udio ovce naspram koze u obama razdobljima promatranog lokaliteta govori u prilog tezi mogućeg uzgoja radi vune.¹⁸ Proizvodnja vune ne isključuje mješovito gospodarenje pa relativno visoki udio jedinki mlađih od godinu dana može upućivati i na kombinirani primarni i sekundarni uzgoj radi mesa i mlijeka.¹⁹ U prilog tezi uzgoja, odnosno obrade i upotrebe vune upućuje i više primjeraka keramičkih pršljenova i koštanih igala pronađenih na lokalitetu.²⁰ Vrlo mlade jedinke neonatalne dobi zabilježene u obama razdobljima mogu biti pokazatelj prirodnog neonatalnog mortaliteta među stadom, no ne treba odbaciti mogućnost klanja janjadi (ili jaradi) radi dobivanja sirila za proizvodnju sira. Proizvodnja sira na ovim prostorima poznata je još iz razdoblja ranog neolitika.²¹ Najkvalitetnije sirilo dobiva se iz sirišta (*abomasum*) preživača, a takvo prirodno sirilo životinjskog porijekla u upotrebi je i danas u tradicionalnoj proizvodnji sira (npr. „Paški sir“, mišni sir). Kod janjadi, enzim kimozi izlučuje se u središnjem dijelu sirišta, a počinje se lučiti od 1. dana do 3. tjedna života životinje. Lučenje enzima proporcionalno je broju sisanja što znači da se kimozi najbolje proizvodi u sirištu isključivo sisajućih jedinki.²² Za usporedbu, kod teladi se visoki postotak enzima zadržava i do šest mjeseci starosti ako se tele prehranjuje na ispaši i sisa majčino mlijeko.²³ Osim navedenoga, dobni profili za ovcu/kozu pokazuju da je stado bilo prisutno u blizini naselja tijekom cijele godine.²⁴

Broj elemenata utvrđenih za ovcu/kozu u

individual sheep which does not correspond to Payne's model of wool production.¹⁷ However, Payne himself mentions the possibility of slaughtering younger adult sheep when wool quality starts to deteriorate, and the ratio of sheep in comparison to goat in both periods at the observed site supports the thesis of possible breeding for wool production¹⁸ which does not exclude mixed management model. Relatively high share of individuals younger than a year can suggest combined primary and secondary breeding for meat and milk.¹⁹ The thesis of breeding for wool is additionally supported by several examples of ceramic spindle whorls and bone pins recovered from the site.²⁰ Very young individuals of neonatal age recorded in both periods can be an indicator of natural neonatal mortality in the flock, but we should not exclude the possibility of slaughtering lambs (or goatlings) in order to get rennet for producing cheese. Cheese production in this region has been known from the Early Neolithic.²¹ The highest quality rennet is obtained from the abomasum of ruminants, and such natural rennet of animal origin is still used in the traditional cheese production (e.g. traditional types of cheese, „paški“, „mišni“). In lambs, enzyme chymosin is produced in the central part of the abomasum, production starting from the first day to the third week of the animal's life. Enzyme secretion is proportionate to the number of suckling bouts meaning that chymosin is produced only in abomasums of suckling sheep.²² As a comparison, high percentage of enzymes is retained in calves until the 6th month of age if a calf is fed on pasture and suckles mother's milk.²³ Furthermore, age profiles for sheep/goat indicate that the flock was near the settlement all year

¹⁷ S. PAYNE, 1973, 284.

¹⁸ S. PAYNE, 1973, 281.

¹⁹ S. PAYNE, 1973, 281.

²⁰ M. ČELHAR, 2014b, 231.

²¹ S. B. McCLURE et al., 2018.

²² F. OŠTARIĆ et al., 2015, 1.

²³ A. ANDRÉN, 2011, 575.

²⁴ H. J. GREENFIELD, E. R. ARNOLD, 2014, 344.

¹⁷ S. PAYNE, 1973, 284.

¹⁸ S. PAYNE, 1973, 281.

¹⁹ S. PAYNE, 1973, 281.

²⁰ M. ČELHAR, 2014b, 231.

²¹ S. B. McCLURE et al., 2018.

²² F. OŠTARIĆ et al., 2015, 1.

²³ A. ANDRÉN, 2011, 575.

SLIKA 4. Mandibula psa s tragovima ureza (foto: M. Grgurić)

FIGURE 4 Mandible of a dog with cut marks (photo by M. Grgurić)

željeznodobnim slojevima pokazuje uglavnom ujednačen omjer (Tablica 2), osim u slučaju palčane (*radius*) i bedrene kosti (*os femoris*) gdje su vrijednosti za palčanu kost, u odnosu na ostale elemente udvostručene, a bedrena je kost pronađena samo jedna. U brončanodobnim slojevima u nerazmjeru s ostalim elementima su kosti zdjelice (*ossa coxae*), lakatne (*ulna*), petne (*calcaneus*) i gležnjske (*astragalus*, *talus*) kosti te članci prstiju (*phalanges*), no ovdje treba podsjetiti da je riječ o ostatcima iz više naseobinskih horizonata. Vrijednosti za kosti lubanje izrazito su male, no one se mogu pripisati visokom stupnju fragmentiranosti. Ipak, nužno je istaknuti izraziti nerazmjer u brojevima palčanih i lakatnih kostiju u brončano doba koji bi se mogao objasniti odvajanjem lakatne kosti za izradu specijaliziranog oruđa.²⁵ Međutim,

round.²⁴

The number of elements determined for sheep/goat in the Iron Age layers mostly shows uniform ratio (Table 2), except in case of radius and femur (*os femoris*) where values for radius are twice as high in relation to the other elements, and there was only one femur. In the Bronze Age layers the following bones are in disproportion to the other elements: bones of pelvis (*ossa coxae*), elbow (*ulna*), heel (*calcaneus*), ankle (*astragalus*, *talus*) and finger bones (*phalanges*), but we need to keep in mind that these are the remains from several occupation layers. Values for skull bones are exceptionally small, but they can be ascribed to high level of fragmentation. However, it is necessary to emphasize disproportion in the numbers of radii and ulnae in the Bronze Age that could be explained by separating ulna for making specialized tools.²⁵ However, pre-

²⁵ Palčana i lakatna kost anatomske se nalaze usporedno jedna uz drugu pa se pri odvajanju udova očekuje njihova povezanost, odnosno barem podjednaki broj u konačnoj analizi arheološkog materijala ako on dolazi iz konteksta gdje se to očekuje, kao npr. iz zatvorenog objekta kakav je slučaj ovdje.

²⁴ H. J. GREENFIELD, E. R. ARNOLD, 2014, 344.

²⁵ Radius and ulna are parallel bones, one next to the other, so their connection is expected when extremities are separated, that is at least more or less equal number in the final analysis of the archaeological material if it comes from a

preliminarna analiza koštanih alatki s lokaliteta nije potvrdila tu tezu.²⁶ Uočljiva je i potpuna odsutnost sitnih kostiju distalnih dijelova nogu (*ossa carpi*, *ossa tarsi*), no vrlo je moguće da je u ovom slučaju riječ o propustu pri prikupljanju materijala s obzirom na to da je riječ o vrlo sitnim kostima koje neiskusno oko može zamijeniti sa sitnim kamenom kojeg na ovom lokalitetu ima u izobilju.²⁷ Još jedno od objašnjenja nerazmjera u broju koštanih elemenata može se tražiti u prostornoj distribuciji pojedinih elemenata, odnosno prostornom rasporedu naselja gdje se aktivnosti primarnog, sekundarnog i tercijarnog mesarenja odvijaju na različitim mjestima, no takva razmatranja morat će pričekati nastavak istraživanja i sakupljanje većeg broja koštanih uzoraka s drugih pozicija na lokalitetu.²⁸

Dok dobni profili za ovcu/kozu pokazuju da nema većih razlika u gospodarenju s prelaskom iz brončanog u željezno doba, rezultati za govedo upućuju na određene promjene (Sl. 2). Podatci za brončano doba pokazuju da je većina goveda zaklana u odrasloj dobi što može upućivati na primarno iskorištavanje starijih jedinki, kao izvora mesa, ili upotrebu goveda za vuču, oranje ili sl. Izbjegavanje klanja mladih jedinki uglavnom upućuje na tendenciju prema povećanju reproduktivnosti i dugotrajnoj stabilnosti stada.²⁹ U željezno doba vidljiv je pomak prema klanju mladih jedinki goveda što može upućivati na promjenu u ekonomiji, odnosno klanje teladi nakon prestanka sisanja, no zaključak se temelji na svega dvama uzorcima juvenilnih jedinki. Ovakve promjene mogu se interpretirati kao prelazak na iskorištavanje goveda radi mlijeka u kojem se slučaju

liminary analysis of bone tools from the site failed to corroborate this thesis.²⁶ One can also notice complete absence of tiny bones of the distal parts of legs (*ossa carpi*, *ossa tarsi*), but this could be explained by oversight while collecting finds since these are tiny bones that can be mistaken for small stones, numerous at this site.²⁷ Another explanation of disproportion in the number of bone elements could be spatial distribution of certain elements, that is spatial distribution of the settlement where activities of the primary, secondary and tertiary butchery happened in different places, but such considerations will have to wait until the excavation is resumed and bigger number of bone samples from other positions at the site are collected.²⁸

While age profile for sheep/goat indicate that there were no big differences in the management model at the transition from the Bronze to Iron Age, results for the cattle suggest certain changes (Fig. 2). Data for the Bronze Age indicate that most cattle were slaughtered in adult age which may indicate primary exploitation of older individuals, as a source of meat, or use of cattle for traction, ploughing etc. Avoiding slaughtering young individuals mostly points to a tendency to increase reproduction and long-term stability of the herd.²⁹ In the Iron Age there is a shift in slaughtering younger individuals of cattle which might suggest a change in economy, that is slaughtering calves after they stop suckling, but the conclusion is based on only two samples of juvenile individuals. Such changes can be interpreted as a shift to exploitation of cattle for milk when a calf is slaughtered to use full potential of a milk-

²⁶ Na podacima o koštanim alatima s lokaliteta Vrčevo zahvaljujem Seleni Vitezović.

²⁷ Utvrđeno osobnim uvidom na lokalitetu.

²⁸ Grubo komadanje trupla životinje na mjestima zglobova i hvatišta glavnih mišića radi dobivanja velikih komada mesa. Primarno mesarenje podrazumijeva klanje životinje te puštanje krvi i skidanje kože, dok tercijarno mesarenje uključuje obradu većih komada mesa u manje porcije podobne za pripremu hrane (K. SEETAH, 2006, 2).

²⁹ H. J. GREENFIELD, 2005, 22.

context such as closed structure as in this case.

²⁶ I would like to thank Selena Vitezović for the information about bone tools from the site of Vrčevo.

²⁷ Determined by personal autopsy of the site.

²⁸ Rough dismembering of the animal carcass at joints and main muscle attachments in order to get big pieces of meat. Primary butchery implies slaughtering the animal, bloodletting and skinning, while tertiary butchery includes processing of big pieces of meat into smaller portions suitable for food preparation (K. SEETAH, 2006, 2).

²⁹ H. J. GREENFIELD, 2005, 22.

tele ubija kako bi se iskoristio puni potencijal krave muzare. Međutim, bez obzira na to što u ovom slučaju na temelju malog broja uzoraka ne možemo pouzdano utvrditi promjenu u ekonomskom iskorištavanju goveda, nije naodmet napomenuti da je izučavanje primitivnih vrsta goveda pokazalo da krava prestaje davati mlijeko nakon što tele prestane sisati pa se mlijeko dijeli između teleta i čovjeka što rezultira relativno malom količinom raspoloživog mlijeka. Osim toga, kod primitivnih vrsta kalorična je vrijednost kravljeg mlijeka mala i varijabilna. Nije poznato kada su točno biološke odlike krave promijenjene, tako da se laktacija nastavlja i nakon što tele prestane sisati.³⁰

Broj jedinki svinje duplo je veći u brončano-dobnim slojevima i pokriva sve dobne skupine, za razliku od željeznodobnih slojeva gdje nalazimo samo odrasle jedinke, no, kao što je već naglašeno, nije poznato je li riječ o domaćim ili divljim primjercima pa daljnja diskusija nije moguća.

Jedna kost zapešća ekvida u željeznodobnom sloju potvrđuje prisutnost manjeg konja ili magarca (*Equus* sp.).

S obzirom na to da su podatci o doživljenoj dobi za sve domaće vrste vrlo skromni, a uzevši u obzir i mali sveukupni uzorak, sve navedene zaključke treba uzeti s oprezom do budućih istraživanja.

Rezultati analize tragova ureza pokazali su da su na kostima istraženog dijela gradine prisutni uobičajeni tragovi aktivnosti primarnog, sekundarnog i tercijarnog mesarenja, no s nejasnim prostornim rasporedom odvijanja određenih aktivnosti, a čini se i bez upotrebe težeg metalnog oruđa. Za usporedbu, na gradini Rat na Braču pojedini uzorci životinjskih kostiju iz željeznodobnih slojeva pokazuju moguće tragove cijepanja s pomoću upravo takve vrste oruđa.³¹ Je li riječ o već spomenutoj prostornoj distribuciji nalaza i specifičnom uzorku koje je u ovom slučaju nemoguće provjeriti ili

ing cow. However, although in this case on the basis of small number of specimens we cannot state with certainty that change in economic exploitation of cattle happened, it is worth mentioning that the study of primitive cattle breeds showed that a cow would stop giving milk as soon as a calf stopped suckling so that milk was divided between a calf and a man resulting in small amount of milk. Furthermore, in primitive breeds caloric value of cow milk is small and variable. We do not know when exactly the biological characteristics of cows were modified so that lactation continued after calves stopped suckling.³⁰

An equine carpal bone in the Iron Age layer testifies to presence of a smaller horse or donkey (*Equus* sp.).

The number of pig specimens is twice as high in the Bronze Age layers, covering all age groups, as opposed to the Iron Age layers where we find only adult individuals, but as already emphasized, we do not know if these were domestic or wild specimens preventing any further discussion.

Since the data about the age at death for all domestic species are very modest, and having in mind small overall sample, all mentioned conclusions should be taken with caution pending future research.

Cut mark analysis has shown that common traces of primary, secondary and tertiary butchery were present on the bones from the excavated part of the hillfort. Spatial distribution of certain activities remains unclear though. It seems that heavy metal tools were not used. As a comparison, on Rat hillfort on the island of Brač certain samples of animal bones from the Iron Age layers exhibit possible traces of splitting using exactly such type of tool.³¹ For now it is impossible to determine if it is previously mentioned spatial distribution of finds and specific sample that cannot be verified in this case, or a local butchery tra-

³⁰ H. J. GREENFIELD, 2005, 15.

³¹ J. S. GAASTRA et al., 2014, 15.

³⁰ H. J. GREENFIELD, 2005, 15.

³¹ J. S. GAASTRA et al., 2014, 15.

o lokalnoj tradiciji mesarenja koja ne uključuje teško metalno oruđe, za sada je nemoguće utvrditi. Tragovi deranja kože tipično se nalaze na donjim krajevima ekstremiteta i na lubanji, a u ovom slučaju potvrđeni su u podjednakom broju (po sedam jedinki za svaku vrstu) u oba razdoblja, na kostima ovce/koze i goveda te na jednom primjerku svinje.³² Ovakav tip tragova, pribrojimo li i ostale koštane elemente s tragovima ureza, jasan je pokazatelj primarnog i sekundarnog mesarenja domaćih životinja koji se odvijao na prostoru ovog lokaliteta.

Posebno mjesto među koštanim nalazima s Vrčeva zauzimaju ostatci psa. Ukupno 43 uzorka (NISP), od čega ih 42 otpada na brončanodobne slojeve, predstavljaju deset jedinki. Čak 37 uzoraka odnosi se na kosti glave i zube, od čega se izdvaja osam ulomaka donjih čeljusti (*mandibula*). Na šest uzoraka kostiju pasa pronađeni su tragovi ureza, a uključuju po jednu nadlaktičnu kost, kost zdjelice, kralježak i tri ulomka donjih čeljusti (Sl. 4). Spomenuti uzorci pripadaju ostacima pet jedinki, od kojih je jedna, sudeći prema veličini, vjerojatno bila štene. Riječ je o ulomku donje čeljusti bez zubi, porozne površine i manjih dimenzija u odnosu na ostale pronađene čeljusti. Tragovi na prvom vratnom kralješku (*atlas*) upućuju na dekapitaciju, a veliki udio kostiju glave može upućivati na ostavljanje glava pasa unutar objekata u kojima se boravilo, dok su tijela nošena na drugo mjesto. Jedna od donjih čeljusti tragove ureza ima s lingvalne, tj. unutarnje strane što sugerira da je tom psu izvađen jezik.³³ Ovakav obrazac prema kojem se biraju većinom odrasle jedinke, odrubljuje glava i ostavlja u određenom kontekstu naselja bez ostatka trupla upućuje na ritualni karakter. Ako izuzmemo mogućnost da su psi konzumirani radi nestašice drugog izvora mesa, što je malo vjerojatno jer ostatke pasa nalazimo od najranijih do najmlađih brončanodobnih slojeva, dakle tijekom više generacija nase-

dition that does not include heavy metal tools. Traces of skinning are usually found on lower ends of the extremities and on the skull, and in this case they were recorded in equal numbers (seven individuals for every species) in both periods, on the bone of sheep/goat and cattle and on one example of a pig.³² This type of traces, if we count in other bone elements with cut marks, is a clear indicator of primary and secondary butchery of domestic animals that happened in the area of this site.

Dog remains take a special place among bone finds from Vrčevo. A total of 43 specimens (NISP), 42 of which from the Bronze Age layers, represent ten individuals. As many as 37 samples refer to head bones and teeth, of which 8 fragments of lower jaws (*mandibula*). Cut marks were found on 6 dog bone samples, including humerus, pelvis bone, vertebra and three fragments of lower jaws (Fig. 4). Mentioned samples belong to the remains of five individuals, one of which was probably a puppy, judging from the size. It is a fragment of a toothless lower jaw, with porous surface and smaller dimensions in comparison to other recovered jaws. Traces on the first cervical vertebra (*atlas*) suggest decapitation, and big share of head bones may indicate that the dog heads were left in the dwelling structures while bodies were taken elsewhere. One of the jaws has cut marks on the inner (lingual) side suggesting that this dog's tongue was ripped out.³³ A pattern in which mostly adult individuals are selected, heads are cut off and left without the rest of the body in a certain settlement context suggests ritual practice. If we exclude the possibility that dogs were eaten in lack of other meat sources which is highly unlikely since dog remains are found from the earliest to the latest Bronze Age layers, meaning through several generations of occupation of this hillfort segment, then we can assume that a certain ritual was taking place. Ritual sacri-

³² K. SEETAH, 2018, 153.

³³ L. BINFORD, 1981, 109.

³² K. SEETAH, 2018, 153.

³³ L. BINFORD, 1981, 109.

ljavanja ovog dijela gradine, tada je moguće pretpostaviti ritual. Ritualno žrtvovanje psa, kao htoničkog elementa, nije neuobičajeno na prostoru Italije i Grčke u brončano doba, no u ovom slučaju pas se ne konzumira i odlaže se cjelovit.³⁴ Zanimljivu tezu o procesu inicijalizacije mladića u ratne skupine konzumiranjem mesa psa ili vuka donose Anthony i Brown koji su analizirali ostatke pasa iz brončanodobnog naselja Krasnosamarskoe Srubnaya kulture u Rusiji. Oni tvrde da je riječ o indoeuropskoj tradiciji koja se može potvrditi komparativnom indoeuropskom mitologijom pri čemu sudionici rituala konzumacijom psa (ili vuka) ulaze u liminalno stanje tipično za obred prijelaza, u ovom slučaju u čovjeka-psa (vuka).³⁵ U željeznodobnim slojevima pronađen je samo jedan očnjak psa. Ostatci pasa u brončano doba istočnog Jadrana nisu rijetkost. Kost pasu pronađene su u slojevima srednjeg i kasnog brončanog doba Vele peći u Veloj dragi u Istri, a jedna nadlaktična kost s tragovima mesarenja upućuje na komadanje trupla.³⁶ Kost pasu spominju se i među nalazima faune u Monkodonji, kao mogući izvor hrane, no u ovom slučaju nije izričito naglašeno jesu li prisutni tragovi ureza.³⁷ Zanimljivo je da su kosti pasa na gradini Rat na Braču pronađene u svim slojevima od ranog brončanog do željeznog doba, ali nedostaju među nalazima iz srednjeg brončanog doba.³⁸ S obzirom na vrlo mali broj pronađenih lovnih životinja među nalazima s Vrčeva, u ovom slučaju vjerojatno je riječ o pastirskim psima, odnosno psima čuvarima, a ne psima koji su se upotrebljavali kao spomoć u lovu.

Ostatke jelena iz željeznodobnih slojeva čine samo ulomci gornje i donje čeljusti, parožak te kosti zapešća i prstiju, odnosno ostatci glave i

fice of dog as a chthonic element is not uncommon in the territories of Italy and Greece in the Bronze Age, but in this case dogs were not consumed and their whole bodies were buried.³⁴ Anthony and Brown who analyzed dog remains from the Bronze Age settlement Krasnosamarskoe of the Srubnaya culture in Russia offered an interesting thesis about the male initiation process into war groups by eating dog or wolf meat. They claim that it was Indoeuropean tradition that can be corroborated by comparative Indoeuropean mythology whereby participants of the ritual consume a dog (or a wolf) to enter a liminal state typical of the rite of passage, in this case transition into a man-dog (wolf).³⁵ In the Iron Age layers only one dog canine was found. Dog remains dating to the Bronze Age are not rare on the eastern Adriatic coast. Dog bones were found in the Middle and Late Bronze Age layers in Vela Peć in Vela Draga in Istria, and one humerus with butchery marks suggests carcass dismembering.³⁶ Dog bones are also mentioned among faunal finds from Monkodonja, as a possible source of food, but in this case it has not been explicated if cut marks were noticed.³⁷ It is interesting that dog bones on Rat hillfort on the island of Brač were found in all layers from the Early Bronze Age to the Iron Age, but they are lacking among the Middle Bronze Age finds.³⁸ Considering a small number of game animals among the Vrčevo finds, in this case they were probably shepherd dogs, that is watchdogs, and not dogs used for hunting.

Deer remains from the Iron Age layers consist of fragments of upper and lower jaw, antler point and wrist and finger bones, that is the remains of head and distal parts of extremi-

³⁴ D. W. ANTHONY, D. R. BROWN, 2017, 146.

³⁵ D. W. ANTHONY, D. R. BROWN, 2017, 146.

³⁶ S. RADOVIĆ et al., 2008, 39. Naknadnom neobjavljenom revizijom nalaza dovedena je u pitanje točna taksonomska odredba spomenutog ulomka nadlaktične kosti pa ovaj ulomak treba ostaviti kao upitan.

³⁷ B. TOŠKAN, K. F. ACHINO, 2020, 516.

³⁸ J. S. GAASTRA et al., 2014, 16.

³⁴ D. W. ANTHONY, D. R. BROWN, 2017, 146.

³⁵ D. W. ANTHONY, D. R. BROWN, 2017, 146.

³⁶ S. RADOVIĆ et al., 2008, 39. Correct taxonomic determination of the mentioned fragment of humerus was questioned after a subsequent, unpublished revision of the finds so this fragment should be regarded accordingly.

³⁷ B. TOŠKAN, K. F. ACHINO, 2020, 516.

³⁸ J. S. GAASTRA et al., 2014, 16.

distalnih dijelova ekstremiteta što može upućivati na ostatke primarnog mesarenja pri čemu je životinja zaklana i oderana, a nakon toga je dio trupla namijenjen konzumaciji odnesen na drugo mjesto. Nažalost, ne postoje tragovi ureza koji bi potvrdili tu pretpostavku. Jedina kost divlje životinje s tragovima mesarenja je nadlaktična kost lisice s uezima na proksimalnom dijelu koja sugerira da je životinja komadana.

Fragmenti kostiju s jasnim tragovima gorenja u ovom slučaju otkrivaju samo da su pojedine kosti u nekom trenutku u prošlosti bile izložene djelovanju vatre te ne pružaju mogućnost rasprave o termičkoj obradi hrane.³⁹

Među analiziranim materijalom nisu pronađene kosti ptica ili glodavaca, a za vrijeme istraživanja pronađena je samo jedna kost ribe.⁴⁰ Nedostatak sitnih kostiju, kao što su i već spomenute sitne kosti distalnih dijelova nogu ovce/koze mogu se objasniti neprosijavanjem iskopane zemlje. Međutim, na pojedinim kostima primijećeni su tragovi gríženja distalnih krajeva od mesojeda (vjerojatno psa), no ni na jednoj kosti nisu utvrđeni tragovi zuba glodavaca. Moguće je da u ovom dijelu lokaliteta nije skladištena veća količina hrane koja bi ih privlačila, već su se glodavci zadržavali na drugom mjestu, no to i dalje ne pojašnjava nedostatak ptica ili većeg broja ribljih kostiju.

ZAKLJUČAK

Analiza osteoloških ostataka sisavaca s lokaliteta Vrčevo pokazala je da je u ovom gradinskom naselju i u brončano i u željezno doba ekonomski najisplativija životinja bila ovca. Rezultati upućuju na mješovito gospodarenje s naglaskom na proizvodnju vune, uz korištenje mesa i moguću proizvodnju mliječnih proizvoda. Dok dobni profili za ovcu i/ili kozu pokazuju da nema većih razlika u gospodarenju s prelaskom iz brončanog u željezno

ties which may indicate remains of primary butchery when an animal was slaughtered and skinned, and then part of the carcass intended for consumption was taken elsewhere. Unfortunately there are no cut marks that may confirm this hypothesis. The only bone of a wild animal with butchery marks is humerus of a fox with cut marks on the proximal part suggesting that the animal was dismembered.

Bone fragments with clear traces of burning in this case reveal only that certain bones were exposed to fire at some point in the past and do not offer a possibility of discussion of thermal processing of food.³⁹

Bones of birds or rodents have not been found in the analyzed material, and there was only one fish bone.⁴⁰ Since excavated soil was not sieved, this might explain lack of tiny bones, as the already mentioned small bones of distal parts of legs of sheep/goat. However, certain bones bear marks of carnivore (probably dog) bites on distal parts, but traces of rodent teeth were not discovered on any of the bones. It is possible that larger amount of food that might attract them was not stored in this part of the site, but this still does not explain the lack of birds or bigger amount of fish bones.

CONCLUSION

Analysis of osteological remains of the mammals from the site of Vrčevo has shown that sheep was the most cost-effective animal in this hillfort site in the Bronze and Iron Ages. The results indicate mixed management model focused on wool production, with the use of meat and possible production of dairy products. While age profile for sheep/goat indicates that there were no major differences in management at the transition from the Bronze to the Iron Age, the results for cattle might suggest certain changes that are reflected in higher percentage

³⁹ M. C. STINER et al., 1995, 234.

⁴⁰ M. ČELHAR, 2014b, 233.

³⁹ M. C. STINER et al. 1995, 234.

⁴⁰ M. ČELHAR, 2014b, 233.

doba, rezultati za govedo mogli bi upućivati na određene promjene koje se očituju u većem postotku smrtnosti vrlo mladih jedinki u željezno doba, ukoliko statistički uzorak prihvatimo kao relevantan. Izbjegavanje klanja mladih jedinki uglavnom upućuje na tendenciju prema povećanju reproduktivnosti i dugotrajnoj stabilnosti stada, a rezultati za brončano doba mogu se interpretirati kao iskorištavanje goveda, kao fizički snažne životinje, za nošenje ili vuču. U željezno doba moguće je da govedo postaje i izvor mlijeka. Jedna pronađena kost ekvida ne pruža prostor za daljnje interpretacije, no nije isključeno da je nova životinja koja se iskorištava za fizičke poslove ili transport u željezno doba magarac ili konj. Svinja je činila dio ishrane stanovnika Vrčeva u obama razdobljima, no premali uzorak elemenata koji bi pomogli u diferencijaciji između domaćih i divljih primjeraka onemogućio je donošenje daljnjih zaključaka. Ostatci psa u brončano-dobnim slojevima, s naglaskom na relativno veliki broj pronađenih ulomaka donjih čeljusti u odnosu na ostale kosti i tragove ureza na čeljustima i prvom vratnom kralješku, upućuju na ritualni karakter nalaza. Moguće je da je pas ponajprije služio kao ispomoć pri izvođenju stoke na ispašu te kao čuvar od grabežljivaca, no čini se da je njegova uloga proširena u sferu rituala. Ta uloga definitivno nestaje s prelaskom u željezno doba. Dobni profili za ovcu/kozu upućuju na stalnu prisutnost stada u blizini naselja što znači da su pašnjaci u okolici gradine bili dostatni za ispašu stoke. Lov na divlje životinje u brončano doba vrlo je rijedak i ograničen na zeca, dok se u željezno doba širi i na veće primjerke, poput lisice i jelena.

Nužno je naglasiti da je svaki pokušaj interpretacije ovdje predstavljenih arheoloških ostataka izveden na vrlo malom uzorku jedne mikrolokacije na gradini. Za odgovore na pitanja o ekonomiji zajednica koje su ovdje živjele nužna su daljnja istraživanja koja će dati veći broj uzoraka, a posljedično i kontekst specifičnih društvenih okolnosti unutar kojih su se odvijale aktivnosti na gradini.

of mortality of very young individuals in the Iron Age, if we acknowledge the relevance of the statistical sample. Avoiding slaughtering young individuals mostly points to a tendency to increase reproduction and long-term stability of the herd, and the results for the Bronze Age can be interpreted as exploitation of cattle as strong animals for carrying or towing. It is also possible that cattle became source of milk in the Iron Age. Only one equine bone prevents further interpretations, but it is possible that the new animal used as a beast of burden in the Iron Age was a donkey or a horse. Pig was a part of diet of the residents of Vrčvo in both periods, but too small sample of elements that might aid differentiation between domestic and wild specimens prevented making any further conclusions. Ritual character of the dog remains from the Bronze Age layers is suggested by relatively great number of recovered fragments of lower jaw in relation to other bones, cut marks on jaws and the first cervical vertebra. It is possible that dog was used to help putting livestock out to pasture or as a guardian animal against predators, but it seems his role grew to the ritual sphere. This role is definitely lost with the beginning of the Iron Age. Age profile for sheep/goat suggests constant presence of the flock near the settlement meaning that the nearby pastures were sufficient for feeding livestock. Wild animals were rarely hunted in the Bronze Age, with the exception of rabbits, while in the Iron Age bigger animals, such as foxes or deers, were hunted as well.

It is necessary to emphasize that every attempt of interpretation of the presented archaeological material was carried out on a very small sample from one microlocation on the hillfort. To answer the questions about the economy of communities that lived here, further research is necessary in order to obtain bigger number of specimens, and consequentially the context of specific social circumstances that were a framework of activities on the hillfort.

Translation: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- ANDRÉN, A., 2011. – Anders Andrén, Cheese: Rennets and Coagulants, *Encyclopedia of Dairy Sciences* (ur./eds.: J. Fuquay, P. Fox, P. McSweeney), Springer Publishers, New York, 574-578.
- ANTHONY, D. W., BROWN, D. R., 2017. – David W. Anthony, Dorcas R. Brown, The dogs of war: A Bronze Age initiation ritual in the Russian steppes, *Journal of Anthropological Archaeology*, 48, Amsterdam, 134–148.
- BINFORD, L. R., 1981. – Lewis R. Binford, *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, Academic Press, New York.
- BULL, G., PAYNE, S., 1982. – Gail Bull, Sebastian Payne, Tooth eruption and epiphyseal fusion in pigs and wild boar, *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites* (ur./eds.: B. Wilson, C. Grigson, S. Payne), British Archaeological Reports, British Series 109, Oxford, 55-77.
- ČELHAR, M., 2014a. – Martina Čelhar, *Naselja južne Liburnije u željezno doba*, doktorska disertacija / PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- ČELHAR, M., 2014b. – Martina Čelhar, Gradina Vrčevo – Gorica, *Diadora*, 26/27, Zadar, 225–240.
- FRANCE, D. L., 2009. – Diane L. France, *Human and nonhuman bone identification: A color atlas*, CRC Press, Boca Raton.
- GAASTRA, J. S. et al., 2014. – Jane S. Gaastera, Emanuela Cristiani, Vedran Barbarić, Stočarstvo i gradine na istočnom Jadranu u brončano i željezno doba: rezultati iskopavanja na gradini Rat 2007.-2010., *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107 (1), Split, 9-30.
- GRANT, A., 1982. – Annie Grant, The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates, *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites* (ur./eds.: B. Wilson, C. Grigson, S. Payne), British Archaeological Reports, British Series 109, Archaeopress, Oxford, 91–108.
- GREENFIELD, H. J., 2005. – Haskel J. Greenfield, A reconsideration of the secondary products revolution in southeastern Europe: on the origins and use of domestic animals for milk, wool and traction in the Central Balkans, *The Zooarchaeology of Fats, Oils, Milk and Dairying* (ur./eds.: J. Munville, A.K. Outram), Oxbow books, Oxford, 14–31.
- GREENFIELD, H. J., ARNOLD, E., 2014. – Haskel J. Greenfield, Elizabeth Arnold, Harvest profile and dental cementum analysis of domestic taxa from Late Neolithic and Middle Bronze Age Vinča-Belo Brdo: some thoughts on subsistence and seasonality, *Animal Secondary Products: Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East* (ur./ed.: H. J. Greenfield), Oxbow Press, Oxford, 335–352.
- HILLSON, S., 2005. – Simon Hillson, *Teeth*, Cambridge University Press, New York.
- KÖNIG, H. E., LIEBICH, H. G., 2008. – Horst Erich König, Hans-Georg Liebich, *Anatomija domaćih sisavaca*, Naklada Slap, Zagreb.
- LYMAN, R. L., 1994. – R. Lee Lyman, *Vertebrate Taphonomy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MARCINIAK, A., 2014. – Arkadiusz Marciniak, The secondary products revolution, mortality profiles, and practice of zooarchaeology, *Animal Secondary Products: Domestic Animal Exploitation in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East* (ur./ed.: H. J. Greenfield), Oxbow Press, Oxford, 186-205.
- McCLURE, S. B. et al., 2018. – Sarah B. McClure, Clayton Magill, Emil Podrug, Andrew, M. T. Moore, Thomas K. Harper, Brendan J. Culleton, Douglas J. Kennett, Katherine H. Freeman, Fatty acid specific $\delta^{13}\text{C}$ values reveal earliest Mediterranean cheese production 7,200 years ago, *PLOS One*, 13 (9), 1–15.

- MIRACLE, P. T., PUGSLEY, L., 2006. – Preston T. Miracle, Laura Pugsley, Vertebrate Faunal Remains from Pupičina Cave / Ostaci faune kralježnjaka iz Pupičine peći, *Prehistoric Herders of Northern Istria: The Archaeology of Pupičina Cave Vol. 1 / Pretpovijesni stočari sjeverne Istre: arheologija Pupičine peći, sv. 1* (ur./eds.: P. T. Miracle, S. Forenbaher), Monografije i katalozi 14, Arheološki muzej Istre, Pula, 259–399.
- OŠTARIĆ, F. et al., 2015. – Fabijan Oštarić, Neven Antunac, Zvonimir Prpić, Nataša Mikulec, Utjecaj sirila na kvalitetu paškog sira, *Mljekarstvo*, 65 (2), Zagreb, 101–110.
- PAYNE, S., 1973 – Sebastian Payne, Kill-Off patterns in sheep and goats: the mandibles from Aşvan Kale, *Anatolian Studies*, 23, Aşvan, 281–303.
- RADOVIĆ, S. et al., 2008. – Siniša Radović, Stašo Forenbaher, Dejana Brajković, Jadranka Mauch Lenardić, Vesna Malez, Use of caves in the mountains: a view from the sheepfold, *Man and mountains: palaeogeographical and archaeological perspectives* (ur./eds.: T. Kalicki, B. S. Szmoniewski), vol 17., Studies of the Institute of Geography, Kielce, 33–50.
- REITZ, E. J., WING E. S., 2008. – Elizabeth J. Reitz, Elizabeth S. Wing, *Zooarchaeology*, 2. izd. / 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHMID, E., 1972. – Elizabeth Schmid, *Atlas of Animal Bones: For Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, Elsevier Publishing Company, Amsterdam – London – New York.
- SEETAH, K., 2006. – Krish Seetah, *The importance of cut placement and implement signatures to butchery interpretations*, 10th Conference of the International Council for Archaeozoology, Essay Prize Submission, Mexico City, Mexico, 1–52.
- SEETAH, K., 2018. – Krish Seetah, *Humans, Animals, and the Craft of Slaughter in Archaeo-Historic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SILVER, I. A., 1969. – I. A. Silver, The Ageing of Domestic Animals, *Science in Archaeology* (ur./eds.: D. Brothwell, E. S. Higgs), Thames and Hudson, London, 283–302.
- STINER, M. C. et al. 1995. – Mary C. Stiner, Steven L. Kuhn, Stephen Weiner, Ofer Bar-Josef, Differential burning, recrystallization, and fragmentation of archaeological bone, *Journal of Archaeological Science*, 22, London, 223–237.
- TOŠKAN, B., ACHINO, K. F., 2020. – Borut Toškan, Katia F. Achino, Arheozoološka razmatranja društvene složenosti na brončanodobnom nalazištu Monkodonja, *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Nalazi od metala, gline, kosti i kamena te ljudskih i životinjskih kostiju* (ur./eds.: B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan), Monografije i katalozi 34, Knjiga 3, Arheološki muzej Istre, Pula, 476–516.
- ZEDER, M. A., LAPHAM, H. A., 2010. – Melinda A. Zeder, Heather A. Lapham, Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goats, Capra, *Journal of Archaeological Science*, 37, London, 2887–2905.
- ZEDER, M. A., PILAAR, S. E., 2010. – Melinda A. Zeder, Suzanne E. Pilaar, Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, Ovis, and goats, Capra, *Journal of Archaeological Science*, 37, London, 225–242.

PODVEDNO NALAZIŠTE SVETI JURAJ – LISAC I PROIZVODNJA SOLI KRAJEM BRONČANOG DOBA

SVETI JURAJ – LISAC UNDERWATER SITE AND SALT PRODUCTION AT THE END OF THE BRONZE AGE

PIO DOMINES PETER

Ante Starčevića 31
HR-53270 Senj
peter.pio@hotmail.com

MATE PARICA

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
mateparica@gmail.com

UDK: 902.034(495.7Sveti Juraj)“6377/6387“

DOI: 10.15291/archeo.3585

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2021-04-01

KLJUČNE RIJEČI:

*podvelebitsko primorje,
Lisac, briketadž, produk-
cija soli, maritimne kon-
strukcije, brončano doba,
starije željezno doba*

KEY WORDS:

*sub-Velebit coast, Lisac,
briquetage, salt produc-
tion, maritime construc-
tions, Bronze Age, Early
Iron Age*

*U vizuri mjesta Svetog Jurja smještenog u podvelebitskom primorju oko sedam kilo-
metara južno od Senja dominira manji otočić Lisac. Blizina kopna i relativno plitka
dubina tjesnaca privukla je pozornost istraživača i trasirala put pretpostavkama o po-
vezanosti otoka s kopnom tijekom prošlosti. U radu se predstavljaju rezultati pregleda
podmorja kojima je potvrđeno postojanje arheoloških potencijala. Lokalitet uključuje
tragove maritimnih konstrukcija u obliku komunikacijskog nasipa i umjetno stvore-
nog platoa, a analiza keramičke građe pokazuje da su se znatne prostorne aktivnosti
u maritimnom krajoliku Lisca vjerojatno dogodile tijekom kasnog brončanog doba. U
obradi prikupljenog materijala najveća pozornost pridana je nalazima briketadža. Pod
tim pojmom podrazumijeva se repertoar izrađevina od pečene zemlje – potpornih stu-
pića i recipijenata koji su služili u prapovijesnoj produkciji soli prisilnim isušivanjem
morske vode, a brojnost ulomaka takvih specifičnih predmeta na lokalitetu snažna
je potvrda ubikacije proizvodne lokacije. U kontekstu toga raspravlja se o karakteru
lokaliteta, korelaciji između prostornih karakteristika položaja te zahtjeva, potreba i
tehnoloških aspekata produkcije soli briketadžom, s osvrtom na implikacije koje je ta
djelatnost mogla imati unutar socioekonomskih okvira na mikroregionalnoj razini.*

*The seaward view from above Sveti Juraj, which is located on the Velebit coast, about
seven kilometres south of Senj, is dominated by the small island of Lisac. The proximity
of the mainland and relatively shallow depth of the strait have attracted the attention
of researchers and led to assumptions about the island's connection to the mainland
in the past. The paper presents the results of an underwater survey, which confirm the
existence of archaeological potential under. The site includes traces of maritime struc-
tures in the form of a communication embankment and an artificially created plateau.*

An analysis of ceramic artefacts suggests that significant spatial activities in the Lisac maritime landscape probably occurred during the Late Bronze Age. In processing the collected artefacts, the greatest attention was paid to briquetage finds. The term refers to a repertoire of products made of fired earth — supporting pillars and vessels — used in prehistoric salt production through forced seawater evaporation. The large quantity of fragments of these items strongly suggests a production site. In this context, the character of the site, the correlation between spatial characteristics of the location, as well as the requirements, needs and technological aspects of salt production through briquetage are discussed, with reference to the possible implications of this activity on contemporary social and economic frameworks at the microregional level.

UVOD

Naselje Sveti Juraj smješteno je na podvelebitskoj obali, oko sedam kilometara južno od Senja, na samom početku duge zaravni zvane Podgorje koja se uzduž velebitske primorske padine pruža prema jugu (Karta 1). Područje sjevernog Velebita obilježava slika surova i često teško prohodna krškog krajolika sa svojim klimatskim obilježjima i oskudnim prirodnim resursima. Takve specifične geomorfološke i klimatske karakteristike prostora, koje su tijekom prošlosti u velikoj mjeri oblikovali život ljudi i utjecali na dinamiku kulturnih procesa, nametnule su poseban izazov arheološkoj struci na koji donedavno nije bilo pravog odgovora. Izostanak većeg interesa arheologa odrazio se na slabo stanje istraženosti velebitskog prostora, a u takvu sliku uklapa se i Sveti Juraj, usprkos činjenici da je još od kraja 19. stoljeća u arheološkoj literaturi poznat po slučajnim nalazima predmeta iz kasnog brončanog doba, željeznog doba i rimskog razdoblja.¹ Skromno stanje istraženosti i nedostatak ozbiljnijih istraživačkih aktivnosti djelomično je premostio suvremeni znanstveni fokus usmjeren na intenzivno istraživanje krajolika. Spoznaje iz dosadašnjih objava pokazuju da je u mlađim prapovijesnim razdobljima došlo do prvog intenzivnijeg naseljavanja praćenog konkretnim intervencijama u prostoru u smislu formiranja niza gradina koje predstavljaju najreprezentativnije i najbrojnije prapovijesne strukture u krajoliku.² S druge strane, brojnost i karakter nalaza rimskog perioda omogućili

INTRODUCTION

The settlement of Sveti Juraj is located in the sub-Velebit littoral, about seven kilometres south of Senj, at the very beginning of a long plateau called Podgorje, which stretches south along the Velebit coastal slope (Map 1). The area of northern Velebit is marked by a rugged and often arduous karst landscape with characteristic climatic features and scarce natural resources. Such specific geomorphological and climatic characteristics of the area, which throughout the past have significantly shaped people's lives and influenced the dynamics of cultural processes, posed a particular challenge to the archaeological profession, to which until recently there was no real answer. Lack of interest among archaeologists has resulted in a poor state of research into the Velebit area, and Sveti Juraj fits into such a picture, despite the fact that in archaeological literature it has been known for accidental finds of artefacts from the Late Bronze Age, Iron Age and Roman period since the end of the 19th century.¹ The modest state of research and a lack of more serious investigative activities have recently been partially bridged by scientific focus on intensive landscape surveying. Findings from previous publications indicate that in late prehistoric periods the first intensive settlement occurred along with specific spatial interventions in the form of a series of hillforts that are the most representative and numerous prehistoric structures in the landscape.² On the other hand, the large quantity and the character of Roman pe-

¹ Za stanje poznavanja arheološke baštine Svetog Jurja usp. M. GLAVIČIĆ, 1996, 45-70; A. FABER, 2003, 629-647; A. FABER, 2013, 513-536; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2019, 118-136 i ondje navedenu literaturu. Uz druge slučajno pronađene prapovijesne predmete (T. TEŽAK-GREGL, 1984, 6-11) osobito se ističe nalaz brončanog noža sa zakrivljenom oštricom ukrašenom geometrijskim motivima na osnovi kojeg je, zajedno s nizom srodnih primjeraka koji se pojavljuju na liburnskom i japodskom prostoru u kasno brončano doba, Dunja Glogović izvodila skupinu noževa i po eponimnom lokalitetu ih odredila kao tip Sveti Juraj (D. GLOGOVIĆ, 1992, 23-27).

² V. GLAVAŠ, 2015, 70-142; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 119-120.

¹ On the archaeological heritage of Sveti Juraj, cf. M. GLAVIČIĆ, 1996, 45-70; A. FABER, 2003, 629-647; A. FABER, 2013, 513-536; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2019, 118-136 and the literature cited therein. Among other prehistoric chance finds (T. TEŽAK-GREGL, 1984, 6-11), particularly noteworthy is a bronze knife with a curved blade decorated with geometric motifs, on the basis of which, along with a series of related specimens appearing in Late Bronze Age Liburnian and Iapodian territories, Dunja Glogović classified a group of knives as the Sveti Juraj type, after the eponymous site (D. GLOGOVIĆ, 1992, 23-27).

² V. GLAVAŠ, 2015, 70-142; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 119-120.

su znatno veći iskorak u poznavanju prošlosti ovog prostora u antici. Istraživači su suglasni u mišljenju da se na mjesto Svetog Jurja može ubicirati rimsko naselje čije je ime *Lopsica* zabilježeno u povijesnim izvorima. Pretpostavlja se da je ono u procesu poleogeneze uslijed romanizacije ovih prostora nastavilo životni kontinuitet starijeg središta prapovijesne zajednice i nastavljajući iskorištavanje svih povoljnih preduvjeta prosperiteta – izvrsnog prometnog položaja podno velebitskog prijevoja Oltara preko kojeg prolazi prirodna komunikacija između priobalja i prostranog planinskog zaleđa i prekovlebitske unutrašnjosti, eksploatacije gospodarskih resursa, ponajprije šumskog bogatstva, te zaštićene luke, već u ranocarsko doba steklo municipalni status.³

PROSTORNI POLOŽAJ I PRETHODNI PODATCI O LOKALITETU

Današnje mjesto Sveti Juraj razvilo se oko zaštićene uvale pred kojom dominira manji otočić Lisac kojeg od kopna dijeli tjesnac širok oko 80 metara (Sl. 1). Otočić je srcolika oblika, dug je 185 metara i širine oko 150 metara, stjenovite je i dinamične vapnenačke morfologije sa stožastom glavicom koja se uzdiže na 30 metara nadmorske visine. Područje istraživanja ovog rada jest podmorje tjesnaca između otočića Lisca i kopna koji je u dosadašnjoj arheološkoj literaturi interpretiran na različite načine. Položaj u blizini obale i relativno mala dubina tjesnaca privukli su pozornost arheologa i poslužili kao smjernice koje su navele istraživače na pretpostavku da je Lisac nekoć bio povezan s kopnom. Tomu je djelomično pogodovala i usmena tradicija lokalnih stanovnika koja prenosi predaju o postojanju potonulog grada i prevlake između otočića i kopna „koja se za bistrih dana može vidjeti na dnu“.⁴

riod finds enabled a much greater advance in understanding the past of this area in Classical Antiquity. Researchers agree that a Roman settlement recorded in historical sources under the name of *Lopsica* was located in present-day Sveti Juraj. Presumably, in the process of poleogenesis due to the Romanisation of the area, *Lopsica* was the continuation of the previous centre of a prehistoric community, which kept on exploiting the many conditions favouring its prosperity: its excellent transport location at the foot of the Oltari pass enabling natural communication between the coast and the vast Velebit hinterland; the harnessing of economic, primarily forest, resources; and a protected port. Thus, the settlement had already acquired municipal status in the early imperial period.³

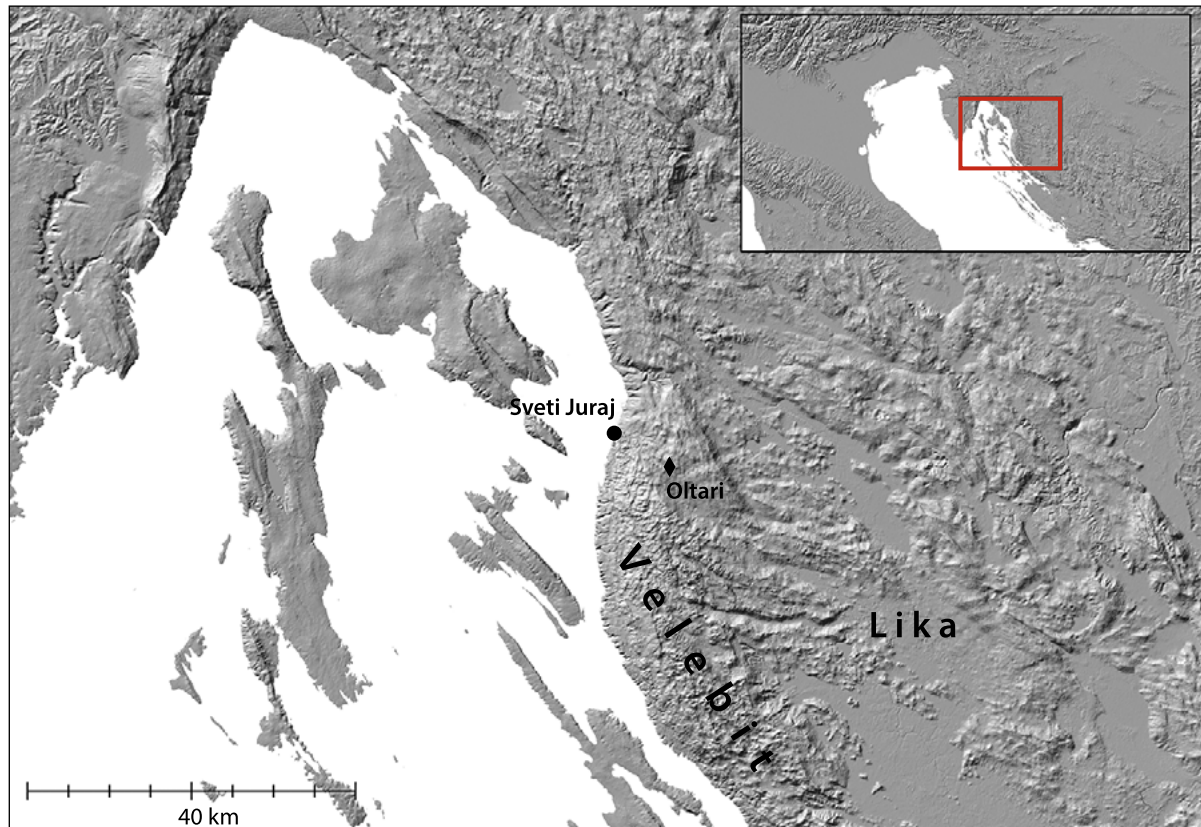
SPATIAL LOCATION AND PRELIMINARY DATA ON THE SITE

The present-day settlement of Sveti Juraj has developed around a sheltered bay opposite the small island of Lisac, which is separated from the mainland by a strait, approximately 80 metres wide (Fig. 1). The islet is heart-shaped, 185 metres long and about 150 metres wide, and has a rocky and dynamic limestone morphology with a truncated conical summit that rises to 30 metres above sea level. The area studied in this paper is the seabed of the strait between the Lisac islet and the mainland, which has been interpreted in different ways in archaeological literature. The location near the coast and the relatively shallow depth of the strait have attracted the attention of archaeologists and led researchers to assume that Lisac was once connected to the mainland. This was partly due to local oral tradition, which has handed down the legend of the existence of a sunken city and an isthmus between the little island and the

³ M. GLAVIČIĆ, 2013, 522.

⁴ A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; A. FABER, 2003, 631.

³ M. GLAVIČIĆ, 2013, 522.

KARTA 1. Geografski položaj Svetog Jurja u odnosu na planinski prijevoj Oltare i kontinentalno zaleđe (izradio P. Domines Peter)

MAP 1 The geographical location of Sveti Juraj in relation to the Oltari mountain pass and the continental hinterland (by P. Domines Peter)

U objavama koje razmatraju tu problematiku prevladalo je mišljenje da je umjetna prevlaka nastala u rimsko doba, prije svega kao dio operativne obale ili lukobrana koji je štitio luku rimske Lopsike od udara jugoistočnih vjetrova.⁵ Bazirajući svoja promišljanja na proučavanju promjena morske razine, S. Forenbaher iznosi mišljenje da je Lisac već za brončanog doba bio najvjerojatnije povezan s kopnom, a da se dio tjesnaca za željeznog doba i rimskog razdoblja vjerojatno nalazio neposredno iznad razine mora. Revizija starijih nalaza ti-

mainland, “seen at the bottom on clear days.”⁴ In publications dealing with this issue, the prevailing opinion was that the artificial isthmus was created in Roman times, primarily as part of an operational quay or breakwater that protected the port of Roman *Lopsica* from the impact of southeast winds.⁵ Basing his thinking on the study of sea level change, S. Forenbaher is of the opinion that Lisac was most probably connected to the mainland as early as in the

⁵ A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; M. ZANINOVIĆ, 1980, 191; M. GLAVIČIĆ, 2013, 522, bilj. 7; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2019, 129. Pri pregledu podmorja pod vodstvom Marija Jurišića 1985. u podmorju između otočića i obale utvrđeni su ostatci zidova za koje je pretpostavljeno da bi mogli biti ostatci antičkih lukobrana (A. FABER, 2003, 631, bilj. 3). U suradnji Gradskog muzeja Senj i Arheološkog muzeja u Zadru 1995. godine provedena su podvodna istraživanja u podmorju Svetog Jurja pod vodstvom Smiljana Gluščevića. Međutim, rezultati istraživanja dosad nisu objavljeni (M. GLAVIČIĆ, 1996, 47).

⁴ A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; A. FABER, 2003, 631.

⁵ A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; M. ZANINOVIĆ, 1980, 191; M. GLAVIČIĆ, 2013, 522, n. 7; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2019, 129. In a survey led by Mario Jurišić in 1985, the remains of walls were identified in the seabed between the islet and the coast, which were assumed to be the “remains of ancient breakwaters” (A. FABER, 2003, 631, n. 3). In cooperation with the City Museum of Senj and the Archaeological Museum in Zadar, in 1995, underwater research was conducted in the seabed of Sveti Juraj under the leadership of Smiljan Gluščević. However, the results of the research have not been published so far (M. GLAVIČIĆ, 1996, 47).

pičnih keramičkih „tronožaca“ iz podmorja otočića Lisca koji su prvotno tumačeni kao kulturni predmeti iznijela je izvanrednu potvrdu o postojanju prapovijesnog solarstva jer su trorogi stupići slijedom analogija određeni kao sastavni dijelovi briketaža za produkciju soli prisilnim isparavanjem. Uvažavajući tu spoznaju i mikrotopografska obilježja same lokacije, Forenbaher prvi razmišlja u smjeru pretpostavke da se na tom prostoru možda odvijala upravo takva vrsta aktivnosti.⁶ Ulomke keramičkih posuda i „tronošce“ u podmorju na istočnoj strani Lisca spominje i I. Mihajlović u rezultatima podmorskog rekognosciranja koje je provedeno 2012. godine.⁷ Dopunjujući dosadašnja promišljanja, ovaj rad predstavlja rezultate podmorskog arheološkog pregleda koji otvaraju novi pogled na nalaze i strukture u podmorju između otočića Lisca i kopna te omogućuju donošenje drukčijih pretpostavki o funkciji i kronološkom određenju lokaliteta.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prethodno iznesena problematika o karakteru i dataciji lokaliteta bila je poticaj za provedbu terenskih istraživanja. Pregled podmorja koji je obuhvatio područje tjesnaca između otočića Lisca i obale proveden je u srpnju 2019. godine, pri čemu su zamijećeni arheološki nalazi i strukture opisani, skicirani, fotografski dokumentirani i georeferencirani.⁸ K tomu, izuzeti su organski uzorci za ¹⁴C analizu, a prikupljen je pokretni materijal koji je nakon desalinizacije podvrgnut obradi u svrhu stjecanja uvida u vremensko određenje te intenzitet i karakter ljudskih aktivnosti na lokalitetu. Pri provedbi terenskog pregleda posebna je pozornost pridana praćenju promjena u izgledu i konfiguraciji morskog dna, a također je, osim podmorskog istraživanja, proveden obilazak

Bronze Age, and that during the Iron Age and the Roman period part of the strait was probably located just above sea level. A revision of older finds of typical ceramic “tripods” from the seabed off the Lisac islet, which were originally interpreted as cult objects, provided extraordinary confirmation of prehistoric salt making; hence, three-horned pillars were by analogy identified as components of briquetage for salt production by forced evaporation. Taking into account also the site’s microtopographic features, the first to assume salt making in the area was Forenbaher.⁶ Ceramic vessel fragments and “tripods” in the seabed on the eastern side of Lisac are also mentioned by I. Mihajlović in his paper on the results of underwater prospecting conducted in 2012.⁷ Complementing previous considerations, this paper presents the results of an underwater archaeological survey that opens a new view of the finds and structures in the seabed between the Lisac islet and the mainland, and permits different assumptions about the site’s function and chronological determination.

RESEARCH RESULTS

The previously presented problems regarding the character and dating of the site led to field surveys. In July 2019, a survey of the seabed was conducted that encompassed the area of the strait between the Lisac islet and the coastline, and the detected archaeological finds and structures were described, sketched, photographically documented and georeferenced.⁸ In addition, organic samples were isolated for ¹⁴C analysis, and movable material was collected, which after desalination was subject to analysis in order to gain insight into the chronology, as well as the intensity and character, of human activities at the site. During the field survey, special at-

⁶ S. FORENBAHER, 2013, 188–189.

⁷ I. MIHAJLOVIĆ, 2012, 559–562.

⁸ M. PARICA, 2019.

⁶ S. FORENBAHER, 2013, 188–189.

⁷ I. MIHAJLOVIĆ, 2012, 559–562.

⁸ M. PARICA, 2019.

SLIKA 1. Pogled iz zraka na današnje mjesto Sveti Juraj s otočićem Lisacem (foto: B. Kačan)

FIGURE 1 Aerial view of present-day Sveti Juraj with the Lisac islet (photo: B. Kačan)

pojasa obale i priobalja kao zone plime i oseke te profila obale, na kojoj abrazija često može otkriti arheološke nalaze.

Pregledom podmorja između otočića Lisca i obale potvrđeno je postojanje podvodnih arheoloških nalaza koji se odnose na maritimne konstrukcije i površinske ostatke materijalne kulture. Artificijelno formirane prapovijesne konstrukcije očituju se u obliku dviju formacija: komunikacijskog nasipa koji je izvorno povezivao otočić Lisac s kopnom te umjetno stvorenog platoa u podmorju sjeveroistočno od spojnog nasipa (Karta 2). Od okolnog pjeskovitog dna plato se izdvaja s manjim rubnim nasipom čiji je vrh na prosječnim 2,8 metara ispod današnje morske razine te se blago uzdiže prema obali otočića Lisca do dubine od 1,6 metara, na kojoj prelazi u geološku vapnenačku formaciju. Plato se prostire u dužini oko 50 metara od spojnog nasipa u pravcu sjeveroistoka, odnosno prema krajnjem istočnom rtu Lisca.

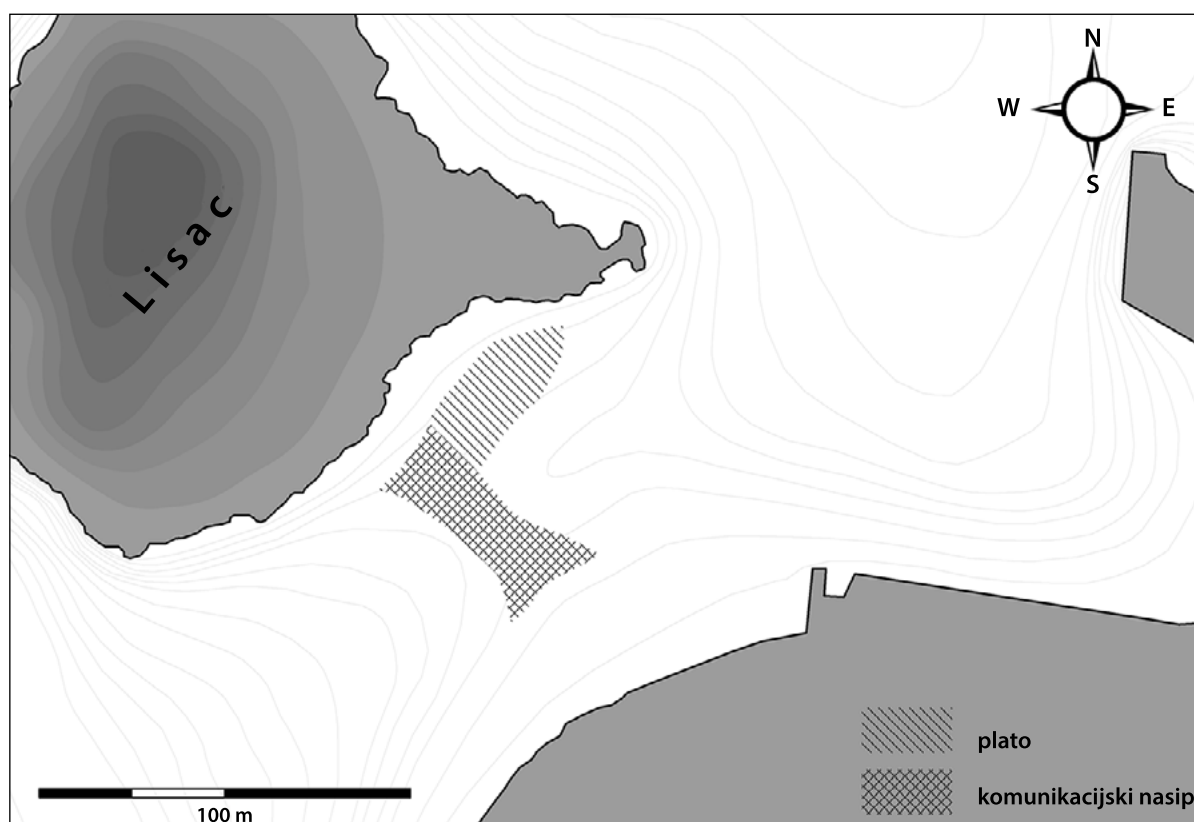
Druga dokumentirana struktura jest komu-

tention was paid to monitoring changes in the appearance and configuration of the seabed. Alongside underwater inspection, the coastline was surveyed and inspected in terms of the change of tides and of coastal profile, where abrasion often suggests archaeological finds.

A survey of the seabed between the Lisac islet and the coastline confirmed the existence of underwater archaeological finds related to maritime structures and surface remains of a material culture. Artificially formed prehistoric structures are manifest in the form of two formations: a communication embankment that originally connected the Lisac islet with the mainland and an artificially created plateau in the seabed northeast of the connecting embankment (Map 2). The plateau stands out from the surrounding sandy bottom with a small edge embankment whose peak is at an average of 2.8 metres below present-day sea level and rises slightly towards the coast of the Lisac islet to a depth of 1.6 metres, at which point it turns into a geological limestone formation.

SLIKA 2. Zračna fotografija otočica Lisca s naznačenim položajima komunikacijskog nasipa i platoa (foto: B. Kačan)
FIGURE 2 Aerial photograph of the Lisac islet with indicated positions of the communication embankment and plateau (photo: B. Kačan)

KARTA 2. Situacijski plan lokaliteta i dispozicija struktura (izradio: P. Domines Peter)
MAP 2 Situational plan of the site and the disposition of structures (by: P. Domines Peter)

SLIKA 3. Pogled na ostatke komunikacijskog nasipa (foto: P. Domines Peter)

FIGURE 3 View of the remains of the communication embankment (photo: P. Domines Peter)

nikacijski nasip koji je relativno razvučen na dnu (Sl. 2, Sl. 3). Iako uvučenost uvale današnjeg Svetog Jurja, potpomognuta položajem otočića Lisca, donekle pruža zaštitu od juga i bure, sam prostor tjesnaca otvoren je direktnim i otvorenim udarima južnog vjetrova i valova koji su dugotrajnim djelovanjem utjecali na izgled morskog dna. Stoga se također može pretpostaviti da su intenzivni maritimni procesi razvukli kamenu strukturu koja je u izvornom stanju možda bila i viša, dislocirali neke njezine kamene elemente, a vjerojatno i djelomično destruirali gornje slojeve kulturnog depozita. Vidljiva širina nasipa je oko 9 metara, a gledajući iz smjera obale Lisca, primjećuje se već na 2 metra dubine te postupno pada do dubine od 2,9 metara koliko iznosi na središnjem, najdubljem dijelu tjesnaca. Postupno uzdizanje nasipa slijedi približavanjem kopnu, no sam je kontakt s kopnenom obalom nejasan s obzirom na to da se na mjestu spoja nazire kameni nasip antičke strukture. Pregledom zračnih fotografija lokaliteta primijećen je i

The plateau stretches for about 50 metres from the connecting embankment in the direction of the northeast, that is towards the easternmost cape of Lisac.

The other documented structure is a communication embankment that is relatively wide at the bottom (Fig. 2, Fig. 3). Although the indentation of present-day Sveti Juraj Bay, aided by the position of the Lisac islet, provides some protection from the jugo and bora winds, the strait area itself is exposed to direct and open gusts of the south wind and waves that have had long-term effects on the seabed. Therefore, it can also be assumed that the stone structure, which in its original state may have been higher, has been widened due to intensive maritime processes, with some of its stone elements dislocated, and the upper layers of the cultural deposit probably partially destroyed. The visible width of the embankment is about 9 metres, and viewed from Lisac, it can be seen at a depth of 2 metres, while in the central, deepest part of the strait it

prekid na sredini komunikacijskog nasipa, na njegovu najdubljem segmentu. Kako ta pojava nije uočena na samom morskom dnu, postojanje prekida u nasipu zasad ostaje dvojbeno jer je upravo središnji dio najviše oštećen djelovanjem postdepozicijskih procesa.

U cjelini gledajući, lokalitet u podmorju otočića Lisca donekle je očuvan, premda morske struje i valovi postupno ispiru arheološki materijal prema središnjem, najdubljem dijeluorskog dna između Lisca i kopna – s jedne strane prapovijesni materijal koji se nalazi u podmorju na strani Lisca, dok s druge strane ispiru antički materijal iz podmorja na strani kopna. Rezultat toga jest velika količina izmiješanog prapovijesnog i antičkog arheološkog materijala na najdubljjoj zoniorskog dna između otoka i kopna. Ova površina pruža se od sredine komunikacijskog nasipa u pravcu sjeveroistoka, dužine je oko 50 metara, široka je oko 8 metara i nalazi se na dubini od 3 do 4 metra. Podmorje uz jugoistočnu stranu Lisca nema prisutnog rimskog materijala, već je zastupljen isključivo prapovijesni materijal.

Morsko dno u podmorju jugoistočne obale otoka Lisca ima nešto blaži pad od oko 20 do 25 stupnjeva, te je kao takvo pogodno za izvlačenje brodova ili za proširenje obale nasipanjem. Suprotna obala u podnožju brda Gradine nešto je strmijeg pada te su vidljive različite antičke strukture, od nasipa za proširivanje obale, do temelja pravokutnih objekata od velikih kamenih blokova u plićem moru s kojim je povezana koncentracija rimskodobnog materijala, većinom ulomaka amfora i građevinske keramike, tegula i imbreksa.

POKRETNi MATERIJAL

Na platou uz obalu otočića Lisca vidljiv je površinski sloj s obiljem prapovijesnih kulturnih ostataka među kojima je primijećen veliki broj fragmentiranih keramičkih „tronožaca“ i poluloptastih keramičkih recipijenata tankih stijenki, ulomaka keramike grublje fature de-

gradually falls to a depth of 2.9 metres. Closer to the mainland, the embankment gradually ascends, but the contact with the mainland shore is unclear, since the stone embankment of the antique structure can be seen at the junction. A review of aerial photographs of the site revealed a break in the middle of the communication embankment, at its deepest segment. As in the seabed no such phenomenon has been observed, for the time being, the existence of an interruption in the embankment remains doubtful, because the central part has been the most damaged as a result of post-deposition processes.

Generally, the submarine site of the Lisac islet has been somewhat preserved, despite sea currents and waves gradually washing away archaeological material towards the central, deepest part of the seabed between Lisac and the mainland — on the one hand prehistoric artefacts located seabed off Lisac, and on the other hand Roman antiquity artefacts from the seabed off the mainland. The result is a large amount of mixed prehistoric and Roman antiquity archaeological material in the deepest zone of the seabed between the islet and the mainland. This area extends from the middle of the communication embankment in a northeast direction, is about 50 metres long, about 8 metres wide, and is located at a depth of 3 to 4 metres. In the seabed along the south-eastern side of Lisac, no Roman artefacts have been recovered — only prehistoric material is represented.

The underwater area off the south-eastern coast of Lisac has a slightly gentler inclination of approximately 20 to 25 degrees, and as such is suitable for hauling out ships or for extending the shore with embankments. The opposite shore, at the foot of the Gradina hill, has a slightly steeper slope, and various ancient structures are visible, from embankments that served to extend the shore, to foundations of rectangular structures made of large stone blocks in the shallower sea, with a concentration of Roman material, mostly fragments of amphorae and ceramics used in building construction — tegulae

bljih stijenci te bioarheološki materijal. Prikupljena je određena količina dijagnostičkih ulomaka za daljnju obradu, a treba napomenuti da materijal isključivo potječe iz površinskog konteksta s obzirom na to da većina ulomaka ima zaobljene stijenske oko mjesta loma, dok procesi kalcifikacije morskih organizama koji su utjecali na vanjski izgled onemogućuju konkretnije razmatranje boje i fakture keramičkih nalaza.

Posebnu pozornost pri prospekcijskom području privukla je veća količina keramičkih „tronožaca“ koji su uglavnom koncentrirani s drugim prapovijesnim materijalom. Iako je primijećeno da je veliki broj tronožaca fragmentiran, izvorni oblik može se rekonstruirati na osnovi prikupljenih ulomaka koji se mogu podijeliti u dvije skupine: gornji dijelovi stupića koji se lagano šire i račvaju u tri približno jednaka roščića (T. I, 1–9; T. II, 1–6) te donji dijelovi koničnih krajeva koji su zadebljani i konkavno oblikovani (T. III, 1–6). Stupići su kružnog presjeka, rađeni od pečene zemlje s ponešto primjesa usitnjenog vapnenca, a njihova je površina grubo zaglađena i neukrašena. Dimenzije stupića većinom su ujednačene, a manje razlike postoje u veličini i obliku trorogih završetaka koji mogu biti veći ili manji, razgrnutiji ili zbijeniji. Ni jedan primjerak nije cjelovito sačuvan, no njihova visina morala je okvirno biti barem 15 centimetara, dok debljina u presjeku varira između 34 i 47 milimetara. Na uzorku iz Svetog Jurja ujednačenost mjera može upućivati na standardiziranost oblika i specijaliziranu proizvodnju, kako je to već zaključio S. Forenbaher.⁹

Ulomci keramičkih tronožaca već su otprije poznati kao slučajni nalazi iz podmorja otočića Lisca. Premda je u prvoj objavi tih predmeta A. Glavičić na osnovi specifičnog oblika i nedostatka pravih analogija pretpostavio da je riječ o kulturnim predmetima, u nedavno objavljenom radu Forenbaher je rasvijetlio njihovu stvarnu funkciju i utvrdio da je riječ o dijelo-

and imbrices.

MOVABLE ARTEFACTS

On the plateau along the coast of the Lisac islet, a surface layer is visible with an abundance of prehistoric cultural remains, among which a large number of fragmented ceramic “tripods” and thin-walled hemispherical ceramic containers, sherds of pottery of a coarser texture and with thicker walls, as well as bioarchaeological material have been observed. A limited quantity of diagnostic fragments was collected for further processing, and it should be noted that the material originates exclusively from the surface context, given that most fragments have rounded walls around their fracture sites, while the calcification processes of marine organisms that have affected their appearance preclude a more specific analysis of ceramic finds.

During prospecting of the area, a larger quantity of ceramic “tripods”, mostly concentrated with other prehistoric material, attracted particular attention. Although a large number of tripods are fragmented, the original shape can be reconstructed on the basis of collected fragments that can be classified in two groups: the upper parts of pillars, slightly widening and branching into three approximately equal horns (T. I, 1-9; T. II, 1-6), and the lower parts with conical ends that are thickened and concavely shaped (T. III, 1-6). The pillars are circular in cross-section, they are made of fired earth with some admixture of crushed limestone, and their surface is crudely smoothed and undecorated. The dimensions of the columns are mostly uniform, with minor differences in the size and shape of the three-horned ends, which may be larger or smaller, more expanded or denser. Not a single specimen has been completely preserved, but their height must have been at least 15 centimetres or so, while the thickness of their cross-section varied between 34 and 47 millimetres. The Sveti Juraj specimens’ uniformity of measures may indicate the standardisation of forms and specialised pro-

⁹ S. FORENBAHER, 2013, 182.

vima posebno konstruiranih peći za proizvodnju soli.¹⁰ Na takav zaključak upućuje njihov karakterističan oblik, dimenzije i način izrade. Tronošci su dokumentirani i na drugim podvelebitskim lokalitetima gdje se pojavljuju u podmorskom (Sveti Juraj, Karlobag) i kopnom (gradinskom) kontekstu (Prizna – Gradina, Silna Gomila), u cjelini gledajući dijele zajedničke karakteristike (Karta 3) i mogu se prihvatiti kao potvrda proizvodnje soli na tim lokacijama.¹¹ Iako su općenito rijedak fenomen na istočnoj obali Jadrana, u velikoj količini javljaju se na prapovijesnim nalazištima od srednje do zapadne Europe te se najčešće prihvaćaju kao glavni dokaz postojanja proizvodnje soli prisilnim isparavanjem slane otopine pomoću briketaza.¹² Evolucija briketaza od najjednostavnijih jednostrojnih do složenih formi odrazila se i na datiranje pojedinih dijelova koji pokazuju dijakronijsku različitost. U drugim slučajevima, teško ih je datirati bez popratnih osjetljivijih nalaza ili apsolutnih datuma.¹³ Za datiranje velebitskih primjeraka važan je podatak da je najranija pojava karakterističnih trorogih potpornih stupića povezana s drugom polovicom 2. tisućljeća pr. Kr., a jedni od najstarijih trorogih stupića potječu s nalazišta Brean Downa u jugozapadnoj Engleskoj, iz slojeva datiranih u period od ranog

duction, as already concluded by S. Forenbahe.⁹

Fragments of ceramic tripods had already been noted as chance finds from the seabed of the Lisac islet. Although in the first publication of these artefacts, A. Glavičić assumed that they were cult objects, on the basis of their specific shape and a lack of real analogies, in a recently published paper, Forenbahe shed light on their real function, identifying them as parts of specially designed salt production kilns.¹⁰ Such a conclusion is suggested by their characteristic shape, dimensions and method of construction. Tripods have also been documented in other sub-Velebit sites where they appear in both submarine (Sveti Juraj, Karlobag) and terrestrial (hillfort) contexts (Prizna – Gradina, Silna Gomila). On the whole, they share common characteristics (Map 3) and can be accepted as a confirmation of salt production at these sites.¹¹ Although they are a relatively rare phenomenon on the eastern Adriatic coast, they occur in large quantities in prehistoric sites from Central to Western Europe, and are most often accepted as the main evidence of salt production by forced evaporation of brine through briquetage.¹² The evolution of briquetage from the simplest one-part to complex forms has also been reflected in the dating of individual parts that show di-

¹⁰ S. FORENBAHER, 2013, 179–194.

¹¹ S. FORENBAHER, 2013, 180; I. MIHAJLOVIĆ, 2014, 461–462. Dosad nepoznati lokalitet s nalazima briketaza koji se nalazi uz obalu ispod napuštene benzinske crpke nedaleko od Karlobaga otkriven je pri sustavnom podmorskom rekognosciranju Ličko-senjske županije koje je provodio Odjel za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda. Probno sondiranje iznijelo je nalaze koji variraju od sitne amorfnе keramike, keramičkih tronožaca te ulomaka većih posuda debljih stijenki. Na osnovi analogija lokalitet je datiran u kasno brončano doba. Uz nalaze u podmorju, tada je zamijećen i sloj keramike u profilu obale (I. MIHAJLOVIĆ, 2014, 461–462). Nažalost, treba reći da daljnja iskopavanja na kopnu nisu poduzeta i time je, čini se, propuštena izvanredna prilika da se lokalitet detaljnije istraži jer zadnjim obilaskom tog položaja 2019. godine primijećena je devastacija lokaliteta probijanjem puta za gradnju obalne šetnice.

¹² A. HARDING, 2000, 249–254. Za više o prapovijesnoj produkciji soli vidi L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 558–566; A. HARDING, 2013; A. HARDING, 2014.

¹³ A. HARDING, 2000, 251.

⁹ S. FORENBAHER, 2013, 182.

¹⁰ S. FORENBAHER, 2013, 179–194.

¹¹ S. FORENBAHER, 2013, 180; I. MIHAJLOVIĆ, 2014, 461–462. A hitherto unknown site with briquetage finds, located along the coast beneath an abandoned filling station near Karlobag, was discovered during systematic underwater prospecting conducted in the Lika-Senj County by the Department of Underwater Archaeology of the Croatian Restoration Institute. In trial-trenching, finds ranging from tiny amorphous pottery, ceramic tripods, and fragments of larger, thick-walled vessels were recovered. Based on analogies, the site is dated to the Late Bronze Age. In addition to underwater finds, a pottery layer was also observed in the coast profile (I. MIHAJLOVIĆ, 2014, 461–462). Unfortunately, no further excavations on the mainland have been undertaken and thus, seemingly, an extraordinary opportunity to explore the site in more detail has been missed, given that in the last survey of the site in 2019, the devastation of the site was noted, due to excavation for a road to construct a coastal promenade.

¹² A. HARDING, 2000, 249–254. For more on prehistoric salt production see L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 558–566; A. HARDING, 2013; A. HARDING, 2014.

do kasnog brončanog doba, u kojima je pronađena znatna količina briketaža koja se sastojala od pijedestala i posuda za isparavanje.¹⁴ Također, veliki broj takvih trorogih stupića pronađen je u kontinentalnom dijelu Europe i datira u željezno doba. Vrlo bliske analogije velebitskim primjercima jesu nalazi briketaža s više lokaliteta u porječju rijeke Saale u njemačkoj saveznoj državi Sachsen-Anhaltu koji pripadaju starijem željeznom dobu.¹⁵ Uz nalaze iz podvelebitskog primorja, na jadranskom području briketaž je poznat s gradine Elleri u tršćanskom Krasu gdje su među materijalom iz starih i nesustavnih iskopavanja, uz posude za isparavanje, prepoznati i ulomci trorogih stupića.¹⁶ Njihova je forma u potpunosti prilagođena funkciji jer je proširena konična baza stupića omogućavala slobodno stajanje, dok se trorogi završetak ili oblik „ribljeg repa“ pokazao kao najekonomičnije rješenje jer minimizira područje dodira i omogućuje veću površinu posude koja se zagrijava. S druge strane, dvodijelni repertoar omogućavao je da se jedan stupić iskoristi kao potporanj više posuda u nekoliko navrata pečenja, a tako je moguće i objasniti njihov kvantitativni zaostatak za brojnošću ulomaka kalupa na lokalitetima.¹⁷ Kalupi su rađeni za jednokratnu upotrebu za razliku od stupića koji su se mogli višestruko upotrebljavati, odnosno dok zbog konstantnog grijanja ne bi došlo do njihova puknuća i odbacivanja. Kao utilitarni predmeti kratkog vijeka trajanja, ni kalupi ni potporni stupići nisu se ukrašavali.¹⁸

Pregledom podmorja u površinskom sloju na prostoru platoa također je primijećena enormna količina visoko fragmentiranih ulomaka koji na nekim dijelovima gotovo u

achronic diversity. In other cases, they are difficult to date without the accompanying more sensitive finds or absolute dates.¹³ For the dating of Velebit specimens, it is important to note that the earliest appearance of characteristic three-horned supporting pillars is dated to the second half of the 2nd millennium BC, and some of the oldest three-horned pillars originate from the Brean Down site in southwest England, from strata dating from the Early to Late Bronze Age, in which a significant amount of briquetage was found, consisting of pedestals and evaporation vessels.¹⁴ In addition, large quantities of such three-horned pillars have been found in continental Europe and dated to the Iron Age. Very close analogies to the Velebit specimens are briquetage finds from several sites in the Saale river basin in the German state of Saxony-Anhalt, belonging to the Early Iron Age.¹⁵ In addition to finds from the sub-Velebit coast, briquetage in the Adriatic area is known from the Elleri hillfort in the Trieste Karst, where, along with evaporation vessels, fragments of three-horned pillars have been identified among artefacts from old and unsystematic excavations.¹⁶ Their shape is fully adapted to their function because the extended conical base of the pillars allowed them to stand freely, while the three-horned or fish-tailed end proved to be the most economical solution, because it minimised the contact area and allowed a larger surface of the vessel to be heated. On the other hand, the two-part repertoire made it possible to use one pillar as a support for several vessels in several firings, which explains the fact that the quantity of recovered pillar fragments was smaller than that of mould fragments.¹⁷ Moulds were made for single use, unlike pillars that could be used multiple times,

¹⁴ M. BELL, 1990, 165–173.

¹⁵ K. SIMON, 1988, 6, sl. 2, sl. 3; A. HARDING, 2000, 250; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 7, T. 17: 2; S. FORENBAHER, 2013, 189. Za druge analogije vidi S. FORENBAHER, 2013, 190, Sl. 5.

¹⁶ P. CASSOLA GUIDA, E. MONTAGNARI KOKELJ, 2006, 330; E. MONTAGNARI KOKELJ, 2007, 177.

¹⁷ P. M. BARFORD, 1995, 164.

¹⁸ S. FORENBAHER, 2013, 186.

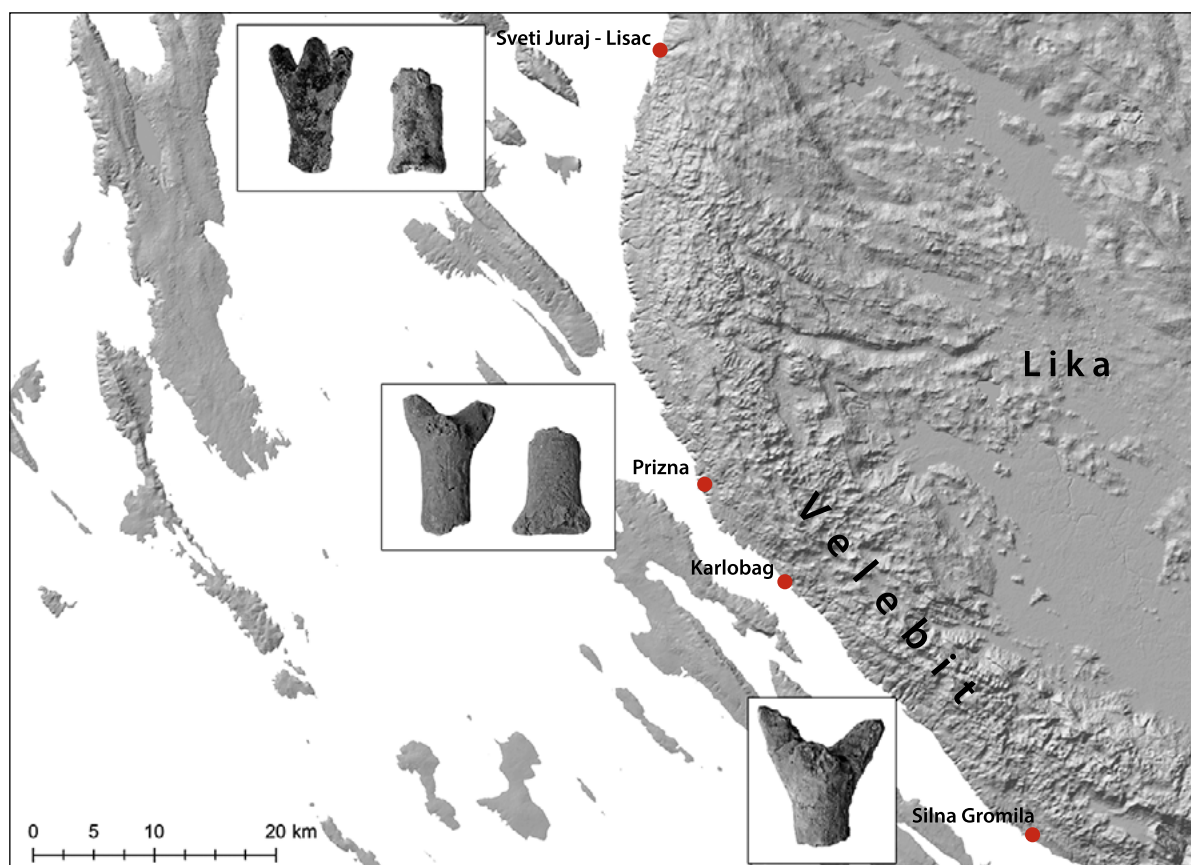
¹³ A. HARDING, 2000, 251.

¹⁴ M. BELL, 1990, 165–173.

¹⁵ K. SIMON, 1988, 6, sl. 2, sl. 3; A. HARDING, 2000, 250; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 7, T. 17: 2; S. FORENBAHER, 2013, 189. For other analogies see S. FORENBAHER, 2013, 190, Fig. 5.

¹⁶ P. CASSOLA GUIDA, E. MONTAGNARI KOKELJ, 2006, 330; E. MONTAGNARI KOKELJ, 2007, 177.

¹⁷ P. M. BARFORD, 1995, 164.

KARTA 3. *Disperzija nalaza briketaža u podvelebitskom primorju* (izradio: P. Domines Peter, fotografije prema S. FORENBAHER, 2013, 181)

MAP 3 *Dispersion of briquetage finds on the sub-Velebit coast* (by P. Domines Peter, photographs after S. FORENBAHER, 2013, 181)

potpunosti prekrivaju površinski sloj (T. II, 7; T. III, 7–12). Po tipološkim karakteristikama pripadaju poluloptastim keramičkim recipientima tankih stijenki koje karakterizira fina faktura jer su izrađeni od vrlo pročišćene gline, a njihove tanke stijenke, okvirne debljine 4 do 6 milimetara, podsjećaju na antičku stolnu keramiku (Sl. 4). Duž zaglačane unutarnje strane nalazi se glatki crvenkasti premaz, dok je vanjska površina grubo oblikovana. Dno posude je ravno i izvedeno je blagim zaravnavanjem zaobljenih stijenki. Takvim zdjelama vrlo tankih stijenki i specifične fature ne nalazimo analogije u širem susjedstvu. Velika brojnost takvih ulomaka na dnu i koncentracija uza spomenute keramičke „tronošce“ i drugu prapovijesnu keramiku upućivali su na prapovijesno podrijetlo i trasirali ideju o njihovoj mogućoj funkciji. Naime, svojim poluloptastim oblikom, a posebice tankim stijenkama, ulomci

that is until they cracked due to repeated heating, and were discarded. As short-lived utilitarian artefacts, neither moulds nor supporting pillars were decorated.¹⁸

In a survey of the plateau area of the seabed surface layer, an enormous amount of highly fragmented sherds was identified, in some parts almost completely covering the surface layer (T. II, 7; T. III, 7–12). According to their typological characteristics, they are classified as thin-walled hemispherical ceramic vessels, characterised by fine texture, being made of highly purified clay, and their thin walls, approximately 4 to 6 millimetres thick, resemble antique tableware (Fig. 4). Along the smoothed inner side there was a reddish coating, while the outer surface was coarsely shaped. The bottom of the vessel was flat and made by gently levelling the rounded

¹⁸ S. FORENBAHER, 2013, 186.

odgovaraju kalupima koji su sastavni dio briketaza za proizvodnju soli prisilnim isparavanjem.¹⁹ U procesu prosušivanja koncentrirane otopine soli kalupe pridržavaju keramički tronošci, i to tako da svaka posuda stoji na jednom keramičkom tronošcu omogućujući zagrijavanje recipijenta i slane kaše optimalnom temperaturom na dovoljnoj udaljenosti od vatre. Takvi recipijenti obično su ujednačenih oblika i dimenzija, a služe za jednokratnu upotrebu jer se najčešće razbijaju pri vađenju tvrdog kolačića soli. To objašnjava i činjenicu da pri pregledu podmorja nisu pronađeni cjeloviti primjerci poluloptastih posuda, a znakovita je visoka usitnjenost koju primarno treba tumačiti kao posljedicu razbijanja posuda pri oslobađanju kolačića soli i stvaranja ogromnih količina proizvodnog otpada koji je jedan od glavnih indikatora takve produkcije.²⁰ S druge strane, kalup se nije morao nužno razbiti nakon što završi proces prosušivanja, već se mogao iskoristiti i kao ambalaža za pohranu i transport soli.²¹ Kalupi za prosušivanje mogli su se proizvoditi u masivnom broju oblaganjem drvene matrice glinom. Specijalizirana produkcija i standardizirani oblici omogućavali su i ujednačenu veličinu kolačića soli, a na taj način veličina recipijenta – kalupa mogla je poslužiti i kao osnovna mjera u budućoj razmjeni proizvoda.²²

Analize keramičkih kalupa koji se pojavljuju zajedno s potpornjima na nalazištima diljem Europe pokazuju da su oni mogli biti različitih formi, no među raznovrsnim primjercima primjetna je jedna često zajednička karakteri-

walls. No analogies to such very thin-walled bowls and specific textures have been found in the wider vicinity. The large quantity and concentration of such fragments on the seabed, along with the previously mentioned ceramic “tripods” and other prehistoric pottery, suggest their prehistoric origin and possible function. Namely, the hemispherical shape and particularly the thin walls of the fragments correspond to moulds that were part of briquetage for salt production through forced evaporation.¹⁹ In the process of evaporating concentrated brine, moulds were held by ceramic tripods in such a way that each vessel stood on one ceramic tripod, allowing the vessel and the brine to be heated to an optimum temperature at a sufficient distance from the fire. Such vessels were usually of uniform shape and size, and were intended for single use because they were mostly broken when extracting the hard salt cake. This explains the fact that in underwater surveys no whole specimens of hemispherical vessels have been found, whereas high fragmentation was frequent. This should be explained primarily as a consequence of the breaking of the vessels during the release of the salt cakes and consequent generation of huge amounts of industrial waste, which is one of the main indicators of such production.²⁰ On the other hand, the mould did not necessarily have to be broken upon the completion of the evaporation process, but could also have been used as packaging for salt storage and transportation.²¹ Mass production of drying moulds was made possible by coating the wooden matrices with clay. Spe-

¹⁹ S. FORENBAHER, 2013, 185–186.

²⁰ K. RIEHM, 1961, 185; M. BELL, 1990, 171–172; L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 559–564; O. WELLER, 2015, 72. I na drugim europskim nalazištima dijelovi briketaza najčešće se pronalaze fragmentirani, a osobito su rijetki nalazi cjelovitih posuda. Primjerice, s kasnobrončanodobnog i ranoželjeznodobnog lokaliteta u blizini Erdeborna u istočnonjemačkoj pokrajini Sachsen-Anhalt potječe čak 11 302 ulomka stupića i 829 ulomaka kalupa, no znakovito je da nije pronađen ni jedan cjeloviti primjerak (S. IPACH, D. SCHERF, K. GRÖMER, 2014, 43).

²¹ M. BELL, 1990, 171–172; A. HARDING, 2000, 249; S. FORENBAHER, 2013, 186; A. YANKOWSKI, 2019, 148.

²² K. RIEHM, 1961, 184–185; S. FORENBAHER, 2013, 186.

¹⁹ S. FORENBAHER, 2013, 185–186.

²⁰ K. RIEHM, 1961, 185; M. BELL, 1990, 171–172; L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 559–564; O. WELLER, 2015, 72. At other European sites, components of briquetage are also most frequently found fragmented, and finds of complete vessels are particularly rare. For example, as many as 11,302 pillar fragments and 829 mould fragments originate from the Late Bronze Age and Early Iron Age site near Erdeborn in the East German state of Saxony-Anhalt, but it is significant that no complete specimen has been found (S. IPACH, D. SCHERF, K. GRÖMER, 2014, 43).

²¹ M. BELL, 1990, 171–172; A. HARDING, 2000, 249; S. FORENBAHER, 2013, 186; A. YANKOWSKI, 2019, 148.

SLIKA 4. *Presjek keramičkog recipijenta tankih stijenki – vidljiva zaglađena površina sa crvenim premazom na unutrašnjoj strani (foto: M. Parica)*

FIGURE 4 *Cross-section of a thin-walled ceramic vessel — visible smoothed surface with red coating on the inside (photo: M. Parica)*

stika – kalupi nerijetko imaju tanke stijenke. Primjerice, na nalazištu Brean Downu pronađeni su i fragmenti recipijenata za isparavanje čije su stijenske prosječne debljine oko 4 mm.²³ Kako objasniti takav fenomen tankih stijenki koji je osobito rijetka značajka prapovijesne keramike? Jedno od mogućih razmišljanja jest da je pojava tankih stijenki odraz specifičnih zahtjeva u procesu proizvodnje koji će ga učiniti bržim i jednostavnijim. Naime, oblik polulopastih recipijenata zajedno s tankim stijenkama odgovara potrebi za postizanjem optimalne temperature pri postupnom zagrijavanju i tendencije za dobivanjem što veće količine soli iz slane otopine.²⁴ No, usprkos tomu, istaknuta mana tankih stijenki jest pucanje, koje može izazvati infiltracija soli iz otopine u stijenske pri prosušivanju. Zbog toga posude za isparavanje nisu bile postavljene direktno na samu vatru već na keramičke stupiće. S druge strane, eksperimenti i etnografske studije pokazali su da se problemu pucanja moglo doskočiti postav-

cialised production and standardised forms also enabled a uniform size of salt cakes, and in this way the size of the mould could serve as a basic measure in the future exchange of products.²²

Analyses of ceramic moulds that appear together with supporting pillars at sites across Europe show that they could have been of different shapes, but a frequent common feature is noticeable among the various specimens — the moulds have thin walls. For example, fragments of evaporation vessels whose walls are on average about 4 mm thick were also found at the Brean Down site.²³ How can such a thin-walled phenomenon, which is a particularly rare feature of prehistoric pottery, be explained? One possible explanation is that the appearance of thin walls is a reflection of specific requirements in the manufacturing process to make it faster and simpler. Namely, the hemispherical shape of the vessels combined with the thin walls was a response to the need to achieve optimal temperature during gradual heating and the propensity to obtaining as much salt as possible from the brine.²⁴ Nevertheless, a prominent disadvantage of thin walls is their cracking, which can be caused by the infiltration of salt from the brine into the walls during drying. Therefore, the evaporation vessels were not placed directly on the fire, but on ceramic pillars. On the other hand, experiments and ethnographic studies have shown that the cracking problem could have been solved by placing an insulating layer of salt, animal fat, cow manure or other material, such as fabric, which would increase the impermeability and non-porosity of the walls.²⁵ Although no chemical analyses have been carried out, on the basis

²³ M. BELL, 1990, 170; usp. K. RIEHM, 1961, 189–191; P. M. BARFORD, 1995, 161–162.

²⁴ Posude nisu bile izložene direktnoj vatri, već toplom zraku koji je cirkulirao i prosušivao slanu kašu. Kombinacija tipoloških i tehnoloških karakteristika kalupa bila je usmjerena postizanju ravnomjernog zagrijavanja čitave posude što će naposljetku jamčiti najbolje uvjete za potpunu kristalizaciju slane kaše i postizanje produkta maksimalne kvantitete.

²² K. RIEHM, 1961, 184–185; S. FORENBAHER, 2013, 186.

²³ M. BELL, 1990, 170; cf. K. RIEHM, 1961, 189–191; P. M. BARFORD, 1995, 161–162.

²⁴ The pots were not exposed to direct fire, but to the warm air that circulated and dried the salt brine. A combination of typological and technological characteristics of the mould was aimed at achieving uniform heating of the entire vessel, which ultimately guaranteed the best conditions for complete crystallisation of the salt brine and achieving maximum production quantity.

²⁵ M. HEES, 2002, 27–32; S. IPACH, D. SCHERF, K. GRÖMER, 2014, 43–46.

ljanjem izolacijskog sloja od soli, životinjske masti, kravljeg gnojiva ili drugih materijala, poput tkanine, koji povećavaju svojstva nepropusnosti i neporoznosti stijenki.²⁵ Iako nisu provedene kemijske analize, na tragu prethodnih spoznaja, nije isključeno da je i glatki crvenkasti premaz na unutrašnjim stijenkama neka vrsta izolacije koja je s namjerom nanesena kako bi se spriječilo prodiranje soli u stijenske i pucanje kalupa, ali i olakšalo oslobađanje kolačića koji se u suprotnom vrlo lako mogao slijepiti s posudom što je uzrokovalo njegovo pucanje.²⁶ U razmatranju poveznice između dvaju dijelova briketaža, keramičkih tronožaca i poluloptastih recipijenata, treba naglasiti i činjenicu da poluloptasti oblik izvrsno odgovara uglavljivanju na rogove tronožaca, baš kako u rekonstrukciji donosi S. Forenbaher,²⁷ premda se u kontekstu lokaliteta s briketažima trorogih potporna diljem Europe javljaju različiti oblici kalupa, od onih s okomitim stijenkama, koničnih, do poluloptastih oblika.²⁸ Veći ulomak poluloptastog recipijenta mogao bi ukazivati da je takav bio slučaj i s briketažom s lokaliteta Lisac (Sl. 5). Slijedom toga, postoje čvrste indicije da su i keramički „tronošci“ iz Svetog Jurja u peći za produkciju soli bili fiksirani okomito s trorogima okrenutim prema gore.

Izuzev keramičkih izrađevina koje se mogu

of prior knowledge, it could be surmised that the smooth reddish coating on the inner walls was a kind of insulation that was applied with the intention of preventing salt penetration into the walls and mould cracking, but also of facilitating the release of the salt cakes, which could otherwise very easily have stuck to the container, causing the cakes to crack.²⁶ In considering the connection between the two components of briquetage — ceramic tripods and hemispherical vessels — it should be emphasised that the hemispherical shape was excellent for attaching on tripod horns, just as S. Forenbaher demonstrated in a reconstruction,²⁷ although in the context of briquetage sites with three-horned supporting pillars, different mould shapes occur throughout Europe, from those with vertical walls to conical or hemispherical shapes.²⁸ Larger fragment of hemispherical vessel could indicate that this was the case with briquetage from Lisac site (Fig. 5). Consequently, there are strong indications that the ceramic “tripods” from Sveti Juraj in the salt production kiln were actually mounted vertically with the three-horns facing upwards.

Other than pottery artefacts that can be associated with salt production, also recovered from the underwater area off Lisac was a smaller quantity of fragments of prehistoric, thick-walled pottery vessels, commonly used in everyday life for food storage, preparation and consumption. They are characterised by coarse texture and simple workmanship without the

²⁵ M. HEES, 2002, 27–32; S. IPACH, D. SCHERF, K. GRÖMER, 2014, 43–46.

²⁶ Keramički kalupi s gradine Elleri imaju hrapave vanjske površine i pažljivo zaglađene unutarnje stijenske (P. CASSOLA GUIDA, E. MONTAGNARI KOKELJ, 2006, 330; E. MONTAGNARI KOKELJ, 2007, 177). Na lokalitetu Hullbridge u Essexu u Engleskoj, u kontekstu kasnog brončanog doba, pronađeni su visoko fragmentirani ulomci kalupa za isušivanje s ravnim dnom i tankim stijenkama zaglaćanim i premazanim s unutrašnje strane (P. M. BARFORD, 1995, 161–164). Pri isušivanju slane kaše najčešće se preferiraju posude koje su s unutarnje strane zaglaćane, polirane, premazane kako bi se spriječilo prodiranje soli u pore što dovodi do pucanja posude (A. YANKOWSKI, 2019, 135). Za slične primjere grube obrade vanjske te zaglaćane premazane unutarnje stijenske usp. T. KAWASHIMA, 2015, 128; O. WELLER, 2015, 72; M. CARDALE SCHRIMPFF, 2015, 36–37.

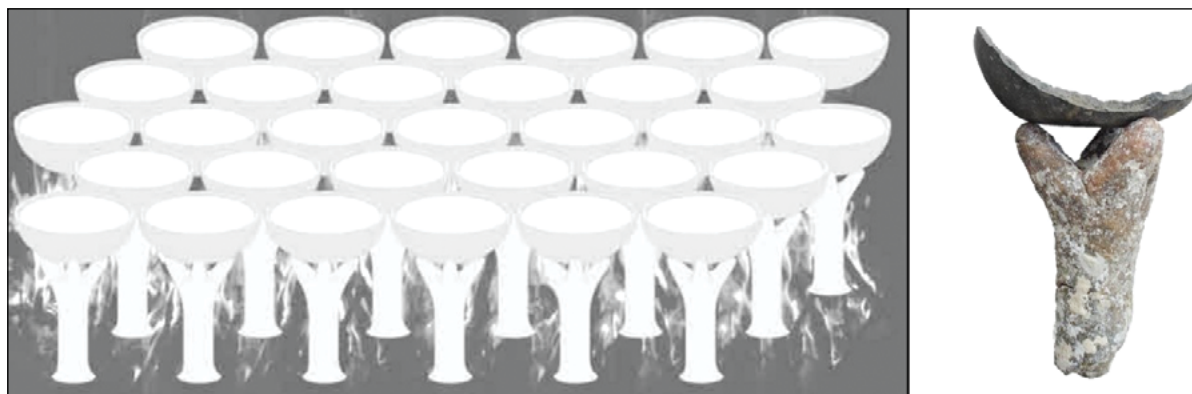
²⁷ S. FORENBAHER, 2013, 187.

²⁸ M. BELL, 1990, 172; A. HARDING, 2000, 249–251.

²⁶ Ceramic moulds from the Elleri hillfort have rough outer surfaces and carefully smoothed inner walls (P. CASSOLA GUIDA, E. MONTAGNARI KOKELJ, 2006, 330; E. MONTAGNARI KOKELJ, 2007, 177). At the Hullbridge site in Essex, England, highly fragmented sherds of a flat-bottomed and thin-walled evaporation mould, smoothed and coated on the inside, were found in the context of the Late Bronze Age (P. M. BARFORD, 1995, 161–164). Containers that are smoothed, polished and coated on the inside are mostly considered the best option for evaporating salt brine in order to prevent the penetration of salt into the pores, which leads to cracking of the container (A. YANKOWSKI, 2019, 135). For similar examples of coarse outside texture and smoothed, coated inner walls cf. T. KAWASHIMA, 2015, 128; O. WELLER, 2015, 72; M. CARDALE SCHRIMPFF, 2015, 36–37.

²⁷ S. FORENBAHER, 2013, 187.

²⁸ M. BELL, 1990, 172; A. HARDING, 2000, 249–251.

SLIKA 5. *Rekonstrukcija peći za prosušivanje (prema S. FORENBAHER, 2013, 187) i mogući izgled iz podmorja otočića Lisca (foto: P. Domines Peter)*

FIGURE 5 *Reconstruction of an evaporation kiln (after S. FORENBAHER, 2013, 187) and possible look of the briquetage from the seabed of the Lisac islet (photo: P. Domines Peter)*

povezati s produkcijom soli, u podmorju Lisca pronađeni su u manjem broju ulomci prapovijesnih keramičkih posuda debljih stijenki, uobičajeno korištenih u svakodnevnom životu za skladištenje, pripremu i konzumaciju hrane. Obilježavaju ih svojstva grube fakture i prostoručne izrade bez korištenja lončarskog kola, s neujednačenim primjesama usitnjenog kalcita. Uglavnom su to slabo pečene i rijetko ukrašene posude, najčešće sa skromnom dekoracijom u vidu zaglačane površine. Ističu se tek jedan ulomak lonca s vertikalnom ručkom koji na središnjem dijelu trbuha nosi niz vertikalnih kanelura (T. V, 3) te reljefno rebro na okomitoj ručki bikonične šalice (T. IV, 8). Iako materijal potječe iz površinskog konteksta, prikupljeni dijagnostički ulomci omogućuju rekonstrukciju tipoloških oblika među kojima su zastupljeni lonci, zdjele, šalice i vrčevi.

Lonce obilježavaju veliki primjerci zatvorenog oblika i promjera otvora koji je ponekad znatno manji od maksimalne širine posude. Odlikuje ih niski ili visoki cilindrični vrat ili konkavni vrat s razvraćenim obodom (T. VI, 2, 3, 5). Oblik donjeg dijela posude teško je odrediti, ali vjerojatno su to bili izrazito zaobljeni oblici, globularni ili ovalni.²⁹ Slični oblici posuda s cilindričnim vratom već su po-

use of a potter's wheel, with uneven admixtures of crushed calcite. These are mostly poorly fired vessels that are rarely decorated, the only decoration being only a plain smoothed surface. Only one potsherd with a vertical handle stands out, with a series of vertical cannelures in the central part of the belly (T. V, 3) and a relief rib on the vertical handle of a biconical cup (T. IV, 8). Although the material originates from a surface context, the collected diagnostic sherds allow the reconstruction of typological forms among which are pots, bowls, cups and jugs.

Pots are represented by large specimens, of a closed shape, with a mouth diameter that is sometimes significantly smaller than the maximum width of the vessel. They are characterised by a low or high cylindrical neck or a concave neck with an everted rim (T. VI, 2, 3, 5). The shape of the lower part of the vessel is difficult to determine, but it was probably distinctly rounded, globular or oval.²⁹ Similar forms of vessels with a cylindrical neck are already known from Velebit cave sites.³⁰ They can be found in the surrounding region, in particular in the Zadar archipelago,³¹ but also in the context of the Bronze and Iron Ages at other sites.³² One fragment be-

²⁹ M. ČELHAR et al., 2017, 25–26.

²⁹ M. ČELHAR et al., 2017, 25–26.

³⁰ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 11, 5; S. FORENBAHER, 1991, T. 1, 1, T. 2, 1, 2.

³¹ Š. BATOVIĆ, 1973, T. 80, 3, 5, 7, 8; T. 96, 1.

³² J. KOROŠEC, P. KOROŠEC, 1980, T. 19, 3, 4; I. RADIĆ ROSSI, 2011, T. 56, 4, T. 58, 1.

znati s velebitskih špiljskih nalazišta,³⁰ mogu se naći u obližnjoj regiji, posebno na zadarskim otocima,³¹ ali i na drugim nalazištima u kontekstima brončanog i željeznog doba.³² Jedan ulomak pripada kategoriji većih lonaca izdužene zaobljene forme koja se sužava prema dnu s prijelazom prema obodu koji može biti više ili manje izražen. Na ramenu takvih posuda često se mogu naći jezičaste ili horizontalne ručke, a u slučaju ulomka (T. VI, 4) skloniji smo mišljenju da je riječ o horizontalnoj ručki. Lonci su obično bili postavljeni na ravna dna, koja često imaju i izraženu peticu, poput ulomaka iz podmorja otočića Lisca za koje se može ostaviti otvorena mogućnost da pripadaju većim trbušastim loncima (T. VII, 3-5). Na unutrašnjoj strani posude može biti i naglašeniji prijelaz iz tijela u dno (T. VII, 4). Analogije za slično oblikovana dna mogu se naći među posudama iz Vaganačke pećine na južnom Velebitu i špilje Separovače kod Donje Klade.³³

Jedan od dvaju ulomka koji nosi dekorativne elemente također pripada kategoriji lonaca, a riječ je o dijelu trbušastog lonca, zaglačane crne površine, s koso izvučenom horizontalnom ručkom, koji je na ramenu dekoriran nizom gusto raspoređenih vertikalnih kanelura (T. V, 3). Kaneliranje je kao tehnika ukrašavanja prisutno u široj regiji tijekom brončanog i željeznog doba. Primjerku iz podmorja Lisca analogija se može pronaći u Vaganačkoj pećini,³⁴ a ukrasom u vidu okomitih kanelura na ramenu vrlo mu je blizak i ulomak iz Nina datiran u željezno doba.³⁵

Među zdjelama su zastupljene kalotaste ili stožaste poluloptaste zdjele s izbočenim obodom i više ili manje naglašenim prijelazom na obod,

longs to the category of larger pots with an elongated rounded shape that becomes narrower towards the bottom, with a transition towards the rim that can be more, or less, pronounced. On the shoulder of such vessels, tongue or horizontal handles are often found. In the case of sherd (T. VI, 4) we are more inclined to think that it is a horizontal handle. Pots were usually flat-bottomed, the bottoms often with a pronounced heel, as is the case with the sherds from the seabed off the Lisac islet, which may have been part of larger bellied pots (T. VII, 3-5). On the interior side of the vessel, there may be a more pronounced transition from the body to the bottom (T. VII, 4). Analogies for similarly shaped bottoms can be found among vessels from the caves Vaganačka Pećina on southern Velebit and Separovača near Donja Klada.³³

One of the two sherds with decorative elements also belongs to the category of pots. It is a part of a bellied pot, with a smoothed black surface and a diagonally everted horizontal handle, its shoulder decorated with a series of densely arranged vertical cannelures (T. V, 3). Cannelure was present as a decorative technique in the wider region during the Bronze and Iron Ages. An analogy to the specimen from the Lisac underwater site can be found in the Vaganačka Pećina cave,³⁴ while the vertical grooves applied on the shoulder as a decoration seem to be closely related to a sherd from Nina dated to the Iron Age.³⁵

Represented among the bowls are calotte-shaped or conical hemispherical bowls with a protruding rim, the transition to the rim mildly accentuated, and often thickened in the vessel interior. The bowls can have massive horizontal handles that are sometimes diagonally everted upwards, as in one of the fragments (T. V, 2; T. VII, 1). Close analogies can be found in Vaganačka Pećina among artefacts of the eighth phase, attributed to the final stage of the Late

³⁰ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 11, 5; S. FORENBAHER, 1991, T. 1, 1, T. 2, 1, 2.

³¹ Š. BATOVIĆ, 1973, T. 80, 3, 5, 7, 8; T. 96, 1.

³² J. KOROŠEC, P. KOROŠEC, 1980, T. 19, 3, 4; I. RADIĆ ROSSI, 2011, T. 56, 4, T. 58, 1.

³³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 8, 8; S. FORENBAHER, 1991, T. 2, 3.

³⁴ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 10, 2.

³⁵ Š. BATOVIĆ, 1987, T. XXXV, 6.

³³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 8, 8; S. FORENBAHER, 1991, T. 2, 3.

³⁴ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 10, 2.

³⁵ Š. BATOVIĆ, 1987, T. XXXV, 6.

često zadebljanim na unutarnjoj strani posude. Na vanjskoj strani mogu se nalaziti masivne horizontalne ručke, ponekad izvučene koso prema gore, kao na jednom od ulomaka (T. V, 2; T. VII, 1). Bliske analogije mogu se pronaći u Vaganačkoj pećini među materijalom 8. faze koji se pripisuje završnoj fazi kasnog brončanog doba i starijoj fazi željeznog doba.³⁶ Također, slični oblici posuda pronađeni su i na gradini Vrčvo, u slojevima srednjeg i kasnog brončanog doba te u Kaštelu kod Benkovca, kao i na gradinama na Dugom otoku, uglavnom datiranim u brončano i željezno doba.³⁷ Poznati su i oblici takvih zdjela koji nemaju izražen prijelaz tijela prema obodu (T. VII, 2). Jedan fragment svojom veličinom odudara od drugih, a vjerojatno pripada velikoj zdjeli koničnog oblika s ravnim stijenkama koje završavaju manjim, blago razvraćenim obodom, a analogije mu pronalazimo među nalazima sa Sestrunga i Ričula.³⁸

Šalice i vrčevi također predstavljaju dobro zastupljenu kategoriju nalaza, no već spomenuti problem fragmentiranosti onemogućuje da se ulomci sa sigurnošću atribuiraju jednoj ili drugoj keramičkoj vrsti. Karakteriziraju ih tanke stijenke i bikonični, čunjasti ili zaobljeni oblici. Vrčevi i šalice obilježeni su prisutnošću jedne ručke, uglavnom trokutaste ili uže ili šire trakaste ručke koja povezuje obod i rame posude, ali postoje i primjeri ispod oboda (T. IV, 5). Dekoracija je oskudna – tek je na jednom ulomku ručka ukrašena okomitim plastičnim rebrom (T. IV, 8). Slični oblici šalice već su zabilježeni u velebitskim špiljskim lokalitetima, u Separovači i Vaganačkoj pećini,³⁹ a pojavljuju se i u Bezdanjači tijekom srednjeg i kasnog brončanog doba,⁴⁰ dok nalazi iz Radovina i Trogira upućuju na trajanje takvih oblika i ti-

Bronze Age and the early stage of the Iron Age.³⁶ In addition, similar vessel forms were also found in the Middle and Late Bronze Age layers at the Gradina Vrčvo hillfort, as well as in Kaštel near Benkovac, and at hillforts on the island of Dugi Otok, dated predominantly to the Bronze and Iron Ages.³⁷ Also present are bowl shapes with a non-accentuated transition of the body to the rim (T. VII, 2). One fragment differs from the others in size, probably belonging to a large conical bowl with flat walls ending in a smaller, slightly everted rim, for which analogies have been found among the finds from Sestrung and Ričul islands.³⁸

Cups and jugs are also well-represented, but due to the already mentioned problem of their fragmentation it is impossible to classify them with certainty as belonging to a specific category of pottery finds. They are characterised by thin walls and biconical, conical or rounded shapes. Jugs and cups mostly have a single handle which is generally triangular or wider- or narrower-ribbed, connecting the vessel's rim and shoulder; however, there are also specimens of handles applied below the rim (T. IV, 5). The decoration is sparse — there is only one fragment of a handle decorated with a vertical plastic rib (T. IV, 8). Similar cup shapes have already been recorded in the Velebit cave sites of Separovača and Vaganačka Pećina,³⁹ but they also occur among finds from the Middle and Late Bronze Ages at the Bezdanjača cave site,⁴⁰ while finds from Radovin and Trogir suggest the duration of such forms also throughout the Iron Age.⁴¹

The form of the handles suggests both their functionality and decorativeness. Thus, in addition to being used for holding and carrying

³⁶ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 11, 2-4.

³⁷ Š. BATOVIĆ, 1973, T. 80, 4, 6; Š. BATOVIĆ, 1973, T. 85, 2; T. ZOJČESKI, 2013, T. 8, 1-2, 4; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, kat. br. 100, 113.

³⁸ Š. BATOVIĆ, 1973, T. LXXXV, 2, 7, T. LXXXVIII, 1; Z. BRUSIĆ, 1977, T. 3, 3, T. 6.

³⁹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 7, 12, T. 9, 12; S. FORENBAHER, 1991, T. 1, 4.

⁴⁰ R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1980, T. X, 1, 6, T. XXVI, 6.

³⁶ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 11, 2-4.

³⁷ Š. BATOVIĆ, 1973, T. 80, 4, 6; Š. BATOVIĆ, 1973, T. 85, 2; T. ZOJČESKI, 2013, T. 8, 1-2, 4; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, kat. br. 100, 113.

³⁸ Š. BATOVIĆ, 1973, T. LXXXV, 2, 7, T. LXXXVIII, 1; Z. BRUSIĆ, 1977, T. 3, 3, T. 6.

³⁹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 7, 12, T. 9, 12; S. FORENBAHER, 1991, T. 1, 4.

⁴⁰ R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1980, T. X, 1, 6, T. XXVI, 6.

⁴¹ Š. BATOVIĆ, 1968, T. XXVIII, 1, T. XXV, 2; N. PETRIĆ, 1992, Figs. 3, 5.

jekom željeznog doba.⁴¹

Funkcionalnost i dekorativnost dvije su značajke koje su objedinjene u formi i obliku ručaka, koje osim što služe za držanje i nošenje posuda, mogu biti različitih oblika, veličina i ukrasa, kronološki manje ili više indikativnih. Iako su ručke uglavnom cjelovito očuvane, u pojedinim slučajevima, kada nije očuvan veći ostatak posude, teško ih je pouzdano tipološki determinirati. Među materijalom dominiraju široke ili uske trakaste ručke (T. IV, 1–6; T. V, 1) kakve se često pronalaze na brončano-dobnim lokalitetima na istočnom Jadranu.⁴² Za masivne trakaste (tunelaste) ručke (T. IV, 1–2), kakve se javljaju kod većih trbušastih lonaca, bliže analogije mogu se naći na lokalitetima kao što su Vela peć kod Vranje (Istra)⁴³ u kontekstu srednjeg brončanog doba, Krajicina spilja na Visu,⁴⁴ tumuli u Ličkom Osiku⁴⁵ i drugdje. U građi iz podmorja Lisca može se prepoznati više trokutastih ručki (T. IV, 7–10) koje su jedna od najistaknutijih karakteristika brončanog doba na istočnoj obali Jadrana. To osobito zorno ilustrira činjenica da su trokutaste ručke daleko najbrojnija kategorija ručki na gradini Monkodonja.⁴⁶ Osim u Istri i tršćanskom Krasu, dobro su dokumentirane i na kvarnerskim otocima, dok rezultati recentnih istraživanja na dalmatinskim lokalitetima pokazuju da je dosadašnja manja zastupljenost ipak bila odraz slabe istraženosti i objave materijala.⁴⁷ Trokutaste ručke uglavnom se javljaju na manjim posudama s tankim stijenkama – šalicama i vrčićima, gdje povezuju rame i obod posude, koji često i nadvisuju.⁴⁸

vessels, handles can be of different shapes, sizes and decorations that are more or less indicative in terms of chronology. Although the handles are mostly completely preserved, in some cases, where no larger vessel fragments have been preserved, it is difficult to make a reliable typological classification of them. The most numerous artefacts are handles in the shape of wide or narrow ribbons (T. IV, 1-6; T. V, 1), often found at Bronze Age sites in the eastern Adriatic.⁴² Closer analogies for massive ribboned (tunnel-shaped) handles (T. IV, 1-2) such as those found in larger bellied pots can be found at sites such as Vela Peć near Vranja (Istria)⁴³ in the context of the Middle Bronze Age, Krajicina Spilja cave on the island of Vis⁴⁴, as well as in tumuli in Lički Osik⁴⁵ and elsewhere. Identified among artefacts from the underwater area off Lisac were several triangular handles (T. IV, 7-10), which are among the most prominent characteristics of the Bronze Age on the eastern Adriatic coast. This is particularly vividly illustrated by the fact that triangular handles are by far the most numerous category of handles on the Monkodonja hillfort.⁴⁶ Apart from Istria and the Trieste Karst Plateau, they are well documented on the Kvarner islands, while the results of recent investigations at Dalmatian sites show that the hitherto scanty representation was a reflection of poor research and publication of materials.⁴⁷ Triangular handles usually occur on smaller vessels with thin walls — cups and small jugs — connecting the shoulder and the rim of the vessel, often overhanging the rim.⁴⁸

Among handles, a special category is made up of those that are horizontal, which include ring handles with a circular or an approximate-

⁴¹ Š. BATOVIĆ, 1968, T. XXVIII, 1, T. XXV, 2; N. PETRIĆ, 1992, sl. 3, 5.

⁴² S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 10; T. KAISER, S. FORENBAHER, 2002, 105; T. ZOJČEVSKI, 2013, 46; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 44; A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 243-244.

⁴³ S. FORENBAHER, P. RAJIĆ ŠIKANJIĆ, T. MIRACLE, 2006, 27.

⁴⁴ T. KAISER, S. FORENBAHER, 2002, 105.

⁴⁵ R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1975, 16.

⁴⁶ A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 245.

⁴⁷ M. ČELHAR et al., 2017, 29-30.

⁴⁸ M. ČELHAR et al., 2017, 29-30.

⁴² S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 10; T. KAISER, S. FORENBAHER, 2002, 105; T. ZOJČEVSKI, 2013, 46; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 44; A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 243-244.

⁴³ S. FORENBAHER, P. RAJIĆ ŠIKANJIĆ, T. MIRACLE, 2006, 27.

⁴⁴ T. KAISER, S. FORENBAHER, 2002, 105.

⁴⁵ R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1975, 16.

⁴⁶ A. HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 245.

⁴⁷ M. ČELHAR et al., 2017, 29-30.

⁴⁸ M. ČELHAR et al., 2017, 29-30.

Među ručkama posebnu kategoriju zauzimaju horizontalne ručke koje su prezentirane s prstenastim ručkama koje imaju kružni ili približno kružni presjek (T. V, 2–5) te mogu biti ravno položene ili koso izvučene. Imajući u vidu izgled i formu, jedan se ulomak može pripisati poluloptastoj zdjeli (T. V, 2), a drugi trbušastom loncu (T. V, 3), dok se za druga dva ulomka (T. V, 4–5) ne može odrediti vrsta posude kojoj su pripadali. No, moguće je da su oni stajali na loncima, i to na najširem dijelu posude, ponekad u paru na suprotnim stranama.⁴⁹ Obično se smatra da su prstenaste ručke karakteristika ranog željeznog doba, iako su u pećini Bezdanjači poznate u kontekstu kasnog brončanog doba,⁵⁰ dok nalazi iz slojeva Vaganačke pećine datirani u srednje brončano doba upućuju i na raniju pojavu.⁵¹ Zanimljivo je napomenuti da je analiza materijala s građine Vrčevo pokazala da se ondje javljaju u kasnom brončanom dobu te traju sve do kraja starijeg željeznog doba.⁵² Jedan ulomak lonca izdužene zaobljene forme čini se da je također imao prstenastu horizontalnu ručku (T. VI, 4).

U cjelini gledajući, keramička građa Lisca odgovara standardima kasnih prapovijesnih razdoblja istočnog Jadrana. Iako se većini oblika pronalaze sličnosti među materijalom brončanog doba, treba naglasiti da dataciju građenu na analogijama treba ipak prihvatiti s nužnim oprezom jer se pojedini oblici u kontinuitetu nastavljaju upotrebljavati u željezno doba. Najraniji obrađeni keramički oblici pojavljuju se još u ranom i srednjem brončanom dobu, no osobito su važne usporedbe s građom iz Vaganačke pećine na južnom Velebitu, višeslojnog lokaliteta s jasno definiranim stratigrafskim odnosima, koje otkrivaju izražene analogije s oblicima iz završne faze kasnog brončanog i ranog željeznog doba.

ly circular cross-section (T. V, 2-5) that can be straight or diagonally everted. Taking into account their appearance and shape, one fragment can be attributed to a hemispherical bowl (T. V, 2) and another to a bellied pot (T. V, 3), while the type of the vessel to which another two fragments (T. V, 4-5) used to belong cannot be determined. However, it is possible that they were positioned on pots, and this at their widest part, sometimes in pairs on opposite sides.⁴⁹ Ring handles are generally considered a characteristic of the Early Iron Age, although in the Bezdanjača Cave they have been known in the context of the Late Bronze Age,⁵⁰ while finds from the Vaganačka Cave layers dating to the Middle Bronze Age indicate an even earlier appearance.⁵¹ It is interesting to note that the analysis of materials from the Vrčevo hillfort suggests that there they appear among finds dated from the Late Bronze Age until the end of the Early Iron Age.⁵² A fragment of an elongated, round pot also appears to have had a horizontal ring handle (T. VI, 4).

On the whole, ceramic finds from the Lisac site correspond to the norms of the late prehistoric periods of the eastern Adriatic. Although for most forms there are similarities among Bronze Age finds, it should be pointed out that any dating based on analogies should, nevertheless, be taken with due caution, given that individual forms continued to be used in the Iron Age. The earliest processed pottery forms had already appeared in the Early and Middle Bronze Ages, but of particular significance are analogies with finds from Vaganačka Pećina on southern Velebit, a multi-layered site with clearly defined stratigraphic relationships, which reveal pronounced analogies with forms from the final stages of the Late Bronze and Early Iron Age.

⁴⁹ M. ČELHAR et al., 2017, 30.

⁵⁰ R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1980, 40.

⁵¹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 7, 10.

⁵² A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 49.

⁴⁹ M. ČELHAR et al., 2017, 30.

⁵⁰ R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1980, 40.

⁵¹ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 7, 10.

⁵² A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 49.

DATACIJA

S donekle suženim databilnim okvirom keramičkog materijala djelomično koreliraju i rezultati ^{14}C analize jednog uzorka kosti kopnene životinja izuzete iz sloja umjetno stvorenog platoa koja je pokazala kalibrirani datum od 992. do 830. godine prije Krista (Sl. 6).⁵³ Na osnovi tog podatka, može se zaključiti da su se intenzivne aktivnosti na području Lisca, koje su posvjedočene konstruktivnim zahvatima i obiljem materijalne kulture, odvijale tijekom 10. i 9. st. pr. Kr., tj. u periodu potkraj kasnog brončanog doba i na samom početku željeznog doba.

Prilog prapovijesnoj dataciji lokaliteta je i položaj potopljenih struktura u odnosu na današnju morsku razinu. Najveća dubina na kojoj se nalazi komunikacijski nasip između otočića Lisca i obale je 2,9 metara koliko iznosi na središnjem, najdubljem dijelu. S druge strane, plato kod otočića Lisca izdvaja se od okolnog dna s manjim rubnim nasipom čiji je vrh na prosječnim 2,8 metara ispod današnje morske razine. Uzimajući u obzir rekonstrukcije temeljene na geološkim istraživanjima, procjenjuje se da je u ovom dijelu Jadrana razina mora tijekom posljednje četiri tisuće godina porasla u odnosu na kopno za oko 2,5 metara.⁵⁴ S druge strane, za prostor sjeveroistočnog Jadrana u antici generalno se može računati s prosječnim vrijednostima razine mora za otprilike -160 do -180 centimetara ispod današnje razine.⁵⁵ Stoga, spomenuti odnos najdubljeg dijela lokaliteta na današnju morsku razinu svakako negira antički nastanak struktura, a odnosi između rekonstruirane paleorazine i dubine na kojoj se nalaze kamene konstrukcije potiču na zaključak da je u brončano doba Lisac od kopna dijelila pličina. Naravno, u obzir treba

CHRONOLOGICAL DATING

The results of a ^{14}C analysis of a sample of a land-animal bone taken from the artificial plateau layer, which showed a calibrated date from 992 to 830 BC, also partially correlate with the somewhat narrowed datable frame of the pottery finds (Fig. 6).⁵³ Based on this information, it can be concluded that intensive activities in the Lisac area, evidenced by constructive interventions and an abundance of material culture, took place during the 10th and 9th centuries BC, that is at the end of the Late Bronze Age and the very beginning of the Iron Age.

A prehistoric dating of the site is also suggested by the position of submerged structures in relation to present-day sea level. The greatest depth at which the communication embankment between the islet of Lisac and the coast lies is 2.9 m, in the central, deepest part. On the other hand, the plateau near Lisac islet, with a small marginal embankment whose peak is on average at 2.8 m below present-day sea level, stands out from the surrounding seabed. Taking into account reconstructions based on geological studies, it is estimated that in this part of the Adriatic, over the last four thousand years, the sea level has increased by about 2.5 m in relation to the mainland.⁵⁴ On the other hand, average sea-level values in the north-eastern Adriatic in the Classical Antiquity period are, generally, taken to be approximately 160 to 180 centimetres below the present-day level.⁵⁵ Therefore, the above mentioned difference between the site's deepest part and the present-day sea level certainly does not suggest an origin of the structures in the Classical Antiquity, while the difference between the reconstructed palaeo-sea-level and the depth at which the stone structures are located suggest that, during the Bronze Age, Li-

⁵³ Analizu pomoću izotopa radioaktivnog ugljika ^{14}C napravio je *Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory* iz Floride (Beta-542017, 2760 ± 30 BP, kalibrirani datum 2929 - 2779 cal BP 95 % vjerojatnosti).

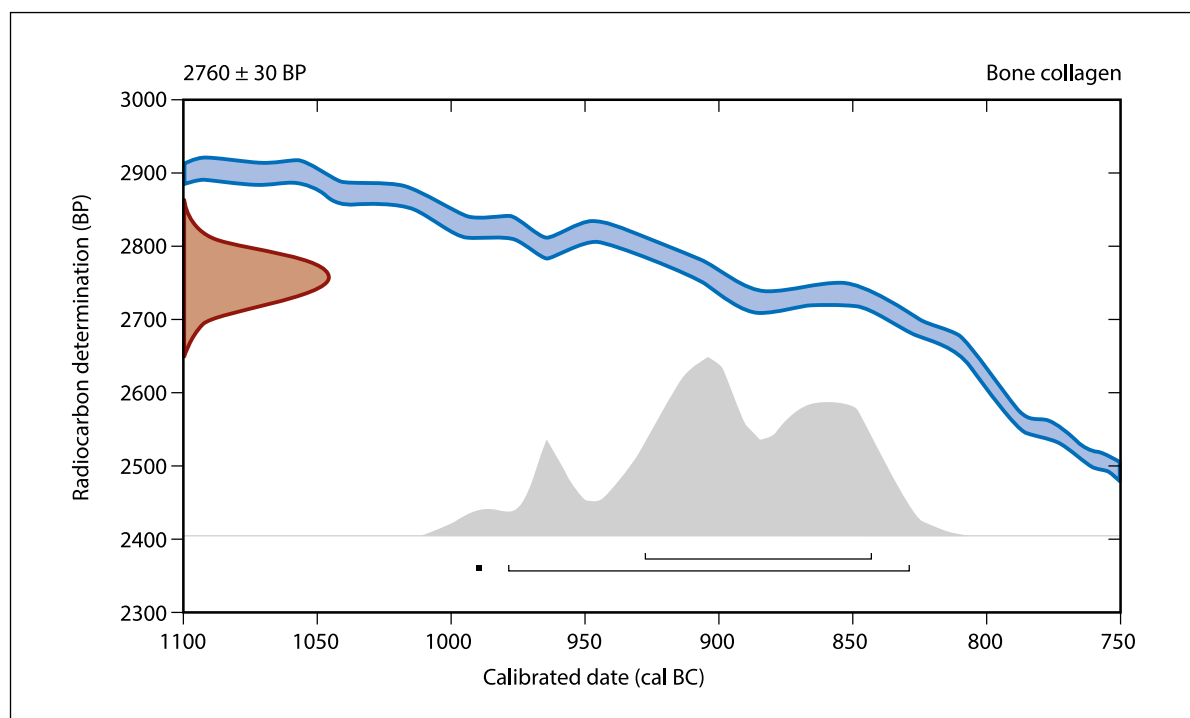
⁵⁴ K. LAMBECK et al., 2004, sl. 12.

⁵⁵ F. ANTONIOLI et al., 2007, 2480-2483.

⁵³ The analysis based on the ^{14}C radioactive carbon isotope was performed by the *Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory* in Florida (Beta-542017, 2760 ± 30 BP, calibrated date 2929-2779 cal BP 95% probability).

⁵⁴ K. LAMBECK et al., 2004, Fig. 12.

⁵⁵ F. ANTONIOLI et al., 2007, 2480-2483.

SLIKA 6. Kalibrirani radiokarbonski datum (Beta Analytic)

FIGURE 6 Calibrated radiocarbon date (Beta Analytic)

uzeti i mogućnost lokalnih tektonskih pomaka koji su mogli utjecati na odnos s današnjom morskom razinom. Ako razlike u dubini držimo točnima, čini se da nije ni bilo potrebe za većim nasipavanjem kako bi se Lisac povezao s obalom. No, uz tu pretpostavku treba imati na umu da je čitavi tjesnac izložen snažnim utjecajima južnog vjetera i morskih struja zbog kojih je i tada zasigurno postojala stalna briga oko popravka nasipa, a tijekom kasnijih razdoblja postdepozicijski procesi vjerojatno su uzrokovali djelomičnu destrukciju i dislokaciju kamene strukture nasipa.

INTERPRETACIJA

Razmatrajući prostorni položaj lokaliteta, nameće se pitanje koji se razlozi kriju iza gradnje umjetnog nasipa koji je povezao Lisac s kopnom i postoji li poveznica između tih intervencija u prostoru i organizacije produkcije soli briketažom? U zajedničkom fokusu tih dviju aktivnosti je otočić Lisac, no njegovu funkciju teško je odrediti jer na samom oto-

sac was separated from the mainland by a shoal. Certainly, the possibility of local tectonic shifts that could have affected the difference with the present-day sea level also needs to be taken into consideration. If we hold that the depth differences are accurate, obviously there was no need for a larger embankment to connect Lisac with the mainland. However, in assuming so, it should be borne in mind that the entire strait is exposed to strong impacts of the south wind and of sea currents, due to which there certainly would have been constant concern about the embankment's state of repair, while in the course of later periods post-deposition processes probably caused partial destruction and dislocation of the embankment's stone structure.

INTERPRETATION

Considering the spatial position of the site, the question arises as to the reasons behind the construction of the artificial embankment that connected Lisac with the mainland, as well as to a possible connection between these inter-

čiću, koji je površine oko 1,6 ha, dosad nisu zabilježeni arheološki pokazatelji koji bi potkrijepili tumačenje da je riječ o naselju, iako mu A. Glavičić, a poslije i drugi određuju nasebinsku funkciju.⁵⁶ Kamenita i ogoljena površina otočića vrlo dinamične stjenovite konfiguracije nije privlačna za obavljanje svakodnevnih aktivnosti jer je nezaštićena i izložena udarima vjetrova, a tek jugoistočna obala, koja gleda prema kopnu, blago je položena. Na njoj je primijećena jedna duža zaravan s nešto više zemlje, no površinski pregled tog prostora neposredno uz lokalitet, nije dao arheoloških pokazatelja. Kao jedan od rijetkih takvih priobalnih otočnih položaja na strmoj podvelebitskoj obali, Lisac je imao istaknuto značenje u vizualnoj kontroli morskog prostora, a kao dominantna točka u maritimnom krajoliku mogao je služiti kao prostorni marker položaja zajednice i putokaz pomorcima pri orijentaciji u plovidbi. Također, priobalni položaj Lisca podržava mišljenje o njegovoj fortifikacijskoj ulozi jer pruža zaštićen položaj dovoljno blizu kopnu s kojim je bio povezan nasipom, a dovoljno udaljen da pruži sigurnu odstupnicu i zaštitu od opasnosti koja je prijetila s kopna.

U širem prostornom kontekstu, Lisac se uklapa u skupinu prapovijesnih nalazišta raširenih duž istočnojadranske obale, smještenih uz male otoke u neposrednoj blizini obale koji su prirodnim ili umjetnim nasipom bili povezani s kopnom, poput Garmenjaka na Pašmanu, Školja Velikog, Babuljaša kod Pakošтана ili Ričula kod Turnja.⁵⁷ U novijim istraživanjima pronađen je veći broj dosad nepoznatih lokaliteta fortifikacijskog karaktera, povezanih komunikacijskim nasipom s kopnom, koji pokazuju moguće širenje pomorske dominacije od juga prema sjeveru, počevši od Vranjica do Ričula radiokarbonski datumi okvirno pokazuju vrijeme 1400. godine prije Krista, preko Mišnjaka na Pagu datiranog od 1219. do 1026. godine prije Krista (95 % vjerojat-

ventions in space and the establishment of salt production by briquetage. The common focus of these two activities is the Lisac islet. However, although A. Glavičić, and later also others assumed it was settled, it is difficult to determine its function given that on the islet itself, whose surface area is about 1.6 hectares, no archaeological indicators have been recorded that would confirm its interpretation as a settlement.⁵⁶ The islet's denuded and barren surface has a very dynamic rocky configuration, which makes it unattractive for day-to-day activities, being unprotected and exposed to wind squalls, while only the south-eastern coast, facing the mainland, has a gentle slope. Here, a long plateau with slightly more land is to be seen, however, a surface survey of the area next to the site did not provide any archaeological evidence. As one of a few similar islands located close to the steep sub-Velebit coast, Lisac occupied a position that was significant for the visual control of the maritime area; hence, as a dominant point in the maritime landscape, it could have served as a spatial marker of a community's position and an orientation point for seafarers. What is more, the coastal location of Lisac suggests its role as a fortification, as it provides a protected position, close enough to the mainland, to which it was connected by an embankment, and far enough away from it to provide a safe retreat and protection from danger threatening from the interior.

In a broader spatial context, Lisac fits into a group of prehistoric sites spread along the eastern Adriatic coast, located off small islands near the coast that were connected to the mainland by a natural or artificial embankment, such as Garmenjaka near Pašman, Školj Veliki, Babuljaš near Pakošthane or Ričul near Turanj.⁵⁷ In more recent excavation campaigns, a number of hitherto unknown fortification sites connected to the mainland by embankments have been discovered, suggesting a possible expansion

⁵⁶ A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; M. ZANINović, 1980, 191.

⁵⁷ M. ČELHAR et al., 2017, 32.

⁵⁶ A. GLAVIČIĆ, 1966, 394; M. ZANINović, 1980, 191.

⁵⁷ M. ČELHAR et al., 2017, 32.

nosti), a završavaju na najsjevernijem nalazištu Košljun na otoku Krku s radokarbonskim datumom od 731. do 399. godine prije Krista (95 % vjerojatnosti).⁵⁸ Nalazište u podmorju Lisca svojom datacijom idealno se prostorno i vremenski uklapa unutar navedenog sustava, a na intrigantno pitanje postoji li u tome nešto više od slučajnosti, odgovore će pokazati buduća istraživanja.

S druge strane, još jedna karakteristika tog mjesta, danas teže primjetljiva, morala je biti presudan faktor prostorne okupacije. Naime, na nekoliko mjesta duž obale Lisca nalaze se snažne vrulje, koje su se, imajući na umu podizanje razine more, nekoć mogle nalaziti na kopnu. U velebitskom krajoliku koji oskudijeva prirodnim resursima esencijalnim za život, izvori vode bili su prijeko potrebni za obavljanje svakodnevnih životnih aktivnosti, a disperzija gradina pokazuje da su odigrali i bitnu ulogu u odabiru položaja za njihovo formiranje.⁵⁹

Određena problematika povezana je s karakterom samog lokaliteta i pitanje je treba li ga tumačiti kao izdvojeno mjesto na kojem su se odvijale gospodarske aktivnosti ili kao sastavni dio većeg naselja koje se nalazilo na kopnu.⁶⁰ U tom smislu treba razmotriti odnos s obližnjim gradinskim lokalitetom Gradina koji se možda rabio istovremeno s Liscem kao dio zajedničke naseobinske cjeline.⁶¹ No, brdo Gradina svojom dinamičnom morfologijom i strmim padinama ne pruža idealne uvjete za stalni život, pa stoga treba istaknuti i vrlo prihvatljivo mišljenje da sama Gradina nije bila naseljena, već je prapovijesno naselje bilo smješteno u podnožju lokaliteta, uz obalu, na prostoru na

of maritime dominance from south to north: starting from Vranjic towards Ričul, radiocarbon dates suggest the period from 1400 BC, over Mišnjak near Pag island dated (with 95% probability) to the period between 1219 and 1026 BC, and ending at the northernmost site of Košljun near Krk island with a radiocarbon date from 731 to 399 BC (with 95% probability).⁵⁸ The Lisac submarine site with its dating fits the mentioned system perfectly in terms of space and time, and future campaigns will answer the intriguing question of whether there is anything more to this than mere coincidence.

On the other hand, another characteristic of the site, more difficult to notice today, could have been decisive for its occupation. Namely, at several points along the Lisac coast there are water springs, which, bearing in mind the rise in sea level, could once have been on land. In the Velebit landscape, which lacks many natural resources essential for life, water was indispensable for everyday activities, and the distribution of hillforts suggests that water springs also played a significant role in choosing the location for their foundation.⁵⁹

There are specific problems related to the character of the site itself; hence, the question of whether it should be interpreted as a distinct location where economic activities took place, or rather as an integral part of a larger settlement located on the mainland.⁶⁰ In this sense, the relationship with the nearby Gradina hillfort site should be considered: this might have been used contemporaneously with Lisac as part of a common settlement.⁶¹ However, the Gradina hill with its dynamic morphology and steep slopes does not provide ideal conditions

⁵⁸ M. PARICA 2021.

⁵⁹ V. GLAVAŠ, 2015, 87–88.

⁶⁰ Na francuskim nalazištima briketaža u dolini rijeke Seille usko su povezane zone produkcije, odlaganja otpada i izvora slane vode. Česti su i dokazi da su se unutar samih radionica odvijale svakodnevne životne aktivnosti što sugeriraju nalazi „obične“ keramike i ostataka faune (L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 561).

⁶¹ M. GLAVIČIĆ, 1996, 48.

⁵⁸ M. PARICA, 2021.

⁵⁹ V. GLAVAŠ, 2015, 87–88.

⁶⁰ At French briquetage sites in the Seille River valley, zones of production, waste disposal and salt water springs were closely connected. There is also frequent evidence that everyday activities took place within the workshops themselves, as suggested by the finds of “ordinary” pottery and animal remains (L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 561).

⁶¹ M. GLAVIČIĆ, 1996, 48.

kojem se poslije razvio i rimski municipij.⁶²

Velika količina keramičkih tronožaca, tipičnih i prepoznatljivih dijelova briketaza, u podmorju otočića Lisca snažan su argument da se na tom mjestu proizvodila sol prisilnim isparavanjem. Dodatan prilog toj tezi je i veliki broj ulomaka poluloptastih recipijenata, koji svojom ujednačenom formom upućuju na standardiziranu produkciju, a visokom fragmentacijom odgovaraju analognim situacijama na drugim europskim nalazištima briketaza, na kojima se kalupi najčešće pronalaze u sitnim ulomcima kao posljedica razbijanja posuda zbog oslobađanja kolačića soli. Iako tradicija proizvodnje soli uz upotrebu jednostavnog briketaza datira još od početka šestog tisućljeća prije Krista, intenziviranje djelatnosti povezano je s brončanim dobom kada dolazi i do promjene u proizvodnom alatu jer se prvi put počinje upotrebljavati dvodijelni briketaz s recipijentima za isparavanje koji su odvojeni od potpornih stupića.⁶³ Najraniji nalazi briketaza potječu s neolitičkih lokaliteta u Rumunjskoj, dok do najveće produktivnosti dolazi u željezno i rimsko doba, osobito u sjevernoj Europi.⁶⁴

Koncentracija tih nalaza na platou uz jugoistočnu obalu Lisca pokazuje da je taj prostor nekoć pružao sve prostorne predispozicije koje su potrebne za organizaciju takve produkcije. Jedan od glavnih preduvjeta jest dostupnost slatke vode koja se rabi za pročišćivanje slane kaše.⁶⁵ K tomu, među poželjnim karakteristikama jest i da samo mjesto bude povoljne i pristupačne konfiguracije terena, kao primjerice niska obalna ravnica smještena neposredno uz izvor soli i po mogućnosti pozicionirana uz estuarij neke rijeke.⁶⁶ Takve površine na kamenitoj i strmoj podvelebitskoj obali su rijetke, no moguće je takav prostor zamisliti u

for continuous settlement; therefore, it might be a reasonable assumption that Gradina itself was uninhabited, but that, at the foot of the site, along the coast, a prehistoric settlement was located, which at a later stage developed into a Roman municipality.⁶²

The large number of ceramic tripods — typical and recognisable components of briquetage — on the Lisac islet seabed strongly suggests salt production by forced evaporation in the area. An additional argument supporting this thesis is also the large quantity of fragments of hemispherical containers, whose uniform shape suggests standardised production, while their high fragmentation corresponds to analogous situations at other European briquetage sites, where, as a consequence of their having been broken to release the salt cakes, moulds are most often recovered in small sherds. Although the tradition of salt production using simple briquetage dates back to the beginning of the sixth millennium BC, the intensification of activities is related to the Bronze Age, when the production tools changed as the employment of two-part briquetage first started, with evaporation containers separated from their supporting pillars.⁶³ The earliest briquetage finds have been recovered from Neolithic sites in Romania, while the highest productivity, particularly in northern Europe, occurred in the Iron Age and the Roman period.⁶⁴

The concentration of these finds on the plateau along Lisac's southeast coast indicates that this area once provided all spatial predispositions needed to establish such production. One of the main prerequisites is the availability of fresh water used for purifying the brine.⁶⁵ In addition, among the desirable characteristics of a site is a favourable and accessible terrain configuration, such as a low coastal plain located

⁶² V. GLAVAŠ, 2015, 178–179.

⁶³ A. HARDING, 2000, 252–254; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 5.

⁶⁴ L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 559; A. HARDING, 2013, 44–50.

⁶⁵ S. FORENBAHER, 2013, 189.

⁶⁶ E. MONTAGNARI KOKEJ, 2007, 162.

⁶² V. GLAVAŠ, 2015, 178–179.

⁶³ A. HARDING, 2000, 252–254; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 5.

⁶⁴ L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 559; A. HARDING, 2013, 44–50.

⁶⁵ S. FORENBAHER, 2013, 189.

rekonstrukciji izgleda tjesnaca između Lisca i obale kada su linija morske razine i izgled obale bili znatno drukčiji. Treba napomenuti da je sličnih obilježja i drugi velebitski podzemski lokalitet u Karlobagu na kojem su potvrđeni nalazi briketaža.⁶⁷

Usprkos mnogim raspravama koje su proizašle iz analiziranja briketaža, eksperimentalnih studija i etnografskih analogija, točna rekonstrukcija tehnološkog procesa produkcije soli prisilnim isparavanjem i dalje je u određenim aspektima vrlo problematična te se razlikuje ovisno o uvjetima i položaju lokaliteta i izgledu samog proizvodnog repertoara. Mnoga prapovijesna nalazišta briketaža, a osobito primjeri iz tzv. *atelier de briquetage* s bogatih i dobro proučenih francuskih lokaliteta na obali Atlantika, Manchea i u dolini rijeke Seille dala su indicije da se *chaîne opératoire* sastojao od triju glavnih faza. U prvoj fazi podizala se koncentracija soli u slanoj vodi kako bi se dobila zasićena slana kaša. Druga faza odnosi se na proces isušivanja i kristalizaciju slane kaše, dok treća podrazumijeva oslobađanje i oblikovanje soli u homogene kolačiće kojima se moglo trgovati.⁶⁸ Pojednostosti u tom postupku razlikovale su se ovisno o mjestu i vremenu.⁶⁹ U početnoj fazi obogaćivanje morske vode moglo se postići solarnom evaporacijom pomoću plitkih otvorenih bazena ili prirodnih škrapa u kojima se slana voda prirodno zadržavala.⁷⁰ S druge strane, jedna od mogućnosti podizanja koncentracije soli u slanoj vodi bilo je i iskuhavanje pomoću posuda s dovoljno debelim stijenkama otpornim na lako pucanje.⁷¹

directly next to a salt source, and preferably a position on a river estuary.⁶⁶ Such areas on the rocky and steep sub-Velebit coast are rare, but it is possible to imagine such an area if we reconstruct the appearance of the strait between Lisac and the mainland at a time when the sea level and the appearance of the coast were significantly different. It should be noted that the other Velebit submarine site in Karlobag, where briquetage finds were confirmed, has similar characteristics.⁶⁷

Despite numerous discussions arising from briquetage analyses, experimental studies and ethnographic analogies, an exact reconstruction of the technological process of salt production by forced evaporation is still very problematic in certain aspects and varies depending on site conditions and location, as well as the appearance of the production repertoire. Many prehistoric briquetage sites, and especially examples from the so-called *ateliers de briquetage* of the rich and well-studied French sites on the Atlantic and Channel coasts, as well as the valley of the river Seille, suggested that the *chaîne opératoire* consisted of three main phases. In the first phase, the salt concentration in salt water was raised to obtain a saturated brine. The second phase constituted the process of drying and crystallisation of the brine. The third phase involved the evaporation of the salt and its shaping into homogeneous cakes that could be traded.⁶⁸ The process details varied depending on place and time.⁶⁹ In the initial phase, seawater enrichment could be achieved by solar evaporation using shallow outdoor pools or natural cracks in which salt water was naturally retained.⁷⁰ On

⁶⁷ Osim nalaza u podmorju, sloj prapovijesne keramike sa sitnim ulomcima posuda tankih stijenki vidljiv je i u profilu kopna na samoj obali. Na tom položaju teren se blago spušta prema moru, a na nekim stijenama primjetan je utjecaj protoka slatke vode (I. MIHAJLOVIĆ, 2014, 462).

⁶⁸ P. M. BARFORD, 1995, 164; S. FORENBAHER, 2013, 185.

⁶⁹ K. RIEHM, 1961, 183-187; L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 563-564; A. HARDING, 2013, 115, 121.

⁷⁰ L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 563-564; S. FORENBAHER, 2013, 188-189.

⁷¹ M. BELL, 1990, 171; P. M. BARFORD, 1995, 164. Porožnost stijenki potaknula je i raspravu je li se briketaž rabio isključivo za isušivanje slane kaše ili je možda služio i za iskuhavanje slane vode u prvoj fazi produkcije. (Vidi više

⁶⁶ E. MONTAGNARI KOKELJ, 2007, 162.

⁶⁷ In addition to finds recovered from the seabed, a layer of prehistoric pottery with small sherds of thin-walled vessels is also visible in the profile of the mainland directly on the coast. At this point, the terrain slopes gently towards the sea, and on some rocks the impact of fresh-water flow is visible (I. MIHAJLOVIĆ, 2014, 462).

⁶⁸ P. M. BARFORD, 1995, 164; S. FORENBAHER, 2013, 185.

⁶⁹ K. RIEHM 1961, 183-187; L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 563-564; A. HARDING, 2013, 115, 121.

⁷⁰ L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 563-564; S. FORENBAHER, 2013, 188-189.

U drugoj fazi slana se kaša premješta u keramičke kalupe te se prosušuje na stupićima u posebno konstruiranim pećima dok se ne pretvori u kompaktne kolačiće soli. Podržani na postoljima poput trorogih stupića, recipijenti bi bili izloženi postupnom isušivanju i cirkulaciji toplog zraka koji bi dolazio iz izvora vatre koji se nalazio u blizini samih posuda. Nečistoće u slanoj kaši uklanjale su se dodavanjem slatke vode i ponavljanjem postupka dok se prljava vode ne raščisti.⁷² Isparavanje je moglo potrajati i nekoliko sati, ovisno o vanjskim faktorima koji trasiraju put mišljenjima da se na pojedinim nalazištima pretpostavlja sezonski karakter produkcije, osobito tijekom ljetnih mjeseci kada je brzina prirodnog isparavanja najveća, a povoljni klimatski uvjeti omogućuju nesmetan proces isušivanja koji se događao na otvorenom. Klima i specifično podneblje velebitskog prostora podržavaju pretpostavku da je i produkcija na Liscu imala sezonski karakter i da se odvijala za lijepih dana kakvih je najviše za ljetno doba godine.

Etnografske paralele s područja u kojima sličan način proizvodnje soli postoji i dandanas pružile su dovoljno dokaza za rekonstrukciju izgleda peći za prosušivanje. Na ravnu površinu tla slagali su se keramički potpornji od kojih je svaki podržavao po jedan zemljani kalup za prosušivanje, a takve peći mogle su imati i stotinjak potpornih stupića i biti dimenzija do nekoliko metara.⁷³ Raspoređeni jedan do drugoga, kalupi su se međusobno podupirali, a u tu svrhu mogle su poslužiti i grudice sirove gline postavljene na mjestu dodira.⁷⁴ Završetkom sušenja kalupi su se razbijali kako bi se dobili

the other hand, one of the methods of raising the salt concentration in salt water was also boiling by means of vessels with sufficiently thick walls, resistant to easy cracking.⁷¹

In the second stage, the brine was transferred to ceramic moulds and dried on pillars in specially designed kilns until it was turned into compact salt cakes. Supported on pedestals like three-horned pillars, the containers were exposed to gradual drying and the circulation of warm air coming from a fire source located near the vessels themselves. Impurities in the brine were removed by adding fresh water and repeating the procedure until the dirty water was purified.⁷² Evaporation could have taken several hours, depending on external factors, which leads in turn to the assumption that, at certain sites, production was only of seasonal character, specifically during the summer months, when the rate of natural evaporation is the highest, and favourable climatic conditions allow a smooth drying process that could take place outdoors. The specific climate of the Velebit area supports the assumption that the production on Lisac also had a seasonal character and that it took place on warm sunny days during the summer season.

Ethnographic parallels from areas where a similar salt production process is still extant provide sufficient evidence to reconstruct the appearance of a drying kiln. Ceramic supports were stacked on a flat ground surface, each of them supporting an earthen drying mould. Such kilns could have had about a hundred supporting pillars and be up to several metres in size.⁷³ Arranged side by side, the moulds

u M. BELL, 1990, 171). S nužnim oprezom pri razmatranju korelacije oblika i funkcije, moguće je pomišljati da su i neke od posuda debljih stijenki koje su dokumentirane među nalazima iz podmorja Lisca služile za iskuhavanje u prvoj fazi produkcije.

⁷² S. FORENBAHER, 2013, 185.

⁷³ K. SIMON, 1988, 10, T. 4; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 5, T. 4, 2, T. 14, 2, T. 19, T. 25, 3, T. 31, 1; A. HARDING, 2013, 38.

⁷⁴ K. RIEHM, 1961, 189; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 9; L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 563; S. FORENBAHER, 2013, 186.

⁷¹ M. BELL, 1990, 171; P. M. BARFORD, 1995, 164. The porosity of the walls also prompted a debate as to whether briquetage was used exclusively to dry the salt brine or if possibly it also served for boiling salt water in the first phase of production. (For more details, see M. BELL, 1990, 171). With the necessary reserve when it comes to considering the correlation of shape and function, it is possible to imagine that some of the thick-walled vessels documented among the Lisac submarine finds also served for boiling in the first phase of production.

⁷² S. FORENBAHER, 2013, 185.

⁷³ K. SIMON, 1988, 10, T. 4; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 5,

kolačići soli, izuzev onih koji će poslužiti kao ambalaža, a peć se rastavljala s izdvajanjem neoštećenih dijelova potpornih stupića koji su se mogli ponovno upotrebljavati.⁷⁵ Vrsta keramike pronađena na lokalitetima briketaza važan je indikator njezine tehnološke ili funkcionalne primjene u produkciji jer je produkcija soli u *cross-craft* interakciji bila suštinski povezana s proizvodnjom keramike koja je najčešće bila u blizini izvora soli, na mjestima gdje su postojala bogata ležišta dovoljno kvalitetne gline. K tomu, bilo je potrebno osigurati dovoljnu količinu drvene sirovine kao ogrjeva, ali i određen broj ljudi specijaliziranih znanja i vještina.⁷⁶

U arheološkom smislu proučavanje je soli vrlo kompleksno i dugo je vremena trebalo proći da se arheologiji soli prida odgovarajuća znanstvena pozornost. Dijelom je to zanemarivanje bilo uvjetovano činjenicom da solarstvo spada među one aspekte života prapovijesnih zajednica koji se čine teško primjetnim ili gotovo nevidljivim u arheološkom zapisu. Sol je prijeko potrebna namirnica za zdravlje i ima široku primjenu u svakodnevnom životu ljudi i životinja. Služi kao aditiv u prehrani, neophodna je za konzerviranje hrane, nezaobilazna u procesu štavljenja kože ili proizvodnje sira, ima ljekovita svojstva, a zbog svih tih značajki nikada nije izgubila privilegirano značenje u prapovijesnim društvima.⁷⁷ Sol je posebice važna u uzgoju sitne i krupne stoke, dok se u transhumantnom stočarstvu sol može upotrebljavati i za okupljanje stada koja se slobodno kreću neograđenim pašnjacima.⁷⁸ Kao dragocjen resurs, sol može biti i generator društvenih promjena jer je od realne potrebe

supported each other, and for this purpose, lumps of raw clay placed at their points of contact could also have been used.⁷⁴ After the drying, the moulds were broken to obtain the salt cakes, except for those that would serve as packaging, and the kiln was disassembled by separating undamaged parts of supporting pillars that could be reused.⁷⁵ The type of pottery found at briquetage sites is an important indicator of its technological or functional application in the production because salt production in cross-craft interaction was essentially related to pottery production, which was most often near sources of salt, in places where there were rich deposits of clay of sufficient quality. In addition, it was necessary to provide a sufficient amount of raw material for firewood, but also a certain number of people with specialised knowledge and skills.⁷⁶

The study of salt in terms of archaeology is very complex, and it has taken a long time for the archaeology of salt to receive appropriate scientific attention. In part, this neglect was due to the fact that salt making is one of the aspects of the life of prehistoric communities that seems to have been difficult to notice or almost invisible in archaeological records. Salt is a commodity that is indispensable for good health and that has wide application in the everyday life of humans and animals. It serves as a food additive, it is necessary for food preservation, it is indispensable in the processes of leather tanning or cheese production, it has healing properties, and because of all these features it retained the privileged significance it held for

⁷⁵ Iako je u podmorju otoka Lisca zabilježena velika količina fragmentiranih ulomaka kalupa, ostaje otvoreno pitanje jesu li ti kalupi služili u transportu proizvoda i u koliko mjeri jer se ne može odbaciti mogućnost da su gotovi kolačići dalje skladišteni i transportirani u nekoj drugoj ambalaži.

⁷⁶ A. HARDING, 2013, 142–143.

⁷⁷ A. HARDING, 2014, 591.

⁷⁸ M. PEARCE, 2016, 52; T. DI FRAIA, 2011, 29–31. O ulozi soli u transhumantnom stočarstvu vidi E. VANNI, F. CAMBI, 2015, 107–128. O transhumantnom stočarstvu na Velebitu vidi S. FORENBAHER, 2011, 113–121.

T. 4, 2, T. 14, 2, T. 19, T. 25, 3, T. 31, 1; A. HARDING, 2013, 38.

⁷⁴ K. RIEHM, 1961, 189; J. FRIES-KNOBLACH, 2001, 9; L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 563; S. FORENBAHER, 2013, 186.

⁷⁵ Although a large amount of mould sherds was recorded in the Lisac islet seabed, the question remains whether and to what extent these moulds were used in the transport of products because the possibility that the finished cookies were further stored and transported in other packaging cannot be excluded.

⁷⁶ A. HARDING, 2013, 142–143.

u konzumaciji hrane postala proizvod osobite vrijednosti u razmjeni i trgovini, a kao takva i trajno sredstvo akumuliranja bogatstva. Produkcija soli bila je integralni dio šireg procesa intenzifikacije društvenih odnosa i sustava razmjene jer se djelatnost mogla transformirati u glavnu preokupaciju i osiguravatelj prosperiteta na područjima gdje je sol bila vrlo cijenjena i tražena roba. Utjecaj soli u socioekonomskom aspektu zajednice naočitiji je u procesima društvene afirmacije u kojima je posjedovanje i kontrola resursa bila katalizator socijalne diferencijacije koja je vodila do izdvajanja elite koja monopolizacijom profitabilne aktivnosti i polaganjem prava na vlasništvo i distribuciju viškova stječe društvenu i gospodarsku moć.⁷⁹ Bez poznavanja samih zajednica odgovornih za proizvodnju, njihovih životnih običaja ili pogrebnih praksi na kojima se ponajbolje očituje etabliranost viših klasa i privilegirani društveni položaj teško je donositi konkretne zaključke o mogućnosti repliciranja takvog mehanizma ekonomskog prosperiteta unutar prapovijesne zajednice na području Svetog Jurja. No, nalaz brončanog noža tipa Sveti Juraj sa zakrivljenom oštricom ukrašenom šrafiranim trokutima, koji je datiran u kasno brončano doba te vjerojatno potječe iz grobne cjeline, mogao bi se tumačiti kao prilog postajanja povlaštenih skupina unutar društvene hijerarhije.⁸⁰

Iz perspektive sadašnjih spoznaja i nedostataka konkretnijih nalaza teško je reći koliko se dugo lokalitet kod otočića Lisca upotrebljavao i kada je prestao funkcionirati, odnosno kada je zamrla produkcija soli i koje su ekonomske, socijalne ili druge okolnosti tomu pridonijele. No, u tom smislu, evidentan izostanak nalaza iz razdoblja mlađeg željeznog doba ocrtava gornju granicu kronološkog okvira u kojem treba razmatrati aktivnu proizvodnju. U kasnijem razdoblju i novonastalim okolnostima koje donosi uspostava rimske vlasti nema kon-

prehistoric societies.⁷⁷ Salt is especially important in the breeding of small and large cattle, while in transhumant animal husbandry salt can also be used to gather herds that move freely on unfenced pastures.⁷⁸ Being a valuable resource, salt can also be a generator of social change because from the real need for food consumption it became a product of special value in exchange and trade, and as such also a permanent means of accumulating wealth. Salt production was part of a broader process of intensifying social relations and exchange systems, as the activity could be transformed into a major occupation, providing prosperity in areas where salt was a highly valued and sought-after commodity. The influence of salt on social and economic aspects of a community is more evident in the processes of social affirmation, where the possession and control of resources was a catalyst for social differentiation that led to the separation of an elite, which gained social and economic power by monopolising profitable activities and by acquiring property rights and the distribution of excess produce.⁷⁹ Without understanding the communities responsible for production, their customs, or the funeral practices that best reflect the establishment of the upper classes and their privileged social status, it is difficult to draw concrete conclusions about the possibility of replicating such a mechanism of economic prosperity within the prehistoric community of Sveti Juraj. However, the find of a bronze knife of the Sveti Juraj type, with a curved blade decorated with hatched triangles, which was dated to the Late Bronze Age and probably originates from a grave, could be interpreted in favour of the existence of privileged groups within the social hierarchy.⁸⁰

⁷⁷ A. HARDING, 2014, 591.

⁷⁸ M. PEARCE, 2016, 52; T. DI FRAIA, 2011, 29-31. On the role of salt in transhumant animal husbandry, see E. VANNI, F. CAMBI, 2015, 107-128. On transhumant animal husbandry on Velebit, see S. FORENBAHER, 2011, 113-121.

⁷⁹ L. OLIVIER, J. KOVACIK, 2006, 565; A. HARDING, 2014, 594-595.

⁸⁰ D. GLOGOVIĆ, 1992, 23-27.

kretnih dokaza o nastavku i revitalizaciji produkcije soli.

ZAKLJUČAK

Lokalitet Lisac otvara jedno novo poglavlje u proučavanju prostorne okupacije u velebit-skom prapovijesnom krajoliku u kojem su dosad bila poznata uglavnom gradinska i špiljska nalazišta. Položaj otočića Lisca upućuje na njegovu važnost u kontroli plovidbe velebit-skim kanalom, koja je pod naletima bure često vrlo neizvjesna i opasna, pri čemu su i Lisac i uvala Svetog Jurja pružali sigurno utočište za privremeni ili duži boravak brodova koji su čekali povoljnije maritimne prilike. Shodno vremenskom opredjeljenju u kasno brončano doba možemo zaključiti da je zajednica koja je naseljavala područje Svetog Jurja u to doba znala iskoristiti prednosti otočića Lisca u pomorskom prometu, ali i u gospodarskom smislu kao mjestu koje nudi sve preduvjete za organizaciju produkcije soli prisilnim isparavanjem morske vode pomoću briketaža.

Sol je prapovijesnim zajednicama jedan od najvažnijih resursa, a njezina važnost osobito dolazi do izražaja u društvima u kojima je stočarstvo bilo jedna od glavnih gospodarskih djelatnosti. Posjedovanje i kontroliranje takvih izvora soli moglo je omogućiti akumulaciju bogatstva lokalnoj eliti koja monopolizacijom u distribuciji viškova ostvaruje vlastitu korist. Velike količine ulomaka briketaža u podmorju Lisca, koji u oblicima posuda pokazuju ujednačenost, a u formi stupića konvergentnu pojavu na razini podvelebitskih nalaza, pokazuju da je produkcija proizvodnog alata bila serijska i specijalizirana. Otvoreno je pitanje koliki su bili razmjeri proizvodnje soli briketažom, no ako kao glavni argument prihvatimo ogromnu količinu proizvodnog otpada u komparaciji s realnim potrebama te pretpostavku o sezonskom karakteru rada, ne može se isključiti mogućnost da je, uz produkciju koja je bila usmjerena zadovoljavanju lokalnih potražnji,

From the perspective of current knowledge and the lack of more concrete finds, it is difficult to say for how long the Lisac islet site was used and when it stopped functioning, that is, when the salt production stopped, and what economic, social or other circumstances contributed to this. But, in that sense, the evident absence of finds from the Late Iron Age outlines the upper limit of the chronological framework in which active production should be considered. In the later period and the new circumstances brought about by the establishment of Roman rule, there is no concrete evidence of the continuation and revitalisation of salt production.

CONCLUSION

The Lisac site opens a new chapter in the study of spatial occupation in the Velebit prehistoric landscape, in which, so far, mostly hill-fort and cave sites have been noted. The position of the Lisac islet indicates its importance in controlling navigation in the Velebit Channel, often very uncertain and dangerous under bora wind gusts, with Lisac and Sveti Juraj Bay providing a safe haven for temporary or longer stays of ships waiting for more favourable maritime conditions. Based on its dating to the Late Bronze Age, we can conclude that the community then settled in the area of Sveti Juraj knew how to take advantage of the Lisac islet in maritime traffic, and in economic terms as a place that offered all the prerequisites necessary for setting up salt production by forced evaporation of sea water using briquetage.

For prehistoric communities, salt was one of the most important resources, and its importance was especially evident in societies in which animal husbandry was one of the main economic activities. Possession of and control over salt resources could have enabled the accumulation of wealth by the local elite, which monopolised the distribution of excess produce for its own benefit. Large quantities of briquetage sherds in the sea off Lisac, with uni-

u prvom redu konzervacije hrane i ispunjenja potreba transhumantnog stočarstva, ostalo dovoljno prostora za razvoj profitabilne djelatnosti temeljene na stvaranju viškova koji su se izvozili u susjedna prekomorska ili kontinentalna područja, osobito u prekovelebitsko zaleđe gdje je stočarskim japodskim zajednicama ta dragocjena sirovina bila također prijeko potrebna. *Cum grano salis* može se pomišljati da je na tom organiziranom sustavu razmjene dobara kojima su jedni raspolagali, a drugi oskudijevali, svoj prosperitet barem dijelom, ako ne i u znatnijoj mjeri, izgradila i prapovijesna zajednica na području Svetog Jurja, smještenog na strateškom geografskom i prometnom položaju, uz zaštićenu luku na podvelebitskoj obali, podno prijevoja Oltara kojim je prolazila prirodna komunikacija prema unutrašnjosti. Značenje ovog lokaliteta koji pruža konkretan uvid u prostorne i gospodarske aktivnosti te zajednice, ali i doprinosi općenito skromnom poznavanju uloge soli u prapovijesnim kulturama istočnog Jadrana argumenti su koji nameću potrebu za opsežnijim arheološkim istraživanjima u podmorju otočića Lisca te razvoju holističkog i analitičkog pristupa istraživanju ovog specifičnog fenomena u podvelebitskom primorju.

form shape of vessels, and a convergent phenomenon regarding the form of pillars among finds recovered from sub-Velebit sites, suggest that the manufacturing of production tools was serial and specialised. The question of the scale of briquetage salt production remains open. However, if we accept as principal evidence the huge quantity of production waste compared to real needs, and the assumption of the seasonal nature of work, it cannot be discounted that, with production aimed at meeting local demand (primarily food preservation and meeting the needs of transhumant animal husbandry), enough room was left for the development of profitable activities based on the creation of surpluses that were exported to neighbouring overseas or continental areas, especially in the trans-Velebit hinterland, where this commodity was necessary to the Iapodian herding communities. *Cum grano salis*, it can be presumed that the prehistoric community settled in the area of Sveti Juraj, located in a strategic geographical and traffic position, built its prosperity on this organised system of exchange of goods that some had at their disposal and others lacked, at least in part, next to a protected port on the sub-Velebit coast, at the foot of the Oltari Pass, across which a natural road to the continental region passed. The importance of this site, which provides a concrete insight into the spatial and economic activities of the community, and also the fact that it contributes to our on the whole modest knowledge of the role of salt in the prehistoric cultures of the eastern Adriatic, are arguments that impress the need for more comprehensive archaeological campaigns in the submarine area of the Lisac islet, and the development of a holistic and analytical approach to the study of this specific phenomenon of the sub-Velebit littoral.

Translation: Nina Matetić Pelikan
(ETNOtrend d. o. o.)

Language review: Paddy Burton
(for ETNOtrend d. o. o.)

LITERATURA / REFERENCES

- ANTONIOLI, F. et al., 2007. – Fabrizio Antonioli, Marco Anzidei, Kurt Lambeck, Rita Auriemma, Dario Gaddi, Stefano Furlani, Paolo Orru, Emanuela Solinas, Andrej Gaspari, Snježana Karinja, Vladimir Kovačić, L. Surace, Sea level change during Holocene from Sardinia and northeastern Adriatic (Central Mediterranean Sea) from archaeological and geomorphological data, *Quaternary Science Reviews*, 26, 2463–2486.
- BARFORD, P. M., 1995. – Paul M. Barford, The Prehistoric Briquetage from Crouch Site 2, *Archaeology of the Essex coast, Volume 1: the Hullbridge Survey* (ur./eds.: T. J. Wilkinson, P. L. Murphy), East Anglian Archaeology, Nottingham, 161–164.
- BATOVIĆ, Š., 1968. – Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, Zadar, 53–74.
- BATOVIĆ, Š., 1973. – Šime Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar, 5–165.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, *Liburnska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (ur./ed. A. Benac), ANUBiH - Svjetlost, Sarajevo, 339–390.
- BELL, M., 1990. – Martin Bell, *Brean Down: Excavations 1983-1987*, English Heritage, London.
- BRUSIĆ, Z., 1977. – Zdenko Brusić, Prehistorijski podzemski nalazi na području južne Liburnije, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, XXIV, Zadar, 53–60.
- CARDALE SCHRIMPFF, M., 2015. – Mariane Cardale Schimpff, Pre-Columbian Salt Production in Columbia – Searching for the Evidence, *The Archaeology of Salt, Approaching an Invisible Past* (ur./ed.: R. Brigand, O. Weller), Sidestone Press, Leiden, 29–45.
- CASSOLA GUIDA, P., MONTAGNARI KOKELJ, E., 2006. – Paola Cassola Guida, Emanuela Montagnari Kokelj, Produzione di sale nel golfo di Trieste: un'attività probabilmente antica, *Studi di protostoria in onore di Renato Peroni* (ur./eds.: A. Cardarelli, M. Pacciarelli, A. Vanzetti), All'Insegna del Giglio, Firenze, 2006, 327–332.
- ČELHAR, M. et al., 2017. – Martina Čelhar, Mate Parica, Mato Ilkić, Dario Vujević, A Bronze Age underwater site near the islet of Ričul in northern Dalmatia (Croatia), *SKYLLIS - Zeitschrift für maritime und limnische Archäologie und Kulturgeschichte*, 17, Bubenreuth, 21–34.
- DI FRAIA, T., 2011. – Tomaso Di Fraia, Salt Production and Consumption in Prehistory: towards a complex systems view, *Exotica in the Prehistoric Mediterranean* (ur./ed.: A. Vianello), Oxbow books, Oxford, 26–32.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1975. – Ružica Drechsler-Bižić, Istraživanja tumula ranog brončanog doba u Ličkom Osiku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 9, Zagreb, 1–22.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1980. – Ružica Drechsler-Bižić, Nekropola brončanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 12-13, Zagreb, 27–78.
- FABER, A., 2003. – Aleksandra Faber, Sveti Juraj – Lopsica i Lopsi, *Senjski zbornik*, 30, Senj, 629–647.
- FORENBAHER, S., 1991. – Stašo Forenbaher, Tragovi brončanodobnog služenja pećinom Separovačom kod Donje Klade, *Senjski zbornik*, 18, Senj, 217–225.
- FORENBAHER, S., 2011. – Stašo Forenbaher, Shepherds of a coastal range: the archaeological potential of the Velebit mountain range (eastern Adriatic), *Hidden Landscapes of Mediterranean Europe* (ur./eds.: M. van Leusen, G. Pizziolo, L. Sarti), BAR International Series 2320, Archaeopress, Oxford, 113–121.
- FORENBAHER, S., 2013. – Stašo Forenbaher, Pretpovijesni tragovi proizvodnje soli u podvelebitskom primorju, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 179–194.

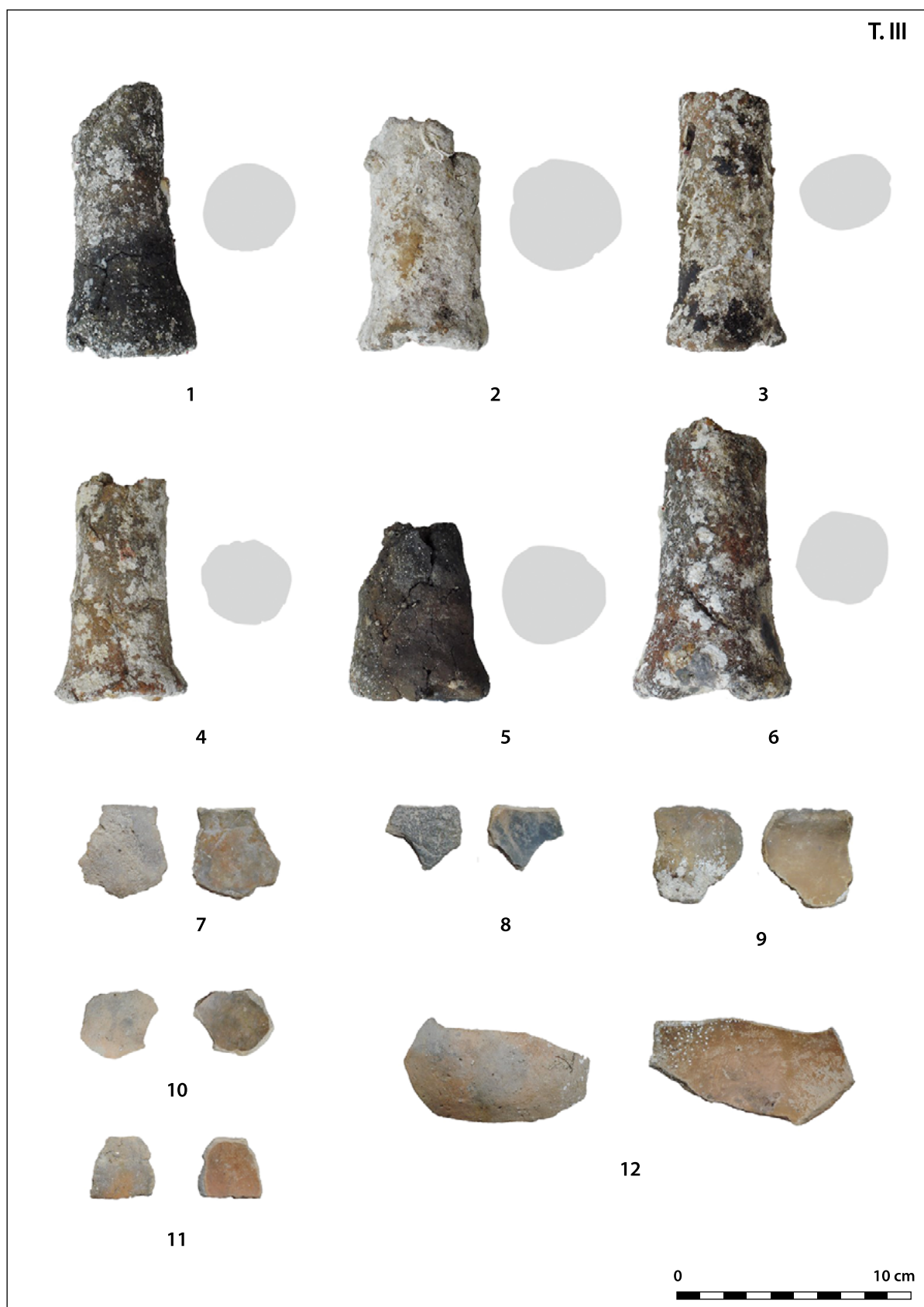
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1985. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1–21.
- FORENBAHER, S., RAJIĆ ŠIKANJIĆ, P., MIRACLE, T. P., 2006. – Stašo Forenbaher, Petra Rajić Šikanjić, Preston T. Miracle, Lončarija iz Vele peći kod Vranje (Istra), *Histria archaeologica*, 37, Pula, 5–46.
- FRIES-KNOBLACH, J., 2001. – Janine Fries-Knoblach, *Gerätschaften, Verfahren und Bedeutung der eisenzeitlichen Salzsiederei in Mittel- und Nordwesteuropa*, Universität Leipzig, Leipzig.
- GLAVAŠ, V., 2015. – Vedrana Glavaš, *Romanizacija autohtonih civitates na prostoru sjevernog i srednjeg Velebita*, doktorski rad / PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- GLAVAŠ, V., GLAVIČIĆ, M., 2017. – Vedrana Glavaš, Miroslav Glavičić, Naseljenost sjevernog i srednjeg Velebita u prapovijesti i antici, *Senjski zbornik*, 44, Senj, 117–128.
- GLAVAŠ, V., GLAVIČIĆ, M., 2019. – Vedrana Glavaš, Miroslav Glavičić, Transformation of pre-historic to historic landscape: the example of civitas Lopsica, *Senjski zbornik*, 46, Senj, 119–136.
- GLAVIČIĆ, A., 1966. – Ante Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (I), *Senjski zbornik*, 2, Senj, 383–418.
- GLAVIČIĆ, M., 1996. – Miroslav Glavičić, *Civitas - municipium Lopsica*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 35 (22), Zadar, 45–70.
- GLAVIČIĆ, M., 2013. – Miroslav Glavičić, Crtice o stanovništvu antičke Lopsike, *Diadora*, 26/27, Zadar, 519–526.
- GLOGOVIĆ, D., 1992. – Dunja Glogović, Noževi tipa Sv. Juraj, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 9, Zagreb, 23–27.
- HARDING, A., 2000. – Anthony Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge.
- HARDING, A., 2013. – Anthony Harding, *Salt in Prehistoric Europe*, Sidestone Press, Leiden.
- HARDING, A., 2014. – Anthony Harding, The prehistoric exploitation of salt in Europe, *Geological Quarterly*, 58 (3), Warsaw, 591–596.
- HEES, M., 2002. – Martin Hees, Neue Experimente zur latènezeitlichen Salzgewinnung: Das Briquetage von Schwäbisch Hall, *Experimentelle Archäologie in Deutschland, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland*, 38, Oldenburg, 27–32.
- HELLMUTH KRAMBERGER, A., 2017. – Anja Hellmuth Kramberger, *Monkodonja, Istraživanje protourbanog brončanog doba Istre, Knjiga 2/1, Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja*, Monografije i katalozi, 28/1, Arheološki muzej, Pula.
- IPACH, S., SCHERF, D., GRÖMER, K., 2014. – Sebastian Ipach, Daniel Scherf, Karina Grömer, Experimentelle Salzherstellung unter Verwendung von Textilien in spätbronze-/früheisenzeitlicher Briquetage, *Archäologie Österreichs*, 25/2, Wien, 43–48.
- KAISER, T., FORENBAHER, S., 2002. – Timothy Kaiser, Stašo Forenbaher, Krajicina spilja i brončano doba otoka Visa, *Opuscula Archaeologica*, 26, Zagreb, 99–110.
- KAWASHIMA, T., 2015. – Takamune Kawashima, Prehistoric Salt Production in Japan, *The Archaeology of Salt, Approaching an Invisible Past* (ur./eds.: R. Brigand, O. Weller), Sidestone Press, Leiden, 125–138.
- KOROŠEC, J., KOROŠEC, P., 1980. – Josip Korošec, Paola Korošec, Istraživanje prapovijesti na Bribirskoj glavici u Bribiru, *Diadora*, 9, Zadar, 95–164.
- LAMBECK, K. et al., 2004. – Kurt Lambeck, Fabrizio Antonioli, Anthony Purcell, Sergio Silenzi, Sea-Level Change along the Italian Coast for the Past 10,000 yr, *Quaternary Science Reviews*, 23, Amsterdam, 567–1598.
- MIHAJLOVIĆ, I., 2012. – Igor Mihajlović, Podmorje Ličko-senjske županije – uvala Spasovac,

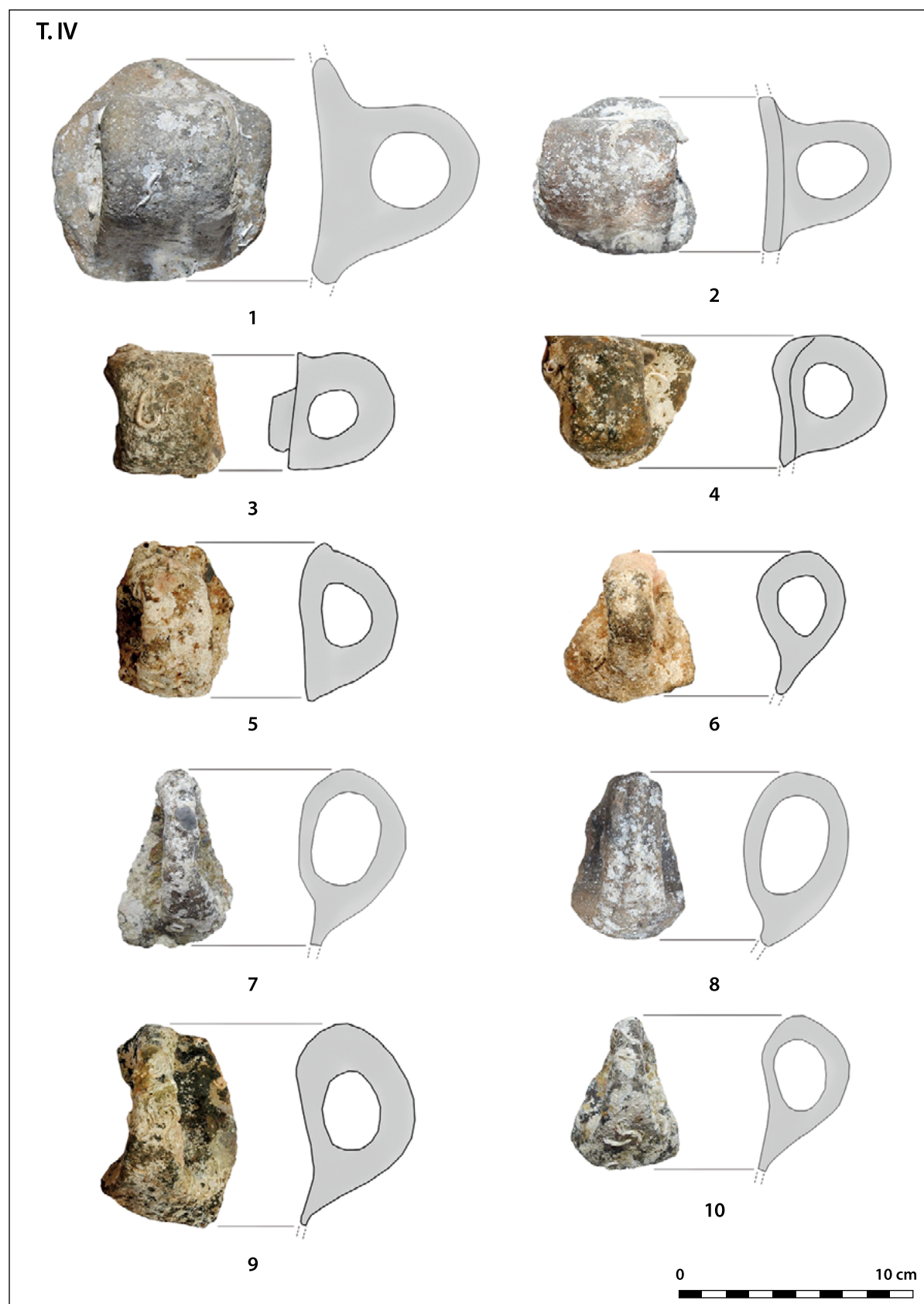
- uvala Baška draga, uvala Veliko Lukovišće, uvala Vlaška mala, rt Skočikobila, Sv. Juraj, uvala Duboka, Starigrad senjski, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9, Zagreb, 559–562.
- MIHAJLOVIĆ, I., 2014. – Igor Mihajlović, Podmorje Ličko-senjske županije, Podmorje Ličko-senjske županije – uvala Cesarica, uvala Drvarica, uvala Drinovica, rt Malta, uvala Pećica, Karlobag, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11, Zagreb, 459–462.
- MONTAGNARI KOKELJ, E., 2007. – Emanuela Montagnari Kokelj, Salt and the Trieste Karst (North-Eastern Italy) in Prehistory: Some Considerations, *L'exploitation du sel à travers le temps* (ur./eds.: D. Monah, G. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman), Editura Constantin Matasă, Piatra-Neamț, 161–189.
- OLIVIER, L., KOVACIK, J., 2006. – Laurent Olivier, Joseph Kovacik, The 'Briquetage de la Seille' (Lorraine, France): proto-industrial salt production in the European Iron Age, *Antiquity*, 80, Cambridge, 558–566.
- PARICA, M., 2019. – Mate Parica, *Izvješće o rekognosciranju podmorja otočića Lisac kod Sv. Jurja*, Stručno izvješće Konzervatorskom odjelu u Gospiću.
- PARICA, M., 2021. – Mate Parica, *Prapovijesne maritimne konstrukcije na prostoru Dalmacije i Kvarnera / Prehistoric Maritime Structures in Dalmatia and Kvarner*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- PEARCE, M., 2016. – Mark Pearce, Hard cheese: Upland pastoralism in the Italian Bronze and Iron Ages, *Summer Farms, Seasonal exploitation of the uplands from prehistory to the present* (ur./eds.: J. Collis, M. Pearce, F. Nicolis), Sheffield Archaeological Monographs, 16, Sheffield, 47–56.
- PETRIĆ, N., 1992. – Nikša Petrić, Prapovijest Trogira, *Diadora*, 14, Zadar, 23–40.
- RADIĆ ROSSI, I., 2011. – Irena Radić Rossi, *Problematika prapovijesnih i antičkih nalazišta u hrvatskom podmorju*, disertacija / PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- RIEHM, K., 1961. – Karl Riehm, Prehistoric Salt-Boiling, *Antiquity*, 35, Cambridge, 181–191.
- SIMON, K., 1988. – Klaus Simon, Hornsäulen-Briquetage von Rüßen, Kr. Borna, *Ausgrabungen und Funde*, 33, Berlin, 5–15.
- ŠOKČEVIĆ, A., 2016. – Anamaria Šokčević, *Keramički nalazi s gradine Vrčevo – Gorica*, diplomski rad / master's thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- TEŽAK-GREGL, T., 1984. – Tihomila Težak-Gregl, Nov prethistorijski nalaz iz Jurjeva, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj, 6–11.
- VANNI, E., CAMBI, F., 2015. – Edoardo Vanni, Franco Cambi, Sale e transumanza. Approvvigionamento e mobilità in Etruria costiera tra Bronzo Finale e Medioevo, *I pascoli, i campi, il mare, Paesaggi d'altura e di pianura in Italia* (ur./eds.: F. Cambi, G. De Venuto, R. Goffredo), *Storia e Archaeologia Globale* 2, Edipuglia, Bari, 107–128.
- WELLER, O., 2015. – Olivier Weller, First Salt Making in Europe, A Global Overview from Neolithic Times, *The Archaeology of Salt, Approaching an Invisible Past* (ur./eds.: R. Brigand, O. Weller), Sidestone Press, Leiden, 67–82.
- YANKOWSKI, A., 2019. – Andrea Yankowski, Salt Making and Pottery Production: Community Craft Specialization in Alburquerque, Bohol, Philippines, *Etnoarchaeology*, 11, 134–154.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. – Marin Zaninović, Antička naselja ispod Velebita, *Senjski zbornik*, 8, Senj, 187–196.
- ZOJČEVSKI, T., 2013. – Tomislav Zojčevski, *Gradina Benkovac – Kaštel, objavljena i neobjavljena arheološka grada*, diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.

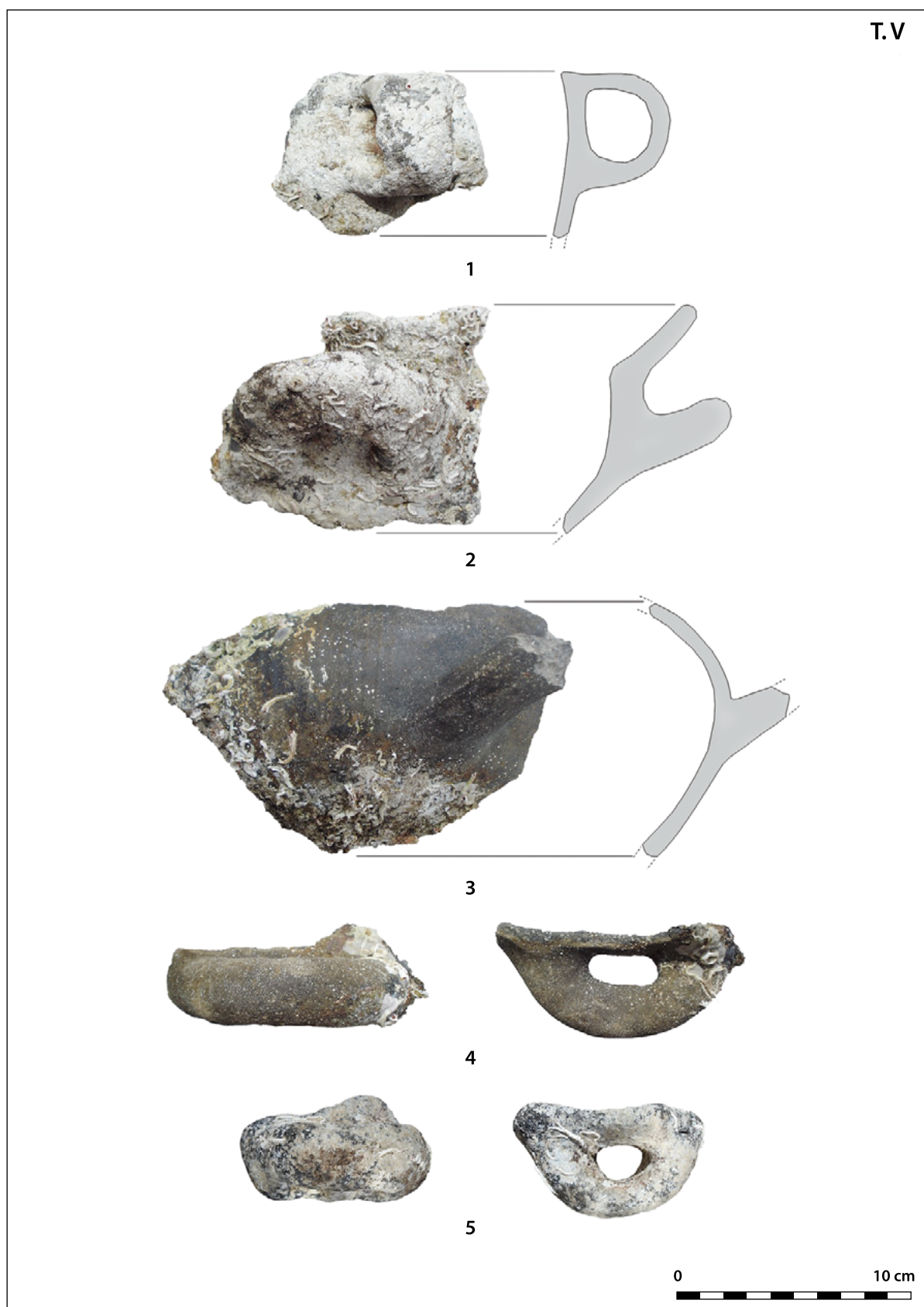

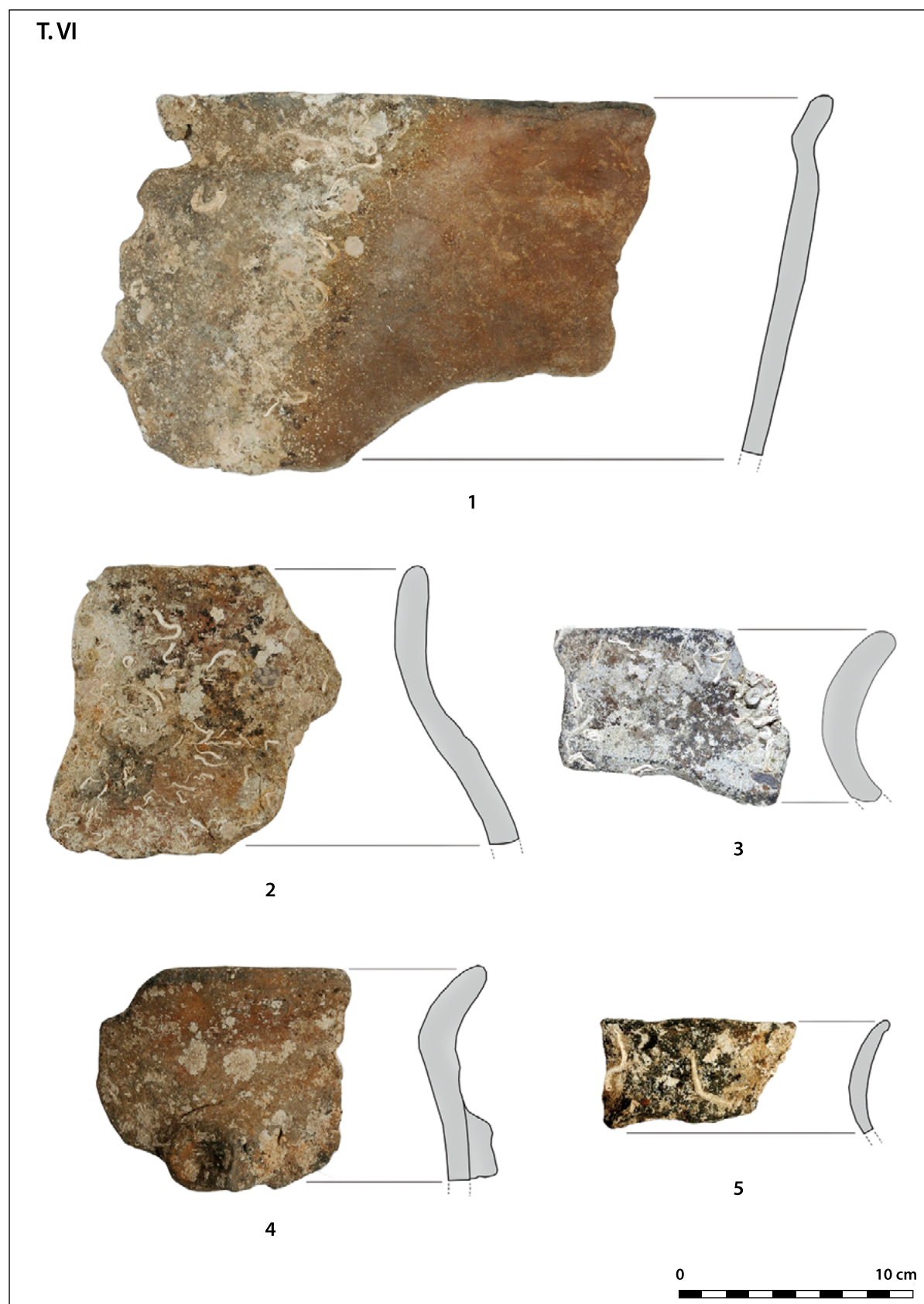
Fotografije i crteži / Photos and drawings: P. Domines Peter, M. Parica

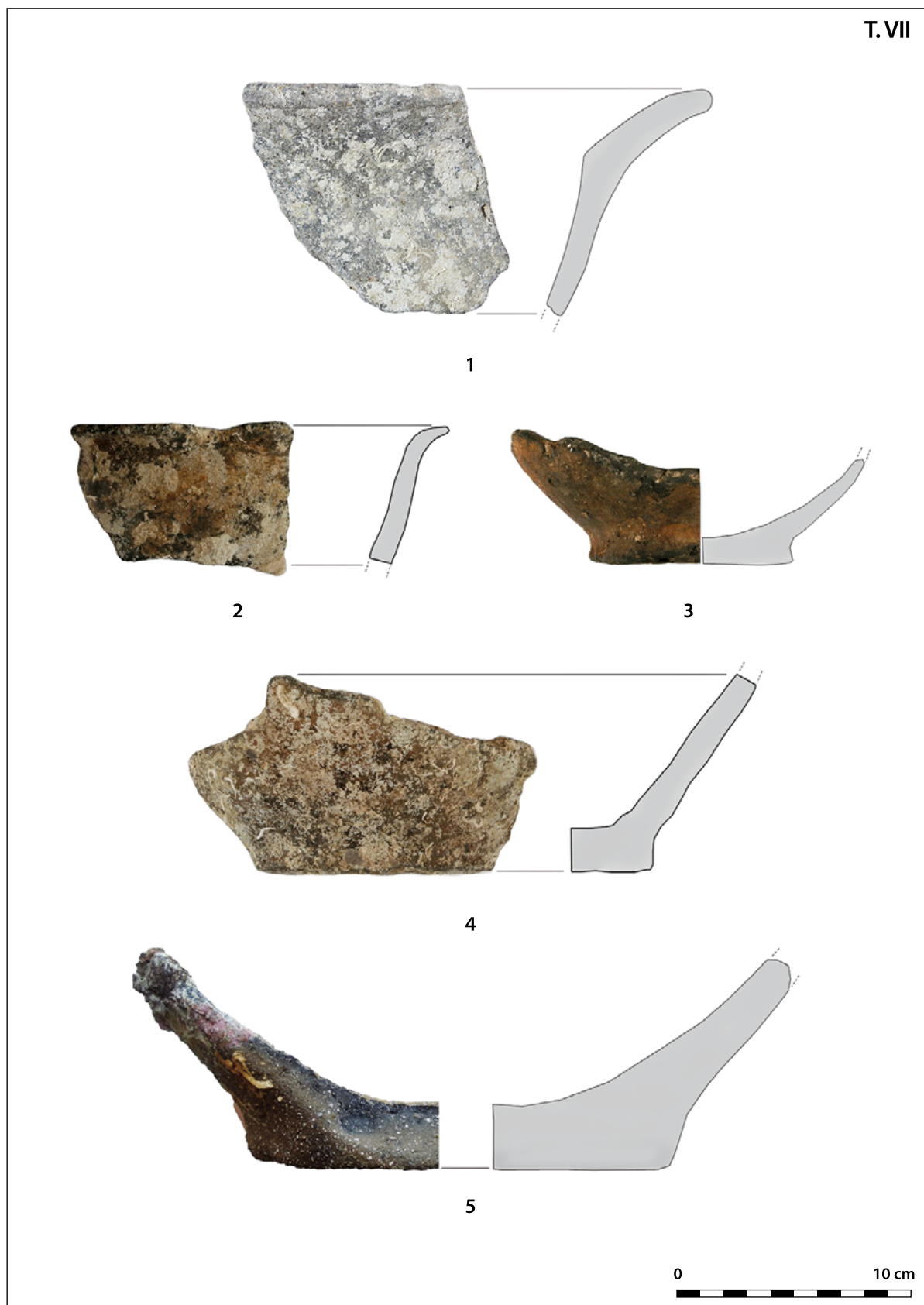

T. VII

LIBURNI AND THE CAPUT ADRIAE REGION IN THE EARLY FIRST MILLENNIUM BC – DISCUSSING THE LIBURNIAN TWO-PART BOW FIBULAE

LIBURNI I REGIJA CAPUT ADRIAE POČETKOM PRVOG TISUĆLJEĆA PR. KR. – RAZMATRANJE LIBURNSKIH DVODIJELNIH LUČNIH FIBULA

BIBA TERŽAN

Oddelek za arheologijo
Filozofska fakulteta
Univerza v Ljubljani
University of Ljubljana
Faculty of Philosophy
Department of Archaeology
Zavetiška 5
SI-1000 Ljubljana
ljubinka.terzan@ff.uni-lj.si

UDK: 903.25(497.472)“6383“

DOI: 10.15291/archo.3586

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER / IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Received / Priljeno: 2020-10-14

KEY WORDS:

Adriatic Sea, Škocjan in the Karst region, Early Iron Age, Liburni, two-part bow fibulae

The article examines two-part bow fibulae (of the Osor type, variant A, or II according to D. Glogović), which formed a part of female attire in the region of Liburnia during the 9th and 8th centuries BC. Given their bow shapes and long, decorated pins these fibulae can be related to the two-part bow fibulae with conical helices also of the Osor type. Therefore, it can be presumed that the two-part bow fibulae discussed here originally formed part of headdress decorations or elaborate hairstyles as well. Special attention is given to the presence of such fibulae at the site of Škocjan, both at the necropolis and within the hoard of Mušja jama. As the site in question is fairly distant from the main Liburnian region, the attested examples both of single-looped bow fibulae with two knobs and of two-part bow fibulae are interpreted in relation to Škocjan as a “sacred place” of supra-regional importance.

KLJUČNE RIJEČI:

Jadransko more, Škocjan u regiji Kras, starije željezno doba, Liburni, dvodijelne lučne fibule

U članku se razmatraju dvodijelne lučne fibule (tipa Osor, inačica A odnosno II prema D. Glogović) koje su bile dio ženske nošnje u Liburniji tijekom 9. i 8. stoljeća pr. Kr. S obzirom na oblik luka i dugačku, ukrašenu iglu, te su fibule srodne dvodijelnim lučnim fibulama sa stožastim spiralama, također tipa Osor. Stoga se može pretpostaviti da su razmatrane dvodijelne lučne fibule izvorno bile dio ukrasa oglavlja ili složenih frizura. Posebna se pozornost pridaje pojavi takvih fibula na lokalitetu Škocjan, i na nekropoli i kao dio ostave u špilji Mušja jama. Budući da je taj lokalitet prilično udaljen od prostora pretežito naseljenog Liburnima, potvrđeni primjeri jednopetljastih lučnih fibula s dva dugmeta i dvodijelnih lučnih fibula tumače se u odnosu na Škocjan kao „sveto mjesto“ čija važnost prelazi granice regije.

According to ancient Greek and Roman sources, the Liburni controlled the Adriatic Sea in the early first millennium BC all the way to the island of Corfu, from where they were driven away in the second half of the 8th century BC by Greeks respectively Corinthians,¹ who at that time were beginning their colonisation of Sicily and the coastal regions at the far south of the Apennine Peninsula.² However, the role of the Liburni in the upper part of the Adriatic Sea - to the north of their core area between the rivers Krka and Zrmanja, in the northern Dalmatia region including also the Zadar Archipelago and Kvarner Islands³ - still remains somewhat unclear. In the light of several ancient sources it can be inferred that control over the rather narrow coastal area of Kvarner beneath the Velebit mountain range alternated between the Liburni and Iapodes,⁴ while the river Raša is believed to have formed the frontier with their northern neighbours the Histri, who settled the Istrian Peninsula.⁵ However, taking into account the material culture of the Histri, above all their grave goods from extensive necropolises discovered at Nesactium, Pula and Picugi,⁶ it appears that actual relations between the Histri and Liburni up to the first half of the first millennium BC had been extremely limited.⁷ The only

Prema starogrčkim i rimskim izvorima, Liburni su početkom prvog tisućljeća pr. Kr. kontrolirali područje Jadranskog mora sve do otoka Krfa, odakle su ih u drugoj polovici 8. stoljeća pr. Kr. otjerali Grci odnosno Korinćani,¹ koji su u to vrijeme započeli kolonizaciju Sicilije i priobalja na krajnjem jugu Apeninskog poluotoka.² Međutim, donekle je još uvijek nejasna uloga Liburna u gornjem dijelu Jadranskog mora, sjeverno od središnjeg područja njihova naseljavanja u međurječju Krke i Zrmanje, u sjevernoj Dalmaciji, uključujući zadarske i kvarnerske otoke.³ Nekoliko antičkih izvora upućuje na to da su prilično uskim obalnim područjem Kvarnera u podnožju Velebita naizmjenično vladali Liburni i Japodi,⁴ dok se granicom s njihovim sjevernim susjedima Histrima, koji su držali istarski poluotok, smatra rijeka Raša.⁵ Međutim, uzimajući u obzir materijalnu kulturu Histra, ponajprije grobne priloge s brojnih nekropola otkrivenih u Nezakciju, Puli i Picugima,⁶ čini se da su stvarni odnosi između Histra i Liburna u prvoj polovici prvog tisućljeća pr. Kr. bili izrazito ograničeni.⁷ Jedina je iznimka importirana apulska odnosno daunijska keramika, čiji su se najstariji primjerci pojavili u

¹ M. SUIĆ, 1953; Š. BATOVIĆ, 1965, 55, 67; R. KATIČIĆ, 1995a, 192-193; S. ČAČE, 2002, 83-86 (disputing the Liburnian thalassocracy).

² For a general view on Greek colonisation of Southern Italy and the Adriatic see the still classic works of e.g. J. BOARDMAN, 1981, 190-225, 265-269; J. N. COLDSTREAM, 1977, 221-237, Fig. 72; G. PUGLIESE CARRATELLI, 1996, 141-149.

³ Š. BATOVIĆ, 1965, Fig. 22; Š. BATOVIĆ, 1973; Š. BATOVIĆ, 1987; Š. BATOVIĆ, 2003; R. KATIČIĆ, 1995b.

⁴ S. ČAČE, 1987-1988. For archaeological aspects see D. GLOGOVIĆ, 1989; D. GLOGOVIĆ, 1992.

⁵ K. MIHOVILIĆ, 2013, 25-27.

⁶ K. MIHOVILIĆ, 2013, 5-227. Typical pieces of Liburnian jewellery in Istria, above all at Nesactium, only appear as late as in the Hellenistic period, that is, in the period of the fifth Liburnian phase, cf. K. MIHOVILIĆ, 1991, 161, Fig. 1, 21-22; 2; K. MIHOVILIĆ, 1994-1995; K. MIHOVILIĆ, 2001, 265-267, Figs. 3-4; K. MIHOVILIĆ, 2002, 510, Pls. 5, 9-10.

⁷ As an exception, we can mention only the bronze bracelets with a V-shaped cross-section, which are characteristic of phase I of the Istrian group and attested at several Istrian sites. Cf. Š. BATOVIĆ, 1960, 80, Map 2; K. MIHOVILIĆ,

¹ M. SUIĆ, 1953; Š. BATOVIĆ, 1965, 55, 67; R. KATIČIĆ, 1995a, 192-193; S. ČAČE, 2002, 83-86 (osporavanje liburnske talasokracije).

² Za opći pregled grčke kolonizacije južne Italije i Jadrana vidjeti još uvijek klasične radove, npr. J. BOARDMAN, 1981, 190-225, 265-269; J. N. COLDSTREAM, 1977, 221-237, sl. 72; G. PUGLIESE CARRATELLI, 1996, 141-149.

³ Š. BATOVIĆ, 1965, sl. 22; Š. BATOVIĆ, 1973; Š. BATOVIĆ, 1987; Š. BATOVIĆ, 2003; R. KATIČIĆ, 1995b.

⁴ S. ČAČE, 1987-1988. Za arheološke aspekte vidjeti D. GLOGOVIĆ, 1989; D. GLOGOVIĆ, 1992.

⁵ K. MIHOVILIĆ, 2013, 25-27.

⁶ K. MIHOVILIĆ, 2013, 5-227. Tipični primjerci liburnskog nakita u Istri, prije svega u Nezakciju, pojavljuju se tek u helenističkom razdoblju, tj. u razdoblju pete faze liburnske kulture, usp. K. MIHOVILIĆ, 1991, 161, sl. 1, 21-22; 2; K. MIHOVILIĆ, 1994-1995; K. MIHOVILIĆ, 2001, 265-267, sl. 3-4; K. MIHOVILIĆ, 2002, 510, T. 5, 9-10.

⁷ Kao iznimka mogu se spomenuti samo bronzane narukvice dvoslivnog presjeka, koje su karakteristične za prvu fazu istarske skupine i koje su potvrđene na nekoliko nalazišta u Istri. Usp. Š. BATOVIĆ, 1960, 80, karta 2; K. MIHOVILIĆ, 2013, 130-137, sl. 72-73, 76.

exceptions are imports of Apulian or Daunian pottery, the oldest examples of which had already appeared in Istria during the 8th century BC.⁸ Apulian pottery is generally considered as a direct proof for the importation of not only appealingly decorated ceramics, but above all of the “sweet” southern Italian wine to sites along the eastern Adriatic coast all the way to Istria and the Caput Adriae region with, in its hinterland, culture groups such as Dolenjska. While the heyday of such trading can be placed primarily in the 7th and early 6th century BC, it is believed to have been managed specifically by the Liburni.⁹ This premise is confirmed also by the otherwise sparse finds of foreign jewellery discovered in the Liburnian region, the origin area of which is presumed to have been cultural groups from the continental hinterland of the Adriatic. Several artefacts, above all fibulae, represent indisputable evidence of relations between Liburnia and its trade partners attracted by Apulian pottery and wine. Such is the case with the two-looped bow fibulae, which have been attested up to now only in rare instances across the Adriatic region,¹⁰ as for example at the

Istri već tijekom 8. stoljeća pr. Kr.⁸ Apulska keramika općenito se smatra izravnim doka-zom importa ne samo te upečatljivo ukrašene keramike već prije svega „slatkog“ juž-notalijanskog vina na lokalitete duž istočne jadranske obale sve do Istre i Caput Adriae, uključujući kulturne skupine u zaleđu, kao što je dolenjska skupina. Vrhunac te trgovine ponajprije se povezuje sa 7. stoljećem i početkom 6. stoljeća pr. Kr., a vjeruje se da je bila u rukama Liburna.⁹ Tu pretpostavku potvrđuju i inače rijetki nalazi stranog nakita u Liburniji čije podrijetlo treba tražiti među kulturnim skupinama iz kontinentalnog zaleđa Jadrana. Nekoliko predmeta, prije svega fibula, neosporno potvrđuje odnose između Liburnije i njezinih trgovinskih partnera koje su privlačili apulska keramika i vino. Među tim su predmetima dvopetljaste lučne fibule, dosad potvrđene samo u rijetkim slučajevima diljem Jadrana,¹⁰ primjerice na lokalitetu Grobnik,¹¹ gdje označavaju put s područja Kvarnera u kontinentalno zaleđe, odnosno s otoka Visa,¹² pa čak i iz daunij-

2013, 130-137, Figs. 72-73, 76.

⁸ D. GLOGOVIĆ, 1979, 69-75, Pls. 1-2; 6, 1; K. MIHOVILIĆ, 1995, 294-295, Fig. 14, Pl. 4, 2; K. MIHOVILIĆ, 2013, 184-187, Figs. 106-107.

⁹ B. TERŽAN, 1995, 98-100, Figs. 15; 36; K. MIHOVILIĆ, 1995, 294-298, Fig. 14; P. TURK, I. MURGELJ, 2008, 165-171, Figs. 10-12. Somewhat older contacts between Liburnia and Apulia are discussed also in e.g. M. KUNSTELJ, 2018.

¹⁰ The distribution map in R. MÜLLER, 2009, 194-195, Fig. 203, which schematically presents the dispersal of two-looped bow fibulae is misleading, as this fibula type was not common among the population in the coastal areas of the Adriatic, neither for the Liburni nor for the Iapodes or Histri. Cf. S. GABROVEC, 1970. Moreover, it should be mentioned that the maps indicating the ethnic lines of population in the aforementioned study (R. MÜLLER, 2009, 164, Figs. 174, 188) are not adequate, since neither the Liburni nor Histri can be linguistically connected with Illyrian in its wider sense, but were rather grouped together with the Veneti in the North Adriatic linguistic group. Cf. R. KATIČIĆ, 1964, 24-25, 48-50; R. KATIČIĆ, 1976, 179; J. ŠAŠEL, 1977, 365-382; J. ŠAŠEL, 1992, 124-141, Fig. 2. Likewise, also the archaeologically analysed material culture of the Liburni or Histri does not attest to contacts and similarities with cultures in the interior of the Western Balkans, among which some are associated with the Illyrians.

⁸ D. GLOGOVIĆ, 1979, 69-75, T. 1-2; 6, 1; K. MIHOVILIĆ, 1995, 294-295, sl. 14, T. 4, 2; K. MIHOVILIĆ, 2013, 184-187, sl. 106-107.

⁹ B. TERŽAN, 1995, 98-100, sl. 15; 36; K. MIHOVILIĆ, 1995, 294-298, sl. 14; P. TURK, I. MURGELJ, 2008, 165-171, sl. 10-12. O nešto starijim kontaktima između Liburnije i Apulije riječ je i u npr. M. KUNSTELJ, 2018.

¹⁰ Karta rasprostranjenosti u R. MÜLLER, 2009, 194-195, sl. 203, na kojoj je shematski prikazana raspšerenost dvopetljastih lučnih fibula, navodi na pogrešne zaključke jer taj tip fibule nije bio uobičajen među stanovništvom obalnog prostora Jadrana, ni među Liburnima ni Japodima ni Histrima. Usp. S. GABROVEC, 1970. Osim toga, treba napomenuti da karte u navedenoj studiji na kojima su označene etničke granice stanovništva (R. MÜLLER, 2009, 164, sl. 174, 188) nisu prikladne s obzirom na to da se ni Liburni ni Histri ne mogu povezati s ilirskim jezikom u njegovu širem smislu, nego su zajedno s Venetima svrstani u sjevernojadransku jezičnu skupinu. Usp. R. KATIČIĆ, 1964, 24-25, 48-50; R. KATIČIĆ, 1976, 179; J. ŠAŠEL, 1977, 365-382; J. ŠAŠEL, 1992, 124-141, sl. 2. Isto tako, arheološki analizirana materijalna kultura Liburna ili Histra ne potvrđuje kontakte ni sličnosti s kulturama u unutrašnjosti zapadnog Balkana među kojima se neke povezuju s Ilirima.

¹¹ D. GLOGOVIĆ, 1989, T. 25, 1; D. GLOGOVIĆ, 2003, 59, T. 50, 433; M. BLEČIĆ KAVUR, 2004, 83-84, sl. 2, 11.

¹² B. KIRIGIN, 1986, 19, br. 10; D. GLOGOVIĆ, 2003, 59, T. 50, 434.

site of Grobnik,¹¹ signposting the passage from the Kvarner area to the continental hinterland, or from the island of Vis¹² and even from the Daunian centre of Ortona.¹³ They clearly testify to the contacts established by the Adriatic seafarers with one of the Hallstatt communities living between the south-eastern Alpine region and the Western Balkan – Glasinac area, where such a fibula type with its numerous variants represented characteristic jewellery of female attire during the 8th and early 7th century BC, that is, in the Ha C1/ Sv. Lucija I b-c/ Podzemelj – Stična 1 period of the Dolenjska group or in the period IV a-b of the Glasinac culture.¹⁴ Evidence for somewhat later relations between the Liburni and one of the south-eastern Alpine communities, from the period of the late 7th and early 6th century BC, can be found in the frequently cited and discussed grave from Zaton near Nin, among the opulent jewellery of which also fibulae of south-eastern Alpine provenance are attested.¹⁵

This portrayal can be complemented in an intriguing way with finds from Škocjan in the Kras/Karst region, a particularly scenic place, where the river Reka sinks into the karstic underground only to reappear again as the Timavo with its nine sources springing out from the rock, close to the coastline of the Gulf of Trieste.¹⁶ Both sites were already seen as sacred in later prehistory; the source of Timavo River especially must have been particularly illustrious if we take into account the references made by various ancient authors.¹⁷ Among the numerous

skog središta, Ordone.¹³ One jasno svjedoče o kontaktima koje su jadranski pomorci uspostavili s jednom od halštatskih zajednica koja je živjela između prostora jugoistočnih Alpa i zapadnog Balkana – područja Glasinca, gdje je takav tip fibule sa svojim brojnim inačicama predstavljao karakterističan nakit na ženskoj nošnji tijekom 8. i početkom 7. stoljeća, odnosno u razdoblju Ha C1 / Sv. Lucija I b-c / Podzemelj – Stična 1 doljenjske skupine ili u razdoblju IV a-b glasinacke kulture.¹⁴ Dokazi nešto kasnijih odnosa između Liburna i jedne od jugoistočnoalpskih zajednica, iz razdoblja s kraja 7. i početka 6. stoljeća pr. Kr., mogu se pronaći u često navođenom i razmatranom grobu iz Zatona kraj Nina, među čijim su bogatim nakitom također ustanovljene fibule jugoistočnoalpskog podrijetla.¹⁵

Taj se prikaz može na intrigantan način nadopuniti nalazima iz Škocjana na Krasu, posebno pitoresknog mjesta na kojem rijeka Reka ponire u krško podzemlje i ponovno se pojavljuje na površini kao rijeka Timavo sa svojih devet izvora koji izviru iz stijene, u blizini obale Tršćanskog zaljeva.¹⁶ Oba su lokaliteta smatrana svetima već u kasnijoj prapovijesti; izvor rijeke Timavo vjerojatno je bio osobito znamenit uzimajući u obzir njegovo spominjanje u raznim antičkim izvorima.¹⁷ Među brojnim arheološkim lokalitetima iz različitih razdoblja na području Škocjana,¹⁸ ovdje bi trebalo posebno izdvojiti dva: špilju Mušja jama ili Jama na Prevali II¹⁹ i ravnu

¹¹ D. GLOGOVIĆ, 1989, Pl. 25, 1; D. GLOGOVIĆ, 2003, 59, Pl. 50, 433; M. BLEČIĆ KAVUR, 2004, 83-84, Fig. 2, 11.

¹² B. KIRIGIN, 1986, 19, No. 10; D. GLOGOVIĆ, 2003, 59, Pl. 50, 434.

¹³ B. TERŽAN, 1995, 97, 140-141, Figs. 20; 30, 2.

¹⁴ S. GABROVEC, 1970, 32-43, Map 1; for chronological orientation cf. also S. GABROVEC, 1987, 40-41, 125-126, 158, Figs. 1, 13-16; 7, 5-7; 9, 11, 13-14; B. ČOVIĆ, 1987, 583-594, Figs. 33, 5-6, 8-9; 34, 17, 27-28.

¹⁵ Š. BATOVIĆ, 1962, Y 38; F. STARE, 1970, Pls. 1-2; B. TERŽAN, 1995, 99, Fig. 36; S. KUKOČ, 2009, 164, Fig. 238; S. KUKOČ, 2016, Fig. 42.

¹⁶ Cf. G. CUSCITO et al., 1990, 31-59, 61, 89.

¹⁷ R. KATIČIĆ, 1995, 206-207, 306-307, 377; L. BRACCESI, 1984, 84, 98-101; L. BRACCESI, 2017.

¹³ B. TERŽAN, 1995, 97, 140-141, sl. 20; 30, 2.

¹⁴ S. GABROVEC, 1970, 32-43, karta 1; za kronološku orijentaciju usp. također S. GABROVEC, 1987, 40-41, 125-126, 158, sl. 1, 13-16; 7, 5-7; 9, 11, 13-14; B. ČOVIĆ, 1987, 583-594, sl. 33, 5-6, 8-9; 34, 17, 27-28.

¹⁵ Š. BATOVIĆ, 1962, Y 38; F. STARE, 1970, T. 1-2; B. TERŽAN, 1995, 99, sl. 36; S. KUKOČ, 2009, 164, sl. 238; S. KUKOČ, 2016, sl. 42.

¹⁶ Usp. G. CUSCITO et al., 1990, 31-59, 61, 89.

¹⁷ R. KATIČIĆ, 1995, 206-207, 306-307, 377; L. BRACCESI, 1984, 84, 98-101; L. BRACCESI, 2017.

¹⁸ P. TURK, K. HROBAT, P. BRATINA, 2016, 55-62, sl. 33; B. TERŽAN, 2016a, 415-430.

¹⁹ A. MIHEVC, 2016; B. TERŽAN, E. BORGNA, P. TURK, 2016.

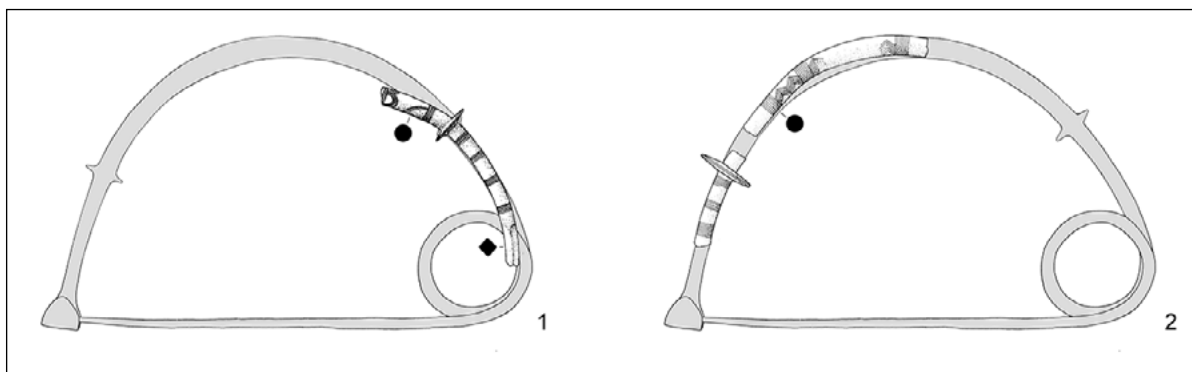

FIGURE 1 Bow fibulae with two knobs on the bow from Škocjan: 1 – Mušja jama, hoard (after B. TERŽAN, E. BORGNA, P. TURK, 2016, Pl. 65, 1); 2 – Brežec, grave 114 (after L. RUARO LOSERI et al., 1977, Pl. X, 114)
SLIKA 1. Lučna fibula s dva dugmeta na luku iz Škocjana: 1 – Mušja jama, ostava (prema B. TERŽAN, E. BORGNA, P. TURK, 2016, T. 65, 1); 2 – Brežec, grob 114 (prema L. RUARO LOSERI et al., 1977, T. X, 114)

archaeological locations from various periods¹⁸ comprising the environs of Škocjan, two in particular should be mentioned here: the cave of Mušja jama or Jama na Prevali II¹⁹ and the flat cremation necropolis of Brežec.²⁰

In the depths of Mušja jama Cave a hoard was discovered in the early years of the past century, containing more than 800 objects, among which various types of weapon prevail, while a relatively large part of the hoard can be described as completely smashed and broken bronze vessels of prestige character.²¹ In this regard, the fragment of a large bow fibula with two knobs on the bow attracts particular attention and represents one of the few finds of female jewellery in this hoard. It can be attributed to the Adriatic-Liburnian variant of the bow fibulae which has two knobs on the bow (Fig. 1, 1), and itself has two sub-variants and is characteristic – as already indicated by the name – of female attire in the region of Liburnia, that is, in northern Dalmatia and its immediate vicinity (Fig. 2).²² Fibulae of the same type are present also among the grave goods of the necropolis at Brežec,

žganu/ ili ravnu nekropolu sa paljevinskim grobovima Brežec.²⁰

Početkom prošlog stoljeća u dubinama Mušje jame otkrivena je ostava s više od 800 predmeta među kojima prednjače razne vrste oružja, a razmjerno velik dio ostave može se opisati kao potpuno razbijeno i slomljeno brončano posuđe prestižnog karaktera.²¹ U tom pogledu ulomak velike lučne fibule s dva dugmeta na luku privlači posebnu pozornost i jedan je od rijetkih nalaza ženskog nakita u toj ostavi. Može se pripisati jadransko-liburnskoj inačici lučnih fibula s dva dugmeta na luku (Sl. 1, 1), koja ima dvije podinačice te je karakteristična – kako je već naznačeno nazivom – za žensku nošnju u Liburniji, odnosno u sjevernoj Dalmaciji i njezinoj bližjoj okolici (Sl. 2).²² Fibule istog tipa prisutne su i među grobnim priložima nekropole Brežec, gdje se pojavljuju u čak pet ili šest grobova (Sl. 1, 2; 7).²³ Na lokalitetu Brežec te su fibule važne i u kronološkom smislu jer označavaju grobove prve, početne faze nekropole, približno

¹⁸ P. TURK, K. HROBAT, P. BRATINA, 2016, 55-62, Fig. 33; B. TERŽAN, 2016a, 415-430.

¹⁹ A. MIHEVC, 2016; B. TERŽAN, E. BORGNA, P. TURK, 2016.

²⁰ L. RUARO LOSERI et al., 1977.

²¹ P. TURK, 2016, 63-66, Fig. 14; B. TERŽAN, 2016a, 402-405, Fig. 146.

²² S. VITRI, 1983, 145-149, Pl. 42, 8; B. TERŽAN, 2016b, 233-240, Figs. 76, 1-4; 77; Pl. 65, 7.

²⁰ L. RUARO LOSERI et al., 1977.

²¹ P. TURK, 2016, 63-66, sl. 14; B. TERŽAN, 2016a, 402-405, sl. 146.

²² S. VITRI, 1983, 145-149, T. 42, 8; B. TERŽAN, 2016b, 233-240, sl. 76, 1-4; 77; T. 65, 7.

²³ S. VITRI, 1983, 142, T. 40, grob 272, 2; L. RUARO LOSERI et al., 1977, T. VIII, grob 91, 2; IX, grob 112, 7; X, grob 116, 1, grob 114, 1; XXIII, grob 272, 2. U tim su grobovima, kao i u ostalim paljevinskim, grobni prilozi često sačuvani samo kao ulomci pa ih nije uvijek moguće točno odrediti.

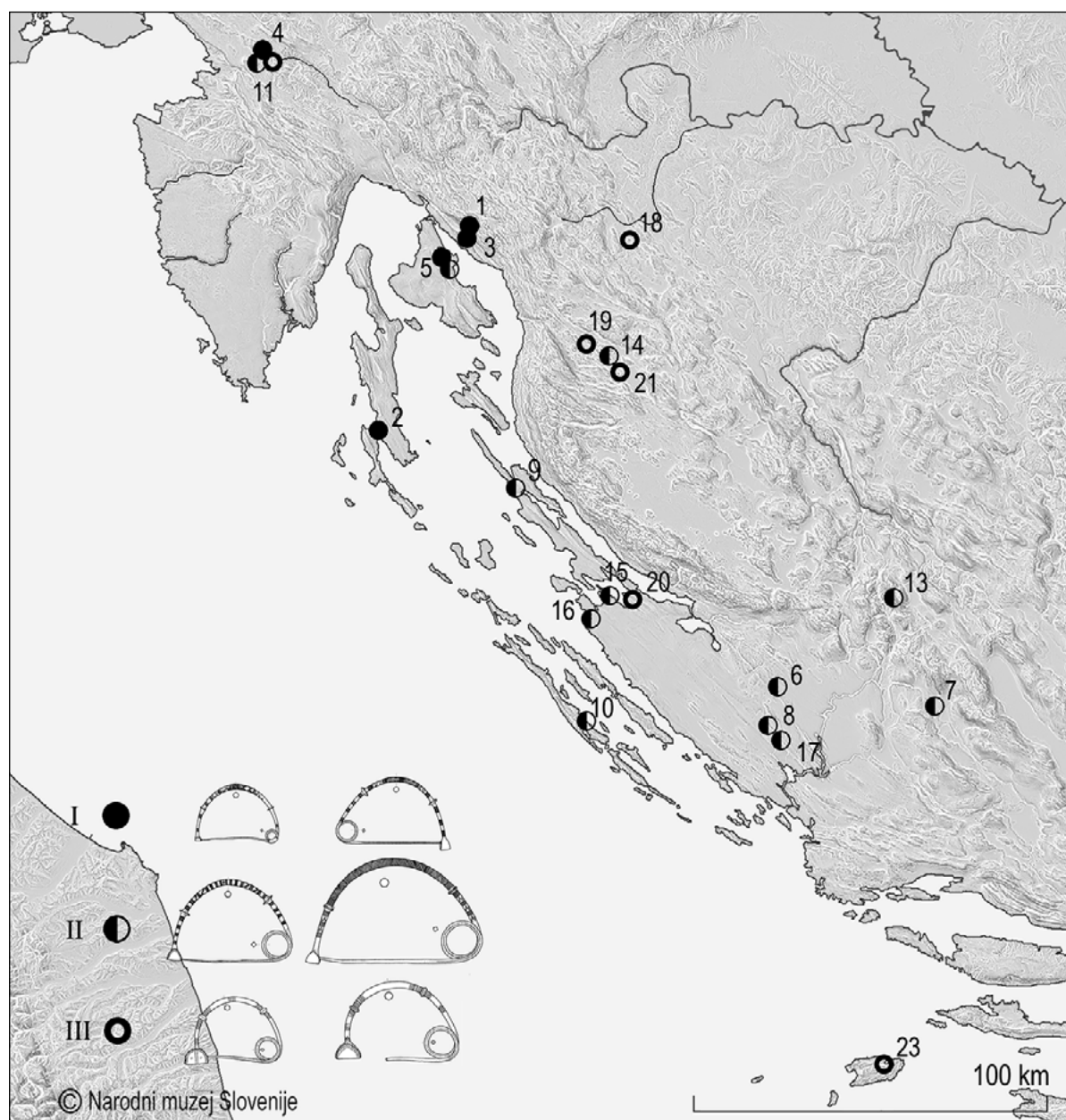

FIGURE 2 Distribution map of the Adriatic-Liburnian (I-II) and Adriatic-Iapodic variants (III) of bow fibulae with two knobs on the bow (after B. TERŽAN, 2016b, 235-240, Figs. 77; 76, 1-6)

SLIKA 2. Karta rasprostranjenosti jadransko-liburnskih (I-II) i jadransko-japodskih inačica (III) lučnih fibula s dva dugmeta na luku (prema B. TERŽAN, 2016b, 235–240, Sl. 77; 76, 1–6)

where they appear in as many as five or even six graves (Fig. 1, 2; 7).²³ At Brežec these fibulae are relevant also in the chronological sense, as they designate the graves of the first, initial phase of

datirane u 11. i 10. stoljeće pr. Kr.²⁴ Stoga je početna faza te nekropole istodobna s prvom fazom liburnske kulture kako ju je definirao Šime Batović u svojem temeljnom istraživa-

²³ S. VITRI, 1983, 142, Pl. 40, grave 272, 2; L. RUARO LOSERI et al., 1977, Pls. VIII, grave 91, 2; IX, grave 112, 7; X, grave 116, 1, grave 114, 1; XXIII, grave 272, 2. In these, as in other cremation graves, the grave goods are frequently preserved only in fragments and consequently their exact identification is not always possible.

²⁴ O kronološkim fazama nekropole Brežec raspravljalo se u više navrata, što je dovelo do nekoliko prijedloga za njezinu periodizaciju, koji se, međutim, međusobno bitno ne razlikuju. Usp. L. RUARO LOSERI et al., 1977, 39–42, sl. 12; M. GUŠTIN, 1979, 18–31, sl. 6, 6a, 11; C. BELARDELLI, C. GIARDINO, A. MALIZIA, 1990.

the necropolis, approximately dated to the period of the 11th and 10th century BC.²⁴ Hence, its beginning is simultaneous with the Liburnian phase I, as has been defined by Šime Batović in his fundamental study from 1965.²⁵

Yet more significant appears the fact that both in the hoard from Mušja jama as well as in several other graves at Brežec various other objects are likewise attested that clearly point to connections established with northern Adriatic communities, either Liburnian or Iapodic. These include the tutuli-shaped buttons, wide-banded bracelets and bracelets with a V-shaped cross-section, attested, for example, in one of the richest graves from the first phase of the necropolis at Brežec – grave 155.²⁶

However, graves indicating connections with the northern Adriatic or Liburnian area are not limited only to the earliest period of the Brežec necropolis, but are attested also in the next phase of the cemetery, which can be approximately dated to the 9th and 8th century BC. Standing out among these in particular are the graves containing two-part bow fibulae as part of the attire, which, however, are mostly preserved only in fragments. Hence, in grave 111 from the Gombač lot (*Fondo Gombac*) only the

nju iz 1965.²⁵

Još je važnija činjenica da su u ostavi iz Mušje jame i u nekoliko grobova na lokalitetu Brežec potvrđeni i razni drugi predmeti koji jasno upućuju na veze uspostavljene sa sjevernojadranskim – liburnskim ili japodskim – zajednicama. Među njima su dugmad u obliku tutula, narukvice sa širokom trakom i narukvice dvoslivnog presjeka potvrđene, primjerice, u jednom od najbogatijih grobova iz prve faze nekropole Brežec – grobu 155.²⁶

Međutim, grobovi koji upućuju na povezanost sa sjevernojadranskim i liburnskim područjem nisu ograničeni samo na najranije razdoblje nekropole Brežec, nego su potvrđeni i u sljedećoj fazi groblja, koja se približno može datirati u 9. i 8. stoljeće pr. Kr. Među njima se posebno ističu grobovi koji sadržavaju dvodijelne lučne fibule kao dio nošnje, koje su, doduše, sačuvane uglavnom samo u ulomcima. Dakle, iz groba 111 s parcele Gombač (*Fondo Gombac*), prisutnost dvodijelne fibule potvrđuje samo igla s kuglastom glavicom i perforiranim vratom, iznad koje je diskasto zadebljanje (Sl. 3, 1). Prema analogijama iz Liburnije, igla je mogla biti dio dvodijelne lučne ili dvodijelne zmijaste fibule.²⁷

²⁴ Chronological phases at the necropolis of Brežec have been discussed on many occasions, leading to several proposals of its periodisation, which, however, do not essentially differ among each other. Cf. L. RUARO LOSERI et al., 1977, 39-42, Fig. 12; M. GUŠTIN, 1979, 18-31, Figs. 6, 6a, 11; C. BELARDELLI, C. GIARDINO, A. MALIZIA, 1990.

²⁵ Š. BATOVIĆ, 1965, 58-60, Figs. 7-8, 21. Batović changed his chronological scheme for the Liburnian area in his later studies and designated as phase I the material culture of the 9th century BC, which repeatedly confuses understanding of the beginning of Liburnian culture group. See e.g. Š. BATOVIĆ, 1981, 17, 99; Š. BATOVIĆ, 1983; Š. BATOVIĆ, 1987, 905 (chronological table). In the present article we refer to the initial periodisation of Liburnian culture according to Batović, that is, to Š. BATOVIĆ, 1965.

²⁶ L. RUARO LOSERI et al., 1977, Pls. XIV, 23-24; XV, 45, 47. For tutuli-shaped buttons cf. also F. LO SCHIAVO, 1970, 479, Pl. XLII, 1; for bracelets with V-shaped cross-section cf. F. LO SCHIAVO, 1970, 473, Pl. XXXVIII, 13; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 87, Fig. 49; for the wide banded bracelets, an example of which is attested also among the finds from the hoard at Mušja jama, cf. F. LO SCHIAVO, 1970, 473, Pl. XXXVIII, 16; B. TERŽAN, 2016c, 269-277, Figs. 83; 85,1; 86; Pl. 66, 2.

²⁵ Š. BATOVIĆ, 1965, 58-60, sl. 7-8, 21. Batović je u kasnijim istraživanjima promijenio svoju kronološku shemu za područje Liburnije i kao prvu fazu odredio materijalnu kulturu 9. stoljeća pr. Kr., čime je ponovno izazvao nejasnoće u razumijevanju početka liburnske kulturne skupine. Vidjeti npr. Š. BATOVIĆ, 1981, 17, 99; Š. BATOVIĆ, 1983; Š. BATOVIĆ, 1987, 905 (kronološka tablica). U ovom se članku pozivamo na početnu periodizaciju liburnske kulture prema Batoviću, odnosno na Š. BATOVIĆ, 1965.

²⁶ L. RUARO LOSERI et al., 1977, T. XIV, 23-24; XV, 45, 47. Za dugmad u obliku tutula usp. također F. LO SCHIAVO, 1970, 479, T. XLII, 1; za narukvice dvoslivnog presjeka usp. F. LO SCHIAVO, 1970, 473, T. XXXVIII, 13; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 87, sl. 49; za narukvice sa širokom trakom, čiji je primjer potvrđen i među nalazima iz ostave u Mušjoj jami, usp. F. LO SCHIAVO, 1970, 473, T. XXXVIII, 16; B. TERŽAN, 2016c, 269-277, sl. 83; 85,1; 86; T. 66, 2.

²⁷ L. RUARO LOSERI et al., 1977, 79-80, T. IX, grob 111, 1. Za dvodijelne lučne fibule usp. npr. primjerak fibule iz Novalje na otoku Pagu: Š. BATOVIĆ, 1973, T. CIII, 2; za dvodijelne zmijaste fibule usp. npr. primjerak fibule iz Grižana: D. GLOGOVIĆ, 2003, T. 47, 357. Vrlo je slična igla dvodijelne fibule iz tumula u Biljanima Donjim između Zadra i Obrovca: Š. BATOVIĆ, 1959, 56-57, sl. 2; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 125, sl. 71. Ako uzmemo u obzir da se

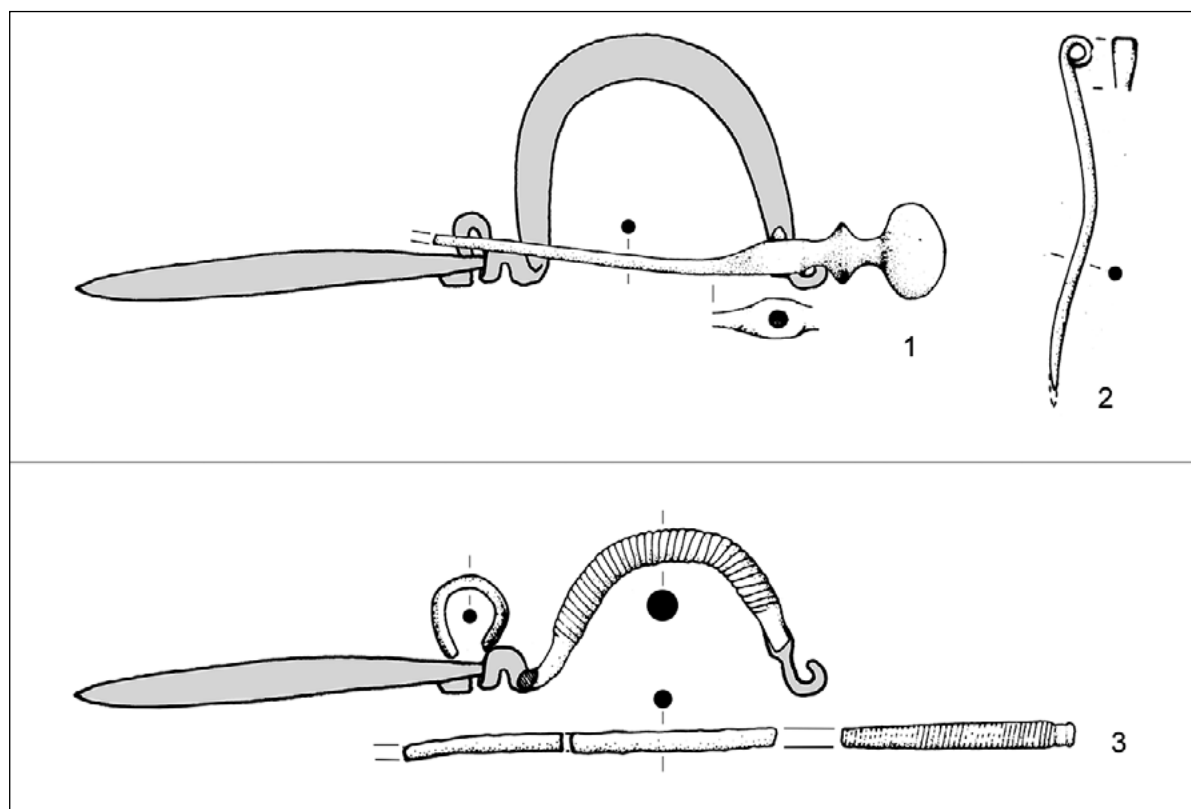

FIGURE 3 Two-part bow fibulae from Brežec near Škocjan: 1-2 – grave 111; 3 – grave 154 (after L. RUARO LOSERI et al., 1977, Pls. IX, 111; XIII, 154)

SLIKA 3. Dvodijelne lučne fibule iz Brežeca kod Škocjana: 1-2 – grob 111; 3 – grob 154 (prema L. RUARO LOSERI et al., 1977, T. IX, 111; XIII, 154)

pin with a globular head and perforated neck, above which is a disc-shaped thickening, testifies to the presence of a two-part fibula (Fig. 3, 1). As demonstrated by the analogies from the Liburnian region, the pin could have formed part of either a two-part bow or two-part serpentine fibula.²⁷ Several bronze fragments of a bow fibula have been found also in grave 154 from the Gombač lot (*Fondo Gombac*), comprising a high fibula bow decorated with fine ribs

Nekoliko brončanih ulomaka lučne fibule pronađeno je i u grobu 154 parcele Gombač (*Fondo Gombac*), točnije visoko oblikovani luk fibule ukrašen finim narebrenjima ili pseudotordiran, ulomak petlje s četverokutnim dijelom od prijelaza luka fibule u diskastu nožicu (koja, međutim, nije sačuvana) i nekoliko primjeraka igle fibule (Sl. 3, 3).²⁸ Istom tipu dvodijelne lučne fibule najvjerojatnije bismo mogli, iako ne s potpunom sigurnošću, pripisati ulomak jedne od fibula iz groba 131 na parceli Gombač (*Fondo Gombac*) te ulomke iz grobova 50 i 73 (Sl. 7).²⁹ Unatoč fragmentiranosti, fibula iz groba 154

²⁷ L. RUARO LOSERI et al., 1977, 79-80, Pl. IX, grave 111, 1. For two-part bow fibulae cf. e.g. the fibula example from Novalja on the island of Pag: Š. BATOVIĆ, 1973, Pl. CIII, 2; for two-part serpentine fibulae cf. e.g. fibula example from Grižane: D. GLOGOVIĆ, 2003, Pl. 47, 357. Very similar is also the pin of a two-part fibula from the tumulus at Biljane Donje between Zadar and Obrovac: Š. BATOVIĆ, 1959, 56-57, Fig. 2; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 125, Fig. 71. Taking into account that among the grave goods of grave 111 also a fragment of sword is mentioned, it seems more likely that the pin belonged to a two-part serpentine fibula, which is characteristic of male attire in this period. Cf. B. TERŽAN, 2016b, 255-267, Figs. 79, 2-3; 80; 82, 1.

među grobnim priložima iz groba 111 spominje i ulomak mača, čini se vjerojatnijim da je igla pripadala dvodijelnoj zmijastoj fibuli, koja je karakteristična za mušku nošnju iz tog razdoblja. Usp. B. TERŽAN, 2016b, 255-267, sl. 79, 2-3; 80; 82, 1.

²⁸ L. RUARO LOSERI et al., 1977, 88-89, T. XIII, grob 154.

²⁹ L. RUARO LOSERI et al., 1977, 84, T. XI, grob 131, 1b; V, grob 50, 1; VII, grob 73, 2.

or pseudo-torsion, a fragment of a loop with a quadrangular section from the transition of the fibula bow to a disc-shaped foot (which, however, is not preserved) and several pieces of the fibula pin (Fig. 3, 3).²⁸ To the same type of two-part bow fibula we could most likely, although not with complete certainty, ascribe the fragment of one of the fibula bows from grave 131 of the Gombač lot (*Fondo Gombac*) as well as the fragments from graves 50 and 73 (Fig. 7).²⁹ In spite of its fragmentary state of preservation, the fibula from grave 154 can undoubtedly be classified as a two-part bow fibula type, characteristic of female attire in the Liburnian cultural sphere. Its best analogy is the completely preserved, splendid fibula example from grave 26 at Nin (Fig. 4, 1).³⁰ The latter features a completely identical form of the bow with finely ribbed decoration of pseudo-torsion, whereas its pin with a twisted neck is likewise very similar to the already-mentioned fibula pin broken in three pieces from grave 154 at Brežec. The same form of fibula bow and pin with a twisted neck can be observed also on another fibula example, kept by the Archaeological Museum in Zadar and unfortunately without further information regarding its Liburnian findspot.³¹

Apart from Fulvia Lo Schiavo, two-part bow fibulae have been discussed in detail above all by Dunja Glogović. She designated them as the Osor type and made distinctions among the type two variants.³² The first variant comprises two-part fibulae with conical helices on the bow and disc-shaped feet with engraved decorations.³³ A larger number of such fibulae have in fact been

nesumnjivo pripada tipu dvodijelne lučne fibule koja je karakteristična za žensku nošnju liburnskoga kulturnog kruga. Njoj najbliža analogija potpuno je sačuvan, prekrasan primjerak fibule iz groba 26 u Ninu (Sl. 4, 1).³⁰ Potonja ima potpuno identičan oblik luka s finim ukrasnim narebrenjima ili pseudotor-diran, a njezina igla s tordiranim vratom vrlo je slična već spomenutoj igli fibule slomljenoj na tri dijela iz brežečkoga groba 154. Isti se oblik luka i igle s tordiranim vratom fibule također može primijetiti na drugom primjerk-u fibule, pohranjenom u Arheološkom muzeju u Zadru, o čijem nalazištu na području Liburnije, nažalost, nema dodatnih informacija.³¹

Osim Fulvije Lo Schiavo, dvodijelnim lučnim fibulama detaljno se bavila ponajprije Dunja Glogović. Nazvala ih je fibulama tipa Osor te razdvojila unutar tog tipa dvije inačice.³² Prva su inačica dvodijelne fibule sa stožastim spiralama na luku i diskastim nožicama s graviranim ukrasima.³³ Naime, veći broj takvih fibula otkriven je u Osoru na otoku Cresu pa se njihov naziv čini primjerenim ili u najmanju ruku prikladnim. Kao što smo već nastojali pokazati u jednoj od prethodnih studija, u kojoj su se razmatrali grobovi imućnih žena u Osoru, Ninu i Zatonu kraj Nina, te su fibule bile nakit s posebnom simboličkom porukom i krasile su prije svega ceremonijalnu odjeću, najvjerojatnije oglašljiva ili frizure za svečane prigode, a vjerojatno su pripadale tek udanim djevojkama, zemljoposjednicama ili čak svećenicama.³⁴

Drugu je inačicu D. Glogović opisala kao inačicu A dvodijelnih lučnih fibula. Iako i tu

²⁸ L. RUARO LOSERI et al., 1977, 88-89, Pl. XIII, grave 154.

²⁹ L. RUARO LOSERI et al., 1977, 84, Pl. XI, grave 131, 1b; V, grave 50, 1; VII, grave 73, 2.

³⁰ Š. BATOVIĆ, 1981, 99-102, Figs. 4, 5; 5; Š. BATOVIĆ, 1987, Pl. XXXVII, 13; D. GLOGOVIĆ, 1989, Pl. 23, 3; D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, Pl. 46, 346.

³¹ D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, Pl. 46, 345.

³² F. LO SCHIAVO, 1970, 434, Pl. XXVII, 1, 3; D. GLOGOVIĆ, 1989, 25-28, Pls. 22-23, 5; D. GLOGOVIĆ, 2003, 43-45, Pls. 43-45.

³³ For the engraved decoration on various bronze objects from the Liburnian area and its symbolic message cf. S. KUKOČ, 2016.

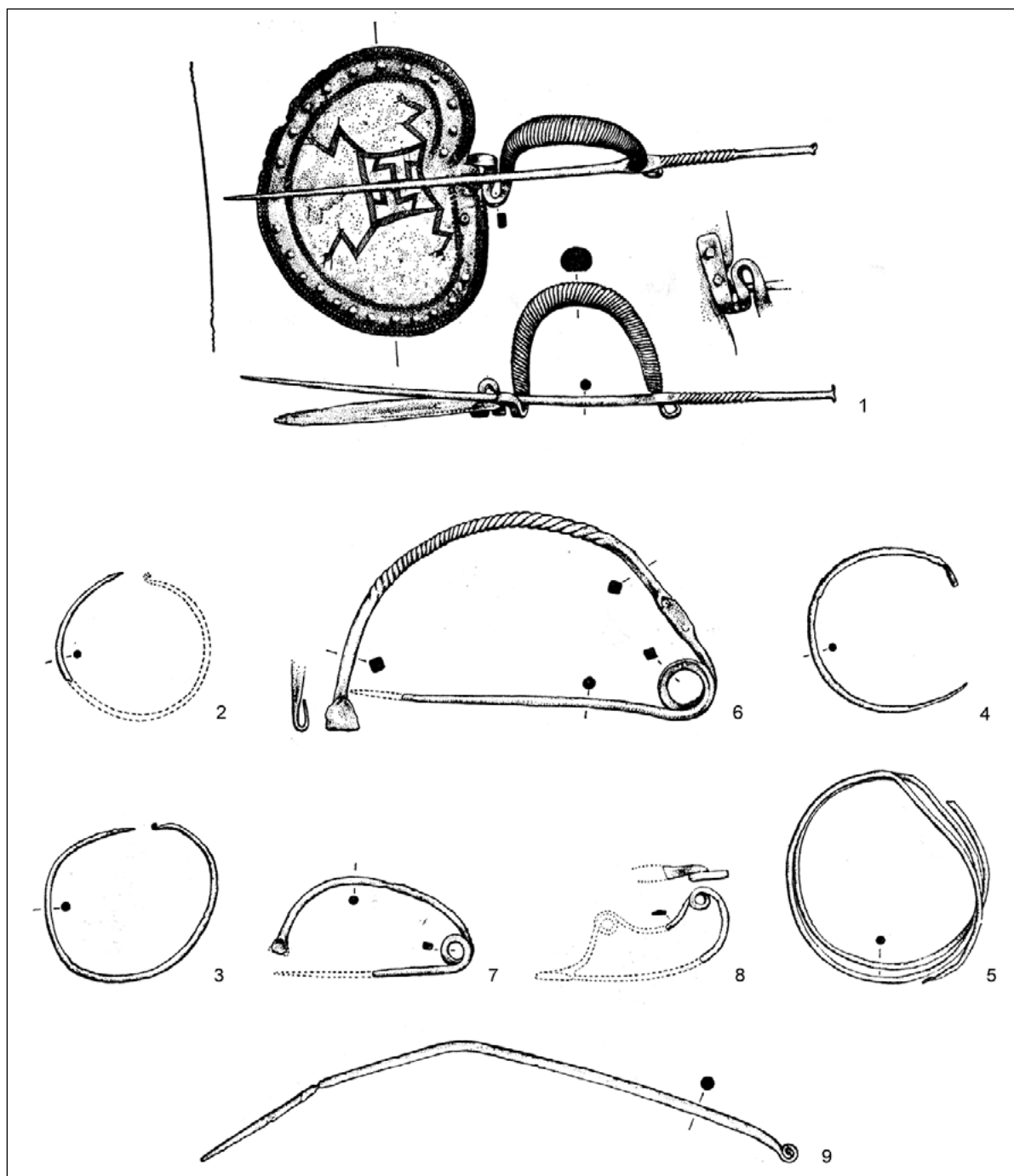
³⁰ Š. BATOVIĆ, 1981, 99-102, sl. 4, 5; 5; Š. BATOVIĆ, 1987, T. XXXVII, 13; D. GLOGOVIĆ, 1989, T. 23, 3; D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, T. 46, 346.

³¹ D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, T. 46, 345.

³² F. LO SCHIAVO, 1970, 434, T. XXVII, 1, 3; D. GLOGOVIĆ, 1989, 25-28, T. 22-23, 5; D. GLOGOVIĆ, 2003, 43-45, T. 43-45.

³³ Za gravirane ukrase na raznim brončanim predmetima s područja Liburnije i njihove simboličke poruke usp. S. KUKOČ, 2016.

³⁴ B. TERŽAN, 2013; vidi i S. KUKOČ, 2012.

FIGURE 4 *Nin, grave 26* (after Š. BATOVIĆ, 1976, Fig. 13)SLIKA 4. *Nin, grob 26* (prema Š. BATOVIĆ, 1976, Sl. 13)

discovered at Osor on the island of Cres, therefore their denomination seems appropriate or at least adequate. As we have already tried to show in a previous study, which took into consideration the wealthy female graves from Osor, Nin and Zaton near Nin, these fibulae represented a jewellery with special symbolic message and adorned above all the ceremonial garments,

inačicu karakterizira visoki luk, ukras na nje-mu u obliku finih narebrenja ili pseudotorzi-je skromniji je, dok je disk na nožici ukrašen na sličan način kao na fibulama tipa Osor.³⁵

³⁵ F. LO SCHIAVO, 1970, 434, T. XXVII, 3; D. GLOGOVIĆ, 1989, 25, T. 23, 1–3 (označeno kao inačica II); D. GLOGOVIĆ, 2003, 44–45, T. 46, 345–348 (označeno kao inačica A).

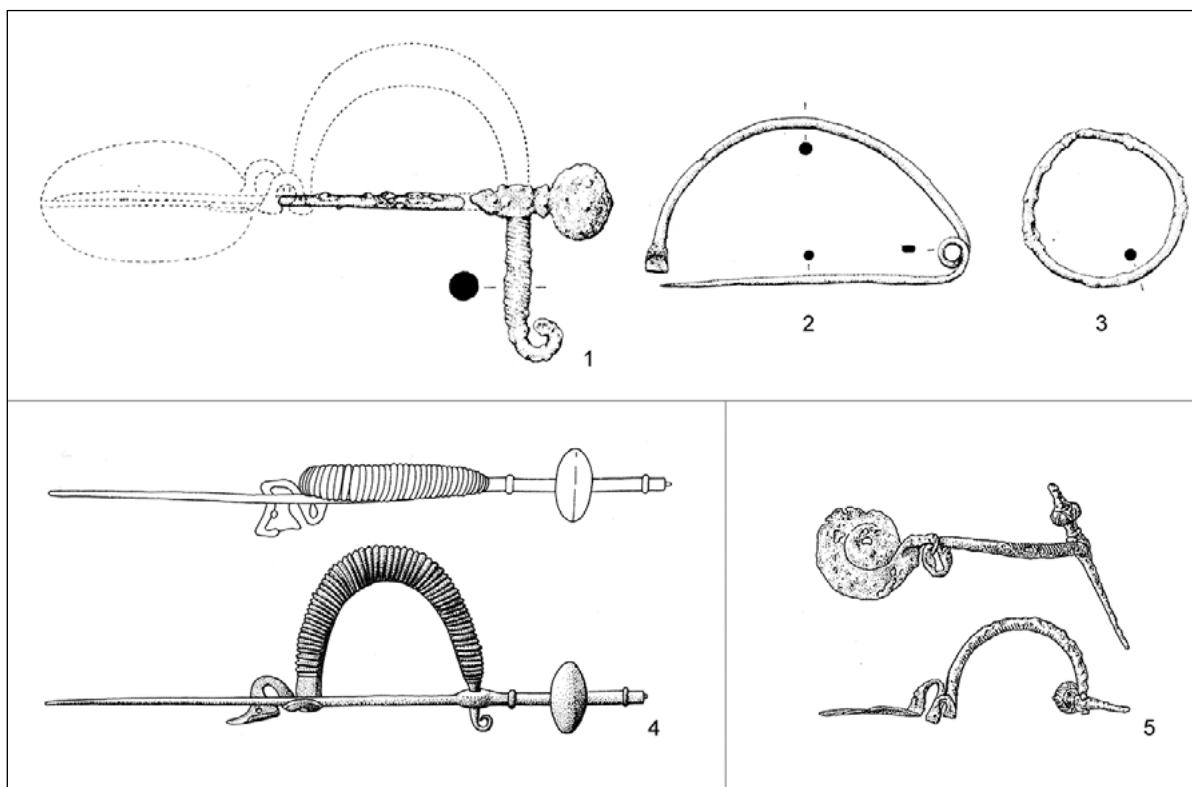

FIGURE 5 Two-part bow fibulae: 1-3 – Novalja on the island of Pag, Dabovi Stani, selection from the grave (after Š. BATOVIĆ, 1973, Pl. CIII, 1-2); 4 – Punat on the island of Krk (after B. MADER, 2005, Fig. 3); 5 – Ljubač (after D. GLOGOVIĆ, 1999, Pl. 1, 2)

SLIKA 5. Dvodijelne lučne fibule: 1-3 – Novalja na otoku Pagu, Dabovi Stani, izbor iz groba (prema Š. BATOVIĆ, 1973, T. CIII, 1-2); 4 – Punat na otoku Krku (prema B. MADER, 2005, Sl. 3); 5 – Ljubač (prema D. GLOGOVIĆ, 1999, T. 1, 2)

most likely festive headdresses or hairstyles, which possibly belonged to newly married girls, ladies of the house or even priestesses.³⁴

The second variant was described by D. Glogović as variant A of the two-part bow fibulae. Its characteristics are likewise the high bow, which bears however a more modest decoration composed of fine ribs or pseudo-torsion, while the foot disc is ornamented in a similar manner as on the Osor-type fibulae.³⁵ Hence, the two fibulae from the aforementioned graves at Brežec near Škocjan can also be attributed to the latter variant of the two-part bow fibula (Fig. 3). We should mention one further example of a bow fibula with a similar fine bow decoration and disc foot, which was discovered at another

Potonjoj se inačici dvodijelne lučne fibule stoga mogu pripisati dvije fibule iz spomenutih grobova u Brežecu kod Škocjana (Sl. 3). Treba spomenuti još jednu lučnu fibulu sa sličnim finim ukrasom na luku i diskom na nožici, otkrivenu na drugoj nekropoli na prostoru Škocjana, točnije, na groblju Grič iznad Lisičine, iako je riječ o jednodijelnoj, a ne dvodijelnoj fibuli.³⁶ Takve jednodijelne lučne fibule bile su karakterističan nakit ženske nošnje na Apeninskom poluotoku, ponajprije unutar zajednica starijeg željeznog doba uz obalu regije Kampanije, na primjer u Sala Consilini, Pontecagnanu i Capui,³⁷ te u regijama Umbriji i Abruzzu, na primjer u Piedi-

³⁴ B. TERŽAN, 2013; cf. also S. KUKOČ, 2012.

³⁵ F. LO SCHIAVO, 1970, 434, Pl. XXVII, 3; D. GLOGOVIĆ, 1989, 25, Pl. 23, 1-3 (marked as variant II); D. GLOGOVIĆ, 2003, 44-45, Pl. 46, 345-348 (marked as variant A).

³⁶ A. MAHR, 1934, 129-130, T. XXVII, 159; B. TERŽAN, 2016a, 422-423, sl. 153, 6.

³⁷ F. LO SCHIAVO, 2010, 189-191, T. 82-83 (klasa XII, tip 74-75).

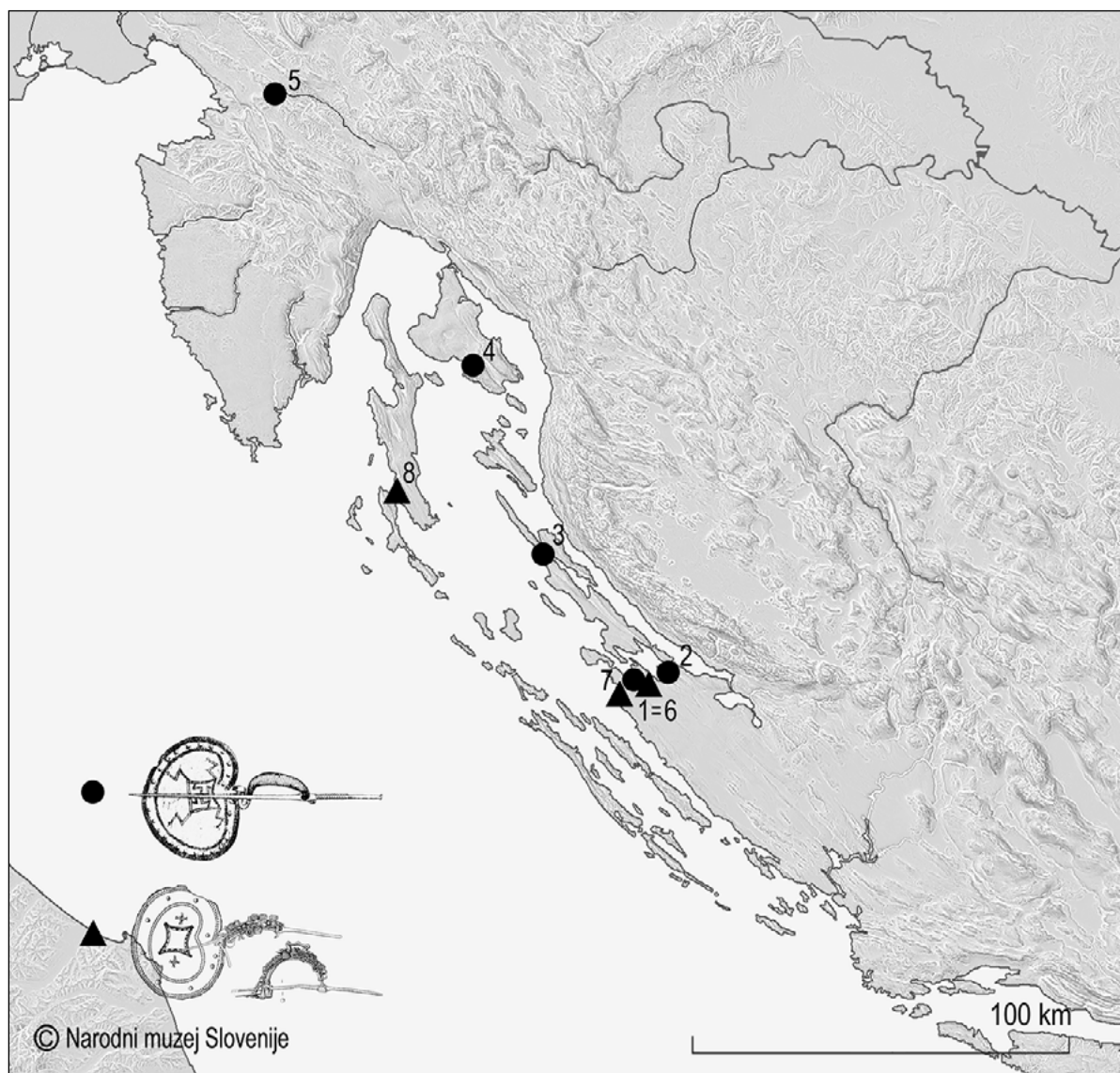

FIGURE 6 Distribution map of two-part bow fibulae (● circle): 1 – Nin; 2 – Ljubač; 3 – Novalja on the island of Pag; 4 – Punat on the island of Krk; 5 – Brežec; and two-part bow fibulae with conical helices (▲ triangle): 6=1 – Nin; 7 – Zaton; 8 – Osor (made by V. Svetličić)

SLIKA 6. Karta rasprostranjenosti dvodijelnih lučnih fibula (● krug): 1 – Nin; 2 – Ljubač; 3 – Novalja na Pagu; 4 – Punat na Krku; 5 – Brežec; i dvodijelnih lučnih fibula sa stožastim spiralama (▲ trokut): 6=1 – Nin; 7 – Zaton; 8 – Osor (izradila V. Svetličić)

er necropolis in the Škocjan area, namely, the cemetery of Grič above Lisičina, although in this case it is a one- and not two-part fibula.³⁶ Such one-part bow fibulae represented characteristic jewellery of female attire in the Apennine Peninsula, above all within the Early Iron Age communities along the coast of the Campania region, as for example at Sala Consilina, Pon-

lucu, Ortucchiju i Goriano Sicoliju.³⁸ Dvodijelne lučne fibule tipa Osor i njihova inačica II (ili A prema Glogović) mogu se – s obzirom na oblik i ukras njihova luka te njihova diska na nožici – nesumnjivo izravno povezati s navedenim talijanskim primjerima. Ipak, zbog svojeg dvodijelnog oblika nedvojbeno predstavljaju posebnu inačicu lučnih fibula koja je bila gotovo isključivo reprezentativna za

³⁶ A. MAHR, 1934, 129-130, Pl. XXVII, 159; B. TERŽAN, 2016a, 422-423, Fig. 153, 6.

³⁸ D. SAVELLA, 2015, 113-114, T. 62, 528-530; 63, 531-532.

tecagnano and Capua,³⁷ as well as in Umbria and Abruzzo, as for example at Piediluco, Ortucchio and Goriano Sicoli.³⁸ Without doubt, two-part bow fibulae, both of the Osor type and of its variant II (or A according to Glogović), can be associated – in view of their bow form and decoration, as well as their disc foot – directly with the mentioned Italian examples. Nevertheless, with their two-part design they definitely represent a particular variant of bow fibulae, which was almost exclusively representative of the Middle Adriatic region or Liburnian area.³⁹ This latter fact points to the existence of a specific jewellery craftsmanship, which did not develop simply from the neighbouring Italic territory, but must have been dependent also on some other, possibly older, Middle- or even North-European tradition.⁴⁰

The very two-part construction of bow fibulae – with a highly raised bow and a long pin, the tip of which is protected by the disc-shaped foot plate (Figs. 4, 1; 5, 4-5) – leads us to presume that also these fibulae were worn in a similar manner as the two-part bow fibulae with conical helices (Osor type) or the Iapodic two-part fibulae of the Prozor type, that is, as a head adornment fixing headgear or particularly elaborate hairstyles.⁴¹ The composition of the grave goods from grave 26 at Nin (Fig. 4) and in part also of the grave from the Dabovi Stani site

prostor srednjeg Jadrana ili Liburnije.³⁹ Ova posljednja činjenica upućuje na postojanje zanatskog umijeća izrade nakita koje se nije razvilo samo na italском području i proširilo s njega, nego se također moralo temeljiti na nekoj drugoj, vjerojatno starijoj, srednjoeuropskoj ili čak sjevernoeuropskoj tradiciji.⁴⁰

Sama dvodijelna konstrukcija lučnih fibula, s visoko uzdignutim lukom i dugačkom iglom čiji je vrh zaštićen diskastom nožnom pločicom (Sl. 4, 1; 5, 4–5), navodi nas na pretpostavku da su se te fibule nosile na sličan način kao i dvodijelne lučne fibule sa stožastim spiralama (tipa Osor) ili japodske dvodijelne fibule tipa Prozor, što znači kao ukras za glavu kojim su se pričvršćivala pokrivala za glavu ili posebno složene frizure.⁴¹ Sastav grobnih priloga iz groba 26 u Ninu (Sl. 4), a dijelom i iz groba s lokaliteta Dabovi Stani kod Nova-lje na otoku Pagu (Sl. 5, 1–3)⁴² ili iz tumula na Ljubačkoj kosi,⁴³ upućuje na činjenicu da

³⁹ Usp. također Š. BATOVIĆ, 1976, 41, karta 3; D. GLOGOVIĆ, 2003, 45.

⁴⁰ G. von MERHART, 1942/1969, 22–23, već je pretpostavio da bi uzor za italske dvodijelne zmijaste fibule trebalo tražiti u dvodijelnoj shemi s prostora zapadnog Balkana. Prema našoj tezi, proizvodnja dvodijelnih fibula odražava tradiciju zanatskih radionica srednje i sjeverne Europe, gdje su dvodijelne fibule raznih tipova i inačica karakteristične za kasno brončano doba ili razdoblje kulture polja sa žarama, a na određenim prostorima rabe se do razdoblja starijeg željeznog doba. Međutim, detaljnijim istraživanjem te teme izašlo bi se izvan okvira ovog članka. Vidjeti npr. U. ZIMMERMANN, 1994, 417–429, sl. 69; J. ŘÍHOVSKÝ, 1993, 16–17, 24–25, T. 2–7; M. NOVOTNA, 2001, 22–28, T. 2–4.

⁴¹ Usp. B. TERŽAN, 2009; B. TERŽAN, 2013.

⁴² Primjerak fibule iz Novalje na Pagu prvi je put objavio Š. BATOVIĆ, 1973, 117, T. CIII, 2, gdje je jasno naveo da je riječ o dvodijelnoj lučnoj fibuli čiji je luk fino pseudotor-diran, što je vidljivo i na ilustraciji objavljenoj u tabli CIII, 2. Prema tome, Batović je na svojoj ilustraciji taj primjerak također točno rekonstruirao kao lučnu fibulu. Nažalost, opisani detalj ukrasa ostao je neprimijećen ili je zanemaren u svim daljnjim publikacijama, što je dovelo do atribucije pogrešnom tipu fibule, usp. D. GLOGOVIĆ, 1989, T. 19, 5; D. GLOGOVIĆ, 2003, T. 47, 363A; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 125, sl. 71, inačica I. Nadalje, ostaje nejasno gdje je M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 174 pronašla informaciju da su predmeti prikupljeni iz nekoliko grobova ako je BATOVIĆ, *ibid.* izričito napisao da nalazi potječu iz jednog jedinog groba, točnije iz kamene grobne škrinje!

⁴³ D. VUJEVIĆ, 2011, 6–7, 12, sl. 6–7, T. III, 3; S. KUKOČ, 2012, sl. 10.

³⁷ F. LO SCHIAVO, 2010, 189–191, Pls. 82–83 (Class XII, Type 74–75).

³⁸ D. SAVELLA, 2015, 113–114, Pls. 62, 528–530; 63, 531–532.

³⁹ Cf. also Š. BATOVIĆ, 1976, 41, Map 3; D. GLOGOVIĆ, 2003, 45.

⁴⁰ G. von MERHART, 1942/ 1969, 22–23, had already presumed that the model for Italic two-part serpentine fibulae should be searched for in the two-part scheme from the Western Balkans area. According to our thesis, the production of two-part fibulae reflects the craftsmanship tradition of workshops from Central or even Northern Europe, where two-part fibulae of various types and variants are characteristic of the Late Bronze Age or Urnfield Culture period, while in certain places they remain in use up to the Early Iron Age period. A more detailed research into this subject would, however, reach beyond the scope of the present article. See e.g. U. ZIMMERMANN, 1994, 417–429, Fig. 69; J. ŘÍHOVSKÝ, 1993, 16–17, 24–25, Pls. 2–7; M. NOVOTNA, 2001, 22–28, Pls. 2–4.

⁴¹ Cf. B. TERŽAN, 2009; B. TERŽAN, 2013.

near Novalja on the island of Pag (Fig. 5, 1-3)⁴² or of the tumulus at Ljubačka Kosa,⁴³ points to the fact that these fibulae likewise formed part of the more opulent attire of Liburnian women. Besides two-part fibulae, the graves at Nin and Novalja contained one or two delicate bow fibulae and hair-rings/earrings, while the grave at Ljubačka Kosa contained an additional bow fibula and amber, glass and bone beads. In addition, the grave goods from Nin consisted of a serpentine fibula and a pin with a spirally rolled-up head, both of which possibly indicate that beside the female also a man had been buried (Fig. 4, 8-9). Especially interesting appears the fact that two-part bow fibulae of the variant A have been discovered, besides in continental Liburnia, also on the islands of Pag and Krk (Fig. 5, 1-4),⁴⁴ which could suggest specific female jewellery on the latter two islands in contrast to the two-part bow fibulae with conical helices worn above all by women from Osor (Fig. 6). Nevertheless, both fibula variants undoubtedly

su te fibule isto tako bile dio raskošnije nošnje liburnskih žena. Osim dvodijelne fibule, u grobovima u Ninu i Novalji pronađeni su jedna ili dvije krhke lučne fibule i prstenje za kosu / naušnice, dok je grob na Ljubačkoj kosi sadržavao još jednu lučnu fibulu te jantarne, staklene i koštane perle. Usto, grobni prilozi iz Nina obuhvaćali su zmijastu fibulu i iglu sa spiralno namotanom glavicom. Oba predmeta upućuju na mogućnost da je pored žene pokopan i muškarac (Sl. 4, 8–9). Posebno je zanimljiva činjenica da su dvodijelne lučne fibule inačice A osim u kontinentalnoj Liburniji otkrivene i na otocima Pagu i Krku (Sl. 5, 1–4),⁴⁴ što bi moglo upućivati na poseban ženski nakit na tim dvama otocima za razliku od dvodijelnih lučnih fibula sa stožastim spiralama koje su nosile ponajprije žene iz Osora (Sl. 6). Ipak, obje inačice fibula nesumnjivo su nosile pripadnice viših slojeva liburnskog društva, o čemu svjedoče bogati grobovi u Zatonu kraj Nina i u samom Ninu (Sl. 4).⁴⁵

Dodatno se mogu razmotriti i grobovi s liburnskim fibulama u Brežecu kod Škocjana jer njihov položaj na groblju otkriva fascinantnu situaciju. Smješteni su relativno blizu jedan drugomu i tako tvore skupinu u središnjem dijelu groblja koja se može jasno odrediti (Sl. 7), čime se dodatno podupire ideja o njihovoj uskoj međusobnoj povezanosti. Međutim, istodobno se može ustanoviti da, u usporedbi s grobovima s prostora pretežito naseljenog Liburnima, grobovi koji sadržavaju velike lučne fibule s dva dugmeta (Sl. 1, 2;

⁴² The fibula example from Novalja on the island of Pag was first published by Š. BATOVIĆ, 1973, 117, Pl. CIII, 2, where it is clearly stated that it represents a two-part bow fibula, the bow of which is decorated with fine pseudo-torsion, which is evident also from the published drawing on Pl. CIII, 2. Accordingly, the example was also correctly reconstructed in a drawing by Batović as a bow fibula. Unfortunately, the described decoration detail has been overlooked or neglected in all further publications, leading to the mistaken attribution of the fibula type, cf. D. GLOGOVIĆ, 1989, Pl. 19, 5; D. GLOGOVIĆ, 2003, Pl. 47, 363A; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 125, Fig. 71, variant I. Furthermore, it remains unclear where M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 174 found the information that the collected objects were from several graves, if Š. BATOVIĆ, *ibid.* explicitly wrote that the finds came from one single grave, namely from a stone grave cist!

⁴³ D. VUJEVIĆ, 2011, 6-7, 12, Figs. 6-7, T. III, 3; S. KUKOČ, 2012, Fig. 10.

⁴⁴ For the fibula from the island of Krk, published in F. LO SCHIAVO, 1970, 434, Pl. XXVII, 3, it has been recently reported by D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, Pl. 46, 348 and also by B. MADER, 2005, 434, Fig. 3, that it originates from the grave with several grave goods, discovered in the vicinity of Punat on the island of Krk. Another two-part bow fibula comes from the site Ljubač, located to the north-east of Nin (D. GLOGOVIĆ, 1999, 34, Pl. 1, 2). For the fibula with no information about the place of discovery, kept in Split Archaeological Museum, we can presume that it comes from continental Liburnia (cf. R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1962, 308, Pl. III, 2; D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, Pl. 46, 347; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 125, Fig. 71, variant II).

⁴⁴ Za fibulu s otoka Krka, objavljenu u F. LO SCHIAVO, 1970, 434, T. XXVII, 3, nedavno D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, T. 46, 348 i B. MADER, 2005, 434, sl. 3 izvješćuju da potječe iz groba s nekoliko grobnih priloga otkrivenog u blizini Punta na otoku Krku. Još jedna dvodijelna lučna fibula potječe s lokaliteta Ljubač, sjeveroistočno od Nina (D. GLOGOVIĆ, 1999, 34, T. 1, 2). Za fibulu bez podataka o nalazištu, pohranjenu u Arheološkom muzeju u Splitu, može se pretpostaviti da potječe iz kontinentalne Liburnije (usp. R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1962, 308, T. III, 2; D. GLOGOVIĆ, 2003, 44, T. 46, 347; M. BLEČIĆ KAVUR, 2014, 125, sl. 71, inačica II).

⁴⁵ Usp. B. TERŽAN, 2013, T. 3–6.

belonged to the members of the upper class of Liburnian society, as evidenced by the wealthy graves at Zaton near Nin and from Nin itself (Fig. 4).⁴⁵

Further observations can also be made regarding the graves containing Liburnian fibulae from Brežec near Škocjan, as their distribution in the cemetery reveals a fascinating situation. They are positioned relatively close to each other and in this way form a clearly definable group in the central part of the cemetery (Fig. 7), which additionally supports the idea of their being tightly interrelated. However, at the same time it can be ascertained that both the graves containing large bow fibulae with two knobs (Fig. 1, 2; 7) as well as those with two-part bow fibulae (Fig. 3; 7) appear rather modest in view of their accompanying grave goods, if we compare them with the graves from the main Liburnian area. The reasons for such discrepancies can partly be found in the fact that the Brežec graves were cremation burials, while in Liburnia inhumation burial in stone cist graves prevailed.⁴⁶ However, it should be stressed that one single grave cist frequently contained several burials, also from diverse periods, which means that the older skeletal remains and grave goods had been placed to the side or even mixed with objects from later interments. Such is the case of the grave at Dabovi Stani near Novalja on the island of Pag, where besides the aforementioned two-part bow fibula and a single-looped bow fibula (Fig. 5, 1-3), both of which most probably composed the attire of the first interment, also a three-knobbed fibula was discovered, belonging to a subsequent, second interment from the later 7th or early 6th century BC.⁴⁷ Even more indicative are the examples from Dragišić, where in grave 10 we can find

7), kao i oni s dvodijelnim lučnim fibulama (Sl. 3; 7), s obzirom na svoje popratne grobne priloge, djeluju prilično skromno. Razlozi za takva odstupanja dijelom se mogu pronaći u činjenici da su brežečki grobovi paljevinski, dok su u Liburniji prevladavali ukopi u kamene grobne škrinje.⁴⁶ Međutim, treba naglasiti da je jedna grobna škrinja često sadržavala nekoliko ukopa, također iz različitih razdoblja, što znači da su se stariji ostatci kostiju i grobni prilozil odlagali sa strane ili čak miješali s novim predmetima tijekom kasnijih ukopavanja. Takav je slučaj groba u Dabovim Stanima kraj Novalje na Pagu u kojem je, osim spomenute dvodijelne lučne fibule i jednopetljaste lučne fibule (Sl. 5, 1–3), koje su obje najvjerojatnije bile dio nošnje pri prvom ukopu, otkrivena i fibula s tri dugmeta koja pripada naknadnom, drugom ukopu s kraja 7. ili početka 6. stoljeća pr. Kr.⁴⁷ Još su indikativniji primjeri iz Dragišića, gdje je u grobu 10 pronađena jednopetljasta lučna fibula svijena u prsten, na koju su bili navučeni košarasti privjesci, a koja je pak bila obješena na fibulu tipa *protocertosa*. Jednopetljasta lučna fibula može se pripisati tipu lučne fibule karakteristične za 9. stoljeće pr. Kr.,⁴⁸ odnosno za prvu fazu novije kronološke sheme prema Batoviću,⁴⁹ dok su košarasti privjesci⁵⁰ i fibula tipa *protocertosa* nakit koji pripada otprilike 6. stoljeću pr. Kr. ili trećoj (III) fazi liburnske kulture. Dakle, na jednom komadu nakita iz groba 10 zajedno su se nalazili predmeti iz vremenskog intervala od najmanje tri stoljeća.⁵¹ Još širi vremenski raspon može se

⁴⁵ Cf. B. TERŽAN, 2013, Pls. 3–6.

⁴⁶ On the phenomenon of cremation or urn-cremation graves in the territory of the Liburni, which have been discovered with recent excavations and so far represent more an exception rather than the rule cf. S. KUKOČ, 2010; B. MARIJANOVIĆ, 2012.

⁴⁷ Š. BATOVIĆ, 1973, 117, Pl. CIII. For the three-knobbed fibula cf. also M. OGRIN, 1998, 112–113, Fig. 14, 37 (type VI); D. GLOGOVIĆ, 2003, 63, Pl. 32, 476.

⁴⁶ O fenomenu paljevinskih ili žarnih grobova na liburnskom području, koji su otkriveni u nedavnim iskapanjima i dosad predstavljaju više iznimku nego pravilo, usp. S. KUKOČ, 2010; B. MARIJANOVIĆ, 2012.

⁴⁷ Š. BATOVIĆ, 1973, 117, T. CIII. Za fibulu s tri dugmeta usp. također M. OGRIN, 1998, 112–113, sl. 14, 37 (tip VI); D. GLOGOVIĆ, 2003, 63, T. 32, 476.

⁴⁸ D. GLOGOVIĆ, 2003, 17–19, T. 10, 70.

⁴⁹ Vidjeti bilješku 25.

⁵⁰ Za košaraste privjeske usp. B. TESSMANN, 2007, 671–682, sl. 4, 6–10.

⁵¹ D. GLOGOVIĆ, 2003, 76–77, T. 10, 70; 56, 540; B. TESSMANN, 2001, 52–54.

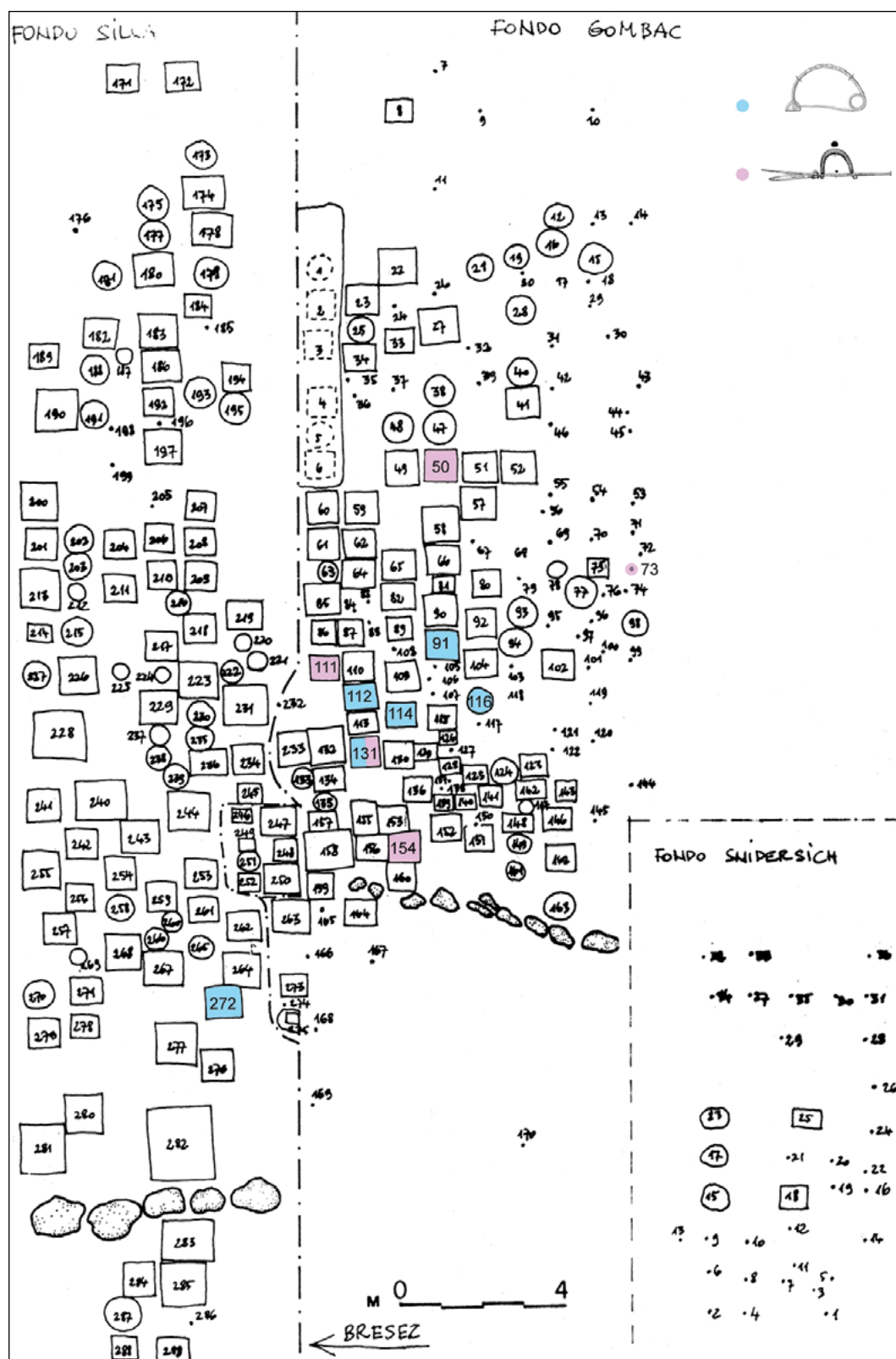

FIGURE 7 Position of the graves containing bow fibulae with two knobs (blue) and those with two-part Liburnian fibulae (red) in the cemetery of Brežec near Škocjan (cemetery plan after L. RUARO LOSERI et al., 1977)

SLIKA 7. Položaj grobova koji sadržavaju lučne fibule s dva dugmeta (plavo) i grobova s dvodijelnim liburnskim fibulama (crveno) na groblju Brežec kod Škocjana (plan groblja prema L. RUARO LOSERI et al., 1977)

a single-looped bow fibula bent into a ring, on which basket-shaped pendants had been threaded and which in turn was hung on a proto-Certosa fibula. The single-looped bow fibula can be ascribed to the bow fibula type characteristic of the 9th century BC,⁴⁸ that is, of phase I of the more recent chronological scheme according to Batović,⁴⁹ whereas the basket-shaped pendants⁵⁰ and the proto-Certosa fibula represent jewellery belonging approximately to the 6th century BC or the third (III) Liburnian phase. Hence, a single piece of jewellery, present in grave 10, combined objects from a time interval of at least three centuries.⁵¹ A still wider temporal span can be observed in grave 20 at Dragišić, where the earliest burial is represented by the pin of the two-part bow fibula itself,⁵² while the most recent interments from the grave can be placed in the Hellenistic period or the fifth (V) Liburnian phase, demonstrated clearly by the rings with figural decoration.⁵³

Another reason for the relatively unassuming graves with Liburnian fibulae at Brežec could lie in the fact that these female individuals had been foreigners at Škocjan – a place located in the deep hinterland of the Trieste Gulf and comparatively distant from the main Liburnian territory. In fact, they were not the only foreigners at this site, since the graves of the necropolises at Škocjan, such as those under Brežec, at Ponikve and Grič above Lisičina, clearly attest a highly heterogeneous character with regard to the provenance of their grave goods, in particular fibulae as the most indicative elements of the specific attire. This indicates that members of various communities or ethnic groups, both male and female, encountered each other and even cohabited at the site. Their presence is supported by the premise that the area of Škocjan together

zamijetiti u grobu 20 u Dragišiću u kojem najraniji ukop predstavlja sama igla dvodijelne lučne fibule,⁵² a najkasniji se ukopi iz groba mogu smjestiti u helenističko razdoblje ili petu (V) fazu liburnske kulture, što jasno pokazuje prstenje s figuralnim ukrasom.⁵³

Drugi razlog za relativno skromne brežečke grobove s liburnskim fibulama mogao bi se nalaziti u tome da su te ženske osobe bile strankinje u Škocjanu – mjestu koje je smješteno duboko u zaleđu Tršćanskog zaljeva i relativno daleko od prostora koji su pretežito naseljavali Liburni. Zapravo, one nisu bile jedine strankinje na tom lokalitetu, s obzirom na to da grobovi na nekropolama u Škocjanu, kao što i oni ispod Brežeca, na Ponikvama i Griču iznad Lisičine, jasno svjedoče o izrazito heterogenom karakteru u pogledu podrijetla grobnih priloga, osobito fibula kao najindikativnijeg elementa pojedine nošnje. To upućuje na činjenicu da su se pripadnici različitih zajednica ili etničkih skupina, i muškarci i žene, susretali te čak zajedno živjeli u tom kraju. U prilog tomu ide i pretpostavka da je prostor Škocjana, zajedno s Mušjom i Skeletnom jamom, u kasno brončano i starije željezno doba predstavljao sveto mjesto čija je važnost prelazila granice regije, te se stoga prisutnost pripadnika različitih etničkih skupina može povezati s izvođenjem ritualnih i kulturnih obreda.⁵⁴ Tako bi se grobovi s liburnskim fibulama o kojima je prethodno bilo riječi mogli objasniti u odnosu na određena izaslanstva poslana iz vjerskih i vojno-političkih razloga, koja su vjerojatno uključivala hodočasnice na vjerske obrede, ili bi se čak moglo protumačiti da su u njima pokapane svećenice koje su u ime svoje uže zajednice aktivno sudjelovale u ritualnim obredima, važnima za Liburne kao pomorsku silu na Jadranskom moru. Moguće je da su određeni rituali bili posvećeni božanstvu tipa „Gos-

⁴⁸ D. GLOGOVIĆ, 2003, 17-19, Pl. 10, 70.

⁴⁹ See note 25.

⁵⁰ For the basket-shaped pendants cf. B. TESSMANN, 2007, 671-682, Figs. 4, 6-10.

⁵¹ D. GLOGOVIĆ, 2003, 76-77, Pl. 10, 70; 56, 540; B. TESSMANN, 2001, 52-54.

⁵² D. GLOGOVIĆ, 2014, Pl. 13a, 14.

⁵³ D. GLOGOVIĆ, 2014, 24-25, Pls. 13a, 19; 13b, 20-22.

⁵² D. GLOGOVIĆ, 2014, T. 13a, 14.

⁵³ D. GLOGOVIĆ, 2014, 24-25, T. 13a, 19; 13b, 20-22.

⁵⁴ B. TERŽAN, 2016a, 402-430.

with the caves of Mušja jama and Skeletna jama represented in the Late Bronze and Early Iron Age a sacred place of supra-regional importance, and that consequently the presence of members of various ethnic groups can be associated with the conduct of ritual and cultic practices.⁵⁴ In this way, the graves with the previously discussed Liburnian fibulae could either be explained in relation to specific delegations sent on religious and military-political occasions, possibly comprising also female pilgrims bound for religious ceremonies, or could even be understood as representing burials of priestesses, who on behalf of their core community took active part in ritual practices, important for the Liburni as a maritime force on the Adriatic Sea. It may well be that certain rituals were dedicated perhaps to a deity of the “Lord of the waters” type, as has been described by the jubilarian in her study on the cult of the god Bindu – Neptune.⁵⁵ If we are to follow her interpretations, Škocjan and its surroundings eloquently display all the essential characteristics of the “sacred”: on one hand with its picturesque scenery, where the mighty waters forced their way into the underground and as such were connected with the chthonic principle, and on the other hand through the hoard find from Mušja jama, where a relevant share of the votive practices must have been connected also with the element of fire, as the numerous burnt objects clearly suggest. This sacred site then was visited and deemed important by various communities along the northern Adriatic and its wider hinterland and – as indicated by the treated fibulae – by the Liburni as well.

ACKNOWLEDGEMENTS

Special thanks are due to Ida Murgelj for the preparation of figures, Vesna Svetličič, Ljubljana, for making the distribution maps and Miha Kunstelj, Vrhnika, for the English translation.

⁵⁴ B. TERŽAN, 2016a, 402-430.

⁵⁵ S. KUKOČ, 2005.

podar voda“, kako je opisala jubilarantkinja u svojoj studiji o kultu boga Binda – Neptuna.⁵⁵ Ako ćemo se voditi njezinim tumačenjima, Škocjan i njegova okolica zorno prikazuju sva bitna obilježja „svetog“: s jedne strane, sa svojim slikovitim krajolikom, u kojem su se moćne vode probile u podzemlje te su tako bile povezane s htonskim načelom, a, s druge strane, ostavom iz Mušje jame, gdje je znatan udio votivne prakse vjerojatno bio povezan i s elementom vatre, na što jasno upućuju brojni spaljeni predmeti. Ovo su sveto mjesto posjećivale i smatrale važnim različite zajednice duž sjevernog Jadrana i njegova šireg zaleđa, među kojima su, sudeći po obrađenim fibulama, bili i Liburni.

ZAHVALE

Posebno zahvaljujem Idi Murgelj na pripremi slika, Vesni Svetličič, Ljubljana, na izradi karata rasprostranjenosti i Mihi Kunstelju, Vrhnika, na prijevodu na engleski jezik.

Prijevod: Marija Kostić

⁵⁵ S. KUKOČ, 2005.

REFERENCES / LITERATURA

- BATOVIĆ, Š., 1959. – Šime Batović, Ilirski humak u Biljanima Donjim, *Arheološki pregled*, 1, Beograd, 54–57.
- BATOVIĆ, Š., 1960. – Šime Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, *Diadora*, 1, 1959, Zadar, 37–81.
- BATOVIĆ, Š., 1962. – Šime Batović, Sepultures de la peuplade illyrienne des Liburnes, *Inventaria Archaeologica Jugoslavija*, 4, Bonn.
- BATOVIĆ, Š., 1965. – Šime Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologia Jugoslavica*, 6, Beograd, 55–70.
- BATOVIĆ, Š., 1973. – Šime Batović, Prapovijesni ostaci na Zadarskom otočju / Les vestiges préhistoriques sur l'archipel de Zadar, *Diadora*, 6, Zadar, 5–165.
- BATOVIĆ, Š., 1976. – Šime Batović, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro / Kulturni odnosi između Jadranskih obala u željezno doba, *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972* (ur./ed.: M. Suić), Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki institut, Zagreb, 11–93.
- BATOVIĆ, Š., 1981. – Šime Batović, Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije/ Parures préhistorique dans la Dalmatie du nord ou dans la région Liburnienne, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas/ Parures dans la Dalmatie du nord depuis la préhistoire jusqu'à nos jours. Izložba/ Exposition* (ur./ed.: Š. Batović), Zadar, Arheološki muzej u Zadru, 7–39, 89–150.
- BATOVIĆ, Š., 1983. – Šime Batović, Liburnska kulturna grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba* (ur./ed.: A. Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 304–330.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (ur./ed.: A. Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 339–390.
- BATOVIĆ, Š., 2003. – Stanje istraživanja prapovijesti na Kvarnerskim otocima, *Diadora*, 21, Zadar, 253–348.
- BELARDELLI, C., GIARDINO, C., MALIZIA, A., 1990. – Clarissa Belardelli, Claudio Giardino, Anselmo Malizia, S. Canziano sul Timavo, *L'Europa a sud e nord delle Alpi alle soglie della svolta protourbana. Necropoli della tarda età dei Campi di Urne dell'area circumalpina centro-orientale* (ur./eds.: R. Peroni, L. Ruaro Loseri), Trieste, 150–158.
- BLEČIĆ, M., 2004. – Martina Blečić, Grobnik u željezno doba / Grobnik in the Iron Age, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XXXVII, Zagreb, 47–117.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2014. – Martina Blečić Kavur, *Kasno brončano doba na Kvarneru*, Musei Archaeologici Zagrabiensis, Catalogi et Monographiae XI, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- BOARDMAN, J., 1981. – John Boardman, *Kolonien und Handel der Griechen vom späten 9. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr.*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- BRACCESI, L., 1984. – Lorenzo Braccesi, *La leggenda di Antenore da Troia a Padova*, Signum, Padova.
- BRACCESI, L., 2017. – Lorenzo Braccesi, I Santuari di Diomede al Timavo, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110/2, Split, 487–492.
- BRUSIĆ, Z., 1999. – Zdenko Brusić, Nekropola gradine kod Dragišića, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 38 (25), 1999, Zadar, 1–15.
- COLDSTREAM, J. N., 1977. – John Nicholas Coldstream, *Geometric Greece*, Methuen, London.
- CUSCITO, G. et al., 1989/1990. – Giuseppe Cuscito, Enrico Halupca, Luigi Foscan, Borut Urisic, Mojca Urisic, Fabio Forti, France Habe, *Il Timavo. Immagini, storia, ecologia di un fiume carsi-*

- co, Trieste (1989) / Reka – Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke, Ljubljana (1990).
- ČAČE, S., 1987–1988. – Slobodan Čače, Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja / The Position of the River Telavium and the Question of Japod coastal part, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 27(14), Zadar, 65–91.
- ČAČE, S., 2002. – Slobodan Čače, Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell'Adriatico orientale, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24.–26. rujna 1998. godine u Splitu* (ur./eds.: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin), Biblioteka knjiga Mediterana 26, Književni krug, Split, 83–100.
- ČOVIČ, B., 1987. – Borivoj Čović, Glasinačka kultura, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (ur./ed.: A. Benac), Sarajevo, 575–643.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1962. – Ružica Drechsler-Bižić, Japodske dvodelne fibule tipa Prozor / Zweiteilige japodische Fibeln vom Typus Prozor, *Arheološki radovi i rasprave*, 2, Zagreb, 295–312.
- GABROVEC, S., 1970. – Stane Gabrovec, Dvoankaste ločne fibule. Doprinos k problematici početka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah / Die zweischleifigen Bogenfibeln. Ein Beitrag zum Beginn der Hallstattzeit am Balkan und in den Südostalpen, *Godišnjak VIII, Centar za balkanološka ispitivanja* 6, Sarajevo, 5–65.
- GABROVEC, S., 1987. – Stane Gabrovec, Dolenjska grupa. Svetolucijska grupa, Notranjska grupa, Ljubljanska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (ur./ed. A. Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 29–181.
- GLOGOVIĆ, D., 1979. – Dunja Glogović, Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre / Daunian pottery in Istria, *Histria Archaeologica*, 10, Pula, 57–77.
- GLOGOVIĆ, D., 1989. – Dunja Glogović, *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu. Hrvatsko Primorje i Kvarnerski otoci*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- GLOGOVIĆ, D., 1992. – Dunja Glogović, Noževi tipa Sv. Juraj / Knives of Sv. Juraj Type, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 9, Zagreb, 23–30.
- GLOGOVIĆ, D., 1999. – Dunja Glogović, Fibule iz Ljubča / Fibeln aus Ljubač, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 13–14, 1996–1997, Zagreb, 33–40.
- GLOGOVIĆ, D., 2003. – Dunja Glogović, *Fibeln im kroatischen Küstengebiet*, Prähistorische Bronzefunde, XIV 13, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- GLOGOVIĆ, D., 2014. – Dunja Glogović, *The Fifth Phase of the Iron Age of Liburnia and the Cemetery of the Hillfort of Dragišić*, BAR International Series 2689, Oxford.
- GUŠTIN, M., 1979. – Mitja Guštin, *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu / Zu den Anfängen der Eisenzeit an der nördlichen Adria*, Katalogi in monografije 17, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- KATIČIĆ, R., 1964. – Radoslav Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija / Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachgeschichte in den illyrischen Provinzen, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba / Symposium sur la délimitation territoriale et chronologique des Illyriens à l'époque préhistorique* (ur./ed. A. Benac), Posebna izdanja IV, Centar za balkanološka ispitivanja 1/ Publications spéciales IV, Centre d'études balkaniques 1 Sarajevo, 9–58.
- KATIČIĆ, R., 1976. – Radoslav Katičić, *Ancient Languages of the Balkans. Trends in Linguistics, State-Of-The-Art Reports* 4–5, The Hague-Paris.
- KATIČIĆ, R., 1995a. – Radoslav Katičić, *Illyricum mythologicum*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus.
- KATIČIĆ, R., 1995b. – Radoslav Katičić, Liburnski otoci kod antičkih pisaca, *Illyricum mytholog-*

- icum*, Antibarbarus, Zagreb, 183–198.
- KIRIGIN, B., 1986. – Branko Kirigin, *ΙΣΣΑ, Otok Vis v helenizmu*, Ljubljana.
- KUKOČ, S., 2005. – Sineva Kukoč, Štovanje Binda Neptuna / The cult of Bindo Neptune, *Historia Antiqua*, 13, Pula, 125–134.
- KUKOČ, S., 2009. – Sineva Kukoč, *Japodi – fragmenta symbolica*, Književni krug, Split.
- KUKOČ, S., 2010. – Sineva Kukoč, Osvrt na spaljivanje pokojnika u liburnskom kulturnom kontekstu / A Review of the Cremation Rite in the Liburnian cultural Context, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 27, Zagreb, 95–109.
- KUKOČ, S., 2012. – Sineva Kukoč, Fibule tipa Osor: solarni znakovi i simboli u kulturi Liburna/ The Osor-Type Fibulae: Solar signs and symbols in the Liburnian culture, *Asseria*, 10, Zadar, 31–116.
- KUKOČ, S., 2016. – Sineva Kukoč, Pektoralni nakit kod Liburna: odrazi mita o sunčevu putovanju u liburnskoj kulturi / Pectoral Jewelry and the Liburnians: Reflections of the Myth about Sun's Journey in the Liburnian Culture, *Archaeologia Adriatica*, 10, Zadar, 7–101.
- KUNSTELJ, M., 2018. – Miha Kunstelj, Bronasti obeski – pričevalci čezjadranskih povezav v pozni bronasti dobi / Bronze Pendants – Signs of Trans-Adriatic Connections in the Late Bronze Age, *Srečanja in vplivi v raziskovanju bronaste in železne dobe na Slovenskem* (ur./eds.: M. Črešnar, M. Vinazza), Ljubljana, 199–217.
- LO SCHIAVO, F., 1970. – Fulvia Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico – japodico per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica*, Atti della Accademia nazionale dei Lincei CCCLXVII, Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche Ser. VIII, Vol. XIV, Fasc. 6, Roma.
- LO SCHIAVO, F., 2010. – Fulvia Lo Schiavo, *Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del bronzo recente al VI secolo a.C.*, Prähistorische Bronzefunde, XIV 14, Teil I–III, Steiner, Stuttgart.
- MARIJANOVIĆ, B., 2012. – Brunislav Marijanović, Jokina glavica – prapovijesni grobovi/ Jokina Glavica – Prehistoric Graves, *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar* (ur./ed.: B. Marijanović), Sveučilište u Zadru, Zadar.
- MADER, B., 2005. – Brigitta Mader, I castellieri dell'isola di Veglia: sulle orme di Carlo Marchesetti ed Eduard Nowotny, *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003* (ur./eds.: G. Bandelli, E. Montagnari Kokelj), Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia IX, Edizione Quasar, Trieste, 429–439.
- MAHR, A., 1934. – Adolf Mahr (ur./ed.), *Treasures of Carniola. The unique collection of prehistoric antiquities excavated by H.H. the Late Duchess Paul Friedrich of Mecklenburg*, New York.
- MERHART, G. von, 1942/1969. – Gero von Merhart, Donauländische Beziehungen der frühzeitlichen Kulturen Mittelitaliens, *Bonner Jahrbücher* 147, 1942, 1–90 = *Hallstatt und Italien*, 1969, Mainz, 16–110.
- MIHEVC, A., 2016. – Andrej Mihevc, Speleološke značilnosti Jame na Prevali (Mušje jame) / Caratteristiche speleologiche della Grotta Jama na Prevali (Grotta delle Mosche). U/ In: Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*. Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 15–22.
- MIHOVILIĆ, K., 1991. – Kristina Mihovilić, L'Istria dal VI al I secolo a.C., *Antichità Altoadriatiche*, XXXVII, Trieste, 157–164.
- MIHOVILIĆ, K., 1994–1995. – Kristina Mihovilić, Srebrni nakit iz Nezakcija (Podaci za VI. stupanj razvoja istarske grupe) / Silver Jewellery from Nesactium (Data for the Phase VI of the Istrian group), *Diadora*, 16–17, Zadar, 81–100.

- MIHOVILIĆ, K., 1995. – Kristina Mihovilić, Reichtum durch Handel in der Hallstattzeit Istriens, *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (ur./ed.: B. Hänsel), Südosteuropa-Schriften 17 – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 11, München–Berlin, 283–329.
- MIHOVILIĆ, K., 2001. – Kristina Mihovilić, L'Istria tra Celti e Roma, *I Celti nell'Alto Adriatico*, Antichità Altoadriatiche, XLVIII, Trieste, 261–275.
- MIHOVILIĆ, K., 2002. – Kristina Mihovilić, Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru / Greek and Hellenistic Finds in Istria and the Kvarner-Bay, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24.–26. rujna 1998. godine u Splitu (ur./eds.: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin). Biblioteka knjiga Mediterana 26, Književni krug, Split, 499–519.
- MIHOVILIĆ, K., 2013. – Kristina Mihovilić, *Histri u Istri – Gli Istri in Istria – The Histri in Istria*, Monografije i katalogi 23 – Arheološki muzej Istre, Pula.
- MÜLLER, R., 2009. – Rosemarie Müller, Kulturen und Völker, Tracht in der Eisenzeit, *Atlas der Vorgeschichte. Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt* (ur./ed.: S. von Schnurbein), Stuttgart, 160–169, 194–197.
- NOVOTNÁ, M., 2001. – Mária Novotná, *Die Fibeln in der Slowakei*, Prähistorische Bronzefunde, XIV, 11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- OGRIN, M., 1998. – Marija Ogrin, Trortasta fibula v Sloveniji / Die Dreiknopffibula in Slowenien, *Arheološki vestnik*, 49, Ljubljana, 101–132.
- PUGLIESE CARRATELLI, G., 1996. – Giovanni Pugliese Carratelli, An Outline of the Political History of the Greeks in the West, *The Western Greeks* (ur./ed.: G. Pugliese Carratelli), Exhibition Palazzo Grassi, Venezia, 141–176.
- ŘÍHOVSKÝ, J., 1993. – Jiří Říhovský, *Die Fibeln in Mähren*, Prähistorische Bronzefunde XIV, 9, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- RUARO LOSERI, L. et al., 1977. – Laura Ruaro Loseri, Giuliana Steffé De Piero, Serena Vitri, Giuliano Righi, *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896–1900*, Monografie di Preistoria I degli Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Trieste, Electa, Milano.
- SAVELLA, D., 2015. – Diana Savella, *Le fibule dell'età del Bronzo dell'Italia centrale. Definizione dei tipi e della loro cronologia e distribuzione tra Italia, Sicilia ed Egeo*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 260, Habelt, Bonn.
- STARÈ, F., 1970. – France Starè, Dva prazgodovinska groba z dalmatinske obale / Zwei vorgeschichtliche Gräber von der dalmatinischen Küste, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregori Novak dicata*, Zagreb, 189–207.
- SUIĆ, M., 1953. – Mate Suić, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 71–97.
- ŠAŠEL, J., 1977/1992. – Jaroslav Šašel, L'anthroponymie dans le province romaine de Dalmatie, *L'onomastique latine. Colloques internationaux du C.N.R.S. 564*, Paris, 365–383 = Jaroslav Šašel opera selecta, *Situla 30*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 124–142.
- TERŽAN, B., 1995. – Biba Teržan, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (ur./ed.: B. Hänsel), Südosteuropa-Schriften 17 – Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11, München–Berlin, 81–159.
- TERŽAN, B., 2009. – Biba Teržan, Japodska nevesta iz okolice Novega mesta / A Iapodian Bride from the vicinity of Novo mesto, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XLII, Zagreb,

- 213–230.
- TERŽAN, B., 2013. – Biba Teržan, Liburnske dvodelne fibule s stožčastimi spiralicami – označevalke stanu in izobilja / Liburnian two-part Fibulae with conical Helices – Identifiers of Status and Affluence, *Diadora*, 26–27 (Batovičev zbornik), Zadar, 241–266.
- TERŽAN, B., 2016a. – Biba Teržan, Škocjan – kraj na stičišču svetov. Povzetek in sklepna beseda / San Canziano – crocevia di culture. Sintesi e considerazioni conclusive. U/In: Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*, Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 345–429.
- TERŽAN, B., 2016b. – Biba Teržan, Fibule. U/In: Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*, Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 233–267.
- TERŽAN, B., 2016c. – Biba Teržan, Obročast nakit / Oggetti die ornamento ad anello. U/In: Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*, Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 269–284.
- TERŽAN, B., BORGNA, E., TURK, P., 2016. – Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*, Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- TEßMANN, B., 2001. – Barbara Teßmann, Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet, *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 33, Berlin, 28–151.
- TEßMANN, B., 2007. – Barbara Teßmann, Körbchenanhänger im Süden – Göritzer Bomelln im Norden. Eine vergleichende Studie zu einem späthallstattzeitlichen Anhängertyp, *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla*, 44, (ur./eds.: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel et al.), Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 667–694.
- TURK, P., 2016. – Peter Turk, Sulične osti in kopita / Punte e puntali di lancia. U/ In: Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*, Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 63–97.
- TURK, P., MURGELJ, I., 2008. – Peter Turk, Ida Murgelj, Ponovno najdeni apulski kraterji iz Stične / Die wiederaufgefundenen apulischen Kratere aus Stična. U/ In: Stane Gabrovec, Biba Teržan, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe / Stična II/2. Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Razprave / Studien*, Katalogi in monografije, 38, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (2010), 159–171.
- TURK, P., HROBAT, K., BRATINA, P., 2016. – Peter Turk, Katja Hrobat, Patricija Bratina, Katalog arheoloških najdišč Škocjana in okolice. U/In: Biba Teržan, Elisabetta Borgna, Peter Turk, *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso*, Katalogi in monografije, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 55–62.
- VITRI, S., 1983. – Serena Vitri, S. Canziano del Carso (Škocjan). Necropoli di Brežec. Grotta delle Mosche (Fliegenhöhle), *Preistoria del Caput Adriae*, Mostra Trieste – Castello di S. Giusto 1983, Trieste, 141–149.
- VUJEVIĆ, D., 2011. – Dario Vujević, Istraživanja tumula na Ljubačkoj Kosi 2007. godine / 2007 Excavation of tumuli at Ljubačka Kosa, *Archaeologia Adriatica*, 5, Zadar, 1–31.
- ZIMMERMANN, U., 1994. – Ulrich Zimmermann, Fibel und Fibeltracht. A. Bronzezeit in Nord- und Mitteleuropa, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 8 (5/6), Berlin, 417–429.

JAPODSKI I LIBURNISKI ANTROPOMORFNI PRIVJESCI

IAPODIAN AND LIBURNIAN ANTHROPOMORPHIC PENDANTS

ANDREJ PRELOŽNIK

University of Primorska
Institute of Archaeology and Heritage
Titov trg 5
SL-6000 Koper
andrej.preloznik@upr.si

UDK: 903.2(497.5Lika)*637/639*

DOI: 10.15291/archeo.3587

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-10-21

KLJUČNE RIJEČI:

Japodi, Liburni, nakit,
potnia thearon, željezna
doba, tipologija, privjesci

Prijedlog nove tipološke sheme japodskih i liburnskih antropomorfnih privjesaka pruža novu perspektivu i nove spoznaje o ovoj zanimljivoj vrsti ukrasa. Osnovnim, najstarijim i ujedno prostorno najraširenijim čini se tip Prozor, s analogijama i s druge strane Jadrana. Daljnji razvoj odvijao se u japodskom i liburnskom području odakle su se pojedini primjerci proširili samo na područje Bele krajine i istočne Dolenjske. Vremenski ih možemo smjestiti između 8. i 6. stoljeća pr. Kr. U Lici su se stariji oblici nosili prišiveni na pojedine dijelove odjevnog predmeta (npr. kape i/ili pojaseve), dok su se mlađi nosili kao prsni privjesci. Liburnjanke su ih vjerojatno nosile (i) kao naušnice. Naravno, nije isključeno da su se pojedini primjerci rabili kao zasebni predmeti, na primjer amajlije, osobito izvan japodskog područja. Iako je riječ o geografski vrlo ograničenoj vrsti ukrasa, ona se dobro uklapa u shemu privjesaka u obliku potnie thearon, koji je u 7. stoljeću u nekoliko oblika bio prisutan na Apeninskom poluotoku.

KEY WORDS:

the Iapodes, the Liburnians, jewellery, potnia thearon, Iron age, typology, pendants

The newly proposed typological scheme of Iapodian and Liburnian anthropomorphic pendants allows for a fresh look at – and new findings about – this interesting ornament type. The original, earliest and most broadly distributed pendant type appears to be that of Prozor, with analogies also on the opposite side of the Adriatic, in present-day Italy. It spread across the Iapodian and Liburnian territories, from where individual specimens reached Bela Krajina and eastern Dolenjske. They can be dated to the period from the 8th until the 6th century. In Lika, earlier forms were worn sewn on certain parts of the attire, for example caps and/or belts, while later ones were worn as pectorals. Liburnians probably also wore them as earrings. Of course, it is not excluded that individual specimens were used as separate objects, such as amulets, especially outside the Iapodian territory. This is a geographically very limited type of ornament; nevertheless it fits well into the scheme of potnia thearon form pendants, represented on the 7th century Apennine Peninsula in several forms.

UVOD

U paleti različitih privjesaka koji se u starijem željeznom dobu pojavljuju na prostoru zapadnog Balkana pozornost uvijek iznova privlače takozvani japodski antropomorfni privjesci koji se ponekad nazivaju i tip Prozor. Njima se u samostalnim raspravama ili u sklopu širih studija bavio niz istraživača.¹ Za to postoji nekoliko razloga. S jedne su strane zanimljiva oblika koji je snažno stiliziran, ali se u njemu raspoznaje ljudski lik: trokutasto tijelo/haljina na gornjoj strani završava poprečnim lukom koji predstavlja glavu/oglavlje, a dvije bočne izbočine označavaju ruke. S druge strane, zbog svoje brojnosti i koncentracije na području Like smatraju se karakterističnim predmetom japodske kulture, odnosno japodsko-liburnskog likovnog izričaja (Sl. 1). Naposljetku, oni su i dobro polazište, ali i poticaj za raspravu o njihovoj simbolici i duhovnom svijetu ljudi koji su ih nosili.

Potonje je omiljena tema Sineve Kukoč koja proučavajući ovo pitanje zadivljujuće zalazi u širinu i dubinu za što su sposobni samo rijetki. Stoga ću osobno zaobići ovu temu i radije provjeriti je li moguće napraviti iskorak u tipologiji japodskih antropomorfnih privjesaka. Naime, smatram da je dobra tipologija temelj koji uvjetuje kvalitetnu kronološku i distribucijsku sliku te, posljedično, smislenost naših pretpostavki o ulozi i značenju nekog predmeta.

TIPOLOGIJA

Kako je rečeno, pojedini primjerci ili izbori privjesaka višestruko su objavljivani pa je, iako inventar nekih starih iskopina još uvijek nije cjelovit, materijala ipak dovoljno da

INTRODUCTION

In the wide spectrum of different pendants that appeared in the Western Balkans in the Early Iron Age, the attention of scholars has always been engaged by the so-called Iapodian anthropomorphic pendants, also called the Prozor type. A number of scholars have dealt with them in individual discussions or as part of broader studies.¹ There are several reasons for this. On the one hand, they have an interesting shape that is strongly stylised, but at the same time recognisably humanoid: a triangular body/dress, at the upper end terminating in a transverse arch representing the head/headgear, and two side protrusions suggesting the arms. On the other hand, due to their dense concentration in the territory of Lika, they are classified as typical Iapodian culture artefacts, or artefacts representing Iapodian-Liburnian artistic expression (Fig. 1). Finally, they also represent a good starting point – and at the same time a challenge – for discussion of their symbolism and the spiritual world of their wearers.

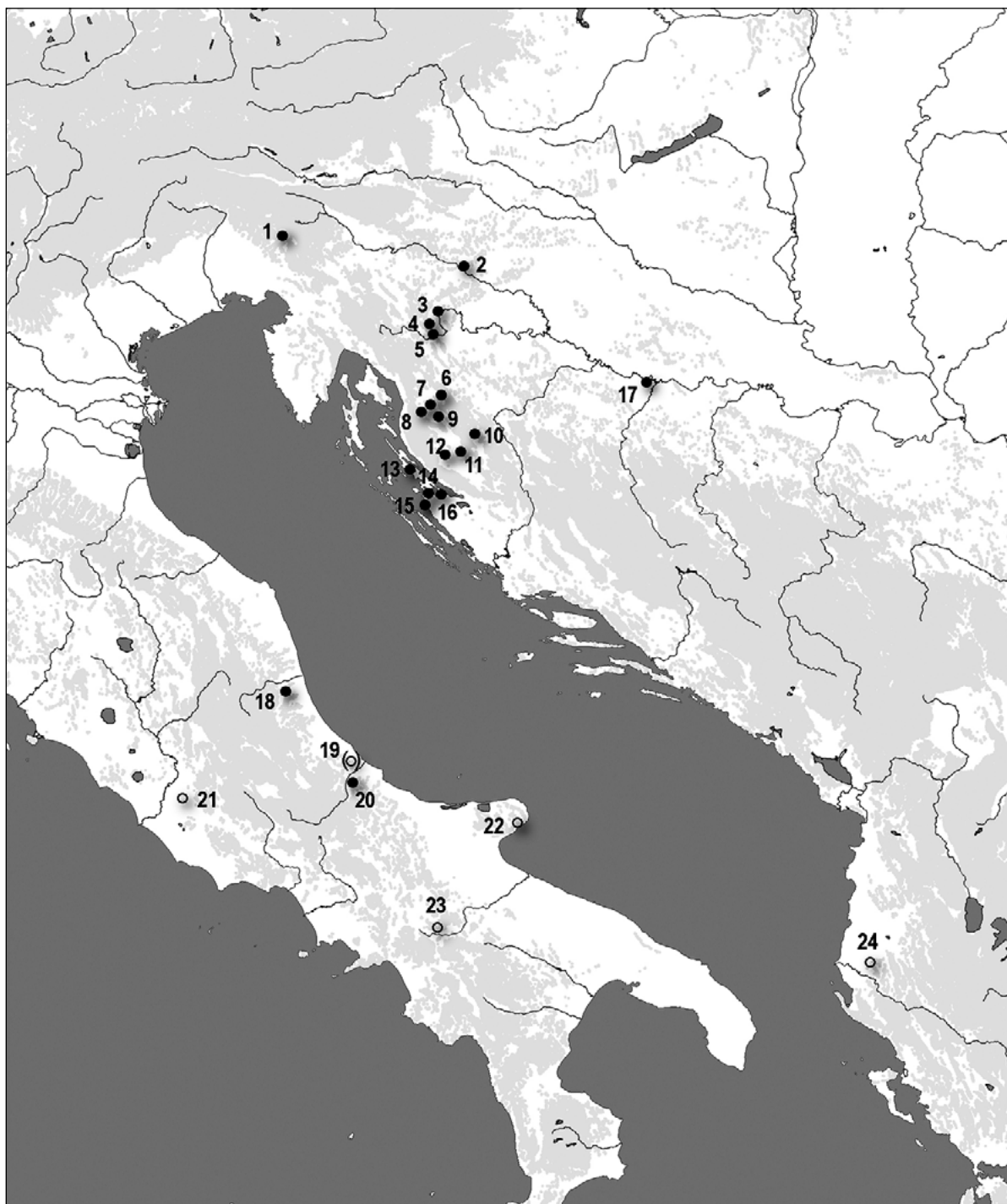
The latter has been a favoured topic of Sineva Kukoč, who has tackled the issue in an admirable breadth and depth, of which only a few are capable. Therefore, I will avoid this topic myself and rather explore whether it is possible to take a step forward in the typology of Iapodian anthropomorphic pendants. Namely, I believe that good typology is an important precondition for obtaining a good chronological and distribution picture and, consequently, conclusions as to the relevance of our assumptions about the role and significance of an artefact.

TYOLOGY

As mentioned above, individual specimens or selections of pendants have been published on

¹ Npr. Š. BATOVIĆ, 1955; Š. BATOVIĆ, 1973, 126–127; F. STARE, 1970; F. LO SCHIAVO, 1970, 463–464, T. 37; B. ČOVIĆ, 1984; D. SVOLJŠAK, 1980; S. KUKOČ, 1995; B. TEßMANN, 2001, 89–90; D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 230, 368–370; B. RAUNIG, 2004, 119, 124–127, T. 24–26.

¹ E.g. Š. BATOVIĆ, 1955; Š. BATOVIĆ, 1973, 126–127; F. STARE, 1970; F. LO SCHIAVO, 1970, 463, 464, T. 37; B. ČOVIĆ, 1984; D. SVOLJŠAK, 1980; S. KUKOČ, 1995; B. TEßMANN, 2001, 89–90; D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 230, 368–370; B. RAUNIG, 2004, 119, 124–127, T. 24–26.

SLIKA 1. Nalazišta japodskih antropomorfnih privjesaka (●) i drugih privjesaka navedenih u članku (○). 1 Tolmin, 2 Libna, 3 Podzemelj, 4 Dragatuš, 5 Vinica, 6 Drenov Klanac, 7 Kompolje, 8 Vlaško Polje, 9 Prozor, 10 Krbavica, 11 Široka Kula, 12 Smiljan, 13 Kolan, 14 Nin, 15 Zaton, 16 Ljubač, 17 Donja Dolina, 18 Sant'Egidio alla Vibrata, 19 nepoznato nalazište, Abruzzi, 20 Archi, 21 Osteria dell'Osa, 22 Monte Saraceno, 23 Cairano, 24 Patos (izradio: A. Preložnik)

FIGURE 1 Sites of Iapodian anthropomorphic pendants (●) and other pendants mentioned in the paper (○). 1 Tolmin, 2 Libna, 3 Podzemelj, 4 Dragatuš, 5 Vinica, 6 Drenov Klanac, 7 Kompolje, 8 Vlaško Polje, 9 Prozor, 10 Krbavica, 11 Široka Kula, 12 Smiljan, 13 Kolan, 14 Nin, 15 Zaton, 16 Ljubač, 17 Donja Dolina, 18 Sant'Egidio alla Vibrata, 19 unknown site, Abruzzi, 20 Archi, 21 Osteria dell'Osa, 22 Monte Saraceno, 23 Cairano, 24 Patos (made by A. Preložnik)

se vidi raznolikost zastupljenih oblika. Zbog jednostavnih, jasno razlučivih elemenata (kao što su petlja ili perforacija, iskucani krugovi ili bradavica, jednostavne ili oblikovane ruke) njihova se tipološka podjela čini jednostavnim zadatkom, no zbog njihove isprepletenosti zadatak, naprotiv, nije nimalo lak. Ako bismo željeli razmotriti sve kombinacije, dobili bismo teško pregledno mnoštvo tipova, a ako bismo ih objedinili, tipovi bi se „preklapali“. To je vidljivo i iz dosadašnjih triju prijedloga tipoloških shema.

Fulvia Lo Schiavo tako je izdvojila jedan muški tip i četiri ženska (s jednom inačicom).² Njezin muški privjesak karakteriziraju sferične izbočine na mjestu ruku, nogu i falusa, ženske privjeske tipa A karakteriziraju noge, tipa B izbočeni rub i štapičaste ručice (odnosno polukružne izbočine u inačici A), tipa C konična bradavica i ravan rub, a tipa D trokutasti oblik bez udova. Prijelazni primjerci s karakteristikama nekoliko tipova nisu uključeni u tipologizaciju.

Barbara Teßmann pokušala je inačicama riješiti prijelazne oblike, ali joj je to samo donekle uspjelo.³ Njezin prijedlog također ima dosta nedosljednosti. Konkretno, tipovi 2 – 5 (u koje je svrstala takve privjeske) imaju različite razlikovne elemente: kod tipa 2 to je pričvršćivanje petljom i bradavica, kod tipa 3 štapičasti oblik ruku, kod tipa 4 polukružna „ptičja“ ruka, a kod tipa 5 noge i jednostavne ruke, s tim da se razlikovni elementi tipova 2 i 5 (petlja, bradavica, noge) pojavljuju i u drugim tipovima gdje više nemaju razlikovnu funkciju. Takve je primjerke koji kombiniraju nekoliko elemenata svrstala u inačice pojedinačnih tipova (tip 3, inačica 1; tip 4, inačica 1), definirala kao „prijelazne“ (unutar tipa 2 – sl. 55, 20) ili ostavila nedefiniranima. Problem je u tome što bi se isti primjerci mogli definirati i kao inačice drugih tipova (inačica 3/1 zbog ruku i bradavice mogla bi biti i ina-

multiple occasions, and although excavations to date have yet to yield a complete inventory, what material has been collected is nevertheless sufficient to suggest the diversity of the forms represented. Due to simple, clearly distinguishable elements (such as loop or puncture, punctured circles or a knob and simple or formed arms), their typological division seems like an easy task; however, given their interlocking forms, it is quite the opposite. If we consider all the combinations, we obtain rather indistinguishable sets of types, and if we combine them, the types overlap. This is evident also from the three extant suggested typological schemes.

Firstly, Fulvia Lo Schiavo classified one male and four female types (with one variant).² The male pendant is characterised by spherical protrusions in place of arms, legs and phallus, while the female type A pendants have legs, type B has a concave rim and wedge-shaped arms (or, in variant A, semi-circular protrusions), type C has a conical knob and a flat rim, and type D is triangular and without any limbs. The typology does not include transitional specimens with characteristics of several types.

Barbara Teßmann tried to solve the transitional form issue by introducing variants; nevertheless, she only succeeded to a certain extent.³ Furthermore, her proposal contains quite a few inconsistencies. Specifically, she categorised such pendants as types 2-5, though these particular types have different distinctive elements: attachment by a loop and a knob in type 2, wedge-shaped arms in type 3, semi-circular “bird” arms in type 4, and legs and simple arms in type 5, with the type 2 and 5 determining elements (loop, knob and legs) also appearing in other types, where they no longer have a distinctive function. She classified such specimens, which combine several elements, as variants of individual types (type 3, variant 1; type 4, variant 1), and defined them as “transitional” (within type 2 – Figs. 55, 20) or left them undefined. The problem is that the

² F. LO SCHIAVO, 1970, 463–464, T. 37.

³ B. TEßMANN, 2001, 82–91.

² F. LO SCHIAVO, 1970, 463, 464, T. 37.

³ B. TEßMANN, 2001, 82–91.

čica tipa 2, a inačica 4/1 zbog nogu bi mogla pripadati tipu 5) ili kao samostalni tipovi. S druge strane, tipovi 3 i 4 međusobno su si bliži od svojih inačica jer se razlikuju samo po načinu oblikovanja ruku; očito su klasificirani na osnovi broja primjeraka. Uz navedene tipove, njezina tipološka podjela uključuje i razne druge antropomorfne privjeske koji se pojavljuju na japodskom području, a s njima nisu razvojno povezani, što nepotrebno pomućuje sliku: japodsko-picenske privjeske s bočnim petljama (tip 1), „sfinge“ (tip 6), „orante“ (tip 7), „hoplite“ (tip 8).⁴ Iznenaduje da iz sheme izostavlja mnogo srodnije „muške“ privjeske („muški“ tip prema F. Lo Schiavo).

Branka Raunig obrađivala je privjeske u okviru tipologije japodskih prikaza u bronci.⁵ Zbog tako široke koncepcije naši su se antropomorfni privjesci pomalo nesretno našli u dvjema skupinama – muških i ženskih prikaza, iako većina (osim „trakastih“ muških) pod zajedničkom oznakom „trapezoidne figure“. Kao odlučujući kriterij za pojedine tipove, odabrala je oblik izbočina, a na temelju ostalih elemenata odredila je inačice. Kao prvi odredila je tip s više ili manje stiliziranim pticama umjesto ruku. Primjerke pripisane ovom tipu rasporedila je u četiri inačice: neukrašenu (1), ukrašenu iskucanim krugovima (2), ukrašenu reljefnim linijama (3) ili u inačicu s ravnim donjim rubom, nogama i bradavicom (4). U drugi tip s dvjema inačicama svrstala je privjeske s protomama ptica (s glavom i kljunom okrenutim prema dolje). Inačica 1 uključuje privjeske s petljom za pričvršćivanje i nogama, dok uvjetna inačica 2 uključuje identične privjeske bez (odlomljenih?) nogu. Sljedeći tip karakteriziraju ruke savijene prema dolje i bez inačica. Tip trapezoidnih figura s vodoravnim nastavcima (i bradavicom) ima dvije inačice: s kvadratnim (1) odnosno zašiljenim (2) nastavcima. Potonji tip uključuje privjeske s kruž-

same specimens could also be defined as variants of other types (the hands and knob in type 3, variant 1 may just as well suggest a type 2 variant, while the legs in type 4 variant 1 might also suggest a type 5 variant) or as individual types in themselves. On the other hand, types 3 and 4 are closer to each other than their variants, as their only differentiating feature is the design of the arms: obviously their classification was based on the quantity of specimens. In addition to the types discussed, her typological division included various other anthropomorphic pendants that occur in the Iapodian area but are not related to them in terms of development, all of which unnecessarily obscures the picture: Iapodian-Picenian pendants with side loops (type 1), “sphinxes” (type 6), “orants” (type 7) and “hoplites” (type 8).⁴ Remarkably, she omitted from the scheme the much more closely related “male” pendants (the “male” type according to Lo Schiavo).

Branka Raunig analysed the pendants within the typology of Iapodian depictions in bronze.⁵ Due to such a broad concept, the anthropomorphic pendants were classified in two different groups, encompassing male and female depictions, although most (except for the “banded” males) fall under the common designation trapezoid figures. She selected the form of protrusions as a decisive criterion for individual types, and used other elements to define variants. She categorised the type with more or less stylised birds in place of hands as the first type, and classified the specimens attributed to this type into four variants: undecorated (1), decorated with punctured circles (2), decorated with embossed lines (3), or having a flat lower rim, legs and a knob (4). She classified pendants with bird protomas (with a head and a downward-pointing beak) as the second type, with two variants. Variant 1 includes pendants with an attachment loop and legs, while the presumed variant 2

⁴ Nije moguće reći niti da su u obzir uzeti svi privjesci koji se pojavljuju na japodskim nalazištima. Nedostaju, na primjer, privjesci s protomama ptica.

⁵ B. RAUNIG, 2004, 119, 124–127, T. 24–26.

⁴ It cannot be claimed that all pendants appearing at Iapodian sites have been taken into account. For example, pendants with bird protomas are missing.

⁵ B. RAUNIG, 2004, 119, 124–127, T. 24–26.

nim nastavcima umjesto ruku.

Iako ova tipologija u načelu ima isti razlikovni kriterij, ne primjenjuje se ujednačeno. Kod tipa s vodoravnim nastavcima inačicu određuje njihov oblik, dok kod tipa s pticama realističnost odnosno stiliziranost prikaza ne igra nikakvu ulogu. Ako zanemarimo razliku u izvedbi, privjesci s protomama ptica i oni sa savijenim rukama pripadaju istom tipu. Inače, podjela prema obliku izbočina ima još jedan nedostatak: mnogi „sporedni“ elementi (noge, petlje i perforacije, iskucani krugovi) pojavljuju se u više tipova pa se posljedično više tipova pojavljuje u istom kontekstu (grob 17 iz Smiljana).

Je li stoga uopće moguće napraviti tipološku shemu koja bi bila precizna, a ne rascjepkana na pojedinačne primjerke i koja najzad ne bi bila samoj sebi svrha, već bi smisleno omogućila nove spoznaje o razvoju, načinu nošenja i datiranju ove zanimljive skupine predmeta? Ili je u pravu Sineva Kukoč koja kaže da varijacije u obliku privjeska nisu upotrebljiv razlikovni element te da je jedini čvrst kriterij prisutnost odnosno odsutnost protoma ptica?⁶ Pogledajmo!

Predmetni privjesci imaju dosta elemenata koji se pri podjeli mogu uzeti u obzir. Najizrazitiji, a možda i najvažniji jest onaj funkcionalni – je li se privjesak pričvršćivao petljom (ili dvjema petljama) na stražnjoj strani ili s pomoću perforacije ispod grebena „oglavlja“? (S time je povezano i pitanje uporabe, ali o tome više u nastavku).

Sljedeća razlika očituje se u obliku tijela. Većina ih je, naravno, trokutasto-trapezasta, osim što je kod nekih donji rub ravan, a kod drugih ulegnut. S obzirom na način pričvršćivanja, ovdje se već vidi prvo pravilo: svi privjesci s ravnim rubom imaju petlje. Gotovo uvijek vrijedi i obrnuto – privjesci s udubljenom „havljinom“ u pravilu su perforirani, iznimka su samo privjesci iz groba 5 iz Zatona i takozvani „muški“ privjesci.

includes identical pendants with (broken-off?) legs. The next type is characterised by down-bent arms, and is without variants. The irregular quadrilateral figure type with horizontal extensions (and a knob) includes two variants: with square (1) or pointed (2) extensions. The latter type includes pendants with circular extensions in place of arms.

Although in principle this typology applies the same distinctive criterion, it is not applied uniformly. In the type with horizontal extensions, the variant is determined by the form, while in the type with birds, realism or stylisation play no role. If we ignore the difference in the design, pendants with bird protomas and those with bent arms belong to the same type. Otherwise, the classification based on the shape of the protrusions has another disadvantage: many “secondary” elements (legs, loops and perforations, punctured circles) appear in several types, and consequently several types in the same context (grave 17 from Smiljan).

Is it, therefore, even possible to make a typological scheme that would be precise, but not fragmented into individual specimens, and which, ultimately, would not be an end in itself, but allow new findings on the development, manner of wearing, and dating of this interesting group of artefacts? Or is Sineva Kukoč right in saying that variations of the pendant form are not a useful distinctive element, and that the only firm criterion is the presence or absence of bird protomas?⁶ Let us take a look!

The pendants in question have quite a few elements that can be considered in their classification. The most distinctive and perhaps most important is the functional one – did the pendant have an attachment loop (or two loops) at the reverse, or a perforation under the elevation of the “head”? Related to this is the question of use, but more on that in the following pages.

The next difference is in the form of the body. Of course, most bodies are triangle-trapezium-shaped, except that in some the lower

⁶ S. KUKOČ, 1995, 58.

⁶ S. KUKOČ, 1995, 58.

Još jedan prepoznatljiv element je ukras. Privjesci mogu biti bez ukrasa, ukrašeni „prsnom“ bradavicom između bočnih izbočina, s iskucanim krugovima ili s reljefnom mrežicom po cijelom tijelu. Ukras se dobro uklapa u navedene dvije skupine: privjesci s ravnim rubom nikad nemaju iskucane krugove i većina ih ima bradavicu, dok u ulegnutoj skupini, gdje prevladava iskucani ukras, bradavicu imaju samo privjesci iz groba 3 iz Zatona i oni iz obližnjeg Ljupča.

Zadnji razlikovni element su izbočine. Otprilike na prijelazu s vrata na trup na objema ih stranama imaju gotovo svi privjesci.⁷ Najjednostavnije su šiljaste ili ravno odrezane ili zaobljene. One oblikovanije savijene su prema dolje i moguće je da predstavljaju ruke (na primjerku iz Zatona) ili takozvane „protome ptica“. Najsloženije su izbočine u obliku shematizirane ptice koje, ako se pojednostave, mogu dobiti potpuno simetričan izgled i izgubiti prepoznatljivost. U tom su elementu oblici raznolikiji pa je njihovo prelaženje iz „ravne“ u „ulegnutu“ skupinu i obrnuto očekivano učestalije. Unatoč tomu, i za izbočine vrijede neke pravilnosti: privjesci s ravnim rubom obično imaju jednostavne šiljaste ili krnje izbočine, dok složenije izvedbe (ruke, ptice) mogu imati samo oni koji imaju i noge, pa su stoga preciznije izrađeni. Svi privjesci sa zaobljenim izbočinama i pojednostavljenim ptičjim izbočinama imaju ulegnut rub. Prijelaznu skupinu ponovno predstavljaju privjesci iz Zatona koji na izbočenom rubu imaju jednostavne šiljaste izbočine, odnosno ruke te neki privjesci koji imaju izbočen rub i realistične ptičje izbočine.

Vrijedi spomenuti i noge koje ima skupina privjesaka s ravnim rubom i petljama iz Smiljana, Prozora i Libne.

„Muški“ privjesci, bilo trakastog ili trapezastog oblika, imaju svoj skup izbočina: ruke,

rim is straight and in others it is concave. Their method of attachment suggests that, as a rule, all pendants with a straight rim have loops. On the other hand, almost all pendants with a concave “dress” are usually perforated, with the exception of pendants from grave 5 from Zaton and the so-called “male” pendants.

Another recognisable element is the decoration. Pendants can be undecorated, decorated with a “chest” knob between the side protrusions, with punctured circles or with an embossed mesh all over the body. The decoration also agrees well with two mentioned groups: pendants with a straight rim never have punctured circles and most of them have a knob, while in the concave group, where the punctured decoration predominates, only pendants from grave 3 from Zaton and those from nearby Ljubač have a knob.

The last distinctive element is protrusions. Almost all pendants have them on both sides at the transition point from neck to torso.⁷ The simplest protrusions are pointed, truncated, or rounded. The more elaborate ones are bent downwards, and possibly they symbolise arms (in the specimen from Zaton), or the so-called “bird protomas”. The most complex are the protrusions in the form of a schematised bird; however, these can be simplified, obtaining a completely symmetrical appearance and losing their recognisability. The variety of forms with this element is greater, and thus a more frequent transition between the “flat” and the “concave” group is also expected. Nevertheless, some regularities apply also to protrusions: pendants with a straight rim usually have simple pointed or truncated protrusions, while more complex designs (arms and birds) are encountered only in pendants with legs, which would require more precise working. All pendants with rounded protrusions and simplified bird protrusions have a concave rim. The transition-

⁷ Iznimke: primjerak iz Nina, možda privjesak iz Kompolje, grob II/2 (fragmentiran, možda obrađen?) i privjesci iz Libne (ulomci jako oštećeni u požaru i teško prepoznatljivi).

⁷ Exceptions: a specimen from Nin, perhaps a pendant from Kompolje, grave II/2 (fragmented, perhaps reworked?), and pendants from Libna (fragments severely damaged in a fire and difficult to identify).

noge i falus označeni su kružnim ili trakastim elementima.

Ako uzmemo u obzir navedene elemente, na japodskom području dobit ćemo dvije velike skupine trokutastih privjesaka: privjeske s petljom (ili dvjema petljama) za pričvršćivanje, ravnim donjim rubom i bradavicom kao tipičnim ukrasom te privjeske s perforacijom za vješanje koji imaju ulegnut donji rub i obično su ukrašeni iskucanim krugovima. Obje jasno odvojene skupine imaju i karakteristične izbočine. U prvoj su one jednostavne šiljaste ili ravno odrezane, u drugoj zaobljene ili pojednostavljene u obliku ptice. U liburnskom prostoru, gdje nema privjesaka s ravnim rubom, razlika između skupina je manja, a prijelaznih oblika ima više. No, i ovdje se privjesci s petljom i privjesci s perforacijom pojavljuju u zasebnim grobnim cjelinama. Sličan prijelaz između „petljastih“ i „perforiranih“ uočljiv je u manjoj skupini prilično ujednačenih „muških“ privjesaka koji postupno mijenjaju oblik pojedinih elemenata (najprije ruku i nogu, zatim elementa za pričvršćivanje, glave, falusa).

Unutar ovih dviju skupina pokušao sam identificirati pojedine tipove. Kao osnovni element pri određivanju upotrijebio sam prisutnost petlje ili perforacije, a kao sekundarni oblik donjeg ruba privjeska i/ili niza izbočina. Načelno sam pri određivanju inačica uzeo u obzir oblik izbočina i vrstu ukrasa. Toga se nisam pridržavao samo u nekim manje zastupljenim tipovima gdje mi se činilo da bi dosljedno pridržavanje sekundarnih kriterija moglo dovesti do besmislene fragmentacije tipova. Radi bolje preglednosti nazvao sam ih prema nekim karakterističnim nalazištima pri čemu nazivi, naravno, ne prejudiciraju rasprostranjenost ili radionice (Sl. 2).⁸

Opis tipova dopunio sam katalogom svih takvih predmeta, uključujući pregled svih važnijih, odnosno često citiranih objava. To mi se čini nužnim zbog novih ili malo poznatih na-

al group is again represented by pendants from Zaton, which have simple pointed protrusions or hands at the concave rim, and some pendants that have a concave rim and realistic bird protrusions.

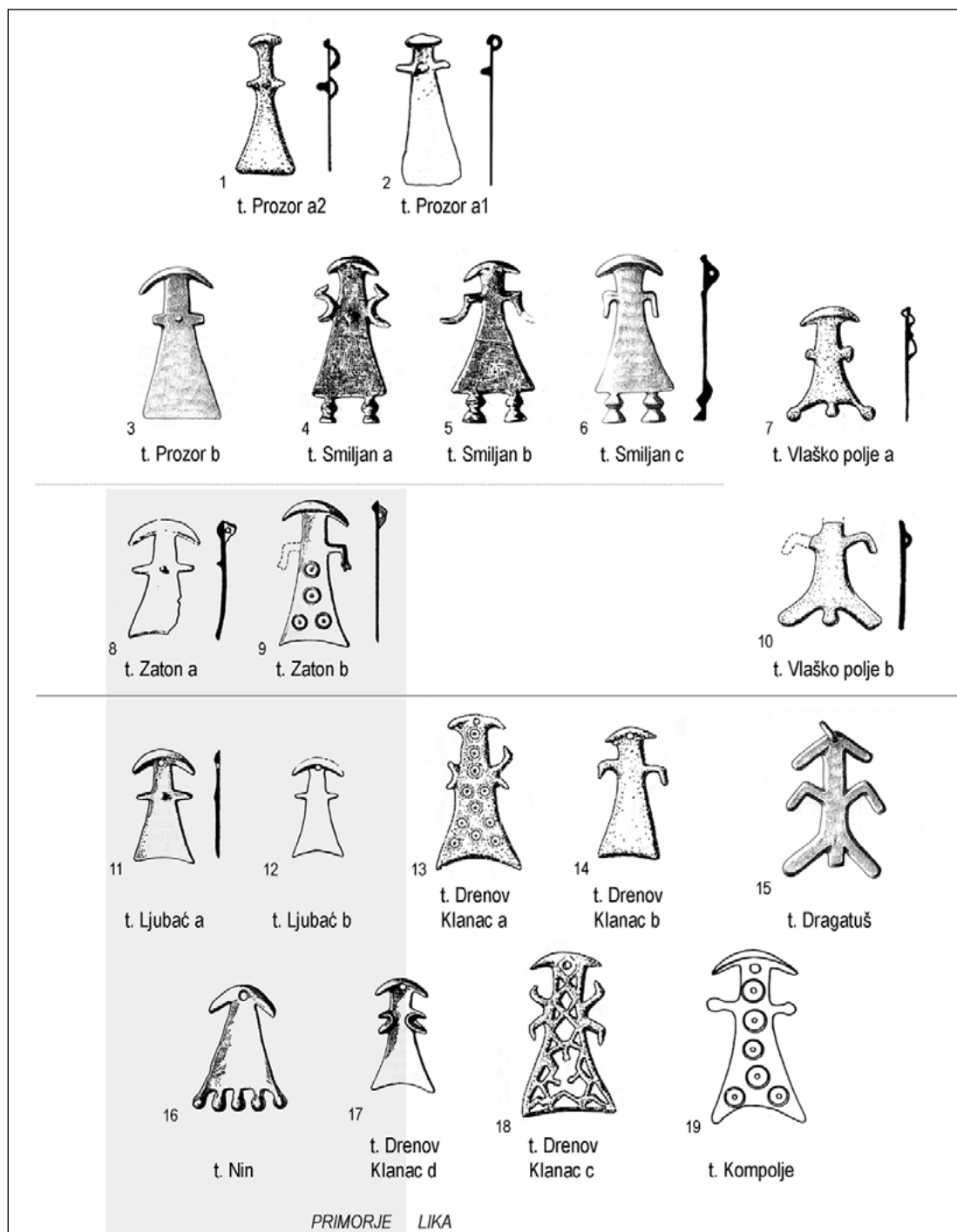
Also, worth mentioning are the legs found in the group of pendants with a straight rim and with loops, from Smiljan, Prozor and Libna.

“Male” pendants, both banded and trapezium-shaped (AE: trapezoidal), have their own set of protrusions: arms, legs and a phallus, indicated by circular or banded elements.

The elements described above suggest two large groups of triangular pendants in the Iapodian territory: pendants with an attachment loop (or two loops), a flat-bottomed rim and a knob as a typical ornament; and hanging pendants with a perforation, a concave-bottomed rim, and usually decorated with punctured circles. Both distinctly categorised groups also have characteristic protrusions. In the first group, the protrusions are simply pointed or truncated, while in the second they are rounded or in a simple bird shape. In the Liburnian territory, where no straight-rimmed pendants have been found, the difference between the groups is smaller, but there are more transitional shapes. Here, however, pendants with a loop and pendants with a perforation appear in certain burials, too. A similar transition between “looped” and “punctured” is observed in a small group of fairly uniform “male” pendants, in which the form of individual elements (first arms and legs, then the attachment elements, the head and the phallus) gradually changes.

This is an attempt at identifying individual types within these two groups. Used as a basic distinctive element was the presence of a loop or perforation, and as a secondary distinctive element, the shape of the lower rim of the pendant and/or of the series of protrusions. Generally, the shape of the protrusions and the type of decoration were taken into account in defining the variants. Exceptions were made solely in the case of some of the less represented types, where it seemed that consistent adherence to secondary

⁸ Izraz tip Prozor primjenjujem isključivo za određeni oblik takvih privjesaka.

SLIKA 2. Tipološko-razvojna shema japodskih antropomorfnih privjesaka. Točkasta linija dijeli tipove s ravnim donjim rubom od onih s ulegnutim rubom; puna linija dijeli tipove s petljom od onih s perforacijom (izradio: A. Preložnik)

FIGURE 2 Typological-developmental scheme of Iapodian anthropomorphic pendants. A dotted line separates types with a flat bottom edge from those with a concave edge, a solid line separates types with a loop from those with a perforation (made by A. Preložnik)

laza i zbog manjkavih podataka o privjescima. Rezultat toga je dosta nejasnoća u dosadašnjim publikacijama zbog čega se opisi katkad preklapaju.

criteria would lead to pointless fragmentation of types. For the sake of better transparency, they were named after certain characteristic sites; the names, it should be said, do not prejudice their

Tip Prozor

Jednostavni privjesci s jednom ili dvjema petljama, s ravnim donjim rubom, jednostavnim vodoravnim izbočinama koje mogu biti šiljaste ili krnje te s bradavicom između. Mogu se identificirati dvije inačice:

a – vitka forma (relativno usko oglašlje i donji rub) i prilično visoka bradavica (Sl. 2, 1–2). Ovisno o broju petlji, možemo ih dijeliti dalje, iako se čini da su dvije petlje češće.⁹

b – široka forma (izrazito široko oglašlje), niska bradavica i izrazito krnje izbočine, samo jedna petlja na poledini (Sl. 2, 3). Inačici b možemo pripisati samo jedan set privjesaka. Dva talijanska primjerka koja vjerojatno pripadaju ovom tipu zasad su slabo objavljena, a mogla bi pripadati trećoj, još neutvrđenoj inačici.

Ovaj tip odgovara tipu C prema F. Lo Schiavo, tipu trapezoidnih figura s vodoravnim nastavcima prema B. Raunig, odnosno tipu 2 prema B. Teßmann. Za razliku od prethodnih autorica, u ovaj tip nisam uključio privjeske iz Zatona koji su slični, ali imaju ulegnut donji rub, a neki imaju i perforaciju.

Tolmin, 15. kvadrant, bez grobne cjeline. 1 kom, v. 5,6 x 2,6 cm. Dvije petlje. GM P 386 (D. Svoljšak, 1980, 9, Sl. 2, 1, 6; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 2; B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 1; D. Svoljšak i A. Pogačnik, 2001, 192, Tab. 91, 4; B. Raunig, 2004, 127) *inačica a2*

Vinica, grob 60. 1 kom, v. 5,3 cm. Dvije petlje, odlomljene, glava naknadno perforirana. Peabody broj 40-77-40/10521 (Peabody Museum, 2020) *inačica a2*

Smiljan, grob II/4. 12 komada, v. ? cm. Dvije petlje. AMZ (L. Bakarić, 1986, 131, 132, 135, Tab. 2, 5; B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 3–14; B. Raunig, 2004, 126, Tab. 25, 19–20) *inačica a2*

Vlaško Polje, iskapanje 1876., bez grobne cjeline. 14 komada, v. 4,7 do 5,6 cm. Dvije petlje. AMZ 13823 (L. Bakarić, 2017, Tab.

distribution or workshop (Fig. 2).⁸

The description of types was supplemented with a catalogue of all such artefacts, including an overview of all important or frequently cited publications. This seemed necessary due to new or little-known finds, as well as deficient data accompanying the pendants. As a result, there have been numerous ambiguities in previous publications, which has sometimes resulted in overlapping descriptions.

Prozor type

These are simple pendants with one or two loops, a flat bottom rim, simple horizontal protrusions that can be pointed or truncated, and a knob between them. Two variants can be identified: a and b. The first has a slender form (a relatively narrow head and lower rim), and a fairly high knob (Fig. 2, 1-2). It can be further categorised depending on the number of loops, although two loops seem to be more common.⁹ Variant b has a broad form (a distinctly broad head), a low knob and distinctly truncated protrusions and only one loop on the back (Fig. 2, 3). Only one set of pendants can be attributed to variant b. Two Italian specimens that probably belong to this type have been poorly described in publications and might equally well belong to a third, as yet undetermined variant.

This type corresponds to type C according to Lo Schiavo, that of irregular quadrilateral figures with horizontal extensions according to Raunig, or type 2 by Teßmann. Unlike in publications by the above-mentioned authors, the pendants from Zaton, which are similar, but with a concave bottom rim and sometimes also a perforation, were not included in this paper.

Tolmin, 15th quadrant, unknown grave context. 1 piece, size 5.6 x 2.6 cm. Two loops. GM P 386 (D. Svoljšak, 1980, 9, Fig. 2, 1, 6; S. Ku-

⁹ Iznimke s jednom petljom: Prozor, Donja Dolina, Archi, Sant'Egidio.

⁸ I use the term Prozor type exclusively for a certain form of such pendants.

⁹ Exceptions with one loop: Prozor, Donja Dolina, Archi, Sant'Egidio.

56) *inačica a2*

Prozor, bez grobne cjeline. 9 komada, v. ? cm. Dvije petlje. AMZ 13397 (B. Raunig 2004, 126, bilj. 403, Tab. XXV, 21–23) *inačica a2*

Prozor, iskopanja 1881., bez grobne cjeline. 38 komada (najmanje; Š. Ljubić spominje još najmanje dva oštećena), v. 5,5 ili/do 5,9 cm ili 6,8 cm. Dvije petlje. AMZ 13303 (Š. Ljubić, 1889, 134 br. 4, Tab. 22, 135; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 3(?), 11; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 1(?), 4(?); B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 15(?), 19(?), Sl. 57, 16; B. Raunig, 2004, 126, Tab. 25, 21–23; L. Bakarić, 2004, 369, br. 28.2; L. Bakarić, 1993, 106, br. 71.c; A. Stipčević, 1963, Sl. 51, 1, 2(?); N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108, 2a; L. Bakarić 2014, 156, Tab. 26.1) *inačica a2*

Prozor, iskopanja 1881., bez grobne cjeline. 4 komada, 2 cijela, dva bez glave kao i prethodni, ali sa samo jednom petljom. AMZ (Š. Ljubić, 1889, 134, br. 5) *inačica a1*

Prozor, iskopanja 1881., bez grobne cjeline. 16 komada, v. 6,3 cm. Jedna petlja. AMZ 13302 (Š. Ljubić, 1889, 134 br. 6, Tab. 22, 136; F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 4; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 8; R. Drechsler-Bižić, 1987, Tab. 44, 18; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 6; B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 16 i 18; B. Raunig, 2004, 126, Tab. 25, 17–18(?); L. Bakarić, 2004, 369, br. 28.3; Izbor AMZ-a 1993, 106, br. 71.b; A. Stipčević, 1963, Sl. 51, 3; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108.2b) *inačica b*

Donja Dolina, bez grobne cjeline. 1 kom, v. 6,2 cm. Jedna petlja. ZMS (Z. Marić, 1964, 38, Tab. 10, 21; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 8; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 3; B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 2; B. Raunig, 2004, 127; A. Pravidur, 2017) *inačica a1*

Kompolje, grob 205. 1 kom, v. ? cm. AMZ (F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 4, Tab. 37, 5; B. Raunig, 2004, 126, bilj. 404) *inačica a?*

Slično:

Archi, Fonte Tasca, nalaz naselja. 1 komad, v. 5,4 cm (prema slici). Jedna petlja? odlomljena, perforacija na mjestu bradavice. Inv. br. ? (T. Di Fraia, 464, Sl. 10, 9) *inačica?*

Sant'Egidio alla Vibrata, ženski grob?. Jedna

koč, 1995, Fig. 2, 2; B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 1; D. Svoljšak i A. Pogačnik, 2001, 192, Pl. 91, 4; B. Raunig, 2004, 127) *variant a2*

Vinica, grave 60, 1 piece, h. 5.3 cm. Two loops, broken off, head subsequently perforated. Peabody Number 40-77-40/10521 (Peabody Museum, 2020) *variant a2*

Smiljan, grave II/4. 12 pieces, h. ? cm. Two loops. AMZ (L. Bakarić, 1986, 131, 132, 135, Pl. 2, 5; B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 3-14; B. Raunig, 2004, 126, Pl. 25, 19-20) *variant a2*

Vlaško Polje, 1876 excavation, without known grave context. 14 pieces, h. 4.7 to 5.6 cm. Two loops. AMZ 13823 (L. Bakarić, 2017, cat. 56) *variant a2*

Prozor, without known grave context. 9 pieces, h. ? cm. Two loops. AMZ 13397 (B. Raunig 2004, 126, n. 403, Pl. XXV, 21-23) *variant a2*

Prozor, 1881 excavations, without known grave context. 38 pieces (the minimum: Ljubić mentions at least two more damaged ones), h. 5.5 or/up to 5.9 cm or 6.8 cm. Two loops. AMZ 13303 (Š. Ljubić, 1889, 134 no. 4, pl. 22, 135; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 3(?), 11; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 1(?), 4(?); B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 15(?), 19(?), Fig. 57, 16; B. Raunig, 2004, 126, Pl. 25, 21-23; L. Bakarić, 2004, 369, no. 28.2; L. Bakarić, 1993, 106, no. 71.c; A. Stipčević, 1963, Fig. 51, 1, 2(?); N. Majnarić-Pandžić, 1998, Fig. 108, 2a; L. Bakarić 2014, 156, cat. 26.1) *variant a2*

Prozor, 1881 excavations, without known grave context. Four pieces – 2 complete, 2 headless, as the previous one, but with only one loop. AMZ (Š. Ljubić, 1889, 134, No. 5) *variant a1*

Prozor, 1881 excavations, without known grave context. 16 pieces, h. 6.3 cm. One loop. AMZ 13302 (Š. Ljubić, 1889, 134 No. 6, Pl. 22, 136; F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 4; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 8; R. Drechsler-Bižić, 1987, Pl. 44, 18; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 6; B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 16 i 18; B. Raunig, 2004, 126, Pl. 25, 17-18(?); L. Bakarić, 2004, 369, No. 28.3.; Izbor AMZ-a 1993, 106, No. 71.b; A. Stipčević, 1963, Fig. 51, 3; N. Majnar-

petlja? (N. Lucentini, 2009, 313–314, Sl. 4), *inačica?*

Tip Smiljan

Privjesci s petljom, ravnim donjim rubom i nogama koje su posebnost ovog tipa. Mogu biti ukrašeni bradavicom, ali na temelju različitih izbočina možemo odrediti nekoliko inačica: a – s pticama i bradavicom (Sl. 2, 4), b – s rukama/protomama savijenima prema van (Sl. 2, 5), c – s rukama/protomama savijenima prema dolje (Sl. 2, 6). Fragmenti iz Libne slabo su očuvani i mogli bi pripadati bilo kojoj inačici. Da je, unatoč različitom obliku ruku, riječ o inačicama, a ne o različitim tipovima, svjedoči grob 17 iz Smiljana u kojem su zajedno otkrivene tri različite izvedbe.

Ovaj tip odgovara tipu A prema F. Lo Schiavo s ptičjim protomama, tipu s rukama savijenima prema dolje i inačici 4 tipa trapezoidnih figura s pticama prema B. Raunig odnosno tipu 5 i inačici 1 tipa 4 prema B. Teßmann.

Smiljan, grob 17. 12 komada, v. 6,9 cm. AMZ 12000 (V. Hoffiller, 1905, 197, Sl. 25, 9; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 5; L. Bakarić, 1993, br. 67a; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 4; B. Teßmann, 2001, 86, Sl. 57, 11; B. Raunig, 2004, 124, 125, bilj. 388, Tab. 25, 5,6) *inačica a*

Prozor, bez grobne cjeline. 2 komada, v. cca 7 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 125, Tab. 25, 3,4) *inačica a*

Smiljan, grob 17. 2 komada, v. cca 6,7 cm (prema slici). AMZ 12000 (V. Hoffiller, 1905, 197, Sl. 25, 10; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 4; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 5; B. Teßmann, 2001, 86, Sl. 57, 13, B. Raunig, 2004, 126, bilj. 401) *inačica b*

Smiljan, grob 17. 6 komada, v. cca 6,5 cm. AMZ 12000 (B. Raunig, 2004, 125, bilj. 397, Tab. 25, 13) *inačica c*

Krbavica, bez grobne cjeline. 1 kom, v. cca 6,5 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 125, bilj. 398, Tab. 25, 14) *inačica c*

Prozor, bez grobne cjeline, dva ili više nizo-

ić-Pandžić, 1998, Fig. 108.2b) *Variant b*

Donja Dolina, without known grave context. 1 piece, h. 6.2 cm. One loop. ZMS (Z. Marić, 1964, 38, Pl. 10, 21; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 8; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 3; B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 2; B. Raunig, 2004, 127; A. Pravidur, 2017) *variant a1*

Kompolje, grave 205. 1 piece, h. ? cm. AMZ (F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 4, Pl. 37, 5; B. Raunig, 2004, 126, n. 404) *variant a?*

Similar:

Archi, Fonte Tasca, settlement find. 1 piece, h. 5.4 cm (according to the picture). One loop? broken off, a perforation in place of a knob. Inv. No. ? (T. Di Fraia, 464, Fig. 10, 9) *variant ?*

Sant'Egidio alla Vibrata, woman's grave (?). One loop? (N. Lucentini, 2009, 313–314, Fig. 4), *variant ?*

Smiljan type

These pendants have a loop, a flat bottom rim, and characteristic legs. They may have a knob decoration, but on the basis of different protrusions it is possible to determine several variants: a – with birds and a knob (Fig. 2, 4); b – with everted arms/protomas (Fig. 2, 5); and c – with arms/protomas bent downwards (Fig. 2, 6). Fragments from Libna are too poorly preserved and might belong to any variant. That (despite the differently shaped arms) they are variants rather than different types, is testified by grave 17 from Smiljan, in which three different designs were discovered together.

This type corresponds to Lo Schiavo's type A with bird protomas, Raunig's type with arms bent downwards and variant 4 of the irregular quadrilateral figure with birds type, or Teßmann's type 5 and variant 1 of type 4.

Smiljan, grave 17. 12 pieces, h. 6.9 cm. AMZ 12000 (V. Hoffiller, 1905, 197, Fig. 25, 9; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 5; L. Bakarić, 1993, No. 67a; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 4; B. Teßmann, 2001, 86, Fig. 57, 11; B. Raunig, 2004, 124, 125, n. 388, Pl. 25, 5,6) *variant a*

va? 40 komada (?) Š. Ljubić navodi 34 komada s nogama i 5 identičnih, ali bez nogu koje bi, prema B. Raunig, mogle biti odlomljene. B. Raunig spominje 24 + 16 komada, v. cca 6,5 do 6,8 cm. Jedna petlja. AMZ 12889 i 13395 (Š. Ljubić, 1889, 133, 134 br. 1 i 3, Tab. 22, 132, 134; F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 2; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 9,10; R. Drechsler-Bižić, 1987, Tab. 44, 17; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 3; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 14,15; L. Bakarić, 2004, 369 br. 28.1; D. Balen-Letunić, 2004, 230, Sl. 11; L. Bakarić, 1993, 106 br. 71:a; A. Stipčević, 1963, Sl. 51, 5-6; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108, 3; B. Raunig, 2004, 125, bilj. 396, Tab. 25, 10-12,15; L. Bakarić, 2006, 160, br. 117) *inačica c*

Prozor, bez grobne cjeline (zbirka Spöttel). 1 komad, v. 6,7 cm. NHMW 18908 (F. Lo Schiavo, 1970, 414, br. 67, 464, br. 2, Tab. 11, 1, Tab. 37, 2; B. Raunig, 2004, 125, bilj. 396) *inačica c*

Libna, Špilerjeva gomila 2, nalaz/grob iz 1928. godine. Više komada? Sačuvani samo ulomci deformirani u požaru. NMS P 10530, 10537 (R. Ložar, 1930, 18, Sl. 2:b; M. Guštin, 1976, Tab. 20, 11; A. Preložnik, 2007a, 507, 509, Tab. 2, 25) *inačica?*

Tip Zaton

Privjesci s petljom i ulegnutim donjim rubom. Široka kapa. Zasad postoje dvije inačice, obje iz groba 5 iz Zatona kod Nina: a – sa šiljastim izbočinama (Sl. 2, 8), ukrašena bradavicom, b – s rukama savijenima prema dolje i ukrašena iskucanim krugovima (Sl. 2, 9). Sličnost s tipom Prozor je očita, ali i s tipom Ljubač: ulegnut donji rub, inače karakterističan za privjeske s perforacijom, u kombinaciji sa šiljastim izbočinama i bradavicom pojavljuje se tek u liburnskom području što vjerojatno upućuje na neovisan regionalni razvoj.

B. Teßmann je oba privjeska svrstala u tip 2, dok je B. Raunig jedan uvrstila u trapezoidne figure s vodoravnim nastavcima, a drugi

Prozor, without known grave context. 2 pieces, h. c. 7 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 125, Pl. 25, 3,4) *variant a*

Smiljan, grave 17. 2 pieces, h. c. 6.7 cm (according to the picture). AMZ 12000 (V. Hoffiller, 1905, 197, Fig. 25, 10; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 4; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 5; B. Teßmann, 2001, 86, Fig. 57, 13; B. Raunig, 2004, 126, n. 401) *variant b*

Smiljan, grave 17. 6 pieces, h. c. 6.5 cm. AMZ 12000 (B. Raunig, 2004, 125, n. 397, Pl. 25, 13) *variant c*

Krbavica, without known grave context. 1 piece, h. c. 6.5 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 125, n. 398, Pl. 25, 14) *variant c*

Prozor, without known grave context, two or more sets? 40 pieces (?) Ljubić cites 34 pieces with legs and 5 identical ones, but without legs, which, according to Raunig, might have been broken off. Raunig mentions 24 plus 16 pieces, h. c. 6.5 to 6.8 cm. One loop. AMZ 12889 and 13395 (Š. Ljubić, 1889, 133, 134, Nos. 1 and 3, Pl. 22, 132, 134; F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 2; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 9,10; R. Drechsler-Bižić, 1987, Pl. 44, 17; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 3; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 14,15; L. Bakarić, 2004, 369, No. 28.1; D. Balen-Letunić, 2004, 230, Fig. 11; L. Bakarić, 1993, 106 No. 71a; A. Stipčević, 1963, Fig. 51, 5-6; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Fig. 108, 3; B. Raunig, 2004, 125, n. 396, Pl. 25, 10-12,15; L. Bakarić, 2006, 160, No. 117) *variant c*

Prozor, without known grave context (Spöttel collection). 1 piece, h. 6.7 cm. NHMW 18908 (F. Lo Schiavo, 1970, 414, No. 67, 464, No. 2, Pl. 11, 1, Pl. 37, 2; B. Raunig, 2004, 125, No. 396) *variant c*

Libna, Špilerjeva Gomila 2, find/grave from 1928. More pieces? Preserved only in fragments deformed by fire. NMS P 10530, 10537 (R. Ložar, 1930, 18, Fig. 2b; M. Guštin, 1976, Pl. 20, 11; A. Preložnik, 2007a, 507, 509, Pl. 2, 25) *variant?*

uspoređuje s trapezoidnim figurama s rukama sklopljenima prema dolje.

Zaton, grob 5. 1 kom, v. 6 cm. AMZd 3016 (Š. Batović, 1955, 234, br. 5, Sl. 1, 6, Tab. 1, 5; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 7; Š. Batović, 1987, Tab. 40, 1; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 1; B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 20, Š. Batović, 1981, 142, br. 423, Sl. 16, 6, Tab. 14, 2; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108, 1; B. Raunig, 2004, 126, bilj. 402) *inačica a*

Zaton, grob 5. 1 kom, v. 4,4 cm. AMZd 3016 (Š. Batović, 1955, 234, br. 5, Sl. 1, 3, Tab. 1, 3; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 3; B. Teßmann, 2001, Sl. 55, 17; B. Raunig, 2004, 126, 127, bilj. 406) *inačica b*

Tip Ljubač

Privjesci s perforacijom i ulegnutim donjim rubom. Široka kapa, jednostavne šiljaste izbočine. Ključan element kojim se razlikuju od tipa Zaton je perforacija za vješanje. Od četiriju poznatih primjeraka tri imaju bradavicu (inačica a – Sl. 2, 11), a jedan je bez ukrasa (inačica b – Sl. 2, 12). Svi su primjerci iz priobalnog područja.

B. Teßmann ove je privjeske definirala kao inačicu 1 tipa 3, a B. Raunig klasificirala ih je kao trapezoidne figure s vodoravnim nastavcima.

Ljubač, bez konteksta. 1 komad, s bradavicom, v. ? cm. (Š. Batović, 1987, 369, Sl. 21, 8; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 11) *inačica a*

Zaton, grob 3. 3 komada (dva s bradavicom, jedan bez), v. 4,5 cm. AMZd 3025. (Š. Batović, 1955, 233–235, br. 1, 2, Sl. 1, 1–2, Tab. 1, 1–2; Š. Batović, 1965, Tab. 9, Sl. 16, 7–9; F. Starè, 1970, 198, 200, Tab. 1, 11–13; F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 4; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 1–2; Š. Batović, 1987, Tab. 40, 3; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 5; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 8–10; Š. Batović, 1981, Sl. 16, 7; B. Raunig, 2004, 126, 127, bilj. 406) *inačica a i b*

Zaton type

These are pendants with a loop, a concave bottom rim and a wide cap. So far, two variants have been identified, both from grave 5 from Zaton near Nin: a – with pointed protrusions (Fig. 2, 8), decorated with a knob, and b – with arms bent downwards and decorated with punctured circles (Fig. 2, 9). A similarity to the Prozor type is obvious, but also to the Ljubač type: the concave lower rim, which is otherwise characteristic of pendants with a perforation, appears in combination with pointed protrusions and a knob only in the Liburnian territory, possibly suggesting independent regional development.

B. Teßmann classified both pendants as type 2, while Raunig categorised two specimens among the irregular quadrilateral figures: one with horizontal extensions and another with arms folded downwards.

Zaton, grave 5. 1 piece, h. 6 cm. AMZd 3016 (Š. Batović, 1955, 234, No. 5, Fig. 1, 6, Pl. 1, 5; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 7; Š. Batović, 1987, Pl. 40, 1; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 1; B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 20, Š. Batović, 1981, 142, No. 423, Fig. 16, 6, Pl. 14, 2; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Fig. 108, 1; B. Raunig, 2004, 126, n. 402) *variant a*

Zaton, grave 5. 1 piece, h. 4.4 cm. AMZd 3016 (Š. Batović, 1955, 234, No. 5, Fig. 1, 3, Pl. 1, 3; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 3; B. Teßmann, 2001, Fig. 55, 17; B. Raunig, 2004, 126, 127, n. 406) *variant b*

Ljubač type

The pendants have a perforation, a concave bottom rim, a wide cap and simple pointed protrusions. The key element that distinguishes them from the Zaton type is the perforation used for hanging. Of the four known specimens, three have a knob (variant a – Fig. 2, 11) and one is undecorated (variant b – Fig. 2, 12). All specimens are from the coastal area.

Tip Drenov Klanac

Privjesci s perforacijom i ulegnutim donjim rubom. Karakteriziraju ih bočne izbočine u obliku više ili manje stiliziranih ptica. Neukrašeni su ili su ukrašeni iskucanim krugovima, a posebnost su dva privjeska iz Drenova Klanca koji imaju mrežasti reljefni ukras. Na temelju oblika izbočina i ukrasa možemo ih podijeliti u nekoliko inačica: a – s realističnim pticama koje stoje na tijelu privjeska ukrašenog većim brojem iskucanih krugova (Sl. 2, 13); b – s rukama/protomama savijenima prema dolje (Sl. 2, 14); c – s pojednostavljenim pticama koje vire iz mrežasto ukrašenog tijela privjeska (Sl. 2, 17); d – s pojednostavljenim pticama koje su spuštene odnosno salivene s tijelom neukrašenog privjeska (Sl. 2, 18).

B. Teßmann te je privjeske definirala kao tip 4 (s dvostrukim rukama), B. Raunig svrstala ih je u inačice od 1 do 3 trapezoidnih figura s pticama, a F. Lo Schiavo u inačicu A tipa B.

Prozor, bez grobne cjeline. 1 komad ukrašen iskucanim krugovima. v. 6,5 cm. AMZ (Š. Ljubić, 1889, 134 br. 8, Tab. 22, 138; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 6 i 14; R. Drechsler-Bižić, 1987, Tab. 44, 19; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 7; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 5 i 9; B. Raunig, 2004, 124, 125, bilj. 387, Tab. 25, 9) *inačica a*

Drenov Klanac, bez grobne cjeline. 1 komad ukrašen iskucanim krugovima. v. 6,5 cm. AMZ P 5490 (B. Raunig, 2004, 124, 125, bilj. 390) *inačica a*

Kompolje, bez grobne cjeline. 1 komad, fragmentiran, sačuvan samo donji dio, obostrano ukrašen iskucanim krugovima. Zbog jednakog ukrasa kao na privjescima iz Drenova Klanca i Prozora, B. Raunig zaključuje da je riječ o sličnom privjesku. AMZ P 13259 (B. Raunig 2004, 124, 125, bilj. 391) *inačica a?*

Dragatuš, grob 45. 1 komad, fragmentiran, sačuvan samo srednji dio (bez kape i donjeg ruba). Sačuvana v. 5 cm. NHMW 72784 (G. Spitzer, 1973, 806, Tab. 19, 3; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 7; B. Raunig, 2004, 125, bilj.

B. Teßmann defined these pendants as variant 1 of type 3, and Raunig classified them as irregular quadrilateral figures with horizontal extensions.

Ljubač, no context. 1 piece, with a knob, h. ? cm. (Batović 1987, 369, Fig. 21:8; Teßmann 2001, Fig. 56:11) *variant a*

Zaton, grave 3. 3 pieces (two with a knob, one without), h. 4.5 cm. AMZd 3025. (Š. Batović, 1955, 233–235, No. 1, 2, Fig. 1, 1–2, Pl. 1, 1–2; Š. Batović, 1965, Pl. 9, Fig. 16, 7–9; F. Starč, 1970, 198, 200, Pl. 1, 11–13; F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 4; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 1–2; Š. Batović, 1987, Pl. 40, 3; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 5; B. Teßmann, 2001, Fig. 56, 8–10; Š. Batović, 1981, Fig. 16.7; B. Raunig, 2004, 126, 127, n. 406) *variants a and b*

Drenov Klanac type

The pendants with a perforation and a concave bottom rim are characterised by lateral protrusions in the form of birds, in varying degrees of stylisation. They are undecorated, or decorated with punctured circles; there are two anomalous Drenov Klanac pendants, which have an embossed mesh decoration. On the basis of the shape of the protrusions and decorations, they can be divided into several variants: a – with realistic birds sitting on the pendant body, decorated with numerous punctured circles (Fig. 2, 13); b – with downward-bent arms/protomas (Fig. 2, 14); c – with simplified birds protruding from the mesh-decorated pendant body (Fig. 2, 17); and d – with simplified birds that are sunken or fused with the body of an undecorated pendant (Fig. 2, 18).

B. Teßmann defined these pendants as type 4 (with double arms), Raunig classified them as variants 1 to 3 of irregular quadrilateral figures with birds, and Lo Schiavo as variant A of type B.

Prozor, without known grave context. 1 piece, decorated with punctured circles. H.

394; B. Škvor Jernejčič, 2011, 192, 227, T. 15, 9a) *inačica a?* Sudeći po obliku izbočina i rasporedu iskucanih krugova, vjerojatno je riječ o privjesku ove inačice.

Prozor, bez grobne cjeline. 1 kom, v. ? cm. AMZ P 13253 (B. Raunig, 2004, 126, bilj. 400, Tab. 25, 16; L. Bakarić, 2006, br. 120) *inačica b*

Drenov Klanac, bez grobne cjeline. 2 komada ukrašena reljefnim cik-cak linijama. v. 7,2 cm. AMZ P 5491 (A. Stipčević, 1963, Sl. 51, 7; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 13; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 3; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 1 i 3; L. Bakarić, 2004, 368 br. 27; D. Balen-Letunić, 2004, 250, 254, Sl. 28; L. Bakarić, 1993, 106, br. 69; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108, 4; B. Raunig, 2004, 124, 125, bilj. 390, Tab. 25, 7,8) *inačica c*

Prozor, bez grobne cjeline. 1 kom, v. 6 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 124, 125, bilj. 387, Tab. 25, 1) *inačica d*

Široka Kula, bez grobne cjeline. 1 kom, v. 6 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 124, 125, bilj. 389, Tab. 25, 2) *inačica d*

Podzemelj, grob Grm 1/11. 5 komada, na polukružnom privjesku. NHMW (F. E. Barth, 1969, 56, 107, Tab. 11, 7; D. Svoljšak, 1980, Sl. 2, 2; S. Kukoč, 1995, Sl. 5, 1; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 2) *inačica d*

Zaton, grob 3. 1 kom, v. 4,6 cm. AMZd (Š. Batović, 1955, 234, br. 4, Sl. 1, 4, Tab. 1, 4; Š. Batović, 1965, Tab. 9, Sl. 16, 10; F. Starè, 1970, 198, 200, Tab. 1, 14; F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 3, Tab. 37, 4; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 4; Š. Batović, 1987, Tab. 40, 3; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 2; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 10; Š. Batović, 1981, 142, br. 422, Sl. 16, 5; B. Raunig, 2004, 125, bilj. 392) *inačica d*

Kolan, bez grobne cjeline, iz jednog ili više grobova. 3 komada, barem jedan na žičanom kolutu. Jako stilizirani, v. 6,5 cm. (Š. Batović, 1955, 236, Tab. 1, 9–11; Š. Batović, 1973, 123, 124, bilj. 318, Tab. 104, 1–3; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 5,9,10; S. Kukoč, 1995, Sl. 1, 8,9; B. Teßmann, 2001, Sl. 57, 4,6,8; B. Raunig, 2004, 125) *inačica d*

6.5 cm. AMZ (Š. Ljubić, 1889, 134 No. 8, Pl. 22, 138; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 6 and 14; R. Drechsler-Bižić, 1987, Pl. 44, 19; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 7; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 5 and 9; B. Raunig, 2004, 124, 125, n. 387, Pl. 25, 9) *variant a*

Drenov Klanac, without known grave context. 1 piece decorated with punctured circles. H. 6.5 cm. AMZ P 5490 (B. Raunig, 2004, 124, 125, n. 390) *variant a*

Kompolje, without known grave context. 1 piece, fragmented, only the lower part preserved, decorated on both sides with punctured circles. Due to the same decoration as in Drenov Klanac and Prozor pendants, B. Raunig concludes that it is a similar pendant. AMZ P 13259 (B. Raunig 2004, 124, 125, n. 391) *variant a?*

Dragatuš, grave 45. 1 piece, fragmented, only the middle part preserved (without cap and lower rim). Preserved h. 5 cm. NHMW 72784 (G. Spitzer, 1973, 806, Pl. 19, 3; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 7; B. Raunig, 2004, 125, n. 394; B. Škvor Jernejčič, 2011, 192, 227, Pl. 15, 9a) *variant a? Based on the form of the protrusions and the arrangement of the punctured circles, it is probably a pendant of this variant.*

Prozor, without known grave context. 1 piece, h. ? cm. AMZ P 13253 (B. Raunig, 2004, 126, n. 400, Pl. 25, 16; L. Bakarić, 2006, No. 120) *variant b*

Drenov Klanac, without known grave context. 2 pieces decorated with embossed zigzag lines. H. 7.2 cm. AMZ P 5491 (A. Stipčević, 1963, Fig. 51, 7; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 13; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 3; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 1 and 3; L. Bakarić, 2004, 368 No. 27; D. Balen-Letunić, 2004, 250, 254, Fig. 28; L. Bakarić, 1993, 106, No. 69; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Fig. 108, 4; B. Raunig, 2004, 124, 125, n. 390, Pl. 25, 7,8) *variant c*

Prozor, without known grave context. 1 piece, h. 6 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 124, 125, n. 387, Pl. 25, 1) *variant d*

Široka Kula, outside a burial site. 1 piece, h. 6 cm. AMZ (B. Raunig, 2004, 124, 125, n. 389, Pl. 25, 2) *variant d*

Tip Kompolje

Privjesci s perforacijom i ulegnutim donjim rubom. Za njih su karakteristične jednostavne bočne izbočine zaobljene na krajevima i ukras od u pravilu šest iskucanih krugova (Sl. 2, 19). Riječ je o oblikovno i prostorno vrlo ujednačenom tipu, bez inačica.

F. Lo Schiavo te je privjeske označila kao tip B, B. Teßmann kao tip 3 (s rukama s kružnim zadebljanjima), a B. Raunig kao trapezoidne figure s kružnim nastavcima umjesto ruku.

Kompolje, grob 154/3. Isti privjesak navodi se i kao nalaz groba 238! 4 komada, na polukružnom privjesku, v. 5,6 cm. AMZ P 20280 (20028) (R. Drechsler-Bižić, 1987, Tab. 43, 6; L. Bakarić, 1989, 8, Tab. 1, 8 ili 9; L. Bakarić, 1993, 107, br. 72a; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 3,4; B. Raunig, 2004, 127, bilj. 408, 410, Tab. 26, 1)

Kompolje, grob 222. 4 komada, na polukružnom privjesku. v. ? cm. (F. Lo Schiavo, 1970, 408, Tab. 2, 1; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 2; S. Kukoč, 1995, Sl. 3, 1; B. Raunig, 2004, 127, bilj. 408)

Kompolje, grob 263 (ili 224?). 4 komada, na polukružnom privjesku. v. ? cm. (F. Lo Schiavo, 1970, 409, Tab. 3, 3; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 1; S. Kukoč, 1995, Sl. 4, 3; B. Raunig, 2004, 127, bilj. 408, 411)

Kompolje, grob 111. 1 kom, v. ? cm. (V. Vejvoda, 1961, Tab. 1, 1,2; F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 3; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 8; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 6; B. Raunig, 2004, 127, bilj. 408, 410)

Prozor, bez grobne cjeline. 1 kom, v. ? cm. (S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 7; B. Teßmann, 2001, Sl. 56, 5)

Tip Nin

Privjesak s perforacijom i „resastim“ donjim rubom. Sa širokom kapom i bez izbočina (Sl. 2, 16). Zasad je poznat samo jedan primjerak. U dosadašnjim tipologijama nije

Podzemelj, grave Grm 1/11. 5 pieces, on a semicircular pendant. NHMW (F. E. Barth, 1969, 56, 107, Pl. 11, 7; D. Svoljšak, 1980, Fig. 2, 2; S. Kukoč, 1995, Fig. 5, 1; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 2) *variant d*

Zaton, grave 3. 1 piece, h. 4.6 cm. AMZd (Š. Batović, 1955, 234, No. 4, Fig. 1, 4, Pl. 1, 4; Š. Batović, 1965, Pl. 9, Fig. 16, 10; F. Starè, 1970, 198, 200, Pl. 1, 14; F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 3, Pl. 37, 4; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 4; Š. Batović, 1987, Pl. 40, 3; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 2; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 10; Š. Batović, 1981, 142, No. 422, Fig. 16, 5; B. Raunig, 2004, 125, n. 392) *variant d*

Kolan, without known grave context, from one or more graves. 3 pieces, at least one on a wired ring. Highly stylised, h. 6.5 cm. (Š. Batović, 1955, 236, Pl. 1, 9–11; Š. Batović, 1973, 123, 124, n. 318, Pl. 104, 1–3; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 5,9,10; S. Kukoč, 1995, Fig. 1, 8,9; B. Teßmann, 2001, Fig. 57, 4,6,8; B. Raunig, 2004, 125) *variant d*

Kompolje type

The pendants with a perforation and a concave bottom rim are characterised by simple lateral protrusions rounded at the ends, and an ornament of usually six punctured circles (Fig. 2, 19). This is a very uniform type in terms of form and space, without variations.

F. Lo Schiavo categorised these pendants as type B, Teßmann as type 3 (with arms with circular thickenings), and Raunig as irregular quadrilateral figures with circular extensions in place of arms.

Kompolje, grave 154/3. The same pendant is also cited as a find from grave 238! 4 pieces, on a semicircular pendant, h. 5.6 cm. AMZ P 20280 (20028) (R. Drechsler-Bižić, 1987, Pl. 43, 6; L. Bakarić, 1989, 8, Pl. 1, 8 or 9; L. Bakarić, 1993, 107, No. 72a; B. Teßmann, 2001, Fig. 56, 3,4; B. Raunig, 2004, 127, n. 408, 410, Pl. 26, 1)

Kompolje, grave 222. 4 pieces, on a semicircular pendant. H. ? cm. (F. Lo Schiavo, 1970, 408, Pl. 2, 1; B. Teßmann, 2001, Fig. 56, 2; S.

uzet u obzir, odnosno nije razvrstan.

Nin, bez konteksta. 1 kom, v. 5,2 cm. AMZd (Š. Batović, 1955, 234, br. 6, Sl. 1, 5, Tab. 1, 6; D. Svoljšak, 1980, Sl. 4, 6; S. Kukoč, 1995, Sl. 2, 9; B. Teßmann, 2001, 88, Sl. 58, 22; Š. Batović, 1981, 142, br. 421, Sl. 16, 4, Tab. 14, 1)

Tip Vlaško Polje

Privjesci s dvjema petljama i ulegnutim donjim rubom u čijoj je sredini kružna izbočina – falus (?). Na temelju oblika ostalih izbočina („ruke“ i „noge“) mogu se razlikovati dvije inačice: a – s kružnim izbočinama (Sl. 2, 7), b – s presavinutim trakastim izbočinama (Sl. 2, 10). Inačica b, koju trenutačno predstavlja samo jedan primjerak, trakastim oblikom već upućuje na prijelaz na tip Prozor.

F. Lo Schiavo takve je privjeske definirala kao antropomorfne privjeske. B. Raunig privjeske inačice a označila je kao trapezoidne muške figure, dok je primjerak inačice b svrstala među trakaste muške figure.

Vlaško Polje 1876–78, bez grobne cjeline. 18 komada, v. 4,9 cm. AMZ P 13926 (L. Bakarić, 1993, 106, br. 70a; B. Raunig, 2004, 119, bilj. 364) *inačica a*

Kompolje, grob 267 (?). 1 komad, AMZ (F. Lo Schiavo, 1970, 463, br. 1, Tab. 37, 1; B. Raunig, 2004, 119, bilj. 364) *inačica a*

Kompolje, iz više grobova. Više komada. (B. Raunig, 2004. spominje tri takva privjeska pod inv. br. AMZ P 12985, 13387. Nije jasno koji su privjesci prikazani na njezinim crtežima, 119, bilj. 364, Tab. 24, 4,5) *inačica a*

Kompolje, grob II/1. 1 komad, fragmentiran, s petljama i bez (odlomljenih?) izbočina, donji rub oštećen. Sačuvana v. 4,5 cm. AMZ P 15528 (R. Drechsler-Bižić, 1961, 89, 96, Tab. 4, 8; F. Lo Schiavo, 1970, 464, br. 5, Tab. 37, 6; B. Teßmann, 2001, 88, Sl. 58, 21; B. Raunig, 2004, 126, bilj. 404). inačica a? Iako ima dvije petlje, nema ni bradavicu ni (očuvanih)

Kukoč, 1995, Fig. 3, 1; B. Raunig, 2004, 127, n. 408)

Kompolje, grave 263 (or 224?). 4 pieces, on a semicircular pendant. H. ? cm. (F. Lo Schiavo, 1970, 409, Pl. 3, 3; B. Teßmann, 2001, Fig. 56, 1; S. Kukoč, 1995, Fig. 4, 3; B. Raunig, 2004, 127, n. 408, 411)

Kompolje, grave 111. 1 piece, h. ? cm. (V. Vejvoda, 1961, Pl. 1, 1,2; F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 3; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 8; B. Teßmann, 2001, Fig. 56, 6; B. Raunig, 2004, 127, n. 408, 410)

Prozor, without known grave context. 1 piece, h. ? cm. (S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 7; B. Teßmann, 2001, Fig. 56, 5)

Nin type

The pendant with a perforation and a “fringed” bottom rim has a wide cap and no protrusions (Fig. 2, 16). So far only one specimen has been noted. In previous typologies, it has not been taken into account and has thus remained unclassified.

Nin, no context. 1 piece, h. 5.2 cm. AMZd (Š. Batović, 1955, 234, No. 6, Fig. 1, 5, Pl. 1, 6; D. Svoljšak, 1980, Fig. 4, 6; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 9; B. Teßmann, 2001, 88, Fig. 58, 22; Š. Batović, 1981, 142, No. 421, Fig. 16, 4, Pl. 14, 1)

Vlaško Polje type

These pendants have two loops and a concave bottom rim, in the middle of which is a circular protrusion – a phallus (?). On the basis of the design of the other protrusions (“arms” and “legs”), two variants can be distinguished: a – with circular protrusions (Fig. 2, 7), and b – with folded banded protrusions (Fig. 2, 10). The banded shape in variant b, currently represented by only one specimen, already suggests a transition to the Prozor type.

Lo Schiavo defined such pendants as anthropomorphic. Raunig labelled variant a pendants as irregular quadrilateral male figures, while she

izbočina pa ga je teško svrstati među privjeske s vodoravnim nastavcima (= tip Prozor) kako predlaže B. Raunig. S obzirom na oblik, veličinu i dvije petlje bliži je tipu Vlaško Polje, iako je izvorno bio bez kružnih izbočina karakterističnih za *inačicu a*.

Prozor, bez grobne cjeline. 1 komad, bez (odlomljenih?) izbočina uz donji rub. Sačuvana v. 4,5 cm. AMZ 13397 (Š. Ljubić, 1889, 134 br. 7, Tab. 22, 137; D. Svoljšak, 1980, Sl. 3, 7; B. Teßmann, 2001, 85, Sl. 56, 7; B. Raunig, 2004, 127, bilj. 409; L. Bakarić, 2006, 161, br. 119). Kako je već utvrdila B. Raunig, vjerojatnije je da je riječ o fragmentiranom privjesku ovog tipa s odlomljenim donjim izbočinama nego o „ženskom privjesku sa sferičnim završetcima bočnih izbočina“ kako misle D. Svoljšak i B. Teßmann. Osim veličine, tomu u korist govore prije svega petlje na poledini. *inačica a*

Vlaško Polje 1876–78, bez grobne cjeline. 1 komad, fragmentiran, nedostaje glava. Sačuvana v. 4,3 cm. AMZ P 13748 (L. Bakarić, 1993, 106, br. 70b; B. Raunig, 2004, 119, bilj. 363, Tab. 24, 3) *inačica b*

Tip *Dragatuš*

Privjesci trakastog oblika s perforacijom, presavinutim bočnim izbočinama i falusom pravokutnog oblika (Sl. 2, 15).

B. Raunig takve je privjeske definirala kao trakaste muške figure, dok B. Teßmann privjeske iz Prozora spominje među nedefiniranima.

Prozor, bez grobne cjeline. 14 komada, v. 6–6,2 cm. AMZ P 12876–12888? (Š. Ljubić, 1889, 134 br. 2, Tab. 22, 133; A. Stipčević, 1963, Sl. 51, 4; R. Drechsler-Bižić, 1987, Tab. 44, 13; L. Bakarić, 1993, 106, br. 71d; S. Kučko, 1995, Sl. 2, 11; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108, 5; B. Teßmann, 2001, 88, Sl. 58, 19; L. Bakarić, 2004, 370, br. 28.4.; B. Raunig, 2004, 119, bilj. 362, Tab. 24, 1,2; L. Bakarić, 2006, 161, br. 121). Jedan je primjerak bez krovaste kape, a najvjerojatnije je riječ

classified variant b specimens as banded male figures.

Vlaško Polje 1876–78, without known grave context. 18 pieces, h. 4.9 cm. AMZ P 13926 (L. Bakarić, 1993, 106, No. 70a; B. Raunig, 2004, 119, n. 364) *variant a*

Kompolje, grave 267(?). 1 piece, AMZ (F. Lo Schiavo, 1970, 463, No. 1, Pl. 37, 1; B. Raunig, 2004, 119, n. 364) *variant a*

Kompolje, from several graves. More pieces. (Raunig 2004 mentions three such pendants under Inv. No. AMZ P 12985, 13387. It is not clear which pendants are shown in her illustrations, 119, n. 364, Pl. 24, 4,5). *variant a*

Kompolje, grave II/1. 1 piece, fragmented, with loops and without (broken off?) protrusions, damaged bottom rim. Preserved h. 4.5 cm. AMZ P 15528 (R. Drechsler-Bižić, 1961, 89, 96, Pl. 4, 8; F. Lo Schiavo, 1970, 464, No. 5, Pl. 37, 6; B. Teßmann, 2001, 88, Fig. 58, 21; B. Raunig, 2004, 126, n. 404). Variant a? Although it has two loops, it has neither a knob nor (preserved) protrusions, so it is difficult to classify it as a pendant with horizontal extensions (= Prozor type), as suggested by B. Raunig. Its shape, its size, and the two loops place it closer to the Vlaško Polje type, although originally it was without the circular protrusions characteristic of *variant a*.

Prozor, without known grave context. 1 piece, without (broken off?) protrusions along the bottom rim. Preserved h. 4.5 cm. AMZ 13397 (Š. Ljubić, 1889, 134 No. 7, Pl. 22, 137; D. Svoljšak, 1980, Fig. 3, 7; B. Teßmann, 2001, 85, Fig. 56, 7; B. Raunig, 2004, 127, n. 409; L. Bakarić, 2006, 161, No. 119). As stated by B. Raunig, this is more likely a fragmented pendant of this type with broken-off bottom protrusions than a “female pendant with spherical endings of side projections”, as maintained by Svoljšak and Teßmann. Besides its size, this is also suggested by the loops on the reverse. *variant a*

Vlaško Polje 1876–78, without known grave context. 1 piece, fragmented, with a missing head. Preserved h. 4.3 cm. AMZ P 13748 (L.

o drevnom oštećenju odnosno preinaci (N. Majnarić-Pandžić, 1998, Sl. 108, 6; L. Bakarić, 2014, 160/br. 26.5 – sredina).

Dragatuš, grob 45. 1 komad, fragmentiran, sačuvan samo srednji dio (bez kape i donjeg ruba) s nastavkom jedne izbočine. Sačuvana v. 2,5 cm. NHMW 72785 (G. Spitzer, 1973, 806, Tab. 19, 4; B. Škvor Jernejčič, 2011, 192, 227, Tab. 15, 10). Sudeći po uskom obliku i presavinutoj „ruci“, ostatak trakastog privjeska. Privjesak vjerojatno pripada ovom tipu jer se u opisu ne spominje petlja koja bi se u inačici b tipa Vlaško Polje trebala nalaziti na sačuvanom ulomku.

KRONOLOŠKI OKVIR

Unatoč znatnom broju poznatih privjesaka, njihovo je datiranje još uvijek tvrd orah. Većina ih je, naime, otkrivena tijekom prvih iskapanja i bez poznatog grobnog konteksta. Obično su takvi antropomorfni privjesci bili datirani između 6. i 4. stoljeća prije Krista, u 3. fazu liburnske odnosno 4. fazu japodske skupine.¹⁰ Zadnje publikacije ovu okvirnu dataciju stavljaju u nešto ranije doba, od (kraja) 7. do 6. stoljeća prije Krista.¹¹

Neke grobne cjeline ipak su nam poznate. Pregled B. Teßmann već je pokazao da je primjerke „ravnih“ tipova iz grobova I/17 i II/4 iz Smiljana moguće datirati u prijelaz Ha B3 / Ha C, a neke primjerke iz Kompolja, Podzemelja, Dragatuša i Zatona u 6. stoljeće.¹² B. Raunig na sličan način grob II/4 iz Smiljana smješta na početak stupnja Ha C, a većinu ostalih u stupanj Ha C.¹³ Zbog neuspješne tipologije te datacije ni u prvom ni u drugom slučaju nisu pouzdane koliko bi mogle biti te su na kraju prilično općenito svrstane u 7. – 5. stoljeće.¹⁴

¹⁰ S. KUKOČ, 1995, 53; N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998; Š. BATOVIĆ, 1987, 366; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1987, 406.

¹¹ D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 230–231; L. BAKARIĆ, 2004; L. BAKARIĆ, 2006, 160–161.

¹² B. TESSMANN, 2001, 88–90.

¹³ B. RAUNIG, 2004, 124–127.

¹⁴ B. TESSMANN, 2001, 91; B. RAUNIG, 2004, 119, 127.

Bakarić, 1993, 106, No. 70b; B. Raunig, 2004, 119, n. 363, Pl. 24, 3). *variant b*

Dragatuš type

These are banded pendants with a perforation, folded side protrusions and a rectangularly shaped phallus (Fig. 2, 15).

B. Raunig defined such pendants as banded male figures, while B. Teßmann mentioned the Prozor pendants among unclassified pendants.

Prozor, without known grave context. 14 pieces, h. 6–6.2 cm. AMZ P 12876-12888? (Š. Ljubić, 1889, 134 No. 2, Pl. 22, 133; A. Stipčević, 1963, Fig. 51, 4; R. Drechsler-Bižić, 1987, Pl. 44, 13; L. Bakarić, 1993, 106, No. 71d; S. Kukoč, 1995, Fig. 2, 11; N. Majnarić-Pandžić, 1998, Fig. 108, 5; B. Teßmann, 2001, 88, Fig. 58, 19; L. Bakarić, 2004, 370, No. 28.4.; B. Raunig, 2004, 119, n. 362, Pl. 24, 1,2; L. Bakarić, 2006, 161, No. 121). One specimen is without a roof-shaped cap, but it most likely represents ancient damage or alteration (N. Majnarić-Pandžić, 1998, Fig. 108, 6; L. Bakarić, 2014, 160/No. 26.5 – middle).

Dragatuš, grave 45. 1 piece, fragmented, only the middle part preserved (without cap and bottom rim) with an extension of one protrusion. Preserved h. 2.5 cm. NHMW 72785 (G. Spitzer, 1973, 806, Pl. 19, 4; B. Škvor Jernejčič, 2011, 192, 227, Pl. 15, 10). Based on the narrow shape and folded “arms”, the remains of a banded pendant. The pendant probably belongs to this type, given that the description does not mention a loop, which should be present on a preserved fragment of variant b of the Vlaško Polje type.

CHRONOLOGICAL FRAMEWORK

Despite the considerable number of known pendants, their dating is still a hard nut to crack. Most of them were discovered during the

Ovdje predložena tipološka podjela vremen-ski je homogenija. Najstariji je, čini se, tip Prozor. Na prijelaz iz 8. u 7. stoljeće smješta ga ne samo dobro dokumentirani grob II/4 iz Smiljana nego takvo datiranje dopušta i poznat Ljubićev prikaz nalazâ iz Prozora *in situ*¹⁵ gdje su privjesci tipa Prozor nacrtani zajedno s pucetima u obliku tutula na glavi pokojnice, dakle kao ukras japodske kape nalik na tip I b. Osim pokrivala, pokojnica je nosila i jantarnu ogrlicu i dvodijelne naušnice. Svi ovi elementi japodske nošnje poznati su još u 8. stoljeću.¹⁶ Oblikom srodan privjesak s picenskog nalazišta Sant'Egidio (Sl. 3, 2) otkriven je zajedno s dvjema lučnim fibulama s nogom u obliku diska, brončanom naušnicom, kopčom za remen i posudom s dvjema ručkama, koji ga također smještaju u 8. stoljeće.¹⁷ Nalazi ostalih privjesaka tog tipa, nažalost, slučajni su ili bez poznatog konteksta. Zanimljivo je, međutim, da je dosta njih pronađeno u „starim“ okruženjima. Tolminsko groblje, primjerice, nastajalo je između 1000. i 700. godine (Ha B1 – Ha C1). Dva kasnija groba stoga ne mogu biti razlog kasnog datiranja privjeska.¹⁸ Naselje Fonte Tasca kod Archija (Chieti) još je starije: trenutačne datacije smještaju ga između 1150. i 950. godine.¹⁹ U njemu pronađen privjesak ima sve karakteristike japodskih antropomorfnih privjesaka tipa Prozor: trapezasti oblik, poprečno postavljenu „kapu“, bočne izbočine i petlju na poleđini (Sl. 3, 1). Sasvim je moguće da se na mjestu otvora između izbočina (sada odlomljenih) nekad nalazila bradavica ili čak druga petlja. Oblikovno su nešto drukčija, ali ipak usporediva i stoga zanimljiva još tri geografski udaljenija privjeska. Privjesak iz groba 22 na Monte Saracenu (Daunija) razlikuje se od tipa Prozor po okrugloj glavi i grebenu koji spaja izbočine, ali ima isti oblik, način izrade i pričvršćivanja (Sl. 3, 4). Datiran je u prijelaz

first excavations and lack known grave contexts. Usually, such anthropomorphic pendants were dated to between the 6th and 4th centuries, in the 3rd phase of the Liburnian group, or the 4th phase of the Iapodian group.¹⁰ Recent publications have slightly prolonged this approximate dating from the (end of the) 7th into the 6th century.¹¹

Nevertheless, several grave contexts are preserved. Teßmann's overview has already shown that specimens of “flat” types from graves I/17 and II/4 from Smiljan can be dated to the transition of Ha B3 to Ha C phases, and some specimens from Kopolje, Podzemelj, Dragatuš and Zaton to the 6th century.¹² Similarly, Raunig dated grave II/4 from Smiljan to the beginning of the Ha C phase, and most others to the Ha C phase in general.¹³ However, due to the unfortunate typology the dating in both cases is not as reliable as it might have been, thus both authors fairly generally agreed on dating to the 7th – 5th centuries.¹⁴

The typological division proposed in this paper is more homogeneous in terms of the time periods. The oldest type seems to be the Prozor one. It is dated to the transition from the 8th to the 7th century not only by the well-documented grave II/4 from Smiljan, but also by Ljubić's well-known depiction of *in situ* Prozor finds,¹⁵ in which Prozor pendants are drawn on a deceased woman's head along with tutuli: as an ornament on an Iapodian cap similar to type Ib. As well as headgear, the deceased woman also wore an amber necklace and two-piece earrings. All these elements of Iapodian attire were in use in the 8th century.¹⁶ A pendant of similar design from the Picenian site of San Egidio (Fig. 3, 2) was discovered along with two arched fib-

¹⁵ Š. LJUBIĆ, 1885, T. 1, 4.

¹⁶ D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 232–234.

¹⁷ N. LUCENTINI, 2009, 314.

¹⁸ B. TERŽAN, 2002, 99–101.

¹⁹ T. DI FRAIA, 1995, 474, 477.

¹⁰ S. KUKOČ, 1995, 53; N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998; Š. BATOVIĆ, 1987, 366; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1987, 406.

¹¹ D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 230–231; L. BAKARIĆ, 2004; L. BAKARIĆ, 2006, 160–161.

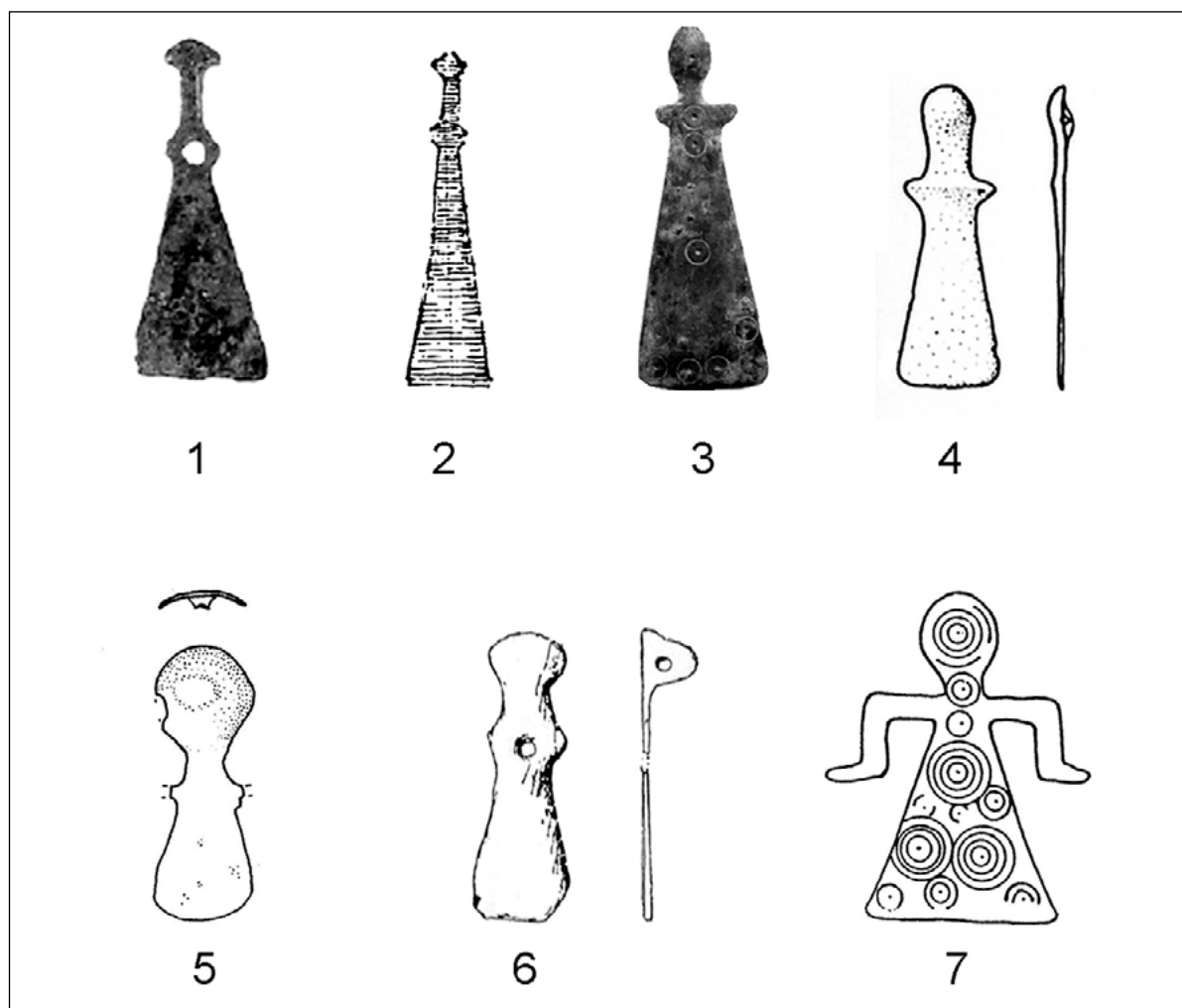
¹² B. TEßMANN, 2001, 88–90.

¹³ B. RAUNIG, 2004, 124–127.

¹⁴ B. TEßMANN, 2001, 91; B. RAUNIG, 2004, 119, 127.

¹⁵ Š. LJUBIĆ, 1885, Pl. 1, 4.

¹⁶ D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 232–234.

SLIKA 3. Prekomorske usporedbe za japodske antropomorfne privjeske. 1 – Archi, naselje Fonte Tasca (T. DI FRAIA, 1995, Sl. 10, 9), 2 – Sant'Egidio alla Vibrata, grob (N. LUCENTINI, 2009, Sl. 4), 3 – nepoznato nalazište u Abruzzu (V. D'ERCOLE, M. RUGGIERI, 2013, Sl. 1), 4 – Monte Saraceno, grob 22 (M. L. NAVA, 1992, 268, Sl. 15), 5 – Osteria dell'Osa, grob 82 (A. M. BIETTI SESTIERI, 1992, Sl. 3c 14, 101), 6 – Patos, iz gomile (M. KORKUTI, 1981, Tab. 9, 6), 7 – Cairano (S. KUKOČ, 1995, Sl. 11, 9)

FIGURE 3 Overseas analogies for Iapodian anthropomorphic pendants. 1 – Archi, settlement of Fonte Tasca (T. DI FRAIA, 1995, Fig. 10, 9), 2 – Sant'Egidio alla Vibrata, grave (N. LUCENTINI, 2009, Fig. 4), 3 – unknown site in Abruzzo (V. D'ERCOLE, M. RUGGIERI, 2013, Fig. 1), 4 – Monte Saraceno, grave 22 (M. L. NAVA, 1992, 268, Fig. 15), 5 – Osteria dell'Osa, grave 82 (A. M. BIETTI SESTIERI, 1992, Fig. 3c 14, 101), 6 – Patos, from the mound (M. KORKUTI, 1981, Pl. 9, 6), 7 – Cairano (S. KUKOČ, 1995, Fig. 11, 9)

iz 9. u 8. stoljeće.²⁰ Drugi sličan privjesak otkriven je kao slučajni nalaz u gomili u blizini Patosa u Albaniji zajedno s 52 groba datirana između 11. i 8. stoljeća. Nešto je manji od japodskih te, slično kao i privjesak iz Archija, „na prsima“ između izbočina ima perforaciju (Sl. 3, 6).²¹ Treći je primjerak privjesak iz gro-

ulae with a disc-shaped leg, a bronze earring, a belt buckle and a two-handled vessel, which also date it to the 8th century.¹⁷ Unfortunately, other pendants of this type are chance finds, or finds without a known context. Interestingly, however, quite a few are found in “old” environments. The Tolmin cemetery, for example, was in use mainly between 1000 and 700 (Ha B1–Ha C1). Therefore, the two later graves

²⁰ M. L. NAVA, 1992, 268, Fig. 14–16; M. L. NAVA, R. FULIGNI, 1994, 87–88, Fig. 15.

²¹ M. KORKUTI, 1981, 30, Tab. 9, 6.

¹⁷ N. LUCENTINI, 2009, 314.

ba 82 s poznatog i dobro istraženog nalazišta Osteria dell'Osa (Sl. 3, 5) gdje je kao inačica II tipa 87a datiran u sredinu 8. stoljeća.²² Iako posredno, sve navedene analogije dopuštaju datiranje nastanka privjesaka tipa Prozor barem u 8. stoljeće pr. Kr. (Sl. 3).

Kao što pokazuje grob I/17 s istoimenog nalazišta, tip Smiljan pojavljuje se već početkom 7. stoljeća. Privjesci iz Libne, za koje, nažalost, ne znamo kontekst, prema materijalu s kojim su došli u muzej također se mogu datirati u prijelaz iz 7. u 6. stoljeće.²³ Stoga je ovaj tip bio u uporabi u 7. stoljeću.

Tip Drenov Klanac je na temelju grobova u Podzemelju (Grm 1/11) i Dragatušu (Veliki Nerajec 45) u Beloj krajini datiran u stupanj Stična 2, dakle u drugu polovicu 7. stoljeća.²⁴ Sudeći po fibulama pronađenima zajedno s njima, privjesci ovog tipa iz Kolana i oni iz groba 3 iz Zatona (sve stupnjevi 3 liburnske skupine) tek su nešto mlađi. Grobove 3 i 5 iz Zatona u 6. stoljeće datiraju i tipovi Ljubač i Zaton. Čini se da tip Kompolje također nije ništa mlađi.²⁵

Najslabije su datirani „muški“ privjesci. Ni jedan od njih nema grobnu cjelinu ili one još nisu objavljene. Iznimka je – naravno ako pripada ovoj vrsti – drugi teško oštećen privjesak iz groba 45 iz Dragatuša koji spada, kako je rečeno, u stupanj Stična 2.

Dakle, pregled datiranih privjesaka zasad pokazuje da su ih Japodi nosili barem od kraja 8. stoljeća, a ujedno nema naznaka da su ih nosili i nakon 6. stoljeća.

RAZVOJNA SHEMA

Na temelju prikazanih datacija i tipologije možemo pokušati rekonstruirati razvojni slijed.

Najstariji su privjesci tipa Prozor. Nije jasno

cannot be the reason for the late dating of the pendant.¹⁸ The settlement of Fonte Tasca near Archi (Chieti) is even older, currently dated between 1150 and 950.¹⁹ The pendant found there has all the characteristics of Iapodian anthropomorphic pendants of the Prozor type: the trapezium shape, transversely placed “cap”, side protrusions and a loop on the reverse (Fig. 3, 1). It is quite possible that at the point of the opening between the protrusions (now broken off) there was once a knob or even another loop. Somewhat different in terms of design, but still comparable and therefore interesting, are three pendants from geographically rather distant sources. The pendant from grave 22 on Monte Saraceno (Daunia) differs from the Prozor type by its round head and an elevation connecting the protrusions, but its form, manufacturing and attachment methods are the same (Fig. 3, 4). It is dated to the transition from the 9th to the 8th century.²⁰ Another similar pendant was discovered as a chance find in a mound near Patos in Albania, along with 52 graves dating from the 11th to the 8th centuries. It is slightly smaller than the Iapodian ones and, like the pendant from Archi, it has a perforation “on the chest”, between the protrusions (Fig. 3, 6).²¹ The third specimen is a pendant from grave 82 from the well-known and well-researched site of Osteria dell'Osa (Fig. 3, 5), where it was dated to the mid-8th century as a variant of type II 87a.²² Although indirectly, all above-mentioned analogies allow the dating of the origin of pendants of the Prozor type at least to the 8th century BC (Fig. 3).

As suggested by grave I/17 from the eponymous site, the Smiljan type appears as early as the beginning of the 7th century. Pendants from Libna, unfortunately with find contexts unknown, can – based on the artefacts along

²² A. M. BIETTI SESTIERI, 1992, 418, 825, Fig. 3c, 14, 101.

²³ A. PRELOŽNIK, 2007a, 509.

²⁴ B. ŠKVOR JERNEJČIČ, 2011, 179.

²⁵ B. TEßMANN, 2001, 90.

¹⁸ B. TERŽAN, 2002, 99-101.

¹⁹ T. DI FRAIA, 1995, 474, 477.

²⁰ M. L. NAVA, 1992, 268, Figs. 14-16; M. L. NAVA, R. FULIGNI, 1994, 87-88, Fig. 15.

²¹ M. KORKUTI, 1981, 30, Tab. 9, 6.

²² A. M. BIETTI SESTIERI, 1992, 418, 825, Fig. 3c, 14, 101.

koliko daleko i kamo sežu njihovi korijeni. Privjesci iz Archija i Sant'Egidija, kao i spomenute usporedbe s okruglom glavom iz Osterie, Monte Saracena i Patosa, pokazuju da je s druge strane Jadrana taj oblik poznat već u 9. stoljeću. Svima su zajednički karakterističan trapezasti oblik, naznake bočnih izbočina i petlja za pričvršćivanje.²⁶ Sličnost s japodskima prevelika je da bi bila slučajna, no zbog oblikovnih i tehnoloških detalja ne možemo ih svrstati u istu oblikovnu skupinu, iako obje vrste privjesaka porijeklo vjerojatno imaju u zajedničkom ishodištu. Čini se da oni nisu nužno autohtoni izum Japoda, osim ako, naravno, ne pretpostavimo da od njih potječe „prototip“ koji je poslužio kao nadahnuće za sve rane oblike. U svakom slučaju, oblik je usvojen barem u 8. stoljeću na istočnoj strani Jadrana. Taj najstariji oblik koji predstavlja tip Prozor poznat je i na područjima uz Soču i Savu, ali je opstao samo u Lici, ukorijenio se u domaću materijalnu (i duhovnu?) baštinu te se tako razvio u svoju inačicu b, kao i brojne druge tipove.

Inačica Prozor b, za razliku od većine primjeraka tipa Prozor koji su relativno uski, ima široko i izrazito zakrivljeno oglašlje. To je tipično za neke mlađe oblike, pa zato pretpostavljam da je i ova inačica izvedenica osnovne inačice a.

Tip Smiljan najrealističniji je oblik japodskih antropomorfnih privjesaka. Početni oblik u njemu dobiva noge, dok se izbočine-ruke razvijaju u složenije oblike. Samo inačica a zadržava bradavicu, ostale je već gube. Međutim, i dalje se na podlogu pričvršćuju petljom na poledini. Istodobno ili nešto poslije razvijaju se još dva tipa privjesaka. Vjerojatno se u Kompolju javlja „muški“ oblik privjeska: tip Vlaško Polje. Od tipa Prozor nasljeđuje dvije petlje na poledini ali razvija vlastiti skup ulegnuti i iz-

with which they were brought to the museum – also be dated to the transition from the 7th to the 6th century.²³ This type was therefore in use in the 7th century.

On the basis of graves in Podzemelj (Grm 1/11) and Dragatuš (Veliki Nerajec 45) in Bela Krajina, the Drenov Klanac type is dated to Stična 2 phase (the second half of the 7th century).²⁴ The fibulae found along with them suggest that pendants of this type from Kolan, as well as those from grave 3 from Zaton (all phase 3 of the Liburnian group) are only slightly earlier. The Ljubač and Zaton types likewise suggest dating graves 3 and 5 from Zaton to the 6th century. The Kompolje type is seemingly not later, either.²⁵

The poorest dating is available for “male” pendants. Their contexts are unknown or unpublished at time being. An exception is – of course, if it belongs to this type – second, badly damaged, pendant from grave 45 from Dragatuš, which belongs, as has been mentioned, to the Stična 2 phase.

An examination of the dated pendants suggests that they were worn by the Iapods from at least the end of the 8th century, and at the same time there are no indications that they were still worn after the 6th century.

DEVELOPMENT SCHEME

Based on the presented dating and typology, we can try to reconstruct the development sequence.

The oldest pendants are the Prozor type. It is not clear how far back and where their origins reach. Pendants from Archi and Sant'Egidio, as well as the mentioned round-headed analogies from Osteria, Monte Saraceno and Patos, show that, across the Adriatic, the shape was known as early as the 9th century. They all have

²⁶ Valja spomenuti i nalaz bez konteksta, vjerojatno iz Abruzzo (V. D'ERCOLE, M. RUGGIERI, 2013, 56) i privjesak iz Cairana (npr. S. KUKOČ, 1995, 75, sl. 11, 9), oba sa sličnom shemom (trokutasto tijelo, bočne izbočine i petlja za pričvršćivanje) ukrašena urezanim krugovima. „Ruke“ primjerka iz Cairana podsjećaju na izbočine varijante Smiljan b.

²³ A. PRELOŽNIK, 2007a, 509.

²⁴ B. ŠKVOR JERNEJČIČ, 2011, 179.

²⁵ B. TEßMANN, 2001, 90.

bočeni donji rub privjeska. Takve imaju i oba privjeska tipa Zaton – prva generacija antropomorfnih privjesaka u Liburniji. Obje njegove inačice mješavina su starih (petlja za pričvršćivanje, jednostavne izbočine, bradavica) i novih (iskucan ukras i ulegnut rub) elemenata.

Promijenjeni način nošenja ubrzo razvija novi način pričvršćivanja privjesaka. Petlje na poleđini nestaju, pojavljuju se perforacije ispod polukružnog grebena. Svi „ženski“ privjesci imaju ulegnut donji rub i formalno bi se mogli smatrati jednim tipom, no zbog brojnosti i lokalnih posebnosti podijelio sam ih u tri: tip Drenov Klanac, s manje ili više stiliziranim izraslinama u obliku ptica razvija se iz inačice Zaton b. Riječ je o vrlo popularnom tipu s brojnim izvedbama koji se može naći i kod Liburna i Kolapjana. Više su lokalni liburnski tip Ljubač, nasljednik inačice Zaton a i ujedno posljednji s arhaičnim oblikom s jednostavnim vodoravnim izbočinama i bradavicom, te tip Kompolje sa štapičastim izbočinama i iskucanom površinom (zastupljen samo u Kompolju i Prozoru). Perforaciju su dobili i muški privjesci po čemu se tip Dragatuš razlikuje od prethodnog tipa Vlaško Polje. Tip Nin, kojeg zastupa jedan primjerak, ima pet izbočina na donjem rubu, samo perforacija ispod naglašenog oglašnja upućuje na to da vjerojatno pripada mlađim oblicima.

Uz takvu se razvojnu shemu, naravno, podrazumijeva mogućnost da su različiti tipovi istodobno bili u uporabi, pa čak i da je ista radionica u isto vrijeme izrađivala dva razvojno uzastopna tipa.

RASPROSTRANJENOST

Antropomorfni privjesci smatraju se karakterističnim japodskim elementom. Primjeri prikupljeni u katalogu to i potvrđuju. 48 opisa pokriva oko 250 privjesaka iz otprilike 50 grobova.²⁷ Kod susjeda sjeverno i južno od

in common a characteristic trapezoid shape, marked lateral protrusions and an attachment loop.²⁶ The resemblance to Iapodian pendants is too great to be accidental; although, due to the details in their form and making, they cannot be classified in the same group, probably both pendant types have a common origin. They seem not necessarily to have been an autochthonous invention of the Iapods, unless, of course, we assume them to be a “prototype” from which all early forms were derived. In any case, the form had certainly been adopted on the eastern side of the Adriatic by the 8th century. This earliest form, represented by the Prozor type, is also known along the Soča and Sava rivers, but only in Lika did it survive and, what is more, become part of the domestic material (and spiritual?) heritage, developing into its own variant b, as well as many other types.

The Prozor b variant, unlike most Prozor specimens, which typically are relatively narrow, has wide and distinctly curved headgear. This is typical of some late forms, which is why the author assumes that this variant was also derived from the basic variant a.

The Smiljan type is the most realistic form of Iapodian anthropomorphic pendant. To its initial form, legs were added, while the protrusions – arms – developed into more complex forms. Only variant a still retained the knob, while in others it disappeared. However, they were still fastened to the base with a loop on the reverse. Two or more types of pendants were developed at the same time or a little later. Probably in Kompolje, the “male” form of pendant – the Vlaško Polje type – appeared. It inherited from the Prozor type two loops on the reverse, while forming its own set of protrusions and a concave lower rim. This is also a characteristic of both Zaton pendants – the

²⁷ Točan broj nije moguće odrediti zbog nejasnih podataka. Usp. i podatke kod B. RAUNIG, 2004, 130–131.

²⁶ Also worth mentioning are a find without a context, probably from Abruzzo (V. D'ERCOLE, M. RUGGIERI, 2013, 56), and a pendant from Cairano (e.g. S. KUKOČ, 1995, 75, Fig. 11, 9), both with a similar scheme (triangular body, side protrusions and fastening loop) decorated with incised circles. The “hands” of the Cairano specimen resemble Smiljan b variant protrusions.

japodskog područja pronađeno je svega 20-ak privjesaka: 8 na trima kolapjanskim nalazištima u Beloj krajini (Vinica, Dragatuš, Podzemelj) i 11 na četirima liburnskim (Kolan, Zaton, Nin, Ljubač). Zasad je poznato samo pet privjesaka s udaljenijih nalazišta koji pripadaju različitim kulturama željeznog doba (Tolmin – svetolucijska skupina, Libna – dolenska skupina, Donja Dolina – istoimena skupina, Archi i Sant'Egidio – južnopicinski prostor). Svi ostali potječu sa središnjeg japodskog teritorija u Lici – uz iznimku slučajnih nalaza iz Krbavice i Široke Kule sa samo pet nalazišta na Gackom odnosnom Ličkom polju međusobno udaljenima najviše 50 km: iz Drenova Klanca, Kompolja, Vlaškog Polja, Prozora i Smiljana.

Stoga je nesumnjivo da je uglavnom riječ o nakitu koji je rasprostranjen među Japodima, međutim, rasprostranjenost pojedinih tipova ipak upućuje na određene razlike. Samo na dvama najvećim nalazištima, u Prozoru i Kompolju, zastupljena je većina tipova. U Smiljanu su zastupljeni samo najstariji tipovi s petljama, a u Liburniji, osim domaćih, samo tip Drenov Klanac koji je ujedno i najprodorniji tip mlađe sheme. Najširi domet bez sumnje ima tip Prozor kojem pripadaju i „najudaljeniji“ primjerci. Skromniji je tip Smiljan koji do Save stiže samo u Libni, ali i tamo zacijelo u stranom kulturnom okruženju. Uz (vjerojatno) iznimku iz Dragatuša, „muški“ tip Vlaško Polje i Dragatuš ograničeni su na Kompolje i Prozor. Tip Kompolje (Prozor, Kompolje) još je izraženije lokalni. Tipovi Zaton, Ljubač i Nin također su lokalni i zasad poznati samo s priobalja. Zanimljivo je da prema tipu Prozor ni jedan od tipova zastupljenih na japodskom području više nema „izvornu“ shemu s jednostavnim vodoravnim izbočinama – to se može naći još samo uz more, u tipu Zaton i Ljubač. Ova dva tipa sačuvala su i bradavicu između izbočina kakvu u Lici imaju samo privjesci najstarijih tipova (Prozor i inačica Smiljan a). Stoga se čini da su se u Liburniji sačuvali neki arhaični elementi koje je na japodskom području istisnuo razvoj novih oblika (Sl. 4–6).

first generation of anthropomorphic pendants in Liburnia. The two variants are a combination of old (attachment loop, simple protrusions, knob) and new (punctured decoration and concave rim) elements.

A different way of wearing pendants soon resulted in a new method of attaching them. The loops on the reverse disappeared and perforations appeared under a semicircular ridge. All “female” pendants had a concave bottom rim and could formally be classified as one type, but due to their large number and local characteristics, I have divided them into three subgroups. The Drenov Klanac type, with more or less stylised bird-shaped protrusions, developed from the Zaton b variant. It was a very popular type with various designs that can also be found among Liburnians and Kolapians. More local are the Liburnian Ljubač type, a successor of the Zaton a variant and at the same time the last with an archaic form with simple horizontal protrusions and a knob, and the Kompolje type, with club-shaped protrusions and a punctured surface (represented only in Kompolje and Prozor). Male pendants also have a perforation, thus distinguishing the Dragatuš type from the previous Vlaško Polje type. The Nin type, represented by a single specimen, has five protrusions at the lower rim, and only the perforation under the pronounced headgear suggests a later form.

Such a development scheme of course allows simultaneous use of different types and even simultaneous production of two consecutive types by the same workshop.

DISTRIBUTION

Anthropomorphic pendants are considered a characteristic Iapodian element. This is confirmed by the examples collected in the catalogue. 48 descriptions cover about 250 pendants from about 50 graves.²⁷ Only about 20

²⁷ The exact number cannot be determined due to unclear data. S. also data from B. RAUNIG, 2004, 130-131.

Iz rečenog možemo zaključiti da se radionica koja je izrađivala japodske privjeske vrlo vjerojatno nalazila u Prozoru, a za pojedine tipove možda i u Kompolju (tip Kompolje i Vlaško Polje) ili Smiljanu (tip Smiljan?). Liburnska skupina očito je imala svoju radionicu (ili više njih) koja je izrađivala lokalne tipove koji su razvojni, doduše, povezani s Japodima, ali ih ne oponašaju u potpunosti.

S druge strane, belokrajinsko-dolenjski primjerci vjerojatno su uvezeni. Najzanimljivijim se čini tip Prozor. Vjerojatno je izrađivan u Lici, ali je pitanje jesu li odande i primjerci iz Tolmina, Vinice, Donje Doline, Archija i Sant'Egidija kod kojih možemo uočiti neke oblikovne i tehnološke nijanse. Kako izgleda, riječ je o najstarijem tipu privjesaka ove vrste koji je kao takav ključan za objašnjenje njihova nastanka.

UPORABA (NAČIN NOŠENJA I NAMJENA)

Arheološki potvrđena imamo najmanje dva načina pričvršćivanja i najmanje tri načina nošenja japodskih antropomorfnih privjesaka (Sl. 7).

S petljom odnosno petljama na poledini privjesak je bio pričvršćen – prišiven na podlogu ili nanizan. Dokumentirana su tri primjera s takvom uporabom. Šime Ljubić još je 1885. objavio crtež na kojem privjesci tipa Prozor zajedno s brončanim pucetima „okrunjuju“ lubanju (Sl. 7, 1).²⁸ Iz toga je zaključio (a nakon njega i svi kasniji istraživači) da je riječ o ukrasu kape odnosno oglavlja. U grobu I/17 iz Smiljana Hoffiller je pronašao privjeske tipa Smiljan – opet zajedno s brončanim pucetima – uz ostatke široke kožne trake i pretpostavio da je riječ o ukrasu za pojas.²⁹ Treći je primjer grob II/4 iz Smiljana. U ovom su se slučaju također, osim privjesaka, u grobu nalazila brončana puceta (vjerojatno s kape),

pendants were found in the territories immediately north and south of the Iapodian area: 8 at three Kolapian sites in Bela Krajina (Vinica, Dragatuš and Podzemelj) and 11 at four Liburnian sites (Kolan, Zaton, Nin and Ljubač). Only five pendants have been noted from more distant sites belonging to various Iron Age cultures (Tolmin – Sveta Lucija group, Libna – Dolenjska group, Donja Dolina – eponymous group, Archi and Sant'Egidio – south Picenian area). All the others originate from the core Iapodian territory in Lika – with the exception of chance finds in Krbavica and Široka Kula with only five sites from Gacko Polje and Ličko Polje, situated at a maximum distance of 50 km from each other: Drenov Klanac, Kompolje, Vlaško Polje, Prozor and Smiljan.

Without doubt this jewellery was widespread mainly among the Iapods; however, the distribution of individual types still displays certain differences. Only at the two largest sites – Prozor and Kompolje – are most types represented. In Smiljan, only the oldest types with loops are represented; in Liburnia, apart from local types, only the Drenov Klanac type is found, which is also the most widespread type of the late scheme. The Prozor type, to which also the most “remote” specimens belong, certainly has the widest range. The Smiljan type is less widespread, reaching the Sava only in Libna, and there obviously in a foreign cultural environment. With the exception (probably) of Dragatuš, the “male” Vlaško Polje and Dragatuš types are limited to Kompolje and Prozor. The Kompolje type (Prozor, Kompolje) is even more distinctly local. The Zaton, Ljubač and Nin types are also local and have only been noted in the coastal area. Interestingly, according to the Prozor type, none of the types represented in the Iapodian area has the “original” scheme, with simple horizontal protrusions – this can be found solely on the coast, in Zaton and Ljubač types. In these two types, the knob between the protrusions was also preserved, which is a characteristic only of pendants of the oldest types in Lika (the Prozor, and Smiljan a variant). Thus,

²⁸ Š. LJUBIĆ, 1885, Tab. 1, 4.

²⁹ V. HOFFILLER, 1905, 197.

ali se iz publikacije, nažalost, ne vidi položaj predmeta u grobu koji je poprilično oštećen oranjem. Kako se čini, u svim su trima grobovima privjesci korišteni zajedno s brončanim pucetima (koji isto imaju petlju). Jesu li doista bili našiveni na kapu i pojas, nije sasvim pouzdano; zbog sličnih sastava u svima trima primjerima mogla bi biti riječ o jednakom dijelu odjevnog predmeta (ako je to pojas, u prozorskom primjeru bio bi položen uz glavu pokojnice, a i u Smiljanu bi to mogla biti kapa jer su ostatci iz groba 17, prema Hoffillerovim riječima, pronađeni uz jantar i fibule). Međutim, iz svih triju grobova pouzdano je da su se privjesci s petljama nosili u nizu. Sudeći po nizu jednakih privjesaka bez grobnih konteksta iz Prozora, takvih je primjera bilo još više. Od 10 kompleta koje sam uspio dokumentirati, čak 9 pripada tipovima s petljom 5 tipu Prozor, 3 tipu Smiljan, 1 tipu Vlačko Polje, 1 tipu Dragatuš. Nažalost, primjerci iz Tolmina, Donje Doline, Vinice i Archija pojedinačni su ili slučajni nalazi pa se ne može reći kako su nošeni. Čak dva, privjesak iz Vinice i iz Archija, očito su bila prerađena: odlomljene su im petlje, a pri daljnjoj uporabi očito su se pričvršćivali s pomoću sekundarno napravljene perforacije. To vjerojatno znači da su u upotrebi bili duže vrijeme i možda kao jedinstveni primjerci, dakle ne u kompletu ili paru. Privjesak iz Sant'Egidija pronađen je samostalno u relativno bogatom ženskom grobu (kopča za pojas, dvije fibule, naušnica), jednako kao i privjesci iz Monte Saracena, Osterije dell'Osa i Patosa koji su oblikom nešto drukčiji. Stoga nije nemoguće da su privjesci izvan japodskog područja korišteni na drukčiji način, možda kao samostalne amajlije.

Kod privjesaka s petljama valja upozoriti i na bitnu praktičnu razliku: privjesci s dvjema petljama zasigurno su bolje fiksirani i krući od onih s jednom, bez obzira na to jesu li prišiveni na podlogu ili nanizani. Zasad su dvije petlje poznate samo kod nekih privjesaka inačice Prozor a i kod tipa Vlačko Polje.

Vjerojatno sredinom 7. stoljeća pojavljuju se

seemingly, some archaic elements were preserved in Liburnia, while in the Iapodian area they were replaced by newly developed forms (Figs. 4-6).

From what has been said, we can conclude that the workshop in which Iapodian pendants were produced was very probably in Prozor: for certain types perhaps also in Kompolje (Kompolje and Vlačko Polje types) or Smiljan (Smiljan type?). The Liburnian group apparently had its own workshop (or more of them) that produced local types, whose development was connected to that of the Iapodian pendants, but did not fully imitate them.

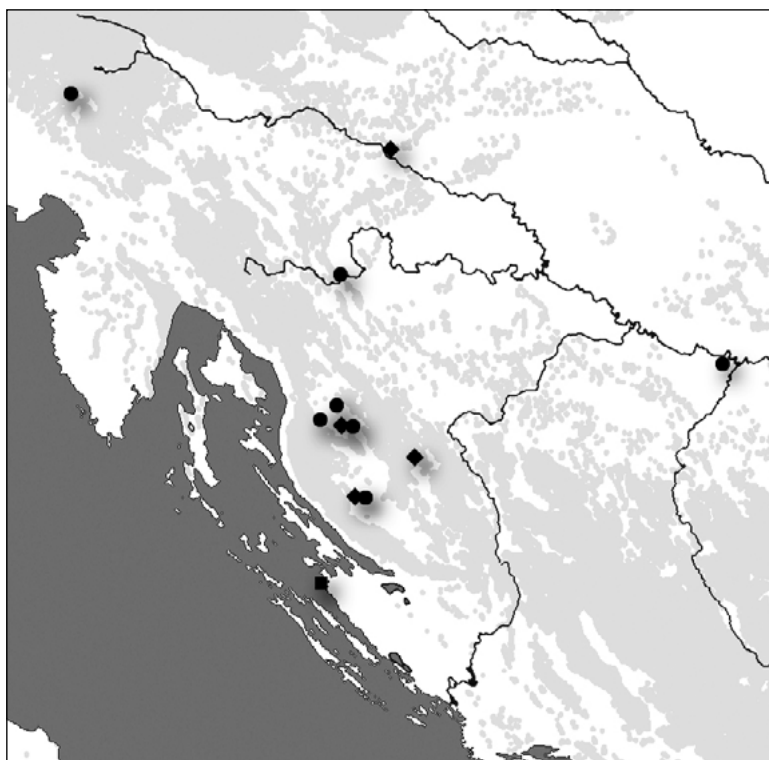
The Bela Krajina – Dolenjska specimens, on the other hand, were probably imported. The most interesting seems to be the Prozor type. It was probably produced in Lika, but the question is whether specimens from Tolmin, Vinica, Donja Dolina, Archi and Sant'Egidio, in which some nuances in terms of design and technology can be observed, were also made there. It appears that this is the oldest type of pendant of this kind, and as such, it is crucial for explaining their origin.

USE (WEARING AND PURPOSE)

Archaeologically confirmed have been at least two ways of attaching and at least three ways of wearing Iapodian anthropomorphic pendants (Fig. 7).

A loop, or several loops, served for attachment – by sewing the pendant to the base or stringing it. Three examples of such use have been documented. As early as in 1885, Šime Ljubić published a drawing in which Prozor-type pendants together with bronze buttons “crowned” a skull (Fig. 7, 1).²⁸ From this he (like all subsequent scholars) concluded that it was a cap or a head decoration. In grave I/17 from Smiljan, Hoffiller found Smiljan type pendants – again together with bronze buttons – next to the remains of a wide leather strap, leading to his assumption that

²⁸ Š. LJUBIĆ, 1885, Pl. 1, 4.

SLIKA 4. *Rasprostranjenost tipova Prozor (●), Smiljan (◆) i Zaton (■)*
(izradio: A. Preložnik)

FIGURE 4 *Distribution of the Prozor (●), Smiljan (◆) and Zaton (■) types*
(made by A. Preložnik)

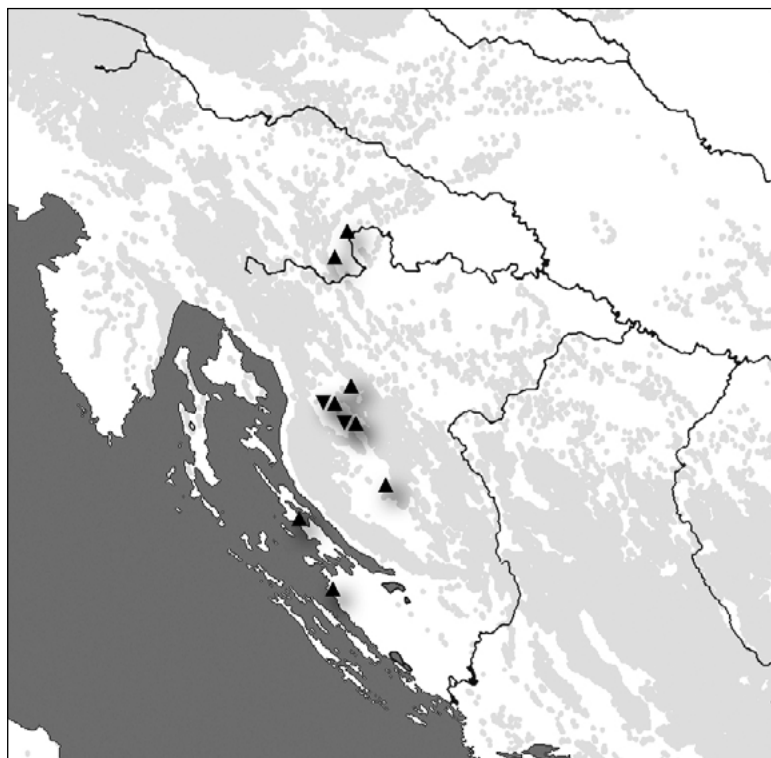
privjesci s perforacijom ispod grebena lunule. To je zacijelo posljedica drukčije uporabe odnosno drukčijeg načina nošenja. Ti privjesci više nisu bili prišiveni za podlogu, nego su obješeni kako bi se slobodno kretali. Potvrđena su najmanje dva načina njihove uporabe. U prvom su slučaju obično na veći polukružni privjesak obješena četiri jednaka privjeska. Taj je način tipičan za tip Kompolje, a u jednom je slučaju, u Podzemelju, na taj način obješeno i pet privjesaka tipa Drenov Klanac (Sl. 7, 3). Nije jasno je li privjesak u obliku polumjeseca nošen samostalno (kao pektoral) ili je možda bio pričvršćen za fibulu.

Drugi način poznat nam je iz Kolana. Jedan od tamo pronađenih privjesaka zajedno je s jantarnim i staklenim zrnima nanizan na žičani obroč s petljom i kukicom (Sl. 7, 2). Batović pretpostavlja da je riječ o narukvici i da su na njoj možda bila obješena i druga dva privjeska. Sudeći prema crtežu, na kojem su i obroč i jedan od privjesaka cjeloviti, to nije vjero-

they were a belt decoration.²⁹ The third example is grave II/4 from Smiljan. In this instance, too, in addition to pendants, uncovered from the grave were also bronze buttons (allegedly from a cap); unfortunately, the publication does not reveal the position of artefacts in the grave, which had been fairly damaged by ploughing. Pendants in all three graves appeared to have been used together with bronze buttons (that also had a loop). It is not certain whether they were actually sewn to the cap and the belt; in view of the similarity of assemblages, possibly in all three instances it was the same part of the attire (if it was a belt, in the Prozor case it was placed next to the head of a deceased woman, but in Smiljan it might just as well have been a cap, given that, according to Hoffiller, the remains from grave 17 were

found next to amber and fibulae). However, it is certain that the pendants with loops in all three graves were worn in a string. On the basis of a series of identical pendants without grave contexts from Prozor, even more such examples existed. Of 10 sets which the author has been able to document, as many as nine were of looped types 5 of type Prozor, 3 of type Smiljan, 1 of type Vlaško Polje and 1 of type Dragatuš. Unfortunately, the Tolmin, Donja Dolina, Vinica and Archi specimens are individual or chance finds, so it is impossible to detect how they were worn. Two pendants – one from Vinica and one from Archi – had obviously been reworked: their loops were broken, and in further use they were apparently attached by a perforation made subsequently. This probably means that they were in use for a long time and perhaps as individual specimens: not as a set or pair. The pendant from Sant'Egidio was an individual find from a relatively rich

²⁹ V. HOFFILLER, 1905, 197.

SLIKA 5. Rasprostranjenost tipova Drenov Klanac (▲) i Kopolje (▼) (izradio: A. Preložnik)

FIGURE 5 Distribution of the Drenov Klanac (▲) and Kopolje (▼) types (made by A. Preložnik)

jatno. Barem je cjeloviti privjesak morao biti obješen odvojeno, možda na sličnom, ali nesačuvanom obroču. Ni objašnjenje da je riječ o narukvici nije jedino moguće; meni ima više smisla graciozan obroč protumačiti kao žičanu naušnicu. Naime, takve narukvice nisu mi poznate, ali su takvi mali obroči protumačeni kao naušnice pronađeni u više grobova nekropole Gradine kod Dragišića.³⁰ Analogiju s njima vidimo i u ulomcima žice i jantarnih zrna iz groba 3 iz Zatona koje B. Teržan – doduše na temelju nešto drukčijih dolenjskih predmeta – upravo i tumači kao ostatke naušnica.³¹ Sličnost dodatno potkrepljuje činjenica da su i u grobu iz Zatona pronađeni antropomorfni privjesci. Nije nemoguće da su i oni visjeli na žičanom obroču. Bilo da je riječ o naušnicama ili o narukvicama, to je trenutačno jedini način nošenja antropomorfnih privjesaka poznat

³⁰ Npr. u grobu 19: Z. BRUSIĆ, 1999, Tab. 17, 1, 2.

³¹ B. TERŽAN, 1995, 99.

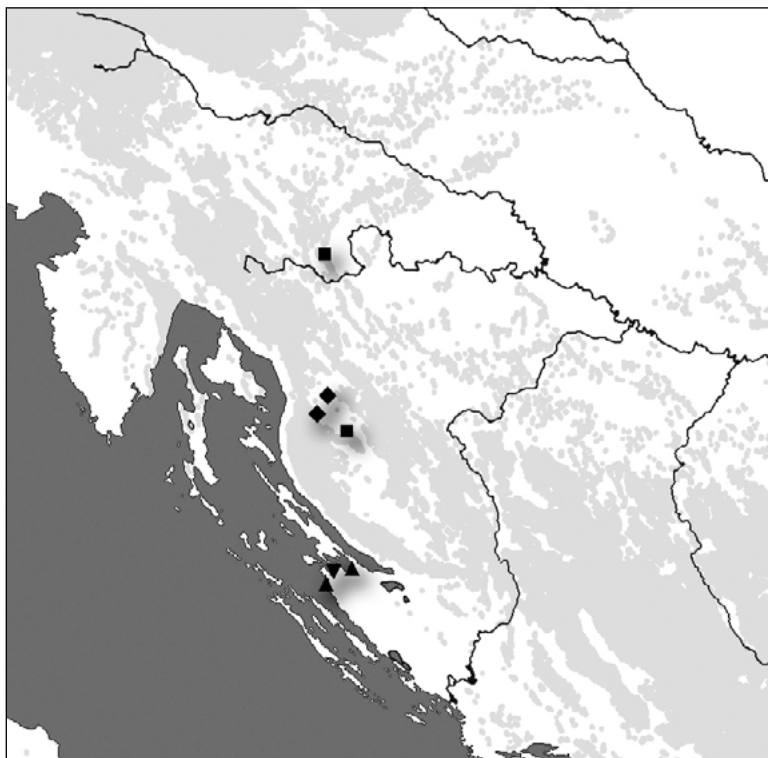
woman's grave (a belt buckle, two fibulae and an earring), as were the pendants from Monte Saraceno, Osteria dell'Osa and Patos. Therefore, the possibility should not be excluded that, outside the Iapodian area, the pendants were used differently, perhaps as stand-alone amulets.

There is also an important practical difference in looped pendants: those with two loops were certainly better fixed and more firmly than those with a single loop, regardless of whether they were sewn to a base or strung. To date, two loops have been noted only in some pendants of the Prozor a variant and the Vlaško Polje type.

Probably in the mid-7th century, pendants with a perforation under the elevation of the lunula appeared. This is certainly a result

of changed usage or wearing. The pendants were no longer sewn to the base, but hung in order to move freely. At least two ways of their use have been confirmed. In the first case, usually four identical pendants were hung on a larger semi-circular pendant. This method is typical of the Kopolje type; in one instance in Podzemelj, five pendants of the Drenov Klanac type were also hung in this way (Fig. 7, 3). It is not clear whether the crescent pendant was worn alone (as a pectoral), or perhaps attached to a fibula.

Another method is known to us from Kolan. One of the pendants unearthed there along with amber and glass beads is strung onto a wire ring with a loop and a hook (Fig. 7, 2). Batović assumed that it was a bracelet and that the other two pendants might have been hung on it. Judging by his drawing, in which both the ring and one of the pendants are intact, this is unlikely. The complete pendant at least must have been hung separately, perhaps on a similar ring that has not been preserved. Even the explanation that it

SLIKA 6. Rasprostranjenost tipova Ljubač (▲), Nin (▼), Vlaško Polje (◆) i Dragatuš (■) (izradio: A. Preložnik)

FIGURE 6 Distribution of the Ljubač (▲), Nin (▼), Vlaško Polje (◆) and Dragatuš (■) types (made by A. Preložnik)

u Liburniji: zajedno s jantarnim i staklenim zrnima obješenima na mali žičani obruč.

Nije jasno možemo li govoriti o isključivo „liburnskom načinu“. Poznato je i da su u Lici pronađeni neki samostalni privjesci (ili u paru – npr. „mrežasti“ privjesci iz Drenova Klanca). Budući da je žica krhka, moguće je da su neki od njih bili obješeni na mali žičani obruč. Naposljetku, grob 45 iz Dragatuša osim dvaju privjesaka sadrži i ostatke dvaju žičanih obruča – naušnica te jantarna i staklena zrna, dakle sličan komplet kakav je pronađen u Kolanu. Ti više ili manje pojedinačno pronađeni privjesci mogli bi biti i sastavni dio ogrlica što zasad ni u jednom slučaju nije dokumentirano (ili objavljeno). Privjesci pronađeni pojedinačno ili u paru uglavnom pripadaju tipovima Drenov Klanac i Ljubač. Od privjesaka s petljom ovoj skupini pripadaju oba privjeska tipa Zaton i, pomalo iznenađujuće, više privjesaka tipa Vlaško Polje. U njihovu slučaju nije jasno (također zbog loše dokumentiranosti) je li

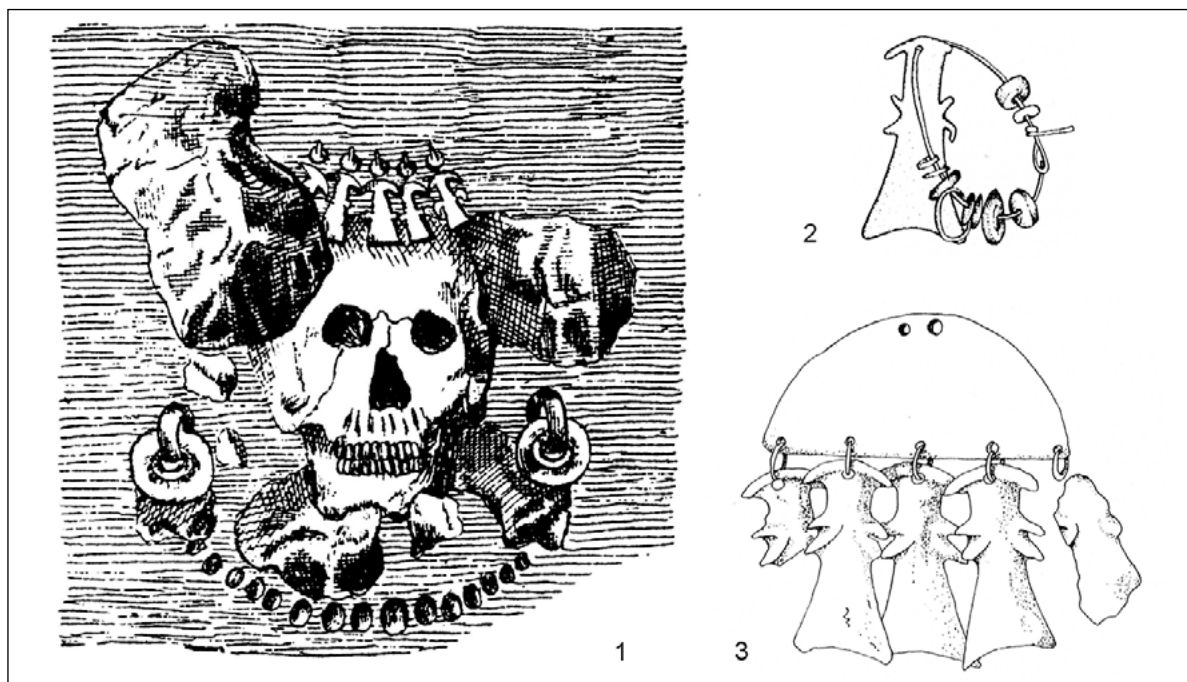
is a bracelet is not the only possible one: it would seem to make more sense to interpret the (graceful) ring as a wire earring. The author is not familiar with such bracelets, but similar rings, interpreted as earrings, have been found in several graves in the necropolis of the Gradina near Dragišić.³⁰ An analogy can also be seen in fragments of wire and amber beads from grave 3 from Zaton, which Biba Teržan interpreted precisely as earring remains – although on the basis of slightly different artefacts from Dolenjska.³¹ The similarity is further reinforced by the fact that anthropomorphic pendants were also found in the Zaton grave. It is not impossible that these also hung on a wire ring. Whether earrings or bracelets, this is currently the only way it is known that anthropomorphic pendants in Li-

burnia were worn: along with amber and glass beads hung on a small wire ring.

It is unclear whether we can speak of an exclusively “Liburnian style”. As is well-known, some individual pendants (or pendant pairs e.g. pendants with mesh pattern from Drenov Klanac) have also been found in Lika. Given that the wire is fragile, possibly some of them were also hung on a small wire ring. Last but not least, grave 45 from Dragatuš contains, in addition to two pendants, the remains of two wire rings – earrings and amber and glass beads: a set similar to the one found in Kolan. These more or less individual pendant finds might equally well have been parts of necklaces, which have not been documented (or published) in any instance. Pendants found individually or in pairs belong mostly to Drenov Klanac and Ljubač types. Of looped pendants, both Zaton pendants and, somewhat

³⁰ E.g. in grave 19: Z. BRUSIĆ, 1999, Pl. 17, 1, 2.

³¹ B. TERŽAN, 1995, 99.

SLIKA 7. Način uporabe japodskih privjesaka. 1 – našiveni na dio odjevnog predmeta (Prozor, Š. LJUBIĆ, 1885, T. 1, 4), 2 – nanizani na naušnicu (Kolan, Š. BATOVIĆ, 1973, T. CIV, 1), 3 – obješeni na polukružni pektoral (Podzemelj, F. E. BARTH, 1969, T. 11, 7)

FIGURE 7 Usage of Iapodian pendants. 1 – sewn on a piece of clothing (Prozor, Š. LJUBIĆ, 1885, Pl. 1, 4), 2 – strung on an earring (Kolan, Š. BATOVIĆ, 1973, Pl. CIV, 1), 3 – hung on a semicircular pectoral (Podzemelj, F. E. BARTH, 1969, Pl. 11, 7)

riječ o rabljenim dijelovima standardnog „našivenog“ kompleta ili o lokalnom obliku korištenja privjesaka s petljama.

PODRIJETLO I ZNAČENJE

Većina autora koji su se bavili privjescima pretpostavlja da njihovi oblici potječu iz srednjoeuropske kulture polja sa žarama.³² Uspoređivali su ih ponajprije s trokutastim privjescima, iako nam nisu poznate analogije ni oblici, koji bi ih povezivali. Sineva Kukoč također smatra da je trokutasti oblik ljudske figure tipičan element kulture polja sa žarama. Međutim, u privjescima s pticama ili ptičjim protomama vidi spoj brončanodobnog koncepta i istočno-mediteranske sheme *potnie theron*.³³

³² Š. BATOVIĆ, 1981, 24; F. STARE, 1970, 200; B. ČOVIĆ, 1984, 29–30; B. RAUNIG, 2004, 129. Vidi i Š. BATOVIĆ, 1955, 242–243; A. STIPČEVIĆ, 1981, 88–90.

³³ S. KUKOČ, 1995, 70, 76–78. Usp. i V. NIZZO, 2007, 337–339.

surprisingly, several pendants of the Vlaško Polje type belong to this group. It is not clear (also due to poor documentation) whether these are second-hand parts of a standard “sewn” set or a local form of using looped pendants.

ORIGIN AND MEANING

Most authors who have dealt with these pendants assume the origin of their form to be in the Central European urnfield culture.³² They have compared them mainly with triangular pendants, although no direct or analogies or linking forms have been noted. Sineva Kukoč also tends to look at the triangular human figure as a distinctive urnfield culture element. Nevertheless, in her opinion, pendants with birds or bird protomas are a combination of

³² Š. BATOVIĆ, 1981, 24; F. STARE, 1970, 200; B. ČOVIĆ, 1984, 29–30; B. RAUNIG, 2004, 129. Otherwise Š. BATOVIĆ, 1955, 242–243; A. STIPČEVIĆ, 1981, 88–90.

Zbog nepostojanja lokalnih ili srednjoeuropskih prijedloga, kao i na temelju prije spomenutih jadranskih analogija, teško je zagovarati hipotezu da privjesci potječu izravno iz srednjoeuropske kulture polja sa žarama. Ne samo privjesci s pticama tipa Smiljan i Drenov Klanac, već i jednostavniji i očito stariji privjesci tipa Prozor čine se usko povezanim s mediteranskim oblikovnim bogatstvom. Svi se mogu usporediti s italiskim (etruščanskim, picenskim) oblicima privjesaka vrste *potnia theon*.³⁴

Mišljenja o tome što privjesci predstavljaju i koje je njihovo značenje podijeljena su.³⁵ Većina autora u njima vidi shematski ženski lik u dugoj haljini i sa širokim pokrivalom za glavu (kapa, marama) i grudima (bradavica) koji predstavlja, posebno u vezi s pticama, lokalni pandan Gospodarice životinja³⁶ pri čemu se Batović sjetio lokalne liburnske božice Heije.³⁷ Stipčević u tom obliku vidi dublju simboliku: trokut tumači kao vulvu, lunulu kao polumjesec – simbol mjeseca, a privjeske i dalje povezuje s kultom Velike Majke.³⁸ B. Raunig donekle se ograđuje od ovih tvrdnji, sumnjajući da bradavica predstavlja dojke te napominje da i muškarci u željeznom dobu nose duge haljine. Unatoč tomu prihvaća žensku definiciju trapezastih privjesaka, a kao muške definira samo one s falusom. Ženski privjesci, osobito oni s pticama, prema njezinim riječima, možda prikazuju lokalnu božicu plodnosti srodnu Afroditi i pritom spominje liburnsku Anzoticu.³⁹ Još je stroža S. Kukoč koja tvrdi da bradavica ne predstavlja dojke, već mjesto na kojem se nosi pektoral ili čak sam privjesak. Ističe da su jedini privjesci sa spolnim atributima muški te

the Bronze Age concept and the Eastern-Mediterranean *potnia theon* scheme.³³

Given that there are no local or Central European interpretations, and in the light of the abovementioned Adriatic analogies, it is difficult to support the hypothesis of a direct origin of the pendants in the Central European urn-field culture. Not only pendants with birds of the Smiljan and Drenov Klanac types, but also the simpler and obviously older pendants of the Prozor type seem to be closely connected with the abundance of Mediterranean forms. They are all comparable to the Italian (Etruscan, Picenian) forms of *potnia theon* pendants.³⁴

Opinions as to what the pendants represent and what their function was are divided.³⁵ Most authors see in them a schematised female figure wearing a long dress, with wide headgear (cap and scarf), and a chest (knob), representing, especially in connection with birds, the local counterpart of the Mistress of Animals,³⁶ with Batović recalling the local Liburnian goddess Heia.³⁷ Stipčević sees a deeper symbolism in the form: he interprets the triangle as a vulva, and the lunula as a crescent symbolising the moon, but he still associates the pendants with the cult of the Great Mother.³⁸ Raunig partly distances herself from these claims, doubting that the knob represents breasts and pointing out that men also wore long dresses in the Iron Age. Nevertheless, she accepts the female definition of trapezium-shaped pendants, defining only those with a phallus as male. In her opinion, female pendants, especially those with birds, might be depictions of a local fertility goddess related to Aphrodite, at which point she makes mention of the Liburnian goddess Anzot-

³⁴ Npr. kod S. KUKOČ, 1995, sl. 11, 1-9; V. NIZZO, 2007, 337, sl. 7.

³⁵ Pregled kod S. KUKOČ, 1995, 53; B. RAUNIG, 2004, 129-132.

³⁶ Š. BATOVIĆ, 1955, 237-238; D. SVOLJŠAK, 1980, 9; N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 285-286; D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 250.

³⁷ Š. BATOVIĆ, 1973, 127.

³⁸ A. STIPČEVIĆ, 1963, 26-28; A. STIPČEVIĆ, 1981, 88-90, 99.

³⁹ B. RAUNIG, 2004, 124, 129-132.

³³ S. KUKOČ, 1995, 70, 76-78. C. also V. NIZZO, 2007, 337-339.

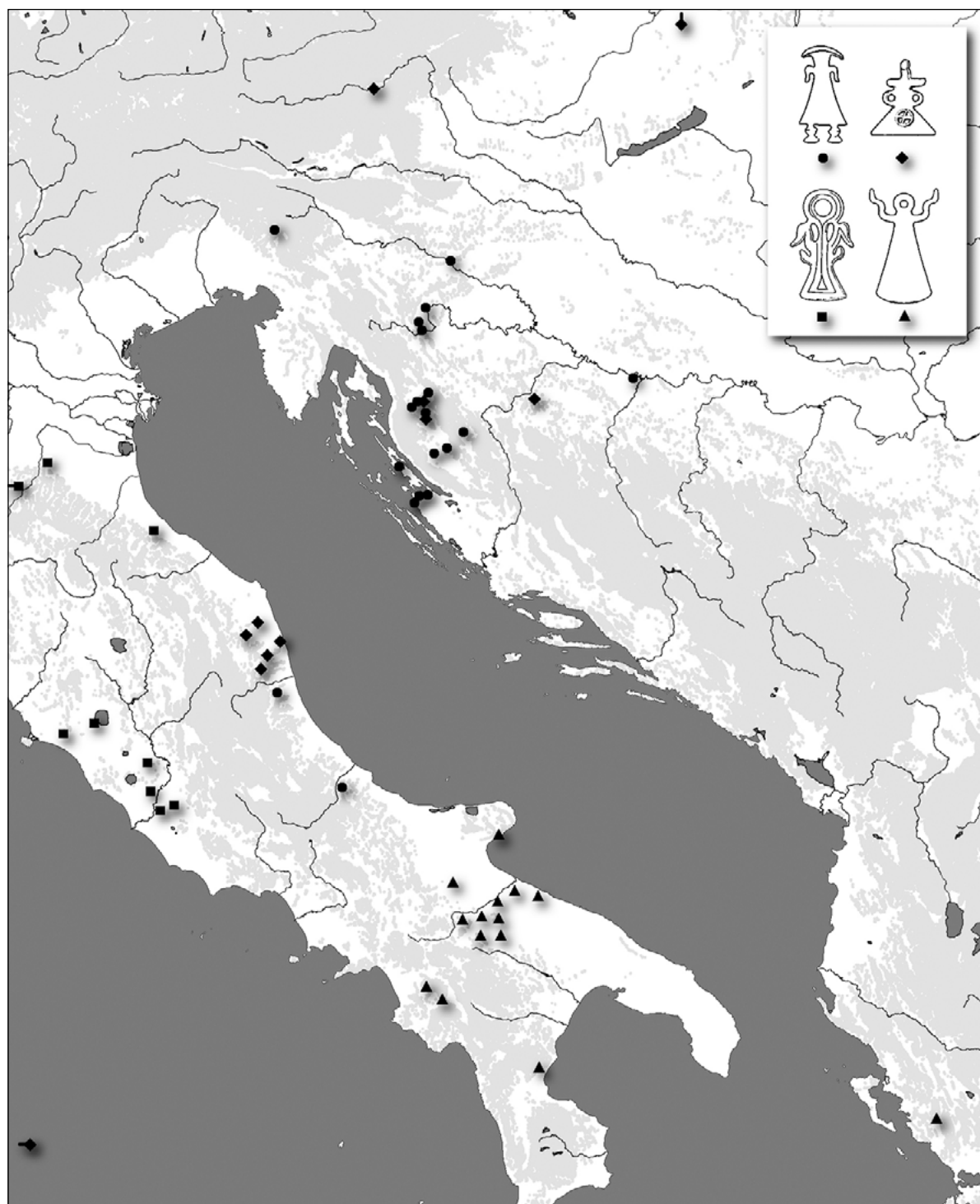
³⁴ E.g. in S. KUKOČ, 1995, Fig. 11, 1-9; V. NIZZO, 2007, 337, Fig. 7.

³⁵ Overview in S. KUKOČ, 1995, 53; B. RAUNIG, 2004, 129-132.

³⁶ Š. BATOVIĆ, 1955, 237-238; D. SVOLJŠAK, 1980, 9; N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 285-286; D. BALEN-LETUNIĆ, 2004, 250.

³⁷ Š. BATOVIĆ, 1973, 127.

³⁸ A. STIPČEVIĆ, 1963, 26-28; A. STIPČEVIĆ, 1981, 88-90, 99.

SLIKA 8. Rasprostranjenost odabranih vrsta antropomorfnih privjesaka iz 7. i 6. stoljeća trokutaste sheme. ● – japodski antropomorfni privjesci, ◆ – picensko-japodski privjesci tipa 1 (M. BLEČIĆ KAVUR, 2009, Sl. 7), ■ – etruščanski privjesci tipa 2a (prema M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, Sl. 4), ▲ – daunsko-lukanski privjesci (prema V. NIZZO, 2007, 356, bilj. 94) (izradio: A. Preložnik)

FIGURE 8 Distribution of selected types of anthropomorphic pendants with triangular scheme of the 7th and 6th centuries, ● – Iapodian anthropomorphic pendants, ◆ – Picensian-Iapodian type 1 pendants (M. BLEČIĆ-KAVUR, 2009, Fig. 7), ■ – Etruscan type 2a pendants (after M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, Fig. 4), ▲ – Daunian-Luccan pendants (after V. NIZZO, 2007, 356, n. 94) (made by A. Preložnik)

da lunula može biti i prikaz kacige. No, pri tom dopušta mogućnost da je riječ o ženskom liku – uostalom smatra da prikazi Gospodarice životinja igraju važnu ulogu u oblikovanju japodskih antropomorfnih privjesaka.⁴⁰

U svakom slučaju, tumačenje privjeska kao ženske figure s (pokrivenom) glavom čini se najvjerojatnijim. Rani privjesci i njihove analogije imaju okrugli gornji dio ili samo uske rubove, a tek kod Japoda postaju ekstremno široki – možda kao realističan prikaz širokih pokrivala ili kao nagovještaj važnosti kapa odnosno oglavlja. Unatoč zanimljivoj hipotezi S. Kukoč, tumačenje bradavice kao shematskih dojki čini se prihvatljivim. Povezanost s pticama također je snažan argument u prilog interpretaciji privjesaka kao ženskih radi prikaza Gospodarice životinja; takvi su muški oblici praktički nepoznati. U slučaju da je pokrivalo doista kaciga, očekivali bismo još više muških atributa: oružje, falus i dr. No, muški likovi vjerojatno su privjesci tipa Vlaško Polje i Dragatuš, naravno ako izbočinu između nogu tumačimo kao falus – uz nešto više mašte u njemu bismo mogli vidjeti prikaz žene koja rađa... Slični privjesci poznati su i u južnoj Italiji (Cumae, Suessula), ali bez falusa i, zanimljivo, na privjesku s Gospodaricom životinja.⁴¹ Unatoč zasad znatno manjem korpusu „muških“ primjeraka, činjenica je da se na japodskim privjescima „bradavice“ i „falusi“ međusobno isključuju – gdje ima jednih, nema drugih.

Iz poznatih grobnih inventara vidljivo je da je riječ o dijelovima ženske nošnje koji su, osim ukrasne, vjerojatno imali i religioznu odnosno simboličku ulogu. Zanimljivo je da u razdoblju 7. i 6. stoljeća s obiju strana Jadrana možemo pronaći više skupina privjesaka koje povezuje slična shema: trokutasto tijelo + simetrično postavljene vodoravne izbočine i/ili vodene ptice. Najistaknutiji su primjeri etruščanski privjesci tipa 2a, daunsko-lukanski

ica.³⁹ Even stricter is Kukoč, who claims that the knob does not represent breasts, but rather the spot where the pectoral or even the pendant itself is worn. She points out that the only pendants with sexual attributes are the male ones, and that the lunula might also depict a helmet. At the same time, however, she allows the possibility that it is a female character: ultimately, she asserts that depictions of the Mistress of Animals played an important role in the design of Iapodian anthropomorphic pendants.⁴⁰

In any case, the interpretation of the pendant as a female figure with a (covered) head seems most likely. Early pendants and their analogies have a round upper part or just narrow rims, which only in Iapodian examples become extremely wide – perhaps to realistically reflect wide headgear, or to suggest the importance of caps or headgear. Despite Kukoč's interesting hypothesis, interpreting the knob as a schematic breast appears acceptable. The association with birds is also a strong argument in favour of the female interpretation, bearing in mind the depictions of the Mistress of Animals; such male forms are practically unknown. Were the headgear really a helmet, one would expect more masculine attributes: weapons, phalluses, and so on. However, male characters are probably pendants of the Vlaško Polje and Dragatuš types, if, of course, the protrusion between the legs is interpreted as a phallus – with a little more imagination we could see the image of a woman giving birth... Similar pendants are also known from southern Italy (Cumae and Suessula), but without a phallus and, interestingly, in a pendant with the Mistress of Animals.⁴¹ Despite the hitherto much smaller corpus of “male” specimens, the fact is that “knobs” and “phalluses” exclude each other in Iapodian pendants – where there is the former, the latter is absent.

The known grave assemblages clearly suggest parts of women's attire that served not only as

⁴⁰ S. KUKOČ, 1995, 58, 62.

⁴¹ V. npr. S. KUKOČ, 1995, sl. 12, 2, 3.

³⁹ B. RAUNIG, 2004, 124, 129-132.

⁴⁰ S. KUKOČ, 1995, 58, 62.

⁴¹ S. e.g. S. KUKOČ, 1995, Fig. 12, 2, 3.

privjesci, picensko-japodski privjesci tipa 1 i, naravno, japodski antropomorfni privjesci (Sl. 8).⁴² Možda im možemo pridružiti i kombinaciju trokutastih i ptičjih privjesaka poznatih s dolenjsko-istarsko-venetskog područja.⁴³ Ne ulazeći u raspravu, ovo vjerojatno upućuje ne samo na sličan modni trend već i na srodno razumijevanje njihove simbolike. Da su prekomorski kontakti u to vrijeme bili konkretni, govore i drugi utjecaji pa čak i uvoz u pogledu materijalne kulture.⁴⁴ Očito su morem (u oba smjerovima!) putovali ne samo predmeti nego i ideje. A budući da su i fibule i privjesci predmeti koje su nosile i tumačile žene, vjerojatno je i njihova uloga bila mnogo veća i aktivnija nego što to obično zamišljamo za tadašnji svijet.

ZAHVALA

Članak je kao „tipološka vježba“ koncipiran još prije petnaest godina. Na tadašnju su verziju nekoliko dragocjenih komentara dale Biba Teržan i Martina Blečić Kavur na čemu im najljepše zahvaljujem.

*Prijevod sa slovenskog:
Nina Matetić Pelikan*

decoration, but probably also had a religious or symbolic function. Interestingly, from the period 7th–6th centuries, on both sides of the Adriatic, several groups of pendants have been found, associated by a similar scheme: a triangular body as well as symmetrically placed horizontal protrusions and/or water birds. The most prominent examples are Etruscan type 2a pendants, the Daunian-Luccan pendants, Picenian-Iapodian type 1 pendants and, of course, Iapodian anthropomorphic pendants (Fig. 8).⁴² Perhaps we should also add the combination of triangular and bird pendants known from the Dolenjska-Istrian-Venetian area.⁴³ Without entering into a discussion, this probably suggests not only a similar fashion trend, but also a related understanding of their symbolism. A concrete material exchange across the sea at the time in question is confirmed also by other influences and even imports of material culture.⁴⁴ Apparently, not only artefacts but also ideas travelled across the sea (in both directions!). And since both fibulae and pendants are artefacts worn and interpreted by women, the role of women was probably much greater and more active than what we usually imagine in the world at that point in time.

THANKS

The article was conceived as a “typological exercise” fifteen years ago. Back then, Biba Teržan and Martina Blečić Kavur made some valuable comments on that version of the paper, for which I would like to thank them most sincerely.

*Translation: Nina Matetić Pelikan
(ETNOtrend d. o. o.)*

*Language review: Paddy Burton
(for ETNOtrend d. o. o.)*

⁴² Za etrušćanske privjeske tipa 2a v. npr. M. BLEČIĆ-KAVUR, 2017, 126, za daunijsko-lukanske privjeske npr. V. NIZZO, 2007, 337, Fig. 7, 346, bilj. 94, za picensko-japodske privjeske tipa 1 prema B. Teßmann konačno M. BLEČIĆ-KAVUR, 2009, 242–245.

⁴³ Npr. A. NASCIBENE, 2007, fig. 2.

⁴⁴ Npr. A. PRELOŽNIK, 2007b; M. BLEČIĆ-KAVUR, 2009.

⁴² For Etruscan type 2a pendants see e.g. M. BLEČIĆ-KAVUR, 2017, 126, for Daunian-Luccan pendants e.g. V. NIZZO, 2007, 337, Fig. 7, 346, n. 94, and for Picenian-Iapodian type 1 pendants according to Teßmann M. BLEČIĆ-KAVUR, 2009, 242–245.

⁴³ E.g. A. NASCIBENE, 2007, Fig. 2.

⁴⁴ E.g. A. PRELOŽNIK, 2007b; M. BLEČIĆ-KAVUR, 2009.

LITERATURA / REFERENCES

- BAKARIĆ, L., 1986. – Lidija Bakarić, Rezultati novih istraživanja u Smiljanu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 19, Zagreb, 129–140.
- BAKARIĆ, L., 1989. – Lidija Bakarić, Grob 154 iz Kompolja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 22, Zagreb, 5–17.
- BAKARIĆ, L., 1993. – Lidija Bakarić, Uvodni teksti in kataloški opisi, *Arheološki muzej u Zagrebu – Izbor iz fundusa* (ur./ed.: Ante Rendić-Miočević), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- BAKARIĆ, L., 2004. – Lidija Bakarić, Japodi - kataloški opisi, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada* (ur./ed.: D. Balen-Letunić), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 357–384.
- BAKARIĆ, L., 2006. – Lidija Bakarić, Pretpovijesni Prozor, Kataloški opisi, *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Mesta u Dolenjskoj / Prehistoric amber and glass from Prozor in Lika and Novo Mesto in Dolenjska*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 48–81, 152–172.
- BAKARIĆ, L., 2017. – *Japodi - zaboravljeni gorštaci / Iapodes – the forgotten highlanders*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- BALEN-LETUNIĆ, D., 2004. – Dubravka Balen-Letunić, Japodi, *Ratnici na razmeđu istoka i zapada* (ur./ed. D. Balen-Letunić), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 211–257.
- BARTH, F. E., 1969. – Fritz Eckart Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereich des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)*, Antiquitas Reihe 3, Band 5, Habelt, Bonn.
- BATOVIĆ, Š., 1955. – Šime Batović, Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz Sjeverne Dalmacije, *Arheološki vestnik*, 6/2, Ljubljana, 233–246.
- BATOVIĆ, Š., 1965. – Šime Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologia Jugoslavica*, 6, Beograd, 55–75.
- BATOVIĆ, Š., 1973. – Šime Batović, Prapovijesni ostaci na Zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar, 5–165.
- BATOVIĆ, Š., 1981. – Šime Batović, Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zadru / Narodni muzej u Zadru, Zadar, 7–39, 89–150.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, Liburnijska grupa, *Praistorija Jugoslavenskih zemalja 5. Željezno doba* (ur./ed.: A. Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine / Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 339–390.
- BIETTI SESTIERI, A. M. (ed./ur.), 1992. – Anna Maria Bietti Sestieri, *La Necropoli laziale di Osteria dell'Osa*, Quasar, Roma.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2009. – Martina Blečić Kavur, Japodske podlaktične narukvice: simbolika ženskog principa u optjecanju ideja i djela jadranske kulturne *koinè*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 42, Zagreb, 231–258.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2017. – Martina Blečić Kavur, Mala tijela u velikom svijetu: antropo-oritomorfni privjesci željeznog doba Caput Adriae / Small bodies in a big world: anthropo-orithomorphic Iron Age Pendants from Caput Adriae, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 34, Zagreb, 123–142.
- BRUSIĆ, Z., 1999. – Zdenko Brusić, Nekropola gradine kod Dragišića, *Radovi Filozofski fakultet Zadar, Razdio Povijesnih znanosti*, 38(25), Zadar, 1–15.
- ČOVIĆ, B., 1984. – Borivoj Čović, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, *Duhovna kultura Ilira* (ur./ed.: A. Benac), Posebna izdanja LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 7–41.

- D'ERCOLE, V., RUGGIERI, M., 2013. – Vincenzo D'Ercole, Maria Ruggieri, Dal saccheggio alla conoscenza: un percorso lungo e complesso, *Capolavori dell'archeologia: Recupero, Ritrovamenti, Confronti. Catalogo della mostra (Roma, 21 maggio – 5 novembre 2013)* (ur./eds.: M. G. Bernardini, M. L. Ghetti), Gangemi, Roma.
- DI FRAIA, T., 1995. – Tomaso Di Fraia, L'abitato dell'età del bronzo finale di Fonte Tasca (Comune di Archi, Chieti). Studio preliminare su alcune classi di manufatti, *Origini. Preistoria e protostoria delle civiltà antiche*, 19, Roma, 447–477.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1961. – Ružica Drechsler-Bižić, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 2, Zagreb, 67–114.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1987. – Ružica Drechsler-Bižić, Japodska grupa, *Praistorija Jugoslavenskih zemalja 5. Željezno doba* (ur./ed.: A. Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine / Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 391–441.
- GUŠTIN, M., 1976. – Mitja Guštin, *Libna*, Posavski muzej Brežice, knj. 3, Posavski muzej, Brežice.
- HOFFILLER, V., 1905. – Viktor Hoffiller, Prehistorijsko groblje u Smiljanu kraj Gospića, *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva*, n. s. 8, Zagreb, 193–203.
- KORKUTI, M., 1981. – Muzafer Korkuti, Tuma e Patosit, *Iliria*, 11/1, Tiranë, 7–55.
- KUKOČ, S., 1995. – Sineva Kukoč, Antropomorfni privjesak tipa Prozor, *Diadora*, 16–17 (1994/1995), Zadar, 51–80.
- LO SCHIAVO, F., 1970. – Fulvia Lo Schiavo, *Il gruppo liburnico – japodico: Per una definizione nell'ambito nella protostoria balcanica*, Accademia nazionale dei Lincei, Roma.
- LOŽAR, R., 1930. – Rajko Ložar, Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928-1930, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 11, Ljubljana, 13–35.
- LUCENTINI, N., 2009. – Nora Lucentini, La collezione civica di Ascoli Piceno: i cinturoni panciera a losanga e gancio, *Omaggio a Nereo Alfieri. Contributi all'archeologia marchigiana* (ur./eds.: G. De Marinis, G. Paci), Atti del Convegno di studi (Loreto, 9-11.5.2005), Edizione Tored, Macerata, 305–344.
- LJUBIĆ, Š., 1885. – Šime Ljubić, Japudija i predhistoričko otkriće u Prozoru kod Otočca, *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga društva*, 7/1, Zagreb, 1–11.
- LJUBIĆ, Š., 1889. – Šime Ljubić, *Popis arheološkoga odjela nar. zem. Muzeja u Zagrebu*, Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta, Zagreb.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1998. – Nives Majnarić-Pandžić, Brončano i željezno doba, u/in: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Naprijed, Zagreb, 161–369.
- NASCIMBENE, A., 2007. – Alexia Nascimbene, Aspetti adriatici e alpini nei corredi tombali del territorio bellunese, *Piceni ed Europa: atti del convegno* (ur./eds.: M. Guštin, P. Ettel, M. Buora), Archeologia di frontiera 6, Quasar, Udine, 147–156.
- NAVA, M. L., 1992. – Maria Luisa Nava, Scultura in pietra di ambiente adriatico, *La civiltà picena nelle Marche: studi in onore di Giovanni Annibaldi* (ur./ed. M. Dardari), Maroni, Ripatransone, 267–283.
- NAVA, M. L., FULIGNI, R., 1994. – Maria Luisa Nava, Roberta Fuligni, Note per la conoscenza della prima età del Ferro in Daunia: l'insediamento protostorico di Monte Saraceno (Gargano), *Archivio storico Pugliese*, 1994, 53–133.
- NIZZO, V., 2007. – Valentino Nizzo, Le produzioni in bronzo di area medio-italica e dauno-lucana, *Il Museo delle Antichità Etrusche e Italiane. II. Dall'incontro con il mondo greco alla romanizzazione* (ur./ed. M. G. Benedettini), Università la sapienza, Roma, 327–359.

- PEABODY MUSEUM, 2020. – <https://pmem.unix.fas.harvard.edu:8443/peabody/>
- PRAVIDUR, A., 2017 – Andrijana Pravidur, Japodske zajednice na području Pounja u sjeverozapadnoj Bosni, *Japodi - zaboravljeni gorštaci / Iapodes – the forgotten highlanders*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 99–124.
- PRELOŽNIK, A., 2007a. – Andrej Preložnik, Japodska princesa z Libne?, *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla*, 44, Ljubljana, 505–517.
- PRELOŽNIK, A., 2007b. – Andrej Preložnik, Fibule picene e lucane nel Caput Adriae orientale, *Piceni ed Europa: atti del convegno* (ur./eds.: M. Guštin, P. Ettel, M. Buora), Archeologia di frontiera 6, Quasar, Udine, 123–134.
- RAUNIG, B., 2004. – Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Djela 82, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- SPITZER, G., 1973. – Gerhart Spitzer, Ein hallstattzeitlicher Tumulus von Dragatuš, *Arheološki vestnik*, 24, Ljubljana, 780–830.
- STARÈ, F., 1970. – France Starè, Dva prazgodovinska groba z dalmatinske obale, *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku* (ur./eds.: V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević), Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 189–207.
- STIPČEVIĆ, A., 1963. – Aleksandar Stipčević, *Arte degli Illiri*, Edizioni del Milione, Milano.
- STIPČEVIĆ, A., 1981. – Aleksandar Stipčević, *Kulni simboli kod Ilira. Građa i prilozi sistematizaciji*, Posebna izdanja LIV, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 10, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- SVOLJŠAK, D., 1980. – Drago Svoljšak, Bronasta figurica iz Tolmina, *Goriški letnik*, 7, Nova Gorica, 9–18.
- SVOLJŠAK, D., POGAČNIK, A., 2001. – Drago Svoljšak, Ana Pogačnik, *Tolmin, prazgodovinsko grobišče 1*, Katalogi in monografije, 34, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- ŠKVOR JERNEJČIČ, B., 2011. – Brina Škvor Jernejčič, Starejšezveznodobno grobišče Veliki Nerajec pri Dragatušu v Beli krajini, *Arheološki vestnik*, 62, Ljubljana, 165–230.
- TERŽAN, B., 1995. – Biba Teržan, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (ur./ed.: B. Hänsel), Südosteuropa-Schriften 17 = Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11, Berlin, München, 81–159.
- TERŽAN, B., 2002. – Biba Teržan, Kronološki oris, *Tolmin, prazgodovinsko grobišče 2* (ur./eds.: A. Pogačnik, D. Svoljšak), Katalogi in monografije 35, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 85–102.
- TEßMANN, B., 2001. – Barbara Teßmann, Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet, *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 33, Berlin, 28–151.
- TEßMANN, B., 2007. – Barbara Teßmann, Beziehungen des Japodischen Raumes zum Picenum in der Alteren Eisenzeit, *Piceni ed Europa: atti del convegno* (ur./eds.: M. Guštin, P. Ettel, M. Buora), Archeologia di frontiera 6, Quasar, Udine, 185–200.
- VEJVODA, V., 1961. – Vera Vejvoda, Japodske dvokrake igle, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, n. s. 2, Zagreb, 115–124.

POJASNA KOPČA S FIGURALNIM PRIKAZOM IZ PROZORA

BELT BUCKLE WITH A FIGURAL SCENE FROM PROZOR

IVAN DRNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Archaeological Museum in Zagreb
Zrinjevac 19
HR-10000 Zagreb
idrnic@amz.hr

ANA ĐUKIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Archaeological Museum in Zagreb
Zrinjevac 19
HR-10000 Zagreb
adukic@amz.hr

SLAĐANA LATINOVIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Archaeological Museum in Zagreb
Zrinjevac 19
HR-10000 Zagreb
slatinovic@amz.hr

UDK: 903.2(497.562Prozor)“638“

UDK: 904.739.4(497.562Prozor)“638“

DOI: 10.15291/archo.3588

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-11-14

KLJUČNE RIJEČI:

pojasna kopča, Japodi,
starije željezno doba,
situlska umjetnost

U radu je analizirana pojasna kopča kompozitne konstrukcije koja potječe sa željeznodobnog nalazišta Prozor kod Otočca. Oblikom i konstrukcijom, sastavljenom od željezne ploče na koju je zakovicama pričvršćen brončani lim ukrašen iskucavanjem, bliska je pojasnim kopčama s prostora dolenske halštatske skupine, datiranim u razdoblje 6. i 5. st. pr. Kr. Također, razmatra se izvor nadahnuća za izvedbu konjskih figura kojima je kopča ukrašena, a koje se, u odnosu na ostale, uglavnom stilizirane, prikaze konja s japodskog prostora, odlikuju određenom realističnošću.

KEY WORDS:

belt buckle, Iapodes, Early Iron Age, situla art

The paper analyzes a belt buckle of composite construction found at the Iron Age site of Prozor near Otočac. In its form and construction, it resembles belt buckles from the area of the Dolenjska Hallstatt group, dated to the period of the 6th and 5th centuries BC. The buckle consists of an embossed bronze sheet riveted onto an iron plate. Attention is also paid to the source of inspiration for decorative motifs on the buckle - horse figures that are characterized by a certain realistic quality that is not typical of other, mostly stylized, horse depictions from the Iapodean region.

UVOD

Metalne pojasne kopče bile su uobičajen dio ženske i muške nošnje različitih željeznodobnih zajednica koje su nastanjivale prostor jugoistočnih Alpa, istočne jadranske obale i zaleđa te južne Panonije. Izrađivane su od različitih metala: bakrene slitine, željeza te, u pojedinim slučajevima, srebra, a ukrašavane su različitim tehnikama (urezivanje, iskucavanje, žigosanje, lijevanje na proboj itd.). Jedna od tih zajednica jesu i povijesno zabilježeni Japodi čije se rasprostiranje obično smješta na prostor od Gorskog kotara, preko Like do zapadne Bosne, odnosno srednjeg Pounja. U materijalnoj kulturi japodske zajednice, ili, možda bolje rečeno, zajednica, pojasne se kopče javljaju u trećoj razvojnoj fazi, istovremenoj sa stupnjem Ha C srednjoeuropske relativne kronologije, a u uporabi, u različitim oblicima, ostaju do kraja mlađeg željeznog doba. Najstarije su brončane kopče pravokutnog oblika, izrađene lijevanjem i ukrašene jednostavnijim geometrijskim motivima (ravne linije, cik-cak linije, trokuti, krugovi) izvedenim urezivanjem, a nešto kompleksniji motiv u obliku povorke stiliziranih ratnika zabilježen je na svega nekoliko primjeraka.¹ Karakterističan element japodske materijalne kulture jesu i široki pojasevi izrađeni od brončanog lima ukrašenog iskucavanjem s okruglim kopčama.² U mlađim razvojnim fazama javljaju se i drugi oblici pojasnih kopči, kao što je trokutasta brončana kopča iz Prozora kod Otočca,³ lijevane brončane pojasne ploče s figuralnim prikazima (vinička i japodska inačica),⁴ kao i nešto poznatije trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor, izrađene od željezne ploče na koju je zakovicama pričvršćena obloga od brončanog lima ukrašenog kom-

INTRODUCTION

Metal belt buckles were a common part of male and female attire of various Iron Age communities that occupied the southeastern Alpine region, eastern Adriatic coast and its hinterland and southern Pannonia. They were made of different kinds of metal: copper alloy, iron, occasionally silver, and decorated by using different techniques (incising, embossing, stamping, openwork decoration, etc.). One of these communities are historically recorded Iapodes, inhabiting the area from Gorski Kotar, through Lika to western Bosnia, that is central Pounje. In the material culture of the Iapodean community, or perhaps more accurately communities, belt buckles appear in the third phase of development, synchronous with Ha C phase of the central European relative chronology. They were used, in various forms, until the end of the Late Iron Age. Rectangular belt buckles are the oldest, made by casting and decorated with simple incised geometric motifs (straight lines, zig-zag lines, triangles, circles). Somewhat more complex motif of a procession of stylized warriors was recorded on only several examples.¹ Characteristic element of the Iapodean material culture are wide belts made of sheet bronze decorated by embossing with round buckles.² In the younger developmental phases other forms of belt buckles are also represented, such as a triangular bronze buckle from Prozor near Otočac,³ cast bronze belt buckles with figural scenes (Vinica and Iapodean variants),⁴ as well as somewhat better known belt buckles of the Prozor type, made of iron plate with a riveted bronze sheet cover decorated by embossed complex figural motifs

¹ R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1987, 404, Sl. 23, 12; T. 43, 10; T. 44, 16, 22-23; L. BAKARIĆ (ur.), 2017, 77, 90. kat. br. 29.1, 53. O pojasevima u okviru japodske kulturne grupe: L. BAKARIĆ, 2005.

² D. BALEN-LETUNIĆ, 1999-2000, 26-27; L. BAKARIĆ (ur.), 2017, 50-51.

³ Š. LJUBIĆ, 1889, 139, T. XXV, 10.

⁴ D. BOŽIĆ, 2001, 190-191, Sl. 29-32; A. TONC, 2015, 308-313.

¹ R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1987, 404, Fig. 23, 12; Pl. 43, 10; Pl. 44, 16, 22-23; L. Bakarić (ed.), 2017, 77, 90. cat. no. 29.1, 53. About belts in the Iapodean cultural group: L. BAKARIĆ, 2005.

² D. BALEN-LETUNIĆ, 1999-2000, 26-27; L. BAKARIĆ (ed.), 2017, 50-51.

³ Š. LJUBIĆ, 1889, 139, Pl. XXV, 10.

⁴ D. BOŽIĆ, 2001, 190-191, Fig. 2-32; A. TONC, 2015, 30-313.

SLIKA 1. Gradina Veliki Vital u Prozoru kod Otočca, Ličko-senjska županija (foto: I. Krajcar)

FIGURE 1 Veliki Vital hillfort in Prozor near Otočac, Lika-Senj county (photo: I. Krajcar)

pleksnim figuralnim, simbolikom nabijenim, motivima izvedenim tehnikom iskucavanja.⁵ Na osnovi jedine grobne cjeline iz Prozora u kojoj se nalazio jedan primjerak, ove se kopče datiraju u 2. st. pr. Kr.⁶

POJASNA KOPČA IZ PROZORA

Tehnikom izrade slična spomenutim kopčama tipa Prozor je i jedna pravokutna, oštećena pojasna kopča s istog nalazišta koja se od

rich in symbolism.⁵ These buckles are dated to the 2nd c. BC on the basis of a grave assemblage from Prozor which yielded one specimen of this buckle.⁶

BELT BUCKLE FROM PROZOR

A damaged rectangular belt buckle from the same site resembles the mentioned Prozor type belt buckles with regard to the production technique. It differs from this type in the form

⁵ Š. LJUBIĆ, 1889, T. 25, 1-3; G. KOSSAK, 1991; D. BALEN-LETUNIĆ, 1995-1996; A. TONC, 2015, 305-308. Na isti su način izrađivane i kasnolatske pojasne kopče tipa Laminci koje su u raznim inačicama rasprostranjene diljem Karpatske kotline, s najvećim brojem primjeraka u južnim i istočnim dijelovima, ali i na transkarpatskom području. Iako je u obradi lima primijenjena ista tehnika iskucavanja, registar motiva na kopčama tipa Laminci u potpunosti se razlikuje od onoga korištenog na kopčama s japodskog prostora (N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1990; M. GUŠTIN, 2011 i dr.).

⁶ D. BALEN LETUNIĆ, 1995-1996, 28; A. TONC, 2015, 305-308.

⁵ Š. LJUBIĆ, 1889, Pl. 25, 1-3; G. KOSSAK, 1991; D. BALEN-LETUNIĆ, 1995-1996; A. TONC, 2015, 305-308. The same manner of production was applied on the late La Tène buckles of the Laminci type that were distributed in different variants across the Carpathian Basin, with most examples in southern and eastern parts, but also in Transcarpathian region. Although the identical technique of embossing was applied in the process of working on sheet metal, repertory of motifs on the Laminci type buckles is completely different than the one used on buckles from the Iapodean region (N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1990; M. GUŠTIN, 2011, etc.).

⁶ D. BALEN LETUNIĆ, 1995-1996, 28; A. TONC, 2015, 305-308.

primjeraka navedenog tipa razlikuje oblikom i donekle načinom pričvršćivanja brončanog lima na željeznu podlogu (Sl. 2). Kopča je sačuvana u dva dijela, a izrađena je od lima od bakrene slitine, vjerojatno bronce, koji je zakovicama pričvršćen na željeznu ploču.⁷ Na kopči su jasno vidljivi tragovi reparacije. Naime, na većem komadu brončani je lim prelomljen i naknadno pričvršćen dvjema željeznim zakovicama kružnog pločastog završetka na željeznu ploču koja je također prelomljena. Na manjem komadu zakovica se nalazi na sredini kopče, na figuralnom prikazu izvedenom u brončanom limu, što također upućuje na naknadnu reparaciju. Na objema stranama kopče nalaze se po tri kružne perforacije. U središnjoj perforaciji na lijevoj strani većeg dijela sačuvana je zakovica kalotaste glave kojom je pričvršćen ukrašeni brončani lim, a prema tragovima otisaka i korozijskih naslaga i u ostalim dvjema perforacijama nalazile su se zakovice. Osim za spajanja željezne podloge i ukrasnog brončanog lima, tim je zakovicama kopča vjerojatno bila pričvršćena na dio pojasa izrađenog od organskog materijala. Istu je funkciju imala željezna zakovica manjih dimenzija i ravne glave, koja je smještena uz gornji rub većeg ulomka, time ne oštećujući figuralni prikaz. Na manjem dijelu kopče sačuvane su dvije brončane zakovice s kalotastim glavama kojima je brončani lim bio pričvršćen na željeznu podlogu s kukicom za zakapčanje pojasa.

Na većem dijelu kopče brončani je lim ukrašen trima prikazima konja izvedenih tehnikom iskucavanja, što jasno potvrđuje negativ na stražnjoj strani lima. Samo je jedan prikaz sačuvan u cijelosti. Kod srednjeg prikaza stražnji je dio preklopljen pri popravku kopče, a kod trećeg je prikaza oštećen veći dio glave, prednji dio tijela i prednje noge. Na manjem dijelu kopče očuvan je samo prednji dio četvrte konjske figure, ali je jasno vidljiv

and to a certain degree in the manner of attaching the bronze sheet to the iron base (Fig. 2). The buckle was preserved in two parts, and it was made of copper alloy, probably bronze, that was riveted to the iron plate.⁷ Traces of repair are easily recognizable on the buckle. Namely, on the bigger part the bronze sheet is broken and attached subsequently by two iron rivets with flat round ending on the iron plate that is also broken. On the smaller piece, a rivet is placed in the middle of the buckle, on a figural scene executed on the bronze sheet also suggesting a subsequent repair. Three round perforations are found on both sides of the buckle. In the central perforation on the left side of the bigger part, a rivet with calotte head was preserved, used to attach it to the decorated bronze sheet, and judging from the imprints and corrosion layers, rivets were also in two other perforations. Except for connecting the iron base and the decorative bronze sheet, these rivets also probably attached the buckle to the part of the belt made of organic material. The same function can be ascribed to somewhat smaller iron rivet with flat head, placed along the upper part of the bigger fragment, without damaging the figural scene. On the smaller part of the buckle are two bronze rivets with calotte heads used to attach the bronze sheet onto the iron base with a hook for belt fastening.

In the bigger part of the buckle bronze sheet was adorned with three depictions of horses made by using the technique of embossing, as confirmed by a negative impression on the back side of the sheet. Only one depiction was fully preserved. In the central figure, back part was folded when the buckle was repaired, and on the third figure large part of the head was damaged, as well as the front part of the body and front legs. In the smaller part of the buckle, only front part of the fourth horse fig-

⁷ Pojasna kopča čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a dio je Japodske zbirke (inv. br. P-13207).

⁷ Belt buckle is kept in the Archaeological Museum in Zagreb, as a part of the Iapodean Collection (inv. no. P-13207).

dvostruki niz kružića koji je vjerojatno obrubljavao cijeli prikaz. Dvostruki je red kružića vidljiv i u donjem desnom dijelu većeg komada, gdje je znatno slabije očuvan. Naime, tijekom konzervatorsko-restauratorske obrade predmeta utvrđeno je da sve kružnice od polovine ruba imaju plići otisak. Uzrok tomu može biti istrošenost alata ili kut pod kojim je korišten alat za izradu kružnica. Prikazi konja izvedeni su realistično s nogama u raskoraku, što upućuje na pokret, a zakrivljena linija jasno naglašava karakterističan oblik konjskog trupa i vrata. Glava završava karakterističnom njuškom s otvorenim ustima, a griva na tjemenu i gornjoj strani vrata izvedena je zrakastim linijama.

Osim na spomenutim trapezoidnim pojasnim kopčama tipa Prozor, kompozitna konstrukcija sa željeznom pločom na koju je pričvršćen ukrašen brončani lim na japodskom je prostoru zabilježena na kopči iz groba 4 pod tumulom u Trošmariji (Sl. 3, 1). Na osnovi ukrasa – krugova izvedenih iskucavanjem, vrlo sličnom onomu s karakterističnih ogavlja i prethodno spomenutih širokih pojaseva, D. Balen-Letunić zaključuje njihovu istovremenost u okvirima treće razvojne faze japodske kulturne grupe.⁸ Primjerci sličnog, izduženog pravokutnog oblika, kao i kopča iz Prozora, izrađeni od željeza ili bronce, iznimno su brojni na prostoru dolenske halštatske skupine gdje su uglavnom nalaženi u kosturnim grobovima s oružjem.

ure was preserved, but double row of circles is clearly visible, that probably bounded the entire scene. Double row of circles is also visible in the right lower part of the bigger piece, but not so well preserved. Namely, the conservation and restoration procedures revealed that all circles from the middle of the edge have shallower imprint which might be related to worn out tool or work angle of the tool. Horse figures were rendered realistically with legs apart indicating movement, and the curved line clearly denotes the characteristic shape of the horse body and neck. The head ends in specific muzzle with open mouth. The mane on the vertex and on the upper side of the neck was depicted with radial lines.

Except on the mentioned trapezoidal belt buckles of the Prozor type, composite construction consisting of an iron plate with attached decorative bronze sheet has been recorded in the Iapodean region on the buckle from grave 4 under tumulus in Trošmarija (Fig. 3, 1). On the basis of decoration consisting of embossed circles, very similar to the one on characteristic headdress and previously mentioned wide belts, D. Balen-Letunić concluded that they were synchronous with the third developmental phase of the Iapodean cultural group.⁸ Examples of similar, elongated rectangular form, as well as the buckle from Prozor, made of iron or bronze, are exceptionally numerous in the region of Dolenjska Hallstatt group where

⁸ D. BALEN-LETUNIĆ, 1999-2000, 28, T. 2, 3. Zanimljivo je da se navedeni grob 4 nalazio na samo dva metra udaljenosti od groba 3 u kojem su pronađeni željezni vrh koplja i nož, i na istoj dubini od 0,55 m, a voditeljica istraživanja R. Drechsler Bižić u terenskom izvještaju navodi da su oba groba „dislocirana sa slabo očuvanim kostima“. Također, grobne konstrukcije izrađene od nepravilnog kamena bile su oštećene (Arhiv AMZ: 059_TRS-GRC_1984-T018; 059_TRS-GRC_1984-0006). Te nas informacije navode na razmišljanje da je ovdje potencijalno riječ o jednom, oštećenom grobu. Tomu bi u prilog govorila i kombinacija grobnih priloga (pravokutna pojasna kopča, vrh koplja i nož) koja je uobičajena, primjerice, u kontekstu dolenske halštatske skupine na koju pri interpretaciji vrha koplja u objavi aludira D. Balen Letunić (1999-2000, 28). Naravno, ovo promišljanje ostaje na razini spekulacije!

⁸ D. BALEN-LETUNIĆ, 1999-2000, 28, Pl. 2, 3. It is interesting that the mentioned grave 4 was located only two meters from grave 3 which yielded an iron spearhead and a knife, at the same depth of 0.55 m. Research manager R. Drechsler Bižić in the excavation report states that both graves were “dislocated with poorly preserved bones.” Furthermore, grave constructions made of coarse stones were damaged (Arcives of AMZ: 059_TRS-GRC_1984-T018; 059_TRS-GRC_1984-0006). On the basis of this information, we are inclined to consider a possibility that this was only one, damaged grave. This thesis would be supported by the combination of grave goods (rectangular belt buckle, spearpoint and knife) that is common, for instance, in the context of the Dolenjska Hallstatt group which is alluded to by D. Balen Letunić in the interpretation of the spearhead (1999-2000, 28). Of course, this reasoning remains purely speculative!

Među njima ima i primjeraka kompozitne konstrukcije sa željeznom pločom na koju je zakovicama s kalotastim/kuglastim glavicama na svakom kraju pričvršćen brončani lim (Sl. 3, 2–5). Najveći broj pojasnih kopči kompozitne konstrukcije zabilježen je u grobovima pod tumulima na položaju Laščik na Magdalenskoj gori, datiranim u kasnohalštatsko razdoblje (stupanj zmijolike fibule i certosa stupanj).⁹ Brončani limovi navedenih pojasnih kopči ukrašeni su tehnikom iskucavanja te urezivanjem, a motivi se kreću od jednostavnih geometrijskih do kompleksnijih figuralnih prikaza, o čemu će više biti rečeno u poglavlju o ikonografiji (Sl. 2, 2–11). S druge strane, slične kopče nisu poznate sa susjednog liburnskog prostora.

Što se konteksta nalaza prozorske kopče tiče, on, nažalost, nije u potpunosti jasan. Prema dostupnim podacima, kopča je vjerojatno pronađena u nestručnim iskopavanjima koja su osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća na položaju Veliki Vital u mjestu Prozor (Sl. 1), na prostoru gradinskog naselja i nekropolama smještenim južno i sjeverno od naselja, provodili razni „istraživači“.¹⁰ Ipak, taj nalaz nije naveden u popisu predmeta koji su iz Prozora dospjeli u muzej tih godina, a nije objavljen ni u legendarnom *Popisu arkeološkog odjela Nar. Zemaljskog muzeja u Zagrebu* Šime Ljubića iz 1889. godine. Također, iznenađuje činjenica da kopča, s obzirom na to da je jedinstven nalaz u okvirima japodske materijalne kulture, nije objavljena ni u kasnijim sinteznim radovima o ovoj temi, kao što je poglavlje *Japodska kulturna grupa* u petom svesku *Praistorije jugoslavenskih naroda* iz 1987., ili kataloga izložbi *Ratnici na razmeđu istoka i zapada* iz 2004. i *Japodi*

they were mostly found in inhumation graves with weapons. Among them there are examples with composite construction consisting of an iron plate on which bronze sheet was attached with rivets with calotte/globular heads on both ends (Fig. 3, 2-5). The biggest number of belt buckles with composite construction was recorded in graves under tumuli at the site of Laščik on Magdalenska gora, dated to the Late Hallstatt period (serpentine fibulae phase and *certosa* phase).⁹ Bronze sheets of the mentioned belt buckles are decorated by using the techniques of embossing and incising, and motifs range from simple geometrical to complex figural scenes, which will be discussed more extensively in the chapter on iconography (Fig. 2, 2-11). On the other hand, similar buckles were not recorded in the neighbouring Liburnian region.

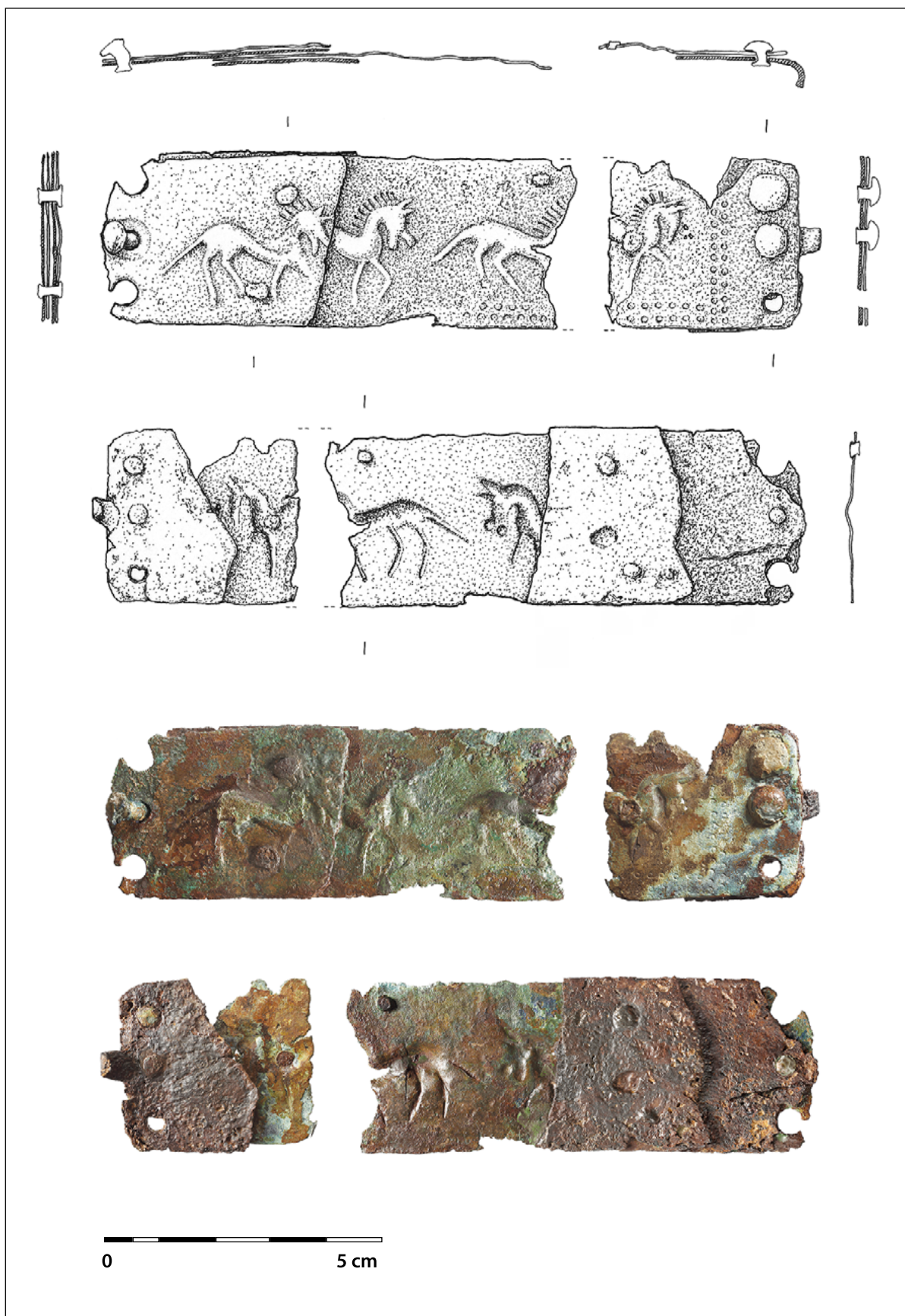
Unfortunately the context of finding the buckle from Prozor is ambiguous. Judging from the available information, the buckle was probably found in unprofessional excavations conducted in the 1880s and 1890s by various “researchers” at the position Veliki Vital in Prozor (Fig. 1), in the area of the hillfort settlement, and necropolises situated south and west of the settlement.¹⁰ However, this find was not mentioned in the list of objects from Prozor that ended up in the museum in that period, and it was not published in the legendary *Popis arkeološkog odjela Nar. Zemaljskog muzeja u Zagrebu* (Inventory of the Archaeological Department of the National Museum in Zagreb) by Šime Ljubić of the year 1889. Another surprising fact is that this unique find within the framework of the Iapodean material culture was not published in later comprehensive works dealing with this subject, such as the chapter *The Iapodean Cultural Group* in

⁹ S. TECCO HVALA, 2012, 171–175, Sl. 65, 5-6, 8, 12. Osim primjeraka s punom željeznom pločom, poznati su primjerci s brončanom pločom ojačanom okomitim ili vodoravnim željeznim trakama te brončane kopče sa željeznim kukicama za zakapčanje ili dekorativnim brončanim zakovicama.

¹⁰ Detaljnije o istraživanjima u Prozoru: R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1972-1973.

⁹ S. TECCO HVALA, 2012, 171-175, Fig. 65, 5-6, 8, 12. Except for examples with full iron plate, there are also specimens with a bronze plate reinforced with vertical or parallel iron strips and bronze buckles with fastening hooks or decorative bronze rivets.

¹⁰ More comprehensively about the research in Prozor: R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1972-1973.

SLIKA 2. Pojasna kopča iz Prozora (crtež: M. Galić; foto: D. Doračić)

FIGURE 2 Belt buckle from Prozor (drawing: M. Galić; photo: D. Doračić)

– *zaboravljeni gorštaci* iz 2017. godine, što bi vjerojatno trebalo pripisati njezinu iznimno lošem stanju prije provedenog konzervatorsko-restauratorskog postupka.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKA OBRADA POJASNE KOPČE IZ PROZORA

Preliminarnim makroskopskim i mikroskopskim pregledom utvrđeno je da su dijelovi pojasne kopče prekriveni nečistoćama i debljim slojem tvrdih produkata željezne korozije ispod kojih su se nazirali figuralni prikazi. Inicijalno je provedeno istražno čišćenje kojim je ustanovljeno kako su oba dijela kopče izrađena od željeza i slitine bakra te je utvrđeno da je kopča sastavljena od više pločica spojenih različitim zakovicama. Slijedila je konzervatorsko-restauratorska obrada predmeta kojom je utvrđeno kako su željezni dijelovi sačuvani u sasvim mineraliziranom stanju, dok su dijelovi od slitine bakra dijelom u mineraliziranom, a dijelom u metalnom stanju.¹¹ Željezni su elementi fragmentirani i vrlo krhki te im je izvorna površina loše sačuvana. Elementi izrađeni od slitine bakra također su fragmentirani i izrazito tanki (≈ 1 mm) s izvornom površinom u različitim stupnjevima očuvanosti, od dobro sačuvane s finom patinom, do loše sačuvane praškaste strukture kao posljedice bimetalnih korozijskih procesa. Dijelovi su kopče impregnirani, a u posljednjoj fazi izvršena je površinska zaštita predmeta.¹²

¹¹ Za otkrivanje izvorne površine korištena je kombinacija mikropjeskarenja i upotrebe sitnog ručnog alata ovisno o korozijskim naslagama i sačuvanosti izvorne površine. Pri mikropjeskarenju upotrijebljen je stakleni granulati (50 μ m) i vrlo niski tlak ($\approx 0,1$ Bar).

¹² Pukotine i manja oštećenja impregnirana su i dijelom zapunjena dvokomponentnom epoksidnom smolom *Araldite 2020* kojoj su za potrebe zapunjavanja dodavani pigmenti. Elementi od slitine bakra zaštićeni su premazom otopine akrilne smole *Paraloid B-72* (2,5 %) u acetonu, a željeza otopinom akrilne smole *Paraloid B-72* (1 %) i mikrokrystalnog voska *Cosmoloid H80* (2,5 %) u toulolu.

the fifth volume of *Prehistory of the Yugoslav Lands* of 1987, or catalogues of the exhibitions *Warriors at the Crossroads of East and West* of 2004 or *Iapodes – The Forgotten Highlanders* of 2017, which probably has to do with exceptionally poor condition of the buckle before the conservation-restoration treatment.

CONSERVATION AND RESTORATION OF THE BELT BUCKLE FROM PROZOR

Preliminary macroscopic and microscopic examination showed that parts of the belt buckle were covered with impurities and a thick layer of hard products of iron corrosion hiding the figural depictions. Initially, investigative cleaning was performed that revealed that both parts of the buckle were made of iron and copper alloy, and it was determined that the buckle consisted of several plates connected with various rivets. Conservation-restoration treatment followed determining that all iron parts were quite mineralized while parts of the copper alloy were partly mineralized and partly metal.¹¹ Iron elements were fragmented and very fragile, with poorly preserved original surface. Elements made of copper alloy were also fragmented and exceptionally thin (≈ 1 mm) with original surface in various stages of preservation, from well preserved with fine patina, to poorly preserved with powdery structure as a consequence of bimetallic corrosion processes. Parts of the buckle were impregnated, and surface of the find was protected in the last phase.¹²

¹¹ To discover the original surface, combination of microsandblasting and use of small hand tools was applied depending on the corrosion deposits and preservation of the original surface. Glass granulate (50 μ m) and very low pressure ($\approx 0,1$ Bar) were used in microsandblasting.

¹² Cracks and minor damage were impregnated and partially filled with two-component epoxy adhesive *Araldite 2020* that was enriched with pigments for filling. Copper alloy elements were conserved with a coating of solution of acrylic resin *Paraloid B-72* (2,5%) in acetone, and solution of acrylic resin *Paraloid B-72* (1%) and microcrystalline

Konzervatorsko-restauratorskom obradom otkriven je još jedan zanimljiv detalj na manjem ulomku pojasne kopče. Uz rub kopče, između gornje pločice od slitine bakra i donje željezne pločice s kukicom, utvrđeni su ostatci mineraliziranog organskog materijala, vjerojatno kože, koji predstavljaju ostatke pojasa.

IKONOGRAFIJA

Kao što je prethodno opisano, brončani lim kopče iz Prozora ukrašen je prikazima četiriju konja koji su obrubljeni samo djelomično sačuvanom dvostrukom linijom kružića. Motiv konja sveprisutan je u željeznodobnoj ikonografiji i nalazimo ga na različitim uporabnim i dekorativnim predmetima: brončanom posuđu u okvirima situlske umjetnosti, dijelovima nošnje (fibule, pojasne kopče, pektoralni privjesci) te plastici (brončane, keramičke i jantarne figurice). Ta brojnost, kao i različiti konteksti u kojima su navedeni predmeti pronalazeni, razlog su različitih interpretacija simboličkih značenja koja bi konji imali u kontekstu željeznodobne mitologije ili religije. S jedne strane, konj na simboličkoj razini utjelovljuje muškost i elitni ratnički status,¹³ a s druge, prikaze konja nalazimo i na brojnim predmetima koji se smatraju dijelovima ženske nošnje i, posljedično tomu, komunikatorima ženskog identiteta, ali i istaknutog društvenog položaja, kao što su fibule,¹⁴ ili, semantički još potentniji, trapezoidni pektoralni privjesci koji objedinjuju antropomorfni (žena) i zoomorfni prikaz u obliku konjskih protoma.¹⁵ Također, konj se spominje u kontekstu solarne simbolike europskog kasnog brončanog i starijeg željeznog doba.¹⁶

Brojne predmete s prikazima konja nalazimo

Conservation and restoration revealed another interesting detail on the smaller fragment of the belt buckle. Near the buckle edge, between the upper plate of copper alloy and lower iron plate with a hook, remains of mineralized organic material, probably leather, were found as the belt remains.

ICONOGRAPHY

As previously described, the bronze sheet of the buckle from Prozor was decorated with depictions of four horses outlined with only partially preserved double row of circles. The horse motif is ubiquitous in the Iron Age iconography and it can be found on various utilitarian and decorative objects: bronze vessels from the situla art framework, attire parts (fibulae, belt buckles, pectorals, pendants), sculptural works (bronze, ceramic and amber figurines). This abundance, as well as different contexts that yielded mentioned artifacts, are reasons for different interpretations of symbolic meanings that horses might have had in the context of the Iron Age mythology or religion. On one hand, the horse symbolically embodies masculinity and elite warrior's status,¹³ and on the other hand, horse depictions are found on many objects considered to be parts of women's attire, and accordingly, signs of female identity, but also of prominent social position, such as fibulae,¹⁴ or, semantically even more potent, trapezoidal pectoral pendants that unite anthropomorphic (woman) and zoomorphic depiction in form of equine protomes.¹⁵ Also, the horse is mentioned in the context of solar symbolics of the European Bronze and Early Iron Ages.¹⁶

A number of objects featuring horse depic-

wax *Cosmoloid H80* (2,5%) in toluene was used for the iron elements.

¹³ A. C. FRIE, 2018 s literaturom.

¹⁴ C. METZNER-NEBELSICK, 2007.

¹⁵ M. BLEČIĆ KAVUR, 2018.

¹⁶ S. KUKOČ, 2003.

¹³ A. C. FRIE, 2018 with references.

¹⁴ C. METZNER-NEBELSICK, 2007.

¹⁵ M. BLEČIĆ KAVUR, 2018.

¹⁶ S. KUKOČ, 2003.

i na japodskom prostoru. Jedan od karakterističnih elemenata nošnje su spomenuti trapezoidni pektoralni privjesci, u pojedinim slučajevima obješeni na fibule s jantarnim perlama na luku.¹⁷ Prikaze konja, uglavnom stilizirane, nalazimo i na lijevanim brončanim pojasnim pločama viničke i japodske inačice.¹⁸ Figurice konja koje predstavljaju privjeske izrađivane su od bronce,¹⁹ a poznate su i dvije jantarne figurice iz Vrepa i Prozora.²⁰ Također, konjske protome zabilježene su na nogama fibula,²¹ a iz sojeničarskog naselja u Ripču poznat je i primjerak keramičkog soplja s prikazom konjske glave.²² Osim samostalnih prikaza konja, ili njihovih dijelova – najčešće glave, zabilježeni su i prikazi konja s jahačima: od pektorala iz Burzine glave kod Gračaca,²³ preko pojasnih kopči tipa Prozor,²⁴ do kamenih urni iz Ribića i Golubića u dolini rijeke Une.²⁵

Prikazi konja ili dijelova konja na navedenim pektoralima, pojasnim pločama/kopčama i privjescima prilično su stilizirani i stilski nemaju dodirnih točki s prikazima konja na predmetnoj kopči iz Prozora. S druge strane, prikazi konja i konjanika na dvjema trapezoidnim kopčama tipa Prozor, za koje se uobičajeno pretpostavlja helenistički predložak, realističnije su izvedeni. Ipak, s obzirom na prethodno navedenu dataciju u 2. st. pr. Kr., nisu relevantni za interpretaciju prikaza s prozorske kopče, koju smo skloniji, na osnovi prethodno iznesenih analogija s prostora dolenjske halštatske skupine, datirati u starije željezno doba, točnije kasnohalštatsko razdoblje (6. – 5. st. pr. Kr.).

U analizama figuralnih prikaza u starijem že-

tions are also found in the Iapodean region. One of the characteristic elements of attire are the mentioned pectoral pendants, in some cases suspended on fibulae with amber beads on the bow.¹⁷ Mostly stylized horse depictions can also be found on cast bronze belt buckles of the Vinica and Iapodean variants.¹⁸ Horse figurines representing pendants were made of bronze,¹⁹ and there are also two amber figurines from Vreba and Prozor.²⁰ Horse protomes were recorded on the fibula feet.²¹ The pile dwelling settlement in Ripač yielded an example of a ceramic tuyere featuring depiction of a horse head.²² Except for depictions of only horses, or their parts – most commonly heads, there are also portrayals of horses with riders such as on a pectoral from Burzina Glava near Gračac,²³ belt buckles of the Prozor type,²⁴ or the stone urns from Ribić and Golubić in the Una river valley.²⁵

Depictions of horses or horse parts on mentioned pectorals, belt plates/buckles and pendants are quite stylized and lack stylistic resemblances with horse figures on the analyzed buckle from Prozor. On the other hand, depictions of horses and horsemen on two trapezoidal buckles of the Prozor type, that are usually associated with Hellenistic models, are rendered more realistically. However, considering previously mentioned dating to the 2nd c. BC, they are not relevant for interpretation of the scene on the Prozor buckle, which we are more inclined to date to the Early Iron Age, more precisely Late Hallstatt period (6th - 5th c. BC), on the basis of previously presented analogies from the area of the Dolenjska Hallstatt group.

¹⁷ S. KUKOČ, 2003; B. RAUNIG, 2004, T. 19-20, T. 21, 1; L. BAKARIĆ (ur.), 2017, kat. br. 160-161.

¹⁸ D. BOŽIĆ, 2001, 190-191, Sl. 29-31.

¹⁹ B. TEßMANN, 2009, 190-195, 200, Sl. 1-6.

²⁰ R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1958, T. VI, 38; 1961, T. 33, sl. 9; L. BAKARIĆ (ur.), 2017, kat. br. 88, 92.

²¹ B. RAUNIG, 2004, 101-102, T. 18, 11-13.

²² B. RAUNIG, 2004, 32-33, T. 3, 3a-b.

²³ D. BALEN LETUNIĆ, 2013, 60.

²⁴ Š. LJUBIĆ, 1889, T. 25, 1-3; G. KOSSAK, 1991, Sl. 2; L. BAKARIĆ (ur.), 2017, 56-57.

²⁵ B. RAUNIG, 2004, 197, T. 39, 41-42.

¹⁷ S. KUKOČ, 2003; B. RAUNIG, 2004, Pl. 19-20, Pl. 21, 1; L. BAKARIĆ (ed.), 2017, cat. no. 160-161.

¹⁸ D. BOŽIĆ, 2001, 190-191, Fig. 29-31.

¹⁹ B. TEßMANN, 2009, 190-195, 200, Fig. 1-6.

²⁰ R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1958, Pl. VI, 38; 1961, Pl. 33, Fig. 9; L. BAKARIĆ (ed.), 2017, cat. no. 88, 92.

²¹ B. RAUNIG 2004, 101-102, Pl. 18, 11-13.

²² B. RAUNIG 2004, 32-33, T. 3, 3a-b.

²³ D. BALEN LETUNIĆ, 2013, 60.

²⁴ Š. LJUBIĆ 1889, Pl. 25, 1-3; G. KOSSAK, 1991, Fig. 2; L. BAKARIĆ (ed.), 2017, 56-57.

²⁵ B. RAUNIG, 2004, 197, Pl. 39, 4-42.

ljeznom dobu neminovno je osvrnuti se na bogati repertoar motiva u okvirima situlske umjetnosti. I tu je, razumljivo, motiv konja čest, i to u različitim kombinacijama – samo konj, konj s jahačem, ili konj kao zaprežna životinja. Osim narativno kompleksnijih prikaza (procesije, simpoziji, natjecanja, borbe, lov, itd.), jedan od omiljenijih motiva prikazivanih na brončanim posudama u okvirima situlske umjetnosti jesu i životinjski frizovi, a prikazi jedne ili više životinja, ponekad i onih fantastičnih, često se pojavljuju i na pravokutnim pojasnim kopčama. Ti prikazi sežu od vrhunski izvedenih primjeraka, kao u slučaju pojase kopče iz groba 2/13 s položaja Preloge na Magdalenskoj gori na kojoj se nalaze fantastična bića (sfinga i grifoni) (Sl. 3, 5)²⁶ i kopče iz Vače s prikazima zečeva i ptica organiziranih u dva reda (Sl. 3, 10),²⁷ do estetski skromnijih prikaza konja s kopče iz groba 11/21 iz Dolenjskih Toplica (Sl. 3, 11),²⁸ ili pak srna i zečeva na primjerku iz groba 5/29 s položaja Lašćik na Magdalenskoj gori (Sl. 3, 8).²⁹ Prikazi životinja u kasnohalštatskom kontekstu dolenjske skupine nisu bili ograničeni samo na brončano posuđe i pojase kopče te ih nalazimo i na cilindričnim naušnicama (zečevi i psi).³⁰ Za motiv na prozorskoj kopči potencijalno je zanimljiv prikaz povorke četiriju konjskih figura s brončanih korica mača s nalazišta Vače (Sl. 4, 2),³¹ a sličan motiv s povorkom triju konja nalazi se i na koricama mača iz Estea (Sl. 4, 1).³²

Još jedan detalj koji ukras s prozorske kopče dijeli s dolenjskim primjercima jest obrublivanje središnjeg figuralnog prikaza. Kod kopče iz Prozora to je učinjeno dvostrukim redom

In the analyses of the figural scenes from the Early Iron Age, rich repertory of the situla art motifs needs to be considered. Of course, the horse motif is quite common, in various combinations – only horse, horse with a rider or horse as a draft animal. Except for more complex scenes (processions, *symposia*, competitions, battles, hunting, etc.), one of the most popular motifs depicted on the bronze vessels in situla art are animal friezes, sometimes with fantastic animals, often featured on rectangular belt buckles. These depictions range from exceptional examples of craftsmanship such as the case of the belt buckle from grave 2/13 from Preloge on Magdalenska gora with a depiction of fantastic beings (sphinx and griffins) (Fig. 3, 5),²⁶ and the buckle from Vače with depictions of rabbits and birds arranged in two rows (Fig. 3, 10),²⁷ to aesthetically more modest horse portrayals from grave 11/21 from Dolenjske Toplice (Fig. 3, 11),²⁸ or does and rabbits on the example from grave 5/29 from Lašćik on Magdalenska gora (Fig. 3, 8).²⁹ Animal depictions in the Late Hallstatt context of the Dolenjska group were not limited only to bronze ware and belt buckles, but they are also found on cylindrical earrings (rabbits and dogs).³⁰ Depiction of a procession with four horse figures on the bronze scabbards from the site of Vače (Fig. 4, 2)³¹ could be interesting for the motif on the Prozor buckle, and a similar motif with a procession of three horses is found on the scabbards from Este (Fig. 4, 1).³²

Another detail that the ornament from the Prozor buckle shares with the Dolenjska examples is bordering of the central figural scene. In

²⁶ S. TECCO HVALA, J. DULAR, E. KOCUVAN, 2004, T. 24, 3; P. TURK, 2005, Sl. 28, 68, kat. br. 24

²⁷ F. STARE, 1955; P. TURK, 2005, 49–50, Sl. 71, kat. br. 27.

²⁸ B. TERŽAN, 1976, 408, T. 69, 6; P. TURK, 2005, 73, Sl. 113, kat. br. XI.

²⁹ H. HENCKEN, 1978, 36, Sl. 140m; P. TURK, 2005, 75, Sl. 119, kat. br. XVII.

³⁰ P. TURK, 2005, 23, 48, 71, 74–75; Sl. 21, 69, 107, 114–117.

³¹ F. STARE, 1955, 40, T. 59, 27; P. TURK, 2005, 23–24, 50, Sl. 23, 74, kat. br. 30. Na drugoj strani korica nalazi se prikaz kozoroga.

³² J. KASTELIC (ur.), 1962, T. 27, 35–36.

²⁶ S. TECCO HVALA, J. DULAR, E. KOCUVAN, 2004, Pl. 24: 3; P. TURK, 2005, Fig. 28, 68, cat. no. 24

²⁷ F. STARE, 1955; P. TURK, 2005, 49–50, Fig. 71, cat. no. 27.

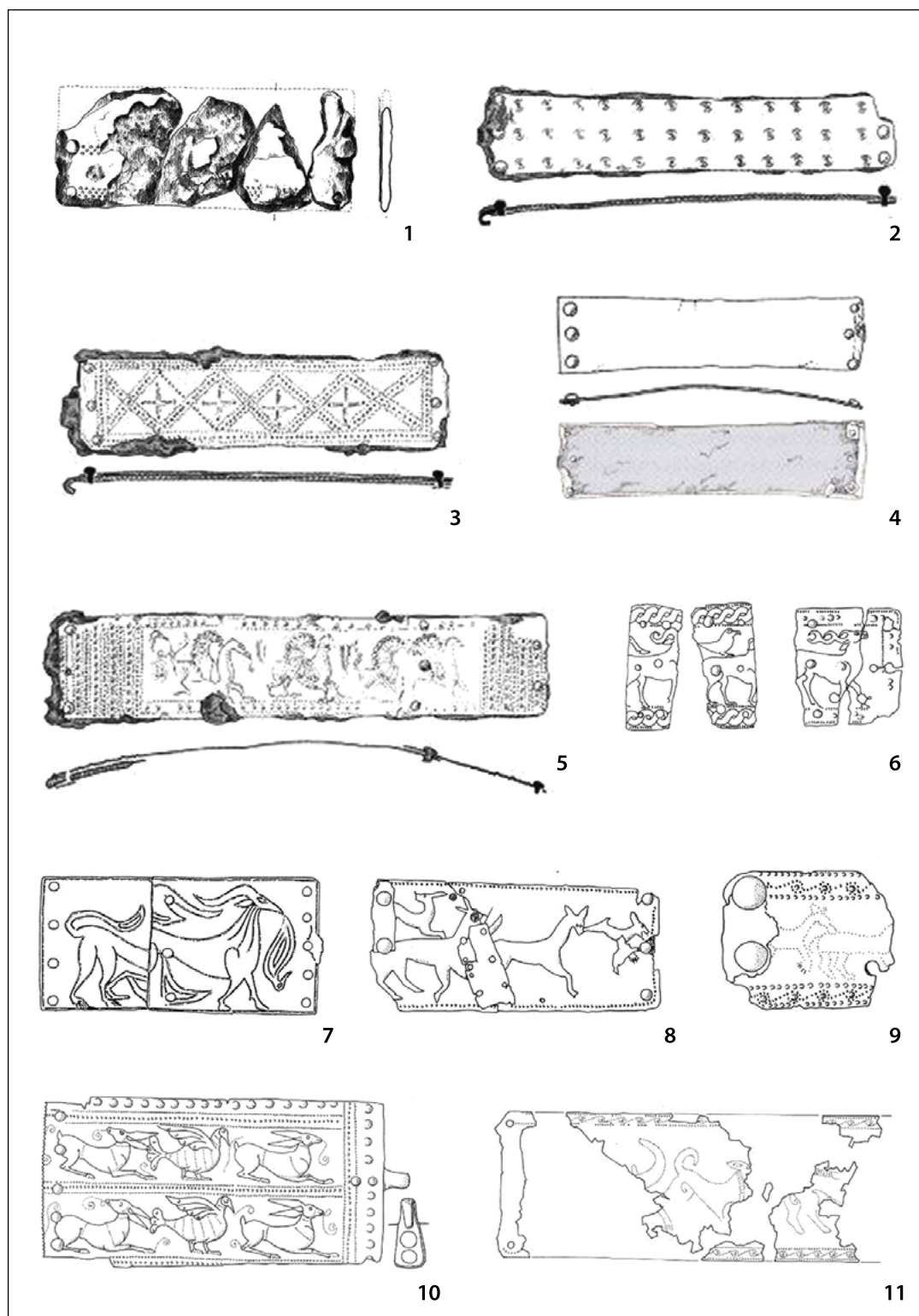
²⁸ B. TERŽAN, 1976, 408, Pl. 69, 6; P. TURK, 2005, 73, Fig. 113, cat. no. XI.

²⁹ H. HENCKEN, 1978, 36, Fig. 140m; P. TURK, 2005, 75, Fig. 119, cat. no. XVII.

³⁰ P. TURK, 2005, 23, 48, 71, 74–75; Fig. 21, 69, 107, 114–117.

³¹ F. STARE, 1955, 40, Pl. 59, 27; P. TURK, 2005, 23–24, 50, Fig. 23, 74, cat. no. 30. A depiction of ibex is on the other side of the scabbard.

³² J. KASTELIC (ed.), 1962, Pl. 27, 35–36.

SLIKA 3. Pojasne kopče: 1. Trošmarija (prema D. Balen Letunić, 1999-2000); 2-11. dolenjska halštatska skupina: 2-5., 7-8. Magdalenska gora, Laščik (prema S. Tecco Hvala, 2012); 6. Magdalenska gora, Preloge (prema P. Turk, 2005); 9. Dolenjske Toplice, grob 11/21 (prema P. Turk, 2005); 10. Vače (prema P. Turk, 2005); 11. Stična, grob 48/104 (prema P. Turk, 2005)

FIGURE 3 Belt buckles: 1. Trošmarija (after D. Balen Letunić, 1999-2000); 2-11. Dolenjska Hallstatt group: 2-5., 7-8. Magdalenska gora, Laščik (after S. Tecco Hvala, 2012); 6. Magdalenska gora, Preloge (after P. Turk, 2005); 9. Dolenjske Toplice, grave 11/21 (after P. Turk, 2005); 10. Vače (after P. Turk, 2005); 11. Stična, grave 48/104 (after P. Turk, 2005)

žigosanih kružića, dok je na slovenskim primjercima obrublivanje izvedeno na razne načine – od jednostavnog reda točki (grob 5/29, Laščik, Magdalenska gora; Vače, grob 1/3³³), preko bradavičastih zadebljanja ili motiva pasjeg skoka okruženih redovima točki izvedenih iskucavanjem (grob 11/21, Dolenjske Toplice; Zagorje³⁴), do isprepletenih traka izvedenih urezivanjem okruženih redovima točki (grob 3/10, Molnik³⁵).

S obzirom na ponavljanje konjskih prikaza na prozorskoj kopči, teže je pretpostaviti neku kompleksniju simboličku ili narativnu pozadinu prikaza, iako se ta mogućnost ne može u potpunosti isključiti. Kao što smo napomenuli, konj se u određenim kontekstima povezuje s elitnim muškim i ratničkim identitetom, na što prilično jasno upućuju, među stotinama ostalih predmeta i figurativnih prikaza, spomenute korice mačeva iz Vača i Estea s prikazima povorki konja, a činjenica da se slične pojase kopče na prostoru dolenjske halštatske skupine često nalaze u grobovima s oružjem dodatno potvrđuje ovu tezu. Ipak, potreban je znatan oprez u slučaju potencijalnog prijenosa pojedinih simbola iz jednog u drugi kulturni kontekst. Naime, iako je određen stupanj povezanosti i međusobnih utjecaja između japodske i dolenjske halštatske kulturne skupine potvrđen, s određenom sličnošću u pojedinim elementima materijalne kulture i kulturnih praksi, upravo je iskazivanje muškog i ratničkog identiteta u funeralnom kontekstu aspekt u kojem se one u potpunosti razlikuju. Stotine grobova s oružjem u dolenjskoj skupini u apsolutnoj su opreci s njihovim gotovo potpunim nedostatkom u okvirima japodske skupine. Nažalost, nedostatak podataka o izvornom arheološkom kontekstu prozorske kopče zasigurno ne

case of the Prozor buckle it was done by a double row of stamped circles, while on the Slovenian examples we find different variants – from a simple row of dots (grave 5/29, Laščik, Magdalenska gora; Vače, grave 1/3³³), over bosses or motifs of a leaping dog surrounded by rows of dots made by embossing (grave 11/21, Dolenjske Toplice; Zagorje³⁴), to intertwined bands made by incising surrounded by rows of dots (grave 3/10, Molnik³⁵).

Considering the repetition of horse depictions on the Prozor buckle, it is difficult to assume some more complex symbolic or narrative background of the scene, although this possibility should not be eliminated. As already mentioned, in certain contexts, the horse is associated with the elite male and warrior's identity, as indicated quite clearly, among hundreds of other objects and figural scenes, by the mentioned scabbards from Vače and Este depicting horse processions. The fact that similar belt buckles in the region of the Dolenjska Hallstatt group are often found in graves with weapons additionally substantiates this thesis. However, caution is necessary in case of potential transfer of certain symbols from one to another cultural context. Namely, although connections and mutual influences between the Lapodean and Dolenjska Hallstatt group were confirmed to a certain degree, with similarity in some elements of the material culture and cultural practices, expression of masculine and warrior's identity in the funerary context is exactly the aspect in which they could not differ more. Hundreds of graves with weapons in the Dolenjska group are in stark contrast to their almost complete absence in the Lapodean group. Unfortunately, lack of information about the original archaeological context of the buckle from Prozor definitely does not facilitate potential interpre-

³³ W. LUCKE, O.-H. FREY, 1962, 79, T. 53; P. TURK, 2005, 72, sl. 110, kat. br. VIII.

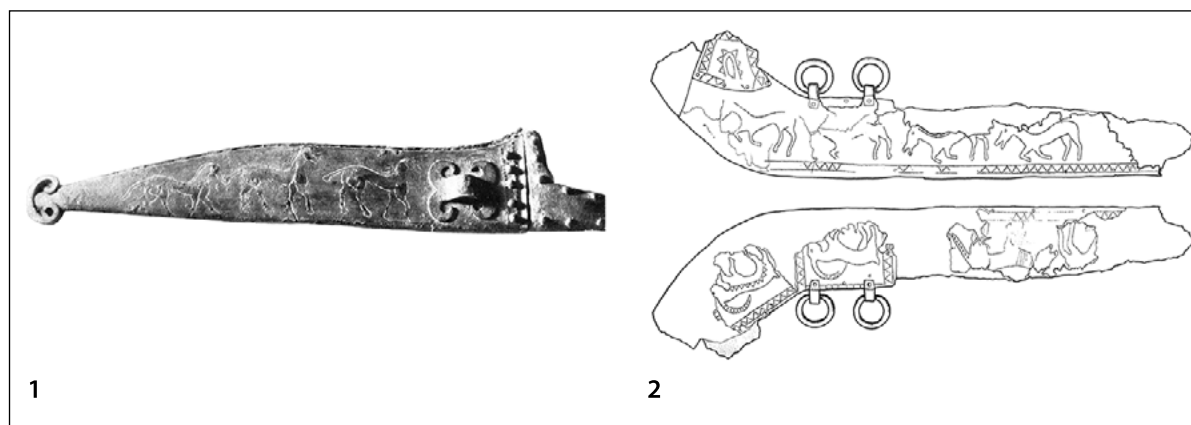
³⁴ W. LUCKE, O.-H. FREY, 1962, 80, T. 54; P. TURK, 2005, 57–58, Sl. 43, 88, kat. br. 46.

³⁵ P. TURK, 2005, 56–58, sl. 86–87, kat. br. 45; S. TECCO HVALA, 2017, 58, T. 32, 2.

³³ W. LUCKE, O.-H. FREY, 1962, 79, Pl. 53; P. TURK, 2005, 72, Fig. 110, cat. no. VIII.

³⁴ W. LUCKE, O.-H. FREY, 1962, 80, Pl. 54; P. TURK, 2005, 57–58, Fig. 43, 88, cat. no. 46.

³⁵ P. TURK, 2005, 56–58, Fig. 86–87, cat. no. 45; S. TECCO HVALA, 2017, 58, Pl. 32, 2.

SLIKA 4. Korice mačeva s prikazima povorke konja iz: 1. Este (prema: Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, 1962); 2. Vača (prema: P. Turk, 2005)

FIGURE 4 Scabbards featuring horse procession from: 1. Este (after Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, 1962); 2. Vače (after P. Turk, 2005)

olakšava potencijalnu interpretaciju. S druge strane, ostaje čisto dekorativna funkcija prikaza na prozorskoj kopči.

ZAKLJUČAK

Iako bez poznatog arheološkog konteksta, analizirana je kopča zanimljiv doprinos poznavanju materijalne kulture prozorske željeznodobne zajednice, Naime, uz primjerak iz Trošmarije, ona je jedina do sada zabilježena pojasna kopča kompozitne konstrukcije koja se na osnovi analogija s prostora doljenjske halštatske skupine može datirati u kasnohalštatsko razdoblje (6. – 5. st. pr. Kr.), a oblikom i ukrasom brončanog lima jasno se razlikuje od mlađih kopči tipa Prozor, datiranih u 2. st. pr. Kr. Figuralni prikaz s povorkom četiriju konjskih figura izvedenih iskucavanjem brončanog lima, obrubljenog dvostrukim nizom žigosanih kružića, također nema analogija na japodskom prostoru, a izvorište, po našem mišljenju, opet treba tražiti na prostoru Dolenjske gdje su prikazi životinja na pojasnim kopčama, interpretirani u kontekstu situlske umjetnosti, zabilježeni na nizu primjeraka. Kontakti zajednica koje su naseljavale prostor južno od rijeke Kupe s nosiocima doljenjske halštatske skupine, iako ne tako intenzivni kao s liburnskim prostorom, potvrđeni su prisu-

tation. On the other hand, we have potentially purely decorative function of the depiction on the Prozor buckle.

CONCLUSION

Although without known archaeological context, the analyzed buckle represents an interesting contribution to understanding the material culture of the Iron Age community from Prozor. Namely, alongside the example from Trošmarija, it represents the only belt buckle with composite construction that can be dated to the Hallstatt period (6th – 5th c. BC) on the basis of analogies from the area of the Dolenjska Hallstatt group, that does not differ in form and ornament of the bronze sheet from the younger buckles of the Prozor type, dated to the 2nd c. BC. Figural scene with a procession of four horse figures made by embossing bronze sheet, bordered with a double row of stamped circles, also has no analogies in the Iapodean region, and in our opinion, the provenance should be sought in the Dolenjska region where depictions of animals on belt buckles, interpreted in the context of situla art, are recorded on a number of examples. Contacts of the communities that occupied the area south of the Kupa river with the representatives of the Dolenjska Hallstatt group, though not as intensive as with

stvom pojedinih elementa materijalne kulture karakterističnih za jugoistočnoalpski prostor, prije svega različitim elementima nošnje.³⁶ To su uglavnom pojedini oblici fibula, kao što su lučne fibule,³⁷ čunaste fibule,³⁸ fibule s dvama i trima zadebljanjima na luku (inačica V),³⁹ zmijolike fibule,⁴⁰ kao i pojedine inačice fibula tipa Certosa.⁴¹ S druge strane, impulsi situlske umjetnosti tog fascinantnog stariježeljeznodobnog fenomena, nisu do sada posvjedočeni na japodskom prostoru, što prozorskoj kopči zasigurno daje dodatnu „težinu“.

Što se potencijalnog „vlasnika“ kopče tiče, i tu nedostatak informacija o kontekstu nalaza predstavlja nepremostiv problem. Spomenute analogije s prostora Dolenjske pokazuju da je mogla biti riječ o muškarcu, potencijalno ratniku, ali i ta je teza problematična s obzirom na gotovo potpunu nevidljivost te društvene skupine u pogrebnim praksama japodskih zajednica u odnosu na „klasični“ halštatski kulturni krug.

ZAHVALE

Zahvaljujemo doc. dr. sc. Martini Čelhar, dr. Boštjanu Laharnaru i doc. dr. sc. Martini Blečić Kavur na korisnim savjetima pri pisanju rada, Damiru Doračiću na fotografijama, a Miljenki Galić na sjajnom crtežu prozorske kopče. S obzirom na dobro poznat znanstveni interes prof. Sineve Kukoč, nadamo se da će joj se svidjeti odabir teme ovoga rada.

the Liburnian region, are confirmed by presence of certain elements of the material culture characteristic of the southeastern Alpine region, primarily by various attire elements.³⁶ These are mostly certain forms of fibulae, such as bow fibulae,³⁷ boat-shaped fibulae,³⁸ fibulae with two or three knobs on the bow (variant V),³⁹ serpentine fibulae,⁴⁰ as well as certain variants of the *Certosa* type fibulae.⁴¹ On the other hand, impulses of situla art, this fascinating Early Iron Age phenomenon, have not been evidenced so far in the Iapodean region, enhancing the significance of the Prozor buckle.

As for the “owner” of the buckle, lack of information about the find context is once again an insurmountable problem. Mentioned analogies from the Dolenjska region suggest it might have been a man, possibly a warrior, but this thesis is dubious as well having in mind almost complete invisibility of this social group in the funerary practices of the Iapodean communities in relation to the “classical” Hallstatt cultural circle.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank doc. dr. sc. Martina Čelhar, dr. Boštjan Laharnar and doc. dr. sc. Martina Blečić Kavur for useful advice while writing the paper, Damir Doračić for the photographs, and Miljenka Galić for an excellent drawing of the buckle from Prozor. With well known scientific interest of professor Sineva Kukoč in mind, we hope she will like the theme of this paper

Translation: Marija Kostić

³⁶ Određen broj poznatih predmeta na japodskom prostoru koji su predstavljali dijelove nošnje karakterističan je za sjevernojadranski, picenski i jugoistočnoalpski prostor, pa njihovo prisustvo, osim razmjene konkretnih predmeta, potvrđuje i prijenos određenih estetskih kriterija.

³⁷ M. GUŠTIN, T. KNIFIC, 1973, 835, karta 1; R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1987, 406, Sl. 24, 1, T. 54, 11.

³⁸ B. TERŽAN, 1990, 220, karta 16.

³⁹ B. TERŽAN, 1990, 222, karta 19; M. OGRIN, 1998, Sl. 32.

⁴⁰ R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1987, 406, Sl. 24, 2.

⁴¹ B. TERŽAN, 1976; T. TEŽAK-GREGL, 1981.

³⁶ A certain number of objects from the Iapodean region that represented the attire elements are characteristic of the northern Adriatic, Picene and southeastern Alpine regions, whereby their presence confirms transfer of certain aesthetical criteria in addition to exchange of specific objects.

³⁷ M. GUŠTIN, T. KNIFIC, 1973, 835, map 1; R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1987, 406, Fig. 24: 1, Pl. 54, 11.

³⁸ B. TERŽAN, 1990, 220, map 16.

³⁹ B. TERŽAN, 1990, 222, map 19; M. OGRIN, 1998, Fig. 32.

⁴⁰ R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1987, 406, Fig. 24, 2.

⁴¹ B. TERŽAN, 1976; T. TEŽAK-GREGL, 1981.

LITERATURA / REFERENCES

- BAKARIĆ, L., 2005. – Lidija Bakarić, Pojas u japodskoj kulturi, *Grad Otočac*, 8, Otočac, 9–28.
- BAKARIĆ, L. (ur./eds.), 2017. – Lidija Bakarić, *Japodi – zaboravljeni gorštaci*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- BALEN-LETUNIĆ, D., 1995–1996. – Dubravka Balen-Letunić, Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 28–29, Zagreb, 23–38.
- BALEN-LETUNIĆ, D., 1999–2000. – Dubravka Balen-Letunić, Japodske nekropole s ogulin-skog područja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 32–33, Zagreb, 23–61.
- BALEN-LETUNIĆ, D., 2013. – Dubravka Balen-Letunić, Bilješka o japodskom pektoralu iz Burzine glave, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 45, Zagreb, 49–60.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2018. – Martina Blečić Kavur, Grobnički pektoralni privjesci u kontekstu željeznodobne estetike simbola, *Histria archaeologica*, 49, Pula, 39–58.
- BOŽIĆ, D., 2001. – Dragan Božić, Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi, *Arheološki vestnik*, 52, Ljubljana, 181–198.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1958. – Ružica Drechsler Bižić, Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 1, Zagreb, 35–60.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1961. – Ružica Drechsler Bižić, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 2, Zagreb, 67–114.
- DRECHSLER BIŽIĆ, R., 1972–1973. – Ružica Drechsler Bižić, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 6–7, Zagreb, 1–54.
- DRECHSLER BIŽIĆ, R., 1987. – Ružica Drechsler Bižić, Japodska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, 5 – *Željezno doba*, (ur./eds.: A. Benac, S. Gabrovec), ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo, 391–441.
- FRIE, A., 2018. – Adrienne C. Frie, Horses and the Embodiment of Elite Masculinity in the Dolenjska Hallstatt Culture, *Oxford Journal of Archaeology*, 37(1), Oxford, 25–44.
- GUŠTIN, M., 2011. – Mitja Guštin, Eastern Imports from the end of Late Iron Age at Novo Mesto/Slovenia, *Archaeology: making of and practice, Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary*, (ur./eds.: D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei), Editurii Ordessos, Pitești, 239–254.
- GUŠTIN, M., KNIFIC, T., 1973. – Mitja Guštin, Timotej Knific, Halštatske in antične najdbe iz Javorja, *Arheološki vestnik*, 24, Ljubljana, 831–847.
- HENCKEN, H., 1978 – Hugh Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska Gora - Mecklenburg Collection, Part 2*. American School of Prehistoric Research, Bulletin 32, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Cambridge (MA).
- KASTELIC, J., (ur./eds.) 1962. – Jože Kastelic, *Umetnost alpskih Ilirovin Venetov. Situle od Pada do Donave*, katalog izložbe, Ljubljana, 1962.
- KOSSAK, G., 1991. – Georg Kossak, Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyrern, *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu* (ur./eds.: B. Čović), Posebna izdanja 95/27, ANUBiH, Sarajevo, 151–162.
- KUKOČ, S., 2003. – Sineva Kukoč, Ptica i konj u solarnoj dinamici svijeta, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 243–250.
- LUCKE, W., FREY, O.-H., 1962. – Wolfgang Lucke, Otto-Herman Frey, *Die Situla in Providence (Rhode Island)*, Römisch-Germanische Kommission, Forschungen 26, Walter de Gruyter, Berlin.
- LJUBIĆ, Š., 1889. – Šime Ljubić, *Popis arkeologičkoga odjela Narodnog zem. muzeja u Zagrebu*, Zagreb.

- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1990. – Nives Majnarić-Pandžić, Novi nalaz pojasne kopče tipa Laminci iz Siska, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 23, Zagreb, 55–68.
- METZNER- NEBELSICK, C., 2007. – Carola Metzner-Nebelsick, Pferdchenfibeln. Zur Deutung einer frauenspezifischen Schmuck Form der Hallstatt- und Frühlatènezeit, *Scripta praeistorica in honorem Biba Teržan* (ur./eds.: M. Blečić et. al.), *Situla*, 44, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 707–735.
- OGRIN, M., 1998. – Marija Ogrin, Trortasta fibula v Sloveniji, *Arheološki vestnik*, 49, Ljubljana, 101–132.
- RAUNIG, B., 2004. – Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Monografije 82, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- STARE, F., 1955. – France Stare, *Vače*, Arheološki katalogi Slovenije 1, Ljubljana.
- TEßMAN, B., 2009. – Barbara Teßmann, Drei Pferdefigürchen aus dem Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. Zur Verbreitung und Funktion bronzener Tierplastiken der älteren Eisenzeit, *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 41, Berlin, 189–205.
- TECCO HVALA, S., DULAR, J., KOCUVAN, E., 2004 – Sneža Tecco Hvala, Janez Dular, Eva Kocuvan, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*, Katalogi in monografije 36, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- TECCO HVALA, S., 2012. – Sneža Tecco Hvala, *Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 26, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, Ljubljana.
- TECCO HVALA, S., 2017. – Sneža Tecco Hvala, *Molnik pri Ljubljani v starejši železni dobi*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 36, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC, Ljubljana.
- TERŽAN, B., 1976. – Biba Teržan, Certoška fibula, *Arheološki vestnik*, 27, Ljubljana, 317–443.
- TEŽAK–GREGL, T., 1981. – Tihomila Težak–Gregl, Certosa fibule na centralnom japodskom području, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 14, Zagreb, 25–46.
- TONC, A., 2015. – Asja Tonc, *Protopovijesne zajednice na sjevernom dijelu istočne obale Jadrana i njezinu zaleđu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- TURK. P., 2005. – Peter Turk, *Images of Life and Myth*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.

BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF SKELETAL REMAINS FROM NADIN NECROPOLIS

BIOARHEOLOŠKA ANALIZA OSTEOLOŠKOG MATERIJALA S NEKROPOLE U NADINU

TISA N. LOEWEN

School of Human Evolution and Social Change
Arizona State University
900 S. Cady Mall
USA-Tempe, AZ 85281
tnloewen@asu.edu

KENNETH C. NYSTROM

Department of Anthropology
State University of New York at New Paltz
1 Hawk Drive
USA-New Paltz, NY 12561
nystromk@newpaltz.edu

MARTINA ČELHAR

University of Zadar, Department of Archaeology
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
celhar.martina@gmail.com

UDK: 903.5:572>(497.5Nadin)“638“

DOI: 10.15291/archo.3589

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER / IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Primljeno / Received: 2020-10-11

KEY WORDS:

anthropology, bioarchaeology, Iron Age, Liburnians, Nadin, Northern Dalmatia

This contribution presents the results of the bioarchaeological analysis of human skeletal remains from excavations at the Nadin necropolis, focusing on the reconstruction of population demographics and pathological conditions. This site has represented a methodological challenge for traditional individual-level skeletal analyses because the primary architectural unit in the necropolis, parcela, contain commingled and fragmentary elements with evidence of repeated use, multiple inhumations, and cremations. Therefore, landmark-based methods for the determination of MNI have been applied in the analysis of skeletal remains from the 2013 and 2015 excavations. This allowed a more accurate construction of the demographic profile for the site in combination with estimates from previous reports. The minimum number of individuals for the Nadin necropolis, combined with the previously published MNI from within the space delineated as parcela (“cela”) 1 (n=45), is estimated to be 196. These data also show a higher count of subadult remains (51%, n=99), compared to reports for other Iron Age sites in the region. Based on paleodemographic evaluations of the connections among younger age cohorts in skeletal collections, fertility, and population size, high infant and child mortality suggest population growth.

KLJUČNE RIJEČI:

antropologija, bioarheologija, željezno doba, Liburni, Nadin, sjeverna Dalmacija

U prilogu se donose rezultati bioarheološke analize ljudskih osteoloških ostataka s iskopavanja nekropole u Nadinu, s naglaskom na rekonstrukciji demografskih karakteristika populacije i analizi patoloških promjena. Ovo je nalazište bilo poseban izazov u metodološkom smislu za tradicionalne analize kostiju po pojedinim slojevima jer je primarna arheološka jedinica na nekropoli, parcela, sadržavala izmiješane i fragmentarne elemente koji su upućivali na ponovnu upotrebu, višestruke inhumacije i paljevinske ukope. Stoga je primijenjena metoda temeljena na karakterističnim elementima da bi se odredio najmanji broj jedinki (MNI – Minimal Number of Individuals) u analizi kostiju otkrivenih u iskopavanjima od 2013. do 2015. što je omogućilo točniju rekonstrukciju demografskog profila nalazišta u kombinaciji s procjenama iz

prethodnih izvješća. Najmanji broj jedinki s nadinske nekropole, zajedno s prethodno objavljenim najmanjim brojem jedinki za prostor koji je označen kao parcela („cela”) 1 (n = 45) procijenjen je na 196. Ovi podatci također upućuju na veći udio ostataka subadultne grupe (51 %, n = 99), u usporedbi s drugim željeznodobnim nalazištima iz ovog područja. Paleodemografska procjena veza između udjela mlade populacije u bioarheološkom uzorku sa stopom rađanja i veličinom populacije, te visokom smrtnošću novorođenčadi i djece upućuje na rast populacije.

INTRODUCTION

Within the flatlands of Ravni Kotari, between the Velebit Mountains and the Adriatic Sea, lies the archaeological site of Nadin (Fig. 1). The site, which covers 32 hectares, consists of a hill-top settlement enclosed by a fortification wall of megalithic lime-stone blocks, quarries and features on the slope, and a necropolis near the foot of the hill.¹ The entire Nadin-Gradina archaeological site consists of multiple occupations that span from the Late Bronze/Early Iron Age to the 17th century, making it an important site in the reconstruction of Croatian prehistory and history.² Excavations on the site have been conducted as part of the international *Nadin-Gradina Archaeological Project* with research design centered on millennium-scale urbanization, landscape change, and climate in the eastern Adriatic.³ Although the project's recent research is predominately based on excavation inside the settlement, the necropolis has also been examined on multiple occasions (in 2005, 2009, 2013 and 2015).⁴

Nadin's complex occupational history is reflected in the variety of mortuary architecture and burial treatments. Within a few hundred meters north-east of the hill are multiple Late Bronze Age and/or Early Iron Age circular burial tumuli. These include the 9th- 6th century BCE Mound 13, which contained flexed and extended inhumations, and ceramic urns with cremains.⁵ Excavations at Mound 13,

UVOD

Arheološko nalazište Nadin smješteno je unutar zaravni Ravnih kotara, između Velebita i Jadranskog mora (Sl. 1). Nalazište se pruža na 32 ha, a sastoji se od gradinskog naselja ograđenog zidom od megalitskih vapnenačkih blokova, kamenoloma i arheoloških formacija na padini, te nekropole u podnožju brda.¹ Nalazište Nadin-Gradina sastoji se od naseobinskih slojeva koji datiraju od kasnog brončanog i ranog željeznog doba do 17. stoljeća zbog čega je ovaj lokalitet posebno važan u rekonstrukciji hrvatske prapovijesti i povijesti.² Provedena iskopavanja bila su dio međunarodnog projekta (*Nadin-Gradina Archaeological Project*) koji je bio usmjeren na istraživanje tisućljetne urbanizacije, te promjena u krajoliku i klimi na istočnom Jadranu.³ Iako su recentna istraživanja uglavnom provedena u naseobinskom dijelu, nekropola je istraživana u nekoliko navrata (2005., 2009., 2013. i 2015.).⁴

Složena povijest naseljavanja Nadina odražava se u raznolikoj pogrebnoj arhitekturi i načinu pokapanja. Samo nekoliko stotina metara od brda su kružni humci s višestrukim ukopima iz kasnog brončanog doba i/ili ranog željeznog doba uključujući i tumul 13, datiran od 9. do 6. stoljeća, a koji je sadržavao inhumacije u zgrčenom i ispruženom položaju, ali i keramičke urne s paljevinskim ostatcima.⁵ Istraživanja tumula 13, kao i ne-

¹ Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987; Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987a; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 116-125, 231-252; S. KUKOČ, 2009; A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013; G. ZARO, M. ČELHAR, 2018, 54-55; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

² Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987; Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987a; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 116; G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020, 188-208, Fig. 1.

³ G. ZARO, M. ČELHAR, 2018, 49-67.

⁴ Continued excavation of the necropolis occurred in 2018 and 2019, but the analyses of these remains are not included here. S. KUKOČ, 2006; S. KUKOČ, Š. BATOVIĆ, 2006; S. KUKOČ, 2009; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2010; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

⁵ S. KUKOČ, 2004; S. KUKOČ, Š. BATOVIĆ, 2005, 58-63; P. ŠIKANJIC, 2006; S. KUKOČ, 2009.

¹ Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987; Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987a; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 116-125, 231-252; S. KUKOČ, 2009; A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013; G. ZARO, M. ČELHAR, 2018, 54-55; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

² Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987; Š. BATOVIĆ, J. CHAPMAN, 1987a; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 116; G. ZARO, K. GUSAR, M. ČELHAR, 2020, 188-208, Fig. 1.

³ G. ZARO, M. ČELHAR, 2018, 49-67.

⁴ Istraživanja nekropole nastavila su se 2018. i 2019., ali analize tih nalaza nisu prezentirane u ovom radu. S. KUKOČ, 2006; S. KUKOČ, Š. BATOVIĆ, 2006; S. KUKOČ, 2009; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2010; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

⁵ S. KUKOČ, 2004; S. KUKOČ, Š. BATOVIĆ, 2005, 58-63; P. ŠIKANJIC, 2006; S. KUKOČ, 2009.

FIGURE 1 Map of northern Dalmatia with the marked location of Nadin

SLIKA 1. Karta sjeverne Dalmacije s označenim položajem Nadina

together with recently published data from other Liburnian sites, testify that our knowledge on burial practice in this area is changing considerably showing a wider variety of burial customs than previously known.⁶ Still, flexed burials are the most common type found thus far in Liburnian territory, with some locally specific deviations.⁷ The Nadin flat necropolis, used from the Early Iron Age (7th century BCE) through the Roman periods (2nd century CE), similarly includes these mixed burial styles,⁸ as well as Roman inhumations and cremations.⁹ However, the necropolis is flat, meaning that it does not contain tumuli. During the 1st century CE, the architecturally complex and unique organization of the Nadin Iron Age flat necropolis was remodeled into a local form resembling the typical Ro-

davno objavljeni podaci s drugih liburnskih nalazišta, upućuju na nove spoznaje o načinima pokapanja u ovom kraju.⁶ Ipak, i dalje su pokopi u zgrčenom položaju najčešći na liburnskom području, s određenim lokalnim specifičnostima.⁷ Nekropola na ravnom u Nadinu, korištena od ranog željeznog doba (7. stoljeće prije Krista) i tijekom rimskog razdoblja (2. stoljeće poslije Krista), također sadrži ovakve kombinirane načine pokapanja,⁸ kao i rimske inhumacije i paljevinske ukope.⁹ Ipak, nekropola je na ravnom što znači da ne sadrži tumule. U 1. stoljeću poslije Krista, složena i jedinstvena arhitekturna organizacija nadin-ske željeznodobne nekropole preoblikovana je u lokalnu formu nalik na tipična rimska groblja uz cestu s pravokutnim parcelama.¹⁰ Sa-

⁶ Z. BRUSIĆ, 2000; S. KUKOČ, 2009a; S. KUKOČ, 2011; B. MARIJANOVIĆ, 2011.

⁷ Š. BATOVIĆ, 1965, 57; Š. BATOVIĆ, 1987, 355; Z. BRUSIĆ, 2000, 12-13; M. BLEČIĆ KAVUR, E. PODRUG, 2014, 85.

⁸ However, in the flat necropolis there are no cremations dated to the Iron Age.

⁹ S. KUKOČ, M. ČELHAR 2019, 16.

⁶ Z. BRUSIĆ, 2000; S. KUKOČ, 2009a; S. KUKOČ, 2011; B. MARIJANOVIĆ, 2011.

⁷ Š. BATOVIĆ, 1965, 57; Š. BATOVIĆ, 1987, 355; Z. BRUSIĆ, 2000, 12-13; M. BLEČIĆ KAVUR, E. PODRUG, 2014, 85.

⁸ U nekropoli na ravnom nisu zastupljeni paljevinski ukopi iz željeznog doba.

⁹ S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 16.

¹⁰ S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

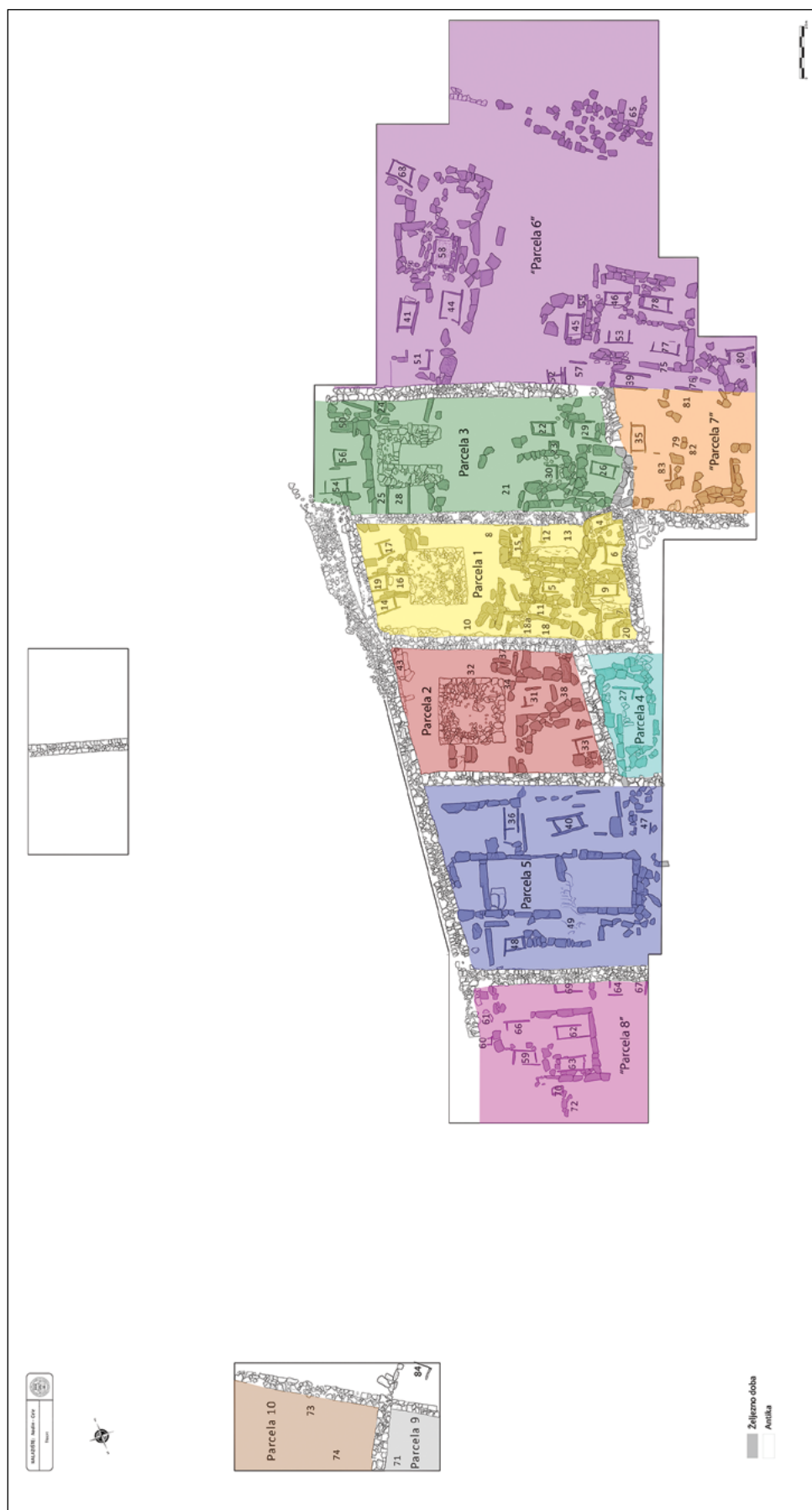

FIGURE 2 Ground plan of the Nadin-Gradina necropolis (excavation between 2005-2015) with Roman grave parcels indicated (original plan by D. Vujević)

SLIKA 2. Tlocrt nekropole Nadin-Gradina (iskopavanja 2005.-2015.) s označenim rimskim grobnim parcelama (izvorni tlocrt: D. Vujević)

man “roadside” necropolis with linear plots.¹⁰ It consists of a grid of rectangular Roman grave plots or walled parcels of land,¹¹ hereon referred to as *parcele*, enclosed in stone architecture (Fig. 2). In several rows, these plots spread out from both sides of the road that pass through the necropolis.¹²

The depth of occupational history and changes in mortuary behavior has resulted in a complex skeletal record that is extensively commingled, fragmented, and disrupted. These interments were multi-generational, reopened, and reused throughout the site’s occupation, likely both within and between cultural phases. The Roman style enclosures indicate large scale remodeling of the planimetry of the site and may be responsible for much of the fragmentation.¹³ This creates a challenge for bioarchaeologists seeking to establish past population structure and history. The ability for researchers to reconstruct demographic data, such as population parameters, is central to discussing broader scale diachronic questions (e.g., the impact of Roman influence, sex-based differences in diet/mobility etc.).

The goal of this paper, therefore, is to present the results of the bioarchaeological analysis of the human skeletal remains from the Nadin necropolis that were excavated between 2013-2015. With collections as fragmentary and commingled as this, it is difficult to provide individualized biological profiles (age, sex etc.). However, by using methods for estimation of the minimum number of individuals with fragmentary remains, alongside markers of age, sex, and pathology, we can make general inferences about the population. The primary focus of this research was to establish

stoji se od mreže pravokutnih rimskih grobnih parcela ili parcela ograđenih kamenom arhitekturom koje će se u daljnjem tekstu nazivati parcele (Sl. 2).¹¹ Ove se parcele šire u nekoliko redova na obje strane ceste koja prolazi kroz nekropolu.¹²

Duga povijest naseljavanja i promjene u načinu pokapanja rezultirali su bioarheološkim materijalom koji je pomiješan, usitnjen i u poremećenom položaju. Ukapalo se više generacija, grobovi su otvarani i ponovno korišteni dok god je naselje trajalo, vjerojatno unutar, ali i između kulturnih faza. Rimski ograđeni prostori upućuju na velike promjene u planimetriji nalazišta i možda se mogu dovesti u vezu s naglašenom usitnjenošću materijala,¹³ što je izazov za bioarheološka istraživanja u kojima se nastoji uspostaviti veza između populacijske strukture i povijesti. Rekonstrukcija demografskih podataka kao što su populacijski parametri ključna je u razmatranju širih dijakronijskih pitanja (naprimjer posljedice rimskih utjecaja, razlike među spolovima u prehrani ili mobilnosti i dr.).

Cilj je ovog rada prikazati rezultate bioarheološke analize ostataka ljudskih kostiju s nekropole Nadin s iskopavanja provedenih od 2013. do 2015. Kada je materijal izmiješan i usitnjen kao što je ovdje slučaj, teško je definirati individualne biološke karakteristike (dob, spol itd.). Ipak, metodom procjene najmanjeg broja jedinki prema fragmentarnim ostatcima, uz pokazatelje dobi, spola i patoloških promjena, možemo steći generalni uvid u populaciju. Osnovni cilj ovog istraživanja bilo je utvrđivanje najmanjeg broja jedinki (MNI) na osnovi metode temeljene na karakterističnim elementima. Zatim smo razmotrili strukturu populacije i biološke pokazatelje sistemskog stresa ili aktivnosti u

¹⁰ S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

¹¹ Walled enclosures, outlining graves and *postaments* or pedestals. These overlap previous Liburnian walled grave plots. Since they represent the most recent remodeling of the site’s architecture, and are very prominent visual features, they are the main organizing marker of the necropolis’ boundaries (Fig. 2).

¹² S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

¹³ S. KUKOČ, 2009.

¹¹ Obzidani prostori koji označavaju grobove i postamente ili postolja te preslojavaju prethodne liburnske ograđene grobne parcele. Budući da predstavljaju najrecentnije preinake arhitekture na nalazištu, i istaknuti su vizualni orijentiri, glavni su marker granica nekropole (Sl. 2).

¹² S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

¹³ S. KUKOČ, 2009.

the minimum number of individuals (MNI), using a landmark based method. Then, we considered in their historical framework, the population structure and biological markers of systemic stress or activity. In this case, the paleopathological and demographic data support documented influences of urbanization, such as population growth, on the Liburnian people and their physical remains.

METHODS AND DATA RECORDING PROTOCOLS

We developed a project specific data recording protocol that would allow us to estimate MNI and record biological data and pathological conditions when applicable. Two of the authors (TL and KN), collected data between 2016 and 2019 from 61 graves from 9 different *parcele* (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, and 10).¹⁴ Previously published data from *parcela* 1 and Nadin Mound 13, a nearby Liburnian burial mound, will be considered with our results.¹⁵ The following data was recorded for every identifiable human bone fragment larger than ~5 mm²: context (e.g., grave, SU, etc.),¹⁶ element, side, landmarks (anatomical features), estimation of age and sex, evidence of cremation, mineral staining, evidence of trauma or pathological conditions, and level of fusion. We also recorded more general information for unidentifiable fragments (i.e., context, evidence of cremation, mineral staining, level of epiphyseal fusion, size based on a 50 mm threshold, and presence or absence of pathological conditions if any).¹⁷

¹⁴ During excavations, the Roman grave plots were successively numbered. However, since the remains of fence walls were not discovered around parts of *parcele* 6, 7, and 8, there is some question as to whether these were as architecturally defined as the remaining plots. Nevertheless, we used this designation for relative internal spatial organization.

¹⁵ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

¹⁶ Contexts are organized using by grave, quadrants (a unit of horizontal stratigraphy), probe (a Harris matrix based numbering system), and SU (stratigraphic unit).

¹⁷ A grave here is an archaeological context that may include

povijesnom okviru. Ovdje su paleopatološki i demografski podaci u skladu s dokumentiranim utjecajima urbanizacije (poput populacijskog rasta) na liburnsku populaciju i njihove fizičke ostatke.

METODE I OBRASCI BILJEŽENJA PODATAKA

Razvili smo poseban obrazac za bilježenje podataka samo za ovaj projekt koji nam je omogućio procjenu MNI i bilježenje bioloških podataka i patoloških stanja, ako ih je bilo. Dvoje autora (T. L. i K. N.) prikupili su podatke između 2016. i 2019. iz 61 groba iz 9 različitih parcela (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 i 10).¹⁴ Prethodno objavljeni podatci za parcelu 1 i nadinski tumul 13, obližnji liburnski tumul, bit će razmotreni zajedno s našim rezultatima.¹⁵ Sljedeći su podatci zabilježeni za svaki prepoznatljivi fragment ljudske kosti veći od ~5 mm²: kontekst (npr. grob, SJ itd.),¹⁶ element, strana, karakteristični element (anatomske značajke), procjena dobi i spola, tragovi spaljivanja, promjena boje uslijed djelovanja minerala, tragovi trauma ili patoloških stanja i stupanj srastanja. Također smo zabilježili opće podatke za neprepoznatljive ulomke (npr. kontekst, tragovi spaljivanja, promjena boje uslijed djelovanja minerala, stupanj srastanja epifize, veličina prema omjeru od 50 mm i prisutnost patoloških promjena).¹⁷

¹⁴ Tijekom iskopavanja rimske grobne parcele su označene brojevima. Ipak, budući da ostatci ogradnih zidova nisu otkriveni oko parcela 6, 7 i 8, pitanje je jesu li one bile jednako arhitekturno definirane kao i ostale parcele. Bez obzira na to, koristili smo se ovim oznakama za relativnu unutarnju prostornu organizaciju.

¹⁵ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

¹⁶ Konteksti su definirani grobovima, kvadrantima (jedinica horizontalne stratigrafije), sondama (sustav označavanja temeljen na Harrisovoj matrici) i stratigrafskim jedinicama (SJ).

¹⁷ Grob je ovdje arheološki kontekst koji može sadržavati više od jednog ukopa, ili nijedan; može biti od kamenih ploča, ili u ograđenom prostoru, s kamenom poklopicom ili bez nje, ili bez ikakve formalne grobne arhitekture.

MNI ESTIMATION

There are three main methods for analyzing fragmentary skeletal remains and deriving MNI. For whole bone, MNI is calculated by separating the skeletal elements into right and left sides (or dividing by two if side is unknown) and using the highest number present. When dealing with fragmentary remains the traditional technique is similar, but involves recording the percentage of observed completeness of each fragment, and using those to estimate the number of elements present.¹⁸ The zonation method developed by Knüsel & Outram¹⁹ determines MNI by recording fragments by 'zones' in order to estimate the number of elements present. This method avoids a limitation of the previous methods where the observer mistakenly underestimates the total number of elements (and therefore individuals) by counting as one complete element, two fragments of a bone that clearly preserve the same zonal features. These features, when examined, indicate that they belong to two different individuals even though their percentage of representation may only indicate one. Finally, the feature based system is similar to the zonal MNI method, but allows more precision as the recorder identifies specific anatomical landmarks rather than just zones of each bone.²⁰ These landmarks are used to assess MNI and can reveal differences in preservation, level of fragmentation, and even mortuary customs.²¹

In this research, we estimated MNI using a modified version of the feature based method developed by Osterholtz and colleagues.²² The

more than one interment or none at all and may be in a stone burial cist or stone enclosure, with or without a stone lid, or without any formal grave architecture.

¹⁸ J. BUIKSTRA, D. UBELAKER, 1994, 9; D. UBELAKER, 2014.

¹⁹ C. KNÜSEL, A. OUTRAM, 2004, 85-98.

²⁰ N. LAMBACHER et al., 2016, 674-683; E. SUSSMAN, 2017.

²¹ A. J. OSTERHOLTZ et al., 2014; N. HERRMANN, J. DEVLIN, J. STANTON, 2014, 51-66.

²² A. STODDER, A. J. OSTERHOLTZ, 2010, 243-278; A. J. OSTERHOLTZ et al., 2014, 35-50.

PROCJENA MNI

Tri su osnovne metode za analizu fragmentarnih ostataka kostiju i izračunavanje MNI. Za cijele kosti, MNI se izračunava odvajanjem kostiju na desnu i lijevu stranu (ili dijeljenjem sa dva ako je strana nepoznata), rabi se najveći zastupljeni broj. Kad je riječ o fragmentarnim ostacima, tradicionalna tehnika je slična, ali uključuje bilježenje postotka uočene cjelovitosti svakog fragmenta, koji se rabi za procjenu broja zastupljenih elemenata.¹⁸ Metoda zonacije koju su razvili Knüsel i Outram¹⁹ određuje MNI na osnovi bilježenja fragmenta po zonomama kako bi se procijenio broj zastupljenih elemenata. Ova metoda uspješno izbjegava ograničenja prije spomenute metode u kojoj istraživač može greškom podcijeniti ukupan broj elemenata (i time jedinki) ako broji kao jedan cjeloviti element dva fragmenta kosti koji očito imaju iste zonalne karakteristike. Ove karakteristike, kad se pobliže ispituju, upućuju na pripadnost dvama pojedincima iako postotak njihove zastupljenosti indicira samo jednu osobu. Konačno sustav temeljen na značajkama sličan je zonalnoj MNI metodi, ali omogućava veću preciznost jer istraživač bilježi specifične anatomske značajke, a ne samo zone za svaku kost.²⁰ Ovi se elementi upotrebljavaju za procjenu MNI i mogu otkriti razlike u očuvanju, stupnju fragmentiranosti, čak i u pogrebnim običajima.²¹

U ovom istraživanju procijenili smo MNI koristeći se modificiranom verzijom metode temeljene na značajkama (*feature based method*) koju su razvili Osterholtz i suradnici.²² Osnovni cilj ove modificirane metode temeljene na karakterističnim elementima jest utvrđivanje naj-

¹⁸ J. BUIKSTRA, D. UBELAKER, 1994, 9; D. UBELAKER, 2014.

¹⁹ C. KNÜSEL, A. OUTRAM, 2004, 85-98.

²⁰ N. LAMBACHER et al., 2016, 674-683; E. SUSSMAN, 2017.

²¹ A. J. OSTERHOLTZ et al., 2014; N. HERRMANN, J. DEVLIN, J. STANTON, 2014, 51-66.

²² A. STODDER, A. J. OSTERHOLTZ, 2010, 243-278; A. J. OSTERHOLTZ et al., 2014, 35-50.

primary goal of this modified landmark method was to determine the most probable minimum number of individuals (MNI) in the cemetery, the minimum number of elements (MNE), the number of independent specimens (NISP) and assess the effects of bone density on the level of fragmentation and representation at the necropolis.²³ We utilized this method to estimate the MNI by context at different levels, and made adjustments to more accurately reflect the likely number of individuals based on visual observation of different age and size elements in the same contexts where landmarks did not overlap. This avoids underestimation of MNI when age and size clearly indicate that there is more than one individual present. In some cases, we were able to refit conjoining elements (particularly broken long bones), assisting in the interpretation.

POPULATION PARAMETERS AND PALEOPATHOLOGY

Sex and age estimates are essential components of the analysis of human skeletal remains;²⁴ and combined with MNI, can guide further directions of research. It is difficult, though not impossible, to generate these estimates from commingled and fragmentary remains. Conservative approaches are required, and estimates should be considered tentative, as cautioned by numerous authors working with similar collections.²⁵ Additionally, methodologies developed using skeletal remains representing modern U.S. populations on both archaeological and modern European populations have been the subject of concern,²⁶ so researchers have stressed using methods developed from a sample population similar to

vjerojatnijeg najmanjeg broja jedinki (MNI) na grobljima, najmanjeg broja elemenata (MNE), najmanjeg broja odredivih uzoraka (NISP) i procjena utjecaja gustoće kostiju na razinu fragmentacije i zastupljenost na nekropoli.²³ Koristili smo se ovom metodom da bismo procijenili MNI po kontekstima na različitim razinama, te smo napravili prilagodbe da bi točnije predstavili vjerojatan broj pojedinaca na osnovi vizualnog opažanja raznih elemenata dobi i spola u istim kontekstima gdje se karakteristični elementi nisu preklapali. Na ovaj se način izbjegava preniska procjena MNI kada dob i veličina jasno upućuju na to da je riječ o više pokojnika. U određenim slučajevima uspjeli smo spojiti elemente (osobito slomljene kosti nogu), što je olakšalo interpretaciju.

POPULACIJSKI PARAMETRI I PALEOPATOLOGIJA

Procjene spola i dobi osnovne su komponente analize ostataka ljudskih kostiju,²⁴ i u kombinaciji s MNI, mogu usmjeriti daljnja istraživanja. Teško je, iako ne i nemoguće, izvući te podatke iz izmiješanih i fragmentarnih ostataka. Zahtijevaju se konzervativni pristupi, a procjene bi se trebale uzimati s oprezom, kao što upozoravaju mnogi autori koji se bave ovom tematikom.²⁵ Usto, problematična je primjena metodologija razvijenih za skeletne ostatke suvremenih populacija iz SAD-a na arheološkim i suvremenim europskim populacijama,²⁶ pa bi se stoga istraživači trebali koristiti metodama korištenim na uzorku populacija sličnih onima koje se analiziraju.²⁷

Za subadultnu grupu, procjena dobi temelji se na stupnju srastanja epifiza i fetalnom/perinatalnom rastu i razvoju.²⁸ Kada je to bilo

²³ T. LOEWEN, K. NYSTROM, M. ČELHAR, manuscript in preparation.

²⁴ A. J. OSTERHOLTZ, 2018.

²⁵ S. NAJI et al., 2014, 33-56.

²⁶ E. H. KIMMERLE, A. ROSS, D. SLICE, 2008.

²³ T. LOEWEN, K. NYSTROM, M. ČELHAR, u pripremi.

²⁴ A. J. OSTERHOLTZ, 2018.

²⁵ S. NAJI et al., 2014, 33-56.

²⁶ E. H. KIMMERLE, A. ROSS, D. SLICE, 2008.

²⁷ J. BUIKSTRA, L. KONIGSBERG, 1985, 54-57; L. WRIGHT, C. YODER, 2003, 43-70.

²⁸ I. FAZEKAS, F. KÓSA, 1978; B. BAKER, T. DUPRAS,

the population under study.²⁷

For subadult remains, age estimates are based on epiphyseal union and fetal/perinatal growth and development.²⁸ When possible, age and sex estimations were based on methods developed on Eastern European skeletal collections or those most often cited in Croatian anthropological literature since these provide a methodological baseline for comparison. Due to the fragmentary nature of the collection, we had to use broad age categories that reflect growth and development patterns similar to those used by previous authors working in Liburnian contexts.²⁹ The following age categories were used: perinate (prenatal to 24 months); juvenile (about 2 to 12 years old); adolescent (about 12 to 20 years old); young adult (about 21 to 35 years old); adult (showing signs of complete union, but not degeneration); and degenerating adult (adult showing signs of age related skeletal degeneration). Sex estimation was based on pelvic and cranial morphology³⁰ and femoral subtrochanteric sagittal and transverse diameter measurements.³¹

Population parameters (average age at death, life expectancy at birth) were estimated using age estimates and are limited by the accuracy of these methods and the representativeness of the skeletal collection.³² Should one of these change, population level inferences would be affected and require reevaluation. Average age at death is an arithmetic mean of each age cohort's size weighted medians that are averaged together. This was calculated with the sexes pooled. Life expectancy at birth (e_x), also utilizing pooled sexes, was determined using sta-

moguće, procjene dobi i spola temeljene su na metodama razvijenim za istočnoeuropske uzorke kostiju ili su u skladu s metodama koje su najčešće citirane u hrvatskoj antropološkoj literaturi jer pružaju metodološku osnovu za usporedbu. Zbog fragmentarne prirode uzorka, morali smo se koristiti okvirnim dobnim grupama koje odražavaju rast i razvojne obrasce slične onima kojim su se koristili autori koji su se bavili liburnskim kontekstima.²⁹ Korištene su sljedeće dobne grupe: perinatalna (prenatalni period do 24 mjeseca); juvenilna (ca od 2. do 12. godine); adolescentska (ca od 12. do 20. godine); mlađa odrasla (ca od 21. do 35. godine); odrasla (vidljivi znakovi potpunog srastanja, ali ne degeneracije) i degenerativna odrasla (odrasli s dobno uvjetovanim degenerativnim promjenama na kostima). Procjena spola temeljila se na morfologiji zdjelice i kranija³⁰ te mjerenjima femoralnog subtrohanterijskog, sagitalnog i poprečnog promjera.³¹

Populacijski parametri (prosječna dob u trenutku smrti, očekivano trajanje života pri rođenju) procijenjeni su na osnovi procjena dobi, a ograničeni su točnošću ovih metoda i reprezentativnošću uzorka kostiju.³² Ako bi se jedna od ovih stavki promijenila, to bi utjecalo na zaključke o populacijskim značajkama te bi bila potrebna reevaluacija. Prosječna je dob u trenutku smrti aritmetička sredina medijana za svaku dobnu kohortu. Spolovi nisu odvajani pri ovom izračunu, kao ni pri određivanju očekivanog trajanja života pri rođenju (e_x), gdje je korištena statistika za tablice mortaliteta prema dobnim grupama.³³

Konačno, zabilježili smo patološke promjene na pojedinim ostatcima. Normalno stanje kosti karakterizira uravnotežena osteoblastična (izgradnja) i osteoklastična (razgradnja) aktivnost.

²⁷ J. BUIKSTRA, L. KONIGSBERG, 1985, 54-57; L. WRIGHT, C. YODER, 2003, 43-70.

²⁸ I. FAZEKAS, F. KÓSA, 1978; B. BAKER, T. DUPRAS, M. TOCHERI, 2005; M. SCHAEFER, 2008, 536-545; M. SCHAEFER, S. BLACK, L. SCHEUER, 2009.

²⁹ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011.

³⁰ G. ACSÁDI, J. NEMESKÉRI, 1970; J. BUIKSTRA, D. UBELAKER, 1994.

³¹ I. JERKOVIĆ et al., 2016, 59-67.

³² R. HOPPA, S. SAUNDERS, 1998, 1-14.

M. TOCHERI, 2005; M. SCHAEFER, 2008, 536-545; M. SCHAEFER, S. BLACK, L. SCHEUER, 2009.

²⁹ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011.

³⁰ G. ACSÁDI, J. NEMESKÉRI, 1970; J. BUIKSTRA, D. UBELAKER, 1994.

³¹ I. JERKOVIĆ et al., 2016, 59-67.

³² R. HOPPA, S. SAUNDERS, 1998, 1-14.

³³ T. GAGE, S. DEWITTE, J. WOOD, 2012, 695-755.

tistics developed for abridged life tables.³³

Finally, we recorded pathological expressions on isolated remains. Normal states of bone are characterized by balanced osteoblastic (building), and osteoclastic (cleaving) activity. Pathological stimuli create an imbalance in this process, resulting in expressions of new woven or lamellar bone,³⁴ which may be expressed as osteophytic responses, such as osteoarthritis, marginal lipping, bone spurs, and robusticity at fibrous and cartilaginous joints. They can also result in nonspecific inflammatory responses, like periosteal, alveolar, or appositional bone growth, and osteolytic activity, such as Schmorl's nodes, macroporosity, and necroses. We recorded observance of osteophytic or osteolytic growth, as well as non-specific appositional periosteal growth lesions. Lastly, we observed responses that can arise from infectious, metabolic, and other disease states, as well as responses to traumatic injury, resulting in microporosity (cribra orbitalia, porotic hyperostosis) or eburnation. Many of these conditions were observed in remains at the site and are presented by the minimum number of elements (MNE) they affected per context or by the minimum number of individuals those occurrences reflect; however, they could not be individuated.

RESULTS

NISP and MNI

In total, 9,022 skeletal fragments were recorded. Of these, 4,049 fragments (44.8%) were identifiable based on observable landmarks. After refits were made for adjoining skeletal fragments, the total number of identifiable and refit fragments (NISP) was 3,873 (Table 1).

Based on landmarks alone, without any allowances for obvious differences in bone development and size that clearly differentiate individuals, the MNI for the Nadin necropolis

Patološki poticaji stvaraju neravnotežu u ovom procesu što rezultira novim tkanim ili lamelarnim kostima,³⁴ koje se mogu pojaviti u vidu osteofitskih formacija kao što je osteoarthritis, koštani izdanci oko rubova zglobnih ploština, koštani trnovi i robustnost na vlaknastim i hrskavičnim zglobovima. Također se mogu manifestirati u nespecifičnim upalnim reakcijama, kao što su periostealni, alveolarni ili apozicijski rast kosti i osteolitskim pojavama kao što su Schmorlovi defekti, makroporoznost i nekroze. Zabilježili smo osteofitske i osteolitske tvorbe, kao i nespecifične lezije apozicijskog periostealnog rasta. Konačno, uočili smo reakcije koje mogu biti posljedica infekcija, metaboličkih i drugih bolesti, kao i reakcije na traumatske ozljede koje rezultiraju mikroporoznošću (cribra orbitalia, porotična hiperostoza) ili eburnacijom. Mnoga od ovih stanja primijećena su na ostacima s ovog lokaliteta i predstavljena su najmanjim brojem elemenata (MNE) na kojima se pojavljuju po kontekstu ili najmanjim brojem jedinki kod kojih se ove pojave javljaju; svejedno nisu mogle biti individualizirane.

REZULTATI

NISP i MNI

Ukupno je zabilježeno 9022 koštanih fragmenata od kojih je 4049 fragmenata (44,8 %) identificirano na osnovi prepoznatljivih karakterističnih elemenata. Nakon što su spojeni odgovarajući fragmenti, ukupan broj prepoznatljivih i spojenih fragmenata (NISP) bio je 3.873 (Tablica 1).

Ako razmotrimo samo karakteristične elemente, bez obzira na očite razlike u razvoju kosti i veličini koje jasno diferenciraju pojedince, MNI za parcele 2–10 s nadinske nekropole iznosi 138. Parcela 9 nije sadržavala ljudske ostatke koji bi bili obrađeni u ovoj studiji, ali je u istom kontekstu pronađena amfora s

³³ T. GAGE, S. DEWITTE, J. WOOD, 2012, 695-755.

³⁴ C. ROBERTS, K. MANCHESTER, 2007.

³⁴ C. ROBERTS, K. MANCHESTER, 2007.

TABLE 1 MNE of elements by parcela, after refits
 TABLICA 1. MNE (najmanji broj elemenata) po parceli, nakon spajanja ulomaka

Element/ Bones Element / Kosti	NISP Bones before refits NISP kosti prije spajanja ulomaka	Refit MNE Site Total MNE (spojeni ulomci) na lokalitetu ukupno	MNE Outside Parcela* MNE izvan parcela	MNE Parcela Total MNE u parcelama (ukupno)	2	3	4	5	6	7	8	10
Cranial Lubanja	610	601	10	591	0	21	2	23	315	73	66	7
Clavícula / Scapula / Ribs												
Ključna kost / lopatica / rebra	860	846	4	842	2	8	0	137	490	75	123	4
Arm Ruka	480	447	8	439	0	0	2	43	266	37	57	10
Hand Šaka	387	385	8	377	0	13	0	45	236	55	25	5
Vertebral Kralježnica	516	492	3	489	0	3	1	62	272	40	106	9
Os Coxa Os Coxa	160	132	3	129	0	3	1	18	91	10	21	4
Leg Noga	510	453	8	445	0	35	1	27	283	41	45	14
Feet Stopalo	519	510	12	498	0	43	0	37	327	34	52	5
Total Ukupno	4049	3873	56	3817	2	126	7	392	2280	365	495	58

* Unprovenienced; fragments found aggregated in the soil or on the surface outside of delineated parcela boundaries.

* Bez konkretnog mjesta nalaza; ulomci pronađeni u sloju ili na površini izvan određenih granica parcela.

parcela 2-10 came to 138. *Parcela* 9 had no human skeletal remains recorded in this analysis, however, the context contained a burial amphora.³⁵ When landmark data and judgements based on visual observations of different individuals by context are considered, the MNI is adjusted to 151. Finally, when combined with the previously published MNI for *parcela* 1 (n=45),³⁶ there is a total minimum number of individuals of 196. These are detailed by age and sex in Tables 2 and 3.

Percent of Completeness and Population Parameters

Preliminary results from initial analyses in the summer of 2016 revealed the limits of the methods we could use for age, sex, and stature determination by identifying the most complete bones in the context. In order to evaluate how element fragmentation would impact our ability to derive key demographic data such as age, sex, and stature estimation, we calculated the “percent of completeness” (%C).³⁷ Low values of %C indicate that fragmentation will negatively impact our ability to derive data. For instance, the majority of equations used in stature estimation require complete, or nearly complete, long bones. At Nadin, the %C of bones typically used for stature estimation, such as femora and humeri were low; 15% and 22% respectively. Although other long bones had higher completeness rates, (ulnae: n=194, %C=37%; radii: n=166, %C=43%), these results indicated that total length dependent stature estimation would be impractical.

In contrast, both age and sex estimation rely upon morphological features of the cranium and pelvis, and diagnostic features of these bones can remain intact and observable despite the level of fragmentation present at

ukupom.³⁵ Kad se uzmu u obzir podaci o karakterističnim elementima i procjene temeljene na vizualnim prepoznavanjima jedinki po kontekstima, MNI je prilagođen na 151. Koначно, u kombinaciji s prethodno objavljenim MNI za *parcelu* 1 (n = 45),³⁶ ukupni najmanji broj jedinki je 196. U tablicama 2 i 3 navedeni su detaljni podatci o spolu i dobi.

Postotak cjelovitosti i populacijski parametri

Preliminarni rezultati početnih analiza u ljeto 2016. otkrili su ograničenja metode kojom smo se koristili za određivanje dobi, spola i visine prepoznavanjem najcjelovitijih kostiju u uzorku. Da bismo procijenili kako fragmentacija elemenata utječe na mogućnost dobivanja ključnih demografskih podataka kao što su dob, spol i visina, izračunali smo postotak cjelovitosti (%C).³⁷ Niske razine %C pokazuju da će fragmentacija negativno utjecati na našu sposobnost dobivanja podataka. Primjerice, većina jednadžbi korištenih u procjeni visine zahtijeva cjelovite ili uglavnom cjelovite duge kosti. U Nadinu, %C kostiju koje se obično rabe za procjenu visine, kao što su bedrena i nadlaktična kost, bio je nizak: 15 % i 22 %. Iako su ostale duge kosti imale veći postotak cjelovitosti (lakatne kosti: n = 194, % C = 37 %; palčane kosti: n = 166, %C = 43 %), ovi su rezultati pokazali da bi bilo nepraktično temeljiti procjenu visine isključivo na ukupnoj dužini.

Nasuprot tomu, procjene dobi i spola oslanjaju se na morfološke karakteristike kranija i zdjelice, a dijagnostička svojstva ovih kostiju mogu ostati uočljiva i netaknuta unatoč stupnju fragmentacije zastupljenom u Nadinu. Spomenute metričke metode određivanja spola također se mogu primijeniti na fragmen-

³⁵ The amphora contained a small amount of unanalyzed remains.

³⁶ I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

³⁷ J. E. MACK et al., 2015, 524-536; N. LAMBACHER et al., 2016, 674-683.

³⁵ Amfora je sadržavala manju količinu spaljenih ostataka koji nisu analizirani.

³⁶ I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

³⁷ J. E. MACK et al., 2015, 524-536; N. LAMBACHER et al., 2016, 674-683.

TABLE 2 Number and percentage of individuals within each parcela by osteological sex estimation; including totals from previous studies for comparison**TABLICA 2.** Broj i postotak jedinki u svakoj parceli prema osteološkoj procjeni spola uključujući ukupne brojeve iz prijašnjih analiza radi usporedbe

Nadin Parcela Nadin Parcela	Female Žena	Male Muškarac	Indeterminate - Adult Neodređeno - odrasli	All Adult Sve, Odrasli	Indeterminate - All Subadult Neodređeno - subadultno	Study Literatura	Totals Ukupno
Mound 13 Tumul 13	9 (24%)	9 (24%)	12 (32%)	30 (81%)	7 (19%)	P. Šikanjić 2006	37
Parcela 1	5	9	9	23 (51%)	22 (49%)	I. Anterić et al. 2011	45
Parcela 2	0	1	4	5 (42%)	7 (58%)		12
Parcela 3	2	3	10	15 (47%)	17 (53%)		32
Parcela 4	0	1	0	1 (50%)	1 (50%)		2
Parcela 5	0	1	7	8 (73%)	3 (27%)		11
Parcela 6	6	8	11	25 (53%)	22 (47%)		47
Parcela 7	0	2	7	9 (41%)	13 (59%)		22
Parcela 8	2	2	4	8 (38%)	13 (62%)		21
Parcela 10	0	2	1	3 (75%)	1 (25%)		4
Parcele 2-10	10	20	44	74 (49%)	77 (51%)		151
Necropolis Total Nekropola ukupno	15 (8%)	29 (15%)	53 (27%)	97 (49%)	99 (51%)		196
Necropolis Total & Mound 13 Nekropola ukupno i tumul 13	24 (10%)	38 (16%)	65 (28%)	127 (55%)	106 (45%)		233

Nadin. Metric based methods for estimating sex (discussed above) are also estimable from fragmentary remains and provided additional demographic data.³⁸ Since age is estimable, population parameters are as well.

Sex and age data are presented in Tables 2 and 3. Although there is no distinct patterning in the sex estimation data, there are observable

tarnim ostacima i poslužiti za otkrivanje dodatnih demografskih podataka.³⁸ Budući da se dob može odrediti, isto vrijedi i za populacijske parametre.

Podaci o spolu i dobi predstavljeni su u tablicama 2 i 3. U slučaju određivanja podataka o spolu nema prepoznatljivih obrazaca, što ne vrijedi za dob. U nadinskoj parceli 1,³⁹ 48,9 %

³⁸ I. JERKOVIĆ et al., 2016, 59-67.

³⁸ I. JERKOVIĆ et al., 2016, 59-67.

³⁹ I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

TABLE 3 Number and percentage of individuals within parcels by age category

TABLICA 3. Broj i postotak jedinki u svakoj parceli prema dobi

Parcela Parcela	Perinate Perinatalni	Juvenile Juvenilni	Adolescent Adolescenti	Unknown Subadult Nepoznati subadultni	Young Adult Mlađi odrasli	Adult Odrasli	Older Adult Stariji odrasli	Total Ukupno
2	1 (8%)	4 (33%)	0	2 (17%)	0	5 (42%)	0	12 (8%)
3	4 (12.5%)	4 (12.5%)	2 (6%)	7 (22%)	0	15 (47%)	0	32 (21%)
4	0	1 (50%)	0	0	0	1 (50%)	0	2 (1%)
5	1 (9%)	1 (9%)	1 (9%)	0	1 (9%)	4 (36%)	3 (27%)	11 (7%)
6	4 (9%)	8 (17%)	6 (13%)	4 (9%)	3 (6%)	18 (38%)	4 (9%)	47 (31%)
7	7 (32%)	4 (18%)	1 (5%)	1 (5%)	1 (5%)	6 (27%)	2 (9%)	22 (15%)
8	6 (29%)	3 (14%)	3 (14%)	1 (5%)	0	7 (33%)	1 (5%)	21 (14%)
10	0	1 (25%)	0	0	1 (25%)	2 (50%)	0	4 (3%)
Total Ukupno	23 (15%)	26 (17%)	13 (9%)	15 (10%)	6 (4%)	58 (39%)	10 (7%)	151

* All ages ranges suggest typical biological ages based on growth and development patterns and are not definitive. Percentages are rounded to nearest tenth.

* Svi rasponi u dobi upućuju na tipičnu biološku dob baziranu na rastu i obrascima razvoja te nisu definitivni. Postotci su zaokruženi na najbližu desetinu.

patterns in age. For Nadin's *parcela* 1,³⁹ 48.9% of recorded remains ($n=22^{40}$) belonged to subadults. Similarly, for *parcele* 2 through 10, 51% ($n=77$) of individuals were identified as subadults. The combined subadult totals show that 51% of the individuals buried at Nadin's necropolis were < 20 years old when they died ($n=99$). The combined totals for *parcele* 1-10 show that 8% of the adults were female ($n=15$), 15% male ($n=29$), and 27% were adults of indeterminate sex, making a total of 49% adults ($n=97$). Mean age at death was estimated at 23 years of age, while life expectancy at birth was estimated to be 24 years old. When subadults were removed, this raises to 40 years of age.

analiziranih ostatka ($n=22^{40}$) pripadalo je djece. Slično tomu djece je u parcelama 2–10 bilo 51% ($n=77$). Ukupni kombinirani brojevi za subadultnu populaciju pokazuju da je 51% pojedinaca sahranjenih na nekropoli u Nadinu bilo < 20 godina u trenutku smrti ($n=99$). Ukupni kombinirani brojevi za *parcele* 1-10 pokazuju da je 8% odraslih bilo ženskog spola ($n=15$), 15% muškog ($n=29$), a za 27% odraslih spol nije bilo moguće odrediti, što čini ukupno 49% odraslih ($n=97$). Prosječna dob u trenutku smrti procijenjena je na 23 godine, dok je očekivano trajanje života pri rođenju procijenjeno na 24 godine. Ako se ne računaju djeca, ova se dob diže na 40 godina.

³⁹ I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

⁴⁰ The authors recorded the total subadult remains in *parcela* 1 differently on two occasions: as 21, I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 82, and later as 22, I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154. We use the results from the later report.

⁴⁰ Autori su zabilježili različit broj dječjih ostataka iz *parcele* 1 u dvama radovima: prvo 21, I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 82, i zatim 22, I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154. Koristili smo se podatcima iz kasnijeg izvješća.

Paleopathology

Traditionally, pathological data is presented as a percentage of the total number of individuals identified in a skeletal collection. Given the nature of the Nadin collection, we simply cannot report that type of individual level results. There are instances, however, where we can discuss the observation of a specific pathology on presumed “individuals” when that pathology is observed on multi-

Paleopatologija

Podatci o patološkim promjenama obično se prikazuju kao postotak u ukupnom broju pojedinaća prepoznatih u bioarheološkom uzorku. S obzirom na prirodu nadinskog uzorka, ti su nam podatci nedostupni. Ipak, u pojedinim slučajevima možemo obratiti pozornost na specifične patološke promjene na pretpostavljenim „pojedincima“ kad su te promjene uočene na dijelovima istog elementa (recimo

TABLE 4 MNI with pathological occurrences by grave

TABLICA 4. MNI (najmanji broj jedinki) s patološkim promjenama po grobu

Grave Grob	Vert O.A. Alone Samo vert. osteoarthritis	O.A. & O.Phytic Activity Osteoarthritis i osteofitske tvorbe	Schmorl's Nodes Schmorlovi defekti	Appositional growth/ periostitis Apozicijski rast / periostitis	Other O.Lytic Activity Ostale osteolitičke tvorbe	Porotic H.O. & C.O. Porotična hiperostoza i cribra orbitalia	Trauma Trauma
34						1	
39	1	1					
41					1		
42				1			
43						1	
44	1	1					
47						1	
48	1	1			1	1	1
49	1	1					
51	1	1	1	2	1		
58	1	1	1				1
62/63	2	2					
64/67	2	2	1			1	
68		1		1		2	
73		1					
77	1	1					
78				1			
79	1	1				1	1
80			1			1	1
83						1	
Other*		4	3				6
NISP†	39	71	9	19	3	19	10
MNI Total	12	14	4	5	3	10	4

* Unprovenienced, not included in MNI

* Bez konkretnog mjesta nalaza; nije uključeno u MNI

† Includes remains from unprovenienced contexts, those outside of graves or parcele

† Uključuje ostatke iz nekonkretnog konteksta, tj. one pronađene izvan grobova ili parcela

ples of the same element (e.g. right humerus) within a given context (e.g. grave 34). Therefore, we report how many fragments and how many graves exhibited pathological changes. Out of the total number of identifiable, refit fragments ($n=3,873$), evidence of pathological activity was observed on 215 elements (~6%). Individuals ($n=105$) from defined grave contexts were used to estimate the minimum number of individuals with pathological or traumatic skeletal stress markers. Although fragments found outside of graves with identifiable pathological markers were not counted towards the estimate of individual persons with those markers, they were included in the total NISP (Table 4). Of the 61 graves contexts, one-third ($n=20$) contained at least 1 individual that had expressions of trauma or pathology. A total of 15 (14%) potential individuals stood out as having complex age and activity related expressions, such as osteoarthritis.

We noted both osteophytic activity and degenerative osteoarthritis in vertebral joints (Fig. 3, 4, 5). Vertebral joint manifestations can be indicative of certain metabolic conditions, such as DISH, but are more likely to be associated with genetic, body mass, and age related concerns.⁴¹ Vertebral osteophytosis, included under the umbrella of age-related osteoarthritis, was the most prevalent pathological expression on vertebrae. Osteoarthritis (OA) is typified by three major markers, osteophytes (bone spurs or marginal lipping), porosity of the joint surface, and eburnation.⁴² All three of these were observed throughout the collection, both isolated and co-occurring. OA was found in 9 cervical vertebrae and 30 thoracic vertebrae. These were spread among graves 39, 44, 48, 49, 51, 58, 62/63 (two separate individuals), 64/67 (two sep-

desnog humerusa) u danom kontekstu (npr. grob 34). Stoga ćemo navesti koliko je fragmenata imalo patološke promjene i u koliko se grobova takvi fragmenti pojavljuju. Od ukupnog broja prepoznatljivih, spojenih elemenata ($n=3,873$), patološke su promjene uočene na 215 elemenata (~6 %). Pojedinci ($n=105$) iz definiranih grobnih konteksta korišteni su za određivanje najmanjeg broja jedinki s patološkim promjenama ili pokazateljima traumatskog stresa na kostima. Iako fragmenti s patološkim markerima koji su nađeni izvan grobova nisu bili uzeti u obzir u izračunavanju broja pojedinaca s takvim markerima, uključeni su u ukupni NISP (Tablica 4). Od 61 grobnog konteksta, jedna trećina ($n=20$) sadržavala je bar jednog pojedinca koji je imao neki znak traume ili patološku promjenu. Ukupno 15 (14 %) potencijalnih pojedinaca se izdvaja u uzorku po kompleksnim promjenama kao što je osteoarthritis, a u vezi s dobi ili aktivnostima.

Uočili smo i osteofite i degenerativni osteoarthritis na vertebralnim zglobovima (Sl. 3, 4, 5). Promjene na vertebralnim zglobovima mogu upućivati na određene metaboličke poremećaje, kao DISH (difuzna idiopatska skeletna hiperostoza), ali su češće u vezi s genetskom predispozicijom, tjelesnom masom ili dobi.⁴¹ Vertebralna osteofitoza koja se dovodi u vezu s osteoartritisom povezanim sa starošću, bila je najčešća patološka promjena na kralješcima. Osteoarthritis je zastupljen s trima glavnim predstavnicima: osteofiti (koštani trnovi i koštani izdanci oko rubova zglobnih ploština), poroznost zglobnih ploština i eburnacija.⁴² Sve tri pojave primijećene su u cijelom uzorku, izolirane ili u kombinaciji. Osteoarthritis je potvrđen na 9 cervikalnih i 30 torakalnih kralježaka, iz grobova 39, 44, 48, 49, 51, 58, 62/63 (dva zasebna pojedinca), 64/67 (dva zasebna pojedinca), 77 i 79. Pojavljuje se kod

⁴¹ E. WEISS, R. JURMAIN, 2007; B. QUISPE, F. L'ENGLE WILLIAMS, 2019.

⁴² J. BUIKSTRA, D. UBELAKER, 1994; J. BUIKSTRA, 2000; D. J. ORTNER, 2003; R. JURMAIN et al., 2012, 531-552; T. WALDRON, 2012.

⁴¹ E. WEISS, R. JURMAIN, 2007; B. QUISPE, F. L'ENGLE WILLIAMS, 2019.

⁴² J. BUIKSTRA, D. UBELAKER, 1994; J. BUIKSTRA, 2000; D. J. ORTNER, 2003; R. JURMAIN et al., 2012, 531-552; T. WALDRON, 2012.

FIGURE 3 Pathological vertebrae from Nadin, parcela 8 grave 67. Left: inferior view of thoracic vertebrae with osteolytic and osteophytic activity; right: articulating. Scale in cm (photo by T. Loewen)

SLIKA 3. Kralješci s patološkim promjenama iz Nadina; parcela 8, grob 67. Lijevo: donja strana torakalnih kralježaka s osteolitičkim i osteofitskim tvorbama; desno: artikulacija. Mjerilo u cm (foto: T. Loewen)

FIGURE 4 Pathological vertebrae from Nadin, parcela 8 grave 67. Left and center: superior and right lateral view of upper thoracic vertebra. Pathological vertebrae from Nadin, parcela 6. Right: posterior view of axis cervical vertebra (photo by T. Loewen)

SLIKA 4. Kralješci s patološkim promjenama iz Nadina; parcela 8, grob 67. Lijevo i u sredini: gornja i desna strana gornjih torakalnih kralježaka. Kralješci s patološkim promjenama iz Nadina, parcela 6. Desno: stražnja strana drugog cervikalnog kralješka (os) (foto: T. Loewen)

arate individuals), 77, and 79, occurring in presumably 12 individuals, 8 of whom were afflicted in the upper cervical spine. Other vertebral changes included Schmorl's nodes which were found on 9 thoracic or lumbar vertebral bodies, 2 each in graves 51 and 58, one in 80 and 67, and 3 others in non-grave contexts.

Osteoarthritis was also observed elsewhere

vjerojatno 12 pojedinaca, od kojih je 8 imalo promjene na gornjem cervikalnom dijelu kralježnice. Ostale promjene na kralježnici uključuju Schmorlove defekte koji su nađeni na 9 torakalnih ili lumbalnih kralježaka, po dva u grobovima 51 i 58, jedan u grobovima 80 i 67, te još tri u drugim kontekstima izvan grobova.

Osteoarthritis je primijećen i na drugim dijelovima tijela na još 32 fragmentarna elementa

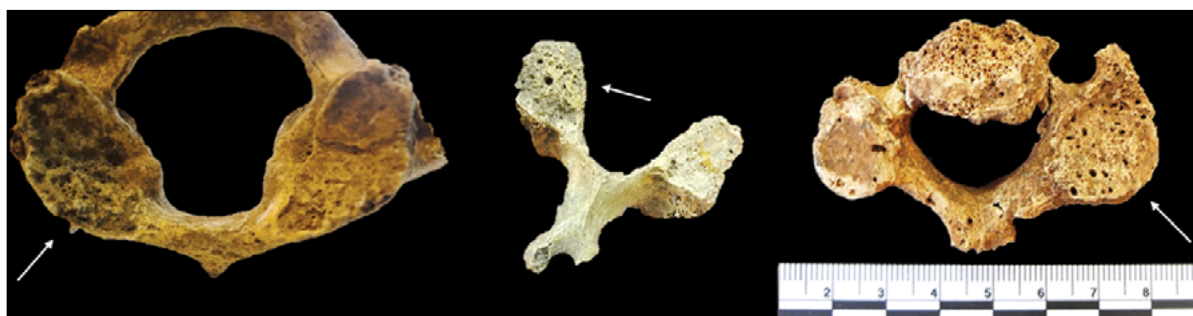

FIGURE 5 Pathological vertebrae from Nadin, parcela 5 grave 48. Left: superior view of atlas cervical vertebra. Pathological vertebrae from Nadin. Center: posterior view of thoracic vertebra; right: inferior view of cervical vertebra. Notice the pathological lesion's non-bilateral occurrence (photo by T. Loewen)

SLIKA 5. Kralješci s patološkim promjenama iz Nadina; parcela 5, grob 48. Lijevo: gornja strana prvog cervikalnog kralješka (atlas). Kralješci s patološkim promjenama iz Nadina. U sredini: stražnja strana torakalnog kralješka; desno: donja strana cervikalnog kralješka. Primjetna je jednostrana pojava patološke lezije (foto: T. Loewen)

in the body in an additional 32 fragmentary elements throughout the site (Table 4). These 32 include: extensive (over 30% of the articular surface) macroporosity of the glenoid fossa of the scapula; pseudarthrosis of a second metatarsal; proximal eburnation of the radius, and thinning with eburnation of the acetabular margin. In total, it is likely that a minimum of

na nalazištu (Tablica 4) koji uključuju sljedeće manifestacije: ekstenzivna (više od 30% artikularne površine) makroporoznost glenoidne šupljine lopatice; pseudoartroza druge metatarsalne kosti; proksimalna eburnacija palčane kosti i stanjivanje acetabularne margine s eburnacijom. Sveukupno, čini se da je bar 14 pojedinaca imalo osteoarthritis, uz potencijalno

FIGURE 6 Pathological femoral shafts from Nadin, western part of parcela 6. Left: anterior and posterior views of femur with osteophytic growth. Pathological femoral head from Nadin, parcela 6 grave 51. Right: posterior view of femoral head with lytic activity (photo by T. Loewen)

SLIKA 6. Patološke promjene na srednjem dijelu femura iz Nadina, zapadni dio parcele 6. Lijevo: prednji i stražnji dio femura s osteofitskim tvorbama. Glava femura s patološkim promjenama iz Nadina; parcela 6, grob 51. Desno: stražnja strana glave femura s litičkim tvorbama (foto: T. Loewen)

14 individuals were affected by OA, with potentially numerous others from commingled and cremated contexts (particularly in *parcela* 6). There were also numerous non-vertebral examples of synovial degeneration in acetabular-femoral, humero-glenoid, and foot bone joints.

Other reoccurring patterns of interest were enthesal robusticity and lipping or deepening of the femoral fovea capitis. Though not necessarily pathological, sacralized last lumbar vertebrae and supraorbital foramen were also two distinct and recurring morphological variants. Additionally, one large myositis ossificans on the lateral anterior aspect of an adult femur in *parcela* 6, and one mushroomed and collapsed necrotic proximal femur were also observed (Fig. 6). Porotic hyperostosis, often attributed to nutritional anemia,⁴³ was seen in only slight to moderate forms (0-30% coverage) in 10 individuals.

DISCUSSION

This study builds on previous research which aimed to understand how Liburnians lived experiences affected their bodies and health.⁴⁴ Prior studies have considered mortality, age at death, and disease, and our results contribute to those reconstructions.

Paleodemographics

Average age at death has commonly been used as a point of comparison for changes in population mortality, particularly for analyses of the Agricultural Revolution.⁴⁵ It has predominantly been replaced by first life tables, and more recently hazard models. However, its one-time ubiquity makes it a more accessible parameter

mnogo veći broj iz izmiješanih i spaljenih ostataka (posebno u parceli 6). Brojni su i primjeri sinovijalne degeneracije u acetabularno-femoralnim i humero-glenoidnim zonama te na zglobovima stopala.

Druge zanimljive patološke promjene su robusnost enteza i okoštavanje ili produbljivanje femoralne udubine (*fovea capitis*). Sakralizacija zadnjeg lumbalnog kralješka i supraorbitalni usjek dvije su izrazite morfološke varijante koje se češće pojavljuju, iako nisu nužno patološke. Zastupljen je i jedan primjer osificirajućeg miozitisa na lateralno-anteriornoj strani femura odrasle osobe iz parcele 6, i jedan gljivoliki i urušeni nekrotični proksimalni femur (Sl. 6). Porotična hiperostoza koja se često pripisuje slabokrvnosti zbog loše prehrane⁴³ primijećena je samo u blagim ili umjerenim oblicima (pokrivenost 0–30 %) kod 10 pojedinaca.

RASPRAVA

Ova se studija oslanja na prethodna istraživanja koja su bila usmjerena na razumijevanje utjecaja načina života Liburna na njihova tijela i zdravlje.⁴⁴ Dosadašnje su studije uzimale u obzir mortalitet, dob u trenutku smrti, i bolesti, a naši će rezultati pridonijeti ovim rekonstrukcijama.

Paleodemografija

Prosječna dob u trenutku smrti obično se rabila za usporedbu promjena u mortalitetu populacije, posebno u analizama neolitičke revolucije.⁴⁵ Zamjenjuje se prvo tablicama mortaliteta, a u posljednje vrijeme i modelima hazarda. Ipak, njezina nekadašnja sveprisutnost čini je primjerenijim parametrom za kontekste kao što je na-

⁴³ A. GOODMAN, D. MARTIN, 2002, 11–60.

⁴⁴ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011.

⁴⁵ M. COHEN, G. ARMELAGOS, 1984; S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986; D. DUMOND, 1990.

⁴³ A. GOODMAN, D. MARTIN, 2002, 11–60.

⁴⁴ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011.

⁴⁵ M. COHEN, G. ARMELAGOS, 1984; S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986; D. DUMOND, 1990.

for contexts such as those at Nadin. One problem with average age at death, as well as other demographic parameters like age specific mortality, is that they are easily influenced by subadults in the collection, driving mean age down.⁴⁶ Average age at death is neither a good indicator of morbidity nor mortality;⁴⁷ however, the effect of subadults on the parameters can be revealing of population changes related to fertility and growth. Studies have found that mean age at death is the outcome of increased fertility and birth rate, such that when the average age at death is low, that this is indicative of population growth.⁴⁸ Since a higher population increases the proportional representation of all younger people, their representation among the dead will also be higher. Therefore, we can infer the inverse of the above statements, that higher numbers of subadults in skeletal series, particularly perinates, will result in lower mean age at death and life expectancy at birth scores.⁴⁹ Additionally, since increased fertility is a sign of a dynamic population, a higher proportion of younger age individuals indicates that a population is growing.⁵⁰ So, if we identify lower than expected average ages at death and life expectancy at birth in a population that clearly demonstrates an increased representation of young individuals, we might infer that the population is experiencing growth due to a change in fertility.⁵¹

Life expectancy at birth for Iron Age, Greco-Romans and Mediterranean populations has been estimated between 25-30 years of age.⁵² Such a low age specific mortality was not un-

dinski. Problem s dobi u trenutku smrti, kao i s drugim demografskim parametrima kao što je dobno specifična stopa mortaliteta, jest utjecaj subadultne grupe u uzorku, koji ruši srednju vrijednost.⁴⁶ Prosječna dob u trenutku smrti nije dobar pokazatelj ni morbiditeta ni mortaliteta,⁴⁷ ali utjecaj subdultnog segmenta na parametre može otkriti populacijske promjene u vezi s fertilitetom i rastom. Studije su pokazale da je prosječna dob u trenutku smrti rezultat povećanog fertiliteta i stope rađanja, pa se tako niska prosječna dob u trenutku smrti dovodi u vezu s rastom populacije.⁴⁸ Budući da veća populacija povećava i proporcionalni udio svih mlađih ljudi, njihova će zastupljenost među umrlima također biti veća. Dakle, možemo zaključiti obrnuto od gore spomenutog, veći broj subadultnih pojedinaca (posebno perinatalne dobi) u skeletnom uzorku, rezultirat će nižim stopama prosječne dobi u trenutku smrti i očekivanog trajanja života pri rođenju.⁴⁹ Nadalje, budući da je rast fertiliteta znak dinamične populacije, veći udio mlađih pojedinaca pokazuje da populacija raste.⁵⁰ Stoga, ako su prosječne dobi u trenutku smrti i očekivano trajanje života pri rođenju niže od očekivanih u populaciji koja jasno pokazuje povećanu zastupljenost mlađih pojedinaca, možemo zaključiti da ta populacija raste zbog promjene fertiliteta.⁵¹

Očekivano trajanje života pri rođenju za željeznodobne, grčko-rimske i mediteranske populacije procijenjeno je na 25 do 30 godina.⁵² Tako niska dobno specifična stopa mortaliteta nije neuobičajena u predindustrijskim društvima.

⁴⁶ A. COALE, 1956, 79-114; L. SATTENSPIEL, H. HARPENDING, 1983, 493; S. HOROWITZ, G. ARMELAGOS, K. WACHTER, 1988, 190.

⁴⁷ L. SATTENSPIEL, H. HARPENDING, 1983; J. WOOD et al., 1992.

⁴⁸ A. COALE, 1956, 79-114; L. SATTENSPIEL, H. HARPENDING, 1983, 489-498; S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986, 238-241.

⁴⁹ S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986, 238-241.

⁵⁰ S. HOROWITZ, G. ARMELAGOS, K. WACHTER, 1988, 190.

⁵¹ S. DEWITTE, 2018.

⁵² B. FRIER, 1982, 213-251; A. ALESAN, A. MALGOSA, C. SIMÓ, 1999, 285-301; W. SCHEIDEL, I. MORRIS, R. SALLER, 2007; T. PARKIN, 2013, 40-61.

⁴⁶ A. COALE, 1956, 79-114; L. SATTENSPIEL, H. HARPENDING, 1983, 493; S. HOROWITZ, G. ARMELAGOS, K. WACHTER, 1988, 190.

⁴⁷ L. SATTENSPIEL, H. HARPENDING, 1983; J. WOOD et al., 1992.

⁴⁸ A. COALE, 1956, 79-114; L. SATTENSPIEL, H. HARPENDING, 1983, 489-498; S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986, 238-241.

⁴⁹ S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986, 238-241.

⁵⁰ S. HOROWITZ, G. ARMELAGOS, K. WACHTER, 1988, 190.

⁵¹ S. DEWITTE, 2018.

⁵² B. FRIER, 1982, 213-251; A. ALESAN, A. MALGOSA, C. SIMÓ, 1999, 285-301; W. SCHEIDEL, I. MORRIS, R. SALLER, 2007; T. PARKIN, 2013, 40-61.

characteristic for preindustrial societies.⁵³ If an individual survived till adulthood however, the average age of Roman populations was 35 years old while the total life expectancy was estimated to be 47 years old.⁵⁴ Among Liburnian Iron Age populations, mean age at death for adults (not to be confused with life expectancy), ranged from 33 to 44 years depending on sex.⁵⁵ At the Nadin necropolis, mean age at death (23 years) and life expectancy at birth (24 years) were markedly lower than either would be expected for the region and time period. When subadults were removed from the mean age at death calculation, the adult estimate of 40 years accords with the previous analysis of adults from the Nadin necropolis *parcela* 1 (36-46 years),⁵⁶ as well as the rest of the region and Roman populations. The differences remain only between the population parameters that include subadults.

These data demonstrate that the age specific (at birth) mortality and the lower mean age at death at Nadin differs from the rest of the region due to the influence of the high number of subadults (51%, n=99). This stands in contrast to the number of subadults observed at regional Iron Age sites such as *Ljubač*, (24%) and Nadin Mound 13, (23%)⁵⁷ which are all consistent with Veljanovska and others⁵⁸ expectation that subadults generally make up one-third of the population. This estimate of one-third aligns with the results of Anterić, Bašić, and Anđelinović⁵⁹ who found that the pooled representation of sub-adults at Liburnian sites was 27.06%. Their preliminary results of only the first *parcela* at Nadin⁶⁰ foreshadowed what we

ma.⁵³ Ako je pojedinac uopće doživio odraslu dob, prosječna starost u rimsko doba bila je 35 godina dok je ukupna očekivana dob bila 47 godina.⁵⁴ Među liburnskim željeznodobnim populacijama, prosječna dob u trenutku smrti za odrasle (ne treba je miješati s očekivanim trajanjem života), varirala je između 33 i 44 godine, ovisno o spolu.⁵⁵ Na nadinskoj nekropoli, prosječna dob u trenutku smrti (23 godine) i očekivano trajanje života pri rođenju (24 godine) bili su znatno niži nego što bi se očekivalo s obzirom na prostorne i vremenske relacije. Kada se subadultni pojedinci uklone iz izračuna prosječne dobi u trenutku smrti, procjena od 40 godina za odrasle odgovara prethodnim analizama za odrasle iz parcele 1 s nekropole u Nadinu (36–46 godina),⁵⁶ kao i za veći dio regije i rimskih populacija. Razlike ostaju samo za populacijske parametre koji uključuju subadultnu kohortu.

Ovi podatci pokazuju da se dobno specifični mortalitet (pri rođenju) i niža prosječna dob u trenutku smrti za Nadin razlikuju od okolnog područja zbog utjecaja visokog broja djece (51%, n=99) što je u suprotnosti s ovim brojem na drugim željeznodobnim nalazištima na ovom području, kao što su *Ljubač* (24%) i nadinski tumul 13 (23%)⁵⁷ koji odgovaraju očekivanjima Veljanovske i drugih⁵⁸ da subadultna grupa čini trećinu populacije. Ova je procjena u skladu s rezultatima koje su dobili Anterić, Bašić i Anđelinović⁵⁹ koji su utvrdili da je zajednička zastupljenost subadultne grupe na liburnskim nalazištima 27.06%. Njihovi preliminarni rezultati samo prve parcele u Nadinu⁶⁰ nagovijestili su ono što ćemo mi naknadno otkriti, veći suba-

⁵³ T. GAGE, S. DEWITTE, J. WOOD, 2012, 695-755.

⁵⁴ B. FRIER, 1982, 213-251.

⁵⁵ M. ŠLAUS, 2002; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 89.

⁵⁶ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 82-89.

⁵⁷ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 91.

⁵⁸ F. VELJANOVSKA, 1990, 233-255; T. PARKIN, 2013, 40-61.

⁵⁹ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 90.

⁶⁰ They only examined the bones from the graves, not comingled bones around graves.

⁵³ T. GAGE, S. DEWITTE, J. WOOD, 2012, 695-755.

⁵⁴ B. FRIER, 1982, 213-251.

⁵⁵ M. ŠLAUS, 2002; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 89.

⁵⁶ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 82-89.

⁵⁷ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 91.

⁵⁸ F. VELJANOVSKA, 1990, 233-255; T. PARKIN, 2013, 40-61.

⁵⁹ P. ŠIKANJIĆ, 2006; I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 90.

⁶⁰ Analizirali su samo kosti iz grobova, ali ne i izmiješane kosti oko grobova.

would later find, a higher count of subadults, 22 out of 45 individuals (48%). At the necropolis, all *parcelle* contained sub-adult remains, with 6 of the 8 containing perinate remains (n=23, 15%), and we identified a much higher percentage than one-third.

There may be multiple explanations for the distinct demographic make-up of this sample. These results may be influenced by the nature of the sample itself, resulting in methodological constraints. The limited sample size of sexed individuals is small and incorporates a number of age-at-death methods and age-at-death categories that may cause fragments from the same individual to be aged differently. The pattern could also reflect differential burial practices, where subadult burials are concentrated in specific areas and we have yet to excavate the remaining adults. While age specific practices have been observed at other sites,⁶¹ and excavation at Nadin's necropolis are ongoing, there is no evidence that points to preferential burial of subadults in specific locations, and since all ages and sexes have been represented, it seems unlikely incomplete excavation is the issue. Excepting these issues, the necropolis may in fact simply have a higher frequency of subadult remains for the region and time period.

Paleopathology

Given the nature of the skeletal collection from Nadin, we have to approach interpretation of the pathological evidence with caution. Studies have supported that repeated activity is related to changes in patterns of joint disease.⁶² For example, cervical arthritis, similar to that observed at Nadin, has been associated with repeated carrying of heavy loads on the head, such as those slung around the forehead.⁶³ Specific occupational activities cannot be indicated by just pathological lesions in either individuals

dultni udio, 22 od 45 pojedinaca (48%). Na nekropoli su u svim parcelama nađeni subadultni ostatci, a u čak 6 od 8 dokumentirani su perinatalni ostatci (n=23, 15%), dok smo mi odredili postotak mnogo veći od jedne trećine.

Poseban sastav ovog uzorka mogao bi se objasniti na više načina. Rezultati bi mogli biti u vezi s prirodom samog uzorka, koja može uzrokovati metodološka ograničenja. Veličina uzorka s pojedincima određenih spolova je mala i uključuje metode i kategorije dobi u trenutku smrti koje mogu odrediti ostatke istog pojedinca u različite dobne grupe. Ovaj bi uzorak isto tako mogao odražavati različite načine pokapanja, gdje su subadultni pokopi koncentrirani u specifičnim područjima, a tek trebamo iskopati preostale odrasle. Dok su na drugim nalazištima uočene posebnosti u pokapanju različitih dobnih grupa,⁶¹ a iskopavanje nadinske nekropole još traje, nema dokaza koji bi upućivali na poseban pristup pokapanju subadultne grupe na određenim lokacijama, a s obzirom na to da su zastupljene razne dobi i oba spola, ne čini se da je razlog tomu nedovršeno iskopavanje. Moguće je da su na ovoj nekropoli jednostavno bolje zastupljeni subadultni ostaci nego na ostalim istovremenim nalazištima iz ovog područja.

Paleopatologija

S obzirom na prirodu bioarheološkog uzorka iz Nadin, moramo pristupiti interpretaciji patoloških nalaza s dozom opreza. Studije pokazuju da su repetitivne radnje povezane s promjenama koje upućuju na bolesti zglobova.⁶² Primjerice, cervikalni artritis, poput onog zabilježenog u Nadinu, povezuje se s čestim nošenjem teškog tereta na glavi, koji je mogao biti pričvršćen za čelo.⁶³ Specifične aktivnosti povezane s određenim zvanjem ne mogu se prepoznati samo iz patoloških lezija na ostacima po-

⁶¹ L. DERN, 2019.

⁶² C. ROBERTS, K. MANCHESTER, 2007.

⁶³ P. SAGER, 1969; P. BRIDGES, 1992, 67-91; N. LOVELL, 1994, 161.

⁶¹ L. DERN, 2019.

⁶² C. ROBERTS, K. MANCHESTER, 2007.

⁶³ P. SAGER, 1969; P. BRIDGES, 1992, 67-91; N. LOVELL, 1994, 161.

or populations;⁶⁴ and some authors claim there is no support that OA derives directly from specific habitual activity.⁶⁵ Waldron similarly recommends avoiding speculations about the occupations of individual skeletons,⁶⁶ however, comparing distributions of OA as a whole may be useful, and careful surveys of the literature support this.⁶⁷ Functional stress and time are understood to be major contributing factors in vertebral osteophytosis and osteoarthritis,⁶⁸ and may account better for its etiology than prescriptions of morbidity, even though disease states do contribute to OA. Without the ability to individuate each traumatic and pathological expression at Nadin our interpretations of stress markers will remain general. Nevertheless, due to the established association, we consider the evidence of pathology and OA in relation to what is known about the effects of lifelong mechanical stress.

Stress related markers found on Nadin's skeletal remains support an interpretation of intense activity, perhaps related to agriculture or some other general habitual activity. High mortality in older subadults, is also suggestive of agricultural changes, as children are needed in labor-intensive tasks which result in more work-related trauma.⁶⁹ Anterić, Bašić, and Anđelinović⁷⁰ noted generalized active periostitis, a sign of stress, on the skeleton of a subadult from grave 5. Similarly, we identified an incomplete T12 vertebra in grave 39, along with similar remains indicating an older juvenile or adolescent who had microporosity and eburnation on the right costal facet. Furthermore, our data shows evidence of periosteal lesions and pathological responses associated with stress in early life (e.g. linear enamel hypoplasia) as well as evidence of pathological elements related to osteological degeneration.

jedinaca ili populacija,⁶⁴ a određeni autori tvrde da se osteoartritis ne može dovesti u izravnu vezu sa specifičnim uobičajenim aktivnostima.⁶⁵ U istom tonu Waldron preporučuje izbjegavanje pretpostavki o zanimanjima pojedinaca na osnovi kostura,⁶⁶ ali usporedbe opće zastupljenosti osteoartritisa mogu biti od koristi, što je potvrđeno i u literaturi.⁶⁷ Funkcionalni stres i dob smatraju se vodećim faktorima utjecaja na pojavu vertebralne osteofitoze i osteoartritisa,⁶⁸ i mogu bolje objasniti etiologiju ove bolesti od drugih morbiditeta, iako i druga bolesna stanja mogu utjecati na osteoartritis. Budući da ne možemo pristupiti individualno svakoj traumatskoj ili patološkoj pojavi u Nadinu, naša će interpretacija pokazatelja stresa ostati na općoj razini. Pored toga, zbog utvrđene povezanosti, razmotrit ćemo tragove patologije i osteoartritisa u odnosu na poznate podatke o utjecaju cjeloživotnog mehaničkog stresa.

Pokazatelji stresa na nadinskim koštanim ostacima u skladu su s interpretacijom o intenzivnoj aktivnosti, možda u vezi s poljoprivredom ili nekom drugom svakodnevnom aktivnošću. Visoka smrtnost starije djece također upućuje na promjene u poljoprivrednim aktivnostima jer su djeca radila teže poslove koji rezultiraju češćim traumama.⁶⁹ Anterić, Bašić i Anđelinović⁷⁰ uočili su nespecifični aktivni periostitis, kao pokazatelj stresa na dječjem kosturu iz groba 5. Slično tomu, našli smo nepotpun kralježak T12 u grobu 39, sa sličnim ostacima koji je mogao pripadati starijem maloljetniku ili adolescentu na čijoj se desnoj rebrenoj jami (*fovea costalis*) nalazi mikroporoznost i eburnacija. Nadalje, naši podatci upućuju na prisutnost periostealnih lezija i patoloških reakcija u vezi sa stresom tijekom djetinjstva (npr. linearna hipoplazija zubne cakline) kao i na tragove patoloških elemenata u

⁶⁴ S. VILLOTTE et al., 2010, 224-234; S. VILLOTTE, C. KNÜSEL, 2013, 135-146.

⁶⁵ R. JURMAIN et al., 2012, 531-552.

⁶⁶ T. WALDRON, 2012.

⁶⁷ N. BURT et al., 2013, 13; E. WEISS, 2017.

⁶⁸ E. WEISS, R. JURMAIN, 2007, 437-450; E. WEISS 2017.

⁶⁹ J. BECK, 2016, 47-73.

⁷⁰ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 102.

⁶⁴ S. VILLOTTE et al., 2010, 224-234; S. VILLOTTE, C. KNÜSEL, 2013, 135-146.

⁶⁵ R. JURMAIN et al., 2012, 531-552.

⁶⁶ T. WALDRON, 2012.

⁶⁷ N. BURT et al., 2013, 13; E. WEISS, 2017.

⁶⁸ E. WEISS, R. JURMAIN, 2007, 437-450; E. WEISS, 2017.

⁶⁹ J. BECK, 2016, 47-73.

⁷⁰ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 102.

While degeneration accompanies physically demanding activities,⁷¹ it is also closely associated with older age. Typically, osteoarthritis affects the more active synovial joints.⁷² However, osteophytosis is brought on by age as well as repeated activity and in one modern study was indicated in all individuals over 50 years of age.⁷³ Osteoarthritis on cervical vertebrae C3-C7, as manifested by marginal lipping and porosity, has been shown to be related to the aging process, increasing in severity with age.⁷⁴ As mentioned, age-related arthritis in the form of vertebral osteophytosis was the predominant pathological expression on vertebrae in the sample. The neural canal spurs are likely associated with spinal stenosis, causing narrowing of the neural canal, potentially resulting in impediment on the spinal cord and nerves, pain, and limited mobility.⁷⁵

Joint disease, along with dental responses, are the most commonly occurring pathological expressions in both modern and archaeological populations, assuming a sample represents a general population of all sexes and ages.⁷⁶ This encompasses both degenerative and osteophytic activity (e.g. marginal lipping). The evidence on the prevalence of osteoarthritis in persons 60 years of age or older suggests that we would expect to see OA in at least half of the older aged individuals in a collection.⁷⁷ Anterić and colleagues⁷⁸ included tables indicating that no individuals in Mound 13 showed signs of osteoarthritis, although it was observed on 38.1% of individuals at the 6 Liburnian sites they surveyed. Anterić, Bašić and Anđelinović,⁷⁹ state that *parcela* 1, contained 11 individuals (50% of all adults with preserved articular surfaces) with visible signs of osteoarthritis. This number

vezi s osteološkom degeneracijom.

Degeneracija upućuje na fizički zahtjevne aktivnosti,⁷¹ ali je isto tako usko povezana sa starenjem. Osteoarthritis uglavnom pogađa aktivnije sinovijalne zglobove.⁷² Ipak, osteoarthritis je povezan sa starenjem kao i s dugotrajnim repetitivnim radnjama pa je tako u jednoj suvremenoj studiji pronađen kod svih pojedinaca starijih od 50 godina.⁷³ Pokazalo se da je osteoarthritis na cervikalnim kralješcima C3–C7, vidljiv iz osteofita na rubnim zglobnim površinama i poroznosti, povezan sa starenjem, i to na način da je jače izražen kod starijih pojedinaca.⁷⁴ Kao što je već spomenuto, artritis povezan sa starošću u obliku vertebralne osteofitoze dominantna je patološka pojava na kralješcima u uzorku. Izdanci na spinalnom kanalu vjerojatno su povezani sa spinalnom stenozom, što uzrokuje sužavanje spinalnog kanala, a može za posljedicu imati smetnje u leđnoj moždini i živcima, bol i ograničenu pokretljivost.⁷⁵

Bolesti zglobova i promjene na zubima najčešće su patološke pojave u suvremenim i arheološkim populacijama, pod pretpostavkom da je uzorak reprezentativan i da predstavlja opću populaciju svih dobnih grupa i spolova.⁷⁶ Tu spadaju i degenerativne i osteofitske promjene (npr. koštani trnovi oko rubova zglobnih ploština). Očekivali bismo osteoarthritis kod bar pola svih starijih osoba u uzorku prema podacima o učestalosti prisutnosti ovog stanja kod osoba starijih od 60 godina.⁷⁷ Anterić i suradnici⁷⁸ donose tablice prema kojima nije bilo znakova osteoartritisa kod pokojnika iz tumula 13, iako je uočen kod 38,1% pojedinaca sa šest liburnskih nalazišta koja su analizirali. Prema Anterić, Bašić i Anđelinović,⁷⁹ *parcela* 1 je sadržavala 11

⁷¹ N. LOVELL, 1994, 149-164.

⁷² T. WALDRON, 2008, 515.

⁷³ H. NATHAN, 1962, 243-268.

⁷⁴ B. QUISPE, F. L'ENGLE WILLIAMS, 2019.

⁷⁵ S. WALDMAN, 2019, 324-327.

⁷⁶ H. NATHAN, 1962, 243-268; T. WALDRON, 2008.

⁷⁷ H. NATHAN, 1962, 243-268.

⁷⁸ P. ŠIKANJIC, 2006; I. ANTERIC, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIC, 2011, 86.

⁷⁹ P. ŠIKANJIC, 2006; I. ANTERIC, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIC, 2011, 87.

⁷¹ N. LOVELL, 1994, 149-164.

⁷² T. WALDRON, 2008, 515.

⁷³ H. NATHAN, 1962, 243-268.

⁷⁴ B. QUISPE, F. L'ENGLE WILLIAMS, 2019.

⁷⁵ S. WALDMAN, 2019, 324-327.

⁷⁶ H. NATHAN 1962, 243-268; T. WALDRON, 2008.

⁷⁷ H. NATHAN 1962, 243-268.

⁷⁸ P. ŠIKANJIC, 2006; I. ANTERIC, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIC, 2011, 86.

⁷⁹ P. ŠIKANJIC, 2006; I. ANTERIC, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIC, 2011, 87.

seems high compared to our findings, but *parcela* 1 contained 8 intact burials out of 18, despite much of the other remains being as disrupted as the rest of the necropolis. These better-preserved individuals may have allowed them to cross reference data from the entire skeleton and not just vertebral OA, which we have primarily relied upon. Still, this high expression of OA is consistent with our findings since we noted far more occurrences of OA (14%) than identified older individuals (7%).

Nevertheless, it is clear that not all who were afflicted with arthritis were simply subject to the typical aging processes. This is evidenced by the aforementioned T12 vertebra in grave 39 that lacks a fused annular ring and displays micro-porosity and eburnation on the right costal facet. The arthritic nature of at least two separate individuals' glenohumeral joints were additionally notable because this area is less frequently affected by OA.⁸⁰ These, combined with other marked instances of healed and active infections, necroses, and traumatic injuries, suggest that numerous individuals from the sample would have experienced daily physical pain or in some way were biomechanically altered. There is no reason to suggest that their lived experiences would have been very different from others in their community, however we can clearly see that their bodies were dealing with stress related imbalances that caused reactions prolonged enough to leave permanent marks.

CONCLUSIONS

Previous researchers have attributed the high proportion of subadult remains at Nadin-Gradina's necropolis as being indicative of elevated infant mortality stemming from inadequate health care, poor quality of life, and disease.⁸¹ This interpretation is supported by studies that

pokojnika (50 % svih odraslih sa sačuvanim artikularnim površinama) s vidljivim znakovima osteoartritisa. Ovaj se broj čini velikim u odnosu na naše nalaze, ali od 18 ukopa u parceli 1, osam je bilo intaktnih, iako je ostatak uzorka bio u jednako lošem stanju kao i ostatak nekropole. Moguće je da su na osnovi ovih bolje sačuvanih pokojnika mogli dobiti podatke o osteoartritisu za cijeli kostur, a ne samo za kralješke, na što smo se mi uglavnom oslanjali. Svedjedno je visoka pojavnost osteoartritisa u skladu s našim nalazima jer smo primijetili mnogo češću zastupljenost osteoartritisa (14 %) od udjela starijih pojedinaca (7 %).

Ipak, jasno je da nisu svi koji su болоvali od osteoartritisa bili u poodmakloj dobi kao što je vidljivo iz spomenutog kralješka T12 iz groba 39 kojem nedostaje srasli prsten, a pokazuje mikroporoznost i eburnaciju na desnoj rebrenoj jami (*fovea costalis*). Bar dva zasebna primjera artritičnih glenohumeralnih zglobova su zanimljiva jer je ovo područje rjeđe zahvaćeno osteoartritisom.⁸⁰ Ova pojava, zajedno s drugim primjerima izliječenih ili aktivnih infekcija, nekroza i traumatskih ozljeda, pokazuje da su brojni pojedinci iz ovog uzorka osjećali bol svakodnevno, ili su imali određena biomehanička ograničenja. Nema razloga sumnjati da su njihova iskustva bila drukčija od ostatka njihove zajednice, ali ono što možemo jasno uočiti jest da su njihova tijela bila izložena stresu dovoljno dugo da to ostavi traga.

ZAKLJUČCI

Prethodni istraživači pripisali su visok udio subadultnih skeletnih ostataka na nekropoli Nadin Gradina povećanoj smrtnosti dojenčadi zbog neprimjerene zdravstvene skrbi, loše kvalitete života i bolesti.⁸¹ Ove interpretacije utemeljenje nalaze u studijama koje pokazuju da

⁸⁰ T. WALDRON, 2012.

⁸¹ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 90; I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

⁸⁰ T. WALDRON, 2012.

⁸¹ I. ANTERIĆ, Ž. BAŠIĆ, Š. ANĐELINOVIĆ, 2011, 90; I. ANTERIĆ et al., 2011, 145-154.

show subadult mortality, perinate mortality, and life-course morbidity are correlated with maternal health factors, early poor nutrition, early weaning, and general childhood stress, likely increasing infant deaths and stillbirths.⁸² Even though subadult mortality may be suggestive of nutritional and health related changes in the young and therefore the wider population, the relationship between mortality, health, and diet is complex.⁸³ Goodman and Armelagos⁸⁴ have noted that changes in morbidity in infants and children provide “one of the first signs of changes in environment and culture.” This is likely what we are observing in Iron Age Liburnia.

A lower mean age-at-death functions better as an indicator of changing fertility and birth rates than as a marker of mortality;⁸⁵ in this case, suggesting population growth because of the higher proportion of subadult remains. This could be true even if adults were living into older ages. This interpretation is supported by our findings here, the higher amount of subadults, the low life expectancy at birth, and the lower mean age at death. Additionally, increasing population growth is supported by Chapman and colleagues⁸⁶ who concluded, based on the labor needs and rate of growth of architectural elements at Nadin's settlement site, that there was an expansion in occupation of the hill by the Early Roman period. However, a population growth explanation does not contradict prior suppositions about childhood health and morbidity. In fact, fertility and population changes can have immense impacts on parents and children's health.⁸⁷ The data on

su subadultni mortalitet, perinatalni mortalitet i morbiditeti kroz život u korelaciji sa zdravstvenim stanjem majke, slabom prehranom u ranoj dobi, ranim prestankom dojenja, i općenito stresom u djetinjstvu, što sve povećava vjerojatnost rađanja mrtvorodenčadi i smrti dojenčadi.⁸² Iako dječji mortalitet može upućivati na promjene u prehrani ili zdravstvenom stanju mladih, a time i u široj populaciji, odnos između mortaliteta, zdravlja i prehrane je vrlo kompleksan.⁸³ Goodman i Armelagos⁸⁴ primijetili su da su promjene u morbiditetu kod dojenčadi i djece „jedan od prvih znakova promjena u okolišu i kulturi.“ Vjerojatno upravo tomu svjedočimo u željeznodobnoj Liburniji.

Niža prosječna dob u trenutku smrti bolji je pokazatelj mijenjanja fertiliteta i stope rađanja nego mortaliteta;⁸⁵ u ovom slučaju, upućuje na populacijski rast zbog većeg udjela dječjih ostataka što bi moglo biti točno čak i ako su odrasli doživljavali stariju dob. Naši rezultati podržavaju ovu interpretaciju, s većim udjelom djece, nižim očekivanim trajanjem života pri rođenju i nižom prosječnom dobi u trenutku smrti. K tomu, uzlazni trend populacijskog rasta potvrđuju i istraživanja Chapmana i suradnika,⁸⁶ koji su zaključili, prema potrebama radne snage i stopi rasta ostataka arhitekture u naseobinskom djelu lokaliteta u Nadinu, da je došlo do porasta naseljavanja u ranom rimskom periodu. Ipak teorija o populacijskom rastu nije u opreci s prethodnim pretpostavkama o dječjem zdravlju i morbiditetu. Zapravo fertilitet i populacijske promjene mogu snažno utjecati na zdravlje roditelja i djece.⁸⁷ Podatci o preva-

⁸² A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, J. ROSE, 1984, 259-266; D. DUMOND, 1990, 179-187; H. GILMORE, S. HALCROW, 2014, 123-138; P. BEAUCHESNE, S. AGARWAL, 2018.

⁸³ A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, 1989, 225-243; J. WOOD et al., 1992; A. GOODMAN, D. MARTIN, 2002, 11-60.

⁸⁴ A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, 1989, 239.

⁸⁵ S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986, 238-241; L. KONIGSBERG, S. FRANKENBERG, 1994, 92-105.

⁸⁶ J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 250.

⁸⁷ A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, 1989, 225-243; L. RANKIN-HILL et al., 2000, 259; P. BEAUCHESNE, S. AGARWAL, 2018.

⁸² A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, J. ROSE, 1984, 259-266; D. DUMOND, 1990, 179-187; H. GILMORE, S. HALCROW, 2014, 123-138; P. BEAUCHESNE, S. AGARWAL, 2018.

⁸³ A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, 1989, 225-243; J. WOOD et al., 1992; A. GOODMAN, D. MARTIN, 2002, 11-60.

⁸⁴ A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, 1989, 239.

⁸⁵ S. R. JOHANSSON, S. HOROWITZ, 1986, 238-241; L. KONIGSBERG, S. FRANKENBERG, 1994, 92-105.

⁸⁶ J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, 1996, 250.

⁸⁷ A. GOODMAN, G. ARMELAGOS, 1989, 225-243; L. RANKIN-HILL et al., 2000, 259; P. BEAUCHESNE, S. AGARWAL, 2018.

the prevalence of stress indicators presented here support this supposition. These conclusions contribute to a more complete understanding of Liburnia lives despite the difficult challenges in analysis of the commingled and fragmentary skeletal remains. Additional detailed analyses of the subadult pathology and adult cervical arthritis are suggested as telling next steps in the study of the lives and health of the people from the Nadin necropolis.

ACKNOWLEDGEMENTS/ FUNDERS

Osteological analysis of the complete bone materials from the necropolis, analysis of stable isotopes, and radiocarbon dating of individual grave units were conducted as part of a research project of the Croatian Science Foundation (IP-2016-06-5832) entitled "Ravni Kotari: urbanization and change in the landscape of northern Dalmatia". Fieldwork was funded in part by grants from Lambda Alpha National Anthropology Honor Society, the Antonina S. Ranieri International Scholars Fund of the NYU Center for Ancient Studies, and the NYU Department of Anthropology. The first author is grateful to Drs. Scott Williams and Susan Antón for advising through preliminary versions of this data for a master's thesis and Dr. Anna Osterholtz for her assistance with developing a plan to record commingled remains. We thank colleagues Dr. Brunislav Marijanović and Dr. Dario Vujević from University of Zadar for all their help, cooperation, advice and discussions, and Dr. Gregory Zaro from the University of Maine for his contributions. Additional thanks to Zoran Bakić, Dr. Mario Novak, and Jamie Countryman for their kindness and hospitality. To conclude we wish to express our sincerest gratitude and thanks to Dr. Sineva Kukoč who began the excavations at Nadin necropolis and to whom we dedicate this paper.

lenciji pokazatelja stresa koje smo prezentirali podržavaju ovu pretpostavku. Ovi zaključci pridonose potpunijem razumijevanju života u Liburniji usprkos zahtjevnoj analizi pomiješanog i fragmentarnog skeletnog materijala. Dodatne detaljne analize subadultne patologije i cervikalnog artritisa kod odraslih idući su koraci u proučavanju života i zdravlja ljudi pokopanih na nadinskoj nekropoli.

ZAHVALE

Osteološka analiza cjelokupnog koštanog materijala s nekropole, analiza stabilnih izotopa i datiranje metodom ^{14}C zasebnih grobnih cjelina provedeni su u sklopu istraživačkog projekta Hrvatske zaklade za znanost (IP-2016-06-5832) pod nazivom „Ravni kotari: urbanizacija i promjene krajolika u sjevernoj Dalmaciji.“ Terenski radovi financirani su donacijama Lambda Alpha National Anthropology Honor Society, zatim Antonina S. Ranieri International Scholars Fund of the NYU Center for Ancient Studies i NYU Department of Anthropology. Prvopotpisana autorica zahvalna je dr. sc. Scottu Williamsu i dr. sc. Susan Antón na savjetima za preliminarne verzije podataka za magisterij i dr. sc. Anni Osterholtz na njezinoj pomoći u osmišljavanju načina bilježenja izmiješanih ostataka. Zahvaljujemo i kolegama prof. dr. sc. Brunislavu Marijanoviću i izv. prof. dr. sc. Dariju Vujeviću sa Sveučilišta u Zadru na pomoći, suradnji, savjetima i raspravama, kao i dr. sc. Gregoryju Zaru sa Sveučilišta u Maine na njegovu doprinosu. Zahvale dugujemo i Zoranu Bakiću, izv. prof. dr. sc. Mariju Novaku i Jamieu Countrymanu na njihovoj gostoljubivosti i ljubaznosti. Konačno, najdublju zahvalnost dugujemo profesorici Sinevi Kukoč koja je otpočela iskapanja na nekropoli u Nadinu i kojoj i posvećujemo ovaj rad.

Prijevod: Marija Kostić

REFERENCES / LITERATURA

- ACSÁDI, G., NEMESKÉRI, J., 1970. – György Acsádi, János Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ALESAN, A., MALGOSA, A., SIMÓ, C., 1999. – Alicia Alesan, Assumpció Malgosa, Carles Simó, Looking into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality, *American Journal of Physical Anthropology*, 110, 3, 285–301.
- ANTERIĆ, I., BAŠIĆ, Ž., ANĐELINOVIĆ, Š., 2011. – Ivana Anterić, Željana Bašić, Šimun Anđelinović, Nadin - rezultati antropološke analize liburnske populacije / Nadin – Results of the Anthropological Analysis of the Liburnian Population, *Asseria*, 9, Zadar, 75–112.
- ANTERIĆ, I. et al., 2011. – Ivana Anterić, Željana Bašić, Ela Škorić, Šimun Anđelinović, Nadin–Nekropola na ravnom, *Histria Antiqua*, 20, Pula, 145–154.
- BAKER, B. J., DUPRAS, T., TOCHERI, M., 2005. – Brenda J. Baker, Tosha L. Dupras, Matthew W. Tocheri, *The Osteology of Infants and Children*, Texas A&M University Press, College Station (TX).
- BATOVIĆ, A., BATOVIĆ, Š., 2013. – Ante Batović, Šime Batović, *Helenistički grobovi iz Nadina u okviru V. (zadnje) faze liburnske kulture, Građa za povijest Liburna, IV.-I. st. pr. Kr.*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., CHAPMAN, J., 1987. – Šime Batović, John Chapman, Istraživanje Gradine u Nadinu., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XIX, 2, Zagreb, 28–32.
- BATOVIĆ, Š., CHAPMAN, J., 1987a – Šime Batović, John Chapman, Nadin/Gradina, Naselje od starijeg željeznog doba do 17. st., *Arheološki pregled*, 27, Ljubljana, 72–74.
- BEAUCHESNE, P., AGARWAL, S., 2018. – Patrick Beauchesne, Sabrina C. Agarwal, *Children and Childhood in Bioarchaeology*, University Press of Florida, Gainesville (FL).
- BECK, J., 2016. – Jess Beck, Part of the Family: Age, Identity, and Burial in Copper Age Iberia, *Theoretical Approaches to Analysis and Interpretation of Commingled Human Remains* (ed./ur.: A. Osterholtz), Springer, 47–73.
- BRIDGES, P., 1992. – Patricia S. Bridges, Prehistoric Arthritis in the Americas, *Annual Review of Anthropology*, 21, 1, 67-91.
- BUIKSTRA, J., KONIGSBERG L., 1985. – Jane E. Buikstra, Lyle W. Konigsberg, Paleodemography: Critiques and Controversies, *American Anthropologist*, 87, 2, 316–333.
- BUIKSTRA, J., UBELAKER, D., 1994. – Jane E. Buikstra, Douglas H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas archaeological survey research series 44, Fayetteville (AR).
- BUIKSTRA, J., 2000. – Jane E. Buikstra, *Never Anything so Solemn: An Archeological, Biological, and Historical Investigation of the Nineteenth-Century Grafton Cemetery*, Center for American Archeology, Kampsville (IL).
- BURT, N. et al., 2013. – Nicole M. Burt, Dyan Semple, Kathryn Waterhouse, Nancy Lovell, *Identification and Interpretation of Joint Disease in Paleopathology and Forensic Anthropology*, Charles C Thomas Publisher, Springfield (IL).
- CHAPMAN, J., SHIEL, R., BATOVIĆ, Š., 1996. – John Chapman, Robert Shiel, Šime Batović, *The Changing Face of Dalmatia: Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape*, 54, Leicester University Press – The Society of Antiquaries of London, London.
- COALE, A., 1956. – Ansley J. Coale, The Effects of Changes in Mortality and Fertility on Age Composition, *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 34, 1, New York (NY), 79–114.
- COHEN, M., ARMELAGOS, G., 1984. – Mark N. Cohen, George J. Armelagos, Paleopathology

- gy at the Origins of Agriculture: Editor's Summation, *Paleopathology at the Origins of Agriculture* (eds./ur.: M. N. Cohen, G. J. Armelagos), Academic Press New York, New York (NY), 585–601.
- DERN, L., 2019. – Laresa Dern, *Infanticide Or Demographic Expectation? The Curious Abundance Of Children's Remains In The Iron Age Necropolis At Kopila Hillfort, Korčula, Croatia*, PhD Thesis/ doktorska disertacija, Colorado State University, Fort Collins (CO).
- DEWITTE, S., 2018. – Sharon N. DeWitte, Demographic Anthropology, *American Journal of Physical Anthropology*, 165, 4, 893–903.
- DUMOND, D., 1990. – Don E. Dumond, Fertility, Mortality, and the Mean Age at Death: A Model of a Population under Stress, *American Anthropologist*, 92, 1, 179–187.
- FAZEKAS, I. G., KÓSA, F., 1978. – István Gyula Fazekas, Ferenc Kósa, *Forensic Fetal Osteology*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FRIER, B., 1982. – Bruce Frier, Roman Life Expectancy: Ulpian's Evidence, *Harvard Studies in Classical Philology*, 86, Cambridge (MA), 213–251.
- GAGE, T., DEWITTE, S., WOOD, J., 2012. – Timothy B. Gage, Sharon DeWitte, James W. Wood, Demography Part 1: Mortality and Migration, *Human Biology: An Evolutionary and Biocultural Perspective* (eds./ur.: S. Stinson, B. Bogin, D. H. O'Rourke), Hoboken (NJ), 695–755.
- GILMORE, H. F., HALCROW, S. E., 2014. – Helen F. Gilmore, Siân E. Halcrow, Sense or Sensationalism? Approaches to Explaining High Perinatal Mortality in the Past, *Tracing Childhood. Bioarchaeological Investigations of Early Lives in Antiquity* (eds./ur.: J. L. Thompson, M. P. Alfonso-Durruty, J. J. Crandall), University Press of Florida, Gainesville (FL), 123–138.
- GOODMAN, A., ARMELAGOS, G., ROSE, J., 1984. – Alan H. Goodman, George J. Armelagos, Jerome C. Rose, The Chronological Distribution of Enamel Hypoplasias from Prehistoric Dickson Mounds Populations, *American Journal of Physical Anthropology*, 65, 3, 259–266.
- GOODMAN, A., ARMELAGOS, G., 1989. – Alan H. Goodman, George J. Armelagos, Infant and Childhood Morbidity and Mortality Risks in Archaeological Populations, *World Archaeology*, 21, 2, 225–243.
- GOODMAN, A., MARTIN, D., 2002. – Alan H. Goodman, Debra L. Martin, Reconstructing Health Profiles from Skeletal Remains, *The Backbone of History* (eds./ur.: R. H. Steckel, J. C. Rose), Cambridge University Press, Cambridge UK, 11–60.
- HERRMANN, N., DEVLIN, J., STANTON, J., 2014. – Nicholas P. Herrmann, Joanne B. Devlin, Jessica C. Stanton, Assessment of Commingled Human Remains Using a GIS-Based and Osteological Landmark Approach, *Commingled Human Remains* (eds./ur.: B. J. Adams, J. E. Byrd), Academic Press, 221–237.
- HOPPA, R., SAUNDERS, S., 1998. – Robert Hoppa, Shelley Saunders, The MAD Legacy: How Meaningful Is Mean Age-at-Death in Skeletal Samples, *Human Evolution*, 13, 1, 1–14.
- HOROWITZ, S., ARMELAGOS, G., WACHTER, K., 1988. – Sheryl Horowitz, George Armelagos, Ken Wachter, On Generating Birth Rates from Skeletal Populations, *American Journal of Physical Anthropology*, 76, 2, 189–196.
- JERKOVIĆ, I. et al., 2016. – Ivan Jerković, Željana Bašić, Ivana Kružić, Šimun Anđelinović, Sex Determination from Femora in Late Antique Sample from Eastern Adriatic Coast (Salona Necropolis), *Anthropological Review*, 79, 1, 59–67.
- JOHANSSON, S. R., HOROWITZ, S., 1986. – S. Ryan Johansson, Sheryl Horowitz, Estimating Mortality in Skeletal Populations: Influence of the Growth Rate on the Interpretation of Levels and Trends during the Transition to Agriculture, *American Journal of Physical Anthropology*, 71, 2, 233–250.
- JURMAIN, R. et al., 2012. – Robert Jurmain, Francisca Alves Cardoso, Charlotte Henderson,

- Sébastien Villotte, Bioarchaeology's Holy Grail: The Reconstruction of Activity, *A Companion to Paleopathology* (ed./ur.: A. L. Grauer), John Wiley & Sons, 531–552.
- KIMMERLE, E., ROSS, A., SLICE, D., 2008. – Erin H. Kimmerle, Ann Ross, Dennis Slice, Sexual Dimorphism in America: Geometric Morphometric Analysis of the Craniofacial Region, *Journal of Forensic Sciences*, 53, 1, 54–57.
- KNÜSEL, C., OUTRAM, A., 2004. – Chris J. Knüsel, Alan K. Outram, Fragmentation: The Zonation Method Applied to Fragmented Human Remains from Archaeological and Forensic Contexts, *Environmental Archaeology*, 9, 1, 85–98.
- KONIGSBERG, L., FRANKENBERG, S., 1994. – Lyle W. Konigsberg, Susan R. Frankenberg, Paleodemography: 'Not Quite Dead', *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 3, 3, 92–105.
- KUKOČ, S., 2004. – Sineva Kukoč, Nadin – humak 13, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1, Zagreb, 192–194.
- KUKOČ, S., 2006. – Sineva Kukoč, Nadin - Nekropola na SZ padini Gradine, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 307–309.
- KUKOČ, S., 2009. – Sineva Kukoč, Nadin - Liburnski kult mrtvih. Istraživanja 2004.-2006., 2009., *Asseria*, 7, Zadar, 11–80.
- KUKOČ, S., 2011. – Sineva Kukoč, Liburnska nekropola u prirodnom i kulturnom okolišu, *Histria Antiqua*, 20, Pula, 189–220.
- KUKOČ, S., BATOVIĆ, Š., 2005. – Sineva Kukoč, Šime Batović, Istraživanje grobnog humka iz željeznog doba u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII, 1, Zagreb, 58–63.
- KUKOČ, S., BATOVIĆ, Š., 2006. – Sineva Kukoč, Šime Batović, Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XXXVIII, 2, Zagreb, 65–72.
- KUKOČ, S., ČELHAR, M., 2010. – Sineva Kukoč, Martina Čelhar, Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu godine 2009, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLII, 1, Zagreb, 34–42.
- KUKOČ, S., ČELHAR, M., 2019. – Sineva Kukoč, Martina Čelhar, Nadin (Nedinum): Prostor na koncepcija nekropole kod Liburna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 112, Split, 9–31.
- LAMBACHER, N. et al., 2016. – Nicole Lambacher, Karina Gerdau-Radonic, Emma Bonthorne, Francisco José Valle de Tarazaga Montero, Evaluating Three Methods to Estimate the Number of Individuals from a Commingled Context, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 674–683.
- LOVELL, N., 1994. – Nancy C. Lovell, Spinal Arthritis and Physical Stress at Bronze Age Harappa, *American Journal of Physical Anthropology*, 93, 2, 149–164.
- MACK, J. et al., 2015. – Jennifer E. Mack, Anna J. Waterman, Ana-Monica Racila, Joe A. Artz, Katina T. Lillios, Applying Zooarchaeological Methods to Interpret Mortuary Behaviour and Taphonomy in Commingled Burials: The Case Study of the Late Neolithic Site of Bolores, Portugal, *International Journal of Osteoarchaeology*, 26, 524–536.
- NAJI, S. et al., 2014. – Stephan Naji, Camille de Becdelievre, Sélim Djouad, Henri Duday, Aurélie André, Stéphane Rottier, Recovery Methods for Cremated Commingled Remains: Analysis and Interpretation of Small Fragments Using a Bioarchaeological Approach, *Commingled Human Remains* (eds./ur.: B. J. Adams, J. E. Byrd), Academic Press, 33–56.
- NATHAN, H., 1962. – Hilel Nathan, Osteophytes of the Vertebral Column: An Anatomical Study of Their Development According to Age, Race, and Sex with Considerations as to Their Etiology and Significance, *The Journal of Bone and Joint Surgery*, 44, 2, 243–268.

- ORTNER, D., 2003. – Donald J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, 2nd Edition, Academic Press.
- OSTERHOLTZ, A. et al., 2014. – Anna J. Osterholtz, Kathryn M. Baustian, Debra L. Martin, Daniel T. Potts, *Commingle Human Skeletal Assemblages: Integrative Techniques in Determination of the MNI/MNE*, *Commingle and Disarticulated Human Remains* (eds./ur.: A. J. Osterholtz, K. M. Baustian, D. L. Martin), Springer, 35–50.
- OSTERHOLTZ, A., 2018. – Anna J. Osterholtz, *Commingle Human Remains*, *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*, vol. 1–3, John Wiley & Sons.
- PARKIN, T., 2013. – Tim Parkin, *The Demography of Infancy and Early Childhood*, *The Oxford handbook of childhood and education in the classical world* (eds./ur.: J. Evans Grubbs, T. Parkin), Oxford University Press, Oxford, 40–61.
- QUISPE, B., L'ENGLE WILLIAMSM, F., 2019. – Breidy I. Quispe, Frank L'Engle Williams, *Cervical Arthritis, C3-C7, from an Identified Osteological Collection*, *Revista Argentina de Antropología Biológica*, 21.
- RANKIN-HILL, L. et al., 2000. – Lesley M. Rankin-Hill, Michael L. Blakey, Selwyn H. H. Carrington, Jean E. Howson, *Political Economy of Fertility and Population Growth among Enslaved Africans in Colonial New York*, *American Journal of Physical Anthropology*, New York, NY, 259–259.
- ROBERTS, C., MANCHESTER, R., 2007. – Charlotte A. Roberts, Keith Manchester, *The Archaeology of Disease*, Cornell University Press, Ithaca (NY).
- SAGER, P., 1969. – Philip Sager, *Spondylosis Cervicalis: A Pathological and Osteoarchaeological Study of Osteochondrosis Intervertebralis Cervicalis, Arthrosis Uncovertebralis, and Spondylarthrosis Cervicalis*, Munksgaard, Copenhagen.
- SATTENSPIEL, L., HARPENDING, H., 1983. – Lisa Sattenspiel, Henry Harpending, *Stable Populations and Skeletal Age*, *American Antiquity*, 48, 3, 489–498.
- SCHAEFER, M., BLACK, S., SCHEUER, L., 2009. – Maureen Schaefer, Sue M. Black, Louise Scheuer, *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual*, Academic Press, San Diego (CA).
- SCHAEFER, M., 2008. – Maureen C. Schaefer, *A Summary of Epiphyseal Union Timings in Bosnian Males*, *International Journal of Osteoarchaeology*, 18, 5, 536–545.
- SCHEIDEL, W., MORRIS, I., SALLER, R., 2007. – Walter Scheidel, Ian Morris, Richard P. Saller, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge UK.
- STODDER, A., OSTERHOLTZ, A., 2010. – Ann L. Stodder, Anna J. Osterholtz, *Analysis of the Processed Human Remains from the Sacred Ridge Site: Methods and Data Collection Protocol*, Animas-La Plata Project: XV-Bioarchaeology, 243–278.
- SUSSMAN, E., 2017. – Emily Sussman, *Comparing Methodologies for Documenting Commingle and Fragmentary Human Remains*, PhD Thesis/doktorska disertacija, East Carolina University.
- ŠIKANJIĆ, P., 2006. – Petra Rajić Šikanjić, *Analysis of Human Skeletal Remains from Nadin Iron Age Burial Mound*, *Collegium Antropologicum*, 30, 4, Zagreb, 795–799.
- ŠLAUS, M., 2002. – Mario Šlaus, *The Bioarchaeology of Continental Croatia: An Analysis of Human Skeletal Remains from the Prehistoric to Post-Medieval Periods*, BAR international series 1021, Archaeopress, Oxford.
- UBELAKER, D., 2014. – Douglas H. Ubelaker, *Commingle Analysis: Historical and Methodological Perspectives*, *Commingle Human Remains* (eds./ur.: B. J. Adams, J. E. Byrd), Academic Press, 1–6.
- VELJANOVSKA, F., 1990. – Fanica Veljanovska, *Srednjovjekovni skeleti sa zapadne nekropole*

- Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 83, Split, 233–255.
- VILLOTTE, S., KNÜSEL, C., 2013. – Sébastien Villotte, Chris J. Knüsel, Understanding Entheseal Changes: Definition and Life Course Changes, *International Journal of Osteoarchaeology*, 23, 2, 135–146.
- VILLOTTE, S. et al., 2010. – Sébastien Villotte, Dominique Castex, Vincent Couallier, Olivier Dutour, Chris J. Knüsel, Dominique Henry-Gambier, Enthesopathies as Occupational Stress Markers: Evidence from the Upper Limb, *American Journal of Physical Anthropology*, 142, 2, 224–234.
- WALDMAN, S. D., 2019. – Steven D. Waldman, Chapter 84 - Spinal Stenosis, S. D. Waldman (ed./ur.), *Atlas of Common Pain Syndromes* (4th Edition), Philadelphia, 324–327.
- WALDRON, T., 2008. – Tony Waldron, *Palaeopathology*, Cambridge University Press, Cambridge UK.
- WALDRON, T., 2012. – Tony Waldron, Joint Disease, A. L. Grauer (ed./ur.), *A Companion to Paleopathology*, John Wiley & Sons.
- WEISS, E., JURMAIN, R., 2007. – Elizabeth Weiss, Robert Jurmain, Osteoarthritis Revisited: A Contemporary Review of Aetiology, *International Journal of Osteoarchaeology*, 17, 5, 437–450.
- WEISS, E., 2017. – Elizabeth Weiss, *Reading the Bones: Activity, Biology, and Culture*. University Press of Florida, Gainesville (FL).
- WOOD, J. et al., 1992. – James W. Wood, George R. Milner, Henry C. Harpending, Kenneth M. Weiss, The Osteological Paradox: Problems of Inferring Prehistoric Health from Skeletal Samples [with Comments and Reply], *Current Anthropology*, 33, 4, 343–370.
- WRIGHT, L., YODER, C., 2003. – Lori E. Wright, Cassady J. Yoder, Recent Progress in Bioarchaeology: Approaches to the Osteological Paradox, *Journal of Archaeological Research*, 11, 1, 43–70.
- ZARO, G., ČELHAR, M., 2018. – Gregory Zaro, Martina Čelhar, Landscape as Legacy in Northern Dalmatia, *Landscape in Southeastern Europe (Studies on South East Europe)* (eds./ur.: L. Mirošević, G. Zaro, M. Katić, D. Birt), LIT Verlag, Münster, 49–67.
- ZARO, G., GUSAR, K., ČELHAR, M., 2020. – Gregory Zaro, Karla Gusar, Martina Čelhar, On the Edge of Empires: Exploring an Ottoman Legacy on the Venetian Frontier, *Journal of Field Archaeology*, 45, 3, 188–208.

POJASNE KOPČE TIPA NADIN

BELT BUCKLES OF THE NADIN TYPE

MARTINA ČELHAR

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
celhar.martina@gmail.com

MARINA UGARKOVIĆ

Institut za arheologiju
The Institute of Archaeology
Jurjevska 15
HR-10000 Zagreb
mugarkovic@iarh.hr

UDK: 903.2(497.5Nadin)“638“
UDK: 904.739.4>(497.5Nadin)“638“
DOI: 10.15291/archeo.3590

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-11-14

KLJUČNE RIJEČI:

trapezoidne pojasne
kopče s motivom koplja/
strijele, Nadin, Liburni,
istočni Jadran, 2. – 1.
st. pr. n. e., pogrebni
obredi i nošnja, kulturni
identitet

KEY WORDS:

trapezoidal belt buckles
with the motif of a spear/
arrow, Nadin, Liburni,
eastern Adriatic, 2nd –
1st cent. BCE, funerary
customs and attire,
cultural identity

U nošnji brojnih prapovijesnih, a i kasnijih povijesnih zajednica pojas je bio važan funkcionalan, ali i dekorativan element, koji je nerijetko imao i naglašenu simboličku funkciju. Svojom formom, odabranim materijalom i načinom izrade te osmišljenim ornamentalnim sustavom mogao je prenositi različite poruke društvenog, ekonomskog i simboličkog karaktera. Na području istočnog Jadrana i neposrednog zaleđa, a napose na liburnskom prostoru, tijekom posljednja 2. stoljeća pr. n. e. jedan specifični tip pojasnih kopči postaje istaknut i omiljen dio nošnje. Riječ je o lijevanim trapezoidnim pojasnim kopčama sa središnjim motivom koplja/strijele. Korpus nekolicine prethodno poznatih nalaza navedenog tipa uvelike se obogatio zahvaljujući sustavnim arheološkim istraživanjima nadinske nekropole gdje ih je otkriveno čak 44 primjerka. Njima se pridodaje i određen broj dosad nepubliciranih nalaza pohranjenih u zbirkama Arheološkog muzeja Zadar i Muzeju grada Šibenika. S obzirom na njihovu iznimnu zastupljenost u Nadinu, u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu, te izostanak elaboriranog figuralnog narativa po čemu se već na prvi pogled razlikuju od oblikom srodnih pojasnih kopči pronađenih na japodskom, daorskom, labeatskom i isejskom kulturnom prostoru, predlaže se izdvajanje ovih specifičnih predmeta odore u zaseban tip Nadin.

In the attire of many prehistoric, and later historic communities belt was an important functional, and also decorative element, that often had distinct symbolic function. Its form, selected material, craftsmanship and elaborate ornamental system could have communicated various messages regarding social, economic and symbolic aspects. In the area of the eastern Adriatic and its immediate hinterland, and in particular in the Liburnian region, during the last two centuries BCE, a specific type of belt buckles became a prominent and popular piece of attire. These were cast trapezoidal belt buckles featuring the central motif of a spear/arrow. Collection of extant finds of the mentioned

type has been considerably augmented owing to systematic archaeological research of the Nadin necropolis where as many as 44 specimens have been found. They are joined by a certain number of unpublished finds kept in the collections of the Archaeological Museum Zadar and the Šibenik City Museum. Considering their exceptional abundance and high quality in Nadin, as well as the lack of an elaborate figural narrative that differentiates them instantly from the morphologically akin belt buckles recovered from the Iapodean, Daorsian, Libetan and Issaean cultural regions, we suggest distinguishing these specific objects into a special type – Nadin.

Svojim dosadašnjim stvaralaštvom Sineva Kukoč ostavila je dubok trag u proučavanju prapovijesnih zajednica istočnog i zapadnog Jadrana i njegova zaleđa. U okviru bogatog opusa znanstvenih radova koji tematiziraju različite aspekte materijalne kulture, u prvom redu Liburna i Japoda, kao posebno važni ističu se oni koji vode sveobuhvatnom razumijevanju slojevite simbolike i povezanosti arheoloških izvora, „svijeta mrtvih i živih”, odnosno nekropola i naselja, čija isprepletenost ocrta složeni sustav značenja proučavanih jadranskih kultura.

Prošlo je više od 20 godina otkako se prvopotpisnica ovog rada, tada kao mlada studentica, susrela s profesoricom Kukoč. Upravo Sineva Kukoč 2004. godine pokreće sustavna arheološka istraživanja Nadina, u okviru kojih su otkrivene mnogobrojne željeznodobne i rimske grobne cjeline, te kao voditeljica dvaju znanstvenih projekata posvećenih kultu mrtvih znatno doprinosi rasvjetljavanju mnogobrojnih aspekata pogrebnih obreda ove zajednice. Sudjelovanje prvopotpisnice ovog rada u tim aktivnostima, odigralo je važnu ulogu na njezinom profesionalnom putu na kojem je kao mentorica, kolegica i nadasve jedinstvena i iznimna osoba profesorica Kukoč ostavila neizbrisiv trag. Kao nekadašnja zagrebačka studentica, drugopotpisnica ovog rada nije imala priliku slušati predavanja profesorice Kukoč, ali je usprkos tomu, sa znatiželjom i zanimanjem pratila njezinu znanstvenu produktivnost te na taj način upijala njezin poučni karakter.

U znak neizmjerne zahvalnosti na svom doprinosu koji je ostvarila kao arheologinja, profesorica i znanstvenica, te potpori koju je pružala kao mentorica i kolegica, velika nam je čast i zadovoljstvo sudjelovati s prilogom u ovom broju *Archaeologiae Adriaticae*, koji je posvećen Sinevi Kukoč. Kako se neki od mnogobrojnih radova kojima je Sineva zauvijek zadužila hrvatsku arheologiju (i šire) bave željeznodobnim pojasnim

With all that she has done so far, Sineva Kukoč has left a deep and lasting trace in the study of prehistoric communities of the eastern and western Adriatic and its hinterland. Among rich selection of scientific papers that deal with various aspects of the material culture, primarily of the Liburni and the Iapodes, particular importance is ascribed to the ones leading to comprehensive understanding of the complex symbolics and interrelatedness of archaeological sources, “world of the living and the dead,” that is necropoles and settlements whose intertwinement outlines the complex system of meaning of the analyzed Adriatic cultures.

More than twenty years have passed since the firstly signed author of this paper, as a young student at the time, met professor Kukoč. It was exactly Sineva Kukoč who initiated systematic archaeological excavations of Nadin, which yielded numerous Iron Age and Roman-era grave units. As a leader of two scientific projects dealing with the cult of the dead, she contributed significantly to illuminating many aspects of funerary rituals of this community. Participation of the firstly signed author of this paper in these activities, played an important role in her professional development that was deeply affected by professor Kukoč as a mentor, colleague and first and foremost unique and exceptional person. The other author of this paper who studied archaeology in Zagreb, did not have an opportunity to attend lectures by professor Kukoč, but nevertheless, she kept an eye on her scientific productivity with curiosity and interest and absorbed her knowledge in that way.

As a token of immense gratitude for all that she has achieved as an archaeologist, professor and scholar, and for the support she provided as a mentor and colleague, we are privileged and honored to participate in this volume of *Archaeologia Adriatica*, dedicated to Sineva Kukoč. Since some of many papers that represent Sineva's lasting legacy in Croatian archaeology (and wider) deal with the Iron Age belt

kopčama, učinilo nam se prikladnim kao temu ovog članka izabrati upravo taj aspekt materijalne kulture. Nastavno na njezin prethodni rad, posebice onaj koji je u vezi sa složenom simbolikom raskošnog figuralnog narativa prikazanog na lijevanim trapezoidnim kopčama iz Prozora, Ošanića i Gostilja, namjera nam je kroz predstavljanje novih nalaza izdvojiti posebni tip ovih specifičnih predmeta nošnje, te o njemu, kroz povezane aspekte pogrebnih obreda i kulturnih identiteta istočnojadranskih zajednica, osobito one liburnske, ponuditi neke nove spoznaje. Nadamo se da će Sineva i dalje nastaviti obogaćivati arheološku struku i znanost svojim vrijednim studijama, u okviru kojih će, vjerujemo, biti još puno mogućnosti za zajedničku suradnju.

Trapezoidne pojasne kopče sa središnjim prikazom koplja/strijele znanstvenoj i široj javnosti do sada su bile poznate tek s nekoliko recentno publiciranih primjeraka. Riječ je o nalazima iz Osora (Sl. 1),¹ Velike Mrdakovice (T. 1, 1),² Dragišića (Sl. 2)³ i Visa (Sl. 3)⁴, uz dodatni navod o postojanju još jedne takve fragmentirane pojasne kopče iz Prozora.⁵ Uistinu, u japodskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, među materijalom koji je prikupio Šime Ljubić tijekom istraživanja Prozora 1881. godine, pohranjena je jedna cjelovita i jedna fragmentirana pojasna kopča sa središnjim motivom strelice, no bez konkretnih okolnosti nalaza i konteksta u kojem su pronađene (T. 2, 1-2, inv. br. P-13211-1 i P-13211-2).

¹ Publicirane su dvije trapezoidne pojasne kopče sa središnjim ukrasom koplja/strijele. Iako se u tekstu spominje veća količina nalaza pojasnih kopči s osorske Kavanele (M. BLEČIĆ KAVUR, 2014a, 28, 30; 2015, 101-104, Sl. 39), ostali primjerci ne pripadaju navedenom tipu (usmena informacija, M. Blečić Kavur).

² Z. BRUSIĆ, 2000, 38; T. BRAJKOVIĆ, 2018, 52.

³ D. GLOGOVIĆ, 2014, 27, 40, Pl. 9c, 75.

⁴ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 164-165, Sl. 217; II, 301.

⁵ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 101.

buckles, it seemed appropriate to choose exactly that aspect of the material culture as a subject of this paper. In continuation of her previous work, particularly in relation to complex symbolics of elaborate figural narrative depicted on the cast trapezoidal buckles from Prozor, Ošanići and Gostilj, our intention is to present new finds in order to distinguish a special type of these specific costume elements, and to offer some new insights about it through related aspects of the funerary rituals and cultural identities of the eastern Adriatic communities, especially the Liburnian one. We hope that Sineva will continue to enrich archaeological profession and science with her valuable studies, which will hopefully offer many new possibilities for cooperation.

Trapezoidal belt buckles bearing central depiction of a spear/arrow have been known to the scholarly and general public by only few recently published examples from Osor (Fig. 1),¹ Velika Mrdakovica (T. 1, 1),² Dragišić (Fig. 2)³ and Vis (Fig. 3),⁴ with mention of another such belt buckle, fragmented though, from Prozor.⁵ Indeed, in the Iapodean collection of the Archaeological Museum in Zagreb, among the material collected by Šime Ljubić in the investigations of Prozor in 1881, there is one complete and one fragmented belt buckle with the central motif of an arrow, but without specific circumstances of discovery or the context they were found in (T. 2, 1-2, inv. no. P-13211-1 and P-13211-2).

Owing primarily to the results of the new

¹ Two trapezoidal belt buckles with the central arrow/spear ornament have been published. Although considerable amount of belt buckles from Kavanela in Osor is mentioned in the text (M. BLEČIĆ KAVUR, 2014a, 28, 30; 2015, 101-104, Fig. 39), the remaining examples do not belong to the mentioned type (personal communication with M. Blečić Kavur).

² Z. BRUSIĆ, 2000, 38; T. BRAJKOVIĆ, 2018, 52.

³ D. GLOGOVIĆ, 2014, 27, 40, Pl. 9c, 75.

⁴ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 164-165, Fig. 217; II, 301.

⁵ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 101.

SLIKA 1. *Pojasne kopče tipa Nadin iz Osora (prema: M. Blečić Kavur, 2015, Sl. 39)*

FIGURE 1 *Nadin type belt buckles from Osor (after: M. Blečić Kavur, 2015, Fig. 39)*

SLIKA 2. *Pojasna kopča tipa Nadin iz groba 14 u Dragišiću (foto: E. Podrug)*

FIGURE 2 *Belt buckle of the Nadin type from grave 14 in Dragišić (photo: E. Podrug)*

SLIKA 3. *Pojasne kopče tipa Nadin iz grobnice 212 nekropole na Vlaškoj njivi u Visu (foto: T. Seser)*

FIGURE 3 *Nadin type belt buckles from tomb 212 of the necropolis in Vlaška njiva in Vis (photo: T. Seser)*

Zahvaljujući prije svega rezultatima novih istraživanja nekropole u Nadinu, kao i uvidu u građu koja se čuva u Arheološkom muzeju Zadar i Muzeju grada Šibenika, korpus poznatih primjeraka pojaseva ovog tipa višestruko se uvećao. U tom pogledu kao trenutačno apsolutno najvažniji lokalitet za navedenu tematiku izdvaja se Nadin gdje je otkrivena iznimna količina pojasnih kopči s prikazom koplja/strijele. Većina nalaza povezana je s jednim izdvojenim i intaktnim kontekstom, monumentalnom kolektivnom grobnicom (grobnica 105) u kojoj je prema antropološkoj analizi pokopano najmanje 228 pokojnika (Sl. 4).⁶ U njoj su nađene 34 cjelovite ili tek neznatno oštećene pojasne kopče ovog tipa⁷ te veći broj fragmenata koji pripadaju još najmanje šest kopči.⁸ Dodatne dvije pojasne kopče pronađene su na prostoru Kalinićeva vrta u Nadinu gdje se i nalazi

excavations of the necropolis in Nadin, and to the autopsy of the finds kept in the Archaeological Museum Zadar and the Šibenik City Museum, the corpus of examples of this type has been significantly increased. In that regard, currently the most important site for the mentioned subject-matter is Nadin which yielded an exceptional multitude of belt buckles with a depiction of a spear/arrow. Most finds are associated with a separate and intact context, a monumental communal tomb (tomb 105) in which, according to anthropological analysis, at least 228 individuals were interred (Fig. 4).⁶ This tomb yielded 34 complete or only slightly damaged buckles of this type⁷ and a number of fragments that constitute at least six more such buckles.⁸ Additional two belt buckles were found in the area of Kalinić's garden in Nadin where tomb

⁶ Antropološku analizu proveo je Kenneth C. Nystrom sa Sveučilišta Sunny New Paltz, New York. Detaljni rezultati bit će prezentirani u zasebnoj monografiji o grobnici 105 koja je u pripremi.

⁷ U ovu kategoriju su uključene i kopče koje nisu izvorno cjelovito sačuvane, ali su naknadno, tijekom konzervacije, spojene od dva ili više ulomaka. Očuvanost im znatno varira s obzirom da su neke deformirane uslijed izloženosti vatri.

⁸ Za određivanje najmanjeg broja pojasnih kopči u obzir su uzeti samo fragmenti s prikazom gornjeg dijela strijele, odnosno užu dijelovi pojasa.

⁶ Anthropological analysis was conducted by Kenneth C. Nystrom from the State University of New York in New Paltz, New York. Detailed results will be published in a separate monograph about tomb 105 that is underway.

⁷ This category includes buckles that were not originally preserved in entirety, but they were subsequently conjoined from two or more pieces during conservation. Their preservation varies as some were deformed due to exposure to fire.

⁸ Only fragments depicting upper part of the arrow, that is the narrower parts of the belt, were taken into consideration in determining the minimal number of belt buckles.

SLIKA 4. Zračna fotografija sonde E i F u Kalinićevom vrtu u Nadinu s vidljivom arhitekturom grobnice 105 (foto: M. Grgurić)

FIGURE 4 Aerial photo of probes E and F in Kalinić's garden in Nadin with recognizable architecture of tomb 105 (photo: M. Grgurić)

grobnica 105, ali i u literaturi već dobro poznati tzv. helenistički grob 1.⁹ Jedna je dokumentirana tijekom arheološkog istraživanja sonde u kojoj se nalazila grobnica 105, ali izvan grobnog konteksta, dok se druga čuva u Arheološkom muzeju Zadar gdje ju je donio pokojni vlasnik navedene parcele Nikola Kalinić (inv. br. 15073). Tijekom 2018. godine na toj su parceli istražene dvije sonde kojima je utvrđeno korištenje ovog dijela nekropole samo tijekom mlađeg željeznog doba zaključno s početkom 1. st. n. e. te u kasnoantičkom periodu.¹⁰

Konačno, još su dvije kopče pronađene u Nadinu na dijelu nekropole koja se pruža sa suprotne strane glavne komunikacije koja je vodila u naselje iz pravca Zadra. Riječ je o dijelu nekropole na koji je dosad bio usmje-

105 is located, as well as Hellenistic tomb 1,⁹ well known in relevant literature. One of them was documented during the trial archaeological excavation which encompassed tomb 105, but outside grave context, while the other one is kept in the Archaeological Museum Zadar where it was brought by the late owner of the mentioned plot, Nikola Kalinić (inv. no. 15073). In 2018 two probes were opened in this plot that testified to use of this part of the necropolis only in the Late Iron Age, ending with the beginning of the 1st century CE and in Late Antiquity.¹⁰

Finally two more buckles were found in Nadin in the part of necropolis extending on the opposite side of the main communication line leading to the settlement from the direction of Zadar. It is a part of necropolis that has been in focus of research interest so far

⁹ A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013.

¹⁰ Kasnoantičkom periodu treba, po svemu sudeći, pripisati i grob koji je Šime Batović 1968. godine istražio neposredno uz tzv. helenistički grob 1, a za koji je pretpostavio da je moguće srednjovjekovni ukop. A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013, 14, T.LXXXIII.

⁹ A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013.

¹⁰ Late Antiquity is probable chronological framework for a grave that Šime Batović excavated in 1968 next to the so-called Hellenistic grave 1, and assumed it was a medieval burial. A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013, 14, T.LXXXIII.

SLIKA 5. Zračna fotografija nadinske Gradine s označenim istraženim dijelom nekropole na ravnom (1) i položajem grobnice 105 (2) (foto: M. Grgurić)

FIGURE 5 Aerial photo of Gradina in Nadin with marked excavated segment of the flat necropolis (1) and tomb 105 position (2) (photo: M. Grgurić)

ren glavni istraživački interes i gdje je istražen dio liburnske i ranorimske nekropole na ravnom na kojoj se pokapalo počevši od 7. st. pr. n. e. pa sve do 2./3. st. n. e. (Sl. 5).¹¹ Jedna je pronađena još 2005. godine izvan grobne cjeline,¹² a druga unutar grobnice 107 istražene 2019. godine¹³ koja je, nažalost, djelomično devastirane unutrašnjosti, no prema grobnoj arhitekturi, sukcesivnom pokapanju i sačuvanom inventaru svakako kronološki bliska grobnici 105 i tzv. helenističkim grobovima 1 i 2.

Određena količina dosad nepubliciranih pojasnih kopči ovog tipa čuva se u depoima Arheološkog muzeja Zadar i Muzeju grada

and where a segment of the Liburnian and early Roman flat necropolis was excavated. It was used from the 7th century BCE until the 2nd/3rd centuries CE (Fig. 5).¹¹ One specimen was found in 2005 outside grave units,¹² and another one in tomb 107 excavated in 2019,¹³ but unfortunately its interior was partly devastated. Its grave architecture, successive burials and preserved inventory date it to a similar chronological framework as tomb 105 and the so-called Hellenistic graves 1 and 2.

A certain number of unpublished belt buckles of this type are kept in the collections of the Archaeological Museum Zadar

¹¹ S. KUKOČ, 2009; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

¹² Unutar tzv. cele 1, odnosno rimske grobne parcele 1.

¹³ Istraživanja nadinske nekropole tijekom 2018. i 2019. godine provedena su u sklopu istraživačkog projekta Hrvatske zaklade za znanost (IP-2016-06-5832), *Ravni Kotari: urbanizacija i promjene krajolika u sjevernoj Dalmaciji* voditeljice doc. dr. sc. Martine Čelhar. Istovremeno istraživanja su bila poligon za provođenje terenske prakse studenata Odjela za arheologiju, Sveučilišta u Zadru koju vode izv. prof. dr. sc. Dario Vujević i doc. dr. sc. Vedrana Glavaš.

¹¹ S. KUKOČ, 2009; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019.

¹² Within the so-called cella 1, that is Roman grave plot 1.

¹³ Excavations of the Nadin necropolis in 2018 and 2019 were conducted within the research project of the Croatian Science Foundation (IP-2016-06-5832), *Ravni Kotari: urbanization and landscape changes in northern Dalmatia* led by doc. dr. sc. Martina Čelhar. At the same time, the excavations were used as a venue for field practice for the students from the Department of Archaeology of the University of Zadar led by izv. prof. dr. sc. Dario Vujević and doc. dr. sc. Vedrana Glavaš.

Šibenika. Nažalost, glavnina takvih nalaza iz Arheološkog muzeja Zadar nema poznate okolnosti nalaza te im se tek okvirno može pripisati sjevernodalmatinska provenijencija s obzirom na prostor na koji je Muzej usmjerio svoju istraživačku djelatnost. Riječ je o jednoj cjelovitoj (inv. br. 1497, Zbirka Benedetti, T. 3, 4), četiri fragmentirane pojasne kopče sa sačuvanim širim dijelom i bez gornjeg dijela strijele (inv. br. 5123, T. 3, 5, inv. br. 5946, T. 3, 3, i dvije bez inventarnog broja, T. 3, 1–2) te dva fragmenta koji, po svemu sudeći, pripadaju istoj pojasnoj kopči iako se fizički ne spajaju (inv. br. 5232 i 5947, T. 4). Osim već prije spomenutog nadinskog primjerka koji se čuva u Muzeju, tek je za još jedan poznato da potječe iz Ivoševaca (inv. br. 4797, T. 5). U Muzeju grada Šibenika čuvaju se, pak, uz neznatno oštećeni primjerak iz groba 57 (inv. br. MGŠ AO 2941, T.1, 1) i dva fragmenta, po svemu sudeći, jedne kopče iz groba 30 (inv. br. MGŠ AO 2693, T.1, 3)¹⁴ s nekropole Velike Mrdakovice, i gotovo cjelovita neobjavljena pojasna kopča bez poznatog konteksta iz Danila (inv. br. MGŠ 1022, T.1, 2).¹⁵

Nakon svega navedenog jasno je da se s najmanje 44 primjeraka dokumentiranih pojasnih kopči ukrašenih sa središnjim motivom koplja/strijele, što je količina koja uvelike premašuje sve dosad poznate primjerke sa svih ostalih lokaliteta zajedno, Nadin istaknuo kao trenutačno najvažniji lokalitet za proučavanje ove specifične kategorije nalaza. No, osim primata u kvantitativnom pogledu, nadinski se nalazi ističu i u kvalitativnom smislu, kako raznolikošću korištenih tehnika ukrašavanja, tako i po pitanju materijala od kojih su oni izrađeni. Upravo iz tih razloga,

and the Šibenik City Museum. Unfortunately, circumstances of discovery are unknown for most such finds from the Archaeological Museum Zadar, so their north Dalmatian provenance can only be assumed considering the area of this museum's activity. These are: one complete buckle (inv. no. 1497, Benedetti Collection, T. 3, 4), four fragmented belt buckles with preserved wider part and without the upper part of the arrow (inv. no. 5123, T. 3, 5, inv. no. 5946, T. 3, 3, and two without inventory number, T. 3, 1-2), and two fragments that in all likelihood belong to the same belt buckle though they cannot be conjoined (inv. no. 5232 and 5947, T. 4). Except for the previously mentioned example from Nadin that is kept in the museum, we know of only one more that was found in Ivoševci (inv. no. 4797, T. 5). The Šibenik City Museum houses a slightly damaged example from grave 57 (inv. no. MGŠ AO 2941, T.1, 1) and two fragments of probably one buckle from grave 30 (inv. no. MGŠ AO 2693, T.1, 3)¹⁴ from the necropolis of Velika Mrdakovica, and almost complete unpublished belt buckle from an unknown context from Danilo (inv. no. MGŠ 1022, T.1, 2).¹⁵

Thus it is obvious that Nadin stands out as currently the most important site for the study of this specific category of finds with at least 44 examples of documented belt buckles decorated with the central motif of a spear/arrow, which is an amount exceeding by far all previously known specimens from all other sites together. Furthermore, except for quantitative dominance, the finds from Nadin stand out in terms of high quality of diverse ornamental techniques used, as well

¹⁴ Grob 30 iz Velike Mrdakovice istražen je 1969. godine, a grob 57, 1971. godine.

¹⁵ Prema usmenim priopćenjima navedene kopče nisu poznate u fondusu prapovijesne zbirke Arheološkog muzeja u Splitu te Pretpovijesne zbirke – eneolitik, brončano i željezno doba Arheološkog muzeja Dubrovačkih muzeja u Dubrovniku. Zahvaljujemo Damiru Kliškiću i Domagoju Perkiću, kustosima navedenih zbirki na toj informaciji.

¹⁴ Grave 30 from Velika Mrdakovica was excavated in the year 1969, and grave 57 in 1971.

¹⁵ Mentioned buckles were not recorded in the prehistoric collection of the Archaeological Museum in Split or Prehistoric Collection – Eneolithic, Bronze and Iron Ages of the Archaeological Museum of the Dubrovnik Museums in Dubrovnik. We would like to thank Damir Kliškić and Domagoj Perkić, curators of the mentioned collections for the information.

ali i činjenice da se ujednačenošću minimalističkog prikaza, koji uključuje izostanak raskošno izvedenog figuralnog narativa, ovi primjerci jasno izdvajaju od oblikom i srodnih pojasnih kopči pronađenim na japodskom (Prozor), daorskom (Ošanići), labeatskom (Gostilj) i isejskom (Isa) kulturnom prostoru, predlaže se uvođenje naziva pojasne kopče tipa Nadin.¹⁶

Premda su sve pronađene kopče u Nadinu formalno vrlo bliske, nema dviju potpuno identičnih bilo da je riječ o veličini ili detaljima ukrasa. Dimenzije nadinskih primjeraka variraju u rasponu od 7,4 cm do 25 cm dužine, a u koji se uklapaju i svi ostali poznati primjerci. Izrađene su od bronce i iznimno tanke, debljine od svega 0,1 do maksimalno 0,25 cm, većinom sa zadebljanim rubovima. Često su konveksnog presjeka, zaobljene po dužoj osi što je vjerojatno praktične naravi kako bi se njihov oblik prilagodio obliku struka.¹⁷ Sve su uniformne u pogledu osnovne trapezoidne forme i geometrijski, linearno izvedenog ukrasa rubnika i središnjeg prikaza koplja/strijele koji se proteže preko čitave dužine kopče, s vrhom koplja/strijele u svim slučajevima prikazanim na njezinoj užoj strani. Međutim, jasno je da ukrasi nisu uvijek izvedeni jednakim tehnikama. Pojedini su u potpunosti izrađeni lijevanjem u kalupima, dok je dobar dio ukrašen naknadnom obradom uz korištenje različitih alata. Tako ukrasi mogu biti u potpunosti izvedeni

as materials they were made of. Exactly for these reasons, and because of the fact that uniformity of minimalistic depiction that includes absence of elaborate figurative narrative clearly differentiates these examples from morphologically akin belt buckles recovered from Iapodean (Prozor), Daorsian (Ošanići), Labeatan (Gostilj) and Issaeon (Issa) cultural area, we suggest introducing the term belt buckles of the Nadin type.¹⁶

Although all recovered buckles from Nadin are formally very close, there are no identical examples regarding either the size or ornament details. Dimensions of the Nadin examples vary from 7.4 cm to 25 cm in length, corresponding to all other known examples. They were made of bronze, exceptionally thin, only 0.1 to 0.25 cm at most, usually with thickened edges. They are often convex in form, rounded in the longer axis which was probably purely practical, to adjust their shape to waist form.¹⁷ They are all uniform regarding the basic trapezoidal form and geometrical, linear ornament of the edge and central depiction of a spear/arrow spreading along the entire length of the buckle, with the tip of the spear/arrow in its narrower side. However, it is clear that the ornaments were not always executed by using identical techniques. Some were made by casting in molds, while a considerable number were decorated subsequently using various tools. Ornaments can be rendered fully in low relief (T. 6, 1-3)

¹⁶ Treba spomenuti da su kod željezodobnih zajednica na istočnom Jadranu i neposrednom zaleđu poznate i pojasne kopče istog, trapezoidnog oblika koje su ukrašene i na druge načine. Riječ je o raznim jednostavnim geometrijskim motivima, kao npr. središnjem motivu valovite linije na primjerku iz Arheološkog muzeja Zadar (inv. br. 5945), koncentričnim kružnicama s točkom u sredini (L. BAKARIĆ, 2005, 18-19, Sl. 6), i dr. Iz Trogira je poznat primjerak trapezoidne kopče s punciranim rubnikom. Čuva se u Muzeju grada Trogira (inv. br. 33), a osim punciranog rubnika na ostatku kopče se ne raspoznaju tragovi dekoracije. Iako nalazište nije sa sigurnošću potvrđeno, kao potencijalno se smatraju tzv. helenistički grobovi otkriveni navodno 1964. godine na Čiovu, na predjelu Balanu nasuprot povijesnoj jezgri Trogira (L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2021).

¹⁷ Z. MARIĆ, 1973, 257.

¹⁶ It is worth mentioning that the Iron Age communities of the eastern Adriatic and immediate hinterland used also belt buckles of identical, trapezoidal form but with different ornaments. These were various simple geometrical motifs such as the central motif of a wavy line on the example from the Archaeological Museum Zadar (inv. no. 5945), concentric circles with a dot in the middle (L. BAKARIĆ, 2005, 18-19, Fig. 6), etc. A specimen of a trapezoidal buckle with the edge decorated by embossing is known from Trogir (inv. no. 33). Except for the edge, traces of decoration cannot be discerned on the rest of the buckle. Potential findspot of this buckle are so-called Hellenistic graves discovered allegedly in 1964 on the island of Čiovo, in the Balan area, opposite the historical nucleus of Trogir (L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2021).

¹⁷ Z. MARIĆ 1973, 257.

u plitkom reljefu (T. 6, 1–3) ili, pak, urezivanjem pri čemu je stražnja strana kopče ravna, bez tragova obrade (T. 7, 1–2). Također, ukrasi mogu biti izvedeni kombinacijom plitkog reljefa i negativa pri čemu je ukras rubnika i donjeg dijela strelice izrađen u negativu pomoću užih ili širih žlijebova dok je gornji dio strelice izrađen u plitkom reljefu koji sa stražnje strane prati odgovarajuća udubina u limu (T. 8–9; 11, 2; 13).¹⁸ Iznimno se nalaze kopče koje imaju cijeli središnji ukras reljefno izveden, istovremeno na stražnjoj strani vidljiv u negativu (T. 10; 11, 1).¹⁹ Ovisno o kvaliteti majstora i alata, ti su ukrasi manje ili više detaljni i pravilni. Razlike posebno dolaze do izražaja kod oblikovanja vrha koplja/strijele koje varira od trokutastog do deltoidnog oblika, ponekad lišenih dodatnih detalja ili pak složenije izvedenih s naglašenim središnjim rebrom i/ili dodatno naznačenom granicom između nasadnika i drška.²⁰ Često se na kopčama uočavaju manje nesigurnosti u potezima ili nedosljednosti u izvedbi o čemu svjedoči preklapanje pojedinih ukrasnih elemenata, različita debljina ili dubina ureza na pojedinom motivu, nejednaka kvaliteta izvedbe rubnih ukrasa na svim stranama kopči i sl.

Nadinski primjerci su, kao i većina ostalih, izrađeni od bronce. Međutim, jedan primjerak ima dodatnu oplatu od srebrnog lima (T. 12).²¹ On je namjerno presavijen na središnjem dijelu vjerojatno zbog posebne

or by incision leaving back side of the buckle flat, without traces of working (T. 7, 1-2). Ornaments can also be executed in combination of low relief and negative impression whereby decoration of the edge and lower part of the arrow was made with narrow or wide grooves in the negative impression while the upper part of the arrow is in low relief that is accompanied by a corresponding concavity in sheet metal on the back side (T. 8-9; 11, 2; 13).¹⁸ Only exceptionally we find buckles whose central ornament was rendered in relief, and at the same time visible as negative impression on the back side (T. 10; 11, 1).¹⁹ Depending on the master's craftsmanship and tool quality, these decorations are more or less detailed and precise. The differences are most easily noticed in shaping the tip of the spear/arrow that varies from triangular to deltoid shape, sometimes without additional details or more complex variants with pronounced midrib and/or additionally marked border between the socket and the shaft.²⁰ Minor insecurities in strokes or inconsistencies in rendering can often be noticed on the buckles, for instance in overlapping of certain decorative elements, varying thickness or depth on certain motifs, uneven quality of executing edge decorations on all sides of the buckles etc.

The examples from Nadin were made of bronze, like most other buckles of this type. However, one specimen has additional sheet

¹⁸ Kako se na stražnjem dijelu kopče nalazi kuka, nije moguće u svim slučajevima odrediti da li je udubljenje prisutno ili nije.

¹⁹ Kod obje takve kopče, prikazane na navedenim tablama, reljef je iznimno plitak te izostaju dodatni detalji ukrasa strijele/koplja vidljivi kod većine drugih primjeraka.

²⁰ Samo je iznimno nasadnik i dodatno ukrašen i to kod primjerka koji se čuva u Arheološkom muzeju Zadar pod inventarnim brojem 15073 i na primjerku iz Dragišića. Premda je urezani ukras na prvom slabo uočljiv, čini se da je riječ o nizu cik-cak linija. Na kopči iz Dragišića vidljiv je niz od triju ukrasa u obliku slova "V". I oblikovanje držaka pokazuje razlike, bilo da su naznačeni jednom ili s više paralelnih linija u pozitivu ili negativu.

²¹ Pojedini primjerci imaju glavice zakovica presvučene srebrom.

¹⁸ Since a hook is found on the back side of the buckle, it is not always possible to determine if there is a concavity or not.

¹⁹ On both such buckles, presented on designated tables, the relief is exceptionally shallow, lacking additional details of the arrow/spear ornament visible on most other examples.

²⁰ Only exceptionally is the socket additionally decorated – on the example kept in the Archaeological Museum Zadar under inventory number 16703 and on the example from Dragišić. Although the incised ornament is poorly visible on the former, it seems a row of zig-zag lines can be recognized. On the Dragišić buckle, we can see a row of three ornaments in shape of the letter "V". There are differences in modelling shafts as well, as they can be denoted by one or more parallel embossed or sunken lines.

vrijednosti koju je kao takav imao i mogućeg sprječavanja njegovog naknadnog izdvajanja odnosno ponovnog korištenja. Isti postupak, međutim, zabilježen je i kod nekolicine brončanih primjeraka. Pogrebno ili votivno polaganje namjerno transformiranih i/ili fragmentiranih predmeta čime su oni lišeni funkcionalnosti dokumentirano je još od neolitičkog perioda u različitim kulturno-kronološkim kontekstima, a moglo je biti posljedica složenih ritualnih praksi.²² Jednako tako, brončanom i željeznom dobu poznata je i praksa polaganja u grobove uništenih ili deformiranih metalnih predmeta, koji su se simbolički vezali uz identitet i/ili autoritet koji je za života uživao pokojnik (npr. oružje, žezlo, dijelovi nošnje).²³ Da su pojasne kopče tipa Nadin imale svoju vrijednost u danom kulturno-kronološkom kontekstu potvrđuje i često dokumentirana praksa popravaka razlomljenih primjeraka (T. 1, 1; 11, 2).²⁴

Osim nadinskog, poznat je još samo jedan

silver covering (T. 12)²¹ that was intentionally bent in the central part probably because of special value that it had and possibly to prevent their subsequent retrieval and reuse. Identical procedure was recorded on several bronze examples. Funerary or votive deposition of intentionally transformed and/or fragmented objects deprived of functionality has been documented back from the Neolithic period in various cultural and chronological contexts, and it might have been a consequence of complex ritual practices.²² Likewise, the practice of depositing destroyed or deformed metal objects in graves was recorded in the Bronze and Iron Ages. These items were associated symbolically with the identity and/or authority of the deceased (e.g. weapons, scepter, attire elements).²³ Repairing broken pieces, that has been often documented, confirms that belt buckles of the Nadin type were valuable in the given cultural and chronological context (T. 1, 1; 11, 2).²⁴

²² L. V. GRINSELL, 1961; 1973; S. KUKOČ, 2009, 128–129; C. RENFREW, 2015; L. D. NEBELSICK, 2016, 96 i citirana literatura.

²³ U tom pogledu vjerojatno je najpoznatiji običaj uništavanja ili deformiranja oružja u latenskom svijetu, koji je najčešće evidentiran u kontekstu incineracijskih grobova 4. i posebno početkom 3. st. pr. n. e., vidjeti npr. D. MĂNDESCU, 2012; M. DIZDAR, 2016, 299–300, s popisom relevantne literature. Međutim, slične prakse nisu u istom periodu ograničene samo na latenski kulturni krug (o fragmentaciji nekih predmeta nošnje iz groba 4 u Vičjoj luci, M. BLEČIĆ KAVUR, B. KAVUR, 2016, 250, 251; za namjerno deformiranu kacigu položenu u grob 6 u Budvi, M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, 44, 45; za mogućnost polaganja lomljenih strigila u isejske grobove 4. – 3. st. pr. n. e., M. UGARKOVIĆ, 2019, 140, 141 i tamo navedenu raniju literaturu), a javljaju se i znatno prije tog perioda, odnosno i u starijem željeznom ali i u brončanom dobu, npr. vidjeti L. CAPUIS, A. M. CHIECO BIANCHI, 1992, 63–64, Fig. 45; M. LLOYD, 2015 (za primjere s prostora Egeje); L. D. NEBELSICK, 2016 i tamo citiranu literaturu (za kasno brončanodobnu praksu).

²⁴ Popravci su zamjetni na nekoliko nadinskih primjeraka te na primjerku iz groba 57 u Mrdakovici. Kod potonjeg su rubovi precizno spojeni, a fragmenti zatim međusobno pričvršćeni četirima zakovicama na četvrtastu pločicu pridodanu na stražnju stranu kopče. Slična situacija zabilježena je i kod jedne nadinske kopče s tim da je pridodana željezna, a ne brončana pločica. Kod ostalih su se kopči prelomljeni fragmenti uglavnom spajali na način da su se preklapali jedan preko drugog i učvršćivali zakovicama, bez posebno dodanih metalnih pločica.

²¹ Some examples have rivet heads coated with silver.

²² L. V. GRINSELL, 1961; 1973; S. KUKOČ, 2009, 128–129; C. RENFREW, 2015; L. D. NEBELSICK, 2016, 96 with references.

²³ In that regard probably the best known custom of destroying or deforming weapons is found in the La Tène world, most often recorded in the context of cremation graves of the 4th and early 3rd centuries BCE, see e.g. D. MĂNDESCU, 2012; M. DIZDAR, 2016, 299–300, with relevant bibliography. However, similar practices are not limited to the La Tène cultural circle only in the given period (about fragmentation of some attire elements from grave 4 in Viča luka, M. BLEČIĆ KAVUR, B. KAVUR, 2016, 250, 251; about the intentionally deformed helmet placed in grave 6 in Budva, M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, 44, 45; about the possibility of placing broken strigils in the Issaeian graves of the 4th–3rd centuries BCE, M. UGARKOVIĆ, 2019, 140, 141 with references), and they appear earlier, in the Early Iron and Bronze Ages, see L. CAPUIS, A. M. CHIECO BIANCHI, 1992, 63–64, Fig. 45; M. LLOYD, 2015 (examples from the Aegean region); L. D. NEBELSICK, 2016 and bibliography cited therein (for the Late Bronze Age practice).

²⁴ Repairs have been noticed on several Nadin examples and on the example from grave 57 in Mrdakovica. In the latter case, the edges were meticulously joined, and the fragments were then connected with four rivets on the square plate added on the back side of the buckle. Similar situation was recorded on one buckle from Nadin, only iron plate was added instead of a bronze one. On the remaining buckles broken fragments were usually joined by overlapping one over the other, and fastened by rivets, without adding metal plates.

primjerak s dodatnom oplatom od srebra, a potječe iz Ivoševaca (T. 5). Zbog djelomične oštećenosti srebrnog lima nadinski primjerak omogućava djelomičan uvid u donju brončanu ploču koja je ukrasom potpuno identična gornjoj srebrnoj oplati što potvrđuje da je ona ukrašena iskucavanjem preko podloge. Srebrna obloga s brončanom je podlogom povezana presavijanjem srebrnog lima uz rub kopče. Dodatno pričvršćivanje uz podlogu u nadinskom slučaju osiguravaju i dvije zakovice na središnjem dijelu kopče, na pravcu pružanja ukrasa koplja/strijele, no to su zakovice koje odlikuju sve primjerke ovih kopči i primarno su namijenjene za pridržavanje mehanizma za kopčanje, odnosno kuka.²⁵ Primjerak iz Ivoševaca, pak, odlikuje znatan broj zakovica: čak osam na rubnim dijelovima kopče²⁶ te dvije koje se nalaze na središnjem dijelu, na pravcu pružanja ukrasa koplja/strijele, a koje pridržavaju kuke. No, osim navedenih pridodane su i dvije zakovice smještene na širem dijelu kopče, na prostoru između središnjeg i rubnog ukrasa. One su dodatno ukrašene dvjema, međusobno različitim aplikama u obliku rozeta izrađenih od pozlaćenog lima. Kružni otisci vidljivi oko još nekih zakovica ostavljaju otvorenom mogućnost da je takvih ukrasnih aplikacija bilo više. Međutim, s obzirom na slabo očuvanu brončanu glavicu zakovice u jednom kutu,

Except for the Nadin example, only one more example with additional sheet silver covering is known, found in Ivoševci (T. 5). Due to partial damage of the silver sheet, the example from Nadin offers partial insight into the lower bronze plate that is identical in ornament to the upper silver covering confirming that it was decorated by using the technique of embossing over a pad. Silver sheet covering was connected with the bronze base by bending silver sheet next to the buckle edge. Additional attachment to the base is ensured by two rivets in the central part of the buckle, in alignment with the spear/arrow ornament, but these rivets characterize all examples of these buckles and they are intended for supporting the fastening mechanism, that is hooks.²⁵ The example from Ivoševci is characterized by a considerable number of rivets: as many as 8 on the edges of the buckle,²⁶ and two in the central part, aligned with the spear/arrow ornament, that support hooks. Two more rivets have been added in the wider part of the buckle, between the central and peripheral ornament. They are additionally decorated with two different appliques made of gilt sheet metal. Round impressions visible around some other rivets suggest that there might have been more such decorative appliques. However, judging from the poorly preserved head of the rivet

²⁵ Veći dio kopči ima sačuvanu kuku za pričvršćivanje na užoj strani pojasa, dok je kod nekih ona sačuvana na široj strani. Međutim, kod nekih su primjeraka sačuvane kuke na objema stranama, većinom izrađene od bronce, no ponekad i od željeza. Izgledno je da su originalno postojale dvije kuke kojim su se ovi dijelovi nošnje pričvršćivali na podlogu izrađenu od nekog organskog materijala ili pak na druge metalne dijelove pojasne garniture. U tom pogledu kao izgledni kandidat nameću se metalne, ponajprije brončane alke kojih je u grobu 105 nađeno oko 100 komada. Naravno, ti kronološki neosjetljivi dijelovi nošnje nisu korišteni samo u tu svrhu što potvrđuje jedan od rijetkih *in situ* nalaza dijela lubanje uz koju je nađeno više takvih predmeta spojenih u ogrlicu u kombinaciji s drugom ogrlicom od masivnih staklenih perli.

²⁶ Osim oplata ove su rubne zakovice pričvršćivale i tri izdužene brončane pločice pridodane uz rubne dijelove s donje strane pojasne kopče, a koje su očito imale funkciju strukturnog ojačanja predmeta.

²⁵ Majority of buckles have preserved hook for fastening on the narrower side of the belt, while on some examples it was preserved on the wider side. However, on certain examples hooks on both side were preserved, mostly made of bronze, but occasionally also of iron. It is likely that originally there were two hooks used to attach these attire elements onto the base made of some organic material or onto other metal parts of the belt set. In that regard likely candidates are primarily bronze rings, about one hundred of which were found in tomb 105. Certainly, this was not the only function of these chronologically insensitive attire parts as confirmed by one of rare *in situ* finds of a skull fragment with several such artifacts connected into a necklace in combination with another necklace made of massive glass beads.

²⁶ Except for sheet covering, these edge rivets fastened three elongated bronze plates added next to the edges on the lower side of the belt buckle, that were obviously meant to structurally reinforce the object.

moguće je da su jedino te dvije spomenute nosile dodatan ukras. To bi odgovaralo i situaciji poznatoj s raskošno ukrašenog brončanog pojasa sa srebrnom oplatom iz Aserije²⁷ sa središnjim prikazom ženske glave koja također ima cijeli niz zakovica uz rubove i uzduž pojasne kopče na mjestima spojeva srebrnih limenih pločica. I u navedenom se slučaju dodatne ukrasne aplike, u ovom slučaju s prikazom stiliziranih ljudskih glava, nalaze identično pozicionirane uz razliku što je svaka pričvršćena dvijema zakovicama na rubnom dijelu aplike, a ne jednom središnjom kako se ne bi ošteti sam prikaz. Ukrašavanje motivom rozeta izrađenih od srebrnog ili pozlaćenog lima susreće se i na nekim drugim predmetima tzv. srebrnog horizonta nakita u Liburniji. Prije svega su dobro zastupljene na pločastim fibulama liburnskog tipa,²⁸ ali i na nekim oblicima naušnica.²⁹

Drukčiji odabir materijala za izradu pojasnih kopči primjetan je u slučaju dvaju primjeraka iz groba 212 viške nekropole na Vlačkoj njivi (Sl. 3).³⁰ Oni su izrađeni od željeza, a presvučeni brončanom oplatom. Neotpuno očuvana brončana oplata na obama predmetima otkriva nešto drukčiji način izradbe: dok je kod jednog primjerka ukras izveden u plitkom reljefu, na drugoj je ukras izveden u negativu. Iako je nekoliko primjeraka pojasnih kopči otkriveno i u grobnim cjelinama druge isejske nekropole na Martvilu, one još nisu objavljene pa njihova detaljnija tipološka i kronološka determinacija, za sada, ostaje nepoznanica.³¹

Kombinacija željezne podloge i bronča-

in the corner, possibly only two mentioned examples had additional decoration. This would correspond to a situation known from elaborately decorated bronze belt with silver sheet covering from Asseria²⁷ featuring a central depiction of a woman's head that also has a series of rivets along the edges and along the belt buckle at junctions of silver sheet plates. In the mentioned case additional decorative appliques, depicting stylized human heads, are identically positioned, but they are attached on the edge of the appliqué by two rivets, and not only one central rivet to avoid damaging the depiction. Decoration by a motif of rosettes made of silver or gilt sheet metal is encountered on some other objects from the so-called silver horizon of jewelry in Liburnia, primarily on plate fibulae of the Liburnian type,²⁸ and some earring forms.²⁹

Different selection of material for producing belt buckles can be noticed on two specimens from grave 212 from the Vlačka njiva necropolis in Vis (Fig. 3).³⁰ They were made of iron, with the sheet bronze covering that was partially preserved on both objects revealing somewhat different manner of production: in one case the decoration was rendered in shallow relief, and on the other buckle the ornament it is in negative impression. Although few examples of belt buckles were discovered in grave units of another Issaeian necropolis Martvilo, they have not been published yet, leaving their detailed typological and chronological determination unknown for now.³¹

Combination of iron base and sheet bronze covering definitely recalls well known belt buckles with elaborate figural ornament

²⁷ Š. BATOVIĆ, 1981, 127, Sl. 11, 26.

²⁸ Vidjeti npr.: Z. VINSKI, 1956, Abb. 3; Š. BATOVIĆ, 1974, Sl. 4, 3-4; Z. BRUSIĆ, 2002, Sl. 31, 33.

²⁹ Š. BATOVIĆ, 1965, Abb. 20, 7; Š. BATOVIĆ, 1981, Sl. 7, 20-21, 25-26, 28.

³⁰ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 164, 165, Sl. 217; II, 301, 212.41, PK 1; 212.42, PK 2.

³¹ Kirigin donosi podatak o željeznoj trapezoidnoj kopči iz G 1 otkrivenog 1976. godine, te dvjema kopčama iz G 6 istraženog iste godine, od koji je jedna brončana trapezoidna kopča, a druga u obliku obruča, vidjeti B. KIRIGIN, 1986, 38, 39.

²⁷ Š. BATOVIĆ, 1981, 127, Fig. 11, 26.

²⁸ See e.g. Z. VINSKI, 1956, Abb. 3; Š. BATOVIĆ, 1974, Fig. 4, 3-4; Z. BRUSIĆ, 2002, Fig. 31, 33.

²⁹ Š. BATOVIĆ, 1965, Abb. 20, 7; Š. BATOVIĆ, 1981, Sl. 7, 20-21, 25-26, 28.

³⁰ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 164, 165, Fig. 217; II, 301, 212.41, PK 1; 212.42, PK 2.

³¹ Kirigin mentions a trapezoidal buckle from G 1 discovered in 1976, and two buckles from G 6 excavated in the same year, one of which is a bronze trapezoidal buckle, and the other is in shape of a hoop, see B. KIRIGIN, 1986, 38, 39.

ne oplata nesumnjivo podsjeća na dobro poznate pojasne kopče s raskošnim figuralnim ukrasom iz Prozora i Ošanića koje su izrađene na isti način,³² odnosno iznimno u kombinaciji sa srebrnom oplatom kod koncepcijski bliskog, no nedvojbeno kvalitetnije izrađenog primjerka iz groba 30 nekropole u Velim Ledinama u Gostilju.³³ Bitno je istaknuti da su na istoj viškoj nekropoli izdvojeni i doduše iznimno fragmentirani primjerci potonjih pojasnih kopča.³⁴ Time se Isa pridružuje ličkom Prozoru te su ovo zasad jedini lokaliteti gdje su dokumentirana oba tipa trapezoidnih pojasnih kopči. Međutim, i u nadinskom grobu 105 pronađena je jedna željezna trapezoidna pojasna kopča s naglašenim rubovima uz koje su očuvane tri zakovice.³⁵ Na njoj se ne raspoznaju nikakvi tragovi dekoracije, ali se opravdano može pretpostaviti da je nju nosila gornja oplata, vjerojatno izrađena od bronce. Nažalost, kako izvorna koncepcija ukrasa ostaje nepoznata ostaje otvorenom mogućnost da je riječ o pojasnoj kopči tipa Nadin analognoj viškim primjercima ili čak eventualno tipa Prozor što je s obzirom na još uvijek nepostojeću distribu-

from Prozor and Otočac that were made in the identical manner,³² that is exceptionally in combination with sheet silver covering on the example from grave 30 from the necropolis in Vele Ledine in Gostilj that is similar in concept, but exhibiting higher quality craftsmanship.³³ It is worth emphasizing that the examples of the latter belt buckles, heavily fragmented though, have been found at the same necropolis from Vis.³⁴ Thus Issa joins Prozor in Lika as the only two sites where both types of trapezoidal belt buckles have been found so far. However, tomb 105 from Nadin also yielded an iron trapezoidal belt buckle with prominent edges of which three rivets were preserved.³⁵ Traces of decoration cannot be discerned on it, but it is reasonable to assume that the upper covering, probably made of bronze, was decorated. Unfortunately, since the original concept of decoration remains unknown, it is possible that it is a belt buckle of the Nadin type analogous to the examples from Vis or possibly even the Prozor type, which is less likely since buckles of this type have not been recorded in the Li-

³² Prozorski primjerci izdvojeni su u zaseban tip Prozor (D. BALEN LETUNIĆ, 1995-96). Iako se oni razlikuju kvalitetom izvedbe, a djelomično i odabirom motiva od primjeraka iz Ošanića i Gostilja zbog čega se i promatraju kao proizvod različitih, po svemu sudeći lokalnih, radionica, s obzirom na ipak prepoznatljiv osnovni morfološki i ornamentalni sklop ovdje se vode kao jedinstveni tip i kao takav su i prikazani na karti distribucije. Sveukupno je u Prozoru dokumentirano pet primjeraka ovog tipa pojasnih kopči, od kojih je samo jedan pronađen u grobnoj cjelini istraženoj 1975. godine. Za potonji: D. BALEN-LETUNIĆ, 1995-96, T. 1, 3; S. KUKOČ, 2008, Sl. 16a-c; 2009a, 201, 202, sl. 318, 319, 342; za ostala četiri primjerka, vidjeti kod: Š. LJUBIĆ, 1889, 136-137, T. XXV, 1-3; R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1984 fig. 15; S. KUKOČ, 2008, 106, Sl. 17a-b, 18a-b; 2009a, 201-202, sl. 321-323, 339, 341, 342. Za dva primjerka iz Ošanića, kod kojih je vidljiv isti način spajanja obloge s podlogom kao i kod jednog viškog primjerka odnosno jednog nadinskog primjerka sa srebrnom oplatom, presavijanjem lima uz rubove, vidjeti kod: Z. MARIĆ, 1973; 1976; S. KUKOČ, 2009a, 203, sl. 344, 345.

³³ Đ. BASLER, 1969, 9-10, 29, T.VII, 30/2, XXXIII, 2.

³⁴ Nekoliko fragmenata pronađeno je u grobnici 158. M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 164, Sl. 218; II, 276, 158.23, PK 3.

³⁵ Dvije zakovice nalaze se uz širi, a jedna uz užu rub pojasa.

³² The examples from Prozor constitute a separate type Prozor (D. BALEN LETUNIĆ, 1995-96). Although they differ from the examples from Ošanić and Gostilj in craftsmanship, and partially in motif selection, which is why they are observed as products of different, most likely local workshops, here they are interpreted as one type, and presented as such on the distribution map, based on recognizable morphological and ornamental characteristics. A total of five specimens of this belt buckle type have been documented in Prozor, of which only one was recovered from the grave unit excavated in 1975. For the latter: D. BALEN-LETUNIĆ, 1995-96, T. 1, 3; S. KUKOČ, 2008, Fig. 16a-c; 2009a, 201, 202, Fig. 318, 319, 342; for the remaining four examples see in: Š. LJUBIĆ, 1889, 136-137, T. XXV, 1-3; R. DRECHSLER BIŽIĆ, 1984 fig. 15; S. KUKOČ, 2008, 106, Fig. 17a-b, 18a-b; 2009a, 201-202, Fig. 321-323, 339, 341, 342. For two examples from Ošanić, characterized by the identical manner of joining the sheet covering with the base by bending sheet metal along the edges, as on one example from Vis, that is one example from Nadin with sheet silver covering, see in: Z. MARIĆ, 1973; 1976; S. KUKOČ, 2009a, 203, Fig. 344, 345.

³³ Đ. BASLER, 1969, 9-10, 29, T.VII, 30/2, XXXIII, 2.

³⁴ Several fragments were found in tomb 158. M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 164, Sl. 218; II, 276, 158.23, PK 3.

³⁵ Two rivets are found along the wider part of the belt, and one along the narrower part.

ciju navedenog tipa na liburnskom prostoru zasad ipak manje vjerojatno.

Pojasne kopče tipa Prozor s kopčama tipa Nadin povezuje osnovna trapezoidna forma, ali i središnji motiv koplja/strijele. Naravno, pojasne kopče tipa Prozor raskošno su ukrašene sa znatno složenijim ikonografskim prikazima izvedenim u tehnici iskucavanja iza kojih u pozadini stoji složena mitološka naracija.³⁶ Interpretiraju se kao izričaji autohtonih zajednica, koji su nastali u interakciji s helenističkom mediteranskom simbolikom, a predstavljaju, ujedno, i odraz protopovijesnih eshatoloških promišljanja.³⁷ U odnosu na njih ornamentalni koncept pojasnih kopči tipa Nadin znatno je reduciran i sveden tek na jedan minimalistički linearni ukras, odnosno središnji motiv koji je mogao imati puko dekorativno, ali i puno dublje simboličko značenje. Konačno, simbolizam dodaje novu vrijednost predmetima i čini ih „otvorenima“, istovremeno ne umanjujući njihovu pravu i neposrednu funkciju i vrijednost.³⁸ U tom pogledu bitna je i pojasna kopča iz Nadina koja se čuva u Arheološkom muzeju Zadar, a koja pored središnjeg prikaza strijele ima i pridodan prikaz krila (T. 13). Osim spomenutog primjerka s krilima, jedina iznimka u ukrašavanju vidljiva je kod dvaju fragmenata moguće iste pojasne kopče koja se čuva u Arheološkom muzeju Zadar, a koja osim središnje strijele ima niz utisnutih ornamenata u vidu koncentričnih kružnica (T. 4).³⁹

Slični ukrasni elementi (motiv strelice/koplja i kružnica, rjeđe i krila), pojavljuju se i na nešto starijim materijalnim izričajima, odnosno dijelovima željeznodobne ratničke

burnian area.

Belt buckles of the Prozor type are similar to the Nadin type in the basic trapezoidal form, and also in the central motif of a spear/arrow. Belt buckles of the Prozor type are elaborately decorated with significantly more complex iconographic depictions based on complex mythological narration executed by using the technique of embossing.³⁶ They are interpreted as expressions of the indigenous communities, created in interaction with the Hellenistic Mediterranean symbolics, representing at the same time a reflection of protohistoric eschatological considerations.³⁷ In comparison to them, ornamental concept of the Nadin type belt buckles is considerably reduced to only one minimalistic linear ornament, that is central motif that might have had merely decorative, or much deeper symbolic meaning. Finally, symbolism adds a new value to objects making them “open“, without reducing their actual and direct function and value.³⁸ In that regard we need to mention a belt buckle from Nadin kept in the Archaeological Museum Zadar, that has a depiction of wings in addition to the central arrow depiction (T. 13). Except for the mentioned specimen with the wings, the only exception in decoration is visible on two fragments of possibly the same belt buckle kept in the Archaeological Museum Zadar, that has a series of impressed ornaments in form of concentric circles in addition to the central arrow (T. 4).³⁹

Similar decorative elements (motif of an arrow/spear and a circle, rarely wings), appear on somewhat older artifacts, that is parts of

³⁶ Opis scena i njihovu simboliku u nekoliko je navrata detaljno razradila S. Kukoč, vidjeti npr. S. KUKOČ, 1998; 2009a, 201–231. Vidjeti također i G. KOSSAK, 1991, 155–162, Abb. 2 (treća grupa pojasnih kopči).

³⁷ G. KOSSAK, 1991; S. KUKOČ, 1998.

³⁸ M. ELIADE, 2006, 214.

³⁹ Na obama ulomcima vidljivo ih je 11, iako je morao postojati barem još jedan na uništenom dijelu užeg fragmenta kopče s obzirom na to da se javljaju po dva u paru.

³⁶ Description of scenes and their symbolics was extensively analyzed by S. Kukoč, see e.g. S. KUKOČ, 1998; 2009a, 201–231. See also G. KOSSAK, 1991, 155–162, Abb. 2 (the third group of belt buckles).

³⁷ G. KOSSAK, 1991; S. KUKOČ, 1998.

³⁸ M. ELIADE, 2006, 214.

³⁹ Eleven circles are visible on both fragments, though at least one more had to be present on the destroyed part of the narrower fragment of the buckle since they appear in pairs of two.

opreme. U tom kontekstu posebno se ističu ilirske kacige, čija je III A2-b varijanta ukrašena urezanim znakom strelice iznad bočnih usjeka paragnatida.⁴⁰ Ova kronološki najmlađa inačica ilirskih kaciga, promatra se u okviru kasnog 5. i 4. st. pr. n. e., s mogućnošću datiranja i do 3. st. pr. n. e.⁴¹ Evidentirani su primjerci u kojima ukrasni obrub završava jednostavnom shematiziranim strelicom ali i oni kojima se uz strelicu na bočnim usjecima paragnatida uzduž rubnika javlja i žigosani ukras kružnica (npr. iz Budve).⁴² Bliski ukras osobito je zastupljen na brončanim kacigama iz srednjodalmatinskog područja, gdje im se smješta i sama proizvodnja, a uz utisnuti ukras kružnicama na rubniku, urezane strelice na bočnim usjecima paragnatida izvedene su zajedno sa znakom X (npr. iz Vičje luke).⁴³ Rubni ukras utisnutih kružnica na srednjodalmatinskom prostoru javlja se i na knemidama.⁴⁴ Kao i na kopčama, pojedini primjerci kaciga, kao što je nalaz iz groba 6 u Budvi, ukrašeni su strelicom na kojoj se mogu pojaviti i stilizirana krilca.⁴⁵ Motiv strijele/koplja u kombinaciji s motivom palmete zabilježen je na pojasnim kopčama italiskog tipa iz Asserije i Otišića.⁴⁶ Na Apeninskom poluotoku ih poglavito nose ratnici, ali i civili te adolescenti i dječaci, u vremenu 5. do 3. st. pr. n. e.⁴⁷ O popularnosti motiva koplja svjedoče

the Iron Age warrior equipment. In that context Illyrian helmets stand out, especially the III A2-b variant which was decorated by an arrow sign above the lateral grooves of the cheek guards.⁴⁰ This chronologically youngest variant of the Illyrian helmets is dated to the late 5th and 4th centuries BCE, with possible continuation until the 3rd century BCE.⁴¹ There are examples whose decorative border ends with a simple schematized arrow, but in some cases decoration of stamped circles appears on the lateral grooves of the cheek guards along the edge, in addition to the arrow (e.g. from Budva).⁴² Similar ornament is represented especially on bronze helmets from the central Dalmatian region where their production is also located. They bear an ornament of impressed circles on the edge, and incised arrows on the lateral grooves of the cheek guards are executed together with the sign X (e.g. from Vičja luka).⁴³ Impressed circles as border decoration also appear on shin guards in the central Dalmatian region.⁴⁴ Certain examples of helmets, such as the find from grave 6 in Budva, are decorated with an arrow that can have stylized wings, like the buckles.⁴⁵ The arrow/spear motif in combination with the palmette motif is recorded on the belt buckles of the Italic type from Asseria and Otišić.⁴⁶ On the Apennine peninsula they are worn in particular by the warriors, but also by civilians, adolescents and boys, in the time span from the 5th to the 3rd century BCE.⁴⁷ Popularity of the spear

⁴⁰ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 73-77, 83-84, sl. 14; M. BLEČIĆ KAVUR, 2017.

⁴¹ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 81, 82; M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, 38-39, 49.

⁴² M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, Sl. 6-10.

⁴³ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 76-77, 83-84; M. BLEČIĆ KAVUR 2017, posebno str. 42, 46.

⁴⁴ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 75.

⁴⁵ M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, 45.

⁴⁶ Kod pojasnih kopči italiskog tipa iz groba 4B u Dragišiću i grobnice IV u Vičjoj luci izostaje kopljasti element. S. KUČOČ, 2011, 37-41, Sl. 2-4, 16.

⁴⁷ Grobovi ratnika popraćeni su drugim elementima naoružanja, a pojas se nalazi na njegovom izvornom mjestu, oko struka. Kod ukopa civila, vjerojatno visoko rangiranih javnih službenika, izostaje druga ratnička oprema, a pojas je položen uz tijelo. Pojasne kopče italiskog tipa u grobovima dječaka/adolescenata osim statusnog simbola možda se mogu podrazumijevati i kao simbol prijelaza iz dječake u odraslu dob, odnosno u punopravnog člana zajednice. M. SUANO, 1991, 137-138.

⁴⁰ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 73-77, 83-84, sl. 14; M. BLEČIĆ KAVUR, 2017.

⁴¹ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 81, 82; M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, 38-39, 49.

⁴² M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, Fig. 6-10.

⁴³ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 76-77, 83-84; M. BLEČIĆ KAVUR 2017, in particular p. 42, 46.

⁴⁴ M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 75.

⁴⁵ M. BLEČIĆ KAVUR, 2017, 45.

⁴⁶ Spear-shaped element is missing on the Italic type belt buckles from grave 4B in Dragišić and tomb IV in Vičja luka. S. KUČOČ, 2011, 37-41, Fig. 2-4, 16.

⁴⁷ Warrior graves are accompanied by other weapon elements, and the belt is located in its original place, around the waist. In civilian burials, probably of high ranking

i brojne fibule upravo prema njemu imenovane tzv. kopljastim fibulama. Ovaj prepoznatljiv dio nošnje različitih zajednica prije svega zapadnog i središnjeg Balkana, koji se ovisno o inačicama nalazi i na nešto širem prostoru,⁴⁸ javlja se u drugoj polovici 3. st. pr. n. e.⁴⁹ U zatvorenim grobnim cjelinama ipak su dominantno pronađene u kontekstima 2. i 1. st. pr. n. e.⁵⁰ Jedini primjerci s liburnskog prostora potječu upravo iz Nadina i to dva primjerka iz grobnice 105 i jedan iz tzv. helenističke grobnice 1,⁵¹ te jedan iz groba 9 nekropole u Dragišiću.⁵²

Postavlja se pitanje tko je i kada proizvodio/distribuirao, posjedovao i ukrašavao se ovakvim pojasnim kopčama? S obzirom na nove nalaze iz Nadina te one iz fundusa zadarskog i šibenskog muzeja, evidentno je da se najveća koncentracija i najgušća distribucija ovakvih nalaza povezuje sa sjevernodalmatinskim, liburnskim prostorom. Izvan tog područja zabilježene su na otočnom kvarnerskom prostoru (Osor),⁵³ u Lici (Prozor), na graničnom području srednjodalmatinske kulturne skupine (Danilo) te u grčkom gradu Isi (Sl. 6). Svaki od navedenih lokaliteta imao je pretpostavke i kapacitet za vlastitu produkciju ovog specifičnog dijela nošnje. Međutim bez konkretnih dokaza koji upućuju na postojanje metalurških radionica u kombinaciji s konkretnim odgovarajućim

motif is confirmed by numerous fibulae that were named exactly after this weapon – the so-called spear-shaped fibulae. This recognizable part of the costume of various communities from primarily western and central Balkan, that can be found in somewhat wider region,⁴⁸ depending on the variant, appears in the second half of the 3rd century BCE.⁴⁹ In closed grave units they were mostly found in the contexts of the 2nd and 1st centuries BCE.⁵⁰ Examples from the Liburnian region come exactly from Nadin: two examples from tomb 105 and one from “Hellenistic” tomb 1,⁵¹ but there is also one specimen from grave 9 from the necropolis in Dragišić.⁵²

The question is who and when produced/distributed, possessed and was adorned with these belt buckles? Considering new finds from Nadin and the ones from the collections of the Zadar and Šibenik museums, it is evident that the biggest concentration and the densest distribution of these finds is related to the northern Dalmatian, Liburnian region. Outside this region, they were recorded in the Kvarner area (Osor),⁵³ in Lika (Prozor), in the border area of the central Dalmatian cultural group (Danilo) and in the Greek city

public servants, other warrior equipment is missing, and the belt is folded next to the body. Belt buckles of the Italic type in graves of boys/adolescents could be interpreted as status symbols, but also as symbols of the transition from boyhood to adulthood, that is becoming a full member of the community. M. SUANO, 1991, 137-138.

⁴⁸ P. POPOVIĆ, 1994.

⁴⁹ P. POPOVIĆ, 1994, 64-67; P. ARDJANLIEV, 2014, 79-80; M. GUŠTIN, P. KUZMAN, A. PRELOŽNIK, 2014, 85, 94-96.

⁵⁰ P. POPOVIĆ, 1994, 64-67; Usp. i: K. G. HEMPEL, 2001, 35, 67, 186; M. UGARKOVIĆ, 2019, 163.

⁵¹ Po jedna kopljasta fibula grupe III nalazi se u svakoj od navedenih grobnih cjelina, dok je u grobnici 105 dokumentirana i jedna srebrna fibula grupe IA. Za fibulu iz grobnice 1 vidjeti kod: A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013, 21, T. XVII, 41; za tipologiju kopljastih fibula kod: P. POPOVIĆ, 1994.

⁵² D. GLOGOVIĆ, 2014, 37, Pl. 4, 12.

⁵³ Bilo da se Kvarner promatra kao dio liburnske (Š. BATOVIĆ, 1965; Š. BATOVIĆ, 1987) ili kao dio zasebne tzv. kvarnerske kulturne skupine pri čemu se ne isključuje ni mogućnost nominalne liburnske kontrole nad otočnim kvarnerskim prostorom. M. BLEČIĆ KAVUR, 2014b, 165.

⁴⁸ P. POPOVIĆ, 1994.

⁴⁹ P. POPOVIĆ, 1994, 64-67; P. ARDJANLIEV, 2014, 79-80; M. GUŠTIN, P. KUZMAN, A. PRELOŽNIK, 2014, 85, 94-96.

⁵⁰ P. POPOVIĆ, 1994, 64-67; cf. also: K. G. HEMPEL, 2001, 35, 67, 186; M. UGARKOVIĆ, 2019, 163.

⁵¹ One spear-shaped fibula of group III was found in each mentioned grave unit respectively, while one silver fibula of group III is documented in tomb 105. For fibula from grave 1 see in: A. BATOVIĆ, Š. BATOVIĆ, 2013, 21, T. XVII, 41; for typology of spear-shaped fibulae in: P. POPOVIĆ, 1994.

⁵² D. GLOGOVIĆ, 2014, 37, Pl. 4, 12.

⁵³ Regardless if Kvarner is observed as a part of the Liburnian group (Š. BATOVIĆ, 1965; Š. BATOVIĆ, 1987) or a part of the separate so-called Kvarner group whereby possibility of nominal Liburnian control over the insular Kvarner region is not excluded. M. BLEČIĆ KAVUR, 2014b, 165.

matricama⁵⁴ i/ili nedovršenim (neuspjelim) proizvodima teško je decidirano tvrditi koje ili koja su središta uistinu i bila njihovi produkcijski centri. S obzirom na količinu dokumentiranih nalaza i varijacije njihove izvedbe definitivno se kao prvi izbor nameće nadin-ska zajednica,⁵⁵ što *a priori* ne isključuje mogućnost da su proizvedene i u nekim drugim radionicama. No sigurno je da su one u svakom slučaju autohtoni, po svemu navedenom vrlo moguće, liburnski izričaj nastao u interakciji s univerzalnim porukama helenističke mediteranske simbolike, počevši od njezinog prepoznavanja do aproprijacije odabranih elementa u okviru lokalnog konteksta. Karta distribucije pojasnih kopči sa središnjim motivom koplja/strijele i još jednom iznova potvrđuje dinamičnu regionalnu isprepletenost i intenzivnu multikulturnu interakciju duž istočnog dijela jadranskog bazena i neposrednog zaleđa tijekom posljednjih stoljeća prije nove ere.

Raspravljajući o dekontekstualiziranim osorskim primjercima, Blečić Kavur predložila je širi kronološki okvir njihove produkcije i uporabe, od 6. do 3. st. pr. n. e., smatrajući ih nešto starijom formom u odnosu na pojasne kopče tipa Prozor.⁵⁶ Međutim, o konkretnom vremenu proizvodnje i uporabe svjedoči nam sada nekoliko grobnih cjelina koje potvrđuju da je takva datacija ipak previsoka. Primjerak iz groba 14 u Dragišiću datiran je na osnovi pratećeg materijala u vremenski okvir od 3. do 1. st. pr. n. e.⁵⁷ Nešto užu dataciju omo-

of Issa (Fig. 6). Each of the mentioned sites had the preconditions and capacity for its own production of this characteristic costume element. However without specific evidence that might indicate the presence of metallurgical workshops in combination with corresponding matrices⁵⁴ and/or unfinished (defective) products, it is difficult to claim with certainty which center(s) were actually their production centers. The Nadin community seems to be the first choice,⁵⁵ considering the amount of documented finds and variants of their rendering, which *a priori* does not exclude the possibility that they were produced also in some other workshops. Nevertheless, it is certain that they are indigenous, and in all likelihood Liburnian expression created in interaction with universal messages of the Hellenistic Mediterranean symbolics, starting from its recognition to appropriation of selected elements in the local context framework. Distribution map of the belt buckles with the central motif of a spear/arrow once again confirms dynamic regional interweave-ment and intense multicultural interaction along the eastern part of the Adriatic basin and its immediate hinterland in the last centuries BCE.

Discussing the decontextualized Osor examples, Blečić Kavur suggested broader chronological framework for their production and use, from the 6th to 3rd c. BCE, considering them somewhat older form in relation to the Prozor type belt buckles.⁵⁶ However, specific time of production and use are illustrated by few grave units that indicate this dating is too high. An example from grave 14 in Dragišić

⁵⁴ Premda nisu previše brojni, kalupi koji upućuju na lokalnu metaluršku proizvodnju dokumentirani su na većem broju istočnojadranskih nalazišta. Za prostor Liburnije, uključujući i jedan kalup iz Nadina vidjeti: M. ČELHAR, D. VUJEVIĆ, 2013. Izuzev kovanja novca, vrlo se malo trenutačno zna o metalurškim aktivnostima na prostoru grčkih gradovi Ise i Farosa.

⁵⁵ U tom pogledu može biti indikativno da je u grobnici 105 u Nadinu zastupljena i određena količina trapezoidnih (ne)ukrašenih pojasnih kopči no bez središnjeg motiva koplja/strijele.

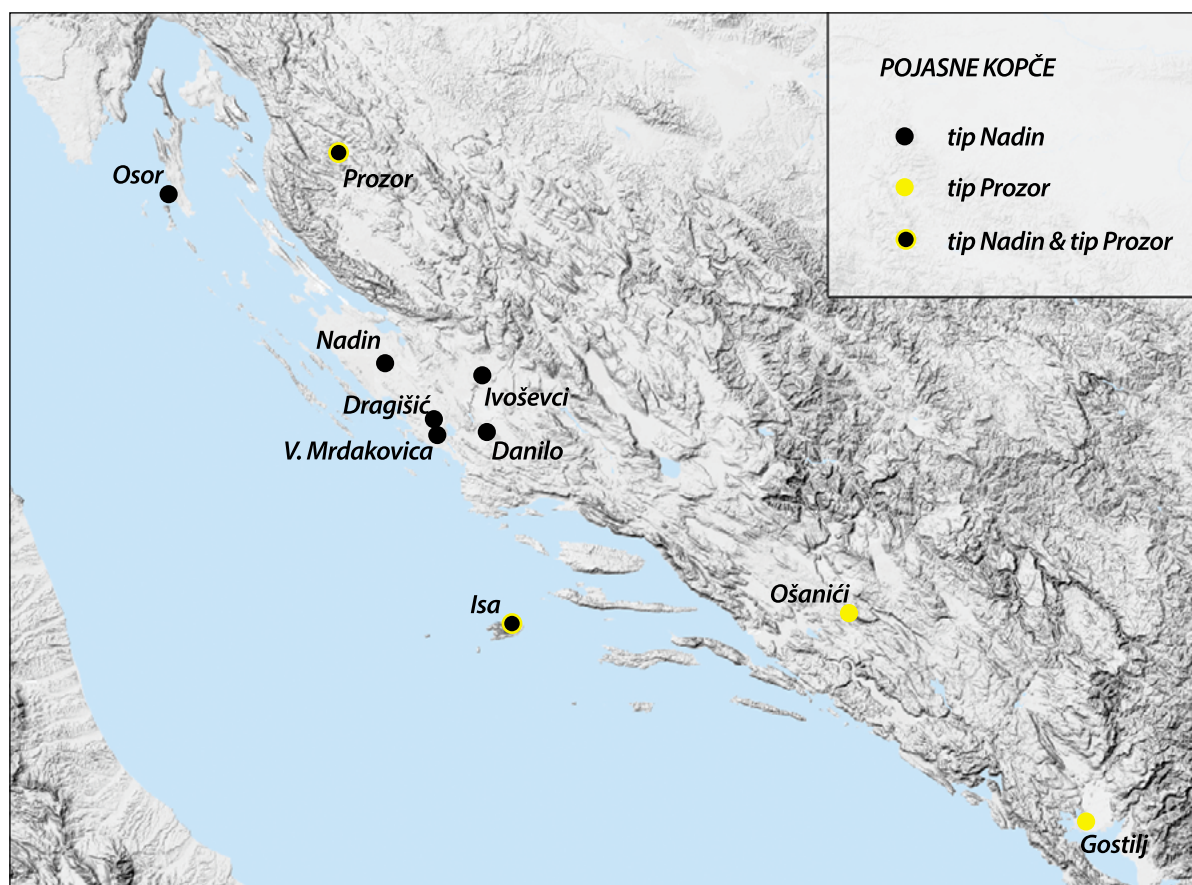
⁵⁶ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 103.

⁵⁷ Grob 14 iz Dragišića, djelomično očuvanog inventara, sadrži građu koja se može pripisati širem vremenskom periodu od 3. do 1. st. pr. n. e. Među kronološki indikativnim

⁵⁴ Although scarce, molds suggesting local metallurgical production were documented at a number of eastern Adriatic sites. For the Liburnian region, including a mold from Nadin see: M. ČELHAR, D. VUJEVIĆ, 2013. Except for minting coins, little is known about the metallurgical activities in the area of the Greek cities of Issa and Pharos.

⁵⁵ In that regard it might be indicative that tomb 105 yielded a certain amount of trapezoidal (un)decorated belt buckles without the central motif of a spear/arrow.

⁵⁶ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 103.

SLIKA 6. Karta distribucije pojasnih kopči tipa Nadin i tipa Prozor (izradila L. Paraman)

FIGURE 6 Map of distribution of belt buckles of the Nadin and Prozor types (made by L. Paraman)

gućila je analiza inventara groba 212 isejske nekropole Vlaška njiva na osnovi kojeg su smještene u poodmaklo 2. i 1. st. pr. n. e.⁵⁸ Takvu okvirnu dataciju potvrđuje i nadin-ska grobnica 105. Naime, iako je materijal u grobnici zbog kontinuiranog pokapanja iznimno velikog broja pokojnika djelomično izmiješan, ipak je moguće izolirati osnovnu kronološku shemu vertikalne stratigrafije grobnice. U najnižem, odnosno najstarijem

has been dated on the basis of accompanying material to the chronological framework from the 3rd to 1st c. BCE.⁵⁷ Analysis of grave goods from grave 212 from the Issae-an necropolis Vlaška njiva offered somewhat more precise dating to the advanced 2nd and 1st centuries BCE.⁵⁸ Such broad dating is confirmed by the Nadin tomb 105. Although material in the tomb was partially mixed due

materijalom mogu se navesti fibule tipa Baška, varijante certosa fibula, fibule tipa Jezerine i one tipa Aucissa koje zorno svjedoče o navedenom kronološkom rasponu. D. GLOGOVIĆ, 2014, 27, 39–41, Pl. 9, a–d.

⁵⁸ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 165; II, 287–302. Uz nekoliko primjeraka keramike tipa Gnathia koja se datira u kraj 3./početak 2. st. pr. n. e., većina keramičkog materijala pripada sivopremaznoj i obično-slikanoj keramici koja se povezuje s poodmaklim 2. i/ili 1 st. pr. n. e., a od ostalog se databilnog materijala može izdvojiti i komad rimskog republikanskog srebrnog novca kovanog 90. god. pr. n. e. te kopljasto-streličasta srebrna fibula (M. UGARKOVIĆ, 2019, II, 287–302).

⁵⁷ Grave 14 from Dragišić, with partially preserved inventory, contains material that can be attributed to a broad chronological range from the 3rd to 1st c. BCE. Chronologically indicative material comprises the Baška type fibulae, variants of the Certosa fibulae, Jezerine type fibulae and the Aucissa type illustrating well the mentioned time span. D. GLOGOVIĆ, 2014, 27, 39–41, Pl. 9a–9d.

⁵⁸ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 165; II, 287–302. Except for few examples of Gnathia ware dated to the end of the 3rd and beginning of the 2nd century BCE, most ceramic finds belong to grey slip ware and common painted pottery dated to advanced 2nd and/or 1st century BCE. Other datable material includes a silver Roman republican coin struck in 90 BCE and one spear/arrow-shaped silver fibula (M. UGARKOVIĆ, 2019, II, 287–302).

sloju izostaje kronološki najmlađi materijal poput Alezija fibula, fibula tipa Jezerine⁵⁹ i Gorica te ranih Aucissa fibula,⁶⁰ kao i rana sjevernoitalska sigilata⁶¹ i keramika tankih stijenki.⁶² S druge strane, u najstarijem horizontu pokapanja količinski prevladavaju fibule tipa Certosa Ic i Id,⁶³ srednjolatenke žičane fibule s vanjskom tetivom i fibule tipa Picugi.⁶⁴ S obzirom na ostali popratni materijal⁶⁵ izostanak građe karakteristične za

to lengthy burying of exceptionally big number of individuals, still basic chronological scheme of the tomb's vertical stratigraphy can be defined. The lowest, that is the oldest layer lacks youngest material such as the *Alesia* fibulae, or fibulae of the Jezerine⁵⁹ and Gorica types, and the early *Aucissa* fibulae⁶⁰ as well as the early northern Italic *sigillata*⁶¹ and thin walled pottery.⁶² On the other hand, in the oldest burial horizon most numerous fibula types are *Certosa* Ic and Id,⁶³ middle La Tène wire fibulae with external chord and the Picugi type fibulae.⁶⁴ Considering the ac-

⁵⁹ U najnižem sloju izdvojeno je, doduše, svega nekoliko ulomaka fibula tipa Jezerine, ali oni zasigurno potječu iz gornjeg sloja i posljedica su nemogućnosti preciznog razdvajanja slojeva na cijelom prostoru grobnice. Statistički je ta količina zanemariva s obzirom na to da je u grobnici, prema preliminarnoj analizi, nađeno oko 100 fibula tipa Jezerine.

⁶⁰ O kronološkoj poziciji navedenih fibula više kod: S. DEMETZ, 1999, 104–105, 108–109, 163–165; J. ISTENIČ, 2005; D. BOŽIČ, 2008, 147, Tab. 5.

⁶¹ Zastupljeni su sljedeći tipovi: Conspectus 15.1.2 (CONSPECTUS, 1990, 78, Tab. 14, datacija: srednje–kasnoaugustovsko doba); 5.2.1. (CONSPECTUS, 1990, 60, Tab. 5, datacija: ranoaugustovsko doba, u sjevernoj Italiji nešto duže); 4.4.1 (CONSPECTUS, 1990, 58, Tab. 4, datacija: augustovsko doba); 13.2.2 (CONSPECTUS, 1990, 74, Tab. 12, datacija: srednjooaugustovsko doba); 12.1 (CONSPECTUS, 1990, 72, Tab. 11, datacija: srednjooaugustovsko doba) (glatka sjevernoitalska sigilata) te R 2.1.1 (CONSPECTUS, 1990, 168, Tab. 53, datacija: srednje do kasnoaugustovsko doba); Mazzeo Saracino 10D (ATLANTE II, 1985, 219, datacija: augustovsko doba) (reljefna sjevernoitalska sigilata).

⁶² Od keramike tankih stijenki zastupljen je Fabrikat A s tipovima Magdalensberg 2 (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 39–41, datacija: (50) 20 – 10. god. pr. n. e.), 6 (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 45, datacija: 25. – 10. god. pr. n. e.) i 28 (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 61–64; datacija: 50. god. pr. n. e. – 15. god.), te Fabrikat C s tipovima Magdalensberg 68b–c (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 84–87; datacija: 25. god. pr. n. e. – 50. god.).

⁶³ Prema Teržan, vrijeme pojave i uporabe fibula tipa Certosa Ic i Id odgovara vremenu od kasnog 4. st. p. n. e. do kraja 2. ili čak prijelaza u 1. st. p. n. e. (B. TERŽAN, 1977, 382). U nadinskoj grobnici 105 sačuvano ih je minimalno 25 i to u svim izdvojenim slojevima pokapanja. Najviše ih je dokumentirano u najstarijem sloju (60% primjeraka), dok su u jednakom omjeru (sa po 20%) zastupljene u mlađim slojevima. Kvantitativno predstavljaju jedan od vodećih oblika fibula pronađenih na samom dnu grobnice gdje su i osteološki ostatci sačuvani u nešto boljem stanju. Ipak, zbog asocijacije s ostalom zastupljenom građom prisutnom u najstarijem sloju pokapanja njihova datacija u ovom slučaju neće prethoditi 2. st. pr. n. e.

⁶⁴ Za dataciju navedenih oblika vidjeti kod: Š. BATOVIĆ, 1974, 190; B. TERŽAN, 1977, 382; M. GUŠTIN, 1987, 52–53; 1991, 31–32, 38; A. TONC, 2017, Fig. 2.

⁶⁵ Posebno u tom pogledu treba istaknuti helenističku reljefnu keramiku koja je najbrojnija keramička kategorija

⁵⁹ Few fragments of a Jezerine type fibula were found in the lowest layer, but they definitely originate from the upper layer owing to difficult differentiation of layers in the tomb. In statistical terms, this amount is negligible as preliminary analysis suggests that about 100 Jezerine type fibulae were found in the tomb.

⁶⁰ More about chronological position of all mentioned fibulae in: S. DEMETZ, 1999, 104–105, 108–109, 163–165; J. ISTENIČ, 2005; D. BOŽIČ, 2008, 147, Tab. 5.

⁶¹ The following types have been represented: Conspectus 15.1.2 (CONSPECTUS, 1990, 78, Tab. 14, dating: middle-late Augustan period); 5.2.1. (CONSPECTUS, 1990, 60, Tab. 5, dating: early Augustan period, somewhat longer in northern Italy); 4.4.1 (CONSPECTUS, 1990, 58, Tab. 4, dating: Augustan period); 13.2.2 (CONSPECTUS, 1990, 74, Tab. 12, dating: middle Augustan period); 12.1 (CONSPECTUS, 1990, 72, Tab. 11, dating: middle Augustan period) (northern Italic smooth *sigillata*) and R 2.1.1 (CONSPECTUS, 1990, 168, Tab. 53, dating: middle to late Augustan period); Mazzeo Saracino 10D (ATLANTE II, 1985, 219, dating: Augustan period) (northern Italic relief *sigillata*).

⁶² Thin walled pottery is represented by Fabrikat A with types Magdalensberg 2 (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 39–41, dating: (50) 20 – 10 BCE), 6 (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 45, dating: 25 – 10 BCE) and 28 (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 61–64; dating: 50 BCE – 15 CE), and Fabrikat C with types Magdalensberg 68b–c (E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 84–87; dating: 25 BCE – 50 CE).

⁶³ According to Teržan, time of appearance and use of the fibula types *Certosa* Ic and Id corresponds to the period of the late 4th century BCE until the end of the 2nd or even transition to the 1st century BCE (B. TERŽAN, 1977, 382). In the Nadin tomb 105, at least 25 examples were recovered from all defined burial layers. Most pieces were found in the oldest layer (60%), while they are represented with equal share (20%) in younger layers. In terms of quantity they are one of the leading types of fibulae recovered from the very bottom of the tomb where osteological remains were somewhat better preserved. However, due to association with the rest of the finds from the oldest layers, their dating in this case does not predate the 2nd c. BCE.

⁶⁴ For dating of the mentioned forms see in: Š. BATOVIĆ,

ukoje 4. i 3. st. pr. n. e. (npr. Gnathia keramika, drugi tipovi Certosa fibula, fibule tipa Baška,...) početak korištenja grobnice treba odrediti negdje početkom ili tijekom prve polovice 2. st. pr. n. e, s najintenzivnijim korištenjem tijekom druge polovice 2. i cijelog 1. st. pr. n. e. Ovom najstarijem sloju pokapanja kojem je, doduše, i pripisan najmanji broj pokojnika pripada svega tri primjerka pojasnih kopči tipa Nadin te jedini primjerak trapezodine kopče izrađen od željeza. Sve ostale pronađene su u dvama gornjim slojevima, s najvećom koncentracijom upravo u najmlađem sloju gdje ih je izdvojeno čak 25 primjeraka. Treba napomenuti da su ove pojasne kopče nađene i na samom vrhu grobnice što svjedoči da su bile u uporabi i na samom početku 1. st. po. n. e. kada pokapanje na ovom mjestu prestaje. Prema svemu navedenom, produkciju i uporabu ovih predmeta nošnje treba ponajprije povezati s drugom polovicom 2. te posebno 1. st. pr. n. e., a možda čak i sa samim početkom 1. st. po. n. e. odnosno augustovskim dobom (najkasnije doba cara Tiberija).

Nalazi iz grobova 30 i 57 iz Mrdakovice, sa spaljenim pokopima u urni, potvrđuju ovu dataciju. U tom se kontekstu ističu keramički prilozi iz groba 30, koji se atribuiraju izričajima sjevernoitalske keramičke proizvodnje: *Aco* čaši⁶⁶ i *Sarius* šalicama⁶⁷ te kaležu na visokoj nozi.⁶⁸ Prvi se oblik promatra kao hibrid između reljefne *sigillate* i keramike tankih stijenki, koji se proizvodi od druge polovice 1. st. pr. n. e., ali je najčešće u optjecaju tijekom augustovskog i tiberijskog razdoblja.⁶⁹ Ipak, s obzirom na oblik, a po-

companying material⁶⁵ and absence of finds characteristic of the 4th and 3rd c. BCE burials (e.g. Gnathia ware, other types of *Certosa* fibulae, Baška type fibulae...), the beginning of the tomb use should be dated to the beginning or the first half of the 2nd century BC, with the most intensive use during the second half of the 2nd and entire 1st century BCE. This oldest burial layer yielded only three examples of the Nadin-type belt buckles and the only example of the trapezoidal buckle made of iron, but this layer also contained the smallest number of the deceased individuals. All other fibulae were found in two upper layers, with the densest concentration exactly in the youngest layer in which as many as 25 specimens were found. It is worth mentioning that these buckles were found at the very top of the tomb testifying to the fact they were used at the beginning of the 1st century CE when burying at this spot ceased. Judging from all the aforementioned facts, production and use of these attire elements should be associated with the second half of the 2nd and in particular 1st century BCE, and possibly also the very beginning of the 1st century CE, that is Augustan period (or Tiberius' time at the latest).

Finds from graves 30 and 57 from Mrdakovica, with cremation remains in urns, confirm this dating. In that context, ceramic grave goods from grave 30 are particularly interesting, as they are attributed to expressions of northern Italic pottery production: *Aco* beaker,⁶⁶ *Sarius* cups⁶⁷ and goblet on high foot.⁶⁸ The first form is interpreted as a hy-

u svim izdvojenim slojevima, te kategoriju sivopremazane keramike, obje keramičke vrste čija se istočnojadranska proizvodnja povezuje se poodmaklim 2. i 1. st. pr. n. e. (M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 100–106 s relevantnom bibliografijom).

⁶⁶ Z. BRUSIĆ, 1999, 28, 29, 115, cat. no. 384, Fig. 55.

⁶⁷ Z. BRUSIĆ, 1999, 23–27, 99, cat. no. 271; 102, cat. no. 287, Figs. 45, 49.

⁶⁸ Z. BRUSIĆ, 1999, 177, cat. no. 271, Fig. 45.

⁶⁹ M. P. LAVIZZARI PEDRAZZINI, 1987, 24; M. P. LAVIZZARI PEDRAZZINI, 1987, 1997.

1974, 190; B. TERŽAN, 1977, 382; M. GUŠTIN, 1987, 52–53; M. GUŠTIN, 1991, 31–32, 38; A. TONC, 2017, Fig. 2.

⁶⁵ In that regard Hellenistic relief pottery needs to be mentioned as the most abundant ceramic category in all defined layers, and the category of grey slip ware, both pottery types whose eastern Adriatic production is related to the advanced 2nd and 1st c. BCE. (M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 100–106 with relevant bibliography)

⁶⁶ Z. BRUSIĆ, 1999, 28, 29, 115, cat. no. 384, Fig. 55.

⁶⁷ Z. BRUSIĆ, 1999, 23–27, 99, cat. no. 271; 102, cat. no. 287, Figs. 45, 49.

⁶⁸ Z. BRUSIĆ, 1999, 177, cat. no. 271, Fig. 45.

sebeno ukras mrdakovičkoga ulomka, mogli bismo ga prema analogiji s Magdalensberga smjestiti u razdoblje ranoga Augusta, najkasnije do nulte godine.⁷⁰ *Sarius* šalice dio su repertoara sjevernoitalske reljefne sigilate s kraja 1. st. pr. n. e. i prve polovice 1. st. po. n. e.,⁷¹ međutim primjerak iz groba 30, koji pripada obliku Magdalensberg Form 2b moglo bi se na temelju ukrasa pobliže datirati u augustejsko razdoblje.⁷² Reljefno ukrašeni kalež na visokoj nozi s reljefnim vegetabilnim motivom, morfološke pripadnosti obliku Magdalensberg Forma 3a, po svoj prilici također pripada sjeveroitalskoj proizvodnji, no u ovome slučaju pred-augustejskoga razdoblja.⁷³ U grobu 57, pak, prema zapisu u inventarnoj knjizi dokumentirano je nekoliko posuda, od kojih se ističu ulomci sive posudice tankih stijenki koja bi se mogla pripisati dobu cara Tiberija, s ukrasom izvedenim utiskivanjem kotača po tijelu posude (Magdalensberg Form 93, Fabrikat B).⁷⁴ U istom grobu pronađeni su i ulomci staklenog unguentarija i drugih keramičkih posuda, koji su nedovoljni za njihovu rekonstrukciju i dataciju.

U skladu s aktualnim spoznajama o dataciji pojasnih kopči ukrašenih raskošnim figuralnim narativom iz Prozora, Ošanića, Gostilja i Ise te kopči tipa Nadin sa središnjim prikazom koplja/strijela, izvjesno je da je njihova uporaba, barem znatnim dijelom istovremena, uz moguće i nešto duže korištenje ovih posljednjih.

Malo je konkretnih podataka koji upućuju na njihove nositelje, odnosno koji ih potvrđuju kao dio muške i/ili ženske nošnje. Suk-

brid between relief *sigillata* and thin walled pottery, produced from the second half of the 1st century BCE, but it was most common in the Augustan and Tiberius' period.⁶⁹ However, considering the form, and especially decoration on the sherd from Mrdakovica, we might date it to the early Augustan period, at the latest around the year zero.⁷⁰ *Sarius* cups are a part of the repertory of the northern Italic relief *sigillata* from the end of the 1st century BCE and the first half of the 1st century CE,⁷¹ but the specimen from grave 30, belonging to Magdalensberg Form 2b might be dated to the Augustan period based on the ornaments.⁷² Relief decorated goblet on high foot with vegetal motif in relief, morphologically attributed to Magdalensberg Form 3a, most likely also belongs to the northern Italic production, but in this case from the pre-Augustan period.⁷³ In grave 57, according to the inventory book entry, several vessels were documented, of which fragments of grey thin walled vessel stand out that might have belonged to Tiberius' time, bearing an ornament made by rotating a jaggging wheel over the vessel body (Magdalensberg Form 93, Fabrikat B).⁷⁴ The same grave yielded fragments of a glass toilet bottle and other ceramic vessels that do not allow reconstruction or dating.

In line with current knowledge about dating belt buckles decorated with elaborate figural narrative from Prozor, Ošanići, Gostilj and Issa, and the Nadin-type belt buckles with the central depiction of a spear/arrow, it

⁷⁰ E. SCHINDLER KAUELKA, 1980, 13, 164, kat. br. 38/125; vidi i Mazzeo Saracino Forma 1D, tipo B (ATLANTE II, 1985, 209).

⁷¹ D. PANCIERA, 1985; E. SCHINDLER KAUELKA, 2006, 239-244.

⁷² E. SCHINDLER KAUELKA, 1980, 15, 184-187, T. 2, 50; Z. Brusić napominje i postojanje pečata s inicijalima (?) ATH za kojeg međutim ne pronalazi analogiju (Z. BRUSIĆ, 1989, 103-104, T. XIV, 35).

⁷³ E. SCHINDLER KAUELKA, 1980, 16.

⁷⁴ E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 102

⁶⁹ M. P. LAVIZZARI PEDRAZZINI, 1987, 24; M. P. LAVIZZARI PEDRAZZINI, 1987, 1997.

⁷⁰ E. SCHINDLER KAUELKA, 1980, 13, 164, cat. no. 38/125; see also Mazzeo Saracino Forma 1D, tipo B (ATLANTE II, 1985, 209).

⁷¹ D. PANCIERA, 1985; E. SCHINDLER KAUELKA, 2006, 239-244.

⁷² E. SCHINDLER KAUELKA, 1980, 15, 184-187, T. 2, 50; Z. Brusić mentions a stamp with initials (?) ATH for which he could not find an analogy (Z. BRUSIĆ, 1989, 103-104, T. XIV, 35).

⁷³ E. SCHINDLER KAUELKA, 1980, 16.

⁷⁴ E. SCHINDLER KAUELKA, 1975, 102

cesivno pokapanje većeg broja pokojnika u liburnskim sredinama onemogućava asocijaciju pojedinih dijelova grobnih inventara s njihovim vlasnicima. Moguće je, tek, pretpostaviti da znatne varijacije u dimenzijama kopči iz nadinskih grobnica upućuju i na dobnu strukturu njihovih nositelja, iako se to zbog nemogućnosti povezivanja pojedinih pojasnih kopči s individualnim pokojnicima teško može dokazati. Dobar dio nalaza je bez sačuvanog izvornog konteksta, što se može potvrditi i za većinu primjeraka kopči s raskošnim figuralnim prikazom iz Prozora koji bi u tom pogledu mogli biti indikativni s obzirom na to da se na japodskom tlu nije prakticiralo pokapanje u kolektivne grobnice. Jedini donekle konkretan podatak povezuje se s viškom nekropolom gdje su ovi nalazi mogli biti sastavni dio nošnje odrasloga muškog pokojnika, međutim, ni tu situacija nije u potpunosti jasna.⁷⁵ Ako promotrimo kontekst i ostalih kopči s figuralnim narativom, jedan je primjerak, iz Prozora, ipak, dokumentiran zajedno s grobnom cjelinom. Uz pojasnu kopču, ona je sadržavala još i brončanu žičanu fibulu s dugom spiralom, kalotastu brončanu dugmad, dva željezna noža, dvije brončane karike, veliko jantarno zrno i keramički vrč (olpe) nepoznate produkcije s dekoracijom u Gnathia stilu, no bez detalja o samom pokojniku.⁷⁶ S obzirom na to da se primjerci oružja pronađeni u grobovima zadnje faze japodske kulture (uključujući i upravo navedene nalaze iz groba u Prozoru), interpretiraju kao odraz ratnič-

is certain that their use was synchronous, at least to a significant degree, with a possibility of somewhat longer use of the Nadin-type.

Specific data about their wearers, that might determine these buckles as parts of male and/or female attire are scarce. Successive burials of big number of the deceased in the Liburnian communities prevent association of specific grave goods with their owners. We can only assume that considerable variations in dimensions of buckles from the Nadin tombs indicate age structure of their wearers, although that can hardly be proven as separate belt buckles cannot be associated with the deceased individuals. A number of finds lacks original context which can be stated for most examples of buckles with elaborate figural scene from Prozor that might be indicative in that regard since burials in communal tombs were not practiced in the Iapodean area. The only information that is specific to some extent, is related to the necropolis of Vis where these finds could have been part of attire of a young man, but even in this case the circumstances are not completely clear.⁷⁵ If we observe the context of the remaining buckles with figural narrative, there is one example from Prozor that is documented together with the grave unit. Alongside the belt buckle, it contained bronze wire fibula with a long spring, calotte-shaped bronze buttons, two iron knives, two bronze hoops, big amber bead and a ceramic jug (olpe) of unknown production, decorated in Gnathia style, but without any details about the deceased person.⁷⁶ Since weapons recovered

⁷⁵ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 165. U grobnici 212, gdje su nađena dva primjerka kopči s kopljem/strijelom ustanovljeni su skeletni ostatci najmanje dvaju odraslih pokojnika nepoznatog spola i dobi, dok su u grobnici 158 s fragmentiranim ostacima pojasne kopče bliske primjercima s figuralnim prikazom evidentirani ostatci muškarca starosne dobi od oko 30 godina (M. UGARKOVIĆ, 2019, II, 268, 287). Ipak, potonja nije sačuvana kao zatvorena cjelina, a dio je grobnog inventara, po svemu sudeći, uništen.

⁷⁶ D. BALEN LETUNIĆ, 1995-1996, 24 T. 1, 2. U bilješki 5 na str. 24 navodi se da su od kostura ostali sačuvani samo tragovi.

⁷⁵ M. UGARKOVIĆ, 2019, I, 165. In grave 212 which yielded two examples of buckles featuring a spear/arrow, remains of at least two adult individuals of unknown age and sex were found, while in grave 158 with fragmentary finds of a belt buckle similar to examples with figural scenes, remains of a man about 30 years old were recorded (M. UGARKOVIĆ, 2019, II, 268, 287). However, the latter was not preserved as a closed unit, and part of the grave inventory was most likely destroyed.

⁷⁶ D. BALEN LETUNIĆ, 1995-1996, 24 T. 1, 2. In footnote 5 on p. 24 it is mentioned that only traces were left of the skeleton.

ke opreme,⁷⁷ trebamo li ih, stoga, povezati s muškim pokojnicima? U jednom gostiljskom grobu, pojasna kopča i skif položeni su uz „djelomično dislociran skelet odrasle osobe nježnije konstitucije”, bez definiranog spola i dobi.⁷⁸ Ipak, preostale pojasne kopče drugog tipa pronađene su na ovoj nekropoli u grobovima muških odraslih pokojnika, kao i oružje, uključujući i mnogobrojna koplja.⁷⁹ U prilog takvom određenju i za primjerke kopči tipa Nadin išao bi osnovni motiv prikazan na njima - strijela ili koplje, dakle predmet ofenzivnog naoružanja koji se po pravilu povezuje s muškim ratničkim svijetom. Ipak, s obzirom na lokalno specifične kulturne izričaje i različite društvene i religijske prakse, to se ipak ne može sa sigurnošću uzeti kao pravilo za cijeli promatrani prostor.

Može li nam sam pokušaj pronicanja u simboličku poruku ovih predmeta pružiti neki novi uvid o pokojniku ili ožalošćenim pripadnicima zajednice i njihovim identitetima? Ove pojasne kopče, uz nesumnjivi estetski efekt, na određeni simbolički način upućuju na povezanost njihovih nositelja s idejama koje su sadržane kroz prikazani središnji apstraktni motiv.⁸⁰ Kompozicijski postavljeno u znaku vertikale, koplje se može promatrati kao svojevrsni *axis mundi*, univerzalni kozmološki simbol djelovanja „nebeskog” na „zemljano/vodeno” i kao takav se može izjednačiti sa utjecajem sunčevih zraka.⁸¹ Njegovo pružanje od šire prema užoj strani okova kopče također je specifično prav-

from the graves of the last phase of the Iapodean culture (including the aforementioned finds from grave in Prozor) are interpreted as a reflection of warrior equipment,⁷⁷ should we associate them with deceased men? In a grave from Gostilj, belt buckle and skyphos were laid next to “partially dislocated skeleton of an adult person of gentle stature,” of undefined sex and age.⁷⁸ However, in this necropolis remaining belt buckles of another type were found in the graves of adult males as well as weapons, including a number of spears.⁷⁹ This opinion can be supported by the main motif depicted on the Nadin-type buckles – an arrow or a spear, as an offensive weapon that is commonly associated with the manly warrior world. However, considering locally specific cultural expressions and various social and religious practices, this cannot be taken as a rule for the entire area in question.

Could an attempt of deciphering the symbolic message of these artifacts offer some new insights about the deceased or mourning members of the community and their identities? These belt buckles, alongside doubtless aesthetic effect, on a certain symbolical level suggest connection of their wearers with the ideas denoted by the central abstract motif.⁸⁰ Compositionally articulated as a vertical, a spear can be observed as a kind of *axis mundi*, universal cosmological symbol of impact of the “celestial” on “earth/water” and as such it can be equalized with the influence of sunrays.⁸¹ Its spreading from the wider to

⁷⁷ S. KUKOČ, 2008, 85, 88.

⁷⁸ Đ. BASLER, 1969, 14, 29. Za pretpostaviti je da nisu sačuvani elementi za utvrđivanje spola i dobi pokojnika/ce, s obzirom na to da su ti podatci ponuđeni za većinu drugih grobova.

⁷⁹ Da ova prevladavajuća praksa ne mora biti nužno i isključiva možda je indicirano u grobu 86, gdje je uz žensku pokojnicu pronađen unguentarij, dio željeznog predmeta četvrtastog presjeka i „fragment željezne cijevi, vjerojatno od nasadnog dijela koplja” (Đ. BASLER, 1969, 14, 17). Međutim, ovaj posljednji predmet nije nacrtan na tabli XVII, nego se samo navodi u opisu groba.

⁸⁰ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 103.

⁸¹ S. KUKOČ, 1998, 9; S. KUKOČ, 2009, 204; M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 104.

⁷⁷ S. KUKOČ, 2008, 85, 88.

⁷⁸ Đ. BASLER, 1969, 14, 29. Elements for determining sex and age were probably not preserved considering that these data were provided for most other graves.

⁷⁹ Grave 86 indicates that this prevalent practice does not necessarily have to be exclusive, as in it a toilet bottle was found next to the deceased woman, as well as a part of an iron object with square cross-section and “fragment of an iron tube, probably shaft segment of a spear” (Đ. BASLER, 1969, 14, 17). However, this last object was not drawn on Table XVII, but only mentioned in the grave description.

⁸⁰ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 103.

⁸¹ S. KUKOČ, 1998, 9; S. KUKOČ, 2009, 204; M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 104.

cu spajanja „Nebo” – „Zemlja/Voda”.⁸² Jasnije je povezano s najizraženijom središnjom zrakom antropomorfne krilate strukture prikazane na narativima kopči iz Prozora, Ošanića i Gostilja, čiji vrh, također, završava u obliku koplja/strelice, a koja se interpretira kao solarizirana Gorgona, simbol kozmičke sile i njegova središta, ali i osnovni polazišni koncept autohtonog mita.⁸³ Koplje i strijela kao dio njegove opreme povezuju se s ratnikom, koji se javlja kao element solarno-kozmičkih mitova različitih kulturno-kronoloških konteksta, posebno u kultu mrtvih.⁸⁴ Tako, na primjer, u japodskom prikazu svijeta, upravo ratnik zauzima važan položaj te prihvaćajući koplje odnosno najdužu sunčevu zraku upućuje na njegovu povezanost sa poretkom kozmosa. No, ono je puno više od opreme ratnika, pa se veže i uz kult heroja i pojmove junaštva.⁸⁵

Koplje kao simbol solarno faličke moći daje snagu i plodnost, donosi mir, ravnotežu i prosperitet, te je esencijalno povezan s idejom „uskrsnuća”.⁸⁶ Ono je i munja Zeusa i Indrina vajra, nosioc je ujedno života i smrti, ideja ukukuljena u duboku podsvijest predaka i sjećanje na vatrenu kišu sa nebesa. Jednako tako i strijela se u različitim kontekstima promatra kao simbol nebeskog oružja stvaranja i razaranja,⁸⁷ a dvostruki vrh pojedinih strelica može se sagledati u cikličkom protoku onoga „gore” i „dolje”. Koplje/strijela simbol je moći projekcije života, kao i ulazak božanskog u materiju te probijanje ljuske orfičkog jajeta silinom Erosa, pa tako predstavlja i ključ povratka u neoskvrnuta staništa. Asocijacija koplja s krilima, evidentirana i na jednom primjerku pojasne kopče tipa Nadin, simbolizira vatreni (nebeski) princip dosezanja pneumatskog svijeta, gdje

narrower side of the buckle mount is also specific for direction of connecting „Sky” – „Earth/Water”.⁸² It is clearly connected with the most distinct central ray of the anthropomorphic winged structure depicted in the buckle narratives from Prozor, Ošanići and Gostilj, whose tip also ends in shape of an arrow/spear, that is interpreted as the solarized Gorgon, symbol of cosmic force and its center, but also the basic initial concept of the autochthonous myth.⁸³ Spear and arrow as a part of his equipment are associated with a warrior who appears as an element of solar-cosmic myths in various cultural and chronological contexts, especially in the cult of the dead.⁸⁴ For instance, in the Iapodean world of the dead, it is exactly the warrior who takes an important position, and by accepting the spear that is the longest sunray, indicates his connection with the cosmic order. But the spear is so much more than mere equipment of a warrior, so it is associated with the hero cult and notions of bravery.⁸⁵

Spear as a symbol of solar phallic power gives strength and fertility, brings peace, balance and prosperity, and it is essentially connected with the “resurrection” idea.⁸⁶ It is Zeus’ thunderbolt and Indra’s vajra, a carrier of both life and death, an idea embedded into deep subconsciousness of the ancestors and memory of fiery rain from the sky. Likewise, an arrow is also observed in different contexts as a symbol of celestial weapon of creation and destruction,⁸⁷ and double tip of some arrows can be observed in cyclical flow of what is “up” and “down”. Spear/arrow is a symbol of power of life projection, as well as entering of the divine into matter and penetration of the orphic egg shell by the force of Eros, thereby representing the

⁸² S. KUKOČ, 2008, 133.

⁸³ S. KUKOČ, 2009, 131, 204–211.

⁸⁴ S. KUKOČ, 2008, 131.

⁸⁵ S. KUKOČ, 2008, 58.

⁸⁶ S. KUKOČ, 2008, 85.

⁸⁷ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 103, 104.

⁸² S. KUKOČ, 2008, 133.

⁸³ S. KUKOČ, 2009, 131, 204–211.

⁸⁴ S. KUKOČ, 2008, 131.

⁸⁵ S. KUKOČ, 2008, 58.

⁸⁶ S. KUKOČ, 2008, 85.

⁸⁷ M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 103, 104.

se duša opet vraća u „nadbneumatskih svijet *daimona* i bogova“, bitko poput strijele odapete lukom volje.⁸⁸ I taj motiv krila⁸⁹ prisutan je na pojasnim kopčama tipa Prozor, gdje se javlja u asocijaciji s prikazom glave (tzv. solarizirane Gorgone) ili pak konjem (Pegaza, Meduzinog sina), ali i na kacigama. Koplje kao takvo može biti simbol svetosti, ali imati i apotropejsko djelovanje, kao zaštita i simbol sreće, imajući na umu da su unutarnja značenja simbola bila poznata samo povećenima, a širom su se zajednicom prenosile varijante značenja kroz predaje i raznorazne oblike praznovjerja. U skladu s arhetipskim poimanjem koplja ujedno kao i simbola moći i autoriteta, moguće je da asociira i na nekadašnji društveni status njegova nositelja.⁹⁰ Običaj zabijanja koplja okomito u zemlju, kraj pokojnika, poznat nam je iz pisanih izvora, ali i materijalnih ostataka obreda, npr. nekropole u Gostilju, također na primjeru groba 30 s pojasnom kopčom, a interpretira se kao odraz znaka posebne važnosti.⁹¹ U tom pogledu nije nevažan podatak da je u grobnici 105, trenutačno jednoj intaktnoj grobnoj cjelini ovog razdoblja u sjevernoj Dalmaciji, evidentirano čak 40 primjerka pojasnih kopči s prikazom koplja/strijele. Ako usporedimo tu količinu s ukupnim brojem sahranjenih individua može se zaključiti da ih je posjedovao gotovo svaki peti pokojnik unutar navedenog konteksta.⁹²

key to return to unprofaned habitats. Association of spear with wings, recorded on one example of the Nadin-type belt buckle, symbolizes fiery (celestial) principle of reaching pneumatic world where soul returns to “supra-pneumatic world of daemons and gods,” sharp as an arrow shot from a bow of will.⁸⁸ The motif of wings⁸⁹ is represented on the belt buckles of the Prozor type, where it appears in association with the head depiction (so-called solarized Gorgon) or with a horse (Pegasus, Medusa’s son), but also on helmets. Spear in itself can be a symbol of sacredness, but it can also have apotropaic power, as protection and symbol of happiness, keeping in mind that inner meanings of the symbols were known only to the consecrated ones, and wider community grasped variants of meaning through traditions and various forms of superstitions. In accordance with the archetypal understanding of spear as a symbol of power and authority, it could allude to former social status of its carrier.⁹⁰ The custom of thrusting a spear vertically into ground is known from written sources, but also from the material remains of the rituals, for instance at the necropolis in Gostilj, or in case of grave 30 with the belt buckle, and it is interpreted as a reflection of a particularly important sign.⁹¹ In that regard it is worth mentioning that in tomb 105, so far the only intact tomb from this period in northern Dalmatia, as many as 40 examples of belt buckles with the depiction of an arrow/spear have been recorded. If we compare

⁸⁸ O konceptu pneume u grčkoj religiji, filozofiji i medicini religiji vidi M. D. ALTSCHULE, 1965; V. W. ODAJNYK, 2012; H. BARTOŠ, C. GUTHRIE KING, 2020.

⁸⁹ Osnovno o simbolici krila koja se povezuju s „duhovnom lakoćom“, uspinjanjem sa zemlje u nebo i spoznajnom sposobnošću kod: J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, 1989, 305–306.

⁹⁰ O simbolici strijele i koplja, J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, 1989, 278–279, 643–644; M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 79; M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 104.

⁹¹ S. KUKOČ, 2008, 88.

⁹² Treba napomenuti da je u grobnici 105 izdvojeno još dvadesetak pojasnih kopči koje ne pripadaju tipu Nadin i koje se međusobno razlikuju i oblikom, ali i ukrasom. Time je ukupna zastupljenost pojasnih kopči još izrazitija, a važnost pojasa u nošnji pripadnika nadinske zajednice tijekom 2. i 1. st. pr. n. e. i dodatno naglašena. Devastacija

⁸⁸ About the concept of pneuma in Greek religion, philosophy, medicine and religion see M. D. ALTSCHULE, 1965; V. W. ODAJNYK, 2012; H. BARTOŠ, C. GUTHRIE KING, 2020.

⁸⁹ Basic notions about the symbolics of wings that are associated with “spiritual lightness”, ascent from earth to sky and cognitive capacity in: J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, 1989, 305–306.

⁹⁰ On symbolics of an arrow and a spear, J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, 1989, 278–279, 643–644; M. BLEČIĆ KAVUR, A. PRAVIDUR, 2012, 79; M. BLEČIĆ KAVUR, 2015, 104.

⁹¹ S. KUKOČ, 2008, 88.

Time je pretpostavka o posebnom statusu njihovih nositelja ipak donekle umanjena. Taj omjer može biti i dodatno naglašen ako se potvrdi da su one činile dio nošnje specifičnog (muškog?) dijela populacije.⁹³ Međutim, još uvijek nije jasno na koji su način bili povezani pokojnici sahranjeni u grobnici 105, odnosno je li riječ o grupaciji povezanoj srodnici, društvenim ili nekim drugim poveznica.⁹⁴ No, ne treba zaboraviti ni to da iza pogrebnih obreda u suštini stoje živi pripadnici zajednice koji su vođeni različitim strategijama i motivima. Stoga je pružena slika jedan manipulirani odraz slojevite društvene stvarnosti, uz poneke naznake aspekata složenih kozmoloških promišljanja, sagledana kroz svu simboliku sačuvanih materijalnih ostataka dijelova pogrebnih obreda.

drugih istovremenih grobnica na nekropoli zasad ne dopušta njihovu utemeljenu kvantitativnu i kvalitativnu usporedbu. Također, niti eventualnu hipotezu o posebnom statusu pojedinaca sahranjenih u grobnici 105 u odnosu na ostale pripadnike zajednice pri čemu bi se pojasne kopče tipa Nadin mogle podrazumijevati kao indikator posebnog društvenog statusa. Istina je da je zastupljenost pojaseva na ostalom dijelu nekropole izrazito mala u usporedbi s ovim kontekstom. S druge strane, treba uzeti u obzir da su istovremene grobnice, pojedine i sa znatno pravilnijom grobnom arhitekturom, na različite načine devastirane već od rimskog doba nadalje pri čemu svakako treba imati na umu i recentne aktivnosti „zaljubljenika“ u prošlost. Prilikom takvih zahvata zasigurno su prvi „nastradali“ cjeloviti i veći predmeti koje je i najlakše uočiti. To potvrđuju i predmeti koji se nalaze u „zbirkama“ lokalnog stanovništva u kojima npr. nisu neuobičajeni cjeloviti primjerci različitog helenističkog posuđa. Usporedbe radi, u grobnici 107 je uočljivo da je sloj zapune bio u potpunosti ispremišan, što je primjetno i kod drugih grobnica na dijelu nekropole koji je presvojila rimska grobna arhitektura. Originalan depozit dokumentiran je samo na manjem dijelu, ispod dvaju većih kamenih blokova koji su izvorno činili dio grobne arhitekture te se u nekom trenutku urušili u grobnicu. Upravo ispod jednog od njih pronađena je pojasna kopča tipa Nadin zajedno s još nekoliko predmeta koji su činili dio nošnje.

⁹³ S minimalno 19% u grobnici su zastupljena djeca različite dobi, od prenatalne pa do 12 godina života. Iznimna fragmentiranost osteološkog materijala, međutim, ne dopušta precizno određivanje omjera pokopanih muškaraca i žena, odnosno dječaka i djevojčica.

⁹⁴ Planirane DNA analize možda ponude konkretnije pokazatelje za rješavanje navedene problematike.

this amount with the total number of buried individuals, we can conclude that almost every fifth deceased person in the mentioned context owned such buckle.⁹² Thus assumption about special status of their wearers is somewhat diminished. This ratio can be additionally emphasized if it is confirmed that they constituted a part of the attire of a specific (male?) part of the population.⁹³ However, it has not been clarified what was the connection between the buried in tomb 105, if it was a group associated with kinship, social or some other connections.⁹⁴ But we need to keep in mind that living members of the community led by various strategies and motifs are hidden behind the funerary rituals. Therefore the image offered is a manipulated reflection of complex social reality, with some hints of aspects of complex cos-

⁹² It is worth mentioning that tomb 105 yielded some twenty more buckles that do not belong to the Nadin type, differing both in form and decoration. This makes presence of belt buckles even more conspicuous, and importance of the belt in the attire of the Nadin community in the 2nd and 1st centuries BCE is additionally emphasized. Devastation of simultaneous tombs from the necropolis prevents their comparison in terms of both quality and quantity, as well as a possible hypothesis about special status of the individuals buried in tomb 105 in relation to other community members, whereby the Nadin type buckles might be interpreted as an indicator of special social status. In comparison with this context, belts are far less common in the rest of the necropolis. On the other hand, we should keep in mind that simultaneous tombs, some with more imposing grave architecture, were devastated in different ways from the Roman times onwards, including recent activities of “the past enthusiasts.” In such interventions, complete and big objects were definitely the looters’ first choice as confirmed by artifacts kept in the “collections” of the local population that often contain complete specimens of various Hellenistic vessels. For the sake of comparison, it is evident that the fill layer in tomb 107 was completely mixed, which can be noticed in other tombs in the part of necropolis overlain by the Roman grave architecture. Original deposit was documented only in one small part, under two large stone blocks that originally constituted grave architecture, but had collapsed into the tomb at a certain point in time. Exactly under one of these stones a belt buckle of the Nadin type was found with several more attire elements.

⁹³ Children of different ages, from prenatal to 12 years of age, are represented with minimally 19%. Exceptionally fragmented osteological material prevents precise determination of the sex ratio, i.e. the number of boys and girls.

⁹⁴ Planned DNA analyses might offer more specific indicators for solving mentioned problems.

ZAHVALE

Na ovom mjestu iskoristile bismo priliku zahvaliti nekolicini kolegica i kolega, čija je suradnja i pomoć omogućila ovaj rad u ovom obliku. Na dopuštenju za rad na građi iz prapovijesne zbirke Arheološkog muzeja Zadar, no i svoj popratnoj pomoći i sugestijama, najljepše zahvaljujemo Nataliji Čondić, Ivanu Čondiću, Jakovu Vučiću i Frani Šuniću. Potom najljepše zahvaljujemo kolegi Toniju Brajkoviću, iz Muzeja grada Šibenika, koji nam je omogućio rad na građi iz Velike Mrdakovice i Danila, te svoj ljubazno pruženoj pomoći i ustupljenim podacima. Na dozvoli za uvid u građu i svim podacima koje su nam omogućili u vezi s neobjavljenim primjerkom pojase kopče iz Prozora iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, najljepše zahvaljujemo Ani Đukić, Ivanu Drniću i Jacqueline Balen. Hvala puno i Lujani Paraman iz Muzeja grada Trogira koja nam je omogućila podatke o pojasej kopči iz arheološke zbirke tog muzeja te Martini Blečić Kavur s Univerze v Primorskem iz Kopra za informacije povezane s osorskim kopčama. Na velikoj pomoći oko rimske keramike najljepše zahvaljujemo Ani Konestri s Instituta za arheologiju i Igoru Borziću sa Sveučilišta u Zadru. Zavaljujemo kolegici Dariji Ložnjak Dizdar s Instituta za arheologiju na pomoći oko literature, i Marku Dizdaru s Instituta za arheologiju na korisnim komentarima o tekstu, Davidu Swarzu s Austrijskog arheološkog instituta Austrijske akademije za znanost u Beču, Draganu Božiću s Instituta za arheologiju iz Ljubljane i Micheleu Feugèreu iz Centre National de la Recherche Scientifique iz Lyona na konstruktivnim razmatranjima u vezi s tehnologijom izradbe ovih predmeta. Konačno, najiskrenije zahvaljujemo autorima fotografija Ivanu Čondiću iz Arheološkog muzeja Zadar (za primjerke iz grobnice 105 s Nadina i iz Arheološkog muzeja u Zadru), Toniju Brajkoviću (za primjerke iz Velike Mrdakovice i Danila), Emilu Podrugu (za primjerak iz Dragi-

mological considerations, observed through symbolics of preserved material remains of funerary ritual segments.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to use this opportunity to thank our colleagues whose help was indispensable in writing this paper. We owe a debt of gratitude to Natalija Čondić, Ivan Čondić, Jakov Vučić and Frane Šunić for allowing us to study the material from the prehistoric collection of the Archaeological Museum Zadar, as well as for their assistance and suggestions. Our gratitude is extended to colleague Toni Brajković from the Šibenik City Museum who let us work on the material from Velika Mrdakovica and Danilo, and kindly offered us all the necessary information and help. We thank Ana Đukić, Ivan Drnić and Jacqueline Balen for help and data provided about the unpublished example of the belt buckle from Prozor kept in the Archaeological Museum in Zagreb. Our thanks go to Lujana Paraman from the Trogir Town Museum who provided data on the belt buckle from the archaeological collection of this museum and Martina Blečić Kavur from the University of Primorska in Kopar for the information about the Osor buckles. Invaluable assistance with regard to Roman-era pottery was provided by Ana Konestra from the Institute of Archaeology and Igor Borzić from the University of Zadar. We also thank colleague Darija Ložnjak Dizdar from the Institute of Archaeology for her help with the relevant literature, and Marko Dizdar from the Institute of Archaeology for useful text comments, David Swarz from the Austrian Archaeological Institute of the Austrian Academy of Sciences in Vienna, Dragan Božić from the Institute of Archaeology from Ljubljana and Michel Feugère from Centre National de la Recherche Scientifique from Lyon for constructive considerations related to production technology

šića), Igoru Krajcaru iz Arheološkog muzeja u Zagrebu (za primjerke iz Prozora), Tončiju Saseru iz Arheološkog muzeja u Splitu (za primjerke iz Isse/Visa) te Luku Bogdaniću s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru koji je izradio table koje prate članak.

of these objects. Finally, we most cordially thank authors of photographs, Ivan Čondić from the Archaeological Museum Zadar (examples from tomb 105 from Nadin and from the Archaeological Museum in Zadar), Toni Brajković (examples from Velika Mrdakovića and Danilo), Emil Podrug (example from Dragišić), Igor Krajcar from the Archaeological Museum in Zagreb (examples from Prozor), Tonči Saser from the Archaeological Museum in Split (examples from Issa/Vis) and Luka Bogdanić from the Department of Archaeology of the University of Zadar who made the plates for the paper.

Translation: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- ALTSCHULE, M. D., 1965. – Mark D. Altschule, The pneuma concept of the soul, *Journal of history of Bihevioural Sciences*, 1, 314–320.
- ARDJANLIEV, P., 2014. – Pero Ardjanliev, The Hellenistic necropolis of Deboj-Ohrid with La Tene elements, *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World*, Schriften des Kelten-Römer-Museums Manching (ur./eds.: M. Guštin, W. David), Manching, 77–84.
- ATLANTE II, 1985. – *Atlante delle forme ceramiche: ceramica fine romana nel bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*, Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani (ur./ed. G. Pugliese Carratelli), Roma.
- BAKARIĆ, L., 2005. – Lidija Bakarić, Pojas u japodskoj kulturi, *Grad Otočac*, 8, Otočac, 9–28.
- BALEN-LETUNIĆ, D., 1995-1996. – Dubravka Balen-Letunić, Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb*, 28-29, Zagreb, 23–38.
- BARTOŠ, H., GUTHRIE KING, C., 2020. – Hynek Bartoš, Colin Guthrie King, *Heat, Pneuma and Soul in Anceint Philosophy and Science*, (ur./eds.: H. Bartoš, C. G. King), Cambrige University Press, Cambridge, 2020.
- BASLER, Đ., 1969. – Đuro Basler, Nekropola u Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 24, Sarajevo, 5–107.
- BATOVIĆ, Š., 1965. – Šime Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologica*, VI, Beograd, 55–70.
- BATOVIĆ, Š., 1974. – Šime Batović, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7, Zadar, 159–234.
- BATOVIĆ, Š., 1981. – Šime Batović, Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas* (ur./ed.: Š. Batović), Zadar, 7–40; 89–150.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, Liburnska grupa, *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V – Željezno doba* (ur./eds.: A. Benac, S. Gabrovec), Sarajevo, 339–390.
- BATOVIĆ, A., BATOVIĆ, Š., 2013. – Ante Batović, Šime Batović, *Helenistički grobovi iz Nadina u okviru V. (zadnje) faze liburnske kulture: građa za povijest Liburna, IV.-I. st. prije Krista*, Posebna izdanja 2, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2014a. – Martina Blečić Kavur, *Uhvati pravu ravnotežu! Osor u ravnoteži europskih kultura i civilizacija posljednjih stoljeća stare ere*, Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2014b. – Martina Blečić Kavur, *Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: kasno brončano doba na Kvarneru*, Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae XI, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2015 – Martina Blečić Kavur, *Povezanost perspektive*, Koper – Mali Lošinj, University of Primorska, Lošinjski muzej.
- BLEČIĆ KAVUR, M., 2017. – Martina Blečić Kavur, Ilirske kacige iz Crne Gore, *Nova antička Duklja*, VIII, Podgorica, 31–57.
- BLEČIĆ KAVUR, M., PRAVIDUR, A., 2012. – Martina Blečić Kavur, Andrijana Pravidur, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 53, Sarajevo, 35–136.
- BLEČIĆ KAVUR, M., KAVUR, B., 2016. – Martina Blečić Kavur, Boris Kavur, *Pars Pro Toto: a World in a Small Place – the Example of Iron Age Grave Goods from Vičja Luka*, *Funerary Practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe. Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th – 27th September 2015*

- (ur./eds.: V. Sîrbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština), Beograd – Čačak, 237–256.
- BOŽIČ, D., 2008. – Dragan Božič, *Poznatensko – rimsko grobišče v Novem mestu. Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo*, Katalogi in Monografije, 39, Ljubljana.
- BRAJKOVIĆ, T., 2018. – Toni Brajković, Ritual ukopa na nekropoli Velike Mrdakovice, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 5, Zadar, 31–63.
- BRUSIĆ, Z., 1999. – Zdenko Brusić, *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia*, BAR International Series 817, Oxford.
- BRUSIĆ, Z., 2000. – Zdenko Brusić, *Arauzona, Velika Mrdakovica, liburnski grad i nekropola*, Šibenik.
- BRUSIĆ, Z., 2002. – Zdenko Brusić, Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *Historia Antiqua* 8, Pula, 213–242.
- CAPUIS, L., CHIECO BIANCHI, A. M., 1992. – Loredana Capuis, Anna Maria Chieco Bianchi, Este preromana, vita e cultura, *Este antica. Dalla preistoria all'età romana* (ur./ed.: G. Tosi), Zielo, Padova, 41–108.
- CHEVALIER, J., GHEERBRANT, A., 1989. – Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb.
- CONSPECTUS 2002. – *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn.
- ČELHAR, M., VUJEVIĆ, D., 2013. – Martina Čelhar, Dario Vujević, Prilog poznavanju metalurške djelatnosti, *Archaeologia Adriatica*, VII, Zadar, 107–122.
- DEMETZ, S., 1999. – Stefan Demetz, *Fibeln der Spätlatène- und frühen römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*. Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie Materialien und Forschungen 4, Rahden/Westf.
- DIZDAR, M., 2016. – Marko Dizdar, Late Iron Age Funerary Practice in Southern Pannonia, *Funerary Practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe. Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th – 27th September 2015* (ur./eds.: V. Sîrbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština), Beograd- Čačak, 293–312.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1984. – Ružica Drechsler-Bižić, Japodi, *Keltoi – Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe (ur./eds.: D. Božič, L. Bakarić), Ljubljana, 57–59.
- ELIADE, M., 2006. – Mircea Eliade, *Slike i simboli, Eseji o magijsko-religijskom simbolizmu*, Fabula nova, Zagreb.
- GLOGOVIĆ, D., 2014. – Dunja Glogović, *The Fifth Phase of the Iron Age of Liburnia and the Cemetery of the Hillfort of Dragišić*, BAR International Series 2689, Oxford.
- GRINSELL, L. V., 1961. – Leslie Valentine Grinsell, The Breaking of Objects as a Funerary Rite, *Folklore*, 72, 3, 475–491.
- GRINSELL, L. V., 1973. – Leslie Valentine Grinsell, The Breaking of Objects as a Funerary Rite: Supplementary Notes, *Folklore*, 84, 2, 111–114.
- GUŠTIN, M., 1987. – Mitja Guštin, La Tène fibulae from Istria, *Archaeologia Iugoslavica*, 24, Ljubljana, 43–56.
- GUŠTIN, M., 1991. – Mitja Guštin, *Posočje in der jüngeren Eisenzeit / Posočje v mlajši železni dobi*, Katalogi in monografije, 27, Ljubljana.
- GUŠTIN, M., KUZMAN, P., PRELOŽNIK, A., 2014. – Mitja Guštin, Pasko Kuzman, Andrej Preložnik, Celtic Helmets from Hellenistic Necropolises at Ohrid, The Clash of Cultures?, *The Celts and the Macedonian World* (ur./eds.: M. Guštin, W. David), Manching, 85–106.
- HEMPEL, K. G., 2001. – Karl Gerhard Hempel, *Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr. Studien zur materiellen Kultur*, Tarent.

- ISTENIČ, J., 2005. – Janka Istenič, Brooches of the Alesia group in Slovenia, *Arheološki vestnik*, 56, Ljubljana, 187–212.
- KIRIGIN, B., 1986. – Branko Kirigin, *Issa otok v helenizmu*, katalog izložbe, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- KOSSAK, G., 1991. – Georg Kossak, Prologmena zur Bilderzählung bei den Illyrern, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, (ur./eds.: E. Alirejsović, B. Čović), Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 95, Sarajevo, 151–162.
- KUKOČ, S., 1998. – Sineva Kukoč, Grčki simboli u ilirskom svijetu, *Opuscula archaeologica*, 22, Zagreb, 7–26.
- KUKOČ, S., 2008. – Sineva Kukoč, Lik japodskog ratnika, *Izdanja HAD-a*, 23, Zagreb, 85–116.
- KUKOČ, S., 2009. – Sineva Kukoč, Nadin – liburnski kult mrtvih, istraživanja 2004. – 2006., 2009. god, *Asseria*, 7, Zadar, 11–80.
- KUKOČ, S., 2009a. – Sineva Kukoč, *Japodi – fragmenta symbolica*, Književni krug Split, Split.
- KUKOČ, S., 2011. – Sineva Kukoč, Pojasne kopče italiskog tipa na istočnom Jadranu, *Asseria*, 9, Zadar, 11–74.
- KUKOČ, S., ČELHAR, M., 2019. – Sineva Kukoč, Martina Čelhar, Nadin (*Nedinum*): prostorna koncepcija nekropole kod Liburna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 112, Split, 9–31.
- LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P., 1987. – Maria Paola Lavizzari Pedrazzini, *Ceramica romana di tradizione ellenistica in Italia settentrionale. Il vasellame «tipo Aco»*, Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Pavia, 42, Firenze.
- LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P., 1989. – Maria Paola Lavizzari Pedrazzini, Il vasaio norditalico Clemens: proposta per l'ubicazione dell'officina, *Antichità Altoadriatiche*, 35, Trieste, 281–292.
- LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P., 1997. – Maria Paola Lavizzari Pedrazzini, Nuove osservazioni sul vasellame “tipo Aco”, *Athenaeum*, 85, 1, Pavia, 233–251.
- LJUBIĆ, Š., 1889. – Šime Ljubić, *Popis arheološkoga odjela Narodnog Zemaljskog Muzeja u Zagrebu* (sv. I), Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta, Zagreb.
- LLOYD, M., 2015. – Matthew Lloyd, Death of a Swordsman, Death of a Sword: The Killing of Swords in the Early Iron Age Aegean (ca. 1050 to ca. 690 BCE), *Ancient Warfare: Introducing Current Research*, I (ur./eds.: G. Lee, H., Whittaker, G., Wrightson), Cambridge scholars publishing, Newcastle upon Tyne, 14–31.
- MĂNDESCU, D., 2012. – Dragoș Măndescu, Killing the Weapons. An Insight on Graves with Destroyed Weapons in Late Iron Age Transylvania, *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7–9 October 2011* (ur./ed.: S. Berecki), Târgu Mureș, 343–356.
- MARIĆ, Z., 1973. – Zdravko Marić, Ornamentirane pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 27–28/1972–73, Sarajevo, 257–260.
- MARIĆ, Z., 1976. – Zdravko Marić, Novootkrivena obloga pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 29/1974, Sarajevo, 35–38.
- NEBELSICK, L. D., 2016. – Louis D. Nebelsick, Sparagmos. Ritual Violence as Communicative Agent in Late Bronze Age Europe, a View from the Grave, *Drinking against Death. Studies on the Materiality and Iconography of Ritual, Sacrifice and Transcendence in Later Prehistoric Europe* (ur./ed.: L. D. Nebelsick), Warszawa, 95–133.
- ODAJNYK, V. W., 2012. – V. Walter Odajnyk, The Archetypes of Power, Eros, Pneuma and Physis, *Archetype and Character*, Palgrave Macmillan, London.
- PANCIERA, D., 1985. – Donatella Panciera, Sei coppe “tipo Sarius” dall'abitato romano di Alti-

- no, *Aquileia Nostra*, 56, Aquileia, 146–164.
- PARAMAN, L., UGARKOVIĆ, M., 2021. – Lujana Paraman, Marina Ugarković, O „helenističkom“ pogrebnom nalazu s Čiova kod Trogira, *Annales Instituti Archaeologici* XVII, 1, Zagreb, in press.
- POPOVIĆ, P., 1994. – Petar Popović, Lanzenfibeln des Westbalkans und der Donauniederung, *Balkanica*, XXV/1, Beograd, 53–71.
- RENFREW, C., 2015. – Colin Renfrew, Evidence for Ritual Breakage in the Cycladic Early Bronze Age. The Special Deposit South at Kavos on Keros, *Thravsmā: Contextualising the Intentional Destruction of Objects in the Bronze Age Aegean and Cyprus* (ur./eds.: K. Harrell, J., Driessen), Louvain: Presses Universitaires de Louvain, 81–98.
- SCHINDLER KAUELKA, E., 1975. – Eleni Schindler Kaudelka, *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 3, Kärntner Museumsschriften, 58, Klagenfurt.
- SCHINDLER KAUELKA, E., 1980. – Eleni Schindler Kaudelka, *Die römische Modelkeramik vom Magdalensberg*, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 7, Kärntner Museumsschriften, 66, Klagenfurt.
- SCHINDLER KAUELKA, E., 2006. – Eleni Schindler Kaudelka, La Terra Sigillata Norditalica Decorata. A che punto siamo arrivati?, *Territorio e produzioni ceramiche, Paesaggi, economia e società in età Romana, Atti del Convegno Internazionale, Pisa 20–22 Ottobre 2005*, Pisa, 239–244.
- SUANO, M., 1991. – Marlene Suano, Alcune osservazioni sui cinturoni di bronzo di tipo sannitico, *Samnium: Archeologia del Molise* (ur./eds.: S. Capini, A. Di Niro), Milano, 135–139.
- TERŽAN, B., 1977. – Biba Teržan, Certoška fibula, *Arheološki vestnik*, XXVII (1976), Ljubljana, 317–536.
- TONC, A., 2017. – Asja Tonc, Between the Sea and the Alps: Traces of Mobility and Trade of the Late Iron Age Societies in the Northern Adriatic, *Interdisciplinarité et nouvelles approches dans les recherches sur l'âge du Fer. Dissertationes archaeologicae Brunenses / Pragensesque. Supplementum IV* (ur./eds.: J. Wilczek, A. Cannot, T. Le Cozanet, J., Remy, J., Macháček, J., Klápště), Brno: Masarykova univerzita, 119–123.
- UGARKOVIĆ, M., 2019. – Marina Ugarković, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlačkoj njivi na otoku Visu*, I/1–2 Split, Zagreb: Arheološki muzej u Splitu, Institut za arheologiju.
- VINSKI, Z., 1956. – Zdenko Vinski, Ein liburnischer Depotfund von Baška, *Archaeologica Iugoslavica*, II, Beograd, 19–30.

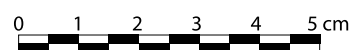
T. II

1

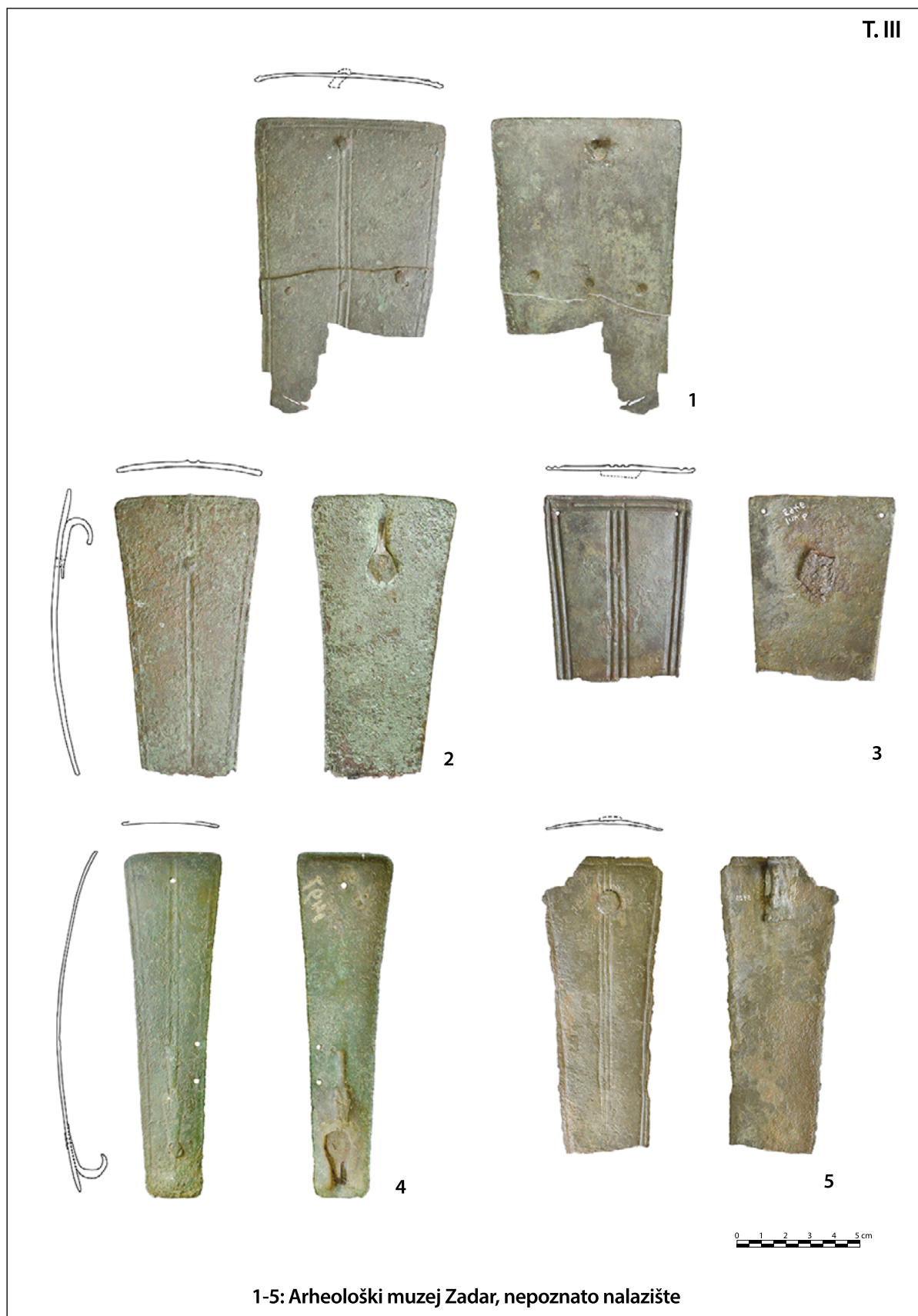

2

1-2: Prozor

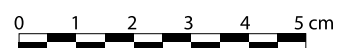
T. III

T. IV

1

1: Arheološki muzej Zadar, nepoznato nalazište

T.V

1

0 1 2 3 4 5 cm

1: Ivoševci

T.VI

1-3: Nadin, grobnica 105

T. VII

1-2: Nadin, grobnica 105

T.VIII

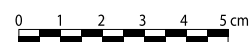
1-3: Nadin, grobnica 105

T. IX

1: Nadin, Kaliničev vrt, sonda E

T.X

1-3: Nadin, grobnica 105

T. XI

1-2: Nadin, grobnica 105

T. XII

1: Nadin, grobnica 105

T. XIII

1: Nadin, Kaliničev vrt

REZULTATI REKOGNOSCIRANJA GRADINSKOG NASELJA BRDO-STINE KOD ŽRNOVA NA OTOKU KORČULI

THE HILLFORT SETTLEMENT BRDO-STINE NEAR ŽRNOVO ON THE ISLAND OF KORČULA – RESULTS OF A FIELD SURVEY

IGOR BORZIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
igorborzic@gmail.com

DINKO RADIĆ

Centar za kulturu Vela Luka
Centre of culture, Vela Luka
Ulica 41, br. 20
HR-20270 Vela Luka
radic.dinko1@gmail.com

UDK: 903.4(497.5Žrnovo)“638“

UDK: 904(497.5Žrnovo)“638“

DOI: 10.15291/archeo.3591

PRETHODNO PRIOPĆENJE / PRELIMINARY REPORT

Primljeno / Received: 2021-04-20

KLJUČNE RIJEČI:

otok Korčula, gradinsko naselje Brdo-Stine, željezno doba, južni Jadran, Iliri, Korint A amfore, Korint B amfore, grčko-italske amfore, Lamboglia 2 amfore, žrvnjevi

KEY WORDS:

island of Korčula, hillfort settlement Brdo-Stine, Iron Age, southern Adriatic, Illyrians, Corinthian A amphorae, Corinthian B amphorae, Greco-Italic amphorae, Lamboglia 2 amphorae, millstones

Kontinuirani rad na arheološkoj topografiji Korčule u novije je vrijeme rezultirao ubiciranjem željeznodobnog naselja na lokaciji Brdo-Stine u Žrnovu na istočnom kraju otoka. Višekratnim rekognosciranjem lokaliteta okvirno su određeni njegov prostorni opseg, osnovne organizacijske sastavnice, kao i karakteri pokretnih nalaza, a što sve skupa svjedoči iznimnom arheološkom potencijalu. Predstavljanjem položaja naselja te tipokronološkim određenjem sakupljenih ulomaka metalnih (željezna zgura), kamenih (brusevi, žrvnjevi, nakovnji) te keramičkih nalaza (krovne ploče, kalupi?, amfore i pitosi) naselje je preliminarno postavljeno u okvire kasnog željeznog doba/helenizma prostora na kojem dolazi do vrlo intenzivnog preslojavanja indigenih te helenističko-rimskih sastavnica.

Continuous work on the archaeological topography of Korčula has recently resulted in locating an Iron Age settlement at the site of Brdo-Stine in Žrnovo at the eastern end of the island. Repeated field surveys of the site resulted in broad determination of its spatial extent, basic organizational components, as well as the character of small finds, testifying to its exceptional archaeological potential. On the basis of the position of the settlement and typo-chronological determination of the collected finds of metal (iron slag), stone (whetstones, millstones, stone anvils) and ceramic (roof tiles, molds?, amphorae and pithoi), the settlement was preliminary dated to the Late Iron Age/Hellenistic period of an area characterized by very intense overlaying of the indigenous and Hellenistic-Roman components.

Arheologija otoka Korčule s nekoliko sustavnih i već dugogodišnjih istraživačkih projekata krupnim koracima ide naprijed. Nije upitno da njihovi rezultati kontinuirano doprinose boljem shvaćanju daleke povijesti ovog iznimnog južnodalmatinskog otoka, ali i otvaranju novih pitanja i frontova kojima tek treba pristupiti. Ako se ostavi po strani uvijek aktualna Vela Spila,¹ trenutačno najzvučnija arheološka otočna tema proizlazi iz uzajamne povezanosti dvaju istraživačkih projekata, jednog usmjerenog na željeznodobno gradinsko naselje Kopila kod Blata na zapadnom,² te drugog na helenističku isejsku naseobinu u Lumbardi na krajnjem istočnom dijelu otoka.³ O karakteru spomenutih lokaliteta kao i o rezultatima njihova istraživanja dostupna je već respektabilna bibliografija pa na ovom mjestu nema potrebe potanko raspredati o njima. Dovoljno je reći kako je svaki od njih reprezent indigenih ilirskih/plerejskih, odnosno helenističkih isejskih komponenata društva na ovom dijelu istočnog Jadrana, u trenutcima koegzistencije tijekom kasnog željeznog doba/helenizma sigurno više značajno isprepletenih. No je li se ta isprepletenost na isti način manifestirala i konzumirala na istočnom i zapadnom dijelu ipak relativno velikog i reljefno razlomljenog otoka, još je uvijek nepoznanica. Nepoznanica je, primjerice, i genetska pripadnost svih spomenutih aktera, dimenzija njihova međusobnog biološkog miješanja; zatim konkretna gospodarska osnova koju bi potkrijepili arheološki pokazatelji proizvodnje hrane i drugih dobara, nadalje arhitektura, posebno ona stambena, isto kao i duhovni život stanovništva itd. Nadalje, gdje je bilo sjedište Pila i Daza spomenutih na Lumbardskoj pšefizmi,⁴ gdje su zatočeni rim-

Archaeology of the island of Korčula has been making steady progress with several systematic and by now long-term research projects. Their results continuously contribute to better understanding of the distant past of this exceptional southern Dalmatian island, but they also open up new questions and issues that need to be addressed. Leaving aside always interesting Vela Spila,¹ currently the most provoking archaeological topic on the island is derived from interrelatedness of two research projects, one of which is focused on the Iron Age hillfort settlement Kopila near Blato in the western part of the island,² and the other exploring the Hellenistic Issaeian settlement in Lumbarda in the easternmost part of the island.³ Respectable bibliography is available dealing with the mentioned sites as well as the research results so there is no need to discuss them extensively here. Suffice it to say that each of them is a representative of indigenous Illyrian/Plereian, or Hellenistic Issaeian social components in this part of the eastern Adriatic, definitely intertwined in various aspects in moments of coexistence during the Late Iron Age/Hellenism. However, we still do not know if this intertwining was manifested and consumed in the identical way in the eastern and western part of this relatively big island of uneven relief configuration. There are other open questions, such as genetic affiliation of all the mentioned populations, dimensions of their biological mixing; specific economic basis that would be substantiated by archaeological indicators of production of food and other goods, then there is architecture, in particular its residential aspects, as well as spiritual life etc. Further on, where was the center of Pyllos and Dazos mentioned in the

¹ B. ČEČUK, D. RADIĆ, 2005.

² I. BORZIĆ et al., 2017.

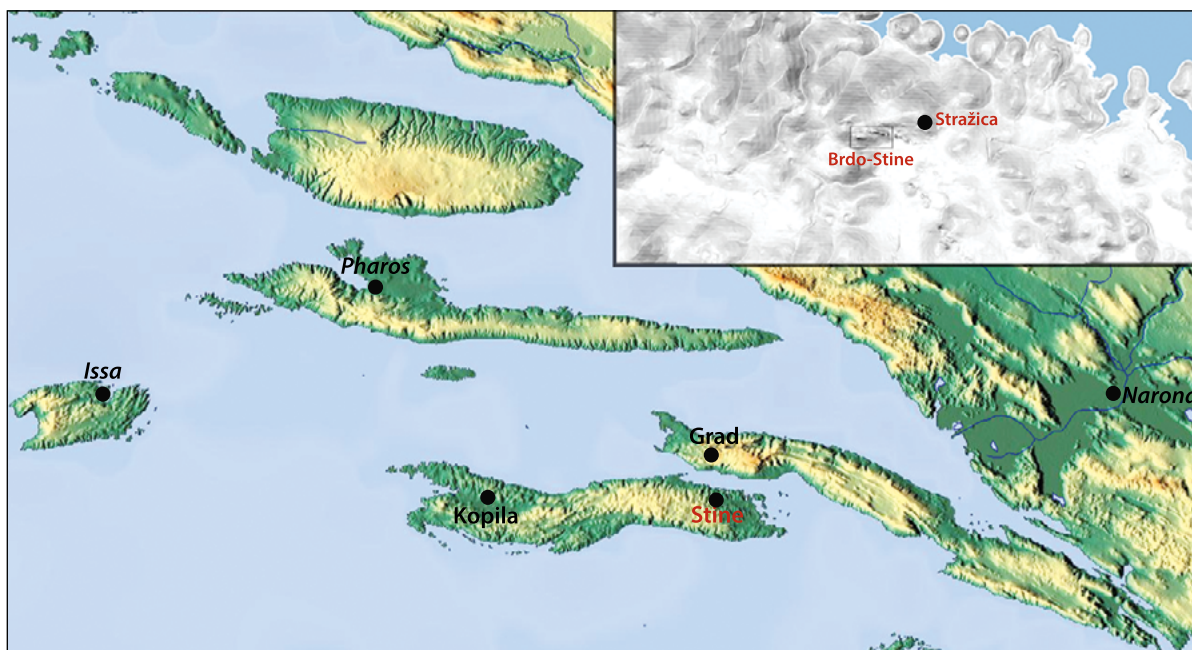
³ B. KIRIGIN, 2010, 113–117 s navedenom literaturom. Od 2007. godine Centar za prapovijesna istraživanja provodi arheološka istraživanja na širem prostoru Lumbarde, pa tako i na položaju helenističke naseobine. O aktualnim rezultatima projekta kod: H. POTREBICA et al., u tisku.

⁴ O pšefizmi popis literature vidjeti kod: B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, J. MAHRONIĆ, 2010, 75–77.

¹ B. ČEČUK, D. RADIĆ, 2005.

² I. BORZIĆ et al., 2017.

³ B. KIRIGIN, 2010, 113–117 with references. From 2007, Center for Prehistoric Research has conducted archaeological research in the wider area of Lumbarda, including the position of the Hellenistic settlement. About the current results of the project: H. POTREBICA et al., forthcoming.

SLIKA 1. Geografski položaj gradine Brdo-Stine (kartu izradio I. Borzić)

FIGURE 1 Geographical position of Brdo-Stine hillfort (made by I. Borzić)

ski građani koje spominje Livije u nagovještaju III. ilirskog rata (Livije 40.42.5), je li uopće nužno da cjelokupnu indigenu željeznodobnu otočnu zajednicu u svakom trenutku promatramo unitarnom i sa zajedničkom vanjskom politikom, samo su neka od pitanja na čije odgovore arheologija može ponuditi barem temelje, ako ne i daljnje smjernice promišljanja.

S tom će se mišlju ovom slavljeničkom prigodom⁵ korpusu inače brojnih otočnih gradinskih lokaliteta,⁶ pridodati još jedan, tek relativno nedavno prepoznat i samo sumarno predstavljen.⁷ Riječ je o lokalitetu Brdo-Stine, administrativno smještenom na području naselja Žrnova u unutrašnjosti istočnog dijela otoka Korčule (Sl. 1). Reljefno je riječ o dosta specifičnom i izoliranom arealu kojim u vizualnom smislu dominiraju vapnenačke stijene, čije je sporije trošenje u inače dolomitnom ambijentu rezultiralo jedinstvenim pejzažom punim visokih strmih litica te izo-

Lumbarda Psephisma,⁴ where were the Roman citizens imprisoned as mentioned by Livy in the indication of the Third Illyrian War (Livy, 40.42.5), is it really necessary to observe the entire indigenous insular community in every moment as unitary and with common foreign policy? These are only some of the questions answers to which can be offered by archaeology, or at least their foundations and guidelines for further consideration.

On this festive occasion,⁵ long list of hillfort sites on the island⁶ will be enriched by another, recently recognized site, presented only preliminary.⁷ It is the site of Brdo-Stine, in administrative terms belonging to the settlement Žrnovo in the interior of the eastern part of the island of Korčula (Fig. 1). As for the relief characteristics, it is quite specific and isolated area that is visually dominated by limestone rocks, whose slow weathering in dolomite

⁵ Ovaj skromni rad uz lijepe želje posvećujemo poštovanoj profesorici Sinevi Kukoč kojoj zahvaljujemo na stalno iskazivanom interesu za našim radom na gradini Kopila, ali i svemu što je učinila za hrvatsku arheologiju.

⁶ D. RADIĆ, B. BASS, 2001, 133–146.

⁷ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 309–310.

⁴ List of bibliography about psephisma in: B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, J. MAHRONIĆ, 2010, 75–77.

⁵ We dedicate this modest paper with best wishes to the honored professor Sineva Kukoč to whom we thank for showing interest in our work on Kopila hillfort, but also for everything she has done for Croatian archaeology.

⁶ D. RADIĆ, B. BASS, 2001, 133–146.

⁷ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 309–310.

liranih i raznoliko oblikovanih kamenih gomada razasutih po dijelom obradivoj zaravni koja se prostire zapadno od žrnovskih zaselaka te njezinu istočnom produžetku Kampušu.⁸ O arheologiji šireg žrnovskog prostora u stručnoj je literaturi malo toga pisano. Svakako treba istaknuti značenje špiljskih prapovijesnih lokaliteta Jakasova spilja te obližnje Žukovice s naslagama iz neolitičko-eneolitičkih razdoblja.⁹ S mlađim prapovijesnim razdobljima do sada se povezivao samo lokalitet Stražica iznad zaseoka Brda u Žrnovu,¹⁰ a s kojim se povezuje i nalaz kamene sjekire.¹¹ Na Stražici su zabilježeni ostatci suhozidnog bedema sastavljenog od dviju međusobno spojenih gomila te malobrojni ulomci prapovijesne i antičke keramike, što sugerira njezino željeznodobno datiranje. U literaturi se pojavljuju i podatci o kamenim gomilama uokolo današnjeg mjesnog groblja na Kampušu te u okolici crkvice Svetog Križa.¹² O arheološkom potencijalu tek treba dati sud, a jedini konkretan podatak o njima donosi M. Gjivoje.¹³ On spominje da je jedna od takvih gomila sa škrinjom od četiriju kamenih ploča sa zgrčeno položenim pokojnikom, s obzirom na opis, pretpostavimo bronzanodobna, pozicionirana pedesetak metara sjeverno od mjesnog groblja 1957. godine bila razgrađena i pretvorena u tucanik korišten za gradnju ceste kroz Žrnovo. O naseljenosti žrnovskog prostora u antičkom razdoblju najkonkretnije svjedoči natpis/spomenik posvećen Liberu Torclensisu (CIL III 3065/10082), koji se mora dovesti u vezu s postojanjem još uvijek neubiciranog ruralnog imanja (*villae rusticae*).¹⁴ Antički ostatci spominju se i negdje na prostoru zaseoka Brda, ali posebno i uz

environment resulted in a unique landscape full of steep cliffs and isolated and diversely shaped stone boulders scattered in partly arable plateau spreading west of the Žrnovo hamlets and plateau's eastern extension Kampuš.⁸ Little has been written about the archaeology of the wider Žrnovo region in the scholarly literature. Importance of prehistoric cave sites of Jakasova Spilja and nearby Žukovica with the Neolithic-Eneolithic deposits is definitely worth mentioning.⁹ The only representative of younger prehistoric periods was the site of Stražica overlooking the Brdo hamlet in Žrnovo¹⁰ where a stone axe was found.¹¹ Remains of a dry stone wall consisting of two connected cairns were found in Stražica as well as scarce potsherds dating to prehistory and classical antiquity, suggesting its dating to the Iron Age. Stone mounds are recorded in the surrounding of the local cemetery in Kampuš and around the church of the Holy Cross.¹² Their archaeological potential needs to be verified, and the only specific piece of information about them is provided by M. Gjivoje.¹³ He mentions that one of such mounds, located some 50 meters north of the local cemetery, was dismantled and crushed into gravel to build a road through Žrnovo in the year 1957. This mound contained a cist made of four stone slabs with a contracted burial, possibly dating to the Bronze Age, judging from the description. Occupation of the region of Žrnovo in antiquity is best illustrated by an inscription/monument dedicated to Liber Torclensis (CIL III 3065/10082), who needs to be associated with a countryside villa (*villa rustica*) that has not been located yet.¹⁴ Anci-

⁸ O reljefu otoka Korčule i specifičnostima žrnovskog prostora vidjeti kod: A. KALOGJERA, 1976, 157–174.

⁹ B. ČEČUK, 1980, 25–34 (Jakasova spilja); S. FORENBACHER, D. RADIĆ, P. T. MIRACLE, 2020 (Žukovica).

¹⁰ D. RADIĆ, B. BASS, 2001, 139.

¹¹ B. KALOGJERA, 1999, 128.

¹² B. KALOGJERA, 1999, 128–130.

¹³ M. GJIVOJE, 1969, 41–42.

¹⁴ P. LISIČAR, 1958, 127–128; S. HANČEVIĆ, 2003, 241–246; I. BORZIĆ, 2007, 166–168.

⁸ About the island relief and specific traits of the Žrnovo region see in: A. KALOGJERA, 1976, 157–174.

⁹ B. ČEČUK, 1980, 25–34 (Jakasova Spilja); S. FORENBACHER, D. RADIĆ, P. T. MIRACLE, 2020 (Žukovica).

¹⁰ D. RADIĆ, B. BASS, 2001, 139.

¹¹ B. KALOGJERA, 1999, 128.

¹² B. KALOGJERA, 1999, 128–130.

¹³ M. GJIVOJE, 1969, 41–42.

¹⁴ P. LISIČAR, 1958, 127–128; S. HANČEVIĆ, 2003, 241–246; I. BORZIĆ, 2007, 166–168.

lokalitet Banje u uvali Žrnovska banja, gdje se i danas mogu vidjeti relativno dobro očuvani ostatci dvojne rimske cisterne.¹⁵ Spomenuta uvala svojim oblikom i potencijalom predstavlja iznimnu točku na plovu kroz Pelješki kanal te se mora smatrati i jednom od izlaznih luka čitavog žrnovskog kraja. Kasnoantičkom razdoblju pripada ulomak ranokršćanskog stupića uzidanog u apsidu crkvice Svete Marije, Male Gospe u Prvom Selu,¹⁶ a nekom također neubiciranom, moguće istom crkvenom zdanju, ranosrednjovjekovne datacije pripadao je i ulomak starohrvatskog pletera uzidan u mrtvačnicu u groblju na Kampušu.

Navedeni broj arheoloških što lokaliteta, što pojedinačnih nalaza očito nije velik. Ipak dovoljno je raznolik da podrži činjenicu o kontinuiranoj naseljenosti šireg žrnovskog prostora, što je s obzirom na prirodne predispozicije, i očekivano. Kako se vidi iz navedenog, u stručnoj literaturi nema spomena o lokalitetu Brdo-Stine. No, da je lokalno stanovništvo bilo svjesno njegova postojanja, nema nikakve sumnje, što njegovo nepojavljivanje u arheološko-povijesnim prikazima otoka dodatno čini još zagonetnijim. Velike količine keramičkih ulomaka danas razasutih po lokalitetu na površinu su došle poljoprivrednim radovima, koji krajem 19. i početkom 20. stoljeća kultiviraju (terasiraju) južne padine predjela Stina i time izmjenjuju vizuru prostora. U ovoj kategoriji svjedočanstava mora se spomenuti i nalaz očito kasnoželjeznodobnog ukopa otkrivenog pri krčenju terena. Iz poštovanja prema pokojniku lokalni je seljak nađene dijelove skeleta i helenističku čašu (sivopremazani skif?) pohranio u omanji kameni sanduk ugrađen u podgrađe vinogradarske terase smještene dvadesetak metara južnije od Marmontova puta.

Danas nakon višekratnih rekognosciranja lokaliteta nema dvojbe kako je riječ o barem željeznodobnom naselju gradinskog karakte-

ent remains in the area of the Brdo hamlet are also mentioned, but in particular near the site of Banje in Žrnovska Banja cove where remains of relatively well preserved double Roman cistern are still visible.¹⁵ Mentioned cove with its shape and potential, represents an exceptional spot when sailing through the Pelješac Channel and it needs to be considered as one of the exit ports of the entire Žrnovo region. Late Antiquity is represented by a fragment of an early Christian collonnete immured in the apse of the church of St Mary, Our Lady in Prvo Selo.¹⁶ Fragment of an early Croatian interlace immured in the morgue at the cemetery in Kampuš belonged to some unknown, possibly the aforementioned church building dating to the Early Middle Ages.

Mentioned number of archaeological sites and individual finds is obviously not big. However, it is diverse enough to support the fact of continuous occupation of the wider Žrnovo region, which is not surprising, having its natural predispositions in mind. As evident from the aforementioned facts, scholarly literature contains no mention of the site of Brdo-Stine. Still, there is no doubt that local population was aware of its existence, making its absence in archaeological and historical sources even more intriguing. Significant amount of potsherds, presently scattered at the site surface was unearthed in agricultural works at the end of the 19th and beginning of the 20th century that cultivated (terraced) southern slopes of the Stine area changing the view of the area. This category of evidence also comprises a find of obviously Late Iron Age burial discovered during land clearance. Out of respect for the deceased, local farmer placed recovered skeleton parts and Hellenistic pot (grey slip skyphos?) into a small stone chest incorporated into the substructure of the vineyard terrace located some 20 meters south

¹⁵ F. RADIĆ, 1892, 77-79; D. RADIĆ, 2001, 41; I. BORZIĆ, 2007, 169-171.

¹⁶ I. FISKOVIĆ, 2001, 67.

¹⁵ F. RADIĆ, 1892, 77-79; D. RADIĆ, 2001, 41; I. BORZIĆ, 2007, 169-171.

¹⁶ I. FISKOVIĆ, 2001, 67.

SLIKA 2. Južni pogled na gradinu Brdo-Stine (foto: I. Borzić)

FIGURE 2 Southern view at Brdo-Stine hillfort (photo by I. Borzić)

ra. Smješteno na sjevernozapadnoj periferiji današnjeg naselja Žrnova, između polja i zaseoka Brda sjevernije od poznatog Marmontova puta, ono je u najvećoj mjeri očito iskorištilo relativno blagu i kaskadno razlomljenu jezičastu, odnosno potkovastu padinu brda položenu u smjeru istok-zapad u duljini oko 300 te širini oko 70 metara (Sl. 1, isječak; Sl. 2). Izvjesno je kako se naselje širi i izvan ove zone, i to posebice prema jugu i jugoistoku, no na ovoj razini znanja još je uvijek prerano govoriti o njegovim definitivnim dimenzijama. Osnovne reljefne/fizičke markere prostora čine iznimno visoke, strme i na svega nekoliko uskih mjesta prohodne vapnenačke stijene koje zajedno s dubokom udolinom uz njihovu sjevernu stranu čine prirodni bedem spomenutog naseobinskog platoa. Dijelom se s njegove južne strane također nalazi prirodna barijera, ali sada u vidu litice. Navedeno vodi zaključku kako je odabir pozicije utemeljenja naselja, odnosno barem njegova potencijalno akropolskog dijela, bio uvjetovan upravo opi-

of the Marmont road.

At present, after repeated field surveys of the site, there is no doubt that it is, at the latest, an Iron Age hillfort settlement, situated in the northwestern periphery of the present-day settlement Žrnovo, between the field and the Brdo hamlet north of the well known Marmont road. The settlement used relatively mild and cascading tongue- or horseshoe-shaped slope of the hill spreading in the east-west direction in length of 300 meters and width of about 70 meters (Fig. 1, segment; Fig. 2). It is certain that the settlement extended outside this zone, in particular toward the south and southeast, but at this stage of research it is too early to discuss its definite dimensions. Main physical and relief markers of the area are exceptionally high, steep limestone rocks, passable only at few narrow spots. These rocks make a natural barrier for the mentioned occupation plateau together with a deep valley along the northern side. On its southern side is another natural barrier, this time in form of a cliff. Selection

SLIKA 3. Zračna snimka gradine Brdo-Stine (foto: L. Bogdanić)

FIGURE 3 Aerial photo of Brdo-Stine hillfort (photo by L. Bogdanić)

sanim odlikama reljefa. Na starim mapama i snimkama, ali i novijim zračnim fotografijama na vrhu lokaliteta uočljiva je kamena gomila, koja potencijalno upućuje na izvorno postojanje suhozidne kule/nasipa ili nečeg sličnog.

Kao važan detalj u detektiranju prostorne organizacije naselja mogu se pokazati linijske suhozidne strukture građene od velikih kamenih blokova različitih oblikovanja i dimenzija mjestimice utvrđene po sredini opisanog prostora (Sl. 4). Njihovu dataciju teško je sa sigurnošću odrediti, i to ponajprije zbog već naglašene i dobro poznate činjenice o recentnom terasiranju prostora u svrhu dobivanja što veće količine vinogradarskih površina. Ipak, smatramo kako njihovo povezivanje sa željeznodobnim naseljem nije daleko od istine, što zbog prostornog konteksta, što zbog tehnike zidanja, ali i okolnih pokretnih arheoloških nalaza. Prostorno se takve konstrukcije pojavljuju na liniji postupnog suženja naseobinskog platoa, pa bi mogla biti riječ o ostatcima svojevrsnog bedema kojim se zatva-

of the position for founding a settlement, or at least its acropolis part, seems to be a consequence of previously described relief characteristics. On old maps and photos, but also in more recent aerial photos, a stone mound is visible at the top of the site, suggesting original presence of a dry stone wall tower/embankment or some similar structure.

Linear dry stone wall structures built of large stone blocks of various shapes and sizes are an important detail in detecting the spatial organization of the settlement. These structures were defined in the middle of the described area (Fig. 4). It is difficult to determine their dating with certainty, primarily because of already emphasized and well known fact about recent terracing of the area in order to increase vineyard surface as much as possible. However, in our opinion their association with the Iron Age settlement is not far from the truth, due to spatial context, but also building technique, and presence of small archaeological finds. In spatial terms, such constructions

SLIKA 4. Suhozidne konstrukcije na platou gradine Brdo-Stine (foto: I. Borzić, L. Bogdanić)

FIGURE 4 Dry stone wall constructions on the plateau of Brdo-Stine hillfort (photo by I. Borzić, L. Bogdanić)

ra pristup akropolskom dijelu naselja, iako ne treba isključiti ni mogućnost kako je riječ o ostatcima željeznodobnog terasiranja terena. Tehnološki gledano, riječ je o blokovima koji nakon branja i lomljenja od inače prirodno fino uslojene stijene nisu doživjeli naknadno oblikovanje, ali su slagani pravilno i s namjerom međupreklapanja u različitim visinskim redovima. Vrlo slične strukture zabilježene su i na nekim drugim otočnim gradinskim položajima, primjerice gradini Gradcu u Potirni i Smokviškoj gradini na zapadnom kraju otoka.¹⁷ Uvažavajući činjenicu da se suhozidne tehnike gradnje u osnovi nisu promijenile još od prapovijesti, na takvo datiranje zabilježenih struktura može upućivati i činjenica što se na njih nadovezuju također suhozidne linijske strukture, ali građene u tehnici koja je puno bliža onoj prakticiranoj upravo u razdoblju spomenutih recentnih terasiranja, a koja podrazumijeva korištenje puno manjih kamenih blokova. Unatoč navedenim argumentima svjesni smo da tek pažljivo mapiranje te stratigrafsko iskopavanje mogu razriješiti postojeću dvojbu imamo li priliku gledati u intaktne ili razgrađene željeznodobne strukture koje kao osnovu ili građevni materijal upotrebljavaju one recentne.

Na još nižem nivou padine prema polju mjestimice se uočava pojava dominantnih i masivnih kontinuiranih suhozidnih osipina

appear in the segment of gradual narrowing of the settlement plateau so they could be remains of a kind of wall that blocked the access to the settlement acropolis, although it is possible that these are the remains of the Iron Age terracing of the terrain. In technological terms, these are blocks that were extracted from a naturally well layered stone, but they were not additionally dressed, though they were neatly arranged, with an intention of overlapping in rows of different heights. Very similar structures have been recorded at some other hillfort sites on the island, such as Gradina hillfort in Potirna and Smokviška Gradina at the western end of the island.¹⁷ Acknowledging the fact that dry stone wall techniques basically have not changed since prehistory, such dating of the documented structures might be supported by the fact that other linear dry stone wall structures attach to them, but built in a technique that is much closer to the one practiced exactly in the period of mentioned recent terracing, that implies using a lot of smaller stone blocks. Despite the mentioned arguments, we are aware that only meticulous mapping and stratigraphic excavation can solve the existing dilemma whether we have an opportunity to see intact or dismantled Iron Age structures that are used as a foundation or building material by the recent structures.

On still lower level of the slope towards the

¹⁷ Usp. D. RADIĆ, B. BASS, 2001, 136, Sl. 2.

¹⁷ Cf. D. RADIĆ, B. BASS, 2001, 136, Fig. 2.

sastavljenih od manjeg amorfnog kamenja, očito nastalih s padinske strane terasa, o čijem postojanju svjedoče manji ili veći podzidi. Recentno datiranje osipina nije upitno, kao što nije upitno ni datiranje te funkcija današnjih terasa. Ipak, količina te namjenska raznovrsnost pokretnih nalaza na osipinama te površini zemlje unutar terasa osnažuje ideju o njihovu još željeznodobnom datumu i pozicioniranju koje je u funkcionalnom smislu bilo sasvim drukčije naravi no što je ono danas. Nalazi kućnog lijepa, žrvnjeva, skladišne i stolne keramike te opekarskih proizvoda sugeriraju položaje stambenih objekata, za čije će definiranje također trebati provesti detaljnije arheološke i dokumentacijske radove.

U topografskom je smislu potrebno spomenuti i nekoliko kamenih gomila u neposrednoj blizini samog naselja, a koje bi u skladu sa slično pozicioniranim situacijama na otočnim naseljima, primjerice Kopili, sugerirale mjesto nekropole. Jedna od većih i u pejzažu dominantijih jest ona smještena južno od naselja uza sam Marmontov put, a koja se ističe po svojoj razvučenosti i slabo vidljivim elementima suhozidnih struktura (prstenova?).

Opisani elementi topografije lokaliteta Brdo-Stine preliminarnog su karaktera, no i na ovoj razini znanja evidentno je kako se ušlo u trag iznimno perspektivnom željeznodobnom naselju. Razloge njegova pozicioniranja upravo na ovom mjestu moguće je sagledati prije svega kroz strateške komponente, a to su prostorno dosta velika cjelina, zatim prirodno lako branjiv prostor, uvučenost u unutrašnjost otoka i time manja izloženost ugrozama s mora, ali lako vizualno nadziranje dinamičnog prostora Pelješkog kanala te blizina izlaznih luka u Žrnovskoj Banji, odnosno putem prijevoja Sv. Mihovila brojnim uvalama uokolo današnjeg grada Kočule. S druge strane, svakako je važno spomenuti i prirodne resurse, pretežito sažete na dosta prostrano Žrnovsko polje na koje se prema jugu nastavlja i manje polje Kampuš te, naravno, opsegom velike pašnjačke i šumske površine generalno sa svih strana zatvorene

field we can notice dominant and massive continuous dry stone wall ruins consisting of smaller amorphous stones, evidently formed on the sloping side of the terraces whose presence is confirmed by smaller or larger retaining walls. Recent dating of these ruins is not in question, just like the function and dating of the current terraces. However, the amount and functional diversity of small finds on the ruins and on the ground within terraces support the idea about their Iron Age dating and spatial distribution that was quite different in functional terms than it is now. Finds of daub, millstones, storage pottery and tableware, and brick products suggest positions of dwelling structures, that demand more extensive archaeological investigation and documentation.

In terms of topography we need to mention several stone mounds in immediate vicinity of the settlement that might suggest the position of the necropolis, as in similar cases of other settlements on the island, such as Kopila. One of larger mounds, dominating the landscape, is the one situated south of the settlement next to the Marmont road, that stands out owing to its lengthiness and poorly visible elements of the dry stone wall structures (rings?).

Described topographical elements of the site of Brdo-Stine are only preliminary, but even at this level of knowledge it is evident that this is an exceptionally promising Iron Age settlement. Reasons for its positioning exactly at this spot can be explained primarily by strategic components, such as spacious area that is easily defensible and hidden in the island interior reducing the exposure to the perils from the sea, but also visual control of the dynamic area of the Pelješac Channel and vicinity of the exit ports in Žrnovska Banja, or access to many coves around present-day city of Korčula via the Sv. Mihovil pass. On the other hand, it is important to mention natural resources, mostly concentrated in quite spacious Žrnovsko Polje (*Žrnovo field*) that extends southwards to smaller Kampuš field, and large pastures

vapnenačkim stijenama. Nije zanemarivo spomenuti ni niz lokvi (npr. Lokva, Brdine, Suha i Jamišće), čija je izdašnost u prošlosti bila osnovna napoja stoke.

Detektirani položaj nije jedina stavka koja određuje arheološki potencijal lokaliteta Brdo-Stine. Tu su, naravno, i pokretni nalazi, u čije se količinu i karakter osvjedočilo rekognosciranjem i tim prilikama provedenim uzorkovanjem. Potonje je sa svrhom stjecanja osnovnih informacija o kronologiji lokaliteta bilo provedeno isključivo po kriteriju dijagnostičke vrijednosti nalaza, i to vodeći računa o njihovoj tipološkom, kronološkom i namjenskom, a ne kvantitetnom određenju. Tako sakupljeni uzorci mogu se podijeliti na nekoliko kategorija.

Prvu je moguće povezati s arhitekturom koja u ovoj fazi proučavanja ipak nije zabilježena *in situ*. S jedne je strane riječ o ulomcima kućnog lijepa (Sl. 5, 1), dok je, s druge strane, riječ o ulomcima terakotnih krovni ploča (Sl. 5, 2–4). Upravo je potonja kategorija nalaza zanimljiva jer se kao takva iznimno rijetko spominje u kontekstu željeznodobnih gradinskih naselja. Među trima sakupljenim ulomcima javljaju se primjerci različitih fabrikatnih, ali i morfoloških odlika. Prvi primjerak vrlo je čist sa crvenkastim zrcima groga (Sl. 5, 4), dakle usitnjene keramike u sebi, čime odgovara poznatim helenističkim, ali i rimskim primjercima ovog tipa predmeta. Ipak, morfološki se čini da bočni izdanak ima ukošeno unutrašnje, a okomito vanjsko lice, čime je dosta blizak neobjavljenom primjerku sa željeznodobne gradine Kopila na zapadnom kraju otoka. Drugi je primjerak pak izveden od grube glinene smjese s velikom količinom groga, manjih bijelih čestica, ali i očito isparenih organskih ostataka. Specifičan je po jednostavnom, nikakvim profilacijama naglašenom, oštrom pregibu u bočni okomiti izdanak (Sl. 5, 3).¹⁸ Treći primjerak, iako finiji, po strukturi je vrlo

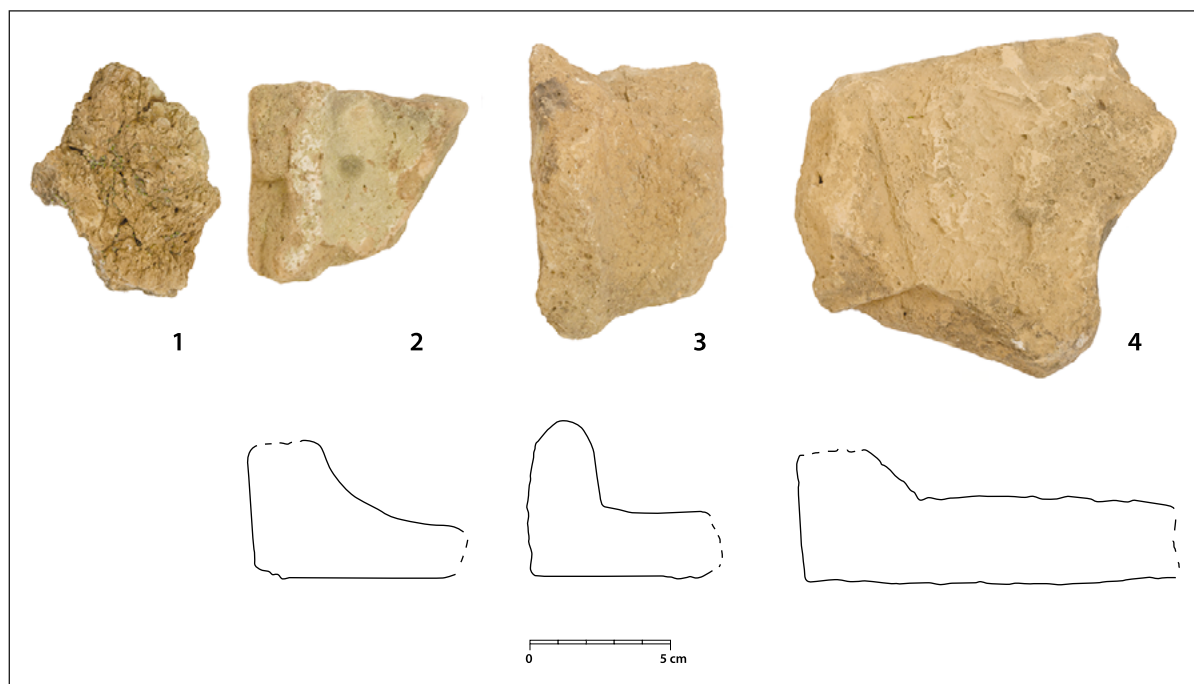
and woods enclosed by limestone rocks on all sides. Several ponds (e. g. Lokva, Brdine, Suha and Jamišće) were also important sources of water for livestock.

Detected position is not the only aspect that determines the archaeological potential of the Brdo-Stine site. There are also small finds, collected in field surveys and associated sampling that was conducted to obtain basic information about the site chronology. The only criterion was diagnostic value of the finds, focusing on their typological, chronological and functional determination, and not their quantity. Collected samples can be divided into several categories.

The first category can be associated with architectural remains that were not recorded *in situ* in this phase. On one hand we have daub fragments (Fig. 5, 1), and on the other hand fragments of terracotta roof tiles (Fig. 5, 2-4). The latter category is especially interesting as it is rarely mentioned in the context of the Iron Age hillfort settlements. Three collected pieces exhibit different fabrics and morphological characteristics. The first example is very clean with reddish pieces of grog (Fig. 5, 4), that is crushed pottery, thus corresponding to known Hellenistic, and Roman examples of this type of artifacts. However, in morphological terms it seems that the lateral extension has a slanted inner face, while its outer face is vertical resembling an unpublished example from the Iron Age hillfort of Kopila at the western end of the island. The second example was made of coarse clay with a large amount of grog, smaller white inclusions, but also obviously evaporated organic residues. It is specific for simple, non-profiled, sharp bend into lateral vertical extension (Fig. 5, 3).¹⁸ The third example, though finer, is very similar in structure to the former, only transition to the raised part is arched (Fig. 5, 2), which is very close to Issaeon examples from tomb 65 da-

¹⁸ Isti tip tegule zabilježen je na gradinskom naselju Kopila na zapadnom kraju otoka Korčule.

¹⁸ The same type of tegula was recorded at the hillfort settlement Kopila at the western end of the island of Korčula.

SLIKA 5. Kućni lijep i tegule s gradine Brdo-Stine (foto L. Bogdanić)

FIGURE 5 Daub and tegulae from Brdo-Stine hillfort (photo by L. Bogdanić)

sličan prethodnom, no kod njega je prijelaz k uzdignutom dijelu izveden lučno (Sl. 5, 2), što je vrlo blisko isejskim primjercima iz grobnice 65 s kraja 4./početka 3. st. pr. Kr. te grobnice 42 iz druge polovice 2. st. pr. Kr.¹⁹ Slično oblikovane tegule nominalno korinskog tipa mogu se vidjeti i u helenističkim slojevima Fara.²⁰ Kako je prije rečeno, ovaj tip građevnog materijala nije često spominjan u kontekstu gradinskih lokaliteta srednjeg i južnog priobalnog prostora, no ne smiju se izgubiti iz vida lokalne prilike u kojima se kamen nameće kao osnovni građevni materijal. Ipak, osvrst na širi te kulturološki blizak krug donosi spomen terakotnih pokrova na Ošanićima, gdje su tzv. plinte pronađene isključivo u okviru tzv. Prostorije B.²¹ Fabrikatno su one opisane kao žuto-sivi proizvodi s dosta slabo miješanom glinom punom neusitnjena materijala crvenkaste i sive boje te vrlo grubo obrađene površine, što je opisno vrlo slično korčulanskim primjercima. Keramičke krovne ploče spominju se i kao

ting to the end of the 4th/beginning of the 3rd c. BC, and grave 42 from the second half of the 2nd c. BC.¹⁹ Similarly modelled tegulae of nominally Corinthian type can be seen in the Hellenistic layers of Pharos.²⁰ As stated earlier, this type of building material has not been often mentioned in the context of hillfort sites of the central and southern coastal area, but we should keep in mind local circumstances in which stone is a natural choice as basic building material. However, terracotta covers are recorded in culturologically close circle in Ošanići where the so-called plinths were found solely within "Room B".²¹ In terms of fabric they were described as yellow-grey products with rather poorly mixed clay full of coarse inclusions in reddish and grey color with very roughly treated surface, which is very similar to examples from Korčula, judging from the description. Ceramic roof tiles are also mentioned as a rare find from the field survey of prehistoric hillfort Grad on Pelješac.²²

¹⁹ M. UGARKOVIĆ, 2019, 23–24 i 165.

²⁰ J. JELIČIĆ RADONIĆ, M. KATIĆ, 2015, 78–79.

²¹ Đ. BASLER, 1955, 86–87.

¹⁹ M. UGARKOVIĆ, 2019, 23–24 and 165.

²⁰ J. JELIČIĆ RADONIĆ, M. KATIĆ, 2015, 78–79.

²¹ Đ. BASLER, 1955, 86–87.

²² S. FORENBAHER, P. RAJIĆ ŠIKANJJIĆ, 2006, 472.

rijedak nalaz s rekognosciranja prapovijesne gradine Grad na Pelješcu.²² Ovih samo nekoliko primjera, uključujući i one s korčulanske gradine Kopila, ipak svjedoče o korištenju terakotnih krovnih obloga i među ovdašnjim indigenim zajednicama. Čini se kako one morfološki sve vuku prema helenističkim uzorima te bi se njihova implementacija u željeznodobnu indigenu arhitekturu trebala gledati kroz prizmu još jednog od utjecaja grčko-helenističke civilizacije.

Druga kategorija nalaza sakupljenih rekognosciranjem gradine Brdo-Stine ima preradivačku komponentu, odnosno predstavlja dokaze različitih specijaliziranih obrtničkih, ali i uopćenih aktivnosti. Osim nekoliko ulomaka kamenih bruseva (Sl. 6, 3), na metaluršku djelatnost, najvjerojatnije upućenu na sekundarnu obradu željeza, upućuju grumeni željezne zgure (Sl. 6, 1). Isti tip nalaza izdvojen je i na gradini Kopila na zapadu otoka. Tamo je pak istraživanjem kasnoželjeznodobne nekropole nađena iznimno velika količina željeznog ofenzivnog oružja,²³ pa spomenuta zgura, kako ovdje tako i na Brdu-Stine, ostavlja mogućnost i lokalne proizvodnje. Drugi predmet iz ove kategorije nalaza dvojbene je namjene, i to ponajprije zbog nepotpune očuvanosti. Naime, riječ je o masivnom trapezoidnom predmetu izrađenom od gline s velikom količinom sitnozrnata pijeska u strukturi (Sl. 6, 2). Predmeti takvog oblika, naravno dorađeni, mogli su biti korišteni kao jednodijelni ili dvodijelni kalupi za izradu lijevanih brončanih predmeta. Nažalost, primjerku sa Stina uništena je ploha na kojoj se eventualno nalazio negativ željenog predmeta, a na čije postojanje moguće upućuje linija pravilnog loma stijenke. Druga mogućnost jest da je riječ o utegu za tkalački stan, koji u većini slučajeva imaju upravo trapezoidne oblike, ali s perforacijom u gornjem dijelu, koja na primjerku sa Stina izostaje.

Kategoriji nalaza koji upućuju na preradi-

These few examples, including the ones from Kopila hillfort on Korčula, still testify to use of terracotta roof covers among indigenous communities in this region. It seems that morphological roots of this practice can be found in Hellenistic models so their implementation in the Iron Age indigenous architecture should be interpreted as yet another influence of the Greek-Hellenistic civilization.

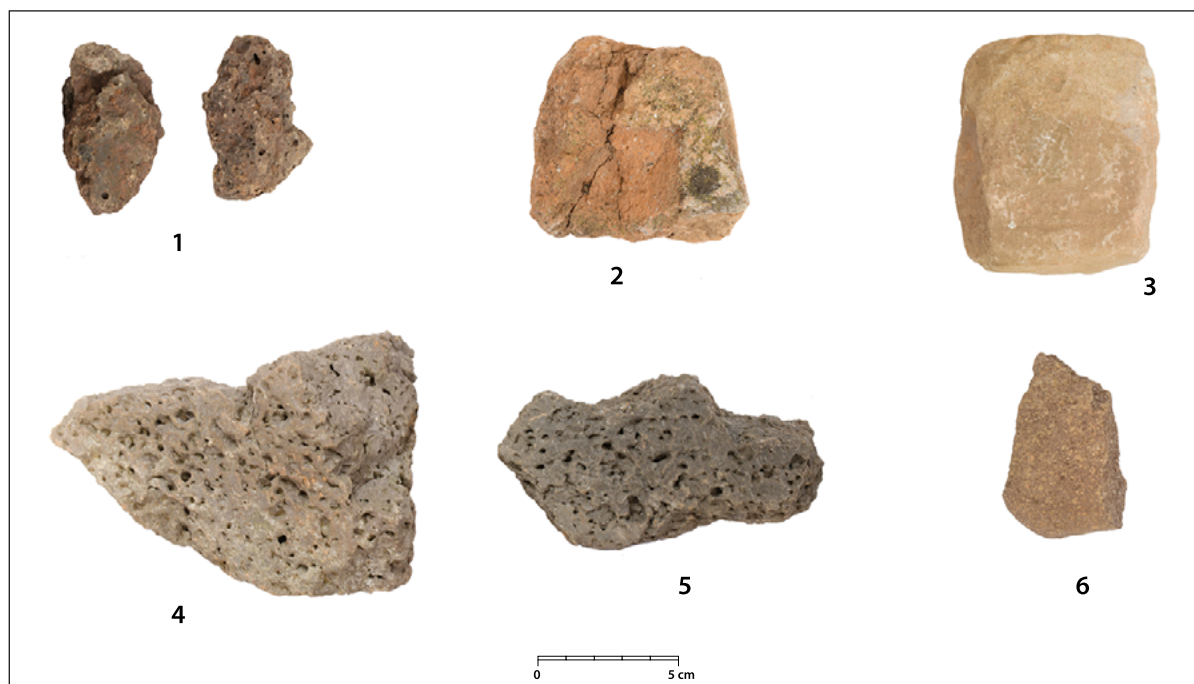
The second category of finds collected in the field survey of Brdo-Stine hillfort has a processing component, that is it testifies to various specialized crafts and quotidian activities. Except for few fragments of whetstones (Fig. 6, 3), metallurgical activity, probably secondary iron processing, is indicated by lumps of iron slag (Fig. 6, 1). The same type of find was recovered from Kopila hillfort in the western part of the island. The Iron Age necropolis at this site yielded an exceptionally large amount of iron offensive weapons,²³ so the mentioned slag leaves open the possibility of local production, here as well as at the site of Brdo-Stine. Function of the second object from this category of finds is somewhat dubious primarily due to incomplete preservation. Namely, it is a massive trapezoidal object made of clay with a large amount of fine-grained sand in its structure (Fig. 6, 2). Objects of such form could have been worked into single- or two-part molds for producing cast bronze objects. Unfortunately, on the example from Stine, the surface where the negative impression of the desired object might have been, was destroyed, but the neat line of the wall fracture suggests its possible presence. The second possibility is that it was a loom weight as they are often exactly in trapezoidal form, but with a perforation in the upper part, that is missing on the Stine example.

The category of finds suggesting processing activities, in this case related to food, comprises two fragments of a millstone for grinding grain made of poriferous volcanic rock (Fig. 6, 4-5).

²² S. FORENBAHER, P. RAJIĆ ŠIKANJIĆ, 2006, 472.

²³ D. RADIĆ, 2017, 95-97.

²³ D. RADIĆ, 2017, 95-97.

SLIKA 6. Metalni, kameni i terakotni nalazi s gradine Brdo-Stine (foto: L. Bogdanić)

FIGURE 6 Metal, stone and terracotta finds from Brdo-Stine hillfort (photo by L. Bogdanić)

vačke aktivnosti, ali u ovom slučaju prehranbenog karaktera, pripadaju dva ulomka žrvnja za mljevenje žita izrađena od šupljikave vulkanske stijene (Sl. 6, 4–5). Potpuno uravnjene te očito od dugotrajna korištenja zaglačane izvorno očuvane plohe upućuju na to da se oba primjerka s obzirom na kulturološko-kronološki aspekt odrede ulomcima olintskog tipa žrvnja.²⁴ Naime, generalno je riječ o dvodijelnim žrvnjevima kod kojih se gornji kamen pravokutnog, kvadratnog ili ovalnog oblika s procijepom u sredini, ovisno o tipu, ručno ili pomoću grede pomiče po hrapavoj i često prošaranoj, opet ovisno o podtipovima, raznolikoj podlozi. Najranija pojava takvog tipa žrvnja na istočnom Mediteranu seže vjerojatno još u 7., a sigurno u 5. st. pr. Kr., no ono što je jasno jest da je grčka kolonizacija odigrala znatan utjecaj u njegovu širenju prema srednjem i zapadnom Mediteranu najkasnije tek u 4. st. pr. Kr.²⁵ To jednim dijelom potvrđuje njihova pojava i na istočnom Jadranu, koja mora biti znatno učestalija no što to pokazuje stanje

Originally preserved surfaces that are completely flattened and smoothed due to lengthy use indicate that both specimens should be determined as the fragments of the Olynthus mill type with regard to culturological and chronological aspect.²⁴ Namely, generally these are two-part millstones in which upper stone, that might be rectangular, square or oval in shape with a slot in the middle, is moved manually or with a handle on a coarse or striated base, depending on subtypes. The earliest occurrence of such millstone in the eastern Mediterranean probably dates to the 7th, and definitely to the 5th century BC, but it is clear that the Greek colonization played an important role in its expansion towards the central and western Mediterranean in the 4th century BC at the latest.²⁵ This is partially confirmed by their presence in the eastern Adriatic, that had to be far more common than what published finds might suggest. So far, the only referential data are obtained from the Hellenistic shipwreck context near Cape Krava in front

²⁴ R. FRANKEL, 2003, 1–21.

²⁵ R. FRANKEL, 2003, 18.

²⁴ R. FRANKEL, 2003, 1–21.

²⁵ R. FRANKEL, 2003, 18.

objavljenosti. Jedini za sada referentni podatci dolaze iz konteksta helenističkog brodoloma kod hridi Krave ispred Ise,²⁶ zatim same Ise, te posebno interesantnih, čak *in situ* pronađenih primjeraka iz kasnohelenističkog naselja Sikula (Resnik).²⁷ Ulomci s gradine Brdo-Stine kronološki bi, s obzirom na ostale nalaze, trebali odgovarati navedenim kontekstima te se može pretpostaviti kako do ovdašnje, ali vjerojatno i okolnih indigenih zajednica dolaze posredstvom helenističkih središta Ise, Fara, a potencijalno i obližnje Lumbarde. Nažalost, njihova fragmentiranost ne dozvoljava potpunu rekonstrukciju, ali moguće je da je onaj veći dio gornjega, a onaj manji i tanji dio donjeg kamena žrvnja, čemu bi u prilog išla i činjenica da su nađeni na istom mjestu. Usputno se mogu spomenuti i ulomci kamenih nakovanja od različitih čvrstih stijena (Sl. 6, 6).

Sav ostali materijal s rekognosciranja gradine Brdo-Stine pripada keramičkom skladišno-transportnom posuđu, dakle pretežito amforama, ali i pitosima. Tipološki amfore nisu pretjerano raznovrsne te se gotovo u pravilu pojavljuje ona poznata istočnojadranska trijada amfora specifičnih za posljednja četiri stoljeća prije Krista, dakle Korint B, grčko-italske te Lamboglia 2 amfore.

No, prije njihova predstavljanja potrebno je napomenuti da s lokaliteta Brdo-Stine dolazi jedan fabrikatni i morfološki primjerak koji odstupa od navedenog (T. I, 1). Riječ je o ulomku s blago položenim trokutastim obo-dom unutrašnjeg promjera oko 13, a vanjsko-ga oko 20 cm, zatim cilindričnim vratom te uz

of Issa,²⁶ then Issa itself, and particularly interesting, *in situ* examples from the late Hellenistic settlement of Siculi (Resnik).²⁷ Fragments from Brdo-Stine hillfort might correspond to the mentioned contexts considering other finds, and we may assume that they reached this and probably other neighbouring indigenous communities via mediation of the Hellenistic centers Issa, Pharos, and possibly nearby Lumbarda. Unfortunately, their fragmented state does not allow full reconstruction, but it is possible that the bigger part is a fragment of the upper segment, and lower and thinner part might be a part of the lower segment of the millstone, which would be supported by the fact that they were found at the same spot. Fragments of stone anvils of various hard rocks can be mentioned in passing (Fig. 6, 6).

All other material collected in the field survey of Brdo-Stine hillfort belongs to storage and transport pottery, meaning mostly amphorae, and pithoi. Amphorae do not exhibit exceptional typological diversity, mostly well known eastern Adriatic triad of amphorae is represented, characteristic of the last four centuries BC – Corinthian B, Greco-Italic and Lamboglia 2 types.

But before we pay attention to amphorae, we need to present a potsherd from the site of Brdo-Stine that stands out in terms of both morphology and fabric (T. I, 1). It is a fragment with gently sloping triangular rim with inner diameter of about 13 cm, and outer diameter of about 20 cm, with a cylindrical neck and a handle attached to the lower side of the

²⁶ I. RADIĆ ROSSI, 2008, 465; I. RADIĆ ROSSI, 2017, 16.

²⁷ I. ŠUTA, 2011, 105–106. Ovdje je prigoda da se spomene kako su na žrvnjevima iz Ise i Sikula provedene petrograf-ske analize te kako su one pokazale da sirovina za njihovu izradu dolazi s Etne na Siciliji. Rezultati su u vidu predavanja Ivana Šute, Borisa Čarga i Tatjane Gluhak „Raw material variability and provenance of the Olythus mills from the Greek settlement of Siculi and Issa / Dalmatia“ predstavljani na kongresu „Association for Ground Stone Tools Research“, Mainz 2017, te ovom prigodom zahvaljujemo autorima na ustupljenim podacima. Vizualna sličnost navedenih s korčulanskim primjercima pokazuje da i ovi potonji najvjerojatnije imaju isto podrijetlo sirovine.

²⁶ I. RADIĆ ROSSI, 2008, 465; I. RADIĆ ROSSI, 2017, 16.

²⁷ I. ŠUTA, 2011, 105–106. Here we should mention that petrographic analyses have been conducted on millstones from Issa and Siculi indicating that raw material for their production came from Etna, Sicily. The results were presented as a report by Ivan Šuta, Boris Čargo and Tatjana Gluhak “Raw material variability and provenance of the Olythus mills from the Greek settlement of Siculi and Issa / Dalmatia” at the congress “Association for Ground Stone Tools Research”, Mainz, 2017. We owe a debt of gratitude to the authors for the information provided. Visual resemblance suggests that the raw material origin might be identical for the examples from Korčula as well.

donju plohu oboda priljepljenom ručkom čiji je gornji, očito odmah padajući dio, imao kapljičasti presjek. Ono što je posebno upadljivo jest iznimno čvrst fabrikat ulomka sa škrljativom sivom jezgrom te narančastim površinama stijenke, u kojoj su vidljive uglate kvarcne primjese. U smislu dorade ističe se svojevrsno glineno premazivanje površine stijenke, i to u vidu horizontalnih, ali i nepravilnih linija tamnosive boje. Opisane morfološke i fabrikatne odlike ne ostavljaju mjesta sumnji kako je riječ o originalnoj korintskoj verziji Korint A amfore, koje se u korintskim radionicama pojavljuju još od 7. st. pr. Kr. te potencijalno služe prijevozu maslinova ulja.²⁸ Odlike ulomka sa Stina odgovaraju posljednjoj fazi njihove evolucije, u kojoj se od sredine 5. do kraja proizvodnje, krajem 4. st. pr. Kr. primjećuje spuštanje inače horizontalnog oboda, sada polegnutog na oštri vrh kapljičasto oblikovane ručke. Ono što korčulanski ulomak, unatoč dosta blago položenom obodu, može datirati u drugu polovicu 4. st. pr. Kr. jest upravo spomenuta dodatna obrada površina stijenke, kao i, čini se, korištenje lončarskog kola pri oblikovanju vrata i oboda.²⁹ Pojava Korint A amfora na istočnom Jadranu nije česta,³⁰ te se u najvećoj mjeri povezuje s njihovim bilježenjem u slojevima ranog 4. st. pr. Kr. u Faru,³¹ za koji su analize pokazale da je i potencijalno mjesto njihova lokalnog kopiranja.³² Još je jedan primjerak zabilježen i u okviru helenističkog brodoloma kod Lastova.³³

Nadalje, gradina Brdo-Stine mjesto je nalaza i već prije objavljenog ulomka Korint B amfore (T. I, 2).³⁴ Provedene su analize pokaza-

rim. The upper part of the handle, evidently immediately descending, had a drop-shaped cross-section. Exceptionally hard fabric of the fragment is especially striking as well as its grey slate core and orange wall surfaces with visible quartzite inclusions. As a sort of finishing touches, the surface of the walls was coated with clay in horizontal, erratic lines in dark grey color. Described morphological and fabric characteristics leave no trace for doubt that it is an original Corinthian version of the Corinthian A amphora that appeared in the Corinthian workshops back from the beginning of the 7th century BC, possibly used for transport of olive oil.²⁸ Characteristics of the Stine fragment correspond to the last phase of their evolution, in which one can notice lowering of otherwise horizontal rim, now laid on the sharp top of the drop-shaped handle from the mid-5th century to the end of the production by the end of the 4th century BC. Exactly the mentioned final treatment of the wall surfaces, as well as the probable use of potter's wheel in shaping the neck and the rim, can date this fragment from Korčula to the second half of the 4th century BC.²⁹ Appearance of Corinthian A amphorae in the eastern Adriatic is not common,³⁰ and it is mostly associated with their presence in the layers dating to the early 4th century BC from Pharos³¹ for which the analyses have shown that it might be a possible place of their copying.³² Another example was recorded in the Hellenistic shipwreck near Lastovo.³³

Further on, Brdo-Stine hillfort yielded previously published fragment of Corinthian B

²⁸ C. G. KOEHLER, 1992; I. K. WHITBREAD, 1995, 256–257; Usporedba fabrikata kod: <http://kenchreai.org/kaa/ke/ke0694> (18. 3. 2021.).

²⁹ Usp. C. G. KOEHLER, 1992.

³⁰ Prema C. G. KOEHLER, 1992: „Nearly all Corinthian A jars known of the 5th and 4th centuries have been found at Corinth“.

³¹ M. KATIĆ, 1996, 102 i 123; M. KATIĆ, 2000, 37–40; B. KIRIGIN, 2004, 153; B. KIRIGIN, 2018, 402–403.

³² M. MIŠE et al., 2019, 484.

³³ M. JURIŠIĆ, 2000, 5.

³⁴ I. BORZIĆ, 2017, 8.

²⁸ C. G. KOEHLER, 1992; I. K. WHITBREAD, 1995, 256–257; For fabric comparison cf. <http://kenchreai.org/kaa/ke/ke0694> (18.3.2021.).

²⁹ Cf. C. G. KOEHLER, 1992.

³⁰ After C. G. KOEHLER, 1992: “Nearly all Corinthian A jars known of the 5th and 4th centuries have been found at Corinth“.

³¹ M. KATIĆ, 1996, 102 and 123; M. KATIĆ, 2000, 37–40; B. KIRIGIN, 2004, 153; B. KIRIGIN, 2018, 402–403.

³² M. MIŠE et al., 2019, 484.

³³ M. JURIŠIĆ, 2000, 5.

le da je također riječ o izvornom korinjskom proizvodu,³⁵ koji se, s obzirom na nedostajuće bolje pokazatelje, može samo okvirno datirati u razdoblje 4./3. st. pr. Kr. Generalno je riječ o prvom tipu vinske amfore koji se u znatnijem broju pojavljuje na istočnom Jadranu te prezentira intenzifikaciju trgovine vinom na ovim prostorima. Popularnost ovog tipa amfore u globalnim razmjerima očituje se njezinim mnogim lokalnim inačicama,³⁶ među kojima se svojom prisutnošću na našem dijelu Jadrana najviše ističu one izvorne jonske korkirske, ali i one korinjske te južnoitalske,³⁷ iako po pitanju zastupljenosti ne treba zanemariti ni njihovu lokalnu farsku inačicu.³⁸ Korint B amfore su na otoku Korčuli do sada nađene i na spomenutoj gradini Kopila, kao i u dvama podmorskim kontekstima, s jedne strane, pličini Lučnjaku na istočnom te uvali Gradini na zapadnom kraju otoka.³⁹ Tako raspoređeni ulomci po otoku govore u prilog tomu da je njegovim teritorijem cirkulirao ovaj tip te da su indigene zajednice od samog početka bile aktivan interesant za dobavu vina, čemu isto tako svjedoči dijelom istovremeni, ali i idući grčko-italski tip amfore.

Riječ je o velikoj grupi amfora koje su u razdoblju od 4. do 2. st. pr. Kr. bile nosioci vinske trgovine širom Mediterana. O ishodištu ovog tipa i njegovoj povezanosti s prethodno spomenutim Korint B amforama i danas traje rasprava, no sigurno je kako se nominalno izvorno povezuju s helenističkim središtima južne Italije i Sicilije, kao i da im se popularnost odrazila i na nastanak lokalnih inačica u središ-

amphora (T. I, 2).³⁴ Conducted analyses have shown that it was also an original Corinthian product,³⁵ that can be only broadly dated to the 4th/3rd centuries BC in lack of better evidence. Generally it is the first type of wine amphora that appeared in more significant amount in the eastern Adriatic presenting intensification of wine trade in this region. Popularity of this type of amphora on a global scale is reflected in its many local variants,³⁶ of which the original Ionian Corcyrean ones stand out in our part of the Adriatic, but also the Corinthian and southern Italic ones,³⁷ though local Pharian variant of the latter should not be neglected with regard to quantity.³⁸ Corinthian B amphorae have been found so far on the island of Korčula on the mentioned hillfort Kopila, and in two underwater contexts: in the shallow Lučnjak at the eastern end of the island, and Gradina cove at the western end.³⁹ Distribution of these fragments across the island supports the fact that this type circulated in this territory, and that indigenous communities from the very beginning were interested in procurement of wine, which is also evidenced by partially synchronous, but also subsequent Greco-Italic amphora type.

It is a big group of amphorae that literally carried wine trade across the Mediterranean in the period from the 4th to the 2nd century BC. The origin of this type and its connection with the previously mentioned Corinthian B amphorae are still discussed, but their origin

³⁵ Analize su bile provedene u sklopu projekta „Economy of Pre-Roman Adriatic Communities: amphora production and trade patterns in a changing world“ (Horizon 2020, MSCA-IF) na UCL Institutu za arheologiju. Na čelu projekta nalazi se kolegica Maja Miše kojoj ovom prigodom zahvaljujemo na pruženim podatcima. Ulomak s lokaliteta Stine je prema mikrostrukтури i kemijskom sastavu svrstan u tzv. Fabric Group 3, a o cjelokupnom analiziranom korpusu i rezultatima analize u pripremi je nekoliko članaka.

³⁶ C. G. KOEHLER, 1992; I. K. WHITBREAD, 1995, 260–261; K. GÖRANSSON, 2007, 89–97.

³⁷ Usp. M. MIŠE et al., 2019, 472–499.

³⁸ M. KATIĆ, 2002, 51–59.

³⁹ I. BORZIĆ, 2009, 84, Tabla 1/1; I. BORZIĆ, 2017, 8–9.

³⁴ I. BORZIĆ, 2017, 8.

³⁵ Analyses were conducted within the project “Economy of Pre-Roman Adriatic Communities: amphora production and trade patterns in a changing world“ (Horizon 2020, MSCA-IF) at the UCL Institute of Archaeology. The project leader is colleague Maja Miše to whom we thank for the information. Fragment from the Stine site was classified to the so-called Fabric Group 3 based on its microstructure and chemical composition, and several papers about the entire analyzed material and research results are underway.

³⁶ C. G. KOEHLER, 1992; I. K. WHITBREAD, 1995, 260–261; K. GÖRANSSON, 2007, 89–97.

³⁷ Usp. M. MIŠE et al., 2019, 472–499.

³⁸ M. KATIĆ, 2002, 51–59.

³⁹ I. BORZIĆ, 2009, 84, Table 1/1; I. BORZIĆ, 2017, 8–9.

njoj i sjevernoj Italiji, južnoj Galiji, Hispaniji, punskoj Africi,⁴⁰ a pretpostavlja se i na istočnom Jadranu u radionicama helenističke Ise.⁴¹ Njihova je zastupljenost u podmorju i na kopnu istočnog Jadrana znatna,⁴² u što se uklapa i područje otoka Korčule.⁴³ Među materijalom s gradine Brdo-Stine one su relativno dobro zastupljene, a primjećuje se njihova fabrikatna te morfološka heterogenost, što upućuje i na kontinuiran dotok, ali i različita ishodišta pojedinih primjeraka. Najranijim primjercima, koji bi tipološki odgovarali Will 1a-b/MGS IV/V varijantama, pripadaju one s istaknutim i različito položenim trokutasto oblikovanim obodom, među kojima se pojavljuju primjerci s više ili manje blago položenom gornjom plohom (T. I, 3-5). U obama je slučajevima riječ o morfološkim karakteristikama amfora iz razdoblja zadnje trećine 4. i prve trećine 3. st. pr. Kr., a čije se ishodište najčešće traži na području čitave južne Italije, onog kampanškog i kalabrijsko-apulskog, ali i sicilijanskog areala.⁴⁴ S druge strane, istom grčko-italskom tipu amfore, ali sada nešto kasnijeg datuma, pripada najveći broj sakupljenih ulomaka još uvijek gracilne izvedbe, ali s gotovo potpuno položenim trokutastim obodima (T. I, 6-11; T. II, 1-6). Iako takvi u tipološkom smislu odgovaraju prvim pravim rimskim vinskim amforama tipa Will 1c iz kasnog 3. st. pr. Kr.,⁴⁵

is nominally related to the Hellenistic centers in southern Italy and Sicily. Their popularity resulted in the creation of local variants in the central and northern Italy, southern Gaul, Hispania, Punic Africa,⁴⁰ and supposedly in the eastern Adriatic in the workshops of Hellenistic Issa.⁴¹ Their presence at underwater and land sites of the eastern Adriatic is significant,⁴² including the Korčula region.⁴³ Among the material from Brdo-Stine hillfort they are relatively well represented, but we can notice their heterogeneity in both form and fabric, suggesting continuous inflow, but also different production centers of certain examples. The earliest examples, typologically corresponding to Will 1a-b/MGS IV/V variants, comprise the ones with distinct and variously laid triangular rim, including the examples with more or less gently sloping upper surface (T. I, 3-5). In both cases these are morphological characteristics of amphorae from the last third of the 4th and the first third of the 3rd century BC, whose origin is usually located in the entire southern Italy region, in Campanian, Calabrian-Apulian and Sicilian areas.⁴⁴ On the other hand, the same Greco-Italic amphora type, but of somewhat later date, comprises the biggest number of collected fragments of still delicate rendering, but with almost flatly laid triangular rims (T. I, 6-11; T. II, 1-6). Although such examples typologically correspond to the first genuine Roman amphorae of the type Will 1c

⁴⁰ E. L. WILL, 1982, 338-356; C. VANDERMERSCH, 1994; G. OLCESE, 2004, 173-192.

⁴¹ B. KIRIGIN, 1994, 18; A. LINDHAGEN, 2020, 343-352.

⁴² B. KIRIGIN, 1994, 19-22; B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, L. ŠEŠELJ, 2005, 12-13; M. JURIŠIĆ, 2000, 5-6; V. GLAVAŠ, A. TONC, A. KONESTRA, 2020, 271-286.

⁴³ Podmorski lokaliteti: Hrid Čerin kod Prižbe (D. VRSALLOVIĆ, 2011, 230; M. JURIŠIĆ, 2001, 190; I. RADIĆ-ROSSI, 2005, 36-37); hrid Pločica u Korčulanskom kanalu (M. GJIVOJE, 1972, 148; D. VRSALLOVIĆ, 2011, 239; M. JURIŠIĆ, 2001, 192; I. RADIĆ-ROSSI, 2005, 38); uvala Gradina (I. BORZIĆ, 2009, 83); Na kopnu je veća količina ovog tipa amfora zabilježena na kasnoželjeznodobnoj gradini Kopila (I. BORZIĆ, 2007a, 343-344).

⁴⁴ E. L. WILL, 1982, 341-346; C. VANDERMERSCH, 1994, 73-80; G. OLCESE, 2004, 176-177. Usp. rezultate analize nekoliko ulomaka iz Fara, koje sve pokazuju južnoitalsko podrijetlo: M. MIŠE et al., 2019, 483.

⁴⁵ E. L. WILL, 1982, 347-348; D. MANACORDA, 1986, 584-586.

⁴⁰ E. L. WILL, 1982, 338-356; C. VANDERMERSCH, 1994; G. OLCESE, 2004, 173-192.

⁴¹ B. KIRIGIN, 1994, 18; A. LINDHAGEN, 2020, 343-352.

⁴² B. KIRIGIN, 1994, 19-22; B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, L. ŠEŠELJ, 2005, 12-13; M. JURIŠIĆ, 2000, 5-6; V. GLAVAŠ, A. TONC, A. KONESTRA, 2020, 271-286.

⁴³ Underwater sites: Čerin cliff near Prižba (D. VRSALLOVIĆ, 2011, 230; M. JURIŠIĆ, 2001, 190; I. RADIĆ-ROSSI, 2005, 36-37); Pločica cliff in the Korčula Channel (M. GJIVOJE, 1972, 148; D. VRSALLOVIĆ, 2011, 239; M. JURIŠIĆ, 2001, 192; I. RADIĆ-ROSSI, 2005, 38); Gradina cove (I. BORZIĆ, 2009, 83); On land, more significant amount of this amphora type was recorded at the Iron Age hillfort Kopila (I. BORZIĆ, 2007a, 343-344).

⁴⁴ E. L. WILL, 1982, 341-346; C. VANDERMERSCH, 1994, 73-80; G. OLCESE, 2004, 176-177. Cf. the results of the analysis of several sherds from Pharos, all exhibiting southern Italic provenance: M. MIŠE et al., 2019, 483.

jasno je kako u morfološkom smislu već pokazuju odlike sigurno najpopularnijeg oblika jadranskih amfora u vremenima koja slijede, odnosno tipa Lamboglia 2, zbog čega se njihova datacija može protegnuti i u 2. st. pr. Kr.

Spomenute, također vinske amfore tipa Lamboglia 2 proizvod su brojnih radionica prije svega na zapadnim obalama Jadrana,⁴⁶ iako postoje, istina, još uvijek nepotvrđene pretpostavke i o njihovoj istočnojadranskoj produkciji povezanoj s Isom te Tasovčićima u dolini Neretve.⁴⁷ O zastupljenosti na istočnojadranskom prostoru vrijedi sve ono što je prethodno rečeno za grčko-italske amfore, ali koncentracijski podignuto na jedan još viši nivo, što se tumači rezultatom svekolike, pa tako i gospodarski sve vidljivije prisutnosti Rimske Republike na čitavom Jadranu.⁴⁸ Podmorje i kopno otoka Korčule ne zaostaju za takvim stanjem, što pokazuju podmorski brodolomski i sidrišni lokaliteti te otočna gradinska naselja.⁴⁹ Stoga je očekivano da se rekognosciranjem ovdje interesne gradine Brdo-Stine sakupio veći broj fabrikatno opet različitih primjeraka, među kojima se bilježe one s nižim (T. II, 7-8), odnosno višim i masivnijim prstenastim obodom (T. III, 1-5).

U konačnici, među skladišnim oblicima keramičkih posuda sakupljenim rekognosciranjem gradine izdvajamo tri ulomka pitosa. Njih dva, jedan gornjeg obodnog, a drugi donjeg dijela posude, pripadaju dobro poznatim oblicima, kojima se analogije nalaze prije

dating to the late 3rd c. BC,⁴⁵ it is clear that in morphological terms they manifest characteristics of the definitely most popular form of the Adriatic amphorae in the subsequent periods, that is Lamboglia 2 type, whereby their dating can be extended into the 2nd c. BC.

Mentioned wine amphorae Lamboglia 2 were produced in many workshops primarily on the western Adriatic coast,⁴⁶ although there are assumptions, as yet unascertained, about their eastern Adriatic production associated with Issa and Tasovčići in the Neretva valley.⁴⁷ All that has been said about the presence of the Greco-Italic amphorae in the eastern Adriatic region is valid for this type as well, but in even denser concentration which is explained by more pronounced presence of the Roman Republic in the entire Adriatic in all aspects, including the economic one.⁴⁸ The island of Korčula follows this pattern, as indicated by the underwater sites, anchorages and hillfort settlements on the island.⁴⁹ Therefore it was not surprising that the field survey of the Brdo-Stine hillfort yielded a large number of different examples in terms of fabric, such as the ones with lower rim (T. II, 7-8), or specimens with higher and more massive collar rim (T. III, 1-5).

Finally, three fragments of pithoi were recognized among the forms of storage pottery collected in the field survey of the hillfort. Two

⁴⁶ M.-B. CARRE, P. MONSIEUR, S. PESAVENTO MATTIOLI, 2014, 417-428; S. CIPRIANO, S. MAZZOCCHIN, 2017, 40, fig. 2.

⁴⁷ N. CAMBI, 1991, 55-65; A. LINDHAGEN, 2009, 83-108; 2020, 343-352.

⁴⁸ I. RADIĆ ROSSI, 1993; B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, L. ŠEŠELJ, 2005, 14-15; M. JURIŠIĆ, 2000, 6; I. ŠUTA, 2011a, 26-32; V. GLAVAŠ, A. TONC, A. KONESTRA, 2020, 271-286.

⁴⁹ Podmorski lokaliteti: brodolom između otočića Malog i Velog Pržnjaka (M. JURIŠIĆ, 2001, 190; I. RADIĆ-ROSSI 2005, 38), brodolom kod uvale Gršćice (M. JURIŠIĆ, 2001, 192), Gradina i okolne uvale (I. BORZIĆ, 2009, 85); otočić Bisače kod Korčule (M. JURIŠIĆ 2001, 190) i dr. Od gradinskih naselja posebno se izdvaja kasnoželjeznodobno naselje Kopila kod Blata (I. BORZIĆ, 2007a, 344-345).

⁴⁵ E. L. WILL, 1982, 347-348; D. MANACORDA, 1986, 584-586.

⁴⁶ M.-B. CARRE, P. MONSIEUR, S. PESAVENTO MATTIOLI, 2014, 417-428; S. CIPRIANO, S. MAZZOCCHIN, 2017, 40, fig. 2.

⁴⁷ N. CAMBI, 1991, 55-65; A. LINDHAGEN, 2009, 83-108; 2020, 343-352.

⁴⁸ I. RADIĆ ROSSI, 1993; B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, L. ŠEŠELJ, 2005, 14-15; M. JURIŠIĆ, 2000, 6; I. ŠUTA, 2011a, 26-32; V. GLAVAŠ, A. TONC, A. KONESTRA, 2020, 271-286.

⁴⁹ Underwater sites: shipwreck between the islets of Mali and Veli Pržnjak (M. JURIŠIĆ, 2001, 190; I. RADIĆ-ROSSI, 2005, 38), shipwreck at Gršćica cove (M. JURIŠIĆ, 2001, 192), Gradina cove and nearby coves (I. BORZIĆ, 2009, 85); islet of Bisače near Korčula (M. JURIŠIĆ 2001, 190) etc. Late Iron Age settlement of Kopila near Blato is particularly interesting among the hillfort settlements (I. BORZIĆ, 2007a, 344-345).

svega na lokalitetima lokalnog helenističkog predznaka, dakle Faru, Isi, Sikulima i drugdje. Ulomak oboda fabrikatno se odlikuje glinom s jasno vidljivim česticama bijele i crvene boje (T. III, 7). Ističe se trapezoidnim presjekom sa zakošenom unutrašnjom te okomitom vanjskom stijenkom. Nažalost, ulomak je puknuo upravo na kontaktu oboda s vratom, ali prema liniji puknuća se nazire koso položena stijenka. Najbliže tipološke analogije nađene su u ulomku iz Fara, koji B. Kirigin u širem smislu svrstava u grupu Pharos 2, specifičnu upravo za helenistička srednjodalmatinska središta Far, Isa, Tragurij, Sikuli, i to slojeve 3. i 2. st. pr. Kr.⁵⁰

Drugi ulomak, kojeg fabrikatno odlikuje jednoliko pečena glina svjetlosmeđe boje s bijelim i crvenim primjesama, pripada dnu, odnosno kružnoj stopi sa središnjim umbom iz koje izlazi loptasto tijelo posude (T. III, 8). Slično oblikovano dno vidljivo je kod helenističkog primjerka iz Fara.⁵¹

Treći ulomak pitosa možda je i najzanimljiviji. Riječ je o ulomku s trokutasto oblikovanim obodom s kratkim gornjim okomitim dijelom te očito cilindričnim vratom (T. III, 6). Obod je naslonjen na izrazito masivnu ručku koja u gornjem dijelu ima kapljičasti presjek. Fabrikat ulomka dosta je grub. Na površinama narančasto-smeđa, a u jezgri smeđe pečena glina u svojem sastavu ima mnogobrojna bijela nepravilna zrnca. Gotovo identična te još masivnija dva primjerka zabilježena su i na željeznodobnoj gradini Kopila na zapadnom kraju otoka.⁵² Morfološki su svi oni vrlo bliski pojedinim varijantama Korint A amfora,⁵³ no masivnost izvedbe te promjer oboda svih triju ulomaka od minimalno 25–28 cm odudara od takve atribucije. O čemu je točno riječ, teško

of these sherds, one belonging to the rim and the other to the lower part of the vessel, belong to well known forms, with analogies from the sites with local Hellenistic character such as Pharos, Issa, Siculi etc. Fabric of the rim fragment is characterized by clay with clearly visible white and red particles (T. III, 7). It stands out owing to trapezoidal cross-section with slanted inner wall while it is vertical on the outer side. Unfortunately, the fragment broke exactly on the contact between the rim and the neck, but oblique wall can be discerned towards the fracture line. The closest typological analogies were found in the sherd from Pharos that B. Kirigin attributed broadly to group Pharos 2 in wider sense, characteristic exactly of Hellenistic central Dalmatian centers Pharos, Issa, Tragurion, Siculi, for layers of the 3rd and 2nd centuries BC.⁵⁰

The second fragment belongs to a base, that is a ring base with central umbo that supports globular body of the vessel (T. III, 8). In terms of fabric it is characterized by light brown evenly fired clay with white and red inclusions. Similar modelling of the base is found on the Hellenistic example from Pharos.⁵¹

The third fragment of a pithos is also the most interesting. It is a fragment with triangularly modelled rim with short upper vertical part and evidently cylindrical neck (T. III, 6). The rim leans on exceptionally massive handle that has a drop-shaped cross-section in the upper part. Fabric of the sherd is quite coarse. A lot of white irregular particles are visible in the clay that is orange-brown on the surface and brown in the core. Two examples that are almost identical and even more massive were recovered from the Iron Age hillfort Kopila at the western end of the island.⁵² Their morpho-

⁵⁰ B. KIRIGIN, 2017, 57–59, pl. 3/16 (Pharos); B. KIRIGIN, 2012, 291–292, t. 2 i 3 (Issa); I. ŠUTA, 2011b, 90, inv. br. 3764 (Siculi).

⁵¹ B. KIRIGIN, 2017, 58, pl. 4/19.

⁵² I. BORZIĆ, 2007a, 343, T. I/1-2 gdje su objavljeni kao Korint A amfore, no u kasnijim se objavama (I. BORZIĆ 2020, 365 i 367, Fig. 5/f) odustalo od takve interpretacije.

⁵³ usp. C. G. KOEHLER, 1992.

⁵⁰ B. KIRIGIN, 2017, 57–59, pl. 3/16. (Pharos); B. KIRIGIN, 2012, 291–292, t. 2 and 3 (Issa); I. ŠUTA, 2011b, 90, inv. no. 3764 (Siculi).

⁵¹ B. KIRIGIN, 2017, 58, pl. 4/19.

⁵² I. BORZIĆ, 2007a, 343, T. I/1-2 where they were published as Corinthian A amphorae, but in later publications this interpretation was abandoned (I. BORZIĆ, 2020, 365 and 367, Fig. 5/f).

je govoriti, ali je evidentno kako se manipulira s iznimno masivnim skladišnim posudama s ručkama te izraženim vratom, što potencijalno upućuje na to da im je primarna namjena bila povezana sa skladištenjem tekućih proizvoda. O dataciji i podrijetlu je teško nagađati, osim što se oblikovno mogu povezati s razdobljem 4./3. st. pr. Kr., kao što i fabrikatno samo odujaju dojam helenističkih radionica.

Osim do sada prezentiranih nalaza kronološki povezanih s kasnim željeznim,⁵⁴ odnosno helenističko-kasnorepublikanskim razdobljem, pri rekognosciranju gradine Brdo-Stine evidentirana su i dva nalaza druge datacije, oba pronađena na kontaktu padine i polja. S jedne je strane riječ o ulomku rimskodobne sjevernoafričke sigilatne zdjele s ruletiranim ukrasom (African Red slip ware A) tipa *Hayes 9* datiranom u 2. stoljeće (T. 2, 8),⁵⁵ odnosno venetskom ili emilijansko-romanjolskom ulomku oboda engobirane keramike ukrašene graviranjem s ljuskastim motivom (tzv. *robbitana*) s kraja 15. i prve polovice 16. stoljeća (T. 2, 9).⁵⁶

Nakon predstavljanja rezultata rekognosciranja gradine Brdo-Stine u Žrnovu jasno je kako je topografija otoka Korčule bogatija za još jedan lokalitet koji treba uvrstiti u planove konkretnijeg arheološkog djelovanja. Razloga za to je naravno više, a neki su od njih već prije istaknuti, primjerice, potencijalna očuvanost željeznodobne arhitekture, mnoštvo raznovrsnih pokretnih nalaza itd. No, ne umanjujući parcijalno značenje navedenog, ono o čemu se u ovoj preliminarnoj fazi istraživanja možda i najviše promišlja proizlazi iz sučeljavanja samog položaja te prostornih potencijala naselja s karakterom i količinom pokretnih nalaza. Posljednja četiri stoljeća prije Krista iz kojih datira cjelokupni prikazani materijal razdoblje je znatne povijesne dinamike na srednjem i

logical traits are very close to certain variants of the Corinthian A amphorae,⁵³ but massive rendering and rim diameter on all three fragments of minimally 25–28 cm do not support such attribution. It is difficult to discuss their proper function, but it is evident that these were massive storage vessels with distinct neck, tentatively suggesting that their primary function was associated with the storage of liquid products. Dating and provenance are equally difficult to surmise, they can only be related to the 4th /3rd c. BC based on morphological features, just like their fabric only recalls Hellenistic workshops.

Except for previously presented finds chronologically associated with the Late Iron Age,⁵⁴ or Hellenistic/Late Republican period, two sherds with different datings were recorded in the field survey of Brdo-Stine hillfort. They were found at the contact between slope and field. One of these pieces is a sherd of Roman-era north African *sigillata* bowl with roulette decoration (African Red slip ware A), type *Hayes 9* dating to the 2nd century (T. 2, 8),⁵⁵ and the other one is a rim fragment of glazed pottery from Veneto or Emilia Romagna decorated with engraving with scaled motif (*robbitana*) dating to the end of the 15th and the first half of the 16th century (T. 2, 9).⁵⁶

After presenting the results of the field survey of Brdo-Stine hillfort in Žrnovo, it is clear that the topography of the island of Korčula is richer for another site that needs to be included in plans of more specific archaeological activity, for several reasons. Some of them have already been emphasized, such as potential preservation of the Iron Age architecture, abundance of small finds etc. However, without underestimating partial importance of the mentioned reasons, focus of our attention in this preliminary phase of research is on the

⁵⁴ Mora se naglasiti kako je rekognosciranjem sakupljena i manja količina grube željeznodobne keramike, ali pretežitom nedijagnostičkog karaktera.

⁵⁵ J. W. HAYES, 1972, 35–37.

⁵⁶ K. GUSAR – D. VUJEVIĆ, 2016, 29, kat. br. 50, T. 8: 2.

⁵³ Cf. C. G. KOEHLER, 1992.

⁵⁴ It is worth mentioning that the field survey yielded some Iron Age potsherds, but mostly non-diagnostic.

⁵⁵ J. W. HAYES, 1972, 35–37.

⁵⁶ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016, 29, cat. no. 50, T. 8: 2.

južnodalmatinskom prostoru. To potkrijepiti i nije neki problem spomenom npr. samo osnutka grčkih kolonija u Isi i Faru, kolonijalnog djelovanja Ise na otocima i kopnu, izrastanja ilirske države, postupnog konkretiziranja rimske prisutnosti, dakle svega onog što je dovelo, s jedne strane, do povremenih sukoba, ali, s druge, sigurno puno intenzivnije društvene, gospodarske i kulturološke povezanosti indigenog i novopridošlog stanovništva. Izravni dokaz tomu na otoku Korčuli predstavljaju rezultati istraživanja iznimno bogate i fantastične kasnoželjeznodobne nekropole gradinskog naselja Kopile s jasno vidljivim i izdvojivim elementima indigene, helenističke, te čak na posljetku i rimske tradicije, ali uklopljenima u jedinstvenu funkcionalnu cjelinu. Prikazani preliminarni rezultati proučavanja naselja Brdo-Stine upućuju na to da se ista stvar može očekivati i ovdje, no ono što ovaj lokalitet postavlja u nešto drukčiji (ne nužno i bolji!) položaj od Kopile jest smještaj. Njegovim ubiciranjem, ali i do sada utvrđenim potencijalom dobila se točka koja odgovara ondašnjem značenju Pelješkog kanala kao jedne od najvažnijih regionalnih pomorskih ruta. Ako hoćemo, zaklonjeni položaj gradine Brdo-Stine u unutrašnjosti otoka, a opet putem obližnjeg brda Stražice u direktnoj kontroli nad plovnim putem i izlaznim uvalama korčulanskog areala, u strateškom je smislu povoljnija od položaja 3 km udaljene i obali izložene gradine Svetog Antuna neposredno iznad uvale Uš, vjerojatno najboljeg sidrišta u Pelješkom kanalu. Sličan je položaj i gradine Kopila kojoj se kao ulazna rampa može smatrati već gradina Svetog Ivana na ulazu u zaljev Vele Luke. Ipak, pomorska kretanja na tom zapadnom dijelu otoka morala su biti puno manja, zbog čega zaklonjen položaj Brda-Stina na istoku ima posebnu težinu. O značenju istočne obale otoka Korčule dovoljno govori isejski interes i osnutak naseobine u Lumbardi. Njezina, svega 5 km daleka udaljenost od gradine na Stinama potonju smješta u uski krug zajednica koje su krojile lokalne političke prilike i s kojima su isejski

relation of the position itself and spatial potentials of the settlement with the character and amount of small finds. The last four centuries BC as a chronological framework of the entire presented material is a period of significant historical dynamics in the central and southern Dalmatian region which is well illustrated by mentioning, for instance, Greek colonies in Issa and Pharos, colonial activity of Issa on the islands and the mainland, development of the Illyrian state, gradual concretization of the Roman presence, in other words all factors that led to occasional conflicts on one hand, but also to much more intensive social, economic and culturological relations between the indigenous populations and the newcomers. Direct evidence thereof on the island of Korčula can be found in the research results of exceptionally rich and outstanding Late Iron Age necropolis of Kopila hillfort with clearly visible and distinguishable elements of the indigenous, Hellenistic and finally even Roman tradition, but incorporated into a unique functional whole. Presented preliminary results of the research of the Brdo-Stine settlement indicate that the same phenomenon can be expected here, but this site might differ (not necessarily for better!) from Kopila owing to its location. Its pinpointing, and the potential that has been determined so far, offered a point that highlights the importance of the Pelješac Channel at the time as one of the most important regional sailing routes. Sheltered position of Brdo-Stine hillfort in the island hinterland, that has direct control over the sailing route and exit coves of the Korčula region due to nearby Stražica hill, is more favourable in strategic sense than Sveti Antun hillfort that is 3 km further, overlooking Uš cove, probably the best anchorage in the Pelješac Channel. Kopila hillfort has a similar position, and Sveti Ivan hillfort at the entrance to Vela Luka cove can be considered as its anteroom. Still, sailing in this western part of the island had to be limited, which is why sheltered position of the Brdo-Stine site in the east had special importance. Significan-

Grci pri osnutku i još uvijek nepoznatog trajanja naselja na Koludrtu morali koegzistirati. Iako je to samo jedna, vremenski ograničena mogućnost doticaja, s te strane nije zanemariv očiti helenistički utjecaj na svakodnevni život zajednice na Stinama vidljiv kroz građevni materijal, žrvnjeve i amfore helenističkog tipa itd. Naravno, bilo bi neozbiljno na temelju samo nekoliko rekognosciranja iznositi dublje i dalekosežnije zaključke, koliko god bili atraktivni. Ipak, trenutačna je činjenica kako na ovom dijelu otoka, nominalno uvijek proglašavanom strateški važnijim, ne postoji potencijalnije željeznodobno naselje u kojem bi se mogla reflektirati povijest one ilirske Korkire i, da zaključimo u sanjarskom tonu, s kojom ovo naselje možda i dijeli ime.

Ilirska zajednica na Stinama putem sakupljenih uzoraka sigurno nadživljuje onu isejsku u Lumbardi, a svoj kraj vrlo vjerojatno doživljava u već više puta apostrofiranim događanjima povezanim s Oktavijanovim razračunavanjem s mnogim istočnojadranskim indigenim zajednicama 35. – 33. g. pr. Kr. No, prostor nastavlja život, nalazi rimske i novovjekovne keramike, kao i recentno korištenje prostora upućuju na njegovu stalnu vrijednost te vjerujemo kako će se istraživanjem ovog lokaliteta, kako je rečeno na početku, dobiti dobri temelji rješavanju nekih ključnih i dvojbenih trenutaka iz povijesti otoka Korčule.

ce of the eastern coast of the island of Korčula is reflected in the Issaeon interest and foundation of the settlement in Lumbarda. Its proximity of only 5 km to hillfort in Stine, determines the latter as one of few communities that shaped local political circumstances, with whom the Issaeon Greeks had to coexist during the foundation and unknown duration of the settlement in Koludrt. Although it is only one, chronologically limited possibility of contact, obvious Hellenistic influence on everyday life of the community from Stine is observable through building material, millstones, Hellenistic type amphorae etc. It would be out of line to offer serious and far-reaching conclusions, regardless of how attractive they might be, on the basis of few field surveys. However, currently the fact is that in this part of the island, that has always been esteemed as strategically more important, this is the Iron Age site with most potential to reflect the history of Illyrian Corcyra, with which this settlement might also share the name, if we are allowed to be imaginative at the end.

Judging from the collected samples, the Illyrian community in Stine definitely outlived the Issaeon community in Lumbarda, seeing its end probably in often discussed events related to Octavian's retaliation against a number of eastern Adriatic indigenous communities from 35 to 33 BC. However life continued in this region, finds of Roman and post-medieval pottery, as well as recent use of space, suggest its constant value. We believe that research of this site, as emphasized at the beginning, will offer solid foundations for resolving some crucial but dubious issues related to the history of the island of Korčula.

Translation: Marija Kostić

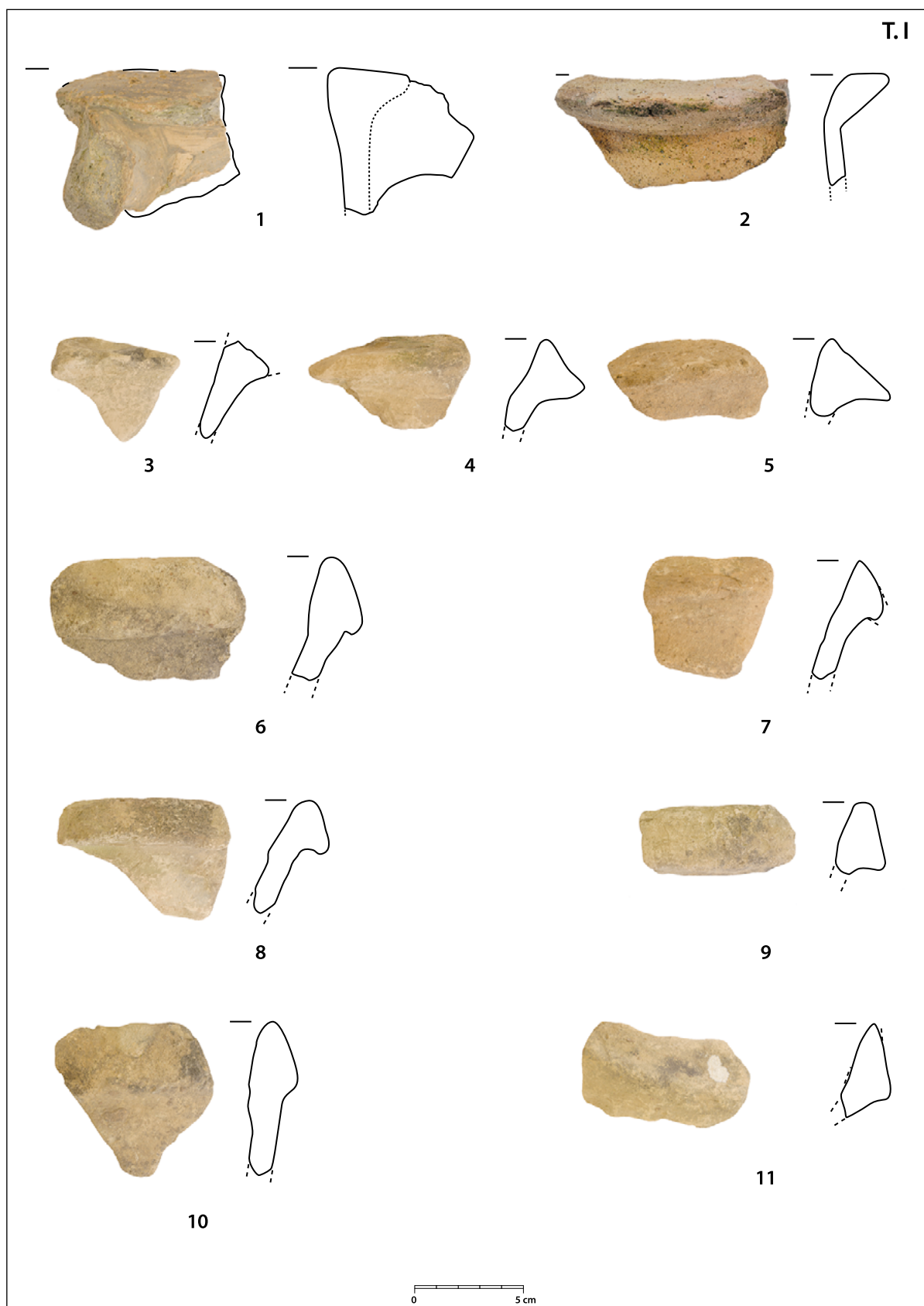
LITERATURA / REFERENCES

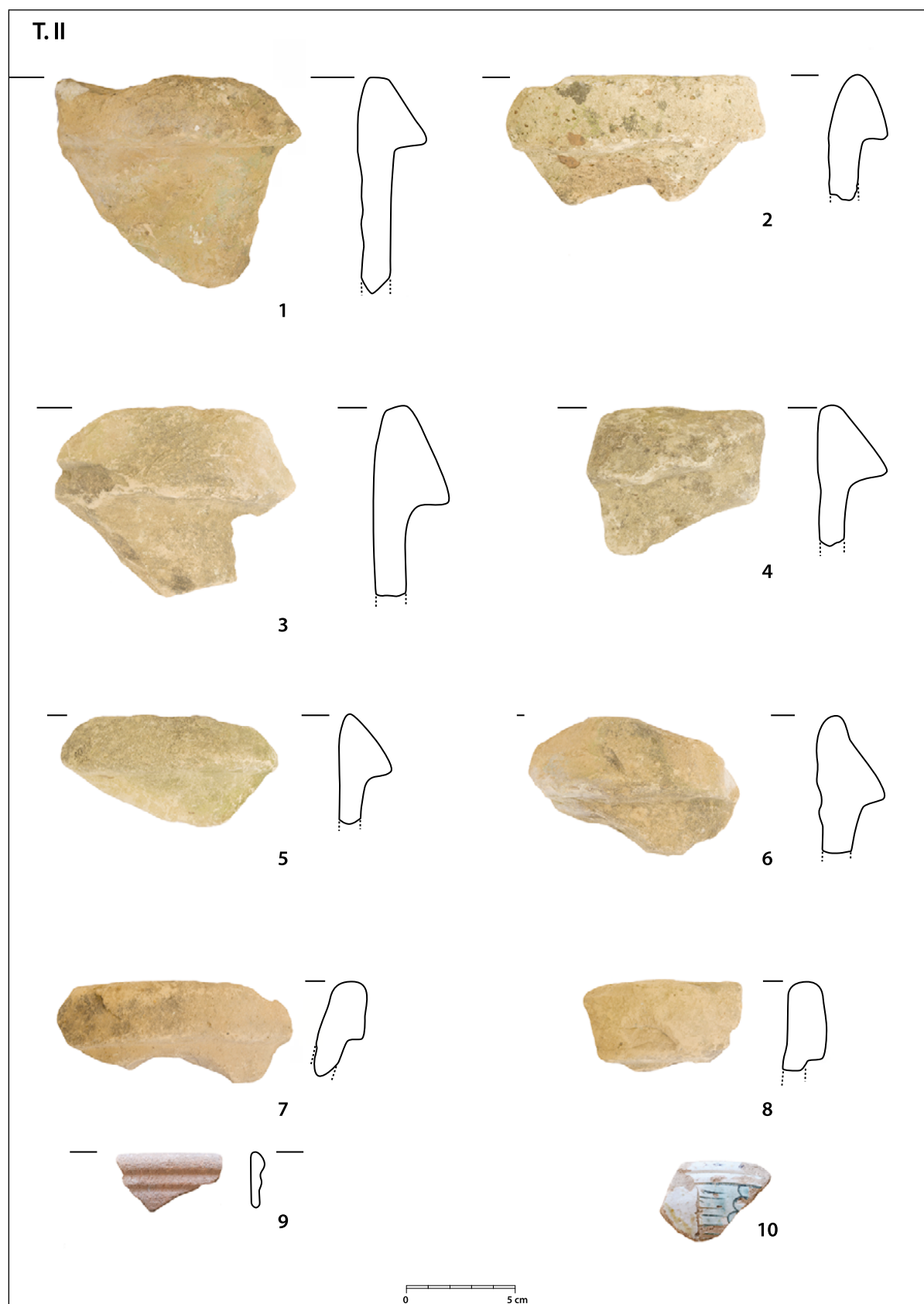
- BASLER, Đ., 1955. – Đuro Basler, Gradina na Ošanićima kod Stoca. Neki noviji rezultati istraživačkih radova, *Naše starine*, 3, Sarajevo, 79–94.
- BORZIĆ, I., 2007. – Igor Borzić, *Otok Korčula – primjer romanizacije dalmatinskog otoka*, magistrski rad, neobjavljena građa, Sveučilište u Zadru.
- BORZIĆ, I., 2007a. – Igor Borzić, Amfore s gradine Kopila ponad Blatskog polja na otoku Korčuli, *Histria Antiqua*, 15, Pula, 341–352.
- BORZIĆ, I., 2009. – Igor Borzić, Uvala Gradina na otoku Korčuli u svjetlu podmorskih arheoloških nalaza, *Jurišićev zbornik* (ur./ed. L. Bekić), Hrvatski restauratorski zavod – Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zagreb, 82–97.
- BORZIĆ, I., 2017. – Igor Borzić, Korint B i srodne amfore s istočnojadranskih gradinskih lokaliteta, *Adriamphorae - Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja / Amphorae as a Resource for the Reconstruction of Economic Development in the Adriatic Region in Antiquity: Local Production* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra), Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 5–12.
- BORZIĆ, I., 2020. – Igor Borzić, Hellenistic pottery from Kopila Hillfort's Necropolis, *Exploring the Neighborhood. The Role of Ceramics in Understanding Place in the Hellenistic World* (ur./eds.: I. Kamenjarin, M. Ugarković), IARPotHP V, Phoibos Verlag, Wien, 363–376.
- BORZIĆ, I. et al., 2017. – Igor Borzić, Dinko Radić, Anamarija Eterović Borzić, Davorka Radovčić, *Grad mrtvih nad poljem života, Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli / The City of dead above field of life. Necropolis of Kopila hillfort on the island of Korčula* (ur./eds.: I. Radić, A. Eterović Borzić), Muzej antičkog stakla u Zadru, Zadar.
- CAMBI, N., 1991. – Nenad Cambi, Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji, *Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 27*, Sarajevo, 55–65.
- CARRE, M. B., MONSIEUR, P., PESAVENTO MATTIOLI, S., 2014. – Maria Brigitte Carre, Patrick Monsieur, Stefania Pesavento Mattioli, Transport amphora Lamboglia 2 and Dressel 6A: Italy and/or Dalmatia? Some clarification, *Journal of Roman Archaeology*, 27, London, 417–428.
- CIPRIANO, S., MAZZOCCHIN, S., 2017. – Silvia Cipriano, Stefania Mazzocchin, Western Adriatic amphorae productions: the research status, *Adriamphorae - Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja / Amphorae as a Resource for the Reconstruction of Economic Development in the Adriatic Region in Antiquity: Local Production* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra), Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 33–47.
- ČEČUK, B., 1980. – Božo Čečuk, Vela i Jakasova spilja na otoku Korčuli, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog novog vijeka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 5 (ur./eds.: B. Čečuk, Ž. Rapanić, Ž. Tomićić), Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 25–34.
- ČEČUK, B., RADIĆ, D., 2005. – Božo Čečuk, Dinko Radić, *Vela spila: višeslojno pretpovijesno nalazište*, Centar za kulturu Vela Luka, Vela Luka.
- FISKOVIĆ, I., 2001. – Igor Fisković, Prilozi arheološkoj topografiji Pelješkog kanala, *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 20 (ur./eds.: B. Čečuk – Ž. Rapanić – Ž. Tomićić), Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 51–74.
- FORENBAHER, S., RAJIĆ ŠIKANJIC, P., 2006. – Stašo Forenbaher, Petra Rajić Šikanjić, The Prehistoric Hillfort at Grad (Pelješac, Dalmatia) – Preliminary Results of Intensive Surface Survey, *Collegium antropologicum*, 30/3, Zagreb, 467–473.

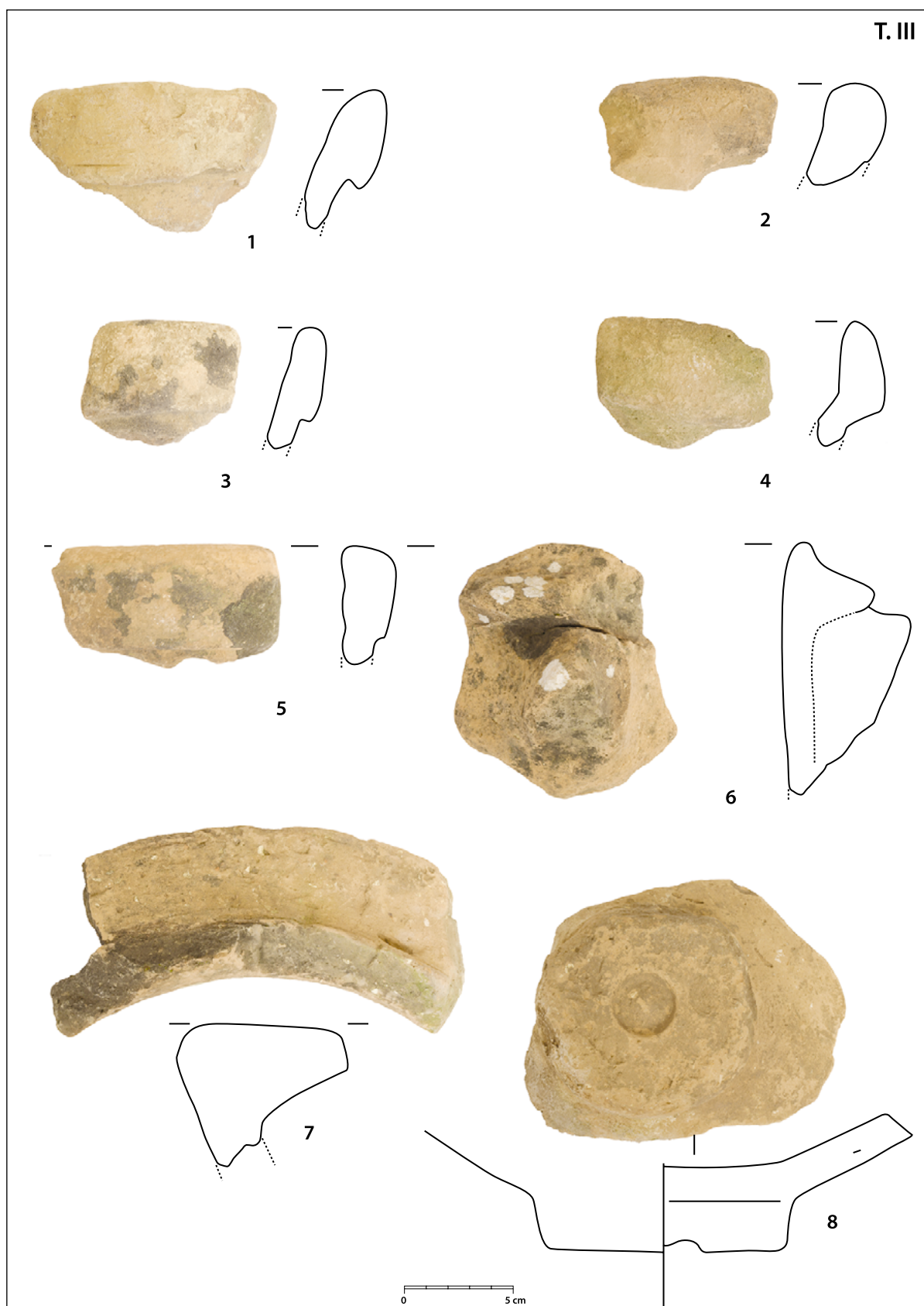
- FORENBAHER, S., RADIĆ, D., MIRACLE, P. T., 2020. – Stašo Forenbaher, Dinko Radić, Preston T. Miracle, *Špilja Žukovica na Korčuli, rezultati istraživanja 2013.-2014., sv. 1. Neporemećeni slojevi neolitika i mezolitika*, Centar za kulturu Vela Luka, Vela Luka.
- FRANKEL, R., 2003. – Rafael Frankel, The Olynthus mill, Its Origin and Diffusion. Typologie and Distribution, *American Journal of Archaeology*, 107(2003), Princeton, 1–21.
- GJIVOJE, M., 1969. – Marinko Gjivoje, *Otok Korčula*, Zagreb.
- GJIVOJE, M., 1972. – Marinko Gjivoje, Podmorski nalazi u Pelješkom kanalu, *Zbornik otoka Korčule*, 2, Zagreb, 148–156.
- GLAVAŠ, V., TONC, A., KONESTRA, A., 2020. – Vedrana Glavaš, Asja Tonc, Ana Konestra, Wine Consumption in the Kvarner and the Velebit Area (NE Adriatic) in the Last Centuries BCE: Evidence from Amphora Finds, *Exploring the Neighborhood. The Role of Ceramics in Understanding Place in the Hellenistic World* (ur./eds.: I. Kamenjarin, M. Ugarković), IARPotHP V, Phoibos Verlag, Wien, 271–286.
- GÖRANSONN, K., 2007. – Kristian Göransson, *The Transport amphorae from Euserides. The maritime trade of the Cyrenaican city 400-250 BC*, Lund University Press, Lund.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2016. – Karla Gusar, Dario Vujević, *Utvrdna u Zemunik Donjem u srednjem i novom vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- HANČEVIĆ, S., 2003. – Sanda Hančević, Liberov kult kao odraz vinarskog gospodarstva antičke Korčule, *Godišnjak grada Korčule*, 5, Korčula, 241–246.
- HAYES, J. W., 1972. – John W. Hayes, *Late Roman Pottery*, British School at Roma, London.
- JELIČIĆ RADONIĆ, J., KATIĆ, M., 2015. – Jasna Jeličić Radonić, Miroslav Katić, *Faros: osnivanje antičkog grada I*, Književni krug u Splitu - Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu, Split.
- JURIŠIĆ, M., 2000. – Mario Jurišić, *Ancient Shipwrecks of the Adriatic, Maritime transport during the first and second centuries AD*, BAR International Series 828, Oxford.
- JURIŠIĆ, M., 2001. – Mario Jurišić, Podmorski arheološki lokaliteti otoka Korčule, *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 20 (ur./eds.: B. Čečuk, Ž. Rapanić, Ž. Tomičić), Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 189–196.
- KALOGJERA, A., 1976. – Ante Kalogjera, Evolucija reljefa otoka Korčule, *Geografski glasnik*, 38, Zagreb, 157–174.
- KALOGJERA, B., 1999. – Berislav Kalogjera, Žrnovo – skica za studiju o jednom otočkom ambijentu, *Godišnjak grada Korčule*, 4, Korčula, 127–141.
- KATIĆ, M., 1996. – Miroslav Katić, *Pharos - antički Stari grad*, Stari grad.
- KATIĆ, M., 2000. – Miroslav Katić, Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa, *Opuscula Archaeologica*, 23-24, Zagreb, 49–58.
- KATIĆ, M., 2002. – Miroslav Katić, Proizvodnja kasnih korintskih B amfora u Farosu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 51–59.
- KIRIGIN, B., 1994. – Branko Kirigin, Grčko-italske amfore na Jadranu, *Arheološki vestnik*, 45, Ljubljana, 15–24.
- KIRIGIN, B., 2004. – Branko Kirigin, Faros, parska naseobina - prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 96, Split, 9-301.
- KIRIGIN, B., 2010. – Branko Kirigin, Otok Korčula, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Klovićevi dvori, Zagreb, 113–117.
- KIRIGIN, B., 2012. – Branko Kirigin, Prilog proučavanju pitosa/dolija s otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže, *Scripta in honorem Bojan Djurić* (ur./eds.: B. Migotti, P. Mason, B. Nadbath, T.

- Muhl), Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, 285–300.
- KIRIGIN, B., 2017. – Branko Kirigin, Pithoi from Pharos, *Ante portam auream, studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović* (ur./eds.: M. B. Vujović), Sveučilište u Beogradu, Beograd, 53–68.
- KIRIGIN, B., 2018. – Pharos. Greek amphoras and Wine production, *PAROS IV, Η Παρος Και Οι Αποικιες Της / Paros and its Colonies*, Proceedings of the fourth International conference on the archaeology of Paros and the Cyclades paroikia (Paros, 11-14 June 2015) (ur./ed.: D. Katsonopoulou), Paros, 397-419.
- KIRIGIN, B., KATUNARIĆ, T., ŠEŠELJ, L., 2005. – Branko Kirigin, Tea Katunarić, Lucijana Šešelj, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98(1), Split, 7–21.
- KOEHLER, C. G., 1992. – Carolyn G. Koehler, A Brief Typology and Chronology of Corinthian Transport Amphoras, *Greek Amphoras* (ur./eds.: V. I. Kats, S. I. Monakhov), <http://projects.chass.utoronto.ca/amphoras/corab92.htm#tx3> (posjećeno: 30.3.2021.).
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., MAHRONIĆ, J., 2010. – Bruna Kuntić-Makvić, Jelena Mahronić, Natpisi, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Klovićevi dvori, Zagreb, 73–89.
- LINDHAGEN, A., 2009. – Adam Lindhagen, The Lamboglia 2 and Dressel 6A transport amphoras: a central Dalmatian origin, *Journal of Roman Archaeology*, 22, London, 83–108.
- LINDHAGEN, A., 2020. – Adam Lindhagen, A Central Dalmatian Origin of the Adriatic Wine Amphorae? New Evidence from Xrf-Analysis, *Exploring the Neighborhood. The Role of Ceramics in Understanding Place in the Hellenistic World* (ur./eds.: I. Kamenjarin, M. Ugarković), IARPotHP V, Phoibos Verlag, Wien, 343–352.
- LISIČAR, P., 1958. – Petar Lisičar, Bilješke o rimskim natpisima s otoka Korčule, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LX, Split, 125–129.
- MANACORDA, D., 1986. – Daniele Manacorde, A proposito delle anfore cosiddette 'greco-italiche': una breve nota, *Recherches sur les amphores grecques* (ur./eds.: J.-Y. Empereur - Y. Garlan), Bulletin de Correspondance Hellenique, suppl. XIII, Paris, 581–586.
- MIŠE, M. et al., 2019. – Maja Miše, Vincent Serneels, Antonela Matana, Alessandro Montanari, Branko Kirigin, Provenance studies of amphorae from the Greek colony Pharos on the island of Hvar, Croatia, *250 Million Years of Earth History in Central Italy: Celebrating 25 Years of the Geological Observatory of Coldigioco* (ur./ed.: C. Koeberl, D. M. Bice), Geological Society of America Special Paper 542, 471–499.
- OLCESE, G., 2004. – Gloria Olcese, Anfore greco-italice antiche: alcune osservazioni sull'origine e sulla circolazione alla luce di recenti ricerche archeologiche e archeometriche, *Metodi e approcci archeologici, l'industria e il commercio nell'Italia antica* (ur./eds.: E. C. De Sena, H. Dessales), BAR International Series 1262, Oxford, 173–192.
- POTREBICA, H. et al., u tisku – Hrvoje Potrebica, Miroslav Vuković, Jelena Jovanović, Mislav Fileš, Vatroslav Španiček, Helenistička cisterna na Koludrtu, *Hvarski arhipelag i arheologija dalmatinskih otoka: od dinamične prošlosti do kulturnog turizma*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, (ur./eds.: D. Tončinić, M. Ugarković, E. Visković), Hrvatsko arheološko društvo, Institut za arheologiju.
- RADIĆ, F., 1892. – Frano Radić, Ostanci starorimskog kupališta u luci Banja kod grada Korčule, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, 3, Zagreb, 77–79.
- RADIĆ, D., 2001. – Dinko Radić, Topografija otoka Korčule, *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 20 (ur./eds.: B. Čečuk, Ž. Rapanić, Ž. Tomičić), Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 25–50.

- RADIĆ, D., 2017. – Dinko Radić, Metalni nalazi, *Grad mrtvih nad poljem života, Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli / The City of Dead above Field of Life. Necropolis of Kopila Hillfort on the Island of Korčula* (ur./eds.: I. Radić, A. Eterović Borzić), Muzej antičkog stakla u Zadru, Zadar, 85–98.
- RADIĆ, D., BASS, B., 2001. – Dinko Radić, Bryan Bass, Gradine otoka Korčule (Pretpovijesne strukture na vrhovima korčulanskih brda), *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 20 (ur./eds.: B. Čečuk, Ž. Rapanić, Ž. Tomičić), Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 133–146.
- RADIĆ, D., BORZIĆ, I., 2017. – Dinko Radić, Igor Borzić, Otok Korčula: Iliri i Grci / The Island of Korčula: Illyrians and Greeks, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110-1, Split, 303–325.
- RADIĆ ROSSI, I., 1993. – Irena Radić Rossi, *Amfore tipa Lamboglia 2 i Dressel 6A na istočnoj obali Jadrana u svjetlu podmorskih nalaza*, magistarski rad, neobjavljena građa, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- RADIĆ ROSSI, I., 2005. – Irena Radić Rossi, Dosadašnji rezultati podmorskih arheoloških istraživanja u zapadnom dijelu otoka Korčule, *Blato do kraja 18. st.*, sv. 3 (ur./eds.: T. Šeparović), Općina Blato, Blato, 33–48.
- RADIĆ ROSSI, I., 2008. – Irena Radić Rossi, Luka Vis – hrid Krava, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, Zagreb, 463–465.
- RADIĆ ROSSI, I., 2017. – Irena Radić Rossi, Amfore tipa Korint B iz hrvatskog podmorja, *Adriamphorae - Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja / Amphorae as a Resource for the Reconstruction of Economic Development in the Adriatic Region in Antiquity: Local Production* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra), Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 13–25.
- ŠUTA, I., 2011. – Ivan Šuta, Žrnjevi i nakovnji, *Antički Sikuli*, Katalog izložbe, Muzej grada Kaštela, Kaštela, 105–110.
- ŠUTA, I., 2011a. – Ivan Šuta, Amfore kao pokazatelj ekonomskih i društvenih odnosa u okolici Kaštelanskog zaljeva u 2. i 1. st. pr. Krista, *Adriamphorae - Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja / Amphorae as a Resource for the Reconstruction of Economic Development in the Adriatic Region in Antiquity: Local Production* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra), Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 26–32.
- ŠUTA, I., 2011b. – Ivan Šuta, Pitosi/Doliji, *Antički Sikuli*, Katalog izložbe, Muzej grada Kaštela, Kaštela, 87–90.
- UGARKOVIĆ, M., 2019. – Marina Ugarković, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlačkoj njivi, na otoku Visu I/2*, Arheološki muzej u Splitu – Institut za arheologiju u Zagrebu, Split – Zagreb.
- VANDERMERSCH, C., 1994. – Christian Vandermersch, *Vins et amphores de Grande Grece et de Sicile, IVe-IIIe s. avant J.-C.*, Etudes I, Centre Jean Berard, Naples.
- WILL, E. L., 1982. – Elizabeth, L. Will, Greco-Italic Amphoras, *Hesperia*, 51, Athena, 338–356.
- WHITBREAD, I. K., 1995. – Ian K. Whitbread, *Greek transport amphorae: A petrological and archaeological study*, Fitch Laboratory Occasional Paper 4, British School in Athens, Athena.
- VRŠALOVIĆ, D., 2011. – Dasen Vrsalović, *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana: prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i gospodarskih prilika na Jadranu u antici*, Književni krug, Split.

ISTRAŽIVANJA TUMULA U DOBROPOLJCIMA 1960. GODINE U SVJETLU NOVIJIH SPOZNAJA*

TUMULI RESEARCH IN DOBROPOLJCI IN 1960 IN THE LIGHT OF RECENT DISCOVERIES*

JURE ŠUČUR

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
jsucur@gmail.com

ZRINKA SERVENTI

Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest
University of Zadar, Department of History
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
z.serventi@gmail.com

UDK: 903.5(497.5Dobropoljci)“63“

DOI: 10.15291/archo.3592

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-11-02

KLJUČNE RIJEČI:

Dobropoljci, Jaruv, tumuli, prapovijest, antika, kontinuitet korištenja

Godine 1960. Arheološki muzej u Zadru, pod vodstvom Šime Batovića, proveo je u Dobropoljcima arheološka istraživanja gradine Jaruv i osam tumula. S obzirom na to da su istraživanja poznata samo kroz kratki izvještaj, autori ovom prigodom objavljuju preostalu dokumentaciju koja se o tim istraživanjima čuva u muzeju, te na osnovi nje ispravljaju pojedine interpretacije, dok na osnovi novijih spoznaja o ukapanju daju širi kontekst tih nalaza.

KEY WORDS:

Dobropoljci, Jaruv, tumuli, prehistory, antiquity, continuity of use

In 1960, the Archaeological Museum in Zadar, led by Šime Batović, conducted archaeological excavations of the Jaruv hill fort and eight tumuli in Dobropoljci. Since the research is known only through a short report, the authors on this occasion publish the remaining research documentation, which is kept in the museum, and, on the basis of this research, correct certain interpretations, at the same time giving the broader context of these findings based on recent discoveries about burials.

* Posvećujemo ovaj rad prof. dr. sc. Sinevi Kukoč, koja se tijekom svoje dosadašnje znanstvene i nastavne karijere intenzivno bavila istraživanjem tumula na području Liburnije te je svojim akribičnim pristupom problematici iznimno pridonijela boljem razumijevanju prapovijesti i protopovijesti na navedenom teritoriju.

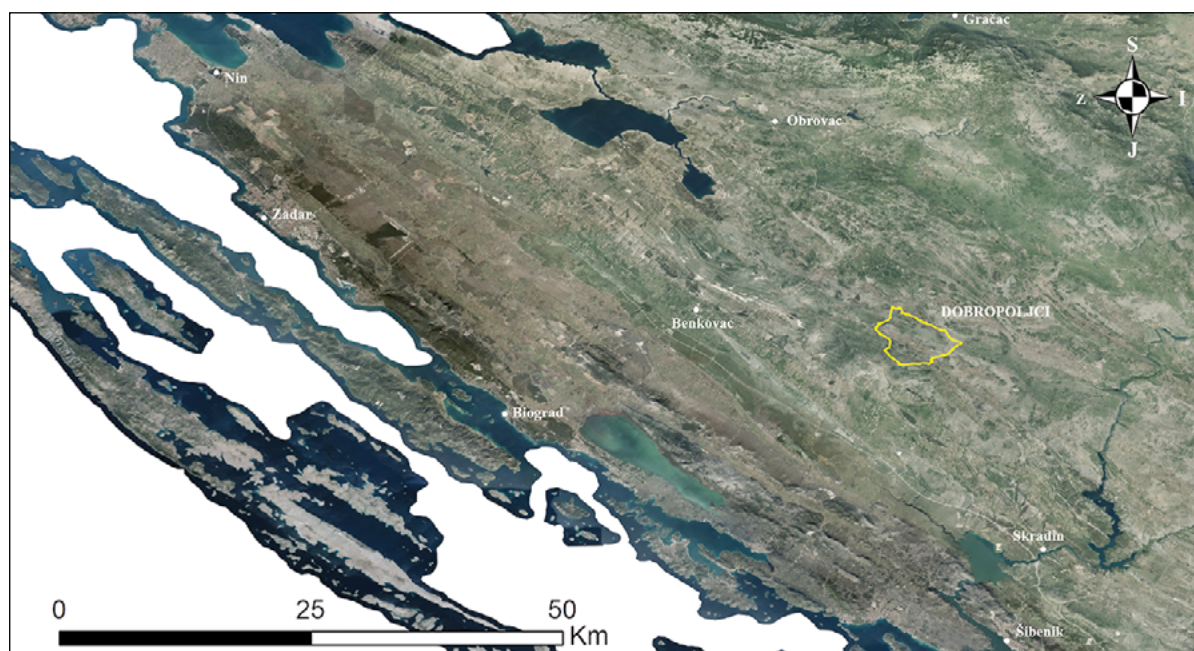
* We dedicate this work to professor Sineva Kukoč, PhD, who during her previous scientific and teaching career has intensively researched tumuli in the area of Liburnia, and with her meticulous approach to the issue has greatly contributed to a better understanding of prehistory and protohistory in this area.

UVOD

U ljeto 1960. godine Šime Batović, kustos prapovijesnoga odjela Arheološkog muzeja u Zadru (u daljem tekstu AMZD), proveo je arheološka istraživanja u selu Dobropoljci (T. I),¹ koje se nalazi u jugozapadnom dijelu Bukovice, oko 15 km istočno od Benkovca (Sl. 1). Istraživanje je obuhvatilo dvije sonde na gradini Jaruv (2,5 x 2 m i 3 x 2 m), te osam tumula na različitim položajima u selu (T. II).²

INTRODUCTION

In the summer of 1960, Šime Batović, curator of the prehistoric department of the Archaeological Museum in Zadar (AMZD), conducted archaeological research in the village of Dobropoljci (T. I),¹ located in the southwestern part of Bukovica, about 15 km east of Benkovac (Fig. 1). The investigations included two probes at the Jaruv hillfort (2.5 x 2 m and 3 x 2 m), and eight tumuli located at different positions

SLIKA 1. Položaj Dobropoljaca (podloga: DOF2014/16, Geoportal.dgu.hr)

FIGURE 1 Position of Dobropoljci (background: DOF2014/16, Geoportal.dgu.hr)

Batović je istraživanja označio epitetom probni, te je o njima najdetaljnije izvijestio u radu u *Arheološkom pregledu* za 1960. godinu.³ Na ova se istraživanja kratko referirao i u više radova, bez iznošenja novih podataka,⁴ a jedino se u članku *Benkovački kraj u prapovijesti* ponovno iscrpnije dotaknuo navedenih istraživa-

in the village (T. II).² Batović designated the excavations as trials, and wrote the most detailed report about the excavations in the *Archaeological Survey* of 1960.³ He briefly referred to them in several papers, without publishing new data,⁴ and only in the article *Benkovac area in Prehisto-*

¹ Imena osoba na fotografijama navodimo prema tumačenju kazivača, uz određenu ogradu jer su naši kazivači u to doba bili djeca ili se nisu ni rodili.

² Uz navedene lokalitete, sudeći po jednoj od fotografija iz dokumentacije, istražen je i mali „bazen“ datiran u rimsko doba. Fototeka AMZD, br. 1226 3433. V. fusnotu 24.

³ Š. BATOVIĆ, 1960, 79–85.

⁴ Š. BATOVIĆ, 1965, 286; Š. BATOVIĆ, 1973, 97; Š. BATOVIĆ, 1987, 342, 344, 356.

¹ The names of the persons in the photographs are given according to the narrators' interpretation, with some reservation, due to the fact that our narrators were children at the time or had not even been born.

² In addition to the mentioned sites, judging by one of the photographs from the documentation, a small “pool” dating back to Roman times was also explored. AMZD Photo archive, no. 1226 3433. See footnote 24.

³ Š. BATOVIĆ, 1960, 79–85.

⁴ Š. BATOVIĆ, 1965, 286; Š. BATOVIĆ, 1973, 97; Š. BATOVIĆ, 1987, 342, 344, 356.

nja, donoseći i šest novih fotografija.⁵

U Arheološkom muzeju iz tih istraživanja očuvana je dokumentacija u vidu 56 fotografija i 24 crteža (14 na milimetarskom papiru veličine A3 i 10 precrtanih na paus-papir). Svaki tumul dokumentiran je jednim tlocrtom i dvama presjecima u mjerilu 1 : 50, dok su grobovi nacrtani u mjerilu 1 : 20.⁶ Također, u depou muzeja ustanovljena je samo jedna manja kutija koja se može sa sigurnošću pripisati lokalitetu Dobropoljci, a sadržava uglavnom manje ulomke grube, prapovijesne keramike.⁷ Uz objavu potpunije dokumentacije, na osnovi nje moguće je ispraviti pojedine detalje iz objavljenih radova, a na temelju novijih istraživanja tumula na prostoru sjeverne Dalmacije dati i širi kontekst navedenih ukopa.

GRADINA JARUV

Tumuli Djakova gomila i Greblje najbliže su povezani s gradinom koja je smještena na brdu Jaruv,⁸ dok je i ostatak tumula vrlo vjerojatno pripadao zajednici koja je obitavala na toj lokaciji. Nažalost, navedena gradina nije sustavno istraživana, već je provedeno samo kratkotrajno sondiranje i to tijekom 1960. godine, paralelno s istraživanjem samih tumula. Gradina se

ry did he again mention these researches in more detail, introducing six new photographs.⁵

The Archaeological Museum has preserved documentation from these researches in the form of 56 photographs and 24 drawings (14 on A3 graph paper and 10 drawn on tracing paper). Each tumulus is documented with a floor plan and two cross-sections at a scale of 1:50, while the graves are drawn at a scale of 1:20.⁶ In addition, only one small box that can be safely attributed to the Dobropoljci site is located in the museum depository, and it contains mostly smaller fragments of rough, prehistoric pottery.⁷ On the basis of the now published, more extensive documentation it is possible to correct certain details from the published works, and to give a broader context of these burials, in the light of recent research of tumuli in northern Dalmatia.

JARUV HILL FORT

The tumuli Djakova gomila and Greblje are most closely connected to the fort located on the Jaruv hill,⁸ while the rest of the tumuli also most likely belonged to the community that lived in that location. Unfortunately, this hill fort was not

⁵ Š. BATOVIĆ, 1990.

⁶ Dio fotografija ima određene nedostatke, od čega je kod šest primjeraka u pitanju dvostruka ekspozicija, zbog čega nisu upotrebljive pri analizi i ilustraciji istraživanja. Pri obradi ovdje priloženih fotografija suzdržali smo se od bitnih izmjena te su samo uklonjeni očiti artefakti i ponegdje je obrezivanjem promijenjen opseg. Priloženi crteži načinjeni su precrtavanjem originalnih Batovićevih crteža s milimetarskog papira, uz minimalne izmjene i preuzimanje svih relevantnih podataka (izostavljeni su samo izračuni na rubovima).

⁷ Kutija nije označena posebnim brojem i keramika nije signirana. Na signaturi unutar same kutije vrlo nečitkim rukopisom navodi se da je materijal prikupljen 1960. godine i to na položaju „iza lokve (Bregovi)” i uz to se navodi ime „Dobrić Milivoj (oko lokve)” dok je ostatak signature nečitak. Prema ovoj signaturi dalo bi se zaključiti da je navedene ulomke vjerojatno prikupio navedeni Dobrić Milivoj, koji ih je predao Batoviću uz podatke o lokaciji nalaza. Ovom prigodom se zahvaljujemo kustosici Morani Vuković koja je i pronašla navedenu kutijicu u depou.

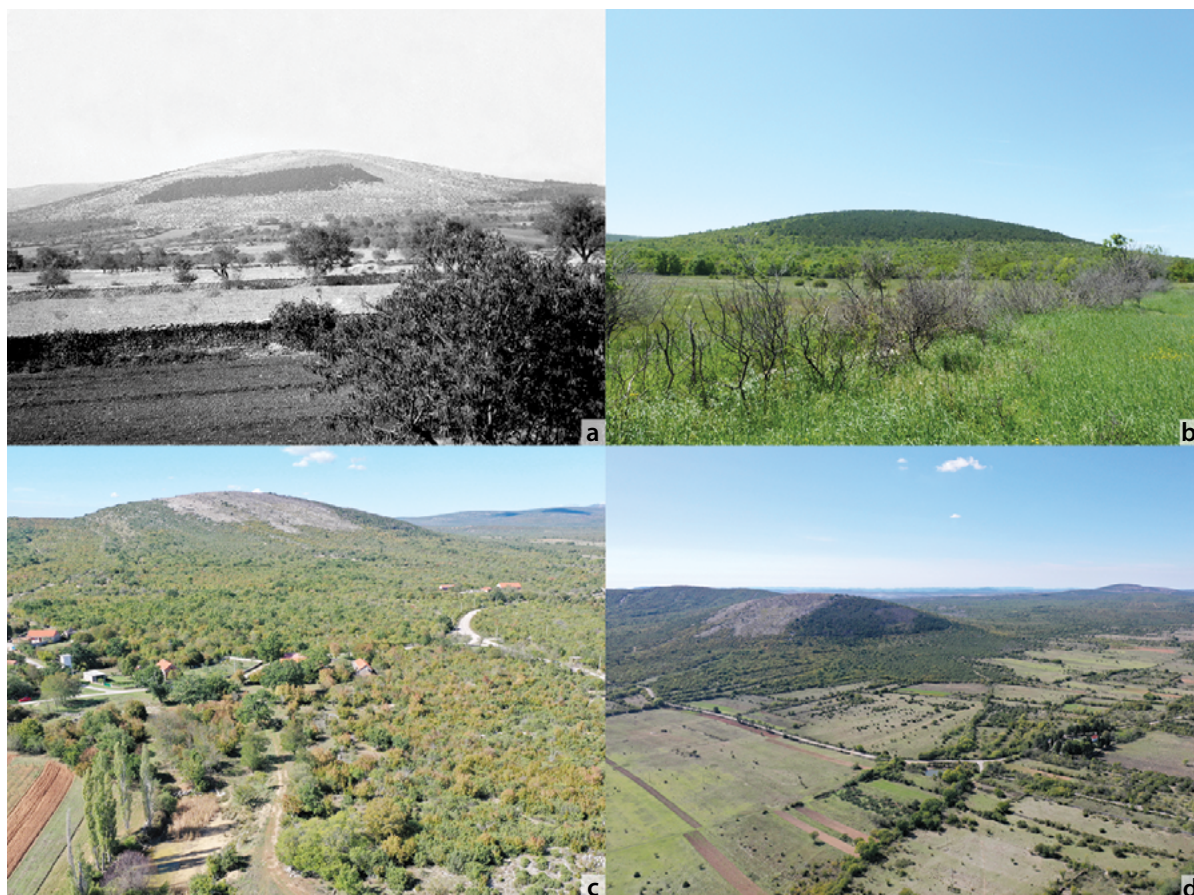
⁸ Na starijim kartama brdo se naziva Jarug.

⁵ Š. BATOVIĆ, 1990.

⁶ Some of the photographs have certain shortcomings: six are double exposures, which makes them unusable for the analysis and illustration of the excavations. When processing the photos included here, we refrained from significant changes, only obvious artefacts were removed and in some places the size was changed by cropping. The inserted drawings were made by tracing Batović's original, graph paper drawings, introducing minimal changes and retaining all relevant data (with the omission only of calculations at the margins).

⁷ The box has not been labelled with a specific number and the ceramics have not been marked. The label inside the box indicates (in very poor handwriting) that the material was collected in 1960 at the site “behind the pond (Bregovi)” and the name “Dobrić Milivoj (around the pond)” is written; the rest is illegible. On the evidence of this label, it could be concluded that the fragments were probably collected by the said Dobrić Milivoj, who handed them over to Batović along with the information about the location of the finds. We would like to take this opportunity to thank the curator Morana Vuković, who found this small box in the depository.

⁸ The hill is called Jarug in older maps.

SLIKA 2. Gradina Jaruv; a) sa sjeveroistoka 1960. (Fototeka AMZD br. 5132 15505); b) sa sjeveroistoka 2014. (foto: Z. Serventi); c) s jugoistoka 2020. (foto: J. Šućur); d) s istoka 2020. (foto: J. Šućur)

FIGURE 2 Jaruv hill fort; a) from the northeast, 1960 (Photo Archive AMZD No. 5132 15505); b) from the northeast, 2014 (photo: Z. Serventi); c) from the southeast, 2020 (photo: J. Šućur); e) from the east, 2020 (photo: J. Šućur)

nalazi na najvišem brežuljku u široj okolici sela (Sl. 2), na rubu seoskog područja, te je po procjeni Š. Batovića obuhvaćala plato 200 x 150 metara, pri čemu ju je on datirao u brončano i željezno doba.⁹ Na sjevernom rubu platoa iskopane su dvije sonde s plitkim kulturnim slojem i materijalom koji je pripisan mlađem brončanom dobu te starijem željeznom dobu.¹⁰ Uza samu gradinu Jaruv, Batović spominje i Belića jaru u Dobropoljcima, naselje veličine oko 25 x 70 m, koje je bilo pravokutnog oblika i smješteno u nizini, jugoistočno od same

systematically researched: only brief trial trenching was carried out during 1960, at the time the tumuli themselves were being researched. The fort is located on the highest hill in the wider vicinity of the village (Fig. 2), on the edge of its rural area. According to Batović, it covered a plateau of 200 x 150 metres, and he dated it to the Bronze and Iron Ages.⁹ At the northern edge of the plateau, two trial trenches were excavated with a shallow cultural layer and material attributed to the late Bronze Age and the early Iron Age.¹⁰ In addition to the Jaruv hill fort, Batović

⁹ Š. BATOVIĆ, 1960, 80 (samo željezno doba); Š. BATOVIĆ, 1990, 73 i d. (brončano i željezno doba).

¹⁰ Batović u jednom radu navodi da je samo riječ o ulomcima neukrašene keramike bikonične profilacije, s ravnim dnom i vrpčastim i polumjesečastim ručicama koji pripadaju starijem željeznom dobu. Š. BATOVIĆ, 1960, 80. U drugom se radu odlučuje za dataciju i u mlađe brončano i u željezno doba. Š. BATOVIĆ, 1990, 84 i d.

⁹ Š. BATOVIĆ, 1960, 80 (Iron Age only); Š. BATOVIĆ, 1990, 73 ff. (Bronze and Iron Age).

¹⁰ In one paper, Batović wrote that these are only fragments of undecorated pottery of biconical profile, with a flat bottom and banded and semi-crescent handles, originating from the Early Iron Age. Š. BATOVIĆ, 1960, 80. In the second paper, he decided to date the finds both to the late Bronze Age and the Iron Age. Š. BATOVIĆ, 1990, 84 ff.

gradine.¹¹

Kako bi se provjerili podatci koje Š. Batović navodi o samoj gradini, ali i o tumulima, provedena su kratkotrajna rekognosciranja na prostoru Dobropoljaca, pri kojima su ustanovljene lokacije većine tumula koje je Batović istraživao (T. II), ali su i bolje definirane karakteristike same gradine (T. III). Naime, na gradini je ustanovljen ne jedan nego dva, a možda i tri tumula koji su bili na različitim stranama platoa, vrlo vjerojatno uza same bedeme (T. IV, a). Bedemi gradine u iznimno su lošem stanju, na nekoliko lokacija na platou ih uopće nije bilo moguće pratiti, a na drugim lokacijama oni su bili vidljivi u samo jedan do dva reda malo masivnijeg kamena. Na središnjem dijelu platoa po površini je vidljiv arheološki materijal, uglavnom gruba, fragmentirana i neukrašena keramika za koju je jako teško definirati iz kojeg perioda potječe, odnosno je li riječ o brončanom ili željeznom dobu. Tijekom pregleda gradine nisu bile vidljive konstrukcije koje bi upućivale na nastavak života u rimskom periodu, ali definitivni zaključak nije moguće donijeti bez novih, revizijskih istraživanja lokaliteta. Svakako je u kontekstu pretpostavljene važnosti same gradine problematično to što su bedemi u tako lošem stanju, odnosno da su sačuvani u minimalnom opsegu, čak i na lokacijama koje su bile pristupačnije. Razlog za to se možda može tražiti i u slabije konstruiranim bedemima i/ili ranijem napuštanju gradine, a što bi onda upućivalo i na slabiju zajednicu koja je tamo prebivala, ali i u devastaciji koja je nastala pri intenzivnom pošumljavanju samog lokaliteta.¹²

Batović je na osnovi zaključaka starijih istra-

also mentions Belića jara in Dobropoljci, a settlement measuring about 25 x 70 m, which was rectangular in shape and located in the low-lying land to the southeast of the hill fort.¹¹

In order to verify the data that Batović provided about the hill fort itself and about the tumuli, brief prospecting has been carried out in the area of Dobropoljci, during which not only have the locations of most of the tumuli that Batović researched been established (T. II), but also the characteristics of the hill fort have been better defined (T. III). Namely, not one but two, perhaps even three tumuli found at the hill fort were located on different sides of the plateau, most likely along the fortification walls themselves (T. IV, a). The fortification walls of the hill fort are in extremely poor condition: it was not even possible to trace them at all at several locations on the plateau, and at others they were visible only as one or two rows of slightly more massive stone. There is visible archaeological material on the surface of the central part of the plateau, mostly coarse, fragmented and undecorated pottery, which is very difficult to date as originating from either the Bronze or the Iron Age. During the survey of the hill fort, no structures were observed that would indicate the continuation of life in the Roman era, but a definite conclusion cannot be reached without new, revised research of the site. In the light of the assumed importance of the hill fort itself, it is certainly problematic that the fortification walls are in such a bad condition, that is, that they have been preserved to a minimal extent, even in locations that were more accessible. The reason for this may lie in the poorly constructed fortification walls and/or the earlier abandonment of the hill fort (which would in turn indicate the weaker community that lived there), but also in the devastation that occurred during the intensive afforestation of the site.¹²

¹¹ Š. BATOVIĆ, 1990, 75. Ipak, M. Čelhar u svojoj disertaciji navodi da se taj lokalitet danas jednostavno ne može ubicirati na terenu. M. ČELHAR, 2014, 334.

¹² Rekognosciranja gradine provedena su 30. rujna 2020. godine, a sudjelovali su autori ovog rada i Šime Vrkić. Usporičinu gradinu bio je dijelom olakšan jer je taj prostor nedavno opožaren, a probijeni su i protupožarni putovi koji vode oko same gradine. Istražene lokalitete u Dobropoljcima rekognoscirali smo i 5. lipnja 2014., te 10. listopada 2020. godine.

¹¹ Š. BATOVIĆ, 1990, 75; However, M. Čelhar writes in her dissertation that this locality simply cannot be located in today's landscape. M. ČELHAR, 2014, 334.

¹² The prospecting of the hill fort was carried out on September 30, 2020, and the authors of this paper and Šime Vrkić

živača pretpostavio da je na lokaciji gradine Jaruv, odnosno vjerojatnije negdje u nizinskom prostoru samih Dobropoljaca, možda bila smještena antička *Alveria*,¹³ iako bi središte te zajednice moglo biti i na Jarebinjaku u Brgudu (ali i na drugim, udaljenijim uzvišenjima).¹⁴ Inače, položaj Alverije, jednog od važnijih liburnskih i rimskodobnih naselja, još uvijek nije jasno ubiciran, unatoč pronađenim međašima koji su određivali granicu između zajednice Alverita i Aserijata (od kojih je jedan pronađen upravo u Dobropoljcima),¹⁵ iako je gradina Jarebinjak za sada naizgledniji pretendent.¹⁶ Ipak, problem smještanja ovog naselja na položaj gradine Jarebinjak iako više nalaza potječe s tog lokaliteta, uključujući i onih iz kasnijih razdoblja,¹⁷ jest upravo blizina vrlo snažne i ekspanzivne zajednice Aserijata, te je moguće da su Alveriti tražili bolje zaštićenu lokaciju, dalje od svojih konkurenata.¹⁸ Gradina Jaruv, pak, dominira samim poljem Dobropoljaca, a uz nju su ustanovljeni i tragovi spurila i antičkih komunikacija koji se povezuju s trasom koja je išla preko Aserije i Dobropoljaca prema teritoriju Burnuma, pri čemu se na području Dobropoljaca svakako može tražiti i putna postaja koja je bila označena na Tabuli Peutingeriani.¹⁹ Dapače, tijekom navedenih rekognosciranja, na prostoru Kužeta i Ivkovića, uočili smo tragove mogućih spurila, usječenih bočnih strana i rubnjaka trase koja bi se mogla pripisati starijem, čak i antičkom

On the basis of the conclusions of earlier researchers, Batović assumed the ancient *Alveria*¹³ may have been situated at the location of the Jaruv hill fort, or more likely somewhere in the lowlands of Dobropoljci, although the centre of that community might have also been on the Jarebinjak hill fort in Brgud or also on other, more distant elevations.¹⁴ The position of Alveria, one of the most important Liburnian and Roman settlements, is still not clearly determined, despite the unearthed boundary stones that delineated the boundary between the Alverite and Asseriat communities (one of which was found in Dobropoljci).¹⁵ Still, the Jarebinjak hillfort is the most likely contender for the time being.¹⁶ However, although more finds originate from this locality, including those from later periods,¹⁷ the problem of declaring this settlement to have been on the site of the Jarebinjak hillfort is the proximity of the very strong and expansive Asseriat community, which opens the possibility that the Alverites would have sought a location that was better protected from their rivals.¹⁸ The Jaruv hill fort, on the other hand, dominates the field of Dobropoljci itself, and traces of spurilae and ancient communications have been identified there as well, which are connected with the route that went through Asseria and Dobropolj-

were the participants. The ascent to the hill fort was partly facilitated by the fact that the area had recently been damaged by fire, and fire-fighting roads leading around the hill fort itself were cleared. The excavated sites in Dobropoljci were also prospected on June 5, 2014, and on October 10, 2020.

¹³ Š. BATOVIĆ, 1977, 214; Š. BATOVIĆ, 1990, 9.

¹⁴ Š. BATOVIĆ, 1990, 77; S. ČAČE, 1993, 10 i d.; S. ČAČE, 2006, 70 i d.

¹⁵ Međaši su pronađeni na zapadnom kraju Dobropoljaca, kod lokve Smrdeljice (CIL 9938), u selu Brgudu, zaselak Čalići te na Bribiru. Za više o samim natpisima, mjestu nalaza i publikacijama u kojima se oni obrađuju v. S. ČAČE, 2003, 22–24.

¹⁶ Za više o problematiki smještanja Alverije i mogućim ubikacijama v. J. J. WILKES, 1969, 214 i d.; M. SUIĆ, 1981, 247; Š. BATOVIĆ, 1990, 9 i d.; S. ČAČE, 1990, 204; S. ČAČE, 2003, 22 i d.; S. ČAČE, 2007, 53 i d.

¹⁷ Na položaju Jarebinjak u Brgudu kod Benkovca pronađena je lučna fibula koja se može datirati u sam kraj 5. ili u početak 6. stoljeća. A. UGLEŠIĆ, 2009.

¹⁸ S. ČAČE, 2003, 27; Z. SERVENTI, 2014, 197.

¹⁹ Ž. MILETIĆ, 2004, 14; Ž. MILETIĆ, 2020, 26 i d.

¹³ Š. BATOVIĆ, 1977, 214; Š. BATOVIĆ, 1990, 9.

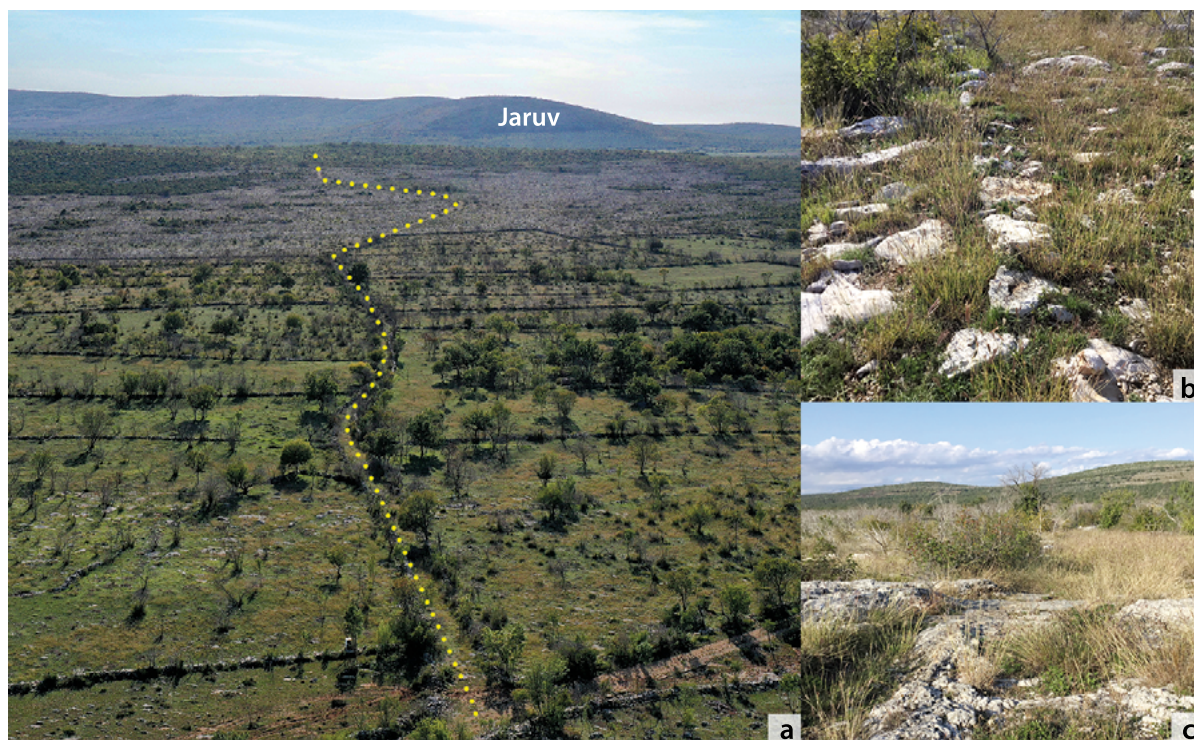
¹⁴ Š. BATOVIĆ, 1990, 77; S. ČAČE, 1993, 10 ff; S. ČAČE, 2006, 70 ff.

¹⁵ Boundary stones were found at the western end of Dobropoljci, near the Smrdeljica pond (CIL 9938), in the village of Brgud, the hamlet of Čalići, and at Bribir. For more information on the inscriptions themselves, the locations of the finds and the publications in which they are mentioned, see S. ČAČE, 2003, 22–24.

¹⁶ For more information on Alveria and possible locations, see J. J. WILKES, 1969, 214 ff; M. SUIĆ, 1981, 247; Š. BATOVIĆ, 1990, 9 ff; S. ČAČE, 1990, 204; S. ČAČE, 2003, 22 ff; S. ČAČE, 2007, 53 ff.

¹⁷ A bow fibula has been found at the Jarebinjak site in Brgud near Benkovac, which can be dated to the very end of the 5th or the beginning of the 6th century. A. UGLEŠIĆ, 2009.

¹⁸ S. ČAČE, 2003, 27; Z. SERVENTI, 2014, 197.

SLIKA 3. Pretpostavljena rimska komunikacija; a) pogled sa sjeveroistoka prema gradini Jaruv; b) rubnjak ceste; c) dio usječen u matičnu stijenu (foto: J. Šućur)

FIGURE 3 Presumed Roman communication; a) view from the northeast towards the Jaruv hill fort; b) road kerb; c) part cut into the bedrock (photo: J. Šućur)

periodu (Sl. 3).

Sama zajednica Alverita vjerojatno je populacijski i teritorijalno bila manja od svojih susjeda, što indicira i broj međaša koji ih spominju na natpisima, odnosno potreba rimske uprave da jasno definira njihove granice koje su jamačno bile pod pritiskom jačih susjednih zajednica, osobito Aserijata.²⁰ Osim toga, a u svjetlu nalaza samih međaša, jasno je da je zajednica uspješno preživjela prva razdoblja romanizacije i rimske uprave. Naime, međaši se mogu datirati u 1. stoljeće, u vrijeme Vespazijanove vladavine, pri čemu je prvotno razgraničenje među zajednicama jamačno provedeno već za Dolabeline uprave.²¹ Dapače, promišljalo se i o tome da je zajednica Alverita prije rimske dominacije bila podređena nekoj jačoj općini, a da je s rimskim osvajanjem i reorganizacijom teritorija sama zajednica ostva-

ci towards the territory of Burnum. It is possible that a rest stop marked on the Tabula Peutingeriana¹⁹ might also be found in the Dobropoljci area. In fact, during the prospecting in the area of Kužet and Ivković mentioned above, we noticed traces of possible spurilae, truncated sides and kerbs of the route, which could be attributed to an older, even ancient period (Fig. 3).

The Alverite community itself was probably smaller in population and territory than its neighbours, as indicated by the number of boundary stone inscriptions mentioning them, indicating the need for the Roman administration to clearly define their borders, which must have been under pressure from stronger neighbouring communities, especially the Asseriats.²⁰ In addition, and especially in light of the discovery of the boundary stones, it is clear that the community successfully survived the first periods of Romanisation and Roman admin-

²⁰ Za međaše v. bilj. 15.

²¹ S. ČAČE, 2003, 26.

¹⁹ Ž. MILETIĆ, 2004, 14; Ž. MILETIĆ, 2020, 26 ff.

²⁰ For boundary stones see note 15.

čila određenu „emancipaciju“.²² Isto tako, na širem području Dobropoljaca pronađeno je i nešto zavjetnih natpisa koji se datiraju u rani principat,²³ Š. Batović navodi istraživanje rimskodobnog „bazena“ u podnožju gradine Jaruv (Sl. 4),²⁴ a M. Suić spominje i ostatke rimske ruralne arhitekture bez navođenja precizne mikrolokacije.²⁵ Ipak, smještanje samog središta Alverita na prostor gradine Jaruv ima svojih nedostataka, odnosno argumenti koji čine Jarebinjak problematičnom lokacijom mogu se u istoj mjeri primijeniti i na Jaruv. Naime, granica s Aserijatima i ovdje je vjerojatno bila iznimno blizu, nalaza iz rimskog perioda ima iznimno malo, a i samo trenutačno stanje gradine upućivalo bi na manju zajednicu koja je tamo živjela, pri čemu na samoj gradini i njezinoj okolini za sada nisu uočeni ostatci kasne predrimske i/ili rimske arhitekture, kao ni ukopa iz mlađeg željeznog doba i principata. U skladu s tim, u ovom trenu nema izrazitijih pokazatelja da je središte ove liburnske civitas bilo na gradini Jaruv te će za jasnije ubiciranje središta zajednice biti potrebno pričekati detaljnija istraživanja ovoga kraja. Dakako, to ne umanjuje činjenicu da je ova gradina ipak bila u sklopu samog alveritskog teritorija, a jasno je i da je ovo područje u prapovijesti i antici imalo važnu tranzitnu ulogu, da je zajednica Alverita preživjela prvotni šok rimske ekspanzije i romanizacije te se stoga ipak može raspravljati o dugotrajnijem kontinuitetu života, uključujući i kasnu antiku, ali možda i rani srednji

istat. Namely, the boundary stones can be dated to the 1st century, during the reign of Vespasian, whereas the initial clear demarcation between the communities had certainly already been made during Dolabella's consulship.²¹ Indeed, it has been considered that before Roman domination the Alverite community was subordinate to a stronger neighbour, and that with the Roman conquest and reorganisation of the territory, the community itself achieved a certain “emancipation”.²² Also, in the wider area of Dobropoljci, some votive inscriptions dating to the early Principate period were found,²³ Batović mentions the research of the Roman-period “pool” at the foot of the Jaruv hill fort (Fig. 4),²⁴ and M. Suić also mentions the remains of Roman rural architecture without stating the micro-location.²⁵ However, locating the centre of the Alverites in the area of the Jaruv hill fort has its drawbacks, as the arguments that make Jarebinjak a problematic location can be applied to Jaruv to the same extent. Namely, the boundary with the Asseriats was probably extremely close here as well, there are very few finds from the Roman period, and the current condition of the hill fort itself would indicate a smaller community living there, since no remains of late pre-Roman and/or Roman architecture or burials from the Late Iron Age and the Principate have been identified so far. Accordingly, there are no clear indications at the moment that the centre of this Liburnian civitas was at the Jaruv

²² B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, M. ŠEGVIĆ, 1988, 58; S. ČAČE, 2003, 28.

²³ Jedan natpis pronađen je između Dobropoljaca i Nunića (CIL III 9902; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2371; HD061479; EDCS-30301402), a drugi, posvećen Dijani, pronađen je na prostoru Dobropoljaca (CIL III 13993; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2481; lupa 22939; HD058062; EDCS-31900020). Za više v. A. KURILIĆ, V. ZOVIĆ, 2015, 442, kat. br. 153 i 157.

²⁴ Bazen je istražen u podnožju gradine Jaruv, nedaleko od crkve sv. Georgija. Batovićeva bilješka uz fotografiju glasi “rimski bazen na cesti zapadno od crkve - Pločarište”. Fototeka AMZD, br. 1226 3433. Prostor jugozapadno od crkve do podnožja gradine na suvremenim kartama je označen toponimom Pločalište.

²⁵ M. SUIĆ, 1960, 205.

²¹ S. ČAČE, 2003, 26.

²² B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, M. ŠEGVIĆ, 1988, 58; S. ČAČE, 2003, 28.

²³ One inscription was found between Dobropoljci and Nunići (CIL III 9902; A. KURILIĆ, 1999, Cat. No. 2371; HD061479; EDCS-30301402), and another, dedicated to Diana, was found in the area of Dobropoljci (CIL III 13993; A. KURILIĆ, 1999, Cat. No. 2481; lupa 22939; HD058062; EDCS-31900020). For more, see A. KURILIĆ, V. ZOVIĆ, 2015, 442, Cat. No. 153 and 157.

²⁴ The pool was explored at the foot of the Jaruv hill fort, not far from the church of St. George. Batović's note next to the photograph reads “Roman bath on the road west of the church - Pločarište”. AMZD photo archive, no. 1226 3433. The area southwest of the church to the foot of the hill fort is marked on modern maps with the toponym Pločalište.

²⁵ M. SUIĆ, 1960, 205.

SLIKA 4. „Bazen“ na položaju Pločalište (Fototeka AMZD br. 1226 3433)

FIGURE 4 „Pool“ at the Pločalište site (Photo archive AMZD No. 1226 3433)

vijek.²⁶ Ovdje je potrebno napomenuti da je problematika kontinuiteta života na prostoru Dobropoljaca bitna i za samu raspravu o istraženim tumulima, jer je dio grobova netipičan za prapovijesni period te se postavlja pitanje njihove datacije.

ISTRAŽENI TUMULI

U izvještaju s istraživanja Batović govori o istraživanju „8. grobnih humki na raznim položajima“,²⁷ dok u kasnijim radovima spominje sedam tumula.²⁸ Pretpostavljamo da je tumul Djakova gromila, koji je istražen uz samu gradinu Jaruv, Batović poslije reinterpreтираo i pripisao obrambenim gomilama smještenim uza sam bedem gradine.²⁹ Zbog navedenog nećemo govoriti o grobnim humcima, iako je Batović to činio pod pretpostavkom da su i oni bez grobova podignuti kao kenotafi u

hill fort, and further, more detailed research of this area must be conducted in order to precisely locate the centre of the community. This, of course, does not diminish the fact that this hill fort was nevertheless part of the Alverite territory, and it is also clear that this area played an important transit role in prehistory and antiquity, and that the Alverite community survived the initial shock of Roman expansion and Romanisation. Therefore it could be assumed that there was a longer continuity of its life, extending to late antiquity, and perhaps even the early Middle Ages.²⁶ It should be noted here that the issue of continuity of life in the area of Dobropoljci is important for the discussion of the excavated tumuli, because some of the graves are atypical for the prehistoric period and this raises the question of their dating.

EXCAVATED TUMULI

In his report about the research, Batović wrote about the excavations of “8 grave mounds in various positions”,²⁷ while in later works he mentions seven tumuli.²⁸ We assume that the Djakova gromila tumulus, which was explored next to the Jaruv hill fort, was later reinterpreted by Batović and attributed to the defensive mounds located next to the fortification wall of the hill fort.²⁹ Due to this, we will not discuss grave mounds, although Batović did so under the assumption that even those without graves were erected as cenotaphs in honour of the deceased and members of the community buried elsewhere. Given that the documentation contains the floor plans and cross-sections of eight tumuli, we will describe each one of them, in the

²⁶ Pretpostavke su da je *Arberia* u tekstu Geografa iz Ravene (IV, 16) inačica imena zajednice Alverita. B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, M. ŠEGVIĆ, 1988, 57; S. ČAČE, 1990, 204, bilj. 27.

²⁷ Š. BATOVIĆ, 1960, 79–80.

²⁸ Š. BATOVIĆ, 1987, 342: „sedam grobnih humaka“; Š. BATOVIĆ, 1990, 16: „pored gradine, istraženo 7 humaka na četiri položaja“.

²⁹ Za više o tome v. npr. Š. BATOVIĆ, 1990, 79.

²⁶ It is assumed that the *Arberia* mentioned in the text of the Ravenna Cosmographer (IV, 16) is a variant of the name of the Alverite community. B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, M. ŠEGVIĆ, 1988, 57; S. ČAČE, 1990, 204, note 27.

²⁷ Š. BATOVIĆ, 1960, 79–80.

²⁸ Š. BATOVIĆ, 1987, 342: “seven grave mounds”; Š. BATOVIĆ, 1990, 16: “next to the hillfort, 7 mounds at four positions were excavated”.

²⁹ For more on this see e.g. Š. BATOVIĆ, 1990, 79.

čast umrlim i drugdje sahranjenim članovima zajednice. S obzirom na to da se u dokumentaciji nalaze tlocrti i presjeci osam tumula pristupit ćemo opisu svakog od njih, onim redom kojim su navedeni u *Arheološkom pregledu*.³⁰

Položaj tumula (T. II) označen je prije svega na osnovi zračne snimke iz 1968. godine s portala Državne geodetske uprave te fotografija ako je na njima bilo elemenata koji su i danas prepoznatljivi u krajoliku. Ako to nije bilo moguće s pomoću ovih kriterija, položaj je označen na osnovi opisa.

Djakova gromila

Djakova gromila, promjera 9 – 9,5 m i visine 50 – 100 cm (T. IV, b), prema Batoviću se nalazila na sjevernom rubu platoa brda Jaruva (Sl. 5).³¹ Materijal koji je pronađen u njoj, a što je u skladu s oskudnim nalazima i u drugim tumulima, sastojao se od ulomaka životinjskih kostiju i prapovijesne keramike datirane u starije željezno doba. U samom tumulu nisu ustanovljeni ostatci pokojnika niti grobne konstrukcije.³² Kao što je već navedeno, pri rekognosciranju same gradine uočeno je više tumula koji bi mogli biti ostatci ove gomile. Jedan od njih smješten je na zapadu gradine te je masivnijih proporcija, izgrađen od većeg neobrađenog kamenja te se čini da nije bio istraživani. U skladu s tim, izgledniji pretendent ipak je tumul smješten na sjeveru, koji je jače oštećen, a i sama se lokacija može bolje usporediti s fotografijama originalnih istraživanja (v. T. IV, a). Batović je poslije taj tumul reinterpreterao i definirao kao ritualni ili obrambeni tumul kojeg je komparirao s

order in which they are listed in the *Archaeological Survey*.³⁰

The position of the tumuli (T. II) has been primarily marked on the basis of aerial imagery of 1968 from the portal of the State Land Surveying Administration and photographs, if there were elements in them that are still recognisable in the landscape. If it was not possible with the help of these criteria, the position is marked on the basis of the description.

Djakova gromila

According to Batović, Djakova gromila, 9-9.5 m in diameter and 50-100 cm high (T. IV, b), was located on the northern edge of the Jaruv hill plateau (Fig. 5).³¹ The material found in it, consistent with scarce finds in other tumuli, consisted of fragments of animal bones and prehistoric pottery dating to the Early Iron Age. No remains of deceased persons or grave structures were found in the tumulus itself.³² As already mentioned, during the prospecting of the hill fort itself, several tumuli that could be the remains of this mound were noticed. One of them is located to the west of the hill fort and is of more massive proportions, built of larger unworked stones and does not appear to have been explored. Accordingly, a more likely contender is the tumulus located to the north, which is more severely damaged, and whose location can be better compared to photographs of the original excavations (see T. IV, a). Batović later reinterpreted this tumulus and defined it as a ritual or defensive tumulus, comparing it to those found at other

³⁰ U dokumentaciji su pojedini tumuli označeni i brojkom, ali kako nisu na taj način označeni svi, a redoslijed se razlikuje od redoslijeda objave, te ćemo nazive, kada postoje, samo navesti kod podnaslova.

³¹ Oznake strana svijeta u dokumentaciji ovih istraživanja treba uzeti s rezervom. Tako na primjer za ovdje priloženu sliku tumula (Sl. 5) Batović navodi kako je riječ o pogledu na tumul sa sjeverozapada, no s obzirom na Velebit i bliža brda u pozadini, najvjerojatnije je riječ o pogledu s juga ili jugoistoka.

³² Š. BATOVIĆ, 1960, 80.

³⁰ In the documentation, individual tumuli are also marked with a number, but as not all of them are marked in this way, and the order differs from the order of publication, we will only list the names, if they exist, in the subheading.

³¹ Labels for cardinal points in the documentation of this research should be treated with caution. For example, for the photo of the tumulus given here (Fig. 5), Batović wrote that it is a view of the tumulus from the northwest but taking into consideration Velebit mountain and the nearby hills in the background, it is most likely a view from the south or southeast.

³² Š. BATOVIĆ, 1960, 80.

SLIKA 5. *Djakova gromila* (Fototeka AMZD br. 1348 3926)

FIGURE 5 *Djakova gromila* (Photo archive AMZD No. 1348 3926)

onima pronađenim na drugim lokalitetima u Liburniji.³³ Naime, takvi tumuli smješteni u blizini samih bedema ustanovljeni su ne samo na teritoriju Liburna već i na prostoru Delmata, Japoda i Daorsa, te ponekad flankiraju ulaz u gradinu, nekad su inkorporirani u bedeme, a nekad su samostojeći objekti. Osim navedenih, mogli su imati i funkciju promatračnice, jer su se često gradili na najistaknutijem dijelu terena.³⁴ Dakako, jedna funkcija ne isključuje nužno drugu, pa je ona ritualna mogla biti inkorporirana u obrambenu funkciju, na jedan način dodatno potvrđujući i osnažujući zaštitu samog naselja, pogotovo kad se uzme u obzir da su u sklopu takvih tumula često pronalazeni i ulomci keramike.

Greblje

Tumul na lokaciji Greblje, promjera 6,5 – 7 m i visine 50 cm (T. V, a, b), nalazio se sa sjeveroistočne strane gradine Jaruv, uz jugozapadni rub obližnjeg polja (T. V, c), a prema navodima Š. Batovića na toj lokaciji nalazila se i rimskodobna nekropola.³⁵ Nanos tumula

sites in Liburnia.³³ Namely, tumuli located near fortification walls in this way have been identified not only in the territory of Liburnia, but also in the area of Delmats, Iapodes and Daorsi, and they sometimes flank the entrance to the fort, sometimes are incorporated into the fortification walls, and sometimes constitute separate structures. In addition to the above mentioned functions, they could also have had the function of a watchtower, as they were often built on the most prominent part of the landscape.³⁴ Of course, one function does not necessarily exclude another, so the ritual could have been incorporated into the defensive function, in a way further confirming and strengthening the protection of the settlement itself, especially when one considers that fragments of pottery have often been found within such tumuli.

Greblje

The tumulus at the Greblje site, 6.5-7 m in diameter and 50 cm high (T. V, a, b), was located on the northeastern side of the Jaruv hill fort, along the southwestern edge of the nearby field (T. V, c), and according to Batović, there was also a Roman necropolis at that location.³⁵ The tumulus layers consist of stone and soil, and in the middle two graves with stone slab architecture were identified. Both were embedded into sterile soil, below the level of the tumulus (T. V, d), and the mutual spatial relationship testifies to the chronological one, because the construction of grave 2 significantly damaged grave 1 (T. VI). It should be noted here that in the publication of the finds Batović stated that the deceased in grave 1 due to the size “of the grave

³³ Š. BATOVIĆ, 1990, 79; cf. M. ČELHAR, 2014, 62.

³⁴ M. ČELHAR, 2014, 62 ff.

³⁵ The tumulus is located in the western part of the area called Pločalište, which may indicate the characteristics of the stone in that area, but also the grave architecture, which, in addition to the toponym Greblje, would further confirm the burial purpose of the area. It is through this area that the communication runs from the hill fort to the east, along the village pond, turns to the northeast in the hamlets of Kužete and Ivkovići and goes towards Nunić across the Krš plateau (Fig. 3).

³³ Š. BATOVIĆ, 1990, 79; usp. M. ČELHAR, 2014, 62.

³⁴ M. ČELHAR, 2014, 62 i d.

³⁵ Tumul se nalazi na zapadnom dijelu prostora koji se naziva Pločalište, što može upućivati na karakteristike kamena na

sastavljen je od kamena i zemlje, a u sredini su ustanovljena dva groba s arhitekturom od kamenih ploča. Oba su bila ukopana u zdravicu, ispod razine tumula (T. V, d), a međusobni prostorni odnos svjedoči o onom kronološkom, jer je gradnjom groba 2 bitno oštećen grob 1 (T. VI). Ovdje svakako treba napomenuti da je u publikaciji nalaza Š. Batović naveo da je pokojnik u grobu 1 zbog veličine „grob-nog prostora morao imati zgrčeni položaj“, dok je za grob 2 jasno da je riječ o ispruženom pokojniku.³⁶ Takva je interpretacija problematična jer ne uzima u obzir spomenuti stratigrafski odnos. Iz dokumentacije je jasno da je grob 2 uništio grob 1, zbog čega se ne može na osnovi očuvane arhitekture zaključivati ništa o položaju pokojnika u grobu 1. Štoviše, sudeći po *in situ* sačuvanim dijelovima pokojnika iz groba 1 (torzo i glava pokojnika) najvjerojatnije je i on postavljen u ispruženom položaju na leđima, te je riječ o očuvanoj polovici groba. Druga polovica uništena je prilikom gradnje groba 2, pri čemu su kosti nogu pokojnika iz primarnog groba položene s vanjske strane sekundarnog groba (T. VI, c, e).³⁷

Takvo sekundarno polaganje ostataka pokojnika, uz takvu pažnju pa čak i brigu o anatomskoj korektnosti samog položaja kostiju, dakako uz uvjet da taj položaj nije pri iskopavanju mijenjan, upućuje na puno poštovanje prema ostacima navedenog pokojnika. Obje konstrukcije rađene su od kamenih ploča, no konstrukcija groba 1 napravljena je od grubih, neobrađenih i poprilično nepravilnih ploča, dok su one korištene za grob 2 pravilnije, gotovo pravokutne te je vidljiv dijelom oklesan rub. Za precizniju dataciju samih grobova,

tom prostoru, ali i na grobnu arhitekturu, čime bi uz toponim Greblje dodatno potvrdio grobni karakter prostora. Upravo tim prostorom prolazi komunikacija koja od gradine vodi prema istoku, uz seosku lokvu, te u zaseocima Kužetima i Ivkovićima skreće prema sjeveroistoku te preko zaravnj Krša ide ka Nuniću (Sl. 3).

³⁶ Š. BATOVIĆ, 1960, 81.

³⁷ Čini nam se da je skepsu prema Batovićevu tumačenju položaja pokojnika iz groba 1 već upitnikom izrazila S. KUKOČ. S. KUKOČ, 2009a, 38, bilj. 62.

had to be in a contracted position”, while the deceased in grave 2 was clearly in a supine position.³⁶ Such an interpretation is questionable because it does not take into account the mentioned stratigraphic relationship. It is clear from the documentation that grave 2 destroyed grave 1, and that makes it impossible to draw any conclusions about the position of the deceased in grave 1 based on the preserved architecture. Moreover, judging by the *in situ* preserved parts of the deceased from grave 1 (torso and head), it is most likely that this deceased was also placed in a supine position, and that only half of the grave has been preserved. The other half was destroyed during the construction of grave 2, with the bones of the legs of the deceased from the primary grave having been laid on the outside of the secondary grave (T. VI, c, e).³⁷

Such secondary burying of the remains of the deceased, considering the care and attention given to the anatomical correctness of the bone position (provided, of course, that this position was not changed during excavation), indicates deep respect for the remains of the deceased. Both constructions were made of stone slabs; however, the construction of grave 1 was made with rough, unworked and rather irregular slabs, while those used for grave 2 are more regular and almost rectangular in shape, with a partially carved edge visible. A more precise dating of the graves themselves is not possible since, unfortunately, no enclosures have been found, but only fragments of prehistoric pottery within the tumulus.³⁸ In the drawings of the tumulus, it is indicated that both graves were embedded into sterile soil, but on the evidence of the cross-section and notes on the drawing it is clear that the original stratigraphy of the tumulus was disturbed during the grave 2 burial (T. V, d). Taking into account all the facts mentioned above, it can be concluded that grave

³⁶ Š. BATOVIĆ, 1960, 81.

³⁷ S. KUKOČ seemed to already have expressed scepticism about Batović's interpretation of the position of the deceased from grave 1, marking it with a question mark. S. KUKOČ, 2009, 38, fn 62.

³⁸ Š. BATOVIĆ, 1960, 81.

nažalost, nedostaju prilozi, odnosno u sklopu tumula pronađeni su samo ulomci prapovijesne keramike.³⁸ Na crtežima tumula označeno je da su oba groba bila ukopana u zdravicu, ali je prema presjeku i napomenama na crtežu vidljivo da je tijekom ukopa groba 2 poremećena prvotna stratigrafija tumula (T. V, d). U skladu sa svim navedenim može se zaključiti da je grob 1 bio originalan, vjerojatno prapovijesni ukop (unatoč tomu što je vrlo vjerojatno riječ o ispruženom pokojniku), dok je grob 2 svakako naknadno ukopan, bilo u prapovijesti, ali moguće i u kasnoj antici, kako pretpostavlja Š. Batović,³⁹ ali, dakako i u srednjem vijeku, pa čak i poslije.

Glavica više kuće popove

Kameni tumul promjera 8 – 8,5 m i visine 70 cm najsjeverozapadniji je u nizu od pet tumula koji se nalaze na krškoj kosi iznad zaselaka Kužeta i Ivkovića (Sl. 6). Istraživanjem nisu uočeni grobni ni osteološki ostatci, već samo nekoliko ulomaka keramike, a u konstruktivnom smislu ostatci obzida (T. VII, a).⁴⁰

Glavica više Zidina (Humak 2)

Od „popove kuće“ prema zaseoku Kužetima rubom polja ide makadamski put s čije se sjeveroistočne strane na blagim padinama krške kose nalazi ograda s nizom suhozida zbog kojih ih je Batović označio nazivom „Glavica više zidina“.⁴¹ Glavica prati smjer pružanja krške kose i čini njezin najniži i polju najbliži dio (Sl. 6). Na tom je dijelu sjeverno od sjevernog ruba ograde istražio dva tumula sličnih dimen-

1 was the original, presumably prehistoric burial (despite the fact that the deceased was most likely in a supine position), while grave 2 was certainly embedded later, either in prehistory, or possibly in late antiquity, as Batović presumed,³⁹ but it could also have been in the Middle Ages or even later.

Glavica više kuće popove

The stone tumulus, 8–8.5 m in diameter and 70 cm high, is the most northwestern in a series of five tumuli located on the karst slope above the hamlets of Kužeta and Ivkovići (Fig. 6). The excavations did not reveal grave or osteological finds, but only a few fragments of pottery, and, from the constructive point of view, the remains of the wall cladding (T. VII, a).⁴⁰

Glavica više Zidina (Mound 2)

A macadam road runs along the edge of the field, from the “priest’s house” towards the hamlet of Kužeti, on the northeastern side of which there is an enclosure with a series of dry stone walls on the gentle karst slopes, which inspired Batović to call them “Glavica više zidina” (“above the walls”).⁴¹ Glavica follows the direction of the karst slope and represents its lowest part and also the part closest to the field. In that area north of the northern edge of the enclosure, he explored two tumuli of similar dimensions (T. VII, b, d).

The first tumulus, marked on the drawings as “Mound 2”, was located about 100 m southeast of the previous one and about 50 m north of the dry-stone wall.⁴² Its diameter was 6 m and

³⁸ Š. BATOVIĆ, 1960, 81.

³⁹ Š. BATOVIĆ, 1960, 84.

⁴⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 81. Pri fotografiranju ovog tumula došlo je do dvostruke ekspozicije pa fotografija nije reprezentativna, ali uočava se kako se tumul nalazi neposredno iznad „popove kuće“ i kako je građen od neobrađenog masivnog kamena (Fototeka AMZD 1344 3917b).

⁴¹ Iako Batović svugdje položaje piše malim početnim slovom, smatramo da je riječ o nazivima koje je za te položaje doznao od stanovnika Dobropoljaca i da bi se trebali pisati velikim početnim slovom.

³⁹ Š. BATOVIĆ, 1960, 84.

⁴⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 81. The photograph of this tumulus was a double exposure, and therefore it is not entirely suitable for analysis, but it can be seen that the tumulus is located directly above a “priest’s house” (popova kuća) and that it was built of unworked solid stone (AMZD photo archive 1344 3917b).

⁴¹ Although Batović wrote locations with a small initial letter, we believe that he learned about the names of these from the inhabitants of Dobropoljci and that they should be written with a capital letter.

⁴² An aerial image from 1968 clearly shows the remains of

SLIKA 6. Krška kosa iznad zaselaka Kužeta i Ivkovića (foto: J. Šućur)

FIGURE 6 Karst slope above the hamlets of Kužeti and Ivkovići (photo: J. Šućur)

zija (T. VII, b, d).

Prvi se tumul, označen na crtežima i kao „Humak 2“, nalazio oko 100 m jugoistočno od prethodnog i oko 50 m sjeverno od suhozidne ograde.⁴² Promjer mu je bio 6 m, a visina do 30 cm (T. VII, b–c). Za konstrukciju je korišteno veće pločasto kamenje, a od nalaza se spominju samo nalazi „ilirske keramike“.⁴³

Glavica više zidina (Humak 3)

Sljedeći istražen tumul na Kužetovoj glavici iznad zidina nije jasno vidljiv na zračnim snimkama, a Batović mu položaj u izvještaju određuje na oko 50 m istočno od prethodnog, a u dokumentaciji na oko 100 m iznad zidina. Ovaj je tumul na crtežu označen i kao „Hum-

ak 3“ i njegova visina je određena na oko 30 cm (T. VII, b–c). Veće pločaste kamene ploče su korištene za konstrukciju, a među nalazima spominje se samo „ilirska keramika“.⁴³

Glavica više zidina (Mound 3)

The next excavated tumulus on Kužetova glavica above the walls is not clearly visible in aerial imagery, and Batović determined its position in the report to be at about 50 m east of the previous one, and in the documentation about 100 m above the walls. This tumulus is also marked on the drawing as “Mound 3”.

The diameter of 6 m corresponds to the previous one, but this was somewhat higher – up to 50 cm (T. VII, d–e), and again only fragments of

⁴² Na zračnoj snimci iz 1968. jasno su vidljivi ostatci ovog i prethodnog tumula čija je međusobna udaljenost 107 m.

⁴³ Š. BATOVIĆ, 1960, 81. Ilirska keramika stavljena je pod navodnike jer se Batović koristi tim terminom, a riječ je o zastarjelu izrazu koji se koristio prilikom opisa prapovijesne, željeznodobne keramike. Novija znanstvena istraživanja jasno su dokazala da Liburni po svojim jezičnim, ali i kulturnim karakteristikama nisu bili Iliri. Za više v. A. KURILIĆ, 2008, 11 i d., i ondje citiranu literaturu.

this and the previous tumulus, the distance between the two of them being 107 m.

⁴³ Š. BATOVIĆ, 1960, 81. The Illyrian pottery is placed in quotation marks because Batović used this term, but it is an outdated term which was used to describe prehistoric, Iron Age pottery. Recent scientific research has clearly proved that the Liburnians did not belong to the Illyrians either by their linguistic or by cultural characteristics. For more see A. KURILIĆ, 2008, 11 ff., and the literature cited there.

ka 3“.

Promjer od 6 m odgovara prethodnom, a bio je nešto viši – do 50 cm (T. VII, d–e), dok se od nalaza također spominju samo ulomci prapovijesne keramike.⁴⁴

Gromila više Greda (Humak 5)

Oko 300 m jugoistočno od prethodnih tumula, na sjeverozapadnom rubu zaseoka Kužeti, u blizini najsjevernijeg objekta u zaseoku, istražen je kameni tumul s ostacima groba (T. VIII, b). Grob nije očuvan u cijelosti, kao ni kameni nanos tumula, jer su seljaci godinu prije iskoristili kamen za gradnju okolnog suhozida i formiranje ograde na rubu sela. Batović bilježi dimenzije tumula: promjer od 6 m i visinu 35 cm, te crta ostatke groba u vidu triju okomito postavljenih ploča u jugozapadnom kvadrantu tumula (T. VIII, a). Kako bilježi visinu dna i visinu ploče (razlika je 28 cm), pretpostavljamo da je bio očuvan i dio pokrova groba. Smatra da je vjerojatno u grobu bio pokojnik u zgrčenom položaju, a iako spominje očuvane ostatke kostura, nemamo daljnjih podataka o njima.⁴⁵ Navodi kako nije bilo grobnih priloga, kao ni nalaza keramike u nanosu tumula.⁴⁶

Gromila više Đardina (Gromila više đjordina, Lovačka glavica, Kužetova glavica, Gromila više đordina, Humak br. 6)⁴⁷

Gromila više Đardina bila je smještena na istoj kosi kao i prethodni tumuli, sjeverno od zaseoka Kužeta.⁴⁸ Dimenzijama je bila veća od

prehistoric pottery were mentioned among the finds.⁴⁴

Gromila više Greda (Mound 5)

About 300 m southeast of the previous tumuli, on the northwestern edge of the hamlet of Kužeti, near the northernmost building in the hamlet, a stone tumulus with grave remains was excavated (T. VIII, b). Neither the grave nor the stone layers of the tumulus have been preserved in its entirety, because the villagers had used the stone a year before to build the surrounding dry stone wall and an enclosure on the edge of the village. Batović recorded the dimensions of the tumulus: 6 m in diameter and 35 cm in height, and drew the remains of the grave in the form of three vertically placed slabs in the southwestern quadrant of the tumulus (T. VIII, a). Since he recorded the height of the bottom and the height of the slab (the difference is 28 cm), we assume that part of the grave cover was also preserved. He believed that the deceased was probably in a contracted position in the grave, and although he mentioned the preserved remains of the skeleton, we have no further information about it.⁴⁵ He mentioned that there were no grave goods, as well as no pottery finds in the layers of the tumulus.⁴⁶

Gromila više Đardina (Gromila više đjordina, Lovačka glavica, Kužetova glavica, Gromila više đordina, Mound 6)⁴⁷

Gromila više Đardina was located on the same slope as the previous tumuli, north of the ham-

⁴⁴ Š. BATOVIĆ, 1960, 82.

⁴⁵ Ipak, sam je crtež groba u kontradikciji sa zaključkom da je riječ o zgrčencu, jer je grob rekonstruiran kao pravokutnik, a ne kao kvadrat, što je oblik koji bi se očekivao kod pokojnika u zgrčenom položaju (T. VIII, a).

⁴⁶ Š. BATOVIĆ, 1960, 82.

⁴⁷ Nazivi navedeni u zgradama javljaju se na više mjesta u Batovićevu izvještaju i dokumentaciji, no kako mještani dio uz sjeverni rub zaseoka Kužeta nazivaju Đardini i mi smo u tekstu preuzeli taj naziv.

⁴⁸ Batović navodi kako se ova gomila nalazila jugoistočno od zaseoka Kužeta. Š. BATOVIĆ, 1960, 82. Dakle, na prostoru

⁴⁴ Š. BATOVIĆ, 1960, 82.

⁴⁵ However, the drawing of the tomb itself contradicts the conclusion that the deceased was in a contracted position, because the tomb was reconstructed as a rectangle and not as a square, which is the shape that would be expected when the deceased was buried in a contracted position (T. VIII, a).

⁴⁶ Š. BATOVIĆ, 1960, 82.

⁴⁷ The names mentioned in brackets appear in several places in Batović's report and documentation, but since the local name for the area along the northern edge of the hamlet of Kužeti is Đardini, we have adopted that name in the text.

prije opisanih tumula, odnosno promjer joj je bio 11 – 12,5 m, a visina 85 centimetara te je bila izrađena dominantno od kamena (Sl. 7; T. VIII, c).⁴⁹

I na ovom tumulu pronađeni su ulomci prapovijesne keramike, ali i ulomak rimske tegule, koji je vjerojatno bio sekundarno nanesen u nanos tumula. U ovom tumulu ustanovljena su i dva groba (T. IX), pri čemu je jedan grob bez posebne grobne arhitekture bio smješten jugoistočno od sredine tumula (Grob 1), a u jugozapadnom kvadrantu, ali bliže sredini tumula, nalazio se drugi grob izrađen od kamenih ploča (Grob 2). Pokojnik u grobu 1 bio je položen u zgrčenom položaju na sloju oblutaka, a uz njega je i pronađen jedini pravi grobni prilog, brončana ukrašena pinceta datirana u željezno doba.⁵⁰ Ono što je zanimljivo kod ovog groba, osim jedinog priloga koji pomaže u dataciji samog ukopa, jest i njegova pozicija, odnosno nalazi se u nanosu samog tumula, što bi upućivalo na to da je ukopan nakon formiranja samog tumula. Grob 2 ukopan je na samom dnu tumula, bliže njegovoj sredini, a kamene ploče koje su činile grobnu konstrukciju nisu bile obrađene. Pokojnik je bio pokopan u ispruženom položaju, što je odstupanje od groba 1 i uopće od standarda ukapanja za prapovijesni period. Dakako, u recentnim objavama dokazano je da takve devijacije nisu bile nepoznate i da su se u tumulima i u prapovijesnom periodu pokapali ne samo

let of Kužeti.⁴⁸ It was larger than the previously described tumuli, its diameter being 11-12.5 m, its height was 85 centimetres, and it was made predominantly of stone (Fig. 7; T. VIII, c).⁴⁹

Fragments of prehistoric pottery were found on this tumulus as well, but also a fragment of a Roman tegula, which was probably secondarily deposited in the tumulus layers. Two graves were identified in this tumulus (T. IX), with one grave without specific grave architecture located southeast of the middle of the tumulus (Grave 1), and in the southwest quadrant, but closer to the middle of the tumulus, there was another grave made of stone slabs (Grave 2). The deceased in grave 1 was laid in a contracted position on a layer of pebbles, and next to the deceased the only real grave good, bronze decorated tweezers dated to the Iron Age, was found.⁵⁰ What is interesting about this grave, besides the only good found (which helps in the dating of the burial itself), is its position, being located in the layers of the tumulus itself, which would indicate that it was embedded after the formation of the tumulus. Grave 2 was embedded at the very bottom of the tumulus, closer to its centre, and the stone slabs that made up the grave structure were unworked. The deceased was buried in a supine position, which is a deviation from grave 1 and from the burial standards of the prehis-

između zaselaka Kužeta i Ivkovića. No s obzirom na reljef, položaj objekata i razgovore s mještanima to je teško prihvatljivo. Dodatno zbunjuje određenje prethodnog tumula kao „Gromila više greda“ jer mještani Gajića gredom zovu niz okomitih litica koje se nalaze jugoistočno od Kužeta. Sigurnije razrješenje mogao bi ponuditi podatak o međusobnom odnosu dvaju tumula koji se očito nalaze u relativnoj blizini, no on, nažalost nije donesen. S obzirom na to da se na fotografijama obaju tumula nalazi vidljiv jedan objekt, kao i suhozidi, obje se gomile nalaze na prostoru oko kuće Špiko Kužeta, jedan na sjeverozapadu, a ovaj na jugoistoku, na međusobnoj udaljenosti oko 120 m.

⁴⁹ Masivnost samog tumula dokazuje i činjenica da je i danas vidljiv u prostoru te smo ga tijekom rekognosciranja uspješno identificirali. Na lokaciji su još uvijek vidljivi povećani nanosi manjeg kamenja te veće pločasto kamenje.

⁵⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 82.

⁴⁸ Batović stated that this site was located southeast of the hamlet of Kužeti. Š. BATOVIĆ, 1960, 82. Consequently, its location was in the area between the hamlets of Kužeti and Ivkovići. But taking into consideration the terrain, the location of the objects and conversations with the locals, this is hardly acceptable. Contributing to this confusion is the definition of the previous tumulus as „Gromila više greda“ because the inhabitants of Gajići used the word „greda“ for a series of vertical cliffs located southeast of Kužet. This confusion could have been cleared up if the spatial relations between the two tumuli, which are obviously in close proximity, had been mentioned, but unfortunately this was not the case. Since the photographs of both tumuli show one object, as well as dry stone walls, both mounds are located in the area around the house of Špiko Kužet, one in the northwest, and this one in the southeast, the distance between the two being 120 m.

⁴⁹ The massiveness of the tumulus itself is proved by the fact that it is still visible today, and we were able to successfully identify it during the prospecting. Larger layers of smaller stones as well as larger slab stones are still visible on the site.

⁵⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 82.

SLIKA 7. Gromila višje Đardina; a) 1960. godine (Fototeka AMZD br. 1345 3920); b) ostatci tumula 2020. godine (foto: J. Šućur)

FIGURE 7 Gromila višje Đardina; a) 1960 (Photo archive AMZD No. 1345 3920); b) remains of tumulus in 2020 (photo: J. Šućur)

ispruženi pokojnici već i oni spaljeni.⁵¹ Na višje mjestu u tumulu ustanovljene su i pojedinačne ljudske kosti iako je teško definirati kojem su grobu one pripadale. Naime, prema fotografijama s istraživanja vidljivo je da kosturi obaju pokojnika nisu u idealnom stanju, iako je konstrukcija groba 2 bila netaknuta. Dakle, velika vjerojatnost je da su same kosti s vremenom dislocirane djelovanjem atmosferilija i životinja. Dapače, zbog takvog stanja očuvanosti osteoloških ostataka problematično je i zaključivati o položaju tijela samih pokojnika. Naime, iako Š. Batović navodi da je u grobu 1 bio zgrčeni, a u grobu 2 ispruženi pokojnik, prema fotografijama se čini kao da su kosti pokojnika u grobu 1 nabacane na jednu hrpu, dok su kosti u grobu 2 bile poprilično dislocirane (iako bi sama grobna struktura upućivala na to da je pokojnik doista bio ispružen). Na crtežu koji je napravljen tijekom istraživanja ovog tumula rasuti nalazi kosti definirani su kao ulomci lubanje te ulomci „cjevanice“, a pokojnici su iscertani onako kako je opisano i u originalnoj publikaciji, kao zgrčenac i ispruženi pokojnik. Osim toga, u članku *Benkovački kraj u prapovijesti* Batović navodi da je u „humku na drugom položaju u Dobropoljcima, osim jednoga

toric period in general. Still, recent publications have certainly proved that such deviations were not unknown and that in prehistoric tumuli not only were the dead buried in a supine position, but also following incineration.⁵¹ Individual human bones have been identified in several places in the tumulus; however, it is difficult to define which grave they belonged to. Namely, according to the photographs from the research, it is evident that the skeletons of both deceased were poorly preserved, although the construction of grave 2 was intact. Thus, it is highly likely that the bones themselves were moved over time due to weathering factors and animal activity. Therefore, due to such poor condition of the osteological remains, any conclusion about the position of the bodies of the deceased is debatable. Although Batović stated that the deceased in grave 1 was in a contracted position and the deceased in grave 2 in a supine position, the photographs show the bones of the deceased in grave 1 put in a pile, and the bones in grave 2 scattered about (although the grave structure itself indicated that the deceased had indeed been in a supine position). In the drawing made during the excavation of this tumulus, the scattered bones were defined as skull and shin fragments,

⁵¹ S. KUKOČ, 2009a, 37 i d.; S. KUKOČ, 2009b, 51 i d.

⁵¹ S. KUKOČ, 2009a, 37 ff; S. KUKOČ, 2009b, 51 ff.

kostura u zgrčenom položaju, otkriven grob s ispruženim dječjim kosturom,...⁵² S obzirom na to da je ovaj tumul jedini koji bi odgovarao tim karakteristikama, a i na fotografijama je grob s ispruženim pokojnikom manjih proporcija, mogla bi doista biti riječ o ukopu djeteta. Batović u nastavku teksta zaključuje da je to iznimna pojava u Liburna, iako izražava nesigurnost što se tiče same datacije u prapovijest. S obzirom na to da je grob 2 prema svojoj poziciji mogao biti i originalan, prvotni ukop u sam tumul (pri čemu bi onda željeznodobni grob 2 bio sekundarni ukop u plašt samog tumula), ali i naknadni ukop u samo dno tumula, datacija groba 2 mogla bi se protegnuti doista od prapovijesti pa do srednjeg vijeka, pogotovo ako se uzme u obzir da pokapanje djece na ovaj način u tumule nije bilo standardna praksa u željeznom dobu na ovom teritoriju.

Gromila više Ivkovića ograde (Ivkovića gromila, Nunička gromila, Gromila u gaju nuničkom)

Gromila više Ivkovića ograde bila je najveća od svih istraženih „gromila“ na prostoru Dobropoljaca te se nalazila na tromedi sela Dobropoljaca, Nunića i Bjeline. Izrađena od kamena, imala je promjer 19 – 21 m i visinu od 1,5 metara (T. X, a–c). Ovaj se tumul i danas jasno uočava ne samo u prostoru (T. X, e), kojim dominira svojom masivnošću i istaknutom lokacijom, već je i vrlo jasan reper na samim kartama. U ovom tumulu ustanovljena su dva groba, oba s pokojnicima u ispruženom položaju, pri čemu ni jedan od pokojnika nije imao grobne priloge, a nije nađena niti prapovijesna keramika u nanosu tumula.⁵³ Grob 1, koji je sadržavao ukop ispruženog pokojnika u jednostavnu jamu bez grobne konstrukcije, bio je smješten u jugozapadnom kvadrantu tumula, bliže njegovu središtu nego rubu i to na dubini

and the deceased were drawn as described in the original publication: one in a contracted position and the other in a supine position. In addition, in his article *Benkovac area in Prehistory* Batović mentioned that “beside the skeleton in a contracted position, a grave with a child’s skeleton in a supine position was discovered in a mound at another location in Dobropoljci, ...”.⁵² Given that this tumulus is the only one that could correspond to these characteristics, it could really be a child burial, since the photographs also show a grave with a deceased of smaller proportions in a supine position. Later in the text, Batović concluded that this was an exceptional phenomenon in Liburnia, although he expressed uncertainty regarding the dating to prehistory. The position of grave 2 implies that it could either represent the original burial in the tumulus itself (with the Iron Age grave 2 being a secondary burial in the outer layer of the tumulus), or a subsequent burial in the very bottom of the tumulus, allowing the dating of grave 2 to extend from prehistory to the Middle Ages, especially when taking into consideration that burying children in tumuli in this way was not a standard practice during the Iron Age in this area.

Gromila više Ivkovića ograde (Ivkovića gromila, Nunička gromila, Gromila u gaju nuničkom)

Gromila više Ivkovića ograde was the largest of all the excavated mounds (“gromila”) in the area of Dobropoljci and was located at the boundary between the villages of Dobropoljci, Nunić and Bjelina. Made of stone, it had a diameter of 19-21 m and a height of 1.5 m (T. X, a-c). This tumulus is still clearly visible not only in the area (T. X, e), predominant there by its size and prominent location, but also as a very clear landmark on maps. Two graves were identified in this tumulus, both with the deceased in a supine position, and with no grave goods or prehistoric

⁵² Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁵³ Š. BATOVIĆ, 1960, 83.

⁵² Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

od 1 metra. Ostatci pokojnika bili su poprilično fragmentirani, ali je na fotografiji vidljivo da grob nije bio ukopan do temeljne razine samog tumula (T. XI, a-b). S druge strane, prema dostupnoj dokumentaciji vidljivo je da je grob 2 bio smješten gotovo u samom središtu tumula te je imao jasno definiranu grobnu konstrukciju od neobrađenog pločastog kamena koja je bila ukopana u temeljni dio samog tumula. Sve bi to upućivalo na to da je grob 2 možda bio stariji ukop u samom tumulu, ali ga se zbog nedostatka priloga i specifične konstrukcije ne može jednoznačno pripisati određenom periodu. Osteološki ostatci u grobu 2 isto su tako loše očuvani i čini se da su tijekom vremena dislocirani iz originalnog položaja te su, vjerojatno djelovanjem atmosferičkih i zbog pada samog terena, grupirani u sjevernom dijelu groba.

Na crtežu samog tumula vidljiva je i dodatna napomena da se grob 2 nalazio u sloju „crne zemlje sa kamenjem kao paljevina“, koji se protezao od južnog ruba tumula preko središnjeg dijela prema sjevernom dijelu tumula (na crtežu nije nacrtana druga polovica tumula, ali taj se sloj očito nastavlja, no nije nam poznato gdje završava). Interpretacija te opaske je problematična. Naime, Batović u jednom članku kaže: „U jednom velikom humku na kršu između Dobropoljaca, Nunića i Bjeline, zvan Ivkovića ili Nunićka gromila, nađena su dva groba s ispruženim kosturom, ali bez priloga, a pokraj njih samo ostatci paljevine od posmrtnih obreda, pa, zbog nedostatka drugih kulturnih ostataka, nije moguće odrediti vrijeme njihova postanka.“⁵⁴ Na fotografijama se, nažalost, takva promjena u boji i strukturi zemlje ne može jasno definirati, pa je teško prosuditi je li riječ o tragovima rituala pri podizanju tumula. Također, iznenađujuće je što je u dokumentaciji dostupan samo crtež jedne polovice tumula. Dakako, moguće je da u drugoj polovici nisu nađeni grobovi ni nalazi pa je onda odlučeno da to nije potrebno crtati, ali

pottery found.⁵³ Grave 1, which contained the burial of the deceased in a simple pit without a grave structure, was located in the southwestern quadrant of the tumulus, closer to the centre than the edge, at a depth of one metre. The remains of the deceased were quite fragmented, but the photograph shows that the grave was not embedded into the foundation level of the tumulus itself (T. XI, a-b). On the other hand, the available documentation shows that grave 2 was located almost in the very centre of the tumulus and had a clearly defined grave structure made of unworked slab stones, which was embedded in the foundation of the tumulus itself. All this would indicate that grave 2 may have been an older burial in the actual tumulus, but due to the lack of enclosures and specific construction, it cannot be unambiguously attributed to a specific period. The osteological remains in grave 2 were also poorly preserved and appeared to have been moved from their original position over time. They were grouped in the northern part of the grave, probably due to weathering factors and the sinking of the terrain itself.

The drawing of the tumulus itself contains an additional note that grave 2 was located in a layer of “black soil with stones as incineration remains”, which stretched from the southern edge of the tumulus over its central part and northern part (the drawing does not contain the other half of the tumulus, but this layer obviously continues; however, it is not known where it ends). The interpretation of this remark is in question. Namely, in one article Batović wrote: “In a large mound in the karst area between Dobropoljci, Nunić and Bjelina, called Ivković or Nunić gromila, two graves with skeletons in a supine position were found; however, no grave goods but only incineration remains from burial rites were found, therefore, it is not possible to determine the time of their origin due to the lack of other cultural finds.”⁵⁴ Unfortunately, such a change in the colour and structure of the

⁵⁴ Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁵³ Š. BATOVIĆ, 1960, 83.

⁵⁴ Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

također je moguće, pogotovo uzimajući u obzir masivnost samog tumula, da taj dio nije u potpunosti istražen. Na fotografijama je vidljivo otvaranje samo jedne polovice tumula, što, dakako, može samo značiti da nije fotografirana finalna faza čišćenja, ali je ipak indikativno to što „paljevinski“ sloj nije ucrtan do kraja. Dodatno zbunjuje što je na crtežima nacrtana južna polovina tumula, dok je na fotografijama vidljivo istraživanje sjeveroistočne strane (T. X, a–c). Tijekom rekognosciranja obišli smo ostatke tumula. Južna polovica nanosa je kompaktnija te se na njoj nalazi samo devastacija u vidu nabacane hrpe kamena, dok je većina denivelacija na sjevernoj polovini (T. X, e), iz čega bi se moglo zaključiti kako je istražena sjeverna polovina, dok je južna intaktna. Sagledavajući dostupne podatke, ne može se sa sigurnošću utvrditi je li tumul istražen u cijelosti.

ANTROPOLOŠKA ANALIZA

Š. Batović navodi da je provedena antropološka analiza kostura iz Dobropoljaca te da je ustanovljeno „da su u njima bili ukopani djeca od 2 g., muškarci od 53 do preko 60 g. i žena od 20 do 30 g.“.⁵⁵ Nažalost, ovaj podatak nije dovoljno precizan kako bi se podatci mogli povezati s konkretnim ukopima. Batović se poziva na članak „Edynak, G., The Contribution of Iron Age Population from Nin to the Understanding of Ethnogenesis in Yugoslavia (u tisku)“ do kojeg usprkos višestrukim pokušajima nismo uspjeli doći.⁵⁶ U doktorskoj disertaciji u sklopu predslaven-

soil cannot be clearly identified in photographs, and it is, therefore, difficult to determine whether these are the traces of rituals during the erection of the tumuli. Also, it is surprising that only a drawing of one half of the tumulus is available in the documentation. It is certainly possible that no graves or finds were found in the second half, and it was therefore decided that such a drawing was not necessary, but it is also possible, especially considering the massiveness of the tumulus, that this part was not fully excavated. The photographs show the opening of only one half of the tumulus, which, of course, could just mean that the final phase of cleaning was not photographed, but it is still indicative that the “incineration” layer has not been fully represented in the drawings. It is further confusing that the southern half of the tumulus is represented in the drawings, while the photographs show excavation of the northeastern side (T. X, a–c). During the prospecting, we toured the remains of the tumulus. The southern half of the deposits is more compact and there is only devastation in the form of a pile of stones, while most of the differences in level are in the northern half (T. X, e), which could lead to the conclusion that the northern half was excavated, while the southern half has been left intact. Taking into consideration the available data, it is not possible to determine with certainty whether the tumulus was completely excavated.

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Š. Batović wrote that an anthropological analysis of the skeletons from Dobropoljci was carried out and that it was established that “children aged 2 years, men aged 53 to over 60 and a woman aged 20 to 30 had been buried there.”.⁵⁵ Unfortunately, this information is not precise enough to link the data to specific burials. Batović referred to the article “yEdynak, G., The Contribution of Iron Age Population

⁵⁵ Š. BATOVIĆ, 1990, 115.

⁵⁶ Čini se da do objave tog članka na kraju nije došlo jer njegov trag nije moguće naći u bibliografskim bazama, kao i u podacima o G. Edynak. U članku *A Test of a Migration Hypothesis: Slavic Movements into the Karst Region of Yugoslavia* autorica objašnjava kako je došlo do rada na materijalu s prostora Jugoslavije, te navodi kako je nejzina neobjavljena disertacija dostupna u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, pa smo i preko nje pokušali doznati antropološke karakteristike pojedinih pokojnika. G. Y'EDYNAK, 1976, 427.

⁵⁵ Š. BATOVIĆ, 1990, 115.

skog uzorka autorica samo kratko spominje lubanje iz Dobropoljaca, koje je uočila slobodno izložene u prostoriji gdje je obavljala analizu kostura iz Nina. Prema podacima koje joj je pružio J. Medini, one su potjecale iz željeznodobnih grobova 1 i 2 iz tumula Lovačke glavice (Humak 6), no y'Edynak ne navodi daljnje podatke.⁵⁷ Kako se u antropološkoj analizi osteoloških ostataka s više nalazišta s područja Zadarske županije koja je obavljena u laboratoriju Antropološkog centra Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu navode i dva groba označena signaturama *Dobropoljci Grob 1* i *Dobropoljci Grob 2* (Humak 6), pretpostavljamo kako je riječ upravo o grobovima koje y'Edynak spominje u disertaciji. Od ostataka iz groba 1 očuvala se lubanja i fragment lakatne kosti muškarca doživljene starosti između 30 i 45 godina, a od muškarca doživljene starosti između 40 i 60 godina očuvana je donja čeljust, više kostiju trupa, te pojedine kosti udova.⁵⁸

Antropološki su podatci koje možemo iščitati iz crteža i fotografija naravno ograničeni, a dodatno produbljuju ovu problematiku. U obama su grobovima s lokaliteta Greblje pokopani odrasli muškarci. Pokojnik iz groba 1 doživio je minimalno 40, a onaj iz groba 2 minimalno 45 godina. Pokojnik iz groba 1 s lokaliteta Gromila više Ivkovića ograde također je muškarac, doživljene starosti između 20 i 45 godina, dok se za ostatke iz groba 2 može reći samo kako pripadaju odrasloj osobi, a čini se kako je riječ o najmanje dvjema osobama jer se lisne kosti pojavljuju dva puta. Što se tiče grobova iz tumula Gromile više Đardina, u grobu 1 sahranjena je odrasla osoba, zbog robusnosti kostiju vjerojatnije muškarac, a u grobu 2 dijete doživljene starosti između 1 i 3 godine. O tim grobovima imamo najviše podataka, ali su oni očito proturječni, a uzimajući u obzir i sumarne Batovićeve podatke, očito je došlo do

from Nin to the Understanding of Ethnogenesis in Yugoslavia (in press)” which, despite multiple attempts, we were unable to obtain.⁵⁶ In her doctoral dissertation, in the section covering pre-Slavic patterns, she only briefly mentioned skulls from Dobropoljci, which she noticed freely exhibited in the room where she analysed the skeletons from Nin. According to the information provided to her by J. Medina, they originated from Iron Age graves 1 and 2 of the Lovačka glavica tumulus (Mound 6), but y'Edynak did not provide further data.⁵⁷ Since anthropological analysis of osteological remains from several sites in Zadar County that was performed in the laboratory of the Anthropological Centre of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb mentioned two graves marked *Dobropoljci Grave 1* and *Dobropoljci Grave 2* (Mound 6), we assume that those are precisely the graves mentioned by y'Edynak in her dissertation. The preserved remains from grave 1 include the skull and a fragment of the ulna of a man aged between 30 and 45, and the jawbone, several bones of the trunk and individual limb bones from a man aged between 40 and 60.⁵⁸

The anthropological data that we can read from the drawings and photographs are of course limited, and they further complicate this issue. Adult men were buried in both graves from the Greblje site. The deceased from grave 1 lived for at least 40 years, and the one from grave 2 for at least 45 years. The deceased from grave 1 of the Gromila više Ivkovića ograde site is also a man, aged between 20 and 45, while the remains

⁵⁶ It seems that this article was not published in the end because it cannot be found in bibliographic databases, nor in the data on Gloria y'Edynak. In the article *A Test of a Migration Hypothesis: Slavic Movements into the Karst Region of Yugoslavia* the author explained how the work on the material from Yugoslavia came about, and stated that her unpublished dissertation is available at the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, and that was another possibility for us in order to try to find out the anthropological characteristics of the deceased. G. Y'EDYNAK, 1976, 427.

⁵⁷ Here we have corrected some obviously misspelled names (“Dr. Medina”, “Lovačka Glavitca”). G. Y'EDYNAK, 1974, 153.

⁵⁸ M. ŠLAUS, Ž. BEDIĆ, V. VYROUBAL, 2017, 150-151.

⁵⁷ Ovdje smo ispravili pojedine očito pogrešno zapisane nazive („Dr. Medina“, „Lovačka Glavitca“). G. Y'EDYNAK, 1974, 153.

⁵⁸ M. ŠLAUS, Ž. BEDIĆ, V. VYROUBAL, 2017, 150-151.

zbrke u oznakama, a možda i miješanja osteoloških podataka s drugih lokaliteta.⁵⁹

ISTRAŽIVANJA U DOBROPOLJCIMA U KONTEKSTU NOVIJIH ISTRAŽIVANJA U SJEVERNOJ DALMACIJI

Na osnovi prethodno iznesenih podataka razvidno je da postoje brojne varijacije u konstrukciji grobova, tipu ukopa, strukturi, pa čak i funkciji tumula. Naime, polovica tumula koji su istraženi uopće nisu ni sadržavali grobove niti ikakve ljudske ostatke (Djakova gomila, Glavica više kuće popove i dva tumula na lokaciji Glavica više zidina), iako bi na njihovu dataciju u prapovijesni period upućivali ulomci keramike koji su pronađeni rasuti u samoj strukturi nasipa tumula. Ti tumuli svakako bi mogli obavljati funkciju kenotafa, što i Š. Batović pretpostavlja,⁶⁰ ali su u isto vrijeme mogli služiti i u druge ritualne svrhe, ili čak imati funkciju nepovezanu sa sepulkralnim značenjem (markacija prostora, obrambena funkcija ili čak obična gromača). S obzirom na to da su tri takva tumula bila grupirana na užem prostoru i to na istaknutoj lokaciji na krškoj kosi, mogućnost da su služili kao oznaka određenog teritorija zajednice svakako se treba uzeti u obzir, pogotovo u svjetlu već navedene problematike opsega teritorija zajednice Alverita, a u istom kontekstu treba spomenuti i Gromilu više Ivkovića ograde koja zahvaljujući svojem istaknutom položaju i danas čini tromedju triju katastarskih općina. Isto tako, već je prije navedeno da je Djakova gomila vjerojatno služila kao obrambeni tumul same gradine Jaruv. Ipak, tumul na lokaciji Glavica više kuće popove imao je ogradni zid, što bi upućivalo

from grave 2 can only be identified as belonging to an adult, and it seems that there were at least two individuals buried there because two fibulae were found. As for the graves from the Gromila više Đardina tumulus, in grave 1 an adult was buried, on the evidence of the robustness of the bones more likely a man, and in grave 2 a child of between 1 and 3 years of age. These are the graves for which there is the most data, but it is clearly contradictory, and taking into account Batović's summary data, there was obviously confusion in labelling, and perhaps a mix-up with the osteological data from other sites.⁵⁹

RESEARCH IN DOBROPOLJCI IN THE CONTEXT OF RECENT RESEARCH IN NORTHERN DALMATIA

On the basis of the previously presented data, it is evident that there are numerous variations in the grave construction, the type of burial, the structure and even the function of the tumuli. Namely, half of the tumuli that have been excavated did not contain graves or any human remains at all (Djakova gomila, Glavica više kuće popove and two tumuli at the Glavica više zidina site), although their dating to prehistoric times would be indicated by the fragments of pottery found scattered in the actual structure of the tumulus layers. These tumuli could certainly have been cenotaphs, as Batović assumed,⁶⁰ but at the same time they could have served other ritual purposes or even have a function unrelated to a sepulchral significance (spatial delimitation, defensive function or even a type of dry wall). Given that three such tumuli were grouped in a narrower area at a prominent location on the

⁵⁹ Na primjer, Batović govori o djeci (množina), dok je u dokumentaciji zabilježen samo jedan dječji grob. Isto tako, spominju se ostatci odraslih muškaraca iz humka 6, ali u dokumentaciji je kao humak 6 označena Gromila više Đardina koja ima ukop djeteta. Antropološki podatci prema priopćenju Ž. Bedić.

⁶⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 84; Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁵⁹ For example, Batović talked about children (plural), while only one child grave was recorded in the documentation. Also, the remains of adult men from Mound 6 were mentioned, but in the documentation, Mound 6 was marked as the Gromila više Đardina tumulus, which contained the burial of a child. Anthropological data according to the statement of Ž. Bedić.

⁶⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 84; Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

na veću pozornost posvećenu izgradnji samog tumula i time indiciralo njegovo ritualno/sepulkrano značenje. Naime, pojava takvih ogradnih zidova odavno je poznata u prapovijesnim tumulima Liburnije i o njihovoj se funkciji već naširoko raspravljalo, a velika je vjerojatnost da je ona bila i ritualna i praktična.⁶¹ Obzid bi tako razdvajao svijet mrtvih od svijeta živih, ali je isto tako sprječavao osipanje kamena i omogućavao da se tumul može brže nasuti. Dapače, ustanovljene su i situacije kad su tumuli imali i više takvih obzida,⁶² a u Ninu, Nadinu, Dragišiću i na Drvišici kraj Karlobaga ustanovljeni su liburnski grobovi na ravnom koji su imali takav kameni krug.⁶³

Ostala četiri tumula (Greblje, Gromila više Greda, Gromila više Đardina, Gromila više Ivkovića ograde) sveukupno su sadržavala sedam grobova, po dva groba u tri tumula i jedan tumul sa samo jednim ukopom. Grobovi su imali različitu orijentaciju, konstrukcija groba postojala je kod pet grobova (kamene škrinje od uglavnom neobrađenih ili blago obrađenih kamenih ploča), a dva ukopa nisu imala nikakvu grobnu konstrukciju. Za većinu pokojnika može se s određenom sigurnosti zaključiti da su pokopani u ispruženom položaju, a samo za jedan se ukop može reći da je pokopan u zgrčenom položaju i upravo je taj ukop imao i jedini prilog koji je ustanovljen u svih osam tumula. Upravo je taj podatak o samo jednom „zgrčencu“ u ovom kontekstu zanimljiv. Naime, po tvrdnjama Š. Batovića, ali i brojnih kasnijih prapovjesničara, Liburni su u željeznom dobu pokapali isključivo zgrčene pokojnike, a običaj pokapanja ispruženih pokojnika preuzeli su u kasnom razdoblju i pojavom Rimskog

karst slope, the possibility that they served as the marking of a particular territory of the community should certainly be considered, especially in light of the already mentioned issues of the territory covered by Alverite community, and in the same context, we should mention Gromila više Ivkovića ograde, which, thanks to its prominent position, still represents the boundary between the three cadastral municipalities. It has also already been mentioned that Djakova gomila probably served as a defensive tumulus of the Jaruv hill fort itself. Nevertheless, the tumulus at the Glavica više kuće popove site had a boundary wall, which would indicate greater attention paid to the construction of the tumulus itself and thus indicate its ritual/sepulchral significance. Namely, the presence of such walls has long been known in the prehistoric tumuli of Liburnia and their function has already been widely discussed, and it is very likely that it was both ritual and practical.⁶¹ The wall would thus separate the world of the dead from the world of the living, but it also prevented the dispersal of stones and allowed the tumulus to be built more quickly. There were even situations when tumuli had several such walls established,⁶² and in Nin, Nadin, Dragišić and Drvišica near Karlobag, Liburnian graves were identified on flat ground that had such stone circles around them.⁶³

The other four tumuli (Greblje, Gromila više Greda, Gromila više Đardina, Gromila više Ivkovića ograde) contained a total of seven graves, two graves in three tumuli and one tumulus with only one burial. The graves had different orientations, grave structure existed in five graves (stone chests of mostly unworked or slightly worked stone slabs), and two burials did not have any grave structure. For most of the

⁶¹ Š. BATOVIĆ, 1987, 356; S. KUKOČ, 2009a, 30–35. V. i tamo citiranu literaturu.

⁶² Š. BATOVIĆ, 1987, 356; S. KUKOČ, 2009a, 30. U sklopu tumula Matakove glavice pronađena je i cjelokupna kamena platforma za grob na koju je onda nanesena zemlja. K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009, 344 i d.

⁶³ Za Nin v. Z. BRUSIĆ, 2002, 217 i d., za Nadin v. S. KUKOČ, 2011, 202, za Dragišić v. Z. BRUSIĆ, 2000, 6 i d., a za Drvišicu v. V. GLAVAŠ, 2015, 451–452.

⁶¹ Š. BATOVIĆ, 1987, 356; S. KUKOČ, 2009a, 30–35. See also literature cited there.

⁶² Š. BATOVIĆ, 1987, 356; S. KUKOČ, 2009a, 30. As part of the Matakova Glavica tumulus, an entire stone platform for the grave was found, on which soil was then deposited. K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009, 344 ff.

⁶³ For Nin see Z. BRUSIĆ, 2002, 217 ff., for Nadin see S. KUKOČ, 2011, 202, for Dragišić see Z. BRUSIĆ, 2000, 6 ff., and for Drvišica see V. GLAVAŠ, 2015, 451–452.

Carstva.⁶⁴ U skladu s takvim navodima većina ovih ukopa ne bi se mogla pripisati liburnskoj populaciji. Ipak, recentna istraživanja dokazala su da, iako je ukop u zgrčenom položaju doista bio najčešći, ispruženi pokojnici nisu bili nemogući, već su se povremeno javljali i nisu nužno morali biti povezani s mlađim željeznim dobom.⁶⁵ Jedan od najboljih dokaza za to jesu tumuli istraženi u blizini Nadina, u kojima su ustanovljeni brojni ukopi, neki sa zgrčenim pokojnicima, neki s ispruženim, a povremeno čak i sa spaljenim pokojnicima. U tumulu 13 dio takvih ukopa s ispruženim pokojnicima pripada samom početku željeznog doba, a zanimljivo je i da su bili smješteni uz rub humka u svojevrsnoj koncentričnoj shemi.⁶⁶ Poneki od takvih ispruženih ukopa mogu se pronaći i u helenističkim grobnicama za koje se smatra da su nastale pod grčkim utjecajem (Dragišić, Velika Mrdakovica), u sklopu cele u Nadinu, kao i u ukopima u sjevernom dijelu Liburnije (Kastav, Grobnik).⁶⁷ Ipak, većina grobova u kojima se javljaju ovakvi ukopi ima različite grobne strukture i priloge (ovisno o lokalitetu na kojem su pronađeni), tako da je zaključivanje o samim analogijama itekako otežano. Osim toga, Liburni su pojavom Rima prvo preuzeli običaj spaljivanja, a inhumacija u ispruženom položaju jest običaj koji je stekao popularnost tek u kasnijim razdobljima, osobito nakon 3. stoljeća.⁶⁸

deceased it could be concluded with some certainty that they were buried in a supine position, and only one can be said to have been buried in a contracted position, and this burial had the only grave good found in all eight tumuli. The fact that only one deceased was buried in a contracted position is very interesting in this context. Namely, Š. Batović and also many later prehistorians claimed that the Liburnians had been burying their dead exclusively in a contracted position during the Iron Age, and the custom of burying the dead in a supine position was adopted in the later period and with the advent of the Roman Empire.⁶⁴ Consequently, most of these burials could not be attributed to the Liburnian population. Nevertheless, recent excavations have shown that, although burial of the deceased in a contracted position was indeed the most common, burials of a deceased in a supine position were not impossible, did occur occasionally and do not necessarily have to be associated with the Late Iron Age.⁶⁵ One of the best proofs for this are the tumuli excavated near Nadin, in which numerous burials have been identified, some of them with the deceased in a contracted position, some in a supine position, and some of them even having been incinerated. In tumulus 13, some such burials (with the deceased in a supine position) belong to the very beginning of the Iron Age, and it is interesting that they were located along the edge of a mound in a kind of concentric scheme.⁶⁶ Some of these supine burials can also be found in Hellenistic tombs, which are believed to have been made under Greek influence (Dragišić, Velika Mrdakovica), within a cella in Nadin, as well as in burials in the northern part of Liburnia (Kastav,

⁶⁴ Š. BATOVIĆ, 1960, 84; Š. BATOVIĆ, 1987, 355 i d.; N. ČONDIĆ, M. VUKOVIĆ, 2019, 22; S. KUKOČ, 2009a, 38: „Pokapanje pokojnika u ispruženom položaju uglavnom se smještalo u mlađa razdoblja liburnske kulture (4. – 1. st. pr. Kr.), i kasnije, u doba poodmakle romanizacije...“; v. također i tamo navedenu literaturu.

⁶⁵ S. KUKOČ, 2009a, 42; S. KUKOČ, 2011, 202.

⁶⁶ S. KUKOČ, 2009a, 37–42. Dapače, u humku 13 ustanovljeno je 11 zgrčenih, 6 ispruženih i 2 spaljena pokojnika koji se datiraju u starije željezno doba. S. KUKOČ, 2009a, 42. V. još i S. KUKOČ, 2009b, 58 i d.

⁶⁷ Š. BATOVIĆ, 1987, 356 i d.; Š. BATOVIĆ, 1990, 81 i d.; Za Veliku Mrdakovicu v. M. BLEČIĆ-KAVUR, E. PODRUG, 2014, 84 i d.; T. BRAJKOVIĆ, 2018, 36 i d., za Dragišić v. Z. BRUSIĆ, 2000, 8 i d., za Nadin v. S. KUKOČ, 2009a, 62; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 23, a za Grobnik i Kastav v. M. BLEČIĆ, 2002, 65 i d.; M. BLEČIĆ, 2004, 82 i tamo navedenu literaturu.

⁶⁸ Z. SERVENTI, 2014, 622 i d. V. i tamo navedenu literaturu.

⁶⁴ Š. BATOVIĆ, 1960, 84; Š. BATOVIĆ, 1987, 355 ff.; N. ČONDIĆ, M. VUKOVIĆ, 2019, 22; S. KUKOČ, 2009a, 38: “The burial of the deceased in a supine position was mainly identified in the later periods of the Liburnian culture (4th – 1st century BC), and later, in the period of advanced Romanisation...”; see also the literature cited therein.

⁶⁵ S. KUKOČ, 2009a, 42; S. KUKOČ, 2011, 202.

⁶⁶ S. KUKOČ, 2009a, 37–42. In fact, 11 deceased in a contracted position, 6 in a supine position and 2 incinerated deceased dated to the Early Iron Age were found in mound 13. S. KUKOČ, 2009a, 42. See also S. KUKOČ, 2009b, 58 ff.

Ovi tumuli bili su primarno sastavljeni od većeg i manjeg kamenja te time nisu odstupali od brončanodobnog i željeznodobnog standarda, osim tumula na lokaciji Greblje koji je bio napravljen od zemlje i kamenja, što se rjeđe javljalo na liburnskom teritoriju. Postupak izgradnje također se uklapao u uobičajenu praksu, koja se sastojala od poravnavanja terena, polaganja ili ukapanja pokojnika u zdravicu i nanošenja materijala koji je onda tvorio humak.⁶⁹

Od rituala koji su se primjenjivali na ovim tumulima najčešće se javlja ritualno razbijanje keramičkih posuda iznad samih tumula, što je i jedan od najpoznatijih sepulkralnih rituala na liburnskom teritoriju, a koji bi se možda mogao povezati s pogrebnim gozbama ili libacijama tijekom samog pokopa, ali i nakon njega. Keramika koja je pronađena u sklopu tumula u Dobropoljcima bila je gruba i neobrađena, što je praksa koja se primjenjuje diljem Liburnije, pri čemu je prilaganje keramičkih posuda u same grobove, bar do mlađeg željeznog doba, bilo iznimno rijetko.⁷⁰ Ovdje treba istaknuti i pojavu spaljene zemlje koja je ustanovljena u tumulu Gromili više Ivkovića ograde, a koja bi se možda mogla pripisati prapovijesnom periodu, iako Batović u ovom pogledu izražava sumnju oko datacije samih ukopa i rituala, upravo jer su pokojnici bili u ispruženom položaju.⁷¹ Naime, pojava ritualne paljevine ustanovljena je u nekoliko tumula u Liburniji, ponekad u cijelom sloju, a ponekad uz kameni krug, odnosno obzid ili grob, a najčešće se ona pripisuje funerarnim gozbama, te time nije bila neobična za liburnski kulturni krug.⁷²

⁶⁹ Za više o tipičnim liburnskim tumulima v. Š. BATOVIĆ, 1987, 356; S. KUKOČ, 2009a, 25 i d. kao i tamo navedenu literaturu.

⁷⁰ Za više o ritualu v. Š. BATOVIĆ, 1987, 358; Š. BATOVIĆ, 1990, 83; S. KUKOČ, 2009a, 34 i d.; D. VUJEVIĆ, 2011, 20. Za tipičnu keramiku iz grobova v. npr. Z. BRUSIĆ, 2000, 9 i d.; S. KUKOČ, 2011, 203 i d.; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 18 i d. i tamo navedenu literaturu.

⁷¹ Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁷² S. KUKOČ, 2009a, 27, 33 i d.; S. KUKOČ, 2009b, 59 i d.; S. KUKOČ, 2010, 97 i d.; Primjeri su ustanovljeni u Ninu i

Grobnik).⁶⁷ However, most graves with such burials have different grave structures and enclosures (depending on the site where they were found), and this makes it very difficult to draw conclusions about the analogies. Besides, with the advent of Rome, the Liburnians first adopted the custom of incineration, and inhumation in a supine position became widespread only in later periods, especially after the 3rd century.⁶⁸

These tumuli were primarily composed of larger and smaller stones and thus did not deviate from Bronze and Iron Age norms, except for the tumulus at the Greblje site which was made of soil and stones, which occurred less frequently in the Liburnian territory. The construction process also corresponded with usual practice, which consisted of levelling the terrain, laying or burying the deceased into sterile soil, and depositing the material which then formed the mound.⁶⁹

Of the rituals used at these tumuli, the most common was the ritual of breaking ceramic vessels above the tumuli themselves, which is one of the most famous sepulchral rituals in the Liburnian territory, and which may be associated with funeral feasts or libations during and after the burial. The pottery found in the tumuli in Dobropoljci was coarse and unprocessed, a practice used throughout Liburnia, while the placement of ceramic vessels in the graves themselves, at least until the Late Iron Age, was extremely rare.⁷⁰ Here we should also point out the appear-

⁶⁷ Š. BATOVIĆ, 1987, 356 ff.; Š. BATOVIĆ, 1990, 81 ff.; for Velika Mrdakovica see M. BLEČIĆ-KAVUR, E. PODRUG, 2014, 84 ff.; T. BRAJKOVIĆ, 2018, 36 ff., for Dragišić see Z. BRUSIĆ, 2000, 8 ff., for Nadin see S. KUKOČ, 2009a, 62; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 23, and for Grobnik and Kastav see M. BLEČIĆ, 2002, 65 ff.; M. BLEČIĆ, 2004, 82, and the literature cited therein.

⁶⁸ Z. SERVENTI, 2014, 622 ff. See also the literature cited therein.

⁶⁹ For more information on typical Liburnian tumuli see Š. BATOVIĆ, 1987, 356; S. KUKOČ, 2009a, 25 ff. as well as the literature cited therein.

⁷⁰ For more on the ritual see Š. BATOVIĆ, 1987, 358; Š. BATOVIĆ, 1990, 83; S. KUKOČ, 2009a, 34 ff.; D. VUJEVIĆ, 2011, 20. For typical pottery from graves see, e.g., Z. BRUSIĆ, 2000, 9 ff.; S. KUKOČ, 2011, 203 ff.; S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 18 ff. and the literature cited therein.

Prema tome, datiranje samih tumula i grobova iznimno je problematično, iako Š. Batović u članku *Benkovački kraj u prapovijesti* poprilično samouvjereno zaključuje da su gotovo svi bili iz željeznog doba.⁷³ Naime, po većini tumula bila je rasuta prapovijesna keramika, ali ako je suditi prema navodima samog Š. Batovića, ta je keramika bila fragmentirana i gruba te se tek nekoliko formi moglo raspoznati i opisati, ali ne i uže datirati. U skladu s tim, sami su tumuli mogli biti napravljeni i u brončanom i u željeznom dobu, iako se nekako inercijom oni češće pripisuju liburnskoj populaciji. Osim toga, tumuli su na području Liburnije poznati i intenzivno korišteni i tijekom brončanog i željeznog doba, a nekoliko ih je datirano i u eneolitski period.⁷⁴ Ipak, s obzirom na to da u okolici tumula zasad nisu pronađeni drugi tragovi prapovijesnih aktivnosti, može se promišljati o tome da je fragmentiranje prapovijesne keramike bilo smisleni čin, a ne samo posljedica krčenja terena. Dakako, nalaz pin-cete iz groba 1 u Gromili više Đardina datiran je u starije željezno doba i može poslužiti kao sigurna datacija groba u kojem je pronađen i možda samog tumula, ali ne i za sve tumule i grobove koji su ustanovljeni u Dobropoljcima. Indikacija da je riječ o željeznodobnom ukopu bilo bi i postojanje sloja oblutaka na koje je pokojnik položen, a što se ponekad javljalo u liburnskim grobovima, kao i pokojnikov zgrčen položaj.⁷⁵ Uz ovog pokojnika u zgrčenom položaju još bi se možda i za ispružene ukope koji su bili smješteni u središtu samih tumula i koji su bili ukopani ili položeni na zdravicu moglo promišljati da pripadaju prapovijesnom

ance of burnt soil found in the Gromila više Ivkovića ograde tumulus, which could perhaps be attributed to the prehistoric period, although Batović expressed his doubts regarding the dating of burials and rituals, precisely because the deceased were in a supine position.⁷¹ Namely, the occurrence of ritual incineration has been identified in several tumuli in Liburnia, sometimes in the whole layer, and sometimes along the stone circle, the wall or the grave, and most often it was attributed to funerary feasts, and thus would not be unusual for the Liburnian cultural sphere.⁷²

Therefore, the dating of the tumuli and graves themselves is extremely difficult, although in his article *Benkovac Area in Prehistory* Batović quite confidently concluded that almost all of them were from the Iron Age.⁷³ Namely, prehistoric pottery was scattered over most of the tumuli, but according to Batović's own account, this pottery was fragmented and rough, and only a few forms could be recognised and described, but were not possible to date. Accordingly, the tumuli themselves could have been made either during the Bronze or the Iron Age, although as a matter of course they are more often attributed to the Liburnian population. In addition, tumuli in the area of Liburnia were known and intensively used during the Bronze and Iron Age, and several of them have even been dated to the Eneolithic period.⁷⁴ Furthermore, given that no other traces of prehistoric activity have been found in the vicinity of the tumuli so far, it could be considered that the fragmentation of prehistoric pottery was a meaningful act, and not just a consequence of clearing the terrain. The finds of tweezers from grave 1 in Gromila više Đar-

Nadinu. U sklopu tumula 13 iz Nadina ustanovljeni su tragovi tamne zemlje/paljevine ispod obzida i pojedinih grobova, a u tumulu 8, također iz Nadina, pronađena je takva zemlja ispod samog obzida, pri čemu je to kombinirano i s drugim ritualima poput razbijanja keramike. S. KUKOČ, 2009b, 59 i d.

⁷³ Š. BATOVIĆ, 1990, 81, 109 i d.

⁷⁴ Za više o tome v. S. KUKOČ, 2009a, 18 i d. i tamo citiranu literaturu.

⁷⁵ Za više o korištenju oblutaka u liburnskim grobovima v. Š. BATOVIĆ, 1970, 42; Š. BATOVIĆ, 1987, 355; Š. BATOVIĆ, 1990, 83; M. PLOHL, 2018, 77.

⁷¹ Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁷² S. KUKOČ, 2009a, 27, 33 ff.; S. KUKOČ, 2009b, 59 ff.; S. KUKOČ, 2010, 97 ff.; examples have been found in Nin and Nadin. Traces of dark soil/burn marks were found under the walls and some graves in tumulus 13 from Nadin, and in tumulus 8, also from Nadin, such soil was found under the walls, combined with other rituals such as the breaking of pottery. S. KUKOČ, 2009b, 59 ff.

⁷³ Š. BATOVIĆ, 1990, 81, 109 ff.

⁷⁴ For more information about this see S. KUKOČ, 2009a, 18 ff. and the literature cited there.

razdoblju, ali se za ostale ukope to ne može sa sigurnošću tvrditi.⁷⁶ Tako bi, na primjer, vjerojatni ukop djeteta u tumulu Gromili više Đardina mogao pripadati u kasnije ukope. Naime, u sklopu liburnskih nekropola, koliko je za sad poznato i publicirano, nisu pronađeni brojni ukopi djece, bilo u nekropole bilo tumule, odnosno takvih je nalaza iznimno malo i često se pripisuju mlađem željeznom dobu. Takvi su, na primjer, ukopi djece u parceli 1 na Nadinu (čak 22 djece), a ustanovljeni su i pojedinačni ukopi u velike keramičke posude u Ninu ili su djeca bila položena u zgrčenom položaju u manje škrinje od kamenih ploča (iako postoje i druge varijacije grobnih konstrukcija).⁷⁷ U ovom tumulu u Dobropoljcima dijete je, pak, bilo pokopano samo, u grobu od kamenih ploča, i to u ispruženom položaju, a određene sličnosti mogle bi se uočiti i u recentnom nalazu na lokalitetu Velim – Kosa, gdje je u sklopu tumula 1 pronađen dječji grob unutar površinskog kamenog plašta tumula (a koji je datiran u mlađe razdoblje).⁷⁸

Dakle, nepovezano s vremenom nastanka samih tumula, grobovi u njima nisu nužno morali biti napravljeni u isto vrijeme. U kontekstu toga ističe se i grob 2 iz tumula na Greblju, a već je i sam Batović uočio njegovu specifičnu strukturu i položaj. Naime, pokojnik je pokopan u ispruženom položaju, njegovi su ostatci najbolje anatomske sačuvani od svih pokojnika iz ovdje istraženih tumula, a konstrukcija groba bila je izrađena od bolje obrađenih kamenih ploča, te je ona devastirala već postojeći (prapovijesni?) ukop. Batović za

dina was dated to the Early Iron Age and could serve as a reliable dating of the grave and also possibly of the tumulus in which it was found, though not for all tumuli and graves identified in Dobropoljci. The layer of pebbles on which the deceased was laid, along with the deceased's contracted position, could also indicate that this was an Iron Age burial, due to the fact that this occasionally occurred in Liburnian graves.⁷⁵ The deceased found in a contracted position as well as the ones in a supine position found in the centre of the tumuli, who were buried or laid into sterile soil, might possibly be considered to belong to the prehistoric period, but this could not be said with certainty for the other burials.⁷⁶ Thus, for example, the probable burial of a child in the Gromila više Đardina tumulus could belong to later burials. Namely, in Liburnian necropolises, as far as is known and published, not many burials of children have been found, either in necropolises or tumuli: such findings are extremely rare and are frequently attributed to the Late Iron Age. Such are, for example, the burials of children in plot 1 on Nadin (as many as 22 children), and also individual burials in large ceramic vessels were identified in Nin or the children were laid in contracted positions in smaller chests made of stone slabs (although there are other variations of grave structures).⁷⁷ In this tumulus in Dobropoljci, the child was buried alone, in a grave made of stone slabs, in a supine position, and certain similarities could be

⁷⁶ Batović čak zaključuje da su ukopi pokojnika u zdravicu ispod razine tumula, a koji se javljaju u Dobropoljcima, iznimka za sjevernu Dalmaciju. Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁷⁷ Za ukope djece kod Liburna v. Š. BATOVIĆ, 1956, 206 i d.; Š. BATOVIĆ, 1987, 355; Š. BATOVIĆ, 1990, 83; N. ČONDIĆ, M. VUKOVIĆ, 2019, 22. Nekoliko recentnijih nalaza ukopa djece u manje kamene škrinje ustanovljeno je i na Nadinu, za više v. S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 23; I. ANTERIĆ et al., 2011, 145 i d. Svakako u tom kontekstu treba razmatrati i činjenicu da su dječji ostatci podložniji propadanju i često se ne prepoznaju, pogotovo ako je riječ o grobnicama s višestrukim ukopima.

⁷⁸ N. ČONDIĆ, 2015, 514.

⁷⁵ For more information on the use of pebbles in the Liburnian graves see Š. BATOVIĆ, 1970, 42; Š. BATOVIĆ, 1987, 355; Š. BATOVIĆ, 1990, 83; M. PLOHL, 2018, 77.

⁷⁶ Batović even concluded that the burials of the deceased into sterile soil below the level of the tumulus, which occur in Dobropoljci, were an exception in northern Dalmatia. Š. BATOVIĆ, 1990, 83.

⁷⁷ For the burial of Liburnian children see Š. BATOVIĆ, 1956, 206 ff.; Š. BATOVIĆ, 1987, 355; Š. BATOVIĆ, 1990, 83; N. ČONDIĆ, M. VUKOVIĆ, 2019, 22. There are several recent discoveries of children having been buried in smaller stone chests on Nadin also, for more see S. KUKOČ, M. ČELHAR, 2019, 23; I. ANTERIĆ et al., 2011, 145 ff. Certainly, in this context, it should be taken into consideration that children's remains are more susceptible to decay and are often not recognised as such, especially in the case of graves with multiple burials.

ovaj grob zaključuje da se može datirati u kasnu antiku i navodi da su u okolici pronađeni i drugi grobovi sličnog tipa, ali na nekropoli na ravnom, koja se isto tako može pripisati antici.⁷⁹ Takva okolnost, odnosno prisutnost veće kasnoantičke nekropole, mogla bi objasniti ovaj ukop u tumulu, ali nažalost, tijekom rekognosciranja koje smo proveli 2014. godine nismo uspjeli jasno identificirati lokaciju takve nekropole.⁸⁰ Nadalje, zbog nedostatka ikakvih priloga, a u svjetlu novijih istraživanja srednjovjekovnih i novovjekovnih sekundarnih ukopa u prapovijesne tumule,⁸¹ ne može se sa sigurnošću zaključiti da je kasna antika najkasnija moguća datacija ovih grobova, iako analogije za ovakve kasnoantičke ukope postoje. Naime, sigurno dokazani kasnoantički grobovi ukopani u tumule pronađeni su na trima lokalitetima na prostoru sjeverne Dalmacije, a to su Kašić – Glavčurak, Privlaka – Škornica i Podvršje – Matakova glavica, dok se analogije mogu pronaći i na širem teritoriju, uključujući i današnju Bosnu i Hercegovinu.⁸²

Nekropola na lokalitetu Glavčurak u Kašiću većim je dijelom uništena prije arheoloških istraživanja, a njima je istraženo deset grobova datiranih u 6. stoljeće na osnovi grobnih nalaza. Jedan od tih grobova nalazio se na rubu pješčanog tumula na južnom dijelu lokaliteta. Pokojnici su ukopani u grobne rake, te nisu zabilježeni tragovi kamene grobne arhitekture.⁸³

Na tumulu Škornici sekundarni grobovi datirani su u 5. i 1. polovicu 6. stoljeća na osnovi srebrene fibule u obliku ptice iz groba 1 i željezne pređice s ravno odsječenom bazom

seen in the recent discovery at the Velim–Kosa site, where within tumulus 1 a child grave was found within the surface of the tumulus stone outer layer (which is dated to a later period).⁷⁸

Thus, regardless of the time of the formation of the tumuli themselves, the graves in them did not necessarily have to be made at the same time. In this context, grave 2 from the tumulus on Greblje stands out, and Batović himself had already noticed its specific structure and position. Namely, the deceased was buried in a supine position, and his remains are the best anatomically preserved of all the deceased from the tumuli investigated here, with the construction of the grave being made of worked stone slabs, which devastated the existing (prehistoric?) burial. Batović concluded that this tomb could be dated to late antiquity and mentioned that other graves of a similar type had been found in the vicinity, but on a flat necropolis, which can also be attributed to antiquity.⁷⁹ Such a circumstance (the presence of a larger late antique necropolis), could explain this burial in the tumulus, but unfortunately, during the prospecting we conducted in 2014, we were unable to clearly identify the location of such a necropolis.⁸⁰ Furthermore, due to the lack of any enclosures, and in light of recent research on medieval and modern era secondary burials in prehistoric tumuli,⁸¹ it cannot be concluded with certainty that late antiquity is the latest possible dating of these grave, although analogies for such late antique burials exist. Namely, graves embedded in tumuli, which were with certainty dated to late antiquity, were found at three sites in northern Dalmatia, Kašić–Glavčurak, Privlaka–Škornica and Podvršje–Matakova glavica, while analogies

⁷⁹ Š. BATOVIĆ, 1960, 84.

⁸⁰ Damira Punoša, jednog od vlasnika terena u podnožju gradine na kojima smo proveli rekognosciranje, pukom slučajnošću sreli smo kraj lokalne crkve sv. Georgija pa nas je on sam odveo na pretpostavljenu lokaciju tumula. U razgovoru je napomenuo da je na svojoj njivi davno našao jedan grob s inhumiranim pokojnikom, ali više od toga nije mogao precizirati.

⁸¹ J. ŠUČUR, 2015a.

⁸² Z. SERVENTI, 2014, 527; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2018, 452 i d. V. i tamo navedenu literaturu.

⁸³ J. BELOŠEVIĆ, 1968, 223–241.

⁷⁸ N. ČONDIĆ, 2015, 514.

⁷⁹ Š. BATOVIĆ, 1960, 84;

⁸⁰ We met Damir Punoš, one of the owners of the plot at the foot of the hill fort where the prospecting was being conducted, by chance near the local church of St. George, and he personally took us to the presumed location of the tumulus. During our conversation, he mentioned that he had found a grave with a buried deceased person in his field a long time ago, but he could not be more specific about that discovery.

⁸¹ J. ŠUČUR, 2015a.

trna iz groba 3.⁸⁴ Najveći dio grobova ima kamenu grobnu arhitekturu koja se uglavnom sastoji od okomito postavljenih neobrađenih kamenih ploča različite debljine, dopunjenih različitim manjim kamenom, dok je manji dio djelomično okružen kamenom što može biti i posljedica lošije očuvanosti. Naime, navedeni grobovi nalaze se u površinskom sloju zemljanog tumula s kamenom jezgrom, i to na jugozapadnoj četvrtini, ili pored samog tumula, te su bili izloženi devastiranju tijekom poljoprivrednih i drugih aktivnosti. Stoga se o pokrovu grobova može suditi samo na osnovi nekoliko slučajeva gdje su se djelomično očuvale neobrađene kamene ploče.⁸⁵ Sudeći po bolje očuvanim grobovima, mogli bismo govoriti o relativnoj uniformnosti grobne arhitekture.

S druge strane, na tumulu Matakovoj glavici, u Podvršju u vrijeme kasne antike datirana su četiri groba koja pokazuju potpunu raznolikost u oblikovanju grobne arhitekture. Arhitekturu groba 2 čine tanke kamene ploče oblikovane poput korita, a gornji dio groba nije se očuvao zbog ranosrednjovjekovnog ukopa na istom mjestu. Grob 3 bio je prekriven neobrađenim kamenim pločama, dok su bočne strane zidane od manjeg kamena i tegula povezanih žbukom. Grob 4 je ovalna jama uz koju su pronađena četiri neobrađena kamena, a u zapuni ulomci tegula te željezni nož i alka. Grob 5, koji se nalazio neposredno uz grob 3, bio je prekriven dvjema kamenim pločama, što je jedini trag kamene arhitekture, dok je u zapuni bilo nekoliko neobrađenih komada kamena, trag željeznog predmeta te fragmenti tegula. Matakova glavica je zemljani tumul, a kasnoantički grobovi datirani u 4. i 5. stoljeće nalazili su se po sredini nanosa.⁸⁶

Kasnoantički grobovi u takvim tumulima uglavnom su rađeni od kamenih ploča koje se upotrebljavaju i u Dobropoljcima, ali na lokalitetu u Podvršju javljaju se i zidani grobovi s

can be found in the wider area, including present day Bosnia and Herzegovina.⁸²

The necropolis at the Glavčurak site in Kašić was largely destroyed even before the archaeological excavations, during which ten graves were excavated that were dated to the 6th century based on the grave finds. One of these graves was located on the edge of a sand tumulus in the southern part of the site. The deceased were buried in grave pits, and no traces of stone grave architecture have been found.⁸³

On the Škornica tumulus, the secondary graves were dated to the 5th and first half of the 6th century on the basis of a silver fibula in the shape of a bird found in grave 1 and an iron belt buckle with a straight cut tongue base found in grave 3.⁸⁴ Most of the graves have stone grave architecture, which mainly consists of vertically placed unworked stone slabs of different thickness, with various smaller stones added, and only a smaller part is partially surrounded by stone, which may be a consequence of poor preservation. These graves were located in the surface layer of a soil tumulus with a stone centre, in the southwestern quarter, or next to the tumulus itself, and were subject to destruction during agricultural and other activities. Therefore, the grave covers can only be assessed on the basis of a few cases where untreated stone slabs have been partially preserved.⁸⁵ Judging by the better-preserved graves, we could speak of the relative uniformity of the grave architecture.

On the other hand, there are four graves found on the Matakova glavica tumulus in Podvršje and dated to late antiquity, which show complete diversity in the design of grave architecture. The architecture of grave 2 consists of thin stone slabs shaped like troughs, but the upper part of the grave has not been preserved due to an early mediaeval burial in the same spot. Grave 3 was covered with unworked stone slabs, while

⁸⁴ T. FABIJANIĆ, 2008, 269; J. ŠUČUR, 2015a, 68.

⁸⁵ J. ŠUČUR, 2015b, 6–20.

⁸⁶ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2012b, 157–170.

⁸² Z. SERVENTI, 2014, 527; A. KURILIĆ, Z. SERVENTI, 2018, 452 ff. See also the literature cited therein.

⁸³ J. BELOŠEVIĆ, 1968, 223–241.

⁸⁴ T. FABIJANIĆ, 2008, 269; J. ŠUČUR, 2015a, 68.

⁸⁵ J. ŠUČUR, 2015b, 6–20.

kamenim pločama kao poklopnicama te ukop u jamu dijelom okruženu kamenjem. Na obama ovim lokalitetima grobovi su bili koncentrirani u nasipu tumula, te su za oba postojali navodi lokalnog stanovništva da su na obližnjim parcelama postojali grobovi, čime bi ti ukopi zapravo organski pripadali nekoj većoj nekropoli. Osim toga, ovi su se tumuli svojom monumentalnošću jamačno isticali u prostoru te su time bili i svojevrsni reperi kojima se lokalno stanovništvo kontinuirano koristilo i s kojima su se povezivale legende i priče.⁸⁷ Za raspravu o korištenju i razlozima sekundarnih kasnoantičkih ukopa bitan je i podatak o ranokršćanskom svetištu koje je ustanovljeno na Podvršju.⁸⁸ Naime, za period 5. i 6. stoljeća jedan od preduvjeta za nastanak nekropole bilo je postojanje crkve pa bi se takva situacija mogla očekivati i na drugim lokalitetima na kojima su ustanovljeni sekundarni kasnoantički ukopi.⁸⁹

Ranosrednjovjekovni grobovi povezani s tumulima sjeverne Dalmacije zabilježeni su na pet lokaliteta: Nin – Materiza, Duševića i Jokina glavica u Krnezi, te već spomenuti Podvršje – Matakova glavica i Kašić – Glavčurak.

J. Belošević objavio je istraživanja zemljanog humka Materize kod Nina, te je 25 grobova datirao u 8. stoljeće. Riječ je o grobovima u običnim zemljanim rakama ili s uporabom neobrađenog kamena, u većoj ili manjoj mjeri, no svi se ti grobovi nalaze uza sam tumul, a ne na njemu. Na samom tumulu nalaze se tri ukopa bez tragova grobne arhitekture, za koje je smatrao kako „najvjerojatnije potječu iz kasnog srednjeg vijeka, a nije isključeno da su čak recentni“.⁹⁰

Na već spomenutom lokalitetu Glavčurak, uz grobove iz vremena seobe naroda, istraženo je i 15 ranosrednjovjekovnih grobova. Dva groba u zemljanim rakama bez tragova kamene

the sides were built of smaller stones and tegulae held together by mortar. Grave 4 is an oval pit next to which four unworked stones were found, and in the contents of the grave were fragments of tegulae and an iron knife and ring. Grave 5, located directly next to grave 3, was covered with two stone slabs, which represent the only stone architecture found, while inside the grave there were several unworked pieces of stone, a trace of an iron object and fragments of tegulae. Matakova glavica is a soil tumulus, and late antique graves dated to the 4th and 5th centuries were found in the middle of the deposit.⁸⁶

Late antique graves in such tumuli were mostly made of the kind of stone slabs that were also used in Dobropoljci, but at the site in Podvršje there are also masonry graves with stone slabs as covers and a burial in a pit partly surrounded by stones. At both of these sites, the graves were concentrated in the layers of the tumulus, and there were claims by the local population concerning both sites that there were graves on nearby plots, which would actually make these burials, organically, belong to a larger necropolis. In addition, these tumuli certainly stood out in the area by their scale, and thus represented a kind of landmark that the local population used continuously and with which legends and stories were associated.⁸⁷ The information about the early Christian sanctuary that was established in Podvršje is also important for the discussion on the use and reasons for secondary late antique burials.⁸⁸ Namely, in the 5th and 6th century, one of the preconditions for the creation of a necropolis was the existence of a church, therefore such a situation could be expected in other localities where secondary late antique burials were identified.⁸⁹

Early mediaeval graves related to tumuli of northern Dalmatia have been recorded at five sites: Nin – Materiza, Duševića and Jokina glav-

⁸⁷ J. ŠUČUR, 2017, 117.

⁸⁸ A. UGLEŠIĆ, 2004.

⁸⁹ Za više o kasnoantičkim nekropolama na prostoru Liburnije v. Z. SERVENTI, 2014, 513 i d.

⁹⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1973.

⁸⁶ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2012b, 157-170.

⁸⁷ J. ŠUČUR, 2017, 117.

⁸⁸ A. UGLEŠIĆ, 2004.

⁸⁹ For more on the late antique necropolises in Liburnia, see Z. SERVENTI, 2014, 513 ff.

grobne arhitekture predstavljaju ukope starijeg ranosrednjovjekovnog horizonta. Preostalih 13 grobova nađeni su u višem sloju, a grobna im se arhitektura sastoji od vertikalno postavljenih kamenih ploča oko pokojnika, a kod pojedinih i horizontalno postavljenih ploča pokrova i/ili dna groba, te pripadaju mlađem ranosrednjovjekovnom horizontu. Horizonti se razlikuju i po nalazima, te je J. Belošević stariji horizont datirao u drugu polovicu 8. i prvu polovicu 9. stoljeća, a mlađi od 9. do 11. stoljeća.⁹¹

Dva horizonta ranosrednjovjekovnih grobova istražena su i na tumulu Jokinoj glavici, gdje je stariji horizont datiran u 8. i prvu polovicu 9. stoljeća, a mlađi u 9. stoljeće. I ovdje se horizonti razlikuju stratigrafskim položajem (mlađi su viši), načinom gradnje (mlađi imaju kamenu grobnu arhitekturu, a stariji su ukopi u rakama, lijesu ili s djelomičnom uporabom kamena), kao i nalazima. Dodatna je potvrda radiokarbonska analiza osteoloških ostataka iz groba 13 koja ukop datira između 770. i 900. godine.⁹² U oba slučaja ranosrednjovjekovni su grobovi ukopani u gornje dijelove zemljanog nanosa tumula, ali su jasno stratigrafski odijeljeni.⁹³

Na humku Duševića glavici istraženo je devet ranosrednjovjekovnih grobova datiranih na kraj 7. i u 8. stoljeće na osnovi nalaza i radiokarbonske analize osteoloških ostataka iz groba 9. Od devet grobova, četiri su jako uništena, a preostali su djelomično ili potpuno ograđeni neobrađenim kamenom. Svi su se nalazili u gornjim slojevima zemljanog tumula.⁹⁴

Na Matakovo glavici ranosrednjovjekovni grobovi nalazili su se u površinskom sloju te su

ica in Krneza, and the already mentioned Podvršje – Matakova glavica and Kašić – Glavčurak.

J. Belošević has published research about the soil mound Materiza near Nin, and dated 25 graves to the 8th century. These graves were, more or less, ordinary soil pits or were built with unworked stone, but all the graves were located next to the tumulus, and not on it. There are three burials on the tumulus itself without traces of grave architecture, which he considered to “most likely date from the late Middle Ages, and it cannot be excluded that they are even more recent”.⁹⁰

At the already mentioned Glavčurak site, in addition to graves from the migration period, 15 early mediaeval graves were excavated. Two graves in soil pits without traces of stone grave architecture represent burials of an older early mediaeval horizon. The remaining 13 graves were found in a higher layer, and their grave architecture consisted of vertically placed stone slabs around the deceased, and in some also of horizontally placed slabs representing the cover and/or bottom of the grave, and belong to the later early mediaeval horizon. The horizons also differ in their finds, and J. Belošević dated the older to the second half of the 8th and the first half of the 9th century, and the later one between the 9th and the 11th century.⁹¹

Two horizons of early mediaeval graves were also excavated on the Jokina glavica tumulus, where the older was dated to the 8th and the first half of the 9th century, and the later to the 9th century. Here, too, the horizons differ in stratigraphic position (later ones are higher), manner of construction (later ones had stone grave architecture, and older ones were burials in pits and coffins, or were partially made of stone), as well as finds. An additional confirmation is the radiocarbon analysis of osteological remains from grave 13, which dated the burial between 770 and 900.⁹² In both cases, the early

⁹¹ J. BELOŠEVIĆ, 1968, 224–239.

⁹² K. GUSAR, 2012, 49–64.

⁹³ Dva ranosrednjovjekovna horizonta zabilježena su i u tumulu 2 u Kozici kod Vrgorca, a razlikuju se načinom gradnje. M. BILIĆ, A. IVIŠIĆ, Š. VULIĆ, 2011, 81–85. Nešto drugačiji pogled na dataciju: J. ŠUČUR, 2015a, 113–114. U istom je kontekstu zanimljiv i tumul na lokalitetu Konjsko polje – Livade: M. PETRINEC, 2005; J. ŠUČUR, 2017, 122. U oba slučaja radi se u ukopima na bazi tumula.

⁹⁴ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2012a, 107–123.

⁹⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1973.

⁹¹ J. BELOŠEVIĆ, 1968, 224–239.

⁹² K. GUSAR, 2012, 49–64.

većim dijelom uništeni, a očuvan je samo dio arhitekture groba 1 koja se sastoji od neobrađenog kamena i kamenih ploča.⁹⁵

Grobovi u tumulima iz vremena razvijenog srednjeg vijeka su rijetki – u Dalmaciji su zabilježeni na četirima lokalitetima. Na dvama su datirani od 9. do 12. stoljeća, a na dvama u 12. i 13. stoljeće, sve zahvaljujući radiokarbonskoj analizi. Kod svih je zabilježen neki oblik kamene grobne arhitekture, a njihov je položaj raznolik – od površinskog sloja nanosa tumula, do ukopa među dijelovima matične stijene.⁹⁶

Najčešći sekundarni ukopi u tumulima Dalmacije potječu iz kasnog srednjeg vijeka,⁹⁷ ali sigurno datirani ukopi iz tog vremena na prostoru sjeverne Dalmacije zabilježeni su samo na lokalitetu Nin – Sv. Grgur. Svi su zabilježeni u površinskom sloju tumula, no oni na tjemenu su povezani sa srednjovjekovnom crkvom i imaju kamenu grobnu arhitekturu, jedan je na padini u površinskom sloju, bez tragova grobne arhitekture (grob 1), a jedan pored tumula s arhitekturom u vidu neobrađenog kamena (grob 2). Ovaj posljednji grob datiran je radiokarbonskom analizom osteoloških ostataka u 14. i početak 15. stoljeća.⁹⁸ Ovom vremenskom horizontu valja pribrojiti i tri već spomenuta ukopa s humka Materize koji su, sudeći po tlocrtu, imali ruke prekrizene na grudima.

Također, istom horizontu vjerojatno pripadaju i grobovi s tumula (Matijevića) Greblje iz sela Smrdelja kod Kistanja. Z. Gunjača istražio je pet grobova s arhitekturom od neobrađenih „izrazito nepravilnih“ kamenih ploča u površinskom sloju tumula, te ih je na osnovi nalaza puceta u trima grobovima oprezno datirao u kasni srednji vijek. Ovdje vrijedi ponoviti njegove riječi: „Arhitektura grobova nije nam mogla poslužiti kao osnova za njihovu dataciju, jer su grobovi na sličan način oblikovani u dugom vremenskom razdoblju, od antike do

mediaeval graves were embedded in the upper parts of the soil layers of the tumulus, but were clearly stratigraphically separated.⁹³

Nine early mediaeval graves, excavated on the Duševića glavica mound, were dated to the end of the 7th and to the 8th century on the basis of finds and radiocarbon analysis of osteological remains from grave 9. Of the nine graves, four have been heavily damaged, and the remainder were partially or completely enclosed by unworked stone. They were all located in the upper layers of the soil tumulus.⁹⁴

The early mediaeval graves in the Matakova glavica tumulus were in a surface layer and were for the most part destroyed, with only a part of the architecture of grave 1, which consisted of unworked stone and stone slabs, having been preserved.⁹⁵

Graves from the time of the High Middle Ages in tumuli are rare – in Dalmatia they have been recorded at four sites. At two sites they were radiocarbon dated from the 9th to the 12th century, and at the others to the 12th and 13th century. All of them showed certain forms of stone grave architecture, and their positions are varied – from the tumulus surface layers to burial between parts of the bedrock.⁹⁶

The most common secondary burials in the tumuli of Dalmatia date from the late Middle Ages,⁹⁷ but the only burials in northern Dalmatia that could with certainty be dated to that period were identified at the Nin – Sv. Grgur site. All of them were found in the surface layer of the tumulus, but those at the crown were related to a mediaeval church and have a stone grave architecture, one was on a slope in the surface

⁹⁵ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2012b, 161–165.

⁹⁶ J. ŠUČUR, 2015a, 184–186.

⁹⁷ J. ŠUČUR, 2015a, 158–160.

⁹⁸ J. ŠUČUR, 2020, 433.

⁹³ Two early mediaeval horizons were also recorded in tumulus 2 in Kozica near Vrgorac, and they differ in the way they were built. M. BILIĆ, A. IVIŠIĆ, Š. VULIĆ, 2011, 81–85. A slightly different view of dating: J. ŠUČUR, 2015a, 113–114. In the same context, the tumulus at the Konjsko polje – Livade site is also interesting: M. PETRINEC, 2005; J. ŠUČUR, 2017, 122. In both cases, burials were performed on the tumulus.

⁹⁴ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2012a, 107–123.

⁹⁵ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2012b, 161–165.

⁹⁶ J. ŠUČUR, 2015a, 184–186.

⁹⁷ J. ŠUČUR, 2015a, 158–160.

kasnog srednjeg, pa i novog vijeka“.⁹⁹ Također s oprezom, kasnom srednjem vijeku može se pripisati i dječji ukop s lokaliteta Velim – Kosa – Tumul 1. S grobom se može povezati dvopetljasta kopča s ušicom, koja je pronađena u bitno dubljem sloju, no to s obzirom na karakter kamenog nanosa nije odlučujuće.¹⁰⁰

Gledajući sliku ukopa na tumulima u kasnom srednjem vijeku na prostoru Dalmacije, većina grobova ima kamenu grobnu arhitekturu, najčešće kombinaciju kamena iz nanosa tumula i kamenih ploča,¹⁰¹ no upravo navedeni primjeri iz sjeverne Dalmacije svjedoče kako to ne mora uvijek biti slučaj.

Nalazima i radiokarbonskim analizama pojedini grobovi u tumulima datirani su i u rani i kasni novi vijek, no oni nisu zabilježeni u sjevernoj Dalmaciji. Grobna arhitektura uglavnom im se sastoji od različita kamena i kamenih ploča, pokrivenih kamenim pločama, dok im je dno nanos tumula, matična stijena ili popločanje od kamenih ploča.¹⁰²

Pregled grobne arhitekture i položaja grobova unutar tumula bio je potreban kako bi se uputilo na različitost tih karakteristika unutar istog razdoblja i sličnost unutar različitih perioda (Sl. 8), zbog čega ti elementi nisu pogodni za dataciju grobova, već je to bilo moguće isključivo na osnovi databilnih nalaza i radiokarbonske analize.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Gotovo s potpunom sigurnošću možemo zaključiti kako su ovdje obrađeni tumuli podignuti u prapovijesti, bez obzira na to jesu li u njima pronađeni grobovi ili nisu. O tome svjedoče u prvom redu nalazi prapovijesne keramike u njihovu nanosu, njihov položaj, ali i dosadašnja istraživanja tumula u Dalmaciji. No isto to ne možemo s tolikom sigurnošću

layer, without traces of grave architecture (grave 1), and one next to the tumulus with an unworked stone structure (grave 2). This last grave was dated by radiocarbon analysis of osteological remains to the 14th and early 15th century.⁹⁸ The three already mentioned burials from the Materiza mound should be included in this time horizon, and, judging by the floor plan, the deceased had their arms crossed on their chests.

The graves from the tumulus (Matijević) Greblje from the village of Smrdelje near Kistanje probably also belong to the same horizon. Z. Gunjača excavated five graves with architecture made of unworked, “extremely irregular” stone slabs in the surface layer of the tumulus, and based on the buttons found in three graves carefully dated them to the late Middle Ages. Here it is worth repeating his words: “The architecture of the graves could not serve as a basis for their dating, because graves have been shaped in a similar way over a long period of time, from antiquity to the late Middle Ages and even into the modern era.”⁹⁹ A child’s burial from the locality Velim Kosa – Tumulus 1 could also with caution be dated to the late Middle Ages. A double-looped buckle with an eyelet could be connected with the grave. It was found in a much deeper layer, but this is not relevant given the characteristics of the stone layers.¹⁰⁰

Looking at the picture of burials on tumuli in the late Middle Ages in Dalmatia, most graves have stone grave architecture, most often a combination of stone from tumulus layers and stone slabs,¹⁰¹ but these examples from northern Dalmatia show that this was not always the case.

Using finds and radiocarbon analyses individual graves in tumuli have been dated to both the early and late modern era, but such graves have not been identified in northern Dalmatia. Their grave architecture mainly consisted of various stones and stone slabs, covered with more stone slabs, while their bottom is a layer of tumulus,

⁹⁹ Z. GUNJAČA, 1989, 393–395.

¹⁰⁰ N. ČONDIĆ, 2015, 514; J. ŠUĆUR, 2015b, 82–83.

¹⁰¹ J. ŠUĆUR, 2015a, 200–201.

¹⁰² J. ŠUĆUR, 2015a, 225–245.

⁹⁸ J. ŠUĆUR, 2020, 433.

⁹⁹ Z. GUNJAČA, 1989, 393–395.

¹⁰⁰ N. ČONDIĆ, 2015, 514; J. ŠUĆUR, 2015b, 82–83.

¹⁰¹ J. ŠUĆUR, 2015a, 200–201.

SLIKA 8. Karta tumula sa sekundarnim povijesnim ukopima na prostoru sjeverne Dalmacije (izrada: J. Šućur, podloga: Google Maps Terrain)

FIGURE 8 Map of tumuli with secondary historical burials in the area of northern Dalmatia (made by: J. Šućur, background: Google Maps Terrain)

tvrditi za većinu grobova.

Sumirajući ovdje izneseno možemo reći kako grobna arhitektura, kao i stratigrafski položaj, sami po sebi ne mogu biti databilni elementi. Isto možemo reći i za ispruženi položaj pokojnika u grobu s obzirom na nove spoznaje o liburnskim ukopima. U dataciji se možemo osloniti na radiokarbonsku analizu te na databilne nalaze neposredno povezane s grobovima. Naime, kada je riječ o kamenim tumulima, čak i ako se pronađu databilni pokretni nalazi oni ne mogu pomoći u dataciji grobova ako se ne mogu direktno povezati s

bedrock or stone paving.¹⁰²

An overview of the grave architecture and the location of the graves within the tumuli was necessary to demonstrate the diversity of these characteristics within the same period and the similarity within different periods (Fig. 8), which is why these elements were not suitable for dating the graves but this needed to be done based exclusively on datable finds and radiocarbon analysis.

¹⁰² J. ŠUĆUR, 2015a, 225-245.

pojednim grobom. U kamenom nanosu oni lako mijenjaju stratigrafsku poziciju, a da je to moguće i kod zemljanih slojeva svjedoče sjemenke vinove loze iz tumula Male glavice u Podvršju, za koje se držalo da potječu iz intaktnog sloja ranog brončanog doba, dok su novije analize pokazale kako su iz šezdesetih godina 20. stoljeća.¹⁰³ Zbog toga nam nije prihvatljiva Batovićeva datacija naknadnih ukopa u antičko doba, na osnovi rimskog novca 4. stoljeća pronađenog u tumulu u Dobropoljima koji je uništen pri gradnji ceste, kao i nalazu rimskog novca u tumulu na otoku Sestrinju, što je prvotno povezao s lokalitetom Greblje, a onda na osnovi „identične“ grobne arhitekture proširio na sve tumule.¹⁰⁴

Uzimajući u obzir navedene primjere, držimo da se grobovi istraženi u Dobropoljima uglavnom ne mogu uže datirati. Iznimka je grob 1 s lokaliteta Gromila više Đardina koji najvjerojatnije pripada prapovijesnom vremenu na osnovi položaja pokojnika i brončane pincete. Vrlo su vjerojatno grobovi s lokaliteta Greblje iz antičkog vremena, na osnovi položaja u podnožju gradine te zabilježenih podataka o ostacima iz rimskog vremena u blizini, što bi valjalo potvrditi arheološkim istraživanjima. Za sve preostale grobove, bez grobnih nalaza i radiokarbonskih analiza, a na osnovi položaja tumula, mjesta ukopa pokojnika unutar tumula, građe groba ili položaja pokojnika unutar groba, nije moguće pružiti znanstveno utemeljenu dataciju.

ZAHVALE

Pri rekognosciranju 2014. i 2020. godine svoje spoznaje s nama su podijelili Damir Punoš, Živko Kužet i Ivan Ivković Mile, te još nekoliko njihovih sumješтана. Andrijana Pravidur pružila nam je informacije iz doktorata Glorie y'Edynak. Željka Bedić imala je strpljenja od-

CONCLUDING REMARKS

We can conclude with almost complete certainty that the tumuli analysed here were erected in prehistory, regardless of whether graves have been found in them or not. This is evidenced primarily by the prehistoric pottery finds in their layers and their positions, but also by the previous excavations of tumuli in Dalmatia. But the same cannot be said with so much certainty for most of the graves.

Summarising what has been mentioned here, we can conclude that grave architecture, as well as stratigraphic position alone could not serve as datable elements. Taking into consideration new insights into Liburnian burials, the same could be said for the supine position of the deceased in the grave. In dating, we can rely on radiocarbon analysis and datable findings directly related to graves. Namely, when it comes to stone tumuli, even when datable movable finds were found, they cannot help with dating graves if they could not be directly linked to a particular grave. In stone layers they easily change their stratigraphic position, and grape seeds from the Mala glavica tumulus in Podvršje (which were thought to originate from the intact layer of the Early Bronze Age), testify to the fact that this is also possible in soil layers, since recent analyses have shown that they originate from the 1960s.¹⁰³ Therefore, Batović's dating of subsequent burials to antiquity is not acceptable, because he based the dating on the 4th century Roman coinage found in the tumulus in Dobropoljci that was destroyed during the construction of the road, and on Roman coinage found in a tumulus on the island of Sestrinj, which he originally associated with the Greblje site and then extended to all tumuli on the basis of "identical" grave architecture.¹⁰⁴

Taking into account the above examples, we believe that the graves excavated in Dobropoljci

¹⁰³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, R. ŠOŠTARIĆ, 2020.

¹⁰⁴ Š. BATOVIĆ, 1960, 84.

¹⁰³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, R. ŠOŠTARIĆ, 2020.

¹⁰⁴ Š. BATOVIĆ, 1960, 84.

govoriti na brojna pitanja u vezi s osteološkom analizom, Konstanta Bukovac arheološke, a Nina Lončar na ona geološke tematike. Šime Vrkić uvijek je dobar suputnik pri rekognosciranjima, a posebno na prostoru Bukovice. Ovaj je članak omogućilo dopuštenje uvida u građu koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, te se zahvaljujemo ravnatelju Jakovu Vučiću, kustosicama prapovijesnog odjela Morani Vuković i Nataliji Čondić, a posebno dokumentaristima Robertu Maršiću i Ivanu Čondiću. Svima još jednom veliko hvala!

could not be dated more precisely. The exception is grave 1 from the Gromila više Đardina site, which most probably belongs to prehistoric times, on the evidence of the position of the deceased and the bronze tweezers. The graves from the Greblje site originated most probably from antiquity, on the basis of their location at the foot of the hill fort and recorded data on remains from Roman times in the vicinity, which should be confirmed by archaeological research. It is not possible to provide scientifically based dating for any of the remaining graves based solely on the location of the tumulus, the burial place of the deceased within the tumulus, the structure of the grave or the position of the deceased in the grave, and without grave finds and radiocarbon analyses.

ACKNOWLEDGEMENTS

During the prospecting in 2014 and 2020, Damir Punoš, Živko Kužet and Ivan Ivković Mile shared their knowledge with us, as well as several of their fellow citizens. Andriana Pravidur provided us with information from Gloria y'Edynak's doctoral dissertation. Željka Bedić answered our numerous questions related to osteological analysis, Konstanta Bukovac those related to archaeological, and Nina Lončar those related to geological topics. Šime Vrkić is always a good companion during prospecting, especially in the area of Bukovica. The writing of this article was facilitated by access to the material kept in the Archaeological Museum in Zadar, and we thank the director Jakov Vučić for it, but also the curators of the prehistoric department, Morana Vuković and Natalija Čondić, and especially documentarians Robert Maršić and Ivan Čondić. Thank you all very much again!

Translation: *Nina Matetić Pelikan*
(ETNOfrend d. o. o.)

Language review: *Paddy Burton*
(for ETNOfrend d. o. o.)

LITERATURA / REFERENCES

- ANTERIĆ, I. et al., 2011. – Ivana Anterić, Željana Bašić, Ela Škorić, Šimun Anđelinović, Nadin flat necropolis, *Histria Antiqua*, 20, Pula, 145–154.
- BATOVIĆ, Š., 1956. – Šime Batović, Arheološka iskanja u Ninu, *Ljetopis JAZU*, 63, Zagreb, 205–208.
- BATOVIĆ, Š., 1960. – Šime Batović, Kompleks Dobropoljci – Benkovac – Nin – Humke, *Arheološki pregled*, 2, Beograd, 79–85.
- BATOVIĆ, Š., 1965. – Šime Batović, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1960. do 1964, *Diadora*, 3, Zadar, 273–298.
- BATOVIĆ, Š., 1970. – Šime Batović, Istraživanja liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, 5, Zadar, 33–48.
- BATOVIĆ, Š., 1973. – Šime Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar, 5–166.
- BATOVIĆ, Š., 1977. – Šime Batović, Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 13/XV, Sarajevo, 201–225.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (ur./ed.: A. Benac), Svjetlost – ANUBiH, Sarajevo, 339–390.
- BATOVIĆ, Š., 1990. – Šime Batović, Benkovački kraj u prapovijesti, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 29 (16) (1989/1990), Zadar, 5–142.
- BELOŠEVIĆ, J., 1968. – Janko Belošević, Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra, *Diadora*, 4, Zadar, 221–246.
- BELOŠEVIĆ, J., 1973. – Janko Belošević, Starohrvatska nekropola uz humak „Materiza“ kod Nina, *Diadora*, 6, Zadar, 221–244.
- BILIĆ, M., IVIŠIĆ, A., VULIĆ, Š., 2011. – Maja Bilić, Ante Ivišić, Šime Vulić, Arheološko istraživanje tumula na Košćenu u Kozici kod Vrgorca, *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini* (ur./ed.: M. Tomasović), Gradski muzej Makarska, Makarska, 71–95.
- BRAJKOVIĆ, T., 2018. – Toni Brajković, Ritual ukopa na nekropoli Velike Mrdakovice, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 5, Zadar, 31–63.
- BRUSIĆ, Z., 2000. – Zdenko Brusić, Nekropola gradine u Dragišiću, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 38 (25), Zadar, 1–16.
- BRUSIĆ, Z., 2002. – Zdenko Brusić, Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *Histria Antiqua*, 8, Pula, 213–242.
- BLEČIĆ, M., 2002. – Martina Blečić, Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXXV, Zagreb, 67–146.
- BLEČIĆ, M., 2004. – Martina Blečić, Grobnik u željezno doba, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXXVII, Zagreb, 47–117.
- BLEČIĆ KAVUR, M., PODRUG, E., 2014. – Martina Blečić Kavur, Emil Podrug, Nekropola gradine Velika Mrdakovica – grobovi starijega željeznog doba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107, Split, 31–112.
- ČAČE, S., 1990. – Slobodan Čače, Blandona i susjedna središta. Prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, *Biogradski zbornik 1* (ur./ed.: Š. Batović), Zavod za povijesne znanosti Filozofskoga fakulteta, SIZ kulture Općine Biograd, Zadar, 197–211.
- ČAČE, S., 1993. – Slobodan Čače, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat.

- hist. 3, 130; 139-141), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32, Zadar, 1-36.
- ČAČE, S., 2003. – Slobodan Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima, *Asseria*, 1, Zadar, 7-43.
- ČAČE, S., 2006. – Slobodan Čače, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie - Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo* (ur./eds.: S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux), Institut Ausonius, Université de Zadar, Bordeaux – Zadar, 65-79.
- ČAČE, S., 2007. – Slobodan Čače, Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, Zadar, 39-82.
- ČELHAR, M., 2014. – Martina Čelhar, *Naselja južne Liburnije u željezno doba*, doktorski rad/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- ČONDIĆ, N., 2015. – Natalija Čondić, Velim-Kosa (Proizvodna zona Stankovci), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11 (2014), Zagreb, 513-515.
- ČONDIĆ, N., VUKOVIĆ, M., 2019. – Natalija Čondić, Morana Vuković, *U temeljima grada. Iz arheoloških slojeva liburnskog Zadra*, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., ŠOŠTARIĆ, R., 2020. – Martina Dubolnić Glavan, Renata Šoštarić, Tragovi najranije upotrebe vinove loze na širem ninskom području? *Vitis Vinifera* – analiza bioarheoloških uzoraka s lokaliteta Mala glavica – Matakov brig (Ražanac), *Diadora*, 33/34, Zadar, 41-60.
- FABIJANIĆ, T., 2008. – Tomislav Fabijanić, Ranokršćanske pricolike fibule u svjetlu neobjavljenih nalaza iz Danila i Podumaca, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24 (2007), Zagreb, 263-271.
- GLAVAŠ, V., 2015. – Vedrana Glavaš, Karlobag - Drvišica - Vidovgrad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11 (2014), Zagreb, 451-453.
- GUNJAČA, Z., 1989. – Zlatko Gunjača, O srednjovjekovnim arheološkim nalazima i nalazištima u Smrdeljima kod Kistanja, *Diadora*, 11, Zadar, 363-406.
- GUSAR, K., 2012. – Karla Gusar, Jokina glavica – ranosrednjovjekovni grobovi, *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 49-83.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2009. – Karla Gusar, Dario Vujević, Istraživanja tumula Matakova glavica u Podvršju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 42, Zagreb, 339-356.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2012a. – Karla Gusar, Dario Vujević, Duševića glavica, *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra*, Zadar, Sveučilište u Zadru, 103-135.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2012b. – Karla Gusar, Dario Vujević, Matakova glavica, *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 151-173.
- KUKOČ, S., 2009a. – Sineva Kukoč, Nadin - liburnski kult mrtvih. Istraživanja 2004.-2006., 2009. god., *Asseria*, 7, Zadar, 11-80.
- KUKOČ, S. 2009b. – Sineva Kukoč, Obred spaljivanja pokojnika u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Archaeologia Adriatica*, 3, Zadar, 51-82.
- KUKOČ, S., 2010. – Sineva Kukoč, Osvrt na spaljivanje pokojnika u liburnskom kulturnom kontekstu, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 27, Zagreb, 95-110.
- KUKOČ, S., 2011. – Sineva Kukoč, Liburnska nekropola u prirodnom i kulturnom okolišu, *Histria Antiqua*, 20, Pula, 189-221.
- KUKOČ, S., ČELHAR, M., 2019. – Sineva Kukoč, Martina Čelhar, Nadin (Nedinum): prostorna koncepcija nekropole kod Liburna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 112, Split, 9-31.

- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., ŠEGVIĆ, M., 1988. – Bruna Kuntić-Makvić, Marina Šegvić, O razgraničenju između Aserije i Alverije, *Arheološki radovi i rasprave*, 11, Zagreb, 49–62.
- KURILIĆ, A., 1999. – Anamarija Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antropnimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorski rad/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2008. – Anamarija Kurilić, *Ususret Liburnima. Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- KURILIĆ, A., SERVENTI, Z., 2018. – Anamarija Kurilić, Zrinka Serventi, Late Roman Tombs and Burial Places in the Province of Dalmatia, *International conference "The Basilica of St. Sophia in the Transition from Paganism to Christianity"*, Sofia, March 11-13, 2014, vol. VII, Faber, Sofia, 450–468.
- KURILIĆ, A., ZOVIĆ, V., 2015. – Anamarija Kurilić, Valentina Zović, Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije, *Arheološki vestnik*, 66, Ljubljana, 399–453.
- MILETIĆ, Ž., 2004. – Željko Miletić, O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria*, 2, Zadar, 7–21.
- MILETIĆ, Ž., 2020. – Željko Miletić, Rimska infrastruktura južne Liburnije, (ur./ed.: B. Došen), *Polački kraj u prošlosti i sadašnjosti, zbornik radova*, Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Polača – Zadar, 21–42.
- PETRINEC, M., 2005. – Maja Petrinec, Ranosrednjovjekovno groblje na položaju Livade u Konjskom polju, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 32, Split, 21–52.
- PLOHL, M., 2018. – Manuela Plohl, Tipologija ukopa na nekropoli "Vrt Relja" u Zadru, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 5, Zadar, 65–97.
- SERVENTI, Z., 2014. – Zrinka Serventi, *Nekropole rimske Liburnije: aspekti društvene i religijske povijesti*, doktorski rad/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- SUIĆ, M., 1960. – Mate Suić, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od oslobođenja do 1959. godine, *Diadora*, 1, Zadar, 197–212.
- SUIĆ, M., 1981. – Mate Suić, *Zadar u starom vijeku (= Prošlost Zadra, 1)*, Filozofski fakultet, Zadar.
- ŠLAUS, M., BEDIĆ, Ž., VYROUBAL, V., 2017. – Mario Šlaus, Željka Bedić, Vlasta Vyroubal, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s više nalazišta iz Zadarske županije*, stručni izvještaj EP - 266 - 05/17, Zagreb.
- ŠUĆUR, J., 2015a. – Jure Šućur, *Ukapanje u prapovijesnim tumulima od kasne antike do novog vijeka, Sv. 1*, doktorski rad/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- ŠUĆUR, J., 2015b. – Jure Šućur, *Ukapanje u prapovijesnim tumulima od kasne antike do novog vijeka, Sv. 2. Katalog nalazišta*, doktorski rad/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- ŠUĆUR, J., 2017. – Jure Šućur, Tumuli u Dalmaciji – posljednjih 2000 godina, *Recikliraj, ideje iz prošlosti* (ur./eds.: I. Miloglav, A. Kudelić, J. Balen), Arheološki muzej u Zagrebu, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Institut za arheologiju, Zagreb, 116–131.
- ŠUĆUR, J., 2020. – Jure Šućur, Grgur kod Nina - od antike do danas, *Diadora*, 33/34, Zadar, 427–450.
- UGLEŠIĆ, A., 2004. – Ante Uglešić, *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju, katalog izložbe*, Muzej grada Šibenika, Šibenik.
- UGLEŠIĆ, A., 2009. – Ante Uglešić, Nalaz fibule seobe naroda iz Brguda kod Benkovca, *Archaeologia Adriatica*, 3, Zadar, 183–190.
- VUJEVIĆ, D., 2011. – Dario Vujević, Istraživanja tumula na Ljubačkoj kosi 2007. godine, *Archaeologia Adriatica*, 5, Zadar, 1–31.

- WILKES, J. J., 1969. – John J. Wilkes, *Dalmatia*, Harvard University Press, London.
- Y'EDYNAK, G., 1974. – Gloria Jean y'Edynak, *Demographic Change and Population Continuity in Central Yugoslavia from Prehistoric to Medieval Times*, doktorski rad/PhD Thesis, Harvard University, Harvard.
- Y'EDYNAK, G., 1976. – Gloria Jean y'Edynak, A Test of a Migration Hypothesis: Slavic Movements into the Karst Region of Yugoslavia, *Current Anthropology*, 17, 3 (Sep., 1976), Chicago, 413–428.

TABLA I. Arheološka istraživanja u Dobropoljcima 1960. godine; a) dio radnika: Milica Kužet (Karanova), Dobrić Slavko, Punoš Sako, Šaponja Veljko, Dobrić Pešo, Punoš Gojko, Kužet Đuro i Miodrag Ljubo (slijeva nadesno, gornji pa donji red), br. 5132 15504; b) predah, Mičo i Miloško Kužet, br. 1349 3929; c) Greblje, početak istraživanja, br. 1350 3932; d) Greblje, profil i poklopnice grobova, br. 1350 3931; e) Jaruv, kamena kućica, br. 1345 3918; f) Gromila više djardina, početak istraživanja, br. 1345 3919 (Fototeka AMZD)

TABLE I Archaeological excavations in Dobropoljci in 1960. a) some of the workers: Milica Kužet (Karanova), Dobrić Slavko, Punoš Sako, Šaponja Veljko, Dobrić Pešo, Punoš Gojko, Kužet Đuro and Miodrag Ljubo (from left to right, upper and lower row), no. 5132 15504; b) respite, Mičo and Miloško Kužet, no. 1349 3929; c) Greblje, beginning of excavations, no. 1350 3932; d) Greblje, profile and grave covers, no. 1350 3931; e) Jaruv, stone house, no. 1345 3918; f) Gromila više djardina, beginning of excavations, no. 1345 3919 (Photo archive AMZD)

TABLA II. Položaji istraženih tumula (crveno – sigurno utvrđeni, žuto – vjerojatni položaj) (izrada: J. Šućur, podloga DOF)

TABLE II Positions of the excavated tumuli (red – identified with certainty, yellow – probable position) (made by: J. Šućur, background DOF)

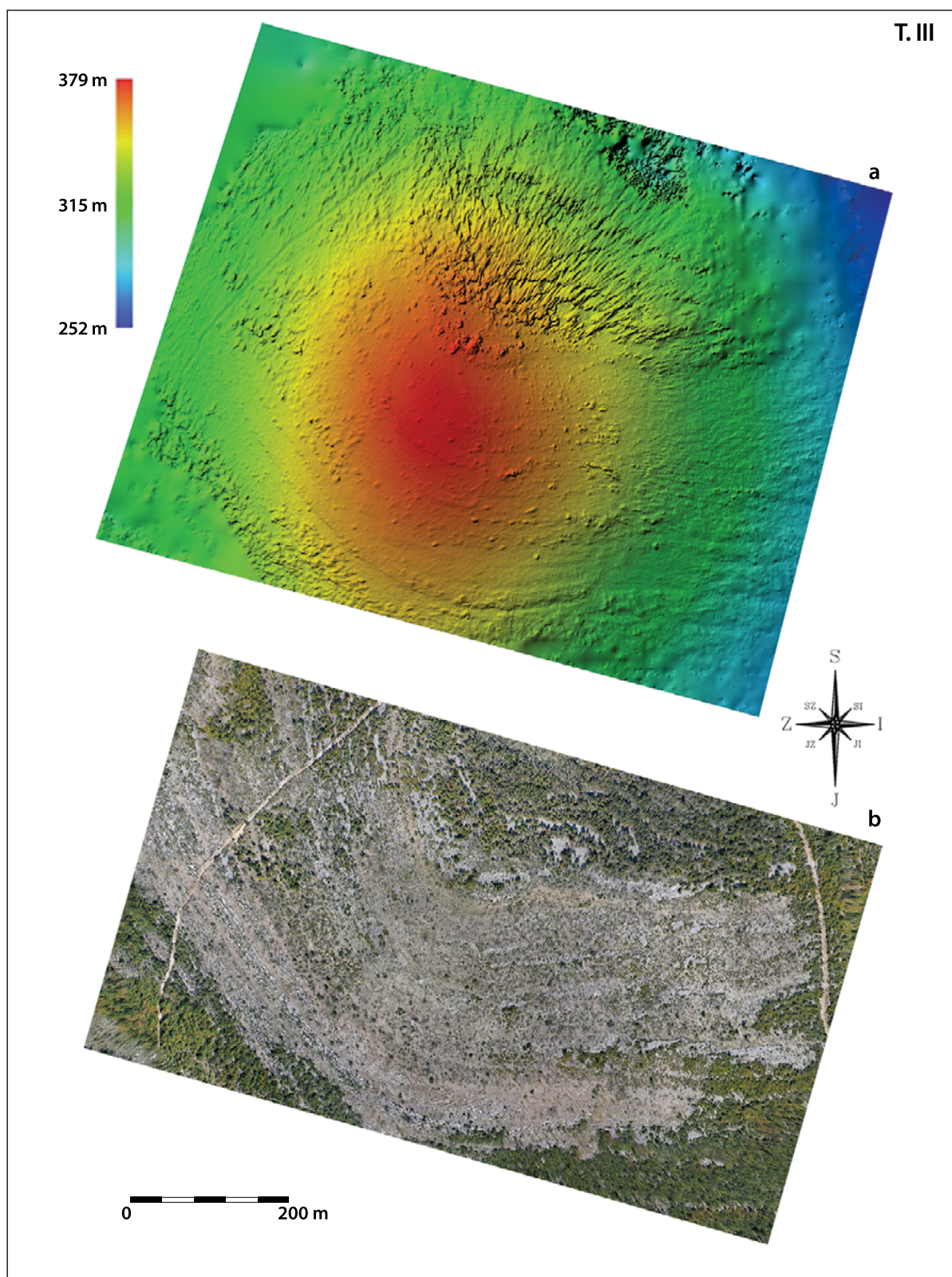

TABLA III. *Gradina Jaruv; a) digitalni model površine (Digital Surface Model) gradine; b) ortofoto gradine (izrada: J. Šućur; Agisoft Metashape)*

TABLE III *Jaruv hill fort; a) digital surface model of the hill fort; b) orthophoto of the hill fort (made by: J. Šućur; Agisoft Metashape)*

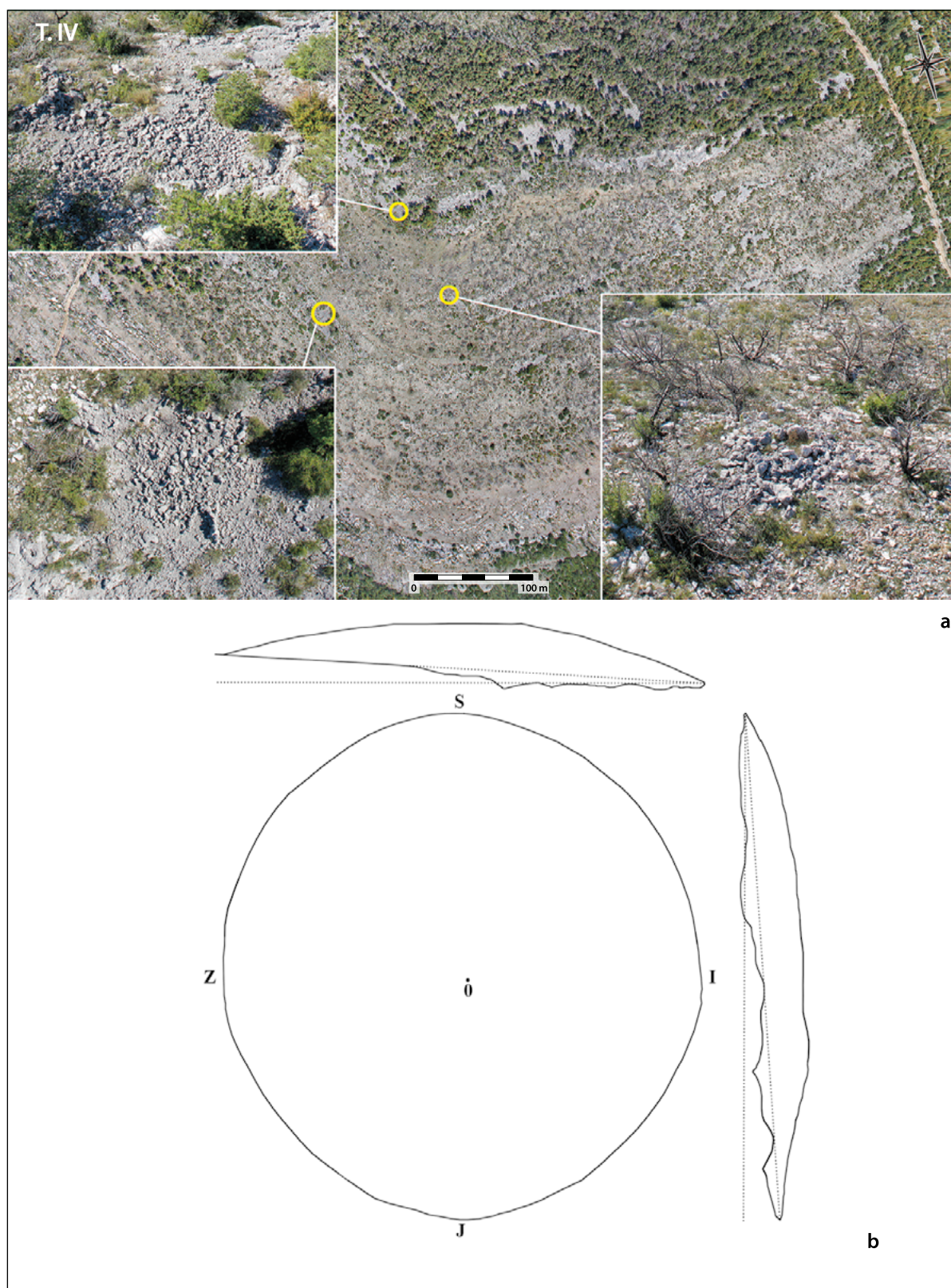

TABLA IV. Gradina Jaruv; a) mogući položaji tumula Djakove gromile (foto: J. Šućur); b) tlocrt i presjeci tumula Djakove gromile (crtež: Š. Batović)

TABLE IV Jaruv hill fort; a) possible locations of the Djakova gromila tumulus (photo: J. Šućur); b) floor plan and cross-sections of the Djakova gromila (drawing: Š. Batović)

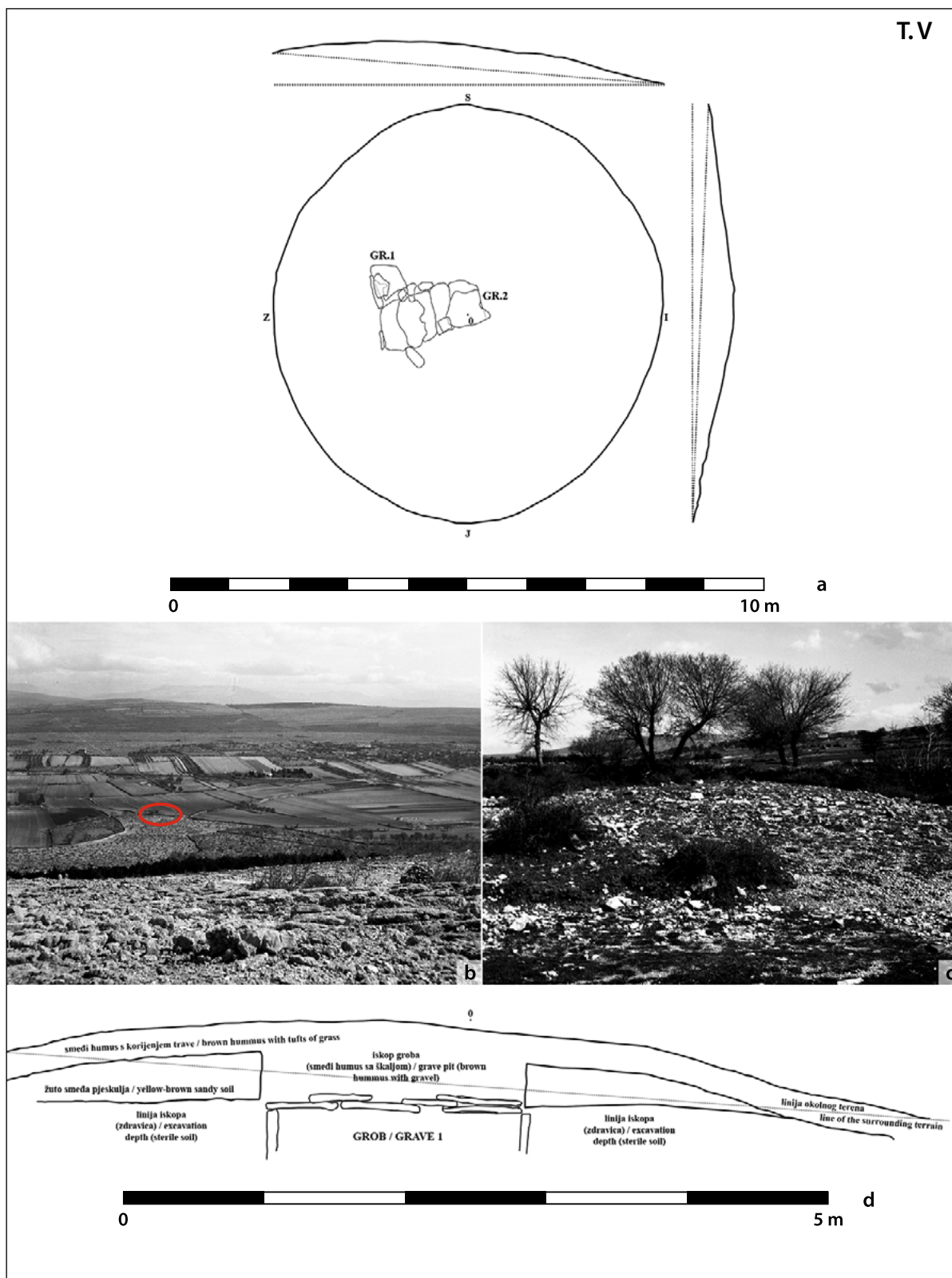

TABLA V. Greblje; a) tlocrt i presjeci tumula (crtež: Š. Batović); b) pogled s gradine na položaj tumula Greblja (Fototeka AMZD br. 1224 3427); c) tumul prije početka istraživanja (Fototeka AMZD br. 1225 3430); d) presjek: slojevi i položaj groba (crtež: Š. Batović)

TABLE V Greblje; a) floor plan and cross-sections of the tumulus (drawing: Š. Batović); b) view from the hill fort on the position of the Greblje tumulus (Photo archive AMZD no. 1224 3427); c) the tumulus before the start of the excavations (Photo archive AMZD No. 1225 3430); d) cross-section: layers and position of the grave (drawing: Š. Batović)

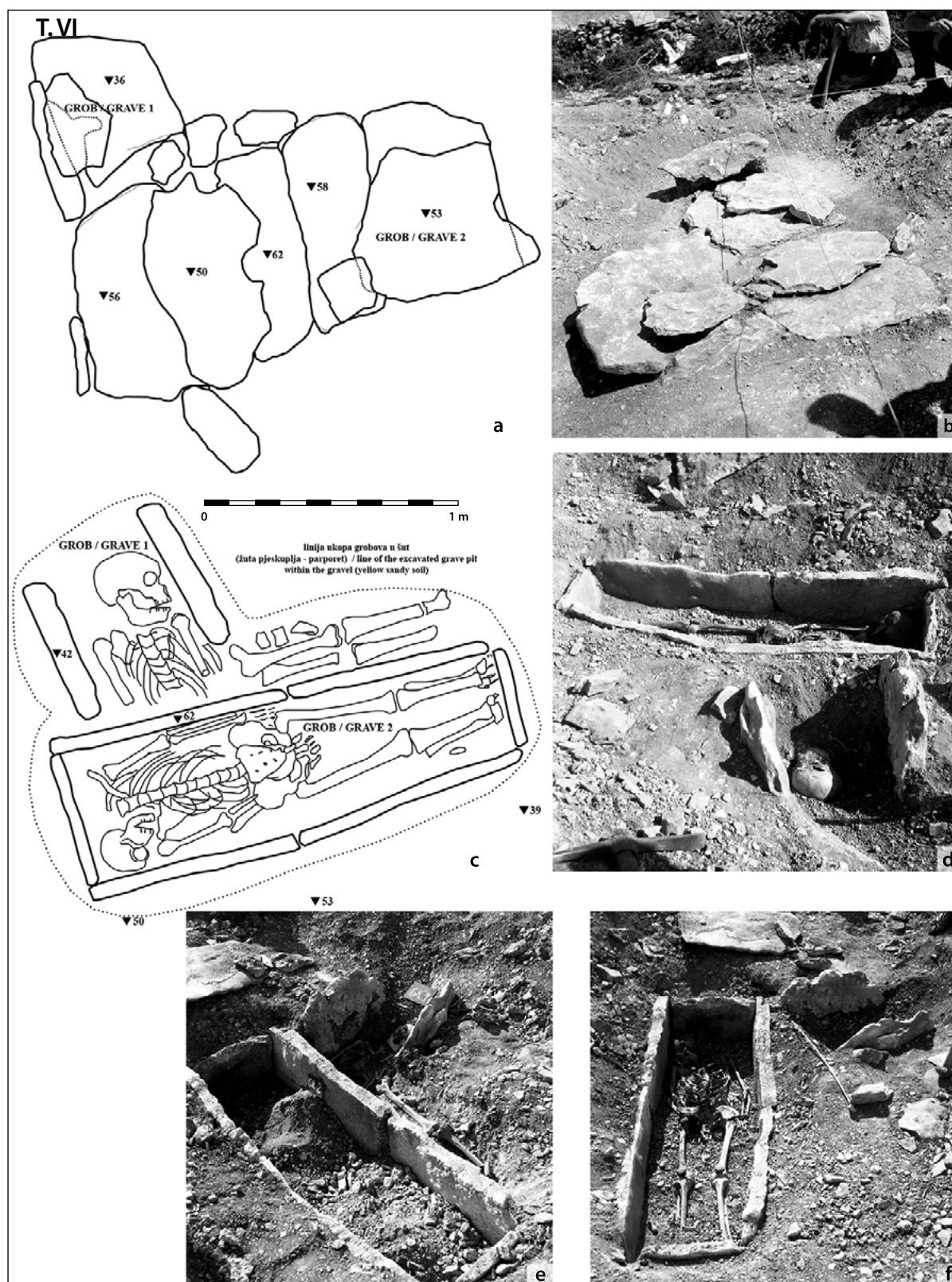

TABLA VI. Greblje; a–b) pokrov grobova (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1351 3934); c–d) osteološki ostaci (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1342 3911); e) grob 1 – in situ i dislocirani ostaci (Fototeka AMZD br. 1343 3914); f) grob 2 – pokojnik (Fototeka AMZD br. 1342 3912)

TABLE VI Greblje; a–b) cover of graves (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1351 3934); c–d) osteological remains (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD No. 1342 3911); e) grave 1 – in situ and dislocated remains (Photo archive AMZD no. 1343 3914); f) grave 2 – deceased (Photo archive AMZD no. 1342 3912)

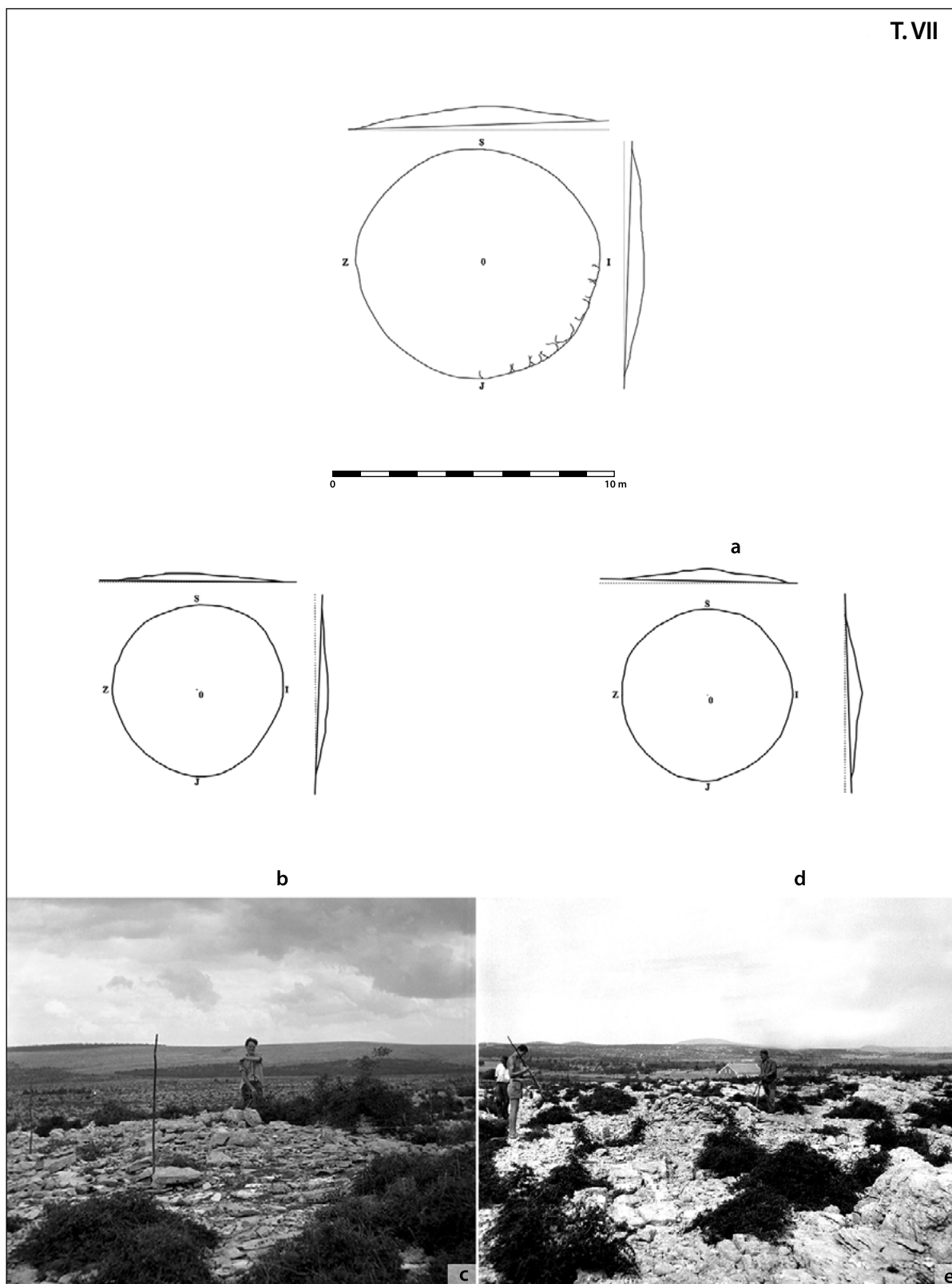

TABLA VII. Tumuli na kosi; a) više kuće popove (crtež: Š. Batović); b–c) više zidina (Humak 2; crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1344 3916); d–e) više zidina (Humak 3; crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1344 3917)

TABLE VII Tumuli on the slope; a) više kuće popove (drawing: Š. Batović); b–c) više zidina (Mound 2; drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1344 3916); d–e) više zidina (Mound 3; drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1344 3917)

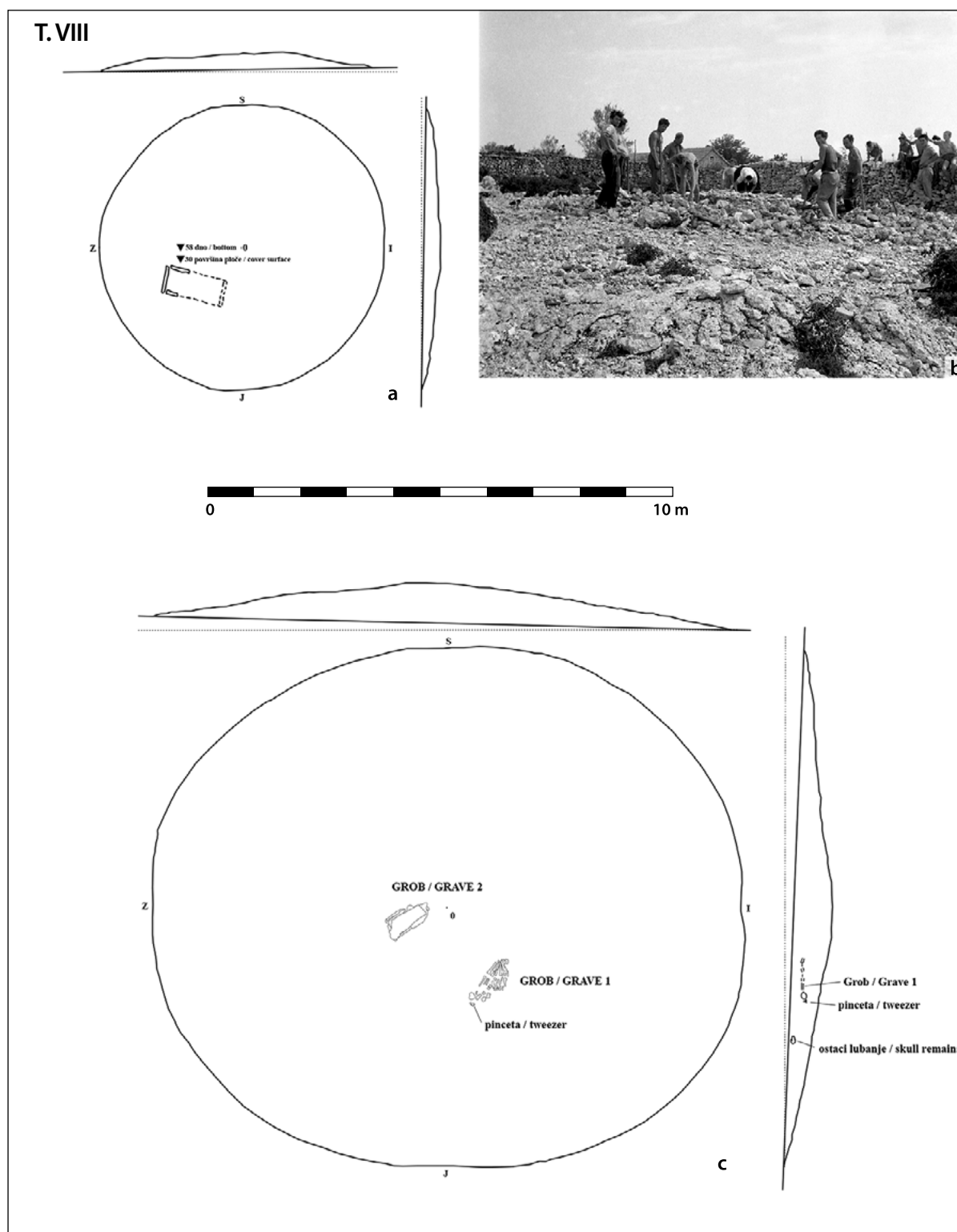

TABLA VIII. a–b) Gromila više greda (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1351 3936); c) Gromila više Đardina, tlocrt i presjeci (crtež: Š. Batović)

TABLE VIII a–b) Gromila više greda (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1351 3936); c) Gromila više Đardina, floor plan and cross-sections (drawing: Š. Batović)

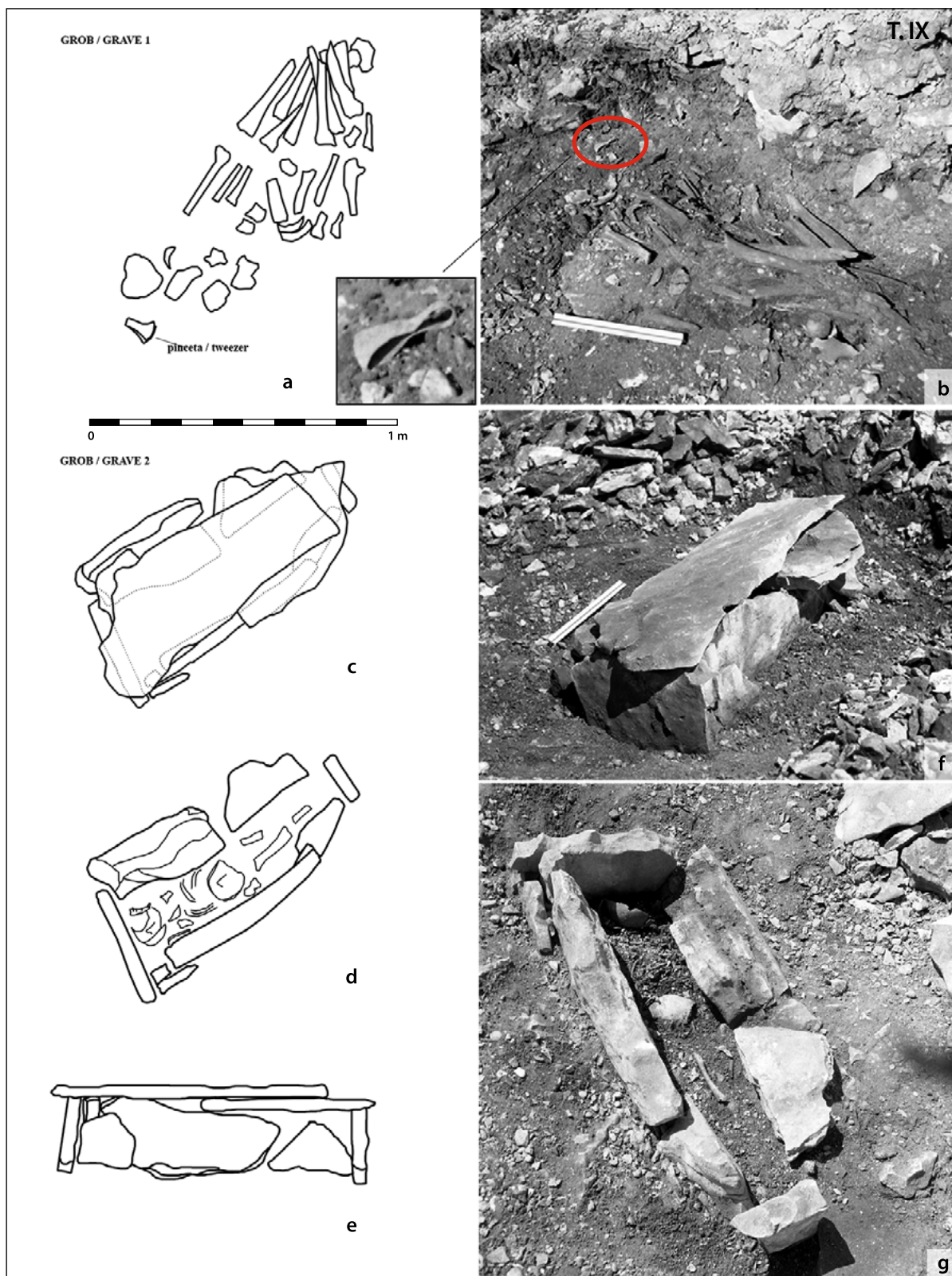

TABLA IX. Gromila višje Đardina; a–b) grob 1, označen i izdvojen nalaz pincete (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1346 3922); c–g) grob 2 (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1347 3924; br. 1352 3937)

TABLE IX Gromila višje Đardina; a–b) grave 1, marked and singled out tweezers find (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1346 3922); c–d) grave 2 (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1347 3924; no. 1352 3937)

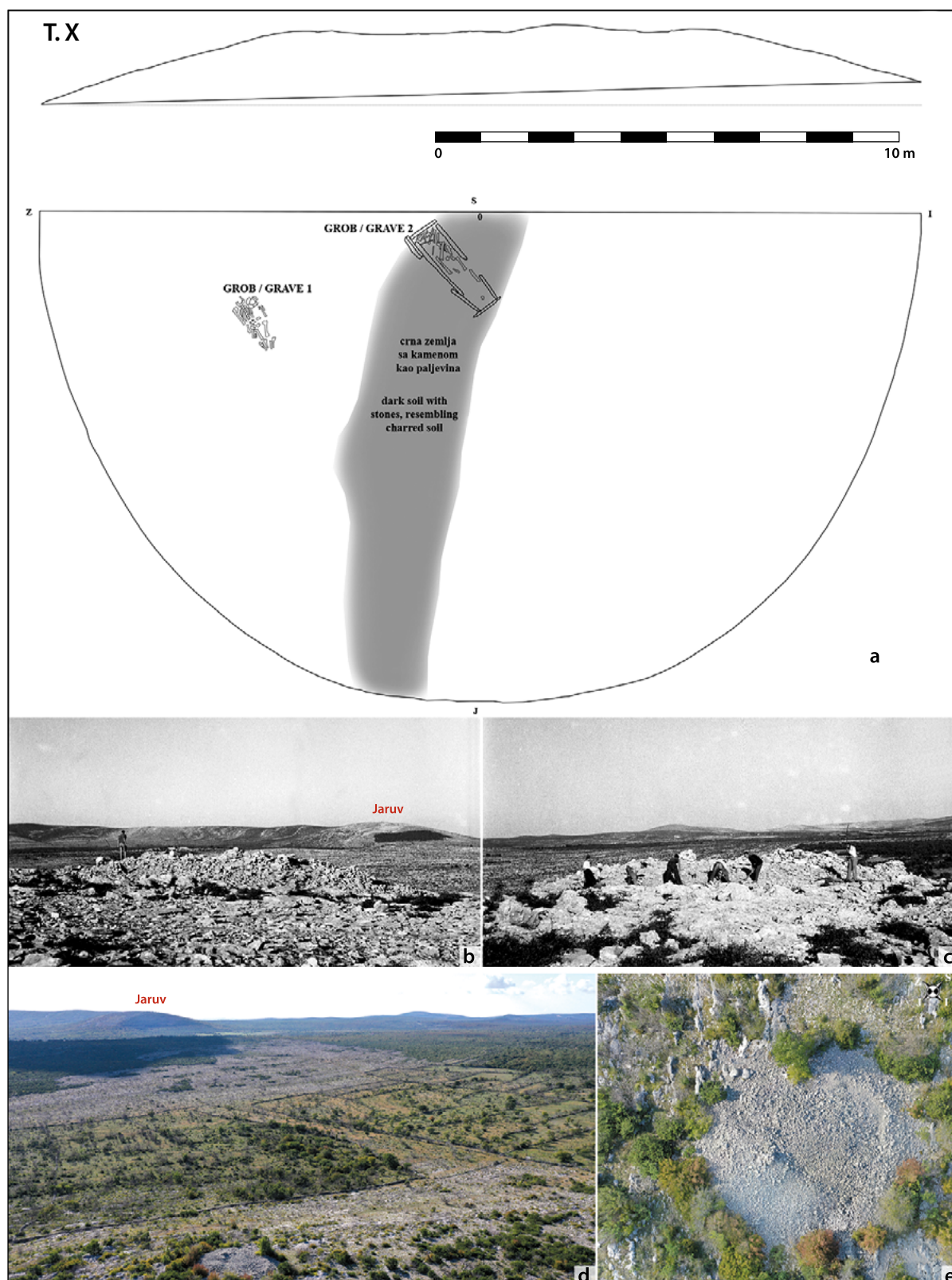

TABLA X. Gromila više Ivkovića ograde; a) tlocrt i presjek tumula (crtež: Š. Batović); b–c) tumul tijekom istraživanja (Fototeka AMZD br. 1354 3942; br. 1353 3940); d) ostatci tumula 2020. god. (foto: J. Šućur); e) ortofoto tumula (izrada: J. Šućur; Agisoft Metashape)

TABLE X Gromila više Ivkovića ograde; a) floor plan and cross-section of the tumulus (drawing: Š. Batović); b–c) tumulus during excavations (Photo archive AMZD No. 1354 3942; No. 1353 3940); e) remains of the tumulus in 2020 (photo: J. Šućur); e) orthophoto of the tumulus (made by: J. Šućur; Agisoft Metashape)

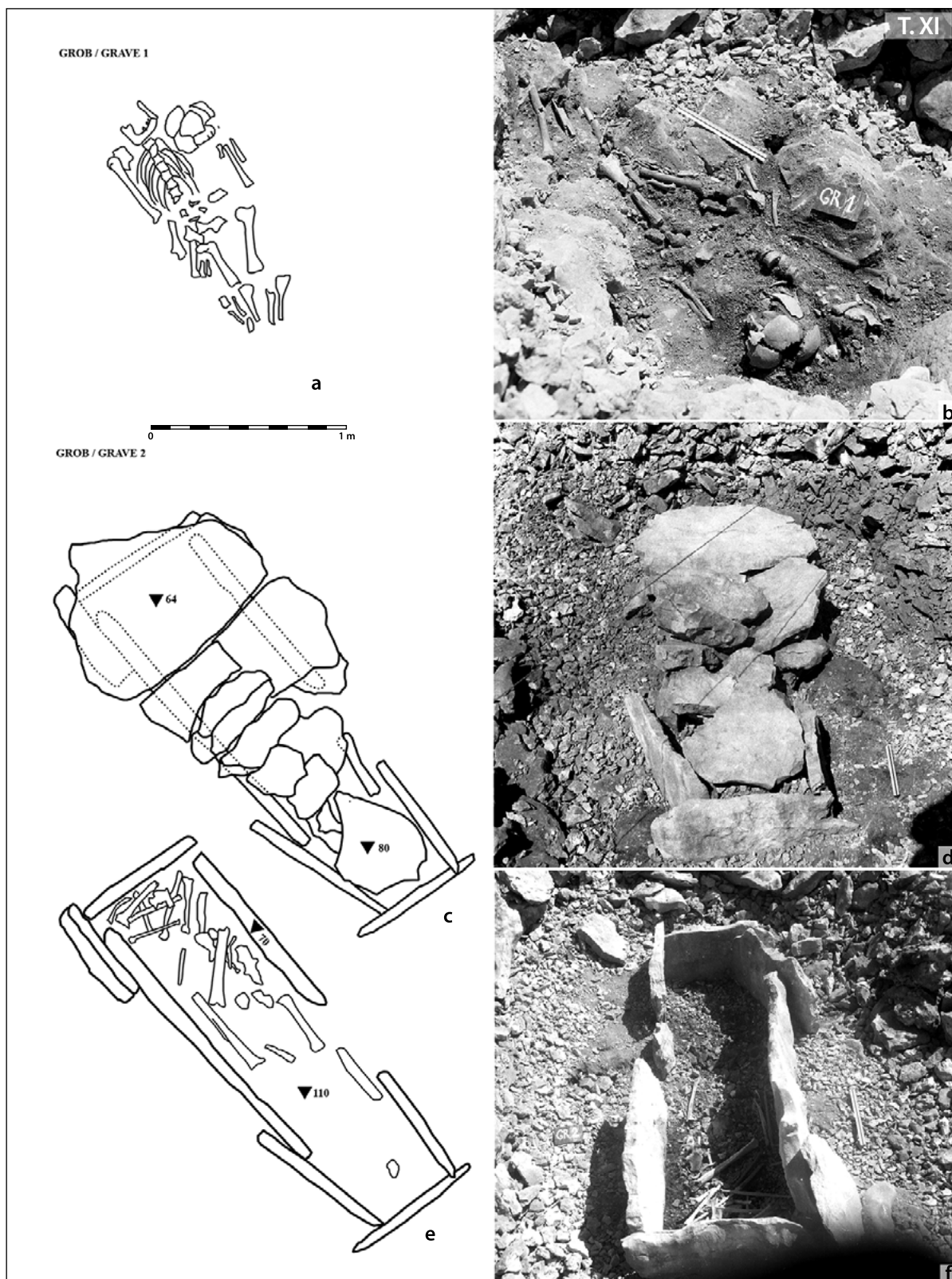

TABLA XI. Gromila više Ivkovića ograde, grobovi; a-b) grob 1 (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1353 3941); c-f) grob 2 (crtež: Š. Batović; Fototeka AMZD br. 1355 3944; br. 5133 15508)

TABLE XI Gromila više Ivkovića ograde, graves; a-b) grave 1 (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1353 3941); c-f) grave 2 (drawing: Š. Batović; Photo archive AMZD no. 1355 3944; no. 5133 15508)

RIMSKODOBNA OGLEDALA S VELIKE MRDAKOVICE

ROMAN-ERA MIRRORS FROM VELIKA MRDAKOVICA

TONI BRAJKOVIĆ

Muzej grada Šibenika
Šibenik City Museum
Gradska vrata 3
HR-22000 Šibenik
toni.brajkovic@gmail.com

UDK: 904(497.5Velika Mrdakovica)“652“

DOI: 10.15291/archo.3593

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-09-10

KLJUČNE RIJEČI:

Velika Mrdakovica,
ogledala prema tipologiji
G. Lloyd Morgan
grupe A i K, ostava iz
Hildesheima, ogledala na
rimskim nadgrobnim spo-
menicima, rijeka Krka,
skardonitanska nekropola

KEY WORDS:

Velika Mrdakovica,
groups A and K mirrors
in G. Lloyd Morgan's
typology, Hildesheim
hoard, mirrors on Roman
funerary monuments,
Krka river, Scardona
necropolis.

Na arheološkom lokalitetu Velika Mrdakovica tijekom višegodišnjih istraživanja nekropole i naselja pronađena su tek tri rimska ogledala, tj. njihovi dijelovi, jer ni jedno nije cjelovito. Dva su, mogli bismo reći, uobičajenih i popularnih formi (prema tipologiji G. Lloyd Morgan grupe A i K), dok je jedno atipično i luksuznije izrade, a najbliža mu je analogija na prostoru germanskog barbarikuma – ostava iz Hildesheima. Sva mrdakovička ogledala pripadaju vremenu 1. – 2 stoljeću poslije Krista i pored drugog materijala svjedok su žive trgovinske razmjene stanovništva Velike Mrdakovice sa, prije svega, sjevernoitalskim proizvodnim centrima, ali i drugim krajevima Carstva.

Only three Roman mirrors, that is their parts as none of them is complete, were found in the long-term excavations of the necropolis and settlement at the archaeological site of Velika Mrdakovica. We may say that two examples belong to common and popular forms (groups A and K in G. Lloyd Morgan's typology), while one is atypical, exhibiting more luxurious craftsmanship, with closest analogy in the area of Germanic barbaricum - in the Hildesheim hoard. All mirrors from Mrdakovica belong to the period of the 1st and 2nd centuries AD and in addition to other finds, they stand as witnesses to lively trade exchange of the population of Velika Mrdakovica primarily with northern Italic production centers, but also with other parts of the Empire.

UVOD

Ogledala se javljaju dosta rano. Prvi poznati primjerak izrađen od opsidijana datira oko 6200. prije Krista iz groba u Çatalhöyük dok su metalni primjerci u upotrebi od početka 4. tisućljeća u Mezopotamiji i Iranu, tj. od početka 3. tisućljeća u Egiptu. Na Mediteranu se javljaju od 7. – 6. stoljeća prije Krista.¹ Ogledala u širokoj mjeri proizvode i upotrebljavaju Grci, Etrušćani, poslije Rimljani, ali i „barbarski“ Sarmati i Skiti.² Zapadni svijet je ponajviše prigrlio ogledala s ručkom, rađena uglavnom od bronce i različitih bakrenih slitina,³ no od 1. stoljeća prije Krista na scenu stupa i srebro u kombinaciji s drugim materijalima ili kao primarni materijal izrade.⁴ Ogledala su prije svega dio toaletnog pribora, ali je njihova uloga i dublje, mistične naravi – apotropejska i magična. Egipćani ih povezuju s bogom sunca – Solom i životnom energijom – najzornija potvrda tomu je i oblik simbola života (ANKH) istovjetnog ogledalu s drškom.⁵ U antičkom svijetu ogledalo je jedan od atributa Afrodite – Venere u ikonografskom tipu Anadiomene (*Αναδυομένη*), Izide i Dioniza, a rabi se za proricanje budućnosti po čemu su posebno bile poznate vještice iz Tesalije.⁶ Predložak i značenje ogledala na nadgrobnim spomenicima svoje izvoriste imaju na antičkim stelama klasičnog doba.⁷ U novoj eri primarno značenje kao simbola zagrobnog života polako se gubi. Ono sad postaje na nadgrobnim spomenicima motiv, koji sam ili u kompoziciji s drugim uporabnim ženskim predmetima, ponajprije češljem, atribuirao ženski grob.⁸

¹ A. C. MOYER, 2012, 23–24.

² A. C. MOYER, 2012, 123–196; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 182.

³ E. RIHA, 1986, 12.

⁴ G. LLOYD MORGAN, 1977, 6, 203; A. BÓZSA, 2013, 27.

⁵ A. C. MOYER, 2012, 23.

⁶ J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, 1983, 810; S. IVČEVIĆ, 2002, 331; R. TAYLOR, 2008.

⁷ E. DOBRUNA-SALIHU, 2006, 53.

⁸ E. DOBRUNA-SALIHU, 2006, 50–51; S. IVČEVIĆ, 2006, 138.

INTRODUCTION

Mirrors appeared quite early. The first known example made of obsidian, recovered from a grave in Çatalhöyük dates to ca. 6200 BC, while metal examples were used from the early 4th millennium in Mesopotamia and Iran, that is from the early 3rd millennium in Egypt. They emerged in the Mediterranean in the 7th – 6th centuries BC.¹ Mirrors were widely produced by the Greeks, Etruscans, later on also Romans, but also “barbaric” Sarmatians and Scythians.² Western world accepted mirrors with handles, made mostly of bronze and various copper alloys,³ but from the 1st century BC silver in combination with other materials started to be used as the primary material of production.⁴ Mirrors first and foremost belonged to toiletries, but their role also had deeper, mystical character – apotropaic and magical. The Egyptians associated them with the god of Sun – Sol and life energy – the clearest confirmation is the form of symbol of life (ANKH) identical to a mirror with a handle.⁵ In ancient world, mirror was one of Aphrodite – Venus’ attributes, in the iconographic type of Anadyomene (*Αναδυομένη*), but also an attribute of Isis and Dionysus. It was also used for telling the future, which was a specialty of the witches from Thessaly.⁶ Mirror on funerary monuments has its provenance in the Attic stelae of the classical period.⁷ In the new era primary meaning of mirror as a symbol of afterlife was gradually lost becoming a motif on funerary monuments that attributes a female grave, alone or in combination with other typical female objects, usually a comb.⁸ This

¹ A. C. MOYER, 2012, 23–24.

² A. C. MOYER, 2012, 123–196; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 182.

³ E. RIHA, 1986, 12.

⁴ G. LLOYD MORGAN, 1977, 6, 203; A. BÓZSA, 2013, 27.

⁵ A. C. MOYER, 2012, 23.

⁶ J. CHEVALIER, A. GHEERBRANT, 1983, 810; S. IVČEVIĆ, 2002, 331; R. TAYLOR, 2008.

⁷ E. DOBRUNA-SALIHU, 2006, 53.

⁸ E. DOBRUNA-SALIHU, 2006, 50–51; S. IVČEVIĆ, 2006, 138.

Ovaj par, ogledalo – češalj, dio je ikonografije već spomenute Venere Anadiomene u čijoj su formi ponekad prikazivane pokojnice.⁹ Isti tip Venere s ogledalom nalazimo u središnjem dijelu trokutastog zabata salonitanske stele iz kasnog 1. stoljeća poslije Krista.¹⁰ Ogledalo je možda aplicirano još jednom, u nizu pripadajućih ženskih predmeta, na frizu ispod zabata istog spomenika. Na reljefnim su prikazima preminule pripadnice ljepšeg spola u nemalom broju slučajeva predočene u položaju sjedeće matrone okružene sluškinjama koje uz ostali pribor za uređivanje drže i ogledalo.¹¹ Matrona – Fedra javlja se i na prednjoj strani sanduka sarkofaga iz Salone s početka 4. stoljeća.¹² Kao dio narativne scene Hipolitova mita, Fedra sjedi na stolcu ispod kojeg je ogledalo. Možda, u slučajevima kad je ogledalo jedini motiv na spomeniku, i k tomu na naglašenom mjestu na njemu, kao npr. kod stela iz Donje Dakije i Ratiarije možemo pretpostaviti dublje značenje.¹³ Isto tumačenje, naglašena simboličko-zagrobna veza, pretpostavljena je i na nadgrobnim spomenicima iz Panonije i Norika na temelju položaja ogledala u odnosu na pokojničin lik koji se dovodi u vezu s Kamilom – istom mitološkom osobom koja se javlja unutar funeralnih scena s naglašenom zagrobnom simbolikom.¹⁴ Ogledala su cijenjena i kao takva postaju sastavni dio grobnih priloga ili ostava, a svoje oblike i tehnologiju nasljeđuju od ranijih etrušćanskih i helenističkih uzora.¹⁵

Ova vrsta materijala je, nažalost, slabije sistematski obrađivana, a prvu važnu i najreferentniju tipologiju i klasifikaciju koja se i danas upotrebljava, iako nije u potpunosti primjenjiva na sve prostore Rimskog Carstva, objavila je Glenys Lloyd Morgan u svojoj doktorskoj

pair, mirror – comb, is a part of iconography of previously mentioned Venus Anadyomene whose form was occasionally used to depict the deceased ladies.⁹ The same type of Venus with a mirror is found in the central part of the triangular pediment of a stela from Salona dating to the late 1st century AD.¹⁰ Mirror may have been depicted once more, in a row of female objects, on a frieze under the pediment of the same monument. In relief depictions deceased ladies are often portrayed as seated matronae surrounded by maids that hold mirrors, alongside other objects of adornment.¹¹ Matrona – Fedra is also portrayed on the front side of a sarcophagus from Salona dating to the early 4th c. AD.¹² As a part of narrative scene of the myth of Hyppolitus, Fedra is sitting on a stool with a mirror underneath. Perhaps we might consider some deeper meaning when mirror is the only motif on a monument, and furthermore in a prominent position, such as on stelae from Lower Dacia and Ratiaria.¹³ The same interpretation, pronounced symbolical/afterlife connection is assumed for funerary monuments from Pannonia and Noricum, on the basis of the mirror position in relation to the deceased's figure which is associated with Camilla, the mythological person appearing in funerary scenes with distinct symbolics of afterlife.¹⁴ Mirrors were highly esteemed and therefore they are found among grave goods and hoards. Their forms and technology are inherited from earlier Etruscan and Hellenistic models.¹⁵

Unfortunately this kind of material has not been systematically analyzed, and the first significant and most referential typology and classification that is still used, though not fully applicable for all parts of the Roman Empire, was published by Glenys Lloyd Morgan in her

⁹ S. IVČEVIĆ, 2006, 139.

¹⁰ N. CAMBI, 2005, 83–84; S. IVČEVIĆ, 2006, 139–140.

¹¹ S. IVČEVIĆ, 2006, 139.

¹² N. CAMBI, 2005, 83–84; S. IVČEVIĆ, 2006, 139–140.

¹³ E. DOBRUNA-SALIHU, 2006, 51.

¹⁴ A. BÓZSA, 2017, 425–426.

¹⁵ E. RIHA, 1986, 11.

⁹ S. IVČEVIĆ, 2006, 139.

¹⁰ N. CAMBI, 2005, 83–84; S. IVČEVIĆ, 2006, 139–140.

¹¹ S. IVČEVIĆ, 2006, 139.

¹² N. CAMBI, 2005, 83–84; S. IVČEVIĆ, 2006, 139–140.

¹³ E. DOBRUNA-SALIHU, 2006, 51.

¹⁴ A. BÓZSA, 2017, 425–426.

¹⁵ E. RIHA, 1986, 11.

disertaciji iz 1977. godine.¹⁶ Ručna ogledala većinom su rađena od bronce, no poznajemo i luksuznija pravljenja od plemenitih metala, kao i ona staklena uglavljena uglavnom u olovne okvire. Veličina im varira od svega nekoliko centimetara do onih velikih dimenzija, poput mrdakovičkog primjera iz prostorije P 10. Oblici ručaka također su varijabilni i ako su metalne, mogu biti oblika Herkulove toljage, s jednom ili dvjema petljama, spiralne, u formi kolone do običnih štapićastih. Zadnje su dvije najzastupljenije, no postoje i one atipičnih kontura. Ručke mogu biti lijevane zajedno sa zrcalnim diskom, ili pak naknadno spojene držačem. Razlike postoje i u premazu. Rabio se srebrni, kositreneri, kositreno-bakreni, kositreno-olovni, pozlaćeno-živin premaz, kao i onaj od srebrnog sulfida, no mogli su biti prisutni i drugi elementi poput arsena, željeza, antimona itd.¹⁷

RASPRAVA

Na lokalitetu Velika Mrdakovica tijekom dugogodišnjih arheoloških istraživanja pronađena su tek tri rimskodobna ogledala. Jedno manje, četvrtasto, otkriveno je kao grobni prilog unutar nekropole, dok preostala dva, kružna, potječu s naselja, iz prostorija P 10 i P 12.

Četvrtasto ogledalo (Kat. br. 1) s mrdakovičke nekropole pronađeno u grobu NG 2 datirano je na osnovi drugih grobnih priloga u 1. – 2. stoljeće nakon Krista. Grob (Sl. 1–3) je bio na dubini od 20 do 35 cm i položen u procijep djelomično priklesane litice. Sve keramičke posude, osim lucerne s pečatom

doctoral dissertation of 1977.¹⁶ Hand mirrors were mostly made of bronze, but we also know of more luxurious items made of precious metals, as well as the glass ones mounted in usually lead frames. Their sizes vary from only few centimeters to really large examples, such as the specimen from Mrdakovica from room P 10. Handle forms are also varied: if they are made of metal they can be shaped like Heracles' club, with one or two knots, spiral, in form of a column or simple rod-shaped examples. The last two types are most common, but there are also examples of atypical shape. Handles can be cast together with the mirror disc, or joined subsequently. There are also differences in coating: silver, tin, tin-copper, copper-lead, gilt-mercury or silver sulfide were used but other elements could be found such as arsenic, iron, antimony etc.¹⁷

DISCUSSION

Only three Roman-era mirrors have been found at the site of Velika Mrdakovica during long-term archaeological excavations. A smaller example, square in shape, was found among grave goods from the necropolis, while the remaining two were uncovered in the settlement, in rooms P 10 and P 12.

Square mirror (Cat. no. 1) from the necropolis of Mrdakovica was found in grave NG 2 and it was dated on the basis of other grave goods to the 1st – 2nd centuries AD. The grave (Fig. 1–3) was at a depth of 20 to 35 cm, placed in the crevice of partially carved cliff. All ceramic vessels, except for an oil lamp with the *Fortis* stamp (Loeschcke IX type) were fragmented, as a consequence of long-

¹⁶ G. LLOYD-MORGAN, 1977. Autorica je tijekom svojeg radnog vijeka napisala, među ostalim, i više desetaka radova o različitim aspektima problematike ogledala. Kako je popis referentne literature obiman, prilažemo internet-sku vezu (link) s popisom objavljenih radova Glenys Lloyd Morgan koju je sastavila voditeljica arheološkog arhiva Muzeja Londona, Nina Crummy: <https://www.archeophile.com/rw-bibliography-lloydmorgan.htm>

¹⁷ G. LLOYD MORGAN, 1977, 6–11b; E. RIHA, 1986, 12; W. B. STERN, 1986, 16–17; M. J. TREISTER, 1994, 426–427.

¹⁶ G. LLOYD-MORGAN, 1977. The author wrote a number of papers on various aspects of the subject of mirrors. Extensive list of reference works by Glenys Lloyd Morgan can be found at <https://www.archeophile.com/rw-bibliography-lloydmorgan.htm>, compiled by Nina Crummy, head of the Museum of London Archaeological Archive.

¹⁷ G. LLOYD MORGAN, 1977, 6–11b; E. RIHA, 1986, 12; W. B. STERN, 1986, 16–17; M. J. TREISTER, 1994, 426–427.

SLIKA 1. Paljevinski grob NG 2, Velika Mrdakovica – nekropola (foto: T. Brajković)

FIGURE 1 Cremation grave NG 2, Velika Mrdakovica – necropolis (photo: T. Brajković)

Fortis – tip Loeschcke IX b, bile su fragmentirane, što je posljedica dugotrajne obrade zemlje i korijenja nekadašnje vegetacije koje se provuklo kroz stijenske posuda.¹⁸ Spaljene kosti pokojnice nalazile su se u urni domaće proizvodnje. Unutar grobne rake priložene su i dvije manje keramičke posude – vrč trbušastog tijela s trakastom ručkom i prstenastim dnom (vis. – 12,55; šir. – 10,4 cm), te čaša ili lončić (vis. – 12,4; šir. – 10,5 cm) kakav je nađen i u grobu 25, „Dame s Relje“, na jaderskoj nekropoli.¹⁹ Ove posude možemo pripisati kuhinjskom ili stolnom posuđu. Od sitnijeg materijala evidentirana su dva kamena igrača žetona – crni i bijeli, koštana šivaća igla i koštano vreteno s pršljenom od zelene staklene paste. Dva posljednja predmeta – šivaća igla i vreteno s pršljenom, uz nalaz ogledala, determiniraju ovaj grob kao ženski, budući da nave-

term soil tillage and roots of vegetation that damaged vessel walls.¹⁸ Cremated bones of the deceased woman were placed in a locally made urn. In the grave pit were two small ceramic vessels – jug with a squat body, strap handle and ring base (h. – 12.55; w. – 10.4 cm), and a beaker or a small pot (h. – 12.4; w. – 10.5 cm), identical to the specimen found in grave 25, of the Lady of Relja, at the necropolis of Iader.¹⁹ These vessels can be attributed to kitchenware or tableware. Small finds are represented by two stone gaming tokens – black and white, bone sewing needle and bone spindle with a whorl made of green glass paste. The two latter finds – sewing needle and spindle with a whorl, alongside the mirror, determine this grave as a woman's, since mentioned artifacts undoubtedly belong to female accessories.²⁰

¹⁸ O problemu ritualnog razbijanja posuda na nekropoli Velike Mrdakovice vidi u T. BRAJKOVIĆ, 2018, 45–49.

¹⁹ T. ALIHODŽIĆ, 2019, 37, 41, kat. br. 15.

¹⁸ About ritual breaking of vessels at the necropolis of Velika Mrdakovica see in T. BRAJKOVIĆ, 2018, 45–49.

¹⁹ T. ALIHODŽIĆ, 2019, 37, 41, cat. no. 15.

²⁰ S. IVČEVIĆ, 2002a, 472–474; E. DOBRUNA SALIHU, 2006, 50–53; S. IVČEVIĆ, 2006, 137–138.

SLIKA 2. *Paljevinski grob NG 2, Velika Mrdakovica – nekropola* (foto: T. Brajković)

FIGURE 2 *Cremation grave NG 2, Velika Mrdakovica – necropolis* (photo: T. Brajković)

deni predmeti pripadaju nesumnjivo ženskom inventaru.²⁰ Zbog premaza koji prekriva cijelu

Due to coating that covers the entire surface of the mirror, material it was made of could not be determined, but the coating consists of the following elements: copper 53.31 %, tin 39.22 %, lead 3.29 %; aluminum 1.53 %, sil-

²⁰ S. IVČEVIĆ, 2002a, 472-474; E. DOBRUNA SALIHU, 2006, 50-53; S. IVČEVIĆ, 2006, 137-138.

SLIKA 3. Materijal iz groba NG 2, Velika Mrdakovica – nekropola (foto: T. Brajković)

FIGURE 3 Material from grave NG 2, Velika Mrdakovica – necropolis (photo: T. Brajković)

površinu zrcalne površine materijal od kojeg je izrađeno ogledalo nije se mogao ustanoviti, no premaz je sljedećeg sastava – bakar: 53,31 %, kositar: 39,22 %, olovo: 3,29 %; aluminij: 1,53 %, silicij: 1,47 %, željezo: 0,47 %.²¹

Upotreba četvrtastih ogledala (prema tipologiji G. Lloyd Morgan grupa A), počinje u helenizmu,²² ekspanziju doživljava od 1. stoljeća, posebno od vladavine Klaudija, da bi već u idućem stoljeću taj broj počeo stagnirati. Rabe

icon 1.47 %, iron: 0.47 %.²¹

Use of square mirrors (Lloyd Morgan's group A) begins in Hellenism,²² sees its heyday in the 1st century, particularly in the Claudius' period, but the number starts to stagnate in the following century. They are used intermittently in Late Antiquity although it is believed that their production ceased much earlier.²³ The

²¹ Kemijska analiza svih ogledala obavljena je u Razvojno inovacijskom centru AluTech, Ustanova za poticanje poduzetništva, istraživanje i razvoj, Šibenik.

²² G. LLOYD MORGAN, 1977, 185; M. J. TREISTER, 1994, 417; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 193-194; A. BÓZSA, 2013, 21-22.

²¹ Chemical analysis of all mirrors was conducted in the Development Innovation Center of AluTech, Institution for the Promotion of Entrepreneurship, Research and Development, Šibenik.

²² G. LLOYD MORGAN, 1977, 185; M. J. TREISTER, 1994, 417; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 193-194; A. BÓZSA, 2013, 21-22.

²³ A. BÓZSA, 2017, 425; G. LLOYD MORGAN, 1977, 186; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 194.

se povremeno i tijekom kasne antike iako se smatra da njihova proizvodnja prestaje dosta prije.²³ Najveći broj četvrtastih ogledala nalazimo u sjevernoj Italiji i graničnim područjima (Slovenija, južna Švicarska, južna Austrija), gdje je, kako se smatra, započela proizvodnja, no s vremenom se otvaraju i lokalne radionice poput one na ušću Rajne u Nijmegenu, Vindoboni, možda i na Bosporu.²⁴ Moguća trgovačka ruta kojom su proizvodi ovog tipa dolazili do Krima, pa i dalje, išla bi od Akvileje, preko Alpa do Emone, zatim rijekama Savom i Dunavom do Crnog mora.²⁵ Mogu biti različitih dimenzija – po podjeli koju je načinio M. J. Treister najveća su ogledala na sjevernom Pontu, veća od 12,5 cm, dok su u zapadnim rimskim provincijama manja, osobito na prostoru sjeverne Italije, Save i donje Rajne gdje ne prelaze dužinu od 10,5 cm.²⁶ Dosta je utvrđenih slučajeva stavljanja četvrtastih ogledala u drvene okvire ili kutije.²⁷ Plutarh i Seneka spominju luksuznije okvire (optočene draguljima, zlatne) za velike primjerke, koji dosad, nažalost, nisu arheološki utvrđeni.²⁸ Kod ogledala s jednostavnim dekoracijama na rubovima u vidu urezanih bordura, okomitih crtica, te X ili V motivima, prevladava mišljenje da su neuokvirivani kako bi se ukras mogao vidjeti.²⁹ Zbog svoje jednostavnosti, manjih dimenzija i ponekad nemarno obrađenih rubova smatra se da su služila kao stolna ili džepna ogledala, kao i da su se čuvala u olovnim ili kozmetičkim kutijicama.³⁰ Mrdakovički primjerak je, po dimenzijama, vjerojatno produkt donjorajnskih ili sjevernoitalskih radionica te je dio transpor-

biggest number of square mirrors is found in northern Italy and bordering areas (Slovenia, southern Switzerland, southern Austria) where their production probably began, but over time it spread to local workshops such as the ones at the Rhine river mouth in Nijmegen, or Vindobona, and possibly even Bosphorus.²⁴ Possible trade route that brought these products all the way to Crimea, and further, would start from Aquileia, via the Alps to Emona, and then through the Sava and Drava rivers to the Black Sea.²⁵ Their dimension may vary – according to classification compiled by M. J. Treister the biggest mirrors were found in the northern Pontus, over 12.5 cm long, while they are smaller in the western Roman provinces, especially in the regions of northern Italy, Sava and lower Rhine where they do not exceed the length of 10.5 cm.²⁶ There is a number of cases of placing square mirrors into wooden frames or boxes.²⁷ Plutarch and Seneca mention more luxurious frames (studded in diamonds, mounted in gold) for big examples, that unfortunately have not been archaeologically evidenced.²⁸ Mirrors with simple decorations in form of incised decoration on the borders, or vertical lines, X and V motifs are believed to be frameless to reveal the decoration.²⁹ Due to their simplicity, small dimensions and occasionally sloppily worked edges they are interpreted as table or pocket mirrors, kept in lead or cosmetic boxes.³⁰ Judging from the dimensions, the example from Mrdakovica is probably a product of workshops in Lower Rhine region or northern Italy, and it was probably a part of transport from Aquileia, the main supply center for Liburnia at the time of

²³ G. LLOYD MORGAN, 1977, 186; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 194; A. BÓZSA, 2017, 425.

²⁴ M. J. TREISTER, 1994, 417, 427; A. BÓZSA, 2013, 23.

²⁵ M. J. TREISTER, 1994, 424; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 194, 197 bilj. 34, 297, map. 4.

²⁶ M. J. TREISTER, 1994, 417; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 195 bilj. 30; A. BÓZSA, 2013, 22.

²⁷ G. LLOYD MORGAN, 1977, 186; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 190; A. BÓZSA, 2013, 22.

²⁸ G. LLOYD MORGAN, 1977, 187.

²⁹ G. LLOYD MORGAN, 1977, 187, fig. 2.

³⁰ G. LLOYD MORGAN, 1977, 187; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 190; A. BÓZSA, 2013, 22.

²⁴ M. J. TREISTER, 1994, 417, 427; A. BÓZSA, 2013, 23.

²⁵ M. J. TREISTER, 1994, 424; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 194, 197, note 34, 297, map. 4.

²⁶ M. J. TREISTER, 1994, 417; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 195, note 30; A. BÓZSA, 2013, 22.

²⁷ G. LLOYD MORGAN, 1977, 186; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 190; A. BÓZSA, 2013, 22.

²⁸ G. LLOYD MORGAN, 1977, 187.

²⁹ G. LLOYD MORGAN, 1977, 187, fig. 2.

³⁰ G. LLOYD MORGAN, 1977, 187; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 190; A. BÓZSA, 2013, 22.

ta iz Akvileje koja je u vremenu njegova nastanka bila glavni opskrbni centar za prostor Liburnije što potvrđuje i niz drugih proizvoda koji su osvjedočeno došli iz tog proizvodnog središta.³¹

Za razliku od nekropole gdje su u zatvorenim grobnim cjelinama predmeti više-manje sačuvani intaktni, na stotinjak metara udaljenom naselju situacija je sasvim drukčija. Tijekom kampanje 2018. godine unutar prostori-je P 12 otkrivena je gotovo pravilna četvrtina zrcalnog diska (Kat. br. 2). Prostoriju s dviju strana zatvara priklesana litica, u napuklinama popunjena manjim tesancima, dok ostatak perimetra omeđuju zidovi rađeni u tipično helenističkom slogu te ulica sa stubištem koja povezuje dva nivoa naselja. Na gornjem dijelu litice uklesan je široki utor za polaganje drvenih krovniha greda i krovništa pokrivenog tegulama radionice *Pansiana* iz 1. stoljeća. Numizmatički materijal – Augustov komemorativni as kovan za vladavine Tiberija, Neronov provincijalni brončani novac i dupondij cara Vespazijana – „pokrivaju“ isti vremenski period u koji bismo trebali smjestiti i fragment ogledala.³²

Na osnovi sačuvanog ulomka možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da je promjer zrcalnog diska bio oko 10 cm. Nažalost, ni na temelju sačuvanog trna ne možemo utvrditi oblik ručke. Naime, ogledalo pripada, prema tipologiji G. Lloyd Morgan, grupi K i jedan je od najpopularnijih tipova rimske provenijencije³³ čemu je uvelike pridonijela i njihova financijska dostupnost.³⁴ Nalažena su po svim krajevima Carstva, no isto tako i na područji-

their production, as confirmed by a number of other products that definitely arrived from these production areas.³¹

As opposed to the necropolis where objects are more or less intact in grave assemblages, situation is quite different some hundred meters further, in the settlement. During the 2018 campaign, an almost regular quarter of a mirror disc was found in room P 12 (Cat. no. 2). The room is enclosed on two sides by carved cliff, filled with smaller dressed stones in the crevices, while the rest of the perimeter is bordered by the walls made in typical Hellenistic arrangement with a stairway connecting two settlement levels. On the upper part of the cliff is a wide groove for inserting wooden roof beams and roofing covered with tegulae from the 1st century *Pansiana* workshop. Numismatic material, Augustus' commemorative as struck during the Tiberius' reign, Nero's provincial bronze coin and the emperor Vespasian's dupondius, belong to the same period as the mirror fragment.³²

On the basis of the preserved fragment, we can assume with high degree of certainty that the diameter of the mirror disc was about 10 cm. Unfortunately, we cannot determine the shape of the handle on the basis of the preserved tang. Namely, the mirror belongs to group K according to G. Lloyd Morgan's typology and it is one of the most popular types of the Roman provenance³³ which was greatly aided by their affordability.³⁴ They were found all over the Empire, but also in the regions that were not conquered by the Romans – in the Sarmatian and Scythian graves, and Da-

³¹ T. BRAJKOVIĆ, 2014, 8; T. BRAJKOVIĆ, 2014a, 358, 360.

³² Navedene tegule s pečatom *Pansiana*, kao i tri ovdje navedena carska novca, pronađeni su uz ostali materijal iz 1. stoljeća poslije Krista u istom sloju kao i ulomak ručnog ogledala. Inače, na cijelom naselju Velike Mrdakovice tijekom dosadašnjih arheoloških istraživanja nije utvrđen materijal mlađi od kraja 1. stoljeća poslije Krista. Iako se neki predmeti okvirno datiraju u 1. – 2. stoljeće, zbog suodnosa s drugim databilnim materijalom, unutar konteksta nalaza, vjerojatnija je njihova ranija datacija.

³³ K. ROTH-RUBI, 1977, 35; A. BÓZSA, 2013, 26.

³⁴ K. ROTH-RUBI, 1977, 35.

³¹ T. BRAJKOVIĆ, 2014, 8; T. BRAJKOVIĆ, 2014a, 358, 360.

³² Mentioned tegulae with the *Pansiana* stamp, as well as the three mentioned imperial coins, were found in the same layer with the rest of the material dating to the 1st century AD, including a fragment of hand mirror. In the excavations of the settlement of Velika Mrdakovica material younger than the end of the 1st century has not been found. Although some objects are dated to the 1st – 2nd centuries, due to relation to other datable material, within the find context, their earlier dating is still more likely.

³³ K. ROTH-RUBI, 1977, 35; A. BÓZSA, 2013, 26.

³⁴ K. ROTH-RUBI, 1977, 35.

ma koja nisu bila direktno pod rimskom čizmom – u sarmatskim i skitskim grobovima te dačkim kompleksima prije rimskog osvajanja.³⁵ Ručke su naknadno pričvršćivane i mogu biti različitih oblika. Najzastupljenije su jednostavne – štapičaste, u presjeku ovalne, i one podijeljene s nekoliko obruča na segmente, no nisu neuobičajene ni ručke s jednom ili dvjema petljama. Proizvodnja ovog tipa ogledala po brojnim autorima počinje tijekom prve polovice 1. stoljeća u sjevernoj Italiji, da bi se s vremenom otvorilo nekoliko drugih provincijalnih radionica, posebno u Nijmengu, koje su opskrbljivale zapadne dijelove Carstva, posebice Britaniju. Spomenutom bi proizvodnom centru, po podjeli na osnovi veličine koju je načinio M. J. Treister pripadala i ogledala srednjih dimenzija – do 11,5 cm u koje se ubraja i mrdakovički primjerak. Moguće je da su proizvodi ovog tipa na prostor oko Crnog mora dolazili preko Brindizija, no isto tako je izgledna lokalna produkcija unutar Bosporskog Kraljevstva.³⁶ Važniji proizvodni centar je i provincija Panonija čije radionice opskrbljuju domicilno i obližnje sarmatsko tržište.³⁷ Produkcija ovog jako popularnog tipa vjerojatno završava tijekom 2. stoljeća, a pojava i u kasnijim grobovima da se lako objasniti dugotrajnom upotrebom istih.³⁸

Na šibenskom području, osim na Velikoj Mrdakovici, rimskodobna su ogledala evidentirana u Danilu³⁹ i na nekropoli Skardone koja se na osnovi pripadajućeg materijala datira u vrijeme 1. i 2. stoljeća poslije Krista.⁴⁰ Skra-

cian complexes before the Roman conquest.³⁵ Handles were subsequently attached and they come in different forms. The most common forms include rod-shaped examples, oval in cross-section, and the segmented ones with several collars, but there are also handles with one or two knots. A number of authors agree that the production of this mirror type commenced in the first half of the first century in northern Italy. Over time several other provincial workshops opened, especially in Nijmegen, that supplied western parts of the Empire, Britannia in particular. Medium-sized mirrors (to 11.5 cm), according to the classification based on size created by M. J. Treister, such as the specimen from Mrdakovica, would also belong to the mentioned production center. It is possible that the products of this type reached the Black Sea region via Brindisi, but it seems that the local production in the Bosporan Kingdom should not be ruled out.³⁶ Pannonia is other important production center whose workshops supplied local and nearby Sarmatian market.³⁷ Production of this very popular type probably ended throughout the second century, and their presence in later graves can be easily explained by their lengthy use.³⁸

In the Šibenik region, except for Velika Mrdakovica, Roman-era mirrors were recorded in Danilo³⁹ and at the necropolis of Scardona that is dated to the 1st and 2nd centuries AD.⁴⁰ The examples from Scardona are par-

³⁵ G. LLOYD MORGAN, 1977, 261–263; E. RIHA, 1986, 13; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 184–186, 295, map 2; A. BÓZSA, 2017, 425.

³⁶ M. J. TREISTER, 1994, 417, 420; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 186–188; A. BÓZSA, 2013, 26–27.

³⁷ B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 186–188.

³⁸ G. LLOYD MORGAN, 1977, 262.

³⁹ U Danilu dosad nije pronađeno ni jedno cjelovito sačuvano ogledalo već samo dvije manje brončane ručke ogledala. Obje su ručke otkrivene tijekom arheoloških istraživanja 1970. godine u prostoriji 12 unutar Starog Šematorija i 1981. godine iza istočnog zida Šematorija u sondi D.

⁴⁰ Materijal sa skardonitanske nekropole, nažalost, nikad nije sustavno obrađen. Objavljen je tek sumarno, bez kataloških jedinica, dio materijala s mikrolokacija Đardin i

³⁵ G. LLOYD MORGAN, 1977, 261–263; E. RIHA, 1986, 13; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 184–186, 295, map.2; A. BÓZSA, 2017, 425.

³⁶ M. J. TREISTER, 1994, 417, 420; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 186–188; A. BÓZSA, 2013, 26–27.

³⁷ B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 186–188.

³⁸ G. LLOYD MORGAN, 1977, 262.

³⁹ Fully preserved mirrors have not been found in Danilo but only two smaller bronze handles of a mirror. One handle was found in the 1970 archaeological excavations in room 12 in Stari Šematorij, and the other one in 1981 behind the eastern wall of Šematorij in probe D.

⁴⁰ Unfortunately, the material from the necropolis of Scardona has not been systematically analyzed. It has been published only partially, without catalogue units, only some finds from microlocalities Đardin and Maraguša in the exhibition catalogue *Skradin Maraguša*, Šibenik – Skradin, 1998, and in the book *Rimska Skardona (Roman Scardo-*

dinski su primjerci osobito zanimljivi jer obuhvaćaju nekoliko različitih tipova i trebalo bi ih izdvojiti u poseban rad zajedno s ostalim pripadajućim materijalom. Ovdje ćemo se na njih tek osvrnuti u kontekstu disperzije i zastupljenosti određenih tipova ogledala tijekom ranog principata na području donjeg toka rijeke Krke. Jedini primjerak ogledala za koji znamo arheološki kontekst jest ono iz groba 5 u Đardinu. Riječ je o četvrtastom ogledalu dimenzija 16 x 13,8 cm kojem je u svojstvu grobnih priloga, osim čavala, bilo pridruženo još dvadeset i pet drugih predmeta.⁴¹ Ogledala ove veličine, prema podjeli koju je napravio M. J. Treister, tipična su za područje sjevernog Ponta.⁴² Sljedeća četiri su kružna ogledala s mikrolokacije Maraguša.⁴³ Najranije među njima pripada, prema tipologiji G. Lloyd Morgan, grupi B. Sačuvan je samo disk oblika nepravilne kružnice, maksimalnog promjera 12,5 cm. Ova teška ogledala, skupe proizvodnje, u najvećem su broju nalažena na području Italije.⁴⁴ Sličnim, jednostavnim kružnim ogledalima možemo pribrojiti i dva, čini se, neukrašena brončana diska promjera 7 i 7,6 cm. Prekrivenost površine patinom i korodivnim elementima onemogućava jasniji uvid zbog čega ih ne možemo pribrojiti određenom tipu. Posljednja dva primjerka ogledala sačuvana su

ticularly interesting as they comprise several different types and they should be analyzed in a separate paper with other associated material. Here we will only consider them briefly in the context of dispersion and presence of certain mirror types in the early Principate in the area of the lower course of the Krka river. The only example of a mirror with known archaeological context is the one from grave 5 in Đardin. It is a square mirror with dimensions 16 x 13.8 cm found with twenty five other grave goods, including nails.⁴¹ Mirrors of this size, in accordance with the classification made by M. J. Treister, are typical of the northern Pontic region.⁴² The following four types are round mirrors from microlocality Maraguša.⁴³ The earliest among them belongs to Lloyd Morgan's group B. Only a disc in form of an irregular circle is preserved, with maximum diameter of 12.5 cm. Most examples of these heavy mirrors with high production costs originate from Italy.⁴⁴ Two seemingly undecorated bronze discs with diameters 7 and 7.6 cm can be attributed to similar simple round mirrors. Surface covered with patina and corrosive elements prevents clearer insight and attribution to types. The last two examples were fragmented but well preserved. One of them belongs to group H according to G. Lloyd Morgan's typology, decorated with concentric

Maraguša u katalogu izložbe *Skradin Maraguša*, Šibenik – Skradin, 1998. i u knjizi *Rimska Skardona*, Šibenik, 2001. Autor ovih izdanja je dugogodišnji voditelj istraživanja na spomenutim mikrolokacijama, Ivan Pedišić. Za bolje razumijevanje potrebno je naglasiti da su mikrolokacije Đardin i Maraguša koje se često spominju u kontekstu nekropole dva lokalna toponima koji tvore istraženi dio nekropole i međusobno su povezani.

⁴¹ Grob 5 je, kao i ostali grobovi s nekropole, paljevinski grob. Spaljene kosti pokojnika s grobnim prilikama bile su smještene u staklenu olu koja se nalazila unutar kamene urne. Uz ogledalo koje je bilo izvan ole, u kamenoj urni, priložena su četiri jantarna prstena, jantarni skeptar, zlatne naušnice, zlatni prsten, staklene balzamarije, staklene kvadratne boce, keramičke posude i keramičke lucerne.

⁴² M. J. TREISTER, 1994, 417.

⁴³ Sav materijal s lokaliteta Skradin – Maraguša inventiran je u starim inventarnim knjigama, ali nepotpuno. Naime, uz predmete nedostaju podatci o pripadajućim brojevima grobova zbog čega ne možemo utvrditi koji su sve predmeti pripadali određenoj grobnoj cjelini.

⁴⁴ G. LLOYD MORGAN, 1977, 192–194.

na), Šibenik, 2001. The author of these publications is Ivan Pedišić, leader of the long-term excavations at the mentioned locations. For easier understanding, it is important to mention that microlocalities Đardin and Maraguša, that are often mentioned in the context of the necropolis, are two local toponyms that constitute the explored part of the necropolis which are mutually related.

⁴¹ Grave 5, just like other graves from the necropolis, is a cremation grave. Burnt bones with grave goods were laid in a glass olla that was placed in a stone urn. In addition to the mirror that was outside the olla, in the stone urn, there were also four amber rings, amber scepter, golden earrings, golden ring, glass balsamaria, square glass bottles, ceramic vessels and ceramic oil lamps.

⁴² M. J. TREISTER, 1994, 417.

⁴³ All material from the site of Skradin Maraguša was recorded in the old inventory books, but only partially. Namely grave numbers are missing for the finds so it is impossible to determine which objects belonged to a certain grave unit.

⁴⁴ G. LLOYD MORGAN, 1977, 192–194.

u potpunosti, ali fragmentarno. Jedno ogledalo pripada, prema tipologiji G. Lloyd Morgan, grupi H – ukrašeno je koncentričnim kružnicama – i prethodi perforiranim ogledalima. Zadnje skardonitansko ogledalo, prema tipologiji G. Lloyd Morgan grupa K, promjera je 7,9 cm i pripada manjim primjercima tipičnima za područje Emone.⁴⁵

Najluksuzniji mrdakovički primjerak jest svakako onaj iz prostorije P 10 (Kat. br. 3). Ova je prostorija tlocrta pravilnog četverokuta sa stubom u središtu kao glavnim potpornjem većeg stropa i krovista. I ona se nalazi uz jednu od nasebinskih ulica, a omeđena je zidovima čije faze možemo pratiti od helenističkog razdoblja do ranocarskog vremena. Sačuvani držak ogledala otkriven je tik iznad podnice izrađene od nabijene gline. I ovdje, kao i u prostoriji P 12, kulturni sloj unutar kojeg je nađeni držak determiniran je materijalom iz 1. stoljeća poslije Krista. Držak je sačinjen od legure bakra (59,90 – 69,24 %), kositra (15,82 – 17,66 %), olova (8,75 – 11,77 %) i visokim udjelima silicija, fosfora, aluminijske te umetci- ma od željeza i srebra. Duž unutarnje strane krakova za nasad, utor je približne debljine 4 mm što bi odgovaralo debljini zrcalnog diska. Kako linija zrcalnog diska prati os krakova mogli smo na osnovi sačuvanog segmenta kruga izračunati i njegov puni promjer. On iznosi cca 22,5 cm.

Najbližu analogiju nalazimo kod dviju ručki ostave srebrnih predmeta iz Hildesheima (Njemačka).⁴⁶ Ova ostava, otkrivena davne 1868. godine, s više od 70 srebrnih predmeta datira se okvirno u 1. stoljeće poslije Krista i to njegovu drugu polovicu.⁴⁷ Ranije su je teorije povezivale s bitkom u Teutoburškoj šumi i s Augustovim vremenom, dok je u novije doba dovode u vezu s događajima koji su se

circles, and it predates perforated mirrors. The last Scardonitan mirror, group K in G. Lloyd Morgan's typology, with diameter of 7.9 cm belongs to smaller examples typical of the Emone region.⁴⁵

The most luxurious example from Mrdakovica is definitely the mirror from room P 10 (Cat. no. 3). This room has square ground plan with a pillar in the middle as the main support of a big ceiling and roofing. It is located next to one of the streets in the settlement, and it is bordered by the walls whose phases can be traced from the Hellenistic period to the early Imperial period. Preserved handle of the mirror was discovered immediately above the floor made of packed earth. Here, as in room P 12, cultural layer which yielded the handle is dated to the 1st c. AD owing to the finds recovered. The handle consists of copper alloy (59.90 – 69.24 %), tin (15.82 – 17.66 %), lead (8.75 – 11.77 %) and high percentages of silicon, phosphorus, aluminum and iron and silver inserts.

Along the inner side of the insertion arms, the slot is about 4 mm wide corresponding to the thickness of the mirror disc. Since the line of the mirror disc follows the axis of the arms, we could calculate its full diameter on the basis of the preserved circle segment. It is 22.5 cm. The closest analogy can be found in two handles from the silver hoard from Hildesheim (Germany).⁴⁶ This hoard, discovered back in 1868, with over 70 silver objects dates roughly to the 1st century AD, more precisely its second half.⁴⁷ Earlier theories associated it with the Battle of the Teutoburg Forest and the Augustus' period, while more recently they have been related to events happening during the revolt of the Batavi in AD 69.⁴⁸ Technical rendering of the Hildesheim artifacts is close

⁴⁵ M. J. TREISTER, 1994, 420; I. PEDIŠIĆ, 1998, 21.

⁴⁶ Vidi u: K. HITZL, K. N. TÜBINGEN, 1997; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 199, bilj. 41, 241, 317, fig. 12.

⁴⁷ Vidi u: H. GREGAREK, 1997. F. WIESELER, 1868; B. NIEMEYER, 2018.

⁴⁵ M. J. TREISTER, 1994, 420; I. PEDIŠIĆ, 1998, 21.

⁴⁶ See in K. HITZL, K. N. TÜBINGEN, 1997; B. NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, 2012, 199, note 41, 241, 317, fig. 12.

⁴⁷ See in H. GREGAREK, 1997. F. WIESELER, 1868; B. NIEMEYER, 2018.

⁴⁸ K. HITZL, K. N. TÜBINGEN, 1997, 201.

SLIKA 4. Detalj dupina na kraku ručke ogledala (foto: T. Brajković)

FIGURE 4 Dolphin detail on the mirror handle arm (photo: T. Brajković)

odigrali tijekom Batavskog ustanka 69. godine poslije Krista.⁴⁸ Tehnička izvedba hildeshajmskih predmeta bliska je onima iz dvaju naselja uništenih erupcijom Vezuva 79. godine – Pompeja (Casa del Menandro) i Boscoreale (Villa della Pisanella).⁴⁹ Naočigled se uočavaju sličnosti ručki iz Hildesheima s mrdakovičkim primjerkom. Sam je oblik neznatno drukčiji – njemačkim drškama dojam elegancije daje kontrast suženog gornjeg dijela koji proširenjem u donjem segmentu dobiva gotovo kapljičastu formu. Po sredini ručke je urezana plitka linija, sa strana flankirana valovnicom. Mrdakovička ručka središnju liniju ima tek manjim dijelom – sredina hrastova lista, no ona se u vidu brida spušta također sve do dna gdje za razliku od hildeshajmskih kuglica prelazi u oblik cvjetišta. I srcoliki oblik, na sjecištu drška i krakova, shematski se nazire kod njemačkih primjeraka, dok završeci krakova s prikazom dupina imaju tek manja odstupanja u svojoj složenosti. Naime, elementi mrdakovičke ručke realističnije su i minucioznije izvedeni – jednostavne geometrijske motive

to the objects recovered from two settlements destroyed in the eruption of Mount Vesuvius in AD 79 - Pompeii (Casa del Menandro) and Boscoreale (Villa della Pisanella).⁴⁹ Similarities of handles from Hildesheim with the Mrdakovica example are obvious. The form is somewhat different – handles from Germany seem more elegant due to the contrast of the narrowed upper part that widens into almost drop-shaped lower part. Shallow line is incised in the middle of the handle, flanked with a wavy line on both sides. The handle from Mrdakovica has the central line only in its smaller part - middle of an oak leaf, but it descends as an edge to the bottom where it grows into a floral form instead of the Hildesheim globules. Heart-shaped form at the intersection of the handle and arms can be schematically discerned on the German examples, while arm terminals with dolphin depictions have only minor deviations in their complexity. Elements of the Mrdakovica handle are rendered more realistically and meticulously, simple geometric motifs are replaced by more appealing vegetal ones, and relief surface

⁴⁸ K. HITZL, K. N. TÜBINGEN, 1997, 201.

⁴⁹ K. HITZL, K. N. TÜBINGEN, 1997, 200–202.

⁴⁹ K. HITZL, K. N. TÜBINGEN, 1997, 200–202.

zamjenjuju dojmljiviji vegetabilni, a reljefnost površine dodatno je naglašena tehnikom inkrustiranja srebrnih detalja (Sl. 4).

Mjesto nastanka ovih primjeraka povezuje s istom radionicom. Nažalost ona se s obzirom na mali broj, svega tri ogledala ovog tipa, ne može zasad ubicirati. Sigurno je tek da su se spomenuta ogledala tipski proizvodila neko vrijeme i da su zbog tehnike izrade i korištenih materijala bila skupocjenija i manje zastupljena od popularnijih i jeftinijih tipova.

Krajem stare i početkom nove ere trgovina se šibenskim akvatorijem intenzivira na što zasigurno velikog utjecaja ima osnivanje vojnog logora u Burnumu i novonastalo značenje Skradina kao glavnog tranzitnog centra.⁵⁰ Neposredni dokaz tomu jest pregršt brodoloma i ostataka brodskog tereta uokolo šibenskih otoka i unutar Kanala sv. Ante.⁵¹ To je dokaz ustaljenih morskih koridora od prapovijesnih vremena. Tako su, na samom ulasku u Kanal sv. Ante, u podmorju kod hridi Ročni, nedavno utvrđeni ostatci prapovijesne keramike.⁵² Tijekom helenističkog perioda, nakon uspostave grčkih kolonija na istočnojadranskim otocima, trgovina se nastavlja. Helenističku reljefnu keramiku i ulomke grčko-italskih amfora, kao i onih tipa Korint B nalazimo na gradinskim naseljima Velike Mrdakovice i Dragišića.⁵³ Grčko-italske amfore, prvotno rađene na Siciliji i jugu Apeninskog poluotoka vjerojatno se proizvode i na Visu (Issa).⁵⁴ Utvrđene su i na više podmorskih lokaliteta ovog prostora: kod Žirja – tip MGS V (4. – 3. stoljeće prije Krista), kod otočića Velikog Kamešnjaka tip

is additionally emphasized by the technique of encrusting silver details (Fig. 4).

These examples should be associated with the same workshop that unfortunately cannot be located since only three mirrors of this type have been found. The only thing we can claim with certainty is that the mentioned mirrors were produced for some time and that the technique of production and materials used made them more expensive and less common than the more popular, cheaper types.

By the end of the old era and the beginning of the new era the trade in the Šibenik maritime zone was intensified which is definitely related to the foundation of the military camp in Burnum and growing importance of Skradin as the main transit center.⁵⁰ Direct evidence in that regard can be found in many shipwrecks and remains of ship cargo around the Šibenik islands and in the Channel of St Anthony,⁵¹ testifying to presence of maritime corridors back from prehistory. Thus remains of prehistoric pottery have been recently found at the very entrance to the Channel of St Anthony, on the seabed near Ročni rock.⁵² The trade continued in the Hellenistic period, after Greek colonies had been founded on the eastern Adriatic islands. Hellenistic relief pottery and sherds of Greco-Italic amphorae, as well as Corinthian B amphorae are found at the hillfort settlements of Velika Mrdakovica and Dragišić.⁵³ Greco-Italic amphorae, originally made in Sicily and in the south of the Apennine Peninsula were probably produced also in Vis (Issa).⁵⁴ They were found

⁵⁰ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2011, 145–147.

⁵¹ Vidi u: I. KONCANI UHAČ, 2007.

⁵² Ovaj podatak još nije objavljen, a informaciju o pronalasku nekoliko desetaka ulomaka prapovijesne keramike kod hridi Ročni na samom ulasku u Kanal sv. Ante dala mi je voditeljica podmorskog arheološkog istraživanja iz 2019. godine Vesna Zmajić Kralj. Pronađena keramika ne može se preciznije datirati od okvirne kronološke odrednice brončano – željezno doba.

⁵³ Z. BRUSIĆ, 1999, 9, 16, 61–66, T. 1–3, 6–10, 58, 81–83, 85; M. KATIĆ, 2005, 53–54; L. ŠEŠELJ, M. ILKIĆ, 2015, 422; T. BRAJKOVIĆ, 2018, 45 i bilj. 24.

⁵⁴ M. KATIĆ, 2005, 51–52.

⁵⁰ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2011, 145–147.

⁵¹ Vidi u: I. KONCANI UHAČ, 2007.

⁵² This information has not been published yet. We have been informed about the discovery of several dozens of prehistoric potsherds near Ročni rock at the very entrance to the Channel of St Anthony by Vesna Zmajić Kralj, leader of the underwater archaeological excavations in 2019. Recovered pottery cannot be dated more precisely than the broad chronological determinant of the Bronze – Iron Ages.

⁵³ Z. BRUSIĆ, 1999, 9, 16, 61–66, T. 1–3, 6–10, 58, 81–83, 85; L. ŠEŠELJ, M. ILKIĆ, 2015, 422; M. KATIĆ, 2005, 53–54; T. BRAJKOVIĆ, 2018, 45 and note 24

⁵⁴ M. KATIĆ, 2005, 51–52.

MGS IV (3. – 2. stoljeće prije Krista), dok je najmlađi tip grčko-italske amfore s početka 2. stoljeća prije Krista nađen u podmorju otočića Oblika.⁵⁵ Druga grčka kolonija Faros mjesto je proizvodnje amfora tipa Korint B koje su u velikoj količini utvrđene i kao teret potopljenog broda kod Žirja.⁵⁶ Navedeni materijalni dokazi sugeriraju rutu koja je od Fara i Ise išla šibenskim akvatorijem i rijekom Krkom prema unutrašnjosti. To je tek jedan od mnogobrojnih trgovačkih pravaca evidentiranih na Jadranu. Od prapovijesti do antike Jadran se preplavljavao transverzalnim i longitudinalnim rutama – po otvorenom moru, među otocima i uz obalu.⁵⁷ Šibenski otoci, koji se u pravilu pružaju u smjeru sjeverozapad-jugoistok i tvore žirjanski, kaprijski, zmajanski, zlarinski i šibenski kanal dio su međutočnog plovnog puta i iako kao i Kanal sv. Ante pružaju mnoga sigurna sidrišta, nisu lišeni opasnosti koje dolaze naglom promjenom vremenskih uvjeta. Maritimne sposobnosti antičkih brodova omogućavale su plovidbu niz vjetar. Posebno se, tijekom ljetnih mjeseci, kad se navigacija preporučivala, koristio kopnenjak, blago jugo, maestral i zmorac.⁵⁸ Na istočnu se obalu vjerojatno uplovljavalo s dna zaljeva iz pravca sjeverozapada.⁵⁹ Posebno se moralo paziti na nagle udare juga ili bure te na pličine i hridi. Stoga je moguća ruta prema šibenskim otocima išla kroz Pašmanski kanal, duž jugozapadne strane otoka Murtera.⁶⁰ Srednji Jadran kojem je na jugu rijeka Krka, prostor je najujednačenijeg puhanja maestrala, ali i, uz senjsku okolicu, područje s prosječno najjačim vjetrovima.⁶¹ Stoga nije iznenađujući broj havarija na šibenskom području. Najveći broj njih pripada 1.

at several underwater sites in this region: at Žirje – type MGS V (4th – 3rd c. BC), near the islet of Veliki Kamešnjak – type MGS IV (3rd – 2nd c. BC) while the youngest type of Greco-Italic amphora from the beginning of the 2nd c. BC was found on the seabed near the islet of Oblik.⁵⁵ The second Greek colony of Pharos was the place of production of the Corinthian B amphorae that were found in large amount as cargo of a ship that sank near Žirje.⁵⁶ Mentioned material evidence suggests a route that led from Pharos and Issa through the Šibenik maritime zone and the Krka river towards the interior. This is only one of many trade routes recorded in the Adriatic. From prehistory to antiquity the Adriatic was crossed via transversal and longitudinal routes – in the open sea, between the islands and along the coast.⁵⁷ The islands of Šibenik that mostly spread in NW – SE direction and create the channels of Žirje, Kaprije, Zmajan, Zlarin and Šibenik are a part of international naval route, and although they offer many safe anchorage sites like the Channel of St Anthony, they can be dangerous in inclement weather conditions. Maritime characteristics of ancient ships enabled sailing downwind. In summer months, when navigation was advisable, local winds (*kopnenjak*, mild *jugo*, *maestral* and *zmorac*) were used for sailing.⁵⁸ Eastern coast was probably sailed into from the bottom of the bay from the northwest.⁵⁹ Sailors had to pay attention to sudden blows of *jugo* or *bura* winds and shallows and cliffs. Therefore possible route towards the Šibenik islands went along southwestern side of the island of Murter.⁶⁰ Central Adriatic that is bordered by the Krka river in the south, is

⁵⁵ I. KONCANI UHAČ, 2007, 362–363.

⁵⁶ M. KATIĆ, 2005, 52; I. RADIĆ ROSSI, 2017, 17–22.

⁵⁷ Z. BRUSIĆ, 1970, 550, 559, 561; S. GLUŠČEVIĆ, 1994, 32; I. KONCANI UHAČ, 2007, 370–371; T. MARELIĆ, 2016, 221–222, 228.

⁵⁸ Z. BRUSIĆ, 1970, 557; T. MARELIĆ, 2016, 216, 221, 225.

⁵⁹ T. BILIĆ, 2012, 92; T. MARELIĆ, 2016, 224–225.

⁶⁰ Z. BRUSIĆ, 1970, 551; Z. BRUSIĆ, M. JURIŠIĆ, Ž. KRNEČEVIĆ, 2001, 21.

⁶¹ <http://peljar.cvs.hr/handbook.php>; T. BILIĆ, 2012, 91; T. MARELIĆ, 2016, 218, 222–223.

⁵⁵ I. KONCANI UHAČ, 2007, 362–363.

⁵⁶ M. KATIĆ, 2005, 52; I. RADIĆ ROSSI, 2017, 17–22.

⁵⁷ Z. BRUSIĆ, 1970, 550, 559, 561, S. GLUŠČEVIĆ, 1994, 32; I. KONCANI UHAČ, 2007, 370–371; T. MARELIĆ, 2016, 221–222, 228.

⁵⁸ Z. BRUSIĆ, 1970, 557; T. MARELIĆ, 2016, 216, 221, 225.

⁵⁹ T. BILIĆ, 2012, 92; T. MARELIĆ, 2016, 224–225.

⁶⁰ Z. BRUSIĆ, 1970, 551; Z. BRUSIĆ, M. JURIŠIĆ, Ž. KRNEČEVIĆ, 2001, 21.

stoljeću prije Krista i 1. stoljeću poslije Krista. Istovremeni materijal s tih brodoloma, kao i onaj evidentiran na naselju Velike Mrdakovice, posebno onaj iz 1. stoljeća poslije Krista govori nam o trgovačkim vezama sa svim krajevima Carstva.⁶² Glavnina predmeta ipak stiže iz sjeverne Italije kojoj je Akvileja glavni tranzitni centar. Ona je, čini nam se logično, bila ishodište za ogledala prema tipologiji G. Lloyd Morgan grupe A i K s obzirom na proizvodne centre koji gravitiraju toj luci, a vjerojatno i za ogledalo pod kat. br. 3.

ZAKLJUČAK

Iako su, statistički gledano, utilitarni i građevinski predmeti nove ere dolazili iz svih krajeva Carstva, prostor koji se zastupljenošću importiranog materijala svakako izdvaja je onaj sjeverne Italije. Prvo je stoljeće na Velikoj Mrdakovici vrijeme promjena. Rekonstrukcije i/ili prenamjene prostora i bedema vidljive na arhitekturi i količinama *Pansiane* sugeriraju nove potrebe i želje tamošnjeg stanovništva koje održava još uvijek živu trgovinu s brodovima koji plovo Krkom. Rijeka Krka uz koju se nalazi niz prapovijesnih lokaliteta zasigurno je dosta rano postala jedan od ključnih pravaca razmjene kulturnih dobara prema unutraš-

the area marked by the most favourable *maestral* wind, but it is also the area, alongside the Senj surroundings, with the strongest winds.⁶¹ Therefore the number of shipwrecks in the Šibenik region is not surprising, mostly dating to the 1st c. BC and the 1st c. AD. Coeval material from these shipwrecks, as well as the finds recorded at the settlement of Velika Mrdakovica, in particular the ones dating to the 1st century AD, illustrate trade connections with all parts of the Empire.⁶² However, the majority of objects came from northern Italy where Aquileia was the main transit center. It seems to be logical starting point of the mirrors belonging to groups A and K in G. Lloyd Morgan's typology, considering the production centers that gravitate to this port, and probably also for the mirror under Cat. no. 3.

CONCLUSION

Although in statistical terms utilitarian objects and building material in the Common Era came from all parts of the Empire, the

⁶² Dosad je dr. sc. Zdenko Brusić, među ostalim, i nekadašnji kustos Muzeja grada Šibenika i prvi istraživač Velike Mrdakovice sustavno obradio helenističku reljefnu keramiku i proizvode terra sigilate s Velike Mrdakovice u više publikacija. Ovdje izdvajamo naslove: Helenistička reljefna keramika u Liburniji, *Diadora*, 10, 1988, 19–63; Reljefna sjevernoitalska terra sigilata iz Liburnije, *Diadora*, 11, 1989, 93–158; Italska terra sigilata u Liburniji, *Diadora*, 12, 1990, 79–105; *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia*, BAR International Series 817, Archaeopress, Oxford, 1999. Autor ovog članka u nekoliko je objava iznio rezultate posljednjih istraživanja mrdakovičke nekropole: T. BRAJKOVIĆ, 2014; T. BRAJKOVIĆ, 2014a; T. BRAJKOVIĆ, 2018, na kojoj su utvrđeni i proizvodi južnogalske proizvodnje. Ranije trgovačke veze Velike Mrdakovice sa sjevernom Afrikom i Sicilijom u okviru šireg liburnskog prostora, te sa sjevernom i srednjom Italijom, vjerojatno i s Levantom tijekom ranog principata bit će objavljene u zborniku *Vodice kroz povijest* (skup je održan u svibnju 2019.) te u Zborniku radova s 4. Međunarodnog arheološkog kolokvija u Crikvenici održanom u studenome 2017.

⁶¹ <http://peljar.cvs.hr/handbook.php>; T. BILIĆ, 2012, 91; T. MARELIĆ, 2016, 218, 222–223.

⁶² So far dr. sc. Zdenko Brusić, former curator of the Šibenik City Museum and the first researcher of Velika Mrdakovica systematically analyzed Hellenistic relief pottery and *terra sigillata* finds from Velika Mrdakovica in several publications, some of which are: Helenistička reljefna keramika u Liburniji (*Hellenistic Relief Pottery in Liburnia*), *Diadora*, 10, 1988, 19–63; Reljefna sjevernoitalska terra sigilata iz Liburnije (*Relief Northern Italic Terra Sigillata from Liburnia*), *Diadora*, 11, 1989, 93–158; Italska terra sigilata u Liburniji (*Italic Terra Sigillata in Liburnia*), *Diadora*, 12, 1990, 79–105; *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia*, BAR International Series 817, Oxford: Archaeopress, 1999. The author of this paper published the results of the last excavations of the Mrdakovica necropolis in several papers: T. BRAJKOVIĆ, 2014; T. BRAJKOVIĆ, 2014a; T. BRAJKOVIĆ, 2018 when south Gaulish products were documented. Earlier trade connections of Velika Mrdakovica with northern Africa and Sicily within wider Liburnian region, and with northern and central Italy, probably also with Levant in the early Principate will be published in the miscellany "Vodice kroz povijest" (*Vodice through history*) of a conference held in May 2019, and in the miscellany of papers from the 4th International Archaeological Colloquium in Crikvenica held in November 2017.

njosti istočnog Jadrana. Fino stolno posuđe, staklene čaše, kozmetički pribor itd. svakako su nešto bez čega se moglo živjeti, no želja za lijepim i mogućnost da ga se kupi govore o višku kapitala i prosperitetu društva – o potrebi za luksuzom, a upravo toj kategoriji pripadaju i rimska ogledala. Njihovi najpopularniji tipovi (prema tipologiji G. Lloyd Morgan grupa A i K) istovremeni su. Zbog disperzije diljem Carstva često se nazivaju provincijskima, no područja najveće zastupljenosti su – sjeverna Italija i Nijmegen (*Ulpia Noviomagus Batavorum*). Malo četvrtasto i perforirano kružno ogledalo vrlo vjerojatno dolaze iz neke od radionica sjeverne Italije, kao i većina mrdakovičkog uvezenog materijala. Luksuznijem ogledalu – ručki iz prostorije P 10 teško je odrediti provenijenciju. Razmjena dobara, u ovom slučaju ogledala, bila je skoro globalna. U tom kontekstu moramo spomenuti i skardonitansko četvrtasto ogledalo koje vjerojatno dolazi iz radionica s Crnog mora. Na isti način kao i drugi, i stanovništvo Velike Mrdakovice koristi se prometnim rutama, u ovom slučaju rijekom Krkom, koja je za trajanja vojnog logora u Burnumu jedan od najprometnijih trgovačkih pravaca na istočnom Jadranu. Tim su putom zasigurno došla i navedena tri ogledala.

area that definitely stands out with regard to quantity of imported material is northern Italy. The first century in Velika Mrdakovica is the time of changes. Reconstructions and/or reuse of space and walls visible in architectural remains and amount of the *Pansiana* tegulae suggest new needs and wishes of the population that still enjoyed the products of lively trade owing to ships sailing in the Krka river. A number of prehistoric sites along this river indicate that quite early it became one of key routes for the exchange of cultural goods with the interior of the eastern Adriatic. Fine tableware, glass beakers, cosmetic accessories, etc. are definitely something one could live without, but desire to own something beautiful and possibility to buy it illustrate capital surplus and social prosperity – the need for luxury, which is exactly the category to which Roman mirrors belong. The most popular types (in typology by G. Lloyd Morgan groups A and K) are coeval. Due to dispersion across the Empire, they are often referred to as provincial, but they are most common in northern Italy and Nijmegen (*Ulpia Noviomagus Batavorum*). Small square mirror and perforated round specimen probably originate from some of northern Italic workshops, as most imported material found in Velika Mrdakovica does. Provenance of the more luxurious mirror – handle from room P 10 is more difficult to determine. The exchange of goods, in this case mirrors, was almost global. In that context we have to mention the Scardonitan square mirror that was probably produced in the Black Sea workshops. The population of Velika Mrdakovica used transport routes just like other communities, in their case the Krka river, that became one of the most heavily used trade routes in the eastern Adriatic during functioning of the military camp in Burnum. This was the route through which the mentioned three mirrors reached Velika Mrdakovica.

Translation: Marija Kostić

KATALOG PREDMETA⁶³**Kat. br. 1****Inventarni broj:** MGŠ 21407**Nalazište:** Velika Mrdakovica – nekropola, sonda 3, kvadrant C 1, grob NG 2

Dimenzije: visina: 5,15 cm; širina: 4,48 cm; debljina: 0,6 cm

Materijal: neutvrđeno

Opis: Nepotpuni četvrtasti zrcalni pravokutnik. Zrcalni pravokutnik je sačuvan, iako spojen od četiriju odvojenih komada, gotovo u cjelini. Rubovi su odlomljeni po prethodno pravokutno urezanoj liniji čiji se segment vidi na donjem dijelu pravokutnika, na mjestu gdje je ostao špic koji kao da sugerira namjenu fiksiranja za neku površinu, moguće izrađenu od organskog materijala. Ovdje trebamo isključiti ručku jer ih ovaj tip ogledala nije imao.

Datacija: 1. – 2. stoljeće poslije Krista

Objavljeno u: T. BRAJKOVIĆ, 2014, 12, Sl. 5

Kat. br. 2**Inventarni broj:** MGŠ 21494**Nalazište:** Velika Mrdakovica – naselje, prostorija P 12

Dimenzije: polumjer: 4,7 – 4,8; debljina: 0,17 – 0,21 cm

Materijal: bronza

Opis: Ulomak zrcalnog diska. Prednja strana je uglačana, s tragovima korozije. Na stražnjoj strani nalazi se pet, na različitim udaljenostima urezanih, koncentričnih kružnica. Rub je perforiran s malim, gusto raspoređenim, kružnicama. Preostalo ih je 13 (trinaest), a zadnje dvije od ostatka dijeli naknadno zalemljeni trn ručke.

Datacija: 1. stoljeće poslije Krista

Neobjavljeno

Kat. br. 3**Inventarni broj:** MGŠ 21495**Nalazište:** Velika Mrdakovica – naselje, prostorija P 10

Dimenzije: visina ručke: 15,6 cm; ukupna vis.:

CATALOGUE⁶³**Cat. no. 1****Inventory number:** MGŠ 21407**Site:** Velika Mrdakovica – necropolis, probe 3, quadrant C 1, grave NG 2

Dimensions: height: 5.15 cm; width: 4.48 cm; thickness: 0.6 cm

Material: undetermined

Description: Incomplete mirror rectangle, preserved almost fully, though conjoined of four separate pices. Edges were broken off on the previously incised rectangular line whose segment is visible on the lower part of the rectangle, at a spot where a point was left that seems to suggest attaching to a certain base, possibly made of organic material. Handles can be excluded in this case as this type did not have them.

Dating: 1st – 2nd c. AD

Published in: T. BRAJKOVIĆ, 2014, 12, Fig. 5.

Cat. no. 2**Inventory number:** MGŠ 21494**Site:** Velika Mrdakovica – settlement, room P 12

Dimensions: radius: 4.7 – 4.8; thickness: 0.17 – 0.21 cm

Material: bronze

Description: Fragment of a mirror disc. Front side is polished, with corrosion traces. On the back side five concentric circles are incised at different distances. Edge is perforated with small, densely distributed circles, of which thirteen have been preserved, and the last two are divided from the rest by subsequently soldered handle tang.

Dating: 1st c. AD

Unpublished

Cat. no. 3**Inventory number:** MGŠ 21495**Site:** Velika Mrdakovica – settlement, room P 10

Dimensions: handle height: 15.6 cm; total

⁶³ Fotografije u Katalogu: T. Brajković.⁶³ Photos in the Catalogue: T. Brajković.

18 cm; maks. širina: 14,4 cm

Materijal: bronca, željezo, srebro

Opis: Sačuvana je držak ogledala s krakovima za nasad zrcalnog diska. Stražnji je dio zaravanan s ostatkom slomljenog vitičastog držača kojim se fiksirao zrcalni disk, dok je prednja strana bogato ukrašena figuralnim, vegetabilnim i geometrijskim motivima, a na hvatištu je presjeka leće. Dno je hvatišta dekorirano plastično izvedenim cvjetištem iz kojeg izvire dva uska okomita lista čiji su završetci naglašeni inkrustiranim srebrnim kuglicama promjera 1,5 – 2 mm. Ispala srebrna kuglica iste veličine bila je upotrijebljena i za antitetički postavljen list, vjerojatno hrasta s vidljivom korodiranom trakom željeza po sredini. S gornje ga strane flankira srebrni geometrijski ukras izveden u vidu deset okomitih rebara. Poviše su simetrično postavljene vitice čiji se završni izdanci spajaju na geometrijski ukras, dok im je na vrhu inkorporiran srcoliki ukras. Oblik vitica istovjetan je obliku tijela i repova dvaju dupina koji rese završetke krakova ogledala. Dupini su pak prikazani vjerno, s nizom anatomskih detalja (oči naglašene srebrnim kuglicama, naznačeni ušni otvori, gornja i donja čeljust) i ureza koji pojačavaju dojam naturalizma

Datacija: 1. stoljeće poslije Krista

Neobjavljeno

height: 18 cm; max. width: 14.4 cm

Material: bronze, iron, silver

Description: Mirror handle is preserved with arms for attaching mirror disc. Back part is flattened with part of broken tendril-shaped device that fixed mirror disc while front side was richly adorned with figural, vegetal and geometric motifs. Cross-section of the grip is lenticular. Grip base was decorated by plastically rendered flower cup and two vertical leaves protruding out of it. Their terminals are adorned by encrusted silver globules with diameter of 1.5 – 2 mm. Lost silver globule of the same size was used for antithetically placed leaf, probably of an oak with visible corroded strip of iron in the middle. It is flanked on the upper side by a silver geometric ornament in shape of ten vertical ribs. Above them are symmetrically placed tendrils whose terminals join with geometrical ornament, while heart-shaped decoration is incorporated in their top. Tendril shape follows the shape of bodies and tails of two dolphins that adorn the terminals of mirror arms. Dolphins were portrayed faithfully, with many anatomical details (eyes emphasized with silver globules, ear openings depicted, as well as upper and lower jaw) and incisions that enhance naturalistic impression.

Dating: 1st c. AD

Unpublished

Kat. br. 3a

LITERATURA / REFERENCES

- ALIHODŽIĆ, T., 2019. – Timka Alihodžić, *Ispričat ću ti priču / Let me tell you a story*, Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zadru, Zadar.
- BILIĆ, T., 2012. – Tomislav Bilić, Smjer vjetrova – jedan od problema u antičkoj plovidbi Jadranom, *Pomorstvo*, 26 (1), Rijeka, 81–93.
- BÓZSA, A., 2013. – Anikó Bózsza, Roman Mirrors from a Private Collection in the Hungarian National Museum, *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Ser. 3, No. 1, Budapest, 21–44.
- BÓZSA, A., 2017. – Anikó Bózsza, Instruments of Beauty Care from the Hungarian part of Pannonia, *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Ser. 3, No. 5, Budapest, 423–438.
- BRAJKOVIĆ, T., 2014. – Toni Brajković, *Velika Mrdakovica, rezultati najnovijih arheoloških istraživanja (2011. – 2013.) / Velika Mrdakovica, Results of the Latest Archaeological Research (2011 – 2013)*, Katalog izložbe, Pučko otvoreno učilište, Vodice.
- BRAJKOVIĆ, T., 2014a – Toni Brajković, Stakleni pužoliki riton s liburnsko – rimske nekropole Velike Mrdakovice kod Šibenika / Glass Snail-Shaped Riton from the Liburnian Roman Necropolis in Velika Mrdakovica near Šibenik, *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 28. – 29. listopada 2011.* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra), Institut za arheologiju – Muzej grada Crikvenice, Crikvenica, 357–366.
- BRAJKOVIĆ, T., 2018. – Toni Brajković, Ritual ukopa na nekropoli Velike Mrdakovice / Burial Rituals at the Necropolis of Velika Mrdakovica, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 5, Zadar, 31–63.
- BRUSIĆ, Z., 1970. – Zdenko Brusić, Problemi plovidbe Jadranom u prethistoriji i antici, *Pomorski zbornik*, 8, Zadar, 549–568.
- BRUSIĆ, Z., 1999. – Zdenko Brusić, *Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia*, BAR International Series 817, Archaeopress, Oxford.
- BRUSIĆ, Z., JURIŠIĆ, M., KRNČEVIĆ, Ž., 2001. – Zdenko Brusić, Mario Jurišić, Željko Krnčević, *Blago šibenskog podmorja*, Katalog izložbe, Županijski muzej, Šibenik.
- CAMBI, N. 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.
- CHEVALIER, J., GHEERBRANT, A., 1983. – Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Riječnik simbola*, Matica hrvatska, Zagreb.
- DOBRUNA-SALIHU, E., 2006. – Exhlale Dobruna-Salih, Prikaz ženskog pribora i oruđa na nadgrobim spomenicima rimskog doba u Dardaniji, *Histria Antiqua*, 14, Pula, 49–63.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2011. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina / Several New Antique Monuments from Skradin, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, Split, 113–150.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1994. – Smiljan Gluščević, Brodolomi na Jadranu u antici i srednjem vijeku, *Adrias*, 4/5, Split, 13–31.
- GREGAREK, H., 1997. – Heike Gregarek, Der Hildesheimer Silberfund, *Das Haus lacht vor Silber. Die Prunkplatte von Bizerta und das römische Tafelgeschirr*, Kataloge des Rheinischen Landesmuseums Bonn, Bd. 8, Rheinland-Verlag, Köln – Bonn, 91–98.
- HITZL, K., TÜBINGEN, K. N., 1997. – Konrad Hitzl, Kai Nehmann Tübingen, Zwei Spiegelgriffe im Hildesheimer Silberfund (Inventarnummer Antikensammlung Berlin: Misc. 3779, 42/43), *Der Hildesheimer Silberfund: Original und Nachbildung vom Römerschatz zum Bürger-*

- stolz (ur./eds.: M. Boetzkes, H. Stein, Ch. Weisker), Roemer-Museum Hildesheim, Hildesheim, 199–204.
- IVČEVIĆ, S., 2002. – Sanja Ivčević, Kozmetički pribor, *Longae Saloniae I*, 327–348 i *Longae Saloniae II*, 156–161 (ur./ed.: E. Marin), Arheološki muzej u Splitu, Split.
- IVČEVIĆ, S., 2002a. – Sanja Ivčević, Predmeti za šivanje, tkanje i predenje, *Longae Saloniae I*, 469–482 i *Longae Saloniae II*, 212–216 (ur./ed.: E. Marin), Arheološki muzej u Splitu, Split.
- IVČEVIĆ, S. 2006. – Sanja Ivčević, Uporabni predmeti prikazani na nadgrobnim spomenicima iz Salone, *Histria Antiqua*, 14, Pula, 133–150.
- KATIĆ, M., 2005. – Miroslav Katić, Proizvodnja kasnih korintskih B amfora u Farosu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 51–59.
- KONCANI UHAČ, I., 2007. – Ida Koncani Uhač, Transport vina i ulja u šibenskom akvatoriju kroz antiku, *Histria Antiqua*, 15, Pula, 361–376.
- LLOYD MORGAN, G., 1977. – Glenys Lloyd Morgan, *The Typology and Chronology of Roman Mirrors in Italy and the North Western Provinces, with Special Reference to the Collections in the Netherlands*, University of Birmingham, Birmingham.
- MARELIĆ, T., 2016. – Tome Marelić, Utjecaj vjetra na organizaciju jedrenjačke plovidbe na hrvatskom dijelu Jadrana / Wind Influence on Sailing Ship Navigation Across Croatian Part of Adriatic Sea, *Geoadria*, 21 (2), Zadar, 211–236.
- MAYER OLIVÉ, M., 2019. – Marc Mayer Olivé, Siempre te verás distinto. *Quotiens te in speculo videris alterum: speculum en la literatura latina, La visión especular. El espejo como tema y como símbolo*, Calambur Editorial, Barcelona.
- MIHAJLOVIĆ, V. D., 2011. – Vladimir D. Mihajlović, Adultery in the Mirror: Roman Mirror from Viminacium, Myth, Moral and Rite(s) of Passage, *The Serbian Society for Ancient Studies*, Vol. 5, Beograd, 178–193.
- MOYER, A. C., 2012. – Alexandra Caroline Moyer, *Deep Reflection: An Archaeological Analysis of Mirrors in Iron Age Eurasia*, PhD Thesis, University of Minnesota.
- NIEMEYER, B., 2018. – Barbara Niemeyer, *Römische Silberschätze: 150 Jahre Hildesheimer Silberfund*, WBG Theiss, Darmstadt.
- NIEZABITOWSKA-WIŚNIEWSKA, B., 2012. – Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Distribution of Roman Mirrors in Scandinavia and in the Crimea – the Differences and Similarities (Against the Distribution of Roman Mirrors in the European Barbaricum), The Younger Generation, *Akten des ersten Lublin-Berliner Doktorandenkolloquiums am 09. – 10. 06. 2010. in Lublin* (ur./ed.: P. Łuckiewicz), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 181–342.
- PEDIŠIĆ, I., 1998. – Ivan Pedišić, *Skradin – Maraguša: novija istraživanja*, Katalog izložbe, Županijski muzej – Grad Skradin, Šibenik – Skradin.
- RADIĆ ROSSI, I., 2017. – Irena Radić Rossi, Amfore tipa Korint B iz hrvatskog podmorja, *AdriAmphorae. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja* (ur./eds.: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra), Institut za arheologiju, Zagreb, 13–25.
- RIHA, E., 1986. – Emilie Riha, Spiegel, *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Römermuseum Augst, Augst, 11–16, 116–118.
- STERN, W. B., 1986. – Willem B. Stern, Metallanalytische Untersuchungen an Spiegelfragmenten, *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Römermuseum Augst, Augst, 16–19.
- ROTH-RUBI, K., 1977. – Katrin Roth-Rubi, Zur Typologie römischer Griffspiegel, *Extrait du*

- Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 46e année, Bruxelles, 31–41.
- ŠEŠELJ, L., ILKIĆ, M., 2015. – Lucijana Šešelj, Mato Ilkić, Maritime Trade in the Pre-Roman Period in the Eastern Adriatic: a Preliminary Report on a Ceramic and Numismatic Evidence in Liburnia, *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.* (ur./eds.: Y. Marion, F. Tassaux), Ausonius, Bordeaux.
- TAYLOR, R., 2008. – Rabun Taylor, The Mirror of Dionysus, *The Moral Mirror of Roman Art*, Cambridge University Press, New York, 90–136.
- TREISTER, M. J., 1994. – Michail Ju. Treister, Italic and Provincial-Roman Mirrors in Eastern Europe, *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen* (ur./ed.: J. Ronke), Konrad Theiss, Stuttgart, 417–427.
- WIESELER, F., 1868. – Friedrich Wieseler, *Der Hildesheimer Silberfund*, Bonn.

KAMEJE IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA ISTRE

CAMEOS FROM THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF ISTRIA

ALKA STARAC

Arheološki muzej Istre
Archaeological Museum of Istria
Carrarina 3
HR-52100 Pula
alkastarac46@gmail.com

UDK: 904: 736.2>(497.5Istra)“652“

DOI: 10.15291/archeo.3594

STRUČNI ČLANAK / PROFESSIONAL PAPER

Primljeno / Received: 2020-04-28

KLJUČNE RIJEČI:

*Istra, kalcedon, kameja,
Minerva, Neron, šljem,
ženski portret*

Predmet su rada četiri kameje iz Arheološkog muzeja Istre. Jedna prikazuje portret cara Nerona, dvije prikazuju glave žena s grčkom frizurinom, a jedna prikazuje glavu Minerve sa šljemom. Prema izboru i oblikovanju motiva, na temelju usporedbe s objavljenim kamejama iz drugih zbirki, moguće je pretpostaviti okvirno vrijeme nastanka kameja i analizirati poruku koju nose. Kameju s Neronovim portretom moguće je povezati s radioničkim središtem u Rimu, dok za ostale nije moguće utvrditi radioničko porijeklo.

KEY WORDS:

*Istria, chalcedony, cameo,
Minerva, Nero, helmet,
female portrait*

The paper deals with four cameos from the Archaeological Museum of Istria. One of them portrays the Emperor Nero, two bear portrayals of female heads with Greek hairstyle, and the fourth one depicts helmeted Minerva's head. On the basis of motif selection, rendering, and comparisons with published cameos from other collections, we can assume their broad dating and analyze their messages. Cameo with Nero's portrait can be associated with the workshop center in Rome. It is not possible to establish the workshop center where other cameos were produced.

UVOD

U Antičkoj zbirci Arheološkog muzeja Istre nalaze se ukupno četiri kameje, prikupljene pod nepoznatim okolnostima prije završetka Drugog svjetskog rata i neposrednog poslijeratnog vremena (prije 1949.). Potječu iz zbirke stvorenih tijekom 19. stoljeća u Istri ili iz arheoloških istraživanja koja su se u Istri provodila u prvoj polovici 20. stoljeća. Desetljećima su bile izložene u stalnom postavu muzeja.

Kameja je ovalno izrezan i poliran poludragi kamen s reljefno ispupčenim figuralnim motivom koji se bojom razlikuje od pozadine. Razlika u boji postizala se odabirom višeslojnog poludragog kamena, obično oniksa ili kalcedona, tako da je skidanjem gornjeg svjetlijeg sloja ostajala tamna pozadina. Kameja se smatrala predmetom većeg prestiža i službenog karaktera nego gema, ovalno oblikovan poludragi kamen s urezanim, udubljenim figuralnim motivom koji se obično umetao u prsten i služio kao pečatnjak. Višebojne kameje stvorene su u Aleksandriji, središtu helenističkog ptolemejskog Egipta i znatno su kasnijeg nastanka od gema.¹ Istri najbliži važni radionički centar izrade gema od poludragog kamena i stakla nalazio se u Akvileji i bio je aktivan u razdoblju 2. stoljeća pr. Kr. – 3. stoljeća po. Kr.² Akvilejskoj proizvodnji pripisuje se znatan broj gema iz susjedne Slovenije, dok se za pojedine geme od stakla pronađene u Sloveniji pretpostavlja da su izrađene prema nacrtima iz akvilejskih radionica.³ Skupocjene velike kameje za julijevsko-klaudijevske dinastije uglavnom su se izrađivale u helenističkoj tradiciji s glavnim ciljevima carske propagande, gradnje kulta carskog božanstva i proslave carevih uspjeha. U tom razdoblju naručivale su se, čuvala i

INTRODUCTION

Four cameos that are kept in the Collection of Classical Antiquities of the Archaeological Museum of Istria were collected under unknown circumstances in the years before the end of the Second World War and immediate post-war years (before 1949). They originate from collections created in the 19th century in Istria or from the archaeological excavations that were conducted in Istria in the first half of the 20th century. They were in the museum's permanent display for decades.

Cameo is an oval cut and polished semiprecious stone with an embossed figural motif in relief in different colour than the background. The difference in colour was achieved by choosing multilayered semiprecious stone, usually onyx or chalcedony. Upper lighter layer was removed leaving darker background. Cameo was considered to be more prestigious than a gem, oval semiprecious stone with engraved figural motif that was usually mounted in a ring and served as a signet ring. Polychrome cameos were created in Alexandria, center of the Hellenistic and Ptolemaic Egypt, and they are much later than gems.¹ For Istria, Aquileia was the closest workshop center for production of gems made of semiprecious stones and glass, active in the period from the 2nd c. BC to the 3rd c. AD.² A number of gems from nearby Slovenia is ascribed to the Aquileian production while certain glass gems found in Slovenia are assumed to be made after models from the Aquileian workshops.³ Precious big cameos in the Julio-Claudian dynasty were mostly made in the Hellenistic tradition with main aims of imperial propaganda, creating the cult of imperial deity and celebrating emperor's successes. In that period they were or-

¹ J. SPIER, 1989, 21–22; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 59; G. TASSINARI, 2008, 263–266; G. SENA CHIESA, 2012, 255–256.

² G. SENA CHIESA, 1966, 3, 24–32; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 144; G. TASSINARI, 2008, 261–263.

³ A. NESTOROVIĆ, 2005, 18, kat. 10, 30, 39, 41, 43–44, 49, 60–61, 67.

¹ J. SPIER, 1989, 21–22; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 59; G. TASSINARI, 2008, 263–266; G. SENA CHIESA, 2012, 255–256.

² G. SENA CHIESA, 1966, 3, 24–32; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 144; G. TASSINARI, 2008, 261–263.

³ A. NESTOROVIĆ, 2005, 18, cat. 10, 30, 39, 41, 43–44, 49, 60–61, 67.

pokazivale isključivo u elitnom uskom krugu carske obitelji i moćnih senatorskih dinastija povezanih rodbinskim vezama s carevom obitelji i međusobno. Za razliku od gema koje su kao sastavni dio prstena često prilagane u grobove za ranog Carstva, kameje se tek iznimno rijetko javljaju u grobovima prije srednjecarskog razdoblja. Pretežno se pronalaze u urbanim sredinama ili u rezidencijalnim vilama izvan grada. To znači da se nisu smatrale prije svega osobnim predmetom, rijetko su se umetale u prsten i zbog toga su rijetko stavljane u grob.⁴

ČETIRI KAMEJE IZ ISTRE

Sve četiri kameje nepoznatog mjesta i okolnosti nalaza iz Antičke zbirke Arheološkog muzeja Istre prikazuju bistu u profilu i rezane su od kalcedona u dvama slojevima tako da se bijeli figuralni lik izdiže nad tamnom pozadinom. Niti jedna nije sačuvana u metalnom okviru niti u sklopu dijademe, prstena ili drugog nakita.

Tri kameje prikazuju ženske glave, dvije ženske portrete, a jedna glavu boginje, i nisu sredstvo carske propagande za razliku od kameje s Neronovim portretom. Dimenzijama odgovaraju u potpunosti gemama za prstenje, pa se može pretpostaviti da su bile uglavljene u metalnom, vjerojatno zlatnom okviru prstena, dijademe ili u drugom ženskom nakitnom obliku kao medaljoni i privjesci na ogrlicama i naušnicama. Kameje od dvobojnog kalcedona kat. br. 1 (Sl. 1) i kat. br. 2 (Sl. 2) prikazuju ženske likove s grčkim frizurama kakve su grčki gliptičari izrađivali za ženski nakit u helenističkom razdoblju. Helenističke geme i kameje sa ženskim glavama predstavljale su portrete vladarica ili glave boginja, a njihova izrada procvatila je u ptolemejskom Egiptu.⁵ Realizirane, čuvane i prikazane su u elitnom krugu carske obitelji i moćnih senatorskih dinastija povezanih rodbinskim vezama s carevom obitelji i međusobno. Za razliku od gema koje su kao sastavni dio prstena često prilagane u grobove za ranog Carstva, kameje se tek iznimno rijetko javljaju u grobovima prije srednjecarskog razdoblja. Pretežno se pronalaze u urbanim sredinama ili u rezidencijalnim vilama izvan grada. To znači da se nisu smatrale prije svega osobnim predmetom, rijetko su se umetale u prsten i zbog toga su rijetko stavljane u grob.⁴

dered, kept and shown only in the elite circle of the imperial family and mighty senatorial dynasties associated through kin relationships mutually and with the imperial family. As opposed to gems that are often found as grave goods in the Early Imperial Period, cameos appear only exceptionally in graves before the Middle Imperial Period. They are mostly found in urban contexts or residential villas in the countryside meaning that they were not seen primarily as personal belongings. They were rarely mounted in rings and consequently they are rarely found in graves.⁴

FOUR CAMEOS FROM ISTRIA

All four cameos from unknown findspots and with equally obscure circumstances of discovery from the Collection of Classical Antiquities of the Archaeological Museum of Istria depict a bust in profile and they were cut in chalcedony in two layers so that white figure is raised above dark background. None of them was preserved in a metal frame or within a diadem, ring or some other kind of jewelry.

Three cameos depict female heads, two of them depict female portraits and one depicts a head of a deity. They can not be characterized as political imperial propaganda, unlike the cameo with Nero's portrait. In dimensions they fully correspond to gems for rings, so we can assume they were mounted in metal, probably golden frame of a ring, diadem or some other form of women's jewelry such as medallions or pendants on necklaces or earrings. Cameos of bichrome chalcedony cat. no. 1 (Fig. 1) and cat. no. 2 (Fig. 2) represent female figures with Greek hairstyles of the kind that Greek glyptic masters made for women's jewelry in the Hellenistic period. Hellenistic gems and cameos with female heads represented portraits of empresses or goddesses, and their production

⁴ H. GUIRAUD, 2008, 31; G. SENA CHIESA, 2009, 83.

⁵ A. FURTWÄNGLER, 1900, I, T. XXXI, 29, II, 154, br. 29, portret egipatske kraljice, vjerojatno Arsinoe III; I, T. XXXI, 35, 39, II, 154, br. 35 i 156, br. 39, portreti nepoznatih

⁴ H. GUIRAUD, 2008, 31; G. SENA CHIESA, 2009, 83.

stički prikazi ženskih bista s grčkim frizurama zadržali su se nakon početka Rimskog Carstva u Augustovu razdoblju, a prikazivali su uglavnom boginje.⁶ Izrađivali su se također privatni portreti žena kao i muškaraca s prepoznatljivim trenutačno modernim rimskim frizurama na kamejama u kasnorepublikanskom razdoblju te za julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije.⁷ Plasticitet reljefa i minuciozna realistička izrada očiju, svakog pojedinog pramena kose koji su u helenističkom stilu složeni paralelno te detalji dijademe odnosno mrežice za kosu poklapaju se sa stilom helenističke epohe. Kameja kat. br. 1 pokazuje profil i frizuru nalik vladarici prikazanoj na takozvanoj kameji Gonzaga.⁸ Kameja kat. br. 2 oblikom očiju i pramenova kose bliska je dvostranoj kameji s pretpostavljenim bistama Aleksandra Velikog i Olimpije, koja se pripisuje rimskom ranocarskom razdoblju.⁹ Novi val izrade gema s glavama Grkinja uslijedio je u 18. i 19. stoljeću.¹⁰ S obzirom na sličnost sa ženskim glavama na helenističkim kamejama ptolemejskog kruga i rimskim kamejama s početka Carstva koje su ih imitirale, pretpostavljam da se oba primjerka iz pulske zbirke mogu pripisati grčkim umjetnicima kasnohelenističkog ili Augustova odnosno julijevsko-klaudijevskog razdoblja.

U julijevsko-klaudijevskom razdoblju među ženskim portretima na kamejama dominiraju likovi pripadnica carske obitelji, prema političko-propagandnom nasljeđu iz helenističkog Egipta. Sredinom 2. stoljeća kameje sa ženskim glavama pojavljuju se u novom, proširenom društvenom okružju, izgubivši

saw its heyday in Ptolemaic Egypt.⁵ Realistic depictions of female busts with Greek hairstyles were still in use after the beginning of the Roman Empire in the Augustan period, mostly depicting goddesses.⁶ Private portraits of women and men were also carved on cameos, featuring recognizable Roman hairstyles in vogue at the time, in the late Republican period and during the Julio-Claudian and Flavian dynasty.⁷ Style of the Hellenistic period is reflected in plasticity of the relief and meticulous rendering of the eyes and details of the diadem and hair net, as well as locks of hair that were arranged parallelly in the Hellenistic manner. Cameo cat. no. 1 shows a profile and a hair-dress similar to the so-called Gonzaga cameo.⁸ Eye-shape and locks on cameo cat. no. 2 are similar to double-sided cameo with supposed busts of Alexander the Great and Olympias attributed to the early Imperial period.⁹ New wave of producing gems with Greek female heads happened in the 18th and 19th centuries.¹⁰ Considering the similarity with female heads on Hellenistic cameos of the Ptolomeian circle and Roman cameos from the beginning of the Empire that imitated the former, I assume that both examples from the collection in Pula can be attributed to Greek artists of the late Hellenistic or Augustan period, i. e. the Julio-Claudian period.

In the Julio-Claudian period members of the imperial family were dominant among the fe-

žena; I, T. XXXII, 30-38, II, 159-160, br. 30 portret nepoznate žene iz Ptolemejske dinastije, br. 31 portret egipatske kraljice kao Izide, br. 36 portret Arsinoe II, br. 37 portret egipatske kraljice, vjerojatno Berenike II; III, 149-151, 160, grčke gеме helenističkog razdoblja; J. SPIER, 1989, 22-23, 30; D. PLANTZOS, 1996, 121; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 59-76.

⁶ A. FURTWÄNGLER, 1900, I, T. XXXVIII, 27, 29; III, 345; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 109-112.

⁷ E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 144, sl. 600-602.

⁸ E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 62-65, sl. 221, St. Petersburg.

⁹ D. PLANTZOS, 1996, 127, T. 25c, Paris.

¹⁰ G. LIPPOLD, 1922, 187, T. CLV-CLVI.

⁵ A. FURTWÄNGLER, 1900: I, T. XXXI, 29, II, 154, no. 29, portrait of an Egyptian queen, probably Arsinoe III; I, T. XXXI, 35, 39, II, 154, nos. 35 and 156, no. 39, portraits of unknown women; I, T. XXXII, 30-38, II, 159-160, no. 30, portrait of an unknown woman from the Ptolemaic dynasty, no. 31 portrait of an Egyptian queen as Isis, no. 36 portrait of Arsinoe II, no. 37 portrait of an Egyptian queen, probably Berenice II; III, 149-151, 160, Greek gems dating to the Hellenistic period; J. SPIER, 1989, 22-23, 30; D. PLANTZOS, 1996, 121; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 59-76.

⁶ A. FURTWÄNGLER, 1900, I, T. XXXVIII, 27, 29; III, 345; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 109-112.

⁷ E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 144, Fig. 600-602.

⁸ E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 62-65, Fig. 221, St. Petersburg.

⁹ D. PLANTZOS, 1996, 127, T. 25c, Paris.

¹⁰ G. LIPPOLD, 1922, 187, T. CLV-CLVI.

na ekskluzivnosti. Nosile su se u širokim slojevima imućnijih građanki koje nisu morale imati nikakve veze s carskim dvorom. Kvaliteta izrade obično je znatno slabija od ranocarskih gema s carskim portretima, a materijal je ograničen samo na dvobojni kalcedon. Kameje za nakit s privatnim portretima ušle su u modu za dinastije Antonina sredinom 2. stoljeća i zadržale se tijekom čitavog 3. stoljeća.¹¹ Osobito su raširene na području obiju Mezija i Panonije, a znatno manje u Porajnju, te se s obzirom na koncentraciju nalaza pretpostavlja da se središte proizvodnje nalazilo na području Panonije i Gornje Mezije (*Moesia Superior*), u pratnji dvora aktualnih vojničkih careva.¹²

Kameja kat. br. 3. (Sl. 3) nosi prepoznatljivi portret cara Nerona (54. – 68.) ovjenčanog lovorovim vijencem. Detalji i kvaliteta izrade otkrivaju vrhunsku razinu zanata odnjegovanu u Rimu. Portretne glave i poprsja općenito su karakteristične za kameje, a ne za geme. Pretežno se nisu nalazile na prstenu i nisu imale ulogu pečatnjaka. Carski portreti u profilu, odgovarajući prikazima na novcu, javljaju se na kamejama na samom početku Carstva s Augustom i upravo je doba Augusta i Tiberija vrijeme njihove najveće ekspanzije.¹³ Uvijek su povezani izravno s carskom

male portraits on cameos, in accordance with political and propaganda legacy of Hellenistic Egypt. In the mid-2nd century cameos with female heads appear in new, wider social milieu, losing exclusivity. They were worn by wealthy ladies who needed not be related to the imperial court. The quality of craftsmanship is usually much poorer than on the early imperial gems with imperial portraits, and material is limited to bichrome chalcedony only. Cameos for jewelry with private portraits became fashionable during the Antonine dynasty in the mid-2nd century lasting throughout the 3rd century.¹¹ They were especially widespread in the area of both Moesiae and Pannoniae, and much less in the Rhineland. Considering the concentration of finds, the center of production is assumed to be in the region of Pannonia and Upper Moesia, accompanying the court of the “barracks emperors.”¹²

Cameo under cat. no. 3 (Fig. 3) bears a recognizable portrait of the Emperor Nero (54-68) with a laurel wreath. Details and rendering reveal exceptional craftsmanship nurtured in Rome. Portrait heads and busts are characteristic of cameos, not gems. They were usually not found on rings and they were not used as signet rings. Imperial portraits in profile, corresponding to depictions on coins, appear on cameos at the very beginning of the Empire with Augustus and exactly the Augustan and Tiberian eras are the time of their greatest ex-

¹¹ G. SENA CHIESA, 2009, 95, sl. 21, Aquileia. Otisak jedne danas izgubljene geme s glavom Rimljanke koja ima frizuru popularnu u razdoblju od 150. do 170., identičnu ženi s akvilejske kameje, a čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu: B. NARDELLI, 2007, 83, bilj. 11; T. GESZTELYI, 2009, 163, sl. 10, Intercisa, doba Severa.

¹² I. POPOVIĆ, 1992, 25, kat. 24, prsten s kamejom vjerojatno pronađen u Italiji, druga četvrtina 3. st. i kat. 27 i 28, *Viminacium*, prva četvrtina 3. st.; I. POPOVIĆ, 1996, 40-47, 57, 96-98, kat. 135-137, 139-140, 143-144, medaljoni i privjesci, 2. – 3. st.; T. GESZTELYI, 2000, 17; T. GESZTELYI, 2009, 163; B. MILOVANOVIĆ, 2007, 22, pretpostavljeno radioničko središte *Viminacium*, 99, kat. 464, T. XVI, 197, naušnica, 3. – 4. st. i 99, kat. 465, T. XVI, 200, naušnica, 3. st.

¹³ E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 146; G. SENA CHIESA, 2012, 256, 269; G. DI GIACOMO, 2016, 123, 163-165, glavno područje izrade i prodaje gema i kameja u kasno-republikanskom i julijevsko-klaudijevskom Rimu nalazilo se na području *Forum Romanum*, uz *Via Sacra* na mjestu poslije izgrađenog hrama Venere i Rome. Seriji kameja s portretima pripadnika carske obitelji pripada staklena ka-

¹¹ G. SENA CHIESA, 2009, 95, Fig. 21, Aquileia. The Archaeological Museum in Split houses an imprint of a lost gem featuring a Roman lady's head wearing a hairstyle popular in the period from AD 150 to 170, identical to the lady from the Aquileia cameo: B. NARDELLI, 2007, 83, note 11; T. GESZTELYI, 2009, 163, Fig. 10, Intercisa, Severan age.

¹² I. POPOVIĆ, 1992, 25, kat. 24, ring with cameo, probably found in Italy, second quarter of the 3rd c.; kat. 27 and 28, *Viminacium*, first quarter of the 3rd c.; I. POPOVIĆ, 1996, 40-47, 57, 96-98, kat. 135-137, 139-140, 143-144, medallions and pendants, 2nd – 3rd c.; T. GESZTELYI, 2000, 17; T. GESZTELYI, 2009, 163; B. MILOVANOVIĆ, 2007, 22, assumed workshop center *Viminacium*, 99, kat. 464, T. XVI, 197, earring, 3rd – 4th c.; 99, kat. 465, T. XVI, 200, earring, 3rd c.

obitelji, užom ili proširenom, a izrađivali su ih vrhunski umjetnici gliptike uposleni u carskoj službi. Izrada portreta pripadnika carske obitelji na kamejama zadržala se do Trajanova doba u početku 2. stoljeća, i ponovno je nakon kraćeg zatišja oživjela sredinom 2. stoljeća za dinastije Antonina.¹⁴ Reljefni carski lik bio je na neki način povezan s osobljem, posjedima i robom u carskoj službi odnosno carskom vlasništvu. Znajući da su se u Istri nalazili već od 1. stoljeća uredi carske administracije za upravljanje istarskim carskim posjedima, kameja s Neronovim portretom mogla je pripadati nekom carskom oslobođeniku uposlenom na administraciji carskih posjeda ili prihoda koji su se ostvarivali u Istri u korist carskog fiska.¹⁵ U usporedbi s portretima na Neronovu novcu, nastanak kameje može se smjestiti u razdoblje g. 63. – 64.¹⁶ Jedna druga kameja s Neronovom glavom okrenutom nalijevo, izrađena od gorskog kristala, modelirana je prema novcu g. 66. – 68. i prikazuje starijeg i debljeg cara.¹⁷ Nastanak kameje kat. br. 3. zasigurno je nekoliko godina raniji, sudeći prema stupnju promjene u liku cara i njegovoj povećanoj debljini. Neronov lik javlja se na gemama u zbirci Este, i već je zbog različite tehnike izrade znatno slabije prepoznatljiv od minuciozno rezane kameje iz pulskog muzeja.¹⁸ Dok su manje ekskluzivne geme s carskim likom ugrađene u prsten služile kao pečatnjaci, za kameje s carskim portretom to se ne može općenito tvrditi jer su kameje pretežno većih dimenzija i uopće ih nije bilo moguće uglaviti na prsten. Kameja kat. br. 3 s Neronovim likom dimenzija 2,4 x 1,9 cm dvostruko je veća od standardnih gema za pečatni prsten, no ipak

pansion.¹³ They are always related directly to the imperial family, immediate or extended, and they were made by major glyptic artists in imperial service. Practice of making portraits of the imperial family members on cameos was kept until the Trajan's period at the beginning of the 2nd century, and after a brief pause there was a revival in the mid-2nd century during the Antonines.¹⁴ Emperor's figure in relief was in a certain way associated with the staff, estates and merchandise in the imperial service, that is in imperial possession. Having in mind that imperial administration offices for management of the Istrian imperial estates were located in Istria as early as the 1st century, cameo with Nero's portrait might have belonged to some imperial freedman employed in the administration of the imperial estates or revenues realized in Istria for the imperial fisc.¹⁵ By comparison with the portraits on Nero's coins, this cameo can be dated to AD 63-64.¹⁶ Another cameo featuring Nero's head facing left, made of rock crystal, was modeled after a coin dating to 66-68, depicting older and more corpulent emperor.¹⁷ Cameo under cat. no. 3 was definitely made few years earlier, judging from the change in emperor's appearance, and his increased body weight. Nero's figure appears on gems from Este collection, but due to different technique of modeling it is hardly recognizable in comparison to meticulously cut cameo from the museum in Pula.¹⁸ While less exclusive gems featuring the em-

meja s Livijinim portretom iz Augusteuma u Naroni: Z. BULJEVIĆ, 2005; I. KAIĆ, 2018, 285.

¹⁴ G. SENA CHIESA, 2009, 84; G. SENA CHIESA, 2012, 273.

¹⁵ O uredima carskog fiska u Istri: A. STARAC, 1994; R. MATIJAŠIĆ, 1999.

¹⁶ RIC I, 40-43, 114, 141, 143.

¹⁷ A. FURTWÄGLER, 1900, I, T. XLVIII, 5, II, 229, Berlin.

¹⁸ N. GIORDANI, 2010, 157-158, kat. 22.4.-22.5, Modena.

¹³ E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 146; G. SENA CHIESA, 2012, 256, 269; G. DI GIACOMO, 2016, 123, 163-165, main area for production and distribution of gems and cameos in the Late Republican and Julio-Claudian Rome was located in the *Forum Romanum* area, next to *Via Sacra* where the temple of Venus and Roma was built later on. Glass cameo with Livia's portrait from Augusteum in Naroni belongs to the series of portraits of the imperial family members: Z. BULJEVIĆ, 2005; I. KAIĆ, 2018, 285.

¹⁴ G. SENA CHIESA, 2009, 84; G. SENA CHIESA, 2012, 273.

¹⁵ On the offices of the imperial fisc in Istria see A. STARAC, 1994; R. MATIJAŠIĆ, 1999.

¹⁶ RIC I, 40-43, 114, 141, 143.

¹⁷ A. FURTWÄGLER, 1900, I, T. XLVIII, 5, II, 229, Berlin.

¹⁸ N. GIORDANI, 2010, 157-158, kat. 22.4.-22.5, Modena.

nije toliko velika da se ne bi mogla ugraditi u prsten. Podloga kameje ima okomito profilirane stijenke i razmjerno je tanka, pretanka za ugradnju u prsten. Izbor predmeta u koje je kameja mogla biti ugrađena veoma je širok. Osim u nakitu, geme i kameje su se rabile kao ukras na namještaju poput stolova i ležaljki za gozbu, na vazama, odjeći i obući, trakama za kosu, ogledalima, oružju, kočijama, nosiljkama i lađama.¹⁹

Kameja kat. br. 4 koja prikazuje Atenu/Minervu sa šljemom (Sl. 4) pripada grupi kameja s glavama, popularnoj na nakitu u drugoj polovici 2. i u 3. stoljeću širom Carstva. Šljem ima vizir, ali nema krijestu, inače karakteristično obilježje korinskog šljema na prikazu Minerve.²⁰ Glava Minerve s korinjskim šljemom u profilu javlja se na gemama Augustove epohe u klasičnom stilu, oponašajući model Fidijina kipa Atene Partenos u Partenonu.²¹ Minerva se na rimskim gemama ipak daleko najčešće prikazivala u cijeloj figuri.²² Ranocarske geme s glavom Minerve koja nosi korinjski šljem s krijestom nisu česte i pronalaze se uglavnom uz *limes* u Panoniji.²³ Tijekom 2. – 3. stoljeća prikaz Minervine glave s vratom i šljemom uobičajio se upravo na kamejama, ne na gemama.²⁴ Njihova se izrada može dovesti u vezu s povećanim brojem provincijalnih radionica koje se javljaju u tom razdoblju u Podunavlju.²⁵ S kamejom kat. br. 4 usporediva je kameja sa sličnom glavom Minerve u profilu koja nosi šljem s jedva naznačenom krijestom i bez vizira u

peror's figure mounted in a ring were used as signet rings, this cannot be stated for cameos with imperial portrait since they are usually larger and they could not be inserted in a ring. Cameo cat. no. 3 with Nero's figure and dimensions of 2.4 x 1.9 cm is twice as big as the standard gems for signet rings, but it is still not too big to fit into a ring. Cameo base has vertically profiled walls and it is rather thin, too thin to be used as a ring inset. There is a wide range of objects in which a cameo could be set. Except for jewelry, gems and cameos were used as decorations on furniture such as tables and dining couches, on vases, clothes and shoes, headbands, mirrors, weapons, carriages, sedan chairs and boats.¹⁹

Cameo cat. no. 4 that depicts Athena/Minerva with a helmet (Fig. 4) belongs to a group of cameos with heads, popular in jewelry in the second half of the 2nd and 3rd century across the Empire. The helmet has a visor, but not a crest, which is a characteristic mark of the Corinthian helmet on depictions of Minerva.²⁰ Minerva's head with a Corinthian helmet in profile appears on gems of the Augustan period in classical style, imitating the model of Phidias' statue of Athena Parthenos in Parthenon.²¹ However, on Roman gems Minerva was most commonly depicted in full figure.²² Early imperial gems with Minerva's head wearing a Corinthian helmet with a crest are rare finds, discovered mostly next to *limes* in Pannonia.²³ In the 2nd and 3rd centuries depiction of Minerva's head with a neck and helmet was common exactly on cameos, not gems.²⁴ Their pro-

¹⁹ G. DI GIACOMO, 2016, 135–136.

²⁰ G. CRAVINHO, 2018, 44–45.

²¹ A. FURTWÄNGLER, 1900, I, T. XXXVIII, 29; I, T. XXXVIII, 45, 46, II, 185, br. 45–46, kopija glave Fidijine Atene Partenos; I, T. XL, 48, II, 194, br. 48; III, 345–346; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 112, sl. 436.

²² G. CRAVINHO, 2018, 45. Istri najbliža velika kolekcija gema koja može poslužiti za ilustraciju zastupljenih motiva nalazi se u Akvileji: G. SENA CHIESA, 1966, 123–136, kat. 106–164.

²³ T. GESZTELYI, 2000, 45, kat. 47, *Sirmium*, ranocarska gema u prstenu 4. st. i 52, kat. 85, nepoznato nalazište, 1. – 2. st.

²⁴ G. SENA CHIESA, 2009, 95.

²⁵ G. TASSINARI, 2008, 255, 288, 293–294.

¹⁹ G. DI GIACOMO, 2016, 135–136.

²⁰ G. CRAVINHO, 2018, 44–45.

²¹ A. FURTWÄNGLER, 1900, I, T. XXXVIII, 29; I, T. XXXVIII, 45, 46, II, 185, no. 45–46, copy of the head of Phidias' Athena Parthenos; I, T. XL, 48, II, 194, no. 48; III, 345–346; E. ZWIERLEIN-DIEHL, 2007, 112, fig. 436.

²² G. CRAVINHO, 2018, 45. For Istria, the closest big collection of gems that can be used as an illustration of represented motifs is located in Aquileia: G. SENA CHIESA, 1966, 123–136, kat. 106–164.

²³ T. GESZTELYI, 2000, 45, kat. 47, *Sirmium*, early imperial in the 4th century ring and 52, kat. 85, unknown findspot, 1st–2nd c.

²⁴ G. SENA CHIESA, 2009, 95.

zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, koja vjerojatno potječe s područja Salone.²⁶ Minerva je kao boginja mudro vođenog rata štitila vojnice i vojne zapovjednike dijeleći zajednička obilježja s boginjom Romom,²⁷ te se kameje s njenim likom prikladno mogu povezati s rimskim vojnim zapovjednicima.

U istom razdoblju 2. – 3. stoljeća na kamejama za umetanje u nakit rašireni su i drugi motivi. O tome svjedoče kameje s područja Akvileje s motivima tugujućeg erota naslonjenog na obrnutu baklju i glave Meduze.²⁸ Oba motiva dobro su poznata s ranocarskih nadgrobničkih spomenika i sarkofaga popularnih u 2. – 3. stoljeću.

ZAKLJUČAK

Četiri kameje pronađene na području Istre pripadaju u luksuzne i razmjerno rijetke predmete. Iako malobrojne, pokrivaju široko razdoblje od početka Rimskog Carstva ili čak ranije sve do završetka ranocarskog razdoblja principata. Na kronološkom početku niza nalaze se dvije kameje sa ženskim glavama kat. br. 1 i 2. Obje su elementi nakita, vjerojatno izrađenog od zlata koje je vrijednošću odgovaralo skupocjenoj kameji. Grčke frizure i izrada upućuju na izradevine grčkih umjetnika Cezarova i Augustova razdoblja, moguće i kasnijih careva julijevsko-klaudijevske dinastije. Kameja s portretom cara Nerona kat. br. 3 može se okarakterizirati kao službeni predmet u vlasništvu pripadnika *familiae Caesaris*, odnosno osobe uposlone u administraciji carskih dobara u Istri. Odredivo joj je i točno vrijeme nastanka u godine 63. – 64., a obzirom na kvalitetu i pripadnost carskom krugu vjerojatno je izrađena u Rimu. U julijevsko-klaudijevskom razdoblju sjedište carskih patrimoni-

duction can be related to a growing number of provincial workshops appearing in that period in the Danube region.²⁵ Cameo cat. no. 4 can be compared to a cameo with similar head of Minerva in profile wearing a helmet with barely discernible crest, without a visor, that is kept in the Archaeological museum in Split, probably originating from the Salona region.²⁶ Minerva as the goddess of strategic warfare protected soldiers and military commanders sharing common traits with the goddess Roma,²⁷ so cameos with her figure can be associated with the Roman army commanders.

In the same period of the 2nd and 3rd centuries other motifs were represented on cameos for mounting in jewelry. This is testified by cameos from the Aquileia region with motifs of Medusa's head and mourning Eros leaning on an inverted torch.²⁸ Both motifs are well known from the early imperial funerary monuments and sarcophagi popular in the 2nd and 3rd centuries.

CONCLUSION

Four cameos found in the region of Istria belong to luxurious and rather rare artifacts. Though scarce, they cover a wide timespan from the beginning of the Roman Empire or even earlier until the end of the Early Imperial Period of the Principate. At the chronological beginning of the series are two cameos with female heads cat. nos. 1 and 2. They are both jewelry elements, probably made of gold that corresponded in value to precious cameos. Greek hairstyles and craftsmanship suggest works by Greek artists of Caesar's and Augustan time, possibly even those belonging to the later Julio-Claudian period. Cameo bearing a portrait of the emperor Nero cat. no. 3 may be

²⁶ B. NARDELLI, 2007, 86, kat. 2, u liku prepoznaje glavu mladića s frigijskom kapom.

²⁷ G. CRAVINHO, 2018, 41.

²⁸ G. SENA CHIESA, 2009, 96.

²⁵ G. TASSINARI, 2008, 255, 288, 293-294.

²⁶ B. NARDELLI, 2007, 86, kat. 2, the author recognizes a head of a young man with a Phrygian cap in the figure.

²⁷ G. CRAVINHO, 2018, 41.

²⁸ G. SENA CHIESA, 2009, 96.

jalnih ureda za Istru nalazilo se u koloniji Poli, koja se tako ističe kao moguće nalazište. Kameja kat. br. 4 s prikazom Minerve kronološki je najmlađa i pripada razdoblju 2. – 3. stoljeća. Pripada seriji kameja s glavom Minerve raširenoj u provincijama, osobito u Podunavlju.

interpreted as an official object owned by the member of *familiae Caesaris*, that is a person employed in administration of imperial revenues in Istria. Its precise dating can be determined, and high quality and affiliation to the imperial circle suggest that it was made in Rome in the year 63-64. In the Julio-Claudian period the center of the imperial patrimonial offices for Istria was located in the colony of Pola, that thereby stands out as a possible findspot. Cameo cat. no. 4 with a depiction of Minerva is chronologically youngest belonging to the 2nd-3rd centuries. It belongs to a series of cameos bearing a depiction of Minerva's head popular in the provinces, particularly in the Danube region.

Translation: Marija Kostić

KATALOG²⁹*Kat. br. 1*

Inv. br. AMI-A-3268 (Sl. 1)

OPIS: ovalna kameja od crno-bijelog kalcedona s prikazom ženske glave u profilu nalijevo. Žena ima klasičnu grčku frizuru skupljenu u punđu na stražnjoj strani glave s malim uvojcima na vratu i nosi dijademu. Podloga je crna, glava bijela. Stražnja strana je ravna, rubovi blago zakošeni unutra prema stražnjoj strani. Tehnika: rezanje.

DIMENZIJE: visina 1,4 cm, širina 0,9 cm, dužina 0,5 cm, debljina podloge 0,3 cm, masa 0,88 g.

NALAZIŠTE: nepoznato, nalaz prije 1949. Neobjavljeno.

CATALOGUE²⁹*Cat. no. 1*

Inv. no. AMI-A-3268 (Fig.1)

DESCRIPTION: oval cameo made of black and white chalcedony with a depiction of a female head in profile facing left. The woman has a classic Greek hairstyle in a bun on the back side of the head with little locks on the neck, wearing a diadem. The background is black, head white. Back side is flat, edges slightly slanted inwards towards the back side. Technique: cutting.

DIMENSIONS: height 1.4 cm, width 0.9 cm, length 0.5 cm, base thickness 0.3 cm, mass 0.88 g.

SITE: unknown, found before 1949. Unpublished.

SLIKA 1. Kameja sa ženskom glavom koja nosi dijademu
FIGURE 1 Cameo with a female head wearing a diadem

²⁹ Fotografije: A. Starac.

²⁹ Photographs: A. Starac.

Kat. br. 2

Inv. br. AMI-A-3269 (Sl. 2)

OPIS: ovalna kameja od smeđocrno-bijelog kalcedona s prikazom ženske glave u profilu nadesno. Žena ima klasičnu grčku frizuru skupljenu u pundu uhvaćenu mrežicom na stražnjoj strani glave s malim uvojcima na vratu i na čelu. Podloga je smeđocrna, glava bijela. Stražnja strana i rubovi su ravni. Tehnika: rezanje.

DIMENZIJE: visina 1,2 cm, širina 1 cm, dužina 0,4 cm, debljina podloge 0,2 cm, masa 0,62 g.

NALAZIŠTE: nepoznato, nalaz prije 1949. Neobjavljeno.

Cat. no. 2

Inv. br. AMI-A-3269 (Fig. 2)

DESCRIPTION: oval cameo made of brown-black and white chalcedony with a depiction of a female head in profile facing right. The woman has a classic Greek hairstyle in a bun in hair net on the back side of the head with little locks on the neck and forehead. The background is brown-black, head white. Back side and edges are flat. Technique: cutting.

DIMENSIONS: height 1.2 cm, width 1 cm, length 0.4 cm, base thickness 0.2 cm, mass 0.62 g.

SITE: unknown, found before 1949. Unpublished.

SLIKA 2. Kameja sa ženskom glavom koja nosi mrežicu za kosu
FIGURE 2 Cameo with a female head wearing a hair net

Kat. br. 3

Inv. br. AMI-A-3267 (Sl. 3)

OPIS: ovalna kameja od crno-bijelog kalcedona s prikazom Neronove glave u profilu nadesno. Glava je ovjenčana lovorovim vijencem. Podloga crna, glava bijela. Stražnja strana je ravna, rubovi blago zaobljeni. Tehnika: rezanje.

DIMENZIJE: visina 2,4 cm, širina 1,9 cm, dužina 0,6 cm, debljina podloge 0,24 cm, masa 2,46 g.

NALAZIŠTE: nepoznato, nalaz prije 1949. Neobjavljeno.

Datacija: 63. – 64. g.

Cat. no. 3

Inv. no. AMI-A-3267 (Fig. 3)

DESCRIPTION: oval cameo made of black and white chalcedony with a depiction of Nero's head in profile facing right, wearing a laurel wreath. Background black, head white. Back side is flat, edges slightly rounded. Technique: cutting.

DIMENSIONS: height 2.4 cm, width 1.9 cm, length 0.6 cm, base thickness 0.24 cm, mass 2.46 g.

SITE: unknown, found before 1949. Unpublished.

Dating: AD 63-64

SLIKA 3. Kameja s portretom Nerona
FIGURE 3 Cameo with a portrait of Nero

Kat. br. 4

Inv. br. AMI-A-3270 (Sl. 4)

OPIS: ovalna kameja od svijetlosmeđo-bijelog kalcedona s prikazom ženske glave u profilu nadesno. Žena predstavlja Minervu. Ima šljem bez krijeste, s pomičnim vizirom spiralnog završetka. Ispod šljema na vratu i preko uha izviruju uvojci. Podloga je svijetlosmeđa, glava bijela. Stražnja strana je ravna, rub se zakošava unutra prema stražnjoj strani. Tehnika: rezanje.

DIMENZIJE: visina 1,4 cm, širina 1 cm, dužina 0,4 cm, debljina podloge 0,2 cm, masa 0,84 g.

NALAZIŠTE: nepoznato, nalaz prije 1949. Neobjavljeno.

Cat. no. 4

Inv. no. AMI-A-3270 (Fig. 4)

DESCRIPTION: oval cameo made of brown-black and white chalcedony with a depiction of a female head in profile facing right. The woman represents Minerva, wearing a helmet without a crest, with movable visor with spiral ending. Locks protrude under the helmet on the neck and over the ear. Base is light brown, head white. Back side is flat, the edge slants inwards towards the back side. Technique: cutting.

DIMENSIONS: height 1.4 cm, width 1 cm, length 0.4 cm, base thickness 0.2 cm, mass 0.84 g.

SITE: unknown, found before 1949. Unpublished.

SLIKA 4. Kameja s glavom Minerve
FIGURE 4 Cameo with a head of Minerva

LITERATURA / REFERENCES

- BULJEVIĆ, Z., 2005. – Zrinka Buljević, Staklena kameja s Livijinim portretom, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 97/2004, Split, 151–160.
- CRAVINHO, G., 2018. – Graça Cravinho, A iconografia de Minerva através da glíptica, *Glyptós. Gemas y camaféos greco-romanos: Arte, mitologías, creencias* (ur./eds.: S. Perea Yébenes, J. Tomás García), *Themas Mundi* 10, Signifer Libros, Madrid – Salamanca, 41–82.
- DI GIACOMO, G., 2016. – Giovanna Di Giacomo, *Oro, pietre preziose e perle. Produzione e commercio a Roma*, *Arti e mestieri nel mondo romano antico* 9, Quasar, Roma.
- FURTWÄNGLER, A., 1900. – Adolf Furtwängler, *Die Antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum*, I-III, Giesecke & Devrient, Leipzig – Berlin.
- GESZTELYI, T., 2000. – Tamás Gesztelyi, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*, *Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica* III, Budapest.
- GESZTELYI, T., 2009. – Tamás Gesztelyi, Gemme romane dalla Pannonia nord-orientale, *Aquileia e la glittica di età ellenistica e romana* (ur./eds.: G. Sena Chiesa, E. Galletti), *Atti del Convegno „Il fulgore delle gemme. Aquileia e la glittica di età ellenistica e romana“*, Aquileia, 19-20 giugno 2008, Editreg, Trieste, 157–167.
- GIORDANI, N., 2010. – Nicoletta Giordani, Busti e teste-ritratto, *Rinascimento privato. Aspetti inconsueti del collezionismo degli Este da Dosso Dossi a Brueghel* (ur./eds.: M. Scalini, N. Giordani), *Silvana Editoriale*, Milano, 157–159.
- GUIRAUD, H., 2008. – Hélène Guiraud, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, 48e supplément à *Gallia* II, *Éditions du Centre national de la recherche scientifique*, Paris.
- KAÍĆ, I., 2018. – Iva Kaić, Engraved gems as part of the Augustan propaganda. Some examples from Croatia, *The Century of Brave. Roman conquests and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs / Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika* (ur./eds.: M. Milićević Bradač, D. Demicheli), *Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 279–289.
- LIPPOLD, G., 1922. – Georg Lippold, *Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit*, Julius Hoffmann Verlag, Stuttgart.
- MATIJAŠIĆ, R., 1999. – Robert Matijašić, La presenza imperiale nell'economia dell'Istria Romana e nel contesto Adriatico, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 15–22.
- MILOVANOVIĆ, B., 2007. – Bebina Milovanović, *Nalazi naušnica u rimskim provincijama na teritoriji Srbije*, *Arheologija i prirodne nauke, Posebna izdanja* 1, Centar za nove tehnologije, Arheološki institut Beograd, Beograd.
- NARDELLI, B., 2007. – Bruna Nardelli, O gemama iz Splita: od prostora do Muzeja / *Sulle gemme di Spalato: dal territorio al Museo*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 100, Split, 79–104.
- NESTOROVIĆ, A., 2005. – Aleksandra Nestorović, *V dragulje vbrušene podobe sveta. Rimske geme v Sloveniji*, *Narodni muzej Slovenije*, Ljubljana.
- PLANTZOS, D., 1996. – Dimitris Plantzos, Hellenistic cameos: Problems of classification and chronology, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 41, London, 115–131.
- POPOVIĆ, I., 1992. – Ivana Popović, *Prstenje. Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu / Les bagues. Les bijoux romains du Musée National de Belgrade*, *Narodni muzej Beograd*, Beograd.
- POPOVIĆ, I., 1996. – Ivana Popović, *Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu. II Zlatan nakit / Les bijoux romains du Musée National de Belgrade. II Les bijoux d'or*, *Narodni muzej Beograd*, Beograd.

- SENA CHIESA, G., 1966. – Gemma Sena Chiesa, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, Associazione Nazionale per Aquileia.
- SENA CHIESA, G., 2009. – Gemma Sena Chiesa, Cammei ad Aquileia: una prima ricognizione, *Aquileia e la glittica di età ellenistica e romana* (ur./eds.: G. Sena Chiesa, E. Galletti), Atti del Convegno „Il fulgore delle gemme. Aquileia e la glittica di età ellenistica e romana“, Aquileia, 19-20 giugno 2008, Editreg, Trieste, 83–99.
- SENA CHIESA, G., 2012. – Gemma Sena Chiesa, Il potere delle immagini: gemme „politiche“ e cammei di prestigio, *Paideia*, 67, Cesena, 255–277.
- SPIER, J., 1989. – Jeffrey Spier, A Group of Ptolemaic Engraved Garnets, *The Journal of the Walters Art Gallery*, 47, Baltimore (MD), 21–38.
- STARAC, A., 1994. – Alka Starac, Carski posjedi u Histriji, *Opuscula Archaeologica*, 18, Zagreb, 133–145.
- TASSINARI, G., 2008. – Gabriella Tassinari, La produzione glittica a Roma: la questione delle officine nel mondo romano in epoca imperiale, *Rivista di Studi Liguri*, 74, Bordighera, 251–318.
- ZWIERLEIN-DIEHL, E., 2007. – Erika Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, De Gruyter, Berlin – New York.

O KULTU I POŠTIVANJU RIMSKIH CARICA I PRINCEZA NA TLU PROVINCIJE DALMACIJE

ON THE CULT AND VENERATION OF THE ROMAN EMPRESSES AND PRINCESSES IN THE PROVINCE OF DALMATIA

IVANA JADRIĆ-KUČAN

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
sijadric@gmail.com

IVANA BANOVAČ

ibanov00@gmail.com

UDK: 908:255.6>(497.5Dalmacija)“652“

DOI: 10.15291/archeo.3595

PREGLEDNI RAD / REVIEW PAPER

Primljeno / Received: 2020-11-14

KLJUČNE RIJEČI:

rimski carski kult,
rimске carice, rimske
princeze, Livia Drusilla,
Iulia Drusilla, Salonia
Matidia, Diva Faustina,
Faustina Augusta, Iulia
Domna, Publia Fulvia
Plautilla

Kult ličnosti vladara, veličanje monarhijske moći, uzdizanje istaknutih pojedinaca na herojski i božanski pijedestal socijalni su fenomeni prisutni kod razvijenih civilizacija još od davnih vremena. Rimski carski kult, religijsko-politička institucija utemeljena na identifikiranju i štovanju cara kao božanstva te propagiranju carske moći, služio je kao instrument za jačanje rimske vlasti te romanizaciju novoosvojenih područja Rimskog Carstva. Dok su u središtu štovanja prije svega bili rimski carevi, važan element u propagiranju carske ideologije činile su i njihove supruge, ali i drugi članovi vladajuće obitelji. Unatoč tomu što nisu uživale jednaka prava kao njihovi muževi, rimske su carice ipak aktivno, ali i indirektno, sudjelovale u javnim i političkim događanjima te se koristile privilegijama svojeg društvenog statusa kako bi doprinjele oblikovanju carske vlasti i rimskog društva. Time će se ovaj rad na temelju dosadašnjih spoznaja o sociopolitičkim i religijskim karakteristikama carskog kulta ukratko osvrnuti na društvenu i političku moć najutjecajnijih rimskih carica i princeza s naglaskom na štovanje njihova kulta na tlu provincije Dalmacije od vremena julijejsko-klaudijejske dinastije do 315. godine.

KEY WORDS:

Roman imperial cult,
Roman empresses,
Roman princesses, Livia
Drusilla, Iulia Drusilla,
Salonia Matidia, Diva
Faustina, Faustina
Augusta, Iulia Domna,
Publia Fulvia Plautilla

The personality cult of the ruler, glorification of monarchical power and placing of prominent individuals on a heroic and divine pedestal were social phenomena present in developed civilisations from ancient times. The Roman imperial cult, a religious and political institution based on identifying and worshipping the emperor as a deity and promoting imperial power, served as an instrument for strengthening Roman rule and romanising the newly conquered territories of the Roman Empire. While the focus of worship was primarily Roman emperors, important in propagating imperial ideology were also their wives, as well as other members of the ruling family. Despite not enjoying the same rights as their spouses, Roman empresses nevertheless actively, as well as indirectly, participated in public and political events and used the privileges of

their social status to contribute to the shaping of imperial power and Roman society. Drawing on previous research of the social, political and religious characteristics of the imperial cult, this paper will briefly review the social and political power of the most influential Roman empresses and princesses, with an emphasis on the devotion to their cult in the Province of Dalmatia from the Julio-Claudian dynasty to AD 315.

Livia Drusilla, od 14. godine nazvana *Iulia Augusta*, ostavila je duboki trag u rimskoj povijesti kao najutjecajnija žena julijevsko-klaudijevske dinastije. Bila je supruga cara Augusta, majka cara Tiberija, baka cara Klaudija, te prabaka cara Kaligule. Dion ju je okarakterizirao kao obzirnu i dostojanstvenu ženu koja je ugađala svojem mužu, kao ženu koja se nije miješala u njegov posao niti se obzirala na njegove afere, te je upravo takvim pristupom uspjela osigurati carevu bliskost i povjerenje.¹ Njezinu veličanstvenost osobito je istaknuo rimski pjesnik Ovidije usporedivši njezinu ljepotu s božicom Venerom, a karakter s božicom Junonom, a dodatno je još naglasio i štovanje njezina *numena*, odnosno njezinih božanskih vrlina.² Iako rimske građanke, bez obzira na njihov društveni status, nisu imale pravo obavljati političke funkcije, Livija je kao pripadnica bogate i izrazito utjecajne obitelji, ipak uživala indirektnu političku moć, ponajprije kroz korištenje obiteljskih veza.³ Iznimno je bila poštovana, ne samo od strane cara Augusta, već i Senata te rimskog naroda koji su joj na razne načine, bilo kroz svetkovine, festivale ili građevinske pothvate, za života iskazivali velike počasti. Velika čast dodijeljena joj je nakon smrti cara Augusta i njegove divinizacije 14. godine kada ju je Senat uključio u državni kult proglašivši je svećenicom Božanskog Augusta (*flaminica Divi Augusti*).⁴ Tom prigodom dodijeljen joj

Livia Drusilla, known from the age of 14 as *Iulia Augusta*, left a deep mark in Roman history as the most influential woman of the Julio-Claudian dynasty. She was the wife of the emperor Augustus, the mother of the emperor Tiberius, the grandmother of the emperor Claudius, and the great-grandmother of the emperor Caligula. Cassius Dio characterised her as a considerate and dignified woman who indulged her husband and who neither interfered in his business nor meddled in his affairs; it was with such an approach that she managed to ensure intimacy with the Emperor, as well as his confidence.¹ Her magnificence was especially emphasised by the Roman poet Ovid, who compared her beauty with that of the goddess Venus, and her character with that of the goddess Juno, further stressing the worship of her *numen*, that is to say her divine virtue.² Although female Roman citizens, regardless of their social status, were not allowed to hold political office, Livia — as a member of a wealthy and highly influential family — nevertheless enjoyed indirect political power, primarily through exploiting family ties.³ She was extraordinarily respected not only by the emperor Augustus, but also by the Senate and the Roman people, who in various ways, such as festivities, festivals or construction projects, showed her great devotion during her lifetime. A great honour was bestowed upon her after the death and deification of the emperor Augustus in AD

¹ Dion, 58. 2. 4-6; πυθομένου τέ τινος αὐτῆς πῶς καί τί δρώα οὕτω τοῦ Αὐγούστου κατεκράτησεν, ἀπεκρίνατο ὅτι αὐτῇ τε ἀκριβῶς σωφρονοῦσα, καί πάντα τὰ δοκοῦντα αὐτῷ ἡδέως ποιοῦσα, καί μήτε ἄλλο τι τῶνέκεινον πολυπραγμοῦσα, καί τὰ ἀφροδίσια αὐτοῦ ἀθύρματα μήτε ἀκούειν μήτε αἰσθάνεσθαι προσποιουμένη.

² Ovid., *Trist.*, 1. 6. 25. Naziva je *femina seu princeps* odnosno „prvom među ženama“; Ovid., *Pont.*, 3.1.159; *Lux etiam coeptis facito bona talibus adsit horaque conveniens auspiciūque favens sed prius imposito sanctis altaribus igni tura fer ad magnos vinaque pura deos e quibus ante omnis Augustum numen adora progeniemque piam participemque tori.*

³ K. A. GIUNIO, 2016, 27. Mogle su posjedovati imovinu, djelomično upravljati novcem te sudjelovati u religijskim običajima uz obnašanje svećeničke službe.

⁴ Dion, 56. 46. 1-2; Ovid., *Fast.*, 6. 637-38. Livija je još za Augustova života posvetila hram (*aedes*) božice Konkordije u

¹ Dio, 58. 2. 4-6. πυθομένου τέ τινος αὐτῆς πῶς καί τί δρώα οὕτω τοῦ Αὐγούστου κατεκράτησεν, ἀπεκρίνατο ὅτι αὐτῇ τε ἀκριβῶς σωφρονοῦσα, καί πάντα τὰ δοκοῦντα αὐτῷ ἡδέως ποιοῦσα, καί μήτε ἄλλο τι τῶνέκεινον πολυπραγμοῦσα, καί τὰ ἀφροδίσια αὐτοῦ ἀθύρματα μήτε ἀκούειν μήτε αἰσθάνεσθαι προσποιουμένη.

² Ovid, *Trist.*, 1.6.25. He calls her *femina seu princeps*, that is, the “first among women”; Ovid., *Pont.*, 3.1.159. *Lux etiam coeptis facito bona talibus adsit horaque conveniens auspiciūque favens sed prius imposito sanctis altaribus igni tura fer ad magnos vinaque pura deos e quibus ante omnis Augustum numen adora progeniemque piam participemque tori.*

³ K. A. GIUNIO, 2016, 27. They were allowed to own property, to manage finances in a limited way, and to participate in religious practices, while performing sacerdotal service.

je i liktor.⁵ Livija je u čast Božanskom Augustu organizirala igre koje su se održavale svake godine na Palatinu od 17. do 19. siječnja.⁶ Time je, bilo da je vladala iz careve sjene u vrijeme njegova života ili pod svjetlima javnosti, znatno doprinijela oblikovanju Augustove carske politike i običaja. Umrula je 29. godine u 86. godini života. Pokopana je pored svojeg supruga u Augustovu mauzoleju. Njezin sin, car Tiberije odbio je prijedlog Senata za majčinu deifikaciju, no Senat joj je ipak uspio izglasati žalovanje u trajanju od godinu dana i naredio je izgradnju slavoluka u njezinu čast.⁷ Božanske počasti podarene su joj tek dolaskom njezina unuka na vlast, cara Klaudija, te je 17. siječnja 42. godine postala *Diva Iulia* čime je službeno uvrštena u panteon rimskih božanstava gdje je već bio uvršten car August.⁸ Nadalje, dobila je i ostale božanske počasti, koje su se očitovale na različite načine: tijekom igara njezin bi prikaz na kolima vukli slonovi, postavljen joj je kip pored Augustova kipa u hramu Božanskog Augusta na Palatinu, Vestalke su obavljale obrede i žrtvovanja u njezinu čast, a svim rimskim ženama bilo je naređeno da zazivaju njezino ime u svojim zakletvama.⁹ Akti Arvalske braće pokazuju nam kako je štovanje carice Julije Auguste osobito bilo naglašeno za vladavine careva Klaudija i Nerona, te se nastavilo čak i

14, when the Senate included her in the state cult by declaring her a priestess of the Divine Augustus (*flaminica Divi Augusti*).⁴ On that occasion, she was also granted a liktor.⁵ Livia organised games in honour of the Divine Augustus, which were held on the Palatine every year from 17 to 19 January.⁶ Thus, whether exercising power behind the scenes during the Emperor's lifetime or subsequently in the glare of public life, she made a significant contribution to shaping Augustus's imperial policy and customs. She died AD 29 at the age of 86. She was buried next to her husband in the Mausoleum of Augustus. Her son, the emperor Tiberius, rejected the Senate's proposal to deify his mother, but still the Senate voted an official mourning period for her lasting a year, and ordered the construction of a triumphal arch in her honour.⁷ Divine honours were accorded her only after her grandson, the emperor Claudius, came to power, so that on 17 January AD 42 she became *Diva Iulia* and was thus officially included in the pantheon of Roman deities, in which the emperor Augustus had already appointed himself.⁸ Furthermore, she received other divine honours, which were manifested in different ways: during the games a representation of her was displayed in a carriage pulled by elephants, her statue was set next to the statue

čast svog supruga.

⁵ Dion, 56. 46. 2; ταῦτα μὲν δὴ οὖν ὕστερον διαθροεῖν ἤρξαντο, τότε δὲ ἀθανατίσαντες αὐτόν, καὶ θιασώτας οἱ καὶ ἱερά ἱερείαν τε τὴν Λιουίαν τὴν Ἰουλίαν τε καὶ Αὐγουσταν ἤδη καλουμένην ἀπέδειξαν.

⁶ L. ROSS TAYLOR, 1975, 231.

⁷ Dion, 56. 2. 6. Tiberije je obje naredbe poništio. τοιαύτη μὲν ἡ Λιουία ἐγένετο, ἡ μὲντοι ψηφισθεῖσα αὐτὴ ἄψις οὐκ ὠκοδομήθη διὰ τὸ τὸν Τιβέριον τοῖς ἑαυτοῦ τέλεσι κατασχευάσειν αὐτὴν ὑποσχέσθαι. κατοκνήσας γὰρ τῷ λόγῳ τὸ δόγμα λύσαι, τοῦτον τὸν τρόπον ἀνέτρεψεν αὐτό, μὴτ' ἐκ τῶν δημοσίων χρημάτων ἐπιτρέψας τὸ ἔργον γενέσθαι μὴτ' αὐτὸς ποιήσας.

⁸ Dion, 60. 5. 2-3; τὴν τε τήθην τὴν Λιουίαν οὐ μόνον ἱππων ἀγῶσιν ἐτίμησεν ἀλλὰ καὶ ἀπηθανάτισεν. Na istoku je carica bila štovana kao božica još za života. Najraniji primjer zabilježen je u Thessalonici na novcu iz 21. – 19. god. pr. Kr. (A. BURNETT, M. AMANDRY, P. P. RIPOLLÉS ALEGRE, 1992, 298, 300).

⁹ Dion, 60. 5. 2.; A. A. BARRETT, 2002, 222.

⁴ Dio, 56. 46. 1-2; Ovid., *Fast.*, 6. 637-38. During Augustus's lifetime, Livia dedicated a temple (*aedes*) of the goddess Concordia in honor of her husband.

⁵ Dio, 56. 46. 2. ταῦτα μὲν δὴ οὖν ὕστερον διαθροεῖν ἤρξαντο, τότε δὲ ἀθανατίσαντες αὐτόν, καὶ θιασώτας οἱ καὶ ἱερά ἱερείαν τε τὴν Λιουίαν τὴν Ἰουλίαν τε καὶ Αὐγουσταν ἤδη καλουμένην ἀπέδειξαν.

⁶ L. ROSS TAYLOR, 1975, 231.

⁷ Dio, 56. 2. 6. Tiberius annulled both orders. τοιαύτη μὲν ἡ Λιουία ἐγένετο, ἡ μὲντοι ψηφισθεῖσα αὐτὴ ἄψις οὐκ ὠκοδομήθη διὰ τὸ τὸν Τιβέριον τοῖς ἑαυτοῦ τέλεσι κατασχευάσειν αὐτὴν ὑποσχέσθαι. κατοκνήσας γὰρ τῷ λόγῳ τὸ δόγμα λύσαι, τοῦτον τὸν τρόπον ἀνέτρεψεν αὐτό, μὴτ' ἐκ τῶν δημοσίων χρημάτων ἐπιτρέψας τὸ ἔργον γενέσθαι μὴτ' αὐτὸς ποιήσας.

⁸ Dio, 60. 5. 2-3; τὴν τε τήθην τὴν Λιουίαν οὐ μόνον ἱππων ἀγῶσιν ἐτίμησεν ἀλλὰ καὶ ἀπηθανάτισεν. In the East, the Empress was worshipped as a goddess during her lifetime. The earliest example was recorded in Thessaloniki on coins from 21-19 BC. (A. BURNETT, M. AMANDRY, P. P. RIPOLLÉS ALEGRE, 1992, 298, 300).

stoljeće poslije.¹⁰ Bilo je rašireno diljem Rimskog Carstva, a njegovi tragovi ostali su zabilježeni i na tlu provincije Dalmacije.

Štovanje carice Livije najbolje je posvjedočeno u koloniji Naroni (Vid kod Metkovića) gdje je njezin kult bio zasebno štovan, a službu svećenica Božanske Livije obavljale su lokalne svećenice *Papia Brocchina* i *Claudia Aesernina*. *Papia Brocchina* bila je pripadnica obitelji *Papii*, jedne od najuglednijih naronitanskih obitelji s kraja 1. stoljeća pr. Kr. i početka 1. stoljeća.¹¹ Na natpisu se navodi kao *sacerdos Divae Augustae*:

*Papia L(uci) f(ilia) / Brocchina / sacerdos Divae / Aug(ustae). Testamento poni iussit.*¹²

Istu službu obnašala je i *Claudia Aesernina* koja je oporučno dala postaviti posvetni spomenik bogu Saturnu:

*Saturno / Aug(usto) sac(rum) / Claudia / Aesernina / sacerdos / Divae Augustae / t(estamento) p(oni) i(ussit).*¹³

G. Alföldy svećenicu je povezao sa senatorskom obitelji *Claudii Marcelli Aesernini*, za što R. Palmer ne vidi čvrsto uporište, odnosno smatra da nije nužno riječ o pripadnici ugledne patricijske obitelji iz gensa *Claudia* kojem je pripadala i sama carica Livija.¹⁴

U Naroni su ostali sačuvani i ostatci carskog svetišta unutar kojeg su bile izložene carske skulpture. Riječ je o najbrojnijoj skupini carskih kipova u provinciji Dalmaciji, a među njima se nalazio i kip carice Livije zajedno s drugim pripadnicima julijsko-klaudijevske obitelji (Sl. 1).

Skulptura je izvorno pronađena bez glave

of Augustus in the Temple of Divus Augustus on the Palatine, the Vestals performed rites and sacrifices in her honour, and all Roman women were ordered to invoke her name in their oaths.⁹ The Acts of the Arval Brethren tell us that the veneration of empress Julia Augusta was particularly pronounced during the reigns of emperors Claudius and Nero, and continued even a century later.¹⁰ It was promulgated throughout the Roman Empire, and its traces have also been recorded in the territory of the Roman province of Dalmatia.

The veneration of empress Livia is best witnessed in the colony of Naron (Vid, near Metković) where her cult was worshipped separately, and the offices of priestesses of the divine Livia were performed by *Papia Brocchina* and *Claudia Aesernina*. They were local priestesses. *Papia Brocchina* was a member of the *Papii* family, one of the most prominent Naron families at the end of the 1st century BC and the beginning of the 1st century AD.¹¹ On an inscription she is mentioned as *sacerdos Divae Augustae*:

*Papia L(uci) f(ilia) / Brocchina / sacerdos Divae / Aug(ustae). Testamento poni iussit.*¹²

The same office was performed by *Claudia Aesernina*, who bequeathed a monument dedicated to the god Saturn:

*Saturno / Aug(usto) sac(rum) / Claudia / Aesernina / sacerdos / Divae Augustae / t(estamento) p(oni) i(ussit).*¹³

G. Alföldy presumed that the priestess sprang from the senatorial family of *Claudii Marcelli Aesernini*; this was disputed by R. Palmer, who believed that she was not necessarily a member of the prominent gens *Cla-*

¹⁰ AFA, 57–60, 69. Kult je jako snažan i za vrijeme Galbe, Ota i Vitelija. Galba je u svrhe carske propagande dao iskovati nekoliko emisija novca u njezinu čast. Vespazijan se također oslanja na *maiestas* julijsko-klaudijevske dinastije kako bi učvrstio svoju vlast i autoritet. (A. BARRETT, 2002, 223–224).

¹¹ M. GLAVIČIĆ, 2002, 222–223; I. JADRIĆ, 2007, 353–360; K. A. GIUNIO, 2016, 39.

¹² CIL 3, 6361; EDH 060877.

¹³ CIL 3, 1796; EDH 053391.

¹⁴ G. ALFÖLDY, 1968, 133–134; R. E. A. PALMER, 1996, 98. Alföldy pretpostavlja da je Klaudija Aesernina možda bila potomak oslobođenika senatorske obitelji *Claudii Marcelli Aesernini*.

⁹ Dio, 60. 5. 2.; A. A. BARRETT, 2002, 222.

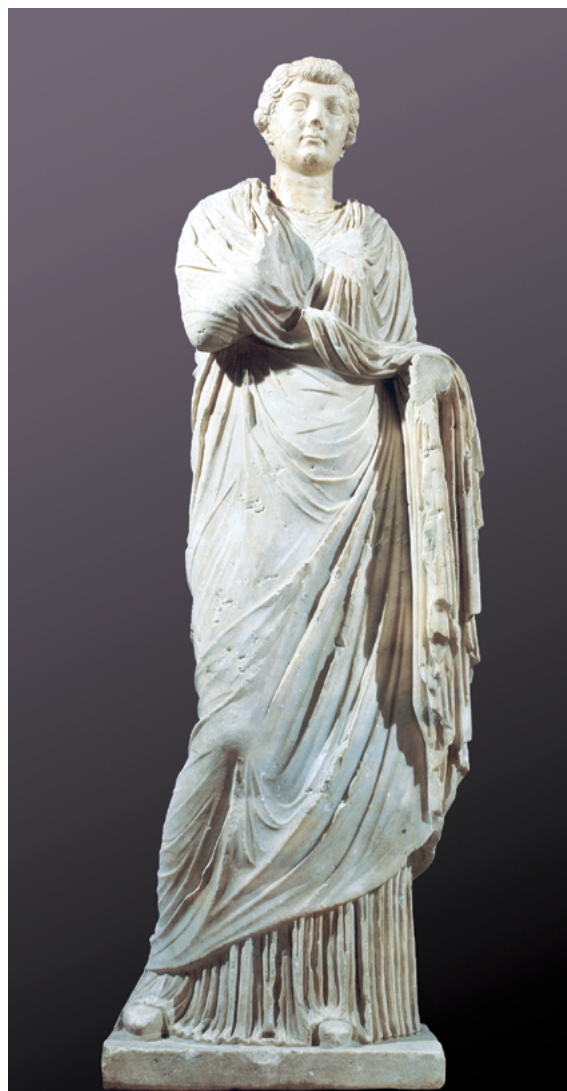
¹⁰ AFA, 57–60, 69. Her cult was also very strong during the time of Galba, Otho and Vitellius. Galba had several emissions of coinage minted in Livia's honour for the purposes of imperial propaganda. Vespasian also relied on the *maiestas* of the Julio-Claudian dynasty to consolidate his power and authority. (A. BARRETT, 2002, 223–224).

¹¹ M. GLAVIČIĆ, 2002, 222–223; I. JADRIĆ, 2007, 353–360; K. A. GIUNIO, 2016, 39.

¹² CIL 3, 6361; EDH 060877.

¹³ CIL 3, 1796; EDH 053391.

na prostoru naronitanskog foruma, nakon čega je sredinom 19. stoljeća odnesena u Opuzen. Uskoro nakon nje otkrivena je i njezina glava koju je otkupio A. Evans 1878. i premjestio je u Ashmolean Museum u Oxford, gdje se i danas nalazi.¹⁵ Riječ je o skulpturi koja je izrađena u prirodnoj veličini od penteličkog mramora.¹⁶ Carica je odjevena u dva sloja odjeće, tuniku preko koje u naborima pada *palla*, a na stopalima se ispod tunike naziru zatvorene cipele. Na temelju fizionomije lica nema dvojbe da je riječ o carici Liviji, što pokazuje i njezina tipična frizura u obliku nodusa na čelu, tjemene pletenice te valovitih pramenova koji su na potiljku svezani u nisku punđu.¹⁷ Portret se datira u Tiberijevo razdoblje.¹⁸ Nadalje, E. Marin pretpostavio je postojanje još jednog Livijina kipa¹⁹ među carskim kipovima julijevsko-klaudijevske obitelji pronađenim u carskom svetištu Narone, koji datira u Augustovo doba.

SLIKA 1. Kip carice Livije iz Opuzena, Opuzen (foto: T. Sesar)

FIGURE 1 Statue of empress Livia from Opuzen, Opuzen (photo: T. Sesar)

dia patrician family, to which empress Livia herself belonged.¹⁴

In Naronia, the remains of an imperial shrine have been preserved, in which imperial sculptures were exhibited. It is the most numerous collection of imperial statues in the province of Dalmatia. Among them, along with other members of the Julio-Claudian family, is a statue of empress Livia (Fig. 1).

The sculpture was originally unearthed headless at the Naronia forum site, after which, in the mid-19th century, it was taken to Opuzen. Soon after, its head was discovered; it was bought by A. Evans in 1878 and moved to the Ashmolean Museum in Oxford, where it is still located today.¹⁵

It is a life-size sculpture made of Pentelic marble.¹⁶

The Empress is dressed in two layers of clothing: a tunic over which a *palla* falls in folds, and wearing a pair of closed shoes that can be seen on her feet under the tunic. Its facial physiognomy undoubtedly suggests empress Livia, with her characteristic hairstyle: a nodus on the forehead, a top braid

¹⁵ N. CAMBI, 1998, 54–55; N. CAMBI, 2000, 38; N. CAMBI, 2005, 34; E. MARIN, 2015, 108–109.

¹⁶ Najviša je ženska skulptura u Naronitanskom svetištu (184 cm).

¹⁷ D. BOSCHUNG, 1993, 45; N. CAMBI, 2000, 38. Frizura spada u tip Cb Copenhagen 615.

¹⁸ E. MARIN, 2015, 108.

¹⁹ Arheološki muzej Narona, inv. br. 2265. Ovom prigodom zahvaljujemo se na pomoći kustosici muzeja Konstanti Bukovac.

¹⁴ G. ALFÖLDY, 1968, 133–134; R. E. A. PALMER, 1996, 98. Alföldy conjectured that Claudia Aesernina might have been a descendant of a freedman of the *Claudii Marcelli Aesernini* senatorial family.

¹⁵ N. CAMBI, 1998, 54–55; N. CAMBI, 2000, 38; N. CAMBI, 2005, 34; E. MARIN, 2015, 108–109.

¹⁶ This is the tallest female sculpture in the Narona shrine (184 cm).

SLIKA 2. Livija, Oktavija i Julija, Arheološki muzej Narona (foto: N. Šiško)

FIGURE 2 Livia, Octavia and Julia, Narona Archaeological Museum (photo: N. Šiško)

Istom periodu pridodao je i dva ženska kipa koja je pripisao sestri cara Augusta, Oktaviji²⁰ i njegovoj kćeri Juliji²¹ (Sl. 2).

Nadalje, u doba cara Klaudija svrstao je pretpostavljene kipove Agripine Starije²² i Agripine Mlađe²³ (*Agrippina Maior*, *Agrippina Minor*), te Antonije Mlađe²⁴ (Sl. 3).²⁵ Budući da nijednome od navedenih ženskih kipova (izuzev tzv. Oxford-Opuzen Livije) nije sačuvana glava njihova je precizna atribucija još uvijek upitna.

Prikaz carice Livije sačuvan je i na jednoj kameji koja je pronađena na zapadnom postamentu unutar carskog svetišta Narone.²⁶ Izrađena je od dvoslojnog modro-bijelog kalcedona. Carica je prikazana s karakterističnim hladnim crtama lica, te frizurom s čeonim nodusom, pletenicom i valovitom

and wavy strands tied in a low bun at the nape of the neck.¹⁷ The portrait is dated to the time of Tiberius's reign.¹⁸ Furthermore, E. Marin presumed the existence of another statue of Livia¹⁹ among imperial statues of the Julio-Claudian family found in the Narona imperial shrine, dating back to the time of Augustus. He dated two other female statues, which he interpreted as likenesses of emperor Augustus's sister Octavia²⁰ and his daughter Julia²¹, to the same period (Fig. 2).

Furthermore, he dated the statues he presumed depicted Agrippina the Elder²² and Agrippina the Younger²³ (*Agrippina Maior*,

²⁰ Arheološki muzej Narona, inv. br. 3151.

²¹ Arheološki muzej Narona, inv. br. 3153.

²² Arheološki muzej Narona, inv. br. 2259.

²³ Arheološki muzej Narona, inv. br. 2256, 2257 (glava).

²⁴ Arheološki muzej Narona, inv. br. 3152.

²⁵ E. MARIN, 2015, 101–102.

²⁶ Arheološki muzej Narona, inv. br. 2087.

¹⁷ D. BOSCHUNG, 1993, 45; N. CAMBI, 2000, 38. The hairstyle belongs to the Cb Copenhagen 615 type.

¹⁸ E. MARIN, 2015, 108.

¹⁹ Narona Archaeological Museum, inv. no. 2265. We would like to take this opportunity to thank Konstanta Bukovac, curator of the Museum, for her help.

²⁰ Narona Archaeological Museum, inv. no. 3151.

²¹ Narona Archaeological Museum, inv. no. 3153.

²² Narona Archaeological Museum, inv. no. 2259.

²³ Narona Archaeological Museum, inv. no. 2256, 2257 (head).

SLIKA 3. Agripina starija, Agripina Mlađa, Antonija Mlađa, Arheološki muzej Narona (foto: N. Šiško)

FIGURE 3 Agrippina the Elder, Agrippina the Younger, Antonia the Younger, Narona Archaeological Museum (photo: N. Šiško)

kosom koja se veže u nisku pundu.²⁷ Portret je službenog karaktera i tipični je primjer carske propagande diljem Rimskog Carstva (Sl. 4).²⁸

Štovanje carice Livije posvjedočeno je i u glavnom gradu provincije Dalmacije, u Saloni. O njezinu štovanju brinuo se *flamen Iuliae Augustae L. Anicius Paetinas* o čemu nam svjedoči natpis²⁹ (Sl. 5):

L(ucio) Anicio L(ucii) f(ilio) / Paetinati / IIIIvir(o) iure dic(undo) / quinquennal(i), prae(fecto) / quinq(uennali) Drusi Caesar(is) / Germanici, praefec(to) / quinq(uennali) P(ublii) Dolabellae, / pontifici, flmini / Iuliae

Agrippina Minor), and Antonia the Younger²⁴ to the time of the emperor Claudius's rule (Fig. 3).²⁵ Since, with the exception of the so-called Oxford-Opuzen Livia, the statues of the mentioned women are headless, their precise identities are still in question.

A depiction of empress Livia has also been preserved on a cameo unearthed at the western pedestal inside the Narona imperial shrine.²⁶ It is made of two-layer blue-white chalcedony. The Empress is depicted with characteristic stern facial features and a hairstyle with a forehead *nodus*, a braid, and wavy hair tied in a low bun.²⁷ The portrait has an

²⁷ Z. BULJEVIĆ, 2004, 153–154. Naronitanski *cameo* nije jedini s područja Dalmacije. U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se kameja od crnog i bijelog stakla (nepoznato nalazište) s prikazom neke od carica julijevsko-klaudijevske dinastije. Iz Panonije (*Siscia*) potječe žuto-bijela kameja s prikazom Faustine Mlađe ili Lucille.

²⁸ Z. BULJEVIĆ, 2004, 152–154.

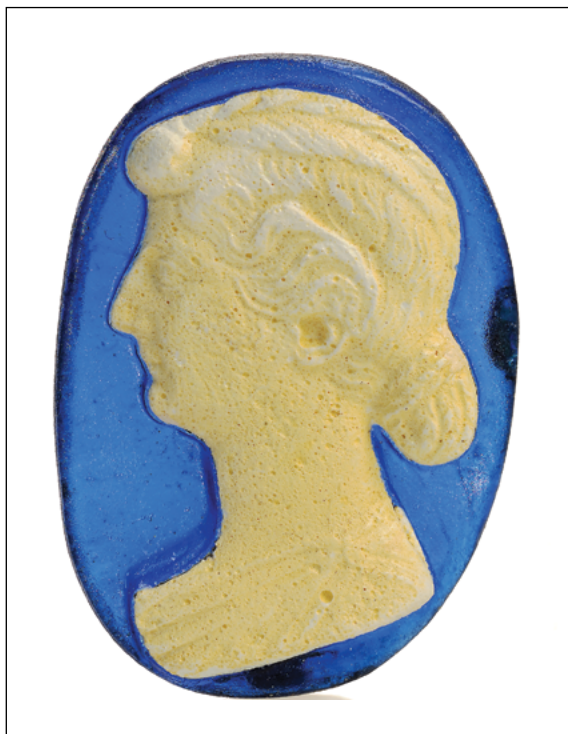
²⁹ Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A-3046. Ovom prigodom zahvaljujemo se na pomoći kustosu muzeja Ninu Švonji.

²⁴ Narona Archaeological Museum, inv. no. 3152.

²⁵ E. MARIN, 2015, 101–102.

²⁶ Narona Archaeological Museum, inv. no. 2087.

²⁷ Z. BULJEVIĆ, 2004, 153–154. The Naronitan *cameo* is not the only one from Dalmatia. The Archaeological Museum in Zagreb holds a cameo made of black-and-white glass (from an unknown findspot) with a depiction of one of the empresses of the Julio-Claudian dynasty. From Pannonia (*Siscia*) originates a yellow-and-white cameo depicting Faustina the Younger or Lucilla.

SLIKA 4. Kameja s prikazom carice Livije, Arheološki muzej Narona (foto: N. Šiško)

FIGURE 4 A cameo depicting empress Livia, Narona Archaeological Museum (photo: N. Šiško)

*Augustae, praef(ecto) fabr(um). / Praefectura Phariac(a) / Salonitan(a).*³⁰

Datira u vrijeme nakon što je Livija dobila titulu *Augusta*, a prije njezine divinizacije (14. – 42. god.). U ovom periodu za kult carice još uvijek se brinuo svećenik (*flamen*), a ne svećenica (*flaminica*), čija je služba formalno uvedena tek nakon Livijine divinizacije i uključenja drugih diviniziranih carica u kult.³¹ Pitanje je gdje se u Saloni odvijalo štovanje njezina kulta? Postojanje carskog svetišta julijevsko-klaudijevske dinastije u Saloni potvrđeno je tek nakon smrti i divinizacije cara Klaudija o čemu svjedoči natpis P. Antea Herme³² koji je dao izgraditi portik svetišta Jupitera i Božanskog Klaudija.

³⁰ CIL 3, 14712; EDH 031866. *L. Anicius Paetinas* obnašao je službu flamen, kvatuorvira, kvinkvenala, prefekta kvinkvenala, prefekta obrtničkih kolegija i pontifika u vrijeme namjesništva P. Kornelija Dolabele.

³¹ D. FISHWICK, 2002, 141–143; D. FISHWICK, 2002, 409. U provinciji Luzitaniji se za kult živuće carice također brinuo *flamen* (CIL 2, 473; AE 1966, 177; EDH 022801).

³² CIL 3, 1947; EDH 051845.

SLIKA 5. Počasna ara Lucija Anicija Petinata, Arheološki muzej u Splitu (foto: I. Banovac)

FIGURE 5 Honorary ara by Lucius Anicius Paetina, Archaeological Museum in Split (photo: I. Banovac)

official character and is a typical example of imperial propaganda throughout the Roman Empire (Fig. 4).²⁸

The veneration of empress Livia was also witnessed in the capital of the province of Dalmatia, Salona. Her worship was performed by the *flamen Iuliae Augustae L. Anicius Paetinas*, as evidenced by the inscription²⁹ (Fig. 5):

*L(ucio) Anicio L(ucii) f(ilio) / Paetinati / II-Ilvir(o) iure dic(undo) / quinquennal(i), prae(-fecto) / quinq(uennali) Drusi Caesar(is) / Germanici, praefec(to) / quinq(uennali) P(ublili) Dolabellae, / pontifici, flmini / Iuliae Augustae, praef(ecto) fabr(um). / Praefectura Phariac(a) / Salonitan(a).*³⁰

²⁸ Z. BULJEVIĆ, 2004, 152-154.

²⁹ Archaeological Museum in Split, inv. no. A-3046. We would like to take this opportunity to thank Nino Švonja, curator of the Museum, for his help.

³⁰ CIL 3, 14712; EDH 031866. *L. Anicius Paetinas* served as flamen, quattuorvir, quinquennial, quinquennial prefect, prefect of the trade and crafts *collegia* and pontifex during the governorship of P. Cornelius Dolabella.

Iz Salone potječe i jedna ženska mramorna glava iz prvog desetljeća 1. stoljeća koja bi se na temelju stilskih karakteristika i fizionomije lica mogla pripisati carici Liviji i to tipovima *Ceres* ili *Salus* (Sl. 6).³³

U službenoj ikonografiji Livija je bila izjednačena s božicom Cererom, simbolom plodnosti, čednosti i majčinstva, te se za života i nakon smrti javlja u asocijaciji s božicom na novcu, natpisima i u skulpturi.³⁴ Sličnosti između Livijina lika i ovog pomalo idealiziranog portreta odaje samo oblik očiju i blago zakrivljen nos. Da je riječ o carskom portretu, svjedoči visoka kvaliteta izrade te konični završetak ispod

SLIKA 6. Portret ženske osobe (carica Livija?), Salona, Arheološki muzej Zagreb (foto: I. Krajcar)
FIGURE 6 Portrait of a female person (empress Livia?), Salona, Archaeological Museum in Zagreb (photo: I. Krajcar)

vrata koji se uglavljivao u torzo ili kip, a što je bila odlika većine carskih skulptura.³⁵

Štovanje carice nakon smrti posvjedočeno je u Aseriji (Podgrađe kod Benkovca). O kultu Božanske Livije brinula se svećenica (*sacerdos Divae Augustae*) *Iulia Tertulla* čije su ime i navedena služba zabilježeni na njezinu nadgrobnom spomeniku (liburnski cipus)³⁶ (Sl. 7):

*Iuliae Turi / f(iliae) Tertul[lae?] / sacerdot[is] / Divae A[ug(ustae)] / Arrunti[a] Severa ma[tri?].*³⁷

Nadgrobni spomenik Juliji Tertuli, Turovoj

It dates back to the period after Livia had received the title of *Augusta*, and before her deification (AD 14–42). During this time, the cult of the empress was still officiated by a priest (*flamen*), not a priestess (*flaminica*), whose office was formally introduced only after Livia's deification and after the inclusion of other divinised empresses in the cult.³¹ The area in Salona in which her cult's ceremonies took place is unknown. The existence of the imperial shrine of the Julio-Claudian dynasty in Salona was confirmed only after the death and deification of the emperor Claudius, as evidenced by

the inscription of P. Anteius Herma³², who had the *porticus* of the temple of Jupiter and the Divine Claudius built.

Also from Salona is a female marble head from the first decade of the 1st century, whose stylistic characteristics and facial physiognomy suggest empress Livia with the attributes of *Ceres* or *Salus* (Fig. 6).³³

In official iconography, both during her lifetime and after her death, Livia was equated with the goddess Ceres, a symbol of fertility, chastity and motherhood; thus, she was depicted in association with the goddess on coins, in inscriptions and in sculptures.³⁴

³³ N. CAMBI, 2005, 50–51, Sl. 64–65; A. A. BARRETT, 2002, 210. Livija se još javlja u asocijaciji s Junonom i Vestom.

³⁴ B. S. SPAETH, 1996, 169–173; A. A. BARRETT, 2002, 209–210.

³⁵ N. CAMBI, 2005, 52.

³⁶ Arheološki muzej Zadar, inv. br. A10205. Ovom prilikom zahvaljujemo na fotografijama muzejskoj savjetnici Korneliji A. Giunio.

³⁷ A. KURILIĆ, 1999, Kat. br. 2785.; A. KURILIĆ, 2006, 10–11; K. A. GIUNIO, 2007, 145.

³¹ D. FISHWICK, 2002, 141–143; D. FISHWICK, 2002, 409. In the province of Lusitania, the cult of the living empress was also cared for by a *flamen* (CIL 2, 473; AE 1966, 177; EDH 022801).

³² CIL 3, 1947; EDH 051845.

³³ N. CAMBI, 2005, 50–51, Figs. 64–65; A. A. BARRETT, 2002, 210. Livija still appears in association with Juno and Vesta.

³⁴ B. S. SPAETH, 1996, 169–173; A. A. BARRETT, 2002, 209–

kćeri, podignula je Aruncija Severa. Julija Tertula bila je pripadnica ugledne aserijatske obitelji zbog čega joj je pripala čast obnašanja svećeničke službe u sklopu carskog kulta. Natpis se datira u 42. godinu ili neposredno nakon toga.³⁸ U gradu je sačuvan i natpis na arhitravu neke javne građevine sa spomenom svećenika Božanskog Klaudija (*flamen Divi Claudii L. Caninius Fronto*). Moguće je da je kult Božanske Livije o kojem svjedoči natpis Julije Tertule uveden u isto vrijeme kada i kult Božanskog Klaudija.³⁹

Uz Juliju Tertulu štovanje kulta carica u Aseriji obavljala je i svećenica (*sodalis*) *Baebia Saturnina* koja je komemorirana na nadgrobnom spomeniku također u obliku liburnskog cipusa:

*Baebiae / Saturninae / Iulia Iadestina / amicae et sodali / bene merita / viva posuit.*⁴⁰

Spomenik joj je za života podignula prijateljica (*amica*) *Iulia Iadestina*. Bebija je u Aseriji po svoj prilici bila zadužena za štovanje divinizirane carice, moguće Božanske Livije ili pak neke druge carice ili princeze.⁴¹

Carica Livija spominje se i na jednom počasnom natpisu iz Argirunta (*Argyrumtum*):

SLIKA 7. Liburnski cipus sa spomenom svećenice Božanske Auguste, Arheološki muzej Zadar (foto: K. A. Giunio)

FIGURE 7 Liburnian cipus mentioning the priestess of Divine Augusta, Archaeological Museum in Zadar (photo: K. A. Giunio)

The similarities between Livia's face and this somewhat idealised portrait are revealed only by the shape of the eyes and the slightly curved nose. That this is an imperial portrait is suggested by the high quality of workmanship and the conical end below the neck that could be inserted into a bust or a statue, as was typical of most imperial sculptures.³⁵

The veneration of the Empress after her death was confirmed in Asseria (Podgrađe, near Benkovac). The cult of the Divine Livia was supervised by priestess (*sacerdos Divae Augustae*) *Iulia Tertulla*, whose name and service are recorded on her tombstone (Liburnian cipus)³⁶ (Fig. 7):

*Iuliae Turi / f(iliae) Tertul[ae?] / sacerdot[is] / Divae A[ug(ustae)] / Arrunt[i] Severa ma[tri?].*³⁷

The tombstone of Julia Tertulla, daughter of Turus, was erected by Aruntia Severa. Julia Tertulla was a member of a prominent Asserian family, which is why she was given the honour of performing sacerdotal service as part of the imperial cult. The inscription is dated to AD 42 or immediately thereafter.³⁸ An inscription mention-

210.

³⁵ N. CAMBI, 2005, 52.

³⁶ Archaeological Museum in Zadar, inv. no. A10205. We would like to take this opportunity to thank Kornelia A. Giunio, museum advisor, for the photos.

³⁷ A. KURILIĆ, 1999, cat. no. 2785; A. KURILIĆ, 2006, 10-11; K. A. GIUNIO, 2007, 145.

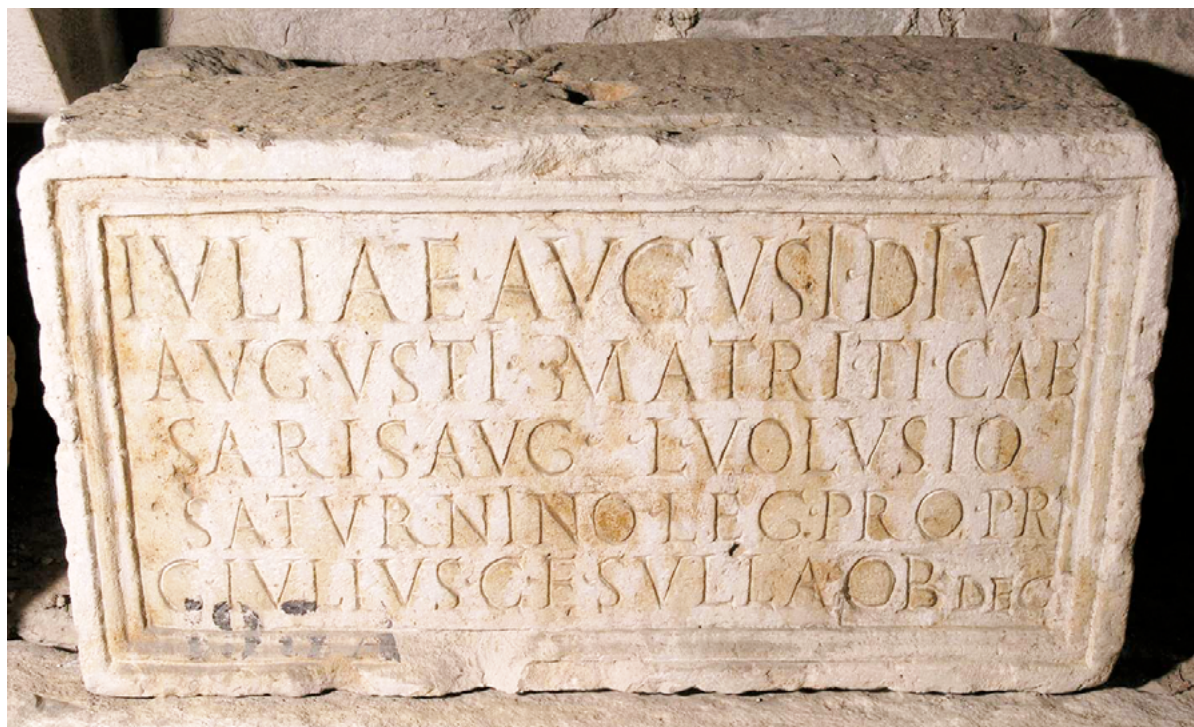
³⁸ A. KURILIĆ, 2006, 11. The *Arruntii* family was also recorded in nearby *Iader*, where some members served as *seviri*

³⁸ A. KURILIĆ, 2006, 11. Obitelj *Arruntii* zabilježena je i u obližnjem Jaderu gdje su pojedini članovi obnašali službu sevira Augustala (I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 173).

³⁹ K. A. GIUNIO, 2007, 144; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 183.

⁴⁰ I. FADIĆ, 2006, 78; K. A. GIUNIO, 2007, 146. Cipus je pronađen kao spolij u kasnoantičkom zidu na sjeverozapadnom dijelu gradskog bedema.

⁴¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 181; K. A. GIUNIO, 2011, 170.

SLIKA 8. Počasni natpis carice Livije, Starigrad, Arheološki muzej u Splitu (foto: I. Jadrić-Kučan)

FIGURE 8 Honorary inscription of empress Livia, Starigrad, Archaeological Museum in Split (photo: I. Jadrić-Kučan)

*Iuliae August(ae) divi / Augusti matri Ti(beri) Caelsaris Aug(usti) / L(ucio) Volusio / Saturnino leg(ato) pro pr(aetore) / C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Sulla ob (honorem) dec(urionatum).*⁴²

Natpis je carici Liviji, ženi Božanskog Augusta i majci cara Tiberija, posvetio ugledni građanin C. *Iulius Sulla* prigodom postignuća magistrature i ulaska u gradsko vijeće (Sl. 8).

Datira se u vrijeme vladavine cara Tiberija i namjesništva Lucija Voluzija Saturnina, točnije na sam početak njegove službe 29. godine ili malo prije s obzirom na to da je posveta izvedena prije Livijine smrti te iste godine.⁴³ Gaj Julije Sula bio je pripadnik lokalne vladajuće elite koja je posvetama i munificijencijama izvedenim u čast caru i carskoj obitelji isticala svoj položaj u društvu. Na temelju toga, ali i činjenice da se spominje namjesnik provincije čija je uloga, između ostalog, bila organiziranje carskog kulta i propagiranje carske vlasti, može se zaključiti da je ovaj

ing the priest of the Divine Claudius (*flamen Divi Claudii* L. *Caninius Fronto*) has also been preserved on the architrave of a public building from Asseria. It is possible that the cult of the Divine Livia, as evidenced by the inscription of Julia Tertulla, was introduced at the same time as the cult of the Divine Claudius.³⁹

Alongside Julia Tertulla, the worship of the cult of empresses in Asseria was also performed by priestess (*sodalis*) *Baebia Saturnina*, who was commemorated on a tombstone that also had the shape of a Liburnian *cipus*:

*Baebiae / Saturninae / Iulia Iadestina / amicae et sodali / bene meritae / viva posuit.*⁴⁰

The monument was erected during her lifetime by her friend (*amica*) *Iulia Iadestina*. In Asseria, Baebia was probably in charge of the worship of the Divine Livia or some other de-

⁴² CIL 03, 09972; EDH 053589.

⁴³ M. GLAVIČIĆ, 2019, 210–211. L. Voluzije Saturnin bio je namjesnik provincije Dalmacije od oko 29. do 40. godine.

Augustales (I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 173).

³⁹ K. A. GIUNIO, 2007, 144; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 183.

⁴⁰ I. FADIĆ, 2006, 78; K. A. GIUNIO, 2007, 146. The *cipus* was unearthed as a *spolium* in a late antique wall on the northwestern part of the city ramparts.

natpis s posvetom carici Liviji podignut kao element carske propagande u svrhe isticanja vlastitog društvenog prestiža.

Osim carice Livije, u provinciji Dalmaciji zabilježeno je štovanje još jedne pripadnice julijevsko-klaudijevske dinastije. Riječ je o Juliji Druzili (*Iulia Drusilla*)⁴⁴, kćeri vojskovođe Germanika i Agripine Starije, te mlađoj sestrice cara Kaligule. Njezina reputacija kao Kaliguline najdraže sestre u antičkim izvorima često je izazivala nemoralne implikacije koje su umanjivale njezin status i status njezinih sestara Agripine Mlađe i Livile Druzile, a sve kako bi se potaknuo prijezir prema omraženom caru. Tomu je najviše doprinijela činjenica da su Kaliguline sestre često imale ulogu koja je bila rezervirana za carevu ženu: sjedile bi na počasnim mjestima uz cara na banketima, te su češće bile prikazivane na novcu i u skulpturi od Kaligulinih žena. Njihovo javno isticanje vjerojatno je imalo uporište u propagiranju članova carske obitelji, ponajprije Germanika i Agripine Starije, ali i budućih nasljednika. Kaligula je namjerio da upravo jedan od sinova njegovih sestara bude budući car, no na kraju je u oporuci imenovao Juliju Druzilu kao nasljednicu *imperiuma*.⁴⁵ Umrla je 38. godine i iste je godine deificirana kao *Diva Drusilla Panthea*. Osim što je bila prva žena imenovana nasljednicom Carstva, bila je i prva žena koja je u rimskome svijetu proglašena božanstvom.⁴⁶ Njezin kip postavljen je u hramu Venere Praroditeljice (*Venus Genetrix*) s kojom je identificirana kao simbolična zaštitnica julijevsko-klaudijevske dinastije (*Panthea*).⁴⁷ Njezina deifikacija, međutim, nije bila komemorirana na novcu, već samo u portretistici. Nakon Kaligulina ubojstva, kult *Divae Drusille* tiho je nestao.⁴⁸ Štovanje nje-

ified empress or princess.⁴¹

Empress Livia is also mentioned in an honorary inscription from *Argyrintum*: *Iuliae August(ae) divi / Augusti matri Ti(beri) Caelaris Aug(usti) / L(ucio) Volusio / Saturnino leg(ato) pro pr(aetore) / C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Sulla ob (honourem) dec(urionatum)*.⁴²

The inscription was dedicated to empress Livia, the wife of the Divine Augustus and the mother of the emperor Tiberius, by the eminent citizen *C. Iulius Sulla* on the occasion of obtaining a magistracy and entering the city council (Fig. 8).

It is dated to the reign of the emperor Tiberius and the governorship of Lucius Volusius Saturninus, more precisely to the very beginning of his service in AD 29 or somewhat earlier, since the consecration was performed before Livia's death that same year.⁴³ Gaius Julius Sulla belonged to the local ruling elite which, through dedications and euergetism performed in honour of the emperor and the imperial family, emphasised its position in society. As a result, but also since it mentions the governor of the province, whose role was, among other things, to organise the imperial cult and propagate imperial power, it can be concluded that this inscription, dedicated to empress Livia, was erected as an element of imperial propaganda to emphasise social prestige.

In addition to the worship of empress Livia, the worship of another member of the Julio-Claudian dynasty was recorded in the province of Dalmatia. It concerns the emperor Caligula's younger sister *Iulia Drusilla*⁴⁴, the daughter of the military leader Germanicus and Agrippina the Elder. Her reputation in ancient sources as Caligula's favourite sister often provoked immoral implications

⁴⁴ Car Kaligula istim je imenom nazvao i svoju kćer, u čast svojoj pokojnoj sestri.

⁴⁵ Suet., *Calig.*, 24; S. WOOD, 1995, 457–458. Godine 37. car Kaligula se razbolio, te ju je oporučno imenovao nasljednikom Carstva.

⁴⁶ Dion, 59. 11. 1–5.

⁴⁷ S. WOOD, 1995, 460.

⁴⁸ S. WOOD, 1995, 462–465. S. Wood mišljenja je da Kaligu-

⁴¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 181; K. A. GIUNIO, 2011, 170.

⁴² CIL 03, 09972; EDH 053589.

⁴³ M. GLAVIČIĆ, 2019, 210–211. L. Volusius Saturninus was governor of the province of Dalmatia from c. AD 29 to c. AD 40.

⁴⁴ Emperor Caligula gave his daughter the same name, in honour of his late sister.

SLIKA 9. Natpis sa spomenom Divae Drusillae, Arheološki muzej Zadar (foto: K. A. Giunio)

FIGURE 9 An inscription mentioning Diva Drusilla, Archaeological Museum in Zadar (photo: K. A. Giunio)

SLIKA 10. Portret julijevsko-klaudijevske princeze/carice, Arheološka zbirka Osor (foto: Z. Ettinger Starčić)

FIGURE 10 Portrait of a Julio-Claudian princess/empress, Archaeological Collection of Osor (photo: Z. Ettinger Starčić)

that diminished both her status and that of her sisters Agrippina the Younger and Livilla Drusilla, all to encourage contempt for the hated emperor. This was mostly due to the fact that Caligula's sisters often fulfilled roles reserved for an emperor's wife: they would occupy honorary seats next to the Emperor at banquets, and were more often depicted on coins and in sculpture than Caligula's wives. Their public prominence probably had its foundation in the promotion of members of the imperial family, primarily Germanicus and Agrippina the Elder, but also of future successors. Caligula intended for one of his sisters' sons to be his successor, but eventually, in his will, he named Julia Drusilla as the heiress of the *imperium*.⁴⁵ She died in AD 38 and in the same year she was deified as *Diva Drusilla Panthea*. In addition to being the first woman named heiress to the Empire,

⁴⁵ Suet., *Calig.*, 24; S. WOOD, 1995, 457-458. In AD 37, the emperor Caligula fell ill and bequeathed her the succession to the imperial throne.

zina kulta u Dalmaciji zabilježeno je jedino u Zadru (*Iader*) na ulomcima počasnog natpisa Trosije, svećenice Božanske Druzile (Sl. 9):

*Trosiae ---[---]llae / Divae Dr[usillae sa]cer[dos].*⁴⁹

Natpis je pronađen u dvorištu kuće Dede Janković prilikom istraživanja kapitolijskog hrama 1964. godine i datira u prvu polovicu 1. stoljeća.⁵⁰

Još se dva spomenika s područja provincije Dalmacije mogu pripisati caricama julijevsko-klaudijevske dinastije. Prvi je portret iz Osora koji vrlo vjerojatno prikazuje julijevsko-klaudijevsku princezu ili caricu (Sl. 10). Pronađen je u moru u zaljevu Jazu kod Osora.⁵¹ Lice je gotovo u potpunosti oštećeno, no razabiru se tragovi frizure koja je razdijeljena po sredini te u velikoj masi pada preko ušiju i veže se u nisku punđu. Naprijed su uočljive sitne kovrče karakteristične za julijevsko-klaudijevske princeze.⁵² N. Cambi smatra da je riječ o Agripini Starijoj ili Livili.⁵³

Drugi spomenik jest pretpostavljeni kip carice iz Zadra.⁵⁴ Riječ je o monumentalnom mramornom kipu žene koji je presječen po sredini torza, te se sačuvao samo od trbuha nadalje. Nedostaju mu glava, obje ruke, noge i baza. Žena je odjevena u višeslojnu odjeću koju čine tunika, stola i pala. Prema K. A. Giunio prikazuje neku od rimskih carica julijevsko-klaudijevske dinastije, moguće u liku rimske božice ili svećenice. Na temelju

she was also the first woman in the Roman world to be proclaimed a deity.⁴⁶ Her statue was erected in the Temple of Venus Genetrix, with whom she was identified as a symbolic patroness of the Julio-Claudian dynasty (*Panthea*).⁴⁷ However, her deification was not commemorated on coinage, but only in portraiture. After Caligula's murder, the cult of *Diva Drusilla* quietly faded away.⁴⁸ The worship of her cult in Dalmatia has been recorded only in Zadar (*Iader*) on fragments of the honorary inscription of Trosia, the priestess of the Divine Drusilla (Fig. 9):

*Trosiae ---[---]llae / Divae Dr[usillae sa]cer[dos].*⁴⁹

The inscription was found in Dede Janković's house courtyard during the investigation of the Capitoline Temple in 1964 and dates to the first half of the 1st century.⁵⁰

Two more monuments from the area of the province of Dalmatia can be ascribed to empresses of the Julio-Claudian dynasty. The first is a portrait from Osor, most likely depicting a Julio-Claudian princess or empress (Fig. 10). It was recovered from the sea in Jaz Bay, near Osor.⁵¹ The face is almost completely worn away, but there are traces of a hairstyle that is divided in the middle, falling over the ears in a large mass, and tied in a low bun. In the front are tiny curls characteristic of Julio-Claudian princesses.⁵² N. Cambi is of the opinion that it is Agrippina the Elder or Livilla.⁵³

la nije htio da kult *Divae Drusillae* ima jednak status kultu cara Augusta, već mu je služio prvenstveno za carsku propagandu.

⁴⁹ K. A. GIUNIO, 2011, 169, Kat. br. 16; K. A. GIUNIO, 2016, 39.

⁵⁰ K. A. GIUNIO, 2011, Kat. br. 16. Arheološki muzej Zadar, inv. br. A10222.

⁵¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 145.

⁵² Riječ je o: *Agrippina Maior, Agrippina Minor, Livilla, Messallina*.

⁵³ N. CAMBI, 1998, 46. Kod Osora je također iz mora izvađen portret Druza Mlađeg. Cambi pretpostavlja da je s njim trebao biti i prikaz Germanika (oboje su istovremeno bili pretendenti na prijestolje), stoga bi logična bila i prisutnost njihovih žena.

⁵⁴ Otkriven je 1911. godine prilikom kopanja temelja za izgradnju kina Radium. Od tada je u vlasništvu Arheološkog muzeja Zadar.

⁴⁶ Dio, 59, 11, 1-5.

⁴⁷ S. WOOD, 1995, 460.

⁴⁸ S. WOOD, 462-465. S. Wood is of the opinion that Caligula did not want the *Diva Drusilla* cult to have equal status to the cult of the emperor Augustus, and that it served him primarily for the purpose of imperial propaganda.

⁴⁹ K. A. GIUNIO, 2011, 169, Cat. No. 16; K. A. GIUNIO, 2016, 39.

⁵⁰ K. A. GIUNIO, 2011, Cat. No. 16. Archaeological Museum in Zadar, inv. no. A10222.

⁵¹ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 145.

⁵² These are: *Agrippina Maior, Agrippina Minor, Livilla, Messallina*.

⁵³ N. CAMBI, 1998, 46. A portrait of Drusus the Younger was also recovered from the sea off Osor. Cambi theorises that he should be accompanied by a depiction of Germa-

stilskih i tehničkih karakteristika skulpture datira ga u kasno Tiberijevo i Klaudijevo razdoblje.⁵⁵

Unatoč tomu što je kult Flavijevaca, osobito za vladavine Vespazijana i Tita, dobro zabilježen na tlu provincije Dalmacije, tragovi štovanja flavijevskih carica za sada nisu posvjedočeni. Naime, Vespazijanova žena *Flavia Domitilla* umrla je prije nego što je car došao na prijestolje, a ista sudbina zadesila je i njezinu istoimenu kćer (*Flavia Domitilla Minor*).⁵⁶ Prema rimskom novcu jedna od dviju Flavija divinizirana je za vrijeme Domicijana, no nije u potpunosti razjašnjeno je li car deificirao svoju majku ili sestru.⁵⁷ Titulu *Auguste* u isto vrijeme držale su *Iulia Flavia*, kći cara Tita i *Domitia Longina*, žena cara Domicijana, s tim da je od dviju carica jedino Julija bila uzdignuta na rang božanstva.⁵⁸ Njihova nezastupljenost na ovim prostorima može biti uzrok slabe istraženosti ili pak relativno kratak period njihova štovanja.⁵⁹

Prije početka dinastije Antonina u Dalmaciji je zabilježeno štovanje Matidije (*Salonia Matidia*), nećakinje cara Trajana i majke Vibije Sabine, supruge cara Hadrijana. Bila je vrlo bliska s carem Trajanom s kojim je često putovala i savjetovala ga, a kojoj je 112. godine, nakon smrti i deifikacije njegove sestre Ulpije Marcijane, car dodijelio titulu *Augusta*.⁶⁰ Jednako joj je bio privržen i car Hadrijan. Nakon njezine smrti 119. godine car je

The second monument is a statue from Zadar, presumed to be of an empress.⁵⁴ It is a monumental marble statue of a woman that was cut in the middle of the torso, and has been preserved only from the stomach down. The head, both arms, legs and base are missing. The woman is dressed in multi-layered clothing consisting of a tunic, a stola and a palla. According to K. Giunio, it depicts one of the Roman empresses of the Julio-Claudian dynasty, possibly in the form of a Roman goddess or priestess. Based on its stylistic and technical characteristics, the sculpture dates to the late stage of Tiberius's reign or to the reign of Claudius.⁵⁵

Even though the cult of the Flavians was well recorded in the province of Dalmatia — especially during the reigns of Vespasian and Titus — no traces of the worship of Flavian empresses have been confirmed. Namely, Vespasian's wife *Flavia Domitilla* died before the Emperor came to the throne, and the same fate befell her daughter of the same name (*Flavia Domitilla Minor*).⁵⁶ According to Roman coinage, one of the two Flavias was divinised during Domitian's reign, but it has not been fully clarified whether the Emperor deified his mother or his sister.⁵⁷ The title of *Augusta* was at the same time held by *Iulia Flavia*, daughter of the emperor Titus, and by *Domitia Longina*, wife of the emperor Domitian, however, of the two empresses,

⁵⁵ K. A. GIUNIO, 2020, 145.

⁵⁶ Suet., *Vesp.*, 3.

⁵⁷ S. WOOD, 2010, 45. Deifikacija majke logičnija je zato što bi dodatno osnažila Domicijanov autoritet učinivši ga potomkom dvoje božanstava (Vespazijana i Flavije Domicile). Rimski pjesnik Stacije pak navodi da se *Diva Domitilla* odnosilo na Domicijanovu sestru (Stat., *Silv.* 1.1). U modernim raspravama mišljenja se razilaze (više o tome u S. WOOD, 2010). B. Levick smatra da se *Diva Domitilla* odnosi na obje Flavije Domicile (B. LEVICK, 2014, 120).

⁵⁸ S. WOOD, 2010, 52; Suet., *Domit.*, 17. 3. *Domitia Longina* smatrana je božanstvom na Istoku.

⁵⁹ S. WOOD, 2010, 48. *Diva Domitilla* na novcu se javlja najranije od 81./82. godine, što njezinu deifikaciju stavlja istovremeno s deifikacijom cara Tita. *Diva Iulia Flavia* deificirana je tek nakon 91. godine.

⁶⁰ B. LEVICK, 2014, 29, 35.

nicus (since both were pretenders to the throne at the same time), and therefore the presence of their wives would only have been logical.

⁵⁴ It was discovered in 1911, when the foundations for the construction of the Radium Cinema were being dug. It has since been in the possession of the Archaeological Museum in Zadar.

⁵⁵ K. A. GIUNIO, 2020, 145.

⁵⁶ Suet., *Vesp.*, 3.

⁵⁷ S. WOOD, 2010, 45. The deification of the mother is more logical because it would have reinforced Domitian's authority by making him a descendant of two deities (Vespasian and Flavia Domitilla). The Roman poet Statius, however, states that *Diva Domitilla* referred to Domitian's sister (Stat., *Silv.* 1.1). In modern debates, opinions vary (more on this in S. WOOD, 2010). B. Levick holds that *Diva Domitilla* refers to both Flavia Domitillas (B. LEVICK, 2014, 120). S. WOOD, 2010, 52; Suet., *Domit.*, 17.3.

održao veličanstveni govor, deificirao je, te joj posvetio hram (*templum Divae Matidiae*) i altar⁶¹ na Marsovu polju.⁶² U antičkom Ekvumu (*Aequum*) sačuvani su ulomci natpisa:

Diva[e] Mat[idiae] / Divi Ha[driani].⁶³

Zbog fragmentiranosti natpisa teško je pretpostaviti ulogu spomenika, osim da je bio povezan uz štovanje kulta Božanskog Hadrijana i Božanske Matidije.

Iz dinastije Antonina poseban su ugled u Carstvu uživale dvije carice, majka i kćer Faustina Starija (*Annia Galeria Faustina Maior*) i Faustina Mlađa (*Annia Galeria Faustina Minor*). Prva je bila supruga cara Antonina Pija koja je umrla u trećoj godini Antoninove vladavine (krajem 140. godine). Senat ju je deificirao, te joj dodijelio svećenice (*flaminicae*). Antonin Pio dao je izgraditi hram na Forumu u njezinu čast, a koji je nakon smrti i njemu posvećen u zajednici s Faustinom.⁶⁴ U njezino ime osnovao je dobrotvornu organizaciju *puellae Faustinianae* koja se brinula za kćeri siromašnih građana, a Marko Aurelije obnovio ju je nakon smrti Faustine Mlađe.⁶⁵ Faustina Starija na novcu se javljala kao *Augusta Aeternitas*.⁶⁶ Njezina kći Faustina Mlađa, supruga cara Marka Aurelija, titulu *Augusta* dobila je 147. godine, nakon rođenja prvog djeteta, Domicije Faustine. Vladala je puno duže od svoje majke, a za života je ostavila duboki trag kao jedna od utjecajnijih carica Rimskog Carstva. Poznato je da je često pratila svojeg supruga Marka Aurelija na bojišta za vrijeme ratova protiv Kvada i Markomana zbog čega je dobila počasni naziv *mater castrorum*. Postala je zaštitnica vojnika, te su

only Julia was elevated to the rank of a deity.⁵⁸ Their underrepresentation in the area of present-day Croatia might be a consequence of a lack of exploration or the relatively short duration of their worship.⁵⁹

Before the beginning of the Antonine dynasty, the worship of Matidia (*Salonia Matidia*), the niece of the emperor Trajan, mother of Vibia Sabina, and wife of the emperor Hadrian, was recorded in Dalmatia. She was very close to the emperor Trajan. She often travelled with him and advised him. In 112, after the death and deification of his sister Ulpia Marciana, the Emperor granted Matidia the title of *Augusta*.⁶⁰ The emperor Hadrian was equally attached to her. After her death in 119 the Emperor gave a magnificent speech, deified her, and dedicated to her a temple (*templum Divae Matidiae*) and an altar⁶¹ on the Field of Mars.⁶² Fragments of inscriptions have been preserved in the ancient *Aequum*:

Diva[e] Mat[idiae] / Divi Ha[driani].⁶³

Due to the fragmentation of the inscription, it is difficult to make an assumption about the function of the monument, except that it was associated with the worship of the cults of the Divine Hadrian and the Divine Matidia.

Two empresses from the Antonine dynasty enjoyed special reputations in the Empire: mother and daughter Faustina the Elder (*Annia Galeria Faustina Maior*) and Faustina the Younger (*Annia Galeria Faustina Minor*). The first was the wife of the emperor Antoninus Pius, and she died in the third year of his reign (late 140). The Senate deified her

⁶¹ CIL 6, 31893.

⁶² B. LEVICK, 2014, 122. Matidija je prva carica kojoj je samoj posvećena velika javna građevina u Rimu.

⁶³ CIL 3, 2731; EDH 061981.

⁶⁴ Hram je poslije prenamijenjen u crkvu San Lorenzo in Miranda. Car i Faustina komemorirani su i na antoninskom stupu na Marsovu polju.

⁶⁵ HA, *Pius* 8. 1-2. *Puellas alimentarias in honorem Faustinae Faustinianae constituit*; HA, *Marc.* 26. 6. *Novas puellas Faustianas instituit in honorem uxoris mortuae*; J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2007, 52-53; B. LEVICK, 2014, 104-105.

⁶⁶ B. LEVICK, 2014, 125.

⁵⁸ *Domitia Longina* was considered a deity in the East.

⁵⁹ S. WOOD, 2010, 48. The earliest appearance of *Diva Domitilla* on coinage was from AD 81-82, dating her deification to the same period as that of the emperor Titus. *Diva Iulia Flavia* was deified only after 91.

⁶⁰ B. LEVICK, 2014, 29, 35.

⁶¹ CIL 6, 31893.

⁶² B. LEVICK, 2014, 122. Matidia was the first empress to whom a large public building in Rome was dedicated.

⁶³ CIL 3, 2731; EDH 061981.

SLIKA 11. Baza kipa Božanske Faustine, lapidarij Arheološkog muzeja u Splitu (foto: I. Jadrić-Kučan)

FIGURE 11 Base of the statue of Divine Faustina, lapidary of the Archaeological Museum in Split (photo: I. Jadrić-Kučan)

joj se podizali kipovi unutar vojnih svetišta.⁶⁷ Umrla je 175. godine u selu Halali u Kapadokiji koje je nakon toga preimenovano u *Faustinopolis*. Uskoro nakon toga je deificirana te su joj posvećeni hramovi na Palatinu i u Faustinopolisu.⁶⁸ Na tlu provincije Dalmacije štovanje Božanske Faustine zabilježeno je u nekoliko gradova. Iz Salone potječe jedan natpis na bazi kipa Božanske Faustine⁶⁹ (Sl. 11):

*Div[ae] / Faus[tinae] Augu[stae] / p(osuit).*⁷⁰

Riječ je o masivnom bloku od kojeg se sačuvao samo njegov središnji dio. Pronađen je kao spolij tijekom konzervatorskih radova na zvoniku splitske katedrale, a vjerojatno potječe iz Salone gdje je vrlo dobro posvjedočen utjecaj Antonina. Kip se carice nije sačuvao, no privatna portretistika tog doba u Salonu itekako podsjeća na Faustinin prikaz koji je vrlo vjerojatno služio kao predložak domaćim klesarima u izradi tih portreta. Dvije salonitanske ženske glave posebno se ističu zbog svoje sličnosti s Faustinom Mlađom, ponajviše po frizuri u obliku širokih valovitih pramenova razdijeljenih po sredini tjemena koji se straga vežu u nisku punđu, no unatoč finoj imitaciji Faustininog stila, fizionomija lica upućuje na to da ipak nije riječ o carici.⁷¹

U Zadru (*Iader*) je sačuvan ulomak žrtvenika svećenice Kosucije (*Cossutia*) koja je obnašala službu *flaminicae Divae Faustinae*⁷² (Sl. 12):

⁶⁷ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2007, 53; B. LEVICK, 2014, 78.

⁶⁸ HA, Marc. 26. 5. *Faustinam suam in radicibus montis Tauri in vico Halalae exanimatam vi subiti morbi amisit...*; B. LEVICK, 2014, 135.

⁶⁹ Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A-2321.

⁷⁰ CIL 3, 14243; EDH 056683; J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2007, 52.

⁷¹ N. CAMBI, 2000, 62. Kat. br. 95; N. CAMBI, 2005, 95, Sl. 141; A. NAĐANDER, N. CAMBI, 2017, 25–26.

⁷² Arheološki muzej Zadar, inv. br. A10205

SLIKA 12. Žrtvenik sa spomenom *flaminicae Divae Faustinae*, Arheološki muzej Zadar (foto: K. A. Giunio)

FIGURE 12 Altar with the mention of *flaminica Divae Faustinae*, Archaeological Museum in Zadar (photo: K. A. Giunio)

*Cos[sutiae] Sex(ti)(?) [f(iliae)---] / [fl]am(inicae) Divae Faustinae / [A]quileiae et Iadere / Aquileienses / publice*⁷³

Svećenica je vjerojatno bila rodom iz Akvileje gdje su joj Akvilejci na javni trošak podignuli žrtvenik. Štovanje kulta Božanske Faustine vjerojatno je obavljala u oba grada, no postavlja se pitanje gdje se ono odvijalo u Jaderu? Već je navedeno kako su objema Faustinama podizani hramovi nakon smrti, stoga nije nemoguće pretpostaviti da sačuvani ulomak arhitrava s posvetom *divae Fau[stinae]*,⁷⁴ pronađen kao spolij u ranokršćanskoj krstionici u Zadru, upućuje na postojanje građevine, točnije carskog svetišta ili hrama, u središtu grada u kojem je Kosucija obnašala

and assigned her priestesses (*flaminicae*). Antoninus Pius had a temple built at the Forum in her honour, which after his death was also dedicated to him jointly with Faustina.⁶⁴ On her behalf, he founded the charity *puellae Faustinae*, which took care of the daughters of poor citizens and was revived by Marcus Aurelius after the death of Faustina the Younger.⁶⁵ Faustina the Elder appeared on coinage as *Augusta Aeternitas*.⁶⁶ Her daughter Faustina the Younger, wife of the emperor Marcus Aurelius, received the title of *Augusta* in 147, after the birth of her first child, Domitia Faustina. She ruled much longer than her mother and left a deep impression during her lifetime as one of the more influential Roman empresses. She is known to

have often accompanied her husband Marcus Aurelius to the front during the wars against the Quadi and Marcomanni, which is why she was given the honorary title of *mater castrorum*. She became a patroness of soldiers, and her statues were erected inside military shrines.⁶⁷ She died in 175 in the village of Halala in Cappadocia, which was subsequently renamed *Faustinopolis*. Soon after her death, she was deified and temples on the Palatine and in *Faustinopolis* were dedicated to her.⁶⁸

⁶⁴ The temple was later converted into the church of San Lorenzo in Miranda. The Emperor and Faustina were commemorated also on the Column of Antoninus Pius on the Field of Mars.

⁶⁵ HA, *Pius* 8. 1–2. *Puellas alimentarias in honorem Faustinae Faustinianae constituit.*; HA, *Marc.* 26. 6. *Novas puellas Faustianas instituit in honorem uxoris mortuae*; J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2007, 52–53; B. LEVICK, 2014, 104–105.

⁶⁶ B. LEVICK, 2014, 125.

⁶⁷ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2007, 53; B. LEVICK, 2014, 78.

⁶⁸ HA, *Marc.* 26. 5. *Faustinam suam in radicibus montis Tauri in vico Halalae exanimatam vi subiti morbi amisit...*; B. LE-

⁷³ ILJug 01, 00210; K. A. GIUNIO, 1997, Kat. br. 14J. *Cossutia* je jedina *flaminica* divinizirane carice u Dalmaciji, sve ostale nose titulu *sacerdos*.

⁷⁴ ILJug 2882; EDH 018927. Arheološki muzej Zadar, inv. br. A7398.

SLIKA 13. Ulomak arhitrava sa spomenom Divae Faustinae, Arheološki muzej Zadar (foto: K. A. Giunio)

FIGURE 13 Fragment of an architrave mentioning Diva Faustina, Archaeological Museum in Zadar (photo: K. A. Giunio)

svećeničku službu (Sl. 13).⁷⁵

Poveznica s Akvilejom dolazi i iz obližnjeg Podgrađa kod Benkovca (*Asseria*) gdje je unutar grobne cjeline *in situ* pronađen brončani medaljon carice Faustine Mlađe porijeklom iz akvilejske radionice. Na aversu unutar kružnog okvira stoji prikaz carice okrenute nalijevo, frizura joj je oblikovana u više redova uvojaka koji se vežu u punđu, te je odjevena u ogrtač. Uokolo prikaza teče legenda *Faustina Augusta*.⁷⁶ Na reversu je prikazana božica Fortuna u sjedećem položaju s rogom obilja u desnoj, te kormilom koje naslanja na kuglu u lijevoj ruci. Ispred nje stoji dječak i pruža joj klasje, a iza stup s malim kipom *Spes*. Na temelju portreta i frizure lako je zaključiti da je riječ o Faustini Mlađoj, te se datira od 145. do 175. godine. Prema T. Šeparoviću, medaljon je bio u funkciji *strene*, odnosno poklona prigodom proslave Nove godine.⁷⁷

Tijekom građevinskih radova na Liburnskoj obali u Zadru 2014. godine pronađen je još jedan natpis posvećen Faustini Augusti. Riječ je o bazi kipa koji na prednjoj strani unutar jednostavno profiliranog polja nosi natpis:

Faustinae / Aug(ustae) / [M(arci)] Aureli(i)

In the territory of the province of Dalmatia, the worship of the Divine Faustina has been recorded in several cities. An inscription at the base of a statue of the Divine Faustina⁶⁹ originates from Salona (Fig. 11):

*Div[ae] / Faus[tinae] Augu[stae] / p(osuit).*⁷⁰

It is a massive block of which only the central part has been preserved. It was found as a *spolium* during conservation works on the bell tower of Split Cathedral, and it probably originates from Salona, where Antoninus's influence is very well attested. The statue of the Empress has not been preserved, but private portraiture of that period in Salona clearly resembles the depiction of Faustina that most likely served as a template for local stonemasons making the portraits. Two female heads from Salona particularly stand out because of their resemblance to Faustina the Younger, primarily in the hairstyle with wide, wavy strands divided in the middle of the scalp, tied in a low bun at the back; however, despite the fine imitation of Faustina's style, the facial expression does not suggest the Empress.⁷¹

A fragment of the sacrificial altar of the priestess *Cossutia*, who served as a *flaminica*

⁷⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 175.

⁷⁶ T. ŠEPAROVIĆ, 2002, 136; T. ŠEPAROVIĆ, 2004, 108. Medaljon se danas čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se sličan medaljon s prikazom Faustine Starije, također rad akvilejske radionice.

⁷⁷ T. ŠEPAROVIĆ, 2002, 137–139; T. ŠEPAROVIĆ, 2004, 110–111.

VICK, 2014, 135.

⁶⁹ Archaeological Museum in Split, inv. no. A-2321.

⁷⁰ CIL 3, 14243; EDH 056683; J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2007, 52.

⁷¹ N. CAMBI, 2000, 62. Cat. no. 95; N. CAMBI, 2000, 2005, 95, Fig. 141; A. NAĐANDER, N. CAMBI, 2017, 25–26.

*An/[t]onini fil(iae) / d(ecreto) [d(ecurionum) p(ecunia)] p(ublica).*⁷⁸

Natpis i kip koji se nije sačuvao odnosili su se na Faustinu III., kćer Faustine Mlađe i Marka Aurelija, te je ujedno i jedini sačuvani natpis koji potvrđuje da je i ona nosila titulu *Augusta*.⁷⁹ O Faustini III. do danas se vrlo malo zna, osim da je rođena 151. godine, te da je bila supruga konzula Gneja Klaudija Severa s kojim je imala sina Tiberija Klaudija Severa Prokula. Umrula je 177. godine. Nije poznato kada je dobila titulu *Auguste*, stoga se natpis datira u razdoblje njezina života (151. – 177. godine).⁸⁰

Izuzev natpisa na bazi kipa Faustine III., te medaljona s potvrđenim prikazom Faustine Mlađe, često se postavlja pitanje koja je od dvije *Divae Faustinae* na navedenim spomenicima bila komemorirana. Na ono je teško odgovoriti čak i ako se uzme u obzir da je Faustina Starija vladala uz Antonina Pija vrlo kratko (138. – 140. godine) zato što su njezin kult vrlo dobro štovali i propagirali Pio i njegov nasljednik Marko Aurelije. Eventualno se može pretpostaviti da je u Dalmaciji Faustina Mlađa imala veći utjecaj iz razloga što je pratila svojeg supruga u vojnim pohodima koji su nedvojbeno utjecali na jačanje i širenje njezina kulta. Poznato je da ju je put proveo i kroz Akvileju u kojoj je osobito za-bilježeno štovanje kulta Božanske Faustine, a koje se manifestiralo i u Jaderu i njegovoj okolici. Na to da je zaista moguće riječ o štovanju kulta Faustine Mlađe u Saloni upućuju najviše privatni ženski portreti nalik na caricu, ali i velika građevinska aktivnost za vladavine Marka Aurelija, prije svega podizanje novog prstena bedema koji su opasali jezgru

*Divae Faustinae*⁷² (Fig. 12), has been preserved in Zadar (*Iader*):

*Cos[sutiae Sex(ti)(?) [f(iliae)---] / [fl]am(in-icae) Divae Faustinae / [A]quileiae et Iadere / Aquileienses / publice.*⁷³

The priestess was probably a native of Aquileia, where the citizens of Aquileia also erected a sacrificial altar for her at public expense. She probably supervised the worship of the cult of the Divine Faustina in both towns, but the question is where it took place in Iader. It has already been stated that temples were erected to both Faustinas after their deaths, therefore it is not beyond the bounds of possibility that the preserved fragment of the architrave dedicated to *divae Fau[stinae]*⁷⁴ found as a *spolium* in an early Christian baptistery in Zadar indicates the existence of a building, – that is an imperial shrine or a temple – in the centre of the town in which Cossutia held priestly office (Fig. 13).⁷⁵

The connection with Aquileia comes also from nearby Podgrađe, near Benkovac (*Asseria*), where a bronze medallion of empress Faustina the Younger, originally from an Aquileian workshop, was found *in situ* inside a grave. On the obverse, inside a circular frame, is an image of the Empress facing the left, wearing a cloak, with her hair styled in several rows of curls tied in a bun. Around the image runs the *Faustina Augusta* legend.⁷⁶ The reverse shows the goddess Fortuna in a sitting position, with a horn of plenty in her right hand, and a gubernaculum resting on a ball in her left hand. In front of her stands a

⁷⁸ A. KURILIĆ, B. ŠTEFANAC, 2018, 80. Natpis je otkriven kod venecijanskog bastiona sv. Dimitrija.

⁷⁹ A. KURILIĆ, B. ŠTEFANAC, 2018, 85. Faustina III. spominje se kao *Faustina Augusta* na još jednom natpisu iz Sarmizegetuse, no natpis je odavno izgubljen.

⁸⁰ A. KURILIĆ, B. ŠTEFANAC, 2018, 84–88. Moguće je da je kao i majka Faustina Mlađa titulu dobila nakon rođenja prvog djeteta, dakle pred kraj 60-ih/početkom 70-ih godina 2. stoljeća.

⁷² Archaeological Museum in Zadar, inv. no. A10205

⁷³ ILJug 01, 00210; K. A. GIUNIO, 1997, cat. no. 14]. *Cossutia* is the only *flaminica* of the deified empress in Dalmatia: all others bear the title of *sacerdos*.

⁷⁴ ILJug 2882; EDH 018927. Archaeological Museum in Zadar, inv. no. A7398.

⁷⁵ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 175.

⁷⁶ T. ŠEPAROVIC, 2002, 136; T. ŠEPAROVIC, 2004, 108. The medallion is currently kept in the Museum of Croatian Archaeological Monuments in Split. A similar medallion, also the work of an Aquileian workshop, depicting Faustina the Elder, is kept in the Archaeological Museum in Zagreb.

grada i njegova proširenja u jednu jedinstvenu cjelinu.⁸¹ Istodobno je popločan forum, te podignut Jupiterov hram u istočnom dijelu grada.⁸² Je li tada došlo i do izgradnje antoninskog hrama u kojem se štovao kult careva Antonina Pija i Marka Aurelija, te dviju Faustina, nije poznato, ali se njegovo postojanje može pretpostaviti na temelju sačuvane baze kipa Božanske Faustine koja bi u pravilu bila smještena u sklopu carskog svetišta ili hrama.

Usponom dinastije Severa dolazi do postupne orijentalizacije⁸³ carskog kulta uvođenjem novih kultova u rimsku religiju, te potpunom identifikacijom cara i članova carske obitelji sa širokim krugom božanstava i božanskih apstrakcija.⁸⁴ Septimije Sever na vlast nije došao nasljedstvom ili adopcijom, već uz potporu rimske vojske, stoga je trebao osnažiti ideološku osnovu kako bi osigurao svoj položaj na vlasti. To je postigao tako što je fokus štovanja usmjerio na sebe, odnosno živućeg cara i njegovu obitelj u asocijaciji s božanstvima. Poistovjećivanje carske i božanske ideologije išlo je do te mjere da su razlike postale gotovo nezamjetne, što je dokaz pokušaja naglašavanja nadljudskog statusa vladara čija je vlast bila predodređena i zapisana u zvijezdama.⁸⁵ Njegova supruga Julija Domna, zajedno sa sinovima Karakalom i Getom, postala je integralni dio carske propa-

boy handing her ears of grain, and behind her is a pillar with a small statue of *Spes*. Based on the portrait and hairstyle, it is easy to deduce that it is Faustina the Younger and is dated to the period between the years 145 and 175. According to T. Šeparović, the medallion had the function of a *strena*, a New Year's gift.⁷⁷

During construction work on the Liburnian coast in Zadar in 2014, another inscription dedicated to a Faustina Augusta was found. It is the base of a statue which, on the front, inside a simply-profiled field, bears the inscription:

*Faustinae / Aug(ustae) / [M(arci)] Aureli(i) An/[t]onini fil(iae) / d(ecreto) [d(ecurionum) p(ecunia)] p(ublica).*⁷⁸

The inscription, and the statue (which has not been preserved) referred to Faustina III, the daughter of Faustina the Younger and Marcus Aurelius, and it is also the only preserved inscription confirming that she, too, bore the title of *Augusta*.⁷⁹ Very little is known about Faustina III to this day, except that she was born in 151, and that she was the wife of consul Gnaeus Claudius Severus, with whom she had a son, Tiberius Claudius Severus Proculus. She died in 177. It is not known when she received the title of *Augusta*, and the inscription only refers to the period of her lifetime (151–177).⁸⁰

With the exception of the inscription at the base of the statue of Faustina III and the medallion with a confirmed depiction of Faustina the Younger, often it is not clear which of the two *Divae Faustinae* these monuments commemorate. It is hard to tell even taking into account that the reign of Fausti-

⁸¹ CIL 3, 8570; EDH 054168; CIL 3, 6374; EDH 056684; CIL 3, 1980; EDH 054167; EDH 054168; CIL 3, 1979; EDH 054166. Dva od četiri natpisa koji spominju izgradnju bedema za vladavine Marka Aurelija uzidana su u sjeverni bedem grada.

⁸² J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 21. Jupiterov hram obnovljen je za cara Dioklecijana, te je moguće bio korišten za štovanje kulta cara o čemu svjedoči sačuvana baza carice Priske pronađena među ostacima hrama.

⁸³ Dinastija je bila afričko-sirijskog podrijetla. Car Septimije rođen je u Leptis Magni (*Africa Proconsularis*), a njegova supruga Julija Domna u Emesi (danas Homs u Siriji).

⁸⁴ D. FISHWICK, 2002, 198. Na emisiji zlatnog novca 194. g. nakon pobjede nad Pescenijem Nigerom Septimije se prikazuje jednak Jupiteru s kojim se rukuje. Na slavluku Septimija Severa u Rimu car je prikazan kao Herkul, njegova žena Julija Domna kao Junona, a sinovi Karakala i Geta kao Dioskuri. Osim Jupitera i Herkula, car i njegova obitelj povezivali su se s Bakhom i Jupiterom-Serapisom.

⁸⁵ D. FISHWICK, 2002, 198.

⁷⁷ T. ŠEPAROVIĆ, 2002, 137-139; T. ŠEPAROVIĆ, 2004, 110-111.

⁷⁸ A. KURILIĆ, B. ŠTEFANAC, 2018, 80. The inscription was unearthed near the Venetian bastion of St Demetrius.

⁷⁹ A. KURILIĆ, B. ŠTEFANAC, 2018, 85. Faustina III was mentioned as *Faustina Augusta* in another inscription from Sarmizegetusa, but the inscription has long been lost.

⁸⁰ A. KURILIĆ, B. ŠTEFANAC, 2018, 84-88. Possibly she, like her mother Faustina the Younger, obtained the title after the birth of her first child, around the year 170.

gande što se najviše očitovalo u raznovrsnim emisijama novca koje su posebno naglašavale njezin status carice i majke dvojice Cezara/Augusta.⁸⁶ Njezina veličina i utjecaj osobito su se istaknuli kroz raznovrsne titule dodijeljene joj za života, a koje su brojem i značitošću premašile one njezinih prethodnica. Titula *Augusta* uslijedila je odmah prigodom udaje za cara Septimija Severa 193. godine, nakon čega se na novcu službeno javljala kao *Iulia Augusta*. Poput Faustine Mlađe, Domna je dugo vremena provela u vojnim pohodima uz cara Septimija te sinove Karakalu i Getu zbog čega joj je 195. godine dodijeljena počasna titula *mater castrorum*, koja je poslije evoluirala u *mater castrorum et senatus et patriae*. Iduće godine postala je *mater Caesaris*, a nakon uspona njezinih sinova na vlast *mater Augusti et Caesaris*, odnosno *mater Augustorum*. Za vladavine Karakale dodijeljeni su joj epiteti *Pia Felix* koji su prethodno bili rezervirani samo za careve, što je dodatno uputilo na njezinu indirektnu političku moć.⁸⁷ Naposljetku je proglašena *mater populi Romani* nakon čega je zajedno s prethodnim počastima uživala neformalni autoritet majke u vojnom, državnom i društvenom kontekstu.⁸⁸ Umrla je 217. godine, nakon čega je uslijedila njezina deifikacija, te je postala *Diva Iulia (Pia, Domna ili Augusta)*.⁸⁹

Upravo je s nekom od navedenih titula Julija Domna ostala zabilježena na tlu provincije Dalmacije. S područja Raba (*Arba*) koji je doživio znatan procvat u doba Severa (*Felix Arba*) potječe nekoliko spomenika koji veličaju dinastiju.⁹⁰ Naime, u gradu je otkrivena skupina carskih skulptura od kojih su ostale sačuvane samo baze s natpisima, a koje su najvjerojatnije bile podignute u kontekstu carske propagande te postavljene na nekom

na the Elder with Antoninus Pius was rather short (138–140), since her cult was very well respected, and propagated by both Pius and his successor Marcus Aurelius. It might be assumed that, in Dalmatia, Faustina the Younger had greater influence because she used to accompany her husband in military campaigns, which undoubtedly influenced the strengthening and spread of her cult. It is generally known that she travelled also through Aquileia, where the worship of the cult of the Divine Faustina has been attested, and was manifested also in Iader and its surroundings. That the worship of the cult of Faustina the Younger was indeed possibly present in Salona, too, is indicated in the first place by private female portraits resembling the Empress, but also by intense construction activity during the reign of Marcus Aurelius, primarily the erection of new circular ramparts around the city centre, which thereby expanded into a single entity.⁸¹ At the same time, the forum was paved, and in the eastern part of the city the Temple of Jupiter was erected.⁸² It is not known whether the Antonine temple, in which the cults of emperors Antoninus Pius and Marcus Aurelius, as well as the two Faustinas, were worshipped, was built at that time; nevertheless, its existence can be assumed on the basis of the preserved base of a statue of the Divine Faustina, presumably placed within the imperial shrine or temple.

With the rise of the Severus dynasty, the imperial cult was gradually orientalisised⁸³ by

⁸⁶ G. BÉDOYÈRE, 2018, 281.

⁸⁷ G. BÉDOYÈRE, 2018, 282.

⁸⁸ B. LEVICK, 2007, 66, 82, 93.

⁸⁹ B. LEVICK, 2007, 145. Nije poznato kada je točno carica deificirana. B. Levick pretpostavlja za vladavine Makrina (218. godine).

⁹⁰ B. NEDVED, 1990; M. GLAVIČIĆ, 2009, 64.

⁸¹ CIL 3, 8570; EDH 054168; CIL 3, 6374; EDH 056684; CIL 3, 1980; EDH 054167; EDH 054168; CIL 3, 1979; EDH 054166. Two of four inscriptions mentioning the construction of a rampart during the reign of Marcus Aurelius were built into the northern fortification.

⁸² J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 21. The Temple of Jupiter was restored during the reign of the emperor Diocletian and possibly used to worship the imperial cult, as evidenced by the preserved base of the statue of the empress Prisca, found among the temple remains.

⁸³ The dynasty was of African-Syrian descent. Emperor Septimius was born in Leptis Magna (*Africa Proconsularis*), and his wife Julia Domna in Emesa (present-day Homs in Syria).

SLIKA 14. Natpis sa spomenom Julije Domne, Brač, Arheološki muzej u Splitu (foto: I. Banovac)

FIGURE 14 An inscription mentioning Julia Domna, Brač, Archaeological Museum in Split (photo: I. Banovac)

javnom mjestu.⁹¹ Juliji Domni je odlukom gradskog vijeća bio podignut kip o čemu svjedoči natpis:

*Iuliae / Dom[is] / nae Aug[ustae] / matri ca[s] / trorum. / D[ecreto] d[ecurionum].*⁹²

Carica na natpisu nosi titulu *mater castrorum*, što ga datira nakon 195. godine. Slična situacija zabilježena je i na Braču (*Brattia*)⁹³ gdje je sačuvan zavjetni natpis sa spomenom Julije Domne kao *mater augustorum et castrorum* (Sl. 14):

-----] / [--- Get]ae et Iu[lia]e Domnae Augus[tae] / [ta]e matri Aug[ustorum] [et castrorum] / [Io]vi Optimo Max[imo] Iu[noni] Reg[inae] Mi-

the introduction of new cults into the Roman religion and the complete identification of the emperor and of members of the imperial family with a wide range of deities and divine abstractions.⁸⁴ Septimius Severus did not come to power by succession or adoption, but with the support of the Roman army, so in order to secure his position of power, he needed to strengthen its ideological foundation. He achieved this by focusing the worship on himself, as the living Emperor and his family in association with the deities. The assimilation of imperial and divine ideologies went so far that their differences became almost imperceptible, which is evidence of an attempt to emphasise the superhuman status of a ruler whose power was predestined and written in the stars.⁸⁵ His wife Julia Domna, together with their sons Caracalla and Geta, became

an integral part of the imperial propaganda, which was most evident in various issues of coinage that especially emphasised her status as Empress and mother of two caesars/augusti.⁸⁶ Her greatness and influence were particularly evident through the various titles bestowed upon her during her lifetime, which surpassed in number and prominence those of her predecessors. The title of *Augusta* followed immediately on the occasion of her marriage to the emperor Septimius Severus in 193, after which she officially appeared on coinage as *Iulia Augusta*. Like Faustina the Younger, Domna spent a long time in military

⁹¹ Osim Julije Domne, podignuti su kipovi Marku Aureliju (CIL 3, 3118), Septimiju Severu i Karakali (CIL 3, 3120), te Aleksandru Severu (CIL 3, 3121).

⁹² CIL 3, 3119; EDH 057999. Baza kipa se prema Farlatiju prvotno nalazila u kući Galzigna u Rabu, no 1752. god. prebačena je u muzej Nani u Veneciji. Danas se nalazi u Piazzola sul Brenta, Villa Contarini (inv. 32) (L. CALVELLI, F. CREMA, F. LUCIANI, 2017, 265–291).

⁹³ Spomenik je pronađen u Supetru – Splitska. Čuva se u Arheološki muzeju u Splitu, inv. br. A-837.

⁸⁴ D. FISHWICK, 2002, 198. On gold coinage from 194 commemorating the victory over Pescennius Niger, Septimius is shown equal to Jupiter, with whom he is shaking hands. On the triumphal arch of Septimius Severus in Rome, the Emperor is depicted as Hercules, his wife Julia Domna as Juno, and their sons Caracalla and Geta as Dioscuri. In addition to Jupiter and Hercules, the Emperor and his family were associated with Bacchus and Jupiter-Serapis.

⁸⁵ D. FISHWICK, 2002, 198.

⁸⁶ G. BÉDOYÈRE, 2018, 281.

SLIKA 15. Perla s prikazom žene, Salona, Arheološki muzej u Splitu (foto: I. Banovac)

FIGURE 15 Pearl with a depiction of a woman, Salona, Archaeological Museum in Split (photo: I. Banovac)

nervae?] / [Sa]luti Mar(ti) Patri [---] / [Vic]toriae Aug[us]torum]] F[ortun(ae)? Red(uci)? devic]/[tis] host(iis) voto sol[uto dedicavit] / [---] Hermes Gent[iano et Basso] / co(n)[s]ulibus [---] Cal(endas) M[---].⁹⁴

Riječ je o necjelovitom natpisu, te je moguće da su na početku natpisa bili spomenuti i drugi članovi obitelji Severa.⁹⁵ Datira od 209. do 211. godine, odnosno nakon uspona Karakale i Gete na prijestolje, a prije Getine smrti.

Prikaz carice vjerojatno se sačuvao na jednoj perli od gagata iz Salone (Sl. 15).⁹⁶ Perla prikazuje ženu u profilu s dugom pletenom kosom nalik na periku koja u potpunosti prekriva uši te se straga veže u široku punđu (*Helmfrisur*). Takva frizura bila je karakteristična za carice s kraja 2. i početka 3. stoljeća, a po kojoj je osobito bila poznata Julija Do-

campaigns with the Emperor Septimius and their sons Caracalla and Geta, which is why in 195 she was awarded the honorary title of *mater castrorum*, which later evolved into *mater castrorum et senatus et patriae*. The following year she became *mater Caesaris*, and after the rise of her sons to power the *mater Augusti et Caesaris*, or *mater Augustorum*. During the reign of Caracalla, she was given the epithets *Pia Felix*, which had previously been reserved for emperors. This is further evidence of her indirect political power.⁸⁷ She was eventually proclaimed a *mater populi Romani* after which, along with previous honours, she enjoyed an informal maternal authority in military, state and social contexts.⁸⁸ She died in 217, after which followed her deification, and she became *Diva Iulia* (*Pia, Domna* or *Augusta*).⁸⁹

It was under some of these titles that Julia Domna remained recorded in the province of Dalmatia. Several monuments that glorify the dynasty are from the territory of Rab (*Arba*), which experienced a significant boom in the time of Severus (*Felix Arba*).⁹⁰ Namely, a group of imperial sculptures was discovered in the town (of which only bases with inscriptions have been preserved), which were most likely erected in the context of imperial propaganda and installed in some public setting.⁹¹ A statue of Julia Domna was erected by a decree of the city council, as evidenced by the inscription:

Iuliae / Dom[i]nae Aug[us]tae / matri ca[s]s[us]

⁸⁷ G. BÉDOYÈRE, 2018, 282.

⁸⁸ B. LEVICK, 2007, 66, 82, 93.

⁸⁹ B. LEVICK, 2007, 145. It is not known when exactly the Empress was deified. B. Levick assumes that this was in 218, during Macrinus's reign.

⁹⁰ B. NEDVED, 1990; M. GLAVIČIĆ, 2009, 64.

⁹¹ Besides Julia Domna, statues were erected to Marcus Aurelius (CIL 3, 3118), Septimius Severus and Caracalla (CIL 3, 3120), and Severus Alexander (CIL 3, 3121).

⁹⁴ CIL 3, 10109; EDH 061070.

⁹⁵ D. DEMICHELI, A. DEMICHELI, 2017, 49.

⁹⁶ Arheološki muzej u Splitu, inv. br. I-2599.

mna.⁹⁷ Nije moguće sa sigurnošću reći je li zaista carica bila model za taj prikaz na perli iz razloga što je minijaturan te prikazuje mlađu ženu, no s obzirom da je takvim prikazima predložak bio portret na novcu, vjerojatno se radi upravo o njoj.⁹⁸

Uz Juliju Domnu, kratku moć uživala je i carica Plautila (*Publia Fulvia Plautilla*), supruga cara Karakale i kći Gaja Fulvija Plautijana (*C. Fulvius Plautianus*), pretorijanskog prefekta i Septimijeva bliskog prijatelja. Prema navodima Diona, Plautijan nije bio u dobrim odnosima s Julijom Domnom te je carica često bila na meti njegovih osuda.⁹⁹ Poseban udar na njezin status dogodio se 200. godine kada su se zaručili njezin sin Karakala i Plautijanova kćer Plautila. Dvije godine poslije su se vjenčali, te je Plautila službeno postala Augusta.¹⁰⁰ Karakala od početka nije bio sretan odabirom supružnice, vjerojatno zato što je podržavao svoju majku i prezirao Plautijana.¹⁰¹ Septimije Sever dao ga je pogubiti 205. godine, te je nad njegovim imenom izglasao *damnatio memoriae*.¹⁰² Njegova obitelj, uključujući i caricu Plautilu, prognana je iz Rima na otok Lipari, a njoj je oduzeta titula Auguste. Dolaskom na vlast 211. godine car Karakala dao ju je smaknuti, te je naredio brisanje svake uspomene na nju.¹⁰³ U Sisciji se sačuvala baza kipa carice Plautile s

*trorum. / D(ecreto) d(ecurionum).*⁹²

On the inscription, the Empress bears the title of *mater castrorum*, which dates it to after the year 195. A similar situation was recorded on Brač (*Brattia*)⁹³ where a votive inscription mentioning Julia Domna as *mater augustorum et castrorum* has been preserved (Fig. 14):

-----] / [--- Get]ae et Iu[lia]e Domnae Aug[us]t[ae] matri Augg[ustorum] [et castrorum] / [Io]vi Optimo Max[imo] Iu[noni] Reg[inae] Minervae? / [Sa]luti Mar[ti] Patri [---] / [Vic]toriae Aug[us]t[ae] F[ortun]ae? Red[uc]ti? devic[us] host[iis] voto sol[uto] dedicavit / [---] Hermes Gent[iano et Basso] / co(n)[s]ul[ibus] ---] Cal[endas] M[---].⁹⁴

It is an incomplete inscription, and it is possible that other members of the Severus family were also mentioned at its beginning.⁹⁵ It is dated to the period between 209 and 211, that is, after the ascension of Caracalla and Geta to the throne, but before Geta's death.

The depiction of the Empress is probably preserved on a jet bead from Salona (Fig. 15).⁹⁶ The bead depicts a woman in profile with long braided hair resembling a wig, completely covering the ears, tied at the back in a wide bun (*Helmfrisur*). Such a hairstyle was characteristic of empresses from the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century, and was especially typical of Julia Domna.⁹⁷ It is not possible to say with certainty whether the Empress was really the model for the depiction on this bead because it is miniature and depicts a younger woman, but since such depictions were modelled after

⁹⁷ D. MARŠIĆ, 1995/1996, 114.

⁹⁸ N. CAMBI, 2000, 66, Kat. br. 102. Iz Sotina potječe jedan denarij s prikazom Julije Domne koji se može uspoediti s privjeskom iz Salone. (D. MARŠIĆ, 1995/1996, 116).

⁹⁹ Dion, 76. 15. 6-7; καὶ οὕτω καὶ ἐς τὰ ἄλλα πάντα ὁ Πλαυτιανὸς αὐτοῦ κατεκράτει ὥστε καὶ τὴν Ιουλίαν τὴν Αὐγουστὴν πολλὰ καὶ δεινὰ ἐργάσασθαι πάνν γὰρ αὐτὴ ἤχθετο, καὶ σφόδρα αὐτὴν πρὸς τὸν Σευήρον αἰεὶ διέβαλλεν...

¹⁰⁰ Natpis na bazi kipa Plautile iz Siscije (CIL 3, 3968) upućuje da je Plautila još za vrijeme zaruka nosila titulu Auguste (*Augusta sponsa imperatoris Antonini*) (M. BUZOV, 2008, 476).

¹⁰¹ HA, *Carac.*, 1. 7. *Plautiani odium crudelitatis cause concepit.*

¹⁰² Dion, 76. 16. 6. ...οὐδ' ἀπηνιαύτισεν αὐτὸς οὗτος ὁ Πλαυτιανός, ἀλλ' ἐσφάγη καὶ αἱ εἰκόνες αὐτοῦ σύμπασαι διεφθάρησαν.

¹⁰³ Dion, 77. 6. 3. Πλαυτίλλα δὲ καὶ Πλαύτιος, οἱ τοῦ Πλαυτιανοῦ νιεῖς, τότε μὲν ἐσώθησαν ἐς Λιπάραν ἐξορισθέντες, ἐπὶ δ' Αντωνίνου ἀπώλοντο.

⁹² CIL 3, 3119; EDH 057999. According to Farlati, the base of the statue was originally located in the house of Galzigna in Rab, but in 1752 it was transferred to Nani Museum in Venice. Today it is located in Piazzola sul Brenta, Villa Contarini (inv. 32) (L. CALVELLI, F. CREMA, F. LUCIANI, 2017, 265-291).

⁹³ The monument was found in Supetar, Splitska. It is kept in Archaeological Museum in Split, inv. no. A-837.

⁹⁴ CIL 3, 10109; EDH 061070.

⁹⁵ D. DEMICHELI, A. DEMICHELI, 2017, 49.

⁹⁶ Archaeological Museum in Split, inv. no. I-2599.

⁹⁷ D. MARŠIĆ, 1995/1996, 114.

natpisom koji je u povodu Karakaline ženidbe Plautilom dala postaviti gradska općina (*Augustae sponsae imperatoris Antonini res publica Siscianorum*):

[[Fulviae]] / [[Plautillae]] / [[Augustae]] / [[sponsae]] / Imp(eratoris) Antonini / Aug(usti) / res publ(ica) / Siscianor(um)¹⁰⁴

Na natpisu je očito brisanje Plautilina imena nakon njena ubojstva i proglašenja *damnatio memoriae*, te je kip najvjerojatnije uklonjen.¹⁰⁵

Unatoč tomu lik carice ipak je ostao sačuvan u Saloni.¹⁰⁶ Riječ je o dvjema mramornim ženskim glavama koje prema karakterističnoj frizuri te fizionomiji lica po svoj

prilici upućuju na prikaz carice Plautile. Prva glava, tzv. Salonitanka¹⁰⁷, koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, prikazuje mladu ženu, fino uglačana lica i profinjena izraza. Frizura joj je razdijeljena po sredini glave te sa svake strane pada u obliku šest širokih kriški dinje (tzv. *Melonen* tip frizure), a straga se veže u nisku, isprepletenu punđu. Kvaliteta izrade ističe plastično-koloristički efekt kojem su nekoć doprinosile i oči rađene od staklene paste koje su, nažalost, ispale te ostavile prazne duplje.¹⁰⁸ Portret uvelike pod-

SLIKA 16. Prikaz carice Plautile ?, Salona, Arheološki muzej Zagreb (foto: I. Krajcar)

FIGURE 16 Portrait of the empress Plautilla, Salona, Archaeological Museum in Zagreb (photo: I. Krajcar)

portraits on coinage, it is probably of her.⁹⁸

Along with Julia Domna, the empress Plautilla (*Publia Fulvia Plautilla*), wife of the emperor Caracalla and daughter of (*Gaius Fulvius Plautianus*), a Praetorian prefect and Septimius's close friend, also enjoyed power briefly. According to Dio, Plautianus was not on good terms with Julia Domna and the Empress was often the object of his disapproval.⁹⁹ A particular blow to her status occurred in 200 when her son Caracalla and Plautianus's daughter Plautilla became engaged. Two years later they were married, and Plautilla officially became

Augusta.¹⁰⁰ Caracalla was not happy with the wife that had been chosen for him from the beginning, probably because he supported his mother and despised Plautianus.¹⁰¹ Septimius Severus had Plautianus executed in 205, and a *damnatio memoriae* was ordered on his name.¹⁰² His family, including the empress Plautilla, was exiled from Rome to the island

¹⁰⁴ CIL 3, 3968; EDH 066898.

¹⁰⁵ M. BUZOV, 2008, 476.

¹⁰⁶ Dinastija Severa dobro je posvjedočena u glavnom gradu provincije, no uglavnom kroz prizmu carske propagande. Prikazi careva Septimija Severa, Karakale i Gete sačuvali su se na manjim uporabnim predmetima (kameji i prstenje), a sačuvana je i baza kipa cara Karakale s natpisom (CIL 3, 14243,7; CIL 3, 14684). (D. DEMICHELI, A. DEMICHELI, 2017), te manji žrtvenik s posvetom Karakali.

¹⁰⁷ Nema podataka o točnom mjestu pronalaska, izuzev da potječe iz Salone, te da je nekoć bila dio zbirke V. Solitra.

¹⁰⁸ N. CAMBI, 2000, 67; N. CAMBI, 2005, 117–118; M. BU-

⁹⁸ N. CAMBI, 2000, 66, cat. no. 102. At Sotin was found a denarius depicting Julia Domna, which can be compared to a pendant from Salona (D. MARŠIĆ, 1995/1996, 116).

⁹⁹ Dio, 76. 15. 6–7; καὶ οὕτω καὶ ἐς τὰ ἄλλα πάντα ὁ Πλαυτιανὸς αὐτοῦ κατεκράτει ὥστε καὶ τὴν Ιουλίαν τὴν Αὐγουστὴν πολλὰ καὶ δεινὰ ἐργάσασθαι πάνυ γὰρ αὐτὴ ἤχθετο, καὶ σφόδρα αὐτὴν πρὸς τὸν Σεουήρον αἰεὶ διέβαλλεν...

¹⁰⁰ The inscription at the base of the statue of Plautilla from Siscia (CIL 3, 3968) indicates that she still bore the title of Augusta (*Augusta sponsa imperatoris Antonini*) at the time of her engagement. (M. BUZOV, 2008, 476).

¹⁰¹ HA, *Carac.*, 1. 7. *Plautiani odium crudelitatis cause concepit.*

¹⁰² Dio, 76. 16. 6. ...οὐδ' ἀπηνιαύτισεν αὐτὸς οὗτος ὁ Πλαυτιανὸς, ἀλλ' ἐσφάγη καὶ αἱ εἰκόνες αὐτοῦ σύμψασαι διεφθάρησαν.

sjeća na Plautiline prikaze na novcu, s tim da postoje određena odstojanja, prije svega u frizuri, koja dovode u pitanje pouzdanost interpretacije.¹⁰⁹ Prema N. Cambiju, riječ je o varijanti frizure koja nije nužno bila prikazana na novcu, dok izvrsna kvaliteta izrade i finoća modelacije nema premca u privatnoj portretistici na području Dalmacije zbog čega smatra da je ipak riječ o carskoj osobi, odnosno Plautili (Sl. 16).¹¹⁰

Druga glava s većom se vjerojatnošću pripisuje Plautili iz razloga što je gotovo identična njezinim prikazima na novcu. Također je riječ o tzv. *Melonen* tip frizuri, s tim da je ovdje u obliku dijagonalno začesljanih kriški koje straga nisu svezane u pletenu punđu, već je iz najdonjih pramenova izvijena široka pletenica i učvršćena na potiljak. Ispod pletenice, prema vratu, visi nekoliko profiliranih pramenova. Taj tip frizure vrlo je dobro poznat na novcu, a javlja se i na njezinu portretu iz Vatikana.¹¹¹ Na temelju toga i fizionomije lica koje, za razliku od prethodnog portreta, odiše realizmom, nema sumnje da portret zaista prikazuje caricu Plautilu (Sl. 17).¹¹²

Dolaskom cara Dioklecijana na prijestolje započele su brojne reforme na pravnoj, političkoj i religijskoj sceni. Carstvo je iz monarhije prešlo u diarhiju na čelu s augustima Dioklecijanom i Maksimijanom, a potom u

SLIKA 17. Portret carice Plautile, Arheološki muzej Zagreb (foto: I. Krajcar)

FIGURE 17 Portrait of the empress Plautilla, Archaeological Museum in Zagreb (photo: I. Krajcar)

of Lipari, and she was stripped of the title of Augusta. When he came to power in 211, the emperor Caracalla had her executed, and ordered the erasure of all remembrance of her.¹⁰³ The base of a statue of the empress Plautilla, ordered by the city municipality on the occasion of Caracalla's marriage to her, has been preserved in Siscia, with the inscription *Augustae sponsae imperatoris Antonini res publica Siscianorum*:

[[Fulviae]] / [[Plautillae]] / [[Augustae]] / [[sponsae]] / Imp(eratoris) Antonini / Aug(usti) / res publ(ica) / Siscianor(um)¹⁰⁴

The erasure of Plautilla's name from the inscription

after her murder and the proclamation of *damnatio memoriae* is obvious, and the statue was most likely removed.¹⁰⁵

Despite this, the figure of the Empress has remained preserved in Salona.¹⁰⁶ Namely, the characteristic hairstyle and facial physiognomy of two marble female heads suggest images of the empress Plautilla. The first head, the so-called Salona Woman¹⁰⁷, currently kept at

¹⁰³ io, 77. 6. 3. Πλαντίλλα δὲ καὶ Πλαύτιος, οἱ τοῦ Πλαντιανοῦ νιεῖς, τότε μὲν ἐσώθησαν ἐς Λιπάραν ἐξορισθέντες, ἐπὶ δ' Ἀντωνίνου ἀπώλοντο.

¹⁰⁴ CIL 3, 3968; EDH 066898.

¹⁰⁵ M. BUZOV, 2008, 476.

¹⁰⁶ The Severus dynasty is well attested in the provincial capital, though mostly through the prism of imperial propaganda. The depictions of emperors Septimius Severus, Caracalla and Geta have been preserved on smaller useful objects (cameos and rings), and the base of a statue of the emperor Caracalla with an inscription has also been preserved (CIL 3, 14243, 7; CIL 3, 14684) (D. DEMICHELI, A. DEMICHELI, 2017), as well as a smaller altar dedicated to Caracalla.

¹⁰⁷ There is no information on the exact find spot, except that it originates from Salona, and that it was once part of the

ZOV, 2008, 481, Sl. 2–5.

¹⁰⁹ N. CAMBI, 2000, 68. Prema frizuri glava se može još pripisati pjesnikinji Korini ili pak tzv. Maloj Herkulanki.

¹¹⁰ N. CAMBI, 2000, 68.

¹¹¹ Sala dei Busti 300.

¹¹² N. CAMBI, 2000, 69; M. BUZOV, 2008, 481–482, Sl. 6–9.

tetrarhiju kada su diarsi imenovali dvojicu cezara Konstancija I. i Galerija suvladarima te razdijelili vlast na četiri dijela. Carski je kult prerastao u svojevrsni oblik orijentalnog despotizma kakav do tada nije bio poznat u Carstvu. Vrhovni bog Jupiter postao je pokrovitelj i zaštitnik tetrarhije s kojim se poistovjetio Dioklecijan uzevši naslov *Jovius*, te epitet *dominus et deus*.¹¹³ Za njegove vladavine u istočnom dijelu Salone (*Urbs orientalis*) obnovljen je Jupiterov hram iz antoninskog vremena. Njegovi ostaci pronađeni su sekundarno upotrijebljeni u kanalu jednog rukavca rijeke Jadra, a među njima i baza kipa carice Priske s natpisom.¹¹⁴

Aureliae / Priscae / nobilissimae / feminae.

Riječ je o jedinom natpisu koji spominje puno ime Dioklecijanove žene Priske.¹¹⁵ *Aurelia Prisca* nije nosila titulu Auguste, za razliku od svoje kćeri Valerije (*Galeria Valeria*) koju je Augustom imenovao njezin suprug Galerije 308. godine, već titulu *nobilissima femina*, naslov koji je inače bio uobičajen za carice i princeze toga doba.¹¹⁶ S obzirom na to da je baza kipa pronađena zajedno s ulomcima Jupiterova hrama, moguće je zaključiti da se isti hram upotrebljavao u svrhe carskog kulta te da su osim kipa Priske tu stajali i kipovi Dioklecijana i Valerije.

Iz Salone potječu i tri ženska portreta koja se s oprezom atribuiraju caricama Priski ili

the Archaeological Museum in Zagreb, depicts a young woman with a finely polished face and a refined expression. Her hair is parted in the middle and falls on either side in the form of six wide slices of melon (the so-called *Melonen* hairstyle type), and at the back it is tied in a low, intertwined bun. The quality of workmanship emphasises a plastic-coloristic effect, which was once additionally emphasised by eyes made of glass paste which have, unfortunately, fallen out, leaving empty cavities.¹⁰⁸ The portrait is very reminiscent of Plautilla's images on coins, with certain differences, primarily in the hairstyle, which calls into question the reliability of the interpretation.¹⁰⁹ According to N. Cambi, this is a hairstyle variant that was not necessarily depicted on coins, while the excellent quality of workmanship and fineness of modelling is unmatched in private portraiture in Dalmatia, which is why he believes that it is an imperial person, in fact Plautilla (Fig. 16).¹¹⁰

The second head can be ascribed to Plautilla with more certainty because it is almost identical to images of her on coinage. It features the so-called *Melonen* hairstyle type, but here it is in the form of diagonally combed segments that are not tied in a braided bun at the back; instead, a wide braid is twisted from the lowest strands and attached to the nape of the neck. Under the braid, towards the neck, hang a few profiled strands. This type of hairstyle is very well known on coinage, and the same appears also on her portrait in the Vatican.¹¹¹ Based on that and the facial physiognomy which, unlike the previous portrait, exudes realism, there is no doubt that the portrait really depicts empress Plau-

¹¹³ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 68; I. JADRIĆ-KUČAN, 2019, 373. Dioklecijan je bio prvi koji je tražio da ga se štije kao boga uz najviše božanske počasti te klanjanje (*proskynesis*), te je inzistirao na pretjeranim dvorskim ceremonijama odjeven u drago kamenje i okružen skupocjenim materijalima. Svaki oblik ceremonije, poput dolaska u grad (*adventus*), imenovanja augusta i cezara te deifikacije bio je poput scenskog prikaza. Nakon abdikacije s prijestolja i povlačenja u svoju palaču u Splitu, Dioklecijan je ostao *Jovius* i *dominus et deus* te se nastavilo štovanje njegove ličnosti.

¹¹⁴ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 5–25. O obnovi Jupiterova hrama svjedoči natpis Tita Junija Fausta, sevara i Augusta-la, koji je sa ženom dao obnoviti hram (ILJug, 3, 2003)

¹¹⁵ Prisca je bio njezin *cognomen*, a Aurelia *nomen gentile*.

¹¹⁶ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 13–14; N. CAMBI, 2017, 78. Titulu *nobilissima femina* također su nosile Konstantinova majka Helena, žena Fausta i sestra Konstancija, te Maksencijeva žena Valerija Maksimila.

Vicko Solitro collection.

¹⁰⁸ N. CAMBI, 2000, 67; N. CAMBI, 2005, 117–118; M. BUZOV, 2008, 481, Figs. 2–5.

¹⁰⁹ N. CAMBI, 2000, 68. According to the hairstyle, the head can also be attributed to the poetess Corinna or the so-called Small Herculaneum Woman.

¹¹⁰ N. CAMBI, 2000, 68.

¹¹¹ Sala dei Busti 300.

SLIKA 18. Glava žene (Priska?), privatna zbirka obitelji Bojić (preuzeto iz: N. CAMBI, 2017, Sl. 75)

FIGURE 18 The head of a woman (Prisca?), private collection of the Bojić family (after N. CAMBI, 2017, Fig. 75)

SLIKA 19. Ulomak portreta carice (Priska), Arheološki muzej u Splitu (foto: T. Sesar)

FIGURE 19 Fragment of a portrait of an empress (Prisca), Archaeological Museum in Split (photo: T. Sesar)

tilla (Fig. 17).¹¹²

With the accession of the emperor Diocletian to the throne, numerous reforms began in legal, political and religious spheres. The Empire passed from monarchy to diarchy headed by Augustuses Diocletian and Maximian, and then to the tetrarchy when the diarchs appointed the two caesars, Constantius I and Galerius, as co-rulers, and divided power four ways. The imperial cult grew into a kind of oriental despotism that had not been known in the Empire until then. The supreme god Jupiter, with whom Diocletian identified himself by taking the title *Jovius*, and the epithet *dominus et deus*, became the patron and protector of the tetrarchy.¹¹³ During Diocletian's reign in the eastern part of Salona (*Urbs orientalis*), the Temple of Jupiter from the period of Antonine reign was restored. Its remains were unearthed having been secondarily used in the construction of a canal of a tributary of the river Jadro, and among them was also the base of a statue of the empress Prisca with an inscription.¹¹⁴

Aureliae / Priscae / nobilissimae / feminae.

It is the only inscription that mentions the full name of Diocletian's wife Prisca.¹¹⁵ *Aurelia Prisca* did not bear the title of Augusta, but that of *nobilissima femina*, a title common to empresses and princesses of the time, unlike her daughter Valeria (*Galeria Valeria*) who was named Augusta by her husband

¹¹² N. CAMBI, 2000, 69; M. BUZOV, 2008, 481-482, Figs. 6-9.

¹¹³ I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 68; I. JADRIĆ-KUČAN, 2019, 373. Diocletian was the first emperor to seek to be worshipped as a god with the highest divine honours and adoration (*proskynesis*), and he insisted on excessive court ceremonies in which he was dressed in precious stones and surrounded by expensive materials. Every form of ceremony, such as entry into the city (*adventus*), naming augustuses and caesars, and deification, was like a stage show. After abdicating the throne and retreating to his palace in Split, Diocletian remained *Jovius* and *dominus et deus*, and the veneration of his person continued.

¹¹⁴ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 5-25. The restoration of the Temple of Jupiter is evidenced by the inscription of Titus Junius Faustus, sevir and Augustalis, who, together with his wife, had the Temple restored (ILJug, 3, 2003)

¹¹⁵ Prisca was her *cognomen*, and Aurelia her *nomen gentile*.

Valeriji. Prvi je portret danas u vlasništvu solinske obitelji Bojić (Sl. 18). Glava je izrađena od bijelog mramora, nadnaravne je veličine te je palimpsest nečije glave iz ranijeg doba. Lice joj je izduženo, oči krupne s naglašenim šarenicama i zjenicama, nos otučen, a usta mala i uska. Na glavi nosi veo učvršćen ukrasnim iglama. Na to da je riječ o ženi visokog statusa upućuje kvaliteta izrade, dimenzije te dostojanstveni izraz lica, no upitno je prikazuje li zaista caricu Prisku s obzirom na to da se ona nije pojavljivala na novcu te nema službenog portreta s kojim bi se ovaj mogao usporediti. N. Cambi s oprezom glavu povezuje s pronađenom bazom Aurelije Priske te je datira u 314./315. godinu, odnosno u vrijeme prije Priskine smrti.¹¹⁷

Druga dva portreta potječu s nepoznate lokacije u Saloni, a danas se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Prvi od dvaju portreta izrađen je od bijelog mramora, no sačuvan je samo gornji dio glave na kojoj se jasno vidi uobičajena kasnoantička *Scheitelzopf* frizura (Sl. 19).¹¹⁸ Vidljivi su i žljebovi u koje je vjerojatno bila utisnuta metalna dijadema ili traka. Lice joj je pomno isklesano, obrve uzdignute, a oči naglašene plastično izvedenim kopcima koji odaju pogled u daljinu. Riječ je o vrlo kvalitetnoj izradi. N. Cambi portret pripisuje carici ili članici carske obitelji iz doba tetrarhije, no ne nužno Priski kako to smatra H. P. L'Orange.¹¹⁹

Drugi portret također je izrađen od bijelog mramora, ali je za razliku od prethodnog nadnaravne veličine (Sl. 20). Prednji dio glave vrlo je dobro sačuvan, dok je stražnji dio s frizurou u potpunosti otučen.¹²⁰ Vidljivi pramenovi kose zavijeni iza uha i dio pletenice upućuju na uobičajenu *Scheitelzopf* frizuru. Vrlo je vjerojatno riječ o carskoj osobi, na što

Galerius in 308.¹¹⁶ Given that the base of the statue was found together with fragments of the Temple of Jupiter, it is possible to conclude that the same temple was used for the purposes of the imperial cult and that in addition to the statue of Prisca, statues of Diocletian and Valeria also stood here.

Three female portraits originate from Salona, which, with reservations, are thought to be of either empress Prisca or Valeria. The first portrait is today owned by the Bojić family of Solin (Fig. 18). The head is made of white marble, larger than life-size, and is a palimpsest of another sculptured head from an earlier period. Its face is elongated, its eyes are large with accentuated irises and pupils, its nose has been chiselled off, and its mouth is small and narrow. The head is covered with a veil fastened with decorative needles. That it is a woman of high status is indicated by the quality of workmanship, dimensions and dignified facial expression, but whether it is really an image of the empress Prisca is difficult to confirm, given that she did not appear on coinage and there is no official portrait with which this one could be compared. N. Cambi cautiously associates the head with the unearthed base of Aurelia Prisca and dates it to 314/315, in other words, to the time before Prisca's death.¹¹⁷

The other two portraits originate from an unknown location in Salona and are currently kept in the Archaeological Museum in Split. The first of the two portraits is made of white marble, but only the upper part of the head has been preserved, clearly showing the usual late antique *Scheitelzopf* hairstyle (Fig. 19).¹¹⁸ Grooves in which probably a metal diadem or ribbon was inlaid are also visible. Her face is carefully sculpted: the eyebrows

¹¹⁷ N. CAMBI, 2017, 78–79.

¹¹⁸ Arheološki muzej u Splitu, inv. br. C-226.

¹¹⁹ H. P. L'ORANGE, 1984, 141; N. CAMBI, 2000, 79–80; J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 17–18; N. CAMBI, 2017, 80–81.

¹²⁰ Arheološki muzej u Splitu, inv. br. C-225.

¹¹⁶ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 13–14; N. CAMBI, 2017, 78. The title of *nobilissima femina* was also held by Constantine's mother Helena, wife of Faustus and sister of Constantius, and Maxentius's wife Valeria Maximilla.

¹¹⁷ N. CAMBI, 2017, 78–79.

¹¹⁸ Archaeological Museum in Split, inv. no. C-226.

SLIKA 20. Portret carice (Priska? Valerija?),
Arheološki muzej u Splitu (foto: T. Seser)

FIGURE 20 Portrait of an empress (Prisca? Valeria?),
Archaeological Museum in Split (photo: T. Seser)

upućuje ne samo kvaliteta kamena i izrade već i činjenica da je portret namjerno otučen.¹²¹ N. Cambi smatra da je moguće riječ o Dioklecijanovoj kćeri Valeriji.¹²²

Jedini pouzdani prikaz carice Priske sačuvao se u Dioklecijanovu mauzoleju (današnja splitska katedrala) u sklopu Dioklecijanove palače u Splitu. Carica je prikazana unutar elipsasta okvira koji sa svake strane nosi po jedan krilati erot (Sl. 21). Frizura joj je raspletena i pada u valovitim pramenovima na ramena. Portret je bio prerađivan što je očito u oblikovanju glave, vrata i frizure, vjerojatno s nakanom da se carica preklesu u neko božanstvo.¹²³ Novije interpretacije uspoređuju njezin lik s božicom Izidom na temelju raspletene valovite frizure (*Isislocken*), valjka-

raised and the detailing of the eyelids suggesting her gazing into the distance. It is a very high-quality workmanship. N. Cambi considers the portrait to be of an empress or a member of the imperial family from the time of the tetrarchy, but not necessarily Prisca, as H. P. L'Orange suggested.¹¹⁹

The second portrait is also made of white marble, but unlike the former, it is larger than life-size (Fig. 20). The front of the head is very well preserved, while the back with the hairstyle was completely chiselled off.¹²⁰ Visible strands of hair curled behind the ear and part of a braid suggest the usual *Scheitelzopf* hairstyle. It is very likely of an imperial person, which is indicated not only by the quality of stone and workmanship, but also by the fact that the face was deliberately chiselled off.¹²¹ N. Cambi thinks that it might be a representation of Diocletian's daughter Valeria.¹²²

The only reliable depiction of the empress Prisca has been preserved in Diocletian's Mausoleum (the present-day Split Cathedral) within Diocletian's Palace in Split. The empress is shown inside an elliptical frame carried on each side by a winged Eros (Fig. 21). Her hair is untied, and falls in wavy strands over her shoulders. The portrait was reworked, which is evident in the shaping of the head, neck and hairstyle, probably with the intention of converting the empress into some deity.¹²³ More recent interpretations compare her figure to the goddess Isis, based on her unravelled wavy hair (*Isislocken*), a cylindrical bulge at the top of the head that may represent a *polos* (crown), and a chiselled-off

¹²¹ Vidljivi su tragovi od udarca čekića.

¹²² N. CAMBI, 2017, 80. Nakon Valerijine smrti izglasano je *damnatio memoriae* te su njezini prikazi uništeni ili prerađeni. Primjerice na Malom Galerijevu slavlolu u Solunu njezin portret prerađen je u portret Tihe s krunom u obliku gradskih fortifikacija.

¹²³ N. CAMBI, 2000, 81; N. CAMBI, 2017, 80.

¹¹⁹ H. P. L'ORANGE, 1984, 141; N. CAMBI, 2000, 79-80; J. JE-LIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 17-18; N. CAMBI, 2017, 80-81.

¹²⁰ Archaeological Museum in Split, inv. no. C-225.

¹²¹ Traces of a hammer blow are visible.

¹²² N. CAMBI, 2017, 80. After Valeria's death, a *damnatio memoriae* was passed and depictions of her were destroyed or reworked. For example, on the Small Arch of Galerius in Thessaloniki, her portrait was transformed into a portrait of Tyche with a crown in the form of city fortifications.

¹²³ N. CAMBI, 2000, 81; N. CAMBI, 2017, 80.

SLIKA 21. Prikaz carice Priske u mauzoleju (preuzeto iz: J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 15)

FIGURE 21 Portrait of the empress Prisca in the mausoleum (after J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2008, 15)

stog ispupčenja na vrhu glave koje moguće predstavlja *polos* (krunu), te otučenog broša ili čvora (*tyet*) na prsima koji je bio karakterističan za Izidine prikaze.¹²⁴

Na kraju možemo zaključiti da su rimske carice, unatoč tomu što se njihova moć i utjecaji ipak nisu mogli mjeriti s onima njihovih supruga i vladara, bile izrazito poštovane od strane rimske vlasti i naroda, te da su znatno doprinijele oblikovanju carske politike i rimskih običaja. Julijevsko-klaudijevske princeze i carice, počevši od Augustove supruge Livijske, postavile su niz presedana koji su njima i njihovim nasljednicama osigurali prilike da se kroz svoj elitni društveni status istaknu te što više približe vrhovnoj moći. Najveća čast koju su carice mogle primiti bila je dodjela božanskih počasti, tj. deifikacija nakon smrti, koja je njihov lik i ugled uzdizala na najveći mogući rang, uz bok diviniziranim carevima i vrhovnim božanstvima. Na tlu provincije

brooch or knot (*tyet*) on the chest that was characteristic of depictions of Isis.¹²⁴

To sum up, it can be concluded that Roman empresses, despite the fact that their power and influence were comparable with that of their husbands and rulers, were highly respected by the Roman authorities and people, and that they contributed significantly to the shaping of imperial policy and Roman customs. Julio-Claudian princesses and empresses, starting with Augustus's wife Livia, set a series of precedents that provided them and their successors with opportunities to become prominent through their elite social status and get as close as possible to supreme power. The greatest honour that empresses could receive was the bestowal of divine honours through their deification after death, which elevated their character and reputation to the highest possible rank, alongside divinised emperors and supreme deities. In the

¹²⁴ I. BABIĆ, 2018, 227–232.

¹²⁴ I. BABIĆ, 2018, 227–232.

Dalmacije u najvećem su broju ostale zabilježene najistaknutije carice poput Livije, Faustine I. i II., te Julije Domne kojima su stanovnici provincije za života i nakon smrti odavali velike počasti, bilo kroz munificijencije, odnosno podizanjem istaknutih građevina i kipova u njihovu čast, ili obnašanjem svećeničke službe u sklopu njihova kulta.

territory of the province of Dalmatia, mostly recorded were the most prominent empresses such as Livia, Faustina I and II, and Julia Domna, to whom the population paid great honours during their lifetime and after death, either by euergetism, either financing the erection of prominent buildings and statues in their honour or by priestly services as part of their cult.

***Translation: Nina Matetić Pelikan
(ETNOtrend d. o. o.)***

***Language review: Paddy Burton
(for ETNOtrend d. o. o.)***

LITERATURA / REFERENCES

AFA = *Acta Fratrum Arvalium Quae Supersunt*

Dion = *Cassius Dio, Historia Romana*

HA, Pius = *Historia Augusta, Antoninus Pius*

HA, Marc. = *Historia Augusta, Marcus Aurelius*

HA, Sever. = *Historia Augusta, Septimius Severus*

HA, Carac. = *Historia Augusta, Caracalla*

Tac., Ann. = *Tacitus, Annales*

Ovid., Fast. = *Ovidius, Fasti*

Ovid., Pont. = *Ovidius, Epistulae ex Ponto*

Ovid., Trist. = *Ovidius, Tristia*

Suet., Calig. = *Suetonius, Caligula*

Suet., Domit. = *Suetonius, Domitian*

Suet., Vesp. = *Suetonius, Vespasian*

Stat., Silv. = *Statius, Silvae*

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, Accademia litterarum regia Borussica.

EDH – EDH, Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>).

ILJug – Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986).

ALFÖLDY, G., 1968. – Géza Alföldy, Senatoren in der römischen Provinz Dalmatien, *Epigraphische Studien*, 5, Berlin, 99–145.

BABIĆ, I., 2018. – Ivo Babić, Aurelija Priska kao Izida, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 111, 215–244.

BARRETT, A. A., 2002. – Anthony A. Barrett, *Livia. First Lady of Imperial Rome*, Yale University Press, New Haven – London

BÉDOYÈRE, G., 2018. – Guy de la Bédoyère, *Domina. The Women who made Imperial Rome*, Yale University Press, New Haven – London

BOSCHUNG, D., 1993. – Dietrich Boschung, Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht, *Journal of Roman Archaeology*, 6, Cambridge, 39–79.

BULJEVIĆ, Z., 2004. – Zrinka Buljević, Staklena kameja s Livijinim portretom, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 97, Split, 151–160.

BURNETT, A., AMANDRY, M., RIPOLLÉS ALEGRE, P. P., 1992. – Andrew Burnett, Michel Amandry, Pere Pau Ripollés Alegre, *Roman Provincial Coinage: From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 B.C.-A.D.69). Introduction and Catalogue*, British Museum Press, London.

BUZOV, M., 2008. – Marija Buzov, *Plautilla*, sudbina jedne princeze, *Archaeologia Adriatica*, 2, Zadar, 473–488.

CALVELLI, L., CREMA, F., LUCIANI, F., 2017. – Lorenzo Calvelli, Francesca Crema, Franco Luciani, The Nani Museum: Greek and Latin inscriptions from Greece and Dalmatia, *Illyrica Antiqua. In honorem Duje Rendić Miočević. Proceedings of the International conference, Šibenik 12th – 15th September 2013* (ur./ed.: D. Demicheli), Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta

- Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 265–291.
- CAMBI, N., 1998. – Nenad Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 45–61.
- CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Književni krug, Split.
- CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.
- CAMBI, N., 2017. – Nenad Cambi, *Dioklecijanov lik. Između realnosti i transcendencije. Artistički, ikonografski i sociološki aspekti*, Književni krug, Split.
- DEMICHELI, D., DEMICHELI, A., 2017. – Dino Demicheli, Ana Demicheli, Počasna baza za kip cara Karakale iz Salone – prenamjena, spajanje i novo čitanje, *Tusculum*, 10/1, Solin, 39–55.
- FADIĆ, I., 2006. – Ivo Fadić, Novi liburnski nadgrobni spomenici iz Aserije, *Asseria*, 4, Zadar, 73–104.
- FISHWICK, D., 1993. – Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, vol. I, 1, Leiden – New York – Köln.
- FISHWICK, D., 2002. – Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West, Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, Institution and Evolution*, vol. III, 1, Leiden – Boston – Köln.
- FISHWICK, D., 2016. – Duncan Fishwick, *Livia: Sacerdos or flaminica?*, *Classical Quarterly*, 66/1, Cambridge, 406–410.
- GIUNIO, K. A., 1997. – Kornelija A. Giunio, *Tipologija rimskih carskih hramova i njihov odraz na istočnoj obali Jadrana*, magistarski rad/MA Thesis, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- GIUNIO, K. A., 2007. – Kornelija A. Giunio, Carski kult u Aseriji, *Asseria*, 5, Zadar, 139–164.
- GIUNIO, K. A., 2011. – Kornelija A. Giunio, *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- GIUNIO, K. A., 2016. – Kornelija A. Giunio, Biti žena u starom Rimu, *Finis Coronat Opus. Zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života* (ur./ed.: M. Dizdar), Institut za arheologiju, Zagreb, 27–44.
- GIUNIO, K. A., 2020. – Kornelija A. Giunio, Kip „carice“ iz Zadra, *Diadora*, 33/34, Zadar, 139–150.
- GLAVIČIĆ, M., 2002. – Miroslav Glavičić, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- GLAVIČIĆ, M., 2009. – Miroslav Glavičić, Magistrati i uglednici Arbe, *Senjski zbornik*, 36, Senj, 57–66.
- GLAVIČIĆ, M., 2019. – Miroslav Glavičić, Natpisi antičkog Argirunta, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 44, Split, 203–214.
- JADRIĆ, I., 2007. – Ivana Jadrić, Primjeri za trgovinu vinom i maslinovim uljem u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 15, Pula, 353–360.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2011. – Ivana Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2019. – Ivana Jadrić-Kučan, Palača cara Dioklecijana u Splitu – tetrarhijski spomenik, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 44, Split, 371–385.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2007. – Jasna Jeličić-Radonić, Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 100, Split, 49–61.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2008. – Jasna Jeličić-Radonić, *Aurelia Prisca*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 41, Split, 5–25.
- KURILIĆ, A., 1999. – Anamarija Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antro-*

- ponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2006. – Anamarija Kurilić, *Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji*, *Asseria*, 4, Zadar, 7–72.
- KURILIĆ, A., ŠTEFANAC, B., 2018. – Anamarija Kurilić, Berislav Štefanac, *Novi natpis iz Zadra posvećen Faustini Augusti*, *Asseria*, 14, Zadar, 67–98.
- LEVICK, B., 2007. – Barbara Levick, *Julia Domna. Syrian Empress*, Routledge, London – New York.
- LEVICK, B., 2014. – Barbara Levick, *Faustina I and II. Imperial Women of the Golden Age*, Oxford University Press, New York.
- L'ORANGE, H. P., 1984. – Hans Peter L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284 – 361 n. Chr. Mit einem Nachtrag von Max Wegner: Die Bildnisse der Frauen und des Julian*, Mann, Berlin.
- MARIN, E., 2015. – Emilio Marin, *Augusteum Narona*. Od otkrića do inauguracije izgradnje muzeja (1995. – 2005.), *Art Bulletin*, 65, Zagreb, 85–119.
- MARŠIĆ, D., 1995/96. – Dražen Maršić, *Novi nadgrobni spomenici s jugoistočne salonitanske nekropole*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 35(22), Zadar, 101–126.
- NAĐANDER, A., CAMBI, N., 2017. – Andreja Nađander, Nenad Cambi, *Ženski kasnoantonijski portret otkriven na trasi plinovoda u Solinu*, *Tusculum*, 10/1, Solin, 19–28.
- NEDVED, B., 1990. – Branka Nedved, *Felix Arba: Pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*, SIZ za kulturu općine Rab, Rab.
- PALMER, R. E. A., 1996. – Robert E. A. Palmer, *The Deconstruction of Mommsen on Festus 462/464 L, or the Hazards of Interpretation*, *Imperium sine fine: T. Robert S. Broughton and the Roman Republic* (ur./ed.: J. Linderski), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 75–103.
- ROSS TAYLOR, L., 1975. – Lily Ross Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, Porcupine Press, Philadelphia.
- SPAETH, B. S., 1996. – Barbette Stanley Spaeth, *The Roman Goddess Ceres*, University of Texas Press, Austin.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2002. – Tomislav Šeparović, *O medaljonu carice Faustine Mlađe iz Podgrađa kod Benkovca*, *Opuscula archaeologica*, 26, Zagreb, 133–141.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2004. – Tomislav Šeparović, *Osvrt na nalaz groba s Faustininim medaljonom iz Podgrađa*, *Asseria*, 2, Zadar, 105–115.
- WOOD, S., 1995. – Susan Wood, *Diva Drusilla Panthea and the Sisters of Caligula*, *American Journal of Archaeology*, 99, Boston – New York, 457–482.
- WOOD, S., 2010. – Susan Wood, *Who was Diva Domitilla? Some thoughts on the Public Images of the Flavian Women*, *American Journal of Archaeology*, 114, Boston – New York, 45–57.

LA FONTE NELLA FONTE
L'ITALIA FISICA NELLA DESCRIZIONE DELLA *TABULA PEUTINGERANA*
4. L'IDROGRAFIA
4.3. I FIUMI A SETTENTRIONE DEL PADUS. DAL CLEUSIS AL
TILIABINTE*

IZVOR U IZVORU
FIZIČKA GEOGRAFIJA ITALIJE U OPISU *TABULAE PEUTINGERIANAE*
4. HIDROGRAFIJA
4.3. RIJEKE SJEVERNO OD PADUSA. OD CLEUSISA DO
TILIABINTE*

A SOURCE WITHIN A SOURCE
THE PHYSICAL GEOGRAPHY OF ITALY IN THE DESCRIPTION OF
TABULAE PEUTINGERIANAE
4. HYDROGRAPHY
4.3. RIVERS NORTH OF PADUS. FROM CLEUSIS TO *TILIABINTE**

LUCIANO BOSIO

GUIDO ROSADA

Università degli Studi di Padova,
Dipartimento dei Beni Culturali
Piazza Capitaniato, 7
IT-7-35139 Padova
guido.rosada@unipd.it

UDK: 913(37)
DOI: 10.15291/archeo.3596
SINTESI / PREGLEDNI RAD
Primljeno / Received: 20-10-06

- * La numerazione dei capitoli si riferisce alla più estesa pubblicazione, già progressivamente avviata alla stampa (1. Le coste; 2. Le isole; 3. Orografia; 4. L'idrografia), a firma ugualmente congiunta. Cfr. L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 2018 (2019), 2020a, 2020b, 2021a, 2021b, 2021c, 2021d a questi lavori si rimanda anche per considerazioni di carattere generale e in relazione a questa nota. Sulla *Tabula*, cfr. da ultimo M. RATHMANN, 2018 e soprattutto la bibliografia ivi.
- * Numeracija poglavlja odnosi se na opsežniji rad, već ranije postupno predan za tisak (1. Obale, 2. Otoci, 3. Orografija, 4. Hidrografija) s istim zajedničkim potpisom. Vidi u: L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 2018 (2019), 2020a, 2020b, 2021a, 2021b, 2021c, 2021d: na ove se radove upućuje i za razmatranja opće prirode te u odnosu na ovaj tekst. O samoj *Tabuli*, vidi od zadnjeg M. RATHMANN, 2018 i ponajviše bibliografiju navedenu u ovom radu.
- * Chapter numbering refers to a more comprehensive paper, previously submitted (1. Coasts, 2. Islands, 3. Orography, 4. Hydrography) with the identical joint signature. Cf. L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 2018 (2019), 2020a, 2020b, 2021a, 2021b, 2021c, 2021d; these papers are also referred to in general considerations and in relation to this text. About *Tabula*, cf. the most recent M. RATHMANN, 2018, and mostly bibliography mentioned in this paper.

PAROLE CHIAVE

Tabula Peutingeriana,
idrografia, fiumi padani

*Devo una spiegazione per il doppio nome con cui questa nota figura. Luciano Bosio ci ha lasciato nel gennaio del 1997, senza che avesse la possibilità di pubblicare la prima parte di un poderoso lavoro su una fonte da lui molto amata e frequentata, su cui avevamo lavorato insieme. Si trattava di una sorta di trilogia sulla descrizione dell'Italia rappresentata nella Tabula Peutingeriana (L'Italia romana nella descrizione della Tabula Peutingeriana doveva titolarsi), trilogia che prevedeva un volume sui caratteri morfologici, uno sulle presenze antropiche (centri abitati di diversa consistenza), infine uno sulla rete stradale, che doveva essere quello più importante in ragione della destinazione d'uso dell'*itinerarium pictum*. Come eredità morale dell'impegno avviato con il mio maestro di Topografia ho ripreso quel lavoro a cominciare da quegli aspetti morfologici che più caratterizzano la nostra penisola, in particolare, in questo caso, l'idrografia. Nella presente nota si prenderanno in considerazione segnatamente gli affluenti di sinistra del Po insieme all'Adige, Brenta, Livenza e Tagliamento. Seguendo le segnalazioni della Tabula, il corso dei fiumi sarà messo a confronto con le informazioni che ci vengono da altre fonti, sia letterarie, sia archeologiche.*

KLJUČNE RIJEČI:

Tabula Peutingeriana,
hidrografija, padske
rijeka

*Dugujem objašnjenje za dvostruko ime koje se pojavljuje u naslovu ovog teksta. Luciano Bosio napustio nas je u siječnju 1997., a da nije imao priliku objaviti prvi dio važnog rada o izvoru kojeg je jako volio i proučavao, a na kojem smo zajedno radili. Riječ je o svojevrsnoj trilogiji o opisu Italije u djelu Tabula Peutingeriana (naslov je trebao biti Rimska Italija opisana u Tabuli Peutingeriani), trilogiji koja je trebala imati jedan svezak o morfološkim osobinama, drugi o prisutnosti stanovništva (nastanjena središta različite gustoće) i, na kraju, svezak o cestovnoj mreži, koji je trebao biti najvažniji s obzirom na namjenu korištenja kao *itinerarium pictum*. Kao moralnom nasljeđu zadatka započetog s mojim učiteljem topografije, vratio sam se tom radu, počevši od morfoloških aspekata koji bolje karakteriziraju naš poluotok, posebice, u ovom slučaju, od hidrografije. U ovom radu, uzet će se u obzir osobito lijevi pritoci rijeke Poa, zajedno s rijekama Adigeom, Brentom, Livenzom i Tagliamentom. Prateći označavanja u Tabuli, tokovi rijeka usporedit će se s podacima koje imamo iz drugih izvora, književnih i arheoloških.*

KEYWORDS:

Tabula Peutingeriana,
Hydrography, Padanian
Rivers

*I have to explain the double name which this note appears with. Luciano Bosio left us in January 1997, without having the opportunity to publish the first part of an imposing work on a source he loved and frequented, and on which we had worked together. It was a sort of trilogy of the description of Italy as represented in the Tabula Peutingeriana (Roman Italy in the description of the Tabula Peutingeriana should have the title been); a trilogy formed by a volume on the morphological characters, a second one on the anthropic distribution (settlements of different consistency) and finally a third one on the road network, which should have been the most important in consideration of the purpose of the *itinerarium pictum*. As a moral inheritance of the commitment started with my master of Topography, I have resumed that work, starting from those morphological aspects that characterise our peninsula the most, in particular, in this case, the hydrography. In this note the Padus's tributaries and Adige, Brenta, Livenza and Tagliamento will be considered specifically. Following the indications registered in the Tabula, these will be compared with the information which can be gathered from other sources, both literary and archaeological ones.*

FIGURA 1 TabPeut, III, 3-5

SLIKA 1. TabPeut, III, 3-5

In questa nota si prende in considerazione il *segm.* III, 3-5 della *Tabula* che porta erroneamente i fiumi *Cleusis*, *Afesia*, *Meduacum* e *Licenna* a sfociare nel *Padus*, mentre del *Tiliabinte* è segnato correttamente il suo sbocco a mare.

FL(UVIUS) CLEUSIS (FIUME CHIESE-FIUME OGLIO) TabPeut, III, 3

Dal piccolo gruppo montuoso segnato a est di *Tredente*, da identificare con le *Alpes Tridentinae*¹, è fatto nascere il *Fl. Cleusis*, scritto in rosso a cavaliere della sorgente.² Il suo corso con andamento serpeggiante incrocia dapprima la via *Verona-Tredente*, nei pressi di quest'ultima, e poi il tracciato *Ariolica* (Peschiera)-*Verona*, andando poi a

U ovom se radu razmatra *segm.* III, 3-5 *Tabule* koja pogrešno navodi da rijeke *Cleusis*, *Afesia*, *Meduacum* i *Licenna* utječu u *Padus*, dočim je za *Tiliabinte*, točno označeno njezino ušće u more.

FL(UVIUS) CLEUSIS (RIJEKA CHIESE – RIJEKA OGLIO) TabPeut, III, 3

Iz malog planinskog predjela označenog istočno od *Tredente*, što treba prepoznati kao *Alpes Tridentinae*¹ izvire rijeka *Fl. Cleusis*, zapisana crvenim slovima iznad izvora.² Njezin tok, s vijugavim kretanjem, križa se prvo s cestom *Verona – Tredente*, u blizini ovog drugog grada, zatim s trasom *Ariolica* (Peschiera) – *Verona*, tekući dalje do ulijevanja u *Padus*, u visini ceste *Cremona – Beloriaco*.

¹ L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 333.

² *Clesus* in AN.RAV., IV, 36.

¹ L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 333.

² *Clesius* kod AN.RAV., IV, 36.

sfociare nel *Padus* all'altezza della via *Cremona-Beloriaco*.

L'idronimo richiama l'odierno Chiese,³ che nasce dal gruppo dell'Adamello nelle Alpi Tridentine e, dopo aver descritto un'ampia ansa, si immette nel lago d'Idro; da qui scorre fino a Vobarno, nei pressi del lago di Garda, e confluisce infine nell'Oglio presso Acquaneгра Chiese.⁴ Nella *Tabula* il fiume è un affluente del Po e non dell'Oglio, ma è evidente che l'errore è dovuto al fatto che il tratto di quest'ultimo, compreso fra la confluenza del Chiese e quella del Po, è considerato come continuazione del Chiese anziché dell'Oglio, che non è segnato in carta.⁵ E proprio in questa parte terminale del *Cleusis*, da identificare con l'Oglio, si potrebbe riconoscere quel fiume Κλούσιος che Polibio indica quale confine tra Insubri e Cenomani.⁶ Così nella fonte greca si troverebbe il precedente di quanto segnato nella *Tabula*, che considera l'affluente come il corso d'acqua principale.

Un errore della Carta a riguardo del corso del Chiese si coglie anche nella posizione della sorgente, addirittura a oriente di Trento, mentre nella realtà questa si trova a una cinquantina di chilometri a ovest della città. Ugualmente sbagliato è aver posto il fiume tra *Ariolica* (Peschiera) e Verona dal momento che esso corre molto a occidente di Peschiera. È abbastanza preciso invece il disegno del suo tratto terminale, nel quale si è riconosciuto il corso finale dell'Oglio: infatti quest'ultimo scorre presso Sant'Andrea di Calvatone, la *mansio Beloriaco* della *Tabula*.

Hidronim podsjeća na današnju rijeku Chiese,³ koja izvire iz masiva Adamella u Tridentskim Alpama i, nakon što je napravila široki zavoj, ulazi u jezero Idro: odavde teče sve do Volbarna, u blizini jezera Garda i slijeva se na kraju u Oglio kod Acquaneгра sul Chiese.⁴ Rijeka je u *Tabuli* opisana kao pritok rijeke Poa, a ne Oglia, ali očito da je do pogreške došlo zbog činjenice što je dio potonje rijeke, koji obuhvaća dionicu toka između rijeka Chiese i Poa, smatran nastavkom rijeke Chiese, a ne Oglia, koja nije označena na karti.⁵ I upravo u ovom završnom dijelu rijeke *Cleusis*, koju treba identificirati s Oglio, moglo bi se prepoznati onu rijeku Κλούσιος koju Polibije označava kao granicu između Insubra i Cenomana.⁶ Tako bi se u grčkom izvoru nalazio prethodnik onoga što je označeno u *Tabuli* koja pritok drži glavnim vodotokom.

Pogreška karte u odnosu na tok rijeke Chiese uočava se i u položaju izvora, štoviše navodi se da je istočno od Trenta, dok se u stvarnosti izvor nalazi pedesetak kilometara zapadno od grada. Jednako je pogrešno što je rijeka smještena između *Ariolica* (Peschiera) i Verone, iako ona teče mnogo zapadnije od Peschiere. Međutim, dosta je točan crtež završnog dijela njezina toka, na kojem se prepoznaje krajnji tok rijeke Oglia: zapravo ta rijeka protječe kraj mjesta Sant'Andrea di Calvatone, *mansio Beloriaco* u *Tabuli*.

³ Cfr. H. NISSEN, 1883, 189; H. NISSEN, 1902, 196, nota 2; C. HÜLSEN, 1900, 21; K. MILLER, 1916, 387; TIR, 1966, s.v. *Cleusis fl. (Chiese)*, 55.

⁴ R. PRACCHI, 1960, 125-127.

⁵ L'Oglio è ricordato da PLIN., *Nat. hist.*, II, 224 (...in *Sebinno Ollius*...); III, 118, 131 (...*Ollium Sebinus*); CASSIOD., *Var.*, V, 17, 6; AN. RAV., IV, 36. Cfr. H. NISSEN, 1883, 189; H. NISSEN, 1902, 195; H. PHILIPP, 1937, 2488; TIR, 1966, s.v. *Ollius fl. (Oglio)*, 101.

⁶ POLYB., II, 32, 4.

³ Usp. H. NISSEN, 1883, 189; H. NISSEN, 1902, 196, bilj. 2; C. HÜLSEN, 1900, 21; K. MILLER, 1916, 387; TIR, 1966, vidi *Cleusis fl. (Chiese)*, 55.

⁴ R. PRACCHI, 1960, 125-127.

⁵ Rijeku Oglio spominju PLIN., *Nat. hist.*, II, 224 (...in *Sebinno Ollius*...); III, 118, 131 (...*Ollium Sebinus*); CASSIOD., *Var.*, V, 17, 6; AN. RAV., IV, 36. Usp. H. NISSEN, 1883, 189; H. NISSEN, 1902, 195; H. PHILIPP, 1937, 2488; TIR, 1966, pojam *Ollius fl. (Oglio)*, 101.

⁶ POLYB., II, 32, 4.

**FL(UVIUS) AFESIA (FIUME
ADIGE) TabPeut, III, 3-4**

Il *Fl. Afesia*⁷ (in rosso a cavaliere della sorgente) è segnato avere origine dalla catena montuosa posta a settentrione del rilievo da cui nasce il *Cleusis*.⁸ Come è facile intuire il fiume, che è condotto nei pressi di Verona, è da riconoscere come l'Adige, ricordato da numerose fonti quali Livio (*Atesim*), Virgilio (*Athesim*), Strabone (Ἀθησις), Plinio (*Atesi*), Venanzio Fortunato (*Atesim*), Cassiodoro (*Athesis*), Paolo Diacono (*Atesis*).⁹ Da queste citazioni si può notare che l'idronimo compare con le radici *At-* o *Ath-* ed è a questa seconda, quindi con aspirazione, che dovrebbe risalire la forma presente nella *Tabula* ovvero *Afesia*.¹⁰

Si è già considerato altrove,¹¹ come il compilatore della carta, tracciando il corso dell'*Afesia*, sia incorso in evidenti errori. Anzitutto ne segna l'origine a settentrione della strada che da *Augusta Vindelicū* (Augsburg) conduce a *Ivavo* (Salzburg), mentre la sorgente dell'Adige, che nasce dal passo di Resia nelle Alpi Retiche, dovrebbe trovarsi molto più a sud di essa. Inoltre il suo corso, che doveva toccare *Tredente*, è segnato a est di questa città, dalla quale è addirittura separato dai monti da cui ha origine il *Cleusis*. Più vicina alla realtà è la posizione del fiume presso Verona, ma successivamente viene condotto a sfociare

**FL(UVIUS) AFESIA (RIJEKA
ADIGE) TabPeut, III, 3-4**

Označeno je da *Fl. Afesia*⁷ (ime napisano crvenim slovima iznad izvora) potječe iz planinskog lanca smještenog sjeverno od uzvisine iz koje se rađa rijeka *Clesius*.⁸ Kao što je lako naslutiti, rijeku koja teče u blizini Verone treba prepoznati kao Adige, koju spominju brojni izvori kao što su Livije (*Atesim*), Vergilije (*Athesim*), Strabon (Ἀθησις), Plinije (*Atesi*), Venancije Fortunato (*Atesim*), Kasiodor (*Athesis*), Pavao Đakon (*Atesis*).⁹ Iz ovih se navoda može primijetiti da se hidronim pojavljuje s korijenima *At-* ili *Ath-* i iz ovog drugog, dakle s aspiracijom, potječe sadašnji oblik u *Tabuli*, odnosno *Afesia*.¹⁰

Već smo na drugom mjestu¹¹ razmatrali kako je sastavljač karte, prateći tok rijeke *Afesia*, napravio očite pogreške. Ponajviše to pokazuje prikaz izvora sjeverno od ceste koja od *Augusta Vindelicū* (Augsburg) vodi u *Ivavo* (Salzburg), dok bi se izvor Adigea, koji se rađa iz prijevoja Resia u Retijskim Alpama, trebao nalaziti mnogo južnije od ceste. Nadalje, njezin tok, koji bi trebao dodirivati *Tredente*, označen je istočno od toga grada, od kojeg je zapravo odvojen planinama iz kojih potječe rijeka *Clesius*. Bliže je stvarnosti položaj rijeke kraj Verone, ali je poslije prikazana kako utječe u *Padus*.¹²

⁷ E. DESJARDINS, 1869, 87, legge *Fl. Atesia*.

⁸ Cfr. L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 333.

⁹ LIV., *Per.*, LXVIII; VERG., *Aen.*, IX, 680; STRABO, IV, 6, 9 C207; PLIN., *Nat. hist.*, III, 118; VENANT. FORT., *Praef. Carm.*, 4; Vita S. Martini, IV, 678; CASSIOD., *Var.*, III, 48, 2; PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, III, 23, 6. Cfr. anche SIL. ITAL., VIII, 595 (*Tum Verona, Athesi circumflua*); PLUT., *Mar.*, 23, 7 (Ἀτισῶν); SID. APOLL., *Epist.*, I, 5, 4 (*velocem Athesim*); CLAUDIAN., *De VI cons. Hon.*, 196 (*velox Athesis*). Inoltre H. NISSEN, 1883, 192 s.; H. NISSEN, 1902, 205; C. HÜLSEN, 1896, 1924 s.; TIR, s.v. *Atesis fl. (Adige f.-Etsch)*, 28. Ragionevolmente è da escludere la relazione con l'Adige dell'idronimo *Astago* ricordato dall'Anonimo Ravennate (IV, 36; cfr. G.B. PELLEGRINI, 1987a, 71s.; G.B. PELLEGRINI, 1987b, 211, che lo riferisce all'Astico, fiume presso Vicenza).

¹⁰ Cfr. G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 25 ss. e nella nota precedente.

¹¹ L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 333.

⁷ E. DESJARDINS, 1869, 87, legge *Fl. Atesia*.

⁸ Vidi u: L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 333.

⁹ LIV., *Per.*, LXVIII; VERG., *Aen.*, IX, 680; STRABO, IV, 6, 9 C207; PLIN., *Nat. hist.*, III, 118; VENANT. FORT., *Praef. Carm.*, 4; Vita S. Martini, IV, 678; CASSIOD., *Var.*, III, 2; PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, III, 23, 6. Usp. također SIL. ITAL., VIII, 595 (*Tum Verona, Athesi circumflua*); PLUT., *Mar.*, 23, 7 (Ἀτισῶν); SID. APOLL., *Epist.*, I, 5, 4 (*velocem Athesim*); CLAUDIAN., *De VI cons. Hon.*, 196 (*velox Athesis*). Nadalje H. NISSEN, 1883, 192 i dalje; H. NISSEN, 1902, 205; C. HÜLSEN, 1896, 1924 i dalje; TIR, vidi *Athesis fl. (Adige f.-Etsch)*, 28. Razumno je isključiti vezu Adigea s hidronimom *Astago* koji spominje Anonimni Ravenjanin (IV, 36; vidi i: G. B. PELLEGRINI, 1987a, 71 i dalje; G. B. PELLEGRINI, 1987b, 211, koji ga povezuje s Asticom, rijekom kraj Vicenze).

¹⁰ Usp. G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 25 i dalje; i djela navedena u prethodnoj bilješci.

¹¹ L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 333.

¹² S tim u svezi, međutim, treba se prisjetiti što pišu Servije (u *Aen.*, IX, 676: *Athesim... in Padum cadens*) i Vibius Seque-

nel *Padus*.¹² Come si spiegano tante imprecisioni per un fiume di rilevante importanza nel contesto territoriale della *decima regio* (e non solo)? In relazione al tratto dalla sorgente a Verona, si può capire l'errore con la posizione del gruppo montuoso disegnato a settentrione della catena delle *Alpes Tridentinae*, che ha condizionato sia il tracciato della via *Augusta Vindelicū- Ivavo*, sia il sito della sorgente dell'*Afesie* e di conseguenza anche lo stesso percorso del fiume, che è venuto così a trovarsi molto distante da *Tredente* e dalla strada che da Verona, lungo la valle dell'Adige, conduceva a *Ponte Drusi* (Bolzano). Per la confluenza dell'*Afesie* nel Po, una spiegazione si può trovare nel corso del maggiore fiume d'Italia, che è segnato nella *Tabula* nei pressi di Verona e che pertanto viene a determinare anche la situazione anomala dell'Adige, che invece, come sappiamo da Plinio, aveva allora come oggi una foce propria presso *Brundulum*, a sud di Chioggia.¹³ In epoca romana infatti il suo corso, uscito da Verona e dopo essere passato per la Cucca, Cologna Veneta, Montagnana e Saletto, raggiungeva *Ateste* (Este), toponimo che sembra in relazione con l'*Atesis*.¹⁴ Da qui, secondo Lombardini, l'antico

Kako objasniti tolike nepreciznosti o rijeci od velike važnosti u kontekstu teritorija *decima regio* (i ne samo u toj regiji)? U odnosu na potez od izvora do Verone, može se razumjeti pogreška s nacrtanim položajem planinskog masiva sjeverno od lanca *Alpes Tridentinae*, što je uvjetovalo i trasu ceste *Augusta Vindelicū - Ivavo* i položaj izvora *Afesie* te posljedično i sam tok rijeke, koji se tako našao vrlo daleko od *Tredente* i ceste koja je od Verone, uzduž doline rijeke Adigea, vodila do *Ponte Drusi* (Bolzano). Za prikaz ušća *Afesie* u Po, objašnjenje se može naći u toku najveće talijanske rijeke, koji je u *Tabuli* označen u blizini Verone i prema tomu determinira i nenormalni položaj rijeke Adigea, koja je, međutim, kako znamo prema Pliniju, imala tada, kao i danas, vlastito ušće u more kod *Brunduluma*, južno od grada Chioggia.¹³ U rimsko je doba zapravo njezin tok, nakon izlaska iz Verone, i nakon prolaska kroz mjesta Cucca, Cologna Veneta, Montagnana i Saletto, stizala do *Ateste* (Este), toponima koji je, izgleda, povezan s *Atesis*.¹⁴ Odatle je, prema Lombardiniju, stara rijeka Adige s vremenom više puta mijenjala svoj tok, donoseći, na kraju, svoje vode u Brondolo.¹⁵ Pavanello, međutim, smatra da se nakon Verone Adige razdvajala u

¹² In proposito è però da ricordare quanto scrivono Servio (*In Aen.*, IX, 676: *Athesim...in Padum cadens*) e Vibio Sequestre (11: *Atesis, Veronensium, in Padum decurrit*), i quali parlano chiaramente di un rapporto Adige-Po (cfr. in proposito M. CALZOLARI, 2008 e bibl. ivi). In merito è da tenere presente che Plinio, descrivendo il delta padano, dice che alla sua foce il fiume allargava le sue acque per 120 miglia tra Ravenna e Altino (*Nat.hist.*, III, 119: *...diductus in flumina et fossas inter Ravennam Altinumque per CXX m.p.*; cfr. L. BOSIO, G. ROSADA, 2021b). Probabilmente questo non è un errore del naturalista, che doveva ben sapere che il Po non toccava Altino, ma piuttosto un'efficace descrizione di un paesaggio idrografico qui caratterizzato da molti rami con i quali il maggiore fiume della *Venetia* e d'Italia sfociava in mare, confondendosi anche con altre acque. Pertanto potrebbe non essere del tutto inspiegabile il disegno offerto dalla *Tabula*. Di un antico ramo del Po ("il più settentrionale") che andava a incontrare presso Brondolo (Chioggia) le acque dell'Adige. Sulla questione discute G. B. CASTIGLIONI, 1977-1978, 157 ss. e in part. 162.

¹³ PLIN., *Nat.hist.*, III, 121: *...accedentibus Atesi ex Tridentinis Alpibus et Togisono ex Patavinorum agris. Pars eorum et proximum portum facit Brundulum, sicut Edronem Meduaci duo ac fossa Clodia...* Cfr. E. LOMBARDINI, 1852, 6.

¹⁴ G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 25 ss. Cfr. A. PROSDOCIMI, 1911; B. BRESCIANI, 1933.

ster (11: *Atesis, Veronensium, in Padum decurrit*), koji jasno govore o vezi Adige - Po (o tome vidi u: M. CALZOLARI, 2008 i bibliografiju u ovom radu). Treba imati u vidu da Plinije, opisujući padsku deltu, kaže da rijeka na svojem ušću širi svoje vode 120 milja između Ravenne i Altina (*Nat. hist.*, III, 119: *...diductus in flumina et fossas inter Ravennam Altinumque per CXX m. p.*; vidi u: L. BOSIO, G. ROSADA, 2021b). Ovo vjerojatno nije pogreška prirodoslovca, koji je trebao dobro znati da Po ne dodiruje Altino, već djelotvoran opis hidrografskog pejzaža, kojeg ovdje karakteriziraju mnogobrojni rukavci, s kojima se najveća rijeka *Venetiae* i Italije ulijeva u more miješajući se i s drugim vodama. Stoga i ne bi mogao biti potpuno neobjašnjiv crtež koji nudi *Tabula*. O jednom starom rukavcu rijeke Po („najsjevernijem“) koji se kraj mjesta Brondola (Chioggia) susretao s vodama Adigea raspravlja G. B. CASTIGLIONI, 1977 - 1978, 157 i dalje i posebice 162.

¹⁵ PLIN., *Nat. hist.*, III, 121: *...accedentibus Atesi ex Tridentinis Alpibus et Togisono ex Patavinorum agris. Pars eorum et proximum portum facit Brundulum, sicut Edronem Meduaci duo ac fossa Clodia...* vidi u: E. LOMBARDINI, 1852, 6.

¹⁴ G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 25 i dalje; vidi u: A. PROSDOCIMI, 1911; B. BRESCIANI, 1933.

¹⁵ E. LOMBARDINI, 1870, 25 i dalje.

Adige avrebbe nel tempo mutato più volte il suo corso, portando infine le sue acque a Brondolo.¹⁵ Pavanello, invece, ritiene che dopo Verona l'Adige si dividesse in più rami, dei quali uno toccava Este, un altro l'attuale centro di Legnago.¹⁶ In seguito, a causa della grande alluvione del 589, che è ricordata da Paolo Diacono¹⁷ e che sconvolse il sistema idrografico della *Venetia*, l'Adige, all'altezza della Cucca, abbandonato il ramo che passava per Este, si sarebbe riversato nel preesistente ramo minore di destra (di Legnago), spostando la sua foce verso sud, lungo un percorso fluviale nel complesso ancor oggi persistente.¹⁸

Di tutta questa situazione idrografica non vi è traccia nella *Tabula*, tuttavia, se la si osserva più attentamente, si può notare quel ramo che all'altezza della posta di *VII Maria* si stacca dal *Padus* per sfociare in mare e che viene indicato come *Fl. Brintesia* (cfr. *infra*) ovvero con un idronimo che richiama il *portus* di *Brundulum* citato da Plinio e la foce dell'Adige in epoca romana.

Come si è detto discutendo del delta padano, si ha l'impressione che qui il compilatore della Carta, dopo aver fatto defluire l'*Afesia* nel *Padus*, abbia voluto tenerne divise le foci. Sempre in relazione al delta si può anche considerare come lo stesso Plinio porti le acque del Po tra Ravenna e Altino a mescolarsi con quelle di altri fiumi: un tale quadro potrebbe spiegare la ricordata espressione di Servio *Athesim... in Padum cadens* e in definitiva anche il disegno della *Tabula*.

FL (UVIUS) MEDUACUM (FIUME BRENTA) TabPeut, III, 4

Il fiume, il cui nome è scritto, come al solito, a cavaliere della sorgente, viene fatto nascere dalla lunga catena da dove derivano anche i *Fl. Licenna* e *Fl. Tiliabinte*. Tale catena dovrebbe cor-

rispondere a una serie di rilievi, di cui il più alto è il monte Cucca, da cui il fiume Adige prende il nome. Il fiume Adige, a differenza di oggi, non scorre in un unico letto, ma si divide in più rami, dei quali uno toccava Este, un altro l'attuale centro di Legnago.¹⁶ U nastavku, zbog velike poplave iz 589. godine, koju spominje Pavao Đakon¹⁷ i koja je poremetila hidrografski sustav regije *Venetia*, Adige se, u visini mjesta Cucca, napustivši rukav koji je prolazio kroz Este, slio u prijašnji manji desni rukav (koji prolazi kroz Legnago), pomičući svoje ušće prema jugu, duž riječnog toka koji i danas u potpunosti još postoji.¹⁸

Od cijele ove hidrografske situacije nema ni traga u *Tabuli*, no, ipak, ako se pažljivije promatra, može se uočiti onaj rukavac koji se na visini lokacije *VII Maria* odvaja od *Padusa* da bi se potom slio u more i koji je označen kao *Fl Brintesia* (cfr. *infra*) ili hidronimom koji podsjeća na *portus* mjesta *Brundulum* koje spominje Plinije i na ušće rijeke Adigea u rimsko doba.

Kao što je rečeno u raspravi o delti rijeke Poa, stječe se dojam da je ovdje sastavljač karte, nakon što je prikazao da *Afesia* utječe u *Padus*, želio zadržati odvojena ušća. Uvijek u odnosu na deltu, može se smatrati i da sam Plinije donosi da se vode rijeke Poa između Ravenne i Altina miješaju s drugim rijekama: takva bi slika mogla objasniti spomenuti Servijev izraz *Athesim... in Padum cadens* te u konačnici i crtež u *Tabuli*.

FL(UVIUS) MEDUACUM (RIJEKA BRENTA) TabPeut, III, 4

Rijeka, čije je ime, kao i obično, napisano iznad izvora, prikazana je kako se rađa iz dugačkog lanca iz kojeg potječu i rijeke *Fl. Licenna* i *Fl. Tiliabinte*. Taj bi lanac trebao odgovarati planinskom prostoru koji se proteže između Italije i Norika, odnosno *Alpes Noricae* i *Alpes Carnicae*.¹⁹ U suvremenim terminima i

¹⁵ E. LOMBARDINI, 1870, 25 ss.

¹⁶ G. PAVANELLO, 1935, 50.

¹⁷ PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, III, 23, 1-4: *Eo tempore fuit aquae diluvium in finibus Veneciarum et Liguria seu ceteris regionibus Italiae, quale post Noë tempora creditur non fuisse. Factae sunt lavinae possessionum et villarum hominumque....*

¹⁸ Cfr. B. MARCOLONGO, G. C. ZAFFANELLA, 1987.

¹⁶ G. PAVANELLO, 1935, 50.

¹⁷ PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, III, 23, 1-4: *Eo tempore fuit aquae diluvium in finibus Veneciarum et Liguria seu ceteris regionibus Italiae, quale post Noë tempora creditur non fuisse. Factae sunt lavinae possessionum et villarum hominumque....*

¹⁸ Vidi u: B. MARCOLONGO, G. C. ZAFFANELLA, 1987.

¹⁹ L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 334.

rispondere all'area montuosa che si estende fra Italia e Norico, ovvero alle *Alpes Noricae* e alle *Alpes Carnicae*.¹⁹ In termini moderni e guardando alla posizione del fiume, potremmo individuarla nelle attuali Alpi Dolomitiche. Il corso fluviale con andamento ondulato incrocia le strade *Vicetia* (Vicenza)-*Opitergio* (Oderzo) e *Vicetia-Patavis* (Padova) per sfociare infine nel Po.

Il *Meduacus* è citato anche da Livio, da Strabone e da Plinio²⁰ e corrisponde all'odierno Brenta,²¹ un idronimo che si riscontra per la prima volta nel *Fl. Brintesia* della stessa *Tabula* e successivamente nel termine *Brinta* di Venanzio Fortunato e dell'Anonimo Ravennate.²² A proposito di questo secondo idronimo, Pellegrini lo ritiene di origine prelatina e avanza l'ipotesi che a questo si sia sovrapposto successivamente il latino *Meduacus*, pur permanendo presso la popolazione indigena il precedente *Brinta*, che riappare poi in epoca tarda.²³

Il disegno della *Tabula* è sufficientemente corretto: infatti il fiume, che nasce dalle Dolomiti meridionali, scorre in piano fra Vicenza e Oderzo e in epoca romana toccava Padova; naturalmente è errata la sua confluenza nel Po (ma per questo vale la spiegazione data in relazione all'*Afesia*). Tuttavia lungo la strada costiera da Rimini ad Altino²⁴ ritroviamo il nome del fiume nelle due poste di *Maio Meduaco* e *Mino Meduaco* che indicano con tutta evidenza che il

gledajući položaj rijeke, možemo je prepoznati u sadašnjim Dolomitskim Alpama. Riječni tok s vijugavim kretanjem križa ceste *Vicetia* (Vicenza) – *Opitergio* (Oderzo) i *Vicetia – Patavis* (Padova), da bi se na kraju ulila u Po.

Rijeku *Meduacus* navode i Livije, Strabon i Plinije,²⁰ i odgovara sadašnjoj rijeci Brenti²¹ hidronimu koji se prvi put susreće kao *Fl. Brintesia* u samoj *Tabuli* i zatim u nazivu *Brinta* kod Venancija Fortunata i Anonimnog Rave-njanina.²² U vezi s ovim drugim hidronimom, Pellegrini drži da je predlatinskog podrijetla i iznosi hipotezu da je poslije zamijenjen latin-skim *Meduacus*, premda je kod domaćih žitelja zadržan prijašnji naziv *Brinta*, koji se ponovno pojavljuje u kasnijem razdoblju.²³

Crtež u *Tabuli* je dovoljno točan: zapravo ri-jeka, koja se rađa u Južnim Dolomitima, teče u nizinu između Vicenze i Oderza i u rimsko je doba dodirivala Padovu; dakako, pogrešan je njezin utok u Po (ali za to vrijedi objašnjenje dano u odnosu na *Afesiū*). Ipak, duž ceste uz obalu od Riminija do Altina²⁴ nalazimo ime rijeke na dvjema lokacijama, *Maio Meduaco* i *Mino Meduaco*, koje nedvojbeno pokazuju da je *Meduacus* morao utjecati u more s dvama rukavi-ma, kao što je, uostalom, naznačeno i u samom Plinijevu tekstu. Bifurkacija se pojavljivala tek u padovanskoj dolini: većim rukavom rijeka je tekla prema istoku do ušća u laguni kraj S. Ilaria nasuprot Malamoccu; s manjim rukavom, juž-

¹⁹ L. BOSIO, G. ROSADA, 2018, 334.

²⁰ LIV., X, 2, 6: *Meduacus amnis*; STRABO, V, 1, 7 C213: Μεδοάκος. Strabon avverte che si poteva navigare sul fiume da Padova al mare, dove c'era un grande porto, distante dalla città 250 stadi -circa 45 chilometri- e che il fiume e il porto si chiamavano Μεδοάκος (a questa distanza da Padova, sul cordone litorale del Lido di Venezia, si trova il borgo di Malamocco, che mantiene nel toponimo -*Metamaucus*<*Meduacus*- il ricordo dell'antico idronimo; cfr. G.B. PELLEGRINI, 1988, 38); PLIN., *Nat.hist.*, III, 121: *Meduaci duo*.

²¹ C. HÜLSEN, 1897, 854 s.; H. NISSEN, 1883, 194; H. NISSEN, 1902, 219; K. MILLER, 1916, 388; H. PHILIPP, 1931, 114 s.; TIR, s.v. *Medoacus fl. (maior et minor)* (*Brenta-Bacchiglione*), 92; A. BONDESAN et al., 2003.

²² VENANT. FORT., IV, 677: ...*hinc tibi Brinta fluens ... Rete-none secundo...*; AN. RAV., IV, 36: *Retron (quod Redenovo dicebatur) ... Brinta*.

²³ G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 401 s.

²⁴ *TabPeut.*, III, 5. È la via *Popillia*. Cfr. L. BOSIO, 1991, 58 ss.

²⁰ LIV., X, 2, 6: *Meduacus amnis*; STRABON, V, 1, 7 C213: Μεδοάκος. Strabon napominje da se moglo ploviti rijekom od Padove do mora, gdje se nalazila velika luka, udaljena od grada oko 250 stadija - oko 45 kilometara - te da su se rije-ka i luka zvali Μεδοάκος (na ovoj udaljenosti od Padove, u obalnom pojasu venecijanskog Lida, nalazi se gradić Mala-mocco, koji je u toponimu -*Metamaucus*<*Meduacus*- za-držao sjećanje na stari hidronim; vidi u: G. B. PELLEGRINI, 1988, 38); PLIN., *Nat. hist.*, III, 121: *Meduaci duo*.

²¹ C. HÜLSEN, 1897, 854 i dalje; H. NISSEN, 1883, 194; H. NISSEN, 1902, 219; K. MILLER, 1916, 388; H. PHILIPP, 1931, 114 i dalje; TIR, vidi *Medoacus fl. (maior et minor)* (*Brenta-Bacchiglione*), 92; A. BONDESAN et al., 2003.

²² VENAN. FORT., IV, 677: ...*hinc tibi Brinta fluens ... Rete-none secundo...*; AN. RAV., IV, 36: *Retron (quod Redenovo dicebatur) ... Brinta*.

²³ G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 401 i dalje.

²⁴ *TabPeut.*, III, 5. To je cesta *Popillia*. Vidi: L. BOSIO, 1991, 58 i dalje.

versato le direttrici *Opitergio-Concordia* e *Patavis-Altino*. Il nome *Fl. Licenna* scritto in rosso e a cavaliere dell'alveo richiama direttamente l'attuale fiume Livenza.²⁹

Flumen Lipientia scrive Plinio e lo dice nascere *ex montibus Opiterginis*, aggiungendo che alla sua foce c'era un porto *eodem nomine*,³⁰ e Servio precisa che *Liquetia Venetiae fluvius est inter Altinum et Concordiam*,³¹ anche l'Anonimo Ravennate e Paolo Diacono ricordano questo fiume,³² il cui idronimo diventa *Liventia* a partire dal XIII secolo.³³ La forma non si ritrova in alcuna altra fonte e pertanto è da supporre una corruzione del termine usuale *Lipientia*, dovuta forse a una forma mediata da una lingua priva di labiovelare, resa con una gutturale semplice. Si può pensare anche, e questa probabilmente potrebbe essere la spiegazione più plausibile, che nell'originale della Carta figurasse l'idronimo *Licentia*, trasformato poi in *Licenna* dalla imprecisa lettura o dall'ignoranza del copista medioevale.³⁴

Per quanto riguarda l'importanza del Livenza nel contesto della *Venetia* orientale, basti dire che il suo corso venne a costituire in epoca preromana il confine naturale fra le aree di insediamento proprie dei Veneti antichi a occi-

Flumen Lipientia, piú Plinio, i kaže da se rađa *ex montibus Opiterginis*, dodajući da je na njezinu ušću bila luka *eodem nomine*,³⁰ a Servio je precizira da *Liquetia Venetiae fluvius est inter Altinum et Concordiam*,³¹ i Anonimni Ravenjanin i Pavao Đakon spominju ovu rijeku,³² čiji hidronim postaje *Liventia* počevši od 13. stoljeća.³³ Taj se oblik ne nalazi ni u jednom drugom izvoru, pa se stoga može pretpostaviti da je došlo do iskrivljavanja uobičajenog naziva *Lipientia*, možda zbog nekog oblika izvedenog iz nekog jezika koji nema labiovelarne glasove, i donesenog s jednostavnim gutturalnim glasom. Može se također pomisliti, a ovo bi objašnjenje moglo biti najprihvatljivije, da je u izvorniku karte bio hidronim *Licentia*, preoblikovan zatim, u *Licenna* zbog netočnog čitanja ili zbog neznanja srednjovjekovnog prepisivača.³⁴

Kad je riječ o važnosti Livenze u kontekstu istočne *Venetie*, dovoljno je kazati da je njezin tok, u predrimsko doba, tvorio prirodnu granicu između prostora na koje su se naselili stari Veneti na zapadu i Karnijskih Gala na istoku.³⁵ Za rimsko doba, spomenutim izvorima treba dodati Strabonov podatak koji se odnosi na mogućnost da je, kao i druga središta područja *Venetia*, Oderzo bio povezan s morem kratkim

²⁹ K. MILLER, 1916, 388; H. NISSEN, 1883, 195; H. NISSEN, 1902, 224; H. PHILIPP, 1926, 726; TIR, 1961, s.v. *Lipientia* (Livenza), 48.

³⁰ PLIN., *Nat. hist.*, III, 126: ...*flumen Lipientia ex montibus Opiterginis et portus eodem nomine, colonia Concordia, flumina et portus Reatinum, Tiliaventum Maius Minusque*.... Lo scalo portuale di cui parla Plinio doveva trovarsi nell'area di Brian e Valle Altanea, presso un relitto fluviale che oggi conserva il nome di "Livenza morta" (a occidente del corso odierno). Tuttavia il Livenza, come del resto il Sile, non ricordato dall'autore latino, non ha origini montane, ma ha sorgenti carsiche (Gorgazzo, Santissima, Molinetto; 50 m slm) ai piedi del monte Cavallo (Prealpi Carniche). Cfr. L. BOSIO, 1967, 87; G. ROSADA, 1979, 173 ss.

³¹ SERV., *In Aen.*, IX, 676.

³² AN. RAV., IV, 36: *Lipientia*; PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, V, 39, 52-53: ...*ad pontem Lipientiae fluminis*....

³³ A. DI PRAMPERO, 1882, 93; G. B. PELLEGRINI (1967, I, 433; 1987d, 378 s.) vede in *Lipientia* un esito da *liquere*, quindi "essere scorrevole".

³⁴ La corruzione in *Licenna* deriverebbe pertanto dalla forma *Lipientia*>*Licentia* e dal conseguente errore del copista che vide nelle due lettere vicine *ti* una *n*.

³⁰ PLIN., *Nat. hist.*, III, 126: ...*flumen Lipientia ex montibus Opiterginis et portus eodem nomine, colonia Concordia, flumina et portus Reatinum, Tiliaventum Maius Minusque*... Luka, o kojoj govori Plinio, morala se nalaziti na području mjesta Briana i Valle Altanea, blizu ostatka rijeke koji je danas sačuvao ime „Livenza morta“, mrtva Livenza (zapadno od današnjeg toka). Ipak, Livenza, kao uostalom i Sile, koju rimski autor ne spominje, ne potječe iz planina, već ima kraške izvore (Gorgazzo, Santissima, Molinetto; 50 m nadmorske visine) u podnožju planine Cavalla (Karnijske prealpe). Vidi u: L. BOSIO, 1967, 87; G. ROSADA, 1979, 173 i dalje.

³¹ SERV., u *Aen.*, IX, 676.

³² AN. RAV., IV, 36: *Lipientia*; PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, V, 39, 52-53: ...*ad pontem Lipientiae fluminis*....

³³ A. DI PRAMPERO, 1882, 93; G. B. PELLEGRINI (1967, I, 433; 1987d, 378 i dalje) vidi u *Lipientia* rezultat od *liquere*, dakle „biti protočan“.

³⁴ Promjena u *Licenna* bi tako dolazila od oblika *Lipientia* > *Licentia* te iz poslije pogreške prepisivača koji je u dvama susjednim slovima *-t-* vidio *-n-*.

³⁵ Vidi u: G. DEVOTO, 1948 – 1949, 81; R. CESSI, 1957, 195; F. SARTORI, 1960, 7; G. B. PELLEGRINI, 1966 – 1969, 11.

dente e dei Galli Carni a oriente.³⁵ Per l'epoca romana, alle fonti già ricordate è da aggiungere la notizia di Strabone relativa alla possibilità che, come altri centri della *Venetia*, Oderzo fosse collegato al mare da un breve corso d'acqua che si navigava controcorrente;³⁶ corso d'acqua che si può ragionevolmente riconoscere nell'antico alveo del Livenza, considerata anche, giusto il passo di Plinio, la presenza di uno scalo portuale alla sua foce.

La *Tabula* anche in questo caso evidenzia una inesattezza in relazione all'asta terminale del fiume, dal momento che, passato tra Oderzo e Concordia, come è nella realtà, il corso confluisce nel Po, lasciando alla propria sinistra Altino, mentre avrebbe dovuto sfociare in Adriatico a oriente di tale centro. L'errore, come si è già detto parlando del *Padus*, può essere spiegato con il parallelismo con gli altri due corsi d'acqua alla destra e alla sinistra del *Licenna*, ovvero il *Fl. Meduacum* e il *Fl. Tiliabinte*.

FL(UVIUS) TILIABINTE (FIUME TAGLIAMENTO) *TabPeut*, III, 5

Dalla stessa catena da dove nasce il *Licenna* trova origine il *Fl. Tiliabinte*,³⁷ scritto in rosso, come sempre a cavaliere del corso presso la sorgente. Il fiume, da riconoscere come il Tagliamento,³⁸ corre per breve tratto con piccole anse e andamento nord sud tra Concordia e Aquileia, uscendo infine in mare.

Il fiume, che in realtà nasce ai piedi del monte Miaron presso il passo della Mauria nelle Alpi Carniche e sfocia con un unico corso in Adriatico tra la laguna di Caorle e quella di Mara-

kanalom kojim se plovilo protiv struje;³⁶ kanalom, koji se s razlogom može prepoznati u starom koritu Livenze, ako se uzme u obzir, prema Plinijevu odlomku, i postojanje luke na njezinu ušću.

Tabula je i u ovom slučaju netočna u odnosu na završni krak rijeke, od trenutka kad, prošavši između Oderza i Concordije, kako je u stvarnosti, tok završava u rijeci Pou, ostavljajući sa svoje lijeve strane Altino, dočim se trebala ulijevati u Jadran istočno od tog središta. Pogreška se, kako je već rečeno u slučaju rijeke *Padus*, može objasniti usporednim tokom s drugim dvjema rijekama desno i lijevo od *Licenna*, odnosno *Fl. Meduacum* i *Fl. Tiliabinte*.

FL(UVIUS) TILIABINTE (RIJEKA TAGLIAMENTO) *TabPeut*, III, 5

Iz istog lanca iz kojeg izvire *Licenna*, poteče i *Fl. Tiliabinte*,³⁷ napisana crvenim, kao i obično iznad rijeke blizu izvora. Rijeka, koju treba prepoznati kao Tagliamento,³⁸ teče u kratkom dijelu s malim rukavima u smjeru sjever-jug između gradova Concordije i Aquileje, utječući na kraju u more.

Rijeku, koja se zapravo rađa u podnožju planine Miaron kod prijevoja Mauria u Karnijskim Alpama i koja se jednim jedinim koritom ulijeva u Jadran između laguna Caorle i Marana, izvori spominju kao: *Tiliaventum Maius Minusque* kod Plinija, Τυλαουέντου ποταμοῦ kod Ptolemeja, *Teliamenti* kod Venancija Fortunata, *Taliamentum* kod Anonimnog Ravejanina, *Tiliamentus* kod Pavla Đakona.³⁹ Pre-

³⁵ Cfr. G. DEVOTO, 1948-1949, 81; R. CESSI, 1957, 195; F. SARTORI, 1960, 7; G. B. PELLEGRINI, 1966-1969, 11.

³⁶ STRABO, V, 1, 8 C214: Ὀπιτέργιον δὲ καὶ [Κωνκ]ορδία... μικροῖς δ'ἀνάπλοις πρὸς τὴν θάλατταν συνήπται. Cfr. G. ROSADA, 1979, 176-179

³⁷ Viene letto come *Fl. Tiliabutte* in *Tabula* 1598; *Tabula* 1682; N. BERGIER, 1728.

³⁸ H. NISSEN, 1902, 229; K. MILLER, 1916, 388; H. PHILIPP, 1936, 1034 s.; TIR, 1961, s.v. *Tiliaventus fl.* (*Tagliamento*), 73.

³⁶ STRABON, V, 1, 8 C214: Ὀπιτέργιον δὲ καὶ [Κωνκ]ορδία... μικροῖς δ'ἀνάπλοις πρὸς τὴν θάλατταν συνήπται. Vidi u: G. ROSADA, 1979, 176-179.

³⁷ Čita se kao *Fl. Tiliabutte* u *Tabula* 1598; *Tabula* 1682; N. BERGIER, 1728.

³⁸ H. NISSEN, 1902, 229; K. MILLER, 1916, 388; H. PHILIPP, 1936, 1034 i dalje; TIR, 1961, vidi *Tiliaventus fl.* (*Tagliamento*), 73.

³⁹ PLIN., *Nat. hist.*, III, 126; PTOL., III, 1, 26; VENAN. FORT., *Vita S. Martini*, IV, 655; AN. RAV., IV, 36; PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, II, 13, 21: ...per fluenta Tiliamenti...

no, è ricordato dalle fonti: *Tiliaventum Maius Minusque* in Plinio, Τυλαουέντου ποταμοῦ in Tolomeo, *Teliamenti* in Venanzio Fortunato, *Taliamentum* nell'Anonimo Ravennate, *Tiliamentus* in Paolo Diacono.³⁹ Secondo Pellegrini l'idronimo sarebbe prelatino,⁴⁰ mentre Battisti in un suo particolare studio sull'argomento è del parere che l'alternanza labiale semplice e labiale nasale sia dovuta all'influsso di un fonema dialettale gallico;⁴¹ Prati invece, in contrasto con Battisti, ritiene che l'idronimo sia connesso con *taliare* che significherebbe "tagliamento, fossa, canale".⁴² La *Tabula* riporta la forma con la labiale semplice, come in Plinio e Tolomeo; ciò potrebbe significare che il compilatore si servì forse di una fonte piuttosto antica, antecedente alla nasalizzazione.

In epoca antica il corso del Tagliamento, almeno nel suo tratto inferiore, doveva presentare una diversa linea di deflusso, stando al passo di Plinio che parla di un *Tiliaventum maius* e di un *minus* ovvero di due rami fluviali distinti. Sulla questione si sono cimentati nel corso dei secoli (almeno dal XV) molti studiosi, eruditi e specialisti in idraulica, che variamente riconoscono i due rami nel *Reatinum/Lemene* (il fiume di Concordia, sulla destra Tagliamento, ricordato nello stesso passo pliniano) e nello Stella (sulla sinistra Tagliamento), senza tuttavia riscontri in qualche modo plausibili.⁴³ In realtà soltanto Nissen accenna, pur con un punto interrogativo, a un *Tiliaventum Maius* avente foce a Porto Baseleghe (destra Tagliamento) e a un *Tiliaventum Minus* corrispondente al fiume attuale (Porto Tagliamento).⁴⁴

ma Pellegrini, hidronim bi bio predlatinski,⁴⁰ dok Battisti, u svojoj posebnoj studiji o ovom predmetu, drži da je alternacija jednostavnog labijalnog i labijalno-nazalnog glasa nastala pod utjecajem galskog dijalektnog fonema;⁴¹ Prati, međutim, za razliku od Battistija, smatra da je hidronim povezan s *taliare*, što bi značilo „tagliamento, fossa, canale“ ('rez, udubina, kanal').⁴² *Tabula* prenosi oblik s jednostavnim labijalom, kao kod Plinija i Ptolemeja; to bi moglo značiti da se sastavljač, možda, radije služio starijim izvorom, prije nego što je došlo do nazalizacije.

U starom vijeku tok Tagliamenta je, barem u svojem donjem dijelu, morao imati različitu crtu protoka, ako se uzme u obzir Plinijev odlomak koji govori o *Tiliaventum maius* i *minus*, odnosno o dvama odvojenim riječnim rukavima. Tim pitanjem bavili su se tijekom stoljeća (barem od 15. stoljeća) mnogi znanstvenici eruditi i specijalisti hidraulike, koji su različito prepoznali dva rukava u *Reatinum/Lemene* (rijeci koja prolazi kroz Concordiju, desno od Tagliamenta i koju u istom odlomku spominje Plinije) i u rijeci Stelli (lijevo od Tagliamenta), međutim, bez nekih uvjerljivih potvrda.⁴³ U stvarnosti samo Nissen upućuje, iako sa znakom pitanja, na rijeku *Tiliaventum Maius* koja ima ušće kod Porto Baseleghe (desno od Tagliamenta) i na *Tiliaventum Minus*, što odgovara sadašnjoj rijeci (Porto Tagliamento).⁴⁴ Ovo, zapravo, izgleda vjerodostojnijom rekonstrukcijom stare hidrografije, imajući u vidu kao potvrdu neke podatke, počevši od sekvencije toponima na desnoj stra-

³⁹ PLIN., *Nat.hist.*, III, 126; PTOL., III, 1, 26; VENANT. FORT., *Vita S. Martini*, IV, 655; AN. RAV., IV, 36; PAUL. DIAC., *Hist. Lang.*, II, 13, 21: ...*per fluentia Teliamenti*...

⁴⁰ G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 580 s.; G. B. PELLEGRINI, 1987d, 379.

⁴¹ C. BATTISTI, 1923.

⁴² Secondo Prati la forma antica sarebbe quella con la *-b-v-*; quella con *-m-* sarebbe uno dei tanti casi di assimilazione romanza. Cfr. A. PRATI, 1936, 117 s.

⁴³ Una rassegna di queste posizioni la si trova in G. ROSADA, 1979, 222-232.

⁴⁴ H. NISSEN, 1883, 195 s.; H. NISSEN, 1902, 229, nota 4. Bosio (1973, 44 s.) richiama l'attenzione sul passo di Plinio dal momento che questo indica senza possibilità di equi-

⁴⁰ G. B. PELLEGRINI, 1967, I, 580 i dalje; G. B. PELLEGRINI, 1987d, 379.

⁴¹ C. BATTISTI, 1923.

⁴² Prema Pratiu stari bi oblik bio onaj s *-b-v-*; onaj s *-m-* bio bi jedan od mnogih slučajeva romanske asimilacije. Vidi u: A. PRATI, 1936, 117 i dalje.

⁴³ Pregled ovih stajališta nalazi se u G. ROSADA, 1979, 222-232.

⁴⁴ H. NISSEN, 1883, 195 i dalje; H. NISSEN, 1902, 229, bilj. 4. Bosio (1973, 44 i dalje) skreće pozornost na Plinijev odlomak s obzirom na to da on označava, bez mogućnosti zabune, *Reatinum/Lemene* potpuno odvojenu od dvaju ogranaka Tagliamenta, sva tri s vlastitim koritima i ušćima.

Questa in effetti sembra la ricostruzione dell'idrografia antica più attendibile, tenendo conto di alcuni dati a conforto a partire dalla sequenza di toponimi in destra Tagliamento che da nord a sud si susseguono all'incirca su una medesima linea: Arzenutto, Arzene, Gléris, Ramuscellut, Ramuscello, Cordovado, Teglio, Gorgo, Fratta, Fossalta, Vado fino a porto Baseleghe, tutti ragionevolmente riferibili a una presenza risalente di un corso d'acqua. Inoltre un documento della seconda metà dell'VIII sec. d. C. ci dice da una parte che Sesto in Silvis ovvero l'attuale Sesto al Reghena doveva porsi *inter fluvio Taliamento et fluvio Lipientia*, dall'altra che in una successione da ovest verso est *trans fluvio Taliamento* vi era *casa in Ramuscello*. Dal momento che ora Ramuscello si trova alla destra del fiume, si può dedurre che all'epoca del documento un ramo fluviale doveva passare proprio lungo quella linea segnalata dai toponimi sopra ricordati. In questo quadro si può anche pensare che il Tagliamento si dividesse in due rami all'altezza di Pieve di Rosa, laddove il suo corso nord sud muta la sua direzione piegando vistosamente verso sud est: questo, così come lo vediamo oggi, doveva costituire il *Taliamentum Minus*, mentre a occidente, con andamento speculare, doveva scorrere l'altro ramo, considerato *Maius* in ragione forse della sua portata, ma anche probabilmente per la sua vicinanza a Concordia. In epoca non precisabile poi questo ramo di destra sarebbe confluito in quello di sinistra secondo quanto avviene per altri casi in ambito veneto-friulano a motivo della pendenza prevalente del terreno.⁴⁵ Sembra comunque più che naturale che in una carta itineraria il fiume fosse registrato con un unico corso.

In conclusione di questa nota conta rilevare come, anche nel caso dei fiumi qui considera-

ni Tagliamenta koji se od sjevera prema jugu nižu približno na istoj crti: Arzenutto, Arzene, Gléris, Ramuscellut, Ramuscello, Cordovado, Teglio, Gorgo, Fratta, Fossalta, Vado sve do luke Baseleghe, koji se svi s razlogom mogu odnositi na izraženo postojanje nekog vodenog toka. Nadalje, jedna isprava iz druge polovice 8. stoljeća s jedne nam strane govori da se Sesto in Silvis, odnosno sadašnji Sesto al Reghena, morao nalaziti *inter fluvio Taliamento et fluvio Lipientia*, a s druge da je u nizu od zapada prema istoku *trans fluvio Taliamento* bila *casa in Ramuscello*. Imajući u vidu da se sada Ramuscello nalazi desno od rijeke, može se zaključiti da je u doba sastavljanja navedene isprave jedan rukav rijeke morao prolaziti upravo uzduž crte označene prije spomenutim toponimima. U tom se smislu može i razmišljati da se Tagliamento dijelio na dva rukava u visini Pieve di Rosa, tamo gdje njezin tok sjever-jug, mijenja smjer uočljivo okrećući na jugoistok: ovo je, kako vidimo danas, morala biti *Taliamentum Minus*, dok je na zapad zrcalnim tokom morao teći drugi rukav, smatran *Maius* možda zbog njegove dužine, ali, vjerojatno, i zbog njegove blizine Concordiji. U razdoblju, koje se ne može precizirati, ovaj se desni rukav vjerojatno ulio u onaj lijevi, kao što se to događa u drugim slučajevima na venetsko-furlanijskom području zbog pretežno nagnutog terena.⁴⁵ Izgleda, ipak, više nego prirodno da je na nekoj putnoj karti rijeka označena samo jednim tokom.

U zaključku ovog teksta vrijedno je istaknuti kako i u slučaju ovdje razmatranih rijeka, autor slijedi kriterije koji su često uvjetovani istom „kartografskom“ podrškom koja je doživjela masovni razvoj (i posljedično je bila iskrivljena) u longitudinalnom smislu, od slijeda faza crteža (vjerojatno počevši od prikaza pružanja obala, otoka, planinskih lanaca i, na kraju, ubacivanja hidrografije i antropičkih/

voco il *Reatinum*/Lemene ben distinto dai due rami del Tagliamento, tutti e tre provvisti di corsi e sbocchi propri.

⁴⁵ Per la discussione ampia su tutta la questione e sulle fonti, si veda G. ROSADA, 1979, in particolare 226-232; sugli aspetti idrografici, cfr. A. BONDESAN et al., 2010, in part. 26 s.

⁴⁵ Za širu raspravu o svim pitanjima i izvorima, vidi G. ROSADA, 1979, posebice 226-232; o hidrografskim aspektima, vidi u: A. BONDESAN et al., 2010, posebice 26 i dalje.

ti, il compilatore segua criteri che spesso sono condizionati dallo stesso supporto “cartografico” enormemente sviluppato (e di conseguenza distorto) in senso longitudinale, dalla successione delle fasi del disegno (probabilmente a partire dalla stesura delle coste, delle isole, delle catene montuose e infine dall’inserimento dell’idrografia e dei dati antropici/viari) e quindi dagli spazi a disposizione e talora anche dalle simmetrie risultanti. L’importante era comunque che si cogliessero alcune realtà territoriali di cui si doveva necessariamente tener conto nella programmazione di un viaggio *ita ut locorum intervalla non solum passuum numero, sed etiam viarum qualitate perdiscat*, considerando insieme anche *conpendia, diverticula, montes, flumina ad fidem descripta*.⁴⁶

cestovnih podataka) i, dakle, od raspoloživih prostora i ponekad i od simetrija koje su iz njih proizlazile. Dakle, bilo je važno da se prikažu neke teritorijalne realnosti o kojima je neophodno trebalo voditi računa u programiranju nekog putovanja *ita ut locorum intervalla non solum passum numero, sed etiam viarum qualitate perdiscat*, uzimajući u obzir i *conpendia, diverticula, montes, flumina ad fidem descripta*.⁴⁶

Preveo: Živko Nžić

⁴⁶ VEGET., *Epit. rei militaris*, III, 6.

⁴⁶ VEGET., *Epit. rei militaris*, III, 6.

BIBLIOGRAFIA / LITERATURA / REFERENCES

- BATTISTI, C., 1923. – Cesare Battisti, Il nome del Tagliamento e un fonema dialettale gallico, *Studi Goriziani*, I, Gorizia, 81–94.
- BERGIER, N., 1728. – Nicolas Bergier, *Histoire des grands chemins de l'Empire romain, contenant l'origine, progrès et étendue quasi incroyable des chemins militaires, pavez depuis la ville de Rome jusques aux extrémités de son empire. Où se voit la grandeur et la puissance incomparable des Romains; ensemble l'éclaircissement de l'Itinéraire d'Antonin et de la Carte de Peutinger*, n. éd., Bruxelles.
- BONDESAN, A. et al., 2003. – Aldino Bondesan, Giovanni Caniato, Danilo Gasparini, Francesco Vallerani, Michele Zanetti, *Il Brenta* (ur./eds.: A. Bondesan et al.), Cierre edizione, Sommacampagna (Verona).
- BONDESAN, A. et al., 2010. – Aldino Bondesan, Allesandro Fontana, Paolo Mozzi, Silvia Piovani, La geomorfologia del territorio dell'Annia, ...viam Anniam influentibus palustribus aquis eververatam... *Tradizione, mito, storia e katastrophé di una strada romana* (ur./eds.: G. Rosada, M. Frassine, A. R. Ghiotto), Treviso, 25–36.
- BOSIO, L., 1967. – Luciano Bosio, I problemi portuali della frangia lagunare veneta nell'antichità, *Venetia*, I, Padova, 11–96.
- BOSIO, L., 1973. – Luciano Bosio, La *Venetia* orientale nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*, *Aquileia Nostra*, XLIV, Aquileia, 37–84.
- BOSIO, L., 1976. – Luciano Bosio, Problemi topografici di Padova preromana, *Padova preromana*, Padova, 3–9.
- BOSIO, L., 1991. – Luciano Bosio, *Le strade romane della Venetia e dell'Histria*, Editoriale programma, Padova.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2018. – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 3. L'orografia. 3.1. Le Alpi, *Archeologia delle Alpi, Studi in onore di Gianni Ciurletti* (ur./eds.: F. Nicolis, R. Oberosler), Provincia autonoma di Trento, Soprintendenza per i beni culturali, Trento, 325–336.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2018 (2019). – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 1. Le coste, *Archeologia Veneta*, XLI, Padova, 160–177.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2020a. – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 3. L'orografia. 3.2. Gli Appennini, *Tales of Three Worlds, Archaeology and Beyond: Asia, Italy, Africa. A Tribute to Sandro Salvatori* (ur./eds.: D. Usai, S. Tuzzato, M. Vidale), Oxford, 119–134.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2020b. – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 2. Le isole, Monumenta marmore aereque perenniora. *A volume dedicated to Ante Rendić Miočević* (ur./eds.: I. Radman-Livaja, T. Bilić), Zagreb, Arheološki muzej u Zagrebu, 98–115.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2021a. – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 4. L'idrografia. 4.2. Gli affluenti di sinistra del Padus. Dal *Fl. Orsus* al *Fl. Umatia*, *Traces of Complexity. Studi in onore di Armando De Guio/Studies in Honour of Armando De Guio* (ur./eds.: L. Magnini, C. Bettineschi, L. Burigana), Quingentole (Mantova), 107–119.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2021b. – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 4. L'idrografia. 4.1. Il Padus, *Traces of Complexity. Studi in onore di Armando De Guio/Studies in Honour of Armando De Guio* (ur./eds.: L. Magnini, C.

- Bettineschi, L. Burigana), Quingentole (Mantova), 107–119.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2021c. – Luciano Bosio, Guido Rosada, *Errare humanum est, sed etiam intelligere*. Guardando all'Italia fisica nella *Tabula Peutingeriana*, *Capire la terra. Un incontro per e con Luciano Bosio* (ur./eds.: M. Castagnara Codeluppi, G. Rosada, J. Turchetto, M. Visintini), Padova, 95–112.
- BOSIO, L., ROSADA, G., 2021d. – Luciano Bosio, Guido Rosada, Le fonti nella fonte. L'Italia fisica nella descrizione della *Tabula Peutingeriana*. 4. L'idrografia. 4.4. *Tra Venetia et Histria: Fl. Figidus e Fl. Arsia*, fiumi di definizione territoriale, *Agri Centuriati*, 18, Pisa–Roma.
- BRESCIANI, B., 1933. – Bruno Bresciani, L'antico corso atestino dell'Adige, *Bollettino della Società Letteraria di Verona*, XI, 4, Verona, 125–129.
- CALZOLARI, M., 2008. – Mauro Calzolari, *Athesis Veronensium Padum decurrit*. Una nota sul corso dell'Adige in età romana, *Est enim ille flos Italiae... Vita economica e sociale nella Cisalpina romana*, Atti delle giornate di studi in onore di Ezio Buchi, Verona, 397–402.
- CASTIGLIONI, G. B., 1977-1978. – Giovanni Battista Castiglioni, Il ramo più settentrionale del Po nell'antichità, *Atti e Memorie Accademia Patavina. Memorie*, XC, III, Padova, 157–164.
- CESSI, R., 1957. – Roberto Cessi, Da Roma a Bisanzio, *Storia di Venezia*, I, Venezia, 179–401.
- DESJARDINS, E., 1869. – Ernest Desjardins, *La Table de Peutinger d'après l'original conservé à Vienne, précédée d'une introduction historique critique*, Paris.
- DEVOTO, G., 1948-1949. – Giacomo Devoto, Appunti per una storia del Friuli, *Ce fastu?*, XXV-XXVI, Udine, 80–86.
- DI PRAMPERO, A., 1882. – Antonino di Prampero, *Saggio di un glossario geografico friulano dal VI al XIII secolo*, Venezia.
- FILIASI, J., 1811². – Jacopo Filiasi, *Memorie storiche de' Veneti primi e secondi*, I-II, Padova.
- GIROTTTO, V., 2018. – Valentina Girotto, Lova di Campagna Lupia: il caso del *forum/portus* di *Mino Meduaco* nel contesto dell'agro meridionale di *Patavium*, *Agri Centuriati*, 14 (2017), 57–78.
- GIROTTTO, V., ROSADA, G., 2015. – Valentina Girotto, Guido Rosada, “Si chiama il porto *Medoakos*, come il fiume” (Strabo, V, 1, 7 C213), *Mino Meduaco* tra terra e laguna al tempo di Augusto, *Patavium augustea nel bimillenario della morte del princeps*, Atti del Convegno (Padova, Musei Civici agli Eremitani, 18 novembre 2014), *Venetia/Venezia* 3, (ur./ed.: F. Veronese), Roma, 159–179.
- HÜLSEN, C., 1896. – Christian Hülsen, s.v./pojam *Atesis*, RE, Stuttgart.
- HÜLSEN, C., 1897. – Christian Hülsen, s.v./pojam *Brinta*, RE, Stuttgart.
- HÜLSEN, C., 1900. – Christian Hülsen, s.v./pojam *Clesus*, RE, Stuttgart.
- LOMBARDINI, E., 1852. – Elia Lombardini, *Dei cangiamenti in cui soggiacque l'idraulica condizione del Po nel territorio di Ferrara*, Milano.
- LOMBARDINI, E., 1870. – Elia Lombardini, *Studi idrologici e storici sopra il grande estuario adriatico, i fiumi che vi confluiscono e principalmente gli ultimi tronchi del Po*, Memorie del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, XI (II della serie III), Milano.
- MARCOLONGO, B., ZAFFANELLA, G. C., 1987. – Bruno Marcolongo, Gian Carlo Zaffanella, Evoluzione paleogeografica nella pianura veneta atesino-padana, *Athesis*, I, 31–67.
- MILLER, K., 1916. – Konrad Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart.
- NISSEN, H. 1883-1902. – Heinrich Nissen, *Italische Landeskunde*, I (1883)-II, 1-2 (1902), Berlin (rist. an. Amsterdam 1967).
- PAVANELLO, G., 1935. – Giuseppe Pavanello, *La laguna di Venezia*, Commissione per l'esplorazione scientifica del Mediterraneo, II, parte 3, tomo VI, Venezia.

- PELLEGRINI, G. B., 1967. – Giovanni Battista Pellegrini, *La lingua venetica* (ur./eds.: G. B. Pellegrini, A. L. Prosdocimi), I-II, Istituto di glottologia dell'Università, Circolo linguistico fiorentino, Padova.
- PELLEGRINI, G. B., 1966-1969. – Giovanni Battista Pellegrini, Friuli preromano e romano, *Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Udine*, s. VII, VII (estr.).
- PELLEGRINI, G. B., 1987a. – Giovanni Battista Pellegrini, Problemi di toponomastica veneta preromana, *Ricerche di toponomastica veneta*, Padova, 68-89=*Este e la civiltà paleoveneta a cento anni dalle prime scoperte, Atti dell'XI Convegno di Studi Etruschi e Italici (Este-Padova, 27 giugno-luglio 1976)*, Firenze, 1980, 285-307.
- PELLEGRINI, G. B., 1987b. – Giovanni Battista Pellegrini, Osservazioni sulla toponomastica "barbarica" veronese, *Ricerche di toponomastica veneta*, Padova, 207-254=*Verona in età gotica e longobarda*, Atti del Convegno, Verona, 1982, 1-52.
- PELLEGRINI, G. B., 1987c. – Giovanni Battista Pellegrini, Appunti di toponomastica dell'area portogruarese, *Ricerche di toponomastica veneta*, Padova, 377-396 = *L'area portogruarese tra veneto e friulano* (ed.: R. Sandron), Atti del convegno (Portogruaro 18-19 dicembre 1982), Portogruaro (Venezia), 1984, 102-146.
- PELLEGRINI, G. B., 1988. – Giovanni Battista Pellegrini, Venezia, la laguna e il litorale nell'interpretazione toponomastica, *La Venetia dall'Antichità all'Alto Medioevo, Acta Encyclopaedica*, 10, Roma, 21-44.
- PHILIPP, H., 1926. – Hans Philipp, s.v./pojam *Liquentia*, RE, Stuttgart.
- PHILIPP, H., 1931. – Hans Philipp, s.v./pojam *Meduacus* (Μεδόακος), RE, Stuttgart.
- PHILIPP, H., 1936. – Hans Philipp, s.v./pojam *Tiliaventus*, RE, Stuttgart.
- PHILIPP, H., 1937. – Hans Philipp, s.v./pojam *Ollius*, RE, Stuttgart.
- PRACCHI, R., 1960. – Roberto Pracchi, *Lombardia*, UTET, Torino.
- PRATI, A., 1936. – Angelico Prati, Spiegazione di nomi di luoghi nel Friuli, *Revue de Linguistique Romane*, XII, 44-143.
- PROSDOCIMI, A., 1911. – Alessandro Prosdocimi, Lapi e manufatti romani riguardanti l'antico corso dell'Adige per l'agro atestino, *Sull'antica idrografia veneta. Saggio* (ur./ed.: A. Averone), Mantova, Tip. Aldo Manuzio, 156-160.
- RATHMANN, M., 2018. – Michael Rathmann, *Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike*, Philipp von Zabern, Mainz.
- ROSADA, G., 1979. – Guido Rosada, I fiumi e i porti nella Venetia orientale: osservazioni intorno ad un famoso passo pliniano, *Aquileia Nostra*, L, Aquileia, 173-256.
- ROSADA, G., 2003. – Guido Rosada, Tra fiumi e mare. Per una storia di una terra anfibia, *Arzergrande e Vallonga. La memoria storica di due comunità* (ur./eds.: G. Rosada), Canova Treviso, 27-38.
- SARTORI, F., 1960. – Franco Sartori, Galli transalpini transgressi in Venetiam, *Aquileia Nostra*, XXXI, Aquileia, 1-40.
- Tabula*, 1598, *Tabula Itineraria ex illustri Peutingerorum bibliotheca, quae Augustae Vindel. est, beneficio Marci Velseri septemviri Augustani in lucem edita*, Antverpiae e Typographeio nostro (Joannis Moreti) Kal. Decemb.
- Tabula*, 1682, *Marci Velseri Matthaei f. Ant. n. reip. Augustanae quondam Duumviri opera historica et philologica, sacra et profana...in quibus Tabulae Peutingerianae integrae...continetur. Praemissa his fuit praefatio ad lectorem de singulis scriptis nunc recensis iuxta virorum eruditissimorum sententias; nec non vita, Genius et mors auctoris nobilissimi, accurante Christophoro Arnoldo*, Norimbergae, Tipis ac sumtibus Wolfgangi Mauriti et filiorum.
- TIR, 1966. – Tabula Imperii Romani, *Mediolanum-Aventicum-Brigantium*, Foglio L 32 (Milano), Roma.

ULOMAK POGREBNE MENSE S LOKALITETA GALOVAC – CRKVINA¹

FRAGMENT OF A FUNERARY MENSA FROM THE SITE OF GALOVAC – CRKVINA¹

JOSIPA BARAKA PERICA

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
jbaraka@unizd.hr

ANTE UGLEŠIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
auglesic@unizd.hr

UDK: 904:39(497.581.1Galovac)“652“

DOI: 10.15291/archo.3597

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-11-14

KLJUČNE RIJEČI:

*Galovac, pogrebna men-
sa, antika, starokršćanski
pokopi*

U radu se obrađuje ulomak pogrebne mense (mensa) pronađen pri arheološkim istraživanjima lokaliteta Galovac – Crkvina kod Zadra. Riječ je o rijetkom primjerku takvog tipa nalaza na našim prostorima čije analogije nalazimo unutar funeralnih konteksta sjeverne Afrike. Povezuje se s rimskim poganskim pokopom iz 3. - 4. stoljeća.

KEY WORDS:

*Galovac, funerary mensa,
antiquity, early Christian
burials*

The paper deals with a fragment of a funerary mensa recovered in the archaeological excavations of the site of Galovac – Crkvina near Zadar. It is a rare example of this type of find in our region. Analogies can be found in funerary contexts of northern Africa. It is associated with the Roman pagan burial, from the 3rd – 4th centuries.

¹ Rad posvećujemo dragoj profesorici i kolegici dr. sc. Sinevi Kukoč, umirovljenoj red. prof. Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, te ujedno koristimo prigodu zahvaliti joj za sve što je učinila za Odjel i Sveučilište. Osobito nam je drago što smo u radu obradili nalaz pronađen pri arheološkim istraživanjima na kojima je sudjelovala kao tadašnja profesorica metodologije arheologije.

¹ We would like to dedicate this paper to our dear professor and colleague dr. sc. Sineva Kukoč, retired full professor of the Department of Archaeology of the University of Zadar. We will use this opportunity to thank her for everything she has done for the Department and the University. We are very glad that in this paper we analyzed a find unearthed during the archaeological excavation in which she participated as a professor of methodology of archaeology at the time.

UVOD

Višegodišnja arheološka istraživanja lokaliteta Galovac – Crkvina rezultirala su otkrićem kompleksnog lokaliteta s gotovo neprekinutim kontinuitetom života od rane antike do 18. stoljeća (Sl. 1-2). Među mnogobrojnom pronađenom arheološkom građom različitih tipologija i funkcija osobito se ističe ulomak pogrebne mense (*mensa*; Sl. 3-4). Slične se mense pronalaze unutar funeralnih konteksta sjeverne Afrike. Takav tip mensi je rijedak, osobito unutar ruralnih lokaliteta, pa je time značenje pronalaska takvog ulomka na Crkvini u Galovcu još veće. Ulomku je do sada u literaturi dana pravilna interpretacija funkcije („grobna *mensa*“),² no arheološki kontekst, osobito antički i kasnoantički poganski horizont kojem ona pripada, trebao bi se ipak re-interpretirati.

POVIJEST ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA LOKALITETA I KRATKI PREGLED REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Lokalitet Crkvina nalazi se oko 10 kilometara jugoistočno od Zadra i pedesetak metara od groblja sela Galovca. Položaj se povijesno nalazio uz glavnu komunikaciju preko koje je kolonija *Iader* bila povezana sa susjednim municipijima i glavnim središtima uz istočnu obalu Jadrana što je poslije dijelom i pravac srednjovjekovne središnje komunikacije *Via Magna*.³

Arheološko nalazište Crkvina bilo je dobro poznato stanovnicima sela Galovca te su kamene nalaze s lokaliteta upotrebljavali kao građevni materijal pri gradnji kuća, a jedan dio građe dospio je u tadašnji Muzej starina Savske i Primorske banovine u Kninu. Godine 1936. prva arheološka istraživanja toga loka-

INTRODUCTION

Long-term archaeological excavations at the site of Galovac – Crkvina resulted in the discovery of a complex site with an almost uninterrupted continuity of life from early antiquity to the 18th century (Fig. 1-2). A fragment of a funerary mensa (Fig. 3-4) stands out among the abundant archaeological material of various typologies and functions. Similar mensae are found within funerary contexts of northern Africa. It is a rare type of mensa, in particular at rural sites, which adds weight to the discovery of such fragment at Crkvina in Galovac. Interpretation of this fragment's function has been accurate in relevant works (“sepulchral *mensa*“),² but archaeological context, and especially Roman and late antique pagan horizon it belongs to, should be reinterpreted.

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE SITE AND SHORT OVERVIEW OF THE RESEARCH RESULTS

The site of Crkvina is located about 10km southeast of Zadar and some fifty meters from the cemetery of the village of Galovac. The position was located along the main communication line that connected the colony of *Iader* with neighbouring municipia and major centers along the eastern Adriatic coast, which was also a part of medieval central communication line *Via Magna*.³

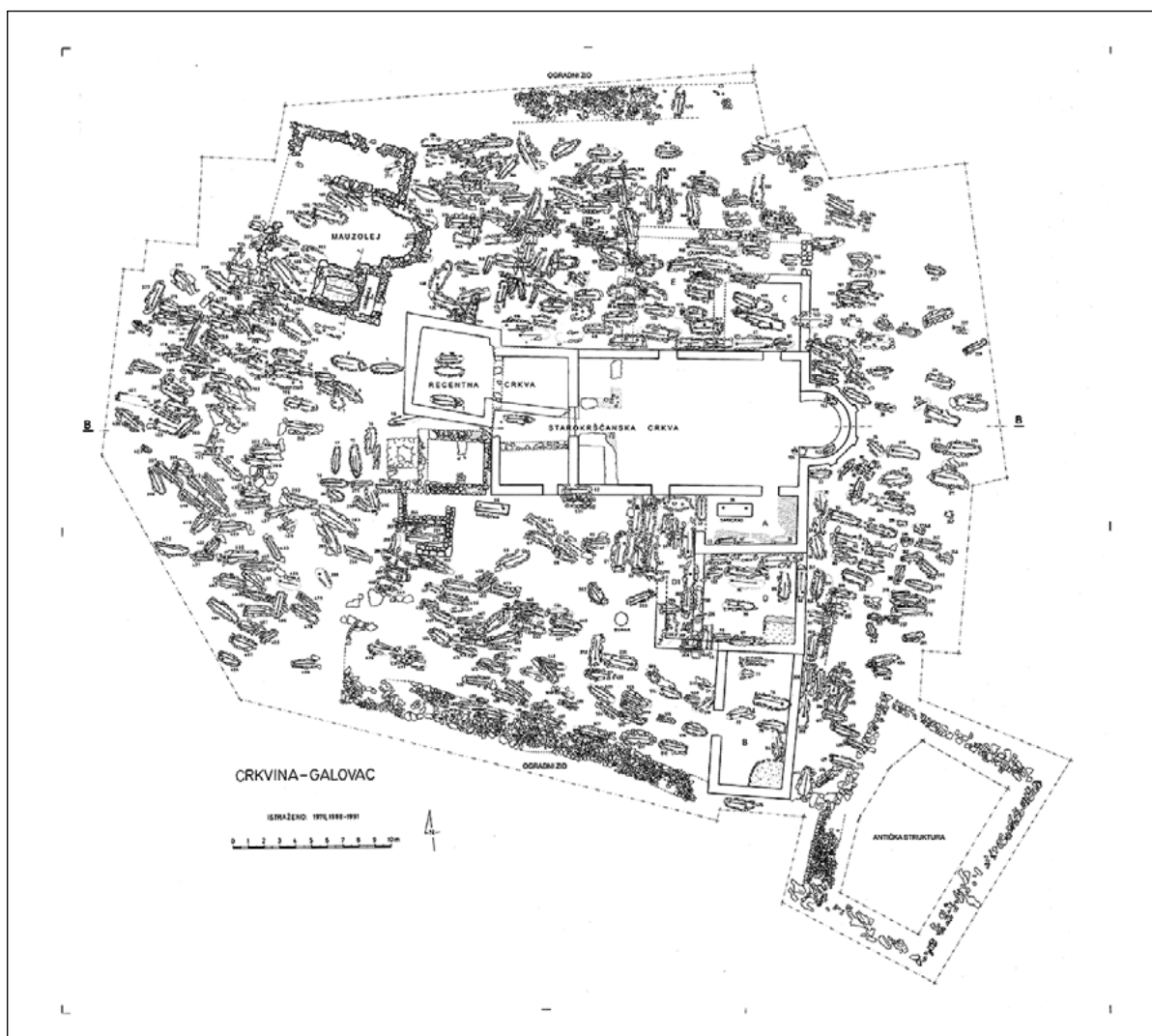
The archaeological site of Crkvina was well known to the residents of the village of Galovac as they used stone finds from the site as building material for their houses, and some of the finds ended up in the Museum of Antiquities of Savska and Primorska Banovina in Knin. In the year 1936, the pastor of Biograd

² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311, T. III, 1.

³ Ž. MILETIĆ, 1993, 129–132; 2004, 10–11.

² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311, T. III, 1.

³ Ž. MILETIĆ, 1993, 129–132; 2004, 10–11.

SLIKA 1. Plan lokaliteta Galovac – Crkvina (izvor: dokumentacija arhiva J. Beloševića)

FIGURE 1 Plan of the site of Galovac – Crkvina (source: J. Belošević's archive)

liteta obavio je biogradski župnik don Kazimir Perković, ali, nažalost, o njima nije ništa publikacijski objavio. Jedan je dio arheološkog materijala s tih iskopavanja završio u muzeju u Biogradu n/M.⁴ Nakon toga arheološka istraživanja započeo je J. Belošević 1979. godine, dok je još bio zaposlen u Arheološkom muzeju Zadar, da bi devet godina poslije sustavna istraživanja nastavio i dovršio kao profesor srednjovjekovne arheologije i predstojnik Odsjeka za arheologiju tadašnjeg Filozofskog fakulteta u Zadru. Istraživanja su organizirana u više arheoloških kampanja od 1988. do 1991. godine i bila su obvezatan dio studentske te-

Fr. Kazimir Perković conducted first archaeological excavation at the site, but unfortunately without any kind of publication. Some of the finds recovered in this excavation are held in the museum in Biograd na Moru.⁴ Janko Belošević resumed archaeological excavations in 1979 while he was working in the Archaeological Museum in Zadar. Nine years later he continued and completed systematic excavations as a professor of medieval archaeology and the head of the Department of Archaeology of what was the Faculty of Philosophy in Zadar at the time. The excavation was organized in several archaeological campaigns from

⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 72, bilj. 2.

⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 72, note 2.

SLIKA 2. Zračna snimka lokaliteta Galovac – Crkvina nakon provedenih konzervatorsko-restauratorskih radova (izvor: dokumentacija arhiva J. Beloševića)

FIGURE 2 Aerial photo of the site of Galovac – Crkvina after conservation and restoration works (source: J. Belošević's archive)

renske nastave i prakse. Rezultate istraživanja J. Belošević objavio je u više radova,⁵ a osvrtna na lokalitet mogu se pronaći i u raznim drugim publikacijama.⁶

Ukupno je istraženo 0,5 ha terena, a osobitost lokaliteta, između ostalog, čini i podatak da je bio ograđen izvornim starokršćanskim zidom kojem su pronađeni temelji na sjevernom i južnom dijelu iskopanog kompleksa (Sl. 1-2). J. Belošević na lokalitetu je utvrdio antički – starokršćanski – srednjovjekovni sepulkralno-sakralni kontinuitet.⁷ Dva su izravna dokaza dugačkom kontinuitetu uporabe lokaliteta. Kao prvo, to je groblje s 521 istraženim grobom od kojih neki pripadaju kasnoantičkom

1988 to 1991 and it was a part of compulsory field training for archaeology students. J. Belošević published the research results in several papers,⁵ and the site was mentioned in various other publications.⁶

Area of 0.5 hectares was excavated. One of the specific traits of the site is the fact that it was enclosed by an original early Christian wall whose foundations were located in the northern and southern part of the excavated complex (Fig. 1-2). J. Belošević determined sepulchral continuity from antiquity over Early Christianity to the Middle Ages.⁷ There are two finds testifying to long continuity of the site usage. Firstly, it is a cemetery with 521 excavated graves some of which date to Late Antiquity, while others be-

⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 71-81; 1990, 231-239; 1992, 79-91; 1993a, 121-142; 1993b, 177-214; 1994, 121-143; 1997a, 149-204; 1997b, 301-350; 1998, 69-104. Sintetički podatci o ishodima svih istraživanja mogu se zapravo naći u dvama radovima: J. BELOŠEVIĆ, 1997b i J. BELOŠEVIĆ, 1998.

⁶ P. CHEVALIER, 1995, 118-121; N. JAKŠIĆ, 2000, 17-63; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57-61; P. VEŽIĆ, 2005, 96-98.

⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 309.

⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 71-81; 1990, 231-239; 1992, 79-91; 1993a, 121-142; 1993b, 177-214; 1994, 121-143; 1997a, 149-204; 1997b, 301-350; 1998, 69-104. A synthesis of the results of all excavations can be found in two works: J. BELOŠEVIĆ, 1997b and J. BELOŠEVIĆ, 1998.

⁶ P. CHEVALIER, 1995, 118-121; N. JAKŠIĆ, 2000, 17-63; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57-61; P. VEŽIĆ, 2005, 96-98.

⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 309.

vremenu, dok su ostali ranosrednjovjekovni, srednjovjekovni i novovjekovni. Pronalasci ulomaka urni, stela, keramičkih posuda, metalnih (pincete, šila, oružje i dr.) te staklenih predmeta, a kako ćemo vidjeti dalje u tekstu, i mense koju u ovom radu obrađujemo, upućuju na postojanje i ranijih, odnosno antičkih (rimskih) grobova. Jedna kasnoantička grobnica na svod pronađena je u sklopu građevine koja je bila u funkciji mauzoleja (Sl. 1-2). Drugi dokaz dugačkom kontinuitetu lokaliteta jest crkva, odnosno nekoliko promjena njezina kamenog crkvenog namještaja (6., 8., i 9. stoljeće). Crkva je s nekoliko arhitektonskih preinaka bila u funkciji do 16. stoljeća kada su je srušili Osmanlije. Nakon tog rušenja, na prostoru narteksa crkve i zapadno od njega, izgrađena je recentna crkva manjih dimenzija koja nije bila dugo u funkciji (Sl. 1-2). Crkva je u srednjem vijeku bila župna i može se povezati sa selom Trščima.⁸

OPIS ULOMKA POGREBNE MENSE

Ulomak mense pronađen je u neposrednoj blizini mauzoleja s kasnoantičkom grobnicom na svod.⁹ Fragment predstavlja kut jedne četvrtaste ili pravokutne pogrebne mense visine 31,4 cm, širine 29,8 cm i debljine 13,4 cm (Sl. 3-4) koja je bočno imala utor za uglavljanje. Mensa je bila profilirana uz rubove što se jasno vidi u sačuvanom obrubu (okviru) širine 3,5-4 cm. Na mensi je prikazana hrana u reljefu koja se pokazala zanimljivom iz više razloga: prikazana je poslužena unutar kružne reljefne istake koja sigurno sugerira lonac unutar kojeg se kuhala ili servirala. Na isti je način hrana oblikovana i servirana i kod ostalih sličnih sjevernoafričkih primjera (Sl. 5-8). No, na mensi

long to early medieval, medieval and post-medieval period. Finds of urn fragments, pottery vessels, metal artifacts (tweezers, awls, weapons etc.) and glass objects, and the *mensa* that we analyze in this paper as we shall see in continuation, suggest presence of even earlier, Roman graves. A late antique vaulted tomb was found within an edifice that functioned as a mausoleum (Fig. 1-2). The second evidence of long continuity of the site is the church, and several changes of its stone furniture (the 6th, 8th and 9th centuries). Church was functional, with some architectural alterations, until the 16th century when it was torn down by the Ottomans. After the devastation, in the narthex area and west of it, a recent, smaller church was built that was used shortly (Fig. 1-2). In the Middle Ages it was a parish church and it can be associated with the village of Tršci.⁸

DESCRIPTION OF THE FUNERARY MENSE FRAGMENT

Fragment of the *mensa* was found in immediate vicinity of the mausoleum with the late antique vaulted tomb.⁹ The fragment is actually a corner of a square or rectangular funerary *mensa* 31.4 cm high, 29.8 cm wide and 13.4 cm thick (Figs. 3-4) that had a lateral insertion groove. The *mensa* was profiled along the edges as evident from the preserved border (frame) measuring 3.5-4 cm in width. It bears a depiction of food in relief that is interesting for more than one reason: it was depicted served within round relief protrusion that definitely suggests a pot in which it was cooked or served. Food was rendered and served in the same manner on similar north African examples (Fig. 5-8). However, on the *mensa* from Galovac, the pot

⁸ N. JAKŠIĆ, 2000, 17-63.

⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311. Građevinu s grobnicom na svod J. Belošević je protumačio kao starokršćanski oratorij, no prema sadašnjim spoznajama dolazimo do zaključka da je riječ o mauzoleju koji je tijekom antičkog razdoblja mogao imati i drugu funkciju.

⁸ N. JAKŠIĆ, 2000, 17-63.

⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311. Edifice with the vaulted tomb was interpreted by J. Belošević as an early Christian oratory, but on the basis of current knowledge we can conclude it was a mausoleum that could have had a different function in antiquity.

SLIKA 3. *Ulomak mense s lokaliteta Galovac – Crkvina, gornja strana* (foto: T. Fabijanić)

FIGURE 3 *Fragment of a mensa from the site of Galovac – Crkvina, upper side* (photo by T. Fabijanić)

iz Galovca lonac je dodatno smješten unutar reljefno istaknutog prostora oblika slova „U“, što nije slučaj i kod drugih sličnih primjeraka mensi. Žljebovi za postavljanje hrane, tanjura

was placed in the relief protrusion in shape of the letter “U” as opposed to other similar specimens. Grooves for food, plates or other utensils actually appear on another type of *mensa*,

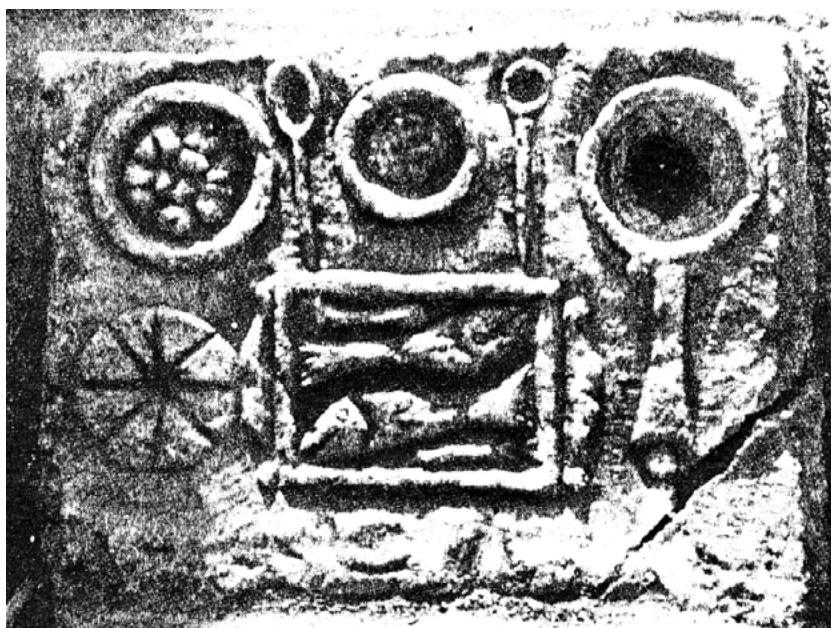
SLIKA 4. *Ulomak mense s lokaliteta Galovac – Crkvina, bočna strana* (foto: T. Fabijanić)

FIGURE 4 *Fragment of a mensa from the site of Galovac – Crkvina, lateral side* (photo by T. Fabijanić)

SLIKA 5. *Mensa iz Tunisa*
(izvor: E. DYGGVE, 1996, sl. V, 39)

FIGURE 5 *Mensa from Tunisia*
(source: E. DYGGVE, 1996, Fig. V, 39)

SLIKA 6. *Mensa iz Timgada*
(izvor: A. GIUNTELLA et al., 1985, sl. 37)

FIGURE 6 *Mensa from Timgad*
(source: A. GIUNTELLA et al., 1985, Fig. 37)

ili drugog pribora, zapravo se javljaju na jednom drugom tipu mensi, ali one nemaju reljefno prikazanu hranu. Takvih mensi ima više primjera i najčešće su kružnog oblika ili u formi grčkog slova sigma.¹⁰ Za galovački ulomak

but they do not bear relief depictions of food. There are several examples of such *mensae* and they are usually round or in shape of the Greek letter sigma.¹⁰ For the Galovac example we can say that the food was depicted as if it had al-

¹⁰ E. CHALKIA, 1991, sl. 10-20. Kružnu mensu s takvim žljebovima s lokaliteta Marusinac donosi E. DYGGVE, 1989, sl. V, 30; 1996, sl. V, 30.

¹⁰ E. CHALKIA, 1991, Fig. 10-20. Round mensa with such grooves from the site of Marusinac was published by E. DYGGVE, 1989, Fig. V, 30; 1996, Fig. V, 30.

SLIKA 7. *Mensa iz Timgada*
(Wikipédia en français, pojam:
Timgad, Musée de Timgad)
FIGURE 7 *Mensa from Timgad*
(Wikipédia en français, article:
Timgad, Musée de Timgad)

SLIKA 8. *Mensa iz Timgada*
(Wikipédia en français, pojam:
Timgad, slika, Musée de
Timgad)
FIGURE 8 *Mensa from Timgad*
(Wikipédia en français, article:
Timgad, figure, Musée de
Timgad)

može se reći da je hrana prikazana na način kao da je već postavljena unutar jednog takvog žljeba, kao što je prikazano na fresci grobnice iz Tomisa datirane u sredinu 4. stoljeća (Sl. 9).

Pretpostavljeno je da prikazana hrana predstavlja kruh u košari ili kolače,¹¹ ali na temelju analogija (osobito Sl. 7) može se zaključiti kako nije riječ o košari i kruhu, već hrani unutar manjeg kuhinjskog lonca (kod navedene mense takav lonac ima i držak).

Potrebno je istaknuti da je već J. Belošević mensu iz Galovca pravilno usporedio s mensom s prostora Tunisa koju je u radu *Povijest salonitanskog kršćanstva* publicirao E. Dyggve

ready been set in such a groove, as depicted on the fresco from a tomb from Tomiso dated to the mid-4th century (Fig. 9).

It is assumed that the depicted food represents bread in a basket or pastries,¹¹ but on the basis of analogies (Fig. 7 in particular) one can conclude that it is not a basket with bread, but food in a rather small kitchen pot (on the mentioned *mensa* such pot also has a handle).

We need to emphasize that J. Belošević accurately compared the *mensa* from Galovac with a *mensa* from the territory of Tunisia published by E. Dyggve in his work *History of Salonitan Christianity* (Fig. 5). He states that it is "a

¹¹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

¹¹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

SLIKA 9. Prikaz pogrebne gozbe unutar grobnice na svod u Tomisu (prema I. MUREŠAN 2016: Pl. IV, 1)

FIGURE 9 Depiction of a funerary feast inside the vaulted tomb in Tomis (after I. MUREŠAN 2016: Pl. IV, 1)

(Sl. 5). Navodi da je riječ „o menzi s plastičnim prikazom košare s kruhom koja pripada vremenu pojave kršćanskog kulta i tipološki je srodna primjerku grobne menze iz Tunisa koji donosi E. Dyggve“.¹²

Takve mense s reljefnim priborom za jelo, kruh i ribu, koliko nam je poznato, najpoznatije su s prostora sjeverne Afrike. Kao što smo to već istaknuli, jednu takvu spominje E. Dyggve navodeći općenito da je riječ o mensi s prostora Tunisa, no ne donosi točan lokalitet njezina pronalaska, ali navodi da se s pomoću reljefnih prikaza na njoj može pojasniti od čega se gozba sastojala. Također ne objašnjava pripada li kršćanskom ili poganskom kontekstu, no kod popisa slika za mensu dodaje legendu „agape – mensa“, prema kojoj bi se moglo pretpostaviti njezino kršćansko podrijetlo.¹³

Većina sličnih mensi s reljefno prikazanom hranom i priborom potječe iz Timgada (Al-

mensa with a relief depiction of a basket with bread that belongs to the period of emergence of the Christian cult and it is akin in terms of typology to an example of a funerary *mensa* from Tunisia cited by E. Dyggve.“¹²

To the best of our knowledge, such *mensae* with relief cutlery, bread and fish, are most common finds in the northern Africa region. As already mentioned, one of such examples was mentioned by E. Dyggve who stated generally it is a *mensa* from the territory of Tunisia, but did not provide the exact locality of its discovery. He did claim that relief depictions on it allow reconstruction of the feast but did not provide an explanation if it belongs to a Christian or a pagan context, but in the list of figures for the *mensa* he adds a legend “agape – mensa“, suggesting its Christian provenance.¹³

Most similar *mensae* with relief depictions of food and cutlery come from Timgad (Algeria) where most famous and so far best explored

¹² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

¹³ E. DYGGVE, 1989, 97, sl. V, 39, popis slika na str. 136; 1996, 86, sl. V, 39, popis slika na str. 126.

¹² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

¹³ E. DYGGVE, 1989, 97, Fig. V, 39, list of figures on p. 136; 1996, 86, Fig. V, 39, list of figures on p. 126.

žir) gdje je najpoznatija i do danas najbolje istraжена nekropola *Porte de Lambèse* koja je istraživana od 1932. godine.¹⁴ Upravo na toj nekropoli na kojoj dominira incineracija razlikuje se pet osnovnih tipova grobova od kojih su za našu temu najzanimljiviji oni klasificirani u podtip 2. Među njima ima više podtipova zidanih grobnica od kojih su i one s funeralnim stelama i mensama kao vanjskim oznakama groba. Stele i mense su međusobno povezane na način da se *mensa* s reljefno prikazanim darovima i posuđem nalazi točno ispred stele kao što je prikazano na slikama 10 i 11. Taj tip grobnih mensi spominje P. A. Février kada se bavio kultom mrtvih kršćanskih zajednica 3. stoljeća, odnosno on za vrlo sličnu mensu iz Timgada (Sl. 6) kaže da je poganska i osobito se osvrće na reljefni prikaz ribe među darovima te u njemu vidi mogući utjecaj na kršćansku ikonografiju katakombi 3. stoljeća gdje su također česti prikazi banketa s ribom kao glavnim jelom.¹⁵

FUNKCIJA POGREBNIH MENSI

Jedan od vrlo važnih ritualnih činova povezanih s kultom mrtvih jest čin funeralnog banketa (*epulum*) koji se obavljao kao posljednji trenutak pogreba (*silicernium*), zatim devetog dana od smrti jer je obitelj devet dana bila u koroti (*cena novemdialis*) ili za vrijeme raznih privatnih susreta tijekom godine – od godišnjica smrti do specifičnih blagdana.¹⁶

Od blagdana tijekom godine za organizaciju pogrebnih gozbi osobito je bio važan blagdan *Parentalia* koji se častio u razdoblju od 13. do 21. veljače, a završavao je velikom gozdom 22. veljače. Taj se banket nazivao *cara cognatio* ili *caristia* i poslije je osobito bio čašćen među kršćanima koji su čin banketa nazivali *refrige-*

necropolis *Porte de Lambèse* is located. Excavated from 1932.¹⁴ Cremation is dominant at this necropolis. Five basic grave types were differentiated, and the ones classified to subtype 2 are most interesting with regard to our topic. Among them are several types of walled tombs including the ones with funerary stelae and *mensae* as outer grave markers. Stelae and *mensae* are related because *mensa* with relief depiction of gifts and vessels is placed exactly in front of the stela as illustrated on figures 10 and 11. P. A. Février mentions this type of funerary *mensae* in his work on the cult of the dead of the 3rd century Christian communities. He claims that a very similar *mensa* from Timgad (Fig. 6) is pagan and pays special attention to a relief depiction of fish among the gifts and sees in it possible influence on Christian iconography of the 3rd-century catacombs where depictions of feasts with fish as the main course are common.¹⁵

FUNCTION OF FUNERARY MENSAE

One of very important ritual acts related to the cult of the dead is the act of a funerary banquet feast (*epulum*) that was performed as a final moment of the funeral (*silicernium*), and again on the ninth day after death because the family was in mourning for nine days (*cena novemdialis*) or during various private meetings throughout the year - from death anniversaries to specific holidays.¹⁶

An important religious festival with regard to organization of funerary feasts was *Parentalia* celebrated from February 13 to 21, culminating on February 22. This banquet was called *cara cognatio* or *caristia* and it was subsequently celebrated especially among the Christians

¹⁴ L. LESCHI, 1938, 38.

¹⁵ P. A. FÉVRIER, 1978, 249.

¹⁶ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 43-72; P. DE SANTIS, 2008, 4543-4544.

¹⁴ L. LESCHI, 1938, 38.

¹⁵ P. A. FÉVRIER, 1978, 249.

¹⁶ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 43-72; P. DE SANTIS, 2008, 4543-4544.

rium.¹⁷ Valerije Maksim u 1. stoljeću opisuje taj čin kao gozbu koju su davno inaugurirali njihovi očevi, a naziva se *charistia*. Obaveza je bila okupljanje s pretcima za zajedničkim stolom i pomirenje, ako je bilo zavade među članovima obitelji i prijateljima.¹⁸

Popularna je bila i *lemuria*, organizirana 9., 11. i 13. svibnja. Na te dane povijesni izvori spominju i polaganje cvijeća, osobito ruža. Cvijeće i ruže su simbolizirale vječito proljeće na drugom svijetu. Popularan je bio i blagdan *rosalia* (u svibnju i lipnju). S cvijećem je povezan i ožujski blagdan *violatio*. Tada su se na grobove stavljale ljubičice.¹⁹

Kult mrtvih i kroz njega pogrebne gozbe imali su kod Rimljana uloge očuvanja sjećanja na mrtve članove obitelji, pretke ili prijatelje, ali i osiguranja udobnosti te okrepljenje pokojnikove besmrtnosti duše, i to iz godine u godinu iznova, a takve pogrebne gozbe na kojima su živi častili mrtve tako što su jeli skupa s njima i žive je tjerao na sučeljavanje s idejom prolaznosti života.²⁰ Takva praksa nastavlja se i među kršćanima. Na pojedinim kršćanskim grobljima tragovi pogrebnih gozbi mogu se pronaći sve do 7. stoljeća.²¹

Na pogrebnoj gozbi sudjelovali su obitelj i prijatelji pokojnika. S obzirom na to da su služili za okupljanja, osobito radi obavljanja banketa, grobovi i nekropole su imali prilagođenu infrastrukturu za bankete: od cijevi za libacije (često su se upotrebljavali vratovi razbijenih amfora) do raznih drugih mjesta za pripremu i dijeljenje hrane od kojih su najzastupljenije mense. Čin se obavljao pokraj groba, na samom grobu ili unutar zajedničkih prostora na nekropolama koje su bile predviđene upravo za to.

who referred to the banquet act as *refrigerium*.¹⁷ Valerius Maximus in the 1st century described this act as a feast inaugurated by their fathers long time ago, and it is called *charistia*. It implied gathering at the table with ancestors and reconciliation, if there was bad blood between the family members or friends.¹⁸

Lemuria was another popular feast, organized on 9, 11 and 13 May. Historical sources mention laying flowers, especially roses. Flowers and roses symbolized eternal spring in the afterlife. *Rosalia* festival was also popular (in May and June). March holiday *violatio* was associated with flowers when usually violets were laid on graves.¹⁹

The cult of the dead and related funerary feasts in the Roman society served to preserve memory of the deceased family members, ancestors or friends, but they were also supposed to ensure comfort and refreshment for the deceased immortal soul year after year. Such funerary feasts in which the living honored the dead by eating with them, made the living face the idea of the life transitoriness.²⁰ Such practice continued among the Christians. Traces of funerary feasts at certain Christian cemeteries can be found until the 7th century.²¹

Family and friends of the deceased person took part in the funerary feast. Since graves and necropoles were used for gatherings, in particular for banquets, they had adequate infrastructure: from libation tubes (necks of broken amphorae were frequently used) to various other spots for preparation and sharing of food, *mensae* being the most common. The ritual was performed next to the grave, on the grave or inside common spaces in the necropoles that were intended exactly for such

¹⁷ P. A. FÉRVIER, 1977, 29–45; A. GIUNTELLA et al., 1985, 29–53; P. DE SANTIS, 2008, 4545–4551; R. M. JENSEN, 2008, 107–143; A. VELLA, 2020.

¹⁸ P. A. FÉRVIER, 1977, 38.

¹⁹ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 61–64. Vidi i Z. SERVENTI, 2020, 131–132.

²⁰ I. MUREŠAN, 2016, 128. Za temu pogrebnih običaja vidi također Z. SERVENTI, 2020, 119–141.

²¹ A. GIUNTELLA et al., 1985.

¹⁷ P. A. FÉRVIER, 1977, 29–45; A. GIUNTELLA et al., 1985, 29–53; P. DE SANTIS, 2008, 4545–4551; R. M. JENSEN, 2008, 107–143; A. VELLA, 2020.

¹⁸ P. A. FÉRVIER, 1977, 38.

¹⁹ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 61–64. See also Z. SERVENTI, 2020, 131–132.

²⁰ I. MUREŠAN, 2016, 128. About the theme of funerary customs see also: Z. SERVENTI, 2020, 119–141.

²¹ A. GIUNTELLA et al., 1985.

SLIKA 10. Grob iz Timgada (Wikimedia Commons, pojam: Timgad)

FIGURE 10 Grave from Timgad (Wikimedia Commons, article: Timgad)

P. A. Février primijetio je da se do kraja 3. stoljeća pretežito mogu pronaći samostalne mense povezane s pojedinačnim grobom, dok se od kraja 3. stoljeća mense češće nalaze unutar zajedničkog mjesta, u smislu zajedničkih mjesta za blagovanje. To su prostori na nekropolama gdje se nalaze klupe i mense koje su služile za više grobova.²² Dakle, najstariji grobovi imaju ispred kameni ravni blok, ploču ili manju zidanu konstrukciju za darove, odnosno postoji veza između pojedinačnoga groba i mense, kao što je to slučaj kod timgadske nekropole (Sl. 10-11).

U Saloni, na dijelu poganske nekropole koja se nalazila na hridi i koju su Mlečani nazivali *Il cavallo*, na gornjoj površini hridine, nalazio se određeni broj zdjela različitih tipova koje su isklesane na prirodnim ispupčenjima te su

SLIKA 11. Grob iz Timgada (Wikipédia en français, pojam: Timgad; slika: tombe Timgad)

FIGURE 11 Grave from Timgad (Wikipédia en français, article: Timgad; figure: tombe Timgad)

purposes.

P. A. Février noticed that separate *mensae* associated with individual graves can be found by the end of the 3rd century, while from the end of the 3rd century *mensae* are more frequently recovered from common spaces, such as common spaces for dining. These are areas in the necropolises with benches and *mensae* that were used for several graves.²² Therefore the oldest graves have a flat stone block at the front, a slab or smaller structure for gifts, meaning there is a connection between an individual grave and a *mensa*, as was the case with the Timgad necropolis (Fig. 10-11).

In Salona, in the part of the pagan necropolis that was located on a cliff that was called *Il cavallo* by the Venetians, on the upper surface of the cliff was a certain number of bowls

²² A. GIUNTELLA et al., 1985, 38; P. A. FÉVRIER, 1977, 29-45.

²² A. GIUNTELLA et al., 1985, 38; P. A. FÉVRIER, 1977, 29-45.

izgledale poput stola. E. Dyggve pretpostavio je da je žrtveni stol sa zdjelastim udubljenjima možda zajednički za svih pet grobova koji su tamo registrirani. Isti autor opisuje i primjer gdje su udubljenja u obliku zdjele napravljena izravno na ploči koja se nalazila nad grobnom komorom.²³ U Saloni pretpostavlja i postojanje prijenosnih mensi u vidu vrlo malih i laganih mramornih tanjura koji su podržavali drvene ili brončane noge. Osobitu pozornost posvetio je i pogrebnim gozbama i mensama kod kršćanskih konteksta.²⁴ Takvih zajedničkih mjesta za pogrebne bankete ima unutar poganskih i kršćanskih konteksta.²⁵

Povijesni izvori ne spominju neku konkretnu hranu koja se konzumirala. Upotrebljavala se sva uobičajena svakodnevna hrana: od kruha i vina, do mesa i mliječnih proizvoda itd., a arheologija potvrđuje da se ona ponekad i pripremala na licu mjesta. Dakle, takva gozba nije zahtijevala da se prinose posebni proizvodi, nego je to bio obrok sastavljen potpuno u skladu s lokalnim navikama,²⁶ kako to dokazuju i lokaliteti kod kojih su rađene analize ostataka pronađene hrane.²⁷

Na starokršćanskom lokalitetu Vaste – Fondo Giuliano u talijanskoj pokrajini Pugliji, na prostoru groblja, otkriveno je pet jama unutar kojih su pronađeni ostatci životinjskih kostiju, staklenih svjetiljki i novca, a to nisu i jedini tragovi uzimanja hrane. Hrana se pripremala na lokalitetu te se konzumirala na grobu, a jedan dio bio bi ubačen i unutar groba, što je arheološki potvrđeno jer su kosti životinja pronađene pomiješane s ljudskima. Analizom

of various types that were carved on natural protrusions looking like a table. E. Dyggve assumed that sacrificial tables with bowl-like cavities might be common for all five graves recorded there. The same author describes an example where cavities in shape of bowls were made directly on the slab above the grave chamber.²³ Presence of portable *mensae* is assumed in Salona in form of very small and light marble plates supported by wooden or bronze legs. He paid special attention to funerary feasts and *mensae* in Christian contexts.²⁴ Such common spaces for funerary banquets can be found in pagan and Christian contexts.²⁵

Historical sources do not mention some specific food that was consumed. Usual everyday food was used: from bread and wine, to meat and dairy products etc., and archaeological evidence testifies to its preparation on the spot. Accordingly, such feast did not imply special ingredients, but it was a meal in complete accordance with local habits,²⁶ as evidenced by the sites for which residue analyses of food remains were undertaken.²⁷

At the early Christian site of Vaste – Fondo Giuliano in the Italian region of Puglia, in the area of cemeteries, five pits were discovered containing the remains of animal bones, glass lamps and coins, and these are not the only remains of food consumption. The food was prepared at the site and it was consumed on the grave. Some of it was thrown into the grave which was attested archaeologically as animal bones were found mixed with human bones. Analysis of animal bones yielded 1009

²³ E. DYGGVE, 1989, 93–94; 1996, 83.

²⁴ E. DYGGVE, 1989, 89–93; 1996, 79–82. Usp. i N. CAMBI, 1984, 227–241; N. DUVAL, 1984, 187–226.

²⁵ Među poznatijim primjerima unutar poganskog konteksta 4. stoljeća jest lokalitet *Sidret el Balik (Sabratha)* u Libiji. Vidi: A. DI VITA, 2008, online izdanje. Unutar kršćanskog konteksta takav primjer nalazimo na nekropoli *El Bagawat (Hibis)* u Egiptu. Vidi: G. CIPRIANO, 2008, sl. 41. Kod navedenih primjera pronađene su polukružne klupe i baze za stolove (*mensae*).

²⁶ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

²⁷ Vidi npr. za lokalitet Vaste – Fondo Giuliano: A. M. SOLINAS, 2015, 119–122.

²³ E. DYGGVE, 1989, 93–94; 1996, 83.

²⁴ E. DYGGVE, 1989, 89–93; 1996, 79–82. Cf. also N. CAMBI, 1984, 227–241; N. DUVAL, 1984, 187–226.

²⁵ Among the known examples within the pagan context of the 4th century is the site of *Sidret el Balik (Sabratha)* in Libya, see: A. DI VITA, 2008, online edition. In the Christian context we can find such example at the necropolis *El Bagawat (Hibis)* in Egypt, see: G. CIPRIANO, 2008, Fig. 41. Semicircular benches and bases for tables (*mensae*) were found in the mentioned examples.

²⁶ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

²⁷ E. g. for the site of Vaste – Fondo Giuliano see: A. M. SOLINAS, 2015, 119–122.

životinjskih kostiju utvrđeno je 1009 fragmenata, a dominiraju ovce, koze, svinje i perad, no prilično su se konzumirali još riba i jaja. Nađeno je nešto ostataka i divljih životinja, te konj i pas čije se meso ipak vjerojatno nije jelo.²⁸

U rekonstrukciji jela mogu poslužiti i takve reljefne mense na kojima je istaknuta hrana koja se nudila tijekom gozbi, kao što je to već primijetio E. Dyggve, a to su ravne plitice koje su se punile ribom, kruhom i kolačima, dok su duboke zdjele mogle primiti žrtvu u tekućini,²⁹ a, kao što smo to već naveli, kod ove naše mense vjerojatno je riječ o nekoj gustoj kuhanoj hrani u loncu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kameni ulomak iz Galovca – Crkvine koji smo u radu obradili najvjerojatnije je dio pogrebne poganske mense. S obzirom na to da najbliže analogne primjere tom tipu predmeta nalazimo na prostoru sjeverne Afrike, pretpostavljamo da bi mogla biti riječ o uvozu iz te regije u 3. stoljeću, a čiju bismo dataciju mogli proširiti i na 3. – 4. stoljeće, no istovremeno ne možemo isključiti mogućnost njegove izrade u nekoj od lokalnih radionica u Dalmaciji. U tom kontekstu potrebno je istaknuti činjenicu da taj nalaz nema posve izravnih analogija pa bi to moglo izazvati i razilaženja u mišljenjima oko interpretacije njegove funkcije i razloge ponovne objave. Međutim, upravo zato što je riječ o rijetkom i jedinstvenom nalazu, obveza njegove ponovne publikacije sama se po sebi nametnula kao nužnost i potreba, kako bi se na njega još jače svratila pozornost stručne i znanstvene javnosti.

Ulomak mense pronađen je unutar sigurnog antičkog, odnosno kasnoantičkog sloja. Kao što smo to već ukratko naveli, na lokalitetu Ga-

fragments, dominated by sheep, goats, pigs and poultry. Fish and eggs were also often on the table. There were also some remains of wild animals, and horse and dog whose meat was most likely not consumed.²⁸

In the food reconstruction we can use such relief *mensae* with depicted food offered at the feast, as already noticed by E. Dyggve, and these are flat platters filled with fish, bread and pastries, while deep bowls could take a liquid offering.²⁹ In case of our *mensa*, as already stated, it was probably some thick meal cooked in a pot.

CONCLUDING REMARKS

Stone fragment from Galovac – Crkvina analyzed in this paper is most probably a part of a pagan funerary *mensa*. Since closest analogous examples for this type of object can be found in the area of northern Africa, we assume that it might be an example of import from this region from the 3rd century, whose dating might be extended also to the 3rd and 4th centuries, but at the same time we cannot exclude a possibility of its production in some local workshop in Dalmatia. In that context it is worth emphasizing that this find does not have direct analogies which might lead to divergent opinions about the interpretation of its function and about the reason of its republication. However, exactly because this is a rare and unique example, its republication seemed necessary and much needed, to attract attention of the professional and scholarly public.

The fragment of a *mensa* was found within a layer dating to the Roman era and Late Antiquity. As already mentioned briefly, a number of finds from the site of Galovac – Crkvina testify to the presence of the Roman horizon. Remains of Roman building structures with

²⁸ A. M. SOLINAS, 2015, 119–122. Za lokalitet Vaste vidi i F. D'ANDRIA, G. MASTRONUZZI, V. MELISSANO, 2006, 231–322.

²⁹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

²⁸ A. M. SOLINAS, 2015, 119–122. For the site of Vaste see also F. D'ANDRIA, G. MASTRONUZZI, V. MELISSANO, 2006, 231–322.

²⁹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

lovac – Crkvina pronađeno je dosta nalaza koji potvrđuju postojanje antičkog horizonta. Na istočnoj strani iskopanog dijela lokaliteta, desetak metara jugoistočno od apside crkve, pronađeni su ostatci antičkih građevinskih struktura veličine 10 x 10 m. Isto tako, u ogradama okolnih obradivih površina uočeni su tragovi arhitekture.³⁰ Osim toga, u neposrednoj blizini lokaliteta i tijekom arheoloških istraživanja pronađen je antički arheološki materijal: arhitektonska kamena plastika (dva sarkofaga napravljena su od arhitrava neke dominantne antičke građevine), ulomci stela, ulomci urni, razni keramički, metalni i stakleni predmeti, miljokaz i dva poganska oltara/žrtvenika, jedan posvećen Jupiteru, pronađen tijekom arheoloških istraživanja, a drugi u čast Junoni, Silvanu i Liberu, koji je bio upotrijebljen u ogradi stubišta jedne kuće u Galovcu.³¹ Osobito je indikativno što je veliki broj crkvene kamene plastike izrađen od rimskih pogrebnih stela. Dakle, bez sumnje je potvrđen antički sepulkralno-sakralni horizont koji se nastavlja u kasnoj antici kroz gradnju mauzoleja, crkve i pojavu grobova, pa tako dalje sve do osmanlijskih osvajanja.³²

Indikativna je i blizina rimske ceste. Cesta je išla iz Jadera preko današnjeg predjela Relje (gdje je nekropola nastala upravo uz tu komunikaciju), zatim preko Babinduba nepravilno kroz centurije agera, pa dalje preko civilnog aerodroma, približno u pravcu lokaliteta Galovac – Crkvina. Cesta je prolazila sjeverno od današnjeg naselja Galovca, između starih bunara Kozjaka i Zagrljaka. O toj cesti svjedoče i

dimensions of 10 x 10 m were found on the eastern side of the excavated part of the site, about ten meters southeast of the church apse. Furthermore, architectural traces were discovered in the nearby enclosures with arable land.³⁰ In the immediate vicinity of the site and in the archaeological excavations, Roman-era archaeological material was found: architectural sculpture pieces (two sarcophagi made of an architrave of some dominant ancient building), fragments of stelae, urn fragments, various ceramic, metal and glass artifacts, a milestone and two pagan altars, one dedicated to Jupiter, recovered during the archaeological research, and the other honoring Juno, Silvanus and Liber, reused in a stairway railing of a house in Galovac.³¹ It is particularly indicative that a number of church stone sculptural pieces were made of Roman funerary stelae. Thus sepulchral and sacral Roman-era horizon was confirmed beyond doubt that continued in Late Antiquity through building of a mausoleum, church and emergence of graves, until the Ottoman conquest.³²

Vicinity of the Roman road is also indicative. It started from Iader passing through the present-day city district Relja (where a necropolis was formed exactly along this communication line), then it continued via Babindub meandering through the centuriae of *ager*, and further over the civilian airport, roughly in the direction of the site Galovac – Crkvina. The road passed north of the current settlement Galovac, between old wells Kozjak and Zagrljak. Milestone fragments unearthed in the

³⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308–309.

³¹ J. MEDINI, 1987, 125; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308.

³² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 304. Autor ističe da se za tri groba sa sigurnošću može reći da su kasnoantička, od kojih je jedan grobnica na svod u mauzoleju, a druga dva su zidane grobne komore koje su bile jako uništene kasnijim ukopima. To su grobnice pronađene zapadno i jugozapadno od narteksa crkve gdje J. Belošević pretpostavlja manju memoriju koja je bila podijeljena u dvije prostorije. Kasnoantičke grobnice okvirno je datirao u 6. stoljeće. U 7. stoljeće datirao je dva sarkofaga isklesana iz antičkih spolija koja su reupotrijebljena za kosturnice, a izvorno su mogla stajati u dvjema nišama u laži crkve.

³⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308–309.

³¹ J. MEDINI, 1987, 125; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308.

³² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 304. The author claims that three graves can be dated to Late Antiquity with certainty, one of which is the vaulted tomb in the mausoleum, and the remaining two are walled grave chambers heavily damaged by later burials. These tombs were found west and southwest of the church narthex where J. Belošević assumed a smaller memorial chapel divided in two rooms. He dated the late antique tombs broadly to the 6th century. Two sarcophagi carved from Roman spolia that were reused as ossuaries were dated to the 7th century by J. Belošević. These sarcophagi might have originally stood in two niches in the church nave.

ulomci miljokaza pronađeni pri arheološkim istraživanjima toga lokaliteta.³³

S obzirom na to da se lokalitet nalazi neposredno uz glavnu antičku komunikaciju, na toj se lokaciji može pretpostaviti i segment antičke nekropole. Na to još dodatno upućuje prije spomenuta antička arhitektura smještena desetak metara jugoistočno od apside crkve, gdje su pronađeni ostatci zidova koji zatvaraju četvrtasti prostor, a za koji pretpostavljamo da bi možda mogao biti parcela antičke nekropole.

Rezimirajući spoznaje koje smo u ovom radu naveli, možemo konstatirati da se arheološka dinamika toga dijela Ravnih kotara u mnogočemu pokazala drukčijom. Na lokalitetu Crkvina u Galovcu postoji neprekinuti kontinuitet od antike, kasne antike, ranog srednjeg vijeka, srednjeg vijeka do novog vijeka, što je vrlo rijetko. Prostor bi se zapravo mogao promatrati kao granični prostor prema malom području u zaobalju Zadra (*Iader*) koji je na prijelazu antike u srednji vijek ostao jedno vrijeme u vlasti Bizanta i bio je dio *agera* toga grada. Tijekom 9. stoljeća on najvjerojatnije postaje vladarskim posjedom.³⁴

archaeological excavations of this site testify to the route of this road.³³

Since the site is located next to the main Roman communication line, a segment of Roman necropolis can be assumed at this location. This is also indicated by the previously mentioned Roman-era architectural remains situated about 10 meters southeast of the church apse where remains of walls were found that enclosed a square area that might have been a parcel of the Roman necropolis.

Summarizing the insights presented in this paper we can state that the archaeological dynamics of this part of Ravni Kotari has proven to be specific in many aspects. At the site of Crkvina in Galovac we have an uninterrupted continuity from antiquity, Late Antiquity, Middle Ages to the Modern period, which rarely happens. The area might actually be observed as a border area towards a small region in the hinterland of Zadar (*Iader*) that at the transition from antiquity to the Middle Ages remained under Byzantium for a while and was a part of *ager* of this city. During the 9th century it probably became a royal estate.³⁴

Translation: Marija Kostić

³³ Za cestu usp. Ž. MILETIĆ, 1993, 129–132; 2004, 10–11; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

³⁴ Više o tome: N. JAKŠIĆ, 2000, 17–63; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

³³ About the road cf. Ž. MILETIĆ, 1993, 129–132; 2004, 10–11; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

³⁴ More about this: N. JAKŠIĆ, 2000, 17–63; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

LITERATURA / REFERENCES

- BEKIĆ, L., UGLEŠIĆ, A., 2021. – Luka Bekić, Ante Uglešić, Nalaz karolinškog mača iz Škabrnje, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 47/2020, Split, 231–250.
- BELOŠEVIĆ, J., 1989. – Janko Belošević, Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 28(15), Zadar, 71–81.
- BELOŠEVIĆ, J., 1990. – Janko Belošević, Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 29(16), Zadar, 231–239.
- BELOŠEVIĆ, J., 1992. – Janko Belošević, O rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovcu kod Zadra u 1990. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 30(17), Zadar, 79–91.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993a. – Janko Belošević, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31(18), Zadar, 121–142.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993b. – Janko Belošević, Dva predromanička ciborija iz Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 177–214.
- BELOŠEVIĆ, J., 1994. – Janko Belošević, Ograda svetišta ranokršćanske crkve sv. Bartolomeja sa Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 33(20), Zadar, 121–143.
- BELOŠEVIĆ, J., 1995. – Janko Belošević, Novopronađeni ulomci predromaničkog ciborija i oltara s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 34 (21), Zadar, 151–160.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997a. – Janko Belošević, Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 35(22), Zadar, 149–204.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997b. – Janko Belošević, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18/19, Zadar, 301–350.
- BELOŠEVIĆ, J., 1998. – Janko Belošević, Il complesso dell'architettura paleocristiana a Crkvina di Galovac nei pressi di Zadar, *Atti del XIII Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, (ur./eds.: N. Cambi, E. Marin), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Arheološki muzej u Splitu, 69–104.
- CAMBI, N., 1984. – Nenad Cambi, Salonitan piscinae, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 227–241.
- CHALKIA, E., 1991. – Eugenia Chalkia, *Le mense paleocristiane*, Città del Vaticano.
- CHEVALIER, P., 1995. – Pascale Chevalier, *SALONA II – Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie*, Ecole française de Rome, Roma.
- CIPRIANO, G., 2008. – Giuseppina Cipriano, *El Bagawat. Un cimitero paleocristiano nell'Alto Egitto*, Todi.
- D'ANDRIA F., MASTRONUZZI G., MELISSANO V., 2006. – Francesco D'Andria, Giovanni Mastronuzzi, Valeria Melissano, La chiesa e la necropoli paleocristiana di Vaste nel Salento, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 82, Roma – Città del Vaticano, 231–322.
- DE SANTIS, P., 2008. – Paola De Sanctis, Riti funerari, *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane* (ur./ed.: A. di Berardino), vol. III, Marietti, Genova – Milano, 4531–4554.
- DI VITA, A., 2008. – Antonino Di Vita, Culto privato e potere politico nella Sabratha tardo-antica: l'area sacro-funeraria di Sidret el Balik, *Publications du Centre Jean Bérard, on line izdanje*, Naples, 475–483.

- DUVAL, N., 1984. – Noël Duval, Mensae funéraires de Sirmium et de Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 187–226.
- DYGGVE, E., 1989. – Ejnar Dyggve, Povijest Salonitanskog kršćanstva, *Izabrani spisi*, Split, 19–137.
- DYGGVE, E., 1996. – Ejnar Dyggve, *Povijest Salonitanskog kršćanstva*, Split.
- FÉVRIER, P. A., 1977. – Paul-Albert Février, À propos du repas funéraire: culte et sociabilité, Culte et sociabilité „In Christo Deo, Pax et Concordia sit Convivio Nostro“, *Cahiers archéologiques. Fin de l'antiquité et moyen âge*, 26, Paris, 29–45.
- FÉVRIER, P. A., 1978. – Paul-Albert Février, Le culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe siècle, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Roma, 211–274.
- GIUNTELLA, A. M. et al., 1985. – Anna Maria Giuntela, Giuseppina Borghetti, Daniela Stiaffini, *Mense e riti funerari in Sardegna. La testimonianza di Cornus. Mediterraneo tardoantico e medievale, scavi e ricerche*, 1, Oristano.
- JAKŠIĆ, N., 2000. – Nikola Jakšić, Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, Zadar, 17–63.
- JENSEN, R. M., 2008. – Robin Margaret Jensen, Dining with the Dead: From the Mensa to the Altar in Christian Late Antiquity, *Commemorating the Dead Texts and Artifacts in Context Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials* (ur./eds.: L. Brink, D. Green), Berlin, 107–143.
- LESCHI, L., 1938. – Louis Leschi, Le cimetière de la porte de Lambèse à Timgad, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, annés 1934-1935, Paris, 36–38.
- MEDINI J., 1987. – Julijan Medini, Zavjetni žrtvenik iz Galovca, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 26(13), Zadar, 125–138.
- MILETIĆ, Ž., 2004. – Željko Miletić, O rimskim cestama na aserijatskom teritoriju, *Asseria*, 2, Zadar, 7–21.
- MILETIĆ, Ž., 1993. – Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 117–149.
- MUREȘAN, I., 2016. – Ioana Mureșan, The Painted Roman Tomb on the Lower Danube. Aspects Regarding the Crossover from Paganism to Christianity in Funerary Symbolism, *Studia Academica Șumenensia*, 3, Șumen, 125–153.
- SERVENTI, Z., 2020. – Zrinka Serventi, Rimskodobni običaji pokapanja kroz prizmu antičkih izvora, *Zbornik radova „Natales Grate Numeras?“* (ur./eds.: D. Sorić, L. Mijić, A. Bartulović), Sveučilište u Zadru, Zadar, 119–141.
- SOLINAS A. M., 2015. – Anna Maria Solinas, Testimonianze di pratiche di refrigerium nella necropoli paleocristiana di Vaste (Poggiardo, Lecce), *Atti del 7° Convegno Nazionale di Archeozoologia* (ur./eds.: U. Thun Hohenstein, M. Cangemi, I. Fiore, J. De Grossi Mazzorin), 11, Ferrara, 119–122.
- TOYNBEE, J. M. C., 1996. – Jocelyn Mary Catherine Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* JHUP, New Ed edition,, London.
- UGLEŠIĆ, A., 2002. – Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar.
- VELLA, A., 2020. – Alessandro Vella, Per una archeologia delle sepolture cristiane, *Instrumentum Domesticum. Archeologia Cristiana, temi, metodologie e cultura materiale della tarda antichità e dell'alto medioevo*, 2, Città del Vaticano, 109–206.
- VEŽIĆ, P., 2005. – Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva na zadarskom području*, Zadar.

INTERNETSKI IZVORI ZA SLIKE / INTERNET SOURCES

<https://fracademic.com/pictures/frwiki/84/Timgad.71.21.jpg> (29.12.2020.)

<https://fracademic.com/pictures/frwiki/84/Timgad.75.21.jpg> (29.12.2020.)

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Timgad#/media/File:2018_03_29_IMG_1386.jpg (29.12.2020.)

https://fracademic.com/pictures/frwiki/84/Tombe_Timgad.jpg (29.12.2020.)

STOMORIJA – MIRI (KAŠTEL NOVI), PRIMJER PROSTORNIH RELACIJA UNUTAR NASELJA U KASNOJ ANTICI I SREDNJEM VIJEKU

STOMORIJA – MIRI (KAŠTEL NOVI), AN EXAMPLE OF SPATIAL RELATIONS WITHIN SETTLEMENTS IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

TONČI BURIC

Kralja Petra Svačića 17
HR-21215 Kaštel Lukšić
tonci.buric@gmail.com

UDK: 904:711.42>(497.5Stomorija)“653/653“

DOI: 10.15291/archeo.3598

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-12-02

KLJUČNE RIJEČI:

Kaštela, Miri, Stombrate,
Bijaći, kasna antika,
agrarna naselja

Autor u radu dokazuje postojanje dvije različite koncepcije prostorne artikulacije agrarnih naselja u Kaštelima u kasnoj antici i srednjem vijeku. Obje su nastale u kompleksima rustičnih vila koje su organizirane tijekom kasne antike na temeljima ranorimskih vila. Od ranorimskih se razlikuju po veličini posjeda koji im pripada, a fizički po znatno većoj očuvanosti arhitektonskih ostataka, jer su te vile ostale u funkciji i u srednjovjekovnoj epohi. U svakoj od njih u pravilu je najkasnije u 6. st. podignut i kršćanski sakralni objekt u procesu kristijanizacije pagusa u salonitanskom ageru. U prvoj i nešto brojnijoj verziji prostorne artikulacije u okviru kasnoantičkog veleposjeda (villa rustica) kršćanska bogomolja je podignuta u sklopu stambeno-gospodarskog središta vile (Sv. Marta – Stombrate, Sv. Kuzma i Damjan – Dolac u Kaštel Gomilici), a u drugoj je stambeno-gospodarski kompleks udaljen od sakralnoga objekta za oko 1 km (Miri – Stomorija u Kaštel Novom). Dok je prva verzija uobičajena diljem provincije Dalmacije ona u slučaju Miri – Stomorija je po svemu sudeći izuzetak uvjetovan lokalnim datostima terena. U oba slučaja ti kasnoantički kompleksi prerastaju u srednjovjekovne vladarske posjede (curtes, predia), a potom u srednjovjekovna sela.

KEY WORDS:

Kaštela, Miri, Stombrate,
Bijaći, Late Antiquity,
agrarian settlement

In the paper the author substantiates the presence of two different concepts of spatial articulation of agrarian settlements in Kaštela in Late Antiquity and the Middle Ages. They were both formed in the complexes of villae rusticae that had been organized in Late Antiquity on the foundations of the early Roman villas. They differ from the latter in the size of accompanying estate, and in physical terms in much better preservation of architectural remains, since these villas continued to be used in the Middle Ages. In each of them a Christian sacral structure was built in the 6th century at the latest in the process of Christianization of pagus in the Salonitan ager. In the first, somewhat more common version of spatial articulation within a late antique estate (villa rustica), a Christian place of worship was

erected in the residential and economic hub of the villa (St Martha – Stombrate, SS Cosmas and Damian – Dolac in Kaštel Gomilica). While the first version is common across the province of Dalmatia, the one in the case of Miri – Stomorija is most likely an exception caused by the local terrain features. In both cases these late antique complexes grew into medieval estates (curtes, predia), and then into medieval villages.

Pitanju prostorne artikulacije naselja u hrvatskoj arheološkoj literaturi nije do skora bila posvećena veća pozornost. Takve su teme kod nas još uvijek više iznimka negoli pravilo, za razliku od brojnih primjera u europskoj literaturi.¹ Pionirski iskorak na tom planu predstavljaju radovi S. Čače, u kojima se obrađuju pitanja nekih prostornih relacija u naseljima prapovijesnih zajednica.² I sam sam još prije četvrt stoljeća razradio prostornu strukturu srednjovjekovnog sela Sućurca u Kaštelima, a potom i Oriovice i Vinišća, sela u zapadnom trogirskom priobalju.³ Taj metodološki obrazac primijenio sam nedavno i na još neka srednjovjekovna sela u trogirskom distriktu.⁴ Uz to sam pokušao uskladiti pisana vrela i arheološke lokalitete u prostornoj koncepciji pojedinih ruralnih naselja.⁵ Na tragu tih pokušaja ovdje bih pokušao predočiti posebnu inačicu prostorne sheme unutar jednog agrarnog naselja u Kaštelima. Riječ je o rustičnoj vili na predjelu Miri i o sakralno-sepulkralnom kompleksu Stomorija oko crkve sv. Marije, izvorno kasnoantičkog postanja. Oba lokaliteta kontinuiraju od kasne antike do kraja srednjeg vijeka, Stomorija kao svetište sve do danas, a smješteni su u katastarskim granicama Kaštel Novog (Karta 1).

Prostor Kaštela i njegovih sedam sela, danas objedinjenih u Grad Kaštela, bio je od rane antike podvrgnut intenzivnoj agrarnoj eksploataciji, koju je potisnula tek masovna industrijalizacija u 20. stoljeću. Plodno Kaštelansko polje, kao dragocjena oaza okružena širokim krškim pojasom zaleđa u Dalmatinskoj zagori, činilo je po osnutku kolonije *Salonae* okosnicu njezina teritorija na kojem je organiziran kolonijski *ager centuriatus*. U tom ageru nastala su brojna poljodjelska imanja, *villae rusticae*, bazirana na glavnim sredoziemnim kulturama,

Little attention has been paid to the question of spatial articulation of settlements in the Croatian archaeological literature so far. Topics of this kind are still rather the exception than the rule, as opposed to a number of examples in the European professional literature.¹ Works by S. Čače represent a pioneering effort in that regard as he studied some issues of spatial relations in the settlements of prehistoric communities.² I myself have elaborated a spatial structure of the medieval village of Sućurac in Kaštela, and then also Oriovica and Vinišća, villages in the western Trogir littoral.³ I have recently used this methodological pattern on some other medieval villages in the district of Trogir.⁴ Furthermore, I have tried to harmonize the written sources with archaeological sites in the spatial concept of certain rural settlements.⁵ Along these lines, here I will try to present a special variant of a spatial scheme in one agrarian settlement in Kaštela. It is a *villa rustica* in the Miri area and sacral and sepulchral complex Stomorija near the church of St Mary, originally of late antique provenance. Both sites existed in continuity from Late Antiquity to the end of the Middle Ages, Stomorija as a sanctuary to the present day, both located within the cadastral boundaries of Kaštel Novi (Map 1).

The region of Kaštela and its seven villages, presently united in the town of Kaštela, has been subjected to intensive agrarian exploitation, that was suppressed only by massive industrialization in the 20th century. Fertile field of Kaštela, as a precious oasis surrounded by wide karts belt of hinterland in Dalmatinska Zagora, represented a backbone of the territory of the colony of Salona after its foundation, where *ager centuriatus* was organized. In this ager many country estates (*villae rusticae*)

¹ Vidi primjerice u: LANDSCAPE, 2006. Tu je niz radova sa skupa pod istim naslovom posvećen različitim aspektima analize prostora u prošlosti.

² S. ČAČE, 1982; S. ČAČE, 1985.

³ T. BURIĆ, 1985; T. BURIĆ, 2008.

⁴ T. BURIĆ, 2020, 148–177.

⁵ T. BURIĆ, 2012a.

¹ Cf. for instance LANDSCAPE, 2006 with a number of papers from identically entitled conference dealing with various aspects of analysis of space in the past.

² S. ČAČE, 1982; S. ČAČE, 1985.

³ T. BURIĆ, 1985; T. BURIĆ, 2008.

⁴ T. BURIĆ, 2020, 148–177.

⁵ T. BURIĆ, 2012a.

vinovoj lozi i maslinama. Te rustične vile, raspoređene po agerskim centurijama, funkcionirale su tijekom principata u okvirima robovlasničkog sustava bez većih promjena. Novi način društvenog upravljanja tijekom razdoblja dominata obilježio je kasnoantičku epohu Rimskog Carstva, kada klasični robovlasnički model postupno ustupa mjesto kolonatskim odnosima, koji će u konačnici dovesti od 7. do 9. stoljeća do oblikovanja feudalnog društva u Europi.⁶ Te mijene klasnih i socijalnih struktura dovele su i do vidljivih promjena u prostornoj organizaciji agrarnih posjeda u agerima rimskih kolonija. U ovom radu ću se, u skladu s naslovom, zadržati na primjerima iz salonitanskog agera.

Arheološka topografija rimskodobnog razdoblja u Kaštelima pružila nam je dosta čvrste kriterije za razlikovanje prostornih struktura agrarnih posjeda (*villae rusticae*) ranorimske epohe od onih kasnoantičkih. Rustične su vile temeljna privredna i socijalna jedinica društva tijekom cijelog navedenog razdoblja pa time i najpogodnije za analizu prostornih relacija. Kasnoantičke vile znatno se razlikuju od onih iz ranorimskog razdoblja. Na primjeru salonitanskog agera moguće je nakon višegodišnjih rekognosciranja i manjih iskopavanja uputiti na određene pojave i zakonitosti kao dio promjena koje su slijedile opću društvenu i političku transformaciju u Rimskom Carstvu tijekom kasne antike. Ovdje, naravno, neće biti predloženi svi antički lokaliteti i položaji rustičnih vila, nego će se na temelju odabranih primjera, ujedno i najbolje istraženih, pokušati pokazati do kakvih je promjena došlo u kasnoj antici, a koja je važno polazište i za ranosrednjovjekovnu sliku prostora.

Općenito se može kazati da je broj ranorimskih posjeda u centurijama agera bio znatno veći u odnosu na one kasnoantičke. Jedna detaljna topografska obrada svih antičkih nalaza i lokaliteta zasigurno bi osnažila takvo razmišljanje.

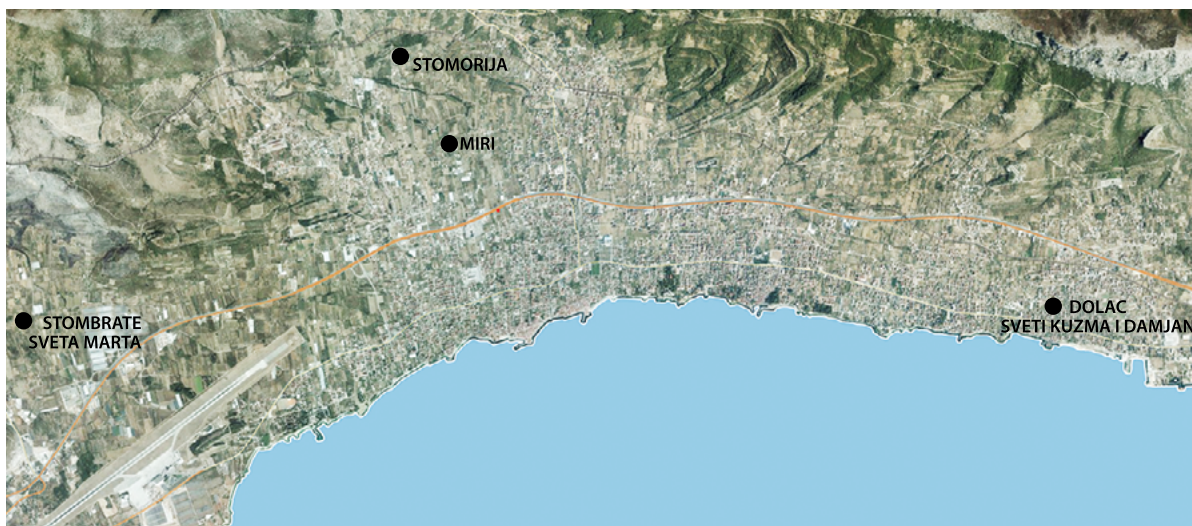
came into being, based mostly on the main Mediterranean crops, vine and olive. These countryside villas, distributed in the ager centuriae, functioned during the Principate within the slavery system without major changes. New manner of social government through the Dominate period marked Late Antiquity in the Roman Empire when classical slavery model was replaced by colonate relations that will eventually lead to formation of feudal society in Europe from the 7th to 9th century.⁶ These changes in class and social structures resulted in visible changes in spatial organization of agrarian estates in agers of Roman colonies. In this paper we will discuss only the examples from the Salonitan ager, in accordance with the title.

Archaeological topography of the Roman era in Kaštela offered quite firm criteria for distinguishing spatial structures of the early Roman agrarian estates from the late antique ones. *Villae rusticae* are basic economic and social units of society throughout the mentioned period and thereby most suitable for the analysis of spatial relations. Late antique villas differ significantly from the early Roman ones. After lengthy field surveys and small-scale excavations, on the example of the Salonitan ager we can indicate certain phenomena and regularities as a part of changes that accompanied general social and political transformation in the Roman Empire in Late Antiquity. Of course, we will not present all Roman-era sites and positions of *villae rusticae*, but selected examples, also the best explored ones, will be used to show the changes that happened in Late Antiquity that is also an important starting point for the early medieval image of space.

In general we can say that the number of the early Roman estates in the ager centuriae was much bigger than the late antique ones. An exhaustive topographic analysis of all Roman-era finds and sites would definitely offer more

⁶ G. LUZZATTO, 1960, 82–112; R. LOPEZ, 1978, 17–63; J. LE GOFF, 1998, 29–59; M. BRANDT, 1980, 13–18.

⁶ G. LUZZATTO, 1960, 82–112; R. LOPEZ, 1978, 17–63; J. LE GOFF, 1998, 29–59; M. BRANDT, 1980, 13–18.

KARTA 1. *Kasnoantički veleposjedi u Kaštelima s pripadajućim starokršćanskim crkvama* (izradio I. Šuta)
 MAP 1 *Late antique large estates in Kaštela with accompanying early Christian church* (made by I. Šuta)

nje.⁷ Riječ je o sljedećem; položaji na kojima su registrirani rimskodobni lokaliteti s materijalom ranijih stoljeća antike (1. – 4., pr. pol. 5.), a na kojima nije pronađen tipični kasnoantički materijal, daleko su brojniji u odnosu na one gdje su rekognosciranjima ili – što je rjeđi slučaj – manjim iskopavanjima pronađeni pokretni nalazi i objekti iz konca 5. do prve polovice 7. stoljeća.⁸ S druge pak strane, lokaliteti gdje je potvrđen i kasnoantički stratum u pravilu kontinuiraju i u srednjem vijeku. Uz rustične vile u ageru tu su i naselja peregrinskih zajednica locirana uokolo plodnog polja izvan sustava limitacije. Kontinuitet do kraja antičkog razdoblja, dakle do prve polovice 7. stoljeća, potvrđen je zasigurno na lokalitetu Sv. Marta u Bijaćima i na lokalitetu Miri u polju Kaštel Novog (Karta 1). Oba su privukla pozornost prvih istraživača koncem 19. stoljeća, kada je društvo „Bihać“ na čelu s don Franom Bulićem na tim nalazištima tražilo, u romantičnom

arguments for such statement.⁷ We have the following situation: the positions of the Roman-era sites with the material dating to the early centuries of antiquity (1st – 4th, possibly first half of 5th c.), and lacking typical late antique material, are far more numerous than the sites that yielded small finds and structures dating from the end of the 5th to the first half of the 7th century in field surveys, or less commonly, in small-scale excavations.⁸ On the other hand, the sites with confirmed late antique stratum generally continue in the Middle Ages. In addition to countryside villas in ager, there are also settlements of the peregrine communities located around the fertile field outside the land division system. Continuity until the end of antiquity, that is until the first half of the 7th century, has been confirmed with certainty at the site of St Martha in Bijaći and the site of Miri in the field of Kaštel

⁷ Na ovom mjestu samo upućujem na brojne zabilješke o nalazima u Kaštelima, koje su sustavno objavljivane u glasilu Arheološkog muzeja u Splitu (*Bullettino di archeologia e storia dalmata/Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*) tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća. Uz to je korisno pregledati i bibliografiju u I. BABIĆ, 1984/1991, V. OMAŠIĆ, 1978; V. OMAŠIĆ, 1986.

⁸ Za primjer ranorimskog lokaliteta bez kasnoantičkog sloja navodim nalazište Lucijino u Kaštel Štafiliću, vidi u: I. ŠUTA, 2005, 227–228. Pokretni nalazi otkriveni u zaštitnim iskopavanjima nisu mlađi od 5. stoljeća.

⁷ Here I will only refer to many reports about finds from Kaštela, that have been systematically published in the bulletin of the Archaeological Museum in Split (*Bullettino di archeologia e storia dalmata/Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*) in the 19th and the first half of the 20th century. It is also useful to consult bibliography in I. BABIĆ, 1984/1991², V. OMAŠIĆ, 1978; V. OMAŠIĆ, 1986.

⁸ As an example of an early Roman site without the late antique layer I will mention the site of Lucijino in Kaštel – Štafilić, cf. I. ŠUTA, 2005, 227–228. None of the small finds discovered in rescue excavations dates to the period later than the 5th century.

zanosu tek stvorene nacionalne arheologije, dvorove hrvatskih vladara. Na obama položajima pronađeni su ostatci dvaju velikih sklopova rustičnih vila, koje su nastale već na početku antike, a koje su u kasnoantičko doba postale središtima prostranih veleposjeda, tipičnih za društveni i gospodarski preustroj Carstva u to vrijeme. Ono što je izdvajalo spomenute lokalitete u odnosu na druge iz rimske epohe vrlo su dobro očuvani zidovi raznih zgrada, koji u slučaju Mira i danas strše visoko nad razinom tla. Analogni slučajevi zabilježeni su i u središnjem dijelu salonitanskog agera na lokalitetu Dolac u Kaštel Gomilici, odmah do crkve sv. Kuzme i Damjana (Karta 1), gdje je također otkriven veći sklop rustične vile.⁹ I izvan zone *ager centuriatus* postoje takvi kasnoantički kompleksi. Ovdje samo za primjer navodim impozantne ostatke kasnoantičke palače u Ostrvici u Poljicima, gdje zidovi i danas strše visoko iznad zemlje.¹⁰ Ostrvičko zdanje se razlikuje od Mira, Stombrata i Doca u Kaštelima po svojoj namjeni, ali je sukladno njima po stupnju očuvanosti i kontinuiranju u srednji vijek. Za direktnu usporedbu s dubletom Miri – Stomorija trebati će ipak još dodatnih istraživanja. Naime, rezidencijalni kompleks na Mirima u Ostrvici nije tipični agrarni sklop kakav je otkriven na Mirima u Kaštel Novom.¹¹ Uz to, najbliža starokršćanska crkva palači u Ostrvici nalazila se u selu Gata (Sv. Ciprijan), a datirana je u 6. stoljeće i pripada posebnom centralnom tipu sakralnoga zdanja kakav nije uobičajen u sklopovima ru-

Novi (Map 1). They both attracted the attention of the first researchers at the end of the 19th century when the Bihać Archaeological Society headed by Fr. Frano Bulić searched for the courts of the Croatian rulers, driven by romantic enthusiasm of newly created national archaeology. Both positions produced remains of two big countryside villas that came into being at the beginning of antiquity, becoming the hubs of spacious estates, typical of social and economic reorganization of the Empire at the time. Well preserved walls of various buildings are characteristic of these sites, that in the case of Miri protrude high above the ground. Analogous cases have been recorded in the central part of the Salonitan ager at the site of Dolac in Kaštel Gomilica, next to the church of SS Cosmas and Damian (Map 1), where a big complex of countryside villa was discovered.⁹ Such late antique complexes can be found out of the *ager centuriatus* zone. I will only mention imposing remains of the late antique palace in Ostrvica in Poljica, where walls are still visible high above the ground.¹⁰ Edifice in Ostrvica admittedly differs from Miri, Stombrata and Dolac in Kaštela in its function, but it corresponds to them with regard to the state of preservation and continuity into the Middle Ages. Further research is necessary for direct comparison with the doublet Miri – Stomorija. Namely residential complex in Miri in Ostrvica is not a typical agrarian estate such as the one discovered in Miri in Kaštel Novi.¹¹ Besides, the early Christian church that was

⁹ Za Sv. Martu vidi u: LJ. KARAMAN, 1930, 149–159, 164–178; T. BURIĆ, 1993; SHP III/26 (tematski broj posvećen Sv. Marti, gdje je sabrana i sva relevantna literatura); V. OMAŠIĆ, 2001, 113–120. Za Mire vidi u: V. OMAŠIĆ, 2001, 120–125, gdje je u bilješkama citirana sva važnija literatura. Za Dolac u Gomilici vidi u: LJ. KARAMAN, 1930, 208–212, Tab. IV i V. OMAŠIĆ, 2001, 65/bilj. 126. Općenito za antičko i kasnoantičko razdoblje vidi u: V. OMAŠIĆ, 2001, 18–22, sl. 5 (kasnoantičko zide u Mirima).

¹⁰ Za Ostrvicu vidi u: Ž. RAPANIĆ, 1984.

¹¹ I kompleks u Ostrvici također se nalazi na predjelu Miri. Toponim Miri, kao i njegove izvedenice, je čest na našoj obali i otocima, a dolazi od latinske riječi *murus* – zid i u pravilu označava vidljive ruševine kasnoantičkih kompleksa i nije specifikum samo salonitanskog agera.

⁹ For St Martha cf. LJ. KARAMAN, 1930, 149–159, 164–178; T. BURIĆ, 1993; SHP III/26 (special issue about St Martha, with relevant bibliography); V. OMAŠIĆ, 2001, 113–120. About Miri cf. V. OMAŠIĆ, 2001, 120–125, with bibliography cited therein. For Dolac in Gomilica cf. LJ. KARAMAN, 1930, 208–212, Tab. IV and V. OMAŠIĆ, 2001, 65/ note 126. In general for classical antiquity and Late Antiquity cf. also V. OMAŠIĆ, 2001, 18–22, Fig. 5 (late antique walls in Miri).

¹⁰ About Ostrvica Ž. RAPANIĆ, 1984.

¹¹ Complex in Ostrvica is also located in the Miri area. Toponym Miri, as well as its derivatives, is common on our coast and islands, related to the Latin word *murus* – wall, usually it denotes visible ruins of late antique complexes and it is not characteristic only of the Salonitan ager.

stičnih vila iz kasne antike.¹² Slijedom navođenja različitosti u navedenim primjerima treba kazati i to da se kaštelanski dublet Miri – Stomorija nalazi u istom selu, Kaštel Novom, dok je poljička palača u Ostrvici, a crkva sv. Ciprijana u Gatima, dakla, u dva posebna naselja, premda su prostorne veličine pojedinih sela u Poljicima manje.

Ukratko, raspored kasnoantičkih rustičnih vila upućuje na smanjenje broja malih i srednjih posjeda i stvaranje prostranijih veleposjeda, kojih je – razumljivo – manje, ali obuhvaćaju znatno veću površinu, čini se i od više centurija. Bolja očuvanost arhitektonskih ostataka na kasnoantičkim kompleksima nije samo posljedica njihove prenamjene i održavanja u srednjem vijeku. Zgrade na posjedima iz rane antike, koje su napuštene tijekom zadnjih stoljeća rimske vladavine, postale su izdašnim kavama već obrađenog kamena, koji se onda upotrebljavao i za popravke i obnove kasnoantičkih objekata, ali vjerojatno i još više u ranome novom vijeku kada se grade dvorci i utvrđena sela uz obalu Kaštela. Stoga njihovi ostatci nisu danas vidljivi i ne strše nad zemljom poput zidova na Mirima u Kaštel Novom ili na Mirima u Ostrvici.

Osnovnu jedinicu ove analize čini jedno selo (*villa*), odnosno jedan veleposjed (*villa rustica, curtis, praedium*). Takva naselja temeljna su privredna i socijalna jedinica društva tijekom kasne antike i cijelog srednjeg vijeka, pa ih je i najlakše prostorno analizirati. Njihova središta arhitektonski su kompleksi stambeno-gospodarskog karaktera, koji zadržavaju svoju namjenu iz kasne antike i u srednjem vijeku pa je topički kontinuitet neprekinut. U središtima tih veleposjeda grade se i prve starokršćanske bogomolje, koje će u većem broju biti reutilizirane u srednjem vijeku.¹³

U najširem dijelu donjokaštelanskog polja jedno je od najvećih arheoloških nalazišta u Kaštelima, općepoznati lokalitet Miri u Kaštel

closest to the palace in Ostrvica was situated in the village of Gata (St Cyprian). It dates to the 6th century and belongs to a special central type of a sacral edifice uncommon in late antique *villae rusticae*.¹² Regarding differences in mentioned examples, we should emphasize that doublet Miri-Stomorija from Kaštela is located in the same village – Kaštel Novi, while the palace of Poljica is in Ostrvica, and the church of St Cyprian in Gata, meaning in two separate settlements, though villages in Poljica are smaller in spatial terms.

In brief, distribution of late antique countryside villas indicates reduction in number of small and medium-sized estates and creation of more spacious large estates that are less numerous of course, but they encompass much bigger area, it seems even several centuriae. Better preservation of architectural remains at late antique complexes is not only a consequence of their reuse and maintenance in the Middle Ages. Buildings at the estates dating to early antiquity became rich quarries of already dressed stone that was then used for repairs and renewals of late antique structures, but probably even more in the Early Modern Period when castles and fortified villages were built along the coast of Kaštela. Therefore their remains are no longer visible and they do not protrude from the ground like walls at Miri in Kaštel Novi or Miri in Ostrvica.

The basic unit of this analysis is a single village (*villa*), that is one estate (*villa rustica, curtis, praedium*). Such settlements are basic economic and social units throughout Late Antiquity and the Middle Ages, so they are most suitable for spatial analysis. Their centers are architectural complexes of residential and economic character, that retain their function from Late Antiquity into the Middle Ages so that topical continuity remains uninterrupted. In the centers of these estates first early Christian places of worship were erected, that will

¹² Za Gata vidi u: J. JELIČIĆ-RADONIĆ et al., 1994.

¹³ Opširnije o toj preobrazbi u T. BURIĆ, 2020, 112–116.

¹² About Gata cf. J. JELIČIĆ-RADONIĆ et al., 1994.

Novom. Društvo „Bihać“ istraživalo je to nalazište neuspješno tražeći „dvorove“ hrvatskih vladara (Sl. 1).¹⁴ I danas na dijelu lokaliteta stoje impozantni ostatci kasnoantičkih zidova nekadašnjega kompleksa (Sl. 2), a obilje krhotina rimskodobne keramike po obradivim parcelama uokolo iz ranijih i kasnijih faza uvjerljivo potvrđuje važnost toga sklopa u agrarnoj povijesti kraja. Tu je središte kasnoantičkog veleposjeda koji je kontinuirao i u srednjem vijeku.¹⁵ Sjeverozapadno od Mira drugi je lokalitet važan za ovu temu. To je poznato marijansko svetište Stomorija s crkvom sv. Marije od Špiljana. Pridjevak „od Špiljana“ dobila je po istoimenom srednjovjekovnom selu.¹⁶ Današnja crkva i groblje oko nje iz razdoblja su ranog novog vijeka, ali pisani izvori i pojedini elementi skulpture upućuju na sigurno srednjovjekovno podrijetlo, štoviše, ulomak starokršćanske skulpture upućuje i na kasnoantičko podrijetlo sakralnog objekta (Sl. 3). Fundacijska isprava beneficija Sv. Marije iz 1189. godine govori o izgradnji nove crkve u selu Špiljan,¹⁷ koja je zasigurno bila romaničkih graditeljskih i stilskih odlika.¹⁸ Gledajući prostorni raspored Mira i Stomorije, međusobno udaljenih nepuni kilometar, nameće se spontano pitanje povezanosti tih dvaju lokaliteta. Zanimljivo je da nitko od istraživača, bilo arheologa ili povjesničara, nije do sada doveo ta dva položaja u užu vezu. Upravo bi o tome ovdje trebalo nešto više kazati kada je riječ o prostornim relacijama u okvirima istog veleposjeda ili sela. Unatoč veličini kompleksa i očuvanosti zidova na Mirima tu nema trago-va nekoj crkvi, premda su stariji historičari tu

be largely reused in the Middle Ages.¹³

Well-known site of Miri in Kaštel Novi, one of the biggest archaeological sites in Kaštela, is located in the widest part of the field of Donja Kaštela. The Bihać Archaeological Society excavated this site in an unsuccessful search of the “courts” of the Croatian rulers (Fig. 1).¹⁴ Imposing remains of late antique walls still stand in the part of the site (Fig. 2), and abundance of potsherds dating to earlier and later phases of the Roman era in surrounding arable plots testify to importance of this complex in the agrarian history of the region. This was the center of the late antique estate that continued existence in the Middle Ages.¹⁵ The other site important for this topic is situated northwest of Miri. It is a well-known Marian site of Stomorija with a church of St Mary of Špiljan. The attribute “of Špiljan” was given after the medieval village.¹⁶ Present-day church and the surrounding cemetery date to the Early Modern Period, but written sources and certain elements of sculpture suggest doubtless medieval origin, furthermore, a fragment of early Christian sculpture indicates late antique provenance of this sacral building (Fig. 3). Foundation document of the benefice of St Mary of the year 1189 mentions building of a new church in the village of Špiljan¹⁷ that definitely had Romanesque stylistic and architectural characteristics.¹⁸ After studying the spatial distribution of Miri and Stomorija, at a distance

¹⁴ O Mirima vidi sažeto u: V. OMAŠIĆ, 2001, 125, 130–131, gdje je i starija literatura. Za tloris arhitektonskih ostataka vidi u: I. BABIĆ 1984/1991², 51/sl. 8.

¹⁵ U starijoj literaturi bilo je govora o ranoromaničkim ruševinama, što nije isključeno, ali bi to trebalo osnažiti novim spoznajama.

¹⁶ Više o tom selu vidi u: V. OMAŠIĆ, 2001, 104–106, gdje je i starija literatura.

¹⁷ T. SMIČIKLAS, 1904, 239; vidi u: V. OMAŠIĆ, 1967.

¹⁸ O disperziji romaničkih crkava po trogirskom distriktu vidi u: T. BURIĆ, 2004. Romaničku fazu crkve potvrđuje i sačuvani vodorig (gargui) sekundarno iskorišten u potoku koji od izvora pokraj crkve teče prema polju i moru, vidi u: I. SIKAVICA, 2007.

¹³ More comprehensively about this transformation in T. BURIĆ, 2020, 112–116.

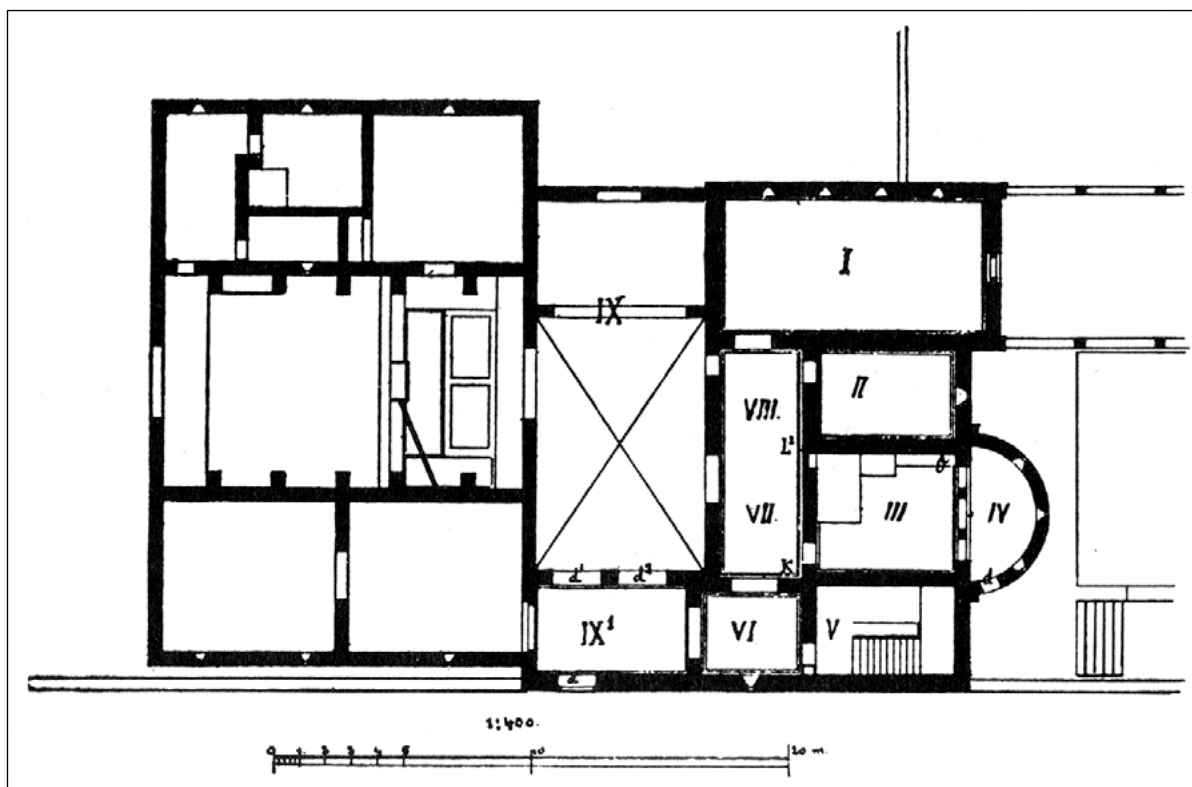
¹⁴ About Miri cf. briefly in V. OMAŠIĆ, 2001, 125, 130–131, with earlier bibliography. For the ground plan of the architectural remains cf. I. BABIĆ, 1984/1991², 51/Fig. 8.

¹⁵ In the earlier works early Romanesque ruins were mentioned, which is possible, but it should be substantiated by new insights.

¹⁶ More about this village cf. in V. OMAŠIĆ, 2001, 104–106, with earlier bibliography.

¹⁷ T. SMIČIKLAS, 1904, 239. Cf. also V. OMAŠIĆ, 1967.

¹⁸ About the dispersion of the Romanesque churches in the district of Trogir cf. T. BURIĆ, 2004. The Romanesque phase of the church is confirmed by the preserved gargoyles, in secondary use in the stream that runs from the source next to the church towards the field and the sea: cf. I. SIKAVICA, 2007.

SLIKA 1. Tlocrt arhitektonskih ostataka na Mirima u Kaštel Novom prema istraživanjima „Bihaća“ (preuzeto iz I. BABIĆ 1984/1991², str. 553/bilj. 25)

FIGURE 1 Ground plan of architectural remains in Miri in Kaštel Novi after the excavations by Bihać Society (after I. BABIĆ 1984/1991², str. 553/bilj. 25)

SLIKA 2. Ostaci kasnoantičkih zgrada villae rusticae na Mirima u Kaštel Novom (foto: Z. Buljević)

FIGURE 2 Remains of late antique villae rusticae in Miri in Kaštel Novi (photo by Z. Buljević)

SLIKA 3. Starokršćanska spolia na apsidi crkve Gospe od Stomorije (foto: T. Bartulović)

FIGURE 3 Early Christian spolia in the apse of the church of Our Lady of Stomorija (photo by T. Bartulović)

ubicirali samostan sv. Petra od Klobučca. Štoviše, Bulić je pisao u početku i o otkriću crkve.¹⁹ S druge, pak, strane vidjeli smo na primjeru Stombrata da takvi kasnoantički kompleksi, koji kontinuiraju i u srednjem vijeku, u pravilu imaju i starokršćanski sakralni objekt, koji onda biva reutiliziran i u srednjem vijeku. Na Mirima to nije slučaj, premda ruševine upućuju na to da je kompleks nadživio antičko razdoblje i da se upotrebljavao i u srednjem vijeku. Međutim, zaista brojni trogirski dokumenti od 12. stoljeća nadalje nigdje ne spominju neku crkvu na tom položaju, a više je spomena o zemljama na Mirima u drugoj polovici 13. stoljeća. U njima nalazimo: *terre posite ad Murum, ad Muru, in campo traguriensi ad Murum, subtus murum, supra Murum* itd.²⁰ I ta učestalost neizravno upućuje na to da je u sklopu kasnoantičkog veleposjeda opstao naseobinski položaj i u srednjem vijeku, ali on nije kao takav prepoznat, na što je upozorio i Omašić.²¹

of less than a kilometer, the question arises if these sites are associated. It is interesting that none of the researchers, either archaeologists or historians, tried to find a connection between the sites. In my opinion, this is exactly the topic that should be discussed more extensively with regard to spatial relations within the same large estate or village. Despite the size of the complex and preservation of walls in Miri, there is no sign of a church, though older historians pinpointed the monastery of St Peter of Klobučac here. What is more, Bulić even mentioned discovery of a church.¹⁹ On the other hand, we have seen on the example of Stombrata that such late antique complexes that continued to the Middle Ages, usually have an early Christian sacral building, that is reused in the Middle Ages. This is not the case in Miri, though ruins indicate that the complex survived the period of antiquity, being used in the Middle Ages. However, many documents concerning Trogir from the 12th century onwards do not mention any church in that position, and land plots in Miri in the second half of the 13th century are mentioned

¹⁹ Česte promjene tumačenja karaktera građevinskih ostataka otkrivenih na Mirima koje su vidljive iz prvih izvještaja društva „Bihać“ (crkva, samostan, vladarski dvor) odraz su nesnalaženja todobnih istraživača u analizi tih velikih arhitektonskih kompleksa. Za literaturu vidi u: V. OMAŠIĆ, 2001, 528 (Kazalo zemljopisnih naziva, s. v. Miri).

²⁰ M. BARADA, 1948, 281, 296–297, 476, 487, 488; M. BARADA, 1950, 54, 119, 219, 274–275.

²¹ V. OMAŠIĆ, 2001, 124. Omašić s pravom upućuje na to da je metodologija iskopavanja u Bulićevo vrijeme bila takva da su zbog traženja „veličanstvenih građevina“ uništeni teže prepoznatljivi slojevi srednjeg vijeka.

¹⁹ Frequent changes in interpretation of the architectural remains uncovered at Miri in the first reports of the Bihać Society (church, monastery, royal court) are a reflection of the researchers' confusion at the time in the analysis of these great architectural complexes. For the bibliography: cf. V. OMAŠIĆ, 2001, 528 (Kazalo zemljopisnih naziva, s. v. Miri).

Sada se opravdano može postaviti pitanje gdje je starokršćanska crkva i komu taj predio pripada u srednjem vijeku. Blizina Stomorije nameće se u toj zagonetci sama od sebe. Stoga bih ustvrdio da je predio Miri, s vjerojatnim zaseokom u nekadašnjem kompleksu veleposjeda, pripadao selu Špiljan, odnosno da se selo Špiljan razvilo iz toga veleposjeda, kao i Bijaći iz tamošnje rustične vile. Starokršćanska *spolia* uzidana u začelni zid apside Stomorije (Sl. 3) upućuje i na položaj starokršćanske crkve na mjestu današnje, poput Sv. Marte u Stombratama ili Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. Tu su crkvu zapravo obnovili 1189. nadarbenici beneficija Stomorije, a moguće je bila i u uporabi tijekom ranog srednjeg vijeka. Dakle, nekadašnji kasnoantički veleposjed u Mirima imao je svoju crkvu u Stomoriji. Na njezinu je lokaciju lako moguće utjecao jaki izvor vode, koji je i danas važna točka u tom sakralnom prostoru pa nije bilo potrebno podizati drugu približno u dimenzijama iste centurije. Ovdje nije uputno raspredati o mogućim ranijim poganskim kultovima u antici ili prapovijesti, ali nisu *a priori* isključeni. Takav raspored različitih kategorija objekata u kasnoj antici bio je presudan i za srednji vijek, tj. ostao je isti. Mala udaljenost u prostoru između crkve i profanih građevina ide tomu u prilog. Ono što bih ponudio kao novo viđenje jest to da i prostor Mira pribrajam selu Špiljan, uz Stomoriju jedan od njegovih važnijih segmenata. To ističem jer se na njih u dosadašnjoj literaturi gledalo strogo odvojeno. Čak i veliki znalac kaštelanske topografije Vjekoslav Omašić ograničava selo Špiljan na predio „iznad Stomorije“. Ujedno, to znači da kompleksu na Mirima pripada starokršćansko zdanje na položaju Stomorije, gdje nema vidljivih ostataka profanih zdanja. Tu je, dakle, riječ o tipu kasnoantičkog predija gdje je sakralni objekt izdvojen iz uže zone gospodarsko-stambenog sklopa, što je za sada iznimka među poznatim primjerima iz salonitanskog agera.

Za prikaz veleposjeda gdje su profani i sakralni sklop na istom položaju najbolje će

more than once: “*terre posite ad Murum, ad Muru, in campo traguriensi ad Murum, subtus murum, supra Murum*” etc.²⁰ This frequency indirectly suggests that the settlement position within the late antique large estate survived in the Middle Ages, but it was not recognized as such, as emphasized by Omašić.²¹

Thus it is justified to pose a question where that early Christian might have been and who owned this area in the Middle Ages. The vicinity of Stomorija first comes to mind in this conundrum. Therefore I claim that the area of Miri, with probable hamlet in the former complex of the large estate, belonged to the village of Špiljan, that is that the village of Špiljan developed from this estate, as Bijaći grew from *villa rustica*. Early Christian *spolia* embedded in the back wall of the Stomorija apse (Fig. 3) indicate the position of an early Christian church at the place of present-day church, such as St Martha in Stombrate or SS Cosmas and Damian in Kaštel Gomilica. This church was actually renewed in 1189 by prebendaries of the benefice of Stomorija, and it might have been used in the Early Middle Ages. Thus former late antique large estate in Miri had its church in Stomorija. Its location might have been affected by a strong water source that is still an important spot in this sacral area so it was not necessary to erect another church roughly within the same centuria. Here we will not consider possible earlier pagan cults in antiquity or prehistory, but they are not excluded *a priori*. Such distribution of various categories of structures in Late Antiquity was crucial for the Middle Ages, in other words it remained the same. Small distance in the area between the church and profane buildings would support this thesis. What I would like to offer as a new perspective is attributing the area of Miri to the village of Špiljan, as one of its most important segments alongside

²⁰ M. BARADA, 1948, 281, 296-297, 476, 487, 488; M. BARADA, 1950, 54, 119, 219, 274-275.

²¹ V. OMAŠIĆ, 2001, 124. Omašić rightfully argues that methodology of excavations in Bulić's time destroyed hardly recognizable medieval layers in quest of „magnificent buildings“.

poslužiti kompleks oko crkve sv. Marte u Bijaćima, na lokalitetu Stombrate, ili rustična vila na lokalitetu Dolac u Kaštel Gomilici kod Sv. Kuzme i Damjana, da se zadržimo na kaštelanskom prostoru. Oba lokaliteta imaju kasnoantičku fazu i starokršćanske građevine s grobljima i oba kontinuiraju i u srednjem vijeku.²² Vila u Stombratama jedina je temeljitije istražena, ali još početkom 20. stoljeća, pa nam izmiču mnogi podatci, koji bi danas bili zabilježeni u dokumentaciji. Unatoč tomu, može se okvirno uputiti na jasan ranorimski sloj i ostatke arhitekture, premda raspored i veličina zgrada nisu poznati. I kasnoantički stratum moguće je identificirati, ponajprije kroz elemente starokršćanskog sakralnog zdanja, pri čemu treba imati na umu da je to zdanje nastajalo u više faza.²³ Nasuprot ovim primjerima veliki arheološki kompleks na Mirima pokazuje različitu shemu prostorne artikulacije. Tu su iskopavanja pokazala postojanje stambeno-gospodarskih zdanja bez sakralnog objekta, ali kako nisu nikada objavljena, i mogućnosti zaključivanja su ograničene. Karaman se usputno osvrće na iskopavanja „Bihaća“ u Mirima, ali s pogrešnim preduvjerjenjem da je tu bio samostan sv. Petra od Klobučca, premda ispravno opisuju lokalitet kao rustičnu vilu.²⁴ Pitanje ubikacije rečenog samostana definitivno je riješio Omašić, utvrdivši da je on bio uz more – dakle, približno uz trasu rimske ceste *Salona* – *Tragurium* – na mjestu današnje župne crkve

Stomorija. It is worth emphasizing this since scholarly literature has always treated them separately. Even a great expert in the topography of Kaštela, Vjeko Omašić limited the village of Špiljan to the area “overlooking Stomorija”. At the same time this means that the complex in Miri encompasses the early Christian edifice in the Stomorija position, where traces of profane structures have not been recorded. Here we have a type of late antique *praedium* where sacral structure was separated from a narrow zone of economic and residential complex which is an exception among known examples from the Salonitan ager.

Best illustration of a large estate with profane and sacral segments in the same position can be found in the complex surrounding the church of St Martha in Bijaći, at the site of Stombrate, or *villa rustica* at the site of Dolac in Kaštel Gomilica near SS Cosmas and Damian, if we want to stay in the Kaštela region. Both sites have a late antique phase and early Christian structures with cemeteries and they both continue in the Middle Ages.²² Villa in Stombrate is the only site that has been explored more extensively, but back at the beginning of the 20th century, so we lack a lot of data that would be recorded in a modern archaeological research. Nevertheless we can broadly define one early Roman layer and architectural remains, though distribution and size of the structures are unknown. Late antique stratum can be identified, primarily through the elements of the early Christian sacral structure whereby we have to keep in mind that this edifice was built in several phases.²³ As opposed to these examples,

²² Za lokalitet Dolac vidi u: LJ. KARAMAN, 1930, 169, 205–213.

²³ Za prvu objavu vidi u: LJ. KARAMAN, 1930, 147–155, 164–178. Za dnevnik Bulićevih iskopavanja, uz popratni komentar, vidi u: H. GJURAŠIN, 2004. Revizijska iskopavanja nisu, nažalost, doživjela sustavnu objavu, nego samo kraći izvještaj: D. JELOVINA, 1987 (rad je pretiskan u SHP III/26 uz više fotodokumentacije i planova: D. JELOVINA, 2004). Za sakralno zdanje i skulpturu starokršćanskog doba vidi u: T. BURIĆ, 1993; P. CHEVALIER, 1995a, 222–224; P. CHEVALIER, 1995b, 86/br. 4, 155–156/sl. 1, 158, 164 (karte), Tab. XXXV/2, 187 (*Index/s. v. Bijaći*); P. CHEVALIER, 2004; A. UGLEŠIĆ, 2012, 13–16; T. BURIĆ 2012b, 23–28. Za suprotno mišljenje o fazama skulpture vidi u: A. MILOŠEVIĆ, 2004.

²⁴ LJ. KARAMAN, 1930, 153, 169, 175, 177.

²² For the site of Dolac cf. LJ. KARAMAN, 1930, 169, 205–213.

²³ For the first publication cf. LJ. KARAMAN, 1930, 147–155, 164–178. For Bulić's excavation journal, with commentaries, cf. H. GJURAŠIN, 2004. Unfortunately, revised excavation has not been published systematically, but only in a short report: D. JELOVINA, 1987 (the paper was reprinted in SHP III/26 with more photographs and plans: D. JELOVINA, 2004). For sacral edifice and early Christian sculpture cf. T. BURIĆ, 1993; P. CHEVALIER, 1995a, 222–224; P. CHEVALIER, 1995b, 86/no. 4, 155–156/Fig. 1, 158, 164 (maps), Tab. XXXV/2, 187 (*Index/s. v. Bijaći*); P. CHEVA-

sv. Petra u Kaštel Novom. Za ostatke kasno-antičkih zidova zabilježio je lokalni toponim Kulina, a donosi i srednjovjekovni naziv *Ad murum* prema trogirskim notarskim dokumentima.²⁵

Na nepostojanje većeg crkvenog objekta na lokalitetu Miri indirektno upućuje i jedan podatak koji je donio znameniti trogirski barokni povjesničar Pavao Andreis u svojoj povijesti rodnoga grada: „Kapela Sv. Grgura, sazidana unutar jedne kuće, koja je bila monaha benediktinaca Sv. Ivana Krstitelja, bila je ranije građena na svod, ali je zbog starosti nedavno razorena. Ovu su ranije monasi sazidali za udobnost obavljanja službe.“²⁶ Detalji Andreisova teksta upućuju na znatnu starost te kapele (građena je na svod, zbog starosti je razorena), pa je sigurno bila iz srednjeg vijeka, a ako još uzmemo u obzir i trajanje samostana, tj. njegovo ekonomsko osipanje u kasnom srednjem vijeku, ona je vjerojatno podignuta u 13., najdalje 14. stoljeću. Nažalost, Andreis nam nije zabilježio precizniju topografsku odrednicu te kapele, ali je iz konteksta jasno da je bila u trogirskom Velom polju, današnjim Donjim Kaštelima. Zbog toga i eventualne arheološke tragove toga objekta nije moguće ubicirati.²⁷ Unatoč nedorečenosti i oskudnim pisanim podacima iznio bih ov-

large archaeological complex at Miri displays different scheme of spatial articulation. These excavations have shown presence of residential and economic structures without a sacral building, but since they have never been published, possible conclusions are limited. Karaman only mentions the excavations of the Bihać Society in Miri in passing, but with incorrect preconception that the monastery of St Peter of Klobučac was located there, though he described the site correctly as *villa rustica*.²⁴ The question of location of the mentioned monastery was definitely solved by Omašić, determining that it was near the sea, meaning roughly along the route of the Roman road *Salona–Tragurium*, at the place of present-day parish church of St Peter in Kaštel Novi. Local toponym Kulina was recorded for the remains of the late antique walls, and he also brings the medieval name *Ad murum* in accordance with notarial documents from Trogir.²⁵

Absence of larger church building at the site of Miri is suggested by another piece of information mentioned by the well-known Baroque historian from Trogir Pavao Andreis, in his history of his home town: “Chapel of St George, built inside one house, that belonged to the Benedictine monks of St John

²⁵ V. OMAŠIĆ, 2001, 120–131, posebice str. 122–124 za iskopavanja „Bihaća“ i rane interpretacije nalaza. Znakovita je Omašićeva rečenica na str. 124 kojom je oslikao metodologiju iskopavanja početkom 20. st.: „Danas razmišljamo o tome kako su zbog zabluda arheologa i povjesničara koji su na Mirima tražili „*veličanstvene građevine*“ uništeni tragovi starohrvatske epohe na tom području jer je s iskopina odvezen golem materijal kojim je nasuta obala u Novome.“ Njome bi se mogla opisati i većina tadašnjih iskopavanja, gledajući s aspekta današnjih metodoloških postavki u arheologiji. Ni Babić ne vidi na Mirima tragove sakralne građevine, nego samo profani kompleks, što je i vidljivo iz tlocrta koji je objavio: I. BABIĆ 1984/1991², 53, sl. 8. na str. 51. Unatoč tomu B. Migotti ostavlja otvorenom mogućnost postojanja starokršćanske crkve: B. MIGOTTI, 1990, 13. Pri tome se poziva na apsidu u sklopu kompleksa na Mirima, premda nema nalaza starokršćanske skulpture kao u Sv. Marti. Apsidalni oblici nisu specifični za crkvenu arhitekturu, već njima obiluju i brojni objekti antičke profane arhitekture.

²⁶ P. ANDREIS, 1977, 352; T. BURIĆ, 2004, 162/bilj. 21.

²⁷ Detaljnije o tome u T. BURIĆ, 2020, 182–183.

LIER, 2004; A. UGLEŠIĆ, 2012, 13-16; T. BURIĆ, 2012b, 23-28. For a different opinion about the sculptural phases cf. A. MILOŠEVIĆ, 2004.

²⁴ Lj. KARAMAN, 1930, 153, 169, 175, 177.

²⁵ V. OMAŠIĆ, 2001, 120-131, in particular pp. 122-124 for the excavations of the Bihać Society and early interpretations of finds. Omašić's sentence on p. 124 in which described the excavation methodology in the early 20th century is very instructive: “At present we ponder how traces of the early Christian period were destroyed due to misconceptions of archaeologists and historians who looked for “*magnificent buildings*” in Miri, as bulk of material was taken from the site to fill the coast in Novi.” The same statement could be used for most excavations at the time, perceived from the aspect of modern methodological principles in archaeology. Babić also does not see traces of sacral structure in Miri but only profane complex, as evident from the ground plan he published: I. BABIĆ 1984/1991², 53, Fig. 8, p. 51. Despite that B. Migotti left the possibility of presence of an early Christian church open: B. MIGOTTI 1990, 13, referring to an apse in the complex at Miri, though there are no finds of early Christian sculpture as in St Martha. Apsidal forms are not characteristic only of church architecture, but are often found on profane buildings dating to antiquity.

dje pretpostavku da je spomenuta kuća bila na položaju Miri, gdje su u iskopavanjima društva „Bihać“ otkriveni i pojedini elementi srednjovjekovnih struktura. Dakle, približno u okvirima sela Špiljana bilo je zemalja samostana sv. Ivana, pa je onda moguće da je i spomenuta kuća s kasnijom kapelom sv. Grgura bila u tim granicama. To bi onda objašnjavalo i izostanak crkvenog objekta na Mirima i u srednjem vijeku i išlo u prilog povezivanju crkve na Stomoriji s arhitektonskim kompleksom na Mirima. Pri razradi ove teze čini se važnim uputiti i na činjenicu da trogirski benediktinci nisu posjedovali cijelo selo Stomoriju, već samo pojedine zemlje u njemu pa je i to bio dodatni argument da se ne upuštaju u izgradnju crkve na pojedinačnim manjim posjedima, a u selu je već postojala crkva na položaju Stomorija. Suprotan primjer imamo u srednjovjekovnom selu Oriovici u današnjim Vinišćima zapadno od Trogira. To je selo u cijelosti bilo feud samostana sv. Ivana Krstitelja u Trogiru, što je – uz nepostojanje starokršćanske crkve u tom kraju – navelo benediktince na izgradnju romaničke crkve sv. Jurja, danas Gospe od Zdravlja.²⁸

Na kraju bi se još moglo kazati nekoliko riječi i o prostornom obuhvatu srednjovjekovnog sela Špiljana. Ako pođemo od pretpostavke da je na Mirima bio jedan od njegovih zaselaka, a za Sv. Mariju od Špiljana (Stomoriju) već samo ime govori kojem je selu pripadala, otvara se prije svega pitanje istočnih granica sela. Naime, i Miri i Stomorija na samom su rubu katastarske općine Kaštel Novi, a to znači da je teritorij Špiljana obuhvaćao na istočnoj strani i dio prostora današnjeg Kaštel Starog, gdje je graničio s Radunom. To je dosta dobro ocrtao još V. Omašić. On je utvrdio da istočni dio Špiljana pokriva toponim Kolovrat, očuvan do danas, te dalje na zapad Marceline i na jug Smokvinac, sve

the Baptist, was built earlier with a vault, but it was recently torn down as it was old. This one was built earlier by the monks to enable more comfortable performing of their service.²⁶ Details of the Andreis' text indicate early date for the chapel (built with a vault, torn down since it was old), meaning it definitely belonged to the Middle Ages, and if we consider the heyday of the monastery and its economic deterioration in the Late Middle Ages, it was probably erected in the 13th or 14th century at the latest. Unfortunately Andreis did not record more precise topographic determinant for the chapel, but it is clear from the context that it was in Velo Polje in Trogir, present-day Donja Kaštela. Therefore possible archaeological traces of this structure could not be located.²⁷ Despite vagueness and scarce written information I would offer a thesis that the mentioned house was in the position Miri where certain elements of medieval structures were found in the excavations of the Bihać Society. Lands of the monastery of St John were located roughly within the boundaries of the village of Špiljan so it is possible that the mentioned house with later chapel of St Gregory was within these boundaries. This would explain lack of church structure in Miri in the Middle Ages and would support associating the church in Stomorija with the architectural complex in Miri. In elaboration of this thesis it seems important to emphasize the fact that the Benedictines from Trogir did not own the entire village of Stomorija, but only certain land in it so it was an additional argument not to engage in building churches in smaller individual estates, as there had already been a church in the village in the Stomorija position. An opposite example is found in the medieval village of Oriovica in present-day Vinišća west of Trogir. This entire village was a feud of the monastery of St John the Baptist in Trogir which made the Benedictines, alongside

²⁸ Za Oriovicu vidi u: T. BURIĆ, 2004, 162, 164, sl. 5; T. BURIĆ, 2020, 162–163.

²⁶ P. ANDREIS, 1977, 352; T. BURIĆ, 2004, 162/note 21.

²⁷ More extensively in T. BURIĆ, 2020, 182–183.

predjeli danas u granicama Kaštel Starog.²⁹ Iz navedenog primjera očito je da se granice srednjovjekovnih sela ne poklapaju s današnjim međama kaštelanskih sela nasljednika srednjovjekovnih. Čini se, prema navedenom primjeru Miri – Stomorija, da su srednjovjekovna sela naslijedila teritorije kasnoantičkih veleposjeda i njihove agrarne površine. Razlozi zbog kojih je došlo do prekrajanja tih granica po uspostavi novih sela uz utvrđene kaštele na obali traže dodatna istraživanja, ponajviše u arhivima, stoga ovdje nije moguće ulaziti u tu problematiku koja još nije ni apostrofirana u našoj historiografiji.

Ove retke posvećujem kolegici Sinevi Kukoč, koja je ostavila neizbrisivi trag u našoj arheologiji zakoračivši hrabro, s puno entuzijazma i znanja, u složeni duhovni svijet Ilira.

the lack of early Christian church in this area, to build a Romanesque church of St George, presently Our Lady of Good Health.²⁸

Finally we could say a few words about the spatial scope of the medieval village of Špiljan. If we start from an assumption that one of its hamlets was located in Miri, and the name of St Mary of Špiljan (Stomorija) speaks for itself about the village attribution, the question of eastern boundaries of the village is posed. Namely, Miri and Stomorija are on the very edge of the cadastral municipality Kaštel Novi, meaning that the territory of Špiljan encompassed a part of the Kaštel Novi municipality in the eastern part, bordering with Radun. V. Omašić outlined this situation quite well. He determined that the eastern part of Špiljan is covered by the toponym Kolovrat, preserved to the present day, further westwards is Marceline and southwards Smokvinac, all areas presently within the boundaries of Kaštel Stari.²⁹ The presented example shows that boundaries of medieval villages do not correspond to present day borders of the Kaštela villages, that succeeded their medieval predecessors. Judging from the mentioned example Miri – Stomorija, it seems that the medieval villages inherited territories of the late antique large estates and their agrarian areas. Reasons of reshaping these borders after new villages were established next to the fortified castles on the coast demand additional research, mostly in archives, which is why this subject cannot be discussed as yet, since it has not been addressed in our historiography.

I would like to dedicate these lines to colleague Sineva Kukoč, who left an indelible trace in our archaeology, entering bravely, with a lot of knowledge and enthusiasm, complex spiritual world of the Illyrians.

Translation: Marija Kostić

²⁹ V. OMAŠIĆ, 1978, 138; V. OMAŠIĆ, 1986, 83; V. OMAŠIĆ, 2001, 104.

²⁸ For Oriovica cf. T. BURIĆ, 2004, 162, 164, Fig. 5; T. BURIĆ, 2020, 162-163.

²⁹ V. OMAŠIĆ, 1978, 138; V. OMAŠIĆ, 1986, 83; V. OMAŠIĆ, 2001, 104.

LITERATURA / REFERENCES

- ANDREIS, P., 1977. – Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I*, Splitski književni krug, Split.
- BABIĆ, I., 1984/1991². – Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Muzej grada Trogira/Zavičajni muzej Kaštela, Split/Kaštel – Novi.
- BRANDT, M., 1980. – Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, I, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- BURIĆ, T., 1985. – Tonči Burić, Villa sancti Georgii de Putalio, *Starohrvatska prosvjeta*, III/14, Split, 305–323.
- BURIĆ, T., 1993. – Tonči Burić, Posljednji salonitanski klesari, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85, Split, 177–197.
- BURIĆ, T., 2004. – Tonči Burić, Romaničko graditeljstvo – odraz gospodarskog snaženja trogir-ske komune, *Histria antiqua*, 12, Pula, 159–170.
- BURIĆ, T., 2008. – Tonči Burić, Arheološka topografija Vinišća (rezultati rekognosciranja), *Vinišćarski zbornik*, 2, Vinišća, 75–176.
- BURIĆ, T., 2012a. – Tonči Burić, Segmenti prostorne strukture agrarnih naselja u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – odabrani primjeri, *Dani Stjepana Gunjače 2* (ur./eds.: T. Šeparović, N. Uroda), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 37–47.
- BURIĆ, T., 2012b. – Tonči Burić, Crkva sv. Marte u Bijaćima, *Sveta Marta u Bijaćima* (ur./ed.: J. Dukić), Župa Gospe od Anđela, Trogir, 19–33.
- BURIĆ, T., 2020. – Tonči Burić, *Trogirski distrikt u srednjem vijeku do 1537. godine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- CHEVALIER, P., 1995a. – Pascale Chevalier, SALONA II, *Ecclesiae dalmatiae 1*, Ecole française de Rome, Split – Rim.
- CHEVALIER, P., 1995b. – Pascale Chevalier, SALONA II, *Ecclesiae dalmatiae 2*, Ecole française de Rome, Split – Rim.
- CHEVALIER, P., 2004. – Pascale Chevalier, Ostaci starokršćanske skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/26, Split, 109–138.
- ČAČE, S., 1982. – Slobodan Čače, Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi*, 12, Rijeka, 41–52.
- ČAČE, S., 1985. – Slobodan Čače, Nekropola u prostoru zajednice, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, 20, Beograd, 65–73.
- GJURAŠIN, H., 2004. – Hrvoje Gjurašin, Arheološka istraživanja kod crkve Sv. Marte od 1902. do 1905. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III/26, Split, 7–95.
- JELIČIĆ-RADONIĆ J. et. al., 1994. – Jasna Jeličić-Radonić et al., *Gata. Crkva Justinijanova doba*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split.
- JELOVINA, D., 1987. – Dušan Jelovina, Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima, *Kaštelanski zbornik*, 1, Kaštela, 23–29.
- JELOVINA, D., 2004. – Dušan Jelovina, Starohrvatska crkva sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/26, Split, 97–106.
- KARAMAN, Lj., 1930. – Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
- LE GOFF, J., 1998. – Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog zapada*, Golden marketing, Zagreb.
- LOPEZ, R. S., 1978. – Roberto Sabatino Lopez, *Rođenje Evrope*, Školska knjiga, Zagreb.
- LUZZATTO, G., 1960. – Gino Luzzatto, *Ekonomska povijest Italije*, Naprijed, Zagreb.
- LANDSCAPE, 2006. – *Landscape Ideologies* (ur./ed.: T. Meier), Archaeolingua, Budimpešta.
- MIGOTTI, B., 1990. – Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i*

- Cetine, JAZU, Zagreb.
- MILOŠEVIĆ, A., 2004. – Ante Milošević, Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser., 26, Split, 237–260.
- OMAŠIĆ, V., 1967. – Vjeko Omašić, Stomorija i njeni juspatroni u XVII i XVIII stoljeću, *Izdavanja Histoarijskog arhiva u Splitu*, 6, Split, 6–103.
- OMAŠIĆ, V., 1978. – Vjeko Omašić, *Topografija Kaštelanskog polja*, Čakavski sabor, Split.
- OMAŠIĆ, V., 1986. – Vjeko Omašić, *Povijest Kaštela od početka do kraja XVIII stoljeća*, Logos, Split.
- OMAŠIĆ, V., 2001. – Vjeko Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, Muzej grada Kaštela – Društvo Bijaći, Kaštela.
- RAPANIĆ, Ž., 1984. – Željko Rapanić, Kasnoantička „palača“ u Ostrvici kod Gata (Poljica), *Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva*, 8, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split, 149–161.
- SIKAVICA, I., 2007. – Ivica Sikavica, Izrada replike stomorijaskog garguja, *Kaštelanski zbornik*, 8, Kaštela, 51–79.
- ŠUTA, I., 2005. – Ivan Šuta, K. Štafilic – Sv. Lucija (Lucijino), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, Zagreb, 227–228.
- UGLEŠIĆ, A., 2012. – Ante Uglešić, Arhitektonski ostaci na lokalitetu Stombrate, *Sveta Marta u Bijaćima* (ur./ed.: J. Dukić), Župa Gospe od Anđela, Trogir, 11–18.

IZVORI / SOURCES

- BARADA, M., 1948. – Miho Barada, *Monumenta traguriensia* (Trogirski spomenici), I/I, JAZU, Zagreb.
- BARADA, M., 1950. – Miho Barada, *Monumenta traguriensia* (Trogirski spomenici), I/II, JAZU, Zagreb.
- SMIČIKLAS, T., 1904. – Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae* (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije) II, JAZU, Zagreb.

NUMIZMATIČKA SVJEDOČANSTVA MONGOLSKE NAJEZDE NA ŠIRE PODRUČJE SPLITA IZ OŽUJKA 1242. GODINE*

*THE NUMISMATIC EVIDENCE OF THE MONGOL INVASION IN THE WIDER SPLIT REGION IN MARCH, 1242**

MATO ILKIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
milkić@unizd.hr

DEJAN FILIPČIĆ

Filsweg 22
D-73207 Plochingen
filipi.dejan@gmail.com

UDK: 737(497.583)*1242“

DOI: 10.15291/archo.3599

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2021-08-02

KLJUČNE RIJEČI:

*hrvatsko-ugarski kralj
Bela IV., Mongoli, novac
iz pećina, ostave novca,
Split, srednja Dalmacija*

U ovome članku autori reinterpetiraju već odavna poznate brojne srednjodalmatinske ostave s dominirajućim splitskim komunalnim novcem, povezujući njihovo skrivanje s ožujkom 1242. godine kada su Belu IV., hrvatsko-ugarskog kralja u bijegu prema Jadranu, progonili Mongoli. S njihovom najezdom mogu se dovesti u vezu i neki pojedinačni nalazi novca iz pećina u jugoistočnoj Lici i sjevernoj Dalmaciji za koje se pretpostavlja da su domaćemu stanovništvu mogle poslužiti kao privremeni zbjegovi.

KEY WORDS:

*king of Croatia and
Hungary Bela IV, Mon-
gols, coins from caves,
coin hoards, Split, central
Dalmatia*

In this paper the authors reinterpret a number of long known hoards from central Dalmatia containing mostly communal coins of Split, associating their hiding with March 1242, when Bela IV, king of Croatia and Hungary escaped to the Adriatic chased by the Mongols. The Mongol invasion could also explain certain individual coin finds from caves in southeastern Lika and northern Dalmatia that could have been used as temporary shelters for the local population.

* Ovaj rad posvećujemo dragoj kolegici Sinevi Kukoč.

* We would like to dedicate this paper to our dear colleague Sineva Kukoč.

U posljednja nešto više od dva stoljeća otkriveno je deset skupnih nalaza koji većim dijelom ili u cijelosti sadrže splitske komunalne denare. Jedna takva ostava nađena je u Žažviću nedaleko od Bribira.¹ Sve ostale potječu iz srednje Dalmacije. Među njima su dvije iz Splita, i to s gradskih predjela Manuša² te Poljuda.³ Slijede ostave iz Nerežišća na Braču,⁴ Turske peći poviše Dugoga Rata,⁵ Slatina na Čiovu,⁶ Muća⁷ i Trilja.⁸ Za jednu nije poznato točno mjesto nalaza, ali se navodi da je otkrivena oko 1800. godine u okolici Splita.⁹ Deseti skupni nalaz, pretpostavlja se, potječe iz Staroga Grada na Hvaru.¹⁰ Vrijeme skrivanja tih ostava do sada je bilo različito datirano, ali ne prije druge polovine 13. stoljeća. Primjera radi, navodimo onu iz Turske peći, jedine od prije navedenih koja je nađena u arheološkim istraživanjima. U prvoj je objavi *terminus post quem* smješten u 1491. godinu.¹¹ Poslije joj je datacija pomaknuta za približno dva stoljeća ranije.¹² Mi smatramo da ona pripada još starijemu razdoblju, što, vjerujemo, vrijedi za sve srednjodalmatinske ostave sa splitskim komunalnim denarima, jer u njima nema novca iz druge polovine 13.

In the last two centuries, ten assemblages were found containing mostly or exclusively communal denari of Split. One such hoard was found in Žažvić near Bribir,¹ and all the rest originate from central Dalmatia. Two of these hoards were found in Split, in the city neighbourhoods Manuš² and Poljud,³ and the findspots of other hoards include Nerežišća on the island of Brač,⁴ Turska Peć overlooking Dugi Rat,⁵ Slatine on the island of Čiovo,⁶ Muć⁷ and Trilj.⁸ Exact findspot is unknown for one of the hoards, but allegedly it was discovered around the year 1800 in the Split area.⁹ The tenth hoard is assumed to originate from Stari Grad on the island of Hvar.¹⁰ So far different dates of hiding these hoards have been proposed, none before the second half of the 13th century. For instance, we will mention the example from Turska Peć, the only one of all the aforementioned found in archaeological excavations. In the first publication *terminus post quem* was set at the year 1491.¹¹ Later different dating was proposed, two centuries earlier.¹² In our opinion it belongs to an even earlier period which, to the best of our knowledge, applies to all central Dalmatian hoards with the Split communal denari since they do not

¹ A. LUSCHIN von EBENGREUTH, 1901, 165-188; A. LUSCHIN von EBENGREUTH, 1903, 3-16; K. STOCKERT, 1919, 28; D. M. METCALF, 1965, 187-189; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 118, br. 559.

² F. BUŠKARIOL, 1984, 77; D. KLIŠKIĆ, 2006, 338, bilj. 51; M. NAĐ, 2012, 418, br. 120.

³ D. KLIŠKIĆ, 2006, 338, bilj. 51; M. NAĐ, 2012, 440, br. 239.

⁴ I. MIRNIK, 1974, 22-31; I. MIRNIK, 1981, 112, br. 508.

⁵ D. KLIŠKIĆ, 2006, 329-367; M. NAĐ, 2012, 416, br. 111.

⁶ F. BULIĆ, 1897, 125-126; K. STOCKERT, 1911, 2-12; K. STOCKERT, 1919, 15; D. M. METCALF, 1965, 189-190; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 115, br. 532.

⁷ F. BULIĆ, 1897, 126; D. M. METCALF, 1965, 190; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 100, br. 415.

⁸ F. GABRIĆ, 1967, 15-17; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 116, br. 543.

⁹ K. STOCKERT, 1911, 11; D. M. METCALF, 1965, 190; I. MIRNIK, 1981, 115, br. 535.

¹⁰ M. NAĐ, 2012, 416, br. 108.

¹¹ D. KLIŠKIĆ, 2006, 338.

¹² M. NAĐ, 2012, 416, br. 11 tu ostavu smješta u drugu polovinu 13. stoljeća.

¹ A. LUSCHIN von EBENGREUTH, 1901, 165-188; A. LUSCHIN von EBENGREUTH, 1903, 3-16; K. STOCKERT, 1919, 28; D. M. METCALF, 1965, 187-189; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 118, no. 559.

² F. BUŠKARIOL, 1984, 77; D. KLIŠKIĆ, 2006, 338, note 51; M. NAĐ, 2012, 418, no. 120.

³ D. KLIŠKIĆ, 2006, 338, bilj. 51; M. NAĐ, 2012, 440, no. 239.

⁴ I. MIRNIK, 1974, 22-31; I. MIRNIK, 1981, 112, no. 508.

⁵ D. KLIŠKIĆ, 2006, 329-367; M. NAĐ, 2012, 416, no. 111.

⁶ F. BULIĆ, 1897, 125-126; K. STOCKERT, 1911, 2-12; K. STOCKERT, 1919, 15; D. M. METCALF, 1965, 189-190; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 115, no. 532.

⁷ F. BULIĆ, 1897, 126; D. M. METCALF, 1965, 190; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 100, no. 415.

⁸ F. GABRIĆ, 1967, 15-17; I. MIRNIK, 1974, 23; I. MIRNIK, 1981, 116, no. 543.

⁹ K. STOCKERT, 1911, 11; D. M. METCALF, 1965, 190; I. MIRNIK, 1981, 115, no. 535.

¹⁰ M. NAĐ, 2012, 416, no. 108.

¹¹ D. KLIŠKIĆ, 2006, 338.

¹² M. NAĐ, 2012, 416, no. 11 dates this hoard to the second half of the 13th century.

stoljeća ni iz kasnijega vremena.¹³ Naime, topografija koja ih povezuje sa širim splitskim područjem (Karta 1) te njihov sastav koji kod mnogih uključuje i ponešto zdjelica častih denara mletačkih duždeva iz razdoblja od 1172. do 1205. godine,¹⁴ a osobito novac kovan za rimsko-njemačkog cara Fridrika II. Hohenstaufena (1218. – 1250.),¹⁵ koji je i najmlađi među databilnima, upućuju na uzrok i godinu deponiranja. Bilo je to za život vrlo opasno vrijeme, i to ne samo za stanovnike širega splitskog područja. Novčane su uštedevine na brzinu skrivene zbog onih koji su iz središnje Azije dojahali s namjerom da kazne kralja Belu IV. te središnju Europu podvrgnu svojoj vlasti. Riječ je o ratobornim Mongolima.

Dugo planirana i taktički dobro osmišljena velika vojna kampanja usmjerena k osvajanju zapada, koju su od 1236. do 1242. godine u nekoliko zasebnih intervencija proveli mongolski konjanici pod vrhovnim zapovjedništvom Batu-kana, prouzročila je nemire i pustošenja, odnosno privremeno ili trajno uništenje srednjovjekovnih feudalnih sustava u mnogim dijelovima središnje i istočne Europe. Ogotaj (1229. – 1241.),

contain coins from the other half of the 13th century, nor from the later period.¹³ Namely, the topography that associates them with the wider Split region (Map 1) and their composition that in many cases includes some concave denari of the Venetian doges from the period from 1172 to 1205,¹⁴ and in particular the coin struck during Friedrich II Hohenstaufen, king of Germany and Holy Roman Empire (1218-1250),¹⁵ that is also the youngest among the datable specimens, suggest the cause and year of deposition. Those were life-threatening times, not only for the population of the wider Split region. Money savings were hastily hidden because of the ones riding from central Asia with the intention of punishing king Bela IV, and subjugating central Europe. Of course these were the belligerent Mongols.

Long planned and tactically well-conceived military campaign of conquering the west that was carried out by the Mongol horsemen under the command of Batu Khan from 1236 to 1242 in several interventions, caused turmoil and marauding, but also temporary or permanent destruction of medieval feudal systems in many parts of

¹³ Donoseći prve podatke o ostavi iz Slatina, don Frane Bulić kaže da ona sadrži i jedan novac dužda Ivana Dandolo (1280. – 1289.) (F. BULIĆ, 1897, 125). To je opovrgao Karl Stockert navevši da je ipak riječ o novcu iskovanom za dužda Enrica Dandolo (1192. – 1205.) (K. STOCKERT, 1911, 2, bilj. 2).

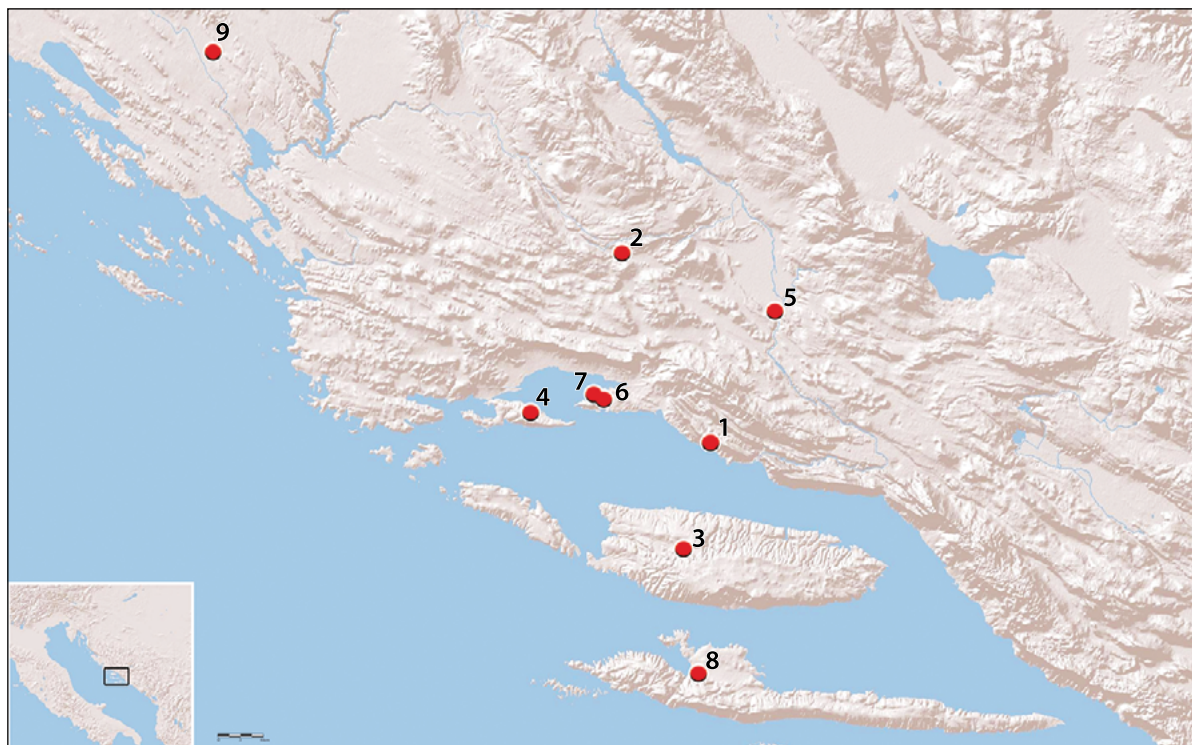
¹⁴ Pretpostavljeni skupni nalaz iz Staroga Grada sadrži novac mletačkoga dužda Sebastiana Zianija (1172. – 1178.) (M. NAĐ, 2012, 416, br. 108). Njegovi nasljednici, Orio Malipiero (1178. – 1192.) i Enrico Dandolo (1192. – 1205.) zastupljeni su novcem u ostavama iz Turske peći (D. KLIŠKIĆ, 2006, 334, 345, kat. br. 1–8; M. NAĐ, 2012, 416, br. 111), Nerežišća (I. MIRNIK, 1974, 22, 27; I. MIRNIK, 1981, 112, br. 508) i Slatina (K. STOCKERT, 1911, 2, bilj. 2). Novac posljednjeg navedenog mletačkoga dužda sadrži skupni nalaz iz Trilja (F. GABRIĆ, 1967, 16; I. MIRNIK, 1981, 116, br. 543).

¹⁵ Osim u pretpostavljenoj ostavi u Starome Gradu na otoku Hvaru (M. NAĐ, 2012, 416, br. 108), novac Fridrika II. Hohenstaufena (1218. – 1250.) zastupljen je i u sljedećim skupnim nalazima: Turska peć (D. KLIŠKIĆ, 2006, 334, 345, kat. br. 9; M. NAĐ, 2012, 416, br. 111), Nerežišća (I. MIRNIK, 1974, 22, 27; I. MIRNIK, 1981, 112, br. 508) i Trilj (N. GABRIĆ, 1967, 16; I. MIRNIK, 1981, 116, br. 543).

¹³ In the first publication of the hoard from Slatina, Fr Frane Bulić stated that it contained a coin of doge Giovanni Dandolo (1280-1289) (F. BULIĆ, 1897, 125). This was refuted by Karl Stockert claiming that it was a coin struck during doge Enrico Dandolo (1192 - 1205) (K. STOCKERT, 1911, 2, note 2).

¹⁴ The assemblage probably from Stari Grad contains coins of the Venetian doge Sebastiano Ziani (1172-1178) (M. NAĐ, 2012, 416, no. 108). His successors, Orio Malipiero (1178-1192) and Enrico Dandolo (1192-1205) are represented by coins in hoards from Turska Peć (D. KLIŠKIĆ, 2006, 334, 345, cat. no. 1-8; M. NAĐ, 2012, 416, no. 111), Nerežišća (I. MIRNIK, 1974, 22, 27; I. MIRNIK, 1981, 112, no. 508) and Slatina (K. STOCKERT, 1911, 2, note 2). The assemblage from Trilj contains a coin of the latter Venetian doge (F. GABRIĆ, 1967, 16; I. MIRNIK, 1981, 116, no. 543).

¹⁵ Except for the hoard probably from Stari Grad on the island of Hvar (M. NAĐ, 2012, 416, no. 108), coin of Friedrich II Hohenstaufen (1218-1250) was represented in the following assemblages: Turska Peć (D. KLIŠKIĆ, 2006, 334, 345, cat. no. 9; M. NAĐ, 2012, 416, no. 111), Nerežišća (I. MIRNIK, 1974, 22, 27; I. MIRNIK, 1981, 112, no. 508) and Trilj (N. GABRIĆ, 1967, 16; I. MIRNIK, 1981, 116, no. 543).

KARTA 1. Topografija ostava sa splitskim komunalnim novcem: 1. Dugi Rat – Turska peć, 2. Muć, 3. Nerežišća, 4. Slatine, 5. Trilj, 6. Split – Manuš, 7. Split – Poljud, 8. Stari Grad – Hvar, 9. Žažvić (izradio: D. Vujević)

MAP 1 Topography of hoards with communal coins of Split: 1. Dugi Rat – Turska Peć, 2. Muć, 3. Nerežišća, 4. Slatine, 5. Trilj, 6. Split – Manuš, 7. Split – Poljud, 8. Stari Grad – Hvar, 9. Žažvić (made by D. Vujević)

treći Džingis-kanov sin i nasljednik poveo je u osvajački rat 150 000 vojnika koji su 1235. godine porazili volške Bugare.¹⁶ Dvije godine poslije Mongoli su preko zaleđene Volge ušli u Rusiju, a potom su popalili sve veće gradove i ubili velikog princa, Jurija II. (1212. – 1216. i 1218. – 1238.).¹⁷ Slijedio je mongolski napad na Kumane, od kojih je njih 40 000 uspjelo pobjeći u Ugarsku. Kralj Bela IV. (1235. – 1270.) ne samo da nije htio izbjegle Kumane izručiti Mongolima, već je pogubio i njihove poslanike te se odbio podložiti kanovu vrhovništvu. Zbog toga je Ogotaj htio kazniti hrvatsko-ugarskog kralja i njegove saveznike. Napao je Poljsku i u ožujku 1241. zapalio nekoliko gradova te porazio vojsku krakovskoga vojvode Boleslava V. (1243. – 1279.). Početkom travnja iste godine Mongoli su pobi-

central and eastern Europe. Ögödei (1229-1241), the third son of Genghis Khan and his successor, led 150 000 soldiers into the war of conquest. In 1235 they defeated the Volga Bulgars.¹⁶ Two years later the Mongols entered Russia over the frozen Volga river, where they burnt down all bigger cities and killed Grand Prince, Yuri II (1212-1216 and 1218-1238).¹⁷ The following target of the Mongol invasion were the Cumans, 40 000 of which managed to escape to Hungary. King Bela IV (1235-1270) not only refused to extradite the Cuman refugees to the Mongols, but he also executed their emissaries and refused to accept khan's supremacy. Therefore Ögödei wanted to punish the king of Hungary and Croatia and his allies. He attacked Poland and burnt down several cities in March 1241, defeating the army of the

¹⁶ P. SOPHOULIS, 2015, 251, bilj. 1. O mongolskim osvajanjima vidjeti i u: P. JACKSON, 2005, 58 i dalje.

¹⁷ P. SOPHOULIS, 2015, 252.

¹⁶ P. SOPHOULIS, 2015, 251, note 1. About Mongol conquests see also in P. JACKSON, 2005, 58 ff.

¹⁷ P. SOPHOULIS, 2015, 252.

jedili i vojsku šleskoga vojvode Henrika II. (1238. – 1241.) u bitci kod Legnice.¹⁸ Druga mongolska vojska ušla je u Ugarsku i 11. travnja 1241. godine u boju na polju Mohi pored rijeke Šaje porazila Belu IV.¹⁹ Spašavajući vlastitu glavu, kralj se povukao s bojišta. Prema nekim navodima, konja za bijeg dobio je od varaždinskoga župana.²⁰

Kralj je evakuirao dvor i riznicu prije nego li su Mongoli došli do središnje Ugarske. Prvo je pobjegao u Austriju, a zatim u Hrvatsku. Kadanu (Qadan), jednomu od vođa mongolske vojske, bila je povjerena zadaća da zarobi Belu IV. Doznajući to, hrvatsko-ugarski kralj prebacio je svoj dvor u Zagreb. Na vijest da se Mongoli spremaju prijeći Dravu, povukao se prema jugu sve do Jadrana. Nakon kratkoga boravka u Splitu, kralj se preselio u susjedni Trogir, čiji su ga stanovnici vrlo srdačno dočekali. Potom se uputio na obližnji otok Čiovo gdje je uspostavio svoju rezidenciju.²¹ U međuvremenu su Mongoli izvršili masakar na svojem putu kroz Hrvatsku. Početkom ožujka 1242. godine njihove izvidnice pojavile su se pred gradskim zidinama Splita. Opljačkali su i spalili njegovu okolicu te je grad bio pun izbjeglica.²² Toma Arhiđakon (1200. – 1268.), poznati splitski svećenik, pisac, kroničar i svjedok tih događaja, u svojoj *Historia Salonitana* zorno opisuje zločine koje su Mongoli počinili nad onima koji se nisu uspjeli povući u Split ili sakriti na neko sigurno mjesto. Također govori o ljudima koji su ostavljali svoje blago i, bježeći u grad, spašavali svoje živote. Tako opisuje i zbjegove ljudi u šume, brda i peći-

Duke of Krakow Boleslav V (1243-1279). In early April of the same year the Mongols vanquished the army of the Duke of Silesia Henry II (1238-1241) in the battle of Legnica.¹⁸ The second Mongol army entered Hungary and on April 11, 1241 in the battle of Mohi near the Sajo river inflicted a defeat on Bela IV¹⁹ who retreated from the battlefield trying to save his life. According to some stories, the prefect of Varaždin provided him with a horse for escape.²⁰

The king evacuated the court and treasury before the Mongols reached central Hungary. First he fled to Austria, and then Croatia. Qadan, one of the Mongol army leaders, was entrusted with capturing Bela IV. When he heard about this, the king of Hungary and Croatia transferred his court to Zagreb. Hearing the news about the Mongols preparing to cross the Drava river, he fled southwards to the Adriatic. After a short sojourn in Split, he moved to nearby Trogir, whose residents welcomed him cordially. His following destination was the island of Čiovo where he established his residence.²¹ In the meantime, the Mongols havocked on their way through Croatia. In the early March of 1242 their scouts were under the city walls of Split. They plundered and burnt down its surroundings so the city was full of refugees.²² Thomas the Archdeacon (1200-1268), a renowned priest from Split, but also a writer, chronicler and witness of these events in his *Historia Salonitana* describes vividly the crimes that the Mongols perpetrated against the ones who were not lucky enough to re-

¹⁸ P. SOPHOULIS, 2015, 253.

¹⁹ J. LASZLOVSZKY, S. POW, T. PUSZTAI, 2016, 33. Za kompletni izvor narativa povijesnih događaja povezanih s mongolskom navalom vidjeti u: H. GÖCKENJAN, J. R. SWEENEY, 1985, 46-52; P. SOPHOULIS, 2015, 256, bilj. 12. O mongolskoj provali u Hrvatskoj, a osobito na splitsko i trogirsko područje, vidjeti u: J. A. SOLDÓ, 1969, 371-388; N. KLAJČ, 1976, 306 i dalje; G. NOVAK, 1978, 144-148; N. KLAJČ, 1985, 106 i dalje.

²⁰ J. A. SOLDÓ, 1969, 387, bilj. 88.

²¹ P. SOPHOULIS, 2015, 262.

²² J. R. SWEENEY, 1994, 34-62.

¹⁸ P. SOPHOULIS, 2015, 253.

¹⁹ J. LASZLOVSZKY, S. POW, T. PUSZTAI, 2016, 33. For a complete source of narratives of historical events related to the Mongol invasion see in H. GÖCKENJAN, J. R. SWEENEY, 1985, 46-52; P. SOPHOULIS, 2015, 256, note 12. About the Mongol incursions in Croatia, especially the regions of Split and Trogir, see in J. A. SOLDÓ, 1969, 371-388; N. KLAJČ, 1976, 306 ff; G. NOVAK, 1978, 144-148; N. KLAJČ, 1985, 106 ff.

²⁰ J. A. SOLDÓ, 1969, 387, note 88.

²¹ P. SOPHOULIS, 2015, 262.

²² J. R. SWEENEY, 1994, 34-62.

SLIKA 1. Novac rimsko-njemačkoga cara Fridrika II. Hohenstaufena (1218. – 1250.) iz pećine Vlakno na Dugome otoku (foto: M. Ilkić)

FIGURE 1 Coin of Friedrich II Hohenstaufen, king of Germany and Holy Roman Empire (1218-1250) from Vlakno Cave on Dugi Otok (photo by M. Ilkić)

ne, odnosno na bilo koje mjesto sigurno od neprijateljskoga konjanništva.²³ Mongoli su opsjeli Klis, no zbog izrazito nepristupačnoga položaja, a i s obzirom na to da nisu imali opsadnih sprava, uskoro su morali odustati. Doznajući da kralj Bela IV. nije u Klisu, već u obližnjemu Trogiru, Kadan je uputio većinu svojih snaga prema obali s namjerom da opsjedne sam grad. Napad na Trogir bio je neuspješan ponajprije zbog morske barijere koja je dijelila grad od kopna. Mongoli su se više puta spustili do trogirske okolice zadovoljivši se tek pljačkom i paljenjem gradskoga zaleđa. Toma Arhiđakon završava izlaganje o Mongolima njihovim povlačenjem prema Gornjoj Dalmaciji, paljenjem dubrovačke okolice i Kotora te daljnjim prodorom neprijatelja prema Srbiji i Bugarskoj.²⁴ Tomino konačno viđenje događaja koji su obilježili ožujak 1242. godine na širem splitskom području sadrži više opažanja, no svima njima zajedničko je da su mogolski konjanici izrazito hladnokrvni i nemilosrdni neprijatelji.

treat to Split or hide somewhere. He also mentions people who left their material possessions and escaped to the city to save their lives, and describes refuges in woods, hills and caves, that is any place safe from the enemy cavalry.²³ The Mongols sieged Klis but soon they had to give up due to inaccessible position and lack of siege engines. When Qadan learnt that Bela was not in Klis, but in nearby Trogir, he sent most of his forces to the coast planning to siege the town. The attempt to attack Trogir was unsuccessful mostly due to a sea barrier that divided the town from the mainland. They reached the Trogir area more than once but they only plundered and burnt the hinterland and not the town itself. Thomas the Archdeacon ends his story about the Mongols with their retreat towards Upper Dalmatia, burning the Dubrovnik surroundings and Kotor, and penetrating further towards Serbia and Bulgaria.²⁴ Thomas' final interpretation of the events marking March of 1242 in the wider Split region contains a number of ob-

²³ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1863, 32.

²⁴ *Historia Salonitana*, 2006, 253–254.

²³ I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1863, 32.

²⁴ *Historia Salonitana*, 2006, 253–254.

Posljednjih nekoliko desetljeća mađarski su znanstvenici posvetili znatnu pozornost determiniranju mongolskoga devastacijskog pohoda. Tomu arheološkom horizontu, datiranom u 1241. i 1242. godinu, pripadaju mnogobrojne ostave novca i/ili nakita, palež, masovne grobnice i nezakopani posmrtni ostatci ljudi ubijenih na putovima te provale.²⁵ S prostranoga panonskog područja poznato je nešto više od 80 skupnih nalaza skrivenih u vrijeme mongolske najezde na Ugarsku.²⁶

Horizontu destrukcije pripisujemo i na početku ovoga rada spomenute srednjodalmatinske ostave (Karta 1) koje su, uvjereni smo, skrivene u ožujku 1242. godine zbog ciljane provale Mongola.²⁷ Na pravcu kretanja njihovih konjanika, bilo dolaska bilo odlaska, one su iz Muća i Trilja. Navode Tome Arhiđakona o mnogobrojnim izbjeglicama koji se u panici slijevaju u grad, ostavljajući za sobom svoje konje i blago, potkrepljuju nalazi dviju ostava pronađenih nedaleko od zidina srednjovjekovnoga Splita. Prva potječe iz današnje gradske četvrti Manuša, a druga je nađena pri gradnji stadionskoga kom-

servation, but in all of them we recognize the Mongol horsemen as cold-blooded and merciless enemies.

In the last few decades the Hungarian scholars have paid special attention to a more thorough study of the devastating Mongol invasion. Many hoards containing coins and/or jewelry as well as arson traces, mass graves and unburied remains of people who got killed during the incursion belong to this archaeological horizon, dated to the years 1241 and 1242.²⁵ From the wider Pannonian region we know of over 80 hoards hidden during the Mongol invasion in Hungary.²⁶

The hoards from central Dalmatia (Map 1) mentioned at the beginning of this paper can also be attributed to the destruction horizon. In our opinion, they were hidden in March of 1242 owing to targeted Mongol incursion.²⁷ The hoards from Muć and Trilj are located on the routes of their movements, advancing or retreating. Thomas Archdeacon's claims about many refugees flooding in the city in panic, leaving behind their horses and goods, are confirmed by two hoards found

²⁵ J. LASZLOVSZKY, 2012, 1-3; J. LASZLOVSZKY, S. POW, T. PUSZTAI, 2016, 33-37.

²⁶ M. VARGHA, 2017, 241, Fig. 2. U navedenom članku na karti s prikazom topografije ostava povezanih s mongolskom invazijom naznačen je i Osijek kao jedino takvo nalazište s područja Hrvatske. Smatramo da s najezdom Mongola vjerojatno treba povezati i skupni nalaz iz Ostrova, sela oko 5 km sjeverno od Vinkovaca. Prema prvoj objavi, skrivanje te istočnoslavonske ostave vremenski je smješteno nakon 1261. godine (J. BRUNŠMID, 1900, 108). No, o skupnome nalazu iz Ostrova pisali su i N. J. MAYHEW, B. H. I. H. STEWART, 1984, 174 koji su ističu da je najkasniji sigurno datirani novac, posebno onaj iz Engleske (oko 1240.) i Kelna (1238. - 1239.), bliskiji vremenu invazije Mongola.

²⁷ I. RENGJEO, 1959, 3-4, 40-47, kojega u kronološkoj interpretaciji slijede I. DOLENEC, 1993, 67-68, B. MIMICA, 1994, 298-317 i M. DIMNIK, J. DOBRINIĆ, 2008, 204-205, splitske komunalne denare raspoređuje u razdoblje od oko sredine 13. stoljeća pa do 1357. godine. Međutim, datiranje ostava u ožujak 1242. godine iz temelja mijenja kronologiju splitskih komunalnih denara pomičući početak kovanja toga novca u znatno ranije razdoblje, i to otprilike za stoljeće i pol. Također dijelom mijenja i njihov tipološki ustroj. Više o tome u: M. ILKIĆ, D. FILIPČIĆ, 2022.

²⁵ J. LASZLOVSZKY, 2012, 1-3; J. LASZLOVSZKY, S. POW, T. PUSZTAI, 2016, 33-37.

²⁶ M. VARGHA, 2017, 241, Fig. 2. In the mentioned paper, Osijek is marked as the only such site from Croatia on the map with topography of hoards associated with the Mongol invasion. In our opinion, the find from Ostrovo, the village 5 km north of Vinkovci should also be related to the Mongol invasion. According to the first publication, hiding of this eastern Slavonian hoard is dated to the period after the year 1261 (J. BRUNŠMID, 1900, 108). Assemblage from Ostrovo has been studied by N. J. MAYHEW, B. H. I. H. STEWART, 1984, 174 who emphasized that the latest, firmly dated examples, especially the ones from England (ca. 1240) and Cologne 1238-1239 are closer to the period of the Mongol invasion.

²⁷ I. RENGJEO, 1959, 3-4, 40-47, whose chronological interpretation is followed by I. DOLENEC, 1993, 67-68), B. MIMICA, 1994, 298-317 and M. DIMNIK, J. DOBRINIĆ, 2008, 204-205 - dates the Split communal denari to the period from ca. mid-13th century to the year 1357. However, dating of the hoards to March 1242 fundamentally changes the chronology of the Split communal denari moving the beginning of minting these coins to much earlier period, for roughly a century and a half. He also partially changes their typological structure. More on this in M. ILKIĆ, D. FILIPČIĆ, 2022.

pleksa na Poljudu. Upravo ti skupni nalazi upućuju na gužve i prometne zastoje koji su se dogodili u ožujku 1242. godine na ulasku u srednjovjekovni grad, zapravo u Dioklecijanovu palaču. Skupni nalaz iz Slatina na Čiovu vjerojatno je skriven zbog mongolske opsade Trogira. Ostava iz Nerežišća na Braču i ona za koju se pretpostavlja da je iz Staroga Grada na Hvaru upućuju na to da je izbjeglo stanovništvo bježalo i na udaljenije otoke te da se ni ondje nije osjećalo posve sigurnim od mongolskih napada.²⁸ Vrlo je zanimljiv skupni nalaz novca iz Turske peći poviše Dugoga Rata, jer potvrđuje navod o skrivanju stanovništva i u slabo pristupačnim pećinama. Međutim, čini se da to nije i jedini takav slučaj. Pojedinačni nalazi novca rimsko-njemačkoga cara Fridrika II. Hohenstaufena (1218. – 1250.) iz sjeverno-dalmatinske pećine Vlakno²⁹ (Sl. 1) na središnjemu dijelu Dugoga otoka te u Donjoj Cerovačkoj (Turkaljevoj) špilji³⁰ nedaleko od Gračaca u jugoistočnoj Lici, vjerojatno upućuju na zbjeg lokalnoga stanovništva zbog mongolske invazije 1242. godine.

U ožujku 2022. godine je 780. obljetnica mongolske najezde. Ovim člankom upućujemo na do sada neprepoznata novčana svjedočanstva tih pogibeljnih zbivanja koja su pogodila srednju Dalmaciju, ali i neka njoj obližnja područja zahvaćena zbjegovima u pećinama. U Hrvatskoj, osobito na glavnim

close to the walls of medieval Split. The first one originates from the city neighbourhood Manuš and the second one was found when the stadium complex at Poljud was built. Exactly these hoards indicate crowds and congestions that happened in March of 1242 at the entrance to the medieval city, more precisely Diocletian's Palace. The hoard from Slatine on Čiovo was probably hidden due to the Mongol siege of Trogir. Hoards from Nerežišća on the island of Brač and the one assumed to be from Stari Grad on the island of Hvar indicate that the refugees escaped to the more remote islands and still did not feel safe from the Mongol raids.²⁸ A hoard of coins from Turska Peć near Dugi Rat is very interesting since it testifies to the claim about hiding in hardly accessible caves. However, it seems this is not the only such case. Individual finds of coins of Friedrich II Hohenstaufen, king of Germany and Holy Roman Empire (1218-1250) from north Dalmatian Vlakno Cave²⁹ (Fig. 1) in the central part of Dugi Otok and in Donja Cerovačka (Turkaljeva) Cave³⁰ near Gračac in southeastern Lika, are probably related to the refuge of the local population due to the Mongol invasion in 1242.

The 780th anniversary of the Mongol invasion is in March 2022. In this paper we would like to turn attention to previously unrecognized monetary evidence of these

²⁸ O zbjegovima ljudi na otoke tijekom prošlosti vidjeti ukratko u: M. PARICA, 2021, 160–161.

²⁹ U arheološkim istraživanjima pod vodstvom Darija Vujevića i njegova zamjenika Mate Parice novac je nađen 16. lipnja 2017. godine u Vlaknu, Kv H7/I7, SJ 13A. Nije čišćen, pa na sebi ima ponešto naslaga sedimentne nečistoće. Taj do sada neobjavljeni zdjelasti denar (13 mm, 0,37 g) iskovan je u Veroni za cara Fridrika II. Hohenstaufena (CNI VI, str. 264, br. 5). Čuva se u studijskoj zbirci Odjela za arheologiju na Sveučilištu u Zadru. Suglasnost za objavu dao nam je Dario Vujević, koji je pomogao izraditi i kartu u ovome članku, na čemu mu najljepše zahvaljujemo, kao i Tončiju Buriću, Karli Gusar te Mirku Sardeliću na nizu korisnih savjeta.

³⁰ Osim novca, u arheološkim je istraživanjima nađena i željezna strelica. Više o tome u: D. TRESIĆ PAVIČIĆ, 2020, 67, 69, Sl. 6.

²⁸ On refuges to islands in the past see in brief in M. PARICA, 2021, 160-161.

²⁹ In the archaeological research led by Dario Vujević and his deputy Mate Parica, the coin was found on June 16, 2017 in Vlakno (Kv H7/I7, SJ 13A). It was not cleaned so it shows some sediment impurities. This previously unpublished concave denaro (13 mm, 0.37 g) was minted in Verona during king Friedrich II Hohenstaufen (CNI VI, p. 264, no. 5). It is kept in the study collection of the Department of Archaeology of the University of Zadar. Dario Vujević allowed us to publish the find, and he also helped us with the map in this paper for which we thank him most sincerely. Our gratitude is also extended to Tonči Burić, Karla Gusar and Mirko Sardelić for their useful advice.

³⁰ Except for a coin, an iron arrow was found in the archaeological research. More on this in D. TRESIĆ PAVIČIĆ, 2020, 67, 69, Fig. 6.

pravcima mongolskih prodora, vrlo vjerojatno postoji još numizmatičkih i arheoloških tragova koji svjedoče o tim nemilim događajima iz prvih nekoliko mjeseci 1242. godine. Njih bi također valjalo prepoznati i proučiti.

perilous events that befell central Dalmatia, but also some neighbouring territories as indicated by refuges in caves. In Croatia, in particular on the main routes of the Mongol incursions, there must be more numismatic and archaeological traces that testify to these hazardous events in the first few months of 1242. They should also be recognized and studied.

Prijevod: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- BRUNŠMID, J. 1900. – Josip Brunšmid, Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. X. Našašće frizaških novaca u Ostrovu (kotar Vukovar), *Vjesnik Hrvatskog arheološkoga društva*, NS, 4, Zagreb, 107–148.
- BULIĆ, F., 1897. – Frane Bulić, Due ripostigli di denari o piccoli di Spalato, *Buletino di archeologia e storia dalmata*, XX, Split, 125–126.
- BUŠKARIOL, F., 1984. – Frane Buškariol, Prilozi arheološkoj topografiji Manuša, *Kulturna baština*, 15, Split, 75–86.
- CNI = *Corpus Nummorum Italicorum*, VI, Veneto (zecche minori) *Dalmazia – Albania*, Roma 1922.
- DIMNIK, M., DOBRINIĆ, J., 2008. – Martin Dimnik, Julijan Dobrinić, *Medieval Slavic Coinages in the Balkans. Numismatic History and Catalogue*, Spink, London.
- DOLENEC, I., 1993. – Irislav Dolenec, *Hrvatska numizmatika*, Prvi hrvatski bankovni muzej, Zagreb.
- GABRIĆ, N., 1967. – Nikola Gabrić, Skupni nalaz novca grada Splita u Trilju, *Numizmatičke vijesti*, 25, Zagreb, 15–17.
- GÖCKENJAN, H., SWEENEY, J. R., 1985. – Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney, *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235 – 1250*, Ungarns Geschichtsschreiber 3, Styria, Graz – Wien – Köln.
- HISTORIA SALONITANA, 2006. – *Tomae Archidiaconi spalatensis historia salonitanorum atque spalitionorum pontificum*, (ur./eds.: O. Perić, D. Karbić, M.a Matijević-Sokol, J. R. Sweeney), Central European University Press, Budapest – New York.
- ILKIĆ, M., FILIPČIĆ, D., 2022. – Mato Ilkić, Dejan Filipčić, Prijedlog nove datacije i tipologije splitskih komunalnih denara na primjerima nalaza iz sjeverne Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, Split, (u tisku/in press).
- JACKSON, P., 2005. – Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221 – 1440*, Routledge, Pearson.
- KLAIĆ, N., 1976. – Nada Klaić, *Povijest grada Trogira, Javni život grada i njegovih ljudi*, Muzej grada Trogira, Trogir.
- KLAIĆ, N., 1985. – Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb.
- KLIŠKIĆ, D., 2006. – Damir Kliškić, Ostava sitnog srebrenog srednjovjekovnog novca iz špilje Turska peć iznad Zeljovića (Sumpetar) kod Dugog Rata, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 99, Split, 329–367.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, I., 1863. – Ivan Kukuljević Sakcinski, *Borba Hrvatah s Mongoli i Tataři. Povjestno–kritična razprava*, Zagreb.
- LASZLOVSZKY, J., 2012. – József Laszlovszky, Material remains of the Mongolian Invasion in Hungary and Development–Led Archaeology, *Hungarian Archaeology*, 1–3.
- LASZLOVSZKY, J., POW, S., PUSZTAI, T., 2016. – József Laszlovszky, Stephen Pow, Tamás Pusztai, Reconstructing the Battle of Muhi and the Mongol Invasion of Hungary in 1241: New Archaeological and Historical Approaches, *Hungarian Archaeology* 5 (4), 29–38.
- LUSCHIN von EBENGREUTH, A., 1901. – Arnold Luschin pl. Ebengreuth, Der Fund von Žažvić, *Numismatische Zeitschrift*, XXXIII, Wien, 165–188.
- LUSCHIN von EBENGREUTH, A., 1903. – Arnold Luschin pl. Ebengreuth, Novci nagjeni u Žažviću, *Starohrvatska prosvjeta*, VII, sv. 1, Knin, 3–16.
- MAYHEW, N., STEWART, B. H. I. H., 1984. – Nicholas Mayhew, Bernard Harold Ian Halley

- Stewart, The Sterling Element in the Ostrovo hoard of 1898, *The Numismatic Chronicle*, 144, London, 173–179.
- METCALF, D. M., 1965. – David Michael Metcalf, *Coinage in the Balkans, 820 – 1355*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki.
- MIMICA, B., 1994. – Bože Mimica, *Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske (IV. st. pr. Krista – 1918.)*, Vitagraf, Rijeka.
- MIRNIK, I., 1974. – Ivan Mirnik, Skupni nalaz sitnog srebrnog novca XII – XIV stoljeća iz Ne-režišća, *Numizmatičke vijesti*, 32, Zagreb, 22–31.
- MIRNIK, I., 1981. – Ivan Mirnik, *Coin hoards in Yugoslavia*, BAR International Series, 95, Archaeopress, Oxford.
- NAĐ, M., 2012. – Miroslav Nađ, Coin hoards in Croatia – an update on the CHY, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XLV, Zagreb, 395–466.
- NOVAK, G., 1978. – Grga Novak, *Povijest Splita I*, Čakavski sabor, Split.
- PARICA, M., 2021. – Mate Parica, *Prapovijesne maritimne konstrukcije Dalmacije i Kvarnera*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- RENGJEO, I., 1959. – Ivan Rengjeo, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- SOLDO, J. A., 1969 – Josip Ante Soldo, Provala Tatara u Hrvatsku, *Historijski Zbornik*, 21–22, Zagreb, 371–388.
- SOPHOULIS, P., 2015. – Panos Sophoulis, The Mongol Invasion of Croatia and Serbia, *Fragmenta Hellenoslavica*, 2, Solun, 251–278.
- STOCKERT, K., 1911. – Karl Stockert, Ripostiglo di piccoli di Spalato trovato sull' isola di Bua, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXXIV, Split, 1–15.
- STOCKERT, K., 1919. – Karl Stockert, Le monete del Comune di Spalato, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 40–42, Split, 1–72.
- SWEENEY, J. R., 1994. – James Ross Sweeney, "Spurred on by the Fear of Death": Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary, *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic* (ur./eds.: M. Gervers i W. Schlepp), Toronto, 34–62.
- TRESIĆ PAVIČIĆ, D., 2020 – Dinko Tresić Pavičić, Arheološko istraživanje Donje Cerovačke (Turkaljeve) špilje, *Subterranea Croatica*, 18/2, Karlovac, 60–74.
- VARGHA, M., 2017. – Mária Vargha, „Swords drunk with the blood of the slain“ (GH, Mag. Rogerii..., p. 211). Traces of Destruction. The archaeological remains of the Mongol Invasion of Hungary, *Acta Archaeologica Carpathica*, LII, Krakov, 235–258.

VJERSKE MEDALJICE IZ SV. DOMINIKA U ZADRU*

DEVOTIONAL MEDALS FROM ST DOMINIC IN ZADAR*

KARLA GUSAR

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
kgusar@unizd.hr

DARIO VUJEVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
dario.vujevic@gmail.com

UDK: 737.2(497.5Zadar)“654“

DOI: 10.15291/archo.3600

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-10-30

KLJUČNE RIJEČI:

*crkva sv. Dominika, novi
vijek, vjerske medaljice,
Zadar*

KEY WORDS:

*church of St Dominic,
Early Modern Period,
devotional medals, Zadar*

U radu se analiziraju nalazi vjerskih medaljica pronađenih istraživanjima unutrašnjosti crkve sv. Dominika u Zadru koje je 2016. godine provodio Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Istraživanjem crkve otkrivene su novovjekovne zidane grobnice i grobovi bez arhitekture. U njima je između ostalih nalaza pronađeno i 29 medaljica raznih svetaca, među kojima su najbrojnije one s prikazom Gospe Loretske. Sve medaljice potječu iz 17. i 18. stoljeća.

The paper analyses finds of devotional medals recovered in the excavation in the interior of the church of St Dominic that was conducted by the Department of Archaeology of the University of Zadar. The excavation unearthed post-medieval walled tombs and burials without grave architecture. Among other finds, they contained 29 medals commemorating various saints, the ones featuring the depiction of Our Lady of Loreto being the most numerous. All medals date to the 17th and 18th centuries.

* Ovaj rad posvećujemo dragoj profesorici i kolegici, prof. dr. sc. Sinevi Kukoč, za godine zajedničkog rada i ugodnih druženja.

* We would like to dedicate this paper to our dear professor and colleague, prof. dr. sc. Sineva Kukoč, for all the pleasant moments and years spent working together.

Crkva sv. Dominika na zadarskom Poluotoku, zapadno od Kopnenih vrata, podignuta je 1280. godine kao dio velikog samostanskog kompleksa.¹ Povijesni podatci povezujuu je sa starijim sakralnim objektom – crkvom sv. Platona. Pretpostavlja se da je upravo na ostatcima spomenute, a nakon što je 1248. godine zadarski nadbiskup Lovro Periandar darovao dominikancima samostan sv. Platona, nekoliko desetljeća poslije izgrađena crkva sv. Dominika.²

Crkva sv. Dominika građena je kao tipična gotička propovjednička crkva.³ Tlocrt pokazuje jednobrodnu pravokutnu građevinu dužine 33 i širine 10 m, s uskim i visokim gotičkim prozorima i suženom kvadratnom apsidom na istočnoj strani. Njezin monumentalni križno-rebrasti svod reprezentativni je primjer ranogotičke arhitekture u našim krajevima.⁴ Glavni ulaz u crkvu, oblikovan u romaničkom stilu, nalazi se sa zapadne strane na pročelju, dok se sporedni ulaz nalazi sa sjeverne strane na jednom od bočnih zidova. Iako on danas ima pravokutni oblik, u izvornom obliku imao je tipični gotički izgled s prelomljenim lukom. Naknadno je, vjerojatno nakon što je crkva prestala funkcionirati kao sakralni objekt, široki, kvadratni ulaz napravljen i na južnom bočnom zidu.

Crkva prestaje funkcionirati kao sakralni objekt 1806. godine, nakon što su kompleks zaposjele francuske trupe. Poslije njihova odlaska austrijska je vojska samostan pretvorila u vojarnu, a crkvu u skladište. Novu devastaciju samostan je doživio 1943. godine kada je većina zgrada porušena u savezničkom bombardiranju grada. Danas crkva služi kao dvorana zadarskog Kazališta lutaka čija je glavna zgrada podignuta na mjestu samostana.⁵

Bogata povijest samostanskog kompleksa

The church of St Dominic on the Zadar peninsula, west of the Land Gate, was erected in the year 1280 as a part of a large monastery complex.¹ Historical data associate it with an older example of sacral architecture – the church of St Plato. It is assumed that the church of St Dominic was built on the foundations of this church several decades after the archbishop of Zadar Lovro Periandar in 1248 donated the monastery of St Plato to the Dominicans.²

The church of St Dominic was built as a typical Gothic church.³ The ground plan outlines a single-nave rectangular building measuring 33m in length and 10m in width, with narrow and tall Gothic windows and narrowed square apse on the eastern side. Its monumental rib-groin vault is a representative example of the early Gothic architecture in our region.⁴ Main entrance to the church, modelled in the Romanesque style, is located on the western side of the front while the side entrance is on the northern side, on one of the lateral walls. Although currently its shape is rectangular, originally it had a typical Gothic appearance with a pointed arch. Subsequently a wide, square entrance was made also on the southern lateral wall probably after the church fell into disuse as a sacral building.

The church was no longer used as a sacral building in 1806, when the French troops occupied the complex. After their departure, the Austrian army converted the monastery into army barracks, and the church became a warehouse. The monastery was devastated once more in 1943 when most buildings were torn down in the bombing of the city by the Allies. Currently the church is used as a hall of the Zadar Puppet Theater whose main building was built at the place of the former monastery.⁵

For a long time rich history of the monastery complex was known only from the archival

¹ N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976, 274–275; S. KRASIĆ, 1996, 298–299.

² C. F. BIANCHI, 1877, 416.

³ E. HILJE, 1994, 59.

⁴ E. HILJE, 1994, 58; S. KRASIĆ, 1996, 300.

⁵ S. KRASIĆ, 1988, 232.

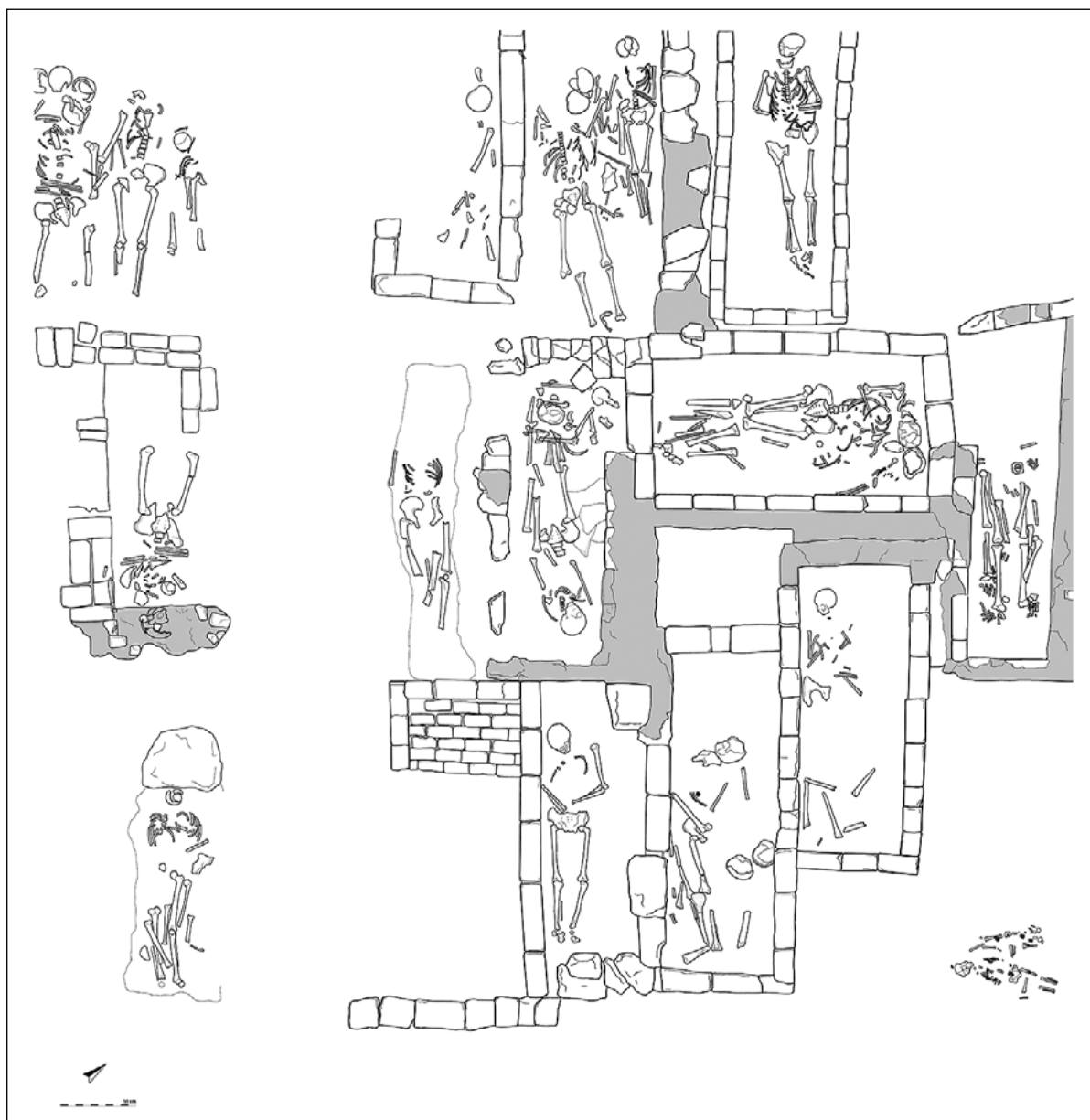
¹ N. KLAJČ, I. PETRICIOLI, 1976, 274–275; S. KRASIĆ, 1996, 298–299.

² C. F. BIANCHI, 1877, 416.

³ E. HILJE, 1994, 59.

⁴ E. HILJE, 1994, 58; S. KRASIĆ, 1996, 300.

⁵ S. KRASIĆ, 1988, 232.

SLIKA 1. Tlocrt sonde (izradio: D. Vujević)

FIGURE 1 Probe layout (made by D. Vujević)

dugo je bila poznata isključivo preko podataka iz arhivske građe. Osim manjih zahvata u apsidi provedenih tijekom posljednje obnove, u samoj crkvi nikad nisu obavljana arheološka istraživanja. Početkom 21. stoljeća Arheološki muzej Zadar provodio je istraživanja okolnog prostora crkve za potrebe gradnje nove zgrade Kazališta lutaka, pri čemu su otkriveni dijelovi samostana i različiti kulturni slojevi koji se mogu pratiti do rimskog razdoblja.⁶ Godine

sources. Archaeological excavations have never been conducted in the church, except for small-scale interventions in the apse carried out in the last renovation. In the early 2000s, during the construction works on the new building of the Puppet Theater, the Archaeological Museum in Zadar conducted an excavation of the surrounding area of the church when monastery parts and different cultural layers were unearthed that can be traced back to the Roman period.⁶

⁶ R. JURIĆ, 2008.

⁶ R. JURIĆ, 2008.

2016. Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru proveo je probna iskopavanja u unutrašnjosti crkve na površini od 50 m² pri čemu su otkriveni dijelovi različitih, većinom grobnih, konstrukcija i kulturni slojevi koji se mogu pratiti do dubine od 4 m. No, treba napomenuti da dosegnuta dubina nije i konačna u smislu kulturnih depozita, nego su istraživanja prekinuta zbog prodiranja podzemnih voda. Najstariji istraženi slojevi, na 4 m dubine od današnjeg poda crkve, mogu se datirati u vrijeme rane antike (1. st. pr. Kr/1. st.), nakon čega slijede slojevi koji pripadaju vremenu od kraja 1. do 3. stoljeća.

Iznad kasnoantičkih slojeva kontinuirana stratigrafska sekvencija je prekinuta, a slojevi su poništeni gradnjom grobnica koje zauzimaju cijelu površinu istraživačke sonde (Sl. 1). Grobnice su čest element srednjovjekovnih i novovjekovnih crkava, pa ni crkva sv. Dominika ne odstupa od standarda. Vrhovi grobnica nazirali su se već nakon skidanja recentnog, betonskog poda crkve, a pojedine imaju svoje dno na dubinama oko 1,6 m. Većinom su jednostavno zidane s opekom povezanom žbukom, a tek manji broj njih ima i ožbukane stranice. Istraženo je 13 grobnica sa zidanom arhitekturom, a većinom su sačuvane na sjevernoj polovici sonde. U pravilu su orijentirane u smjeru istok-zapad, a manji broj ima orijentaciju jug-sjever. Sve su grobnice sadržavale višestruke ukope (Sl. 2), a pojedine su poslužile i kao kosturnice. Ljudske kosti javljaju se već od vrha zapune. Dislociranost i fragmentiranost kostiju, uz postojanje raznolikog kulturnog i građevinskog materijala u zapuni grobnica pokazuje da su one većim dijelom bile devastirane. Najvjerojatnije se to zbilo nakon uklanjanja pokrovnih ploča i originalnog poda crkve, vjerojatno u vrijeme nakon što je crkva prestala funkcionirati kao sakralni objekt. Devastacija grobnica i cikličko ukapanje novih pokojnika unutar iste grobnice uzrokovalo je miješanje nalaza. S obzirom na to da je malo pokojnika pronađeno u primarnom položaju, teško je uspostaviti točnu kronologiju, no kul-

In 2016 the Department of Archaeology of the University of Zadar carried out trial trenching in the church interior in the area of about 50 m² uncovering parts of various, mostly grave structures and cultural layers that can be traced to the depth of 4 m. However, it is worth mentioning that the depth reached is not final in terms of cultural deposits, but the research was stopped due to penetration of underground water. The oldest excavated layers, at a depth of 4 m from the current church floor, can be dated to the period of early antiquity (1st cent. BC/1 cent. AD), followed by layers dating to the timespan from the 1st to 3rd century.

A continuous stratigraphic sequence was interrupted above the late antique layers, and tombs that occupy the entire surface of the probe negated the layers (Fig. 1). Tombs are common elements of medieval and post-medieval churches, including the church of St Dominic. Tops of the tombs could be discerned as soon as the recent, concrete church floor was removed, and some of them have base at a depth of 1.6 m. They are mostly simply built of bricks bound with mortar, and only few have plastered sides. Thirteen walled tombs were excavated, mostly in the northern half of the probe. For the most part they are oriented east-west, only few are in the south-north direction. All tombs contained multiple burials (Fig. 2), and some were used as ossuaries. Human bones were found already at the top of the fill. Fragmentary and dislocated bones, alongside diverse cultural and building material in the tomb fill suggest that they were devastated for the most part. Most likely this happened after the removal of covering slabs and original church floor, probably after the church stopped functioning as a sacral structure. Devastation of tombs and cyclical burials of the deceased in the same tomb resulted in commingled finds. Since few deceased were found in the original position, it is difficult to set up an exact chronology, but cultural material as well as ¹⁴C dates indicate that tombs were used most intensely from the 16th to 18th century. Southern half of the probe is occupied mostly by burials and ossuaries in a

SLIKA 2. Grobnica 6 (foto: D. Vujević)

FIGURE 2 Tomb 6 (photo by D. Vujević)

turni materijal kao i ^{14}C datumi pokazuju da su se grobnice najviše upotrebljavale od 16. do 18. stoljeća. Južnu pak polovicu sonde zauzimaju većinom kosturni ukopi i kosturnice u običnoj jami, iako se i na tom dijelu primjećuju ostatci zidanih grobnica. Slične grobnice i slični pokopi istraženi su i u prethodnim istraživanjima koja su obuhvatila prostor južno od same crkve.⁷

Crkva sv. Dominika i pokopi u njoj ni po čemu ne odskakuju od drugih groblja kasnog srednjeg i novog vijeka. Unatoč velikom broju pronađenih pokojnika, inventar nalaza je poprilično skroman, a većinom je riječ o na-božnim predmetima, među kojima prevladavaju vjerske medaljice i krunice. Funkcionalni dijelovi odjeće i obuće (dugmad, kopče) čine manju kategoriju, dok najrjeđi nalazi spadaju u skupinu nakita. Nađeno je i 17 primjeraka različitog novca. U zapunama grobova često su pronalazeni i drugi nalazi prije svega manji ulomci keramike i stakla, kao i željezni čavli. Posljednji pripadaju sanducima u kojima se obavlja pokop, dok su ulomci keramike i

simple pit, although remains of walled tombs can be noticed in this part as well. Similar tombs and similar burials were excavated in the previous research that encompassed the area south of the church.⁷

The church of St Dominic and burials in it are in no regard different than other late medieval and post-medieval cemeteries. Despite the great number of the deceased, the inventory of finds is rather modest, referring mostly to devotional objects, dominated by religious medals and rosaries. Functional parts of clothes and shoes (buckles, clasps) constitute a smaller category, while jewelry belongs to the rarest finds. Seventeen coins were found as well. Other finds such as smaller fragments of pottery and glass as well as iron nails were found in grave fills. The nails belonged to burial caskets, while pottery sherds and glass fragments got into graves in subsequent intrusions of the grave space. Some finds were recovered out of grave context as a consequence of repeated burials at the same spot, but also because of different architectural interventions through history that lead to devastation of

⁷ R. JURIĆ, 2008.⁷ R. JURIĆ, 2008.

stakla u grobove dospjeli pri naknadnim intruzijama u prostor groba. Također, dio nalaza pronađen je izvan grobnog konteksta što je posljedica višekratnih ukopavanja na istom mjestu, ali i različitih arhitektonskih zahvata tijekom povijesti pri čemu dolazi do devastacije starijih ukopa.

Dosadašnjim istraživanjima pronađeno je i 29 vjerskih medaljica od čega je samo jedan primjerak pronađen izvan groba, a svi ostali unutar njih. Za medaljicu koja je nađena u sloju izvan groba, možemo pretpostaviti da se i ona izvorno nalazila u nekom grobu koji je poslije uništen. Medaljice su pronađene u jedanaest grobova, a broj im varira, pa se u pojedinim slučajevima u grobu javlja samo jedna (gr. 9 c, 10, 13, 15), u nekima tri (gr. 1, 2, 5, 6 b, 9 i 17), dok ih je u jednom pronađeno čak šest (gr. 3). Višestruki broj medaljica u novovjekovnim grobovima nije neuobičajen, osobito ako uzmemo u obzir da su korišteni za višekratno ukapanje što je vidljivo u više slojeva unutar jednog groba, a i većina ih je sadržavala više pokojnika. U grobovima uz medaljice često su nađeni dijelovi krunica i križevi. Medaljice su mogle biti sastavni dio krunica ili su se mogle nositi samostalno vješane oko vrata ili prišivena na odjeću.⁸ Medaljice iz Sv. Dominika rađene su od raznih slitina bakra, tehnikama kovanja i lijevanja, a ukrašene su s obiju strana raznim reljefnim motivima. Najčešće su ovalnog (17), zatim kružnog (7), poligonalnog (4) i romboidnog (1) oblika, a sve osim jedne imaju na vrhu očuvanu ušicu za vješanje. Veličina im varira, pa im visina iznosi od 1,5 do 4,8 cm, širina od 0,9 do 3 cm, a težina od 0,39 do 11,82 g. Najveći dio medaljica relativno je dobro sačuvan, a na samo jednom primjerku zbog loše očuvanosti prikazi su gotovo neprepoznatljivi.⁹

U skladu s uobičajenom praksom, koja je uo-

older burials.

Twenty nine devotional medals have been found in the excavations so far. Only one specimen was found outside the grave, and it is reasonable to assume that it was originally in some grave that was subsequently destroyed. The medals were found in eleven graves, and their numbers vary: in certain cases only one example is present in the grave (gr. 9 c, 10, 13, 15), in some graves three (gr. 1, 2, 5, 6 b, 9 and 17), and as many as six in gr. 3. More than one medal in post-medieval graves is not uncommon, especially if we keep in mind that they were used for multiple burials as evident from several layers in one grave, and most contained more than one deceased person. Parts of rosaries and crosses are often found in graves with the medals that could have belonged to rosaries or they could have been worn independently around the neck or sewn on clothes.⁸ Medals from St Dominic were made of various copper alloys, using the techniques of minting and casting, and they were decorated on both sides with various relief motifs. Most often their shape was oval (17), round (7), polygonal (4) and rhomboid (1), and with one exception, they all have a suspension loop at the top. Their sizes vary, so their heights range from 1.5 to 4.8 cm, widths from 0.9 to 3 cm, and weights from 0.39 to 11.82 grams. Most medals are well preserved, and depictions are almost indiscernible on only one example.⁹

Most medals were decorated with depictions of Jesus Christ and Saint Mary which is common at other sites in Croatia. Saint Mary is depicted on as many as twenty one medals from the church of St Dominic. Most numerous depictions are those of St Mary of Loreto whose cult was widespread in the coastal sites in Croatia,¹⁰ as indicat-

⁸ I. MIRNIK, 169–170; I. MIRNIK, 2008; O. KRNJAK, 2008, 139; O. KRNJAK 2010, 16.

⁹ Na pomoć oko determinacije pojedinih primjeraka najsrdačnije zahvaljujemo kolegama Šimi Vrkiću i Ani Azinović Bebek.

⁸ I. MIRNIK, 169–170; I. MIRNIK, 2008; O. KRNJAK, 2008, 139; O. KRNJAK 2010, 16.

⁹ We owe a debt of gratitude to colleagues Šime Vrkić and Ana Azinović Bebek for their help in identifying certain examples.

¹⁰ O. KRNJAK, 2008, 151; O. KRNJAK, 2010, 18, 20, 23; Š. VRKIĆ, 2011, 323; Š. VRKIĆ, 2014, 249–251; A. AZINOVIĆ BEBEK, 2012 a, 138; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2012, 56; D. PERKIĆ, 2015, 48–49; I. MIRNIK, 2020, 48.

čena i na drugim nalazištima na tlu Hrvatske, najveći broj medaljica ukrašen je raznim prikazima Isusa Krista i Svete Marije. Sveta Marija javlja se na čak dvadeset i jednom primjerku medaljica iz crkve sv. Dominika. Najbrojniji među njima su prikazi Sv. Marije Loretske čiji je kult, kako je vidljivo iz dosadašnjih arheoloških istraživanja, osobito raširen u priobalnim nalazištima Hrvatske,¹⁰ što treba pripisati vjerskim, povijesnim i kulturnim utjecajima te blizini susjedne talijanske obale. Gospa Loretska javlja se na jedanaest medaljica (**kat. 1-11**), nakon čega slijede prikazi Bogorodice Bezgrješne s tri primjerka (**kat. 12-14**), Bogorodice od Ružarija s dva (**kat. 15-16**), Bogorodice s Djetetom (**kat. 17**), Svete Marije iz Einsidlena (**kat. 18**), Svete Marije Taferl (**kat. 19**) i Svete Marije od Karmela (**kat. 20**) s po jednim primjerkom. Zbog loše očuvanosti jedne medaljice, prikaz Svete Marije danas nije potpuno jasan (**kat. 21**). Isus se također javlja na ukupno dvadeset i jednoj medaljici i to kao Dijete najčešće u kombinaciji s Bogorodicom (**kat. 1-10, 15-18, 20**) i ostalim svetcima (**kat. 8, 10, 12, 29**). Prikaz odraslog Isusa javlja se kao dio medaljice Sv. Trojstva (**kat. 11**) i u kompoziciji Pietà (**kat. 19**), a samostalno kao Raspeti Krist (**kat. 17**) te na još jednoj medaljici (**kat. 21**). Nakon Marije i Isusa najbrojniji su prikazi raznih svetaca i svetica. Dva puta na medaljicama javljaju se sv. Franjo Asiški (**kat. 3, 13**), sv. Karlo Boromejski (**kat. 19, 24**), sv. Antun Padovanski (**kat. 12, 25**), sv. Josip (**kat. 8, 10**), sv. Filip Neri (**kat. 1, 2**) i sv. Tereza Avilska (**kat. 1, 28**). Samo na jednoj medaljici javljaju se sv. Venancije (**kat. 4**), sv. Vinko Ferrerski (**kat. 5**), sv. Toma od Villanove (**kat. 7**), sv. Ana (**kat. 9**), sv. Dominik iz Soriana (**kat. 15**), sv. Katarina Sijenska (**kat. 15**), sv. Osvald (**kat. 16**), sv. Josip Kupertinski (**kat. 14**), sv. Alipio Stilit (**kat. 25**), sv. Roko (**kat. 26**), sv. Sebastijan (**kat. 26**), sv. Benedikt (**kat.**

ed by the archaeological research. Popularity of this cult can be associated with religious, historical and cultural influences and the vicinity of the neighbouring Italian coast. Our Lady of Loreto appears on eleven medals (**cat. 1-11**), followed by depictions of St Mary Immaculate with three examples (**cat. 12-14**), Our Lady of the Rosary with two specimens (**cat. 15-16**), Madonna and Child (**cat. 17**), Our Lady of Einsiedeln (**cat. 18**), St Mary of Taferl (**cat. 19**) and Our Lady of Mount Carmel (**cat. 20**) with one piece each. Due to poor preservation of one medal, the depiction of St Mary is blurred (**cat. 21**). Jesus also appears on twenty one medals, as a child most commonly with Madonna (**cat. 1-10, 15-18, 20**) and other saints (**cat. 8, 10, 12, 29**). The depiction of adult Jesus is represented as a part of the Holy Trinity medal (**cat. 11**) and in the Pietà composition (**cat. 19**), or alone as Crucified Christ (**cat. 17**) and on another medal (**cat. 21**). Depictions of various male and female saints are most numerous after Mary and Jesus. We recorded two appearances on medals by St Francis of Assisi (**cat. 3, 13**), St Charles Borromeo (**cat. 19, 24**), St Anthony of Padua (**cat. 12, 25**), St Joseph (**cat. 8, 10**), St Philip Neri (**cat. 1, 2**) and St Teresa of Avila (**cat. 1, 28**). The following saints were depicted on only one medal each: St Venantius (**cat. 4**), St Vincent Ferrer (**cat. 5**), St Thomas of Villanova (**cat. 7**), St Anna (**cat. 9**), St Dominic of Soriano (**cat. 15**), St Catherine of Siena (**cat. 15**), St Oswald (**cat. 16**), St Joseph of Cupertino (**cat. 14**), St Alypius the Stylite (**cat. 25**), St Rocco (**cat. 26**), St Sebastian (**cat. 26**), St Benedict (**cat. 27**), St John of the Cross (**cat. 28**), St Christopher (**cat. 29**) and St Peter of Alcantara (**cat. 29**). St Ignatius Loyola, St Francis Xavier and St Isidore were depicted once, all together on a medal with previously mentioned St Philip Neri and St Teresa of Avila (**cat. 1**). Other religious motifs include the Holy Eucharist (**cat. 6, 18, 24**), the shield of St Benedict (**cat. 27**), and two medals with a depiction of the Holy Door in Rome together with St Peter and Paul and the veil of Veronica are particularly interesting (**cat. 20, 23**).

¹⁰ O. KRNJAK, 2008, 151; O. KRNJAK, 2010, 18, 20, 23; Š. VRKIĆ, 2011, 323; Š. VRKIĆ, 2014, 249–251; A. AZINOVIC BEBEK, 2012 a, 138; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2012, 56; D. PERKIĆ, 2015, 48–49; I. MIRNIK, 2020, 48.

27), sv. Ivan od Križa (**kat. 28**), sv. Kristofor (**kat. 29**) i sv. Petar od Alcantare (**kat. 29**). Sv. Ignacije Loyola, sv. Franjo Ksaverski i sv. Izidor prikazani su jednom i to zajedno na medaljici s već spomenutim sv. Filipom Nerijem i sv. Terezom Avilskom (**kat. 1**). Od ostalih vjerskih motiva na trima se medaljicama javlja motiv Svete euharistije (**kat. 6, 18, 24**), na jednoj štit sv. Benedikta (**kat. 27**), a osobito su zanimljive dvije medaljice s prikazom Svetih vrata u Rimu zajedno sa sv. Petrom i Pavlom te Veronikinim rupcem (**kat. 20, 23**).

Štovanje Gospe Loretske zabilježeno je i hodočašćima Hrvata u Loreto još od kasnog srednjeg vijeka.¹¹ Zanimljiv podatak o pobožnosti u 15. stoljeću donosi Santarelli, koji navodi da Zadrani Simeone Fanfogna po Fabiju Faccioliu šalje Marijinu svetištu u Loreto pet zlatnih dukata koje mu je ostavio vojnik Francesco Peruzović.¹² U prilog njezinu štovanju na području Zadra govori i gradnja crkve Gospe Loretske u zadarskom predjelu Arbanasima koju podiže nadbiskup Vicko Zmajević 1739. godine.¹³

Loretske medaljice mogu se okvirno podijeliti u dva uobičajena tipa. Kod prvog je prikazan lik Bogorodice s djetetom Isusom u naručju koji je inspiriran kipom iz Loreta.¹⁴ Bogorodica je odjevena u zvonoliki plašt – dalmatiku koji prekriva skulpturu od ramena do stopala, a oboje na glavi imaju krune. Plašt može biti koncipiran jednostavno ili može biti prekriven zavjetnim darovima.¹⁵ Ovaj tip se u Sv. Dominiku javlja u dvjema varijantama. Na jednoj je Bogorodica s Djetetom iznad kojih su dva viseća kandelabra (**kat. 1-3**), dok su na drugoj varijanti oboje prikazani okruženi radijalnim zrakama (**kat. 4-6**). Drugi tip medaljica posvećenih Gospi Loretskoj ima na sebi prikaz Prijenosa nazaretske kućice (**kat. 7-11**).

Honoring of Our Lady of Loreto was recorded in the pilgrimages of the Croats to Loreto back from the Late Middle Ages.¹¹ An interesting piece of information about an act of religious devotion in the 15th century is provided by Santarelli, who claimed that a resident of Zadar Simeone Fanfogna sent five golden ducats, left to him by soldier Francesco Peruzović, to the Marian shrine in Loreto via Fabio Faccioli.¹² Its veneration in the Zadar region is corroborated by the church of Our Lady of Loreto in the Zadar city district Arbanasi, that was commissioned by Archbishop Vicko Zmajević in 1739.¹³

The medals of Loreto can be generally divided into two main types. The first one bears a depiction of Madonna with baby Jesus in her arms inspired by the statue from Loreto.¹⁴ Madonna is wearing a bell-shaped mantle – a dalmatic that covers the sculpture from shoulder to feet. They are both crowned. The mantle can be simply modelled or covered with votive gifts.¹⁵ This type is represented in two variants in St Dominic. On one of them is Madonna with Child with two hanging candelabra above them (**cat. 1-3**), while on the second one they are surrounded by radial rays (**cat. 4-6**). The second type of medals dedicated to Our Lady of Loreto features the Transfer of the Holy House from Nazareth. According to the legend, in 1294 angels brought a Holy House from Nazareth to Loreto as it was in danger of being profaned by the Muslims. Before arriving to Loreto, the house stopped in Trsat in Rijeka where it stayed for three years. From 1632 the Holy House Transfer became a church holiday,¹⁶ and Trsat and Loreto became important Marian centers. In the 17th and 18th centuries Loreto was probably the most visited pilgrimage site in Italy, alongside Rome.¹⁷ On

¹¹ J. KOLANOVIĆ, 1982, 23; N. M. ROŠČIĆ, 1983; G. SANTARELLI, 1991.

¹² G. SANTARELLI, 1991, 61.

¹³ C. F. BIANCHI, 1877, 468-470; Š. PERIČIĆ et al., 2011, 360-362, bilj. 342.

¹⁴ F. GRIMALDI, 1977, 9.

¹⁵ F. GRIMALDI, 1977, 9-10; M. DUCCI, 2013, 94.

¹¹ J. KOLANOVIĆ, 1982, 23; N. M. ROŠČIĆ, 1983; G. SANTARELLI, 1991.

¹² G. SANTARELLI, 1991, 61.

¹³ C. F. BIANCHI, 1877, 468-470; Š. PERIČIĆ et al., 2011, 360-362, note 342.

¹⁴ F. GRIMALDI, 1977, 9.

¹⁵ F. GRIMALDI, 1977, 9-10; M. DUCCI, 2013, 94.

¹⁶ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 273, 414.

¹⁷ M. DUCCI, 2013, 94.

Riječ je o Prijenosu svete kuće koju su prema legendi prenijeli anđeli iz Nazareta u Loreto 1294. godine zbog opasnosti od muslimana. Prije dolaska u Loreto Sveta kuća se 1291. zaustavila na Trsatu u Rijeci gdje je boravila tri godine. Od 1632. godine Prijenos svete kuće postaje crkveni blagdan,¹⁶ a na Trsatu i u Loretu se razvijaju važna marijanska središta. Loreto je, uz Rim, tijekom 17. i 18. stoljeća vjerojatno najviše posjećivano hodočasničko mjesto u Italiji.¹⁷ Na medaljicama kućicu, koja je uvijek prikazana kao mala crkva, iznad oblaka nose anđeli na donjem dijelu, a na njezinu su krovu sjedeći likovi Bogorodice i Djeteta.¹⁸ Uokolo prikaza često se javljaju natpisi poput DOMVS LAVREA ili S M LAVRET(ANA) u značenju Sveta loretska kuća ili Sveta Marija Loretska. Navedeni prikazi javljaju se na medaljicama u kombinaciji s raznim svetcima (**kat. 1-5, 7-10**), Pokaznicom (**kat. 6**) i Sv. Trojstvom (**kat. 11**).

Slijede medaljice Bogorodice Bezgrješne (**kat. 12-14**). Bogorodica izuzeta od istočnog grijeha od kad je bila začeta (tj. *Immaculata conceptio*) nauk je koji dobiva papinsku potvrdu u 15. stoljeću. Blagdanom postaje 1644. najprije u Španjolskoj, a od 1708. i u cijeloj Crkvi.¹⁹ Od 15. stoljeća formira se prikaz Svete Marije koja stoji s rukama sklopljenim na prsima, okružena zrakama, kako stoji na polumjesecu (**kat. 12-14**), a iznad glave javlja joj se i vijenac od zvijezda (**kat. 12-13**).²⁰ Na reversu ovih medaljica javljaju se franjevački sveti sv. Antun Padovanski, sv. Franjo i sv. Josip Kupertinski.

Bogorodica od Ružarija prikazana je na dvjema dobro očuvanim medaljicama (**kat. 15-16**). Riječ je o tipu Bogorodice kojoj je posvećeno štovanje ružarija, odnosno krunice, a takvi prikazi javljaju se od kraja 15. stoljeća. Od 16. stoljeća uobičajen je tip sjedeće Bo-

the medals the house, always depicted as a little church, is carried by angels in its lower part, and seated figures of Madonna and Child are on its roof.¹⁸ Inscriptions DOMVS LAVREA or S M LAVRET(ANA meaning Holy House of Loreto or St Mary of Loreto often encircle the depiction. Mentioned depictions appear on medals with various saints (**cat. 1-5, 7-10**), monstrance (**cat. 6**) and the Holy Trinity (**cat. 11**).

The following group are medals of St Mary Immaculate (**cat. 12-14**). Madonna exempt from original sin from the moment of her conception (*Immaculata conceptio*), is a doctrine that was confirmed by the pope in the 15th century. It became a church holiday first in Spain in 1644, and from 1708 in the entire Church.¹⁹ From the 15th century, a depiction was created of St Mary standing on the crescent moon with hands clasped at her chest, surrounded by rays of light (**cat. 12-14**), with a star wreath above her head (**cat. 12-13**).²⁰ Franciscan saints St Anthony of Padua, St Francis and St Joseph of Cupertino are represented on the reverses of these medals.

Our Lady of the Rosary was depicted on two well preserved medals (**cat. 15-16**). Depictions of Madonna as a patron of the rosary appear from the end of the 15th century. The seated Madonna and Child who give a rosary to kneeling St Dominic or other Dominican male and female saints is a common representation from the 16th century. St Dominic is depicted exactly because he encouraged rosary devotions.²¹ Exceptionally well preserved medal (**cat. 15**) features a scene in which Jesus gives a rosary to St Dominic, and Madonna to St Catherine of Sienna. On the second, less well preserved example, only Madonna and Child are depicted, both holding rosaries in their hands (**cat. 16**). Both medals bear the inscription REGINA SACRAT(ISSIMI) ROSARI(I) (Queen of the Holy Rosary). St Dominic and St Oswald are depicted on the reverse of the mentioned medals. Another poorly pre-

¹⁶ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 273, 414.

¹⁷ M. DUCI, 2013, 94.

¹⁸ F. GRIMALDI, 1977, 13.

¹⁹ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 144-145.

²⁰ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 144.

¹⁸ F. GRIMALDI, 1977, 13.

¹⁹ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 144-145.

²⁰ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 144.

²¹ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 188-189.

gorodice s Djetetom u naručju koji pružaju krunicu klečećem sv. Dominiku ili ostalim dominikanskim svetcima i vjernicima. Sv. Dominik prikazuje se upravo zato što je on još u 13. stoljeću potaknuo na pobožnost krunici.²¹ Na odlično sačuvanoj medaljici (**kat. 15**) vidljiva je navedena scena gdje Isus pruža krunicu sv. Dominiku, a Bogorodica sv. Katarini Sijenskoj. Na drugoj, lošije očuvanoj, prikazana je samo Bogorodica s Djetetom, a oboje u ruci drže krunice (**kat. 16**). Obje medaljice imaju natpis REGINA SACRAT(ISSIMI) ROSARI(I) (Kraljica Svetog Ružarija/Svete Krunice). Na reversu navedenih medaljica prikazani su sv. Dominik i sv. Osvald. Još jedna loše očuvana medaljica s likom Bogorodice s Djetetom možda bi mogla pripadati navedenom ikonografskom tipu (**kat. 17**). Bolje je vidljiv samo lik sjedeće Bogorodice s Djetetom u desnoj ruci, a uokolo teče danas nečitak natpis, stoga nije potpuno jasno je li riječ o navedenom prikazu.

Bogorodica iz Einsiedeln, najvažnijeg hodočasničkog mjesta u Švicarskoj, javlja se na samo jednoj medaljici (**kat. 18**). Riječ je o hodočasničkom mjestu s kipom crne Bogorodice koje je tijekom srednjeg vijeka predstavljalo etapu na hodočasničkom putu za Santiago de Compostelu.²² Na aversu je prikaz stojeće Bogorodice s Djetetom u lijevoj ruci, dok u desnoj drži žezlo. Oboje na glavi imaju krune s križem, a na reversu je prikaz Zlatne monstrance koja se također štuje u Einsiedlenu. Na objema stranama nalazi se i natpis, a ovakav tip medaljica izrađuje se od 1684.²³ U Hrvatskoj su ovakvi nalazi do sada zabilježeni u Loboru, Rijeci i Puli.²⁴

Medaljica s prikazom sjedeće Svete Marije na aversu koja u krilu drži odraslog Isusa (**kat. 19**) spada u ikonografski tip Bogorodice Sućutne (Pietà). Lijeva joj je ruka ispružena,

served medal featuring the depiction of the Madonna and Child might possibly belong to the mentioned iconographic type (**cat. 17**). Only the figure of the seated Madonna holding the Child on her right arm can be discerned, encircled by an illegible legend, so it is uncertain if it actually is the mentioned depiction.

Our Lady of Einsiedeln, the most important pilgrimage site in Switzerland, is depicted on only one medal (**cat. 18**). This pilgrimage site, that was a stage of the pilgrimage route to Santiago de Compostella in the Middle Ages, boasts a statue of black Madonna.²² The obverse features standing Madonna supporting the Child with her left arm, holding a scepter in her right hand. They both wear crowns with crosses on their heads. On the reverse is a depiction of the Golden monstrance also honored in Einsiedeln. Inscription is found on both sides. This type of medal was produced from 1684.²³ In Croatia such depictions have been recorded in Lobar, Rijeka and Pula.²⁴

The medal with a depiction of the seated Madonna cradling the body of adult Jesus in her lap (**cat. 19**) on the obverse belongs to the iconographic type of Madonna of Compassion (Pietà). Her left arm is outstretched, they both have halos around their heads, and behind them is a cross flanked by hanging elements (candelabra?). Only parallels for this depiction can be found on the medals of St Mary Taferl, a pilgrimage site in Austria. Behind Madonna and Christ, medals often feature a stone cross erected in Taferl in memory of all pilgrims who died during the pilgrimage.²⁵

Only one medal has a depiction of Our Lady of Mount Carmel, who was named after Mount Carmel in Israel (**cat. 20**). It is also known as Our Lady of the Scapular, and the cult was spread by the Carmelite order to whose member Simon

²¹ LEKSIKON IKONOGRFIJE, 2006, 188–189.

²² A. AZINOVIC BEBEK, 2012a, 124.

²³ A. AZINOVIC BEBEK, 2012a, 124, bilj. 214.

²⁴ O. KRNJAK, 2010, 20, kat. 42; A. AZINOVIC BEBEK, 2012b, kat. 454, 478–479.

²² A. AZINOVIC BEBEK, 2012a, 124.

²³ A. AZINOVIC BEBEK, 2012a, 124, note 214.

²⁴ O. KRNJAK, 2010, 20, kat. 42; A. AZINOVIC BEBEK, 2012b, cat. 454, 478–479.

²⁵ A. AZINOVIC BEBEK, 2012a, 123; A. AZINOVIC BEBEK, 2012b, cat. 465–467.

oboje oko glave imaju aureole, a iza njih je postavljen križ na kojem su s lijeve i desne strane viseći stilizirani elementi (kandelabri?). Jedine paralele takvom prikazu javljaju se kod medaljica Svete Marije Taferl, hodočasničkog mjesta u Austriji. Na medaljicama se iza Bogorodice i Krista često prikazuje kameni križ koji je podignut u Taferlu kao spomen na sve hodočasnike koji su umrli za vrijeme hodočašća.²⁵

Gospa Karmelska, koja je naziv dobila po brdu Karmel u Izraelu, prikazana je na samo jednoj medaljici (**kat. 20**). Naziva se još i Bogorodica od Škapulara, a kult joj je širio red karmelićana čijem se pripadniku Šimunu Stocku 1251. ukazala Gospa i uručila mu škapular čiji su nositelji nakon smrti trebali biti pošteđeni muka u paklu. Procvat kulta povezan je s protureformacijom, a od 1726. godine slavi se kao blagdan.²⁶ Na medaljici Bogorodica u lijevoj ruci drži Dijete i grli ga, a iznad njihovih glava dva anđela krune Mariju. Ova medaljica pripada najstarijim sigurno datiranim medaljicama pronađenim u Sv. Dominiku, jer na reversu nosi i godinu izrade, a to je 1625.

Za medaljicu **kat. 21** možemo pretpostaviti da je na reversu prikazana Sveta Marija. Vidljivo je poprsje svete u desnom profilu, dok je na aversu, čini se, prikaz Isusa u lijevom profilu s trnovom krunom na glavi. Ovakve kombinacije vrlo su česte, a ponekad su oba lika okružena zrakama i natpisom Spasitelj Svijeta i Majka Spasitelja Svijeta.

Osim navedenih primjera Djeteta te prethodno opisane medaljice, Isusa nalazimo i kod prikaza Sv. Trojstva na aversu, dok je na reversu već spomenuti prijenos Svete kuće (**kat. 11**). Sveto Trojstvo prikazano je kako lebdi iznad oblaka okruženo zrakama, a čine ga Bog Otac raširenih ruku ispred kojeg je lik raspetog Krista iznad čije je glave golubica. Ovo je uobičajeni antropomorfni prikaz Sv. Trojstva koji je u zapadnoj ikonografiji ustaljen od srednjeg

Stock, the Virgin Mary appeared in 1251 and gave him the scapular whose wearers were supposed to be saved from eternal fires. Blossoming of the cult was associated with Counter-Reformation, and it was celebrated as a holiday since 1726.²⁶ On the medal the Madonna holds and hugs the Child with her left arm, and above their heads two angels crown Mary. This medal belongs to the oldest medals found in St Dominic that were dated with certainty, as it has the production year 1625 on the reverse.

For the medal **cat. 21** we can assume that St Mary was depicted on the reverse. Bust of the saint is visible in right profile, while the obverse features Jesus, as it seems, in left profile with a crown of thorns on his head. These combinations are very common, and occasionally both figures are encircled by rays and by the inscription Saviour of the World and Mother of the Saviour of the World.

Except for the mentioned examples of the Child and previously described medal, we find representation of Jesus on the obverse of the Holy Trinity depiction, while the reverse features previously mentioned Transfer of the Holy House (**cat. 11**). The Holy Trinity was depicted floating above the clouds surrounded by rays, and it consists of God the Father with open arms, crucified Christ in front of him and a dove above Christ's head. This is an anthropomorphic representation of the Holy Trinity, common in western iconography from the Middle Ages.²⁷ Direct comparisons for the mentioned representation can be found in medals found in Italy and Slovenia that feature a depiction of Our Lady of Loreto on the other side.²⁸ Jesus was depicted crucified on the medal in combination with the representation of Madonna and Child (**cat. 17**). Unfortunately, both sides of the medal are poorly preserved as well as the inscriptions around the scene. At present only part of the inscriptions is visible around the feeble body of

²⁵ A. AZINović BEBEK, 2012a, 123; A. AZINović BEBEK, 2012b, kat. 465–467.

²⁶ LEKSIKON IKONOGRFIJE, 2006, 272.

²⁶ LEKSIKON IKONOGRFIJE, 2006, 272.

²⁷ LEKSIKON IKONOGRFIJE, 2006, 605.

²⁸ F. GRIMALDI, 1977, cat. A/167; D. KNEZ, 2001, cat. 99; M. DUCCI, 2013, cat. 209.

vijeka.²⁷ Direktnu usporedbu navedenom prikazu nalazimo na medaljicama pronađenim u Italiji i Sloveniji koje, s druge strane, imaju prikaz Bogorodica Loretske.²⁸ Isus je prikazan kao Raspeti na medaljici u kombinaciji s prikazom Bogorodice s Djetetom (**kat. 17**). Nažalost, obje strane medaljice loše su očuvane kao i natpisi uokolo prikaza. Oko klonulog Kristova tijela na križu danas je vidljiv samo dio natpisa, a komparacije nalazimo među talijanskim primjercima.²⁹

Po brojnosti nakon Marije i Isusa slijede medaljice raznih svetaca. Među najpopularnijim svetcima je svakako sv. Franjo Asiški koji se javlja u kombinaciji s Bogorodicom Loretskom (**kat. 3**) i Bogorodicom Bezgrješnom (**kat. 13**). Sv. Franjo (Assisi, 1182. – Assisi, 1226.) osnivač je reda franjevac, tj. reda „manje braće“, poznat po poniznosti i propovijedanju, čudima te stigmama. Papa Grgur IX. proglasio ga je svetcem 1228. godine, zaštitnik je franjevačkih redova, Italije, siromaha i ekologije.³⁰ Na objema medaljicama prikazana je njegova stigmatizacija (**kat. 3, 13**).

Iznimno popularan je i sv. Antun Padovanski (Lisabon, 1195. – Padova, 1231.)³¹ koji se javlja na medaljicama s Bogorodicom Bezgrješnom (**kat. 12**) i sv. Alipijem Stilitom (**kat. 25**). Izvorno je pripadao redu augustinaca, a poslije se priključio franjevačkom redu. Predavao je bogoslovne nauke u Italiji i Francuskoj. Jedan je od najštovanijih svetaca u narodu, pripisuju mu se brojna čuda, a kanoniziran je 1232. Zaziva se za pronalaženje izgubljenih stvari, za spas iz brodoloma i oslobađanje zatvorenika, zaštitnik je siromaha i zaljubljenih.³² Na medaljicama se prikazuje u habitu, s ljljanom (**kat. 12, 25**), a u ruci drži malog Isusa

Christ, and comparisons can be found among the Italian examples.²⁹

Medals of different saints follow the ones featuring Mary and Jesus with regard to quantity. St Francis of Assisi definitely belongs to the most popular saints, appearing with Our Lady of Loreto (**cat. 3**) and St Mary Immaculate (**cat. 13**). St Francis (Assisi 1182 - Assisi 1226) is the founder of the Franciscan Order (“little brothers”) known for humility and preaching, wonders and stigmata. He was declared a saint in 1228 by Pope Gregory IX. He is the patron saint of the Franciscan orders, Italy, the poor and ecology.³⁰ His stigmatization is depicted on both medals (**cat. 3, 13**).

St Anthony of Padua (Lisbon 1195 - Padua 1231)³¹ was exceptionally important, represented on the medals with St Mary Immaculate (**cat. 12**) and St Alypius the Stylite (**cat. 15**). Originally he was a member of the Augustinian Order, and later he joined the Franciscans. He taught theology in Italy and France. He is one of the most widely revered saints. Many miracles are attributed to him, and he was canonized in 1232. He is invoked for the return of lost property, saving from shipwrecks, he is the patron saint of the poor and lovers.³² On medals he is depicted in a habit, with a lily (**cat. 12, 25**), holding baby Jesus on his arm (**cat. 12**).

St Joseph's depictions are also common, represented on the medals with the Transfer of the Holy House (**cat. 8, 10**). In the New Testament he is the betrothed of St Mary and Jesus' stepfather. His cult in the western church spread from the 11th century. He was honored by various religious orders (Franciscans, Dominicans, reformed Carmelites, Jesuits). A chapel was dedicated to him in the Basilica in Loreto.³³ He is invoked for a happy marriage, against illness and for a good death. He is the patron saint of the

²⁷ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 605.

²⁸ F. GRIMALDI, 1977, kat. A/167; D. KNEZ, 2001, kat. 99; M. DUCCI, 2013, kat. 209.

²⁹ F. GRIMALDI, 1977, kat. A/152; M. DUCCI, 2013, kat. 211.

³⁰ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 259–262.

³¹ M. DUCCI, 2013, 178.

³² F. GRIMALDI, 1977, 70; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 135; M. DUCCI, 2013, 178–179.

²⁹ F. GRIMALDI, 1977, cat. A/152; M. DUCCI, 2013, cat. 211.

³⁰ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 259–262.

³¹ M. DUCCI, 2013, 178.

³² F. GRIMALDI, 1977, 70; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 135; M. DUCCI, 2013, 178–179.

³³ F. GRIMALDI, 1977, 79.

(**kat. 12**).

Vrlo čest je i sv. Josip, koji se javlja na medaljicama s prijenosom Svete kuće (**kat. 8, 10**). Prema Novom zavjetu, zaručnik je Svete Marije i Isusov poočim, a kult u zapadnoj crkvi širi mu se od 11. stoljeća. Omiljen je u raznim vjerskim redovima (franjevci, dominikanci, reformirani karmelićani, jezuiti). U loretskoj bazilici posvećena mu je kapela.³³ Zaziva se za uspješni brak, protiv bolesti te za dobru smrt, a zaštitnik je stolara, siromašnih, umirućih i papa.³⁴ Najčešće se prikazuje kao bradati muškarac koji u naručju drži malog Isusa (**kat. 8, 10**).

Sv. Karlo Boromejski (Arona, 1538. – Milano, 1584.),³⁵ kao i prethodno navedeni svetc, prikazan je na medaljicama dva puta, i to sa Svetom Marijom Taferl (**kat. 19**) i Presvetim Sakramentom (**kat. 24**). Bio je kardinal i nadbiskup Milana. Istaknuo se brigom za bolesne u vrijeme kuge u Milanu 1575., a kanoniziran je 1610. Zaziva se protiv zaraznih bolesti, zaštitnik je Milana i drugih gradova u Italiji, biskupa, kardinala i duhovnih vođa.³⁶ Na medaljicama je prikazan u kardinalskoj ili biskupskoj odori kako stoji ispred raspela (**kat. 19, 24**).

Sv. Filip Neri (Firenca, 1515. – Rim, 1595.)³⁷ javlja se na medaljicama Gospe Loretske. Jednom je prikazan samostalno (**kat. 2**), a drugi put u skupini tzv. Petero kanoniziranih (**kat. 1**). Osnivač je reda oratorijanaca i jedan od najvažnijih provoditelja katoličke reforme u Italiji. Kanoniziran je 1622. godine. Zaštitnik je protiv potresa, kostobolje i neplodnosti žena.³⁸ Na medaljici je prikazan u kontemplaciji (**kat. 2**).

Sv. Tereza Avilska (Avila, 1515. – Alba di

poor, carpenters, the dying and popes.³⁴ Most commonly he is depicted as a bearded man holding baby Jesus in his arms (**kat. 8, 10**).

St Charles Borromeo (Arona 1538 - Milan 1584),³⁵ like the previously mentioned saints, was depicted on two medals: with St Mary Taferl (**cat. 19**) and the Blessed Sacrament (**cat. 24**). He was cardinal and the archbishop of Milan. During an outbreak of the plague in Milan in 1575, he cared for the sick. He was canonized in 1610. He is invoked against contagious diseases, and is the patron saint of Milan and other cities in Italy, also of bishops, cardinals and spiritual leaders.³⁶ On the medals he is depicted in the cardinal's or bishop's attire standing in front of a crucifix (**cat. 19, 24**).

St Philip Neri (Florence 1515 - Rome 1595)³⁷ is represented on the medals of Our Lady of Loreto. On one medal he is depicted alone (**cat. 2**), and on the other example in the group of the five canonized saints (**cat. 1**). He was the founder of the Oratorian Order and one of the most important proponents of the Catholic reform in Italy. He was canonized in 1622. He is invoked against earthquakes, bone pain and female infertility.³⁸ The medal depicts him in contemplation (**cat. 2**).

St Teresa of Avila (Avila 1515 - Alba di Tormes 1582),³⁹ is also represented on the medals from St Dominic, depicted alone (**cat. 28**), and as a part of the previously mentioned scene of the five canonized saints (**cat. 1**). A Christian mystic, she was a member of the Carmelite Order that she reformed together with St John of the Cross, both for women and men. She was canonized in 1622. She is invoked in case of maladies of heart and body, and to aid souls in the purgatory. She is the patron saint of orphans, religious orders and

³³ F. GRIMALDI, 1977, 79.

³⁴ O. KRNJAK, 2004, 124.

³⁵ LEKSIKON IKONOGRAFIJE 2006, 351; M. DUCCI, 2013, 179.

³⁶ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 351–352; ST. CHARLES BORROMEO, 2020.

³⁷ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 256.

³⁸ F. GRIMALDI, 1977, 75; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 256.

³⁴ O. KRNJAK, 2004, 124.

³⁵ LEKSIKON IKONOGRAFIJE 2006, 351; M. DUCCI, 2013, 179.

³⁶ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 351–352; ST. CHARLES BORROMEO, 2020.

³⁷ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 256.

³⁸ F. GRIMALDI, 1977, 75; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 256.

³⁹ F. GRIMALDI, 1977, 93.

Tormes, 1582.)³⁹ također je zastupljena na medaljicama iz Sv. Dominika, i to samostalno (**kat. 28**) te kao dio već spomenutog prikaza Petero kanoniziranih (**kat. 1**). Kršćanski je mistik, bila je članica karmelićanskog reda kojeg je zajedno sa sv. Ivanom od Križa reformirala, i to ženski i muški red. Kanonizirana je 1622. godine. Zaziva se kod bolesti srca i tijela i za pomoć dušama u čistilištu, a zaštitnica je siročadi, vjerskih redova i Španjolske.⁴⁰ Često je prikazana u ekstazi (**kat. 28**).

Sv. Ivan od Križa (Fontiveros, 1542. – Ubeda, 1592.) javlja se na medaljici s već spomenutom sv. Terezom Avilskom (**kat. 28**). Jedan je od najvećih kršćanskih mistika i španjolskih pjesnika, član karmelićana te zajedno sa sv. Terezom reformira red. Kanoniziran je 1726. godine.⁴¹ Prikazan je u habitu kako stoji ispred križa (**kat. 28**).

Petero kanoniziranih koji se u Sv. Dominiku javljaju na jednom prikazu u kombinaciji s Gospom Loretskom čine sljedeći svetcu: sv. Tereza Avilska, sv. Filip Neri, sv. Ignacije Loyola, sv. Izidor i sv. Franjo Ksaverski (**kat. 1**). Riječ je o svetcima koje je 1622. godine kanonizirao papa Grgur XV.⁴² Sv. Ignacije Loyola (Loyola, 1491. – Rim, 1556.) osnivač je Družbe Isusove, tj. isusovačkog ili jezuitskog reda. Bavio se misionarstvom, zaziva se protiv groznice, grizodušja, čarobnjaštva, vukova, a zaštitnik je isusovaca, duhovnih vježbi, djece i ratnika.⁴³ Sv. Franjo Ksaverski (Navarra, 1506. – San Tecao (Sancian), 1552.) također član isusovačkog reda, jedan je od najvećih misionara svih vremena, nazivan i „apostol Indije“ zbog svojeg djelovanja na Orijentu, a osobito u Indiji i Japanu. Zaziva se protiv kužnih bolesti i oluje, a zaštitnik je misija, misionara, brodara i turizma.⁴⁴ Sv. Izidor (Španjolska, 1070. – Madrid,

Spain).⁴⁰ She is often depicted in ecstasy (**cat. 28**).

St John of the Cross (Fontiveros 1542 - Ubeda 1592) is represented on the medal with St Teresa of Avila (**cat. 28**). He is one of the greatest Christian mystics and Spanish poets, a member of the Carmelite Order that he reformed with St Teresa. He was canonized in 1726.⁴¹ He was depicted wearing a habit standing in front of a cross (**cat. 28**).

Five canonized saints that appear on one medal with Our Lady of Loreto are the following saints: St Teresa of Avila, St Philip Neri, St Ignatius Loyola, St Isidore and St Francis Xavier (**cat. 1**). These saints were canonized in 1622 by Pope Gregory XV.⁴² St Ignatius Loyola (Loyola 1491 - Rome 1556) was the founder of the Society of Jesus (Jesuits) and active in missionary work. He is invoked against fever, remorse, wolves, and is the patron saint of the Jesuits, spiritual exercises, children and warriors.⁴³ St Francis Xavier was also a member of the Jesuit Order, one of the greatest missionaries of all times, also known as the “Apostle of India” due to his work in the Orient, particularly in India and Japan. He is invoked against plague diseases and storms, and he is the patron saint of missions, missionaries, shippers and tourism.⁴⁴ St Isidore (Spain 1070- Madrid 1150) was dedicated to agricultural work and care for the poorest. His cult spread from Spain to Alpine rural population. He is the patron of a plentiful harvest and agricultural works.⁴⁵ All the mentioned saints are depicted standing under the sun encircled by rays (**cat. 1**).

St Venantius and St Vincent Ferrer appear on the medals depicting Our Lady of Loreto. St Venantius of Camerino (buried in Camerino in the year 250) was a Roman nobleman, celebrated as a saint and martyr. He is the patron saint of pas-

³⁹ F. GRIMALDI, 1977, 93.

⁴⁰ F. GRIMALDI, 1977, 93; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 595-596; M. DUCCI, 2013, 192.

⁴¹ ST. JOHN OF THE CROSS, 2020.

⁴² M. DUCCI, 2013, 170.

⁴³ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 287.

⁴⁴ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 262-263; M. DUCCI, 2013, 184.

⁴⁰ F. GRIMALDI, 1977, 93; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 595-596; M. DUCCI, 2013, 192.

⁴¹ ST. JOHN OF THE CROSS, 2020.

⁴² M. DUCCI, 2013, 170.

⁴³ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 287.

⁴⁴ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 262-263; M. DUCCI, 2013, 184.

⁴⁵ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 317; M. DUCCI, 2013, 186.

1150.) bio je posvećen radovima u polju i brizi za najsiromašnije. Kult mu se iz Španjolske širio među alpskim seoskim stanovništvom. Zaštitnik je dobre žetve i ratarskih poslova.⁴⁵ Svi navedeni sveti prikazani su kako stoje ispod Sunca okruženog zrakama (**kat. 1**).

Sv. Venancije i sv. Vinko Ferrerski javljaju se na medaljicama s likom Bogorodice Loretske. Sv. Venancije iz Camerina (pokopan u Camerinu 250.), rimski plemić, slavljen je kao svetac i mučenik. Zaštitnik je putnika i zaziva se kod opasnosti u planini, a često se prikazuje na medaljicama iz Loreta (**kat. 4**).⁴⁶

Sv. Vinko Ferrerski (Valencija, 1350. – Bretnja, 1419.), član dominikanskog reda, bio je posvećen propovijedanju i obraćanju heretika. Pripisuju mu se brojna čuda poput ozdravljenja i uskrisenja mrtvaca. Kanoniziran je 1455. Zaziva se protiv epilepsije, glavobolje, bolesti i svake forme zla, potresa i gromova, za zaštitu usjeva, a zaštitnik je zidara i grada Valencije.⁴⁷ Prikazuje se kako propovijeda (**kat. 5**).

Sv. Dominik iz Soriana i sv. Katarina Sijenska javljaju se na istoj medaljici u kombinaciji s Bogorodicom od Ružarija (**kat. 15**). Sv. Dominik (Burgos, 1170. – Bologna, 1221.) osnivač je Reda propovjednika, odnosno dominikanaca, čija su osnovna načela propovijed, učenje, siromaštvo, zajednički život i misionarenje. Neprestano je propovijedao, a smatra se da je on ustanovio pobožnost krunice. Kanoniziran je 1234.⁴⁸ Zaziva se protiv opasnosti od oluje i tuče, groznice, ugriza bijesnih pasa i zmija.⁴⁹ Često se prikazuje s krunicom što je vidljivo i na aversu medaljice. Na reversu je prikaz sv. Dominika iz Soriana, odnosno njegova portreta iz dominikanskog samostana u Sorianu u Italiji. U crkvi sv. Dominika u Sorianu Calabru u noći 15. rujna

sengers and is invoked in case of accidents in the mountains. He is often depicted on medals from Loreto (**cat. 4**).⁴⁶

St Vincent Ferrer (Valencia 1350- Brittany 1419) was a member of the Dominican Order, dedicated to preaching and conversion of heretics. Many miracles are attributed to him, such as healing and raising the dead. He was canonized in 1455. He is invoked against epilepsy, headache, sickness and any kind of evil, earthquakes and thunder, protection of crops. He is the patron saint of masons and of the city of Valencia.⁴⁷ St Vincent Ferrer is depicted in preaching posture (**cat. 5**).

St Dominic of Soriano and St Catherine of Siena are featured on the same medal in combination with Our Lady of the Rosary (**cat. 15**). St Dominic (Burgos 1170 - Bologna 1221) is the founder of the Order of Preachers (Dominicans) whose main principles are preaching, teaching, poverty, common life and missionary work. He preached constantly, and is believed to have established the piety of the rosary. He was canonized in 1234.⁴⁸ He is invoked against thunder and hail, fever, mad dog's bite and snakes.⁴⁹ He is often depicted with a rosary as illustrated by the medal obverse. Depiction of St Dominic of Soriano is on the reverse, that is his portrait from the Dominican monastery in Soriano in Italy. In the church of St Dominic in Soriano Calabro, the Virgin Mary, St Mary Magdalene and St Catherine of Alexandria appeared to Fr Lorenzo da Grotteria on the night of September 15, 1530, giving him a canvas depicting St Dominic to place it on the altar. After canonical procedure in 1609, Pope Urban V introduced this date as a liturgical holiday.⁵⁰ On the reverse of the medal is a depiction of a saint in a habit holding a lily and a book. St Catherine of Siena (Siena 1347 - Rome 1380) was a

⁴⁵ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 317; M. DUCCI, 2013, 186.

⁴⁶ F. GRIMALDI, 1977, 95; M. DUCCI, 2013, 193.

⁴⁷ F. GRIMALDI, 1977, 95; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 618; M. DUCCI, 2013, 193.

⁴⁸ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 252–253; M. DUCCI, 2013, 180.

⁴⁹ F. GRIMALDI, 1977, 73.

⁴⁶ F. GRIMALDI, 1977, 95; M. DUCCI, 2013, 193.

⁴⁷ F. GRIMALDI, 1977, 95; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 618; M. DUCCI, 2013, 193.

⁴⁸ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 252–253; M. DUCCI, 2013, 180.

⁴⁹ F. GRIMALDI, 1977, 73.

⁵⁰ M. DUCCI, 2013, 75, note 8.

1530. godine fra Lorenzu da Grotteriji ukazale su se Djevica Marija, sv. Marija Magdalena i sv. Katarina Aleksandrijska, dajući mu jedno platno s prikazom sv. Dominika da postavi na oltar. Nakon kanonskog postupka 1609. papa Urban V. uveo je to kao liturgijski blagdan.⁵⁰ Na reversu medaljice je prikaz svetca s u habitu koji u rukama drži ljiljan i knjigu. Sv. Katarina Sijenska (Siena, 1347. – Rim, 1380.) bila je članica dominikanskog reda, a prema tradiciji, pet godina prije smrti primila je stigme. Kanonizirana je 1461. godine. Često se prikazuje s krunicom, koju joj na navedenoj medaljici daje Bogorodica.

Sv. Toma od Villanove (Fuenllana, 1488. – Valencija, 1555.), član reda augustinaca, bio je i biskup Valencije. Jedan je od najvažnijih sudionika reforme španjolskog katoličanstva. Istaknuo se po milosrđu i pomoći siromašnima, a kanoniziran je 1658.⁵¹ Na medaljici je prikazano poprsje svetca s mitrom na glavi (**kat. 7**).

Sv. Ana jedna je od rijetkih svetica prikazanih na medaljicama čiji je prikaz kombiniran s prijenosom Svete kuće (**kat. 9**). Bila je majka Djevice Marije, a kult joj se širi na istoku od 6., a na zapadu od 8. stoljeća. U bazilici u Loretu nalazi se kapela posvećena ovoj svetici. Zaštitnica je trudnica, majki, udovica, radnica, ali i zlatara, tesara, stolara, rudara.⁵² Na medaljici je prikazana scena na kojoj sv. Ana poučava malu Svetu Mariju čitanju.

Sv. Osvald (Northumbrija, oko 605. – Maserfield, 642.) bio je engleski kralj i mučenik. Nakon očeve smrti bježi u Škotsku gdje se obraća na kršćanstvo. Poginuo je u bitci kod Maserfielda, pokopan je u Bardneyu, a njegov grob mjesto je brojnih čuda. Kult mu se iz Engleske širi u Škotsku i dalje u ostatak Europe. Zaziva se za dobru ljetinu, lijepo vrijeme i zdravlje životinja. Na medaljici se javlja u kombinaciji s Bogorodicom od Ružarija, a

member of the Dominican Order, and the legend has it that she received stigmata five years before she died. She was canonized in 1461. She is often depicted with a rosary, handed to her by Madonna on the mentioned medal.

St Thomas of Villanova (Fuenllana 1488 - Valencia 1555), member of the Augustinians was also bishop of Valencia. He is one of the most important participants of the Spanish Catholicism reform. He was renowned for his mercy and helping the poor. St Thomas of Villanova was canonized in 1658.⁵¹ The medal depicts the saint's bust with a mitre on his head (**cat. 7**).

St Anna is one of rare female saints whose depiction was combined with the Transfer of the Holy House (**cat. 9**). She was the mother of the Virgin Mary, and her cult spread in the East from the 6th century, and in the West from the 8th century. A chapel dedicated to this saint can be found in the Basilica in Loreto. She was the patron saint of pregnant women, mothers, widows, workwomen, but also goldsmiths, carpenters, miners.⁵² The medal depicts St Anna teaching little St Mary how to read.

St Oswald (Northumbria ca. 605 - Maserfield 642) was the English king and martyr. After his father's death he escaped to Scotland where he was converted to Christianity. He died in the Battle of Maserfield, was buried in Bardney, and his grave is a place of many miracles. His cult spread from England to Scotland and further afield to Europe. He is invoked for a good harvest, nice weather and animal health. On the medal he is depicted with a scepter in his hand, appearing with Our Lady of the Rosary (**cat. 16**).⁵³

St Joseph of Cupertino (Cupertino 1603 - Osimo 1663), a member of the Franciscan Order, was renowned as the flying saint, due to a number of levitations and ecstasies. He was canonized in 1767, as a patron of disciples and students.⁵⁴ On

⁵⁰ M. DUCCHI, 2013, 75, bilj. 8

⁵¹ F. GRIMALDI, 1977, 94; M. DUCCHI, 2013, 192-193.

⁵² F. GRIMALDI, 1977, 69; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 127.

⁵¹ F. GRIMALDI, 1977, 94; M. DUCCHI, 2013, 192-193.

⁵² F. GRIMALDI, 1977, 69; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 127.

⁵³ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 474.

⁵⁴ F. GRIMALDI, 1977, 81.

prikazan je sa žezlom u ruci (**kat. 16**).⁵³

Sv. Josip Kupertinski (Copertino, 1603. – Osimo, 1663.), član franjevačkog reda, bio je poznat i kao svetac koji leti, zbog brojnih događaja levitacije i ekstaze. Kanoniziran je 1767., a zaštitnik je đaka i studenata.⁵⁴ Prikazan je kako levitira ispred križa na medaljici u kombinaciji s Bogorodicom Bezgrješnom (**kat. 14**).

Jedan od svetaca čiji su prikazi na medaljicama rijetki je sv. Alipio Stilit (Hadrianopolis u Paflagoniji, 6.-7. stoljeće) (**kat. 25**). On je bio đakon koji se s trideset godina povukao najprije u celu na dvije godine, a zatim je šezdeset sedam godina proveo na stupu (stilit). U podnožju stupa formirale su se dvije zajednice njegovih sljedbenika, muška i ženska.⁵⁵ Prikazan je na stupu na čijem je vrhu formirana platforma s ogradom, a na drugoj strani medaljice je sv. Antun Padovanski.

Sv. Roko i sv. Sebastijan prikazani su na istoj medaljici (**kat. 26**). Sv. Roko (Montpellier, 1345.-1350. – Voghera, 1376.-1379.) nakon smrti svojih roditelja zaputio se u hodočašće u Rim. Na tom putu njegovao je mnoge bolesne od kuge i postigao čudesna ozdravljenja. Nakon što je i sam obolio, od gladi ga je spasio pas koji mu je svaki dan donosio kruh. Zaziva se za zaštitu od kuge i kolere, od filoksere vinove loze, za zdravlje životinja, a zaštitnik je i zatvorenika.⁵⁶ Prikazan je kao hodočasnik, a uz njega je i pas. Sv. Sebastijan (rođen u Narbonni, živio u 3. st.) bio je kršćanin i zapovjednik pretorijanaca. Zbog vjere je mučen tako što je zavezan na stup i gađan strelicama. Nakon što je to preživio, poslije je ubijen u areni. Kako se prije vjerovalo da se kuga širi pomoću Apolonove strelice, postao je zaštitnik protiv kuge i rana.⁵⁷ Prikazan je zavezan za stup, a iz tijela mu vire strelice.

the medal he is depicted levitating in front of a cross with St Mary Immaculate (**cat. 14**).

One of the saints whose depictions on medals are rare is St Alypius the Stylite (Hadrianopolis in Paphlagonia, 6th-7th centuries)(**cat. 25**). He was a deacon who retreated to a monastic cell for two years at first, and then spent sixty seven years on a pillar (stylite). Two communities of his followers (men and women) were formed at the foot of the pillar.⁵⁵ He was depicted on a pillar on the top of which is an enclosed platform. Other side of the medal features St Anthony of Padua.

St Rocco and St Sebastian were depicted on the same medal (**cat. 26**). St Rocco (Montpellier 1345-1350 - Voghera 1376-1379) undertook a pilgrimage to Rome after his parents died. On his journey he cared for many people sick with plague, and achieved miraculous healings. After he got sick himself, he was saved from hunger by a dog who brought him bread every day. He is invoked to protect from plague and cholera, and grape phylloxera, for animal health, and he is also the patron saint of prisoners.⁵⁶ He was depicted as a pilgrim, accompanied by a dog. St Sebastian (born in Narbonne, lived in the 3rd cent.) was a Christian and the commander of the praetorian guard. He was tortured because of his faith, tied to a post and shot with arrows. After surviving, he was killed in an arena. Since it was believed that plague was spread with Apollo's arrow, he became the saint protecting from plague and wounds.⁵⁷ He is depicted tied to a post, with arrows sticking out of his body.

St Benedict (Nursia 480 - Monte Cassino 540) was a hermit at first, and then he founded the Benedictines, the oldest religious order in the Western Church. He founded a number of monasteries the most famous being the one in Monte Cassino where he established the order principles. The motto of the order was *Ora et Labora* ("pray and work"). He is invoked against

⁵³ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 474.

⁵⁴ F. GRIMALDI, 1977, 81.

⁵⁵ ALIPIO STILITA, 2020.

⁵⁶ F. GRIMALDI, 1977, 91; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 543-544; M. DUCCI, 2013, 190-191.

⁵⁷ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 555-556.

⁵⁵ ALIPIO STILITA, 2020.

⁵⁶ F. GRIMALDI, 1977, 91; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 543-544; M. DUCCI, 2013, 190-191.

⁵⁷ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 555-556.

Sv. Benedikt (Nursija, 480. – Monte Cassino, 540.) najprije je bio pustinjač, a poslije je osnovao benediktince, najstariji samostanski red u zapadnoj Crkvi. Osnovao je mnoge samostane na čelu s onim u Monte Cassinu gdje utemeljuje pravila reda. Geslo reda je *Ora et Labora* (radi i moli). Zaziva se protiv otrova, kuge, crvenog vjetra, čaranja i za postizanje dobre smrti. Zaštitnik je benediktinaca i Europe.⁵⁸ Prikazan je kako stoji s kaležom u jednoj i štapom s križem u drugoj ruci, a na reversu je njegov štit (**kat. 27**).

Sv. Kristofor i sv. Petar od Alcantare prikazani su na istoj medaljici (**kat. 29**). Sv. Kristofor (Palestina, 3. st.) prema predaji bio je divovskog rasta. Poznat je po događaju kad je pomagao ljudima prijeći nabujalu rijeku. Jedne noći probudi ga Dijete i zamoli da ga prenese preko. Kristofor ga stavi na ramena i kad su ušli u rijeku, bujica je sve više jačala, a Dijete je postajalo sve teže. Kad su prešli rijeku, Dijete mu objasni da je ono Krist i da je na ramenima nosio cijeli svijet i njegova Stvoritelja. Nakon toga Kristofor se obrati na kršćanstvo, a poslije je zbog vjere bio mučen i ubijen. Zaštitnik je putnika, posebno kod teških prijelaza preko planine i vode, od iznenadne smrti, kuge i svih bolesti, vrtlara.⁵⁹ Sv. Petar od Alcantare (Alcantara, 1499. – Arenas, 1562.) bio je član franjevačkog reda, čuven je po pokajništvu i siromaštvu. Osnivač je reformiranog reda franjevac. Kanoniziran je 1669. Zaštitnik je noćne straže, jer je navodno noću spavao samo jedan sat.⁶⁰ Sv. Kristofor prikazan je kako prenosi Krista preko rijeke, a sv. Petar je ispred križa (**kat. 29**).

Na trima medaljicama javlja se motiv Svete euharistije (**kat. 6, 18, 24**). Euharistija je jedan od glavnih sakramenata i najsvečaniji čin kršćanskog kulta gdje posvećeni kruh (hostija) i vino simboliziraju tijelo i krv Kristovu.⁶¹

poisons, plague, red wind, black magic and to have a good death. He is the patron of the Benedictines and Europe.⁵⁸ St Benedict is depicted standing with a chalice in one hand and a cross in the other, his shield is featured on the reverse (**cat. 27**).

St Christopher and St Peter of Alcantara were depicted on the same medal (**cat. 29**). St Christopher (Palestine, 3rd century) was of gigantic stature, according to legend. He is known for an event when he helped people to cross a swollen river. One night a Child awoke him and asked him to take him across the river. Christopher put him on his shoulders and as they got into the river, the torrent grew stronger, and the Child grew heavier. After they had crossed the river, the Child introduced himself as Christ, telling Christopher that he carried the entire world and its Saviour on his back. After that, Christopher converted to Christianity, and subsequently he was tortured and killed because of his faith. He is the patron of gardeners, passengers, in particular in cases of difficult crossings over mountains or waters; he protects from sudden death, plague and all diseases.⁵⁹ St Peter of Alcantara (Alcantara 1499 - Arenas 1562) was a member of the Franciscan Order, known for penitence and poverty. He is the founder of the reformed Franciscan Order, canonized in 1669. He is the patron of the night watch, as he allegedly slept for only an hour every night.⁶⁰ St Christopher was depicted carrying Christ across the river, and St Peter in front of a cross (**cat. 29**).

Three medals feature a motif of the Holy Eucharist (**cat. 6, 18, 24**). The Eucharist is one of the main sacraments and the most solemn act of the Christian cult when consecrated bread (wafer) and wine symbolize the body and blood of Christ.⁶¹ It is depicted as the wafer above the chalice (**cat. 24**) or in form of a Baroque mon-

⁵⁸ F. GRIMALDI, 1977, 71; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 161-162; A. AZINović BEBEK 2012a, 73; M. DUCCI, 2013, 179.

⁵⁹ F. GRIMALDI, 1977, 72-73; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 383-384.

⁶⁰ F. GRIMALDI, 1977, 89-90; M. DUCCI, 2013, 189.

⁶¹ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 249-251.

⁵⁸ F. GRIMALDI, 1977, 71; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 161-162; A. AZINović BEBEK 2012a, 73; M. DUCCI, 2013, 179.

⁵⁹ F. GRIMALDI, 1977, 72-73; LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 383-384.

⁶⁰ F. GRIMALDI, 1977, 89-90; M. DUCCI, 2013, 189.

⁶¹ LEKSIKON IKONOGRAFIJE, 2006, 249-251.

Prikazuje se kao hostija iznad kaleža (**kat. 24**) ili u formi barokne pokaznice, odnosno monstrance ili ostensorija u kojem se hostija izlagala (**kat. 6, 18**).

Vrlo zanimljive nalaze čine jubilejske medaljice, odnosno medaljice koje su izdane prigodom Jubileja (**kat. 20, 23**). Godina Jubileja ili Sveta godina jest svečanost u Katoličkoj Crkvi kada papa udjeljuje vjernicima indulgenciju, tj. oprost grijeha. Prvu jubilejsku godinu uvođi papa Bonifacije VIII. 1300. godine kao pojavu svakih 100 godina, Klement VI. smanjio je vremenski razmak na 50, a Pavao II. na svakih 25 godina. Svečanost počinje na Badnjak otvaranjem Svetih vrata rimskih bazilika Sv. Petra, Sv. Ivana Lateranskog, Sv. Pavla izvan zidina i Svete Marije Velike, a završava njihovim zatvaranjem godinu dana poslije.⁶² Sveta vrata na svim četirima bazilikama nalaze se desno od glavnog ulaza i zazidana su, osim tijekom jubilejske godine kada se otvaraju i nakon čijeg se završetka ponovno zazidavaju.⁶³ Za vrijeme tih godina broj hodočašća u Rim znatno je povećan, pa se procjenjuje da je u 17. stoljeću na jubilejske godine 1625. i 1650. grad posjetilo 700 000 stranaca.⁶⁴ Na objema medaljicama prikazani su sv. Petar i Pavao između kojih su Sveta vrata, a u odsječku je i otisnuta godina 1625. Na jednoj medaljici je i već spomenuti prikaz Svete Marije od Karmela (**kat. 20**), dok se na drugoj između svetog Petra i Pavla javlja prikaz Veronikina rupca (**kat. 23**). Sveta vrata predstavljaju četiri rimske bazilike koje je svaki hodočasnik trebao posjetiti. Likovi Petra i Pavla simboliziraju crkve koje su podignute iznad njihovih grobova, a Veronikin rubac predstavlja relikviju koja se čuvala u Sv. Petru u Vatikanu, tako da navedeni prikazi aludiraju na mjesta hodočašća za vrijeme Svete godine.⁶⁵

Sve navedene medaljice potječu iz 17. i 18. stoljeća. Iako je većinu teško precizno datirati, među najstarije svakako spadaju jubilej-

strance or ostensorium in which wafer was displayed (**cat. 6, 18**).

Jubilee medals are very interesting finds (**cat. 20, 23**). These artifacts are issued in the Year of Jubilee or Holy Year which is a festivity in the Catholic church when pope granted indulgence, that is forgiveness of sins. The first Jubilee Year was introduced by Pope Boniface VIII in the year 1300 as a centennial event. Pope Clement VI reduced the interval to 50 years, and Paul II to 25 years. The festivity starts on the Christmas Eve by opening the Holy Door of the Roman basilicas of St Peter, St John Lateran, St Paul Outside the Walls and St Mary Major, and ends with their closing one year later.⁶² The Holy Door on all four basilicas are located on the right-hand side of the main gate and they have been walled up, except for the Year of Jubilee when they are opened only to be sealed again.⁶³ In these years the number of pilgrims to Rome increases significantly, so it is estimated that in the 17th century 700 000 foreigners visited Rome in the Years of Jubilee 1625 and 1650.⁶⁴ St Peter and Paul divided by the Holy Door are depicted on both medals, and the year 1625 is in the exergue. Previously mentioned depiction of St Mary of Carmel is depicted on one medal (**cat. 20**), while on the other the veil of Veronica is found between St Peter and Paul (**cat. 23**). The Holy Door represents four Roman basilicas that every pilgrim should visit. Figures of Peter and Paul symbolize churches that were erected above their graves, and the veil of Veronica is a relic that was kept in St Peter in Vatican so that the mentioned scenes allude to pilgrimage sites during the Holy Year.⁶⁵

All mentioned medals date to the 17th and 18th centuries. Though it is difficult to offer a precise dating for any of them, the Jubilee medals of 1625 definitely belong to the oldest examples, and the medal of St Joseph of Cupertino is among the youngest specimens as this

⁶² YEAR OF JUBILEE, 2020.

⁶³ PORTA SANTA, 2020.

⁶⁴ M. DUCCI, 2013, 64.

⁶⁵ M. DUCCI, 2013, 65–66.

⁶² YEAR OF JUBILEE, 2020.

⁶³ PORTA SANTA, 2020.

⁶⁴ M. DUCCI, 2013, 64.

⁶⁵ M. DUCCI, 2013, 65–66.

ske medaljice iz 1625. godine, a u najmlađe nalaze ubraja se medaljica s likom sv. Josipa Kupertinskoga koji je kanoniziran 1767. godine, što je *terminus ante quem non* za njezinu izradu.

Radionice koje izrađuju medaljice bile su brojne, a za veliki dio njih teško je utvrditi točna mjesta porijekla. Najpoznatiji centar svakako je Rim, u kojem su se izrađivale kvalitetne medaljice za brojna rimska, ali i druga svetišta, poput primjerice Loreta.⁶⁶ Dio tih medaljica ima u odsječku na aversu natpis ROMA po čemu je moguće precizirati radioničko porijeklo. Ukupno pet medaljica iz Sv. Dominika potječe iz rimskih radionica (**kat. 7, 14, 20, 24, 26**). Jedna od njih ima oznaku radionice na objema stranama (**kat. 14**). Za ostale medaljice, nažalost, nemamo podataka o njihovoj radioničkom podrijetlu.

Također se postavlja pitanje načina nabave medaljica koje su nađene u grobovima. Jedan dio njih povezan je s određenim hodočasničkim svetištima (Loreto, Einsiedeln, Taferl) i jubilejskim godinama, dok se drugi dio odnosi na medaljice raznih svetaca, vjerskih događaja i simbola. Prve su se mogle nabavljati na hodočasćima, no isto tako različite medaljice dobivale su se od svećenika i biskupa prigodom prve pričesti, krizme i sl.⁶⁷ No, i kod medaljica povezanih s hodočasničkim svetištima, teško je pretpostaviti da je osoba kod koje su nađene u posjedu, zaista ona koja je i hodočastila. Na hodočašća su mogli ići članovi dominikanskog reda koji borave u samostanu, a koji su nakon toga mogli medaljice darovati svojim drugim članovima ili puku. Stoga je teško utvrditi načine njihova dospijanja u vlasništvo osoba pokopanih u crkvi sv. Dominika.

Medaljice pronađene u grobovima u crkvi dominikanskog samostana u Zadru, kako je već prije navedeno, najvećim dijelom nose prikaze Bogorodice i Krista. Unutar medaljica na koji-

saint was canonized in 1767 which is *terminus ante quem non* for its production.

Workshops that produced medals were numerous, and exact place of origin is difficult to determine for a significant number of them. The most famous center was definitely Rome, where high quality medals were made for many Roman, and other shrines, such as Loreto.⁶⁶ Some of these medals had an inscription ROMA in the exergue facilitating workshop identification. Total of five medals from St Dominic originate from the Roman workshops (**cat. 7, 14, 20, 24, 26**). One of them has workshop mark on both sides (**cat. 14**). Unfortunately, workshop provenance for the rest of the medals remains unknown.

There is also the question of procurement of the medals recovered from graves. Some of the specimens are related to certain pilgrimage sites (Loreto, Einsiedeln, Taferl) and the Years of Jubilee, while the others relate to medals of various saints, religious events and symbols. The former could have been obtained in pilgrimages, but various medals were also given by priests and bishops on the occasions of the First Communion, Confirmation etc.⁶⁷ However, even in the case of the medals associated with the pilgrimage sites, it is difficult to assume that the person who was in possession of these objects actually undertook the pilgrimage. Members of the Dominican Order who resided in monasteries could have gone to pilgrimages, and they could have given the medals to other members of their order or common people. Therefore it is difficult to determine how the persons interred in the church of St Dominic came into possession of these objects.

Medals recovered from graves in the church of the Dominican monastery in Zadar, as already stated, mostly depict Madonna and Christ. The majority of the medals featuring St Mary are related to the Marian shrine in Loreto. The

⁶⁶ D. KNEZ, 2001, 20; Š. VRKIĆ, 2014, 246.

⁶⁷ I. MIRNIK, 2008, 169; Š. VRKIĆ, 2011, 322; Š. VRKIĆ, 2014, 247-248.

⁶⁶ D. KNEZ, 2001, 20; Š. VRKIĆ, 2014, 246.

⁶⁷ I. MIRNIK, 2008, 169; Š. VRKIĆ, 2011, 322; Š. VRKIĆ, 2014, 247-248.

ma se javlja Sveta Marija najbrojnije su one povezane s marijanskim svetištem u Loretu. Slijede primjeri pobožnosti Bogorodici Bezgriješnoj te Kraljici Svete Krunice. Posljednja predstavlja zanimljiv detalj jer se začetak njezina štovanja povezuje sa sv. Dominikom kojem je posvećen samostan. Također, na jednoj od takvih medaljica prikazan je i sam titular crkve i samostana sv. Dominika. Krist je prisutan na najvećem broju medaljica u raznim ikonografskim prikazima sa Svetom Marijom, drugim svetcima ili samostalno. Slijede prikazi raznih svetaca među kojima svakako dominiraju muški sveti, što se poklapa sa stanjem zabilježenim na brojnim drugim nalazištima. Dio svetaca i svetica na zadarskim medaljicama pripada različitim crkvenim redovima, pa je tako najviše onih na kojima se javljaju franjevci (sv. Franjo Asiški, sv. Antun Padovanski, sv. Josip Kupertinski, sv. Petar od Alcantare), slijede dominikanci (sv. Dominik, sv. Katarina Sijenska, sv. Vinko Ferrerski), isusovci (sv. Ignacije Loyola, sv. Franjo Ksaverski), karmelićani (sv. Tereza Avilska, sv. Ivan od Križa), dok su manje brojni oratorijanci (sv. Filip Neri), augustinci (sv. Toma od Villanove) i benediktinci (sv. Benedikt). Kao i na drugim lokalitetima u hrvatskom priobalju najčešće se javljaju medaljice sv. Franje Asiškog, sv. Antuna Padovanskog, sv. Karla Boromejskog i sv. Josipa omiljenog u puku, ali i među raznim crkvenim redovima. Osim hrvatskog priobalja, paralele u religijskom materijalu moguće je uspostaviti sa susjednom Italijom odakle velikim dijelom i dolazi štovanje pojedinih svetaca ili svetišta, a treba istaknuti da se upravo na njezinu tlu nalazi i najvažniji centar njihove izrade. Medaljice povezane s ostalim europskim područjima za sada su prisutne u malom broju, a odnose se na svetišta poput Einsiedlena u Švicarskoj ili Taferla u Austriji.

Unatoč brojnim otvorenim pitanjima medaljice su vrlo zanimljiv arheološki nalaz koji možemo promatrati iz više različitih aspekata. One svjedoče o pučkoj pobožnosti u 17. i 18. stoljeću, ali i o općim vjerskim, društvenim i kulturnim prilikama toga vremena u Zadru.

following group includes devotional medals of St Mary Immaculate and the Queen of the Holy Rosary. The latter represents an interesting example as the beginning of her veneration is related to St Dominic to whom the monastery was dedicated. On another such medal St Dominic, as the titular saint of the church and monastery, is depicted. Christ is represented on the biggest number of medals in various iconographic scenes with St Mary, other saints or alone. Among the depictions of other saints, male saints are definitely dominant, corresponding to the situation at a number of other sites. Some of male and female saints on the medals from Zadar belong to different orders: the Franciscans are most numerous (St Francis of Assisi, St Anthony of Padua, St Joseph of Cupertino, St Peter of Alcantara), followed by the Dominicans (St Dominic, St Catherine of Siena, St Vincent Ferrer), Jesuits (St Ignatius Loyola, St Francis Xavier), Carmelites (St Teresa of Avila, St John of the Cross), while scarcely represented orders comprise the Oratorians (St Philip Neri), Augustinians (St Thomas of Villanova) and Benedictines (St Benedict). As at other sites in the Croatian littoral, most numerous medals feature St Francis of Assisi, St Anthony of Padua, St Charles Borromeo and St Joseph, saints popular with common people, and with various religious orders. Except for the Croatian littoral, parallels in religious finds can be established with neighbouring Italy wherefrom veneration of various saints and shrines mostly originate. It is worth mentioning that the most important centers of production are exactly in Italy. Medals from other European regions have been scarce so far, relating to sanctuaries such as Einsiedeln in Switzerland or Taferl in Austria.

Despite a number of open questions, medals are very interesting archaeological finds that can be observed from different aspects. They testify to popular piety in the 17th and 18th centuries, but also to general religious, social and cultural circumstances in Zadar at the time.

Translation: Marija Kostić

KATALOG

1. Bogorodica Loretska – Petero kanoniziranih

Medaljica ovalnog oblika s četirima izdancima i okomitom ušicom na vrhu. Na izdancima su glave anđela s krilima. Mj. nalaza: gr. 3, SJ 9; dim: 3,7 x 3 cm; tež: 4,07 g.

Av: Bogorodica Loretska s Djetetom u lijevoj ruci, odjevena u dalmatiku. Oboje na glavi imaju krune. Iznad njih je arkada na čijim su krajevima dva viseća kandelabra.

Rv: Petero kanoniziranih (sv. Tereza Avilska, sv. Ignacije Loyola, sv. Izidor, sv. Franjo Ksaverski, sv. Filip Neri) prikazani kao figure koje stoje, iznad njih je Sunce okruženo radijalnim zrakama.

Datacija: 17. st. (poslije 1622. g.)

Literatura: F. Grimaldi, 1977, 33, kat. A/119; A. Azinović, Bebek, 2012b, kat. 579-580; M. Ducci, 2013, kat. 358 d; I. Mirnik, 2020, kat. 671.

2. Bogorodica Loretska – sv. Filip Neri

Medaljica ovalnog oblika s četirima izdancima (dva oštećena) i okomitom ušicom na vrhu. Na izdancima su glave anđela s krilima. Mj. nalaza: gr. 3, SJ 9; dim: 4,1 x 3,2 cm; tež: 4,29 g.

Av: Bogorodica Loretska s Djetetom u lijevoj ruci, odjevena u dalmatiku. Oboje na glavi imaju krune i aureole. Iznad njih je arkada na čijim su krajevima dva viseća kandelabra. Oko njih bordura s izdancima i glavama anđela između kojih su točkice.

Rv: Sveti Filip Neri prikazan do pojasa, raširenih ruku, s aureolom oko glave, okrenut udesno prema Bogorodici s Djetetom na oblaku iznad njega. Uokolo bordura s izdancima i glavama anđela između kojih je natpis: • S FILIPPVS • NERIVS

Datacija: 17. st. (poslije 1622. g.)

Literatura: G. Lipovac-Vrkljan 1993, kat. F3; M. Ducci, 2013, kat. 176.

CATALOGUE

1. Our Lady of Loreto – Five canonized saints

Oval medal with four protrusions and vertical suspension loop at the top. Angel heads with wings on protrusions. Findspot: gr. 3, SU 9; dim: 3.7x3 cm; w: 4.07 g.

Obv: Our Lady of Loreto with the Child on her left arm, wearing a dalmatic, both crowned. Above them is an arcade with two hanging candelabra on the ends.

Rv: Five canonized saints (St Teresa of Avila, St Ignatius Loyola St Isidore, St Francis Xavier, St Philip Neri) depicted as standing figures, above them sun surrounded by radial rays.

Dating: 17th cent. (after 1622)

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, 33, cat. A/119; A. Azinović, Bebek, 2012b, cat. 579-580; M. Ducci, 2013, kat. 358 d; I. Mirnik, 2020, cat. 671.

2. Our Lady of Loreto – St Philip Neri

Oval medal with four protrusions (two damaged) and vertical suspension loop at the top. Angel heads with wings on protrusions. Findspot: gr. 3, SU 9; dim: 4.1x3.2 cm; w: 4.29 g.

Obv: Our Lady of Loreto holding the Child on her left arm, wearing a dalmatic, both wearing crowns and halos. Above them is an arcade with two hanging candelabra on the ends. They are surrounded by a border with protrusions and angel heads divided by dots.

Rv: Bust of Saint Philip Neri, with open arms, and a halo around his head, facing right towards Madonna with Child on the cloud above him. Surrounded by border with protrusions and angel heads with the inscription • S FILIPPVS • NERIVS in between.

Dating: 17th cent. (after 1622)

Bibliography: G. Lipovac-Vrkljan 1993, cat. F3; M. Ducci, 2013, kat. 176.

3. Our Lady of Loreto – St Francis of Assisi

Round medal with vertical suspension at the top. Findspot: gr. 10, SU 24; dim: 2.8x2 cm; w: 1.87 g.

3. Bogorodica Loretska – sv. Franjo Asiški

Medaljica kružnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 10, SJ 24; dim: 2,8 x 2 cm; tež: 1,87 g.

Av: Bogorodica Loretska s Djetetom u lijevoj ruci, odjevena u dalmatiku. Oboje na glavi imaju krune i aureole. Iznad njih je arkada na čijim su krajevima dva viseća kandelabra.

Rv: Sv. Franjo Asiški s aureolom, okrenut udesno, kleči raširenih ruku i prima stigme ispod križa obasjanog zrakama. Desno od njega brat Leo koji kleči sklopljenih ruku.

Datacija: 17. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/52; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 570–571; M. Ducci, 2013, kat. 144–145.

4. Bogorodica Loretska – sv. Venancije

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 2, SJ 7; dim: 2,5 x 1,7 cm; tež: 1,79 g.

Av: Bogorodica Loretska s Djetetom u lijevoj ruci, odjevena u dalmatiku sa zavjetnim darovima. Oboje na glavi imaju krune. Okruženi su radijalnim zrakama.

Rv: Sv. Venancije prikazan do pojasa, odjeven kao rimski vojnik, s aureolom oko glave. Okrenut udesno, na lijevom mu je ramenu zastava. Iza njega s desne strane je prikaz grada Camerina. Natpis: S • VEN

Datacija: 17. st.

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. A/20, A/23; F. Grimaldi, 1977, kat. A/79, A/82, A/87-88, A/90-91, A/93, B/57, B/59; D. Knez, 2001, kat. 82-83, 89, 121; Š. Vrkić, 2011, 326, sl. 5; Š. Vrkić, 2014, kat. 17; Š. Vrkić, 2017, kat. 11; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, kat. 1, 7; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 525-529; M. Ducci, 2013, kat. 193.

5. Bogorodica Loretska – sv. Vinko Ferrerski

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 17, SJ 56; dim: 2,6 x 1,7 cm; tež: 1,39 g.

Av: Bogorodica Loretska s Djetetom u lijevoj

Obv: Our Lady of Loreto holding the Child on her left arm, wearing a dalmatic, both wearing crowns and halos. Above them is an arcade with two hanging candelabra on the ends.

Rv: St Francis of Assisi with a halo, facing right, kneeling with open arms and receiving stigmata under a cross illuminated by rays of light. To the right Brother Leo kneeling with clasped hands.

Dating: 17th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/52; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 570-571; M. Ducci, 2013, cat. 144-145.

4. Our Lady of Loreto – St Venantius

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 2, SU 7; dim: 2.5x1.7 cm; w: 1.79 g.

Obv: Our Lady of Loreto holding the Child on her left arm, wearing a dalmatic with votive gifts. Both wearing crowns, surrounded by radial rays.

Rv: Bust of St Venantius, dressed as a Roman soldier, with a halo around his head. Facing right, with a flag on his left shoulder. Depiction of the city of Camerino is behind him, to the right. Inscription: S • VEN

Dating: 17th cent.

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. A/20, A/23; F. Grimaldi, 1977, cat. A/79, A/82, A/87-88, A/90-91, A/93, B/57, B/59; D. Knez, 2001, cat. 82-83, 89, 121; Š. Vrkić, 2011, 326, fig. 5; Š. Vrkić, 2014, kat. 17; Š. Vrkić, 2017, kat. 11; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, kat. 1, 7; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 525-529; M. Ducci, 2013, cat. 193.

5. Our Lady of Loreto – St Vincent Ferrer

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 17, SU 56; dim: 2.6x1.7 cm; w: 1.39 g.

Obv: Our Lady of Loreto holding the Child on her left arm, wearing a dalmatic. Both wearing crowns, surrounded by radial rays.

Rv: Bust of winged St Vincent Ferrer. Raised right hand in preaching posture. Inscription:

ruci, odjevena u dalmatiku. Oboje na glavi imaju krune. Okruženi su radijalnim zrakama. Rv: Sv. Vinko Ferrerski prikazan do pojasa, s krilima na leđima. Podignute desne ruke u zrak propovijeda. Natpis: ...C • FERR

Datacija: 18. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/100; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, kat. 1, 7; M. Ducci, 2013, kat. 55-59; Š. Vrkić, 2017, kat. 11.

6. Bogorodica Loretska – Sv. euharistija

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 17, SJ 56; dim: 2,7 x 1,7 cm; tež: 1,87 g.

Av: Bogorodica Loretska s Djetetom u lijevoj ruci, odjevena u dalmatiku sa zavjetnim darovima. Oboje na glavi imaju krune. Okruženi su radijalnim zrakama.

Rv: Pokaznica baroknog oblika okružena radijalnim zrakama.

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. C/122, E/195; F. Grimaldi, 1977, kat. A/131; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, kat. 1, 3, 7; M. Ducci, 2013, kat. 255; Š. Vrkić, 2014, kat. 11; 2017, kat. 8, 11.

7. Prijenos Svete kuće – sv. Toma od Villanove

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 3, SJ 9; dim: 4,1 x 2,5 cm; tež: 5,70 g.

Av: Prikaz prijenosa Svete kuće. Na krovu sjedi Bogorodica s Djetetom u lijevom naručju. Oboje na glavi imaju krune i aureole. Uokolo natpis DOMVS • LAVREA, u odsječku: ROMA.

Rv: Poprsje sv. Tome od Villanove okrenuto ulijevo. Odjeven u biskupsku odoru s mitrom na glavi. Natpis: SAN • TOMASO • DE • VIL • NOVA

Datacija: 17. st. (poslije 1658. g.)

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/72; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 294, 306-307; M. Ducci, 2013, kat. 174-175.

...C • FERR

Dating: 18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/100; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, cat. 1, 7; M. Ducci, 2013, cat. 55-59; Š. Vrkić, 2017, cat. 11.

6. Our Lady of Loreto – Blessed Eucharist

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 17, SU 56; dim: 2.7x1.7 cm; w: 1.87 g.

Obv: Our Lady of Loreto holding the Child on her left arm, wearing a dalmatic with votive gifts. Both wearing crowns, surrounded by radial rays.

Rv: Monstrance in the Baroque form surrounded by radial rays.

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. C/122, E/195; F. Grimaldi, 1977, cat. A/131; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, cat. 1, 3, 7; M. Ducci, 2013, cat. 255; Š. Vrkić, 2014, cat. 11; 2017, cat. 8, 11.

7. Transfer of the Holy House – St Thomas of Villanova

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 3, SU 9; dim: 4.1x2.5 cm; w: 5.70 g.

Obv: Depiction of the Holy House Transfer. Madonna with the Child on her left arm seated on the roof. Both wearing crowns and halos. Encircled by the legend DOMVS • LAVREA, in the exergue: ROMA.

Rv: Bust of St Thomas of Villanova facing left. Wearing bishop's attire with a mitre on his head. Inscription: SAN • TOMASO • DE • VIL • NOVA

Dating: 17th cent. (after 1658)

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/72; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 294, 306-307; M. Ducci, 2013, cat. 174-175.

8. Transfer of the Holy House – St Joseph

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 9c, SU 65; dim: 3.1x2.1 cm; w: 5.79 g.

8. Prijenos Svete kuće – sv. Josip

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 9c, SJ 65; dim: 3,1 x 2,1 cm; tež. 5,79 g.

Av: Prikaz prijenosa Svete kuće koju na donjem dijelu nose dva anđela iznad oblaka. Iznad krova na oblacima sjedi Bogorodica s Djetetom u lijevom naručju. Oboje imaju aureole. Natpis: S M LAVR

Rv: Poprsje sv. Josipa s Isusom u lijevom naručju, okrenuti udesno. Oboje imaju aureole (Isus zrakastu, a Josip kružnu). Natpis:OR PN

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/61, B/107; B. Mašić, 2011, kat. 15; A. Azinović Bebek 2012b, kat. 512, 593; M. Ducci, 2013, kat. 187, 342.

9. Prijenos Svete kuće – sv. Ana i mala Sveta Marija

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 17, SJ 56; dim: 2,4 x 1,7 cm; tež. 1,96 g.

Av: Prikaz prijenosa Svete kuće koju na donjem dijelu nosi anđeo iznad oblaka. Na krovu sjedi Bogorodica s Djetetom u lijevom naručju. Oboje imaju zrakaste aureole. Natpis: S • M LA

Rv: Sv. Ana okrenuta ulijevo, u rukama drži knjigu koju pruža maloj Svetoj Mariji. Obje imaju aureole. Natpis: S • ANN • M • T•

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. D/162; F. Grimaldi, 1977, kat. B/22-23, B/45; D. Knez, 2001, kat. 166; O. Krnjak, 2008, 143, sl 5a; A. Azinović Bebek 2012b, kat. 309-310; M. Ducci, 2013, kat. 339; Š. Vrkić, 2017, kat. 13.

10. Prijenos Svete kuće – sv. Josip

Medaljica osmerokutnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: izvan gr., SJ 76; dim: 4,7 x 2,9 cm; tež. 11, 82 g.

Av: Prikaz prijenosa Svete kuće koju na donjem dijelu na oblacima nosi anđeo. Na krovu

Obv: Depiction of the Holy House Transfer carried above the clouds by two angels in the lower part. Madonna with the Child on her left arm seated on the roof above the clouds. Both wearing halos. Inscription: S M LAVR

Rv: Bust of St Joseph with Jesus in his left arm, facing right. Both with halos (radial on Jesus, round on Joseph). Inscription:OR PN

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/61, B/107; B. Mašić, 2011, cat. 15; A. Azinović Bebek 2012b, cat. 512, 593; M. Ducci, 2013, cat. 187, 342.

9. Transfer of the Holy House – St Anna and little St Mary

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 17, SU 56; dim: 2.4x1.7 cm; w: 1.96 g.

Obv: Depiction of the Holy House Transfer carried in the lower part by an angel above the clouds. Madonna with the Child on her left arm seated on the roof above the clouds. Both wearing radial halos. Inscription: S • M LA

Rv: St Anna facing left, holding a book in her hands and giving it to little St Mary. Both with halos. Inscription: S • ANN • M • T•

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. D/162; F. Grimaldi, 1977, cat. B/22-23, B/45; D. Knez, 2001, cat. 166; O. Krnjak, 2008, 143, fig. 5a; A. Azinović Bebek 2012b, cat. 309-310; M. Ducci, 2013, cat. 339; Š. Vrkić, 2017, cat. 13.

10. Transfer of the Holy House – St Joseph

Octagonal medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: outside gr., SU 76; dim: 4.7x2.9 cm; w: 11.82 g.

Obv: Depiction of the Holy House Transfer carried in the lower part by an angel above the clouds. Bust of Madonna with the Child on her left arm on the roof in the clouds. Both wearing halos. Inscription: S • MA • LAV

Rv: Bust of St Joseph with Jesus on his left arm, facing right. Both with halos (radial on Jesus,

u oblacima poprsje Bogorodice s Djetetom u lijevom naručju. Oboje imaju aureole. Natpis: S • MA • LAV

Rv: Poprsje sv. Josipa s Isusom u lijevom naručju, okrenuti udesno. Oboje imaju aureole (Isus zrakastu, a Josip kružnu). Natpis: S IO SE P •

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/61, B/107; A. Azinović Bebek 2012b, kat. 345, 595; M. Ducci, 2013, kat. 187, 297.

11. Sv. Trojstvo – prijenos Svete kuće

Medaljica kružnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 15, SJ 35; dim: 3,6 x 2,8 cm; tež: 4,49 g.

Av: Prikaz Sv. Trojstva okružen radijalnim zrakama na gornjem i oblacima na donjem dijelu. Bog Otac s trokutastom aureolom u raširenim rukama drži Isusa na križu, iznad kojeg se nalazi golubica, simbol Duha Svetoga.

Rv: Prikaz prijenosa Svete kuće koju na donjem dijelu nose dva anđela. Na krovu sjedi Bogorodica s Djetetom u lijevom naručju. Natpis: S • MARIA [L]AVRET

Datacija: 18. st.

Literatura: F. Grimaldi 1977, kat. A/167; D. Knez, 2001, kat. 99; M. Ducci 2013, kat. 209; D. Perkić, 2015, kat. 1, 4.

12. Bogorodica Bezgrješna – sv. Antun Padovanski

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 3, SJ 9; dim: 2,6 x 1,5; tež: 1,2 g.

Av: Bogorodica stoji na polumjesecu s rukama preklapljenim na prsima. Na glavi joj je kruna, a iznad nje vijenac od sedam zvijezda. S njezine lijeve i desne strane izmjenjuju se ravne i valovite zrake. Prikaz je postavljen unutar mandorle koju tvori uža s pet vidljivih čvorova.

Rv: Sv. Antun odjeven u habit s aureolom iznad glave, stoji s uzidignutom desnom rukom u kojoj je dijete Isus. Isus desnom rukom blagoslivlja, a okružen je radijalnim

round on Joseph). Inscription: S IO SE P •
Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/61, B/107; A. Azinović Bebek 2012b, cat. 345, 595; M. Ducci, 2013, cat. 187, 297.

11. Holy Trinity - Transfer of the Holy House

Round medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 15, SU 35; dim: 3.6x2.8 cm; w: 4.49 g.

Obv: Depiction of the Holy Trinity surrounded by radial rays in the upper part and clouds in the lower part. God the Father with triangular halo and open arms holding Jesus on the cross. Dove as a symbol of the Holy Spirit is above Jesus.

Rv: Depiction of the transfer of the Holy House carried by two angels in the lower part. Madonna with the Child on her left arm sitting on the roof. Inscription: S • MARIA [L]AVRET

Dating: 18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi 1977, cat. A/167; D. Knez, 2001, cat. 99; M. Ducci 2013, cat. 209; D. Perkić, 2015, cat. 1, 4.

12. St Mary Immaculate – St Anthony of Padua

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 3, SU 9; dim: 2.6x1.5; w: 1.2 g.

Obv: St Mary standing on the crescent moon with hands clasped on her chest. Crown is on her head, and above it a wreath with seven stars. Straight and wavy rays alternate on her left and right side. Depiction is placed inside a mandorla consisting of a rope with five visible knots.

Rv: St Anthony dressed in a habit with a halo around his head, standing with right hand raised, holding baby Jesus whose right hand is raised in blessing, he is surrounded by radial rays. Inscription: • S ANTONINO • DE • PADO..

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. C/130, E/218; F. Grimaldi, 1977, cat.

zrakama. Natpis: • S ANTONINO • DE • PADO..

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. C/130, E/218; F. Grimaldi, 1977, kat. B/24; D. Knez, 2001, kat. 141; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 375–376, 368.

13. Bogorodica Bezgrješna – sv. Franjo Asiški

Medaljica kružnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 6b, SJ 15; dim: 1,5 x 0,9 cm; tež: 0,39 g.

Av: Bogorodica stoji na polumjesecu s rukama preklopljenim na prsima, iznad glave joj je vijenac od zvijezda od koje su bolje vidljive samo tri. S njezine lijeve i desne strane izmjenjuju se ravne i valovite zrake. Prikaz je postavljen unutar mandorle koju tvori uža s trima vidljivim čvorovima.

Rv: Sv. Franjo Asiški s aureolom, okrenut udesno, kleči raširenih ruku i prima stigme ispod križa obasjanog zrakama. Prikaz je postavljen unutar mandorle koju tvori uža s trima vidljivim čvorovima.

Datacija: 17. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/52, B/34; D. Knez, 2001, kat. 78; O. Krnjak, 2010, kat. 22; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 570–571; M. Ducci, 2013, kat. 256; I. Mirnik, 2020, kat. 668.

14. Bogorodica Bezgrješna – sv. Josip Kupertinski

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 5, SJ 13; dim: 3,1 x 2,1 cm; tež: 4,84 g.

Av: Bogorodica stoji na polumjesecu s desnom rukom na prsima, okružena radijalnim zrakama. Prikaz postavljen unutar zrakaste mandorle. Natpis: ? CO NF IM CO NC • B • M • V • ROMA

Rv: Sv. Josip Kupertinski odjeven u habit, sa zrakastom aureolom iznad glave, okrenut udesno levitira ispred križa. Natpis: B • IOSEPH A CVPERTINO ORD • M • CON • S • P, u

B/24; D. Knez, 2001, kat. 141; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 375–376, 368.

13. St Mary Immaculate – St Francis of Assisi
Round medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 6b, SU 15; dim: 1.5x0.9 cm; w: 0.39 g.

Obv: St Mary standing on the crescent moon with hands clasped on her chest. Crown is on her head, and above it a star wreath, only three stars are discernible. Straight and wavy rays alternate on her left and right side. Depiction is placed inside a mandorla consisting of a rope with three visible knots.

Rv: St Francis of Assisi with a halo, facing right, kneeling with open arms, receiving stigmata under a cross illuminated by rays. Depiction is placed inside a mandorla consisting of a rope with three visible knots.

Dating: 17th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/52, B/34; D. Knez, 2001, cat. 78; O. Krnjak, 2010, kat. 22; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 570–571; M. Ducci, 2013, cat. 256; I. Mirnik, 2020, cat. 668.

14. St Mary Immaculate – St Joseph of Cupertino

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 5, SU 13; dim: 3.1x2.1 cm; w: 4.84 g.

Obv: St Mary standing on the crescent moon with right hand on her chest, surrounded by radial rays. Depiction placed inside a radial mandorla. Inscription: ? CO NF IM CO NC • B • M • V • ROMA

Rv: St Joseph of Cupertino wearing a habit, with radial halo above his head, facing right, levitating in front of a cross. Inscription: B • IOSEPH A CVPERTINO ORD • M • CON • S • P, in the exergue: ROMA

Dating: 17th cent. (after 1767)

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. C/122, D/186; F. Grimaldi, 1977, cat. 58–59; D. Knez, 2001, kat. 79; O. Krnjak, 2010, kat. 13; D. Perkić, 2015, kat. 5

odsječku: ROMA

Datacija: 18. st. (poslije 1767. g.)

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. C/122, D/186; F. Grimaldi, 1977, kat. 58-59; D. Knez, 2001, kat. 79; O. Krnjak, 2010, kat. 13; D. Perkić, 2015, kat. 5

15. Bogorodica od Ružarija (Kraljica Sv. Krunice) – sv. Dominik iz Soriana

Medaljica osmerokutnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 1, SJ 5; dim: 3,7 x 2,5 cm; tež: 6,25 g.

Av: Bogorodica koja sjedi s Djetetom u desnom naručju. S njezine lijeve strane kleči sv. Katarina Sijenska kojoj ona pruža krunicu. Isus okrenut udesno pruža krunicu sv. Dominiku koji kleči uz njega. Svi s aureolama (Isus sa zrakastom). Natpis: REGINA SACRAT • ROSARV • U odsječku: ROMA.

Rv: Sv. Dominik prikazan do pojasa, odjeven u habit s aureolom oko glave. U lijevoj ruci drži otvorenu knjigu, u desnoj ljljan s tri cvijeta. Natpis S • DOM • DE SORIAN •

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/107; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 380, 383, 388; M. Ducci, 2013, kat. 95.

16. Bogorodica od Ružarija (Kraljica Sv. Krunice) – sv. Osvald

Medaljica osmerokutnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 9, SJ 22; dim: 3,85 x 2,4 cm; tež: 4,52 g.

Av: Bogorodica koja sjedi s Djetetom u desnom naručju. Ona u lijevoj, a Isus u desnoj ruci drže krunice. Natpis: R...A SACRATISIMA ROSARI.

Rv: Sv. Osvald koji stoji, odjeven kao plemić, u lijevoj ruci drži pticu, a u desnoj žezlo. Natpis: S OSVALDO • DI • SA VR(?)S

Datacija: 18. st.

Literatura: A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 385; Š. Vrkić, 2014, kat. 1, 12.

17. Bogorodica s Djetetom – Raspeti Krist

Medaljica kružnog oblika s okomitom ušicom

15. Our Lady of Rosary (Queen of the Holy Rosary) – St Dominic of Soriano

Octagonal medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 1, SU 5; dim: 3.7x2.5 cm; w: 6.25 g.

Obv: Seated Madonna with the Child on her right arm, giving rosary to St Catherine of Siena kneeling on her left side. Jesus facing right, handing rosary to St Dominic who is kneeling next to him. All with halos (Jesus' radial). Inscription: REGINA SACRAT • ROSARV • In the exergue: ROMA.

Rv: Bust of St Dominic, wearing a habit with a halo around his head, holding an open book in his left hand, and a lily with three flowers in his right hand. Inscription: S • DOM • DE SORIAN •

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/107; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 380, 383, 388; M. Ducci, 2013, cat. 95.

16. Our Lady of Rosary (Queen of the Holy Rosary) – St Oswald

Octagonal medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 9, SU 22; dim: 3.85x2.4 cm; w: 4.52 g.

Obv: Seated Madonna with the Child on her right arm, holding rosary in her left hand, Jesus has rosary in his right hand. Inscription: R...A SACRATISIMA ROSARI.

Rv: St Oswald standing, dressed as a nobleman, holding a bird in his left hand, scepter in his right hand. Inscription: S OSVALDO • DI • SA VR(?)S

Dating: 18th cent.

Bibliography: A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 385; Š. Vrkić, 2014, cat. 1, 12.

17. Madonna and Child – crucified Christ

Round medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 5, SU 13; dim: 3x2.1 cm; w: 2 g.

Obv: Seated Madonna with the Child on her right arm. Jesus holding an object (cross?) in his hands. Illegible inscription is around the

na vrhu. Mj. nalaza: gr. 5, SJ 13; dim: 3 x 2,1 cm; tež: 2 g.

Av: Bogorodica koja sjedi s Djetetom u desnom naručju. Isus u rukama nešto drži (križ?). Oko prikaza je danas nečitak natpis.

Rv: Isus raspet na križu s glavom povinutom udesno. Natpis: PA..R MI..RICO.DI.E

Datacija: 18. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/152; M. Ducci, 2013, kat. 211.

18. Sveta Marija iz Einsiedelna

Djelomično očuvana medaljica ovalnog oblika s paralelnom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 2, SJ 7, dim: 4,1 x 3,2 cm; tež: 2,38 g.

Av: Dosta izlizan prikaz Svete Marije iz Einsiedelna koja stoji i drži Dijete u lijevom naručju, a u desnoj ruci drži žezlo. Natpis: V... .FFIGIES.....EINSIDLENS

Rv: Zlatna monstranca. Natpis: MARIA EINS.D.. MONSTR...

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: D. Knez, 2001, kat. 20; O. Krnjak, 2010, kat. 42; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 478-479.

19. Sveta Marija Taferl – sv. Karlo Boromejski

Medaljica ovalnog oblika s okomitom, bočno savijenom ušicom na vrhu. Na bočnim stranama i dnu su tri izdanka. Mj. nalaza: gr. 2, SJ 7; dim: 2,1 x 1,4 cm; tež: 0,68 g.

Av: Sveta Marija Taferl sjedi i u krilu drži poprečno postavljenog odraslog Isusa (Bogorodica Sućutna ili Pietà). Glava joj je nagnuta na desnu stranu, a lijeva ruka joj je ispružena. Iza njih križ s visećim elementima na bočnim hastama.

Rv: Poprsje sv. Karla Boromejskog okrenutog ulijevo, gleda prema raspelu.

Datacija: 17-18. st.

Literatura: O. Krnjak, 2010, kat. 24, 31, 35; A. Azinović Bebek 2012b, kat. 289, 293, 466-467, 583; M. Ducci, 2013, kat. 63, 336; I. Mirnik, 2020, kat. 688.

depiction..

Rv: Jesus crucified on the cross, head inclined to the right. Inscription: PA..R MI..RICO.DI.E

Dating: 18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/152; M. Ducci, 2013, cat. 211.

18. St Mary of Einsiedeln

Partially preserved oval medal with parallel suspension loop at the top. Findspot: gr. 2, SU 7, dim: 4.1x3.2 cm; w: 2.38 g.

Obv: Rather worn-out depiction of St Mary of Einsiedeln standing and holding Child on her left arm, scepter is in her right hand. Inscription: V... .FFIGIES.....EINSIDLENS

Rv: Golden monstrance. Inscription: MARIA EINS.D.. MONSTR...

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: D. Knez, 2001, cat. 20; O. Krnjak, 2010, cat. 42; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 478-479.

19. St Mary Taferl – St Charles Borromeo

Oval medal with vertical, laterally bent suspension loop at the top. Three protrusions are on lateral sides and bottom. Findspot: gr. 2, SU 7; dim: 2.1x1.4 cm; w: 0.68 g.

Obv: Seated St Mary Taferl holding transversely placed body of Jesus in her lap (Madonna of Compassion or Pietà). Her head is inclined to the right, and her left arm is outstretched. Behind them is a cross with hanging elements on lateral arms.

Rv: Bust of St Charles Borromeo facing left, looking at the crucifix.

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: O. Krnjak, 2010, cat. 24, 31, 35; A. Azinović Bebek 2012b, cat. 289, 293, 466-467, 583; M. Ducci, 2013, cat. 63, 336; I. Mirnik, 2020, cat. 688.

20. St Mary of Carmel – Holy Door

Round medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 13, SU 31, dim: 2.2x1.4 cm; w: 0.88 g.

20. Sveta Marija od Karmela – Sveta vrata

Medaljica kružnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 13, SJ 31, dim: 2,2 x 1,4 cm; tež: 0,88 g.

Av: Sveta Marija od Karmela prikazana do pojasa, u lijevom naručju drži Dijete i grli ga. Oboje imaju aureole. Iznad Mariju krune dva anđela. Natpis: MA CA, u odsječku: ROMA

Rv: Sveta vrata u formi edikule s križem na vrhu.

Lijevo od njih je sv. Pavao s mačem u desnoj ruci, a desno od njih je sv. Petar s ključem u desnoj ruci. Obojica imaju aureole. U odsječku: 1625

Datacija: 1625. g.

Literatura: A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 358; M. Ducci, 2013, kat. 63–64; I. Mirnik, 2020, kat. 675, 690.

21. Isus – Sveta Marija?

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Na bočnim stranama i dnu su tri izdanka. Mj. nalaza: gr. 9; dim: 2,1 x 1,3 cm; tež: 1,07 g.

Av: Poprsje Isusa okrenutog ulijevo. Na glavi, čini se, ima trnovu krunu.

Rv: Poprsje svetice (Sveta Marija?) s velom na glavi, okrenuta udesno.

Datacija: 17.–18. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. B/12, B/17; D. Knez, 2001, kat. 160; O. Krnjak, 2010, kat. 2.

22. Medaljica

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: grob 6b, SJ 15; dim: 2,1 x 1,1 cm; tež: 0,65 g.

Av: Potpuno nečitak prikaz.

Rv: Poprsje svetice s velom na glavi, okrenuta udesno.

Datacija: ?

23. Sveta vrata – sv. Petar i Pavao s Veronikinim rupcem

Medaljica kružnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 6b, SJ 15; dim: 2,2 x 1,5 cm; tež: 1,2 g.

Av: Sveta vrata u formi edikule s križem na

Obv: Bust of St Mary of Carmel holding the Child on her left arm, both with halos. Two angels crown Mary. Inscription: MA CA in the exergue: ROMA

Rv: Holy Door in form of an aedicule with a cross at the top. On the left-hand side St Paul with a sword in his right hand, and on the right-hand side St Peter with a key in his right hand, both with halos. In the exergue: 1625

Dating: 1625

Bibliography: A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 358; M. Ducci, 2013, cat. 63–64; I. Mirnik, 2020, kat. 675, 690.

21. Jesus – St Mary?

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Three protrusions are on lateral sides and bottom. Findspot: gr. 9; dim: 2.1x1.3 cm; w: 1.07 g.

Obv: Bust of Jesus facing left. Crown of thorns seems to be on his head.

Rv: Bust of a female saint (St Mary?) with a veil on her head, facing right.

Dating: 17th–18th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. B/12, B/17; D. Knez, 2001, cat. 160; O. Krnjak, 2010, cat. 2.

22. Small medal

Oval medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: grave 6b, SU 15; dim: 2.1x1.1 cm; w: 0.65 g.

Obv: Indiscernable depiction.

Rv: Bust of female saint with a veil on her head, facing right.

Dating: ?

23. Holy Door – St Peter and Paul with the veil of Veronica

Round medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 6b, SU 15; dim: 2.2x1.5 cm; w: 1.2 g.

Obv: Holy Door in form of an aedicule with a cross at the top. On the left-hand side St Paul with a sword in his right hand, and on the

vrhu. Lijevo od njih je sv. Pavao s mačem u desnoj ruci, a desno od njih je sv. Petar s ključem u lijevoj ruci. Obojica imaju aureole. U odsječku: 1625

Rv: Sv. Petar i Pavao koji stoje, a između njih je Veronikin rubac s otiskom Kristova lica.

Datacija: 1625. g.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. B/75; M. Ducci, 2013, kat. 63–64, 66; I. Mirnik, 2020, kat. 675.

24. Sveta euharistija – sv. Karlo Boromejski

Medaljica kružnog oblika bez očuvane ušice, na vrhu je sekundarno probušena rupica. Mj. nalaza: gr. 3, SJ 9; dim: 2 x 2 cm; tež: 1,3 g.

Av: Prikaz Svete euharistije u vidu kaleža iznad kojeg je hostija okružena radijalnim zrakama. S lijeve i desne strane je po jedan klečeći anđeo s rukama sklopljenim u molitvi. U odsječku: ROMA

Rv: Poprsje sv. Karla Boromejskog okrenuto udesno. Odjeven u biskupsku odoru s aureolom, ruke sklopljene u molitvi ispred raspela. Natpis: ..CARL.. BO

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. C/108; D. Knez, 2001, kat. 47; O. Krnjak, 2010, kat. 15, 25; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 289, 292, 360, 367–368, 465, 520; M. Ducci, 2013, kat. 43–45, 361; I. Mirnik, 2020, kat. 762, 764–765, 769.

25. Sv. Antun Padovanski – sv. Alipio Stilit

Medaljica romboidnog oblika s valovitim stranicama i okomitom ušicom na vrhu. Na uglovima su tri izdanka. Mj. nalaza: gr. 3, SJ 9; dim: 2,7 x 2,3 cm; tež: 2,43 g.

Av: Sv. Antun Padovanski odjeven u habit, okrenut udesno u podignutim rukama drži knjigu. S njegove lijeve strane je ljiljan. Natpis: S • ANT D • PAD

Rv: Poprsje sv. Alipia Stilita s aureolom oko glave, postavljeno iznad stupa s platformom i ogradom. Natpis: • S ALIPIO S •

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: G. Lipovac-Vrkljan 1993, kat.

right-hand side St Peter with a key in his right hand, both with halos. In the exergue: 1625 Rv: St Peter and Paul standing, between them the veil of Veronica with an imprint of Christ's face.

Dating: 1625

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. B/75; M. Ducci, 2013, cat. 63-64, 66; I. Mirnik, 2020, cat. 675.

24. Holy Eucharist– St Charles Borromeo

Round medal, suspension loop was not preserved, secondarily perforated hole at the top. Findspot: gr. 3, SU 9; dim: 2x2 cm; w: 1.3 g. Obv: Depiction of Holy Eucharist as a chalice topped by a wafer surrounded by radial rays. On left and right side an angel kneeling with hands clasped in prayer. In the exergue: ROMA

Rv: Bust of St Charles Borromeo, wearing a bishop's attire with halo, hands clasped in prayer in front of a crucifix. Inscription: ..CARL.. BO

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. C/108; D. Knez, 2001, cat. 47; O. Krnjak, 2010, kat. 15, 25; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 289, 292, 360, 367-368, 465, 520; M. Ducci, 2013, cat. 43-45, 361; I. Mirnik, 2020, cat. 762, 764-765, 769.

25. St Anthony of Padua – St Alypius the Stylite

Rhomboid medal with wavy sides and vertical suspension loop at the top. Three protrusions on the corners. Findspot: gr. 3, SU 9; dim: 2.7x2.3 cm; w: 2.43 g.

Obv: St Anthony of Padua wearing a habit, facing right, holding a book in raised hands. A lily on his left side. Inscription: S • ANT D • PAD

Rv: Bust of St Alypius the Stylite with a halo, placed above a pillar with an enclosed platform. Inscription: • S ALIPIO S •

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: G. Lipovac-Vrkljan 1993, cat.

F6, F12; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 53, 393, 400.

26. Sv. Roko – sv. Sebastijan

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu i jednim izdankom na dnu. Mj. nalaza: gr. 9, sjev. dio; dim: 3,1 x 1,8 cm; tež: 2,57 g.

Av: Sv. Roko, glave okrenute ulijevo, desnom rukom zadiže haljinu i pokazuje na lijevu nogu. U lijevoj ruci mu je hodočasnički štap, a desno od njega je pas. Natpis: • SANTVS ROCHVS • U odsječku: ROMA

Rv: Sv. Sebastijan u kontrapostu, glave okrenute udesno. Lijeva mu je ruka savijena u laktu i podignuta iznad glave, a desna savijena u laktu i oslonjena na kuk. Iz tijela mu viri pet strelica. Iznad njega ga krune dva anđela. Natpis: • SANCT • BASTIANVS

Datacija: 17. st.

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. A/75, B/56; D. Knez, 2001, kat. 84, 141; G. Sassi, D. L. Giacobelli, 2011, kat. 5; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 396; M. Ducci, 2013, kat. 319; I. Mirnik, 2020, kat. 758.

27. Sv. Benedikt

Medaljica ovalnog oblika s očuvanom bazom paralelne ušice. Mj. nalaza: gr.1, SJ 5; dim: 2,6 x 2,3 cm; tež: 1,08 g.

Av: Sv. Benedikt odjeven u habit, sa zrakastom aureolom oko glave. U lijevoj ruci drži kalež iznad kojeg je zmija, a u desnoj štap s križem. Natpis: CRX • S • P • BENEDICTI • (*Crux Sancti Patri Benedicti*). Prikaz je obrubljen ukrašenom trakom.

Rv: Benediktov štit: križ proširenih krakova, postavljen unutar ovala. Cijela površina je prekrivena natpisom. Unutar križa vertikalno: CSSML (*Crux Sancta Sit Mihi Lux*), horizontalno: NDSMD (*Non Draco Siti Mihi Lux*), između krakova križa: CSPB (*Crux Sancti Patri Benedicti*); u vanjskoj kružnici: IHS • V • R • S • N • S • M • V • S • M • Q • L • I • V • B (*Vade Retro Satanas Numquam Suade Mihi Vana Sunt Mala Quae Libas Ipse Venera Bibas*)

F6, F12; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 53, 393, 400.

26. St Rocco – St Sebastian

Oval medal with vertical suspension loop at the top and a protrusion on the bottom. Findspot: gr. 9, northern part; dim: 3.1x1.8 cm; w: 2.57 g.

Obv: St Rocco, head facing left, lifting dress with his right hand, showing his left leg. Pilgrim's staff in his left hand, a dog on his right side. Inscription: • SANTVS ROCHVS •, in the exergue: ROMA

Rv: St Sebastian in contrapposto stance, head facing right. Left arm bent in the elbow and raised above head, right arm bent in the elbow, leaning on hip. Five arrows sticking out of his body. Two angels crown him. Inscription: • SANCT • BASTIANVS

Dating: 17th cent.

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. A/75, B/56; D. Knez, 2001, cat. 84, 141; G. Sassi, D. L. Giacobelli, 2011, cat. 5; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 396; M. Ducci, 2013, cat. 319; I. Mirnik, 2020, cat. 758.

27. St Benedict

Oval medal with preserved base of parallel suspension loop. Findspot: gr.1, SU 5; dim: 2.6x2.3 cm; w: 1.08 g.

Obv: St Benedict wearing a habit, with radial halo. In his left hand he is holding a chalice above which is a snake, and in his right hand is a staff. Inscription: CRX • S • P • BENEDICTI • (*Crux Sancti Patri Benedicti*). Depiction is bordered by a decorated band.

Rv: Benedict's cross with expanded arms, placed in an oval. Entire surface covered with an inscription. Inside the cross vertically: CSSML (*Crux Sancta Sit Mihi Lux*), horizontally: NDSMD (*Non Draco Siti Mihi Lux*), between the cross arms: CSPB (*Crux Sancti Patri Benedicti*); in the outer circle: IHS • V • R • S • N • S • M • V • S • M • Q • L • I • V • B (*Vade Retro Satanas Numquam Suade Mihi Vana Sunt Mala Quae Libas Ipse Venera Bibas*)

Datacija: 17.-18. st.

Literatura: D. Knez, 2001, kat. 6; J. Belaj, 2006, 274-275, sl. 13-14; O. Krnjak, 2010, kat. 44; D. Perkić, 2010, 242, T. III:9, T. III: 14, T. IV: 2-3; A. Azinović Bebek, 2010, 475, T. 1:9; A. Azinović Bebek, 2011, kat. 3; A. Azinović Bebek, 2012b, kat. 114-148; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, kat. 9r; M. Ducci, 2013, kat. 288.

28. Sv. Tereza Avilska – sv. Ivan od Križa

Medaljica osmerokutnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 1, SJ 5; dim: 3,1 x 2 cm; tež: 7,95 g.

Av: Poprsje sv. Tereze Avilske odjevene u habit s velom na glavi, okrenuta lagano ulijevo, s rukama sklopljenim u molitvi. Iznad glave kružna aureola. Natpis: • S • MATER TERES •

Rv: Poprsje sv. Ivana od Križa odjevenog u habit, okrenut udesno. Ruke sklopljene na prsima, gleda prema križu na oblaku. Oko glave mu je zrakasta aureola. Natpis: • B • IOANNES • A • CRVCE

Datacija: 17.-18. st. (poslije 1622. g.)

Literatura: C. Corrain, P. Zampini, 1973, kat. A/14; M. Ducci, 2013, kat. 345.; Š. Vrkić, 2014, kat. 5.

29. Sv. Kristofor – sv. Petar od Alcantare

Medaljica ovalnog oblika s okomitom ušicom na vrhu. Mj. nalaza: gr. 5, SJ 13, dim: 3,8 x 2,5 cm; tež: 7,89 g.

Av: Sv. Kristofor gazi preko nabujale rijeke. Tijelo mu je pognuto, a glava savijena udesno. U lijevoj ruci ima štap, a desnom pridržava odjeću. Gleda prema malom Isusu sa zrakastom aureolom kojeg nosi na leđima. Natpis: SANCTVS CHRISTOFOR

Rv: Sv. Petar od Alcantare odjeven u habit, s aureolom iznad glave, kleči na oblaku, okrenut udesno, raširenih ruku, gleda prema križu. Natpis: SAN PETRVS DE ALC

Datacija: 17.-18. st. (poslije 1669. g.)

Literatura: F. Grimaldi, 1977, kat. B/31; O. Krnjak, 2008, 146, sl. 12 b; M. Ducci, 2013, kat. 281, 321; Š. Vrkić, 2014, kat. 14; Š. Vrkić, 2017, kat. 10.

Dating: 17th-18th cent.

Bibliography: D. Knez, 2001, cat. 6; J. Belaj, 2006, 274-275, fig 13-14; O. Krnjak, 2010, cat. 44; D. Perkić, 2010, 242, T. III:9, T. III: 14, T. IV: 2-3; A. Azinović Bebek, 2010, 475, T. 1:9; A. Azinović Bebek, 2011, cat. 3; A. Azinović Bebek, 2012b, cat. 114-148; V. Glavaš, M. Glavičić, 2012, cat. 9r; M. Ducci, 2013, cat. 288.

28. St Teresa of Avila – St John of the Cross

Octagonal medal with vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 1, SU 5; dim: 3.1x2 cm; w: 7.95 g.

Obv: Bust of St Teresa of Avila wearing a habit with a veil on her head, facing slight left, with hands clasped in prayer. Round halo above her head. Inscription: • S • MATER TERES •

Rv: Bust of St John of the Cross wearing a habit, facing right. Hands clasped on chest, looking at a cross on the cloud. Radial halo is around his head. Inscription: • B • IOANNES • A • CRVCE

Dating: 17th-18th cent. (after the year 1622)

Bibliography: C. Corrain, P. Zampini, 1973, cat. A/14; M. Ducci, 2013, cat. 345.; Š. Vrkić, 2014, cat. 5.

29. St Christopher – St Peter of Alcantara

Oval medal with a vertical suspension loop at the top. Findspot: gr. 5, SU 13, dim: 3.8x2.5 cm; w: 7.89 g.

Obv: St Christopher crossing swollen river. Body bent, head facing right. Staff is in his left hand, he is holding his clothes with his right hand. He is looking at little Jesus with radial halo whom he carries on his back. Inscription: SANCTVS CHRISTOFOR

Rv: St. Peter of Alcantara wearing a habit, with a halo above his head, kneeling on the cloud, facing right, with open arms, looking at the cross. Inscription: SAN PETRVS DE ALC

Dating: 17th-18th cent. (after the year 1669)

Bibliography: F. Grimaldi, 1977, cat. B/31; O. Krnjak, 2008, 146, fig. 12 b; M. Ducci, 2013, cat. 281, 321; Š. Vrkić, 2014, kat. 14; Š. Vrkić, 2017, cat. 10.

Foto / Photo: K. Gusar; oblikovanje / layout: D. Vujević

LITERATURA / REFERENCES

- ALIPIO STILITA, 2020. – Alipio Stilita, *Treccani Enciclopedia on line*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/alipio/> (4. 10. 2020.)
- AZINOVIĆ BEBEK, A., 2010. – Ana Azinović Bebek, Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća oko crkve sv. Nikole Biskupa u Žumberku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLII, Zagreb, 463–448.
- AZINOVIĆ BEBEK, A., 2011. – Ana Azinović Bebek, Novovjekovni nalazi iz grobova kraj crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLIII, Zagreb, 19–39.
- AZINOVIĆ BEBEK, A., 2012a. – Ana Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske, Sv. 1*, Doktorska disertacija / PhD Thesis, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- AZINOVIĆ BEBEK, A., 2012b. – Ana Azinović Bebek, *Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske, Sv. 2*, Doktorska disertacija / PhD Thesis, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- BELAJ, J., 2006. – Juraj Belaj, Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 23, Zagreb, 257–294.
- BIANCHI, C. F., 1877. – Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana*, 1, Zara.
- CORRAIN, C., ZAMPINI, P., 1973. – Cleto Corrain, Pierluigi Zampini, *Una raccolta di medaglie religiose presso il Museo Civico di Modena*, Modena.
- DUCCI, M., 2013. – Massimo Ducci, *Pellegrinaggi Casentinesi tra XVII e XIX secolo, La testimonianza delle medaglie devozionali*, Napoli.
- GLAVAŠ, V., GLAVIČIĆ, M., 2012. – Vedrana Glavaš, Miroslav Glavičić, Izvješće o probnom arheološkom istraživanju lokaliteta Senj, Pavlinski trg 2012., *Senjski zbornik*, 39, Senj, 35–74.
- GRIMALDI, F., 1977. – Floriano Grimaldi, *Mostra di medaglie Lauretane*, Archivio Storico Santa Casa, Loreto.
- HILJE, E., 1994. – Emil Hilje, Marginalije uz obnovu crkve sv. Dominika u Zadru, *Glasje*, 2, Zadar, 57–66.
- JURIĆ, R., 2008. – Radomir Jurić, Red. br. 190. Zadar-sv. Dominik, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, Zagreb, 412–413.
- KLAIĆ, N., PETRICIOLI, I., 1976. – Nada Klaić, Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409., Prošlost Zadra II*, Filozofski fakultet, Zadar.
- KNEZ, D., 2001. – Darko Knez, *Svetinjice iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- KOLANOVIĆ, J., 1982. – Josip Kolanović, Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku, *Croatia Christiana periodica*, 6/9, Zagreb, 13–36.
- KRASIĆ, S., 1988. – Stjepan Krasić, Inventar umjetničkih predmeta u nekadašnjoj dominikanskoj crkvi u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 27, Split, 227–238.
- KRASIĆ, S., 1996. – Stjepan Krasić, *Generalno učilište Dominikanskoga reda u Zadru ili Universitas Jadertina: 1396 – 1807*, Filozofski Fakultet Zadar, Zadar.
- KRNJAK, O., 2004. – Ondina Krnjak, Svetačke medaljice iz Brkača kod Motovuna, *Histria archaeologica*, 35, Pula, 111–143.
- KRNJAK, O., 2008. – Ondina Krnjak, Svetačke medaljice iz Istre, *INCC 2007: zbornik radova 5. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Opatija, 17.-19. rujna 2007., (ur./ed.: J. Dobrinčić), Hrvatsko numizmatičko društvo - The Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Rijeka, 139–153.

- KRNJAK, O., 2010. – Ondina Krnjak, *Svetačke medaljice, pobožna znamenja žiteljica samostana Sv. Teodora u Puli*, Arheološki muzej Istre, Pula.
- LEKSIKON IKONOLOGIJE, 2006. – *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur./ed.: A. Badurina), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- LIPOVAC-VRKLJAN, G., 1993. – Goranka Lipovac-Vrkljan, Prilog čitanju nekih od nalaza benediktinske opatijske crkve na Košljunu, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 10, Zagreb, 117–130.
- MAŠIĆ, B., 2011. – Boris Mašić, Hodočasničke medaljice iz Remeta, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLIII, Zagreb, 205–226.
- MIRNIK, I., 2008. – Ivan Mirnik, Hrvatske svetačke i hodočasničke medaljice iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Hagiologija: kultovi u kontekstu*, (ur./eds.: A. Marinković, T. Vedriš), Leykam international, Zagreb, 169–179.
- MIRNIK, I., 2020. – Ivan Mirnik, *Numizmatički nalazi ispod dubrovačkog episkopalnog kompleksa građevina*, Društvo prijatelja dubrovačke starine, Dubrovnik.
- PERIČIĆ, Š. et al., 2011. – Šime Peričić, Marija Stagličić, Antun Travirka, Zvezdana Rados, Glorija Rabac-Čondrić, *Zadar za austrijske uprave, Prošlost Zadra IV*, Matica Hrvatska - Ogranak u Zadru, Zadar.
- PERKIĆ, D., 2011. – Domagoj Perkić, Pavlinski samostan u Kamenskom kod Karlovca, nalazi iz grobova kasnog srednjeg i novoga vijeka, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLIII, Zagreb, 227–288.
- PERKIĆ, D., 2015. – Domagoj Perkić, Svetačke i hodočasničke medaljice iz Župe Dubrovačke, *Zbornik Dubrovačkih muzeja*, 3, Dubrovnik, 45–69.
- PERKIĆ, D., 2017. – Domagoj Perkić, Crkva sv. Jurja u Mateškom Selu: nalazi iz grobova kasnoga srednjeg i novog vijeka, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 34, Zagreb, 185–225.
- PORTA SANTA, 2020. – Porta santa, *Treccani Enciclopedia on line*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/porta-santa/> (6. 10. 2020.)
- ROŠČIĆ, N. M., 1983. – Nikola Mate Roščić, Hrvatska hodočašćenja u Loreto, *Croatia Christiana periodica*, 7/11, Zagreb, 88–96.
- SANTARELLI, G., 1991. – Giuseppe Santarelli, Štovanje Majke Božje Loretske te prisuće Hrvata u Loretu, *Dometi*, God. 24, Sv. 1/2/3, Rijeka, 59–76.
- SASSI, G., GIACOVELLI, D. L., 2011. – Giambattista Sassi, Domenico L. Giacobelli, La ricerca archeologica nella corte del Casale a Palagianello, *Studi Bitontini*, 90, Bari, 45–61.
- ST. CHARLES BORROMEO, 2020. – St. Charles Borromeo, *Encyclopaedia Britannica Online*, <https://www.britannica.com/biography/Saint-Charles-Borromeo> (4. 10. 2020.)
- ST. JOHN OF THE CROSS, 2020. – St. John of the Cross, *Encyclopaedia Britannica Online*, <https://www.britannica.com/biography/Saint-John-of-the-Cross> (6. 10. 2020.)
- VRKIĆ, Š., 2011. – Šime Vrkić, Svetačke medaljice iz Kruševa, *INCC 2010: zbornik radova 6. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Zadar, 26.-29. rujna 2010., (ur./ed.: J. Dobrinić), Hrvatsko numizmatičko društvo - The Pontifical Institute of Mediaeval Studies - Sveučilište u Zadru, Rijeka, 319–329.
- VRKIĆ, Š., 2014. – Šime Vrkić, Svetačke medaljice iz stare crkve sv. Jurja u Kruševu kod Obrovca, *Diadora*, 28, Zadar, 239–268.
- VRKIĆ, Š., 2017. – Šime Vrkić, Svetačke medaljice i drugi religiozni predmeti iz sv. Nikole u Zadru, u/in: Luka Bekić, Šime Vrkić, Mladen Pešić, Roko Surić, *Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom sklopu sv. Nikola u Zadru, 2014.-2016.*, Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zadar, 171–185.
- YEAR OF JUBILEE, 2020. – Year of Jubilee, *Encyclopaedia Britannica Online*, <https://www.britannica.com/topic/Year-of-Jubilee> (6. 10. 2020.)

ZRAČNA ARHEOLOGIJA KAO METODA IDENTIFIKACIJE FORMACIJE KRŠKOG KULTURNOG KRAJOLIKA

AERIAL ARCHAEOLOGY AS A METHOD OF IDENTIFYING THE FORMATION OF CULTURAL LANDSCAPE IN THE KARST AREA

NEDA KULENOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za
geografiju
Laboratorij za geoprostorne analize
*University of Zadar, Department of
Geography
Geospatial Analysis Laboratory*
Trg kneza Višeslava 9
HR-23000 Zadar
nkulenovi@unizd.hr

VEDRANA GLAVAŠ

Sveučilište u Zadru, Odjel za
arheologiju
*University of Zadar, Department of
Archaeology*
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
vglavas@unizd.hr

IGOR KULENOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za
turizam i komunikacijske znanosti
*University of Zadar, Department of
Tourism and Communication Sciences*
Ulica dr. Franje Tuđmana 24i
HR-23000 Zadar
ikulenovic@unizd.hr

UDK: 902.3:528.7

902.3:631.442.6

DOI: 10.15291/archeo.3601

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-10-19

KLJUČNE RIJEČI:

*zračna arheologija,
daljinska istraživanja,
krški krajolik, dinarski
krš, Mediteran, Hrvatska*

Tragovi vidljivosti koji reprezentiraju potpovršinski kontekst, kao što su tragovi u tlu (soil marks) i usjevima (crop marks), uobičajena su pojava kojom se detektiraju arheološki lokaliteti primjenom metode daljinskih istraživanja – zračne arheologije kroz medij kose zračne fotografije. Različite rasprave i općenito primjena metode zračne arheologije, većinom je ograničena na područja kontinentalne klime koja sadrže obilje kultivirane zemlje i tla. Arheološki lokaliteti u krškom su krajoliku primjenom metoda daljinskih istraživanja vidljivi većinom kao površinske strukture, a ne kao potpovršinski arheološki kontekst koji je reprezentiran ili posredovan tragovima u usjevima ili u tlu. U ovom radu se predstavljaju rezultati zračnog snimanja koje je obuhvatilo planinu Velebit i dio sjevernodalmatinske zaravani i obrovačke zaravni u Hrvatskoj. U tu svrhu provedena je analiza snimljenih kosih zračnih fotografija u svrhu sistematizacije indikatora vidljivosti arheoloških lokaliteta u krajoliku dinarskog krša. Indikatori vidljivosti koji omogućuju otkrivanje arheoloških lokaliteta su međuovisni o krškom reljefu, submediteranskoj klimi i vegetaciji šikara. Utvrđeno je da su arheološki lokaliteti primjenom metode zračne arheologije vidljivi kroz indikatore kao što su sjena, tekstura, boja i vegetacija. Definirani indikatori u krškom kulturnom krajoliku kojima su detektirani arheološki lokaliteti rijetko se pojavljuju samostalno. Arheološki lokaliteti su većinom vidljivi kroz kombinacije više pojedinačnih indikatora.

KEY WORDS:

*aerial archaeology,
remote sensing, karst
landscape, Dinaric karst,
Mediterranean, Croatia*

Visibility traces that represent subsurface context, such as soil marks or crop marks, are common phenomena for detecting archaeological sites by using aerial archaeology as one of remote sensing methods, through the medium of oblique aerial photography. Various discussions and use of aerial archaeology method in general are mostly limited to regions with continental climate that contain an abundance of cultivated soil.

Remote sensing methods reveal archaeological sites in karst landscape mostly as surface structures, and not as subsurface archaeological context that is represented or mediated by soil marks and crop marks. Results of the aerial survey of Velebit mountain, a part of the North Dalmatian plateau and the Obrovac plateau in Croatia are presented in this paper. Analysis of oblique aerial photographs was conducted with the aim of systematization of visibility indicators for the archaeological sites in the Dinaric karst landscape. Visibility indicators that enable discovering archaeological sites depend on karst relief, sub-Mediterranean climate and scrub vegetation. It has been determined that archaeological sites can be recognized by indicators such as shadow, texture, colour and vegetation by using the method of aerial archaeology. Defined indicators in cultural landscape in the karst area that were used for detection of archaeological sites are rarely represented independently. Archaeological sites are usually visible owing to combination of several individual indicators.

UVOD

Danas je općeprihvaćeno značenje zračne arheologije kao metode daljinskih istraživanja za otkrivanje i dokumentiranje nepoznatih arheoloških lokaliteta, ali i kao metode arheologije krajolika.¹ Istraživači O. G. S. Crawford u Engleskoj i A. Poidebard na Bliskom istoku,² bili su prvi koji su provodili zračna snimanja i time primijenjivali i razvijali metodu. Rasprave u okviru zračne arheologije većinom su bile usmjerene na problematiku vidljivosti arheoloških lokaliteta iz zraka kroz različite tipove danas konvencionalnih indikatora vidljivosti kao što su tragovi u usjevima, tragovi u tlu, sjene i tragovi u snijegu/ledu. Indikatori vidljivosti ovise o brojnim čimbenicima kao što su godišnja doba, tip usjeva, tip tla, dubina tla, tip lokaliteta i sl.³ Definiranje različitih tragova vidljivosti kao medija otkrivanja arheoloških lokaliteta se razvijalo paralelno s razvojem arheologije krajolika kao zasebne i jedne od najmlađih disciplina u arheologiji.⁴ Iako zračna arheologija ima stoljetnu tradiciju, tijekom vremena je tehnološki oplemenjena jednako kao što je i njezina svrha promijenjena u skladu s teorijskim i paradigmatičkim promjenama i potrebama u arheologiji. Međutim, potrebno je naglasiti da je sama metoda kao takva, u smislu njezina razvoja, koji uključuje metodologiju i definiranje indikatora vidljivosti većinom bila ograničena na područja kontinentale klime i drugih vrsta reljefa, primjerice, fluvijalnih. Na taj su način definirani indikatori vidljivosti, koji posredno reprezentiraju različite tvorevine kroz primjerice tragove u tlu ili u usjevima. Indikatori koji posreduju vidljivost arheoloških lokaliteta su definirani kao *proksi indikator* jer reprezentiraju potpovršinski kontekst.⁵ Bez obzira na to o kojem je području riječ, geologija, reljef, klima, vegetacija i korištenje zemljišta ključni su čimbenici iz kojih pro-

INTRODUCTION

At present aerial archaeology is recognized as a valuable remote sensing method for discovering and documenting unknown archaeological sites, but also as a landscape archaeology method.¹ Researchers O. G. S. Crawford in England and A. Poidebard in the Near East,² were the first to conduct aerial survey thereby applying and developing the method. Discussions within the framework of aerial archaeology were mostly focused on problems of visibility of archaeological sites from the air on the basis of different types of what are today conventional indicators of visibility such as crop marks, soil marks, shadows and snow/frost marks. Visibility indicators depend on a number of factors such as seasons, crop species, soil type, soil depth, site type etc.³ Definition of various traces of visibility as a medium for discovering archaeological sites developed parallelly with the development of landscape archaeology as a separate archaeological discipline, also one of the youngest.⁴ Although aerial archaeology has a centennial tradition, over time it has been technologically improved and its purpose has been modified in accordance with theoretical and paradigmatic changes and needs in archaeology. However, it is worth emphasizing that the method itself, in terms of its development that includes methodology and definition of visibility indicators, was mostly limited to the continental climate regions and other kinds of relief, such as fluvial. Thus visibility indicators are defined, that indirectly represent various features by marks in soil or crops for instance. Indicators that mediate visibility of the archaeological sites are defined as proxy indicators since they represent subsurface context.⁵ Regardless of the field, we can list geology, relief, climate, vegetation and land management as crucial factors that offer possi-

¹ M. BARBER, 2011; I. A. HANSON, W. S. OLTEAN, 2013.

² J. A. UR, 2013.

³ R. J. A. EVANS, R. JONES, 1977; I. A. HANSON, 2005.

⁴ B. THOMAS, J. DAVID, 2008.

⁵ D. STOTT et al., 2015, 1595–1596.

¹ M. BARBER, 2011; I. A. HANSON, W. S. OLTEAN, 2013.

² J. A. UR, 2013.

³ R. J. A. EVANS, R. JONES, 1977; I. A. HANSON, 2005.

⁴ B. THOMAS, J. DAVID, 2008.

⁵ D. STOTT et al., 2015, 1595–1596.

izlaze mogućnosti i načini otkrivanja arheoloških lokaliteta metodama daljinskih istraživanja, u ovom slučaju metodom zračne arheologije. Područja koja sadrže tlo, kultivirane, orane ili obrađivane površine preduvjet su za postojanje konvencionalnih ili tipičnih tragova vidljivosti kao što su tragovi u tlu, usjevima, snijegu, ledu koji posredno reprezentiraju potpovršinski kontekst. Međutim, najčešći indikatori vidljivosti koji su definirani za područja kontinentalne klime nisu zabilježeni na području krškog reljefa submediteranske klime. Problematku vidljivosti arheoloških lokaliteta u bilo kojem reljefu, pa tako i krškom, moguće je svesti na jednostavan princip. Indikatori arheoloških lokaliteta su na općoj razini međuovisni o geologiji, klimi i vegetaciji.

Tehnološki napredak zajedno sa stoljetnom tradicijom primjene metode zračne arheologije znanstvene su i stručne rasprave o disciplini zračne arheologije učinili irelevantnima na nekim područjima Europe. Međutim, primjena i razvoj metode zračne arheologije te problematika koja proizlazi iz nje tek je na početku u regijama s krškim reljefom, submediteranskom i mediteranskom klimom, vegetacijom šikara i makije. U tom kontekstu važno je naglasiti da krški reljef zauzima 20 % zemljine površine⁶ i 50,5 % hrvatskog teritorija.⁷ Stoga je primjena različitih metoda daljinskog istraživanja u krškim područjima (uključujući i metodu zračne arheologije kao početnu točku) tema od iznimnog značenja, u kontekstu Hrvatske, ali i svijeta.

U tu je svrhu provedeno istraživanje primjenom metode zračne arheologije na području rasprostiranja reljefa dinarskog krša koji uključuje planinu Velebit, dio sjevernodalmatinske zaravni i Obrovačke zaravni u Hrvatskoj (Sl. 2) koji predstavlja studiju slučaja. Stoga, ovaj rad nastoji predstaviti načine vidljivosti arheoloških lokaliteta iz zraka, te sagledati problematiku otkrivanja arheoloških lokaliteta iz perspektive daljinskih istraživanja za krške kra-

bilities and ways of discovering archaeological sites by using the remote sensing methods, in this case the aerial archaeology method. Areas containing soil, cultivated, plowed or tilled, are a precondition for presence of conventional or typical traces of visibility such as marks in soil, crops, snow, frost that indirectly represent sub-surface context. However the most common indicators of visibility that were defined for the continental climate areas have not been recorded in the karst relief area with sub-Mediterranean climate. Problems of visibility of archaeological sites in any relief, including the karst one, can be reduced to a simple principle. Indicators of archaeological sites are generally interdependent on geology, climate and vegetation.

Technological progress together with centennial tradition of using the aerial archaeology method have made scholarly and professional discussions about the discipline of aerial archaeology irrelevant in certain parts of Europe. However, use and development of the aerial archaeology method and related problems are only nascent in the regions with karst relief, sub-Mediterranean and Mediterranean climate, and maquis and shrub vegetation. In that context it is important to emphasize that karst relief constitutes 20% of the Earth's surface⁶ and 50.5% of the Croatian territory.⁷ Therefore application of remote sensing methods in the karst areas (including the method of aerial archaeology as a starting point) is an exceptionally important topic, not only in the Croatian context but also worldwide.

To this end a research was conducted by using the aerial archaeology method in the area of the Dinaric karst relief including Velebit mountain, a part of the North Dalmatian plateau and the Obrovac plateau in Croatia (Fig. 2). Therefore this paper aims to present manners of visibility of the archaeological sites from the air, and to pay attention to problems of identifying archaeological sites from the perspective of remote

⁶ D. C. FORD, P. W. WILLIAMS, 2007, 5.

⁷ M. MATAS, 2009, 21–26.

⁶ D. C. FORD, P. W. WILLIAMS, 2007, 5.

⁷ M. MATAS, 2009, 21–26.

jolike. Dakle, istraživanje koje je predstavljeno u ovom radu primjer je primjene metode zračne arheologije kao komplementarne metode arheologije krajolika na području specifičnog krajolika: reljefa dinarskog krša. Ujedno, istraživanje je rezultiralo i preliminarnom interpretacijom formacije i razvoja krškog kulturnog krajolika, odnosno antropogenih utjecaja na procese formacije površine krških krajolika tijekom prošlosti.

Fizička svojstva krškog reljefa utječu na manifestiranje arheoloških lokaliteta i formaciju kulturnog krajolika. U krškim krajolicima dominiraju površinske samostojeće strukture koje su većinom izgrađene suhozidnom tehnikom. Takve su strukture često i dobro sačuvane te jasno vidljive na površini. Nedostatak mrvljenog materijala (regolita) i drugih važnijih depozita tla na površini krškog krajolika implicira da potpovršinski kontekst kao fenomen uglavnom nije prisutan na područjima dinarskog krškog reljefa, osim u onim geomorfološkim oblicima koji sadrže tlo.⁸ Tipični krški fenomeni koji sadrže tlo ili sediment su tipovi negativnih morfostrukture kao što su prvenstveno vrtače, krška polja, određene vrste jaruga i krške udoline (Sl. 1).⁹ Prisutnost sedimenta na područjima krškog reljefa, čak i na vrlo ograničenim površinama, implicira postojanje potpovršinskog konteksta koji bi u skladu s tim mogao biti reprezentiran ili posredovan kroz konvencionalne ili tipične indikatore vidljivosti, kao što su primjerice tragovi u tlu ili u usjevima. Međutim, konvencionalni ili tipični indikatori vidljivosti još uvijek nisu zabilježeni u dosadašnjim istraživanjima koja su provedena na području krškog reljefa u Hrvatskoj.¹⁰ Nedostatak tragova u tlu i usjevima može se objasniti činjenicom da se i ionako iznimno mali udio površina koje sadrže sediment na području dinarskog krša danas rijetko

sensing for karst landscapes. Thus research presented in this paper is an example of applying the aerial archaeology method as a complementary method of landscape archaeology in a specific landscape area: the Dinaric karst relief. At the same time the research resulted in preliminary interpretation of the formation and development of cultural landscape in the karst area, that is anthropogenic influences on formation processes of karst landscape surfaces in the past.

Physical properties of karst relief affect manifestations of archaeological sites and formation of cultural landscape. Freestanding surface structures mostly built in dry stone wall technique are dominant in karst landscapes. Such structures are often well preserved and clearly visible on the surface. Lack of crushed material (regolith) and other more important soil deposits on the surface of karst landscape implies that subsurface context as a phenomenon is mostly not present in the areas of the Dinaric karst relief, except in those geomorphological forms that contain soil.⁸ Typical karst phenomena that contain soil or sediment are types of negative morphostructures such as primarily sinkholes, karst fields, certain kinds of ravines and karst valleys (Fig. 1).⁹ Presence of sediments in the karst relief regions, even in very limited areas, implies presence of subsurface context that accordingly might be represented or mediated through conventional or typical visibility indicators such as soil marks or crop marks. However conventional or typical visibility indicators have not been recorded in the previous research that has been conducted in the karst relief area in Croatia.¹⁰ Lack of soil marks and crop marks can be explained by the fact that already exceptionally small share of areas containing sediment in the Dinaric karst area is rarely cultivated as a result of deagrarization and deruralization (Fig. 1). Further on, areas containing sediment were

⁸ N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019, 83; N. KULENOVIĆ, 2019, 260.

⁹ D. C. FORD, P. W. WILLIAMS, 2007, 339–351, 359–377; M. MATAS, 2009, 72–76, 85–93.

¹⁰ V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013, 22–23.

⁸ N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019, 83; N. KULENOVIĆ, 2019, 260.

⁹ D. C. FORD, P. W. WILLIAMS, 2007, 339–351, 359–377; M. MATAS, 2009, 72–76, 85–93.

¹⁰ V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013, 22–23.

SLIKA 1. Krško polje Manastirske luke, Obrovac, na području istraživanja

FIGURE 1 Karst field Manastirska Luka, Obrovac, in the study area

poljoprivredno obrađuje kao rezultat deagrarizacije i deruralizacije (Sl. 1). Nadalje, područja koja sadrže sediment tijekom prošlosti su bila previše dragocjena da bi bila korištena za bilo koju drugu svrhu osim poljoprivredne.

Dakle, u krškim krajolicima za sada nisu utvrđeni odnosi ili su vrlo rijetki u kojima konvencionalni ili tipični indikatori vidljivosti posredno odražavaju potpovršinske arheološke lokalitete jer arheološki lokaliteti u krškom reljefu dominantno predstavljaju površinski kontekst.

FIZIČKI KRAJOLIK PODRUČJA ISTRAŽIVANJA

Velebit je najveći masiv Dinarida kojeg karakterizira krški reljef. Dinaridi tvore jedan od najvećih kontinuiranih krških krajolika u Europi i primjer su izvrsno razvijenog krškog reljefa koji sadrži sve tipove krških površinskih i potpovršinskih oblika.¹¹ Planina Velebit pruža se duž

too precious in the past to be used for any other purpose except for agriculture.

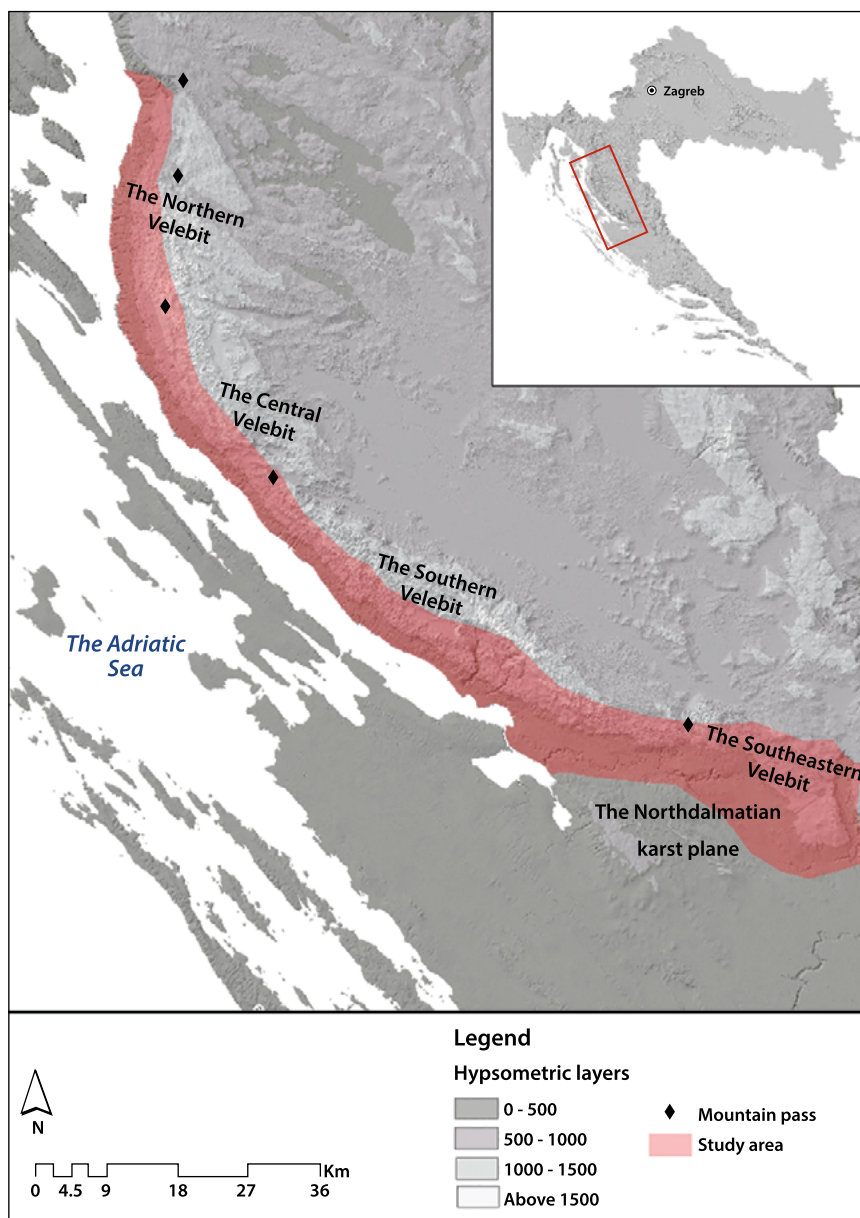
Hence, so far karst landscapes have not yielded evidence of relations, or exceptionally rarely, in which conventional or typical indicators of visibility indirectly reflect subsurface archaeological sites since archaeological sites in karst relief dominantly represent surface context.

PHYSICAL LANDSCAPE OF THE STUDY AREA

Velebit is the largest massif of the Dinarides characterized by karst relief. The Dinarides constitute one of the largest continuous karst landscapes in Europe and they are an example of exceptionally well-developed karst relief containing all types of karst surface and subsurface forms.¹¹ Velebit mountain spreads along the Adriatic coast, that is along the Ve-

¹¹ A. MIHEVC, M. PRELOVŠEK, 2010, 6-8; A. MIHEVC, 2010, 30-42.

¹¹ A. MIHEVC, M. PRELOVŠEK, 2010, 6-8; A. MIHEVC, 2010, 30-42.

SLIKA 2. Područje istraživanja
FIGURE 2 Study area

obale Jadranskog mora, odnosno duž Velebitskog kanala, od prijevoja Vratnika na sjeveru do kanjona rijeka Zrmanje i Krupa na jugu i jugoistoku. Velebit je dug 145 km i širok od 10 do 30 km, s maksimalnom nadmorskom visinom od 1757 m (Sl. 2).¹² Sjevernodalmatinska zaravan nalazi se južno od Velebita, a obuhvaća područje od oko 3000 km².¹³ U istraživanju koje se objavljuje u ovom radu obuhvaćen je samo sjeverni dio sjevernodalmatinske zaravni te Obrovačka zaravan, obje ograničene kanjo-

lebit channel, from the Vratnik pass in the north to the canyons of the Zrmanja and Krupa rivers in the south and southeast. Velebit is 145 km long and 10 to 30 km wide, with maximum altitude of 1757 m (Fig. 2).¹² The North Dalmatian plateau is located south of Velebit, covering an area of roughly 3000 km².¹³ In the research published in this paper, only northern part of the North Dalmatian plateau and the Obrovac plateau were covered, both bordered by canyons of the Zrmanja and

¹² D. PERICA, 1988; M. MATAS, 2009, 115–117.

¹³ M. MATAS, 2009, 100–102, 190, 213.

¹² D. PERICA, 1988; M. MATAS, 2009, 115–117.

¹³ M. MATAS, 2009, 100–102, 190, 213.

nima Zrmanje i Krupa¹⁴ koji ujedno čine južnu granicu područja istraživanja.

Osnovna karakteristika područja istraživanja krškog krajolika jest nedostatak površinskih tekućica i površinskih voda kao i znatan nedostatak tla. Područje istraživanja karakterizira izrazita geomorfološka raznolikost krškog krajolika. U skladu s tim, svi makro geomorfološki krški oblici dobro su zastupljeni kao što su krška polja, krške depresije, vrtače, urušene vrtače, krške udoline, konična brda, strmi vrhovi, spilje, duboke jame, jaruge itd., kao i mikro geomorfološki oblici poput žljebova, kamenica i škrapa.¹⁵ Vrtače, jaruge, krške udoline i krška polja jedini su krški geomorfološki fenomeni koji sadrže sediment, međutim, debljina tla u njima varira. Potrebno je naglasiti da je zastupljenost takvih tvorevina niska na području istraživanja, a površina koju zauzimaju je zanemariva. Na nižim nadmorskim visinama područja istraživanja prevladava ogoljeli vapnenački kamenjar gotovo bez prisutnosti sedimenta s degradiranom vegetacijom. Debljina sedimenta povećava se paralelno s nadmorskom visinom, iako vapnenačka stijena prevladava na površini (Sl. 3). Osnovni proces modeliranja krškog reljefa je kemijski proces otapanja vapnenca – korozija. Kako je riječ o kompleksnom, ali i sporom procesu, posebice na području istraživanja, krški reljef se opisuje kao konzervativan upravo zato jer se sporo mijenja.

Na Velebitu se pojavljuju tri različite klime: submediteranska na primorskoj padini, alpska iznad zone šume te kontinentalna na unutrašnjim, tj. sjeveroistočnim padinama planine (sjeveroistočne padine planine nisu obuhvaćene ovim istraživanjem). Kao posljedica toga, fizionomija se Velebita mijenja ovisno o nadmorskoj visini. Primorska padina je ogoljela i izrazito okršena. Budući da ova područja imaju relativno malo padalina,¹⁶ vegetacija se prilagodila sušnom okolišu i karbonatnoj podlozi. Prevlada-

Krupa rivers¹⁴ that also represent the southern border of the study area.

The main characteristic of the karst landscape research is lack of surface currents and surface waters as well as a significant lack of soil. The study area is characterized by distinct geomorphological diversity of the karst landscape. Accordingly, all macro-geomorphological karst forms are well represented such as karst fields, karst depressions, sinkholes, collapsed sinkholes, karst valleys, conical hills, steep peaks, caves, deep pits, ravines etc., as well as micro-geomorphological forms such as grooves, solution pans and karrens.¹⁵ Sinkholes, ravines, karst valleys and karst fields are the only karst geomorphological phenomena that contain sediment, but the depth of soil in them varies. It is worth emphasizing that there are few such formations in the study area, and the surface they occupy is negligible. At lower altitudes of the study area bare limestone rocky terrain is dominant almost without any sediment with degraded vegetation. Sediment thickness increases parallelly with altitude, though surface is dominated by limestone rock (Fig. 3). Basic process of karst relief modelling is the chemical process of limestone dissolution – corrosion. Since this is a complex but also slow process, in particular in the study area, karst relief is described as conservative exactly due to its slow alteration.

Three climate types are present on Velebit: sub-Mediterranean climate on the littoral slope, Alpine climate above the forest zone and continental climate on the inner, northeastern slopes of the mountain (northeastern slopes of the mountain were left out of this research). Consequentially physical characteristics of Velebit change depending on the altitude. Littoral slope is bare and highly karstified. Since these regions receive relatively little precipitation,¹⁶ vegetation is adapted to dry environment and carbonate substrate. Vegeta-

¹⁴ M. MATAS, 2009, 99–100.

¹⁵ A. BOGNAR, 1994, 3; D. C. FORD, P. W. WILLIAMS, 2007, 209–265, 321–381; N. Z. HAJNA, 2019, 358–361.

¹⁶ D. PERICA, D. OREŠIĆ, 1999, 16–30.

¹⁴ M. MATAS, 2009, 99–100.

¹⁵ A. BOGNAR, 1994, 3; D. C. FORD, P. W. WILLIAMS, 2007, 209–265, 321–381; N. Z. HAJNA, 2019, 358–361.

¹⁶ D. PERICA, D. OREŠIĆ, 1999, 16–30.

SLIKA 3. Panoramski pogled na krški krajolik na području Lukova, sjeverni Velebit

FIGURE 3 Panoramic view of karst landscape in the Lukovo region, northern Velebit

davaju zajednice vegetacije degradirane antropogenim utjecajem, koje su tipične za dinarski krš i submediteransku klimu. Do 950 m n.v. prevladavaju zajednice šikara. Takav tip raslinja sastoji se od grmolikih stabala s različitim tipovima grmlja i šiblja.¹⁷ Šikare su odraz klimatskih i ekoloških uvjeta. Taj tip zajednice vegetacije uvelike je pod utjecajem suhih uvjeta i topline u ljetnim mjesecima i hladnoće tijekom zimskih mjeseci. Šikare se klasificiraju kao antropogeno degradiran tip vegetacije i redovito se nalaze na područjima gdje je tlo degradirano i plitko.¹⁸ Ono može biti stanjeno ili skeletizirano te transformirano do ogoljele površine pod ljudskim utjecajem, što se često događa i u drugim mediteranskim krškim krajolicima.¹⁹ Krška je podloga posebno pogodna za rast grmlja s korijenjem koje prijanja u pukotine krša koje

tion communities degraded by anthropogenic influence are dominant, typical of the Dinaric karst and sub-Mediterranean climate. Thicket communities are prevalent to 950 meters above sea level. Such vegetation type consists of bushlike trees with various types of shrubs and bushes.¹⁷ Thicket is a reflection of climatological and ecological conditions. This type of vegetation community is largely influenced by dry conditions and warmth in summer months and cold in winter months. Thicket is classified as anthropogenically degraded vegetation type and it is regularly found in the areas with shallow and degraded soil.¹⁸ It can be thinned or skeletonized and transformed to bare surface due to human impact, which often happens also in other Mediterranean karst landscapes.¹⁹ Karst substrate is particularly

¹⁷ A. HORVAT, 1965, 109–112; A. ALEGRO, 2000, 4–7; J. VUKELIĆ, 2012, 216–244.

¹⁸ A. ALEGRO, 2000, 8.

¹⁹ A. ALEGRO, 2000, 6–8; A. ATALAY, I. EFE, R. SOYKAN, 2008.

¹⁷ A. HORVAT, 1965, 109–112; A. ALEGRO, 2000, 4–7; J. VUKELIĆ, 2012, 216–244.

¹⁸ A. ALEGRO, 2000, 8.

¹⁹ A. ALEGRO, 2000, 6–8; A. ATALAY, I. EFE, R. SOYKAN, 2008.

sadrže tlo.²⁰ Na višim nadmorskim visinama s većom količinom padalina, pojavljuju se šume hrasta i subalpski travnjaci.²¹ Međutim, na višim nadmorskim visinama također je prisutan kameniti krajolik, odnosno, vapnenačka stijena na površini.

KULTURNI KRAJOLIK PODRUČJA ISTRAŽIVANJA

Dosadašnja su arheološka istraživanja na području našeg istraživanja uvelike bila fokusirana na arheološku topografiju, na otkrivanje novih lokaliteta. Mora se istaknuti da su istraživanja različitih vrsta posebno tijekom posljednjeg desetljeća intenzivirana. Iako se stječe dojam da je provedeno mnogo istraživanja²² mora se naglasiti da je riječ o površinom iznimno velikom području (550 km²) koje je uz to i vrlo zahtjevno za terenski rad stoga se područje istraživanja ne može smatrati dobro istraženim. Najraniji tragovi ljudskog naseljavanja tog područja otkriveni su u špiljama i datiraju u rani neolitik.²³ Iako iz tog razdoblja nužno moraju potjecati i površinske promjene u krajoliku one do sada nisu otkrivene. Međutim najraniji tragovi koji su izmijenili površinu krškog kulturnog krajolika se datiraju u mlađu prapovijest (brončano i željezno doba). Riječ je o suhozidnim konstrukcijama koje uključuju kamene gomile i arhitektonske komplekse monumentalnih dimenzija – *gradine*. Termin *gradina* je vernakularan, a istraživanjima je utvrđeno da se upotrebljava za iznimno veliki raspon različitih arheoloških struktura i njihovih kombinacija.²⁴ Takvi lokaliteti su obično

suitable for growth of bushes with roots adhering to karst cracks containing soil.²⁰ At higher altitudes with higher amount of precipitation, oak woods and subalpine grassland appear.²¹ However, at higher altitudes we also find rocky landscape, i.e. limestone rock on the surface.

CULTURAL LANDSCAPE OF THE STUDY AREA

Previous archaeological research in the study area has mostly been focused on the archaeological topography, and pinpointing new sites. It is worth mentioning that various types of research have been intensified especially in the last decade. Although it might seem that a lot of research has been conducted,²² we have to keep in mind that it is an exceptionally big area (550 km²) that is besides very demanding in terms of field research. Therefore the study area cannot be considered well explored. The earliest traces of human occupation of this area were discovered in caves dating to the Early Neolithic.²³ Although there had to be surface changes in landscape in that period, so far they have not been found. However, the earliest traces that have changed the surface of cultural karst landscape are dated to later prehistory (Bronze and Iron Ages). These are dry stone wall constructions that include stone cairns and architectural complexes of monumental dimensions – *hillforts*. The term *hillfort* is vernacular, and the research has shown that it is used for an exceptionally wide range of various archaeological structures and their combinations.²⁴ Such sites are usually located

²⁰ A. ATALAY, I. EFE, R. SOYKAN, 2008.

²¹ A. ALEGRO, 2000, 25–26; J. VUKELIĆ, 2012, 213–216.

²² M. GLAVIČIĆ, 1995; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2006; V. GLAVAŠ, 2010; T. ŠARLIJA, 2010; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, V. GLAVAŠ, 2012; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015; V. GLAVAŠ, A. GRLJ, 2016; G. LIPOVAC VRKLJAN et al., 2016; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017; A. KONEŠTRA et al., 2018; M. VUKOVIĆ, 2018; V. GLAVAŠ, 2019; N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019; N. KULENOVIĆ, 2019.

²³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985.

²⁴ N. OČELIĆ et al., 2014, 35.

²⁰ A. ATALAY, I. EFE, R. SOYKAN, 2008.

²¹ A. ALEGRO, 2000, 25–26; J. VUKELIĆ, 2012, 213–216.

²² M. GLAVIČIĆ, 1995; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2006; V. GLAVAŠ, 2010; T. ŠARLIJA, 2010; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, V. GLAVAŠ, 2012; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015; V. GLAVAŠ, A. GRLJ, 2016; G. LIPOVAC VRKLJAN et al., 2016; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017; A. KONEŠTRA et al., 2018; M. VUKOVIĆ, 2018; V. GLAVAŠ, 2019; N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019; N. KULENOVIĆ, 2019.

²³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985.

²⁴ N. OČELIĆ et al., 2014, 35.

smješteni na prominentnim mjestima kao što su vrhovi brežuljaka i/ili brda te drugim istaknutim lokacijama kao što su rtovi.²⁵ Iako se je topografskim istraživanjima i rekognosciranjima na prostoru Velebita otkrio veliki broj lokaliteta tipa gradina, njihov broj se je primjenom metoda daljinskih istraživanja, konkretnije zračnom arheologijom, povećao.²⁶

Razdoblje rimske uprave na području istraživanja obilježava potpuno drukčiji obrazac naseljavanja. Nova naselja sada su pravilno raspoređena ispod planinskih prijelaza. Prethodno rastrkan obrazac distribucije lokaliteta iz mlađe prapovijesti zamijenjen je dijametralno suprotnim tipom obrasca naseljavanja u kojem je inhabitacija koncentrirana na pojedine lokacije, uglavnom uz obalu Jadranskog mora.²⁷ U dosadašnjim istraživanjima metodom daljinskih istraživanja uključujući zračnu arheologiju granični zidovi su jedini tip struktura iz rimskog perioda koji su dokumentirani i otkriveni. Razumijevanje ovih struktura, kao i njihov broj, povećao se kroz primjenu metode zračne arheologije.²⁸

Naselja osnovana u rimskom periodu većinom su kontinuirano naseljavana u srednjovjekovnom i kasnosrednjovjekovnom periodu u novom vijeku.²⁹ Novi element u krajoliku iz srednjovjekovnog i kasnosrednjovjekovnog perioda te ranog novog vijeka jesu utvrde koje su često izgrađene na lokacijama na kojima je prisutna monumentalna suhozidna arhitektura *gradina* iz mlađe prapovijesti. Brojne utvrde, crkve i groblja evidentirani su i dokumentirani različitim istraživanjima na prostoru primorske padine Velebita.³⁰

Strukture koje datiraju iz prapovijesnog, rim-

on prominent positions such as hilltops and/or hills and other protruding locations like capes.²⁵ Although topographic research and field surveys in the Velebit region yielded a number of sites of the hillfort type, their number has increased due to the application of remote sensing methods, more specifically aerial archaeology.²⁶

The Roman period in the study area is characterized by a completely different settlement pattern. New settlements are now evenly distributed beneath the mountain passes. Previously dispersed pattern of distribution of sites dating to later prehistory was replaced by diametrically opposed type of settlement pattern in which inhabitation was concentrated on certain locations, mostly along the Adriatic coast.²⁷ Boundary walls are the only type of structures dating to the Roman period that have been discovered in the research conducted by using the remote sensing methods including aerial archaeology. Understanding of these structures has been improved and their number has risen owing to the use of the aerial archaeology method.²⁸

The settlements founded in the Roman period were mostly continuously settled in the Middle Ages, late medieval and post-medieval periods.²⁹ New element in the medieval, late medieval and early modern period are forts that were often built on locations with extant monumental dry stone wall architecture of *hillforts* dating to later prehistory. A number of forts, churches and cemeteries were recorded and documented in various research in the area of the littoral slope of Velebit.³⁰

Structures dating to prehistoric, Roman and

²⁵ Npr. Š. BATOVIĆ, 1983; Š. BATOVIĆ, 1987.

²⁶ V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013, 22–23; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 120, 123.

²⁷ M. DUBOLNIĆ, 2007; V. GLAVAŠ, 2015, 87; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 120.

²⁸ Š. VRKIĆ, 2014; V. GLAVAŠ, 2018.

²⁹ R. JURIĆ, I. ŠKORO, 2017; V. GLAVAŠ, 2019, 123–126.

³⁰ R. JURIĆ, 1995; Z. HORVAT, 2001; R. JURIĆ, 2002; R. JURIĆ, 2003; M. BLEČIĆ, 2006; V. GLAVAŠ, 2009; R. JURIĆ, 2010; T. ŠARLIJA, 2012; R. JURIĆ, 2013; I. BRAUT, K. MAJER JURIŠIĆ, 2017; R. JURIĆ, I. ŠKORO, 2017.

²⁵ E.g. Š. BATOVIĆ, 1983; Š. BATOVIĆ, 1987.

²⁶ V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013, 22–23; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 120, 123.

²⁷ M. DUBOLNIĆ, 2007; V. GLAVAŠ, 2015, 87; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 120.

²⁸ Š. VRKIĆ, 2014; V. GLAVAŠ, 2018.

²⁹ R. JURIĆ, I. ŠKORO, 2017; V. GLAVAŠ, 2019, 123–126.

³⁰ R. JURIĆ, 1995; Z. HORVAT, 2001; R. JURIĆ, 2002; R. JURIĆ, 2003; M. BLEČIĆ, 2006; V. GLAVAŠ, 2009; R. JURIĆ, 2010; T. ŠARLIJA, 2012; R. JURIĆ, 2013; I. BRAUT, K. MAJER JURIŠIĆ, 2017; R. JURIĆ, I. ŠKORO, 2017.

skog i srednjovjekovnog perioda većinom su prisutne na nižim nadmorskim visinama, bliže obali Jadranskog mora, ili, specifičnije, Velebit-skog kanala.³¹ U ranom i kasnom novom vijeku prisutan je drukčiji obrazac naseljavanja u kojem su tragovi inahabitacije krajolika prisutni na svim područjima Velebita, od obale Jadranskog mora, njegova podnožja do vršne zone Velebita. Takav je obrazac nastao kroz transhumantno ili polutranshumantno stočarstvo kao specifične vrste ekonomske djelatnosti i kulture koja rezultira brojnim sezonskim naseljima i suhozidnim ogradama. Ograde kao iznimno čest element krajolika izgrađene su u različite svrhe kao što su poljoprivreda, granice pašnjaka ili kao gajevi.³²

MATERIJALI I METODE

Daljinsko istraživanje Velebita, dijela sjevernodalmatinske zaravni i Obrovačke zaravni provedeno je u četiri faze: priprema istraživanja, provedba istraživanja, obrada i analiza podataka. Priprema istraživanja uključivala je kartiranje poznatih lokaliteta upotrebom geoprostornog softvera ESRI *ArcMap* 10.3.1. i planiranje leta, odnosno zračnog snimanja. Rute leta planirane su s obzirom na karakteristike heterogenog terena područja istraživanja. Putanja leta pratila je Velebit u smjeru istok-zapad krećući se na više predjele prema sjeveru i obrnuto u cik-cak obrascu. Svrha definirane putanje leta jest prilagodba promjenama u visinskim zonama i reljefu planine, odnosno reljefu visoke vertikalne raščlanjenosti i stepeničastog presjeka. Stoga je zračno snimanje provedeno okvirnim kretanjem od juga prema sjeveru, od podnožja prema vršnoj zoni planine. Svaki potencijalni arheološki lokalitet fotografiran je upotrebom ručnog DSLR fotoaparata.

medieval period are mostly found at lower altitudes, closer to the coast of the Adriatic Sea, or more specifically, the Velebit channel.³¹ In the early and late modern period we have a different settlement pattern in which landscape inhabitation traces are present in all areas of Velebit, from the coast of the Adriatic Sea, its foot to the peak zone of Velebit. Such pattern was formed due to transhumant or semi-transhumant herding as specific types of subsistence activities and culture that resulted in a plethora of seasonal settlements and dry stone wall enclosures. Enclosures as an exceptionally common landscape element were built for various purposes such as farming, pasture borders or as groves.³²

MATERIALS AND METHODS

Remote sensing of Velebit, part of the North Dalmatian plateau and Obrovac plateau was conducted in four phases: research preparation, implementation of the research, processing and analyzing the data. Research preparation included mapping known sites by using geospatial software ESRI *ArcMap* 10.3.1 and planning the flight, i.e. aerial survey. Flight routes were planned considering the characteristics of heterogenous terrain of the study area. Flight path followed Velebit in east-west direction moving to higher areas northwards and in the opposite direction in a zig-zag pattern. The purpose of the defined flight path was the adjustment to changes in height zones and mountain relief, that is relief with high vertical dissection and stepped cross-section. Therefore aerial survey involved approximate movement from the south to the north, from the foot of the mountain to the peak zone.

³¹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2006; V. GLAVAŠ, 2014; V. GLAVAŠ, 2016; G. LIPOVAC VRKLJAN et al., 2016; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017; N. KULENOVIĆ, 2019.

³² S. FORENBAHER, 2011; I. RECHNER DIKA et al., 2011, 137-140; G. ANDLAR, F. ŠRAJER, A. TROJANOVIĆ 2018, 761-762; V. GLAVAŠ, 2019, 120.

³¹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2006; V. GLAVAŠ, 2014; V. GLAVAŠ, 2016; G. LIPOVAC VRKLJAN et al., 2016; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017; N. KULENOVIĆ, 2019.

³² S. FORENBAHER, 2011; I. RECHNER DIKA et al., 2011, 137-140; G. ANDLAR, F. ŠRAJER, A. TROJANOVIĆ 2018, 761-762; V. GLAVAŠ, 2019, 120.

Pri zračnom istraživanju korištene su kamere Nikon D700, Nikon D7200, Canon EOS 1200D i Olympus C808WZ. Snimane su kose fotografije kroz otvoreni prozor zrakoplova, a u nekim slučajevima kroz *Perspex*. Autori su istraživanje proveli tijekom ožujka 2012. godine i prosinca 2018. godine. Za dokumentiranje putanje leta i u svrhu naknadnog prostornog pozicioniranja kosih zračnih fotografija korišten je ručni GARMIN e-Trex 20 GPS uređaj. Nakon obiju kampanja zračnog snimanja izrađena je arhiva fotografija upotrebom *CataThumb* softvera. Time je generiran *Excel* dokument koji uključuje sljedeće podatke: Fotografija, Kamera, ID fotografije, Koordinate, Toponim, Opis i Datacija koji predstavljaju osnovne podatke o istraživanju i bazu podataka dokumentiranih i otkrivenih arheoloških lokaliteta.

Nakon primarne obrade prikupljenih podataka uslijedila je analiza i interpretacija zračnih fotografija, odnosno identifikacija, determinacija, interpretacija i okvirna datacija arheoloških lokaliteta. Kako bi se potvrdila determinacija arheoloških lokaliteta, cijelo područje istraživanja uspoređeno je s javno dostupnim vertikalnim satelitskim i zračnim snimkama (Google Earth, geoportal.dgu.hr, preglednik.arkod.hr). Osnovna baza podataka – arhiva fotografija je upotrebljena kao temelj za uključivanje novih parametara u svrhu dodatne analize prikupljenih podataka. Osnovna analitička jedinica baze podataka je arheološki lokalitet, a indikatori za otkrivanje lokaliteta predstavljaju attribute osnovnim analitičkim jedinicama. Budući da na jednoj fotografiji može biti vidljivo više lokaliteta, nekoliko identičnih fotografija iskorišteno je u bazi podataka za kvantificiranje različitih lokaliteta. Dodatni parametri su uključeni u bazu podataka u svrhu analiziranja vidljivosti arheoloških lokaliteta do analize formacije krškog kulturnog krajolika. Riječ je o slijedećim parametrima: indikator za identifikaciju – indikator; tip lokaliteta; geomorfološki tip; okvirna datacija.

Baza podataka osnova je za deskriptivne statističke analize, a podatci u uzorku grupirani

Each potential archaeological site was photographed by a hand-held DSLR camera.

Cameras Nikon D700, Nikon D7200, Canon EOS 1200D and Olympus C808WZ were used in the aerial research. Oblique photographs were taken through the open window of the plane, or through *Perspex* in certain cases. The authors conducted the research in March 2012 and December 2018. Hand-held GARMIN e-Trex 20 GPS device was used for documenting the flight path and for subsequent spatial positioning of oblique aerial photos. After both campaigns of aerial survey, photo archive was made by using *CataThumb* software. Thus Excel document was generated that includes the following data: Photography, Camera, ID photographs, Coordinates, Toponym, Description and Dating that represent basic information about the research and a database of discovered and documented archaeological sites.

Primary processing of the collected data was followed by analysis and interpretation of aerial photos, that is identifying, determining, interpreting and broadly dating archaeological sites. In order to confirm the determination of the archaeological sites, the entire study area was compared to publicly available vertical satellite and aerial photos (Google Earth, geoportal.dgu.hr, preglednik.arkod.hr). The main database – photo archive was used as a basis for adding new parameters with the aim of additional analysis of the collected data. Basic analytical unit of the database is an archaeological site, and the indicators for discovering sites represent attributes to basic analytical units. Since several sites can be visible in one photo, several identical photos were used in the database for quantifying different sites. Additional parameters were added to the database in order to analyze visibility of the archaeological sites and the formation of cultural karst landscape. These are the following parameters: identification indicator – indicator; site type; geomorphological type; broad dating.

Database represented a starting point for

su prema individualnim karakteristikama arheoloških lokaliteta. Svrha razrađene i opisane procedure jest razumijevanje obrazaca antropogenih promjena u krškim krajolicima i identifikacija indikatora za identifikaciju promjena u krajoliku te utvrđivanje najvažnijih obrazaca. Dakle, svaki identificiran arheološki lokalitet je opisan kroz brojne attribute, počevši s indikatorom vidljivosti. Potom je statističkom analizom izražena frekvencija zastupljenosti svakog pojedinog indikatora vidljivosti arheološkog lokaliteta te frekvencija kombinacija indikatora. Nakon toga su provedene daljnje statističke analize koje su mjerile povezanost kombinacija indikatora s tipom lokaliteta, okvirnom datacijom i geomorfološkim tipom. Ova procedura provedena je kako bi se utvrdilo koji su načini vidljivosti lokaliteta i koje promjene krajolika su specifične ili se mogu povezati s određenim povijesnim periodom. Većina je arheoloških lokaliteta okvirno datirana metodom analogije na temelju morfoloških karakteristika i obrazaca, korištenjem poznatih podataka o arheološkim lokalitetima prikupljenim različitim terenskim istraživanjima koja se kontinuirano provode od 2012. godine.³³

REZULTATI

Prikupljanje podataka metodom zračne arheologije na području Velebita i krške zaravni trajalo je ukupno 11 sati leta. Zračnim snimanjem zahvaćeno je okvirno oko 550 km² površine te je snimljeno 3.706 kosih fotografija. Tijekom analize zračnih fotografija definirano je 333 arheoloških lokaliteta. Definiranje arheoloških lokaliteta provedeno je u svrhu izrade baze podataka, kao osnovnih analitičkih jedinica koji su osnova svih statističkih analiza. Identifikacija arheoloških lokaliteta se temelji na osnovi temeljnih indikatora vidljivosti u da-

descriptive statistical analyses, and the data in the sample were grouped according to individual characteristics of the archaeological sites. The aim of well-conceived and described procedure was understanding of the patterns of anthropogenic changes in karst landscapes and recognizing indicators for identification of changes in landscape and determining most important patterns. Thus every identified archaeological site was described by a number of attributes, starting from the visibility indicator. Further statistical analyses followed measuring connection of indicator combinations with the site type, broad dating and geomorphological type. This procedure was carried out in order to determine what manners of site visibility and what landscape changes are specific or if they can be associated with a certain historical period. Most archaeological sites have been broadly dated by using the analogy method based on morphological characteristics and patterns, and using known information about the archaeological sites collected in various field surveys that have been continuously carried out since 2012.³³

RESULTS

Collecting data by using the aerial archaeology method in the area of Velebit and the karst plateau took 11 hours of flight. Aerial survey encompassed roughly 550 km². The total of 3706 oblique photos were taken. During the analysis of aerial photo 333 archaeological sites were identified. Defining archaeological sites was carried out with the aim of creating a database, as a basic analytical unit indispensable in all statistical analyses. Identification of archaeological sites is based on basic visibility indicators in remote sensing: form, size, shadow, tone or color, texture and association.³⁴

³³ V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013; G. LIPOVAC VRKLJAN et al., 2016; A. KONEŠTRA et al., 2018; V. GLAVAŠ, 2019; N. KULENOVIĆ, 2019.

³³ V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013; G. LIPOVAC VRKLJAN et al., 2016; A. KONEŠTRA et al., 2018; V. GLAVAŠ, 2019; N. KULENOVIĆ, 2019.

³⁴ T. E. AVERY, G. L. BERLIN, 1992, 52-57.

ljinskim istraživanjima: oblik, veličina, obrazac, sjena, ton ili boja, tekstura i asocijacija.³⁴

Analizom zračnih fotografija definirani su osnovni indikatori arheoloških lokaliteta koji se pojavljuju u krajoliku dinarskog krša, na području istraživanja: *Boja, Sjena, Vegetacija i Tekstura*. Tipovi lokaliteta koji su definirani na području istraživanja su: Gradina; Gomila, Suhozid, Ograda; Zaselak; Gradina, Utvrda; Terasa; Terasirana ograda; Put; Podjela zemljišta; Rudnik; Utvrda; Lokva; Kamenolom; Vojni položaj. Definirani geomorfološki tipovi na kojima se nalaze arheološki lokaliteti su: Dolina, Padina, Brdo, Jaruga, Ravni teren, Polje, Poluotok, Udolina i Rt. Budući da na većini lokaliteta koji su prisutni na području istraživanja, a poznati su iz ranijih istraživanja nikad nisu provedena arheološka iskopavanja, datiranje je izraženo vrlo okvirno, u širim vremenskim periodima primjenom metode analogije korištenjem topografskih i morfoloških podataka o poznatim arheološkim lokalitetima otkrivenim terenskim pregledima i drugim arheološkim istraživanjima. Lokaliteti su klasificirani prema periodima: prapovijest, antika, srednji vijek, novi vijek (rani/kasni), moderno doba, višeperiodni, nepoznato. Prapovijest čine razdoblja mlađe prapovijesti (brončano i željezno doba), antika uključuje stoljeća 1. – 5., srednji vijek uključuje stoljeća 6. – 15., novi vijek (rani i kasni) uključuje stoljeća 16. – 19., a moderno doba uključuje 20. stoljeće. Primarna baza podataka je nadopunjena s novim parametrima i ukupno 2.664 nova ulazna podatka.

Karakteristike krških krajolika, kao što su nedostatak tla i vegetacija prilagođena takvim uvjetima, rezultirale su specifičnim procesom formiranja arheoloških lokaliteta. Arheološke tvorevine u krškim krajolicima većinom su vidljive kao površinske samostojeće strukture, izgrađene u suhozidnoj tehnici od amorfne lomljenog vapnenca.³⁵ Stoga se promjene u

Analysis of aerial photos was used to define the main indicators of archaeological sites that are represented in the Dinaric karst landscape, in the study area: *Color, Shadow, Vegetation* and *Texture*. Site types that were defined in the study area are: Hillfort, Cairn, Dry Stone Wall, Enclosure; Hamlet; Hillfort, Fort; Terrace; Terraced Enclosure; Path; Land Division; Mine; Fort; Pond; Quarry; Military Emplacement. Defined geomorphological types where archaeological sites were located are: Valley, Slope, Hill, Ravine, Plain, Field, Peninsula, Hollow and Cape. Since archaeological excavations have never been conducted at most sites found in the study area, and they are known from the earlier research, their dating is very broad, to very wide chronological spans, by using the analogy method and topographic and morphological data about poorly known archaeological sites discovered in field surveys and other archaeological research. The sites were classified chronologically: Prehistory, Classical Antiquity, Middle Ages, Modern Period (early/late), Late Modern Period, Multiperiod, Unknown. Prehistory represents periods of later prehistory (Bronze and Iron Ages), Antiquity refers to the 1st to 5th c., Middle Ages refers to the 6th to 15th c., Modern Period (Early and Late) refers to the 16th to 19th c., and the Late Modern Period refers to the 20th century. The primary database was updated with new parameters and the total of 2664 new input data.

Characteristics of karst landscapes such as lack of soil and corresponding vegetation, resulted in a specific process of formation of archaeological sites. Archaeological features in karst landscapes are mostly visible as freestanding surface structures, built in dry stone wall technique of amorphous broken limestone.³⁵ Therefore changes in karst landscape can be defined also as changes in landscape surface. Of course, this has a strong impact on man-

³⁴ T. E. AVERY, G. L. BERLIN, 1992, 52–57.

³⁵ N. KULENOVIĆ, 2019, 267–270; N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 83, 88.

³⁵ N. KULENOVIĆ, 2019, 267–270; N. KULENOVIĆ OCELIĆ, 2019, 83, 88.

SLIKA 4. A: novovjekovne suhozidne ograde na prapovijesnoj gradini na području Jablanca kod Senja, vidljive kao sjena, tekstura i vegetacija u negativu, B: novovjekovna podjela zemljišta na polju Krupa, Općina Obrovac, vidljiva kao sjena, boja i vegetacija u negativu

FIGURE 4 A: postmedieval dry stone wall enclosures on the prehistoric hillfort in the area of Jablanac near Senj, visible as shadow, texture and vegetation in negative, B: postmedieval land division in the Krupa plain, Obrovac municipality, visible as shadow, colour and vegetation in negative

krškom krajoliku mogu definirati i kao promjene površine krajolika. Naravno, to ima izraziti utjecaj na način vidljivosti lokaliteta te implikacije za primjenu metoda daljinskih istraživanja na području krškog reljefa.

Budući da su u krškom krajoliku većinom prisutne površinske samostojeće strukture, kada sunce obasja strukturu pod kosim kutom, nastaju *sjene* koje su vidljive iz zraka. To omogućuje lako uočavanje razlike između površinskih samostojećih struktura i okolnog krajolika. Zbog toga jasno može biti definiran plan suhozidnih struktura (Sl. 4 A–B). *Sjena* se kao indikator može definirati kao posredni ili proksi indikator samostojeće suhozidne strukture.

Arheološki lokaliteti također su vidljivi kao razlike u *teksturi* što je već prepoznato kao značajno obilježje lokaliteta primjenom Lidar tehnologije na krškom području Slovenije.³⁶ Taj indikator može se opisati kao različiti stupnjevi hrapavosti. Jače izražena hrapavost površine pojavljuje se na područjima gdje je biljni pokrov skroman i gdje prevladava stjenovita površina. Kao rezultat toga, ističu se suhozidne konstrukcije (Sl. 5). Manja stopa hrapavosti kao tekstura indikativna je kod umjetnih de-

ner of visibility of the sites and implications for use of remote sensing methods in the karst landscape area.

Since freestanding surface structures are dominant in karst landscape, when sunlight falls on a structure at an oblique angle, *shadows* are created that are visible from the air. This enables easy noticing of differences between the freestanding surface structures and the surrounding landscape. Therefore the plan of dry stone wall structures can be clearly defined (Fig. 4A–B.). *Shadow* as an indicator can be defined as an indirect or proxy indicator of a freestanding dry stone wall structure.

Archaeological sites are also visible as differences in *texture* that has already been recognized as an important characteristic of sites by using Lidar technology in the karst area of Slovenia.³⁶ This indicator can be described as different stages of surface roughness. More distinct roughness appears in regions with modest vegetation cover and dominant rocky surface resulting in easily recognizable dry stone wall constructions (Fig. 5). Less pronounced roughness as texture is indicative of artificial soil deposits present on terraces with dry stone retaining wall or for identification of land di-

³⁶ D. MLEKUŽ, 2014.

³⁶ D. MLEKUŽ, 2014.

SLIKA 5. A: prapovijesna gradina Đotluša, Općina Karlobag, vidljiva kao tekstura, B: kasnoantički lokalitet Ploča Kotorova, Općina Obrovac, vidljiv kao tekstura

FIGURE 5 A: prehistoric hillfort Đotluša, Karlobag municipality, visible as texture, B: late antique site of Ploča Kotorova, Obrovac municipality, visible as texture

pozita tla prisutnim na terasama sa suhozidnim podzidom ili za identifikaciju podjele zemljišta u vrtačama i krškim poljima.

Razlika u *boji* se kao indikator uvijek pojavljuje u kombinaciji s drugim indikatorima. *Boja* kao indikator arheoloških lokaliteta uglavnom je prisutna na lokalitetima na kojima vegetacija označava, primjerice, granice suhozidnih struktura (Sl. 6 A–B). To se posebno odnosi na suhozidnu arhitekturu monumentalnih dimenzija čije su dimenzije struktura prepreka rastu vegetacije. Na taj način nastaje izraziti kontrast u bojama, primjerice između sive boje vapnenca suhozidnih struktura i okolne zelene boje vegetacije.

S druge strane, *vegetacija* je također bitna karakteristika koja predstavlja indikator arheoloških lokaliteta u krškim krajolicima. Vegetacija suhozidnu strukturu reprezentira u pozitivu (reprezentira cijeli plan i granice površinske strukture) ili u negativu (reprezentira vanjske ili unutrašnje granice samostojećih struktura na površini) i na taj način ocrta plan strukture. Jednako kao i *sjena*, ovaj se indikator može opisati kao posredni ili proksi jer su suhozidne strukture, posebno strukture monumentalnih dimenzija, prepreka rastu i širenju vegetacije te time utječu na njihovu prostornu distribuciju. Na taj je način plan suhozidnih struktura posredovan kroz obrasce prostorne distribucije

vision in sinkholes and karst fields.

Difference in *color* as an indicator is regularly accompanied by other indicators. *Color* as indicator of archaeological sites is usually present at sites where vegetation marks, for instance, boundaries of dry stone wall structure (Fig. 6A-B). This refers in particular to monumental dry stone wall structures whose dimensions represent an obstacle to vegetation growth. Thus distinct contrast in colors is created, for example between grey color of limestone that constitutes dry stone wall structures and the surrounding green color of vegetation.

On the other hand, *vegetation* is another important characteristic that represents an indicator of archaeological sites in karst landscapes. Vegetation represents dry stone wall structure in positive (represents the entire plan and boundaries of the surface structure) delineating in that way the plan of the structure. Just like *shadow*, this indicator can be described as indirect or proxy since dry stone wall structures, in particular structures of monumental dimensions, represent an obstacle to growth and spreading of vegetation thus affecting its spatial distribution. In that way plan of dry stone wall structures is outlined by patterns of spatial distribution of vegetation (Fig. 7A-B, Fig. 8A-B).

Primary analysis of 3706 oblique photos re-

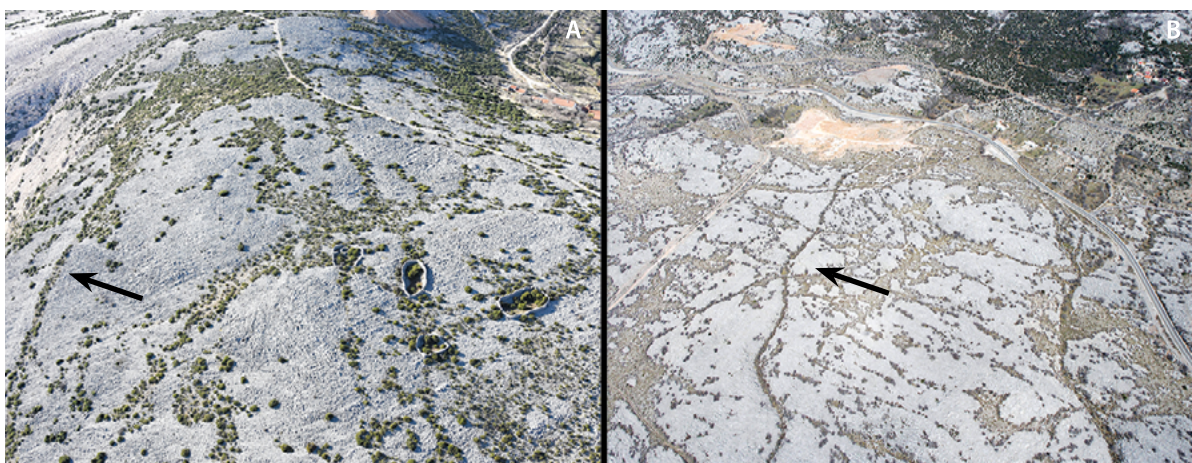
SLIKA 6. A: višeperiodna gradina Gradina u Modriču, Općina Starigrad, vidljiva kao boja i tekstura, B: novovjekovne ograde Zidine, Grad Senj, vidljive kao boja i tekstura

FIGURE 6 A: multiperiod hillfort Gradina in Modrič, Starigrad municipality, visible as color and texture, B: postmedieval enclosures Zidine, city of Senj, visible as color and texture

vegetacije (Sl. 7 A–B, Sl. 8 A–B).

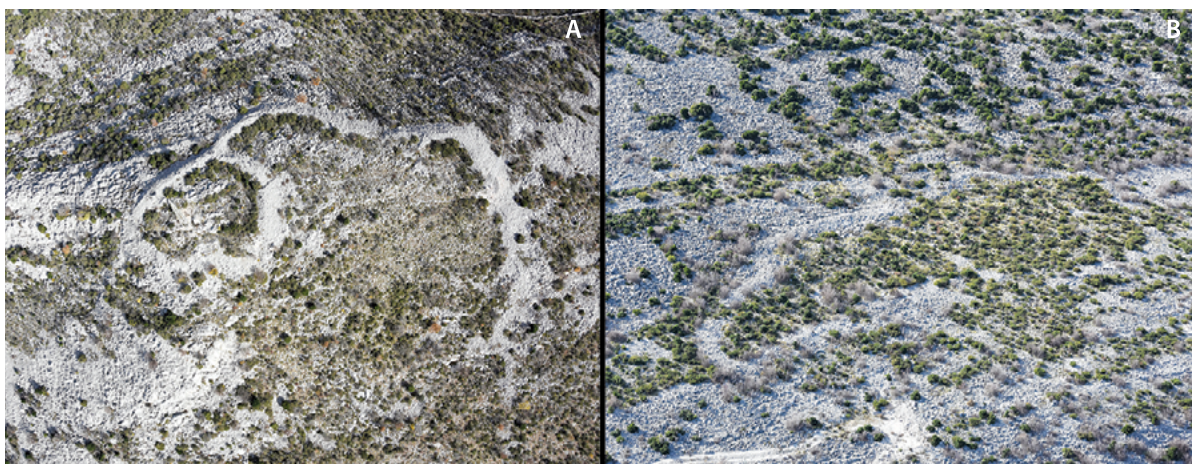
Primarnom analizom 3.706 kosih zračnih fotografija izdvojeno je 333 lokaliteta koji čine uzorak za statističku analizu. Provedene su različite statističke analize po različitim parametrima podataka. Prva analiza koja je provedena je frekvencija definiranih indikatora za otkrivanje arheoloških lokaliteta na području istraživanja dinarskog krša. Kao što je prikazano u Tablici 1, najčešći indikator lokaliteta u krškom krajoliku jest *tekstura* nakon koje slijede *boja*, *vegetacija* i *sjena*. Međutim, ovi se indikatori rijetko pojavljuju samostalno što je vidljivo iz frekvencije svakog pojedinog indi-

sulted in identifying 333 sites that constituted a sample for statistical analysis. Various statistical analysis were conducted on the basis of various data parameters. The first analysis that was conducted is frequency of defined indicators for discovering archaeological sites in the Dinaric karst study area. As presented in Table 1, the most frequent indicator in karst landscape is *texture* followed by *color*, *vegetation* and *shadow*. However these indicators rarely appear together as visible from the frequency of each individual indicator in relation to the total number of defined archaeological sites. Therefore statistical analysis was conducted

SLIKA 7. A: novovjekovni put, Kosa, Općina Jasenice, vidljiv kao vegetacija i boja, B: novovjekovni put, Šikić glavica, Općina Karlobag, vidljiv kao vegetacija u pozitivu i boja

FIGURE 7 A: postmedieval path, Kosa, Jasenice municipality, visible as vegetation and color, B: postmedieval path, Šikić glavica, Karlobag municipality, visible as vegetation in positive and color

SLIKA 8. A: prapovijesna gradina Gradina, Modrič, Općina Starigrad, vidljiva kao vegetacija, sjena, boja i tekstura, B: prapovijesna gradina Patkin kuk, Općina Jasenice, vidljiva kao vegetacija u pozitivu, boja i tekstura
FIGURE 8 A: prehistoric hillfort Gradina, Modrič, Starigrad municipality, visible as vegetation, shadow, color and texture, B: prehistoric hillfort Patkin Kuk, Jasenice municipality, visible as vegetation in positive, color and texture

katora u odnosu na ukupan broj definiranih arheoloških lokaliteta. Iz tog razloga je provedena statistička analiza u svrhu utvrđivanja frekvencije kombinacija indikatora.

Kombinacije indikatora su brojne, a kao statistički značajne za daljnju analizu su odabrane i predstavljene one kombinacije koje se pojavljuju u devet i više slučajeva. Razmatranjem kombinacija indikatora koji su prisutni u devet i više slučajeva je uzorak od 333 lokaliteta sveden na 316 lokaliteta. Tablica 2. predstavlja rezultate statističke analize mjerenja frekvencija kombinacija indikatora arheoloških lokaliteta. Kombinacija indikatora arheoloških lokaliteta *vegetacija/tekstural boja/sjena* najviše je zastupljena u uzorku, a nakon nje slijedi kombinacija *vegetacija/boja* te *tekstural/sjena*. Od ukupno osam najčešćih kombinacija, samo tri isključuju vegetaciju: kombinacije *tekstural boja/sjena*, *tekstural boja* i *tekstural/sjena*, a četiri isključuju boju: *tekstural/sjena*, *vegetacija/tekstural*, *vegetacija/tekstural/sjena* i *tekstural*.

Frekvencija indikatora prema tipu lokaliteta pokazuje da su najčešće kombinacije (*ve-*

with the aim of determining the frequency of indicator combinations.

There is a number of combinations of indicators, and only combinations represented in 9 or more cases were selected as statistically significant for further analysis and presented. After considering combinations of indicators present in 9 or more cases, the sample of 333 sites was reduced to 316 sites. Table 2 presents the results of the statistical analysis of measuring frequencies of combinations of indicators of archaeological sites. Combination of indicators of archaeological sites *vegetation/texture/color/shadow* is dominant in the sample, followed by the combination *vegetation/color* and *texture/shadow*. Out of 8 most frequent combinations, only three do not include vegetation: combinations *texture/color/shadow*, *texture/color* and *texture/shadow*, and four do not include color: *texture/shadow*, *vegetation/texture*, *vegetation/texture/shadow* and *texture*.

Frequency of indicators by site type suggests that the most common combinations (*vegetation/texture/color/shadow*) are closely related

TABLICA 1. Frekvencija indikatora vidljivosti na uzorku od 333 arheološka lokaliteta
TABLE 1 Frequency of visibility indicators on the sample of 333 archaeological sites

INDIKATORI VIDLJIVOSTI / VISIBILITY INDICATORS			
Vegetacija / Vegetation	Tekstura / Texture	Boja / Color	Sjena / Shadow
240	316	256	214

Kombinacija indikatora vidljivosti <i>Combination of visibility indicators</i>	Ukupno <i>Total</i>
T	9
V/T/S	11
V/T	15
T/B	27
T/B/S	27
T/S	28
V/T/B	60
V/T/B/S	139
Ukupno / Total	316

TABLICA 2. Frekvencija kombinacija indikatora vidljivosti na reduciranom uzorku od 316 arheoloških lokaliteta (T-tekstura, S-sjena, B-boja, V-Vegetacija)

TABLE 2 Frequency of combinations of visibility indicators on the reduced sample of 316 archaeological sites (T-texture, S-shadow, B-color, V-vegetation)

getacija/tekstural/boja/sjena) usko povezane s najčešćim tipom lokaliteta kao što su: ograda, podjela zemljišta i zaselak. Ograde su najzastupljeniji tip lokaliteta (35,7%) na području istraživanja te predstavljaju najčešću suhozidnu arhitekturu različitih funkcija (ogradačene vrtače, ograđeni pašnjaci, ograđeni gajevi itd.).

with the most frequent site type such as: enclosure, land division and hamlet. Enclosures are best represented site type (35.7%) in the study area, as the most common dry stone wall structures with various functions (enclosed sinkholes, enclosed pastures, enclosed groves etc.). Therefore it is not surprising that this site

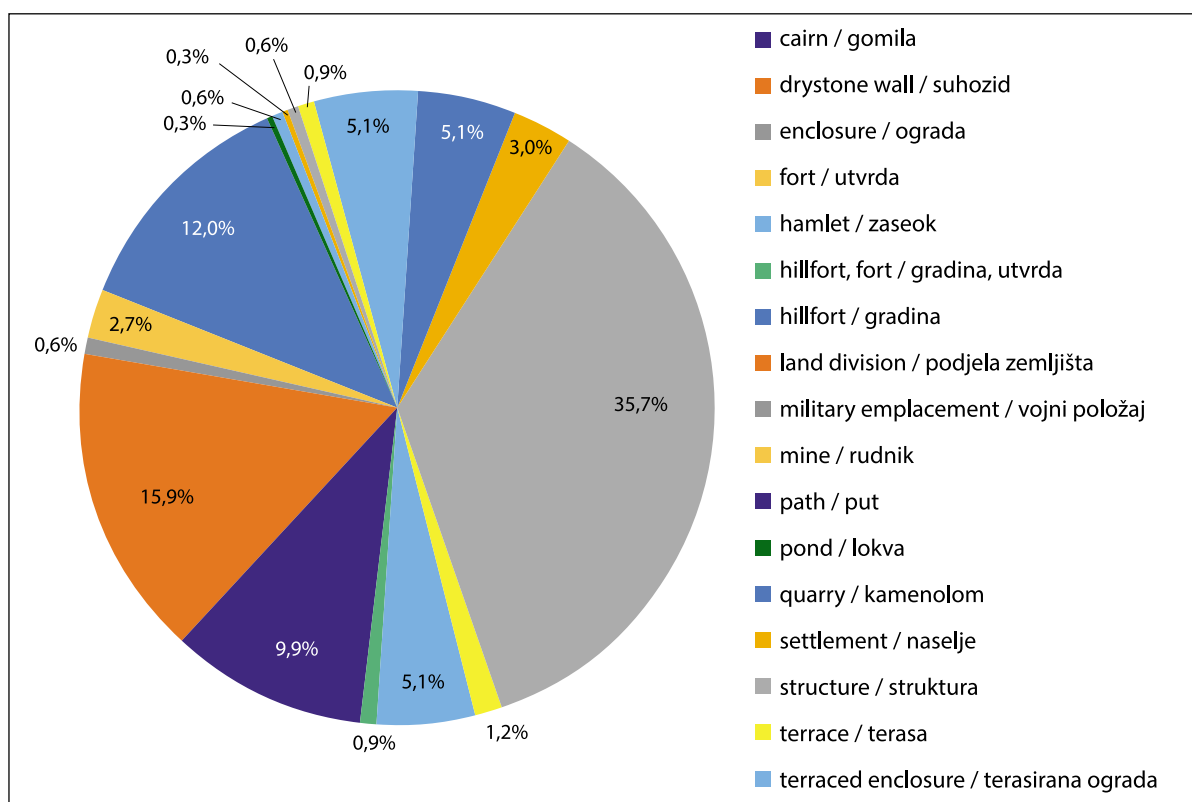
TABLICA 3. Frekvencija kombinacija indikatora u odnosu na tip lokaliteta na reduciranom uzorku od 316 arheoloških lokaliteta (T-tekstura, S-Sjena, B-boja, V-vegetacija)

TABLE 3 Frequency of combinations of visibility indicators in relation to the site type on the reduced sample of 316 archaeological sites (T-texture, S-shadow, B-color, V-vegetation)

Tip lokaliteta / <i>Site type</i>	Broj kombinacija indikatora vidljivosti <i>Number of combinations of visibility indicators</i>							
	T	T/S	T/B	T/B/S	V/T	V/T/S	V/T/B	V/T/B/S
Gomila / <i>Cairn</i>	1	1	3				10	2
Suhozid / <i>Dry stone wall</i>		6	1			1		2
Ograda / <i>Enclosure</i>	2	11	3	11	4	2	12	71
Utvrda / <i>Fort</i>		2	1		1			
Zaselak / <i>Hamlet</i>			2	3		1	2	8
Gradina / <i>Hillfort</i>	3	3			5	3	13	5
Gradina, Utvrda / <i>Hillfort, Fort</i>						1		2
Podjela zemljišta / <i>Land division</i>		1	3	4	1	2	8	32
Vojni položaj / <i>Military emplacement</i>		2						
Rudnik / <i>Mine</i>				7				2
Put / <i>Path</i>	3	1	11		4	1	10	1
Lokva / <i>Pond</i>							1	
Kamenolom / <i>Quarry</i>			2					
Naselje / <i>Settlement</i>				1				
Struktura / <i>Structure</i>							1	1
Terasa / <i>Terrace</i>			1	1				1
Terasirana ograda / <i>Terraced enclosure</i>		1					3	12
Ukupno / Total	9	28	27	27	15	11	60	139
UKUPNO / TOTAL								316

Stoga nije iznenađujuće da je taj tip lokaliteta vidljiv kroz sve kombinacije indikatora kao i podjela zemljišta (15,9%). Značajno zastupljeni tipovi lokaliteta pripadaju mlađoj prapovijesti (gradine 10% i gomile 5,1%). Iako je većinom riječ o monumentalnoj suhozidnoj arhitekturi, suprotno očekivanjima, *sjena* nije značajno zastupljena kao indikator vidljivosti tih tipova lokaliteta. To se može objasniti lošom ili slabijom sačuvanošću visine struktura (Tablica 3, Graf 1) te također objasniti niže frekvencije sjena kao proksi indikatora tih tipova lokaliteta. Takvo objašnjenje vrijedi dakako za naš uzorak. Naime, monumentalnost gradinskih lokaliteta može biti izražena na nekoliko načina. Veličina objekta ili površina koju ograda suhozidna arhitektura je jedan od načina. Osobine suhozidne arhitekture kao što su širina i visina urušenja su drugi oblik monumentalnosti. Gradine s iznimno visokim strukturama što je razvidno iz visine urušenih suhozidnih struktura su na području istraživa-

type is visible in all combinations of indicators as well as land division (15.9%). Significantly represented site types belong to later prehistory (hillforts 10% and cairns 5.1%). Although it is mostly monumental dry stone wall architecture, contrary to expectations, *shadow* is not significantly represented as a visibility indicator of these site types. This can be explained by poor or insufficient preservation of the structures' height (Table 3, Chart 1) which can also explain lower frequency of shadows as proxy indicators of these types of sites. Such explanation is valid for our example. Namely, monumentality of the hillfort sites can be expressed in several ways. Size of the structure or area enclosed by dry stone wall is one of the ways. Characteristics of the dry stone wall architecture such as width and height of the collapsed segments are another form of monumentality. The study area yielded only few hillforts with exceptionally high structures which is evident from the height of collapsed

GRAF 1. Zastupljenost tipova lokaliteta dokumentiranih zračnim istraživanjem na ukupnom uzorku od 333 arheološka lokaliteta

CHART 1 Presence of site types documented in aerial survey on the total sample of 333 archaeological sites

nja rijetke.

Kombinacije indikatora koje isključuju vegetaciju su *tekstural/sjena*, *tekstural/boja* i *tekstural/boja/sjena*. Strukture kod kojih nedostaje vegetacija kao indikator većinom potječu iz modernog doba te su povezane isključivo s pojedinim tipovima lokaliteta kao što su putovi, podjele zemljišta, granični zidovi, vojni položaji, kamenolom i rudnik.

Analiza frekvencije kombinacija indikatora prema razdoblju, odnosno, dataciji (Tablica 4) prikazuje sličnu tendenciju kao i rezultati analize frekvencije kombinacije karakteristika površine prema tipu strukture. Najčešći tip struktura, kao što su ograda, podjela zemljišta, zaselak i sl. izrazito su povezani s najzastupljenijim kombinacijama indikatora, a riječ je o lokalitetima datiranim u rani/kasni novi vijek. Lokaliteti datirani u novi vijek u uzorku su zastupljeni sa 76%. Iste je moguće detektirati kroz sve kombinacije indikatora. Iako se frekvencije indikatora za prapovijest i rani/kasni novi vijek većinom preklapaju, ipak se mogu identificirati različite tendencije ovisno o razdoblju (Tablica 4, Graf 2). *Sjena* kao indikator vidljivosti manje je prisutna kod prapovijesne arhitekture, dok su strukture iz modernog doba vidljive kroz najmanje indikatora.

Usporedba lokaliteta prema dataciji u od-

dry stone wall structures.

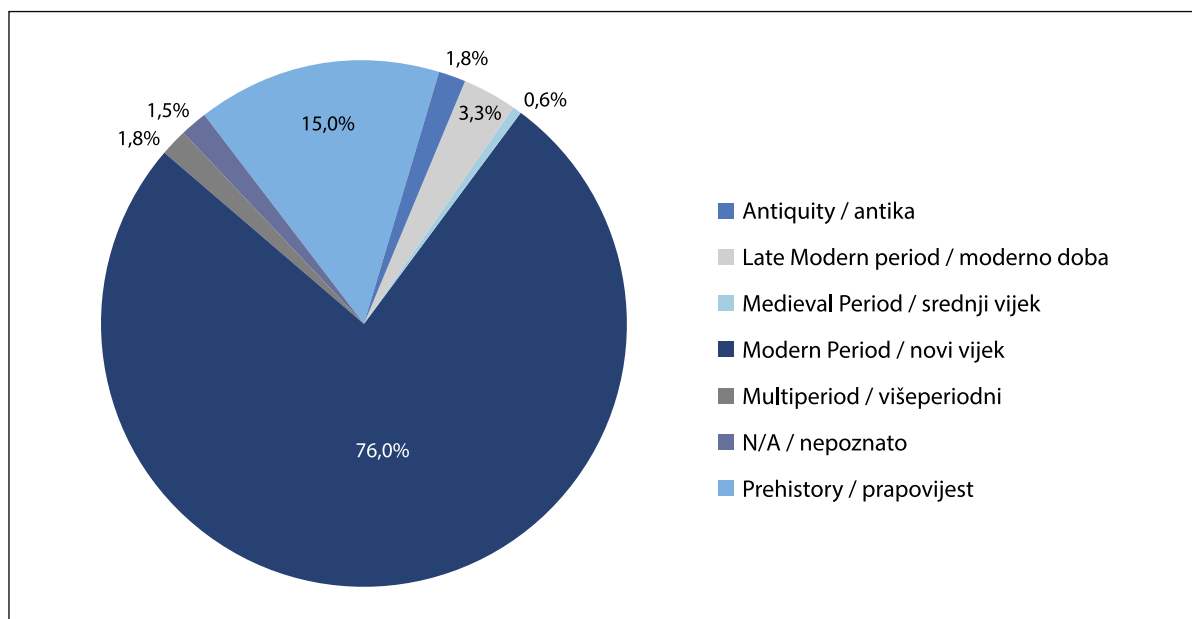
Combinations of indicators that include vegetation are *texture/shadow*, *texture/color* and *texture/color/shadow*. Structures that lack vegetation as indicator, mostly originate from the late modern period and they are related only to certain types of sites such as paths, land divisions, boundary walls, quarry and mine.

Analysis of frequency of combinations of indicators in relation to period, that is dating (Table 4), presents similar tendency as the results of the analysis of frequency of combinations of surface characteristics by structure type. The most common type of structures, such as enclosures, land divisions, hamlets etc., are in strong correlation with the best represented combinations of indicators, and these are sites dated to the early/late modern period. Sites dated to the modern period are represented with 76% in the sample, and they can be detected by all combinations of indicators. Although frequencies of indicators for prehistory and early/late modern period mostly overlap, still various tendencies can be identified depending on the period (Table 4, Chart 2). *Shadow* as a visibility indicator is not as common on prehistoric architecture while there are least indicators for the structures from the modern period.

TABLICA 4. Frekvencija kombinacija indikatora u odnosu na dataciju na reduciranom uzorku od 316 arheoloških lokaliteta (T-tekstura, S-sjena, B-boja, V-vegetacija)

TABLE 4 Frequency of combinations of indicators in relation to dating on the reduced sample of 316 archaeological sites (T-texture, S-shadow, B-color, V-vegetation)

	Broj kombinacija indikatora vidljivosti / Number of combinations of visibility indicators							
Razdoblje / Period	T	T/S	T/B	T/B/S	V/T	V/T/S	V/T/B	V/T/B/S
Prapovijest / Prehistory	4	5	3		6	2	22	8
Antika / Classical Antiquity		2	1	1		1		1
Srednji vijek / Middle Ages		1				1		
Novi vijek / Modern Period	5	18	22	19	6	5	36	126
Moderno doba / Late Modern Period		2		7				2
Višeperiodni / Multiperiod						2	1	2
Nepoznato / Unknown			1		3		1	
Ukupno / Total	9	28	27	27	15	11	60	139
UKUPNO / TOTAL								316

GRAF 2. Omjer lokaliteta dokumentiranih kroz zračno istraživanje u odnosu na dataciju na uzorku od 333 arheološka lokaliteta

CHART 2 Share of the sites documented in the aerial survey with regard to dating on the sample of 333 archaeological sites

nosu na geomorfološke oblike na uzorku od 333 arheološka lokaliteta (Tablica 5) pokazuje da su svi geomorfološki tipovi inhabitirani tijekom ranog/kasnog novog vijeka. Sljedeće

Comparison of the sites by dating in relation to geomorphological forms on the sample of 333 archaeological sites (Table 5) suggests that all geomorphological types were inhabited in

TABLICA 5. Inhabitacija krških geomorfoloških tipova prema periodu na uzorku od 333 arheološka lokaliteta
TABLE 5 Inhabitation of karst geomorphological types by period on the sample of 333 archaeological sites

Geomorfološki tipovi / Geomorphological types									
Period Period	Vrtača Sinkhole	Ravan teren Plain	Jaruga Ravine	Brdo Hill	Krško polje Karst field	Uvala Cove	Poluotok Peninsula	Rt Cape	Padina Slope
Prapovijest Prehistory		10		29			2	3	6
Antika Classical Antiquity		1		2			1	2	1
Srednji vijek Middle Ages				2					
Novi vijek Modern Period	78	27	10	22	2	1	1	1	111
Moderno doba Late Modern Period	1	6		3					1
Višeperiodni Multiperiod				5			1		
Nepoznato Unknown	1	1		2					1
Ukupno Total	80	45	10	65	2	1	5	5	120
UKUPNO TOTAL									333

najzastupljenije razdoblje je prapovijest. Međutim, za sada iz razdoblja prapovijesti nema dokaza inhabitacije onih geomorfoloških tipova koji sadrže tlo (vrtače, jaruge, krško polje i krška uvala), odnosno, nije ih moguće utvrditi metodama daljinskih istraživanja, u ovom slučaju zračne arheologije.

RASPRAVA

Istraživanje koje je provedeno primjenom metode zračne arheologije rezultiralo je definiranjem i predstavljanjem indikatora za prepoznavanje arheoloških lokaliteta u krajoliku reljefa dinarskog krša. Istraženih 550 km² predstavlja dovoljno velik uzorak krajolika dinarskog krša da se rezultati mogu smatrati reprezentativnima. To se prvenstveno odnosi na definirane indikatore za prepoznavanje lokaliteta općenito te na kombinacije indikatora prema razdobljima i tipovima lokaliteta koje su rezultat statističkih analiza. Iako će se u budućnosti otkriti lokaliteti s podpovršinskim kontekstom zbog same činjenice da u fenomene krškog reljefa spadaju i geomorfološki tipovi sa sedimentom, smatramo da će njihov udio biti nizak, sukladno njihovoj niskoj zastupljenosti u reljefu prema brojnosti i površini koju zauzimaju. Stoga, rezultati ovog istraživanja prvenstveno su praktične prirode te mogu poslužiti kao osnova i poticaj za daljnja istraživanja krškog krajolika metodom zračne arheologije. To se odnosi na poticaj za rasprave u brojnim znanstvenim aspektima kao što su metodološki, konceptualni, teorijski i slično. Međutim, dio rezultata statističkih analiza kao što su zastupljenost tipova lokaliteta, omjer lokaliteta prema razdoblju te inhabitacija krajolika prezentirani prema tipovima morfostrukture na kojima su lokaliteti iz različitih perioda smješteni mogu činiti podlogu za raspravu kada je istraživani ili sadašnji kulturni krajolik, tj. krajolik kojega smo baštinili nastao te kada je formiran.

Frekvencija indikatora prema dataciji i tipu

the early/late modern period. The following period with regard to the number of sites is prehistory. However, so far there is no evidence of inhabitation of the geomorphological types that contain soil (sinkholes, ravines, karst field and karst cove) dating to prehistory, that is they could not be detected by remote sensing methods, in this case aerial archaeology.

DISCUSSION

The research that has been conducted by using the aerial archaeology method resulted in defining and presenting indicators for recognizing archaeological sites in the landscape of Dinaric karst landscape. The explored area of 550 km² represents a sample of Dinaric karst that is large enough for the results to be considered representative. This refers primarily to defined indicators for recognizing sites in general and combinations of indicators by period and site type that are the result of statistical analyses. Although sites with subsurface context will be discovered in future already because of the fact that karst relief phenomena encompass geomorphological types with sediment, we believe that their share will be low, in accordance with their paucity in relief concerning the number and the area they cover. Therefore the results of this research are primarily practical and they can be used as a basis and impetus for further research of the karst landscape by the aerial archaeology method. This refers to impetus for discussions in many scientific aspects such as methodological, conceptual, theoretical etc. However some of the results of statistical analyses such as the share of the site types, the number of sites per period and inhabitation of the landscape presented after types of morphostructures in which sites from various periods are situated, might be a base for discussion about when the explored or current cultural landscape, that we have inherited, came into being.

Frequency of indicators by dating and site

SLIKA 9. A: prapovijesna gradina Gradina, Jankovića buk, Muškovci, Općina Obrovac, vidljiva kao vegetacija, tekstura i boja, B: prapovijesna gradina Gradina, Muškovci, Općina Obrovac, vidljiva kao boja, sjena, tekstura i vegetacija

FIGURE 9 A: prehistoric hillfort Gradina, Jankovića buk, Muškovci, Obrovac municipality, visible as vegetation, texture and color; B: prehistoric hillfort Gradina, Muškovci, Obrovac municipality, visible as color, shadow, texture and vegetation

lokaliteta ukazuje da su sve kombinacije indikatora povezane s ranim/kasnim novim vijekom. Taj period predstavlja 76% svih detektiranih lokaliteta u krajoliku. Drugi najbolje zastupljen period je mlađa prapovijest koju predstavlja monumentalna suhozidna arhitektura s udjelom od 15% svih detektiranih struktura u krajoliku. Rezultati, dakle, ukazuju da su se najznačajnije promjene koje su imale presudni utjecaj na krajolik odvale

type suggests that all combinations of indicators were associated with the early/late modern period. This period represents 76% of all sites detected in the landscape. The second period in terms of number of the sites is later prehistory represented by monumental dry stone wall architecture with the share of 15% of all structures detected in the landscape. Thus the results indicate that the most significant changes that crucially influenced landscape

SLIKA 10. A: prapovijesna gradina Prezida, Golubić, Općina Obrovac, vidljiva kao vegetacija unutar i izvan strukture, tekstura i boja, B: prapovijesna ograda i grobni humak u Ravnom Golubiću, Općina Obrovac, vidljiva kao vegetacija unutar i izvan strukture, tekstura i boja

FIGURE 10 A: prehistoric hillfort Prezida, Golubić, Obrovac municipality, visible as vegetation inside and outside the structure, texture and color, B: prehistoric enclosure and grave mound in Ravni Golubiću, Obrovac municipality, visible as vegetation inside and outside the structure, texture and color

tijekom ranog/kasnog novog vijeka. Drugi najznačajniji utjecaj na krajolik potječe iz mlađe prapovijesti. Tu tvrdnju podupiru i ranija istraživanja dinamike naseljavanja na ovom području.³⁷ Vrijeme rimske uprave je najslabije zastupljeno.³⁸ Jedini tip lokaliteta koji je vidljiv iz zraka na području istraživanja su granični zidovi. Osnovni razlog za slabu zastupljenost lokaliteta iz perioda antike na području istraživanja je promjena obrasca naseljavanja u odnosu na prapovijesno razdoblje koje je tijekom antike koncentrirano u urbanim centrima uz obalu Jadranskog mora. Naselja iz vremena rimske uprave u pravilu su smještena većinom uz uvale s poljoprivrednim zemljištem u blizini. Većina tih pozicija je naseljena i danas te kao takva nije prikladna za daljinska istraživanja.

Analiza povezanosti lokaliteta prema dataciji u odnosu na geomorfološki tip sugerira da su svi geomorfološki tipovi inhabitirani tijekom ranog/kasnog novog vijeka. Nakon toga slijedi period mlađe prapovijesti u kojem su gotovo svi geomorfološki tipovi inhabitirani osim onih koji sadrže sediment. Međutim, dosadašnja arheološka iskopavanja vrtača provedena izvan područja istraživanja, ali provedena u Hrvatskoj i Sloveniji, pokazala su postojanje kompleksne stratigrafije s kulturnim slojevima s pokretnim nalazima. Najraniji slojevi i nalazi datirani su u period mlađe prapovijesti i istovremeni su monumentalnoj arhitekturi gradina na regionalnoj razini. Kontekst tih nalaza i slojeva nejasan je u odnosu na obrazac naseljavanja krajolika u tom periodu.³⁹ Naime, pedološke analize sastava kulturnih slojeva koji datiraju iz mlađe prapovijesti pokazale su da su oni rezultat eolskih procesa, a interpretirani su na način da su povezani i da se odražavaju u aktivnostima u širem krajoliku, izvan samih vrtača.⁴⁰ Međutim, tipični

happened during the early/late modern period. The second most important influence on landscape dates to later prehistory. This claim is supported by the earlier research of the settlement dynamics in this region.³⁷ Traces dating to the Roman period are least represented.³⁸ The only site type that is visible from the air in the study area are boundary walls. The main reason for a small number of sites dating to classical antiquity in the study area is change in settlement patterns in relation to prehistoric period, that were concentrated in the urban centers along the coast of the Adriatic Sea in antiquity. Settlements dating to the Roman period were usually located near coves with farmland in the vicinity. Most of these positions are still settled, and as such inappropriate for further remote sensing research.

Analysis of association of the sites with regard to dating in relation to geomorphological type suggests that all geomorphological types were inhabited in the early/late modern period. Later prehistory period follows in which almost all geomorphological types were inhabited except for the ones containing sediment. However previous archaeological excavations of sinkholes carried out in Croatia and Slovenia but outside the study area, have shown the presence of complex stratigraphy with cultural layers containing small finds. The earliest layers and finds are dated to the later prehistory period and are coeval with the monumental architecture at the regional level. Context of these finds and layers is unclear in relation to the settlement pattern in that period.³⁹ Namely, pedological analyses of the composition of cultural layers dating to later prehistory have shown to be the result of aeolian processes, and they were interpreted through associations and reflections of activities in the wider landscape, outside the sinkholes.⁴⁰ How-

³⁷ V. GLAVAŠ, 2019; N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019.

³⁸ M. DUBOLNIĆ, 2007; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 123-126; V. GLAVAŠ, 2019, 74-76; N. KULENOVIĆ, 2019, 274-276.

³⁹ A. BAVDEK, 2003, 285-287; Š. VULIĆ, A. IVIŠIĆ, 2007, 545-547; B. OLUJIĆ, 2008, 556-560.

⁴⁰ T. FABEC, 2016, 179-180.

³⁷ V. GLAVAŠ, 2019; N. KULENOVIĆ OČELIĆ, 2019.

³⁸ M. DUBOLNIĆ, 2007; V. GLAVAŠ, M. GLAVIČIĆ, 2017, 123-126; V. GLAVAŠ, 2019, 74-76; N. KULENOVIĆ, 2019, 274-276.

³⁹ A. BAVDEK, 2003, 285-287; Š. VULIĆ, A. IVIŠIĆ, 2007, 545-547; B. OLUJIĆ, 2008, 556-560.

⁴⁰ T. FABEC 2016, 179-180.

ili konvencionalni indikatori vidljivosti kao što su *tragovi u tlu* ili *tragovi u usjevima* koji bi reprezentirali potpovršinski kontekst na području krških polja i vrtača nisu otkriveni istraživanjem koje se objavljuje u ovom radu. Iako je evidentno da takvi lokaliteti postoje, smatramo da udjel prapovijesnog razdoblja u oblikovanju današnjeg krajolika neće značajno porasti. Istraživanjima na područjima kao što su vrtače, polja, krške udoline i neke jaruge, dokumentirane su podjele zemljišta iz ranog/kasnog novog vijeka. To bi potvrdilo tvrdnje iz ranijih istraživanja da je sadašnji krški kulturni krajolik dominantno formiran kao poljoprivredno-stočarski krajolik u novom vijeku, s naglaskom na kasni novi vijek.⁴¹

Karakteristike fizičkog krajolika su na dijelovima područja istraživanja takve da određene arheološke lokalitete gotovo i nije moguće razlikovati od njihovog okolnog područja. Na primjer, razlika između okršenog područja i suhozidne ograde je vrlo slaba u ekstremnom karstificiranom području. Postoji nekoliko primjera lokaliteta koji su otkriveni terenskim pregledom, a koji nisu vidljivi iz zraka. To se ponajprije odnosi na lokalitete kao što su određeni tipovi naselja i zaselaka iz srednjeg vijeka i ranog/kasnog novog vijeka.⁴² Brojni lokaliteti koji su datirani u prapovijesni period također pripadaju ovoj kategoriji, kao što su monumentalna suhozidna arhitektura koja nije vidljiva iz zraka.⁴³ Stoga, potrebno je naglasiti da je na području istraživanja prisutno mnogo više lokaliteta nego što je ih je dokumentirano i otkriveno metodom zračne arheologije. To se odnosi na slabije sačuvane lokalitete te one smještene na izrazito karstificiranim područjima te područjima sa sedimentom kao što su vrtače i krška polja. Takve lokalitete je moguće otkriti metodom terenskog pregleda, posebice lokalitete sa sedimentom (vrtače, krška polja) gdje je indikator lokaliteta distribucija pokret-

ever, typical or conventional indicators of visibility such as *soil marks* or *crop marks* that might represent subsurface context in the area of karst fields and sinkholes have not been discovered in the research published in this paper. Although it is evident that such sites exist, in our opinion the share of prehistoric period in forming current landscape will not increase significantly. Research in the areas such as sinkholes, fields, karst valleys and some ravines, offered evidence of land division dating to the early/late modern period. This would confirm claims from the earlier research that present-day cultural karst landscape was dominantly formed as farming and herding landscape in the modern period, with emphasis on the late modern period.⁴¹

Characteristics of the physical landscape in the parts of the study area are such that certain archaeological sites can hardly be distinguished from the surrounding area. For instance, difference between karstified area and dry stone wall enclosure is slight in extremely karstified area. There are several examples of sites discovered in the field survey, that were not visible from the air. This primarily refers to the sites such as certain types of settlements and hamlets dating to the Middle Ages and early/late modern period.⁴² Many sites that were dated to prehistoric period also belong to this category such as monumental dry stone wall architecture that is not visible from the air.⁴³ Therefore, we need to emphasize that there are many more sites in the study area than documented and discovered by using the aerial archaeology method. This refers to poorly preserved sites and the ones located in extremely karstified regions, as well as in the areas with sediment such as sinkholes and karst fields. Such fields can be discovered by using the method of field survey, particularly the sites with sediment (sinkholes, karst fields) where indicator of the site

⁴¹ T. FABEC, 2016, 179–180.

⁴² N. KULENOVIĆ, 2019, 276–282.

⁴³ M. GLAVIČIĆ, 1993, 101–102; V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013, 23.

⁴¹ T. FABEC, 2016, 179–180.

⁴² N. KULENOVIĆ, 2019, 276–282.

⁴³ M. GLAVIČIĆ, 1993, 101–102; V. GLAVAŠ, R. PALMER, 2013, 23.

nih površinskih nalaza koji reprezentiraju potpovršinski kontekst.

ZAKLJUČAK

Specifične karakteristike krškog reljefa kao što su vapnenačka osnova, razvijeni krški reljef, nedostatak tla i vode, submediteranska klima i vegetacija koja je prilagođena aridnim i semiaridnim uvjetima, ključne su u konstituiranju specifičnog kulturnog krajolika. Te karakteristike reflektiraju se većinom u nedostatku potpovršinskog konteksta arheoloških lokaliteta. Različite arheološke strukture koje su stvarane tijekom povijesti u krškim krajolicima sačuvane su većinom kao površinske samostojeće strukture izgrađene u suhozidnoj tehnici od amornog lomljenog vapnenca. Samostojeće strukture u krškom krajoliku ne rezultiraju indikatorima vidljivosti kao što su *tragovi u usjevima* ili *tragovi u tlu* koje reprezentiraju potpovršinski kontekst, što je karakteristično za kontinentalna područja.

Indikatori arheoloških lokaliteta u krškom krajoliku definirani su kroz arheološko istraživanje primjenom metode zračne arheologije na području Velebita, dijela sjevernodalmatinske zaravni i Obrovačke zaravni te analizi kosih zračnih fotografija. Arheološki lokalitet koji su dokumentirani na zračnim fotografijama manifestirani su kao različiti indikatori vidljivosti lokaliteta kao što su: *sjena*, *tekstura*, *boja* i *vegetacija*. Navedeni indikatori rijetko se pojavljuju samostalno, već se pojavljuju u različitim kombinacijama što ovisi o tipu lokaliteta, periodu i geomorfološkom tipu koji je inhabitiran. *Tragovi vidljivosti* u konvencionalne smislu metode zračne arheologije ovise o nekoliko čimbenika kao što su tip usjeva ili tip oranja. Konvencionalni tragovi vidljivosti koji su uglavnom posredni ili proksi indikatori koji reprezentiraju potpovršinski kontekst (karakteristični za kontinentalnu klimu i kontinentalna područja) nisu nužno uvijek vidljivi. Njihova je vidljivost ovisna o čitavom nizu uvjeta koji proizlaze iz

is distribution of movable surface finds that represent subsurface context.

CONCLUSION

Specific characteristics of karst relief such as limestone base, developed karst relief, lack of soil and water, sub-Mediterranean climate and vegetation adapted to arid and semi-arid conditions, are crucial in constituting specific cultural landscape. These characteristics are reflected mostly in lack of subsurface context of the archaeological sites. Various archaeological structures that were formed over the course of history in karst landscapes were preserved mainly as freestanding surface structures built in dry stone wall technique of amorphous broken limestone. Freestanding structures in karst landscape do not result in visibility indicators such as *crop marks* or *soil marks* that represent subsurface context, which is characteristic of continental regions.

Indicators of archaeological sites in karst landscape were defined in archaeological research by using the method of aerial archaeology in the Velebit region, part of the North Dalmatian plateau and Obrovac plateau and analysis of oblique aerial photographs. Archaeological sites documented in the aerial photographs were manifested as various indicators of site visibility such as: *shadow*, *texture*, *color* and *vegetation*. Mentioned indicators rarely appear independently, usually they come in combinations depending on the site type, period and geomorphological type that was inhabited. *Visibility marks* in the conventional sense of the aerial archaeology method depend on several factors such as crop type or manner of plowing. Conventional visibility marks that are mostly indirect or proxy indicators that represent subsurface context (characteristic of the continental climate and continental areas) are not necessarily always visible. Their visibility depends on a number of conditions related to characteristics of the archaeological sources and environment as well as various processes that af-

karakteristika arheoloških izvora i okoliša te raznih procesa koji utječu na njih. Međutim, indikatori arheoloških lokaliteta u krškim krajolicima konstantni su za razliku od prethodno navedenih. Jednom kada se indikator formira, gotovo uvijek je prisutan do trenutka dok lokalitet nije uništen ili dok god se površina krajolika značajno ne promijeni. Stoga, krški krajolici pokazuju sporu stopu promjene uzrokovanu sporim geološkim procesima zbog čega se krški reljef definira kao konzervativan. Upravo je konzervativnost krškog kulturnog krajolika manifestirana kroz najmanje površinskih karakteristika koji indiciraju lokalitete koji potječu iz modernog razdoblja, odnosno 20. stoljeća. Arheološki lokaliteti iz tog razdoblja su još uvijek u procesu stvaranja primjerice vegetacijskih indikatora. Fenomeni geološkog, geomorfolškog, klimatskog i ekološkog konteksta neodvojive su i isprepletene kategorije. Indikatori arheoloških lokaliteta koji se manifestiraju u krškom krajoliku ukorijenjeni su u interakciji između svih ovih fenomena.

ZAHVALE

Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom Kulturni krajolik – model valorizacije, zaštite, upravljanja i korištenja kulturne baštine – ProHeritage (UIP-2017-05-2152), Laboratorij za geoprostorne analize – GAL (UIP-2017-05-2694) i Sveučilište u Zadru. Vedrana Glavaš zahvaljuje Rogu Palmeru za njegovu pomoć pri prvim zračnim snimanjima provedenim 2012. godine. Zahvaljujemo Šimi Vrkiću za izradu arhiva fotografija sa snimanja iz 2018. godine. Iznimno smo zahvalni Rogu Palmeru i Dimitriju Mlekužu na komentarima kojima su unaprijedili ovaj rad. Zahvaljujemo Jurici Grzunovu za njegovu pomoć pri statističkim analizama. Konačno, iznimno smo zahvalni anonimnim recenzentima koji su također svojim konstruktivnim komentarima i kritikama značajno unaprijedili ovaj rad.

However indicators of archaeological sites in karst landscapes are constant as opposed to the previously mentioned. Once an indicator is formed, almost regularly it is present until the moment the site is destroyed or until the landscape is significantly altered. Therefore karst landscapes manifest slow pace of change caused by slow geological processes which is why karst relief is defined as conservative. Exactly this conservative quality of the cultural landscape is manifested through least surface characteristics that indicate sites dating to the late modern period, that is 20th century. Process of creation of the archaeological sites from that period is still ongoing with regard to, for instance, vegetation indicators. Phenomena from the geological, geomorphological, climatic and ecological context are intertwined and inseparable categories. Indicators of archaeological sites manifested in karst landscape are rooted in interaction of all these phenomena.

ACKNOWLEDGMENTS

This work has been supported in part by the Croatian Science Foundation under the projects Cultural Landscape - A Model for Valorisation, Protection, Management, and Use of Cultural Heritage - ProHeritage (UIP-2017-05-2152), Geospatial Analysis Laboratory – GAL (UIP-2017-05-2694) and University of Zadar. Vedrana Glavaš would like to extend her gratitude to Rog Palmer for his help during the first aerial surveys in 2012. We express our thanks to Šime Vrkić for compiling the photo archive from the 2018 survey season. We are incredibly grateful to Dimitrij Mlekuž and Rog Palmer for comments which improved this paper. We would also like to thank Jurica Grzunov for his help with statistics. Finally, we are particularly grateful to anonymous reviewers who significantly improved this paper by their constructive comments and critiques.

Translation: Marija Kostić

LITERATURA / REFERENCES

- ALEGRO, A., 2000. – Antun Alegro, *Vegetacija Hrvatske*, Botanički zavod Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Zagreb.
- ANDLAR, G., ŠRAJER, F., TROJANOVIĆ, A., 2018. – Goran Andlar, Filip Šrajer, Anita Trojanović, Discovering Cultural Landscape in Croatia: History and Classification of Croatian Adriatic Enclosed Landscape, *Analiza istrske in mediteranske študije. Series Historia et Sociologia*, 28, 4, Koper, 759–778.
- ATALAY, I. et. al., 2008. – Ibrahim Atalay, Recep Efe, Abdullah Soykan, Mediterranean Ecosystems of Turkey: Ecology of the Taurus Mountains, *Natural Environment and Culture in the Mediterranean Region* (ur./eds.: R. Efe, G. Cravins, M. Öztürk, I. Atalay), Cambridge Scholars Publishing, 3–38.
- AVERY, T. E., BERLIN, G. L., 1992. – Thomas E. Avery, Graydon L. Berlin, *Fundamentals of Remote Sensing and Airphoto Interpretation*, Macmillan Publishing Company, New York, 5. izdanje/5th edition.
- BARBER, M., 2011. – Martyn Barber, *A history of Aerial Photography and Archaeology: Mata Hari's glass eye and other stories*, Historic England, Swindon.
- BATOVIĆ, Š., 1983. – Šime Batović, Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba* (ur./ed.: A. Benac), Svjetlost – ANUBiH, Sarajevo, 271–373.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, Liburnska grupa, *Praistorija Jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba* (ur./ed.: A. Benac), Svjetlost – ANUBiH, Sarajevo, 339–391.
- BAVDEK, A., 2003. – Alma Bavdek, Vrtače. Zemlja pod vašimi nogami, *Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik Po Najdiščih*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, 285–287.
- BLEČIĆ, M., 2006. – Martina Blečić, Zaštitna arheološka istraživanja crkve sv. Filipa i Jakova u Svetom Jurju, *Senjski zbornik*, 33, Senj, 5–26.
- BOGNAR, A., 1994. – Andrija Bogнар, Temeljna skica geokoloških osobina Velebita, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1–8.
- BRAUT, I., MAJER JURIŠIĆ, K., 2017. – Ivan Braut, Krasanka Majer Jurišić, Sv. Vid nad Karlobagom – prilog poznavanju srednjovjekovne sakralne arhitekture Podvelebitskog primorja, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40, Zagreb, 57–68.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2006. – Martina Dubolnić Glavan, Prapovijesna nalazišta na području Starigrada-Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1–55.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2007. – Martina Dubolnić Glavan, *Argyrunum* i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, Zadar, 1–58.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. – Martina Dubolnić Glavan, Rekognosciranje trase plinovoda na prostoru južnog Velebita i Bukovice (grad Obrovac) tijekom 2009. godine, *Diadora*, 29, Zadar, 23–52.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., GLAVAŠ, V., 2012. – Martina Dubolnić Glavan, Vedrana Glavaš, Prilog poznavanju najstarijeg optjecaja novca na prostoru južnog Velebita, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 28, Zagreb, 95–122.
- EVANS, R., JONES, R. J. A., 1977. – Robert Evans, Robert, J. A. Jones, Cropmarks at two archaeological sites in Britain, *Journal of Archaeological Science*, 4, 63–76.
- FABEC, T., 2016. – Tomaž Fabec, *Arheologija vrtač na Krasu*, doktorska disertacija/PhD Thesis,

- Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- FORD, D. C., WILLIAMS, P. W., 2007. – Derek C. Ford, Paul W. Williams, *Karst Geomorphology and Hydrology*, John Wiley & Sons Ltd., Chichester.
- FORENBAHER, S., 2011. – Stašo Forenbaher, Shepherds of a coastal range: the archaeological potential of the Velebit mountain range (eastern Adriatic), *Hidden Landscapes of Mediterranean Europe Cultural and Methodological Biases in Pre- and Protohistoric Landscape Studies*, BAR International Series 2320 (ur./eds.: M. Van Leusen, G. Pizziolo, L. Sarti), Archaeopress, Oxford, 113–121.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1985. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula Archaeologica*, 10, Zagreb, 1–21.
- GLAVAŠ, V., 2009. – Vedrana Glavaš, Crkva sv. Filipa i Jakova u Svetom Jurju - rezultati novih istraživanja, *Senjski zbornik*, 36, Senj, 67–82.
- GLAVAŠ, V., 2010. – Vedrana Glavaš, Prometno i strateško značenje prijevoja Vratnik u antici, *Senjski zbornik*, 37, Senj, 5–18.
- GLAVAŠ, V., 2014. – Vedrana Glavaš, Analize vidljivosti u prapovijesnom krajoliku Velebita / Viewshed analysis in the prehistoric Velebit landscape, *Archaeologia Adriatica*, 8, Zadar, 1–26.
- GLAVAŠ, V., 2015. – Vedrana Glavaš, *Romanizacija autohtonih civitates na prostoru sjevernog i srednjeg Velebita*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zadru.
- GLAVAŠ, V., 2018. – Vedrana Glavaš, The legends of rock: stories, landscape, and boundaries in the Central Velebit Mountain, *Landscape in Southeastern Europe, Studies on South East Europe* (ur./eds.: L. Mirošević, G. Zaro, M. Katić, D. Birt), Lit Verlag, Münster, 15–33.
- GLAVAŠ, V., 2019. – Vedrana Glavaš, Kulturna krajina Severnega Velebita, *Dinarski Kras: Severni Velebit* (ur./eds.: U. Stepišnik), Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Oddelek za geografijo, Ljubljana, 64–96.
- GLAVAŠ, V., GLAVIČIĆ, M., 2017. – Vedrana Glavaš, Miroslav Glavičić, Naseljenost sjevernog i srednjeg Velebita u prapovijesti i antici, *Senjski zbornik*, 44, Senj, 65–81.
- GLAVAŠ, V., GRLJ, A., 2016. – Vedrana Glavaš, Aleš Grlj, Rekonstrukcija ozemelj prazgodovinskih skupnosti na prostoru severnega in srednjega Velebita z uporabo GIS, *Dela*, 45, Ljubljana, 65–81.
- GLAVAŠ, V., PALMER, R., 2013. – Vedrana Glavaš, Rog Palmer, Aerial and field reconnaissance of Velebit mountain, *Selected Papers of the Annual Conference of the Aerial Archaeology Research Group, 13th-15th September 2012* (ur./eds.: Z. Czajlik, A. Bödöcs), Institute of Archaeological Sciences, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University, Budapest, 19–24.
- GLAVIČIĆ, M., 1993. – Miroslav Glavičić, Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31 (18) (1991/1992), Zadar, 97–117.
- GLAVIČIĆ, M., 1995. – Miroslav Glavičić, Pregled prapovijesnih nalazišta na primorskom obronku Velebita, *Paklenički Zbornik. Simpozij Povodom 45. godišnjice u NP Paklenica* (ur./eds.: N. Tvrtković), NP Paklenica, Zagreb, 215–222.
- HAJNA, N. Z., 2019. – Nadja Zupan Hajna, Chapter 40 Dinaric karst—Geography and geology, *Encyclopedia of caves, 3rd Edition* (ur./eds.: W. B. White, D. C. Culver, T. Pipan), Karst Research Institute, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Science and Arts (ZRC-SAZU), Slovenia, 353–362.
- HANSON, W. S., 2005. – William S. Hanson, Sun, sand and see: Creating Bias in the Archaeological Record, *From the Air. Understanding Aerial Archaeology* (ur./eds.: K. Brophy, D. Cowley), Tempus, Stroud, 73–85.

- HANSON, W. S., OLTEAN, I. A., 2013. – William S. Hanson, Ioana A. Oltean, *A Spy in the Sky: The Potential of Historical Aerial and Satellite Photography for Archaeological Research*, *Archaeology from Historical Aerial and Satellite Archives* (ur./eds.: W. S. Hanson, I. A. Oltean), Springer, 3–13.
- HORVAT, A., 1965. – August Horvat, Osvrt na melioraciju šikara u submediteranskom području krša, *Šumarski List*, 89, Zagreb, 109–123.
- HORVAT, Z., 2001. – Zlatko Horvat, Ruševna crkva na groblju sv. Filipa i Jakova u Sv. Jurju kraj Senja, *Senjski zbornik*, 28, Senj, 21–32.
- JURIĆ, R., 1995. – Radomir Jurić, Srednjovjekovni spomenici u Velebitskom Podgorju, *Paklenički Zbornik. Simpozij Povodom 45. Godišnjice u NP Paklenica* (ur./eds.: N. Tvrtković), NP Paklenica, Zagreb, 245–253.
- JURIĆ, R., 2002. – Radomir Jurić, Starigrad (Paklenica), Paklarić, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 34, Zagreb, 90–93.
- JURIĆ, R., 2003. – Radomir Jurić, Crkva Sv. Petra u Starigradu-Paklenici, *Senjski zbornik*, 30, 649–658.
- JURIĆ, R., 2010. – Radomir Jurić, Arheološka topografija Tribnja, *Mirila: kulturni fenomen* (ur./eds.: A. Pleterski, G. P. Šantek), Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana, 55–61.
- JURIĆ, R., 2013. – Radomir Jurić, Arheološka istraživanja crkve sv. Petra i njezina okoliša u Starigradu Paklenici, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 647–656.
- JURIĆ, R., ŠKORO, I., 2017. – Radomir Jurić, Iva Škoro, Srednjovjekovna arheološka nalazišta u Podgorju, *Senjski zbornik*, 44, Senj, 129–148.
- KONESTRA, A. et al., 2018. – Ana Konestra, Vedrana Glavaš, Asja Tonc, Paola Androić Gračanin, Nera Šegvić, Terenski pregledi na području Podvelebitskoga primorja u 2017. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, 14, Zagreb, 148–152.
- KULENOVIĆ OČELIĆ, N., 2019. – Neda Kulenović Očelić, Archaeological Record in Karst Landscape: The Travels of Materialities, *Proceedings from the 5th Scientific Conference Methodology and Archaeometry* (ur./eds.: I. Miloglav), FFPress, Zagreb, 81–89.
- KULENOVIĆ, I. et al., 2018. – Igor Kulenović, Neda Kulenović Očelić, Josip Čerina, Josipa Bogunović, Cultural Heritage in Mine Suspected Areas: A GIS Data Base, *The 15th International Symposium "Mine Action 2018."* (ur./ed.: S. Vakula), Zagreb, 100–107.
- KULENOVIĆ, N., 2019. – Neda Kulenović, Terenski pregled krške zaravni na području Jasenice i Obrovca / Field Survey of the Karst Plateau in the Jasenice and Obrovac Areas, *Archaeologia Adriatica*, 13, Zadar, 253–287.
- LIPOVAC VRKLJAN, G. et al., 2016. – Goranka Lipovac Vrkljan, Asja Tonc, Vedrana Glavaš, Ana Konestra, Željka Molak Župan, Rezultati terenskog pregleda na području podvelebitskog Primorja i neposrednog zaleđa, *Annales Instituti Archaeologici*, 12, 196–200.
- MATAS, M., 2009. – Mate Matas, *Krš Hrvatske: geografski pregled i značenje*, Geografsko društvo, Split.
- MIHEVC, A., 2010. – Andrej Mihevc, Geomorphology, *Introduction to the Dinaric Karst* (ur./eds.: A. Mihevc, M. Prelovšek, N. Zupan Hajna), Institut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, Postojna, 30–43.
- MIHEVC, A., PRELOVŠEK, M., 2010. – Andrej Mihevc, Mitja Prelovšek, Geographical Position and General Overview, *Introduction to the Dinaric Karst* (ur./eds.: A. Mihevc, M. Prelovšek, N. Zupan Hajna), Institut za raziskovanje krasa ZRC SAZU, Postojna, 6–8.
- MLEKUŽ, D., 2014. – Dimitrij Mlekuž, Touching images: thinking through textures, *AARG-news*, 13–23.

- OCELIĆ, N. et al., 2014. – Neda Ocelić, Jasna Jurković, Natalija Miklavčič, Iva Perković, Suzana Puhar, Gradina – detecting variability and diversity, *AARGnews*, 48, 35–43.
- OLUJIĆ, B., 2008. – Boris Olujić, AN6 Vrtača 1 i AN7 Vrtača 2, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5, Zagreb, 556–560.
- PERICA, D., 1988. – Dražen Perica, *Geomorfologija krša Velebita*, doktorska disertacija/PhD Thesis, Sveučilište u Zagrebu.
- PERICA, D., OREŠIĆ, D., 1999. – Dražen Perica, Danijel Orešić, Klimatska obilježja Velebita, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1–50.
- RECHNER DIKA I. et al., 2011. – Iva Rechner Dika, Branka Aničić, Kristina Krklec, Goran Andlar, Ines Hrdalo, Petra Pereković, Cultural Landscape Evaluation and Possibilities for Future Development – A Case Study of the Island of Krk (Croatia), *Acta geographica Slovenica*, 51/1, Ljubljana, 129–150.
- STOTT, D. et al., 2015. – David Stott, Doreen S. Boyd, Anthony Beck, Anthony G. Cohn, Airborne LiDAR for the Detection of Archaeological Vegetation Marks Using Biomass as a Proxy, *Remote Sensing*, 2015: 7 (2), 1594–1618.
- ŠARLIJA, T., 2010. – Tomislav Šarlija, Prometno značenje Jasenica u prapovijesti i antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52, Zadar, 1–43.
- THOMAS, J., DAVID, B., 2008. – Julian Thomas, Bruno David, Introduction, *Handbook of Landscape Archaeology* (ur./eds.: J. Thomas, B. David), Left Coast Press, 27–44.
- UR, J. A., 2013. – Jason A. Ur, CORONA Satellite Imagery and Ancient Near Eastern Landscapes, *Mapping Archaeological Landscapes from Space* (ur./eds.: D. C. Comer, M. J. Harrower), Springer, 21–32.
- VRKIĆ, Š., 2014. – Šime Vrkić, Novi nalaz rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca / New find of a Roman boundary wall in Golubić near Obrovac, *Archaeologia Adriatica*, 8, Zadar, 101–122.
- VUKELIĆ, J., 2012. – Josip Vukelić, *Šumska vegetacija Hrvatske*, Šumarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- VUKOVIĆ, M., 2018. – Morana Vuković, Preliminarni rezultati rekognosciranja jugoistočnog Velebita, *Diadora*, 32, Zadar, 49–88.
- VULIĆ, Š., IVIŠIĆ, A., 2007. – Šime Vulić, Ante Ivišić, Vrtača Konopljište, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, Zagreb, 545–547.

UPUTE SURADNICIMA

U časopisu *Archaeologia Adriatica* Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru objavljuju se znanstveni prilozi iz arheologije i srodnih znanstvenih područja.

Časopis izlazi jednom godišnje.

Prilozi se dostavljaju Uredništvu na niže navedenu adresu u jednom ispisu na papiru formata A4, pisani s dvostrukim proredom, tako da na svakoj kartici bude 30 redaka u slogu Times New Roman i veličini fonta 12. Uz ispis, tekst rada se kao *Word* datoteka šalje na CD-u, zajedno sa svim ostalim priložima. Rad se može poslati i elektroničkom poštom na adresu archaeologia.adriatica@unizd.hr. Podaci o autoru (ime i prezime, ustanova, adresa i e-adresa) navode se u zaglavlju ispred naslova rada. Slikovni prilozi (fotografije, crteži i sl.) trebaju biti izdvojeni kao zasebne datoteke u formatu *jpeg* (.jpg) ili *tiff* (.tif). Legende za slikovne priloge trebaju biti posebno ispisane uz obveznu naznaku autorstva. Minimalna rezolucija za fotografije iznosi 300 dpi, a za crteže 600 dpi. Slikovni prilozi koji prate tekst članka označavaju se kao *Slika*, a oni na kraju članka označavaju se kao *Tabla*.

Radovi se objavljuju dvojezično na hrvatskom i engleskom jeziku. U dogovoru s Uredništvom, rad se može objaviti i na nekom drugom svjetskom jeziku. Priloženi apstrakt mora biti napisan na jeziku teksta članka. Autori za članak predlažu relevantne ključne riječi.

Bilješke se pišu odvojeno na dnu stranice (*fusnote*), dvostrukim proredom kao i osnovni tekst članka, označene arapskim brojevima (bez zagrada ili točaka) onim redoslijedom kojim se javljaju u članku.

Odluka o prihvatanju te kategorizaciji rada donosi se na osnovi prosudbe najmanje dva recenzenta, a konačnu odluku donosi Uredništvo. Svi radovi podliježu obradi Uredništva u smislu publicističkih normi i posebnih pravila časopisa *Archaeologia Adriatica*. Rukopisi i prilozi se ne vraćaju autorima.

Upute za citiranje

1. Mole se suradnici da na kraju teksta prilože popis literature prema sljedećim shemama (po-
trebno je navesti pune nazive časopisa, ne kratice):

Knjiga:

CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.

Članak u časopisu:

BELOŠEVIĆ, J., 1974. – Janko Belošević, Starohrvatska nekropola uz humak "Materiza" kod Nina, *Diadora*, 6, Zadar, 221-242.

Članak u knjizi ili zborniku:

KATIČIĆ, R., 2003. – Radovan Katičić, Ime, podrijetlo i jezik Hrvata, *Povijest Hrvata – Srednji vijek* (ur.: F. Šanjek), Školska knjiga, Zagreb, 39-46.

2. U bilješkama se citira prema sljedećim primjerima:

N. CAMBI, 2005, 117-142.

J. BELOŠEVIĆ, 1974, 235, T. IX, 1, 2.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Archaeologia Adriatica – Uredništvo
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2, HR-23000 Zadar
archaeologia.adriatica@unizd.hr

MANUSCRIPT GUIDELINES

The journal *Archaeologia Adriatica* publishes original scientific and review articles in the field of archaeology and related social sciences and humanities. The journal is published annually.

Contribution should be submitted to the Editorial board as *Word*-processed files, 2-line spaced, font size Times New Roman 12. Manuscripts should be delivered on CD together with one hard copy of the text. Also, it is possible to submit a contribution via e-mail. Digital illustrations have to be posted on CD and hard copy also. The first page should contain name(s) and contact addresses of the author(s), title of the article, abstract and key words. Illustrations (photographs, drawings etc.) should be presented as separate files as *jpeg* (.jpeg) or *tiff* (.tif) files. Captions should be listed on a separate sheet and presented as a separate file. Photographs should be scanned at 300 dpi minimum, and drawings at 600 dpi minimum. Illustrations that are supposed to be embedded in a main text should be termed "Figures" (Fig.) and those at the end of the manuscript should be termed "Tables". Each figure must have the photographer or source noted at the end of the caption. The language for the publication is Croatian. However, in consultation with the Editors, it is possible to publish articles in other languages. Abstract must be written on the language of the article, as well as the keywords.

References in the text should be cited according to the name-and-date system and should appear as footnotes, 2-line spaced, font size Times New Roman 10.

The decision on whether an article is to be accepted or not and on its appropriate categorisation shall be made on the basis of an evaluation made by two reviewers. The final decision on the publication and categorisation rests with the Editorial board. All articles are subject to editorial interventions as regards the special rules and standards prescribed by the journal *Archaeologia Adriatica*. Manuscripts shall not be returned to the authors.

Samples

1. A single, collected bibliography should be placed at the end of the main text. In the bibliography please use full name of the journal, not abbreviations.

Monograph:

CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.

Journal article:

BELOŠEVIĆ, J., 1974. – Janko Belošević, Starohrvatska nekropola uz humak "Materiza" kod Nina, *Diadora*, 6, Zadar, 221-242.

Chapters or other titled parts of a book:

KATIČIĆ, R., 2003. – Radovan Katičić, Ime, podrijetlo i jezik Hrvata, *Povijest Hrvata – Srednji vijek* (ur.: F. Šanjek), Školska knjiga, Zagreb, 39-46.

2. Footnotes:

N. CAMBI, 2005, 117-142.

J. BELOŠEVIĆ, 1974, 235, T. IX, 1, 2.

University of Zadar
Department of archaeology
Archaeologia Adriatica
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, 23000 Zadar - CROATIA
archaeologia.adriatica@unizd.hr

PRIJEVOD NA ENGLISKI JEZIK / *English translation*

Marija Kostić, Nina Matetić Pelikan

LEKTURA ZA HRVATSKI JEZIK / *Proof-reading for Croatian language*

Eda Šarić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE KORICA / *Cover design*

Sveučilište u Zadru

RAČUNALNA OBRADA I PRIJELOM / *Layout*

Sveučilište u Zadru

NAKLADA / *Edition*

250 primjeraka / *250 copies*

CIJENA ČASOPISA / *Price of journal*

100,00 HRK (14 EUR)

TISAK / *Printed by*

Tiskara Denona d.o.o.

